

Voinovich Géza
ARANY JÁNOS ÉLETRAJZA

Voinovich Géza

ARANY JÁNOS ÉLETRAJZA

Universitas Könyvkiadó

MTA Könyvtár és Információs Központ

Budapest, 2019

Jelen kötet az alábbi 1. kiadás javított, kiegészített és egyesített változata:
Voinovich Géza: *Arany János életrajza, 1817–1849*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1929
Voinovich Géza: *Arany János életrajza, 1849–1860*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1931
Voinovich Géza: *Arany János életrajza, 1860–1882*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1938

Sajtó alá rendezte és a mutatókat készítette
TÖRÖK LAJOS

A kötet megjelenését Magyarország Kormánya támogatta

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia BTK
Irodalomtudományi Intézetében készült

© Török Lajos
© Universitas Kiadó
© MTA Könyvtár és Információs Központ

ISBN 978-963-9671-78-2

A kiadásért felel az Universitas Kiadó igazgatója
és az MTA Könyvtár és Információs Központ főigazgatója
Tördelés és borítóterv: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomdai munkák: mondAt Kft

**Az Universitas könyvei kedvezménnyel megrendelhetők:
www.prosperod.hu**

TARTALOM

I.

*Az alföld és Nagy-Szalonta. — Az Arany-nemzetség. — Szülei, gyermek-kora, ifjusága; az első olvasmányok. — A collegiumi élet Debrecenben; praeceptor Kis-Ujszálláson. — A művészi hajlam ébredése, vándor-he-
tei. — Hajótörönten, otthonn — Corrector és másodjegyző; házassága,
gyermekei* 13

II.

*Szilágyi István Szalontán. — A Kisfaludy-Társaság munkássága. —
Fordítási kísérletek. — Megyei élet Biharban. — Az elveszett alkotmány;
szatira és paródia. — Toldi. — Ilosvai és a hagyomány; költői példák.
— A monda vándor elemei s Toldi történeti alakja. — A mű fogadtatása.* 47

III.

*Új tervek. — Vahot és a Pesti Divatlap. — Rózsa és Ibolya. — Az első
kisebb költemények. — Petőfi Szalontán. — Arany elvei a népies költé-
szetről. — Szilágyi tárgyakat ad. — Petőfiék őszi látogatása. — Shakes-
peare-fordítások terve. — Murány ostroma* 90

IV.

*Toldi estéjé-t írja; kiadatlan marad. — Az első, népies balladák. —
Hazafias versek s A nép barátja néplap. — Lelki kettőssége. — Követ-
jelöltség és nemzetőri szolgálat. — Petőfi családja Szalontán. — Mi-
niszteri fogalmazóság Debrecenben és Pesten. — Népköltői tervek.
— Világos után* 121

V.

- Irodalmi állapotok 1850 körül. — A Hölgyfutár és Szilágyi Sándor füzetei. — Arany hangulata kisebb költeményeiben. — Angol költők tanulmányozása. — A költői beszély új alakja: Katalin, s a modern eposzé: Bolond Istók I. éneke. — A geszti félév. — Visszatér Toldi-hoz; a Daliás idők legelső tervei s első dolgozata. — Jókai ördöge. — Nagykőrösre hívják tanárnak* 157

VI.

- Nagykőrös, a város és az iskola. — Arany helyzete és hangulata. — Beféjezi A nagyidai cigányokat. — 1852 nyara, Szalontán és Geszten; levélbeli leckéi Tisza Domokosnak. — A hún mondakör tanulmánya: Keveháza, Csaba királyfi első dolgozata* 214

VII.

- Irodalmi állapotok. — Toldi estéje megjelenik; Kemény Zsigmond nézetei a mondáról. — A Daliás idők újabb dolgozata. — Az 'eposzi hitel' elmélete, Arany alakító művészete és képzelete; példa: a hún eposz újabb dolgozata (1855–56)* 266

VIII.

- Arany a tanári széken. — Tankönyvei: olvasókönyve, irodalomtörténeti és poétikai dictatuma. — Életmódja, hangulata. — Kisebb költeményei és a balladák; megjelenésük és fogadtatásuk. — Tudományos dolgozatai. — Akadémiai tagsága. — Lapot készül indítani; Pestre költözik* 305

IX.

- Arany életmódja Pesten. — A hatvanas évek elejének hangulata. — A Szép-irodalmi Figyelő és a Koszorú. — Arany kritikai és aesthetikai nézetei. — Írói arcképek. — A Kisfaludy-Társaság igazgatása. — A Shakespeare-fordítások. — A magyar Molière megindítása* 401

X.

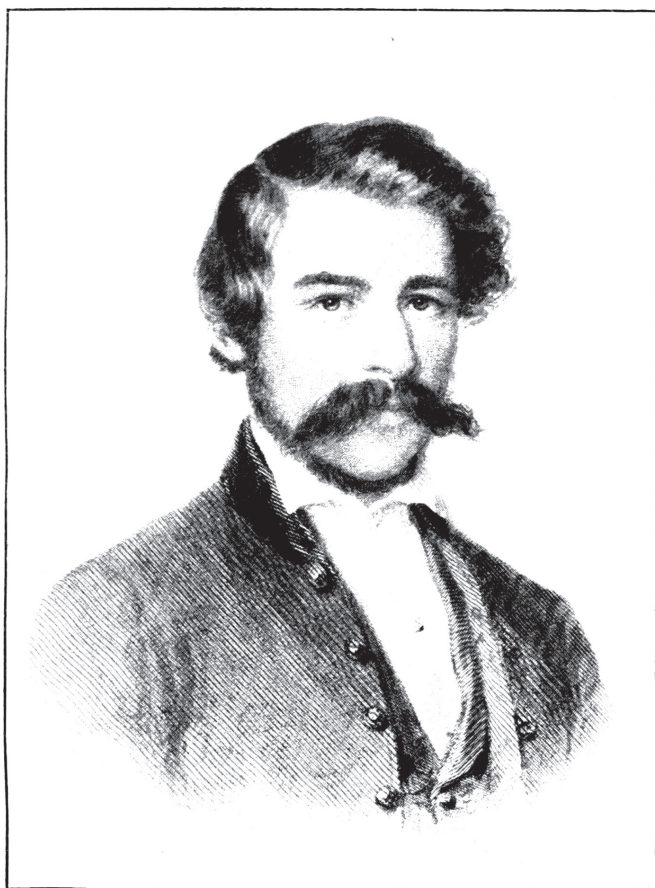
<i>Arany elmélete az eposzról. — Belefog Buda halálába. — A krónikák adatai s a költő leleménye. — A ,korszerű' eposz és Arany újításai. — Az eposzi csodálatos, a jellemek. — Hasonlatai. — Nyelv, verselés, rím. — Toldi szerelmének új tervén dolgozik. — Derültebb kilátás a jövőre</i>	462
---	-----

XI.

<i>Az Akadémia megújuló munkássága. — Aranyt titoknökká választják. — Munkaköre. — Leánya halála. — Fiának írói munkássága. — Az „Őszes költemények“ megjelenése. — Karlsbadban töltött nyarak. — Újabb munkái: Aristophanes fordítása; Bolond Istók II. éneke. — Folytatja Toldi szerelmét. — Leköszön a főtítkárságról</i>	498
--	-----

XII.

<i>Az ,áldott év', 1877 nyara a Margitszigeten. — Az „Őszikék“, az újabb balladák. — Befejezi Toldi szerelmé-t. — A személyek; a két főalak; az előadás. — Az utolsó évek, nyelvészeti apróságok. — A hún eposz két éneke, 1881. — A halál közelsége; töredékek. — Az utolsó napok. — Összefoglalás</i>	546
<i>A sajtó alá rendező megjegyzései</i>	607
<i>A kötetben használt rövidítések</i>	611
<i>Az Arany-levelezés mutatója</i>	615
<i>Névmutató</i>	641
<i>Helynévmutató</i>	659

Barabás rajza, 1856.

Metszette Armann.

Aranybányó

Közel ötven év telt el Arany János halála óta s pontos életrajza maig sincs megírva, pedig a nyelvészet, költészet, aesthetika ő rá hivatkozik legtöbbet költőink közül. E tény jelölte ki e munka útját, hogy minél több biztos adatot igyekezzék megrögzíteni, — még a gyorsabb, érdekesebb előadás rovására is, — csak hogy a jövőben biztos alapot adjon a részlet-kutatásnak s feltevések és tévedések elkerülésére.

Ez korlátozta a korrajz kiterjedését, szorított inkább csak arra, a mivel Arany életének mozzanatai járulnak hozzá a kor képének színezéséhez.

Más részletek itt-ott talán terjengősek; ezt viszont az hozta magával, hogy műveinek még nem jelent meg kritikai kiadása, melynek jegyzeteire lehetett volna hivatkozni.

I.

Az alföld és Nagy-Szalonta. — Az Arany-nemzetség. — Szülei, gyermekkora, ifjusága; az első olvasmányok. — A collegiumi élet Debrecenben; praeceptor Kis-Ujszálláson. — A művészi hajlam ébredése, vándor-hetei. — Hajótörönten, otthon — Corrector és másodjegyző; házassága, gyermekei.

A magyar faj színe-virága a nagy alföld népe, ennek ,lelkétől lelkezett' a legmagyarabb költő.

E rónaság népe mintegy az ősi puszták életét folytatta, mely századokon át alig változott. Megmaradt a maga valóságában, nem elegyült idegen néppel, mint a határszélek lakói. Lelke nyílt, egyenes, nyugodt, mint a róna képe, melynek nyugalmán a fenség vonása van. E szívós faj kiállta a századok viharait, tatár-, török-dulást. A hódoltság kivált a széleket pusztította, a folytonos csaták terét. Bihar földje, az erdélyi fejedelemség kapcsolt része, némikép védett volt; de ha a porta meg akarta leckéztetni a fejedelmeket, itt is rossz világ járt. Mikor Báthory Zsigmond (1598-ban) átbocsátotta a császárnak Váradot, a török feldúlta az egész környéket. A fegyverfoghatók hajdúnak álltak,¹ a föld népe ősi nomád módra bevette magát lápok, erdők tisztásaira s csak a veszedelem multán merészkedett elő, mint a Tisza kiöntése után a lefutó ár nyomában. A nép ajkán ez a „kisebb futás”. A feldúlt községek nevét azóta csak puszták viselik, az ekevas tégladarabokat forgat ki, templomok, nemesi kuriák omladékáit; a nép ,templomhelynek' tartja. Minderről Arany is emlékezik, *Toldi szerelmé*-ben (VI. ének, a beszótt mondásban).²

A pusztá vidékre — s Várad oltalmára — telepítette le, fölkelésének sükere után, hajdúit Bocskay, háromezrétjüket Kölesér mezővárosába, együttesen meg is nemesítvén őket (1606-ban). Tulajdon címerét adta nekik: ágaskodó oroszánt,

1 Márki Sándor: A nagyfalusi Arany-család, *Száz*, 1879.

2 Rozvány György: *Nagy-Szalonta mezőváros történelme*, 1870. — Arany beleírta: „A nép szájában topographiai megjelölésül maig ismeretes a vásári, mezőgyaraki, köleséri, m. panaszi templomhely. A többi pusztákon ily ,templomhely' nevezetű területet nem ismerék.”

amint a sast tépi;³ beszédes képe ez a hajdúság harcainak a Bocskay címer alatt, a császári sas ellen.

E véren vett helyről a hajdúk hamarosan beljebb költöztek a nádak, erek közé, a Köles-ér, Kender-ér, Borbély-ér s a Korhány közébe, a biztonságosabb Szalontára. Előbb zálogba vették, húsz év múlva pedig örökáron megvásárolták földesurától, a Toldi-családtól, Rozvány szerint ezer talléron, mit a hagyomány megtoldott egy gulyával; Arany oda is írja Rozvány könyvébe, Szalonta történetébe: „A hagyomány még nagyszámú tulkot is említ;” így tudja ezt *Toldi szerelme* is, (VI. ének, 18. versszak). Így vált Szalontából „szabad hajdú-fészek, — Benne lakván háromszáz vitézek.” Birtokukban Bethlen Gábor megerősítette őket;⁴ az akkor összeírt hajdú családokat Bethlen-catalogistáknak nevezték, ők voltak e „kulcsos mezőváros” urai, öt kapitányuk alatt. Újra fölrakták vagy kijavították⁵ a Toldiak várát, az elpusztult közeli templomok és kastélyok romjaiból. Bizonyos Pethőné panaszt is tett érte, hogy gyaraki kastélya köveit elhordták; a költő a község irataiból tudta, hogy a hajdúk telket adtak a panaszosnak városukban,⁶ a mint *Toldi szerelme* is írja (VI. é. 25. vszak). Így épült a torony ölnyi vastag fala, külső-belső burkolata ép téglából, köze törmelékkal kitöltve, kiöntve.⁷ E torony volt a hajdúk büszkesége, ez lett sorsuknak jelképe. Mikor Bethlen István régi fejedelem, veje, Zólyomi Dávid fogságba vetése miatt török haddal támadt I. Rákóczy György ellen (1636), s a hajdúság Győri kapitány alatt azt a csúfot tette rajtok, melyet *Toldi szerelme* is elzeng (VI.), másnap „az lövő szerszámokat azokhoz való szekerekkel, porral, golyóbissal az ott való kastélybeli bástyákra és azután épített toronyba állatták vala” — mondja *Siralmas króniká-jában* Szalárdi, maga is e megyebeli származás, így ennek tudója. Rákóczy donatiókkal mutatta ki háláját hűségükért, de sorsukat is a Rákóczy-név pecsételte meg. Mikor a letett II. Rákóczy György a szultán ellenére visszavette Erdélyt, a hűséges hajdúk magok égették fel a török előtt Szalonta bástyáit, házait; ez volt a „nagy futás”, azóta maradt csonkán az ó torony (1659). A bihari síkon több torony omladéka beszél a multak viharairól; a herpályi, tamásdai, szentmiklósi romok, de ezek egyházak helyét jelölik; a szalontai Csonka torony körül a Toldiak s a hajduvitézség mondái lebegnek, melyek emlékezetét a torony nem hagyta elenyészni s megőrizte e

3 Ballagi Aladár: *A bihari síkság. — Az osztrák-magyar monarchia. Magyarország*, II. kötet.

4 Arany László jegyzetei a költő önéletrajzához, a család nemességéről. [ARANY János, *Hátrahagyott iratai és levelezése*, kiad. ARANY László, 4 köt. (Budapest: 1888–1889), 2:XXVI.]

5 A költő tudomása szerint nem újon építettek, így jegyezte fel Rozvány említett könyvébe, pedig ő jól ismerte a város iratait.

6 Rozvány 42. lapjára odaírta Arany: „Ott volt a Jeszenák elvitte iratok catalogusa s abban egy kivonatos feljegyzése azon iratnak, mely szerint Pethe vagy Pethő (Petheő) nevűvel a hajdúk m. gyaraki romjai elhordásáért a vártorony építése végett, s ez alkalommal rajta tett személyes erőszakért oly módon egyeznek ki, hogy neki a városban telket és lakást adnak.” — Jeszenák a hg. Eszterházy directora volt.

7 Rozvány, 42. l.

szükszavú nép ajka. Jó tündér tette a nagy epikus bölcsőjét ide, olyan bokorba, melyen még nyíltak a mondák kései virágai.

Mi részük volt e történetekből Arany őseinek, nem tudni biztosan. Az ő családi nemeslevelöket, kézbe kivont kardú címerükkel⁸ I. Rákóczy György adta, 1634-ben, Jánosnak meg Ferencnek, kiktől ötöd vagy hatod ízen származott a költő, „fidelis servitiis meritis fidelium nostrorum strenuorum Joannis et Francisci Arany de Nagyfalu,” írja a levél diákja.⁹ De ez nem a biharmegyei, ma már elpusztult Nagyfalu, a Toldiak fészke,¹⁰ hanem a Biharral szomszédos, megszűnt Kraszna-megyei, nem messze Szilágysomlyótól, a Báthoryak várától, a Rézhegység mellékén, a Szilágyságon. Az armális hátán ott van Kraszna-vármegye bizonyága, hogy az ott, mint lakó megyéjükben, meghirdettetett. A költő bele is írta Rozvány könyvébe: „Családi traditio a Krasznamegyei Nagyfalu mellett szól.” *Toldi szerelme* kézipéldányába is odaírja az utolsó előtti versszak végsorához, a „nagyfalusi Arany” mellé: „Ez ártatlan műfogás (coup d’artiste) dacára bizonyos, hogy a kraszna-megyei Nagyfaluból származtunk Szalontára. Arany László kezén megfordult iratok szerint még 1780 táján is élt ott egy Arany László, „a királyi dézsmák regius adiunctusa.”¹¹ 1576– s 1797-ből is van hír odavaló Aranyokról, mint birtokos nemesekről.¹² Mikor származtak át Szalontára, nem tudni; a Bethlen-catalogisták sorában nincs róluk említés, de mikor nevök előfordul, a törzsökös nemes családok közt vannak. Mert a vár védelme alá húzódott a szomszéd községek „nemtelen” népe is, „földjeiket is magukkal hozván,” meg harangjaikat.¹³ A két fél keményen farkas-szemet nézett. A catalogisták just tartottak minden fekvőséghez s dézsmát szedtek a jövevényektől, pedig a magok szabadsága is veszedelemben volt. A szatmári béke után pusztáik egy részére rátette kezét régi jogon a váradi püspökség, később Eszterházy nádor vette zálogba a hajdú községeket, lefizetvén értök a kamarának 1702-ben a rájuk rótt hadiköltséget. Az új jövevények készebbek voltak idegen urat szolgálni, mint maguk fajtájút. Örökös volt a torzsalkodás, mely elől a catalogisták egy része Répás-Keszibe húzódott, de amazok rajtok ütöttek (1726 őszén), felperzselték háza-

8 Gyakori címerkép Biharban. L. *Magyarország vármegyéi és városai*, Biharmegye és N. Várad kötetét.

9 Nemes-levelüket Arany László a Nemzeti Muzeumban tette le; szövegét kiadta az önéletrajz jegyzetei során. [ARANY János, *Hátrahagyott iratai...*, 2:XXXIII.]

10 Rozvány, Márki, Gyöngyösy ezt bizonyozzák, hogy származás szerint is összekapcsolják a költőt hősével. Gyöngyösy [GYÖNGYÖSY László, *Arany János élete és munkái* (Budapest: 1901)] azzal érvel, hogy Kraszna levéltárában nyomuk sincs. — Petri Mór ellenben hoz fel innen adatokat Aranyokról, *Szilágy vmegye monographiájá*-ban. I. 645–46. l.; — azzal is erősködik Gyöngyösy, hogy a hajdúk be sem fogadták volna őket, ha nem a Toldiak jobbágjai; csakhogy nekik családi nemeslevelük volt, s Kraszna-ban is szolgálhatták az ott is birtokos Toldi-családot. — Arany László megjegyzi, hogy a krasznai élő néphagyomány Toldi Miklóst is az ottani Nagyfaluból származtatja. Petri oldalakon keresztül hord fel adatokat odavaló Toldiakról.

11 I. Arany László említett jegyzetében.

12 Petri Mór könyvében, az idézett helyen.

13 Rozvány, 39., 97. l.

ikat, köztük négy Aranyét; egyikük, György, a költő szépapja. (A György és János név hagyományos a családfán.) Még egyszer lóra ültek a hajdúk, Mária Theresiáért, s kapitányuk, Beöthy Pál alispán, írásban adta, hogy Arany Sámuel és György Sléziában „magokat dicséretesen viselték;” Sámuel porosz fogságban is sínylett.¹⁴ Ez volt utolsó vitézkedésök. 1745-ben herceg Eszterházy adományul nyerte a hajdú-községeket, Szalontát is. A hajdúság ugyan erőszakkal állta útját a birtokba vezetésnek, köztük Arany János s a familia akkori és későbbi rokonai, a Bonczosok, Megyeriek, de hiába; Erdély visszacsatolásával a fejedelmek tömeges nemesítése erejét veszítette, kiváltságai elkoboztattak. Egy ideig az Aranyok nyilván a többiekkel együtt keresték a hajdú-szabadságot; 1778-ban pedig nyolc Arany megindította a családi nemességüket vitató pört. Bihar és Szalonta váltig bizonygatták, hogy birtokaikat „néhai elejlik és régi ősök érdemével nyert fejedelmi adomány után ... emberemlékezetinél régebbi időktől fogva bírják, attól senkinek semminemű adózást vagy szolgálatot nem tesznek;” a nemesség-keresők fiágon huszonnégy főre szaporodtak, négyszer is elől kezdték a bizonyítást, utoljára 1814-ben; a költő maga is látta az apai háznál a hajdú-jussot keresők vezérét, Bakó Istvánt,¹⁵ „emlékezete idején is járt-kelt atyja a bizonyítékok után”,¹⁶ — hiába, nemességük megerősítését nem érték el, „minthogy erdélyi fejedelemtől nyerte azt a család”¹⁷ — mondja a költő önéletrajza. Ezt jelenti a „tört címer” *Toldi szerelme* végsoraiban, erre érti „a kutyabőr hibás dátumát” az *Árkádia-féle*, s ezért gúnyolja a pörlekedés szenvedélyét, melynek betege „annyifelé protestál, hogy ha meghal, csak megáld, de nem testál.”

Bizony, Arany Györgyék meglehetősen szegénységben éldegéltek. A panaszí dűlőben, Mező-Gyarakon, Vásáriban volt egy pár köblös földjük, mindössze tíz kis hold,¹⁸ s egy sárfalú házuk a Kölesér-utcán (560. sz.), melyet ma a költő nevéről neveznek (46. sz.). Két ablakkal nézett az utcára, egy szoba, konyha, pitvar volt benne; végtül hozzáragasztva az istálló, félszer. Fala, ez árvízjárta vidék olcsó módja szerint, karók közt vesszőfonás, becsapva sárral; ezt hívják paticsnak; két végén két „fecskefarkú” ágas tartotta a tetőt; födele káka, giz-gaz, kalodába szorítva, mint a *Bolond Istók*-beli csősz kunyhója (I. én., 16. s köv.).¹⁹ A teleknek tőszom-

14 Márki és Arany László; később tanuallomásuk erősítette meg mások ottjártát is; l. Benkó Imre: Adalék A. J. családjának nemes voltához, *ItK*, 1909. 475. l. Az Aranyok 1754-ben, Eszterházy urasága alatt is éltek nemesi jogokkal.

15 A költő levele Rozványhoz, 1880. május 25. [*AJÖM* XIX, 465–466. (2578. sz.)]

16 Arany László említett jegyzetében. A nemességkereső pör történetét ismertette Illésy János a *Nagy Iván [Családtörténeti Értesítő]* folyóirat 1900. évi II. füzetében.

17 [*AJÖM* XVI, 561. (704. sz.)]

18 Arany János feljegyzése egy számadó könyvben, jegyző korából, amikor felmérte.

19 A szöveg el is árulja, hogy szülőházára gondol: egyszerre mult időben beszél a viskóról s ugyanazon kitételekkel, mint *Az „öreg” házról* c. verstördékében. A szülőházzal l. Viski Károly: *Régi módi házak Szalontán. Milyen leheteti a költő szülőháza?* — A n.-szalontai áll. főgymn. 1910–11. évi Értesítőjében, szalontai házak képeivel, s Rozvány György rajzával, nem épen a szülőházzal, hanem az affajta házak típusáról.

szédja volt a Megyeri-ház, onnan vitt Arany György feleséget, Sárát. 1792-ben született első gyermekök, Sára, azután nyolc gyermek, kik korán elhaltak²⁰ s nagy későre, 1817-ben, március 2-án, János.²¹ Atyja ötvenöt éves volt (szül. 1762), az anya negyvenöt, — földművelő embereknel nagy kor. „Legidősb leányuk már régóta férjnél vala” — „egy szalontai középsorsú gazda-ember neje,”²² írja Tompának, 53. dec. 4., a Jámbor Jánosé; — „(nálam annyival korosabb, hogy első gyermeke velem egykorú) a többi számos testvéreim pedig, kik közül én egyet sem ismerék, előttem mind elhaltak”²³ (Önéletrajz). — „Én nem ismertem más testvért — beszél-li Tompának, — nálam sokkal korosabb volt, annyira, hogy emlőjéből szoptam is (azt mondják) csecsemő koromban”, mert anyja nagy beteg lett születése után.²⁴

Tompa előtt édes melegséggel emlékezik öreg, jámbor szüleiről (53. dec. 4.), „kik patriárchai kegyességgel ékeskedtek”²⁵ (55. jan. 16.). Gyulainak szinte áhítattal írja le kis házuk életét s benne a maga gyermekségét. „Én valék öreg szüleim egyetlen reménye, vigasza; szerettek is az öregség minden vonzalmával, mindig körükben tartottak és rendkívül vallásosak lévén, e hajlam rám is korán elragadt: az ének és szentírás vonzóbb helyei lettek első tájja gyöngye lelkenek, s a kis bogárhátú viskó szentegyház vala, hol fülem soha egy trágár szót nem hallott, nem lévén cseléd vagy más lakó, mint öreg szüleim és én. Azt hiszem, hogy a kora komolyság ettől van kedélyemben... Más gyermekekkel ritkábban volt alkalmam

20 A családfát közli Arany László, a költő önéletrajzi leveléhez csatolt jegyzetei között.

21 Kivonatja a N. Szalontai helvét hitv. egyház keresztelési anyakönyvének. Lap. 51. „1817-dik év Martzius hó 8-án kereszteltetett meg Arany György és Megyeri Sára fiok János. K. atya Bagosi Mihály, k. anya Bujdosó Sára. Kelt a parochiális pecsét alatt N. Szalontán jun. 19. 1847. Balogh Péter m. k. lelkész.” Önéletrajzában a költő márc. 1-re teszi születése napját. 77. márc. 8-án azonban ezt jegyzi fel egy papírlapra: „Apám ezt írta egy könyv tiszta lapjára: 'János fiam született 1817-ben, Gergely és József nap közt eső vasárnapon.' Ez, 1817-ben, Knauz kortana szerint is, márc. 16-ára esnék. De 8-án már megkereszteltek. Következőleg apám nem rögtön születésemkor, csak később emlékezetből jegyezte föl, hogy melyik vasárnap születtem, és tévedett. Azt azonban jól tudom szüleimtől, hogy vasárnap, még pedig a keresztelő napot közvetlenül megelőző vasárnap születtem, mert gyenge testalkatom miatt siettek hamar megkeresztelni. — Knauz kortana szerint az 1817-i közönséges évben keresztelésem napja márc. 8-a esik szombatra, az azt megelőző *vasárnap* pedig márc. 2-ára. Ez tehát kétségtelenül a születésem napja.” — Ezt Toldy Ferenc számította ki pontosan, aki 1876. március 2. e (kiadatlan) levéllel köszönti: „Őszintén tisztelt és szeretett barátom, 1817-ben martius 8-ika előtti vasárnap martius 2-ika volt, s így épen ma telik be ismét egy éve áldott életednek. — Ha Téged, szívesen szeretett barátom, a Magyarok Istene oly épségben és erőben, annyi örömek közt és annyi évig tart meg, a mily buzgón s egész szívből kívánom, úgy Te boldognak érzended magadat, irodalmunk pedig irigyletre méltó művekkel fog még gazdagodni. Fogadd e napon szívesen meleg kézszorítását legigazabb tisztelődnék Toldy F.” [AJÖM XIX, 331. (2396. sz.)]

22 [AJÖM XVI, 350. (578. sz.)]

23 [Uo., 555. (704. sz.)]

24 Ercsey Sándor (a költő sógora), *Arany János életéből*. 3. l.

25 [AJÖM XVI, 526. (687. sz.)]

játszani, természetes, hogy a lélek komolyabb irányt vón.”²⁶ Tompának is írja (53. dec. 4.): „... hiszed-e, hogy ennek eltörölhetetlen befolyása lett jellememre? Az a felfogás, a mint én Toldi viszonyát anyjával, rajzolom, nem annyira *objectiv*, mint a közönség gondolja; ellenkezőleg, a testvérgyűlölet egészen az, mert én testvéremet szerettem, bár nem annyira, mintha velem egykorú s együtt növekszünk fel.”²⁷

Így áll előttünk anyja és testvérnénje, s a szülői ház élete. Ezt nénye halála után írja, 53 végén, java férfikorában, mikor az élet már többnyire elfásítja a szívet emlékei és veszteségei iránt, s ő még sajtó fájdalommal érzi, hogy „most már senkivel sem áll oly közel viszonyban, minő ... testvérek közt léteznek.” Anyját mint szerette, abból látni, hogy mikor vándorútján rosszat álmodik fölöle, nyomban haza indul, gyalog.

Atyjának képe többször merül föl emlékei közt. Tőle hallotta „zsenge gyermekségében” a környék mondáit,²⁸ melyeket a puszták rövid emlékezetű múzsája megőrzött, mert helyhez voltak kötve; ott volt a Strázasahalom, honnan a törököt lesték; Szigetóhoz, ahová egy hajdú a törököt hordta, s váltságért adta ki, maga is kijárt sütykő pajtásaival vadréce tojást szedni. Ha apja magával vitte földjükre a panaszi dülőben, az elpusztult ‚templomhely’ s a ‚futás’ emléke merült föl; útjuk a Gyilkos-rét mellett vitt el, azt szórta volt tele kaszákkal Győri; a Kender-éren túlról odalátszott a Testhalom, hová e harc halottait temették. Ilyenkor hallotta atyjától, aki híres mesélő volt,²⁹ Győri vitéz tettét, kémkedését az üres kantárral, hallgatóságát a csónak alatt, a felrebbenő vadludak okozta riadalmat s hogy az árpató kizöldült a bujdosó, éhen halt törökök szájában; csupa népmeséi vonás, melyekről a krónikás Szalárdi mit se tud. Mindez megragadt emlékezetében s még öreg korában is elébe rajzott, mikor Toldit e tájra kísérte, a kettőjük közös otthonába (*Toldi szerelme*. VI.). — A mesék, mondák után hamar következtek a könyvek. „A zsolttárolat, a biblia vonzóbb részeit, emlékezetemet meghaladó idő előtt, hallásból már elsajátítottam. Alig három-négy éves koromban apám, ki értelmes, írástudó paraszt-ember volt, hamuba írt betűkön megtanított olvasni.”³⁰ „Együtt olvastam a szüleivel a Szentírást, mi szomjazó lelkének elsői teje vala” — írja Tompának, 55. jan. 16. — „Aztán jött a profanus Brunszvik, a *Sármány király*, Rontó Pál, Peleskei nótárius stb.” (u. o.).³¹ „Úgy hogy mire iskolába adtak, hová

26 A Gyulai Pálnak írt önéletrajzi levélben, 1855. jun. 7. A következő lapok idézetei, ha más forrás nincs megnevezve, onnan valók. [Uo., 555. (704. sz.)]

27 [Uo., 350. (578. sz.)]

28 Levele Rozványhoz, 1880. máj. 25. [*AJÖM* XIX, 465–466. (2578. sz.)] — E levél megköszöni Rozványinak a szalontai helyi mondákat föllevenítő verses füzetét, mely egy-két elfeledt mondát újra eszébe juttatott. *Szalonta történelmének* olvasása közben is utalt egypárra, a (9.) lap alján: „*Malom, sűrűje. Monda a méhészről.*”

29 Szendrey Zsigmond: A. J. a szalontai nép emlékezetében. — *It*, 1914.

30 [*AJÖM* XVI, 555. (704. sz.)]

31 [Uo., 526. (687. sz.)]

mód nélkül vágytam, s ami nem erős testalkatom s a szülők féltékenysége miatt csak hatodik esztendőös koromban történt, már nem csak tökéletesen olvastam, de némi olvasottsággal is bírtam, természetesen oly könyvekben, melyek kezem ügyébe kerültek s melyekhez inkább vonzódtam: mint bibliai történetek, énekek, a ponyva-irodalom termékei.³² A jámbor szülők, felnőtt leány és a könyvet bújó fiú — olyanforma család, minő a *Családi kör*-é.

Szalontán apróra el tudták beszélni, mint vette észre a kántor a kóruson a könyvből éneklő kis fiút s vitte mindjárt a rektor elébe.³³ „A tanító megpróbálván, rögtön, a mint felvettek, elsőnek tett osztályában s e helyet folyvást megtartottam. A többi tanítók s a növendékek a nagyobb osztályokból, sőt külső emberek is csodámra jártak s én nem egy krajcárt kaptam egy vagy más produkcióm jutalmául. (Többek közt apám, ki diákos ember is volt egy kissé, a latin *Pater noster*-t és *Credo*-t, csak az egyes szavak értelmét magyarázván meg, betanította s ez volt produkcióimban a legnagyobb csoda.)³⁴

Ki nem látott falun iskolába gyűlő kis sereget, az alacsony házak során, a széles, hol poros, hol sáros utcákon bandukolva kora reggel, a tág udvarú iskolaház felé, télen fülükre húzott kopottas báránybőr süvegben, viseltes bekecsben, felkunkorodó hegyű, nagyocska csizmákban dagasztva a sarat; vagy kirajzani a kapun, tavaszi délelőtt, szellős ingben-gatyában, meztláb, vígan kiabálva. E kép azóta sem változott, s ha van a kis csapatban egy-egy csöndes, komoly fiú: olyan lehetett a gyermek Arany János.

A szalontai iskola a debreceni collégium particulája volt; onnan jött ki egy-egy végzett diák, három évre, rektornak; ő tanította a két felső osztályt, a poétákat, rhetorokat (V., VI. gymn.). A grammatica (I., II.) és syntaxis (III., IV. gymn.) két-két évfolyamát a conrector vezette, az alsó iskolában a felső két osztály négy jobb diákja oktatott, praeceptor címen.

Akkor az iskola tavasszal kezdődött. Őt 1823 tavaszán adták iskolába, hat éves korában.

Már őszre feljebb lépett volna a „*quinta*” osztályba, „de gyöngye testalkatú leván, szülei kértére visszatették a sextába”. Így is negyedfél év alatt végezte a négy alsó osztályt; az így nyert évet azonban 28-ban, mikor második syntaxisba lépett, „folytonos váltóláz miatt” elvesztette.³⁵ Képzeltetni a szülők aggodalmát, kik

32 [Uo., 555. (704. sz.)]

33 Apróságok A. J. életéből. Rozvány György feljegyzése alapján. *PN*, 1889. 275. sz. okt. 4. — Utána Gyöngyösnél, [*Arany János élete...*] 22. l. Szendrey azt is hallotta, hogy’ ment kicsiny korában, anyja „köcementéjébe’ fogódzva, mindennap a templomba, s később mint rángatták ki pajtásai-val a libák tollát pennának (*It*, 1914.); ilyesmit minden gyerekről elmondhatni. Azt is beszélték, hogy mikor ő vigyázott ökreikre, azok a szénáskertbe mentek; így rajzolja később az ábrázoló Bóka Bandit.

34 [*AJÓM* XVI, 555. (704. sz.)]

35 Saját följegyzései, kereszt-levele hátán.

nyolc gyermeküket temették el ily korban s kiknek e késői gyermek, még hozzá fiú, szemük fénye volt. Máskülönben is sok gonddal éltek s ezt a gyermek is korán érezte. Házuk, egy futótűz útjába esve, leégett (1823) s nem volt annyi módjuk, hogy fölépítsék; csak a régi istállót igazgatták össze lakóháznak; abban teltek gyermekévei. Egymást érték a rossz termések.³⁶ Szegénységükben egy-egy iskolakönyv megszerzése is nehezen ment. A harmadik latin osztályra a Marton-féle négy huszasos német grammatikát kellett volna megvenni, de ennyi pénzt csak majd az új bor árából remélhettek; a könyv pedig már kellett. Véletlenül egy környékbeli földesúr temetésén az iskolai énekkarban a kis Jani két huszast kap első keresményét, melyet apja kipótol; így jut hozzá a könyvhöz s menten nekilát, hogy németül tanuljon.³⁷ De az ily nyomasztó érzések nem tüntek el észrevétlen. Lát-szatra a falusi gyermek szokott életét éli, eljár pajtásaival köszönteni, harangozni, temetésekre énekelni, de amint emlékezete megőrzi e parányi élményeket, lelkén sem suhannak át nyom nélkül.

Iskolás-korából emlékezetében maradt egy-két apróság. Egyiket az utolsó Szilveszter-estén, melyet megélt, az emlékezés órájában, elmondta fiának. Nagybán járta akkor a fiatalság közt a transparent divatja, mellyel a bővebb markú maecenásokat — cifrán kimetszett szélű papiroson írt köszöntők helyett — nevük napján megtisztelték. Egy katonatiszt nevenapjára generális-kalap formát ragasztottak össze kéregpapírból; ő fejébe húzta báránybőr kucsmáját, melyre égő gertya volt erősítve, s erre ráborították a papír-csákót, elől vörös papíron átvilágított a megtisztelt neve: „Julsicza Silvester,” hátul pedig a jókívánság: „Éljen sokáig.” „Míg a köszöntő verset elénekeltük, — mondta, — arccal álltam az ünneplő közönség felé, azután hátat fordítottam, hogy lássák a hátsó feliratot is.”³⁸ Volt egy vásott iskolatársa, Bornemissza Pista; egyszer együtt voltak a toronyban harangozni s lejövet egy nyitott ablakon át bebújtak a templom karzatára. Csizmájokat lehúzták, hogy könnyebben mászkálhassanak s a kis Arany egy padra tette a magáét; Pista felkapta és ledobta a templomba. Oda a karzatról nem lehetett érte menni; mezítláb hazakerülni félt. Lementek hát a templom udvarára s Pista megmutatta neki, hogy ha az ólmos ablak egy fiókját kifeszíti, elfordíthatja az ablak görbölőjét és bemehet a csizmaért. Úgy is tett, de Pista azután rátámadt: „Feltörted a templomot! Ha feladlak, ekklézsiát fogsz követni!” Az istenfélő gyermek holtra ijedt s hallgatása fejében azontúl mind Pistának adta, ami szólót, almát, aszaltszilvát hazulról vele adtak az iskolába. Ily eset bevésődött lelkébe s tartózkodóvá tette érzékeny természetét. Az élet sötét oldala korán hatott rá. Szásznak beszélte, hogy a *Bolond Istók*-beli tragikomikus temetés énekesdiák korabeli emlék.³⁹ Jellemzőbb ezeknél, amit Tompának

36 Rozvány György: *Nagyszalonta történelme*, III. rész, 1800–1848. — 18., 19. lap.

37 Ercsey, 4., 5. lap.

38 Ezt s a következőt Arany László jegyezte föl, a költő önéletrajzához csatolt jegyzetei között. [ARANY János, *Hátrahagyott iratai...*, 2:XVIII.]

39 Szász bírálataiban az Összes költeményekről, a *Budapesti Közlöny*-ben, 1867. 96. sz. Rozvány

vallott meg egyik levelében (58. máj. 11.): „Az ily *Schlag*-beli ember, mint te és jó magam, versírás nélkül is poéta maradt volna, ... kinek lelke ... minden érintkezést fájdalmas ütésnek érez. Nem voltam 12 éves, mikor egy apai feddés miatt elkeseredve, világra akartam bújdosni, el is mentem egész a ‚homok-gödrökig,‘ ... ott iszonyú elkeseredéssel tűnődtem sorsom mostohaságán, míg — haza éheztem.”⁴⁰ Aki olyan szerető szülőktől így vett fel egy kis dorgálást, mit szenvedhet az élet durva lökdőségeitől! Ez érzékenység családi vonás, leánya is örökölte, kinek gyermekkorából hasonló történetet mond el egyik töredék vers; e lelki rokonság s a történet megismétlődése hatotta meg a költőt annyira, hogy versbe foglalta *Juliska elbujdosását*.

Nagy emberek, ‚kortársai‘ sokszor örömet tetszelegnek tanuskodó szerepben s néha meg is sarkantyúzzák emlékezetüket. Egy élményt Rozvány is tud.⁴¹ A rektor szüretjén, hol a diákok voltak a szedők, egy odavetődött vén muzsikuskedvéért Arany, szánalomból, szilaj vígságra sarkallta volna cimboráit, amiért aztán consistorium elébe idézték. Rozvány ezt versben megírta a költő „ismerősei, barátai és a nagyszalontai iskola-növendékek számára,“ amihez Arany a kis füzet címlapjára odaírta: „ebből ugyan keveset tanulnak és az sem igaz.” A füzet hátára pedig ráírta: „Ez az egész história nem igaz. Iskolaszék vagy presbyterium előtt soha sem állottam, semmiféle kirúgásért, pedig talán érdemlettem volna, mert nekem is voltak vad éveim, a magam csendes módja szerint. De akkor az ilyen nem került iskolaszék elé, a rector maga elhedegülte a fiún, a kit rajta kaptak, a 6 vagy 12 vesszőt. De rajtam ez sem történt.”

„Az iskolázás folyvást kitünő sikerrel haladt előre, — mondja az önéletrajz, — de a mellett minden könyvet, a mi kezem ügyébe került, mohó vággyal emésztettem föl.”⁴² Felkutatott, kölcsön kért s „megevett” minden olvasni valót az egész városban, a ponyva-irodalom özönét. Amit elősorol, csupa ódon könyv: *Fortunatus históriája* (1651) a soha ki nem fogyó erszényről és bűvös süvegről; Pálffy Sámuelnek németből átírt kalandos regénye: *Erbia vagy Abules és Agétás szivreható története* (1805), olyan kapós olvasmány, hogy még 1867-ben is lenyomatták. Csupa gyarló könyv jutott kezébe, de neki is oly tehetsége volt, akár Shakespeare-nek, hogy mindennek hasznát tudta venni. Még a Brunczvik-istóriából is magával visz egy népi hiedelmet a mindent magához rántó mágnes-hegyről,⁴³ hasonlatul, egész

szerint ez a Csoló Gyuri cigány temetése lett volna, ahová hetedmagával ment ki énekelni; közeledtükre a siratok éktelen jajgatásba törtek ki; a hét énekes gyereknek öt krajcárt adtak, a kettő közül, akiknek nem jutott belőle, az egyik Arany volt. Rozvány: Apróságok A. J. életéből. *PN*, 1899. okt. 4. 275. sz. Csolóról írta volna Rozvány szerint egyik gyermekkori versét, a *Cigánybúcsúztatót*.

40 [AJÖM XVII, 196. (1007. sz.)]

41 Apróságok A. J. életéből. *PN*, 1899. okt. 4., később versben: *Arany János serdülőkori élménye*, kortársa Rozvány Györgytől. Kézirat. Békésgyula, 1879.

42 [AJÖM XVI, 555. (704. sz.)]

43 *Két krónika*. Az Első Stilfrid Cseh országi Királyról. A másik Brunczvik, Stilfrid fiáról, Cseh Királyáról. 1750. — „...az Akstán nevű hegynek ... oly tulajdonsága vagyon hogy a mi ötven

Toldi szerelméig; *Erbiá*-ban a szöveg utolsó szava: *vége*, egyúttal a könyv végét jelenti; így van ez Argirus, így Gismunda ponyva-füzeteiben is; Aranynek e régi naiv játék járhatott eszében *Buda halála* utolsó soránál. Haller *Hármas istoriájá*-ban Nagy Sándor „vezetes dolgai” s a gesták példabeszédei után Trója veszedelmének leírásában nagy epikai kincs került kezébe, habár gyarló alakban; ez volt első találkozása Homérral. Decsy Sámuel nagy *Osmanographiá*-jában először olvas a török hódoltság országos történetéről: a galambóci csatáról, Kapisztrán, Török Bálint, Losonczy, Szondi tetteiről, akik később mind föltámadnak lantján. Dugonics és Gvadányi tősgyökeres tüzes magyarsága mellett ennek józan, eleven rajza is hathatott rá. „A bibliának nem maradt része olvasatlan, kétszer, háromszor is;”⁴⁴ e hatás Károli Gáspár nyelvének ódon fönsége s az epikai széles előadás mellett szigorú elkölcésén s költői igazságszolgáltatásán is megérzik.

„Még a grammatikai osztályba alig érve, már nem tartottam nagyobb embert, mint a könyv-, főleg a vers-író, — meg is próbáltam a rímelést, melynek tárgyát iskolai s játszás közbéli kalandok képezték.”⁴⁵ Rozvány beszéli, hogy tanuló társai gyakran megmotozták a zsebét új versért.⁴⁶ Fenn is maradt egy verses köszöntője, első praeceptorához, Dévai Bálinthoz, mikor az már Árpád községben volt rektor; ez lehet „az első zsenge, Kis-Tükör modorban”, melyet a *Bolond Istók*ba rejtett célzás nyolc éves korba tesz. (*B. I. I. én. 117.*)⁴⁷ Dévai el-tette a verset s mint zsadányi tanító, 1862-ben megmutatta a legációban ott járó Baráth Ferencnek, aki lemásolta s elküldte Arany László barátjának; a költő is látta. Maga írta-e vagy csupán leírta, nem biztos; de az első szak a helyzethez van szabva, Dévai új hivatalához; Páris almájáról a *Hármas istória*-ban vagy Gyöngyösinél olvasott,⁴⁸ akit bizton ösmert; „az a naiv logika: „Ha megérdemelte Venus az aranyalmát... rector uram is megérdemli a felköszöntést”, minden esetre gyermeki szerzőre vall,⁴⁹ mondja Arany László, ki ebben rokonát gyanítja atyja „csaknem elbeszéléssé terjedő hasonlatainak”. A versnél többet ér sugallója, a hála érzése s ez rávall Aranyra.

„Valahára eljött a költészeti osztály s én halomra írtam verseimet. Sajnálom, hogy ezek közül semmi sincs meg; rektorom a tisztázatot magához vette, fűnek-

mélyföldnre előtte volna ... mind magához vonzza...” (26. l.); „Vagyon egy madár, kinek Griff a neve és annak olly szokása, hogy minden esztendőben edgyszer ide Az Akstán hegyhez repülvén eljő...” (28. l.) Akstán = Agstein. „Akastyán” népi kiejtés, melyet későbbi lenyomatok átvettek. L. Katona Lajos: *Tanulmányok*, I. köt. — V. ö. *Toldi szerelmének* 8. jegyzetét.

44 [A^JÓM XVI, 556. (704. sz.)]

45 [Uo.]

46 Rozvány: *N.-Szalonta tört. 1800—48-ig.* 209. l.

47 Kiadta Arany László az önéletrajz jegyzetei közt.

48 *Az Irodalomtörténeti Közlemények*-ben (I. 406—7. l.) dr. 1. b. a *Hármas istóriára* mutat rá; itt a 48. lapon van „Paris tetszése”; az előadás menete hasonló; Rupp Kornél (u. o. II. 73.) a *Murányi Venusra* hivatkozott (III. 136.) melyre némi stiláris hasonlóság emlékeztet.

49 [ARANY János, *Hátrahagyott iratai...*, 2:XVII.]

fának mutogatta, s elvitte magával. Arra emlékszem, hogy mielőtt a nagyobb világ tudná, a szalontai kis világ s a környék már ismert mint afféle poétát s ez nem kevésbé hízelgett hiúságnak.”⁵⁰ Tisza Lajos is, az idősb, „mint tractualis gondnok”, hallott róla. A rektor maga is versfaragó volt s tanítványa verseit elküldöztette szintén verselgető barátjának, a szoboszlai rektornak. E rektorának egy értelem nélküli kis versét Arany még öreg korában is tudta.⁵¹

„A honi költészet új iskolája már akkor (1831) teljes virágzásban volt; de én azt még nem ismertem”⁵² — mondja önéletrajzában. Mesterek és diákok akkortájt csupa régi könyvet forgattak, ami a pap vagy jegyző házánál megakadt. Többnyire nem országra szóló művek; a környék iskoláiból vagy parochiáiból kerültek, de nem egy nemzedéken át kiszolgálták az olvasás ritka óráit. Arany kezébe is jobbra a félszázaddal azelőtti irodalom jutott el, többek közt két hosszú, száraz eposz; egyik Vályi Nagy Ferenc sárospataki professzornak, az *Iliás* Marczibányi-díjjal koszorúzott fordítójának *Pártos Jérusálem-e*, (1799) „IX. énekekben”, „azon renddel, mellyel Flavius Josephus is le-írta”, kerülve a „zabolátlan képzelődést” „melly a’ Versezetekbenn sokszor haszontalanúl, de talán nevetségesen is repked”; „egy magánn uralkodni tudó”-t fest Titusban, s azt akarja szem elé tüntetni, „menynyi nyomorúságot húz maga utánn a’ vakmerő Pártütés”, miben „egy jó Hazafi meg-tartásra méltó Intést’ találhat.” — A másik: *II. József a’ máramarosi éhségben* (1792), az odaváló lelkész, Gáti István hálálkodó éposza, a mért az 1785–87-iki inség idején, — mikor Cybele megbüntette a bányászokat, mert nem gondolnak a földműveléssel — a császár élest, orvosokat küldött, utakat épített s így segítette a sinlődő népen. A közeleső tárgy, lelketlen gépezet, száraz előadás Voltaire-nek hibáiban utánzott *Henriás*-ára mutat, melyet Péczeli fordításában (1786) szintén ösmert. Magyar lélek nincs e könyvekben, íróik nemzeti érzése ellankadt hivatali állásukban, a bécsi kormány erélye alatt. Költészet sincs bennök, csak külső alakjuk Sándor-vers és tizenöt szótagú hangsúlyos sor. Egy-testvér ezekkel Etédi Sós Márton *Magyar gyásza* (1792), a mohácsi veszedelemről; ez ma is megvan Arany

50 [AJÖM XVI, 556. (704. sz.)]

51 L. a köszöntővers mellett az önéletrajzhoz fűzött jegyzetek közt. A költő halála után Rozvány öreg emberek emlékezetéből összeböngészett egy rímes foszlányt, s egy egész gyászverset, melyeket Arany „diákkori” verseinek mondott (Apróságok A. J. életéből. *PN*, 1899. 275. sz. okt. 4.) — Később Gyöngyösy közölte (*EPhK*, 1906. — 250–251. l.). Egyik egy gúnyos *Cigány-búcsúztató*; alig tehető fel, hogy gyermek meglett embert, ha cigány is, kigúnyolna, kivált a halálban; még képtelenebb, hogy egy főúri háznál, minő Tiszáéké, egyik családtag temetésén egy kisdíák szerzette gyászdzalt énekeltek volna (1831); legképtelenebb pedig, amit Gyöngyösy Rozvány nyomán állít, hogy a vegyesházasságok körüli harc idején a nagyváradi követválasztás küzdelmeit egy ifjú verse lecsöndesíthette volna. Gyöngyösy tévesen is teszi 1836-ra; az országgyűlés éppen akkor oszlott széjjel, s új választás 40-ben volt; ekkor folyt le a reverzális-harc. Arany ekkor, mint új másodjegyző, nem elegyülhetett a kortesharcokba. Különben Rozványéknál nem 36-ban, nem is 40-ben lakott; Rozvány pedig ehhez köti a verset. — Mindennek részletes vizsgálata a kritikai kiadás jegyzeteire tartoznék.

52 [AJÖM XVI, 556. (704. sz.)]

könyvei közt. Csoda, hogy valaki ezekből megszeresse a költészetet. Ottan körül dongtak kisebb versekkel Poóts, Mátyási, az egész verset egyetlen magánhangzón végigdöcögtető Varjas,⁵³ kiknek hírért s munkáit a sárospataki, debreceni főiskolákról kirajzó rektorok, legátusok hordták szét; ezeket Arany említi is későbbi munkáiban;⁵⁴ Gyöngyössi János egyik kötete is megvan könyvei közt. Ők voltak mintái a falusi versfaragóknak, mely had „egyenest a ‚poetica classisok‘ gyakorlataiból cseperedett fel, öntve a verset, valamely patrónus nevenapjára örvendő, halálakor gyászéneket enyvezve össze a költészet műhelyében, tanulóársait s a disznótorokat mulattatva furfangos vagy priapi verseivel, s mindezekért már az iskola falai közt megnyerve a felavató olajt s némi nimbust az illető körökben, melyek izlése nem kívánt jobbat”.⁵⁵ E későbbi sorokban mintha versgyártó rektorát s akkori magát is jellemezné. Maga mondja, hogy a ‚rím-kovács‘ Kovács Józsefet is például tették elébe, s ő is ‚bámulta rímeit‘. E tömegből mint valódi tünemény emelkedett ki Csokonai, kinél a nyelv dallammá, az egyszerűség bájja, az érzés költészetté változott; aki magyar és költői volt egyszerre, s tudott komoly is, tréfás is lenni. „Tanítóim, Debrecenben beszítt hajlamuk szerint, Csokonait tüzték elem példányúl, kit igen szerettem... Kovács Pál (utóbb debreceni gymn. igazgató, akkor szalontai co-rector majd rector) társalgásának, útmutatásának, tanításának sokat köszönök e nemben”. Ez volt egyetlen emelő példája; Kovács azonban csak az utolsó évben — vagy félévben (1832) — volt tanítója.

A folytonos gyakorlatnál inkább javára vált, hogy a költészeti osztályban megismerkedett a klasszikusokkal. „Ovidot, Virgilt és Horácot ... nem csak örömmel tanultam, hanem igyekeztem az iskolában nem olvasott helyeket is átbúvárlani”. Ezekben a költészet örök példányai tárultak elébe; e klasszikai költészetből szívta magába a világos szerkezet s az egyszerű szépségek kedvelését. Olvasott „egyéb, az iskolában nem tanítottakat is, ... Justint, Curtiust, Livius néhány könyvét, Eutropiust, Suetoniust, a skót Buchananus latin verseit ... mely lectura által gyarapodtam a latin nyelvben. Verseket is irogattam e nyelven, az akkori divat szerint; milyenek lehettek, nem tudom most már megítélni.”⁵⁶ — Megismert újabb remek-írókat is; Miltont Bessenyei Sándor lovaskapitánynak, György testvérbátyjának átültetésében (1796), Tassót a Tanárki Jánoséban (1805). Mindkettő próza-fordítás, az előbbi francián át, de így is szemébe sugárzottak a magasztos tárgyak; ebben a klasszikai mintákkal a keresztény szellem költészete s a középkor lovagi világa olvadt össze, abban a puritán érzés fönsége. Új világ nyílt előtte, beragyogva a kis diák lelkét, aki immár olyanokat tanul, mit tanítói sem tudnak.

53 Munkáik 1791, 1794–8. jelentek meg, Varjasé 1808-ban, köztük a *Megtért embernek éneke*.

54 A rím-Kovácsot és Mátyásit *Az elveszett alkotmányban*, VI. 55. s köv., másokat *Irányok* c. tanulmányának II. része s a *B. Kemény Zsigmondhoz* c. tréfás vers.

55 [AJÖM XI, 158.]

56 [AJÖM XVI, 556. (704. sz.)]

E könyvek közül több állandó barátja maradt. Horatiust mindig szerette, többször fordított belőle, öregén is, emlékezetből; Tassot később eredetiben olvasta, példát adott fordítására, s Virgiliusszal együtt sokat tanulmányozta, mint a *Szigeti veszedelem* mintáit.

Meglepő olvasottság egy tizennégy éves diáknál, kivált abban az időben, s oly helyen, hol könyvhöz hozzáférni is bajos volt.

Pedig az olvasásért álmát kellett megrabolnia. Mint jó tanuló, eddig is segített a praeceptoroknak a gyöngébbek kikérdezésében; 1831 tavaszán (ápr. 19.) pedig folyamodik „Tiszteletes Tudós Balogh Péter úrhoz, a’ mostann vacantiába levő Praeceptorság eránt, „mert szüleim a kik nyóltz Esztendőök elfolyása alatt gondosan taníttatni igyekeztek, előregedvén és elszegényedvén, különösen Édes Atyám megvilágtalanodvann, a további taníttatást nem tellyesíthetik”.⁵⁷ Ettől fogva a tizenöt éves fiú nappal tanít és tanul, s végzi a soros praeceptor tennivalóit: nyitja, zárja a templomot, gondoskodik a harangozásról, temetni jár az énekes diákokkal. Önművelésre csak az éj órái maradtak. Az ekkori megerőltetéstől támadt későbbi szembaja. Mint praeceptor, az iskolában lakott, negyed-ötöd magával egy szobában, „kevés előnyére akár szorgalmamnak, akár erkölcsömnek. Mert e partikulák mind megannyi kollégiumok akartak lenni kicsinyben, férfiaságot keresvén benne, ha a főiskola bravour csínjait, melyekről sok anekdota szivárgott hozzánk, utánozhatják. Mindazonáltal engem jó szellemem nagyobb kihágásoktól megőrzött, szorgalmam sem csökkent szembetűnőleg; de anyagi reményem, miért a praeceptorságot felvállalám, igen szegényül ütött ki”. Az évi fizetés húsz pengő forint mellett öt köböl búza volt s étkezés, melyet minden nap más ház tartozott beküldeni, ez volt a coquia; azonfelül némi gyűjtés és ajándék.⁵⁸ „Az egész évi jövedelem alig ment száz váltó forintra, s én nem tudtam ezzel gazdálkodni”.⁵⁹ Pedig szüksége lett volna pénzre, mert kijárván a szalonati iskolát, 1833 őszén Debrecenbe ment, „philosophiára”.

Kevés pénzzel, de sok lelkesedéssel indult a nagyhírű városba, nem sejtve, mily csalódás vár reá. Vonzotta Debrecen híre; még nem régiben virágzott a ,debreceni kör’, vívott a nyelvújítókkal Szentgyörgyi és Földi, a két orvos; írták magyarul az első fűvészkönyvet Fazekas és Diószeghy, míg mindnyájukat túlragyogta Csokonai neve. A Melius Juhász Péter idején a városba települt könyvnyomtató műhely híre messze földet bejárt. Régi jeles tanárok, egy Maróthy, Hatvani neve közszájon forgott; még élt Buday Ézsaiás s épen most élte meg hetvenedik évét. A collegium minden calvinistának büszkesége volt, hatása az egész Tisza-mentén érzett, csak a felső vidéken osztozott vele Sárospatak. Az erdélyi fejedelmek nem részeltettek ugyan többé dézsmákban, szőlőskertek adományában, kősóban ezerszám; de a

57 Közli Ercsey, 8. l. [AJÖM XIII, 7.]

58 Ercsey, 7. l.

59 [AJÖM XVI, 557. (704. sz.)]

hívek készséggel küldték áldozatukat supplicáló diákok útján az „anya-oskolának”. Majd másfélezer diák tanult ott, nagyobb része ingyen. Már állt az 1802. évbeli nagy tűz után a monumentális új homlokzat; abban voltak a tantermek, másodemeletén az első éves „bagoly”-diákoké. (Ezt említi Arany a *Bolond Istókban*, II. 20, és *Hatvani* mondájában.)

Arany november elején subscribált az iskolai törvényeknek s fölvette a tógát, a bokáig érő fekete köntöst; a háromszögletű föveget is csak nem rég tették le. Mint szegény diáktól, nem vettek tőle más díjat a beírásán kívül s a collégiumban kapott szállást, a Bethlen Gábor idejében rakott egyemeletes ó épületben, mely a homlokzat mögött három oldalról fogta körül a négyszögű, nagy udvart. Nyolc diák lakik egy szobában, melynek fűtésére télen fél öl fa jár. Nyáron öt órakor, télen hatkor reggel tanuláshoz kell látni. Az épületből csak párosával mehetnek ki, leckeórák alatt soha. Este kilenckor isteni dicsőretre gyűlnek, azután a kapukat bezárják. Nappal esküdtek járják a szobákat, a rendre ügyelve, éjjel a contrascriba. Az iskola kenyeret is ad diákjainak, négynek egyet naponta. Bent is étkeznek, szobánként, convictusban, pénzért hozatva a főtt ételt kivülről; van, aki tanítás fejében ingyen kapja, természetesen csak öreg diákok. Legszegényének adományul jut hetenként egy fazék étel; ezek az alumnisták. Ilyen a collégium belső élete.⁶⁰

A bentlakás, a „coetus”, a fegyelem és nélkülözés közt is nagy vidámság fészke; a fiatal kedv lel utat, hogy lobbót vessen. A városban sokat beszélnek csínyeiről, melyeket megmosolyognak s azzal meg is bocsátnak. Jókai, Baksay csupa derűnek rajzolják a collégiumi világot, a fiatal kedv Paradicsomát. Arany is lefesti a korabeli diák-életet, *Bolond Istók* II. énekében s ez egészen költői életrajzzá válik, úgy erőt vesznek rajta emlékei. De ő komolyabban nézi; amit elmond, szín-valóság; a fiúk hangos „tanyázás”-a, épen e szóval, az utcai gyalogjáró pallójának felfűtése, — mind megvan azon évekből a bíraskodó „Sedes” könyveiben;⁶¹ csakhogy nála egy gondjaival s határozatlan álmaival küzdő komoly diákot látni, aki „az ifjúság szép kertjébe vas korláton át néz” (*Visszatekintés*, 1852.) s akiben könnyű reáismernünk. Neki nem lehetett kedvére a víg cimboraság, az énekszótól hangos szoba, a leckeórákra is átharapózó csíny, a tanár „kibógése”; ő már szalontai praeptorkorában megelégtelt a közös lakást; mikor Ercsey a debreceni népes szállást leírja, szavából Arany panaszt hallani.

Egyaránt gátolta ez iskolai és magántanulmányjaiban. Az első félévben százharmincegyed magával „kövész-tudomány”-t (mineralogia) tanul Kerekes Ferenc

60 Szűcs István: *Szabad királyi Debrecen város történelme*. II. 617–619; 604. — Szűcs éppen Arannyal egy időben volt ott diák.

61 Ezt Arany ez éveinek buzgó bűvára, Kardos Lajos kutatta fel. *Arany János Bolond Istókja*, 108. l. — A tanárokról bőven ír Szűcs, id. m. III. kötetében; a tanítottakat s Arany érdemjegyeit felkutatta és összeállította Pap Károly: *Adalékok A. J. debreceni diákságához*, It, 1912. évf.; némely részletekben kiegészítette Kardos Lajos: *It*, 1914. évf.

professortól; német nyelvet s a „nevelés tudományját”-t Zákány Józseftől; „meny-nyiségi tudomány”-t és görög nyelvet Karika János lectortól. Kerekes jeles tudós volt, Lipscsében is pályadíjat nyert, később levelező tagja a magyar Akadémiának s megalapítója a collégium mellett a „Pap tava” helyén a Fűvészkertnek; az irodalomnak is barátja, ő nyomatta ki 1815-ben fűvész elődének kéziratban rég elterjedt *Ludas Matyi*-ját. Zákány a zenét kedvelte; szép új dallamokat tanított be a „cantus”-nak, melyekre diákjai írtak magyar szöveget. Arany bizonyosan gyönyörűséggel hallgatta „Tihanynak riadó leánya”-t; jó énekhangja volt s öröme-est énekelt; később is szerette, ha a templomban „jól kiénekelte magát.”⁶² Akkoriban minden diák próbálkozott valami hangszerrel; itt tanult meg ő is jobban gitározni, amit már odahaza kezdett.⁶³

A tanárok pontosan feljegyezték, mit tanítottak: természetrajzból a „kőfaj-tudományi nyelvet”, görögből Isokrates *Parainesis*-ének „grammaticai szabályok szerinti fejtegetését”; ezt panaszolja *Bolond Istók*-ban, hogy „magolni kelle kő, virág nevét’, s midőn a klasszikusok szellemét szomjazta, szavakkal bibelődtek; a számtani jelek „rettenték”, s „a tábláig sem ért el szemsugára”. (II. én. 25–29. vszak.) Mohó vággyal lépett az iskolába, mint Madáchnál Kepler elé a tanítvány, de nem nyílt meg előtte rögtön a sóvárgott világ. Csalódást érzett s szorgalma megcsappant. A félév végén a lector tárgyaiból „eminens”, a többiből csak „Classis Iae”; így nevezik ott az elégségest ma is. Oka ennek részben talán a szalontai kis iskola elmaradottsága, főoka a bent-lakás. A lakótársak példája, néha erőszaka, a legjobb diákot is el-el sodorja; így esik, hogy Gönczy Pál és Imre Sándor nevével együtt az övé is belekerül a Sedes könyvébe; kétszer leckét mulaszt — talán a nagyerdőn bolyong, magát keresve, mint Istókja — a miért három napra megvonják tőle a kenyeret; egyszer későn kel, ezért egy éjtszakára vigilnek teszik, örnek az udvaron.

A következőzés megmutatta, hogy ez ellankadás nem pusztá könnyelműség, hanem az a tehetetlenség, az a közömbösség önmaga iránt, mely sokszor épen komoly, nemes természetet fog el, ha csalódott magában, ha nem bír gondoljaival, ha útja elhomályosul előtte.

Arany nemcsak az iskolában, magában is csalódott, irodalmi ábrándjaiban, tehetségében. Szent elfogódással lépett a Csokonai városába, biztatta a reménység, hogy tehetsége szárnyra kelhet, hogy itt is ki fog tűnni, s íme, az iskolának sem tud eleget tenni. Épen ekkor pezsdült fel a collégiumban az irodalmi élet, de új eszménynek hódolt. Péczely professor, a franciás ízlésű jeles komáromi pap fia, maga költségén kiadta az ifjúságnak előbb latin munkáit egy *Pallas Debrecina* (1828) című kötetben, később magyar verseiket, *Lant* címen (1832–35),⁶⁴ négy

62 Rozvány írta Riedlnek; *MF*, 1917. márc.

63 Ercsey, 12. l.

64 *Lant*, vagy a debreceni r. collegium nevendékei által írt némely versek gyűjteménye. Öszve-

éven át, négy kis kötetben, hogy „bizonyosága és köszörűköve lenne Ifjaink igyekezetének.” Péczely barátja volt Kisfaludy Károlynak, a nevééről nevezett társaságnak egyik alapítója; a *Lant* mintája kívülbelül az *Aurora*; ugyanazon műfajokat és versformákat művelik; vannak itt kis eposzok Vörösmarty mintájára, minő Baksay Dánieltől *Jajtza*, balladák Kisfaludy Károly mintájára, epigrammák mellett szonettek Ónodytól, elegia Sajórol, *Mohács* nyomán, rege Kisfaludy Sándor modorában (Baksay: *Otto*, 1835), de, amit az *Aurora* nem tett, kiadnak alkalmi hízelgő verset is, egyet „Nagytiszteletű Mocsy Bálint tiszteltbeli főesperes úr’ félszázados predicatorosága napján”; alighanem e két utóbbira céloz Arany *Bolond Istókban* ez iskolai poézis jellemzésénél (II. 117., 118.).⁶⁵ A szó is itt van, mellyel ez újított nyelvet jellemzi: a *rény*,⁶⁶ — Később ismertté vált nevek közül itt találni elbeszéléssel és verssel Kuthy Lajost, aki Arany első fél éve alatt hagyta el a kollégiumot; itt „a tizenhat évű próbálkozó”-t, a Kisfaludy-Társaság későbbi koszorúsát, a korán elhunyt Nagy Imrét, a vele egy esztendőben született, de egy évvel régiebb diákot. Aranytól nincs e füzetekben semmi; nem is lehet; a 34-ikihez későn jött s mire feltűnhetett volna, 35-re már eltávozott. Ez irány különben is idegen volt neki. „Az új iskola korifeusai Szalontára nézve még nem léteztek — mondja. — Első tünemény előttem az új világból a *Lant* s egy *Aurora* volt, de az új irány, melybe nem nőttem volt bele magamat, rám nézve inkább elidegenítő, mint vonzó vala.”⁶⁷ Az *Aurora* sem kapta meg, pedig éppen ez években jelentek ott meg kisebb költeményei mellett Vörösmarty kis eposzai, *Rom* (1831) s *A két szomszéd vár* (1832), melyekben ott van képzeletének és nyelvének egész pompája. Aranyra mindez nem ösztönzőn hatott, inkább elnémitotta, egy új csalódás keserűségével tetézve benső küzdelmeit.

Ami azonban leginkább megőrli erejét: az anyagi gond. A beöltözés fölemész-tette megtakarított garasait, mindennapi megélhetése sem biztos. Nem tud magán segíteni; a hullám szinte összecsap feje fölé. „Hazulról nem vártam, de tudván, hogy szüleim, ha a kis házat fejük felül s a pár köblös földet szájukból el nem adják, nem küldhetnek, nem is kértem. E helyzet iszonyú volt reám nézve. Hány kiússza így a kollégiumot! Nekem nem volt erélyem küzdeni. Kedvem a ta-

szedte és kiadta Péczely József, világ történetei, görög és deák ékesen szóllás rendes tanítója Debrecenben. Nyomtatta Tóth Ferenc. 1832–35.

65 II. é. n. 117. vszk: Majd írt „Regét” is, mely az ősi korban
Egy képzelt várrom odvából huholt...

118. vsz.: Elzöngi ott fenn, hol sas-szárnya csattog,
Minő félisten a vén esperes.

66 Az 1835. évi kötetben van Baksaytól a négy énekes *Tékozló fiú*, s ennek végén e sor: „Nyitva halandók a rényhez mindenkor az ösvény.” Nagy Imrének verse is van: *A rény* címen. A nyelvre általában jellemző Nagy Imre *Honvágya*-ból e szak: „Bár csak hamar derülne — Viszlát’ koránya rám: — Kéjelgve lengenek ált — Kebledbe jó hazám!”

67 [AJÖM XVI, 556. (704. sz.)]

nulástól elment, s márciusban Kis-Újszállásra mentem, ideiglenes tanítónak egy évre, hogy eszközt szerezsek tanulmányaim folytatására.”⁶⁸ Félévi exament sem állott; március 18-án bejegyzí a rectóriákra kibocsátó könyvbe: „Designatus sum Praeceptor scholae Kisújszállásiensis.” Az elbocsátó levélért 1 ft. díjat fizet; jele, hogy csekély jövedelmű tanítóság.⁶⁹

Egy locsogós tavaszi napon gyékényfedelű kocsi állt meg a főiskola harmadfélemeletes homlokzata előtt, s a szénaülésről, az irhás bundából egyik vidéki ekklezsia curatora szállott le; tanítóért jött. Ilyenforma rajzzal kezdi Arany egyik félbemaradt elbeszélését, melyben alkalmasint emlékei éledtek volna föl.⁷⁰ Így jöttek ő érte is Kis-Újszállásról, a curátor, meg a káplán, Vásárhelyi Dániel. Egész úton jókedvű volt, szóval tartotta útítársait, irodalomról beszélt, szavalt nekik; azok alig győzték otthonn dícsérgetni. Egy szíjjártónál fogadott szállást, egy öreg asszony takarított rá s főzött neki ebédet.⁷¹ Az iskolai év itt még tavasszal kezdődött. Április 7-én az iskolafelügyelő pap, Dorka Illés, már az ő osztályát látogatja. Mint „altanító” az alsó osztályokban oktatott az ú. n. „nemzeti oskolá”-ban, amint a felső, latin osztályokkal szemben nevezték. Az első félévben 85 gyermek járt elébe, a másodikban 59, mert ettől fogva ősszel kezdték az iskola-évet s a régibb jobb tanulók felsőbb osztályba jutottak. Az 59 gyermeknek ő volt első tanítója.⁷² A tanítás vezérkönyve Benedek Mihály református püspök *Útmutatása* volt. Imádságok, zsoltárok mellett írni-olvasni tanította őket, meg számvetésre, de gyakorolta az „Éneklés Mesterségébe” is.⁷³ (Ennyin nő fel a falusi iskolában Rák Bende, *Az elveszett alkotmány hőse*.)

Ez év ránézve sem vezett el; többet tanúl itt, mint az iskolában. A rektor Török Pál volt, a későbbi pesti püspök; maga is csak egy-két éve került ki Debrecenből, felfogta a fiatalabb diákok. „Könyvtára a hazai és külföldi irodalmat válogatott munkákkal képviselte, az szívesen megnyilt számomra. Olvastam éjjel-nappal, ha hivatalom engedte.”⁷⁴ „Megtörtem a német grammatikát, az új iskola költőivel”;⁷⁵ „Schillerig vittem” — mondja „...sőt egy nagyobb diák francia-nyelvtana kezemre

68 [Uo., 557.]

69 Kardos Lajos cikke, *It*, 1914. 32. l.

70 *Beszélytörödékek*, II. [ARANY János, *Hátrahagyott iratai...*, 2:561. A forráshelyen található szöveg csak részben egyezik a Voinovich által idézettel.]

71 Mások szerint az iskola épületében lakott, de föléledő tanulmányai magános élet mellett szólanak. — Szeremlei Barna: *Relikviák egy nagy költő, meg egy kis költő (Nagy Imre) életéből*. — Prot. új képes naptár, 1909. évre. Szerk. legifj. Szász Károly. — Dénes Szilárd: A. J. kisújszállási tanítósága. *BpSz*, 1921. jan.–febr. — Perényi József: *It*, 1902. 384–5. l.

72 Ez utóbbi adatok Dénes Szilárd tanulmányából valók.

73 Mít végzett, maga beírta az iskola könyvébe. Közölte az első félévi bejegyzést Dénes Szilárd, a második félévít Perényi s hasonmásban Szeremlei. — Fizetését Dénes és Gyöngyösy igen eltérőn adják elő.

74 [AJÖM XVI, 557. (704. sz.)]

75 [Uo.]

esvén, a francia nyelv elemeivel is megbarátkoztam”;⁷⁶ később a collégiumba visszatérve, sokat forgatta a vele egy szobában lakó nagyobb diákok Zákány-féle francia nyelvtanát.⁷⁷ Már a hangjegyeket is ösmerte s a rektor zongoráját próbálgatta. Ekkor ismerkedik meg jobban az újabb magyar irodalommal, mely Debrecenben még idegen volt neki. „Itt a hazai, főleg az új költői iskolához tartozó olvasmányaimat mindinkább kiegészítém”. Ez új iskolából *Bolond Istók*-ban (II. 119.) Császár Ferencet és Kunosst említi név szerint. Császár egy *Szonett-koszorúval* lépett fel 31-ben s a *Társalkodóban* közölte „kinyalt” verseit; Kunosznak, önnön jellemzése szerint „epedőkomoly, fájdalomkinos”⁷⁸ versei szintén 31 óta jelentek meg a *Koszorú*-ban, *Honművész*-ben, *Rajzolatok*-ban s Bajza *Aurorájá*-ban Bústavi álneven is. Ez a könnyed, „elől-hátul csinos”, de üres dal-gyártás most sem vonzotta. A klasszikusoknál maradt. „Virgil Aeneis-e pár könyvét” fordítja le „scandálva”; „rég eltéptem” – mondja önéletrajza;⁷⁹ erről *Bolond Istók*-ban is emlékezik (II. 118.); itt egy „Légy-pókcsatáról” szóló víg eposzt is említi, Csokonai *Béka-egérharc*-a módjában. Kortársa, Lovassy István kisújszállási birtokos, egy állítólagos verséről beszélt Ercseynek, mely *A dévaványai juhbehajtás-ról* szól.⁸⁰ Ily című vers másolata elő is került a közel Karcagról. Tárnya egyike a szomszéd községek egymást csúfoló anekdotáinak, mely Szeremlei szerint ma is él a környéken, s Jókai *Ústökös*-ébe is belekerült (1860. 11. sz.). A ványai tanács a császár híradására elrendeli, hajtsák be a mezőt ellepő bitang juh-nyáját; maga addig beül a kocsmába áldomásra; a nyáj azonban szárnyra kap, elrepül: csupa gém, vadlúd volt. Az italozás költségét a bíró kiveti a falura, az esetet krónikába írják. Hetvenhat versszakra terjed, a *Béka-egérharc* strófáiban, népies nyelven, a diák-poézis modorában. A tárgy nincs híjával az alantibb komikumnak, a rajzban van érzék a gúny, s őt itt-ott a jellemző iránt is; realizmusa Kékyt Aranyra emlékezteti; de éppen ez vall némi tapasztalatra; az erős szatira is a tizenhét éves szerző ellen szól. Itteni olvasmányainak világába sehogysem illik bele ez a vers; az is kétségtelen, hogy Arany évekkal utóbb sem verselt ily könnyen, folyékonyan. Arany maga egyetlen szóval sem céloz reá, pedig önéletrajzi s egyéb levelei oly őszintén tárják fel életét, hogy Rousseau vallomásai sem mulják felül. Későbbi munkáiban sem ötlük fel belőle egyetlen vonás sem, pedig ez szokása s egy Kisújszálláson hallott elnevezés is, a Karajános mocsáré, mely mondán alapul, bele van szöve *Az elveszett alkotmány*-ba. (I. ének.)⁸¹

Az esztendő leteltével (1835. ápr. 2-án) a város „Főbírája és Tanácsa” pecsétetes „Bizonyosság Levél”-ben tanúsítja, hogy „a Tanításra bízott apróbb gyermekeknek

76 [Uo.] Szeremlei megtalálta e könyvet az akkori könyvtári protocollumban. De Fenne: *Institutiones Linguae Gallicae*.

77 Ercsey, 15. l.

78 *Dalfűzér*-e (1840) előszavában.

79 [AJÖM XVI, 556. (704. sz.)]

80 Ercsey, 22.

81 Dénes Szilárd id. cikke a *Budapesti Szemlé*-ben.

a Tudományokban, mind a' jó erköltsökben való nevelés által magát ditséretesen meg különböztette 's maga helyes alkalmaztatása és erkölcsi tulajdonságai, úgy Előljárói eránt mutatott engedelmes és jámbor maga viselete által magát mindnyájunk előtt megkedveltette, annyira, hogy mindeneknek, kik szolgálatjaival élni kívánnának, ajánlani méltán bátorkodunk". A szigorú Dorka Illyés prédikátor külön is bizonyítja, hogy „a' tanításban példás szorgalmatosságú és épületes, erköltsére nézve pedig jámbor és fedhetlen Praeceptorunk volt”.⁸²

„Új erővel s buzgalommal, de szinte sovány erszénnyel visszamenék Debrecenbe, oly jó ajánlatok kíséretében a kisújszállási pártfogók részéről, hogy professoraim azonnal különösebben figyeltek rám”.⁸³ Török Pál nemrég szakadt ki Debrecenből, Kerekes maga Kisújszállásról származott oda, Péczelynek is voltak ott ösmerősei:⁸⁴ a jó ajánlat útát talált. „Anyagilag is segítve lőn rajtam, egyik tanár (Erdélyi) kis leányát bízta tanításom alá.”⁸⁵ Az a leány volt ez, Lujza, kihez 46 végén Petőfi verset írt (*Kovács Jánosné emlékkönyvébe*). A leckék fejében Erdélyi asztalához járt ebédre, ami nemcsak megélhetésén könnyített, hanem művelődésének is javára vált. „Egyéb jelei sem hiányzottak a figyelemnek tanáraim részéről.”⁸⁶ Az első évfolyamot folytatja a második félévvel, mint „Redux, iterum subscr. receptus inter novitios.” Most a tanulás jól ment; 117 diák közt a fűvésztudományból 15-ik, neveléstudományból 17-ik, németből 18-ik, a „terjedtségmérés”-ből 23-ik, görögből 20-ik eminens. Bizonyítványa csakugyan virít a sok *eminens*-túl, mint *Bolond Istók*-ban mondja (II. 64.). Mire az új osztályba (a mai VIII. gymnasiumba) lép, „már a gradus elejére vergődtem”, — „általános osztályzatom hatodik lett a jelesek közt”⁸⁷ írja Toldy Ferencnek (1857. aug. 11.);⁸⁸ harmadik utána, a kilencedik helyen, Szilágyi István, későbbi barátja.

Mint másodéves filozófus, mathezist és fizikát tanul Sárváry Páltól, a Göttingát járt jeles tanártól, „kinek nem fért a híre Debrecenben” (*B. I. II. 63.*); Péczely „Európa újabb történeteit” tanítja, mint bejegyzéseiből látni, valóban évszámok s királyok szerint, úgy, mint Arany *Bolond Istók*-ban írja (II. 28.), de ő magyarázza Homerust is meg Horatiust, Arany kedves költőjét. Kerekes a „Bont vegyítés tudományát”, a „Kémiai Atyafiságokat” tanítja. Arany 105 társa közt mindebben eminens. Azonban a tehetség határozatlan érzése, vágya gyötri, „olyanért sovárog, mit nem tanítnak a tudós tanárok.” (*B. I. II. 21.*) A fiatal szív zajlása ez, az ébredő

82 Megvan Arany iratai közt.

83 [*AJÓM* XVI, 557. (704. sz.)]

84 Kiss Áron: *Török Pál élete*. 17. l.

85 [*AJÓM* XVI, 557. (704. sz.)]

86 [Uo.]

87 Így találta ezt a *gradus studiosorum* bejegyzésébe is Kardos Lajos. *It*, 1914. A „gradus” nem csak az osztályt jelenti, hanem az érdemlépcsőt is, mint *Bolond Istók*-ban hívja; eszerint ültetik ott sorba a diákokat. Ezt a rangot úgy érte el, hogy minden tárgyból eminens volt; mások, akik egy-egy tárgyból megelőzték, másból mögötte maradtak.

88 [*AJÓM* XVII, 95. (929. sz.)]

hivatás ösztöne, mely „sovárg egy cél nélküli cél felé” (II. 52.). „Kalandos életpályáról ábrándozva, únni kezdtém az iskolai egyhangúságot, hosszallani a pályát, majd festő, majd szobrász vágytam lenni, a nélkül, hogy tudnám, mint kezdjek hozzá.”⁸⁹ A főiskola könyves házában ott állott Csokonai babérkoszorús fejének eszményített márvány képmása, Ferenczy István ajándéka; felavatásának ünnepére (1823. márc. 11.)⁹⁰ tanárok és diákok versenyezve írták a verseket. Csokonai személyes ösmerőse, most már a legöregebb professor, Sárváry is felvette „verselő pennáját”, s alkalmi ódában áldotta a művészt, siratta a „puszta dombot”, mely a költő

nevetlen,
Csontjait és porait takarja.⁹¹

Azóta Csokonai neve újra sugárzott a város fölött s az elhagyott sírra éppen 1835 őszén kezdett emlékre gyűjteni Péczely. Ferenczy neve, kit egyszerű lakatos legény korában homályos ösztön hajtott külföldre vándorolni, a harmincas években betölti az országot. A költő és a művész dicsősége együtt sugárzik Arany szemébe a szoborról, melyet utánozni próbál (*B. I. II. 53.*).

Ekkor járja be az országot egy festő neve is, a Markó Károlyé. Arany keze ráállt a rajzra; könyvet is olvashatott „a rajzolás mesterségéről”, Sárváry Páltól; a diákok közt voltak ügyes rézmetszők, akik a természettani leckéket csinos rajzokkal kísérték, s ki is színezték.⁹² Köztük szerezte Arany rajzbeli ügyességét. Zenére is volt hajlama; *Bolond Istók* II. énekének egy abbahagyott, kitörölt strófája így indult:

Majd azt hívé, hogy, mert a rajzolóhoz
Konyítani látszott volna keveset,
S hallgatni eljárt egy vén tamburáshoz:
Hogy hivatása zene vagy ecset.

Csodálatos, hogy nem egyenest az irodalom vonzotta magához. De a fiatal kor homályos ösztöne nehezen ismer magára s nem ritkán indul csalutakon. Pápán Jókai veszi kezébe az ecsetet, Orlai Soma az íróttolat; később Petőfi szintén színészi dicsőségről álmodik. Aranyban is bizonytalanul mozzant a művészi hivatás ösztöne, mint fa kérge alatt a fakadó rügy, melyről nem tudni, nevel-e virágot és gyümölcsöt, vagy terméketlenül törik le.

A képfaragás és képírás felé nem nyílt út Debrecenből. De volt színháza; már 1795-ben ott próbált tanyát ütni Kelemen László, mikor az első színjászó társa-

89 [AJÖM XVI, 557. (704. sz.)]

90 Sárváry Pál: Csokonai életrajzának töredék vonalai. *KisfTÉ*, 1843–45-ről, második kötet, 417. l.

91 Meller Simon: *Ferenczy István életrajza*.

92 Pap Károly egyet. tanár úr szíves közlése.

ság Pesten feloszlóban volt; a terv akkor dugába dőlt, Erdélyben azonban 1792 óta virágzott egy „Játszó Társaság”; Kelemen szétbomló társulata is ebbe olvadt bele; ott a kormányszék mellett a főnemesség is pártolta, főképp Wesselényi Miklós, a társaság hivatalos „pártfogó”-ja. Ő nemzeti ügynek nézte a színészetet; e hiszemben s a biztosabb megélhetés kedvéért egy-egy rajt indított 1798-tól fogva Kotsi Patkó Jánossal s Jantsóval Debrecenbe, a nyári hónapokra s az országos vásárok idejére, honnan aztán Váradra s más alföldi városokba is átmentek, sőt 1807-ben Pestre, újra felállítani a magyar színpadot. Debrecenben eleinte a Fejér Ló fogadó udvarán, egy deszkaszínen játszottak, később a Varga-színen, a Cegléd utca sarkán. E hevenyészett deszkákon sokan haladtak át országos hír felé: Déryné, Kántorné, Parázsoné, Megyeri, Egressy, Lendvay, Szentpéteri. 1834-ig egy társulat játszott, hol itt, hol Váradon; 35-ben Nánássy Gábor szenátor a Harmincados-közön levő házában, az udvaron álló granáriumot alakíttatja át színházzá; ez van említve *Bolond Istók*-ban (II. 60.).⁹³ Egyszerű hajlék ez, lépcsőn kell belé lemenni; a nézőtér ki sincs padlózva; mennyezete a pusztá tető, ezért hol igen hideg van, hol igen meleg; jó időben nem is bent, hanem kint az udvaron tartják az előadást.⁹⁴ A társulatot részvényes igazgatók vezetik, köztük Fánecs, László és Szákfi. Ezek „jeles szintársaságot tartván akkor Debreczenben — beszél Arany, — én, ha már szobrász nem leheték Ferenczy mellett, könnyebbnek találtam Thália zászlaja alá esküdni. Elhatározásom mindenkit meglepett. 1836 februárjában önként, minden anyagi vagy erkölcsi kényszerítés nélkül, odahagytam a kollégiumot, soha vissza nem térendő.”⁹⁵ Bizonyítványát még a vizsgálat előtt, február 17-én kiveszi.⁹⁶

Hogy ilyen komoly diák egyszerre odahagyja az iskolát s ilyen kalandos útra térjen: ha meglepő is, nem érthetetlen. Voltaképpen az irodalom vonzotta a színházhoz; egynek vette a kettőt, mint naiv néző a játszó személyt a szereppel. S a színészet akkor hőskorát élte nálunk, kettős fénnel ragyogta be a művészet és hazafiság. Széchenyi két röpirata a pesti állandó színház érdekében (1832, 35) s a nyomukban támadt mozgalom odafordította a közfigyelmet. Különösen az ifjúság tekintett reá rajongással; Kelemen „első magyar színjátszó társasága” jórészt egyetemi tanulókból állott. A debreceni kollégiumból is már Arany előtt felcsapott színésznek egy diák, Hegedűs, — igaz, hogy rossz diák volt; később a Nemzeti Színház tagja lett s a Vak Béláról szóló *Bibor és gyász* hosszú életű színdarab szerzője. Pap Károly említi, hogy Arany diáktársa, Gönczy Pál, a későbbi államtitkár, szintén futott néhány hónapig a színészet délibábja után. Arany tanárai sem tartóztatták vissza. „...E szokatlan jelenséget, hogy legjobb tanulójk egyike,

93 Szűcs István, *i. m.* — Géresi Kálmán: *A debreceni színészet vázlatos története, 1798–1898.* — K. Nagy Sándor: *A váradai színészet története. 1799–1884.*

94 Géresi, 33. l.

95 [AJÖM XVI, 558. (704. sz.)]

96 Barcsa János: A. J. távozása a debr. kollégiumból. *ItK*, 1905. 366. l.

csupán a művészet iránti vonzalomból, minden anyagi kényszer nélkül, komédiássá akar lenni, a hivatás kétségtelen jeléül tekintették — beszéli önéletrajza. — Erdélyi, pártfogóm, mit sem szólott ellene, sőt az agg Sárváry magához hivatott, szavaltatott (akkor szép csengő hangom volt) és énekeltetett, s elégtelten ajánlá: „Csak Sekszpirt! Sekszpirt domine!” Így lettem én színész.”⁹⁷ Mindezt így mondja el *Bolond Istók* is. Arany ezentúl is folytatta tanóráit Erdélyi leányánál, hozzájuk járva ebédre. (Önéletrajz.)

Az ifjúi lelkesülés mellett talán a megélhetés gondja is sarkallta, mint Petőfit atyjának elszegényedése; kis pénze megint fogytán lehetett.

Vonzalma komolyságát semmi sem mutatja jobban, mint hogy később is sokat olvas, tanulmányoz és fordít, sőt ír is színdarabokat.

Mint Shakespeare és Petőfi, ő is inaskodáson kezdi: bútort, kelléket hord a színpadra, vaslemez rúzva mennydörgést csinál, s mint tüzér, furkóval veri a padot. Ez új, megalázó csalódást jelent rá nézve s hamar kezd kiábrándulni a színpad „fonák” világából. Mindezt oly híven festi *Bolond Istók*-ban, hogy Kardos Lajos e tüzéres darabot is kinyomozhatta, Töpfer *Királyi parancsá*-ban, melyet február 18-án adtak. A lámpák elé egy követ szerepében lépett először, aki kegyelmet kér városának az ostromlótól; Kardos e szerepre is ráakadt Raupach *Ördög Róbertjé*-ben (márc. 3.). Föllépteit rendre összeállította Bayer József, Fánecs színlapgyűjteményéből,⁹⁸ mint újonc, többnyire csak inast, ármás legényt, katonát, favágót ad, s a falu népe között énekel. Két hónap alatt huszonkétszer játszott, tizenkilenc szerepben. Május elsején volt Debrecenben utolsó előadásuk, akkor lejárt a tagok szerződése.⁹⁹ A társaság feloszlott, „nekem egész váratlanul” — mondja Arany, — „a nélkül, hogy hozzám valaki szólott vagy sorsomról intézkedett volna, kivéve, hogy Hubay néhány újoncot (köztük Hegedűst, ki kevéssel én előttem állott volt be) néhány más vidéki kóborokkal együvé verbuválván, az indulás percében engem is megszólítottak, hogy követném sorsukat. Nekem nem volt mit tennem. Haza öreg szüleimhez, kik belőlem papot vártak? Vissza a kollégiumba, honnan oly magas reményekkel távozám? Ez mindkettő lehetetlennek tetszett előttem s így Hubayhoz csatlakoztam, annyi időt sem vehetvén, hogy szállásomról ágyamat és ládámat fehérneműmmel s könyveimmal együtt magamhoz vegyem — de nem is fért volna a szekérre, hol kezdő színésznek nem kompetál ennyi lomot hordani.”¹⁰⁰

Beleesett a vándorszínészek nyomorgásába, melyet *Bolond Istók*-ban, még az emlékezés könnyecppjének békét jelentő szívérványán keresztül is, oly sötétnek lát. Toldy Ferencnek azt írja (57. aug. 11.) életének e szakáról, hogy van abban „valami hu-

97 [AJÖM XVI, 558. (704. sz.)]

98 A színészi pályája. *BpSz*, 53. köt. 283–296. l.

99 Az önéletrajz és *Bolond Istók* ápr. 1-et mond. Bayer közli az utolsó színlapot. Ápr. 30. még Arany maga is játszott.

100 [AJÖM XVI, 558. (704. sz.)]

moros”,¹⁰¹ — valami furcsa, ami fáj. „Nagy-Károly, majd Szatmár, végre Mármaros-Sziget lön vándorlásunk eldorádója.”¹⁰² Ő tanítja be az énekszámokat, foltozza a cortinát, jár kölcsönkérni bútort és ruhát, ő szedi és nyomtatja ki a színlapot, Nagy-Károlyban egy gubás öreg paraszt „nyomdájában”, egy kis félszerben, hol ketten alig tudnak nagynehezen elég betűt összeszedni a Károlyiak régi nyomdájának széjjel kallódott ládáiból,¹⁰³ este meggyújtja a mécseket, játszik medvét vagy medvekergetőt is, mint Szilágyinak írja (45. dec. 4.).¹⁰⁴ Játék végeztével a színpadon gyűr magának ágyat a garderobe-ból, s gyertyafark világánál „előveszi az ócska zseb-Horácot” (B. I. II. 105.). „Képzeld a nyomort — írja Gyulainak, — padon hálni, kabáttal takarózni s kölcsön kérni ruhát, míg az ember mosat. És ez rajtam történik, kit szegény öreg szüleim, minden vagyontalanságuk mellett, kissé mégis elkényeztettek. Rajtam, ki ú. n. élelmes ember sohasem voltam, rajtam, kit életemben minden legkisebb csekélység végtelenül affligált. Ha volt is kedvem a színészethez, a mint hiszem, Debrecenben, jó társaságnál volt, — végkép elment az e lumpok közt.”¹⁰⁵ Teljes kiábrándulásának megértéséhez nincs szükség a *Bolond Istók* Klárcsi-epizódjára (II. én. 101–4. versszakok), mit Bayer, a többi részlet igazságán indulva, szintén készpénznek vesz. Gyulai tüstént szót is emelt a költői alakítás szabadsága mellett, melyet nem vehetni minden részletében valónak, itt oly kevéssé, mint nyomban ez után a tanító-választás leírásánál. Ez ártatlan kaland illik Istókhhoz s a verses regényhez, de Arany szemérmes lelke aligha teszi papírra, ha való.¹⁰⁶

Az önéletrajz e kóborlást a meghasonlás, önvád és megbánás napjainak festi. Mint Debrecenben a nagy-erdőn, most is magában töprengve bolyong Sziget hegyein, az Iza partján; „elmélkedtem, vezeklettem” — mondja. „Egy nap hasonló gyötrelmek közt álom ért rám, — s jó édes anyámat halva láttam.” E látomás oly megrázóan hat reá, mint később ballada hőseire a felizgatott lélek víziói. „A benyomás oly erős volt, hogy többé nem vethetém ki fejemből, ellenállhatatlan ösztönt érzék hazamenni, de miképp? Sziget Szalontához, az általam ismert úton kerülve, körülbelül ötven mérföld. A direktorhoz, Hubayhoz fordulék, egy huszast kértem tőle lehető díjamból, de fölöslegesnek láttam vele közölni szándékomat. Egy zsebkendőbe kötém egész vagyonomat, kimentem a piacra, hol nyolc krajcárból egy cipőt s egy kevés szalonnát vettem, azzal megindultam, egyedül, gyalog. Első éjt

101 [AJÖM XVII, 95. (929. sz.)]

102 [AJÖM XVI, 558. (704. sz.)]

103 Ercsey, 16. l. — Hogy az a Károlyi grófok nyomdájának maradványa volt, arra nézve l. Éble Gábor: Egy magyar nyomda. *ItK*, 1892.

104 [AJÖM XV, 22. (18. sz.)]

105 [AJÖM XVI, 558. (704. sz.)]

106 *Bolond Istók* szövege is, amint ez epizódon túlhalad, a legközelebbi (105.) strófában a továbbiakra nézve kiemeli, hogy: „ez már nem mese”. Erre Gróf István utalt, *A. J. Bolond Istókja*, 72. l. — Gyulai Bayer cikke alatt egy jegyzetben szólalt föl. — Arany különben oly pontos *Bolond Istók*-ban, hogy, bár itt a Klárcsi-epizódra épít, az álmodást sem mellőzi, II. 106.: „Mit álmodott, mit nem?”

az erdőben töltém, oláh fuvarosok tüze mellett, a többit koresma-padokon, — s így végre Szatmáron, Nagy-Károlyon, Debrecenen át, hét napi gyalog vándorlás után hazaértem, nem nagy örömeire szegény szüleimnek.”¹⁰⁷ Ez utat írja le *Vándor cipő* költeménye, elmondva, hogy csak az anyai szív tárult elébe melegen.

Így végződtek vándorhetei. Fiatalságában sok hasonlatosság van Petőfiéhez: a folytonos küzdelem, a tehetség nyugtalansága, a megunt iskolák, színészi ábránd, a balsiker; Petőfi életében is van egy keserves út, 44 telén, Debrecenből Pestre, „kopott ruhában, gyalog, egy pár húszassal... egyes-egyedül,” — csakhogy ő egy kötet verset visz zekéje alatt s a remény tűzoszlopa vezet, — Arany hazafelé tart ugyan, de megtörtén, kiábrándultan, a tékozló fiú bűnbánatával, aki eljátszotta ifjúságát és reményeit.

Önéletrajzi levelében azt írja Gyulainak: „E szakaszát életemnek csupán így szeretném összefoglalni: „Néhány havi sanyarú vándorlás s hányattatás után, mi életében forduló pontot képez, ugyanazon év nyarán már Szalontán leljük őt.”¹⁰⁸ Toldy Ferencnek is azt mondja, mikor életét kérdezi tőle: „Tudom, hogy mások helyzetemben az efféle kirúgásokat *geniestreich* gyanánt árulnák, de engem, (hogy szójátékkal fejezzem ki) nagyon genieroznak.” (57. aug. 11.)¹⁰⁹ Nem tagadja meg ezzel multját, hiszen maga leírja Gyulainak s Szákfival, mikor 59-ben „valami panorámát mutogat” Nagy-Kőrösön, szóba áll s eszébe juttatja magát (levele Tompához 1859. jún. 4.) — de midőn e két levelet írja, tanári állásában, „hol a külsőre is kell tekinteni”, „szégyenítőleg hatna rá” e „kóborlás”, s általában örömet kitorölné életéből e lépés emlékét, mely annyi önváddal kínozza.

Aratáskor ér haza.¹¹⁰ Anyját csakugyan nagybetegen találja, néhány hét múlva meg is hal (aug. 20.); atyját egészen megvakulva. E kép merül föl előtte a *Bolond Istók*-beli temetésnél (II. 74—76.):

Midőn sirjátul a legjobb anyának
Küszöbére léptem az üres tanyának.

Ketten valánk ott... *számra* legalább;
Leszerelt hárfán a két szélső ideg,
Egy alpha, egy ómega a család
Tépett könyvébül: ifju és öreg:
Én, ősz apámmal. Nem magam tehát,
De hol van oly magány, oly bús, rideg,
Mint mikor ő ott ült, az élet árnyán,
S én virraszték, *szemének* éjszakáján.

107 [Uo., 556. (704. sz.)]

108 [Uo., 559. (704. sz.)]

109 [AJÖM XVII, 95. (929. sz.)]

110 Feljegyzése a keresztlevél hátán.

„...nézni a galambósz öreg embert, — írja Gyulainak, — jó társát, egyedüli támaszát siratva, mint gyermek!”¹¹¹ Az önvád fúriái üldözik s önfeláldozásban keres engesztelést. „Ha eddigi viszontagságom meg nem tanított volna is, hogy belőlem soha sem lesz nagy ember: most föl kelle ébredni a kötelességérzetnek, s meggyőzni engem, hogy ősz atyámat nem lehet, nem szabad többé elhagynom. Elhatározám vele lakni a kis házikóban, melyet nem akart elhagyni, hogy leányához költözzék.”¹¹²

Beteg is; a nagy úton átfázott, köhög s baját halálosnak hiszi.¹¹³ Az otthon maradtak rendesen kárörömmel nézik, ha a messze indultak kudarcot vallva térnek meg. Arany magába zárkózással védekezik a gúny és lenézés ellen; kerüli az embereket, de így is éreznie kell, hogy rossz szemmel néznek a „komédiás”-ra. Egyetlen emberrel barátkozik össze lassacskán; Pápai postaexpeditor ez, időses agglégény, olvasott, több nyelvet beszélő ember, de pályája kátyúba zökkent s most elkeseredve tengődik Szalontán.¹¹⁴ Dickensbe illő kép e két jó barát, alkonyi szürkülettel a postahivatal sivár szobájában beszélgetve s együtt hallgatva: a fiatalabb félbemaradt diák és vándorszínész, költői géniusz vív benne, de egyelőre

111 [AJÖM XVI, 559. (704. sz.)]

112 [Uo.]

113 Ercsey, 21. l.

114 Ercsey, 18. l.

megszólalása előtt elnémult; Mentora hányt-vetett életű, züllöttes férfi, aki szívének maradék melegével a dermedő fiatal szívet dédelgeti. Pápai beszélt róla ismerőseinek, mutogatta bizonyítványát, visszaszerezte régi jó hírét, részvétet keltett sorsa iránt, s addig járt-kelt, hogy még ősszel megtették correctornak, („tanító a rector után — mondja az önéletrajz — de több fizetéssel s több önállósággal, mint a többi altanító”), „jöllehet e hely tavaszig nem lett volna üres s így kedvemért egyszerre két korrektor lett.”¹¹⁵ Ez nem csekélység. Mikor színésznek állt is, Erdélyi professzor tovább járatta házához; most itthon, ez előítéletes, szűk világban tanítónak választják az iskolavégzetlen, bár kitűnő bizonyítványú ifjút, kiről azt is tudják, hogy színészkedett. Ily ereje van egyéniségének, így sugárzik belőle a derékség; jelleme felül áll körülményein.

Egyelőre otthon lakott atyjával, ki rászorult ápolására. Minthogy azonban fia egész napját az iskolában töltötte, idővel rászánta magát, hogy leányához költözzék. Arany ekkor „Kötelező írás”-t ad nénjének. „Minthogy egyrésről hivatalos foglalatosságim, más részről pedig nőtelen életem nem engedik, hogy öregségre jutott édes Atyámnak gondviselését és ápolgatását telyesítsem: tehát annak lelki esmértes telyesítését bízom testvéremre és férjére oly feltétellel, hogy ámbár az édes Atyám öröksége törvény szerint csak engem illetne, mint fiút, mind azáltal ha a’ fent említettek édes Atyámnak haláláig lelkiismeretesen gondját viselik ... minden, a mi örökség szerint marad, osztályra fog menni közöttünk, úgy hogy mindennek fele enyim, fele testvéremé legyen.”¹¹⁶ Egyaránt mutatja ez a jó fiút, jó testvért.

Ezután leánya gondozta a világtalan atyát. A türelmes Jóbot megvigasztalta Isten; egy éjjel, nem tudván aludni, kibotorkált az udvarra, s csodák csodája! — látta a csillagokat. Azt hitte, képzelődik; reggelig nem szólt felőle senkinek; akkor elment a templomba és benyitott az iskolába: Fiam, megjött a szemem világa. (*Bolond Istók*, I. 76.)¹¹⁷ — Egyéb örömet is tartott neki a sors: megérte fia házasságát s láthatta első gyermekét. 1844. január 2-án halt meg.

Az iskolába húzódva, Arany egészen a kötelességnek élt. „A magyar s latin grammatikai osztályt” tanította (önéletr.). Kis tanítványait rajzra is oktatja s az iskolai énekkart kellemes bariton hangjával vezetve, úgy begyakorolja, hogy a szalontaiak szemében szinte vetekedett a debreceni s a pataki cantussal. Magába mélyedve élt; ha az iskolásfiúk az utcán közeledni látják, szétrebbennek ugyan, de háta mögött újra összeverődnek, mert soha sem néz hátra zajukra.¹¹⁸ Ercsey ez időre teszi a *Cigánybúcsúztató* és *Juhbehajtás* keltét; csakhogy Arany ez időtájt nem volt tréfás kedvében s olvasmányai is magasabb fokon álltak. Inkább hi-

115 [AJÖM XVI, 559. (704. sz.)]

116 Ez irat kelte 1837. aug. 8. [Jámborné Arany Sárának, AJÖM XV, 9. (4. sz.)]

117 Ercsey (19—20. l.) szerint hét évi vakság után, tehát 1838-ban, mert Arany a praeceptor állásra beadott kérelmében említi először e csapást.

118 Ercsey, 23., 19.

hető, mint Bolond Istókról írja (II. 117–19.), hogy tűzbe szórta régi verseit. Ez a sors érthette *Endre király* 5 felvonásos színművét is, melyet Ercsey csak mások emlékezetéből s csak címe szerint említ.¹¹⁹ Legfeljebb egy-egy sírverset faragott, hogy — mint Rozvány mondja — a gyászolókban, ha hozzá fordultak, ne keltsen rossz érzést.¹²⁰ Olvasni azonban olvasott, bár „inkább csak szórakozásból, mint ábrándos céljaimat létesítendő, melyekről ha nem mondtam le végkép, nem volt reményem őket valaha elérni. De izlésem így is a jobb könyvekre vezette választásomat, s inkább olvastam olyat, miről hallottam, hogy remekmű, mint olyat, mi több mulatságot ígért ugyan, de kevésbé volt nevezetes.”¹²¹ Szerencsés véletlen s még inkább saját irodalmi tájékozottsága most már a legjobb könyveket adja kezébe. „Shakespeare német fordításait akkor forgattam először s különös, hogy egy bizalmas körben (1836) *Bánk bán*-t elébe tevém *Stibor*-nak, miért illően ki is nevettettem”¹²² Ez fejlett s önálló ízlését mutatja. „Homért is elővettem ottan-ot-tan, küzködven a nyelvvel, melyből alig tudtam többet, mint az iskolában tanulhattam s ez nem volt sok. (Plutarch életrajzaival már Debrecenben birkóztam volt hasonlólul.)”¹²³ „A franciából Télémaque és Florian után Molièrebe kaptam, ami nagy feladat volt, s Crebillon rémdrámáival gyötrém magamat. Mindezek céltalan erő vesztesékeknek látszottak, s mégis ösztönt érzék tenni — keresni a nehezét, még mulatságból is.”¹²⁴ — A szalontai kis iskolamester a klasszikusokkal társalog s egész életre szóló ismeretséget köt velük. Shakespeare-nek később mesteri fordítója, magyarázója *Bánk bán*-nak. Molière teljes magyar fordítását húsz év múlva az ő igazgatása alatt adja ki a Kisfaludy-Társaság; Homérban a naiv epos példája forog kezén s későbbi vizsgálódásaiban ez ősz törzsig tudja visszavezetni az epos családfájának újabb hajtásait. Mintha a jó sors szemmel tartaná a kis iskolaházat s az ifjat, aki ott homályos sejtelmek között nagy hivatásra érik: a zátonyra jutás rövid veszteglése, az ő vasszorgalma mellett, új fejlődést jelent számára. Alig tölti be huszadik évét s már oly műveltsége van, mely abban az időben ritkítja párját.

De írói ábrándok már nem csábítják. Kevéssel megelégedő, egyszerű képet szöveget jövődjéről, melyet a szív ábrándja, a boldogság vágya sugároz körül. „Oly korba volt, midőn az ifjú ember...” (*Bolond Istók*, II. 107.) Megismerkedik egy árva leánnyal, Ercsey Juliannával; apja ügyvéd, nagyatyja esperes volt Szalontán, magát módos atyjafiai fogták fel, Ercsey Zsigmondék, náluk élt Szalontán s közel tanyájukon. Deréksége, dolgos természete, egyszerű és komoly viselkedése ép úgy megtetszett a komoly ifjúnak, mint csinos alakja s értelemtől sugárzó szép szeme. Ha ösmerős háznál találkoztak, szívesen beszélgettek egymással. A mély érzésű

119 [Uo.,] 22. l.

120 [Rozvány,] Apróságok. — *PN*, 1899. 275. sz. [október] 4.

121 [*AJÖM* XVI, 559. (704. sz.)]

122 [Uo.]

123 [Uo., 559-560.]

124 [Uo., 560.]

ifjú hamar házasságra gondolt. Apró ajándékokkal kedveskedik; 38-ban az akkor dívó társasjáték kérdéseit és feleleteit írja le gyöngybetűivel egy kis füzetbe s utolsó lapjára egy verset rejt; lemásolja Vörösmarty *Túlvilági kép*-ét, Garaynak *Lánykám szeme*, Bajzának *Éjféltkor* című költeményeit néhány más szerelmes verssel együtt s azt adja át rejtett vallomásul egy füzetben, melynek maga festi színes borítékját, ráírva: *Koszorúcska őszi virágokból*, 1838–39-ben újévi köszöntőképen kis koszorút fest, benne rózsa, tulipán és hajnalka közt ott a ne-felejcs, pirossal írja a fűzér közepébe egyszerű jókívánságát: „Boldog új évet!!!” s alá neve kezdőbetűit. Ez évtől számítja „lelki frigyüket” harminc év múltán. (*Nómhöz*, 1869) Leírja Schiller *Harang*-ját Szenvey fordításában s egy kis francia vígjátékot, *La Peyrouse* címűt, szerző s fordító neve nélkül. Mindez jellemzi a leány műveltségét, kinek ily ajándékokkal lehetett kedveskedni.

39 januárjában leköszön a correctori állásról, ámbár a consistórium kész volt fizetését megpótolni, csakhogy megmarassza. Okúl azt hozza fel: „Nem érzek magamban elég erőt arra, hogy egy ilyen terhes pályán halálomig megmaradhassak, hogy azt mindenkor egyforma kedvvel és szorgalommal folytathassam. És így nem lemondásomat, hanem megmaradásomat lehetne háládatlanságra és tiszteletlenségre magyarázni.”¹²⁵ Őszintesége azonban más, sürgetőbb okot is említ. E terhes foglalatosság „lelkiismeretes tanítótól az egész napot, s minden napokat egymásután annyira el fog, hogy éppen semmi gazdálkodást nem vihet, — gazdálkodás nélkül, mint házas ember, ki nem jöhetek, nőtlenül maradván pedig még mindig csak ott lészek, hol most vagyok, célomtól szintúgy távol.”¹²⁶ Ime elhatározásának rugója.

A szalontai járás főszolgabírája biztatta is irnoki állással, de aztán mégis egy kortese fiát nevezte ki, mikor Arany már lemondott a correctorságról s az iskolában volt lakásáról is; így két szék közt a pad alá került, A „görög város” egy boltosa segített rajta, Rozvány, tekintélyes és módos ember, kinek családja már 1710-ben kapott „bolt-helyet” a várostól;¹²⁷ háza a református templom mellett állott, balról. A boltosok egy része ellensége volt hiteles mértékei miatt, s egy mértékvizsgálat után gúnyverset akartak reá iratni, mi faluhelyen a boszú egyik eszköze, éppen Arannyal, ki ezt felháborodva utasítá vissza. Rozvány most házához hívta, nevelőnek serdülő lánya mellé, ki éppen ekkor végezte el az elemi iskolát. Arany családtag számba ment a háznál. A két fiú szobájában lakott. A nagyobbik, András, atyjának segéde volt a boltban; a másik, György, távol volt iskolákon, csak a vakációkra járt haza. A nevelő lelkiismeretesen vette föladatát. Egész tervet dolgozott ki, melyet tanítványa, Erzsébet, megőrzött, A magyar történet nő-alakjait állította elébe, meséket mondott neki németül s a kis lánynak aztán magyarul

125 [AJÖM XV, 9. (5. sz.); szövegközlés: AJÖM XIII, 8.]

126 [Uo.] A szalontai egyház levéltárában; kiadta Arany László az összes művek X. kötetében [ARANY János, *Hátrahagyott iratai...*, 2:XIX.], a jegyzetek közt, VIII alatt.

127 Rozvány György: *N.-Szalonta története*, 77. l.

kellett felmondania.¹²⁸ Lefordította számára egy német reggeli ének első szakaszát.¹²⁹ Rozvány úgy emlékezett, hogy Zschokke *Stunden der Andacht* művéből is fordított néhány fejezetet.¹³⁰ Szabad óráit maga művelésére fordította, az olasz és spanyol nyelvet tanulta,¹³¹ s közben kérvényeket küldözött állás után mindenfelé, még Arad megyébe is, egyik járási főbírónak azt ajánlva, hogy az irnokság mellett gyermekeit is tanítani fogja; de válasz nem jött.¹³² Nehéz is lett volna elhagynia Szalontát, hol Rozványéknál sokszor találkozott választottjával.

Vonzalmuk, úgy látszik, épen e télen vált bensőbbé. *Emlény* címen Arany egész kis kötetre menő verset ír le, köztük néhány álnevűt és névtelent, melyek ha nem kétségkívül eredetiek is, legalább helyzetükhöz vannak alkalmazva, többször előbukkan bennük Juli megszólítása. Egy-egy eredeti verset is ad át; kettőnek első fogalmazása megmaradt ez emlékek között. Midőn tavasszal Ercseyék kiköltöznek birtokukra, az elválás fájdalma mélyen elszomorítja az ifjút. Ekkor írja, március 19-én, egyik költeményét, címe *Elégia*, s így hangzik:

1. Virult reményim boldogabb korában

Távolban tőled is derült valék,

A röpke képzetek tündérhonában

Még néha elragadva járdalék,

Elkapva a gyönyör hullámzajában

Ott úsztam én, szerentsés martalék!

Ha olykor egy rövid, de édes álom

Előteremté kedves ideáлом.

2. Ha keblemből titkos sohaj ki szálla

Rokon kebelhez útasíthatám.

Ha elmém egy arany jövőn megállá

Reményem napja még mosolyga rám.

Sorsom még néha gúnyolót találá

Bennem, midőn tört sajkám biztatám.

Gyakorta feltűnt a' partok viránya,

Vólt a' küszdő hajósnak céliránya!

128 Rozvány Erzsébet közlése, Kolozsvári Aladárnál: *A. J. élete*, 24. l.

129 Gyöngyösy, [*Arany János élete...*] 76. l.

130 Rozvány Riedlhez, *MF*, 1917. márc. 1. — Rozványtól hallotta Gyöngyösy, hogy e művet Balogh Péter szalontai esperes kezdte fordítani s ő adta oda Aranyak a kész fejezeteket, hogy vesse össze az eredetivel; Arany a szükséges sok javítás helyett maga lefordította a munkát s mint az átvett szöveg tisztázataát adta vissza az esperesnek, aki aztán nem folytatta fordítását. E történet nem igen hihető oly érdemes emberről, mint Balogh Péter, Aranyról sem, hogy őt így megbántotta volna; később jó barátságban élnek.

131 Ercsey, 25.

132 Ugyanott.

3. El tűntek ők! köd és hullám dagálya
 Válták fel a' virágzó partokat.
 Kiküzdvé a' hajós végső csatája
 Nem álmodik jobb létre álmokat.
 Távol habon úszkál üres sajkája
 Habsír borítja a' tört tagokat.
 Csillagtalán terül fölé az ég.
 Hamván tenger-moraj 's örök feledség!!!

A másikat alkalmasint már elválásuk után írta; attól fél, hogy az elmúlt telet elfeledtetik kedvesével a vidám májusi esték, mert Ercseyéké vendégszerető, zajos, víg úriház volt. E versnek nincsen címe.

Feléd, feléd te drága lélek
 Repülnek bús fohászaim,
 Magányomban veled beszélek,
 Ölelve képed' karjaim.
 Unalmas század minden óra
 Mely nem körödben röppen el:
 Haj, nem talál más nyugtatóra
 Kivűled e' vérző kebel.

Ha dallok, gyászos a' vig ének
 Sértik szivem lágy hangjai;
 Érzem: vig percim el telének,
 Közelgnek a bú napjai.
 Mérföldek nyúlnak el közöttünk,
 El tilt idő, és messzeség:
 Oh —.. a' frigy, mit kötöttünk
 Fog-é fog-é majd élni még?¹³³

Ha majd derült élet körében
 Neked kedv és öröm virúl:
 Ha majd kiesb táj édenében
 Feléd vidám hajnal pirúl
 Ha boldogságodat tetézni,
 Ifjak szerelmért esdenek:
 Fogsz-é a' múltra vissza nézni
 Hol oly csekélyek mindenek?

133 E szak második sorának utolsó szava előbb így indult: hangz (hangzati). — Az ötödik sorban hézag van, hova még jelzőt keresett.

Ha élte rózsa hajnalában
 Imádód majd előtted áll
 'S forró szerelme lángzatában
 Szívével szívedért kínál,
 'S tűz és erő, kedv és reménység
 Dereng az ifju arcain
 Gondolsz-e vissza *egyszer csak* még —
 Andalgva a' múlt kínjain?

A' társas élet víg körében
 A' víg májusi esteken
 Járván az alkony hús csendjében
 Árnyas, virító kerteken:
 Ah, mily könnyű lesz elfeledni
 Egy oly *kietlen, bús telet*,
 Hol csak tüskét lehete szedni,
 Hol elfagy a' láng képzelet! —

Ah! összevetve majd a multtat
 A' víg jelennek bájjival, —
 A' bánatost, ködbe borulttat
 Az új öröm rózsáival:
 Ki fog vádolni Lányka, hogy ha
 Felejtet az örömtelent: —
 'S kezed ki nyújtod a' rózsára,
 Éldelve a' kedves jelent?

Én nem vádollar: csak szívemnek
 Emésztő lángját vádoló:
 És égi üdvét *egy telemnek*
 Öröklő télben gyászolom.
 Tavasz, nyár, ősz, — mit ér nekem már, —
 Volt egy telem: szebb, mint tavasz,
 Ősznél kiesb, forróbb, mint a' nyár. —
 Ah — volt, — de többé nincsen az!! —

E verseken nyelv és képek dolgában az *Aurora* és a romanticizmus hatása érzik, de az érzés túlsága mélységgel párosul, stíljén pedig természetes nyelvérzéke uralkodik. Mintha későbbi költői természetét sejtetné az elsőben a tömörség, a gondolat világos fejlődése, a képbe burkolódzó érzélem, a másik bővebben ömlik, de itt is szerencsés sorok emelkednek ki. Reá vall szíve titkának rejtése: e versek csak

kettőjüknek szóltak, régi írói álmai mellett sem gondol kiadásukra, ámbár nem állnak lentebb az akkori versek nagyobb részénél. Joggal írhatta később:

Én is szerettem...
 De halkan, zaj ne'kül, mint a virág,
 Egymásra hajlik és hangot nem ad...
 S midőn szerelmet a leánynak esdék,
 Nem oly szagú volt, mint a nyomdafesték.
 (Vojtina *Ars poeticája*)

Borús hangulata nem tartott sokáig, helyzete is kezdett jobbra fordulni. A városnál a jegyzői és segédjegyzői állás 39 őszén egyszerre megürült; Márkus Ferenc főjegyző megkérte Aranyt, aki ügyis állás után járt, járogasson be hozzá a hivatalba, segíteni. Még azon ősszel írnokká választották, s mikor 1840 tavaszán Márkus Ferenc főjegyző lemondott, rögtön előbbre lépett. Talán főjegyzőnek is megteszik, ha az Eszterházy-féle pörben jobban tudja biztatni a kolmosokat; de ez nem volt szokása. Így hát főjegyzővé a szomszéd Rojt község jegyzőjét választották, Borbély Pált, Arany másodjegyző lett, az „öreg nótáros” mellett „kis nótáros.”¹³⁴ A fizetés szűkös volt: 80 pengő forint készpénz, 12 köböl búza, hat szekér széna, hat öl fa, egy pár font faggyú; összesen alig ment 300 forintra; nem sok pénz, még akkor időben, még Szalontán sem.¹³⁵ De ez állással járt a Csonka toronytól jobb-kézt a harmadik ház, két kis szoba, jegyzői lakásul. Ide vezethette, akit életének társául választott. Ősszel, nov. 19-én megtartották az esküvőt. Az asszony huszonegy éves volt (sz. 1819), a férj huszonhárom.

Ifju voltál, ifju voltam,
 Árva voltál, én szegény:
 Nem volt messze olyan össze
 Illó pár a földtekén —

mondja még harminc esztendő múltán is mosolygó emlékezéssel (*Nőmhöz*, 1869).

A hivatal terhes volt. Tízezer lakosú város sok munkát ad, Szalontának pedig ott voltak régi pörei, megtagadott taxái; a régi világból megmaradt az a kiváltsága, hogy előljárósága a nem-nemesek birtokpöreiből bírói hatalommal ítélkezett. A törvénytudatlan tanácsban mindez a jegyzőre hárult, csakhogy az új

¹³⁴ Ez eseményeket a keresztlevel hátán így jegyzi fel: „1839 tavasszal lettettem a correctorságot, önkint. — 1839 ősszel. Márkus Ferenc városi jegyző mellett írnok lettem. — 1840 tavasszal. Szalontán második jegyzőnek választanak”.

¹³⁵ Ercsey, 33. l.

főjegyző — Ercsey jellemzése szerint — „jó és szelid, de együgyű” ember volt,¹³⁶ járatlan a jogban, különben is kényelemszerető; reszketeg kézzel írogatta fűrészkesztyűs vonású betűit, mellette minden munka Arany nyakába szakadt. Kövi latin könyvből megtanulta a magánjogot; ő tette fel birtokperekben az ítéletet, s azokon, Rozvány szerint, a fellebbviteli bíróság sohasem változtatott, úgy hogy közmondássá vált Szalontán: „Amit Arany János ítél, azt Isten is helybenhagyja”.¹³⁷ Kihallgatási jegyzőkönyveit nagyon humánusoknak mondja Szendrei Zsigmond.¹³⁸ A passusokat is ő írta, a „szalontai becsületes lakosok” egyenes vagy kajla szarvú „szőke” tinairól.¹³⁹ A törvényeket tanulja, örökösödési, osztályos pereknél kijár a földekre mérőláncával s az ügyes-bajosok tagját mérnöki pontossággal veszi föl s rajzolja le; egy ilyen térképe fenn is maradt.¹⁴⁰ Felterjesztései, ítéletei szembetűnnek az úri-széken, s csínnal kiállított iratait is dícsérik.¹⁴¹

Állása terhét jó kedvvel viselte. Sokszor tréfával fűszerezte a tanácskozást, azal világitott meg egy-egy bonyodalmas ügyet. Egy pár mondása megmaradt az emlékezetben s Gyöngyösy följegyezte.¹⁴² Történt egyik tanácsülésen, hogy egy polgár kölcsönadott pénzét követelte a másikon, emez tagadja, hogy tartoznék, a tanács nem tud eligazodni a dologban, végre egyik előljáró úgy akarja kettévágni a pert: fizesse meg az adós a követelés felét. Arany elodázza az ügyet s a legközelebbi ülésen maga követel ez indítvány tevőjén száz forintot; az hüledezve szabadkozik, mire Arany tulajdon indítványát olvassa rá: fizesse meg hát a követelés felét. A felharsanó nevetésben mindenki ráeszmélt az oktalan igazságtétel furcsaságára. Ily szikrák előjelei *Az elveszett alkotmány* ötleteinek. Efféle apróságok világot vetnek derűs kedve mellett jellemére is. Egyszer egy nyelves asszony ügye végeztével azzal köszönt el tőle: „Azonfelül is köszönöm nemzetes úrnak”. A nemzetes úr visszahívta az ajtóból. „Min felül köszöni? Mert ha azon felül köszöni, azon alul ajándéknak kell lenni.” A gyanúba keverő asszony pironkodva követte meg a fulánkos szóért. Ily kényes volt önérzete, ennyire nem ismert tréfát jó híre

136 [Uo.,] 32. l.

137 Rozványnak Arany Lászlóhoz küldött följegyzései.

138 [SZENDREI Zsimond, „Adatok Arany János életéhez,”] *It.* III. 499. l.

139 Kettő leírva a *Budapesti Hirlap* 1893. május 14-iki, Az Arany szoba c. tárcájában; egy a *Vasárnapi Ujság*-ban 911. 47. sz. Szász Géza. — Tolnai Vilmos birtokában van egy, egy szőke ökörrel. Egy 1847-ben kiállított ítéletét közli M. E.: A. J mint nótárius. *FL*, 1888. 259. sz.

140 Rozvány őrizte meg. A szabálytalan alakú birtokot három testvér közt érték dolgában is igazságosan s úgy osztotta fel, hogy a közös tanyához mindegyik hozzáfért. 1879-ben egyik örökös fia újra felmérte egy német mérnökkel, s az nem győzött csodálkozni a munka pontosságán. Rozvány idézett följegyzése szerint.

141 Ercsey, 34. l. A consistorium jegyzőkönyveit is vezette. Gyöngyösy kiadott egyet, melyben a csizmadialegények a templom karzatán ülőszékeket kérnek. A consistorium ezt megtagadja, egyrészt „a szűk hely miatt, de azért is, mert minden illyes elkülönözések az Isten házában csak ingerültséget s viszálykodást szülnek”. — [GYÖNGYÖSY László, „Arany János, mint egyháztanácsi jegyző”] *It.* 1914. 410. l.

142 [GYÖNGYÖSY László, *Arany János élete...*] 88–92. l.

dolgában. Ki jellemezhetné jobban önuralmát és szűkszavú természetét, mint ő maga, mikor egy tanácsbeli kérdésére, mint lehet az, hogy nem hallani egy indulatos szavát, még haragjában, sem, azt feleli: „Olyankor hallgatok.” — „Hát ha még jobban megharagszik?” — „Akkor még jobban hallgatok.”¹⁴³ E szótlan emésztődés egész életén át tulajdona maradt e „hallgati embernek”.¹⁴⁴

Sok munkával élt, de takarékoságuk mellett nem láttak szükségét s a kis háznak állandó lakója volt a megelégedés. A fizetéssel járt egy pár hold föld haszonvétele. Atyja halálával örök-része is rászállott s maga látott a gazdaság után. A feleség kis vagyona is segített megélhetésükön. 1841. augusztus 9-én lányuk született, Juliska, 44. március 24-én fiok, László, tetézve boldogságukat és iparkodásukat.

Emberek közé nem igen járt. Legföljebb a rektorhoz nézett be néha; egyszer a latin versgyakorlatok közt lapozva, szemébe ötlött kis sógoráé, Ercsey Sándoré, s bíráló distichont pattantott reá; kérésére köszöntőt is írt, mellyel a diákok a rektornál tisztelkedtek; ennyi maradt akkori írói kedvéből.¹⁴⁵ Egyik-másik hivatalnoktársának névnap lakomájáról nem maradhatott el, ott a két Rozvány-fiún kívül csak néhány módosabb boltossal meg a kántorral találkozott; ezek tették az értelmiséget; ezeket említi egyik tréfás alkalmi verse.¹⁴⁶

Hivatala s kis gazdasága betöltötte egész napját. „Csak az est, — a késő est volt az enyém, s azt oly boldogul tudtam eltölteni.”¹⁴⁷ „Ábrándos múltja mint törölt lap áll — Mögötte” — mondja a *Bolond Istók*-ban, II. 115. „...föltettem magamban, nem olvasni többet, hanem élni hivatalomnak, családomnak, lenni közönséges ember, mint más... Hírlap is alig fordult meg kezeimben.”¹⁴⁸ — Azt hitte, célhoz ért.

Az iskolának, melyben tanult és tanított, tózsomszédja volt a községháza, a jegyzői hivatal; úgy tetszett, a néhány lépéssel, mellyel onnan idáig jutott, végig járta egész élet-útját.

143 Rozvány írta Riedlnek, *MF*, 917. márc. 1.

144 Így nevezték Szalontán. L. a *Budapesti Hírlap* tárcája, 1893. május 14., az *Arany szoba* c. cikkben.

145 Ercsey, 26. és 23. l.

146 Gyöngyösy László az *Egyetemes Philologiai Közlönyben*, 1905. 483—495. l.

147 [*AJÖM* XVI, 560. (704. sz.)]

148 [Uo.]

II.

Szilágyi István Szalontán. — A Kisfaludy-Társaság munkássága. — Fordítási kísérletek. — Megyei élet Biharban. — Az Elveszett Alkotmány; szatira és paródia. — Toldi. — Ilosvai és a hagyomány; költői példák. — A monda vándor elemei s Toldi történeti alakja. — A mű fogadtatása.

A természet pazar a maga gazdagságában. Ezer meg ezer magvat bíz a szél szárnyára s nem törődik vele, ha tüske közé, mocsárba vagy köre hullanak, s ezerből egy ha megered. Már-már Arany tehetsége is úgy járt, mint a sziklára hullt mag.

Pedig mindenfelé az élet jelei mutatkoztak. Széchenyi fölébresztette a nemzetet, már hallatszott Kossuth szava a *Pesti Hirlap*-ban, tervek zszibongtak mindenütt. Újságok indultak meg, a politikaiak mellett szépirodalmiak is; megvolt az *Athenaeum*, föléledt a régi *Regélő*. Az irodalomban hasonló készülődés folyt, mint a politikában. Már egy évtizede fennállt s ápolta a nyelvet a Tudós Társaság. 37-ben megnyílt az állandó színház, műsorát nagyrészt Kisfaludy Károlynak a magyar életből vett darabjai töltötték be s rövid időn magához hódította Vörösmarty költészetét is; már föllépett a termékeny Szigligeti, történeti szomorújátékokkal, s Gaál József, népies bohózataival. Az Aurora-kör olvasóközönseget nevelt, ha szűket is, s már voltak írók, elsősorban Vörösmarty, kik irodalmi munkásságukból próbáltak megélni. Írók és közönseg egyaránt érezték az irodalom fontosságát. Kisfaludy Károly emlékét országos gyűjtésből örökítette meg tíz barátja; kiadták munkáit, felállították szobrát, Ferenczy keze művét, az épülő múzeum kertjében, az első magyar műemléket szabad ég alatt, a megmaradt összeg kamataiból pedig széptani és költői pályázatokat tűztek ki s 37-ben megalapították a Kisfaludy-Társaságot, élő emléket állítva mesterüknek, folytatva az Aurora-kört és törekvéseit, de tágabb keretben, bevonva ifjabb írókat s a közönseget.

A politika eseményeiről még csak beszélhettek Szalontán, az irodalmiakról alig. Ezekről csupán az új rektor vitt hírt, Szilágyi István, Aranynek régi diáktársa Debrecenben. Két esztendővel fiatalabb volt ugyan (1819-ben született, Nagykállóban) s egy évvel utóbb ment a kollégiumba, de mikor Arany Kisújszállásról

visszatért, egy osztályba jártak. Mint módos polgár fia, Szilágyi nemcsak a filozófiát járta ki, hanem jogot s egy évig teológiát is tanult, ezalatt 40-ben a poétikai osztály „köztanítója” lett, innen hívták Szalontára, 1842-ben. Neve már az irodalomban is megfordult, melynek föllendülése visszhangot keltett a főiskolai ifjúság körében. 1840-ben a Kisfaludy-Társaság költői pályázatán, mely Árpádot s az alpári gyűlést tűzte ki ballada-tárgyul, a jutalmat két debreceni teológus-diák nyerte el. Péczely József ünnepi beszéddel adta át az „ékes mívű ezüst bilikomot” a diadala előtt pár nappal elhunyt Nagy Imre testvérbátyjának, a „Schedel Ferencz által ajánlott kisebbet” Szilágyinak.¹ Esztendőre *Csák és királyleány* költői beszélye nyert koszorút; övé volt a másodiknak becsült költemény is, a *Pontuszparti sír*.² 42-ben a szatirai versenyen egyik megdícsért pályaműnél ismét Szilágyi neve tűnt elő; ez alig egy hónappal történt Szalontára érkezte előtt (1842. márc. 20.).³ Ott, mint nőtlen ember, eleinte egyik tiszteleteshez járt étkezni, pünkösdtől fogva majdnem két éven keresztül⁴ Aranyékhoz; így mindennapos volt a háznál. Képzelnünk a kis házat, szegényes asztalt, melynél egy vidéki rektor beszélget irodalomról a jegyzőnek, aki csak hallgat és e hallgató — Arany János. Szilágyi tudott az irodalmi élet eseményeiről, irodalomról beszélt legörömostebb, mintegy közvetítő volt az irodalmi élet és Arany közt. „Ő minden könyvet, a mi szeme elé akadt, hozzám hozott, kéretlen, sokszor tukmálva, ellenemre” — mondja önéletrajzában Arany. — „...én tehát ismét beléestem az olvasás ragályába, a nélkül hogy komoly szándékom lett volna valaha mint író föllépni.”⁵

Természetesen első sorban barátja munkáit olvasta el a *Kisfaludy-Társaság Évlapjai*-ban. E kötetek élénk irodalmi életről tettek bizonyosságot. A Társaság egyesítette az írókat, központot adott az irodalomnak, minek híja régóta érzett s ülései és kiadványai útján állandó hatást gyakorolt. Céltudatos munkásságával rövid időn vezérszerepre emelkedett. Ünnepein a megnyitó beszédek az irodalom állapotát és feladatait fejtegették; művészeti elmaradottságunkat panaszolták, mint Székács, mit csak az irodalom pótolhat ki, vagy az irodalom fontosságát hirdették a művelődés szempontjából, mint Schedius. Beköszöntőjében Hunfalvy Pál szintén az irodalom hivatását fejtegette, mint amely gondolatokat képes kifejezni s a könyv könnyebb terjedésénél fogva jobban hat a többi művészetnél, így

1 *KisfTÉ* I. kötet, 154–55. l., u. e. kötetben a jutalmazott költemények és Péczely beszéde.

2 *KisfTÉ* II. kötet. [246–254.] — A *Pontuszparti sír* kéziratban maradt.

3 Hajdú Nagy Sándor: *Szilágyi István és az ő irodalmi munkássága*, 8. l.— Bökényi Dániel: *VU*, 1896. 17. sz. [A lábjegyzet által hivatkozottak a *VU*-ban nem találhatóak. A szerző egyetlen e témához tartozó írása: BÖKÉNYI Dániel, „Arany János és Szilágyi István”, *A Szilágyi István Kör Évkönyve* 5 (1911): 32–36.]

4 *ProtSz*, 1916. 86. l. [A *ProtSz* megjelölt számában nincs a témát érintő írás. Szilágyi és Arany a főszovegben jelölt kapcsolatáról a lap 1901. évfolyamában, egy „V” álnevű kritikus által Gyöngyösy Arany-könyvéről írott bírálatban esik szó: V, „Arany János élete és munkái”, *ProtSz*, 13 (1901): 428.]

5 [AJÓM XVI, 560. (704. sz.)]

legjobb ébresztője a nemzeti szellemnek. 42-ben Schedel *Szépirodalmunk' jelen állapotjá-t* vizsgálta, „nehány jámbor ohajtás” kíséretében, felhozva íróinknál „a készület hiányát”, philosophiai és aesthetikai tekintetben; több tartalmat kívánt, mert „hol a költő nem philosophus, művei tartalmatlanok s befolyások a nemzet lelkében nyomtalanúl elvész”; másrészt egyes műfajok elhanyagolását panaszolta, minők a polgári és a víg epos, az elnémult mese és monda s a költői beszély, mely az *Aurora* megszűntével már-már elhallgatott. A Társaság, melynek Toldy volt egyik főmozgatója, e ritkábban művelt műfajokat élesztgette pályázathirdetéseivel. Másrészt a műfajok elméletét is fejtegették. Amint szatírára írtak ki pályázatot, Székács rögtön értekezéssel állott elő róla. A színházzal is gondoltak, jutalmat hirdetve a színészet kézikönyvére, de csak egy „szavalt-tudományt” tettek közzé; *A dráma hatása és literaturánk drámaszegénysége* is ki volt tűzve pályakérdésül, mire a jeles pápai tanár, Tarczy Lajos felelt; máskor a regény és dráma vizsgálata, melyre két érdemes mű érkezett, Gondol Dánieltől és Müller Godofréd jogtanártól. Mindez azon kötetekben látott napvilágot, mint Szilágyi pályamunkái s már 42-ben megfordulhatott Arany kezén.

A Társaság munkássága nem merült ki az *Évlapok*-ban; Toldy már 41-ben panaszolta, hogy nálunk az írók munkái elkelnek és elfelejtetnek s az írói világban a fiú nem ismeri apját. 42-ben *Nemzeti Könyvtár* tervét pendítette meg, régibb íróink munkáiból s a gyűjtemény 43-ban meg is indult. Az elmélet terén is buzgólkodtak. A 42-iki *Évlap*-ban Hunfalvy Pál Aristoteles könyvét közölte a költészetéről, Czuczor újonnan fordította Horatius levelét a Pisókhhoz, s ezekkel együtt jelent meg Longinus műve a fenségesről, Kis János fordításában. Esztendőre Pope és Boileau tankölteményei következtek, Lukács Móric és Erdélyi János kezéből. Az előbbiekkal külön gyűjteményt kezdtek, a *Széptani Remekírók*-ét. Az ó-kor remekeit külön *Hellén könyvtár* készült felmutatni. A nagy közönség számára 42 végén Nagy Ignác szerkesztésében *Külföldi Regénytár*-t indítottak, melybe Petőfi is fordított. A Társaság munkássága egész irodalommal ért föl s bár sok ágba futott, mind egy célt szolgált. A fordításokkal is a magyar irodalom emelésére törekedett, példát állítva az írók elébe s fejlesztve a közönség ízlését. Kritikai lapot is terveztek, *Széptani Szemlé*-t, csupa névtelen bírálatból, de ez csak később valósult meg, akkor is másképp és csak rövid időre.

Arany az *Évlapok*-ból minderről tudott. Olvasta az értekezéseket, a könyveket is, beszéltek és vitatkoztak róluk. Ezekből merítette első elméleti ismereteit. Így ébresztgette a Kisfaludy-Társaság munkássága a még ismeretlen költő tehetségét.

Más körülmény a nyelv vizsgálatára készítette. 1842 végén Szilágyi a Tudós Társaságnál is jutalmat nyert, a *Magyar szókötés*-ről írott munkájával. Bírált, Vörösmarty, Fábíán Gábor és Nagy János, dicsérték logikus rendszerét és nyelvfilozófiáját, de kifogásokat is tettek s a kéziratot visszaküldték a szerzőnek, hogy javítgasson rajta. Szilágyi odaadta barátjának; Arany „Igénytelen jegyzetek”-et írt róla, két nagy árkuson. Valódi hozzáértéssel, csalhatlan érzékkel védelmez egyes

pontokat a bírálattal ellenében is, viszont más tévedésekre mutat rá. Látni, hogy már forgatott nyelvtudományi munkákat s maga is gondolkozott. A csinált példák helyett költőkből s a nép ajkáról ajánl jobbakat. Javításai egytől-egyig átmentek a nyomtatott szövegbe, finom megkülönböztetései, példái nem mind. Az ív külső oldalára azt írta: *Krix-krax, 1843. jul. 10-én*. Szilágyi megőrizte s elküldte Arany Lászlónak, megírva, hogy kéziratát Arany „nem csak átolvasta, megbírálta, hanem sajátkezűig másolta le a sajtó számára.” (Kiadatlan levél, 1887. márc. 15.)⁶

Szilágyi folyvást tervelt, dolgozott s barátját is belevonta munkásságába. 43-ban a Tudós Társaság a „magyar ékes szókötés” fejtegetésére hirdetett pályázatot, 45-re; Szilágyi rögtön hozzáfogott, korábbi művének kiegészítéséül; nem készült el, de a bírálók így is tartalmasabbnak mondták a nyertes Szvorényienél.⁷ 44 elején a Kisfaludy-Társaság „a magyar történetekből vett valamely szakasz vagy jelenet prózai leírására” tűzött jutalmat; Szilágyi a Zrinyi, Frangepán és Nádasdy „rémségei korszakát” rajzolta, *Bécsi napok* címen, s el is nyerte a jutalmat, Fónyad István álneven (1845-ben).⁸ Mindez Arany szeme előtt folyt, Szilágyi felolvasta neki dolgozatait s kikérte róluk véleményét (Önéletrajz).

Közben, 43 nyarán, egy utazás benyomásaival gazdagodott. Megfordult Pesten és Bécsben, harmadmagával, hivatalosan, a városnak Eszterházy-féle pörében. Augusztus 19-én indultak hazulról, szekeren; 23-án érnek Pestre, melyet ekkor lát először. Négy napig időznek itt; emlékei s érdeklődése bizonyára elvitték a színházba, hol ezalatt a két dráma-napon Nagy Ignác *Tisztújítás*-át adták. Hajón mennek Pozsonyba, el az Anjouk fészke, a visegrádi rom alatt; Pozsonyban két napot töltenek, Bécsben négyet; Schönbrunn is megnézik. Szeptember 8-án érnek haza. Ha később (45. dec. 4.) azt írja is tréfásan Szilágyinak, hogy „csak megkerülte a Burgot”, önéletrajzában elismeri, hogy útja „egy kevésbé szélesíté látkörét”, szeme nyílt s némiképp kiemelkedett mindennapi szűk világából.⁹

Mindez együttvéve nem maradt reá hatás nélkül. Eddig jobbára csak egy-egy tréfás versre volt szer. 42-ben István-napján verssel elegy tréfás prózában köszönti a pályanyertes Szilágyit, nyelvészkedését nagyképű szőrszálhasogatással parodizálva.¹⁰ Egy másik verset is rögtönzött Szilágyira, „a megbabolázott rectorról”, mikor a gyakorlatibb ismeretek jobb tanítását sürgette, de egyik pap, kinek fiai

6 Nyomtatásban 1846-ban jelent meg: *Nyelvtudományi Pályamunkák*. Kiadja a magyar tudós társaság. III. kötet.

7 A befejezetlen mű kéziratban maradt. A bírálatról I. Viszota Gyula: Vörösmarty ismeretlen nyelvtudományi dolgozatai. — *MNy*, 1912. — U. ott Kardos Lajos megjegyzése. — V. ö. Hajdu Nagy Sándor idézett művében a 10–11. l. jegyzetét.

8 *KisfTÉ*, V. 102.; a munka maga kiadatlan.

9 Az út költségjegyzéke Nagy-Szalonta tulajdonában van. Közölte H. Fekete Péter, a nagyszalontai községi polg. leányiskola értesítőjében, 1914–15. — Ismertette az *Irodalomtörténet*, 916. 76. l. közölte Márton Manó is, a *Budapest* ujság 1914. évi 35. számában. Utitársa Váry Lajos ügyvéd volt, aki feleségét is magával vitte. (*ItK*, 1921. 169. 1.)

10 Kéziratát Szilágyi Gyöngyösynek adta, aki közölte az *Egyet. Phil. Közölny*-ben, 1905. 483. l.

gyenge tanulók voltak, útját szegte. Ez olyan vers volt, hogy Szilágyi átadta a *Pesti Divatlap* számára, Fátyolfi (Tüllmann) Ignácnak, de az elvesztette.¹¹

Most komolyabb tervek veszik körül s Szilágyi példájára nagyobbban próbálja meg erejét. Mikor Arany László atyja kiadatlan munkáit gyűjtögette, Szilágyi figyelmeztette, hogy „megvan tőle igen szép fordításban Lamennais *Egy hívő szavai*.” (Kiadatlan levél, 1883. febr. 1.). Arany aligha tudta, hogy e könyv, melynek szerzője régóta küzdött az egyház korszerű megújítása, az állammal való szakítás s a néppel szövetkezése mellett, valójában támadó irat Róma ellen; ami benne őt megragadta: a nép szeretete, az érzés romantikus szárnyalása, a nyelv költői pompája volt, a biblia verseire emlékeztető mondatok s parabolák. E fordításról Szilágyi csak úgy tudhatott, ha ott-laktában készült, levelezésükben nincs róla szó. „Gyönyörű fordítás — írta máskor — s nem tudom, mi indíthatta rá, hogy megsemmisítse, ha ugyan ő tette, vagy mi fatum érthette, talán még Szalontán. Én gyönyörködve olvastam, s hogy a könyv neki kedves könyve lehetett, onnan hiszem, mert az eredetiből szemelvényeket irt, s ily töredék nálam is van vagy 3–4 levél.” (1887. március 15., kiadatlan.)

42-ben a Kisfaludy-Társaság pályázatot hirdet Sophokles színműveinek ismertetésére s Gondol Dániel fejtegetése 44-ben meg is jelenik az *Évlapok*-ban; jó munka, a jellemekből vezeti le a cselekményt; 43-ban Henzlmann egész kötetre menő tanulmányt ír *A hellén tragédiáról, tekintettel a keresztyén drámára*; mindketten sokat foglalkoznak *Philoktetes*-szel. Szilágyi most Sophokles fordítására unszolta barátját, „s így állt elé egy Philokletes” (önéletr.).¹² Fenn is maradt a fordításból az egész darabnak mintegy fele: 1471 sorból 820. 46-ban Szilágyi, már mint mármharoszigeti tanár, kéri, írassa le számára; „tán a nyáron commentálni fogom tanítványaimnak.” (46. jan. 10. Kiadatlan.).¹³ Arany azt kérdezi: „.....a német fordítás szerint másoljam, vagy saját töredékimből?” (46. febr. 22.)¹⁴ Világos ebből, hogy németből fordított; fel is sóhajt a levélben: „Óh, bár egy görög Sophoklest kaphatnék!”¹⁵

Máskor angol nyelvtant hagyott nála Szilágyi, mely nyelvet akkor ő nem értett, „kuriózum gyanánt”. „S én addig forгатám, addig nevettem az olvasás bizarrságain, addig törtem *Hamlet* magánbeszédét, melynek egy angol nyelvtanból sem szabad hiányzani, hogy kedvet kaptam a német Shakespearet összenézni az eredetivel. A munka nehéz, de annál ingerlőbb vala; egy debreceni vásár meghozta nekem *János király* és *II. Richard* olcsó stereotyp kiadását, — remekebb művei a nagy mesternek nem lévén kaphatók. És nem sokára *János király* magyar jambusokban szólalt meg, hogy ismét elhallgasson.”¹⁶ (Önéletrajz.)

11 Gyöngyösy, 102. l.

12 [AJÖM XVI, 560. (704. sz.)]

13 [AJÖM XV, 26. (19. sz.)]

14 [Uo., 28. (21. sz.)]

15 [Uo.] A kéziratot Szilágyi hazaküldte, lev. 46. szept. 25. [Uo., 33. (22. sz.)]

16 [AJÖM XVI, 560. (704. sz.)]

Így Szilágyi Aranynek nem csupán olvasó-kedvét ébresztette föl újra, hanem önbizalmát s írói terveit is. Mikor 44 tavaszán elhagyja Szalontát (márc. 24.), hogy Bécsbe menjen az orvos-egyetemre, barátja a könyvek és tervek egész raja között marad. Debrecenből új Shakespeare-eket küld neki. A *Nyáréji álom*ot Arany Ortlepp fordításában már 43 óta ismeri,¹⁷ most, mint aki rég szomjazta, tüstént hozzálát, „nyelvygyakorlati próbafordításul”, Wieland segítségével, mint mondja, s az Ortleppével is.¹⁸ Arany László beszéli, hogy „egyes részleteit ekkortáiban Szalontán egy műkedvelő társaság által elő is adatta. Ő osztotta ki a szerepeket, ő tanította be s ő festette a dekorációkat is.”¹⁹ Utóbb elégületlenül a padlásra vetette fordítását; Szilágyi számára lemásolta ugyan, de mind a két kézirat elveszett.²⁰ A Tauchnitz-féle olcsó kiadásból fordít, mely a pusztá szöveget adja; az életrajzban aláhúzza a *Nyáréji álom*-ra vonatkozó sorokat. Példányát bekötteti s néhány német metszetet illeszt belé;²¹ ezt a kiadást használja később is. 45-ben már teljes Byron-ja is van. Prózáírókból megvan nála Washington Irvingtől a *Skeetch-Book*, Bulwertől *Godolphin és Falkland, Rienzi, Night and Morning, The last of the Barons, Athens its rise and fall*; mind 43-ig jelentek meg Tauchnitznál s ma is megvannak könyvei közt.²² Az utóbbiból ötfelvonásos szomorújátékot készül kivonni, *Themistocles* címen; scenariuma nincs híjával sem hatásos jeleneteknek, sem drámai életnek. Angolul most már oly szabadon olvas, mint németül.²³ Dickens *Martin Chuzzlewit*-jének lefordítására ajánlkozik Nagy Ignácnál, a *Külföldi Regénytár* szerkesztőjénél. Ha terve sikerül, már e vállalatban találkozik Petőfivel; de Nagy Ignác bővében volt kész kéziratoknak, a vállalat pedig megszűnőfélben, így inkább *A windsori víg asszonyok* fordítására bízta,

17 „Telegdi úrtól értém, hogy Shakespeare kezénél van.” Szilágyi (kiadatlan) levele Debrecenből, aug. 9. 1844. [AJÖM XV, 12. (12. sz.)] — 45. aug. 1. azt írja Szilágyinak: „Shakespearet és Byront egészen bírom.” [Uo., 15. (15. sz.)] Aranynek író-barátaival váltott leveleit a család a M. T. Akadémia levéltárába tette le.

18 Wielandot maga említi, Szilágyinak szóló legelső fenmaradt levelében. [Uo., 10. (8. sz.)] Az Ortlepp-féle fordításból már 43-ban idézi a *Nyáréji álom* néhány sorát, Szilágyi pályaművére tett megjegyzéseiben. A példa arra vonatkozik, hogy „a folyóvizek is felveszik a névmutatót, midőn más főnév felvénne, elhagyják, midőn más is elhagyná. Így van az elhagyásra nézve példa elég: Erdőn mezőn keresztül barangolt, épen mint Tiszán Dunán keresztül ment. Ilyen esetben a németben sincs semmi névmutató. Ueber Theisz und Donau. Vagy Shakespeare fordításában Ortleppnél (*Sommernachtstraum*, Act. II. Sc. 1.): Ueber Berg und Thal, — Durch Wälder und Fluren — Durch Wogen und Fluten — Eiliger als des Mondes Ball — Wandl’ ich bin überall.” — (A megjegyzés Szilágyi könyvében 51. l., a német példa nélkül). — *Shakespeare* drámáinak fordítása Ortlepp-től 1838—39. jelent meg. Ortleppre vall itt a fordítás címe; Wielandnál: *Ein Sanctjohannisnachtstraum*.

19 A költő önéletrajzához fűzött jegyzeteiben. [ARANY JÁNOS, *Hátrahagyott iratai...*, 2:XX.]

20 Első levele Szilágyihoz.

21 Gyulainak írja, 1858. dec. 22. [AJÖM XVII, 262. (1055. sz.)]

22 E szerzőket említi, a könyvek címe nélkül, Szilágyinak, 45. aug. 1. [AJÖM XV, 15. (15. sz.)]

23 U. ott.

melynek, ha jól és hamar elkészül, hasznát vehetné a színház.²⁴ Arany hozzá is fog, de mire a második felvonás végére ér, már megjelent Lemouton Emiliától.²⁵

Ekkor már annyi stúdiuma van Shakespeare-en, hogy kedve volna megbírálni Lemouton fordításait.²⁶ Sokat olvas a drámáról; Schlegel vaskos könyve, *Ueber dramatische Kunst und Literatur*,²⁷ tele van aláhúzásaival, kivált a görög és shakespeare-i színpad leírása, amin keresztül a szerkezet sajátosságait fürkészte, de az elméleti fejtegetés és Shakespeare jellemzése is, így ahol arról van szó, hogy a szenvedélyek nem állnak nála elejétől fogva egyenlő fokon, hanem fejlődnek s hogy a lelki betegeket csak ő rajzolta oly élethíven, miből az orvosok is okulhatnak. E megjegyzés a lélekrajz mélységeibe vezette pillantását; ezt tanulmányozta ez után Shakespeare-ben, ez vonta *Hamlet*-hez s maga is a szenvedély végzetes elhatalmasodását rajzolta *Buda halálá*-ban, a szenvedély és gyötrellem-szülte rögeszméket balladáiban. Romantikus drámát is olvas, *Angelo*-t, nyilván Eötvös József fordításában s az ő lelkes előszavával szemben méri össze a romantika meszterkedéseit Shakespeare és Bánk bán egyszerű erejével.²⁸

Hogy ennyire a dráma köti le érdeklődését, az mutatja, mennyire komoly volt diákkori vonzalma a színpadhoz.

Szilágyi is drámát írt, Zrinyiről, de nem fogadták el előadásra. Arany, mikor később Szalontáról elköltözik, két színdarab kéziratát adja oda sógorának azzal, „hogy ő azokat, bár elég silányoknak tartja, mint saját ész-szüleményeit mégis sajátja sajátkezűleg elégetni”, rábízta hát, hogy ha akarja, olvassa el, de ne mutassa senkinek, „s elolvasás után — a mint azt erősen lelkemre s becsületemre kötötte — azonnal égessem el.”²⁹ Meg is tette. Egyiknek *A Perényiek* volt a címe s mint későbbi költői beszélytöredékéből látni, a féktelen természetű Gábor lehetett a hőse, kinek othellói szerelemföltését Budai *Polgári Lexicon*-ából kiírta magának, s kiről Kölcsey tragédiát kezdett. A másiknak címét Ercsey elfeledte; Lovassy István egy *Endre király* című ötfelvonásos drámát emlegetett Ercsey előtt,³⁰ de aligha ez forgott kezén, mert arra ráemlékezett volna. E három darab legkésőbb ez időből való, mert ezentűl szerzőjük (későbbi) terveinek nyoma van, legalább leveleiben.³¹

24 Tolnai a Dickens-nél a *Child's History of England* két kötetére gondolt (EPhK, XXVI., 345–47. l.), de az csak 53-iki kiadásában van meg Arany könyvei közt; *Chuszevit* 44-ben jelent meg Tauchnitznál. Nagy Ignázt levele 45. III. 13. kiadatl. [AJÖM XV, 14. (14. sz.)]

25 Szilágyinak, 45. aug. 1. [Uo., 16. (15. sz.)]

26 U. ott.

27 A második kiadásban, Wien, 1825., a II. köt. 153. lapján.

28 Szilágyinak, 45. dec. 4. [AJÖM XV, 23. (18. sz.)]

29 Ercsey, 58. l.

30 Ercsey, 22. l.

31 Ekkori ösmerőse, Balogh Imre, úgy emlékezett, hogy 45-ben a diákok kértére, jótékony célra írt valami darabot, melyet a nyári vakációban többször eljátszottak, *A cigány mint báró* címen. A supplicáló diákok közt ott van Hatvani famulusa, aki mesterétől ellesett egy s más ördögösséget. Hogy éhségükben pénzhez jussanak, porciókba kötött szénát juhokká változ-

Olvasmányairól és munkáiról rendszeresen maga beszámol Szilágyinak, aki nem sokáig maradt külföldön. Bécs előtt Késmárkra ment, a német szót gyakorolni; filozófiát hallgatott Hunfalvy Páltól s hatása alatt a nyelvészet- és történethez hajolt. Bécsben is a levéltárakat járta s csakhamar hazajött Pestre, Horváth Istvánt hallgatni.

Hazajöttével levelezés kezdődik köztük, melyben Arany feltárja családjá képét, környezetét s — mint nevezi — „irodalmi dilettanskodását”. Apai büszkeséggel ír gyermekeiről. „Julcsa ... már 4 éves s több mint egy év óta szavalja Czuczor ,falusi kis leányát Pesten’, Uhland ,beteg leányát’, és még vagy kettőt”, képekben is elgyönyörködik. „A másik, ,fiam’ Laci, két hónap híján másfél éves, szalad és jár, de még nem beszél, herculesi termettel, izmos tagokkal, s értelme fejlődéséből ítélve, ép lélekkel, — mely ugyan a Julcsa kényesői fürgeségü eleveenségével ellentétet képez, — van megáldva.”³² Egészen családjá körébe zárkozva él, „elszigetelten a darázs-fészekből”. Csak egy sorban értesíti barátját a tisztújításról, mely pedig a megyén túl is nagy zajt ütött, csak egy szóban bélyegzi meg a „cannibalismust, a kortesség rút szenvedélyét, mely a félbarmok között dúl”.³³ Ennek betege volt akkor az egész közélet. A lázas sietség, mellyel az ország a reformok útján haladt, izgalmat keltett mindenütt. A pártok ellentéte országszerte megoszlatta a felfogásokat, felkorbácsolta a kedélyeket, A követ-utasítások rendszere mellett a harc kihatott a megyék termeibe. Egyes reform-tervek heves ellenkezést keltettek, kivált a közteherviselésé. Zalában, Deák megyéjében, a köznemesség szüire újjába dugott pisztolyokkal ment a gyűlésre s gyújtogatásra és vérengzésre vete-medett.³⁴ Nagy-Károlyban a választás napján valóságos csaták dúltak az utcákon. Kemény Zsigmond már megírta röpíratát *A korteskedés és ellenszerei-ről* (43,

tat, eladják, s áldomást csapnak, miközben berontanak a kárvallott juhászok, hogy a mint a megvásárolt birkákat a folyóba terelték, egy-egy köteg szalmává változtak. A csínyszerző azzal rántja ki a társaságot a csávából: Se baj, itt még a pénz a feszes csizmaszárban; a juhász nekifog, hogy le húzza, — hát kiszakad a láb tőből, mire ijedtében elszalad, a nyomban megépült diák pedig táncra perdül. Azután meghallják, hogy a szomszéd kis városban a földesurat, a fiatal bárót várják, kit még senki sem ösmer; egy vályogvető cigányt leitatnak, kiöltöztetik s őt adják ki a bárónak. Tiszteletükre a város színjátékot rendez s vígan vannak, míg megjő a báró levele, hogy odautazását elhalasztja; a diákok elpárolognak, a cigányt hívőse teszik. Balogh még a cigány nótájából is emlékezett töredékekre. A darab keletkezésének körülményei, a Hatvani-mondákkal való kapcsolat, melyeket a költő Debrecenből ismert s egy részletüket később fel is dolgozta (*Hatvani*), a *Nyáréji álom*-ra valló színjáték-paródia, a cigánynak altában való átöltöztetése, ami *A makrancos hölgy*-re vagy a *Tündérlak Magyarhonban* ismert bohózatra vall, — nem volna idegen Aranytól. De Balogh maga megvallja, hogy mikor 1882-ben a Margitszigeten meglátogatta a költőt és a tölgyek alatt elbeszélgetve, erre terelte a szót, Arany csak hallgatott, „mindezekből semmire sem emlékezett;” felesége sem, aki szintén ott volt. Pedig Arany jól szokott emlékezni. — Balog Imre: *Arany János színdarabja*. — *Nagyvárad*, 1901. 4. szám.

32 Szilágyihoz, 45. aug. 1. (Kiadatlan részlet.) [AJÖM XV, 15. (15. sz.)]

33 Szilágyinak, 45. aug. 1., 46. febr. 22. [Uo., 27. (21. sz.)]

34 1843 áprilisában. Ferenczy Zoltán: *Deák életrajza*. I. 370—372. l.

44.). A centralisták a *Pesti Hirlap*-ban a megyét ostromolták, mint a kiváltságok bástyáját s a követek utasításával kerékkötőjét minden haladásnak. A kormány adminisztrátorokat ültetett a megyék nyakára, mi még jobban elmérgesítette a helyzetet. Biharban már 42 óta folyt az izgatás a jobbágytelki nemesek megadóztatása, a házi adó körül.³⁵ Az ellenzék különben is farkasszemet nézett Tisza Lajos adminisztrátorral. A kortes-háborúk nem csak követválasztások idején dúltak, hanem a tisztújító s utasítási gyűléseken is. A 45-iki tisztújítás, melyről Arany Szilágyit tudósítja, június 23-án heves jelenetekkel járt. Az adminisztrátor fehér-tollasaival előre megszállatta a termet, az udvart pedig katonákkal; a hivatalokra ellenzékieket nem is jelölt s az állások betöltését szavazás nélkül hirdette ki a terembe vitt katonaság védelme alatt. A *Pesti Hirlap* bő tudósításban írta le ez erőszakot, minek a megyében sok elkeseredés volt a folytatása s a december 15-iki véres megyegyűlés, mikor ólmos botok és szuronyok nyomultak a tanácsterembe s vér freccsent a falakra.³⁶

Ez események mélyen hatottak Aranyra. „Én magam most is szabadelvű vagyok — írja Szilágyinak (45. aug. 1.) — de fájdalmasan hat rám érezni, hogy nincs *e megyében* elvrokonom. Meglehet, nekem különös fogalmaim vannak a szabadelvűségről. Ha, mit nem remélek, ön valaha egy firkát olvasna Vadonfy Bertalantól, abból hozzávethetne politikai hitvallásomhoz.”³⁷ E név áll a szerző nevéként *Az elveszett alkotmány* kacskaringós hosszú címében, amint később (46. febr. 22.) Szilágyinak megírja. Ekkor már írta, az események hatása alatt, a megyei visszaélések és korteskedések szatiráját, ostromozva az eszmék és emberek elfajulását, az érdek és képmutatás, az erőszak, fortély és ostobaság harcát.

Ez időben a politika már benyomult az irodalomba s egyes kinövések bírálata is. Eötvös *Éljen az egyenlőség!* vígjátéka a demokrácia szájhőseit állította pellengérré, akik féltékenyen őrzik saját rangjukat. Nagy Ignác már színpadra vitte a korteskedést, habár csak nevetségül, szerelmi játék háttérének, a *Tisztújítás*-ban, melyet Arany Pesten jártában láthatott. A Kisfaludy-Társaság pályaszatirái közül (42-ben) nem egy a megyei élet kinövéseit ostromozta: Tárkányi az indítványok áradatát, melyek megvalósítására nem kerül sor; Szentmiklós Sámuel *Az állatok restaurációját*; Szilágyi szatirája *Emlékbeszéd* volt egy maradi nemes, vitézlett Hátrafalvy Bendegúz fölött; komoly hangon magasztalja a maradás elvét s kárhoztat minden újítást, minő a hídvám, mit eddig csak azon osztály fizetett, mely a hidat csinálta,

35 L. Csengery jellemrajzát Beöthy Ödönről.

36 Lukács György tudósításai a *Pesti Hirlap*-ban, 1845. 500, 503, 505. sz. Az izgatásban nagy része volt egy vándorkortesnek, ki a szatmármegyei tisztújításról ment Biharba; Rák Bende is más megyéből jő, *Az elveszett alkotmány*-ban. — A decemberi ülés leírását Kemény és Wesselényi a külföld elé vitték az Augsburger Allg. Zeitungban. Pap Ferenc: *Kemény Zsigmond életrajza*, I. 326. Kemény leírását kiadta Ferenczy Zoltán a *Budapesti Szemlé*-ben, 116. köt. 127. l. — A jelenetet Jókai beleszötte *A kőszívű ember fiai* című regényébe.

37 [AJÓM XV, 17. (15. sz.)]

továbbá az örökváltság, ósiség, vízszabályozás, az iskolák. Ez ötletes szatira fonák hangja kicsiben mintája lehetett Aranynak, amire már Beöthy rámutatott.³⁸ E pályaművek külön-kiadása megvolt Aranynál, a szatirák alá bíráló epigrammákat is írt. (Kiadatlanok.) 1845 tavaszán jelent meg *A falu jegyzője*, a megyei élet fonákságainak bő gyűjteménye; de Arany még nem ismerte.³⁹ Ő a körülötte folyó visszáságokon lázadt fel s nem bírta elfojtani keserűségét. Ereje-vesztett armálisa mellett — „nem tartozván a kiváltságos osztályhoz, más terem nem igen vala, — úgymond — hogy kiöntsem bosszúságomat”.⁴⁰ (Önéletrajz.) Így kezdett szatírát írni a tisztújításról, „csak magán-időtöltésül”, „minden előleges terv nélkül”.

Július végén fogott bele, „százával öntve a hexametereket, s tovább hurczolva a rá nőtt, a mindinkább szélesedő költeményt, a mint épen a pillanat szeszélye hozta magával”. (Önéletrajz.) A Kisfaludy-Társaságnál éppen víg eposra volt kitűzve huszonöt arany jutalom; de ő ezt nem tudta, csak mikor a nyár folytában újból meghirdették. „...e véletlen összetalálkozás által meglepetve, siettem szatirai eposzomat befejezni s felküldeni.” November 20-ika volt a határnap, így az egészre négy hónapja, volt. Az utolsó két ének rövidebb is, kevesebb bennök a kitérés. Nem igazi víg eposz, inkább óriás szatira; mozaik-módra kis szatirákból összerakva, míg alkalmiságból szatirikus eposszá duzzad.⁴¹ A főszemély egy züllöttes nemes, Rák Bende, Szilágyi Hátrafalvy Bendegúzának leszármazója, névszerint is. Amint életét elbeszéli, az a nemesi kiváltság és önkény, az elmaradottság és tudatlanság torzképe. Atyja a *Hitel* olvasásától szörnyet halt; maga Nyugat-Európába készülve, nem érti a gyorskocsi németjét, s Bukarestbe és Konstantinápolyba jut, — így visszafelé haladott, mint Arany Szilágyinak írja (46. febr. 22.). Hazatérve, állás után néz, korteskedni jár a megyében; ez tartja össze a részleteket, azok tömege közt még jóval lazábban, mint kalandjait a peleskei nótárius alakja. A kijelölő ülés, amint a kortesek a termet elfoglalják, katonaság ügyel a rendre, s az ellenzékiek mindenből kiszorulnak — a júniusi bihari tisztújítás képe. Azután országos dolgokhoz emelkedik a rajz: védegyeleti gyűlés után követutasítási következik, sorban az ósiség, örökváltság, képviseleti rendszer, kormányfelelősség tárgyalása s az esküdtszéké, a kor minden politikai eszméje, végül a háziadó. E körül folyik aztán a korteshadjárat; szóba kerül a börtönügy, vasút, vízszabályozás, iskolák kérdése, mind badar módon, a félreértések és félremagyarázások tömkelegében, az értetlenség és ámitás színeiben. Mindezt a szereplők szinte megszámlálhatatlan típusa tarkítja s az író bugyborékoló ötletessége, mely a politikai eszmék és jel-

38 *A Képes Irodalomtörténet* Arany-tanulmányában.

39 1847. jan. 31-én írja Szilágyinak: „Casinónk ... könyvtára valahára nyert egy új könyvet: *A falu jegyzőjét*.” [AJÖM XV, 48. (34. sz.)]

40 [AJÖM XVI, 561. (704. sz.)]

41 Szilágyinak írt levelében (46. febr. 22.) azt írja: „... az egész összeállítva, mint tökéletlen tűnt fel előttem;” ezt úgy érthetni, hogy eleinte egyes részeket dolgozott ki, kedve szerint. [AJÖM XV, 29. (21. sz.)]

szavak e lexikonát folyvást multságossá tudja tenni. Meglepő Arany helyzetében ennyi tájékozottság és éleslátás, nem kevésbé a bátorság, mely állásában ezt így merte rajzolni. A pártok tusáját Bende és pajtásai: Maradossy, Doronghy, a szabadelvűek részéről Hamarfy, Rohanász és társaik vívják; közbül a „juste-milieu” Ingady; csupa típust jelölő név. Küzdelmükben a nagy époszok módján felsőbb hatalmak segítik őket, a maradiakat „varázs Armida”, a szabadelvűeket a jellemző nevű Hábor; mindkettő magyaros caricatura. Hábor garabonciás, felhőn repül és vihart támaszt; Armida félszemü boszorka, aki átbú a kulcslyukon. Oly izgága házastársak, mint Oberon és Titánia, ezért segítik egymás ellen a viaskodókat. Armida olyan kártyát ad pártfogoltjának, mely mindig nyerne, de a szél elfújja; Hábor pénzzel segíti Hamarfyt, de az váltókká változik, ami a reformerek beválthatatlan ígéreteire céloz. Égi háborút vínak; táborukat a földi juhász bárányfelhőnek nézi; ágyúgolyóik a meteorok; nem egy népi hiedelem van így beszöve. A harcban mind a két légi tábor megsemmisül, ami szintén példázat. Csak Armida és Hábor kerül ki e sorsot, s tündérszép alakban jelennek meg a földi háborgóknak, mint Erély s Lelkesedés. Amaz bibliai fenségű szavakkal hazaszeretetre s tettekre buzdít, emez leoldja s a haza oltárára teszi ékszerreit; az addig észre sem vett „kicsinyek és együgyűek” követik őket. Ebben van Arany hazafisága, hite a népben és a kor lehellete.

A mű nem csupán a politikai élet szatírja, hanem alakjában is paródia, paródiája a Virgilius-féle minta-éposznak. Bende vihartól úzve kerül Armida lakába, mint Aeneas Didóhoz; a II. énekben ő is elmondja élete sorját; a IV.-ben a két ellenpárti kortes beszéde az ellenséges hadseregek vezéreinek szónoklataira emlékeztet a klasszikusoknál; az ötödikben Bende leszáll az alvilágba s beszél apjával, mint Aeneas; látományai itt is magyaros zamatúak, mint az ugorkafa, melyről megyei tisztségek fityegnek. A szekerek felvonulása époszi enumeráció. A harc közben a szerző felkiált:

Hűj, beh nagy öldöklés lón most! Maga Virgilius sem
Győzné sorra beszélni: ki ölt? kit? s *hányszor?* — (V. 173.)

ami mellesleg Iulus kétszeri elesésére céloz. Az egész azon szavakkal kezdődik, mint az *Aeneis* és mint Horváth Endre *Árpád*-ja. Amivel Bende életének elmondásába kezd: „Mondhatlan fájdalmat újít e parancs kebelemben”, — szószerinti fordítása Aeneas szavainak: „Infandum, regina, iubes renovare dolorem.” A főispán deákos urak módjára horatiusi tanácsokkal biztatja Bendét (II.); feltűnedeznek egyes vonások máshonnan is: a varázsló Armida Tassóból való, vén szüzeinek harcos csapata *Dorottya*-ból, a cím Milton *Elvesztett Paradicsom*-ára mutat.⁴² Egyszer-kétszer Homeros sorkezdése szólal meg görögül (III. 138., IV. 265. sor),

42 Ezeket jórészt elősorolja Kéký Lajos, több mást is, *Arany pályakezdése c. értekezésében* (Olcso könyvtár).

állandó jelzők ötlenek fel, körülíró époszi kifejezések, midőn a lovak „zabevőknek”, gazdájuk „abrakadónak” vannak nevezve (II. 608., 612.), mint Vörösmarty a *Rom*-ban „makevő kant” ír. Egész sorok Vörösmarty festői jelzőire, tömör szóösszetételeire, ritka kifejezéseire, egész pompás soraira emlékeztetnek. („Ballag ballag odább erdők *szem-irígy* sűrűjében”, IV. 21.; — „Elszaladott mint a *fejszétlen* rengeteg őze”; — „*Futja* Hamarfyt a lány”. IV. 48.; — „És az egész hordón a halál bús képe setétlett.” VI. 277.). Ily hang, kis tárgyra vesztegetve, komikus hatású, maga a hexameter ünnepélyes formája is az. Fokozza ezt a sok verstani szabadság: rövid szótagok hosszúra nyújtása mérték kedvéért (mí, tizenkettedik), ami erőltettségénél fogva komikus; lassú spondaeusok az ötödik lábbon,⁴³ olykor egy-egy latinus inversio (II. 176.). A nyelvben régies szó-alakokkal (I. 314: „el-szétszórónája”, 405: „tápáskodvákát”; Ilosvaynál is, 388. sor: „Meg nem csúfolnájak...”) népi és tájszavak vegyülnek (kastos, faluszája), s újak is, a szógyártás kigúnyolására, a hirdalok és a szalon-költészet nyelvéből, nem egy saját alkalmi csinálmanya (bordaropogvány, tisztfejelés = tisztujítás helyett).⁴⁴

Ezzel a komikus hatás két ágból szakad egybe: a forma gúnyja jól illik a gúnyos tartalomhoz. A gúny szabadságát a kor jelleme hozta magával, mint nagy átalakulások előtt rendszeren. A szatirának eleddig csak szikrái szálltostak epigrammákban, Fáy meséiben, Kisfaludy Károly elbeszélései- s vígjátékaiban. Verseghy a fűzfapoétákat csúfolgatta *Rikóti Mátyás*-ban. Csokonainak igaza volt *Dorottya* élőbeszédében, hogy „a Comica Poésisnak célja nem csak az olvasó nevetetésére irányoz”, s hogy „a satira ... tulajdoniból minden Comica Poéma egy kis lelket kölcsönöz magának”, — de valódi szatirai mű nem volt nálunk, nem is lehetett, míg el volt fojtva a szabad szó. Gvadányi bátor nótáriusa ki mert fakadni az idegen divat és szokás majmolása ellen; Csokonai is „a nemzeti luxusnak és elkorcsosodásnak kigúnyolásában” kereste *Dorottya* „Interessé”-jét; ez a hazafiak szemében nevetség és elkeseredés tárgya volt, ami a szatira forrása, — de mindketten inkább nemzeti lelkesülésből korholnak, mint sarcasmussal.

Salamon Ferenc meggyőzőn fejtegeti, hogy a szatíra kora csak Széchenyivel jött meg nálunk, mikor megszűnt a mult bálványozása s az elégtelenség a jelennel; neki magának is félelmes fegyvere volt az irónia és sarcasmus; prózában ő a legkegyetlenebb szatirikus. A költészetben azonban a páthos uralkodott, *Az elveszett alkotmány* az első valódi szatirai mű, mely az élet teljéből merít s tartózkodás nélkül ostoroz. E szatíra egész éposszá nő, szatirikus hőskölteménnyé, mely a költő beleszólása nélkül gáncsol, hazafiságát gúnyjában érezteti. Visszás kép, mintegy negatív felvétel, melyen a sötét látszik világosnak; játszott komolyság leplezi

43 Egyet (I. 469.) Névy *Poetiká*-ja állapotfestő példaképen idéz.

44 Számukat hatodfélszázra teszi Simay Ödön: *Arany népiessége és a nyelvújítás*. A *Magyar Nyelv* Arany emlékezetének szentelt füzetében, 1917. máj.—jun. — Ugyanő: *Arany újításai első műveiben*. U. ott, 918. nov.—dec.

a gúnyt, a hibát áldicséret legyezgeti. Az ily fonák rajz a legélesebb szatíra, mert folyvást ingerel, ellenkezésre készít. Nem egyes alakok és környezetük közt van szakadék, mint komikai művekben, hanem az egész mű s az olvasó érzése közt. A költő csak végül ejti le álarcát egy pillanatra, hogy megmutassa a hazafi könynyét, melyen megtört a valóság képe, s eloszlassa e meghasonlást. Komoly szatíra, – mint e fajt Székács nevezte; nem komikai költeményekkel, hanem irányregényekkel rokon, minő Fáy *Bélteky háza* s Eötvös *Falu jegyzője*; az első egy részében szintén duhaj nemesi életet rajzol, mire Arany utalt is (Szilágyinak, 46. febr. 22.); a másik emberbaráti érzéssel inkább elméletből festi annak képét, amit Arany a valóságban látott és szenvedt.

Ily szatírán az éposz külső alakja önként válik parodiává. A belső gúny a formát is kikezdi. Az ébredező nemzeti érzés, mikor az elmaradottságot ostorozza, nem kiméli az idegen formát s megkövült szabályait sem. Riedl Blumauer példájára gondolt, travestált Aeneisére, mely két fordításban is elterjedt nálunk; csakhogy a travestia egy komoly éposz meséjét és alakjait fordítja fonákra: Aranynál mindössze Bende életének elmondása s alvilági útja ilyenforma; ötleteiben semmi sincs az egyház-ellenes, ledér osztrákból; reá az legföljebb Csokonain keresztül hathatott. Közlebb volt *A helység kalapácsa*, mely 44 őszén jelent meg; ez paródia, de csak az eposzi nagy hangé, dagályé, míg Arany klasszikai műveltsége az eposzt minden ízében parodizálja.⁴⁵ Blumauernél gazdagabb a parodiával, Petőfinél a szatirai tartalommal; mindkettőben önálló, eredeti. Reá még jobban illik, amit Gyulai Vörösmartyra mondott, hogy a klasszikai iskolát saját páncéljában verte meg.

A parodiára inkább az elmélet vezette. Schlegel könyvében azt olvasta, hogy a víg epopoeia nem külön műfaj, csak az eposz parodiája, midőn ünnepélyességét jelentéktelen kicsiségekre alkalmazza (I. 39. 1.). A folytonos vagdalkozást, mely szünet nélkül gúnyolja alakjait, a műfajt, a kor eseményeit, személyeket is, mindent, ami eszébe ötlik, Byronnál látta, kinek minden munkája megvolt nála s *Don Juan*-jából ekkortájt küldi Szilágyinak a görög rhapsod énekét saját fordításában (45. dec. 4.). Egyéb munkáit is ösmeri. Szilágyi *Parisina* fordítására biztatja, ő szebbnek találja *Mazeppát*. (46. febr. 22.). *Az elveszett alkotmány* jeliséje is Byrontól való.

Magát is gáncsolja s művét, amelyre munkaközben ráúnt.

Nagy baj a költőnek... ha megunta teremtett
Jellemeit maga is... (VI. 108.)

45 Szemere Miklósnak azt írja: „Magát Petőfit akkor ismertem meg, mikor már megállapított neve volt. 1846-ban, ha jól emlékszem. Addig, ha láttam tőle egy-két dalt, az rám nézve olyan volt, mint akárkié. Kevéssé ismertem az irodalmi életet.” 1857. nov. 29. [AJÖM XVII, 126. (955. sz.)]

Az egészet tökéletlennek látta, de már nem volt ideje újra írni. „Mindent belé akart zsúfolni”⁴⁶ — mondja, — mint kezdő írók szokása; „ezért nincs kerekdedség, nincs a kellő emelkedés és elfogadás; episodjaiért látszik élni.”⁴⁷ (Szilágyinak, 46. febr. 22.) Mégis felküldte, mert szerette volna hozzáértők ítéletét hallani tehetségéről s „úgy sem volt mit féltennem ismeretlen nevemen.”⁴⁸ (Önéletr.) Jelíges levelében mégis arra kérte a Társaságot, ne kürtölje ki igazán bevallott nevét; de nem volt foganatja.

Vannak azonban fogyatkozásai mellett jeles vonásai. Alakjai kevésbé vannak jellemezve, igaz, de a közállapotok jellemzése, ha a szatira célja szerint túlzott is — találó. Ha illik is rá, amit Deák *A falu jegyzője*-ről mondott, hogy hasonlatos azon ábrához, melyen a lovak minden nyavalyája egyetlen példányon van feltüntetve — viszont némi részben hasonlót mondhatni róla, mint Goethe mondott Byron *Don Juan*-járól: hogy nincs benne egy gombostűnyi hely, ahol szellem, ötlet ne volna; még jegyzetei is tréfásak. Élce néhol vaskos, a kollégiumi poézisre és Csokonaira emlékeztet, de az egészet megnemesíti az elme és szív elkeseredése, amely sugallja. A komikai erő mellett a reális leírások, részletfestések, az éles látás mind új tehetségre vallottak, fiatalságára az egészen előmlő frissesség, az elégületlenség az étellel, világ javító szenvedélye és szókimondó bátorsága.

A bírálók jobban méltányolták a művet a szerzőnél, ami ritka eset. Erdélyi János a korrajzot hitelesítette; „élethű festését látjuk benne a mai magyar életnek.” Stettner általános becsünek mondja, s az irodalom nyereségének; dícséri ironiájt s „a satyrának chamaeleoni árnyazatait: a horatiusi ‚ridendo dicere verum’-tól fogva, egész a iuvenalisi korbácsoló potenciáig”; csak nyelvét és prosodiáját gáncsolja. Vörösmarty csupán általánosságban nyilatkozott a pályaművekről, hibáztatva, hogy szerkezetük igen egyszerű, hogy „több bennük a satyra és didaxis, mint a comicum, s a nyelv és a verselés ollynemű, mintha már irodalmunk vas korában élnénk.” Az öt pályamű közül mind a hárman egyértelemmel a *Rák Bende* címűt ajánlják jutalomra, melyet Vörösmarty is „a többi között legtűrhetőbb”-nek, „eszmékben gazdagabbnak”, s nem költőitlen’-nek talált.⁴⁹ Vörösmartynak nem lehetett izlése szerint ily torzkép, még kevésbé ez a nyelv, melynek hexametereiben, ahol parodizáló föllengéstől ment, annyi fegyvercsörgés után, a mindennapi beszéd szólalt meg, mint Goethe *Hermann und Dorothea*-jában a polgári

46 Például: Hamarfy, mikor pénzt szór üldözői elé s ezzel feltartóztatja őket, Szent László egyik mondáját travestálja (IV. 433.); Armida lakának kibővülése (II.) Hatvani professzor bűvészkedései közül való, melyekről Debrecenben hallott; egyik főkolompos biztatása a jelölt hálájával *azonfelül* is, saját életének adomaszerű esetére céloz (IV. 270. és e könyv 60. lapja.)

47 [AJÖM XV, 29. (21. sz.)]

48 [AJÖM XVI, 561. (704. sz.)]

49 *KisfTÉ*, VII. kötet, XXXV–VIII. l. — Vörösmarty kifejezését Tolnai Vilmos világította meg, hogy az itt nem az archaeologia harmadik, tehát legújabb korát jelenti, nem emelkedést, hanem hanyatlást, az *Aurora* és *Athenaeum* fényes, nyelvben és verselésben tökéletes időszakához. A szó a római irodalom vaskorára céloz, mely az arany- és ezüst kor után a hanyatlást jelenti. — Arany is gáncsnak értette.

életé. Jól mondta Beöthy, hogy e hexameterekben inkább Fazekas *Ludas Matyi*-ja visszhangzik, mint Vörösmarty. Riedl ezt úgy fejezte ki: szókinszen meglátszik, hogy a szerző a pusztán és nem könyvtárakban gyűjtötte. Ebben már a későbbi Arany, s a népies irány jelentkezik.

1846. február 4-ike volt a nap, mely Aranyt e jutalommal költővé avatta. Csak az egy Szilágyi siet üdvözlésére, levélben (febr. 15.).⁵⁰ Arany azzal köszöni meg: „...ez nagy részben ön műve volt,”⁵¹ s mutatványokat küld (febr. 22.).⁵² Különös, hogy Szilágyi szintén a nyelv és versek döcögésén akad fenn, ezek átsimítására biztatja barátját, mikor 46 nyarán Szalontán jár.⁵³ Maga is gyalulgatja; „az *a* articulus rövidségét, az *n* supinum s adverbiumi végzetet” nézi legfőbb hibának. (47. márc. 12.)⁵⁴ Egyik sem hiba; az utóbbival Vörösmarty fölülmulthatatlan hexametereiben is találkozni, a névelőt ő többnyire hosszúnak veszi ugyan, de rövidségére is van példa s a szokás ezt is elfogadta. A névelő kigyomlálásával Szilágyi elnyujtaná a verslábakat; ötletes kifejezések helyébe is sok helyütt köznapit iktat. Tanácsa el is késett. Arany javítgatott ugyan nyomtatás előtt a kéziratot, „de újat írni sem idő, sem kedv; ezen pedig csak a *tűz* segíthet. Visszaküldöm csaknem úgy, a hogy kaptam, hadd állja ki a sajtó *nemesisét*”⁵⁵ (47. jan. 3.).

A cenzura, mint Toldy tudósítja (47. okt. 1.),⁵⁶ mindössze hat vagy hét sort törült ki. „Kedvem szerint tesz, ha... ugyanannyi ezer verset tudott volna ki belőle” – feleli Arany. „Sajnálom elveszett időmet, melyet ez *elveszett alkotmányra* vesztettem”⁵⁷ (47. nov. 8.).

Az *Évlapok*-ban csak 49-ben jelent meg.⁵⁸ Szerencse, mert előbb aligha kárát

50 [AJÓM XV, 27. (20. sz.)]

51 [Uo., 29. (21. sz.)]

52 A Szilágyinak lemásolt részek: I. 1–38; 279–310; IV. 265–362. Csak ennyi maradt meg a kéziratból s az eredeti szövegből, ezen látni, mit simított Arany a nyomtatásig; azt is, mit próbált javítani Szilágyi.

53 Kitchenszik ez 47. márc. 2-iki leveléből. [Ilyen levélről az AJÓM nem tud.]

54 [AJÓM XV, 68. (47. sz.)] Pl. az I. én. 302. sora: „Reszket a természet...” Szilágyi javítása: „Természet reszket...”

u. o. 306–8. sor: Még *a* vitéz nyúl is beinal, hova nem hat *a* villám
Fénye, kaján tüskék tizedelvén háta gerincén
Szórét és bőrét.

Szilágyinál: A bátor nyúl is beinal, tizedelve gerincén
Tüskék és bokrok...

A kritikai kiadásnak közölni kell a Szilágyinak küldött mutatványok szövegét, melyen Arany itt-ott változtatott, s Szilágyi javításait is. Prosodiai különösség inkább az, hogyha két más-salhangzó közül egyik folyékony, előttük a mássalhangzót rövidnek veszi: filigran. Ez latinos, Vörösmarty már elkerülte.

55 [AJÓM XV, 39. (29. sz.)]

56 [Uo., 146. (100. sz.)]

57 [Uo., 150. (103. sz.)]

58 Ekkor már külön lapon *Pótlék* közli a két ‚kimarasztott’ helyet is; II. én. 530. sor után: „Egy nap egy éj a köz-től kezdve 9 sor; V. én. 28. után köv. 3 sor: „...szerzője pedig még...”

nem vallotta volna szókimondásának. A Társaság külön is ki akarta adni, de attól a „középponti könyvbíráló szék” eltiltotta.⁵⁹ A költő nem bánta. Összes munkái közé is habozva vette fel, de végre is azt írta Tompának: „Mit használ nekem, ha a *Megveszett alkotmány*-t megtagadom, kitagadom, miután vastag könyvben meg van örökítve.”⁶⁰ Azonban javítgatott a szövegen, komoly szavakat gúnyosabbra cserélt, lebegőbbé tette a ritmust.⁶¹ De a leírást az idő malmáról, melybe könyvét is látja alázuhanni, épen hagyta, s önkénytelen hexameterben ezt írta alája: „Ostoba Kauderwelsch! ez az öt sor jó az egészben. — NKörös, dec. 16. 1853.”

A pályázat sikere nem kápráztatta el. Fülében csak a Vörösmarty ítélete csengett (Önéletr.); otthon is „némely urak azon lovagoltak, hogy az övé a többi rossz közt csak kevésbé rossz volt” — panaszolja később (Szilágyinak, 47. jan. 31.).⁶² Úgy érezte, „most már megállapodnia nem lehet”⁶³ (Önéletr.), hogy „engesztelő áldozattal tartozik a komikum megsértett műzsájának”⁶⁴ (Szilágyinak, 47. jan. 3., jan. 9.). Szilágyi meg is küldi neki Pope *Rablott hajfürt*-jét, mert „classicusnak tartott epopea comicum.”⁶⁵

Tollát nem teszi le többé. 46. elejétől fogva kaszinó van a piacon, a régi sóház épületében, járatnak néhány újságot, Arany „külön társaságban” az *Életképek*-et, 46-ban a *Pesti Divatlap*-ot is olvassa (Szilágyinak, 46. febr. 22., 47. jan. 3.);⁶⁶ ebből ismeri meg jobban Petőfit. Mellette a *Divatlap*-ba Szemere Miklós, Gyulai Pál, Lévy, Kerényi írnak, s Szilágyi István prózát, verset, tudósítást;⁶⁷ az *Életképek*-be Kemény, Vachott Sándor, Gál, Sárosy, Tárkányi, Degré, Pálffy Albert, Vas Gereben; Tompa, Garay, Jókai, Erdélyi, Nendtwich dolgoznak mind a kettőbe; fiatal irodalom foglalja el a tért, Arany kortársai, későbbi ismerősei. Őt is vonzzák ez újságok, a nyilvánosság. Hideg szobában kénytelen írni csak egy levelet is, „mert azon egyetlen szobámban, melyet fűtetek, gyermekeim csevegnek” — mondja (Szilágyinak, 46. febr. 22.);⁶⁸ így ír e télen két próza-elbeszélést s felküldi Frankenburg lapjába, az *Életképek*-be. Március 28-án jelenik meg neve először nyomtatásban, *Egy egyszerű beszélyke* alatt. Épen e hónapban egyesült Petőfi körül fiatal írókból a Tizek társasága, közöttük Tompa, aki betegen fekszik a Rókus-kórházban; nemzetibb és

59 *KisfTÉ* VII. XXXVIII.

60 1857. febr. 5. Kiadta Négyesy László, a *Budapesti Szemlé*-ben, 907. okt. [*AJÖM* XVII, 14. (876. sz.)]

61 Az *Évlapok* [*KisfTÉ*] ezen javított példánya megvan, a javítások előtti szöveg közlése egy kritikai kiadás feladata volna.

62 [*AJÖM* XV, 47. (34. sz.)]

63 [*AJÖM* XVI, 561. (704. sz.)]

64 [*AJÖM* XV, 38. (28. sz.)]

65 (46. szept. 25.) [Uo., 35. (22. sz.)]; Aranynak azonban nem tetszett „írósvajhoz hasonló *classicum quid*.” [Arany levele Szilágyi Istvánnak – 1847. január 9., Uo., 41. (30. sz.)]

66 [Arany levele Szilágyi Istvánnak – 1847. január 3., Uo., 39–40. (29. sz.)]

67 Arany 1846. febr. 22. kelt levelének a kaszinóról szóló részét is kiadta a 17. számban; erre céloz a 47. jan. 9. levél.

68 [*AJÖM* XV, 29. (21. sz.)]

népesebb irányban kívánnak haladni s észrevétlenül ekkor lép a nyilvánosság elé ez iránynak Petőfivel együtt úttörője s legnagyobb alakja. A beszély „némi tetszéssel fogadtatott” (önéletr.).⁶⁹ A nép életéből van véve s egy tiszteletes mondja el az írónak, de mind e közvetlenség ellenére romantikus túlságokkal tele. A szolgálólány és hetyke legény szerelme, aki lopásra vetemedik és börtönbe kerül, mikor a lányt már elcsábította: mindennapi történet; hogy a harangozó, az idomtalan Gézengúz elveszi a leányt, aztán mégis féltékenységgel mardossa s a gyermeket le akarja vetni a toronyból: ez sem lehetetlen, de már a romantika túlságainak határán jár, a Notre-Dame tornyára és Quasimodóra emlékeztet. Népies vonás, hogy az ártatlan asszony ura szívét babonával igyekszik visszanyerni, egy banya főztével; másnap Gézengúzt holtan lelik, a „rézeleje” ölte meg, de a népitélet feleségét okolja, ki a börtönben véget vet életének s a temető árkába temetik. A tiszteletes elbeszélése ezután a valóságban folytatódik: éjjel a pap kertjében kigyullad a boglya, s azon elég a csábító legény, ki megszökött a tömlőcből. Reggel Ilonka sírját feldúlva találják s benne Gézengúz holttestét, ennek sírját pedig a temetőben frissen felormozva. — Hogy az elmondott történet így a valóságban folytatódik, ügyes, bár nem szokatlan elevenítő fogás. Az esemény nem épen hihetetlen, s bár a szenvedélyek a romanticismus divata szerint a borzalmasig vannak csigázva, nem csapnak túl a lehetőségen s a nyers emberi indulatok határán.

A másik elbeszélés címe *Hermina*. Tavaszfélen írhatta, mert belejátszik azon év február havának lengyel forrongása (megj. aug. 29.). Szerelmesféltés, végzetes félreértés, iszonyú bűnhődés van itt is. Egy magyar ifjú Krakkóban megfékez egy elragadt kocsit, megmenti a bennülőket, anyát s leányát. A fiatalok egymásba szeretnek, de Hermina oktalan gyanú miatt mással kezd kacérkodni; mire bűnbánóan keresi eltűnt kedvesét, csak holttestére talál; az önvádtól megőrül.

Mindkét beszélyen érzik a romantika divata. Az elsőben a szörny-alak, kiben nemes szív, a bűnös, kiben tiszta érzés lakik, ez iskola leltárából valók, épp úgy a féltés és bosszú szenvedélye; a másodikban az elragadt kocsi, az életmentés, a halálos végű kacérkodás. Általában ily szertelen indulatok uralkodtak akkor az elbeszélő irodalomban; Petőfi regénye, *A hóhér kötele*, Kúthynak füzetekben ép akkor megjelenő *Hazai rejtelmek*, a *Divatlap*-ba Gyulai *Férj és nő*-je — mind ilyenek, Jókai első elbeszélései szintén. Aranynál e vonások közt feltűnik saját egyénisége, kivált a falusi történetben. Reá vall a néphez fordulása s a falusi est meghatott festése; a babonaság és ital kárhoztatása, a börtön rajza, a túzoltószerek hiányának emlegetése mind javító célzatú, mint Eötvös munkái s Kúthy egyes kitérései. Ilonka sorsában, hogy „a vétek büntetése rendszerint akkor érkezik el, mikor a bűnös már a megtérés útján vél haladni”, szigorú erkölcsi, sőt tragikái felfogás nyilvánul, szintúgy a tanulságban, hogy „egy szem könnyelműn elejtett vétekmag a vétekek egész csalánnemzedékét termi meg”. Ez s a mese első vonásai visz-

69 [AJÖM XVI, 561. (704. sz.)]

szatérnek *Az első lopás* elején, e tanulással együtt. („Olyan a bűn, nagyobb fiat szűl magánál”). Az *Egyszerű beszélyke* tragikai motívumaiban gyanította Riedl a *Tengeri-hántás* csiráját, *Herminá*-ban a *Tetemrehívás*-ét.

Arany hamar elfordul a romantika túlzásaitól. Esztendő múltán Jókai *Bűntárs* elbeszélését már hajmeresztőnek találja (Szilágyinak 47. jan. 31.).⁷⁰ A szem-szedett népi alakok, alacsony kalandok halmazát, a körmönfont stílust ki is gúnyolta egy parodisztikus rajzban, mely *Szerelem és egyéb* címen, Karakány Jónás aláírással jelent meg az *Életképek*-ben (1846. szept. 5.), mint „kísérlet az „ügynevezett’ főségesben”⁷¹ A falusi mester „Enni vagy nem enni”-vé torzított monológgal eszi vacsorára hagymáját, majd kedvese konyhájába lopózik, hol annak mellőzött vőlegénye akar rájuk ijeszteni, „mint kísértet, mint alvilági rém, mint francia-magyar színművek szörnyei”. Több ily paródiát Pákh írt ez években (*Fiatal óriás*, 1846. — *A honszerelmesek*, 1847.).

Különös, de a prózairodalomnál hamarabb közeledett az élethez és természetességhez a vers-költészet. A nemzeti érzés szította ezt. Nyiladozni kezdtek a hazai föld virágai, a nemzeti érzés ébredése növelte őket. Európa-szerte gyűjtögetik elhullott kalászeit a népköltésnek, mely eddig együtt virult és hervadt a mezők virágaival. Herder *Stimmen der Völker* gyűjteményében számos nép dalait gyűjtötte össze fordításban, köztük skót balladákat is Percy nyomán; ez ihlette a dalban Goethe, a balladában Bürgert; e műfajokat a magyar költők is kedvvel művelték. Kisfaludy Károly barátai népdalok és genre-képek írására biztatták egymást. Egyre többen próbálták megütni a népdal hangját, Czuczor, Erdélyi, Kriza el is találták, de egyelőre csak a népdal körében. Az ifjabb költők Béranger-ért lelkesülnek, aki elterjedt dallamokra írta verseit. Balog István, Szigligeti népdalokat szőnek népszínműveikbe, s addig példátlan sikert aratnak a színpadon. A mesebeli Hamupipőke kezdi magára venni aranyruháját.

A Kisfaludy-Társaság a klasszikusok fordítása mellett a nemzeti irányt is támogatta, ami önkéntelenül a népiességhez vezetett. 41-ben pályázatra tűzte azt a kérdést: „Mit értünk nemzetiség és népiesség alatt a költészetben? s különösen a magyar költészetre mily befolyást gyakorlott a nemzeti és népi elem?” Müller Godofréd nyertes műve jobbra fogalmakat elemmez, de még a metaphoráktól is megkívánja, hogy hazai földből sarjadjanak; sürgeti, hogy „tactus, vers és versszak egészen a nemzeti nyelv természetere szerint” legyen.⁷² E pályamű külön is megjelent s megvolt Aranynak. Egy másik mű, melyet a bírálólat érdemesnek tartott bő kivonatban ismertetni, a nép dalaiban vizsgálta a nép jellemét.

Mindegyiknél mélyebbre hatolt *A népköltészetéről* tartott székfoglalójában Erdélyi János, kit bevezető beszédében Székács „népünk költőjének” szólított

70 [AJÖM XV, 48. (34. sz.)]

71 Címét Arany maga följegyezte munkáinak egy jegyzékében, a két másik elbeszélés mellett.

72 *KisfTÉ*, III. U. ott a másik pályamű ismertetése.

(1842). Szerinte a nemzeti költészet „jelleme időszerinti, eszméit többnyire a korszerűség fejti ki”, — ellenben „a népköltészet mindig a tisztán emberi felé irányul”, „mindkettő zománcozva a nép sajátságával”. A népköltészet erejét a nyelvben látja, melyet mindenki megért; van „maga kedvére való formája” s a művelt költő „okosabbat nem tehet”, mintha átveszi, Béranger példájára. „Tanulni a népet, az életet — úgymond — beállni e tengerbe, mint Jézus, midőn a lélek kegyelmét venne, a Jordánba, ez a mai költő hivatása, nemes kötelessége”.⁷³

Erdélyi valósággal apostolául szegődött a népköltésnek. Esztendőre ismét e tárgyat fejtegette, új oldalról;⁷⁴ a Társaság el is határozta — többek próbái után — népdalok kiadását,⁷⁵ elkérve az Académia gyűjtését, melyet az úgysem eredeti, hanem „nemesebb és csinosabb formában” készült kiadni.⁷⁶ Erdélyi mint műbíráló, a műköltőben is megkívánta ez új szellemet, a népköltészet természetességét és józanágát s nemcsak a népköltéssel rokon műfajokban. 1845-ben Vörösmarty munkáit bírálva az *Életképek* melléklapjában, az *Irodalmi Őrben*, egyenként fejtegeti eposzait s kitér arra, hogy e műfaj korszerű voltát Schedel szinte kétségbe vonta a *Figyelmezőben* (1839). A Kisfaludy-Társaság 44-ben pályakérdésül tűzi: „Milyennek kellene a korszerű eposznak lennie?” Bangó Péter jutalmazott értekezése a hősi és lovagi kort eposzra alkalmasabbnak tartja, s az eposzi mintáktól csak annyi eltérést kíván, hogy kizárja a machina, a „költeménybe fércelt szellemek” „tassói angyalok és ördögök” szerepét.⁷⁷ Erdélyi ki meri mondani, hogy nemzeti eposzunk még nincsen megírva, eljöhét, de ki kell bontakoznia a „romantika szürkületéből”, e „katonai művek” örökös csataleírásaiból s a valóságot és embert állítania elő. Megrója *Zalán futása*-ban, hogy Árpád nem ember, csak vezér, a nők csupán érző, nem szereplő személyek. Homér példáját emlegeti s hangoztatja, hogy a regényes képzelődésnél többet ér a hagyomány, min „fényt, színt, zamatot hagy a sok idők képzelődése”; „ott a költészet fél annyi munkával teremt nagyokat”. Mindezt egy eljövendő költő mohón olvassa Szalontán.⁷⁸ Erdélyi az „alkotmányos nyelv” helyébe is a népet kívánja tenni, de rímszegénységünk miatt bűnnek tartaná lemondani a hexameterről, mely *Ludas Matyi* népszerűségét sem akadályozta.

73 *KisfTÉ*, IV. köt.

74 *KisfTÉ*, VI. Mindkét tanulmány *Kisebb prózái* között is.

75 Ez irány egész fejlődését hiánytalanul végig nyomonzza Horváth János könyvében: *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*.

76 *KisfTÉ*, V. 25. l.

77 A pályázathirdetés: *KisfTÉ*, V. 46., a pályamű a VI. kötetben.

78 Harmos Sándor figyelemreméltón bizonyítja, hogy Arany ez értekezést olvasta, sőt szem előtt is tartotta (*ItK*, XXI. 1911.). Erdélyi például azt írja: „Az álom leírásában nem merem költőnknek elengedni, hogy kifeledé a *mák*-ot, az álomhozó (somnifer) növényt. Ennek használása éppen oly szükséges mindig ma is mint a régi mythológiában...” Arany nem feledi ezt *Toldi* IV. énekében. — Erdélyi hibáztatja, hogy Huba el tud aludni, midőn gyermekét elveszté: Toldiné bezzeg nem tud! — Erdélyi e cikkben két helyen is szól a tündérmesékről, — 47-ben írja Arany *Rózsa és Ibo*lyá-t. Erdélyi tanulmánya *Pályák és pálmák* kötetében is megvan.

Mig Erdélyi a tartalom és szellem természetessége mellett forma dolgában engedékeny, másfelől épen az eredeti magyar rhythmus vizsgálatára buzdított Toldy Ferenc; neki e részben többet köszön irodalmunk, mint hinni szokás. Már 42-ben azt hirdeti: „Nem fájlalom a nyelvünktől idegen s reá tolt görög mérték és schémák mellőztetését: költészetünk e legszebb virágai az iskolai neveltetésű férfiak tanulószobáikból a nemzet szabad ege alá ki nem hathattak; ... de fájlalom, hogy még eddig a nyelvünkben, mint minden nyelvben meglevő *saját mértéket* és rhythmust ki nem lestük, nem szabályoztuk, verseinket mint nyelvünkhöz s lelki halló-érzékünkhöz illőbb lejtéssel nem kezdtük alkotni; fájlalom, hogy a rím dolgát teljes empíriába engedték súlyedni, a helyett, hogy annak nyelvi tulajdonaiból keletkező saját csínjait kifejthették volna”.⁷⁹ Megírja *A deák szabású magyar versek történeté-t* (1843-ban), megadja a klasszikus iskolának, hogy általa nyelv és dictió tisztult, de „a régiék szelleme ... a nemzeti szellemet és szint kelletinél inkább háttérbe szorítólag hatotta meg költészetünket”, s most „egy új forradalom küszöbén állunk, melynek iránya elkülöníteni az idegent a sajáttól, s megtartva a jót, mindent, mi a tisztán nemzeti költészet felvirulására szellemben s alakban szolgálni nem képes, kizárni, s ez lenne arany kora szépirodalmunknak!”⁸⁰ Még a műfordításban sem kíván „rabi” munkát, hanem enged az alakhúségból, oly szokottabb formák kedvéért, melyekre a nemzet fogékonyabb.⁸¹ 44-ben már a magyar verstan átalakítását sürgeti; példákön mutatja ki, hogy a szó-eleji magyar hangsúly folytán még Vörösmarty hexameterében is sokszor súlytalan szótag esik oda, a hová súlyos kellene, mert az antik schémákhoz nyelvünknek csak teste símul hozzá, nem szelleme; a magyar szó- és mondathangsúly az idegen mértékből csak a jambust és trochaeust tűri meg igazán. Verstanunk „a nyelv természetével egyező törvények kihirdetését várja, azoknak mind népdalainktól, mind jelesb költőink műveiktől elvonását”.⁸² Így haladt az elmélet a nemzeti versidom felé.

Mindezt az elméletnél hamarabb váltotta valóra a költészet. A forradalom, melyet Toldy megjósolt, már itt is volt. Petőfi verseiben nemzeti és népi szellem lüktet, s magyar rhythmus, melyet a nép dalaiból lesett el. E hang nála természetes és művészi, átterjed az egész lyrai költészetre, az epikaira is. Vörösmarty már 1826-ban „ponyvaversekben” írta meg *Tündérvölgy-et*, de bár eszméje, a szerelem hatalma, népi egyszerűségű, nem igen különbözik többi époszaitól. Hatása alatt költötte 1844-ben Petőfi *János vitéz-t*, s egyszerre a nép élete, érzés- és képzeletvilága, nyelve és szólásai elevenültek meg, szinte a fonók számára s mégis oly művészettel, hogy Vörösmarty szava szerint „bármely irodalomnak díszére válnék”.

79 *Szépirodalmunk jelen állapota s néhány jámbor óhajta*s. KisfTÉ, IV. 264.

80 KisfTÉ, V. 458–59.

81 *A műfordítás elveiről*, 1843. KisfTÉ, VI. 49.

82 *Eszmék a magyar verstan átalakításához*. — KisfTÉ, VI. 118.

Az új irányt a Kisfaludy-Társaság 46-ban hatalmasan elősegítette, midőn Erdélyi szerkesztésében kiadta a *Népdalok és mondák* első két kötetét, s bennük a nép érzés- gondolatvilágának, dallamainak és nyelvének tárházát nyitotta meg. Február 4-iki közülésén pedig, mely *Az elveszett alkotmány* jeligés levelét felbon-totta, költői beszélyre hirdetett pályázatot, „mellynek hőse valamely, a' nép ajka-in élő történeti személy, péld. Mátyás király, Toldi Miklós, Kádár vitéz stb. Forma és szellem népies legyen. Beküldés határnapja nov. 20. 1846”.

E pálya-tételen világosan látni Erdélyi és Schedel irányító kezét; az irodalom-búvárét, aki mintegy újra kívánná költetni elveszett epikai kincsünket, a hagyomány alapján, mint Erdélyi kívánta, szellemben és formában egyaránt népiesen, amiért mindketten küzdöttek.

Kádár vitézről vajmi kevés maradt fenn; Mátyás királyról igen is sok, de a nép ajkán jobbra csak adomaszerű apróság. Szerencsésebb példa Toldi; az ő alakja élt a mondában, melyet Ilosvai Selymes Péter 1574-ben versbe szedett; ez elterjedt a ponyván, 1844-ben, még 61-ben is kiadták. A hős neve élt az irodalomban is; Dugonics a pusztá nevet egy németből átforgatott színdarab alakjára ruházta; Pergő Celesztin is így magyarított meg vele német színművet, melyet 1835-ben Budán is adtak;⁸³ Szigligeti *Rózsa* című vígjátékába szötte, szintén egészen szabadon (1839). Ilosvai nyomán mondja el Kisfaludy Sándor *A sastoll*-ban (1830) a csúfolódók megfenyítését a köntösujjba rejtett buzogánnyal,⁸⁴ Vörösmarty a két párviadalt, a fiatalokit *Toldi* (előbb *Toldi Csepelben*, 1829), a másikat *Az ősz bajnok* címen (1832). A rejtett kincs fel-fellobbant, várva, aki fölássá.

A Toldi név megkapta Arany képzeletét; a pályázat mintha neki szólott volna. E vidéken volt honos a Toldiak virágzó nemzetsége; a szomszéd „sován Szilágyország”-ban Kusalkón szerző Ilosvai *Ptolomeus históriájá*-t, 1570-ben,⁸⁵ ott hallhatott a nagyerejű hősről; e környéken az asztalnak tett malomkövet ma is ‚Toldi asztalának’ mondják.⁸⁶ Többet regélt róla a szalontai nép, mely a családot is, a mondát is magáénak tudta, mert a Toldiak hajdan Szalonta földesurai voltak, s a vidék őrizte emléköket. Még 1830-ban is járt ott valaki Erdélyből, ősi fészket megnézni, aki ujján T. M. betűs, bikafejes gyűrűt viselt.⁸⁷

A jegyzői lak udvarára odalátszott a Csonka torony, a néphagyomány szerint a Toldi-vár donjonja; még látszottak vízárka nyomai s a rég kiapadt tóé, mely oldalát mosta (*Toldi szerelme*, VI., 26.). Rozvány még le tudta írni a vár helyét, s Arany hozzátette: „Az én gyermekkoromban, ha azt mondták valakiről, ‚a várban lakik’

83 Mindkettőről l. Heinrich Gusztáv bevezetését Dugonics darabja előtt, az *Olcso Könyvtár*-ban.

84 Két versszakos töredéke is van róla: „Vészes éjben nyargal Toldi...” Utalt rá Bartha József, *KatSz*, 1899.

85 Toldy Ferenc szerint az ottani Ilosván született; *Magyar költők élete*. I. 67.

86 *ItK*, 1917. 442. 1.

87 Herczegh S.: *A hol Arany született*. — *Hunyad*, 1884. 43. sz.

úgy megértette mindenki, mint a fővárosi ember, ha a budai várat mondják.⁸⁸ Régi térképén ki volt téve Toldi puszta s mellé oda rajzolta az elpusztult Nagyszőlős helyét.⁸⁹ Ott zúgott a határban Pata erdeje, hol Toldi vadat űzött (*Toldi szer.* VI. 32.). Szinte szeme előtt látta, egy levegőt szítt vele.

A pályázat olvastára meglevenült Aranyinak. Újra olvasgatni kezdte, amit a ponyváról nyilván gyermekkorra óta ismert: „*Az híres nevezetes⁹⁰ Tholdi Miklós-nak jeles cselekedeteiről és bajnokságáról való históriá-t*, irattatott Ilosvai Péter által, — Posenban, Spajzer Ferencnél feltaláltatik, 1746.” Szerencsére oly példány került kezébe, mely nem hiányos, sőt megvan benne a későbbi tíz sor is, mely a hősnek Buda kapujában függő fegyvereit emlegeti: a buzogányt, pajzsot, parittyát és kopját.⁹¹ Egyszerre óriás voltában állt előtte Toldi, roppant fegyvereiben; így mutatja az előhang az olvasónak is. És ha egyszer életre mozdult, azontúl minden emlék és benyomás éltette. A vézna mese, amint fejében forgatta, kiszállt az ismerős határba, fel-felbukkant előtte itt is, ott is, egy-egy epizód, odaszokott valahová és kitellett, rendre megtelt étellel, levegővel. Lassanként életre melegült lelkében a tetszhalott monda, melyből Ilosvainál éppen az élet melege hiányzott. Puszta neveket talált nála, azokba emberi természetet kellett öntenie; a darabos részek nem illettek össze, azok réseit ki kellett tölteni; a mese vékony szála hol elszakadt, hol összegabalyodott, azt kisimítani, összekötni: szóval egészet formálni a régi törmelékből. Ilosvai alig adott ehhez többet, mint a Faust-népkönyv Goethének.

Figyelmesen olvasgatva Ilosvait, úgy veszi észre, hogy a mese új útra csap, ahol a szerelmi kaland és a sirrablás kezdődik; odáig a hős fiatal korát beszéli el, ez a rész külön leválik. Az egész verses históriában egy szétporló éposz maradványai nyugszanak, ennyi elég egy naiv költői beszélyre. Ezt a 160 sort veszi hát fel, melyet kerek egésznek érez. E részben később Négyesy László éles szeme szintén egy külön, régibb monda nyomait sejtette.⁹²

Arany meg hiszen Ilosvainak, aki *Ptolomeus*-ában azzal dicsekszik: „Látjátok, hogy én igazat szólok.” Aláhúzza benne, ki is írja az énekek elé a sorokat, melyekhez képzeletének szálait köti; onnan veszi az előhangot is, de utóhangot állít vele egyensúlyba.⁹³ Ilosvai tizenhat sort veszteget erre, ennyivel kevesebb marad a mesére. Azon kezd: „Erős vastag gyermek Tholdi kicsin korában.” Arany az egészet összesűríti, mindössze kilenc napba,⁹⁴ mégis mindent elmond s minden étellel

88 Rozvány könyvében, a 43. lapon.

89 Korabinszky: Atlas regni Hung, portatilis. Taf. LIII.

90 Arany példányán így van, nem: neves.

91 L. Arany levélváltását Toldy Ferencsel, 1851-ben.

92 *Az ősz Toldi.* — *Magyar Múzsza.* Szerk. Császár Elemér. 1920. 1. szám.

93 Bittenbinder Miklós *Zalán futása* bevezetését nézi példájának, pedig a mennyire elegiai érzésből fakad ez, annyira szemléltető képzeletből az Aranyé.

94 Említett bírálatában Erdélyi azt is hibáztatta *Zalán futása*-ban, „hogy szorosan történeti módorban íraték, sorjában, míg az *Aeneis* oly ponton kezdődik, hol múlt és jövő egyaránt közel.” (*Pályák és pálmák*, 228. l.)

telik meg. Ilosvai hőse kétszer esik gyilkosságba, kétszer ered bujdosásnak, budai útja is kettő; két maga-kitüntetése, a királynak kétszeri kegyelme: csupa ismétlés. Négyesy szemében ez a rész is két lazán összefércelt mondásra bomlik: egy régibb lovagi történetre, hol a vérbosszú ősi motívuma uralkodik, s egy ehhez tapadt burleszkbe hajló részre. Arany e párhuzamosságot egybevonja, egyik eseményből következik a másik, okkal s folyvást haladva a cselekvény. Ilosvai is onnan indul: „Otthon Tholdi Miklós lakik az anyjával, Lát minden dologhoz az béres szolgálkál”, s egyszerre csak ott terem Budáról György, vitézlő szolgálai követ, rudat hányanak, velök versenyt Miklós; a gyilkosság nincs ehhez kapcsolva, bátyja azért meg is kegyelmez neki; csak ez után tűnik a nádor szemébe, amiből itt nem következik semmi. Arany egymásba szövi a mozzanatokat. Pompás alföldi képet fest, abban látjuk meg Toldit, s éppen most vetődik arra a nádor csapata, Budára mentében; láttukra fellobban Miklósban a vágy, hogy erejét méltó módon tüntesse ki; a vitézek elámulnak erején, mégis lenézőn szólnak hozzá, mert parasztnak nézik, pedig bátyja a királyi udvarban él, neki is ott volna a helye. A feltámadt vágy s a sértődés kettős felindulásában megy haza, ott találja bátyját, nyomban paripát, fegyvert követel magának; ezen összeszólalkoznak, mire Miklós az udvar zugába húzódik, de mikor bátyja biztatására legényei feléje hányják rúdjaikat s egyszer vállon érik: közéjük veti a malomkövet, melyen ült, s véletlenül halálra sújtja egyiket; így esik gyilkosságba. E helyet Kemény Zsigmond nem győzi dicsérni, amért minden kárhooztatás az ingerkedőkre hárul s Miklós csaknem ártatlannak tetszik. Nem is csak e tett súlya hajtja, hanem a vitézi vágy is. Minden esemény az előbbiből s érzésekből folyik, lélektani módon, szinte kikerülhetetlenül, mindez egyetlen napon, mégis erőltetés nélkül.

Miklós erre Ilosvainál is bujdosásnak ered „réten, nádon”, anyja „titkon ötet éléssel táplálja”. Arany a maga gazdagságából pótolja Ilosvai szegénységét. Nála Toldiné fia után a hú szolgálát küldi, kit Ilosvai csak később említ; kettejük találkozása életteli jelenetté válik; a nádasban természetes a farkas-kaland; mért szorult volna ezért — mint föltételezték — Vörösmarty *Tündérvölgy*-ének két versszakára, hol Csaba lova a völgyet őrző medve kölykét tiporja el, mire az anya rátámad.⁹⁵ Ez eseményt viszen a puszta beszélgetésbe s az érzelmek rajza közé, Miklós erejét mutatja, háromra emeli próbáinak számát,⁹⁶ főképp pedig György dühét példázza szemében⁹⁷ s előre érezteti Miklós szabadulását. Miklós éppen anyjához igyekszik,

95 Harmos Sándor a nádas rajzában is Petőfi hatását látja, pedig Kukoricza Jancsi csak elmegy egy tő szélén. A farkas-epizódra nézve l. őt és Waldapfelt, *EPhK*, XXVI. 443.

96 Ilosvai krónikáját Kemény „accrobatai próbatétek félrezeleté”-nek nézi, (*Tanulm.* I. 151. l.), Arany itt még szaporítja az erőmutatványok számát. Salamon Ferenc ezt megmagyarázza: „A nagy testi erőnek nyilvánításait sokasította”, s ezzel hihetőbbé tette „a persvasiónak azon neme által, mely az ismétlésekben áll.” (*Dramaturgiai dolg.* II. 391. l.)

97 Okoskodásához, hogy állat nem bántja a maga fajtáját, Tolnai Vilmos Gvadányi *XII. Károly*-ából idéz a szövegbe illesztett versikét. *ItK*, XII. 62–64.

búcsúvenni, mielőtt világgá menne. Mennyi báj van e jelenetben, mily gyöngéd e szólni alig tudó anya, mily nemesen vigasztalja és biztatja fia, hogy vitézségével le fogja mosni vétkét (IV. 15.). Mennyi erkölcs van ebben a Toldiban, Ilosvaiéhoz képest! S mily érthető fiatalos csínye, amint György ágya szélére teszi a farkasokat; ebből támad az örök felriadása, a hajsza a menekülő után, ami oly éles ellentét az érzelmes búcsúra, élesen világítja meg Györgyöt s újból a menekülő pártjára állít. Mindehhez Ilosvai nem adott semmit. Ehelyett nála Miklós most találkozik a nádor hadával, azután egy második gyilkosság következik s új bujdosás, Pestig; ott Miklós „tehérvágó hídhöz mégyen koplalásban, Hogy májat kaphasson, ólálkodik magában.’ Elfogja a kiszabadult bikát „az farkánál fogva”, májat kap, szolgál a mészárosoknak s „csak étjéért” a király szakácsánál, ahol a vasgyúró „fazakokat mos vala”, amit Arany elhagy. Nem csoda, ha Toldy Ferencnek a görög komédiák nagy-étű Heraklese s szennyes munkái jutottak eszébe. Miklós ereje szemébe tűnik a királynak, kegyelmet ad neki s levelet ír Györgynek: „Ne tartaná Miklóst otthon nagy kárnak.” Így indul két lóval s egy „hütös szolgálával” másodszor Budára; találkozik az özvegy asszonnyal, legyőzi a csehet, a király „ötet fejéhez választja”.

Arany e két utat is egybevonja s összekapcsolja a bujdosással. Miklós Pestre érve, a város előtt, a temetőben látja az özvegyét, ki fiait siratja; tőle hall a csehről. Pest városába már nagy tervekkel lép be; véletlenül kerül útjába a bika, elkapja szarvánál, de a májat a kutyáknak hagyja; a burleszk vonás mind lehámlik róla. Ilosvainál Miklós mintha csak maga volna a világon, itt élet veszi körül mindenfelől: él anyja és Bence, él György s öccse ellen áskálódik a királynál. Az idegen városból Miklós visszafordul a temetőbe az özvegyet keresni, hogy elkérje tőle fiai páncélját; már nem találja ott; hálásra a sírok között dől le, ez a szegény vándorlók ingyen fogadója; így látja meg Bencét, aki tulajdon azon úton jön nyomában. Anyja „száz aranyat rozstésztaiba csenált vala”, azt küldi a „hütös szolgálával”. Ezt Ilosvai mondja, de nem a bujdosó Miklósról, hanem mikor a király hívására megy Pestre, s különben is elejti a szálát; Aranynál ebből áll ki a fegyverzet, s így anyja fordítja jóra Miklós dolgát. Oly természetes ez, mintha Ilosvai csak megtévedt volna. Mily más az egész út, ha Miklós bűn súlyával, bizonytalan sorsnak megy rajta elébe, mint ha hívásra jön; mily nagy eset amúgy a viadal, melyet ismeretlenül vív s melyen egész sorsa dől el. Amint a küzdelemben a csehet rázza, sanyargatja, a lovagi szokásban járatlan pusztai legényre vall, de fejét nem veszi, csak mikor orvúl támad ő rá; ezzel ismét Arany szépíti meg a Miklós erkölcsét. A király csak most ad kegyelmet Toldinak, neki írná bátyja birtokát is, de Miklós csak arra vágyik, amit Nagyfaluban kívánt: vitézi életre. A vígasság rajza, György ármánykodása, a jó király, megint egészen Aranyé; ő formált a töredékes elbeszélésből kerek egészet, ő tette folytonossá a fejlődést, összeszöve a cselekvényt a jellemekkel, hogy az egész természetessé váljék.

Mindez oly egyszerű, oly természetes, hogy nem is érzik rajta a szerkesztés művészi gondja; ez a tökéletesség jele. Csak a szerkezet nagymestere, Kemény

Zsigmond méltányolta igazán, hogy a költő „a szétszórt, s idom nélküli részeket kerek egészé tudta átvarázsolni, melynek minden tagja szükséges ok vagy okozatként jelen meg. Beszélyéből a legcsekélyebbnek látszó történetet sem lehet kihagyni, anélkül, hogy a mese fejlődésében hézag ne támadjon és a motívumok szerkezete szét ne bomoljék. A tizenkét ének külön egy-egy bezárt cselekvényt tüntet elénk, de lélektani fonalaít átviszi a következőbe. Ereje emelkedik a cselekvény haladásával, s valamint munkájában fölösleges, úgy bágyadt és elhanyagolt sincs. Magok a tájképek és természeti jelenetek is, ... nemcsak azon ígézetért teremtvék, mellyel kedélyünkre és képzelődésünkre hatnak, de közvetlen céljuk is van: mert vagy szükséges rámai a költő alakjainak (mint a nagyfalusi határ), vagy a cselekvény kimaradhatlan színhelyei (mint a nádas), vagy motívumok bekövetkezendő tényekre, vagy végre a cselekvénybe olvadnak fel s cselekvényekké válnak (mint a szigeti párbajnál a Duna tükre, mely a cseh megöletését idézi elő, Toldi életét védi).”⁹⁸

E szigorú okszerűség önkénytelen természetességnek látszik, a művész keze sehol sem törölte le a monda hamvát. Az egész olyan, mintha készen élt volna a nép ajkán. Ő kiérezte Ilosvaiból a népmondát, mely rokon a mesével, — hiszen a monda történeti magból kikelt mese, — ahol lehetett, belefonta a szájhagyományt, mint a viadal rajzában (XI. én.), s a hézagokat ugyane végből szőtte ki. Ilyen vonás Ilosvainál a testi erő nagy becsülete, a méltatlan helyzetben sínylő ifjabb fiú, elkövetett hiba után a bujdosás, a jó édesanya, a hű szolgálta, a cipóba süített aranyak, dicsőséges harc után a nagy polcra jutás: — mintha csak népmesét hallgatnánk. Arany a kisebb fiúval gonosz bátyát állít szembe s az anyát a kisebbhez hajlítja; népies a vitézi vág, a farkas-kaland, a búcsúvétel az otthontól, a bátya ármánykodása, a temetőben hálás, a kapóra jött találkozás Bencével, a vígadás, a kifényesített ló, a csónak hetyke átrugása a vizen s a cseh meggyötrése, — e kettő a szalontai hagyományból — a gyors és naiv igazságszolgáltatás, az egésznek felhőtlen jó vége. A népmesékből toppan ide a bölcs király, aki mindenkin keresztül lát s azt tartja: „a király Minek volna, ha nem tudná, ki mit csinál?”

Még sincs benne semmi mesebeli képtelenség, élethű a jellemek rajza és a környezeté, s mindez magyar és népies.

Az alakok külső vonásaiba lelki élet áramlik. Az ifjú Toldihoz öreg korából kölcsönöz vonásokat a költő: vénségében kárhóztatja Ilosvai, hogy „részezes vala”, — jókedvében ifjan is dáridót csap; indulata öli meg, — itt is uralkodik rajta; a gyilkosság gondolata háromszor fellobban benne bátyjára. Mindez illik testi erejéhez, szabadjára hagyott felserdüléséhez és a korhoz. A nagy lélekvizsgáló, Kemény, egyetlen vonáson akadt fenn jelleme rajzában: mikor a királynak azt mondja, hogy tettét feladni s kegyelmet kérni jött Budára; ezt Kemény ildomos füllentésnek nézi, pedig Miklós így beszél Bencének, ezzel búcsúzik anyjától, erről álmodik a teme-

98 Kemény tanulmánya 1854-ben jelent meg, a *Divatsarnok*-ban; — később tanulmányai közt.

tó-kertben. Arany erről levelet is akart írni Keménynek, de elmaradt; utóbb Lehr magyarázta ki nagy kommentárjában, honnan e részt a költőnek felolvasta.⁹⁹ Miklós alakját a költő éppen e lelkiismereti vonással lehellí fényesre, belső küzdelme emeli fölébe Ilosvai hősének, ez köti össze költője lelkével. György elmosódott mellékalak; kapzsisága, alattomosága, gyávasága mind Miklós ellentéte; érzik, hogy a költő nem tudja beleérezni magát, nincs hozzá mintája s nem szívesen foglalkozik vele. Toldinéhoz édesanyja volt a minta (Tompához 53. dec. 4.).¹⁰⁰ Ez alakról két tény van Ilosvaiban: a fia után küldött élelem, meg a cipóba süített aranyak; Aranynál ebből benső lelki élet bontakozik ki, mely végig hullámozik az egészen, attól fogva, amint haragra gyuladt fiai közé fut, testével takarva Györgyöt, pedig Miklóst félti. Milyen igazi édesanyja, aki nem tud lefeküdni, míg fia bajban van, csak ültében nyomja el a szender a kimerültségtől; azután nemcsak küld utána, hanem maga is útnak indul, szíve viszi. Nála nélkül nemcsak a végső jelenet: az egésznek kerekése is csorbúlna. Ki álmodta Aranyon kívül, hogy Ilosvai szegény hét sorában ennyi élet és szépség rejtezik? Bence meg éppen két szóból termett, a „hütös szolgál”-ból, s milyen élő példája vált belőle a házhoz nőtt cselédnek, aki egészen gazdájában él, de a maga sorsánál feljebb gondolni sem tud; együgyű értelme és jó szíve, mely minduntalan kicsordul szemén, éltes gyöngesége és óvatossága gazdájának legénykedő jókedve mellett a meghatottság és humor mosolyát fakasztják. Egyszerű alakja aprólékos vonásokban válik élővé, amint Miklós evése közben az ő szája is mozog vagy összeillesztgeti kettétört kése darabjait. Irodalmunkban nem volt addig ily eleven jellemzés s ma sem igen van élőbb alak nála.

Minden alak utolsó csepp véréig magyar, egészen az elemezhetlen vonásokig, melyeket csak érezni lehet, nem magyarázni. Úgy különböznek más irodalmak alakjaitól, mint a faji típusok az életben: első tekintetre is látni, végig részletezni lehetetlen. Örök vonások vannak rajtuk, melyeket nem mosnak el az idők hullámai. Ilosvai megnevezi Lajos királyt s 1320-ra teszi Toldi születését, az esemény mozzanatai rá is vallanak a korra: a vitézi játék, a bajvívás, az őserő győzelme (amit Zlinszky Aladár emelt ki korfestőnek), az alakokban is a bárdolatlanság. Arany nem mond évet, akár a népmese; korhíven szövi be a királyi adomány-jogot s hogy a vitézség mindent jóvá teszen, a jellemek egyszerűségén is ódon lehellet érzik, — mégis: szinte ma élhetnének. Az ősz természetesség él bennük. Lelki szervezetük kevés szálból áll, mint György átlátszó képmutatása, indulataik a felszínen vannak, érzésük nyelvükön. Miklós sírva fakad haragjában, bánatában, örömeiben, mint a keleti mondák hősei. Akaratukat gyorsan járó rugók mozgatják, a tett nincs messzebb tőlük, mint a szó; Toldi meglátja a nádor vitézeit s rögtön

99 Lehr Albert: *Emlékezés Arany Jánosra*. — *MNy*, 1917. — 145. l. — Commentár 445. l. — Kemény mellé állott Haraszi Gyula (*MSz*, 1881, újabban a *Modern Könyvtár*-ban), Lehr mellé Angyal Dávid, ismertetésében (*EPHk*, 1882, 343–5. l.).

100 [*AJÖM* XVI, 350. (578. sz.)]

menni készül, haragra lobban s már repül a malomkő. Lélek és test ily szoros egy-sége, közössége ősi naiv vonás s Arany a lelkit is testileg tudja kifejezni. Miklós felindulását az árulja el: „csaknem összeroppan a rúd vaskezeiben”. A lélek terhét is testi módon érzi: a bú nyakán ül, vérzi sarkantyúja. Érzések, hangulatok hamar átcsapnak a másik végletbe: Miklós bújdostában egy jó véletlenre rögtön csupa öröm. Az emberek közelebb vannak egymáshoz: így Miklós és Bence. Állatokhoz, élettelen tárgyakhoz is, azokat is megszólítják: Miklós a farkasokat, cimbalmot. Viszont belső vívódásaikra nincs szavuk, nem is próbálják kimondani; mikor Bence anyját emlegeti Miklósnak, az csak bámul a nádra, míg könnye kicsordul.

Mindez régi korok sajtásága s a monda- és mesevilágé, de ma is megvan az egyszerű népnél. Aranynál csak mélyebb a lélek, érzés és érzékenység nagyobb, — ezt az alakok a költőtől öröklik. Máskülönb a cselekmény is, az alakok is olyanok, mint a mesében, ahol minden mult is, jelen is egyszerre.

Ilyen a környezet is, a magyar föld és magyar élet képe, melyet senki sem raj-zolt igazabban és művészebben. A székes mező, melynek „találó és megkapó” leírását tudományos növénytani munka idézi,¹⁰¹ a kútágas körül delelő jószág, a boglyák árnyékában pihenő bérese, a pusztai forgószél, a pásztortűz a „tenger” pusztaságon, a nádas, a rongyos csárda, a rekkenő nap, hirtelen támadt zivatar: a magyar föld jellemző képei. Az úttalan pusztát csak a vitézi sereg avatja történel-mi tájjá; a régi szűk Pest, hová beszabadulhat a bika, egy alföldi nagyközség mása; a gyepszéken a Toldi-ház tája: a nagy udvar, a gyümölcsöskert, a kertre nyíló szoba mai nap is ismerős, akár a nagyasszony és öreg szolgálja. Az élet is: a nap járásán mért idő, Bence készsége, a tarisznya, kulacs, bicska, a szénahordás, a nagy sü-tés-főzés a vendég jöttére, a vidadás a csapszékben cimbalomszó mellett, amik-hez hozzátartozik az egyetlen anachronizmus is, a tengeri-morzsolás:¹⁰² mindez Arany korában is így volt s oly közeli, mintha ma folya előttünk. Nagyrészt ez adja meg az egésznek közvetlenségét, ép úgy, mint valóságosságát. Ily reális mű nem volt még irodalmunkban.¹⁰³

101 Mágocsy—Dietz Sándor: *A növények táplálkozása*. 275. l.

102 Toldy Ferenc mutatott rá először a *Szépirodalmi Szemle* bírálatában (1847), úgy, mint a min senki fennakadni nem fog. Riedl is említette *A magyar irodalom főirányai*-ban, azután Galambos fedezte fel a *Nyelvőr*-ben, 1912., 189, 244. l. felelt rá Lehr, *MNy*, 1912, 285. l.

103 Ezek sarkallik Toldi paedagogiai jelentősége. Erre osztrák ember jött rá, Joh. Gabriel Seidl, versíró s a *Zeitschrift für die oesterr. Gymnasium* szerkesztője; Kolbenheyer soproni evang. lelkész német *Toldi*-fordítását ismertette folyóiratában, 1855. VI. köt., 430. l. azt írta: „E monda annyi igazán népies elemet tartalmaz, országot és kort jellemző vonást, hogy elevenebben is-mertet meg a magyar alap- és ősi viszonyokkal sok történeti munkánál. — Egy testben-lélekben egészséges természetnek az ármány és rossz sors fölött kiküzdött győzelmét mutatja, távol áll minden túlzástól és visszataszítótól, minden betegestől és érzélgéstől, és nincs benne semmi irányzat.” (Közlí — h (=Heinrich G.) *az Egy. Phil. Közl.* XXXI. 1907. évi kötetében, 617. l.) 1879. óta Toldi valóban iskolai olvasmány nálunk, de művészi és erkölcsi értékeire az iskolai kiadás alig mutat rá, csak nyelvtani példatárul tekinti.

A nép ajkán élői hős, a pusztai élet egyszerű jelenetei a nép élő beszédét hozták magukkal, a Tisza-vidék erős, busás nyelvét, tele törülmetszett szólásokkal. Míg később a nyelv romlásán bánkódott, maga mondta a költő, hogy „*Toldi* nyelvét a népnek köszöni”. (*Visszatekintés*, I.) Sorait, kifejezéseit sok helyt népdalokkal állítja párhuzamba Lehr Albert. A költő érti a népnyelv titkát, mely eleven képzelettel folyvást szemléltet, cselekedtet. Az efféle kifejezések: fülét sem *mozdítja*, *repül* a nehéz kő, föld a vért *felnyalja*, — mind személyesítő, mint cselekvők az ilyen elvontabbak is: *kifőzik* a tervet, *meztör* a csendet; az ilyenek életet visznek a szavakba, megmozdítják a képzeletet. E mellett jelzőre alig szorul. Élnek a természeti tünemények is, ember módra, az emberrel érezve, mint a mesékben; a viadal reggelén a hajnal is piros köpönyeget vesz magára. Riedl ezt mithologiai képzeletnek nevezte.

Az előadás a népi mesélőé, jobban mondva annak művészi mása. A történet a jelenben folyik, ha múlt időt használ, az csak ál-múlt, mint a mesében.¹⁰⁴ Rendesen szemtanúként beszél. Mihelyst lehet, alakjai szájába adja a szót, őket beszél-teti, cselekedtet. Maga is ott van hőse sarkában, lelkébe lát, olvas gondolataiban; találgatja, mit fog tenni; egy-egy mozdulatát meglepetve nézi; mint hogy Györgyre rá nem támad. Tanácsot ad neki: „Fuss, ha futhatsz, Miklós!”, félti, mint a farkasoktól: „Jaj, dehogy bírsz vélek!” — Ezzel jelenvalóvá teszi a pillanatot. Előre eljátsza a hallgatók érzéseit, az ijedelmet, rettegést, amint találgatja: mi lenne, ha Miklós lesújtaná Györgyöt, vagy: hol áll meg a kő; aztán megnyugtatja, mint a farkas-viadalnál („semmi baj!”). Ezzel felcsigázza a kíváncsiságot, érzelmi hullámzást kelt, oly érzelmi kísérőt ad az elmondott eseményeknek, minő a valósággal jár. Él a mesemondók egyéb fogásaival is. Mindjárt az előhangban — ügyes mesélő módjára — maga mondja, hogy talán el sem hiszik, amit beszél; a puszta elmondással pártjára áll egyik alakjának, rögtön jellemez egy szóval („Felelt a jó király”), figyelmeztet, ha új mozzanathoz ér („hogy egyik szavamat másikba ne öltsem”); máskor panaszkodik, hogy nem győzi versbe szedni, amit el akar mondani; mindezzel közelebb lép hallgatójához s azt mintegy belevonja a mesébe. — Mindezek a magyar mesemondás sajátosságai.

S hozzá az ősi Zrinyi-sor, melyet gyermeksége óta ismert ponyva-históriák-ból, szeretett Gvadányi és Csokonaiban, melyben Ilosvai is pengette egyszerű versét, melyet Petőfi megszépített. Arany nyelvén e vers tömörebb, zengőbb lett, rögtön felülmulta elődeit, nemcsak Vörösmartyt, kinek ereje másutt volt, hanem Petőfit is. *Toldi* lett a tökéletes magyar rhythmus példája. Csak nagysokára, iskolai magyarázatainak egyik későbbi (1893) kiadásában kezdte hangoztatni Lehr Albert, hogy „a sorok rhythmusának nem annyira a hangsúly az alapja, mint az időmérték, úgy hogy azok többnyire nem hangsúlyos alexandrínok, ... hanem sza-

104 Erről az „átképzéletes előadás”-ról szól Gyomlay Gyula érdekes tanulmánya [*Az átképzéletes előadás és az oratio obliqua Arany Toldijában*] a Beöthy-émlékkönyvben.

bályszerű hatos trochaeusok”, kivált az első énekben. Arany László, a hangsúly és rhythmus jeles vizsgálója, nyomban szót emelt e föltevés túlsága ellen s az első énekekből is a hangsúlyos rhythmus tisztán pengő sorait idézte.¹⁰⁵ Lehr ezt szintén annyi joggal mondhatta volna *Tündérvölgy*-re, melyben Erdélyi szerint „mérték semmi, egyedül a szótagok egyenlőek”;¹⁰⁶ ép úgy *János vitéz*-re, elejétől végig; egyszóval Arany előtt minden Sándor-versre. Még népdalaink nagy részében is ilyes esést talál, aki papíron ízenként scandálja (pl. „Nagy-Abonyban csak két torony látszik”), — de fennhangon olvasva, senki sem hallja ezeket egyformának egy trochaeusi verssel. A francia alexandrint a szóvégi hangsúly fölfelé emelgeti, számos elméletíró iambikusnak nézi, Boileau is.¹⁰⁷ A magyar Sándor-versen a szóeleji magyar hangsúly némi ereszkedést éreztet. Ha van valami Lehr megfigyelésében, csak annyi, hogy a költő munka közben bátrabban bízta magát hallására, hangsúly és rhythmus szabadabban lüktet. Arany kényes érzéke a kézirat elején spondaeus-jeleket vetett a lapszélre, magát figyelmeztetni, ahol vontatott ballagást érzett.¹⁰⁸ Szilágyinak kétszer is írt erről: „Az eleje igen nehézkes... Egyes sorok sok helyett numerustalanok”¹⁰⁹ (47. nagypéntek.). „Azok, amiket utóbb írtam, egészen más modorúak, népiesebbek, könnyebbek. Szeretném az elejét — a mit ön olvasott — megváltoztatni, de már késő”.¹¹⁰ (47. jan. 9.)

Így is kétségtelen, hogy épség, hangzás, zeneiség dolgában *Toldi* versei felülmultak minden addigi hangsúlyos verset. A vers oly önkénytelenül folyik, mintha írása is oly édes gyönyörűség lett volna, minő olvasása.

Mindjárt újtott is: a szokott négysoros szakból kettőt forraszt egybe, részletező epikai előadásra alkalmas nagyobb terjedetű magyar stanzát alkotva belőle. E hosszabb lélekzetű szak szélesebb mozzanatot markol fel s azt magában is kikerekíti. E példát követte Petőfi, mikor *Lehel*-t írta. (Maga írja Aranynak, 48. jan. 29.)¹¹¹

Az egyszerű szépségek, naiv felfogás, népi előadás ismerős volt előtte a nép ismeretéből, közte folyt életéből s fiataalkori olvasmányjaiból. Művészi fokon ezekre három példája volt, három naiv epikai mű. Nyelvében a Károli-féle bibliára mutat sok szó, sok fogalom, melyek a nép ajkán is élnek, mint az „Isten haragja” és „nyila”, szó helyett az ige; a hit, hogy a kiontott vér égre kiált s hogy az Úr az árvák atyja.¹¹² A gimszarvas-hasonlat epikai közkinccs Homérostól Tassón át

105 *BpSz*, 72. kötet, 1892. Újabbán összes munkáinak II. kötetében, 401. lap

106 Vörösmarty bírálatában, *Pályák és pálmák*, 262. l.

107 Lehr Vilmos: *Alexandrin és Zrínyi sor.* — *EPHK*, 1895. 15–29. l.

108 Ezen sorok:

I. én., 5. vszak, 7. sor: Aztán csak néz, csak néz előre hajolva

7. vsz., 2. sor: Mely sovárgó lelkét mélyen szántogatja

8. sor: Gőgösen henyél az a király-udvarban.

109 [AJÖM XV, 78. (52. sz.)]

110 [Uo., 41. (30. sz.)]

111 [Uo., 175. (121. sz.)]

112 Az ily egevézéseket apróra összeállította Pollák Miksa: *Arany János és a biblia*, 41–50. l. Az

Zrinyiig, Balassáig lehet követni, de *Toldi*-ba nyilván a zsoldárból (XLII.) s kálvínista imádságos könyvekből jutott.¹¹³ Bánóczi József egyes alakokon is lát némi emlékeztetőt: Toldin Sámsonból, győzelmében a Dávidéból, a csehen Góliáthból; a cselekvényben is: pásztor korában Dávid szintén küzd ragadozókkal s egyszer tudtára adja Saulnak, hogy altában ott járt s kezében volt élte.¹¹⁴

Az egyszerű, természetes előadásban Homér volt mintája. Még mielőtt *Toldi* írásába fogott, azt mondja Szilágyinak: „Homéert tanulom, *Iliást* eszem.”¹¹⁵ (46. febr. 22.) Benne mindazt megtalálta, amit Erdélyi Vörösmartyt bírálva tanított: hogy az alkotáshoz „átgondoltság” kell, „az esemény egész látkörének tisztában tartása”, „a résznek is magához illő egység”. E természetes, örök kívánalmakat megvalósítva találta Homérosban. Ő rá vezeti vissza Zlinszky Aladár a jellemzésben az indulatok nyíltságát, a lelki állapotok testi kísérőit, általában a testi élet pontos rajzát, mellyel Arany Toldi étkéről, álmáról beszámol.¹¹⁶ Hasonlatai nem külső vonások kiszélesítői, rendszeren lelki állapotot szemléltetnek, mint a vérző szarvas, a bezárt paripa. Homér állathasonlatainak példájára méri Toldit ő is hajszolt toportyánhoz, űzött vadkanhoz és komor bikához; ezek azonban egytől-egyig alföldi képek, az utóbbi egyenesen szalontai, ott neveztek így egy erős, erőszakos embert.¹¹⁷ Folyamatos előadást tanul a görög költőtől, de azt a magyar mesélők módjára a jelenbe hozza s folyvást beleavatkozik. Oly természetes kíván lenni, mint Homéros, csak hogy a maga módján s amint Homér nyomán Goethe a német polgári eposzt alkotta meg, Arany a magyar népies költői elbeszélést. Szemében az *Iliás* és *Odysseia* „nem egyebek egyszerű, — téjmézzel folyó népi költeményeknél. Bennök az egyszerűség költői fenséggel párosulva van, s ha nem ez

51–60. lapon *Belső hatás* címen azokat is részletezi, miket Bánóczi sorolt fel először, s Györgyöt Saulhoz méri, kinek „szíve rakva álnoksággal”.

113 Waldapfel szerint Zrinyi XII. énekéből vette, ott van szó *sebzett gím* szarvasról, (a bibliában csak *szomjas*), ott keres dictamust, a mit Arany a *Zrinyi és Tasso* tanulmány bevezetésében ezerjófűnek fordít. Waldapfel Zrinyinek több ottani kitételét is párhuzamba teszi a IV. énekkel. — *ItK*, XII. 62–64. — Géresi Kálmán gr. Bethlen Katának *Bujdosásnak emlékeztetője* c. ref. imádságos könyvében látja a hasonlat közvetítőjét (*BpSz*, 118. k. 312. l.).— Ez is mutatja, milyen általános e hasonlat.

114 Bánóczi József: *Toldi és a biblia*. — Évkönyv. Kiadja az Izr. Magy. Irod. Társulat. 1895. — A két utóbbi mozzanatot: Sámuel, I. XVII. 34–35, és u. ott XIV., XVI.

115 [*AJÖM* XV, 78. (52. sz.)]

116 Zlinszky Aladár: *Toldi, a természetes ember*. — *EPhK*, XXXI. — Harmos Sándor (*ItK*, XXII. 115. és 144.) a III. énekbeli sürgés-forgást a kérők vigadásából vezeti le az *Odysseában* (a mi erőszakolt). — E magyaros leíráshoz B. Podmaniczky Pálné Gvadányi *Rontó Pál*-jából idéz hasonlót, de nem forrásképpen (*It*, 917. 413.); láthatott ilyet Arany Szalontán eleget. — Csengeri János (a *Költők és Írók* Homeros-kötetében) személyek közt keres hasonlatosságot; Bencén az *Odysseia* Eumaiosának „visszasugárzását” látja.; viszonya Miklóshoz olyan, mint ezé Telemachoshoz; Toldiné orrtekerődése [!] a Laertesé; Homér is beleszól néha az elbeszélésebe, megszólítja Menelaost, Patroklost. A szövegből Riedl és Zlinszky csak 2–2 sort tudtak párhuzamba állítani.

117 Rozvány írta Riedlnek. *MF*, 1917.

a népi költemény feladata, úgy nincs róla helyes fogalmam. — Ez lebegett előttem, midőn *Toldi*-t irtam.”¹¹⁸ (Szilágyinak, 47. nagypéntekén.).

Közvetlen, magyar példája Petőfi *János vitéz*-e volt, melyben a költő a magyar nép mesetermő képzeletét s a nép elbeszélő modorát követte művészi módon. Arany Petőfi költszetét 46 óta ismerte igazán (maga írja Szemere Miklósnak, 57. nov. 29.),¹¹⁹ mikor rendes olvasója volt a *Pesti Divatlap*-nak, hová Petőfi dolgozott. Szilágyi személyesen is ismerte Petőfit 44 óta s bizonyára sokat beszélt róla, 46-ban Szalontán jártában. 47-ben Arany már feleségét is azzal mutatja be, hogy „Petőfit olvas”¹²⁰ (Petőfinek, 47. febr. 28.), *Kukorica Jancsi*-t pedig gyermekei is ismerik (u. ott.). Készülő műve hosszát Arany ehhez méregeti. „*Toldi* nagyra nőtt — írja Szilágyinak (47. jan. 9.). — *János vitéz*-nél nagyobb, megolvastam.”¹²¹ Ez volt előtte a minta. E hatásról egész irodalom támadt.¹²² Kéky Lajos a mesében is lát hasonlóságot, csakhogy az alacsony sorból kalandokon át fölvergődő ifjú örök mese-téma s *Toldi*-ból épen a *János vitéz* főindítéka, a szerelem hiányzik, az óriásokkal s a népi képzelet egyéb csodálatosságaival együtt; a részlet-hasonlóságok merő kicsiségek. A népi szólamokat, melyeket Harmos összeböngészett, Arany ép úgy vehette a néptől közvetlenül. Nagy Sándor csakis apró színező vonásokban látja Petőfi hatását. A hasonlóságnál több a különbség. *Toldi* szerkezete egységes és szilárd, nem laza kalandok sora. Jancsin némi népmesei humor csillámlik, Miklós lelki élete magasabb fokú. Aranynál több az élet, Petőfinél a képzelet s hangulat.

Petőfi a mesék naiv képtelenségeit utánozza, Arany a mondák egyszerű természetességét. Petőfi a népmesék virágait szedi, Arany a nép józan előadásának vette magvát. Műveikben természetük különbsége is tükröződik: János vitézt az ifjuság könnyelműsége ragadja kalandról-kalandra, Toldiban költőjének komolysága él. — Petőfi valódi hatása abban áll, hogy felbátorította Arany félnék Múzsáját, hogy az meg mert szólalni a maga nyelvén.

Valóban, Aranyra Petőfi egész költszetének szelleme hatott, mely költőivé tudta emelni a nép életét, gondolkozását, érzéseit, nyelvét s a népköltészet egyszerű szépségeivel ki tudta fejezni a szív minden érzését, a költészet minden hatalmát. Mikor Toldi könnyes szemmel gondol a szülői házra és édesanyjára, gyászba borult csillagáról és jó reményéről beszél (IV.): Gyulai Ágost a szavakban is szinte Petőfinek *Távolból* versére ismer, mintha annak érzése zsonganának Arany szí-

118 [AJÖM XV, 77. (52. sz.)]

119 [AJÖM XVII, 127. (955. sz.)]

120 [AJÖM XV, 60. (41. sz.)]

121 [AJÖM XV, 41. (30. sz.)]

122 Kivált mióta az Akadémia pályakérdésül tűzte ki. A jutalmat Kéky nyerte; műve a *Budapesti Szemlé*-ben jelent meg s *Arany epikájáról* szóló füzetében az *Olcsó Könyvtár*-ban. Harmos tanulmánya az *Irodalomtörténeti Közlemények*-ben. XXII. köt., Nagy Sándoré u. ott, XXIV. k. Kristóf György csak az általános hatásokra mutatott rá, a reform-kor nemzeti erejére, az irodalom akkori népies hajlamára. — *Ur*, 1912. — 475–484. Az értekezés harmadik, elemző része nem jelent meg.

vében. Lehet ez azonban csak egyforma emlék, hiszen vannak hasonló élményeik s egyéniségükben rokon vonások. A gyermeki szeretet megvolt Petőfi verseiben, de megvolt Arany szívében is. Származásukkal járt a néphez való ragaszkodásuk. Mindketten hiszik a természet igazságát, a nép romlatlanságát, ezt hirdeti e kor romantikus irodalma. Toldiban Zlinszky „a természetes embert” látja, Petőfi magát „a természet vadvirágának” vallja. Lelki válságok idején Petőfi falura menekül, a várost Toldi is hidegnek, szívtelennek tapasztalja. Az úri rendet Toldival és Bencével szemben a nádor hetyke legényei meg a kapzsi György képviselik, a kárörvendő udvari néppel, mely örömmel hallja, hogy Györgynek gyilkos testvére van. Mindkét költő az üldözöttek pártját fogja, a bújdosóké; ez az irodalomban a betyár-világ és betyár-romantika kora.

Mindebben a kor is tükröződik, a közélet demokratikus, a költészet népies iránya. A kor élénk nemzeti érzése büszkélkedve nézhetett Toldira, kinek testi-lelki épsége, egyenes természete, mély érzése, bátorsága és nagylelkűsége s tiszta erkölcsé virágokban mutatták a magyar jellem erényeit. Arany maga is úgy látta, „Toldi fogadtatására igen sokat tett az ujság, a democratia felé gravitáló közszellem”¹²³ (Tompának, 54. nov.). Gyulai szinte a kor megtestesülését látta Toldiban. „Vajon a pórsuhanc, ki lerázza a viszonyok jármát, fölfelé tör, népünk eszményi oldalait tünteti elő, nem hangzott-e össze azon kor vágyai és élményeivel, melyben az első rész megjelent?”¹²⁴

Minden példa és hatás csekélység ahhoz, amit Arany saját tehetségének köszön, képzeletének és művészi érzékének, mely a monda hézagait odaillón egészítette ki, úgy hogy gazdag, egységes képpé változott. *Toldi* diadala után sokat írtak a mondáról s a hősről, de Arany felfogását s művészi érzékét minden csak igazolta.

A mondát Toldy Ferenc „a magyar őskorból vagy épen eleink mythosából fennmaradt” töredéknek nézte, hősét Herakles-féle vasgyúrónak, kire „utóbb a Miklós keresztyén név tapadt”; Ilosvainál Anjou-kori alakja maradt volna fenn.¹²⁵ Ipolyi *Magyar mythológiá*-ja (1854.) számos külföldi mondából idéz hasonló elemeket: Kullervo és Sigfried kovácslegényekként nőnek, Romulus és Remus pásztorok közt, Firdusinál is Kosrev. Rustem szörnyekkel küzd s keze szorítására lehullnak az újjak. (173–179. l.)

Maga Arany aláhúzza Ipolyi bevezetésében a néphagyományról szóló szakaszban, hogy a rossz ellen küzdő s diadalmaskodó hősök története mythosok töredékére mutat vissza s hogy a nyugatiakhoz való hasonlóság mellett mondáinkban eredeti vonás is van. (23. l.)

Toldy Ferencsel szemben Kemény Zsigmond élő személyt gyanított a hősből. Motiválatlan gyilkossága életrajzi valóságnak érzik, az is, hogy nem hajlik szere-

123 [AJÖM XVI, 510. (681. sz.)]

124 *Kritikai dolgozatok*, 116. l.

125 *A magyar költészet Zrínyiig*. 98. l.

lemre, sőt egyetlen ilyen kalandján pórul jár; ezekben „a képzelődést zsibbasztotta az ismert tények terhe”, ez magyarázza e monda józanságát.¹²⁶

A kutatás két irányban halad: egyik a monda eredetét fürkészi a mondák rengetegében, a másik Toldi életének nyomait keresi.

A monda-hasonlítás veszélye, hogy felületességre vagy erőszakra csábít, sok kutatót megjátszott. Greguss Shakespeare-búvárlatai közben az *Ahogy’ tetszik* forrásában, a Gamelyn-mondában pillantott meg egy ismerős vonást: a gonosz testvért, ki öccsét cselédül tartja s elfoglalja örökségét,¹²⁷ — ami csak Aranynál van így, Ilosvainál oly kevés a nyoma, akár a Heinrich Gusztáv felhozta Kurzbold-mondának, ahol a hős kistermetű (innen neve), szűkmellű, de bátor¹²⁸ s gyűlöli a nőket, amit Arany *Toldi szerelmé*-nek előszavában félre is hárított. Ily futó pillanattal a felhők közt bolygó János vitézt Phäetonnak lehetne nézni.

Később Riedl¹²⁹ szemé egy részlet egyezésén akadt meg: a szigeti párharc s a csónak visszalódítása megvan Tristan-eposzokban. A szigeti párhaj közhely, saját neve volt: Holmgang; a másik mozzanat is az, előfordul a Niebelung-énekekben is; a Dunán átkelve, Hagen szétrombolja a tutajt, hogy senki haza ne szökhessék (XXV. kaland).¹³⁰ Ilosvai ezért nem okvetlen a Tristan-monda adósa. Hogy a csónak a túlsó partba vágja orrát, megvan magyar mesékben is, Gaál *Jankalovich*-ában (I. köt.), hol a visszalökött csónak hat mérföldet csúszik a szárazon; Toldiról szóló magyar mesében is megvan, ámbár talán Ilosvai nyomán.¹³¹ Arany ezt a szájhagyományból vette, meg is jegyzi. Olyik Tristan-eposzban ott a büszke szó is, hogy holtak nem kell csónak, de ennyi hetykeségért sem Ilosvai, sem Arany korabeli magyar legénynek nem kell a szomszédba menni.

Sok folyik önként a tárgyból, a helyzetből; nem minden átvétel, ami hasonlatos. Lám, Tristán is a szerelmes órán a víz tükrén veszi észre a leskelődő királyt, mint Toldi az orvul rátámadó csehet. Ez nincs Ilosvaiban, de megvan Aranynál, aki a Tristán-eposzt nem ösmerte. Ez észrevevés természetes a pusztá élesszemű fiánál, kinek a víz színe igazán tükör. Ily kis lelemény találkozása mutatja, mennyire saját módján s természete szerint tudta felruházni Arany a népmonda vázát.

Ilosvai Toldijára ütő vonást találtak mások a XIII. században feljegyzett olasz és francia Guillaume-mondák Rainouart-jában: bátyjára támadást, elbűjdosást,

126 Arany *Toldi*-jának bírálatában, a *Divatcsarnok*-ban, 1854., s *Tanulmányai* közt. Mondai alaktól azt várná, hogy már gyermekkorában csodákat míveljen s egész seregeket verjen szét.

127 Előbb a *Pesti Napló*-ban, 1874. júl. 18. s azután a *Shakespeare pályája* c. kötetben. A többi vonás is erőltetett; a csehnek egy ökölbirkózó felelne meg, az anyának szerető.

128 Ehhez járulna még, hogy megöl egy oroszánt s lever egy szláv harcost, és hogy sokat énekelnek róla. — *EPhK*, III. 1879. 153–75. l.

129 Egyetemi előadásain. Ehhez hasonló mozzanatra Szász Károly is célzott, *A világirodalom eposzai* II. kötetében, a Tristán-mondáról szólva.

130 Arany ezt még ekkor nem ismerte (Szilágyihoz, 47. nagypéntek.) [*AJÖM* XV, 77. (52. sz.)]

131 *Népköltési gyűjtemény*, XIII. 475.

kuktázkodást a királyi konyhán, ahol fazekakat mosogat. Mindez a bűnbeesett és vezeklő lovag mondatypusának közhelye: Havelok és Gareth is szolgál a konyhán. (Tennysonnál is.) Ha Ilosvai ennyi külföldi mondát ismert, korának nagy tudósa lehetett. Több részletben akad hasonlóság, ha elhisszük, hogy a fenyőszázból, melyet Rainouart kitép, vált a Toldi nyomórúdja.¹³² Fák kitépését a *Kalevipoeg* Toll-járól is mondják s a mesék fanyútvó óriásairól s íme, megvan *Toldi szerelmé*-ben is, Piroska sírjánál; ez is annak példája, mennyire a népmondák és mesék szellemében él Arany képzelete, mozog leleménye.

Találóbba az a párhuzam, melyet Solymossy Sándor állított fel, rámutatva, hogy Toldi egész ifjúsága, amint anyja mellett nő, lovagokkal találkozik, gyászoló özvegy boszúját megállja s kitépni: főmozzanataiban hasonlatos a *Parcival*-mondához.¹³³ Ezzel egy világszerte elterjedt typushoz kapcsolta a Toldi-mondát.

Mélyrehatóbb, amint ezzel kapcsolatban a francia hősmondák szokásos szerkezetét megvilágítja. Ezek rendszerint három részből állnak: az első a hős ifjúságáról szól (*enfance*), a második férfikora tetteiről (*chevalerie*), végül a hős többnyire monostorba lép (*moniage*), de még egyszer előjön megvívni egy idegen bajnokkal. Efféle szerkezet Ilosvainál is tisztán érezhető; amit Arany *Toldi*-ban különválasztott és megírt, az első résznek felel meg; közepe mintha széthullt és kiesett volna Ilosvainál, de az öregkori rész megint kerek s Arany művészi érzéke másodjára ehhez fordul *Toldi estéjé*-ben s csak nehezen szánja rá magát, hogy a töredékes középső részt a történetből és képzeletéből kiegészítse. Íme, Arany szerkesztő művészete Ilosvai kusza szövegéből is tisztán kiérezte a monda természetes tagoltságát.

A *moniage*-mintát tartalmi részlet is megerősíti: ezzel meg volna magyarázva a barátsuha,¹³⁴ melyben az agg Toldi harcol, amihez Solymossy szintén talál megfelelőt (*Moniage Guillaume*), ahhoz is, hogy vén korában szembeszáll a királlyal (*Guillaume Fièrbrace*-kaland), ami e *chansonok* nyers nemzeti hőseivel nem egyszer megesik.¹³⁵

132 Kacziány Géza: Ősköltészetünk az összehasonlító irodalomtörténet alapján. 1891. — Birkás Géza: *Ethn*, 1912., 277–289; 1913. 82 1. — Bírálta Kari Lajos az *Irodalomtörténet*-ben, 1914. 94–105. l.; erről Bartha József az *Élet és irodalom*-ban, vitájuk az *Irodalomtörténet*-ben, 1914. 134., 280. l. — Havelok és Gareth példáját Solymossy hozta fel, *Ethn*, 1918., 1–23. l.

133 Solymossy Sándor: *ItK*, 1924.

134 Ezen kívül csak Thuróczyra hivatkozhatnánk, hol Bátor Opos viseli, (II. 52.; Bonfin I. 54.; Ipolyi 177.) úgy küzd a cseh óriással, „super gilyum equum in lorica cucullata.”

135 Solymossy a mondának mind a három részéhez keres párhuzamokat, s nem nyugszik, míg oly részletekhez is hasonló vonást nem talál, minő a kenyérbe süített pénz (*Ruodlib*), ami a népmesékben mindennapi, vagy a bakfitty-játék Lucera ostrománál, *Toldi szerelmé*-ben, miben a költő nyilván a gyermekjátékot írta le; továbbá a prágai kaland és fegyvercsempészás, melynek párját csak kerülővel, a föltevés szerint franciából átplántált spanyol mondából idézi, hol Toldi helyén Cid áll, noha Szilády és Bartha József kimutatták, hogy ez történeti valóság. (Bartha: *KatSz*, 1899. Poór Antalra hivatkozva; *Nagy Lajos király*, Tört. Életrajzok, 432–440). Szóval Solymossy egy fikarcnyi leleményt sem akar meghagyni, nemcsak Ilosvainak, hanem Aranynak

Minden szorgos hasonlítás után is maradnak Ilosvaiban magyaros, részben egyenest népmesei vonások. Tisztán hazai szokás bajra hívó jelül sisaktoll küldése; példa nélkül marad a nyomórúd-jelenet, a nádon-éren bújdosás, a fiát éléssel tartó anya, a hős beszéde ősz szakállához, miben Ipolyi sámsoni vonást gyanít. Jár az egészen át valami szellő, melyet Arany magyar levegőnek érzett. Ilosvai verses históriájának nagy elterjedése is arra vall, hogy nem idegen népünk képzőletétől. Vannak benne vonások, melyek népmeséinkkel rokonok. Toldi kalandjait két elterjedt mese-typussal próbálta összehasonlítani Moór Elemér.¹³⁶ Egyik Erős Jankó, mely nálunk 7 változatban ismeretes; szereplőjét külföldi kutatók mindazon mondai hősökkel kapcsolatba hozták, kikkel Toldit szokás összemérni. Jankónak roppant az ereje, tíz öles botja, rengeteg buzogánya van, félrehúzódva él, agyoncsap egy bikát, farkasokkal birkózik s úgy megszorítja az ördög kezét, hogy körme alól „csatagzik” a vér; külföldi mesékben a király konyháján szolgál s ölszám hordja a fát. A másik mesetypus „Aranyhajú”-é; négy magyar mese szól róla. Férfi-változata Hamupipókének; bújdosik, alacsony szolgálatot tesz, míg lovagi tornán kitünteti magát. A két typus épen azon ponton forr össze, hol Négyesy forradást látott Ilosvai szövegén. E népmesei mozzanatok kétségtől hasonlatosak a Toldi-mondához. Arany tehát jó úton járt, midőn a töredékes mondát a népmesék vonásaival egészítette ki, amit célja is diktál, mert a népnek kívánt írni.

Vannak meséinkben közelebb vivő nyomok is. Szilády Áron egész sereg mesét hordott össze nagyerejű hősről, kit Miklósnak hívnak, sokszor királyfia néven, ami vitézt jelent. A Toldi név is él mesékben. Nyomórúdját emlegetik Göcsej vidékén s kézfogását táltos barátjával, melytől mindketten lángra lobbannak.¹³⁷ Elvadt lováról és lópróbájáról mesélnek Szeged környékén. Bán Aladár Esztergom megyéből olyan mesét hallott, hogy mikor Toldi kirázta csizmájából a homokot, domb támadt belőle, máig Toldi-domb a neve.¹³⁸ Ereje közmondásos; erős ember-

sem, — mert ezeket csak ő beszéli; — pedig Solymossy is elismeri, hogy e chansonokat nem is ösmerhette, mert csak halála után kezdték kiadni. Még oly mozzanatot is hoz fel, a Dán Ogier mondájából, mely nálunk nem Ilosvaiban, hanem a népmesében maradt fenn: hogy az elfeledt, holtnak hitt hős mint keres magának lovat az utolsó viadalhoz, míg végre a maga szeméten tengődő lovára akad, a mesék táltosára. (*Népkölt. Gyűjt.* XIII. 475. Szeged vidékéről.) Ezt a mozzanatot közmondás is őrzi: „Rágódik, mint Toldi lova a szeméten.” (A száműzött s holtnak hitt Ogier öregkori mentő harcát a Nagy Károly mondakörében Szász Károly is említette; *A világ-irodalom nagy eposzai*, II.). Mindebből azt látni, egyrészt, hogy a hősénekek tömegében mindenhez találni hasonlatost; másrészt megint azt, hogy Arany mennyire a mondák szellemében dolgozott.

136 Moór Elemér: *A Toldi-monda és német kapcsolatai*. Német philologiai dolgozatok. XIII. füzet.

137 Gönczi Ferenc: Göcseji mondák Mátyás királyról és Toldiról. — *Ethn.* XIV. 439–440.

138 Bán Aladár: A Toldi-monda alaprétege. *Ethn.* 1917. A hős nevét Lisznai palóc mondája abból magyarázza, hogy a király útjából félretolt egy hegyet. — Nógrádból Szilády oly mesét is közöl, mely a királyi udvarra való neheztelésének adja okát; de kiderült, hogy ez a *Gesta romanorum*-ból s Poncianus históriájából való részlet; mint Bognár Theophil kimutatta, *EPhK.* XV. 969. l.

ről azt mondták: Toldi unokája. A szalontai mondában Mátyás király megfogadja Góliátjának.¹³⁹ Így meggyökeresedett alakja a magyar népben.

Feljegyzések is szóltak felőle. Ilosvai panaszkodik, hogy „keveset olvasott róla krónikákban”, tehát valamit mégis csak olvasott; szemükre lobbantja az ének-szerzőknek: „feledkeztek dolgokban”. De a nép nem feledkezett meg róla. Rádai Pál 1700 körül hallotta a mondát Nógrádban, az ottani Nagyfalu és Toldi községekbe s Mátyás király korába téve.¹⁴⁰ Bél Mátyás útféli énekeket hallott róla, carmina vernacula, quibus prodigiosi actus Toldii decantantur.¹⁴¹ Balassi két énekét „Toldi Miklós éneke nótájára” szerzette. Erdélyi János két sornyi verstörödéket idéz:

Híres Toldi Miklós erős vitéz vala.
Budán egy kapuban függ még vasoldala.¹⁴²

Buda bécsi kapujában, középkori szokás szerint, csakugyan voltak felaggatva hadi szerszámok. Ott látta 1573-ban, Ilosvai idejében, Gerlach István, de az őrt álló török neki török vitéz fegyvereinek mondotta; Bán Aladár szerint a katona Toldit tarthatta töröknek, mert neve török szó is, duzzadtat jelent. Léírta e fegyvereket Bél Mátyás; emlegeti b. Orczy Lőrinc;¹⁴³ Dugonics is látta és Jankovich, a gyűjtő,¹⁴⁴ ők mind Toldi Miklós emlékeinek tartották.

Toldi alakját tehát a hagyomány is őrizte s nem mesebeli alaknak, hanem elevennek tudta. Arany korában ez adalékok nem voltak összegyűjtve, de ő kiérezte Ilosvaiból az életrajzszerű felépítést s néhány vonást, mely megéltnek látszott, minő a jelenet a nyomórúddal, a birkózás a cseh lovaggal, kárhoztatott részegessége, a dísznélküli, nem hősi elmulás, híre neve mellett a vagyon megvetése. Midőn később Kemény fejtegetését olvasta, hogy Toldinak élő történeti személynek kellett lenni, azt írta Gyulainak: „...azt hiszem, teljesen igaza van... legalább én eleve úgy fogtam fel Miklós gazdát”.¹⁴⁵ (54. jan. 21.) Hogy’ is tudott volna belőle e nélkül oly élő alakot formálni!

139 *Magy. Népkölt. Gyűjt.* XIV. *Nagyszalontai gyűjtés*, szerkesztette Szendrey Zsigmond. 229. C. — Szalontán ma már a nyomórúd mellett a farkaskalandot is mesélik, meg hogy az óriás orozva támadt rá; anyjáról s Györgyőről is tudnak, de meglehet, hogy ezt Ilosvaiból vagy Aranyból tudják. Egy Rozsnyón előadott iskolai drámában Mátyás király Toldit küldi hadat gyűjteni. — Ism. Dézsi Lajos; *ItK*, XVI. — Erejének híre messze földön elterjedt. Corbea Tódor 1700 körül készült román szótárában Milo római hősnél az erő példájaképpen említi. (Baciu János, *EPhK*, 1910. 157. l.)

140 Toldy Ferenc: *A magyar költészet története*, 1854. 98. lap.

141 *Notitia Hungariae novae historico-geographica*, 1735–42. III. 442.

142 *Népdalok és mondák*, II. 399.

143 Ezt Tolnai Vilmos hozta emlékezetbe, *EPhK*, XXVII. 442. l. — Orczy a *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei* c. kötetben említi (megj. 1789), *A’ menykő háritó dárdákról* szóló versben, ezek alatt a budai királyi palotára tett villámhárítókat érti.

144 L. Szilády jegyzeteit s Prónay Antalt: *T. M. fegyverei*. — *It*, I. 184. l. — V. ö.: Tóth Béla: *Magyar ritkaságok*, 222. l.

145 [*AJÖM* XVI, 383. (593. sz.)]

Ilosvai Toldi születésének évét is megmondja, 1320-at, Lajos királyt emlegeti s nagyrészt valóban az ő korában élt főurakat. Rádai ellenben s még szalontai monda-foszlányok is, Mátyás korába teszik, mintegy Kinizsi helyébe;¹⁴⁶ Toldy Ferenc ezt azzal magyarázza, hogy „Mátyás fényes időszaka feledékbe süllyesztvén Lajosét, a nép a maga Toldiát Mátyás hősköre kiegészítésére fordította”. Arany ebben is meghiszen Ilosvainak; Laczfi nevét is említi. Ha Mátyás vonzza magához, alig vezetheti a megvénült Toldit a rövideltű király udvarába; talán elvágja az útját a középkor tragikái hátterű lovagi eposzának, *Toldi szerelmé*-nek.

Vidék is kettő versenyzett Toldiért. Rádai s az ő nyomán Dugonics, nógrád-megyeinek tartják.¹⁴⁷ Arany erről aligha tudott. Ilosvai földrajza biharmegyei Nagyfalva mellett szól, ezen vitt Laczfi útja, mikor „Erdélyből indula Lajos udvarába”. A Szilágyság monografusa, Petri Mór is azt vitatja, hogy az út Erdélybe a Rezen vitt keresztül. De különben is, miért hagyta volna el a költő e tájat, melyet a nép hiedelme Toldiéknak tartott s mely neki is szülőföldje, otthona volt? Hiszen e vidék szállongó hagyományai hatottak Ilosvaira is. Karácsonyi János meg is találta a Toldiak udvarházának alapfalait a bihari Rojt községben. Ennek köszöni az alföldi tájképeket és jeleneteket, részben az egésznek realitását, ennek a *Toldi szerelmé*-be beszótt helyi mondákat, emlékezéseket s a meg-megcsendülő lírai hang báját.

A költő megérte, hogy Ilosvait s beléje vetett bizodalját igazolva, hőset pedig Lajos korában elevennek látta. 1860-ban Miskolczi Károly az Akadémiában egy biharmegyei összeírást mutatott be, 1352-ből, melyből a Tholdiak virágzó családnak látszanak, Nagyfaluban, Szalontán és Tholdon; öten viselik közülük a Miklós nevet.¹⁴⁸ A költő koporsója fölött is hirdette Szász Károly: a tudomány be fogja bizonyítani, hogy hőse nem mese; s néhány hónap mulva Aranynak Nagykőrösön volt tanítványa, Szilády Áron, Ilosvai-kiadása mellett okleveleket mutatott fel arról, hogy Toldi Miklós 1354-ben pozsonyi vicecomes és várnagy, 1365-ben pedig a pápa zsoldjában az itáliai Alba Societas magyar kapitánya (sok magyar harcos maradt ott el a király hadából); 1372-ben hevesvármegyei, 75-ben bihari comes, 82-ben Szabolcsé, — kedves embere lehetett Nagy Lajosnak. Még

¹⁴⁶ Nagyszalontai gyűjtés, 229.

¹⁴⁷ Nagy Iván az ezerháromszáz éves középtől ismer Nógrádban Toldi-nemzetséget; a név utóbb a Horváth-Tholdyakra szállt Erdélyben, akik egy 1512. évszámmal jelölt állítólagos képét őrizték Miklós ősüknek. (Szilády jegyzetei szerint.) A nyugati rokon mondák kutatói Nógrád-felé találják meg a monda útját, hol Garábon, az ottani Thold szomszédságában, 1180 körül prémontreiek települtek meg; ők hozhatták magukkal a francia mondát, Karácsonyi feltevése szerint (*KatSz*, 1899.). Solymossy úgy gondolja, hogy az ott porladó hősré ruházták hazai mondáikat. — Mályusz Elemér kutatásai azt mutatják, hogy a bihari és a szilágysági ág Nógrádból származott el.

¹⁴⁸ A felolvasást kivonatolva ismertette Csengery Antal *Budapesti Szemlé*-je, X. 116.; utóbb egészen közölte az *EPhK*, 1881. 164. l.

85-ben is ad ki oklevelet, tehát túlélte a királyt.¹⁴⁹ Zsigmond is adományokkal tüntette ki, többek között Bátorral Biharban.¹⁵⁰

Ez évszámok, adatok illenek Ilosvai hőisére; nincs igaz ok arra, hogy az oklevelek Toldiját egynek ne vehetnők a monda hőisével.

Ha mindez nem bizonyult volna is valóságnak, ha az oklevelek Toldit más korból és más vidékre helyeznék, nem sokat változtatna Arany művének költői becsén, mégis zavaró volna; így a költemény csak nyert realitásban. Minde kutatás költői tekintetben is Arany érzékét s éles látását mutatja. Kiérezte Ilosvaiból a mondát, a mondából a valóságot. Oly részt emelt ki a rímes krónikából, melynek önállóságát Négyesy elemzéssel is bizonyította, mondai tartalmát s önmagában való kerekességét az enfance-ok példája igazolta. Ilosvai mellé befogadta a néphagyomány ihletését, a hézagokat a népmesék szellemében egészítette ki, előbb, mint tudhatta, hogy Toldi mesék hőse is volt. Képzelete oly egyöntetűen, oly szabatosan alkotott, oly epizódokat szőtt a cselekménybe, melyek rokon mondákban s mesékben is megvannak. Ilosvai nyomán az elveszett mondát alkotta újra, kipótolva a hagyomány és a népmesék elemeivel. Képzelete a monda-alkotás útját tette meg, visszafelé.

A nyers anyag megolvasztása lassú munka. A pályahirdetés után egy hónapig, március elején, még próza-elbeszélést ír, nem ezt. Nyáron Szilágyi néhány hetet tölt Szalontán látogatóban, akkor még csak elejét olvashatja a költeménynek. (Arany levelének célzása, 47. jan. 9.¹⁵¹) Maga a kidolgozás gyorsan megy, bár hivatalától csak estéje szabad, akkor pedig sokat háborgatja a szomszéd udvarról a „Piros kakas”-nak csúfolt csizmadiamester legényfiának klarinétózása.¹⁵² De költői ere oly gazdagon buzog, mint a sokáig elzárt forrás, ha nyílásra akad. A kéziratból világos, hogy könnyen dolgozott, csak úgy folyt tollából. Ahol sorokat

149 Szilágyinak csak egy adata bizonyult tévesnek: hogy Lajos király oroszlán-kölkekért küldte Fiorenzében; ez a Taldi Valoris ércöntő volt, levelet hozott Lajos királynak, úgy bírta aztán rá az oroszlán-kérő levelet. — Poór Antal, *Száz*, 1894. 926. l.; — Karácsonyi János, *KatSz*, 1899. Karácsonyi atyjának nevét is tudja: Choka; — a Lőrinc nevet is érti, ha Ilosvai egy személy azzal a Péter deákkal, aki 1563-ban Telegden udvarházat vásárolt hét telekkel a Telegdyektől; ezek egyik őse, Toldi Miklós anyai rokona, viselt Lőrinc nevet. — György nevű testvére nem volt, de e nevet sokan viselték a családban. — Mályusz egyik oklevélben magisternek olvassa, nem nőtt tehát bárdolatlanul; az Alba Societas dominusa is lovagot jelent. Fiatalkori elnyomottságán Ilosvainál is a monda keze nyoma látszik.

150 Az újabb kutatás dr. Mályusz Elemér érdeme: *A Toldi-monda történeti alapja*. — *HK*, 1924. 11. l. — Mályusz a prágai kalandot, melyet Ilosvai Toldi „vénségének csuda dolgai” közt említ s mégis „ifju Lajos királyról” beszél, Zsigmondra vonatkoztatja, ki 1388-ban „örök békességet” szerzett Vencel cseh királlyal. Így érthető az öregkori Ujhelyi viadal is; Német-Ujhelynek értve, Mátyás korára mutatna; Mályusz Vágújhelynek veszi, hová Zsigmond királyt kísérte el, 1387-ben. — Adalékokat közöltek még: Wertner Mór: *AkÉrt*, 1913. 172. l. (1350-ben az esztergomi érsek milesei közt talál rá Toldira); Zsák Adolf egy osztályos perre vonatkozó oklevelet közölt, *ItK*, XII. 373. lap.

151 [*AJÖM* XV, 41. (30. sz.)]

152 Ercsey, 38.

töröl is, a javított szöveg nyomban az írás folytában következik, nem későbbi toldás. Így mindjárt az első versszak második fele előbb így volt:

Itt-amott egy ferde boglya szinte szánja,
Hogy korán elszáradt árva sarju-lánya
S mintha volna ő is életérző pára,
Görnyedezve néz le törpe fajzatára.

Kihúzta s helyébe négy festőibb, népiesebb sort vett át a második szakból, ott pedig a jószág-ítás képével pótolta.

A hetedik szak után még így festette Miklós lelki állapotát:

Ezért emésztődik egyedül, magában,
Mint ha szénrakás ég fojtott garmadában —
De habár körülte egy vásár nép volna,
Lelke fájdalmáról még sem panaszolna.

E csonka strófát kihagyta s az eseményekre bízta Miklós érzéseinek megvilágítását. Ép így elhagyta megütődésének széles rajzát Lacfi szavaira:

S mint ha fürgeteggé volna mindjárt válva,
Izmos balkezében megrendül a szálfa,
Szólni kezd, de a szót gyorsan visszakapja,
Húsos szája szélit majd vérig harapja.

Itt is két versszakot forrasztott egybe, meggyorsítva az egészek menetét. A második ének elején a csonka strófákat próbálgatta összekapcsolni, de az eleven festés vonásaiból végre sem áldozott fel semmit.

Ily nagyobb javítások csak az elején vannak, később csupán egy-egy vonáson módosít. Nyomatás előtt már jobbra csak egyes szavakat változtat.¹⁵³

A kézirat utolsó lapján oda van írva: *Vége oct. 23-án, 1846.* Egy hónapja volt így a letisztázásra.¹⁵⁴ A posta akkoriban bizonytalan; mikor az újságok a beér-

153 Az első kéziratot Arany László özvegye a M. N. Múzeumnak ajándékozta. A II. ének elejéig menő abbamaradt tisztázatát Arany László Lehr Albertnek ajándékozta, hagyatékából az Akadémia került. A múzeumi kézirat variánsait kijegyezte Esztegár László s kiadta a *Magyar Könyvszemlé*-ben, 905. IV. füz. Kijegyzései nem pontosak, s a kiadások közül csak a Ráth-félét tartja szem előtt, a közbeeső kiadások apró változtatásait nem. U. o. Bányai E. 1906.

154 Tehát idején készen volt. Kardos Albert elstetés nyomait látja az utolsó éneken: gyöngébb rimeket, nem értelmi pontra eső diaeresist, igéiktől elválasztott igekötőket. — Toldi XII. éneke. — *ItK*, I. 101–108. l. — U. ott e kérdéshez más is hozzászólott. — Ez ének kéziratán kevés a javítás, törlés, de a költő utóbb sem javítgatta.

kezett pályaművek címét közlik, Arany megnyugodva írja Szilágyinak: „*Toldi*, a mint látom, felment.”¹⁵⁵ (47. jan. 3.)

Szilágyi biztatja barátját: „a népies írói kapacitásokat ösmerve, nem lesz, ki vele mérkőzhessék.”¹⁵⁶ (47. febr. 3.) Toldi valóban a Kisfaludy-Társaság kívánságát testesítette meg. Íme, egy mű, mely a nemzeti hagyományon épül, mégis új utat tör; a multat idézi fel, de közel hozza a jelenhez s a gyakorlatban eldönti a vitát az éposz korszerűségéről. A képzelet rémségeket hajhászó játékaik közt íme egy józan költői mű, a nemes realizmus első példánya nálunk, mely mégis merő költészet. Magyar rhythmusban zeng, mint Schedel kívánta, de el sem képzelt tökéletességgel s nyoma sincs benne a rím-szegénységnek, mellyel Erdélyi vádolta nyelvünket. Az elméletírók kívánságaikat látták beteljesülve, a költők a maguk törekvéseit.

Erdélyi János, a népies költészet útegyengetője, joggal mutatott rá, hogy Arany „a népi és művelt költő tulajdonait a legfényesebb sikerrel tudá egyesíteni.”¹⁵⁷

Az első hírt Erdélyi levele viszi Szalontára, ki, mint a Társaság titoknoka, jan. 23-án *Az elveszett alkotmány* visszaküldött kéziratának felküldését sürgeti. „Egyszer-smind van szerencsém üdvözölni Önt, mint pályanyertest újra *Toldi*-jával, melynek sorsa épen a mai ülésben döntetett el, oly kedvezőleg, hogy a díjt méltányosnak hívé az ülés a kihirdetettnél magasabbra tenni.”¹⁵⁸ Arany 29-én kapja kézhez e levelet, másnap közli Szilágyival, utána vetve: „Jól esik a tavalyi keserűre.”¹⁵⁹ Szigetről február 3-án felel a visszhang: „IO PAEAN! — Toldinak nagy máj adatik.”¹⁶⁰ — Február elsejéről Vahot Imre keresi föl levelével, a *Pesti Divatlap* élelmes szerkesztője, „egy-egy talpraesett népies költeményt” kérve, mert „ön bírálói kifogyhatlanok ön népies költészete, sajátos, eredeti magyarságának dicséretében.”¹⁶¹ Ezt Garaytól tudhatta, ki belső embere volt a *Divatlap*-nak s a pályázat egyik bírálója. A lapnál nagy szükség volt népies költeményekre, mióta Petőfi a fiatal írók nagy részével az *Életképek*-hez pártolt. E pályamű őket is érdekelte. — Petőfit is kíváncsivá tette a sok dicséret; elkérte a kéziratot Erdélyitől; febr. 4-én elolvasta, rögtön verset írt Aranyhoz, s rövid levéllel még aznap elküldte neki. „...minél hamarabb akarom Önnek tudtára adni azon meglepetést, azon örömet, azon elragadtatást, melyet műve költött bennem. Hiába, a népköltészet az igazi költészet. Legyünk rajta, hogy azt tegyük uralkodóvá!”¹⁶² Kéri, hogy írjon neki magáról. Ugyanez érzéseket fejezi ki a vers, melyben magához öleli *Toldi* íróját:

155 [AJÖM XV, 39. (29. sz.)]

156 [Uo., 49. (36. sz.)]

157 *MSzépirodSz*, 1847. júl. 25., az Értesítő rovatban.

158 A levél nincs kiadva, de megvan Arany levelezése közt az Akadémiában. [AJÖM XV, 45. (32. sz.)]

159 [Uo., 47. (34. sz.)]

160 [Uo., 49. (36. sz.)]

161 Kiadatlan, u. ott. [Uo., 49. (35. sz.)]

162 [Uo., XV, 50. (37. sz.)]

Mit én nem egészen dicstelenül kezdék,
Folytasd te, barátom, teljes dicsőséggel.

Képzeltetni Arany meglepetését, midőn e borítékot fölívágt a kezébe vette e gyöngybetűs lapot, egyik oldalán levél, a másikon vers, s alatta a név: Petőfié. „Február 10-ike — ha szabad törpeségeket óriási dolgokhoz hasonlítanom — úgy rohant meg a kitüntetéssel, mint Macbethet a diadalnap” — írja másnap „viszont üdvezlet”-ében.¹⁶³ Zavara, sietése a válaszversen is érzik.

Február közepén végre a pályázat egész történetét olvashatta a titoknoki jelentésből a *Szépirodalmi Szemlé*-ben, a Társaság új közlönyében (7. szám, febr. 14.), melyet Erdélyi szerkesztett s Arany is járatott (Szilágyinak, jan. 3.).¹⁶⁴ Tizennégy mű versenyzett. Bártfay, Gaál, Garay, Tóth Lőrinc, Vörösmarty voltak a bírálók. Elég dicsérni valót találtak a pályamunkák közt — Tompa *Szuhay Mátyás*-a is ott volt — „de mintha előlegesen összebeszéltek volna, felolvasott véleményeik egymás után ugyanazon műnek ítélik a díjt, mely, mint egy bíráló magát kifejezé, nem csak a jelen pályairatok közt hasonlíthatlanul a legbecsesb, hanem a magyar irodalom egyik legszebb dísze; kérdésen kívül ... ezé a pálma, borostyán és minden ... Az ... ülés ... azzal igyekvék lelkesedését kitüntetni, hogy a jutalmúl kitett öszveget 15 aranyról 20 aranyra emelé pénztára erejéhez képest.”¹⁶⁵ Ez elismerésben ott volt Vörösmarty szavazata is, kinek *Az elveszett alkotmány*-ról ejtett megjegyzése egy évvel előbb mélyen fúródott Arany szívébe. A közülésen hossza miatt nem olvashatták fel, „részek pedig az egésznek kára nélkül nem adhatók.”

Szalontán azonban váltig fel akarták olvasatni nyilvánosan, — de Arany tartott az ottani kritikától, „a hol *János vitéz*-re elmondják: az is bolond, aki az ilyet kinyomatja”¹⁶⁶ (Szilágyinak, 47. nagypéntek).

Az elismerés csak szigorúbbá teszi műve iránt. Alig küldte föl a pályázatra, már írta Szilágyinak: „...a szerkezetben lényeges hibát fedeztem fel egyet. T. Miklós, midőn Laczfi hada által hadi életre buzdítatik, bátyjától osztályrészét, pénzt stb. lovakat kell hogy követeljen, legalább azt, hogy őt *leventeileg* állítsa ki, s ezen közöttük viszálkodásnak támadni. Ezt megjavítandom.”¹⁶⁷ E fontos mozzanat tehát később

163 E levél nincs kiadva Arany levelezése közt. Mikes Lajos akadt rá Szendrey Júlia iratai közt s ő közölte facsimilében *Az Est* 1925. évi április 12-iki számában, a válasz-verssel együtt. Ennél van kitéve a kelet: febr. 11. [Uo., 53. (38. sz.)]

164 [Uo., 39–40. (29. sz.)]

165 [„Titoknoki jelentés a Kisfaludy-Társaság 1846/7-ki munkálatairól”, *MSzépirodSz*, 1, 7. sz. (1847): 1:115.]

166 [*AJÖM* XV, 79. (52. sz.)]

167 Kiadatlan részlet a mutatványt vivő jan. 9-iki levélből. [Uo., 43. (30. sz.)] — Gyöngyösy könyve a 111. lapon közli a beiktatott strófa hasonmását, rajta a nyomdának szóló utasítás, hogy hová illesse. E szalag a pályázati példányba lehetett illesztve, mikor a nyomdába ment. Erdélyi János illesztette helyére. 47. febr. 23. azt írja Toldy Ferencnek: „T. Úr! Arany ismét irt. Ha Toldia el nem ment volna még, úgy kérem hozzám küldeni; Arany javítása nálam van, én majd belé szúrom,

van közbeszúrva a II. énekbe, azon versszakkal: „Azért, hogy senkinek láb alatt ne legyek...” Főképp ezért kéri vissza kéziratát (Szilágyinak, 47. jan. 31.)¹⁶⁸ Erdélyitől. „Hallom, visszakérted *Toldi*-t javítani vagy mi — írja Petőfi. — Ugyan minek?... iparkodjál felküldeni, hogy minél hamarabb kinyomhassák! S aztán bámulhassa két ország.”¹⁶⁹ (Febr. 23.) De Arany még később is azt írja Szilágyinak: „Toldi sem mindenütt tetszik nekem, az eleje igen nehézkes; sok helyett igen elszélesedik, s néhol nagyon is alant jár, — ..javítva kiadom, az bizonyos.”¹⁷⁰ (47. nagypéntek.)

A *Szépirodalmi Szemle* május 23-án hirdeti, hogy „a napokban” megjelenik; június elején meg is jelent, Tompa dícséretet nyert *Szuhay Mátvás*-ával s Garay koszorúzott legendájával, *Bosnyák Zsófiá*-val egy kötetben; 18-án a szerzót illető példányok már Petőfi kezében vannak (levele e napról). A kritika és az írók egyaránt lelkesedéssel fogadták. Tompa „örök életű költemény”-nek nevezi (júl. 5.); Eötvös József azt mondta: mindent odaadna *Toldi*-ért, amit valaha írt és írni fog.¹⁷¹ A *Pesti Divatlap* föllengzőn magasztalja (jún. 27.); „jól esik látnunk a becsület és érdem emberét fölemelkedni”; dicséri a nyelvet és rímeit, s hogy „a köznép csak oly gyönyörrel olvashatja, mint akárki.” Bíráló megjegyzése is van: „legnagyobb mesék Toldinak Bencével s anyjávali véletlen találkozásai” (melyek épen nem véletlenek s mesékben és mondákban nem is szokatlanok). E tömjénezés azért is van, mert a költőt a lap borítékja már kizárólagos dolgozótársnak hirdeti; éppen ezért Garayról is ilyen nagy hangon írnak.¹⁷² A *Magyar Szépirodalmi Szemlé*-ben egy névtelen bírálat ismerteti, Toldy Ferencé (II. félév, 2. sz. júl. 11.). Szerinte e mű „örömpohárral kínálja az irodalom vendégét, mely majd minden gáncs utóízétől szabad”. Méltányolja a kompozíció kerekességét, a tagok összetűzését; hogy a „pesti viszontagság” „nem lazúl” van beszöve, mert „e nélkül Toldi nem jutott volna külső állapotjának öntudatára”; „jöhetett volna ugyan Bence előbb, de akkor az anyai szeretetnek a távolba is meleg áthatása elveszté vala azon költői jelentességet, melyet a szívtelen világ hidegségének e ténye után nyer.” Kiemeli, hogy „a jellemek cselekvésbe téve nyilatkoznak, drámaibban sok drámairónál”; kiemeli „Toldi talpig egészséges természetét”, s az egésznek népiességét, mely nemcsak a kifejezés-módban, hanem a felfogás naivságában áll, mintha önkéntelenül alkotna így, a nép módjára, ami Kisfaludy Károlytól Petőfiig senkinek sem sikerült ily tisztán s a minék „foltatlan birtoka teszi Arany János művét ritka tüneményé az egyete-

a hová kell”. — *AkÉrt*, 1914. okt. 578. l. A Múzeumban lévő kéziratot, mely a költőnél otthon maradt első fogalmazás, e szak a maga helyén áll, de éppen ennek közbeszúrása kedvéért egy egész árkus (9–16. old.) újra van leírva, törlések nélkül.

168 [Uo., 47–48. (34. sz.)]

169 [Uo., 57. (40. sz.)]

170 [Uo., 78. (52. sz.)]

171 Erdélyi, *Pályák és pálmák*, 360.

172 Az ismertetés írója alkalmasint Vahot; június 6. azt írja Aranyanak: „*Toldy*-ját most olvasom s egészen el vagyok általa bájolva. Majd írok róla rövid időn.” (Kiadatl.) [*AJÓM* XV, 94. (65. sz.)]

mes műköltészetben, s egyetlenné a magyar irodalomban.” „A mű egyébiránt oly tökéletes a maga nemében, hogy költője nevét, ha egyebet nem adna is ezentúl, megörökíteni képes.”

Arany örömmel látta, hogy a bíráló „sokat észrevett a rejtettebb dolgokból, miket ő szépség gyanánt írt oda”. Megrovásait is helyben hagyja, de az „akaratlan sírás előjelein” (VI. én.) nem változtat, sem Toldi altában a „tisztá nyál kicsordulásán”, e homéri helyen, mert „a *tiszta* szó, melyet én gonddal tettem oda, mérsékel azon valamit”¹⁷³ (Szilágyinak, szept. 6.). Ezt Petőfi is megdicsérte, de előre megmondta, hogy lesznek, akik megakadnak benne (márc. 31.). Abban Toldy Ferenc némi részben eltalálta gondolatát, hogy az utolsó két sor helyett méltóbbat kívánt, noha átlátta erős kapcsolatukat az előzőkkel. „Csakugyan az adta nekem az ökre szót, nem a rím — mondja Arany, — sőt emlékszem, mikor az ökre már le volt írva, azon gondolkoztam, micsoda rímet vegyek rá a kápsa örökre helyett”¹⁷⁴ (Szilágyinak, 47. szept. 6.). A kéziraton ki is húzta ezt a két sort s ezt írta helyökbé:

De míg egy csillag lesz a szép magyar égen,
Szép emlékezete szájrul szájra mégyen,

— mégis jobbnak találta a régit, a többivel egy darabból valónak, — meghagyta hát végkép. Már csak azért is, mert ez jól simult Ilosvaihoz, aki Toldi életét azzal végzi:

Ő nagy erejének nem sok hasznát látá,
Semmiben marháját meg nem szaporíthatá.

Toldi sikere egyszerre belesodorja Aranyt az irodalomba. Vahot utat nyit neki lapjában a közönséghez. Petőfi barátsága segíti eligazodni az irodalmi életben, irányt mutat, terveket sugall neki s folytonos munkásságra ösztönzi. A Kisfaludy-Társaság elismerése az első költők közé sorozza s egyszerre ismertté teszi nevét. E kapcsolat állandóvá lesz. 1847 végén Szőnyi Pál, a Tisza-család geszti nevelője, megkérdezi Aranyt, elfogadja-e a Társaság tagságát, mert Erdélyi ajánlani akarja.¹⁷⁵ 1848. jan. 12-én megválasztják. A február hatodik közülés meghívóján neve már ott van a tagok sorában. Szilágyi örvendezve írja: „A sors tudja, kinek hol van helye.”¹⁷⁶

173 [Uo., 137. (96. sz.)]

174 [Uo.]

175 Kiadatlan levél, 1847. dec. 28-ról. [Uo., 160–161. (111. sz.)]

176 Kiadatlan, 48. febr. 28. [Uo., 49. (35. sz.)]

III.

Új tervek. — Vahot és a Pesti Divatlap. — Rózsa és Ibolya. — Az első kisebb költemények. — Petőfi Szalontán. — Arany elvei a népies költészetről. — Szilágyi tárgyakat ad. — Petőfiék őszi látogatása. — Shakespeare-fordítások terve. — Murány ostroma.

Nagy tehetség is olykor csak a hatás láttán eszmél magára; ezért szükséges művésznek az elismerés.

Arannyal is ez történt.

Csöndesen rója napjait. „Naponkint egyre-másra 10 órát hivatalban vagyok. A többi időmet részint szeretett nóm s két kis gyermekem, részint Homérom és Shakespeare-em társaságában töltöm el¹ — írja bemutatkozásul Petőfinek (1847. febr. 11.). — Amint *Toldi*-t felküldi a pályázatra, visszatér tanulmányaihoz s fordítási terveihez. Szilágyi folyvást ösztönzi; „... már ilyesek után feljogosítva érzem magam befogni kedves barátomat az irodalom jármába...”² (47. febr. 3.). Ő 1845 óta „a theologia és physica rendes professora” Mármharosszigeten a lyceumban; az iskola könyvtárából küldözgeti a görög klasszikusokat barátjának. 46-ban, mihelyst szalontai látogatásából hazaér, felhányja a „thékát” s útnak indítja Xenophont és Platót, a színműírók közül Aristophanes *Plutos*-át — vele ekkor ismerkedik meg Arany, — Sophokles *Trachisi női*-t, — „de meg is kívánnám aztán, hogy az egész *Sophokles* magyarul meglenne”³ (46. szept. 25.). Arany bele is fog a *Trachisi nők* fordításába, „hatos jambusban, sort sornak, igen kevés kivétellel, visszaadva, a karénekeket prózában, mert... pindarusi mértékben magyar fül semmi gyönyört nem talál”⁴ (47. jan. 31.). Segítségül kéri a német fordítást, melyet barátjánál már forgatott, s midőn Szilágyi megküldi, Arany örömmel látja, hogy

1 [AJÖM XV, 53. (38. sz.)]

2 [Uo., 49. (36. sz.)]

3 [Uo., 34. (22. sz.)]

4 [Uo., 47. (34. sz.)]

jól értette a nehéz eredetét (47. nagypént.). Szilágyi figyelmezteti Schedel értekezésére *A műfordítás elveiről* (47. márc. 12.)⁵ s Arany a kérdést „studiummá” szándékszik tenni (nagypént.) „Csak több szabad időm s erősebb szemem volna!... A télen Homérral rontottam el esténként”⁶ (u. o.). Sophoklessel különben is elkésett, mint régebben Shakespeare-rel: a Kisfaludy-Társaság 46-ban Szűcs Dánielt bízta meg teljes fordításával.⁷ Szilágyi Shakespeare *Szélvész*-ét is elküldi, Lemouton fordításában, „összehasonlításért” (46. szept. 25.). Arany tökéletlennek találja s arra gondol, hogy Szilágyival ketten egész Shakespeare-t lefordíthatnák (47. jan. 3. és jan. 31.).⁸

A drámák általában erősen érdeklik őket.

Szilágyi a Nemzeti Színháznál el nem fogadott *Zrinyi* tragédiáját is hozzája küldi, hogy dolgozza át, tegye akár más korba is (1845. dec. 4., 46. szept. 25., 47. nagypéntek).⁹ Aranynak semmi kedve e hálátlan munkához. Szilágyi Schwandtnert is megküldi s I. Ulászlót ajánlja tragédia-tárgynak, „à la *János király*” (46. szept. 25.).¹⁰ Aranynak magának is van színdarab-terve; 47. jan. 9-én írja Szilágyinak: „Vígjátékot akarnék írni, ha — tudnék. Egy jó mese kereng fejemben, talán megkísértem. Fogalmim a komikumról tisztulnak; s a komikum műzsájának úgysis áldozattal tartozom — az *Elveszett alkotmány*ért”.¹¹ Szilágyi váltig tudakozódik a terv felől, de a válasz csak annyi: „... sub iudice est: kidolgozzam-e vagy sem” (47. jan. 31.).¹²

Tehetsége habozva keresi irányát, mint a remegő delejtű *Toldi* írása közben beleélte magát a verses, népies, epikai előadásba; tehetsége magára talált. Fordítási tervei közt eredeti műveké bukkan fel. Még mit sem tud műve sorsáról, mikor már azt kérdi Szilágyitól: „Mi volna az, ha az ember *népies hőskölteményt* írna. Kinevetnék vele az embert?...”¹³ (47. jan. 9.) A vezérek és Árpád kora jár az eszében (nagypént.). Szilágyi mindjárt a *Nibelungen Noth*-ot emlegeti (márc. 12.),¹⁴ meg is veszi számára (u. ott), mert Arany már látta s olvasni szeretné (nagypént.). Amellett Fábián Gábor Ossián-fordításaira figyelmezteti, s egy pár-

5 [Uo., 67. (47. sz.)]

6 [Uo., 77. (52. sz.)]

7 *KisfTÉ*, VII. kötet, XXI. lap.

8 [*AJÖM* XV, 39. (29. sz.); 47. (34. sz.)]

9 [Uo., 22. (18. sz.); 35. (22. sz.); 76. (52. sz.)]

10 [Uo., 35. (22. sz.)]

11 [Uo., 42. (30. sz.)]

12 [Uo., 47. (34. sz.)] Szilágyi 1883-ban (febr. 1.) azt írta Arany Lászlónak: „...van egy eredeti vígjátéka is, ha csak el nem égette, mit nem gondolok.” — Gyöngyösy László már azt erősítette, (*EPhK*, 1905. 822. 1.), hogy Szilágyi olvasott is belőle részleteket s a mű az Akadémia pályázatára is felment. Akkor még nem volt ott ilyen pályázat; Arany ez évben többet dolgozott, hogysem még egy színmű is elférne közben; leveleiben nincs is róla több említés. — A kaszinó könyvtárából azonban ekkortájt említi Kotzebuet (47. jan. 31.).

13 [Uo., 42. (30. sz.)]

14 [Uo., 68. (47. sz.)]

huzamra is, Homér és Ossián közt (ápr. 9.).¹⁵ A legjobb példák lebegtek a költő előtt.

Előbb azonban kisebb népies tervre gondol, mintegy erejét próbálni. „Halotta-e ön a *Rózsa és Ibolya* meséjét? — kérdi Szilágyitól (47. jan. 31.), — le akarom írni népiesen. De akkor mit csináljak vele? Ingyen oda lökjem valamelyik lapnak? Pedig szép tárgy a gonosz, nagyon költői.”¹⁶ Szilágyi a népdal- és mesegyűjtés e korában a népi tárgy megmentését is fontosnak látva, arra biztatja: „Kérem, kénszerítem kedves barátomat, hogy a pusztai embereket meséltesse meg!”¹⁷ (márc. 12.). Tompának is ez jár eszébe: „Mit értesz az ‚eredeti népmesék’ alatt? Azt-e, hogy compositiója és meséje a magadé legyen? Vagy csak feldolgozod a néptől hallottakat? Úgy gondolom, az elsőt érted. Lehet is azt, mert ha írunk népdalt, mért ne népmesét?... nekem itt ez a gondolatom van: meséltetni magamnak és kidolgozni aztán népiesen”¹⁸ (48. márc. 2.). Ő arra kérte barátait, hogy a nép közt regetárgyakat gyűjtsenek számára. Arany is valódi népmesét dolgozott fel. Talán az is vonzotta, hogy mesét mondjon gyermekeinek.

Mire Szilágyi biztatása Aranyhoz eljutott, a mű már készen is volt. Vahot Imre, a *Pesti Divatlap* szerkesztője, február 1-én költeményeket kér tőle lapjába, melynek célja „nemzetiségünk terjesztése s különösen a romlatlan erőteljes magyar népies elem megkedveltetése” (kiadatlan levél). Helye tehát már volt a költeménynek; ez készíthette Aranyt, hogy tárgyán gondolkozzék. Február 10-ikén jutott kezébe Petőfi levele s úgy felvillanyozta, hogy amint másnap elküldte válaszáat, rögtön hozzálátott a terv kidolgozásához. Tíz nap alatt elkészült vele. A kézirat vastag zöld papirosra írva, mint *Toldi*, tíz árkus-oldalt teszen; vége alá oda van írva: „*Kidolgozásához fogtam febr. 11. 1847. — Vége febr. 21-én 1847.*”¹⁹

A mese gazdag költői szépségekben. Első tagja, a szerelmes legény próbatétele, ős mesetárgy, mely sok mesével közös.²⁰ Hogy a feladatokat a lány végzi el kedvese helyett, arra Henszlmann Gaálnak németül kiadott meséiből,²¹ Simrock német mesékből Shakespeare *Mirandájáig* hoz fel példákat.²² Az átváltozás elterjedt népies költői lelemény az *Ezeregy éjszaka* óta; Kunos Ignác oszmán-török

15 [Uo., 80. (53. sz.)]

16 [Uo., 48. (34. sz.)]

17 [Uo., 68. (47. sz.)]

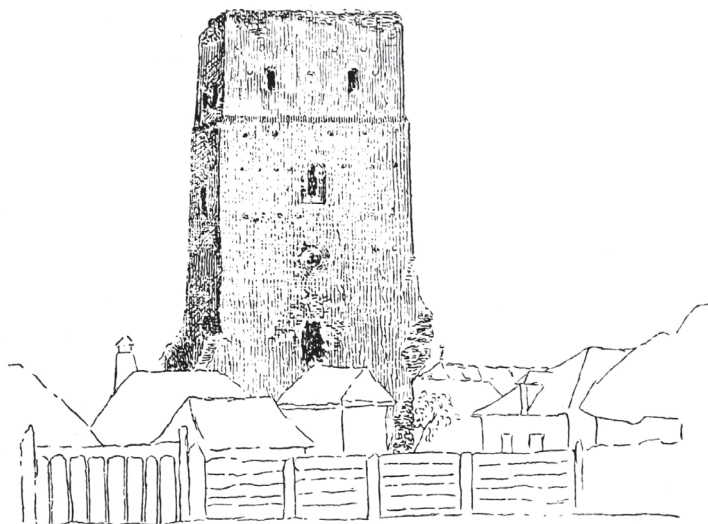
18 [Uo., 192. (131. sz.)]

19 A kéziratot Arany László özvegye a kisújszállási ref. főgym. könyvtárának ajándékozta.

20 A három próba is általános: erdőt egy éjszaka kivágni, helyét bevetni, learatni s reggelre kalácsot sütni a termésből; hegyet lehordani, szőlővel beültetni, borát szűrni; tüzet fújó paripákat megülni. Az első kettő megvan Erdélyinél, *A király és ördög* c. mesében, (III. 218.); a második Merényi *Dunamelléki népmeséi* közt, II. 117. 1.; a harmadik *A pelikán madárról* szólóban, (III. 244. l.). A *Rózsa* férfinév Krizánál, 418. l., *Rózsa vitéz*.

21 Henszlmann: *A népmese Magyarországon. MSzépirodSz*, II. félév, 168. és 219. l.

22 Simrock: *Die Quellen des Shakespeare*, II. 337.

A CSONKA TORONY NAGY-SZALONTÁN.

Petőfi rajza.

népmesékben közölt hasonlókat,²³ a költők Ovidius óta kedvelik; ez úz kergetőző játékot a képzelettel Mistral *Magali*-dalában. Arany érezte ennek népies erejét, egy, a *Nyelvőr*-ben olvasott mese prózaibb elváltozásainál öreg korában odajegyezte, hogy *Rózsa és Ibolya*-ra emlékezteti.²⁴ Legköltőibb a történetben az átok s betelése, hogy az ifjú elfelejti kedvesét, mást készül elvenni, mikor végre eszébe jut vagy ráismer és egymáséi lesznek. Ez Kalidásza *Sakuntalá*-jának gyönyörű tárgya, mely itt fölbukkan a magyar népmesében.²⁵

Rózsa és Ibolya elterjedt mese volt, bár ízről-ízre abban az alakban, amint Arany feldolgozta, nincsen följegyezve. Első följegyzője Gaál György, de az ő gyűjteményében csak 1860-ban látott napvilágot, *Az ördög leánya* címen;²⁶ Gaálnál *Az üvegbaltá*-ban is hasonlók a feladatok és átváltozások. Rokon Erdélynek 1855-ben megjelent *Magyar népmesék* kötetében (melyet nagyrészt Gaál kézírataiból adott ki) a *Több hétszer esküdni, mint egyszer*; megvan Krizánál is, *Szép Palkó* címen. Merényi később a Duna mellékéről s a Sajó vidékéről is közli; Solymossy Sándor húsz változatát ismeri.²⁷ A költeményhez tartalmilag mint

23 *BpSz*, 50. kötet, 386. l.

24 *MNyr*, VIII. 375.

25 Simrock angol változatát is ismerteti, i. m. 335–36.

26 *Gaál György magyar népmese-gyűjteménye*. I–III. Kiadták Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc. 1860. Ez a mese III. k., XXIX.

27 *Ethn*, 1906. *Rudolf meg Rudinca* címen még 1888-ban is lejegyezte Veszprém megyében Halász Ignác. – *MNyr*, XVII. 426–29.

származásra legközelebb esik a *Ráadó és Anyicska* c. mese, melyet Arany László írt le.²⁸ Gaálnál, Erdélyinél s *Ráadó*-ban idegen tag van a mese elejéhez forrva: az ördög segítség fejében kaparint meg egy újszülött fiút, kit aztán próbáin az ördög lánya segít; Krizánál is ördögök végzik el a munkákat. Arany ezt lefejtí a mese törzséről. Mindenütt érezni szépítő, simító kezét. Gaálnál, Krizánál s *Ráadó*-ban a lányok változnak lovakká s hátukon viszik el kedvesüket. Kápolna s pap helyett — mint Gaálnál, Erdélyinél van — malommá s molnárrá változtatja őket. Nagyon szétágazók a végső mozzanatok. Krizánál álomból ébredve nem ismernek többé egymásra s álmukban ötlük újra eszükbe minden; Erdélyinél a legény már meg is esküszik mással. Egészben *Ráadó* jár legközelebb a költeményhez: királyfi a hőse, aki tündér-mátkáját hazavinné apja országába, csak addig válnak el, míg ő előre siet, s még az új lakzi előtt egymáséi lesznek.

Arany egyéb népmeséi vonásokat is elegyít közbe; a mostoha nála a vasorrú bába, aki szénvonón lovagol, öreg ura pedig tutyi-mutyi ember. Az egészet kikerékíti. Minden szálát elvarr: Rózsa cserbenhagyott új mátkája visszanyeri régi szerelmét, kiért váltig búsult. Lépten-nyomon költői részletek emelkednek ki, mint a csókolódzás gyöngéd jelenete, a vércsepp kibuggyanásánál az az észrevevés, hogy „sötétebb volt a Rózsa vére”, mit Riedl Arany jellemző erejének példájául emelt ki.

Minden íz magyar: Tündérországnak határfája van; Rózsa szíve úgy ugrál örömében, mint legény a csárdában. A költő ereje s magyarsága egészen felszabadul a végső két jelenetben: az utcaajtóban törvényt látó király homéri vagy bibliai²⁹ egyszerűségű alak, egy mesebeli falusi bíró; a lakzin magyar tánc pereg, az egész násznép a lakodalmas magyar házé; a vén koldusban, ki nem szokott kérni, kiabálni, magyar szemérem és büszkeség lakik; bukfencező purdék egészítik ki a falusi képet.

Éppen ez évben adta ki Henszlmann nagy tanulmányát a népmeséről s abban Arany feldolgozásáról is megemlékezik.³⁰ Ő a mesék nagy részében jelképes értelmet keres. Így nézve a boszorkányok a tél „jelvei” s a nap küzd velük. Henszlmann hibának tartja, hogy Aranyál alig különbözik más banyáktól; azt is, hogy nem vész el, pedig téved, hiszen széttépik a szelek. Arany nem látott e tárgyban jelképet; őt a próbák s átváltozások kapták meg, főképp pedig az átok költőisége. Henszlmann még az új jegyest is lakoltatná, mert hűtelen régi szerelméhez; de a népmesék sem szigorúbbak hozzá. Azt is hibáztatja, hogy rajkók juttatják eszébe Rózsanak Ibolyát; Gaálnál egy béres; a mese kedveli az ily egyszerű eszközt; s ez így erkölcsösebb, mintha Ibolya kedvesének lakzija után három éjtszaka kopogtatja meg ablakát ga-

28 Arany László népmese gyűjteménye.

29 Pollák Miksa szószerint annak veszi s idézi Ámos V. 15: „szolgáltatatok a kapuban igaz ítéletet”. — *A. J. és a biblia*, 170. l.

30 Henszlmann Imre: *A népmese Magyarországon*. — *MSzépirodSz*, 1847., II. félév; Arany meséjéről a 219. lapon.

lamb képében, mint Erdélyinél. A költő „a cselekmény gyorsaságán igyekezett” — írja Szilágyinak (nagypént.), — „egységesen stilusos népmese-földolgozást” kívánt adni, mint Négyesy mondja; és ez sikerült is, de sem a lelki élet, sem a természet rajza nem oly gazdag, mint *Toldi*-ban (Négyesy).³¹

Egyes későbbi lejegyzések egyenest Arany hatására vallanak.³²

Maga meg volt elégedve művével; Szilágyinak, később Tompának is, úgy írt felőle, hogy „jobban szereti” *Toldi*-nál (47. nagypént., Tompa válasza 48. márc. 2., Arany levele hozzá 56. dec. 7.);³³ — de az író többnyire legújabb munkáját szereti legjobban.

Mihelyst elkészült, felküldte a *Pesti Divatlap*-nak. Március 5-én már Vahot kezében volt a „gyönyörű népies mese”³⁴ (kiadatlan levél). Siet is közölni (12. szám, március 21.), s a címhez fűzött jegyzetben dicsekszik, hogy „irodalmunk koszorús bajnoka — ki isteneink által népies költészetünk ujjáteremtőjévé látszik meghíva lenni — megigéré munkás részvételét”. E tömjénezést — mi Vahotnak munkatársainál szokása volt — a *Szépirodalmi Szemle* nem hagyta szó nélkül. Értesítőjében szemlét tartva a divatlapok felett, azt írta, hogy a költő „nem e művéért fog érdemelni dicsőséget, mivel ez gyöngébb műve lesz mindig” (47. május 9., 9-ik szám). Talán e megjegyzés is oka, hogy Arany több ily mesét nem írt (Tompá levele 48. márc. 2.),³⁵ sőt ezt is kihagyta kisebb költeményeinek 1856-iki gyűjteményéből (Tompá 48. márc. 2. és Tompához 56. dec. 7.).³⁶ Később visszatért hozzá, kétszer is belefogott átdolgozásába, új alakba önteni is megpróbálta,³⁷ de mindez abba maradt; *Összes költeményei* 67-iki kiadásába csak átsimítva vette föl.

Rózsa és Ibolya volt az első költemény, mely Arany nevével napvilágot látott. A *Pesti Divatlap* mutatta be őt a közönségnek. E lap a népies irányt karolta fel, egy ideig Petőfi volt segédszerkesztője s itt közölte verseit, míg 46-ban meghasonlott Vahottal, s a ‚Tizek társaságával’ együtt az *Életképek*-hez pártolt. Vahot tovább is megmaradt ez iránynál; ide vonzotta természete s az érdek is, mert az ébredő nemzeti érzésre számolt. Vahot hangos alakja volt az akkori nyers bohémségnek, mely az irodalmat pusztán kenyérnek nézte, tanyáját kocsmákban ütötte fel, adta a fesztelent, s apró-cseprő magánügyeivel mulattatta a közönséget. Vahot is a virtusért lelkesült, melynek jelvénye kulacs és fokos. Magyar ruhában, de házi sap-

31 Négyesy László: *Arany és a magyar nyelv*. — *MNy*, 1917. 5–6. füz. — Kalmár Elek rámutatott, hogy Arany megjelenít egy népi kifejezést: jégeső zúg s az a vén boszorkány átka. — *János vitéz*-ben is a katonák levegőt esznek, mert oly sűrű, hogy „harapni lehet”. — *EPhK*, XVII. 649.

32 Solymossy felhossa Kálmány *Hagyományok* c. kötetéből *Rózsa és Ibolya*-t; ilyen Berze Nagy János gyűjteményében *Rózsa meg Viola*; ponyván is megjelent *Ibolya és Nefejejs*, 1884-ben, Rózsa Kálmán kiadásában. Arany műve is megjelent a nép számára, a *Jó könyvek* közt.

33 [*AJÖM* XV, 53. (38. sz.); *Uo.*, 189–193. (131. sz.); *AJÖM* XVI, 777–779. (855. sz.)]

34 [*AJÖM* XV, 63. (45. sz.)]

35 [*Uo.*, 189–193. (131. sz.)]

36 [*Uo.*; *AJÖM* XVI, 777–779. (855. sz.)]

37 E töredék megjelent *Hátrahagyott Versei* közt.

kában vétette le magát, egyik kezében hosszúszerű pipa, a másikban boros pohár. Sekély tehetsége főképp a színpadot ostromolta, többnyire mások sikert aratott műveinek utánzatával. A közönségnek tetszett Gaál József Mátyás-adomája, *A király Ludason*, Vahot megismétli a *Költő és király*-lyal, mely Mátyást egyetlen kalandokba bonyolítja. Nagy Ignác *Tisztújítás*-a nyomában *Még egy tisztújítás*-sal állott elő, Szigligeti sikerei után népszínművekkel. Azonban a népiest fölcseréli a póriással, a tárgytól, sőt a címtől vár hatást (*Éljen a honi!*), később oly fogásoktól, hogy cigánybandát, sőt lovat visz a színpadra. Mint szerkesztő, irodalmi potenciát érezte magát; főképp a fiatal írókat pártfogolta, de jobbára csak dicsérettel fizetett. Aranyt is hízélgéssel édesgeti magához; dicsérgeti *Rózsa és Ibolya*-t; „szeretik ám itt az ön meséjét nagyon” azt is tudakolja, nem akarna-e pesti lakos lenni, „mert csak itt az élet”.³⁸ (Márc. 20. kiadatl.)

Arannyal Petőfit kívánja pótolni. Ivenként 25 pengő forintot kínál. „... azt is ajánlanám önnek, hogy az olly népies költeményt, mint nálam levő meséje, érdemes volna később külön is kinyomatni, különösen a nép számára. És ez igen kevésbe kerülne úgy, ha például én a már lapom számára kiszedett betűket nem hanyatnám szét, hanem mintegy 1000–1500 példányban egyszerű papíron mind a könyvkereskedés, mind a ponyvák számára kinyomatnám”³⁹ (márc. 5. kiadatl.). Arra is kész, hogy ő nyomassa ki s e kiadás tiszta jövedelme illetné a költőt szerzői díj helyett. Jellemző Aranyra, hogy egyiket sem fogadja el. „Mindenik elzárt volna az újabb kiadás előtti előleges javítástól”⁴⁰ – írja Szilágyinak (47. nagypént.). Az ígéretések közt Arany csakhamar csapdába botlik. A költő az ívenkénti díjazásba prózaelbeszélést is beleért, egybe már bele is fogott, Vahot hirdette is (Arany Petőfinek, május 27.),⁴¹ viszont húzódozni kezd a nagyobb költeményektől, melyeket meg kellene szakítani, s ilyeneknél már csak arra ajánlkozik, hogy kiadót keres (márc. 20. kiadatl.).⁴² Március végén a *Divatlap* borítékán mégis a kizárólagos dolgozótársak közt hirdeti Aranyt. Ezen Petőfi megütközik s epésen festi le barátjának Vahotot s óvja tőle (márc. 31.).⁴³ Vahot minden úton-módon kedvében jár; júniusban magasztaló ismertetést közöl *Toldi*-ről, (26. sz., jún. 27.) egy-egy beküldött versét előre emlegeti a *Szerkesztői értesítő*-ben,⁴⁴ összfel pedig kiadja a fiatal Szász Károlynak Aranyhoz írt lelkesülő versét (szept. 16. *Szöke Panni* után). 48-ra minden áron le akarja kötni kizárólagosan. „Minthogy az *Életképek*-nek Petőfije

38 [AJÖM XV, 72. (49. sz.)]

39 [Uo., 63. (45. sz.)]

40 [Uo., 78. (52. sz.)]

41 [Uo., 89. (61. sz.)]

42 [Uo., 71. (49. sz.)]

43 [Uo., 73. (51. sz.)]

44 1847. II. 42. sz. okt. 14., a boríték hátlapján: „Arany és Szemere M. verseit megkaptuk”. Ugyanígy 36. sz. szept. 2. „Ifj. Szász Károlynak ,Aranyhoz’ írt szép költeménye még e hónapban napvilágot látand”.

van, miért ne legyen a Divatlapnak Aranya?”⁴⁵ (Jún. 6., kiadatl.). Nagyobb művek ívét 25 pengő forinttal, a kisebb verseket négy pengőjével fizetné, mint Tompának. (U. o.) Az akkori viszonyok közt ez meglehetősen díjazás. 1843-ban Nagy Ignác a *Tisztújítás* előadásaiából 170 pengőt vett be, a *Torzképek* két kötetéből kétszáz pengőt, a *Külföldi Regénytár* szerkesztéséből 49 forintot, 47-ben a *Divatlap*-nál, az *Életképek*-nél összesen nyolcvan forintot keresett.⁴⁶ Az ötvenes években a népszerű Beöthy László *Az ördög naplójá*-nak négy ívéért 80 pengőforintot kap Müller Gyula könyvárustól, aki „egy tavaszi kabát, mellény és nadrágért jót álland”, mi azután a díjból levonatik.⁴⁷ Petőfi mint segédszerkesztő 1844-ben Vahottól szállást, ellátást és havi tizenöt váltó forintot húzott, egy-egy verséért pedig két forintot.⁴⁸ Vahot ajánlata ehhez képest tisztességes volt, De a folytonos csúrés-csavarás kedvetlenítette Aranyt; az év végén túl nem is kötötte le magát, hanem az *Életképek*-hez, Petőfi mellé szegődött. Vahot boszút is állott érte. Arany taggá választásakor sajnálkozott a Kisfaludy-Társaság népszerűségének apadásán, mi Aranyt annyira bántotta, hogy csak a Társaság iránti tisztelet tartotta vissza a leköszönéstől. (Toldynak, 48. febr. 25.)⁴⁹

A *Divatlap*-nak megvolt az az érdeme, hogy utat nyitott Aranynak a közönséghez s kisebb költemények írására ösztönözte. Munkakedvét azonban mindjárt eleinte egy szerencsétlen esemény bénította meg.

Szalonta nád- és zsúpfedelű házai közt gyakori volt a tűzvész. A nép minden tüzet annak nevére nevezett, akinek hibájából támadt. Az a tűzvész, mely 1847-ben a község nagy részét elhamvasztotta, a „Kalári tüze”, mert Szabó Jánosné Zempléni Klára házában ütött ki, április 17-én, a Kis-Kölesér-utca végén, hol az asszony a katonáknak szokott sütni-főzni, nagy rendetlenség és örökös mulatozás közt, ami ily házakban szokásos. Szombati nap volt; Arany hivatalában dolgozott, mikor déli tizenkét óra után félreverték a harangot. Többedmagával az egyetlen fecskendőhöz fut, — „lovakat várni késő volt” — de a dühöngő délkeleti szélben a tűz harapózása ellen nincs mentség. A lángok végighasalnak a sűrűn és rendetlenül épült nádas házakon, a leomlott nád lángol az utcákon, a városháza is lángban. Arany hazafut; a jegyzői lak cserépfedelű ugyan, de a tűz a cserepes házakat sem kíméli. Pincéje már tele a szomszédok bútoraival, maga egy szobába hordja össze mindenét, hol semmit sincsenek nagyobb biztonságban, de a fejletlen ijedség tenni, menteni akar. Már tüzet fog átellenben a templom zsindele-teteje; a félrevert harang kongása elnémul, a három harang megolvadtan zuhan alá a torony aljába. Aranytól a harmadik ház s szomszédjának óla már ég. — Egy pár szomszédal „erejük végmegfeszítéséig hordják a vizet, s a szomszéd ház, mely

45 [AJÖM XV, 94. (65. sz.)]

46 *ItK*, II. 1893. 227. l.

47 U. o.; XXI. 1911. 242. l.

48 Ferenczi Zoltán: *Petőfi életrajza*, II. 15. l.

49 [AJÖM XV, 188. (128. sz.)]

rohadt gazzal lévén fedve, nem lobbant hamar lángra, meg van mentve”. Arany lakása épen maradt, de bár a város jóformán nyugatra esett tőle, most az övé látzott szélső háznak, túl rajta nyugatnak csak rom, meg rom.

Estefelé megfordul a szél s nyugatról hordja a szikrát a még álló tetőkre. Megint Arany jár elől példával, hogy ellocsolják a zsarátnokot; fél éjszaka hordják a vizet a fel-fellobbanó parázsra. Éjfélkor megered a zápor s elolt üszköt és repülő szikrát.

Hétszázkilencven ház, kétezernégyszáz mindenféle épület hamvadt el. Vastag kapubálványok tövig égtek. A házakban a lakosságnak mindene, élelme is ott vezett. A füstölgő romok közt a szülők keresték eltévedt gyermekeiket. Mindezt Arany maga írja le a jegyzőkönyvben s Petőfinek írt levelében, ápr. 21.⁵⁰ „Egy nagy sík területen — írja barátjának — semmit sem látni, mint kormos falakat, nyulánk kéményeket s itt-ott még most is füstölgő üszköket. A házak — vagy inkább romok — többnyire lakatlanok, néhol egy-egy hű kutya félig összeégve őrködik azok körül, vagy az éhenhalással küzdő házigazda tántorog köztük”⁵¹ A módosabb gazdák utóbb kihúzódnak a tanyákra, mások félereszt ragasztanak a romfalakhoz; — a szegénység vermekben, gödrökben húzódik meg.

Aranynak első dolga adakozásra hívni fel a megyét és az országot. Ő a segítő bizottság lelke, ő vezeti az elszámolást; július 8-ig tizenkétezerrel több kenyeret oszt szét az inségesek közt⁵² s a begyült tizenhatezer forint egyharmadát is az inség csillapítására fordítja.⁵³ Míg a templomot helyrehozzák, a piactéren tartják az isteni tiszteletet s annak végeztével osztják ki a kenyeret.

Kérvényt fogalmaz V. Ferdinand királyhoz, hogy „az annyira elterjedt uzso-ráskodás miatt” „a királyi kincstárból negyvenezer ezüstforint kölcsönnek ... minél olcsóbb kamat mellett kiadását elrendelni méltóztassa”.⁵⁴ A kiküldött királyi biztos, br. Vay Miklós, rögtön 5000 aranyforint kölcsönt utalványoz ki a tűzkárosultaknak, azzal a kikötéssel, hogy új épületeiket kötelesek cseréptetőre venni. A város okos és erélyes főbírája, Kenyeres János, végzett ügyvéd, határozatot erőszakol ki a keskeny sikátorok kiszélesítésére, kisajátítás útján, mert a városon keresztül eddig csak kelet-nyugatnak húzódtak széles utcák, keresztbe csupán gyalogosoknak való keskeny közök futottak. Siet az egyházi, városi és iskolai épületek helyreállításával. Mindebben Arany volt tanácsadója, segítője.⁵⁵ E fejezetet Rozvány Szalonta történetében „Arany János küzdelmé”-nek nevezi. Mindennapi munkája roppantúl felszaporodott.

50 [Uo., 86. (57. sz.)]

51 A jegyzőkönyvet közli Rozvány: *Nagy-Szalonta történelme* (1800–1848), 38–43. l. U. ott Rozvány is leírja a tüzet, szemtanúként s egy róla szóló verses krónikát is lenyomat, 52–60. l.

52 U. o., 67–72. l.

53 U. o., 73. l.

54 Ez iratok u. o., 50–52. l. (Az idézett utolsó szóhoz Arany odaírta zárjelben: *(nem parancsoló módban, ikes igével.)*)

55 U. ott 84. l.

A leégett városházból a főbírói hivatal a kaszinóba költözött. Elégett a levéltár is, mert ajtaját, ablakait nem védelmezték vastáblák; a tűz martaléka lett sok fontos oklevél, mely a háromszáz hajdú birtokszerzését igazolta. Elhamvadt a város sok pörös irata, ezek pótlására szükségessé vált „minden káptalanok és Conventeknek kerestető parancs mellett felhánytatása.” Elégtek a város számadásai, a földfelmérések, telekkönyvek, adókimutatások, ezek hiánya hosszú időre megnehezítette és megnövelte Arany hivatali munkáját.

Ez időben panaszolja Petőfinek: „Nekem oly prózai, oly kisszerű élet jutott, hogy, hivatalos iratokon kívül, akár az olvasást is elfeledjem“⁵⁶ (47. május 27.). Ehhez járult a leverő látvány és nyomasztó érzés s a megélhetés gondja.

A szerencsétlenség hírére Toldy Ferenc leküldi Szőnyi Pál útján a húsz arany pályadíjat s még hatvan forintot; Arany csak a díjat veszi át, a többit segélynek nézi s vonakodik elfogadni, minthogy ő „a tűzvész által közvetlen semmi kárt nem vallott”; de tart tőle, „hogy most már elszegényedett nép közt lakván, ez az ő hivatalos fáradozásait oly jól, mint ezelőtt, nem jutalmazhatja”.⁵⁷

Ennyi gond és munka közben május derekától mégis minden hónapban küld egy-egy verset a *Divatlap*-nak, az év végéig összesen hetet. Szűkös jövedelmének megpótlása is sarkallhatja. E kapcsolatnak megvan az a jó oldala, hogy eltéríti a fordítási tervektől, saját tehetségének kifejtésére ösztönzi. „Erőnek erejével eredeti íróvá tesznek, s a fordítás hátrább marad”⁵⁸ – írja Szilágyinak (47. nagypéntek).

Nyomott hangulatában s tenger munkája mellett pár hónapig nem ír kis verseknél egyebet. Annál többet gondolkozik a népies költészet célja s módjai fölül. Egy-egy tervét, gondolatát föl-fölveti leveleiben Petőfi előtt, csakhogy az nyugtalanabb levélíró, sem hogy tollát elméletre fogná. Nem is sűrűn váltanak levelet; személyes találkozásukig, júniusig, Petőfi mindössze háromszor ír, Arany négyszer. Nem írhatnak magukról, míg egymást sem ismerik; Petőfi Juliát sem említi addig. Arany többnyire irodalmi terveibe mélyed. Levelezésük később sem hasonlítható Goethe és Schiller elvont eszmecsereéhez, de két nagy léleknek ily kitárlása, ölelkezése fölemelő. Aranyhoz először közeledik vele rokon szellem baráti szívvel, költői példaképe nyújt kezét; Petőfi sok kicsinylő támadás után a maga irányát látja elismerve egy nagy műben, melyet koszorújával ékít a hagyományokat őrző irodalmi Társaság. Petőfi régi ellensége, a *Honderű*, mindjárt együtt támadja őket, gúnyverssel utánozva kölcsönös üdvözlő verseiket, mintha egymás dicsőítésére szövetkeztek volna (május 18.). Irodalmi barátságuk már személyes találkozásuk előtt is meghitté válik. Leveleik őszinteségükben mindkettőjüknél

56 [AJÖM XV, 91. (61. sz.)]

57 Szőnyi Pál ekkor nevelő Geszten a Tisza-családnál; levele Toldy Ferenchez, N.-Várad, 1847. szept. 28.; közölte a *Vasárnapi Ujság*, 1893. 20. sz. — Toldynak, okt. 1. írt levele fölvilágosítja a költőt, hogy a 60 pft a pályaművek kiadása után öt megillető rész.

58 [AJÖM XV, 78. (52. sz.)]

naplót pótolnak. Petőfi boldogsága küszöbén áll; csak úgy szikrázik benne a tréfa, kergetőzik a sok ötlet; Arany hasonló hangot próbál, mintha gondokba fulladt ifjúsága most föléledne, s hozzáfiatalodnék barátjához; hiszen mindössze hét év köztük a korkülönbség. Alig várják, hogy találkozzanak. Petőfi már második levelében azt mondja: „Úgy szeretnék már látni és megölelni”.⁵⁹ Arany váltig hívja s előre bemutatja családját: „Jőjj el, az isten áldjon meg; az én nőm se nem fest, se nem zongoráz,... de Petőfit olvas, jó anya s jó magyar gazdasszony, t. i. a miből van. Majd főz olyan töltött káposztát, hogy édes anyád is *csak olyat* főzhetett”.⁶⁰ A gyermekek is „égnék látni azt a jó ‚Petőfi bácsit‘, ki azt a szép *Kukoricza Jancsit* írta”⁶¹ (febr. 28.). Később azt mondja: „Nőm azzal dicsekszik, hogy ha egyszer véletlenül betoppannál, arcképed után megismerne. Fogadtam vele, ugyan tégy próbát”⁶² (máj. 27.).

Petőfi csakugyan váratlanul toppant be s hamarább, mint tervezte. Ekkor fejlődött szerelmi regénye. Május havában Erdődön járt s megkérte Júlia kezét. A szülők ellenkeztek, s legalább őszre halasztották az esküvőt, kikötve, hogy addig a fiatalok ne találkozzanak. Petőfi így is boldogan indult hazafelé, Nagyváradon át s június 1-én délre kint termett Szalontán. Mikor a jegyzői lakba benyitott, Arany né épen a tűzhely körül szorgoskodott; a vendég oda surrant, átölelte, megcsókolta. Arany a községen kívül, gyümölcsös kertjében dolgoztatott; Petőfi utána megy; már messziről megismeri, amint egy fiatal diófán babrálgat. — Addig éljen, míg abból a fából telik ki a koporsója — kiált oda. Arany odanéz s ő is tüstént ráösmer.⁶³

Petőfi tizedikéig maradt Szalontán (Arany följegyzése, Petőfi egyik levelének szélén). Amint az érdekes vendégnek híre futott, többen látni kívánták. Rozvány György együtt találta őket, de Petőfi hideg köszönés után kiment a szobából. Ridegen bánt Balogh János szenátorral is, aki nem egykönnyen hagyta magát lerázni, Petőfi utóbb meg is kedvelte, mert mindenre rímet vágott.⁶⁴ Egy környékbeli pap a kertbe is utána ment, de a költő ügyet sem vetett rá, épen egy versen gondolkozott.⁶⁵ Arany alig győzte barátját mentegezni, hogy sokat dolgozik s terhére van, ha háborgatják. Rendesen járkálva gondolta ki versét, egyes sorait papirdarabkákra szokta feljegyezni; szobája néha tele volt elszórt papírfoszlánnyal, beszélt Arany Gyulainak.

Petőfi jól érezte magát a „kis szobácskában, melynek hossza öt, széle pedig két lépés”, (*Uti lev.* VII.) Itt írta VII. *Uti levelé*-t Kerényinek. „Éltem legszebb napjai

59 [Uo., 57. (40. sz.)]

60 [Uo., 60. (41. sz.)]

61 [Uo.]

62 [Uo., 91. (61. sz.)]

63 Így maradt fenn az Arany-családban. Nagy J.: *Szab*, 1883. máj. 1.

64 Rozvány: *Nagy-Szalonta történelme*, 208. l.

65 Gyöngyösi, 137. l.

közé sorozom e hetet, melyet itt töltöttem, új barátom családi körében. Egy felől a komoly vidámságú családapa, más felől a vidám komolyságú családanya s előttünk a két fecsegő, virgonc gyermek, egy szőke leányka s egy barna kis fiú... ilyen koszorú övezi szívemet, és boldog vagyok; csak az fáj, hogy a napokban már elhagynom, el kell hagynom őket, kiket annyira szeretek, mintha ikertestvéreim volnának”. Lerajzolta Aranyt, aki négy sorban tréfás verses kritikát írt a rajz alá. Játszott Lacival, „ki akkor három éves volt s kit igen szeretett, nagyokat ütven fenekére, az ő módja szerint. A gyermekeim is igen szerették, ... mert ő igen kedves tudott lenni azok irányában, ha akart” (Arany id. jegyzete.). Ekkor írta pompás gyermekversét *Arany Lacinak*. Hat verset ír e néhány nap alatt. Kettő Julia körül szálldos, négy szalontai benyomásból sarjad. Ott írta *Sári néni*-t, „egy öreg asszony adván neki tárgyat, ki a tűzvész alkalmával fedél nélkül maradt s nálam a színben vonta meg magát, míg jobb helyet kap” – jegyezte föl Arany. Lerajzolta s megénekelte a Csonka tornyot, s itt írta költeményét a gólyáról.

Új verseit bizonyára megmutatta barátjának. Aranynak aligha volt mutatni valója, hivatala egészen lekötötte. Annál többet beszélhetett irodalomról. Petőfi levitte ajándékba *Összes költeményei*-nek márciusban megjelent nagy kötetét; bele is írta: *Arany Jánosnak – Petőfi Sándor*. Arany most együtt látta barátjának egész munkáját. Sokat beszélhetek róla. Arany kifejthette esztétikai nézeteit, melyek ez időtájt forrtak ki benne. Petőfi azt írta neki első levelében: „A népköltészet az igazi költészet. Legyünk rajta, hogy azt tegyük uralkodóvá”;⁶⁶ – Arany azt válaszolja: „Elveit ... forró kebellemel osztom, ... hisz nekem önzés-ből is azt kell tennem”.⁶⁷ (Népköltészetnek ők saját népies költészetüket nevezték s magukat népköltőknek.) Ez irány nála nem csupán a származás öröksége vagy fiatalkori olvasmányainak hagyománya; őt a világirodalom remekeinek tanulmányán, Byron-fordításon, saját hexameteres époszán és Homeroson keresztül vezette ide izlése s a művészi meggyőződés. Petőfi példája világított előtte, de a maga útján járt. Előbb, mintsem *Toldi* diadaláról hall s Petőfivel levelezni kezd, már azt kérdezi magától: „... mi volna az, ha valaki, ki *a nép nyelvén költeni ért*, megkísértené”⁶⁸ a népies hőskölteményt? (Szilágyihoz, 47. jan. 9.) Szilágyi gondolatait is szeretné olvasni a népiességről (nagyapénteki levél).⁶⁹ Szilágyi felel is, csakhogy ő nem nézi a népiest a nemzeti költészet alapjának, mindössze úgy látja, hogy „a népiesség egyik, nem legkisebb, nem legkönnyebb ága a művésziességnek”;⁷⁰ hevenyészett elmefuttatása a népiest jóformán csak az írásmódra korlátozza. (47. ápr. 9. Kiadatlan.) Ő viszont Aranyt biztatja, hogy „pennázhatna erről egy ke-

66 [AJÖM XV, 50. (37. sz.)]

67 [Uo., 53. (38. sz.)]

68 [Uo., 42. (30. sz.)]

69 [Uo., 81. (53. sz.)]

70 [Uo., 82.]

véssé”, „mert ez nálunk még aestheticailag kifejtve, meghatározva nincs”⁷¹ (márc. 12.). Arany végig is gondolja a népies költészet célját s eszközeit. Egész elmélete kristályosul ki, melyet biztosan megvitatnak Petőfivel, s nyilván egyetértenek benne. Erre vall, hogy ettől fogva Arany többet és határozottabban hangoztatja elveit; részletesen is kifejti Tompának s még az év őszén Szász Károlynak, aki őt a *Divatlap*-ban verssel üdvözölte.⁷² A vers Petőfi üdvözlő versének visszhangja, összefoglalja hármójokat Tompával, s a néphez szóló költőket dicsőíti bennök.⁷³ Arany így okkal fejti ki köszönő levelében a népies költészet feladatát, útmutatásul az ifjú költőnek. Tompához írott levele elveszett, de a válaszból kivehetni tartalmát; e két levélből egész elméletét kiolvashatni.

Első céljuk: a népnek írni, vagy legalább a nép számára is. Üdvözlő versében Petőfi egyenest célul tűzi:

daloljunk számára,
Legyen minden dalunk egy-egy vigasztalás,
Egy édes álom a kemény nyoszolyára.

Arany is ezt fejtegette Tompának, mint a válaszból látni: „Én azt igen régen fájdalmasan érzem, hogy a népnek nincs irodalma.”⁷⁴ (47. jun. 14.).

A népnek szóló költészet útján Petőfi előtt politikai cél lebeg: „Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll hozzá, hogy a politikában is uralkodjék, s ez a század föladata, ezt kivívni célja minden nemes kebelnek, ki megsokallta látni, mint mártirkodnak milliók, hogy egy pár ezren henyélhessenek és élvezzenek.”⁷⁵ Így beszél első levelében. Arany is oly költészetről álmodik, „mit azon egynéhány politikai *nulla*, azon még fejtelten *zéro*, melyekhez nem több, csak egy vonás: 1 (mi például kardvonás is lehet) kivántatik, hogy politikai milliókká emeltessék, ez a *számatlan nagy szám*... magáénak, szívvéréből szakadottnak vall”⁷⁶ (Petőfi-nek, 47. május 27.). E hang a kor és Petőfi visszhangja. Csak mellett Dózsára gondol, mint époszi hősré, kinek harca „elnyomottaké az elnyomók ellen”, így szinte

71 [Uo., 68. (47. sz.)]

72 A vers a *Divatlap*-ban szept. 16. jelent meg, Arany *Szöke Panni*-jával egy számban.

73 A szegény, szegény nép! mennyi bánat nyomja;
Barna kenyere is mennyi kínna ára!

— — —

— — —

Hála, hála nektek! — kik a szegény népet
Az emlékezetnek szárnyára vettétek!
S a múlt örömeivel a jelen keservét
Legalább egy percre elfeledtettétek.

74 [Az *AJÖM*-ben a levél keltezése 1848. márc. 2.; *AJÖM* XV, 191. (131. sz.)]

75 [Uo., 50. (37. sz.)]

76 [Uo., 89. (61. sz.)]

rokonnak látszik Rákóczival, aki szintén megfordul fejében (Petőfinek, 47. febr. 28.).⁷⁷ A honfoglalás époszában azt a vért készül magasztalni, mely „résztint csata-téren folyt el, résztint a magvetők igénytelen gubája alatt rejlik.” (U. o.) *A Szegény jobbágy* ily politikai érzésű vers; de míg Petőfinél a forradalmi hang folyvást erős-bül, Aranynál lehiggad, a népies költészetben csupán költői célokat s eszközöket lát; csak a szabadságharc alatt csap föl e láng újra buzdító verseiből. Ez egy különbséggel a népies költészet hivatására teljesen egyetért Petőfivel.

A népköltéshez minden irodalom akkor fordul, mikor az idegen példák ellenében a nemzeti hagyományokban eredetiségre, a mesterkéeltséggel szemben egyszerűsége vágyik. Így jelent meg a tavak ködös költői közt akkora hatással Burns, a föllengő és gyöngéd franciák közt így vette ajkára az utcák dalát Béranger. Aranyt is ily cél vezeti, midőn költeményeinek tárgyát a nép életéből veszi s a nép felfogása szerint, a nép módján adja elő. Petőfi azt mondotta Szász Károlynak: a régibb költők, még Vörösmarty is, úgy vannak a népiessel, mint a fecske, mikor a víz színe fölött repdes, néha szinte súrolja tükrét, mintha úszni ereszkednék rá s elemében volna, de rögtön újra fölnyilalja magát s magasra szárnyal.⁷⁸ Horváth János finom megkülönböztetése szerint: csak ábrázolták a népet, de nem idomultak hozzá. Arany és Petőfi magukévá teszik a nép egész költői kincsét: hangját, rhythmusát, felfogását.

A nyelvre nézve kitűnik Arany felfogása Tompa leveléből: „Ily modorban írni, a népre hatni, nem engedni elveszni azon nyelvkincseket, melyeket, mint mondod is, csak a nép nyelve tartott meg, kötelességül nézem.”⁷⁹ (48. márc. 2.). Az ifjú Szász Károlynak a nyelvről azt írja Arany: „... nem az a költészet végcélja s tökély-pontja, hogy a lehető legfensőbb fokig csigáztassék nyelve, hanem az, hogy magát egyszerű köntösben is képes legyen művészileg fejezni ki.”⁸⁰ (47. okt. 11.). — Ez a népiesben megújulást kereső költészet eszménye.

A nyelv mellett Arany figyeli a nép énekeinek dallamát, azokban a különleges magyar versidomot. Petőfi e részben hallása után indult. Arany megfigyel, tanulmányoz. Olvassa a *Szépirodalmi Szemlé*-ben (47. márc. 28., 13. sz.) *A magyar népzene és versmérték* című értekezést, mely a *Népdalok és mondák* népszerűbb darabjainak Fogarasi és Travnyik füzeteiben énekekre és zongorára tett dallamai alapján a dallam és rhythmus egybevágását fejtegeti, ismertetve a gyakoribb ütemeket, ismételten rámutatva a négyszótagú ütemekben a choriambusra, sőt általános szabályul hangoztatja, hogy „a magyar lassú dalok hosszabb soraiban uralkodó láb a lengedező.” Ez értekezés figyelmezteti Aranyt először az ütemek zenei értékének szemmel tartására s a lengedezőre, melyet később annyira ked-

77 [Uo., 59. (41. sz.)]

78 Szász Károly Arany *Összes Költeményei*-nek bírálatában. *BpKözl*, 1867.

79 [*AJÓM* XV, 50. (37. sz.)]

80 [Uo., 191. (131. sz.)]

vel. Maga is készül népdal-schémákat gyűjteni. „E gyűjtemény legtarkább, változatosabb lesz”⁸¹ — írja Szilágyinak (nagyöntek.). — A *Szemle* cikke vezeti Erdélyi gyűjteményére (u. o.), buzgón forgatja, sok darabját megjegyzi, egyes sorok, példák később is visszacsengenek nála.⁸²

A népköltés egyszerű, naiv szépségeitől egészséges visszahatást remél a föllengző szenvelgés ellenében. Már *Toldi* diadala előtt hirdeti Szilágyinak: „Most van ideje klasszikai egyszerűségekre törekedni, nehogy elsodorja az embert a dagály tenger”⁸³ (47. jan. 31.). Kikél a „halavány, homályos és hideg poesis” ellen s fogadkozik Petőfinek, hogy „az érthetetlen szépségek kora lejárt,... vagy ha még le nem járt volna, lejárátjuk”⁸⁴ (Pet. május 27. és aug. 5.). Homeros példáján úgy látja: „... a népköltő feladata nem az, hogy elvegyüljön a durva nép közt s legyen egyszerűvé velek, hanem az, hogy tanulja meg a legfelsőbb költői szépségeket is a népnek élvezhető alakban adni elő. Ez lebegett előttem, midőn *Toldi*-t írtam, s ez úton haladok ezentúl is, ha lehet.”⁸⁵ (Szilágyinak, 47. nagyöntekén.) Ez a népies költészet fejlődésének útja és célja szemében.

Azonban nem szándékozik megállni a népies költészetnél. Erdélyinek a gyűjteményt kísérő tanulmányában értékes gondolatokat olvas a nép- és műköltészet kapcsolatáról. Több ily helyet meg is jegyez a szövegben, így a Kölcseyből vett jelmondatot: „A nemzeti poesis eredeti szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni”; továbbá, hogy „a népköltészet megkedvelését visszalépésnek csak balga fogja tekinteni” s hogy „a népköltés olyan a művelt írókének, mint törzsök a virágnak.” E fölfogás termékenyítőn hat Arany elméjére. Csaknem ugyane sza-

81 [Uo., 77. (52. sz.)]

82 E korbeli verseiben Erdélyi gyűjteményére mutatnak vissza főképen *A varró leányok* párbeszéde (Erd. *Szép Ilona és Bakonyi Jutka*, I. 377., 392–3.), az *Írószobám* rhythmusa, kurjantásai, *A betyár* egyes szakainak dallama, az *Én vagyok az anyám átka* felfogása, hangja, szerkezete; az ötvenes években innen válogat jellegűeket a *Daliás idők* első énekeihez. Amint Rozgonyinét szólítja ura: „Én kegyesem, szép hitesem” — annak itt a párja: „kegyesem, jegyesem!” (II. 451.). *A Lacikonyhá*-ban említett „kupecs kalap” is előfordul III. 69. db. Innen kölcsönözhetette a *Lóra magyar, lóra!*... hangulatos első szavait (I. 271.). *Török Bálint* végsora rokon e képpel: „Megért szívem búbanatja, — A halál lekasználhatja.” (I. 75.), *Zách Klára* hasonlatai is ezzel (I. 140.):

Szakajtottam rózsát, fehérét,
Tartottam szeretőt, kevélyet;
Szakajtottam rózsát, pirosat,
Tartottam szeretőt, csinosat.

A gyűjtemény darabjaira tett megjegyzései jobbára későbbiek, a versidom tanulmányozásának korából valók; az értekezés helyeinek megjelölése alkalmasint e korból, mikor Arany a népieség elve foglalkoztatta. Az I–II. kötetet már 47-ben megvehette, midőn szándékáról ír Szilágyinak (ápr.), — a 48-ban megjelent III. kötet másképp van kötve könyvei közt.

83 [AJÖM XV, 48. (34. sz.)]

84 [Uo., 110. (82. sz.)]

85 [Uo., 77. (52. sz.)]

vakkal ismétli ez év őszén Szász Károlynak a népiességről, hogy „vele az irodalom korántsem hátrafelé menne”. Ez alapról ő messze tekint. Idézi Szásznak a Petőfi elvét: „a népköltészet az igazi költészet”, mire „ő is áment mondott”, de — teszi hozzá — „mégsem úgy értettem azt, hogy minden költő *tisztán* népköltő legyen, ... hanem úgy, hogy a költészet ne legyen olyan, milyenné az a legújabb időben nemesült (!) t. i. csak egynéhány tudósnak, vagy ábrándozó holdvilág-egyéniségnek nagy bajjal megérthető, a nagy többségnek pedig teljesen élvezhetetlen, hanem legyen egyszerűen nemes, erőteljes, a nép nyelvét megközelítő s ennek virágaival ékes, — szóval döntessék el a közfal a népi és ma úgynevezett *fennköltészet* közt és legyen a költészet általános, *nemzeti*”.⁸⁶ „E cél elérésére — írja Szilágyinak (szept. 6.) — csak a most divatos népies modoron keresztül juthatni s azért még, népies, *for ever!*”⁸⁷ A népies irányt egyrészt orvosságul fogja fel a mesterkéltséget, idegenszerű költészet ellenében, másrészt átmenetül nézi a népköltéstől, minden költészet alapjától, a nemzeti műköltéshez.

Útja ennek „*az individualizálás* elve, minek az ember csak a nevét tanulja meg az aestheticából, a többit maga csinálja... Az embernek magába kell szállani s onnan fejteni ki, a mit tud”⁸⁸ — írja Szilágyinak (47. szept. 6.). Ez annyi, hogy a költő egyéni tehetségével emeli feljebb a népköltészet elemeit. Ezt cselekedte Petőfi, így gondolta el Arany.

Petőfi vezérelve az igazság. „A mi igaz, az természetes, a mi természetes, az jó és szerintem szép is. Ez az én aestheticám”. „...én az az ember vagyok, ki az igazért a szépet is fölládozom”⁸⁹ (47. márc. 31.). A népköltéshez való közelállás mindenkinél bizonyos fokú józan realizmust jelent. Arany megjegyzi a Petőfi szavaira: „Fejed nem köszöni meg a bókot, mert ha még oly szép érzetek fakadnának is a szívből, az alakítás, elrendezés dicsősége a főt illeti”.⁹⁰ (Május 27.) Máskor is azt írja: „nálam *főleg* a compositióban van a poezis, ha t. i. van; és ha a compositiót már előre gyöngének sejtem, soha sem vesztegetem rá a mindennapi költészet tar-ka szalagbokrát”.⁹¹ (Petőfinek, 48. ápr. 22.) Ebben Arany mûgondja szólal meg, a szerkezet és előadás fontossága, a műköltő kiemelkedő sajátosságai.

Ezzel a népies költészet fölér a műköltészet magaslatára.

Egész elmélkedését ebben foglalja össze: „Szeretem a *nemzeti* költészetet; a *népiesség* köntösében még most; később majd puszta”.⁹² (Szilágyinak, 47. szept. 6.)

Örömmel írja ősszel Szilágyinak (u. o.): „A *Szépirodalmi Szemle* teljesen ki-mondja az én elvemet, melyre én a népies kezdet által készülök: Legyen a költészet

86 [Uo., 147. (101. sz.)]

87 [Uo., 137. (96. sz.)]

88 [Uo.]

89 [Uo., 73. (51. sz.)]

90 [Uo., 91. (61. sz.)]

91 [Uo., 201. (140. sz.)]

92 [Uo., 137. (96. sz.)]

sem úri, sem népi, hanem érthető s élvezhető közös jó, mindennek, kit ép elmével áldott meg isten”.⁹³

Ily költeményt, reményli, „vérré tanulna a nép, ... a nemesi rend (talán) elszégyelné magát, átvinné a néptől, mint most a népdalokat, s lenne a költészet nem csak az „írástudók és farizeusok”, hanem a nemzet költészete”⁹⁴ — írja Petőfi-nek már (47. febr. 28-án). „Ily értelemben vett nemzeti költészet előállítása lenne egyik hatalmas előmozdítója nemzeti ujjaalakulásunk nagy művének”⁹⁵ (Szászhoz, 47. október 11.).

Ide kíván jutni Arany a népies költészet útján. Új költészetet akar kifejleszteni, mely a népies költészetből sarjad, minden ízében nemzeti, s fölé a legmagasabb műköltészetig. Az egységes magyar költészet ez, melyet mindenki, úr és paraszt, megért, s mely így összekapcsolja az egész nemzetet. Célja magasabb a Petőfiénél, művészeti tekintetben is, mert Petőfi elsősorban a népnek kívánt írni, másképp is, mert időszerű politikai cél helyett a nemzet összefoglalását szolgálja.

Ez e korban Arany aestheticája, alapja a későbbinek is.

Petőfi mindebben csak megerősíthette, ő rég azon volt, hogy egyesítse „a népköltészet képviselőit”, „a legjobb fejeket”, „kik valódi szabadelvűek, nem szűkeblűek, merészek, nagyot-akarók.”⁹⁶ (47. aug. 17.) Aranyt e nyáron hódítja el Vahottól; Jókai, a szerkesztő, külön levélben hívja meg az *Életképek*-hez, havonként egy verset kérve tőle (jún. 18.).⁹⁷ Tompát eleitől fogva irányukhoz számítják. Arany már Petőfihez írott válaszüzenébe belefoglalja; Petőfi le akarja ezt másolni,

93 Ezt bizonyára maga Erdélyi János írta a júl. 25-iki szám *Értesítő* rovatában. Egész fejtegetése összevág Arany nézeteivel s épen őt teszi példának. A cikk Komory Dávidnak *Magyar hitregétani eszmék* c. közleményét bírálja, mely a *Honderú*-ben jelent meg. Sajnálja, hogy a *Népdalok és mondák* anyagát többen nem vizsgálják; a népies, „ha felőle nem okoskodunk, csak mint divat fog még egy ideig virágozni köztünk, s ... elalszik ... mire találunk példát a multban, mikor Csokonai, Fazekas, Gvadányi már meglehetősen bele jöttek művelésébe, s mégis utánok néhány esztendőre teljesen elhallgatott, s így organicus fejlődésében megakadályoztatott vagy legalább késett, mindaddig, míg nem Kisfaludy K. által fölélesztve, ma már Aranyig ment, ki a népi és művelt költő tulajdonait a legfényesebb sikerrel tudá egyesíteni Toldiában. — Senki ne vélje azonban, mintha mi csak népdalokat akarnánk iratni, korántsem! A mi gondolatunk a népköltészet maradványai körül és felől mindig más és nemesebb volt... Mi hisszük és valljuk, hogy mindennek, a mi magyar tollból ered, magán kell hordani eredete bélyegét, a vér színét... A népköltészet ereklyéivel, ezeknek magyarázatával már csak azon szellemi légkört készítjük elő, melyből a művelt költő amaz életszint, ama nemzetnépi vonásokat szívja be... De hogy érzük ezt el, mikor nem bírjuk soha is méltó elmélkedés tárgyává tenni a feladatot; hogy jönnénk tisztába a népiesség eszméjével, mi némely író előtt cél, nekünk pedig csak eszköz oly szépirodalomnak előállítására, mely akképp fejezze ki nemzeti önségünket gondolataink világával, legmagasb eszméinkkel együtt, mintha egy individium volna az egész nemzet; azaz legyen a költészet sem úri...” stb. Erdélyi itt a népiesnek tanulmányozását s fölemelését sürgeti, ami Aranyak is célja.

94 [AJÖM XV, 59. (41. sz.)]

95 [Uo., 147. (101. sz.)]

96 [Uo., 120 (88. sz.)]

97 [Uo., 98. (69. sz.)]

hogy elküldje Tompának, s mindjárt „triumviratus”-t emleget (febr. 23.).⁹⁸ Sokat beszél neki új barátjáról, mikor Tompa májusban költeményeinek kiadása dolgában Pesten jár.⁹⁹ Most Szalontáról együtt keresik föl levéllel, később Arany kifejti előtte nézeteiket. (A levél elveszett.)¹⁰⁰ Tompa azt feleli (48. márc. 12.): „A zászlónak én is örömet leszek egy közlegénye”.¹⁰¹ Mint Arany, ő is természetesnek találja ezt: „...hiszen én más tekintetben is a nép embere vagyok, annak művelésére, fölvilágosítására és boldogítására esküdtem fel”.¹⁰² Ő is úgy látja: „a népköltészetnek célja kettős: emelni a népet fölfelé, édesgetni a nagyobbakat hozzá lefele”.¹⁰³ Ez Arany nézetét ismétli. Megpendíti: nem jó volna-e népies munkáikat együtt adni ki először füzetenként? „Inkább ujjal mutattatnék az irányra.”¹⁰⁴ „Azonban barátom, engem, igazság szerint, csak félig lehet népköltőnek mondani. Átnézem például, a mit összesen irtam, sokkal több benne mind nyelvre, mind eszmére tekintve a nem-népies, mint a népies, és látom, hogy ez jövőre is így marad, mert belőlem azon melancholikus gondolatok, melyek sokszor elfoglalják lelkemet, ezután is ilyen nem-népiesen fognak kiömlölni.”¹⁰⁵ Ez nem ellenkezik Arany felfogásával; sem ő, sem Petőfi nem kívánták, hogy minden vers tisztán népies legyen. Petőfi *Összes Költeményei*-ről is azt mondta Pulszky bírálata, hogy „verseinek *egy negyede* valóságos népdal.”¹⁰⁶

Arany a fejlődés egész útját végigéli munkáiban. A *Divatlap*-ban közölt első költeményei tisztára népiesek. A kritika ezeket nem fogadta kedvezően. A *Szépirodalmi Szemle*, melyet ő is járat (Szilágyinak, 47. jan. 3.), a divatlapokról szólva, megemlíti első kisebb verseit, a *Lakodalom jó!* (címe később *A varró leányok*) és *A méh bosszúja* címűeket,¹⁰⁷ de úgy látja, ezekből nem lehetne megismerni *Toldi* költőjét, „Ő más természet, mint hogy egyes kis dalokban hullongjon költői ereje. Neki a nagy körül kell járni.”¹⁰⁸ Toldy Ferenc is így ítél, mikor Aranyt a pályadíj leküldését megköszönő levelére azt válaszolja: „Ne forgácsolja el erejét apró (bárminemű) költeménykékre, hanem fordítsa fiatalsága s szép talentoma egész erejét nagyobb vagy *egy nagy* elbeszélő költemény írására”¹⁰⁹ (47. okt. 1.).

98 [Uo., 56. (40. sz.)]

99 Tompa levele Aranyhoz, 47. jún. 14. [Uo., 95–96. (67. sz.)] — Tompa Pesten jártáról hírt adott a *Divatlap*, május 9. Vahot ekkor le is rajzoltatta Tompát s képét kiadta a II. félévben.

100 [Az *AJÖM*-ben ilyen tartalmú – elveszett – levélről nem esik szó.]

101 [Uo., 191. (131. sz.); az *AJÖM*-ben a levél kelte 1848. márc. 2.]

102 [Uo.]

103 [Uo., 192.]

104 [Uo.]

105 [Uo., 191.]

106 [PULSZKY Ferenc, „Petőfi Sándor összes költeményei egy kötetben”, *MSzépirodSz* 1 (1847): 1:279.]

107 Erről Vahot jún. 6.: „Lapom mai számában megjelent románca nagyon tetszett azoknak, kiknek még kéziratban felolvastam.” (Kiadatl.) [Uo., 93. (65. sz.)]

108 1847. II. félév, 5. sz., aug. 1.

109 [*AJÖM* XV, 146. (100. sz.)]

Egyike ez a gyakori tévedéseknek, hogy az írótól rendszeren első sikerének ismétlését kívánják, s a bírálók gyöngeségének, kik a fejlődés kezdetén nem ismerik föl, amit később, kifejeletten, készséggel méltányolnak. E versek közül csak egy szól az akkori fiatal költők fesztelen modorában önmagáról, az *Aranyaimhoz*; e hangot később ritkán üti meg s többnyire tartalmasabban, mint a *Háziuraság*-ban s később az *Érzékeny bucsú*-ban. A gáncsoltakban éppen saját területén maradt, az epikáén s a népies költészetén; azt folytatta bennök, amit *Toldi*-val kezdett: költészetünknek népies irányban való fejlesztését. Amit Petőfi tett a dallal, azt vitte tovább Arany, más műfajokra, szélesítve és fejlesztve az újítást. A *Divatlap*-ban később közölt *Szóke Panni* s *A keresztfű* szintén népiesek, de közben új hang zendül meg nála. *A szegény jobbágy* s *A rab gólya* genreképeiben szabadabban szólal meg érzése, ami talán Petőfi hatása; az elsón fiatalkori nélkülözéseinek utósajgása nyilal át, a másikon a nemzet vergődése. Ezekben a tisztán népies iránytól a nemzeti költészet felé közeledik, aesthetikájának elve szerint. Elfordulván a *Divatlap*-tól, távolodik a merőben népies iránytól is. Figyelmes szem Petőfi költészetén is észrevehet ekkortájt ilyes változást.

Bár céljuk és útjuk egy, a hasonlóságtól megóvjá őket egyéniségük, az, amit Arany „individualizálás”-nak nevez. Hatnak egymásra, de az a rokon érzés találkozására vagy műfajok példaadása. Arany *Egyesülés* versének eleje az *Erdélyben* végsoraihoz kapcsolódik; *Eldorado*-jának *Okatootaia* a mintája. Talán *Rákócziné* is úgy kél ki sírjából, mert előbb Petőfi Rákóczit élesztette föl, de aztán e „lyrai balladát” követte Petőfi politikai balladáival. *A tudós macskájá*-nak alkalmasint Petőfi tréfás kis elbeszélései, mondhatni adomái, voltak mintái: *A tintás üveg* meg *Csokonai*; a balladás és genre-képekre viszont Arany maga mondja: „a *Megy a juhász* nem volt az én mintám, de az övéi lehettek az én kísérleteim”¹¹⁰ (Önéletr., *Szóke P. = Panyó Panni*.) Talán *Lehel* gondolatára is hatott *Toldi*, mert addig Petőfi nem fordult mondai tárgyhoz, mikor a népnek írt. Viszont *Bolond Istók* Petőfi után forgott Arany fejében.

Még közös tárgyú kis verseiknél is szembetűnő egyéniségük különbsége. Szalontán írja Petőfi versét a gólyáról; magáról beszél, a gólya láttán gyermekkori emlékei újulnak föl, a maga szállni vágyódása, a pusztá, a szabad élet szeretete. Arany is ez évben írja *A rab gólyá*-t, arról a tört szárnyú madárról, mely ott járkal az ő udvarukon, a gyermekek madara, azok ápolgatják.¹¹¹ Rajza Hermann Ottó szerint „teljesen hü és plastikus madárkép.”¹¹² Őt a repülni nem tudó madár gyötördése hatja meg, de még az átvitelben sem magára gondol: a nemzet vergődését látja benne.¹¹³ Az Alföld e jellemző madarát Tompa is megénekelte, az abszolutiz-

110 [AJÖM XVI, 562. (704. sz.)]

111 Szalontai emberek beszéltek Kolosvári Aladárnak. *A.J. élete*, 112. l.

112 Herman Ottó hagyatékában egy érdekes kézirat maradt: *Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága*. — Kivonatosen ismertette *A Hét*, 1915., 4. sz.

113 Így magyarázza a költő Erdélyi Jánosnak (1856. szept. 4.): „... a 848 előtti sisiphusi küzdelmek

mus korában, szintén allegorikusan, amint nem talál helyet fészkének az üszkös háztetőkön (*A gólyához, Az özvegy gólya*), de ő nagyon is a maga eszméit költi rá, az átvitel józanul világos, egészen kihámozza a magot. Arany képe Petőfínél objektívebb, Tompáénál viszont líraibb, annyira, hogy sokan magára a költőre értik.¹¹⁴ A Csonka toronyról is mind a ketten verset írtak, Petőfi képzelete felépíti a ledőlt falat, újra dicső napjait éli, romjaiban is a hősiség és szabadság-vágy hírmondója, pusztulása vád a törpe jelenre. Arany 1850-ben írja versét, az omladékban pusztuló hazája képét szemléli s a küzdelem hiábavalóságát. Ez a két kor különbsége; egyéni azonban, hogy ő itt is hű, részletes vonásokkal fest, a torony saját multját idézi s képét a népi képzelet babonáival színezi, ami illik a multhoz, s e romhoz, a mult kísértetéhez. Ugyanily különbség látszik harmadik közös tárgyú költeményükön, melynek címe Petőfínél *Homér és Ossián*, Aranynál *Ősszel*. Petőfi lelkesülése egy fénykörbe foglalja Homért és Ossiant, Arany jobban ismeri a görög énekes ragyogó világát, mégis az északi bárd borúja lebeg fölötte, nemcsak az ötvenes években, mikor e költeményt írja, hanem állandóan. Petőfi a frescofestő gyors mozdulatával, nagy vonásával távlati képet fest, Arany a miniator aprólékosságával színez. Petőfínél mindig érzik valami az első megvillanás szikrája fényéből, Arany egészen tárgya mögé rejtőzik, objektíválja azt. Petőfi azonegy versben is képről képre, jelenetről jelenetre száll, — Arany egy képbe éli bele magát, azt mélyíti folyvást. Petőfi a maga lelkét önti el tárgyán, Arany, — mint Gyulai mondja — „lyrai költeményeiben is majdnem annyit merít a tárgyból, mint saját kedélyéből.”¹¹⁵ Petőfi lírai heves gyors képzeletével szemben Arany reálisabb, megfigyelő, részletező, a tartalomban több szálat fon össze, alakítása tömörebb. Petőfi tárgyról tárgyra röppen, Aranyt minden léptén tartóztatja a műgond. Egyiknek élete és költészete csupa mozgás, — a másiké merő nyugalomnak látszik. Petőfi szinte önkéntelenül talál rá a költészet rejtélyeire, Arany kitűzi irányuk, később a műfajok elméletét. Amennyire lírai az egyik, annyira epikus természet a másik.

Mint költői, épp úgy emberi tekintetben is kiegészítik egymást. Arany Petőfiben az ifjúság hevét, optimizmusát, erélyét szerette, még túlságaikban is, Petőfi

képe” [AJÖM XVI, 756. (839. sz.);] költeményei 72-iki kiadásának saját példányába is beleírta: „Allegória, az 1848 előtti szabadelvű küzdelmek sikertelen voltára, szemben a reakcióval.” (Szendrey Zsigmond közlése, *It*, 1918. 216. l.

114 Ezt Gragger Róbert vetette föl, *EPHK*, 1912. 856. l. „A rab madár Nagy-Szalontán élt, maga a költő volt.” — Ez ellen többen hivatkoztak Arany saját értelmezésére, *EPHK*, 913., 716. l. és *It*, 913., 532. l. Arany szárnya ekkor nem volt törve, — ez egyik legmunkásabb, leggazdagabb természí éve. — Később maga is magára alkalmazza e képet, Gyulainak írt levelében, 1857. febr. végén; [AJÖM XVII, 32. (886. sz.)] *Epilogus*-át is ily képpel zárja be. — Érdekes példa ez arra, mint változik koronként a műalkotás tartalma. A földhöz kötött madár gyakori költői kép: Goethe: *Adler und Taube*, Maupassant: *A vadludak* (ford. Zempléni Árpád), Fontane: *Der Kranich*. Ez utóbbin Gragger Arany hatását érzi. (*Ungarische Einflüsse auf Th. Fontane. — Ung. Rundschau*, 912. 220, l.

115 [Az idézet Gyulai Pál *Emlékbeszéd Arany János fölött* (1883) című írásából vétett.]

tisztelte barátjában a nyugodt komolyságot, élettapasztalatot, állandó érzelmeket. Gyulai Pál szépen fejtegette, hogy Arany ifjúságát Petőfié pótolja, Petőfi férfikorát az Aranyé. Petőfiből az ifjúság változó, heves érzései, tüzes szerelme, forrongásai szólnak új meg új nemzedékhez, Aranyból a férfi életgondja, apai érzése, hazafi aggodalmai. Bennük az ifjúság s a látszólag könnyed, szinte önkénytelennek tetsző művészi teremtés typusa s a belső vívódások, csüggedt töprengések, félbehagyott töredékek mesterei testesülnek meg, mint Michel Angelo és Rafael, Beethoven és Mozart, Goethe és Schiller alakjaiban.

A szalontai látogatás az egész életre összekapcsolja őket. Most már az embert is szeretik egymásban. Arany megvallja: „...bár mint költőt is kimondhatatlanul szeretlek, mégis jobban érdekel, mint ember”¹¹⁶ (1847. dec. 13.); Petőfi pedig így szól róla Zoltán fiának életrajzában: „Keresztapja Arany János, a világ egyik legnagyobb költője s legbecsületesebb embere; keresztanyja Arany Jánosné, a mily egyszerű asszony, oly jó feleség és anya.” Barátságukra soha sem vetett árnyékot semmi. Alig távozik el Petőfi Szalontáról, barátja már is hívja vissza; az egész család emlegeti. „Nincs egy kedves falatunk, melyet megennénk neved megemlézése nélkül.”¹¹⁷ (Jún. 25.) A gyermekek is visszavárják. Laci váltig hajtogatja, hogy „de bizony eljő Petőfi bácsi, mert paripát ígért nekem s azt elhozza” (aug. 11.). A hozzá írt verset Laci „könyv nélkül tudja (könyvből nem is tudhatná)... Akárki jó a házhoz, ismerős vagy idegen, első dolga keresni vagy kerestetni elő a lapot s mutogatni a verset, hogy azt neki Petőfi bácsi küldte. — Julcsa könyvből olvasta, Laci hallgatta, úgy tanulták be.” A nagyobbacska Julcsa már Petőfi vőlegénységéről is hallott, s kérdezetgi apját a menyasszony felől, s számon tartja, hogy „majd lesz öröm, Petőfi bácsinak”¹¹⁸ (szept. 7.). Petőfi is sokszor száll vissza gondolatban. „...számtalanszor gondolok rátok, szerettem, és azt gondolom: vajha oly boldog lenne az én családi életem, mint a tiétek, mert annál boldogabb már nem lehet... Lacinak pedig mondd meg, hogy ne sirjon, mert egyszer csak azt veszi észre, hogy ott termek s még nagyobbat vágok a fenekére, mint a minap; akkor aztán majd sirhat.”¹¹⁹ (Jan. 18.) — Ezentúl levelezésük is sűrűbbé válik. Petőfi csupa jókedv és tréfa, ha barátjának ír, ki előtt kitarthatja szívét; szinte látni, mennyire mulattatja, ha meglepi egy-egy ötlettel s komoly arcát földerítheti. Verses levelet is ír, hexameterben, de tréfálkozás közben ellágyul s kibukkan becsülése, mikor a kis hajlékra gondol, hol „a gazdának lelke nagy és szép.”¹²⁰ — Arany kétszer is küld verses választ, s érzelme őt is komoly szépségekhez emeli (47. aug. 11.).¹²¹ Mászor

116 [AJÖM XV, 159. (109. sz.)]

117 [Uo., 101. (43. sz.)]

118 [Uo., 142. (97. sz.)]

119 [Uo., 97. (68. sz.)]

120 [Uo., 112. (85. sz.)]

121 [Uo., 114–118. (86. sz.)]

egy kiadásra nem szánt verset csúsztat a levélbe (47. szept. 7.).¹²² Még a házas életre nézve is mer tanácsokat adni heves barátjának; inti, hogy szeszélyes ne legyen, hogy takarékoskodjék (47. aug. 25.).¹²³ Neki ír ezentúl terveiről, készülő munkáiról, s Petőfi biztatja és sürgeti folyvást.

Szilágyi észre is veszi, hogy Petőfi „kiütötte a nyeregből” s „repositiót” kér (48. jan. 17.).¹²⁴ Tovább küldözi a könyveket s tanácsait; számon tartja a népéposz tervét. 47. márc. 17.¹²⁵ már tudakozza, fog-e pályázni a Kisfaludy-Társaság új pályátételére, mely Szécsi Mária murányi történetét tűzte ki költői elbeszélés tárgyául.¹²⁶ Arany meg is akarja próbálni. „Már gondolkoztam is róla — írja nagypénteken — s oly szempontból fogtam fel a történetet, milyen nem hiszem, hogy valakinek eszébe is jusson.”¹²⁷

Szilágyi július végén megint Szalontán tölti a szüenidő egy részét (Arany Petőfinek, 47. aug. 5.);¹²⁸ Arany akkor beszél is neki erről (Ar. levele 48. jan. 27.).¹²⁹ A fáradhatatlan Szilágyi most a szótár-írókban búvárkodik; figyelmezteti barátját Szikszói Fabricius Balázs *Nomenclaturá*-jában a cruciata (keresztfű) mondájára. Arany fel is dolgozza. *A keresztfű* címen. (Később *Szent László fűve* a címe.)¹³⁰ Ez utolsó munkája a *Pesti Divatlap*-ban (megj. 47. nov. 25.). Egyszerű népies előadása magas költői szépségekkel egyesül; a pestist a kunok beháborújához köti, benne a nép az elhagyott pogány isten büntetését látja, ami jól jellemzi az új hit ingatagságát s az átmeneti kort; a nép kishitősége a király erős hitével van szembeállítva; a pestis leírása s a király átszellemülésének rajza költői és fiziológiai egyben; Salamon Ferenc a „patriarchalis viszony”-t emeli ki, melyhez hasonló „Izrael népe és prófétái közt létezett”. Erdélyi a pestis leírását, Greguss a nyíl röptét dicséri. Ennyi szépséget találtak a műbírák e rövid mondában.¹³¹ Szilágyi beszélt az adomát is, egy volt szigeti tanárról, melyből Arany *A tudós macskájá*-t alakította.¹³² Izlés dolgában most már nem igen értenek egyet. A látogatásról Arany azt írja Petőfinek (47. aug. 5.): „...veszekedtünk egy kicsit. Szeretné népies költe-

122 [Uo., 143–144. (97. sz.)]

123 [Uo., 125. (91. sz.)]

124 [Uo., 170. (118. sz.); az *AJÖM*-ben a levél kelte 1847. márc. 12.]

125 [Uo., 68. (473. sz.)]

126 *A Magyar Szépirodalmi Szemle*, 1847., 6. sz. közli a jutalomtétéleket. „II. Rendkívüli költői feladás. Készítették költői beszély, melynek tárgya Szécsi Mária. Beküldés határnapja nov. 20. 1847. Jutalma tizenkét darab arany, Marczibányi-Motesiczky Vincenzia assz. alapításából.”

127 [*AJÖM* XV, 77. (52. sz.)]

128 [Uo., 110. (82. sz.)]

129 [Uo., 173. (120. sz.)]

130 Kéziratát Arany László özvegye a n.-kőrösi gimnáziumnak ajándékozta. A kézirat végén idézve van Fabricius pár sornyi latin szövege.

131 Salamon: *Tanulmányok*, I. 78–79. — Erdélyi: *Pályák és pálmák*, 436. l. Greguss: *PN*, 1856. 313. sz.

132 Gyöngyösy László: *Arany J. élete és munkái*, 113. l. — Gyöngyösy ezt Szilágyitól hallhatta; mikor a márm. szigeti ref. kollégiumban tanár volt, Szilágyi sokat beszélt neki Aranyról. — Gy. a nevet is közli: Szeremlei Gábor.

ményeimből a *népies* kifejezéseket kihagyni.”¹³³ Arany pedig a Szilágyi tárgyait is népiesen dolgozza ki.

Beszélt Szilágyinak Szécsi Mária történetéről, melynek megírására készült.¹³⁴

A „Márs sisakjában költő gilicék” regényes története Gyöngyösi óta sokszor vonzotta a magyar írókat,¹³⁵ de rendszeren nem Gyöngyösiből merítettek, hanem báró Mednyánszky Alajos német nyelvű regéiből, melyek *B. Mednyánszky elbeszélései, regéi s legendái* címen Nyitske és Szebényi fordításában 1832-ben magyarul is megjelentek. E népszerű könyvben olvasta Arany a *Mátkásítás* beszélyt. (139–152. l.) Az elbeszélés a harmincéves háborút s Rákóczi György tetteit beszéli hosszan (8 lapon át), s e történeti háttér elébe állítja Murány ostromát (6. lapon). Innen vette Arany az egész cselekvényt; a lapok szélén vörös plajbással meg is számozza a négy fő mozzanatot, mely nála egy-egy ének tárgya. Szorosan ragaszkodik szűkszavú forrásához, minden szót számon tart, mely valamit jelenthet számára; aláhúzza e szót, hogy *sziklavár*; innen veszi a célzást Salm egy századdal előbbi hadjárata; még a Veselényi által szabad járást kérni küldött „hírész”-t sem mellőzi. Ott végzi a cselekvényt, ahol forrása, sőt szakasztott azzal a mozzanattal: „még alig teríté el a’ nap sugárral a’ láthatárt, ’s már a’ királyi seregek bevén a várat, az erdélyi őrizetet fogva tarták.” A jellemeket is itteni magból fejleszti. Aláhúzza Mednyánszkyban, hogy Veselényi „sok vitéz tettei által a sarkantyut egész tisztelettel megnyerte”, s most „meggyaláztatásnak nézi, hogy egy asszonytól meggyőzettesen.” A költeményben is „legnemesebb kincse — lovasarkantyúja” s az gyötri, hogy ezt „sárba tapossa egy félnék asszonyember, ... egy hősködő asszony!” A sebzett hiúság háborgását Arany a jellemben oltja, indulatos kitöréssé fokozva. Veselényi türelmetlenségét Mednyánszky is azzal magyarázza: „csaknem nyilván átlátván egy asszonytói meggyőzettetését, minthogy épen olly tudósítások is érkezének: hogy az erdélyi seregek több győzedelmes ütközetet nyervén, keményen nyomulnának elő”; Arany nagy súlyt vet a közeledő seregek fenyegetésére. Itt találta Mária képét is, kiről az van mondván: „megtart-

133 [A JÖM XV, 110. (82. sz.)]

134 V. ö. lev. 48. jan. 27. [Uo., 172. (120. sz.)]

135 Verseghy s Vitkovics drámában dolgozták fel; munkájuk elveszett. Dézsi Lajos: *A magyar történeti tárgyú szépirodalom*, 79. l. — Berzsenyi verses színműbe fogott róla, Kisfaludy Károly drámáját 1820-ban adták elő; Czuczornak a szerelmesek közt váltott két heroidája maradt, distichonokban; 1865-ben Szigeti József írt róla melodramát (Gyulai: *Dramaturgiai dolg.*, I. 537.), később Jókai vígjátékot, Dóczy színművet. Az epikai feldolgozásokról l. Kárpáti Károly: *A murányi Vénus a magyar költészetben*. Abafi Figyelője, III. 47–61. Egy német író is hozzá nyúlt: Karl Egon Ebert: *Eine Magyarenfrau*. 1865. — (Heinrich G. Kárpáti könyvének ismertetésében, *Ungarische Revue*, 1881.) Mind Mednyánszky nyomán járnak, kire a Kisfaludy-Társaság 1846. évi pályázat hirdetése is felhívta a figyelmet, mely „rendkívüli költői feladás”-képen legendát kívánt Bosnyák Zsófiáról, Veselényi Ferenc első hitveséről, kinek holtteteme a teplicskai egyházban — szent élete jeléül — épségben maradt. „Adatokul használhatók, miket b. Mednyánszky Alajos Hormayrral kiadott ismeretes zsebkönyve 1822-ki évfolyamában találni e nevezetes hölgyről.” — *KisfTÉ*, VII. — Erre írta Tompa *Bosnyák Zsófiá-ját*, de a díjat Garay nyerte el.

ván magának a' hadfőkörmányt, férfi ruhába felöltve, melyén erős páncél, magosan lobogó tollak fedte rézsisak fején, oldalán erős kard, mint maga Pallás"; — ez Arany színesebb képének vázlatja. Ennyire megbecsülte forrását. Rátalált abban a jellem és cselekvés közös kulcsára is. Mednyánszky így jellemzi Máriát: „A' természet úgy látszik eltévedt, mikor őt' teremtette, bátor férfias lelkének asszonyi testet alkotván, mire meg nem határozható kételkedésében: ha valljon elhadjon e' enyészni egy olly nevezetes vitéz nemzetséget, vagy sem, mind a' két részre hajló ösztönből kettős nemet alkotott.” Aranynál még ez okoskodásnak is van némi visszhangja; azt írja, hogy mikor a halál Szécsi Györgyben „a fíagat eltörülte végkép, — Nőág örökli a család vitézségét.” Csaknem szórul-szóra átveszi a jellem nyitját is, hogy a hős asszony „a csodás természet méla tévedése.”

Ebben látta Arany a lélektani alapeszmét. Petőfinek szeptember 7-én azt írja: „A főcselekvénnyel — még pedig *sajátosan fogva fel*, — már készen volnék.”¹³⁶ A pályázatra gondol; „nem mondom, hogy próbát nem teszek vele”¹³⁷ — írja aug. 25. Petőfinek. Petőfi szept. 9. rájjeszt: „Én megirtam *Szécsi Máriát*... el ne ájulj ijedtedben, nem pályázok vele.”¹³⁸ Aranynak annyira tetszik a tárgy, hogy „bár az időből már is kifogytam, kidolgozom; ha elkésik, kiadom külön”¹³⁹ — írja Szilágyinak (szept. 6.). Ő még bele sem fogott, mikor Petőfi már készen volt. Petőfi is Mednyánszkyból merített,¹⁴⁰ kinek könyvét talán épen Aranynál olvasta a nyáron; nála csak a két főalak van az egészben. Arany körültekintőbb. „...históriai mellékszemények kellenének, mert ezek nélkül az egész úgy áll, mint egy kútágas a pusztában — ezekről pedig Mednyánszky azt sem mondja: pipa!”¹⁴¹ (Petőfinek, szept. 7.) Váltig sürgeti Gyöngyösi *Murányi Vénusá*-t „a locale és mellékszemények végett” (u. o.), Szilágyitól is kéri (szept. 6.),¹⁴² Lugossytól is Debrecenből, aki aug. 31-én útnak is indítja.¹⁴³ Mikor végre kezébe kapja: Gyöngyösiben egészen más mesét talál. A korai ugorkák közt a várba csempészett szerelmes levél, Mária rögtöni engedése, kilovagolása Tiszolcra, a vár odaigérése, az öccsétől, Listiusnétől ruhaszárogatni kölcsönkért létrák s azok leeresztése: mindez biztosan valóság a Veselényi-pár meghitt emberénél, de mindennapi történet, mely kevéssé szolgálná Arany lélektani felfogását. Megmarad tehát Mednyánszky meséjénél, de megnépesíti Gyöngyösi mellékalakjaival.¹⁴⁴ Kettő jut nála nagyobb szerephez:

136 [AJÖM XV, 140 (97. sz.)]

137 [Uo., 126. (91. sz.)]

138 [Uo., 127. (92. sz.)]

139 [Uo., 136. (96. sz.)]

140 Erre Farkas Gyula már rámutatott egy felolvasásban. L. Horváth János *Petőfi*-könyvében, a Jegyzetes Tárgymutató 573. lapján. Úgy tetszik, mintha Petőfi csak emlékezetből dolgozott volna.

141 [AJÖM XV, 140 (97. sz.)]

142 [Uo., 136 (96. sz.)]

143 Kísérő levele Arany levelezése közt az Akadémiában; Szilágyi is megküldte, csakhogy eltévedt a postán. (Szil. 48. febr. 28., kiadatl.) [Uo., 189 (130. sz.)]

144 Minthogy ezek mindjárt az I. énekben szerepelnek, világos, hogy Arany csak Gyöngyösi olvasá-

Mária részén Kádas, Veselényién Solymosi. Kádast Gyöngyösi nyomán festi kopasznak,¹⁴⁵ de jellemet mást ad neki: hívebb a várhoz, mintsem asszonyához; nem készsége hírhordó; mikor Mária egyszer vele küld levelet: „kézbe adja és megy, tovább szónak sem áll”. — Solymosi Gyöngyösiből jön; óvatosságáért a vezér ott is lehurítja, de hogy az ősz vitéz dícséretes tettel akarja megértetni a vezérrel tévedését s ezzel állni bosszút: ez Arany művészi leleménye.¹⁴⁶ Ez az egyetlen epizód a különben egységes műben.

Arany az eposz eszközeivel nagyítja fel az anekdota-szerű tárgyat; a részletek egymásra hatnak nála s lélektani alapeszme fejlődik végig az egészen.¹⁴⁷ A mű Veselényi haditanácsával kezdődik; megtudjuk a vár fontosságát s az ostromlók szorult helyzetét; közben a követ is visszaérkezik s elmondja, hogy a vár vitézzel, éléssel bőven el van látva. Ez indulatba hozza Veselényit; azt is tudja, hogy erdélyi hadak közelegnek a vár mentésére. E két ok sietteti s vitézi hírért féltve egy nő által való meggyőzetéstől, épen Mária szívéen — vagy hiúságán — keresztül akarja megnyerni a várat, ami nem valami nemes szándék, de okai némiképp mentik. Máriát ugyane két ok teszi hajlóvá: a várfokról hiába kémli a segítő sereget, az élelem bősége pedig hadicsel volt (ez is epikai fogás). Veselényi a követ képében — Gyöngyösiből átvett beszédben — Szécsi György régebbi királyhűségét állítja például; Mária nőies hévvel fogózik a szabadság lobogójába. Beszédeik egész eposzi oratiók. Riedl némi vezércikk-ízt érez rajtuk, de nem is könnyű Veselényinek a szabadság ügyével szemben védelmezni saját pártállását. Veselényi átadja az előre megírt szerelmes levelet, a heroidát, melyet önző célja diktált; Máriában e kicsinált játéokra szégyen és harag lázad fel, elhárítja magától a puha szerelmet, s bosszúból írja meg a várba hívó választ. De amint Kádas elmegy a levéllel: Mária előveszi Veselényiét, felét a mécs lángján elégeti, másik felét azalatt átfutja s fiókjába zárja; a szerelmes szó utat lelt szívéhez. Innen kezdve a játék a lelkekbe mélyed. Máriában kötelesség és szerelem küzdenek. Veselényit Mária szépsége s kihívott bátorsága vonják a veszélyes útra. Mint lopózik föl a várba s mint vetnek rá kezét: a nyomában járó hű Solymosi figyelésében van, költői módon, tükröztetve. Mária most már retteg, hogy levele gúny tárgyává teszi, bár azzal hitegeti magát, pártja érdekében írta. Veselényi jötte meglágyítja; szerelmének tudja be, elfogatását árulásnak nézi. Mikor Kádas arra biztatja: keze árán kösse foglyát Rákóczihoz, — kikél a „gyáva nőhöz illő hitvány szerelmek” ellen, de ezzel már maga előtt leplezi érzelmeit. Végre, áldozatkép, rááll. Mihelyt Kádas elmegy, tükre elé-

sa után fogott munkához.

145 Később is, mikor tanulmányát írja s újra forgatja Gyöngyösit, Dugonics kiadásában, e sorához: „Készen várja Kádas kopasz homlokával” — odaírja: *ismerte*.

146 Apró részleteket is vett Gyöngyösitől, így a *hóhérbástya* nevét, a Máriának küldött ezüst órát, Mária levelének *sárga* pecsétjét; szavakat is, mint a *szembe lenni* kifejezést.

147 Az indokolás pontosságát tisztán látni, ha Kisfaludy drámáját s Gaálnak arra tett megjegyzéseit olvassuk. Bánóczy József: *Kisfaludy K. és munkái*. I. 277.

be áll és lebontja haját; mintha nőiségét szabadítaná fel. — Veselényi azonban nem tántorúl meg. Máriában most már a nő van megsértve a visszautasítással; ez súgja a vérpad ijesztő próbáját; de még előbb meg akarja mutatni magát a dacos vitéznek női szépségében, — hadd lobbanjon lángra, — s ő majd akkor dobja oda „a hideg kegyelmet.” Ebben már elő van készítve a kifejlés. Veselényi a vérpad lépcsőjén igaz szerelmi szóval teszi jóvá terve számító kezdetét, de pártjától nem tántorodik el. Ekkor besuhog Mária. A hős jellemzilárdsága, hősi elszántsága legyőzi, szerelme megengeszteli: „Pártomat elhagyom, hogy kövessék férjet.” Mint Veselényinek tervéhez, neki is van mentsége e Pálforduláshoz: a vár szorongatott helyzete, fölébredő igaz szerelme; az, hogy Veselényi sem ellenség, csak más úton járó hazafi, sőt némi szelíd célzást is sejteni Veselényi egykori megnyerésére.

A vár dolga s a szerelem folyvást összeszövődik s ezzel az adomaszerű történetet a lelkekben játszódik, főképp Máriánál; Veselényi érzése inkább az események reflexe; itt a mű gyöngéje. Alapeszméje abban van, amint hősködő, visszaszerepéből kivetkezve, a nő saját útjára tér. Ezt fejezi ki a Vörösmartyból vett jelige: „Ó hölgy, az isten *gyönyörül* Teremte tégedet”. A vígjátéki tárgyba ezzel komoly mag férkezik, az események romantikájához lélektan járul. Petőfi is így fogta föl. Ő a szalontai látogatás után, július elején, meglátogatta Tompát Bején s együtt megnézték Murány romjait. Petőfit elragadta a kép; költeménye ebből az egyéni benyomásból fakadt. Képzetele előtt könnyed álmokép gyanánt lengett a rom körül az akadályt nem ismerő szerelem meséje, melyet egészen lírai hangulat fog körül: a lovagkor felidézésével kezdődik, befejezése pedig a mulandóság sóhaja, mi annyira illik a romhoz s e régmúlt történethez. Petőfi ekkor kiválókép lírai hangulatban van; e költeménye a szerepelni vágyó Júliát a szerelem mindent legyőző hatalmára inti. A költemény egyéni vonatkozását szépen fejt fel Horváth János. Nála Máriából első látásra „Marsból Venus termett”, s attól fogva minden szerelemből történik. Mária csak színpadi hatás kedvéért mutat a vérpadra, de már el van határozva:

Mert csak szerep s nem más az asszonyvitézség...
Fölveszlek, szerelem eldobott rózsája...

Petőfi nem sietett műve kiadásával, talán Aranynak sem akart elébe vágni. Október végén, a koltói mézeshetek után, feleségestül meglátogatta Aranyt néhány napra (okt. 25–31.). Vele volt *Szécsi Mária*-ja kéziratban. Arany is megmutatta neki félben levő művét. Ekkor látta, mint Szilágyinak írja: „hogy az én alapeszmémet: *isten a némbert szerelemre teremté*, Petőfi praeripiálta... Egyébiránt nálam a kivétel annyira különböző, miszerint nem hiszem, hogy valaki az eredetiséget tőlem elvitassa. — Midőn nálam létekor, október végén, én az ő *Szécsi Mária*-ját olvastam, ő is olvasta az én *Murány*-omnak már készen volt felét, miből az alapeszme már nagyon tisztán kitűnvn, bámulva tekintettünk egymásra s Petőfi lé-

lekrokonságot vélt fölfedezni ebben is, mint újabb bizonyágát máskori mondásának: „Te, ebadta, te sokszor olyat gondolsz, és mondasz, hogy nekem úgy tetszik, mintha én mondtam, vagy gondoltam volna; én pedig azt válaszoltam: mindketten megleltük az egyetlen archimedesi pontot, melyből Szécsi Máriát művészileg felfogni lehet és kell; (ha az ember úgy nem akar vele jární, mint Tompa Miska)”¹⁴⁸ (48. jan. 27.). Tompa tragikusan fogta föl a történetet, paposan esküszegést látott benne s a tízparancsolat kőtábláival szétzúzta a szerelem bálványát, mint Mózes az aranyborjút.¹⁴⁹ Arany egész öntudattal fejti ki Petőfinek (48. jún. 8.): „Ha pozitív törvény a lélek és szív törvényeivel hozatik összeütközésbe, mint Tompánál eskü és szerelem (nálunk csak önkénytesen felkarolt pártérdek és önkénytelenül támadó szerelem — férfiaszkodás és nőiség hozatik küzdésbe, az utolsó győz, ...a cél el van érve, tehát semmi tragikus vég, sőt triumphus) — ott ha az utolsó győznek, tragikus vég kell.”¹⁵⁰

Petőfiék egy hetet töltöttek Szalontán. A két barát bizonyára sokat beszélt irodalomról. Együtt lelkesülhettek Shakespeare-ért; Petőfi már megírta rajongó sorait *III. Richárd* bírálatában (47. febr. 20.);¹⁵¹ alkalmasint Arany is fölemlegette a maga régi fordítási kísérleteit, mert Petőfi *János király*-ból nemsokára mutatóványt kér (48. febr. 10.);¹⁵² ő is küld a maga *Coriolan*-fordításából. Petőfi még sok darabra készül, Vörösmarty is hozzálát *Lear*-hez; úgylátszik, mintha egész Shakespearet le akarnák fordítani. Petőfi Aranyra is számít, a *Windsori víg nők*-et sürgeti nála s *Coriolán* címlapját úgy nyomtatja: *Shakespeare összes színművei, fordítják Arany, Petőfi, Vörösmarty*. (1848. márc. 21.) Ezen Arany megütődik: „Ha az őszön bizonyost mondasz vagy írsz, úgy már én is tettem volna valamit, de miután hirdették a lapok, hogy ketten fordítottok, letettem róla.”¹⁵³ (Ápr. 22.) Dickenst is mind a ketten szerették; Petőfi épen ez időtájt lelkesült érte *Uti levelei*-ben (okt. 14.);¹⁵⁴ Arany ekkor ajándékozhatta meg *Martin Chuzzlewit* két kötetével, a Tauchnitz-kiadásban, bele is írva: „Petőfi Sándornak Arany János”.¹⁵⁵ Petőfi Börnének *Gesammelte Schriften* kiadásával viszonzta (I–VIII. Hamburg, Hoffmann und Campe, 1835.), szintén beleírva nevét. Bármily jól érezte is magát

148 [AJÖM XV, 172. (120. sz.)]

149 Tompa a murányi kiránduláson már szintén készen volt tervével; mondta volna is, de Petőfi nem hallgatott oda. (Tompa Aranyra, 48. febr. 7.) [Uo., 179–181. (124. sz.)] Szintén Mednyánszkyt követi, de ettől is messze téved. Nála rögtön felgyullad a szerelem, Veselényi felcsalását a várba s a vérpadot mind a várnagy rendezi, képzelt személy; neve is csak képzeleti: Farkas. Arra való, hogy állhatatossága kiemelje Mária megingását. Egyikük sem pályázott; a díjat a 18 éves Szász Károly nyerte el, *Murány hölgye* c. művével.

150 [AJÖM XV, 167. (116. sz.)]

151 [A bírálat az *Életrajzok* 1847. febr. 20-i számában jelent meg.]

152 [Uo., 182. (125. sz.)]

153 [Uo., 213. (149. sz.)]

154 [E dátummal kapcsolatban nem találtunk forrást.]

155 A két kötet később egy antiquár útján visszakerült Arany Lászlóhoz.

Petőfi e boldog családi élet körében, rímeket rögtönözve a „polturás gyertya füstölő hamvánál”,¹⁵⁶ (Arany emlékeztetése dec. 13.), — vágya már Pest felé vonta. Világosan látni ezt *Arany Jánosnál* c. versén, mely inkább magáról szól s elárulja nyugtalan munkavágyát.

Elmentők után Arany tovább dolgozik művén, melynek Petőfi „szívesen magára vállalta, hogy vásárt keres”¹⁵⁷ (Szilágyinak, 48. jan. 27.). Lassan halad. Nov. 11-én azt írja Petőfinek: „Mióta itt hagytál, Murányon tíz strophát csináltam.”¹⁵⁸ Valóban csoda, hogy nyűgös hivatala mellett birt időt és hangulatot találni költői munkálkodásra. Méltán panaszolja Szilágyinak (48. jan. 27.): „Ez az én életköröm oly prózai valami, hogy sokszor hét számra sem tudok kibontakozni a prózai hangulatból. Hiába! költőnek szabadnak, függetlennek kell lenni: köszönöm én a versírást, amit ottan-ottan sertésspasszus írás és a Liptákné tyúkpanasza szakaszt félbe”.¹⁵⁹ — El is késett a pályázatról; kedve sem volt a nagy munkát „12 aranyért bizonytalanra odavetni”¹⁶⁰ (Szilágyinak, 48. jan. 27.); azt is rebesgették, mint Tompától hallá, hogy „a koszorú bizonyosan Garayé, ausgemacht”¹⁶¹ (Petőfinek, 47. aug. 25.), ez oktalan ráfogás, hiszen Garay bírálónak volt kiküldve.¹⁶² Petőfi kész költeménye is csüggeszti; „hátha versenyezni *akarni* láttatom oly művel, mely mögött hátra kell maradnom.”¹⁶³ December 11-én mégis befejezi. (Szilágyinak, 48. jan. 27.),¹⁶⁴ 13-án már felküldi Petőfinek. Petőfi, felesége és Jókai elolvassák (Szilágyinak, 48. jan. 27.).¹⁶⁵ „Cethal-szájamnak kellene lenni, hogy méltóképen megdicsérjem”¹⁶⁶ — írja Petőfi (48. jan. 2.). Jókai mutatványt is készül belőle közölni, de Arany azt hiszi, az olyformán ütne ki, mint midőn valaki házát el akarván adni, pár téglát visz abból a vásárra mutatóba. (Jan. 8.)¹⁶⁷ Ezt a szerkezetre s a folytonos lélektani fejlődésre érti. Arany fejében megfordul: hátha Wesselényi Miklósnak ajánlaná, hogy „a teljes életében becsületes úton haladt szerencsétlen nagy honfi sötét éjjelét némileg derítné”¹⁶⁸ (dec. 13.); de Petőfi lebeszéli (48. jan. 29.).¹⁶⁹ Petőfi mindjárt elviszi Emichhez, „de oly csekély árt szabott neki (100 p. frt-ot), hogy alkuba sem ereszkedtem vele.”¹⁷⁰ Emich azt ajánlja, adja ki Arany maga; ő „magára

156 [AJÖM XV, 158. (109. sz.)]

157 [Uo., 172. (120. sz.)]

158 [Uo., 151. (105. sz.)]

159 [Uo., 172. (120. sz.)]

160 [Uo.]

161 [Uo., 126. (91. sz.)]

162 *MSzépírodSz*, 22. sz. nov. 28.

163 [AJÖM XV, 167. (116. sz.)]

164 [Uo., 172. (120. sz.)]

165 [Uo.]

166 [Uo., 162. (113. sz.)]

167 [Uo., 166. (116. sz.)]

168 [Uo., 169. (116. sz.)]

169 [Uo., 174. (121. sz.)]

170 [Uo., 162. (113. sz.)]

vállalja a kinyomatást, oly föltétellel, hogy a munka hozzá menjen bizományba.¹⁷¹ (48. jan. 2.) Petőfi maga is ezt tanácsolja s Arany beleegyezik. (Jan. 8.)¹⁷² Január 29-én már a censornál van (Petőfi levele, jan. 29).¹⁷³ A censor, az öreg Reseta, — mint Petőfi írja (febr. 10.) „három versszakot meg akart benne gyilkolni, ott ahol arról beszélsz vagy beszélteted Máriát, hogy nézzünk csak a szegény romlott cseh szomszédig stb. azt fogta rá, hogy ez allusio a mostani politikai viszonyokra, de én... a capacitatio köszörűkővén megtompítottam gyilkos szándékú törét, s kedves rajkód életben és tökéletes épségben maradt.”¹⁷⁴ Resetától egyenest a nyomdába viszi a kéziratot; ezer példányban nyomják s egynek 40 p. kr. lesz az ára. Arany még utólag is küld egy „jegyzetkét” (jan. 8.)¹⁷⁵ a Salm nevéhez; ez a későbbi kiadásokból elmarad. Később egy előszót is küld, de azzal már elkésett. A könyv 1848 április elején megjelent (Petőfi, ápr. 18.).¹⁷⁶ Akkor nem sokat gondolt a világ éposszal, multtal. „Szerencsétlen idő van rá — tudja Arany maga is — de az nem baj, lesújt a zápor egyes virágokat, de utána dúsabb a tenyészés.”¹⁷⁷ (Petőfinek, 48. ápr. 22.) Mégis kelt valamelyest. Arany a nyáron már ezer váltóforintra számolt (Pet. aug. 12.). Emich azonban azt üzentte, hogy a vidéki könyvtárakkal csak esztendőre, áprilisban tud elszámolni, de „ha a vidéken is oly kelendősége volt, mint helyben, úgy már bejött a nyomtatási költségnek vagy fele.”¹⁷⁸ Ezt írja Petőfi, 48. aug. 16. Esztendő múltán azonban már nem számoltak az országban könyvekről. Arany 1858-ban rá is írta Petőfi ezen levelére, hogy Emich addig sem „számolt meg, sem egy fillért nem adott.” (Emich még 58-ban is vidéki könyvtáraknál künn rekedt példányokat emlegetett; Arany felírta a számadásra: „908 példányra követelésem van”, miből a nyomtatási és bekötési költség 162 ft. 30 krajcárt teszen.)

Az elkésett előszóban bizonyára azt világította meg, a mire később önéletrajzában mutat rá. „*Murány*-ban oly nyelvet akarék megkísérteni, mely az irodalmi s népies nyelv közt mintegy középet tartson, erős legyen, de ne cikornyás; oly nyelvet, mely szélesebb olvasó körrel bírhatson, mint csupán a művelt közönség, így akarván egyrésztől a költészeti nyelvnek nagyobb népszerűséget szerezni, másrészt a népet egy fokkal magasabb olvasmányhoz szoktatni.”¹⁷⁹ Ez a népies költői iránynak kitűzött célja volt. „Sokat ártott Muránynak — folytatja —, hogy a cselekvényt mindenütt drámaivá akartam tenni, érzelmeket, indulatokat, apró

171 [Uo.]

172 [Uo., 166. (116. sz.)]

173 [Uo., 174. (121. sz.)]

174 [Uo., 182. (125. sz.)]

175 [Uo., 166. (116. sz.)]

176 [Uo., 198. (137. sz.)]

177 [Uo., 203. (140. sz.)]

178 [Uo., 225. (156. sz.)]

179 [AJÓM XVI, 562. (704. sz.)]

részletekre festeni, mintha leírhatná azt költő, mit a színész mimikájával ki tud fejezni.” A drámaiság főképp abban áll, hogy az esemény kevés jelenetbe van összefogva s fejlődése a lelkekben történik. A mi a részletes rajzot illeti, mellyel Riedl szerint „mintha a színészeknek utasítást akarna adni, hogyan kell az illető jelenetet a színpadon eljátszaniok;” — e „színházi plastiká”-t ő a költő „rövid színészi pályája hatásának” tudja be. Oly jelenség ez, mely Aranynál megmarad, sőt fejlődik. Jelenítő erejű, jellemző mozdulatok ezek, mint midőn a szólásra felálló alvezér „hátrább tette székét”; Solymosi, mikor a várból megjön: „Nagy lélekzetet vőn és körültekintett”; a hírnök „szétvigyáz jövet”; a lélekbe világít, midőn Mária elpirulását úgy fejezi ki, hogy arcát „vérrel hinti meg pillanatnyi harca”. Már itt megvan test és lélek egymásraható kapcsolata, mi később oly mintaszerű nála; mikor a vén Solymosi könnye a feddésre kicsordul: „észrevette, mert a szíve könnyebbedett”. — Külsőségekben is föltetszik aprólékos megfigyelése. A Máriának küldött lovokról tudja, hogy „bajjal vergődtek fel a sziklaösvényen”. Nem felejtí, hogy a börtönajtó zárjában kétszer fordul a nyelv. Körültekintő; Veselényi nem indul az éji útra mordály nélkül, de nem veszi hasznát, mivel dulakodás közben „nyakából lefoszlott köntösében maradt”. (Annál feltűnőbb, hogy a kötélhágcsót az ablaknál felejtik.) Elevenek a természeti jelenségek megfigyelései, így a vihar leírása; a pillanatnyi tüneményeké is, pl. hogy a sötét sikátorból nézve — „ha villant az ég, — fénye innen és túl egybetalálkozik.”

Ezek új vonások Arany új művében; megfelelnek elméletének s haladást jelentenek a maga elé tűzött úton.

Bármily természetes a lélektani alapeszme s bármennyi költői szépséget halmoz is e történetre Petőfi és Arany ereje, — e tárgynak valami eredendő hibája van. Mióta az idő megtépte a romantika köntösét, pőrétben ütköznek ki e tárgy benső fogyatkozásai: Veselényi önzése; a gyors lélek-csere, mely párosával még felőtölőbb; a vérpaddal úzótt ízetlen játék, mely egyszerre tréfába zökken. Indokolás, kidolgozás csak lankasztja az események fürgeségét: inkább hinnénk, ha rá sem érnénk gondolkozni s nem kellene komolyan venni. Cselekvényben és alakokon van valami komikai; Gyulai Pál célzott is erre.¹⁸⁰ Fogadkozó amazon, ki egyszerre szerelembe szédül; tehetetlen lovag, ki röstell egy nőtől meggyőzetni, cselből mégis szerelmet színlel, álúton lopózik a várba s végre is házassággal szerzi meg, hogy mindketten azt nyerjék, mit nem kerestek: valódi vígjátéki figurák, vígjátéki történet. Ezért nem tehet e tárgy komoly feldolgozásban zavartalan hatást.

Ezt azonban inkább a későbbi szem látja. Akkoriban a romantika volt divatban, vár-történetek, a *Két szomszédvár-tól Salgó-ig*, meglepő fordulatok, szörnyűségek; a színpadon Gritti s a Zách-család meg Czakó *Leoná-ja* kisértett. 1850-ben *Murány-t* *Toldi-vel* együtt német fordításban adta ki Kertbeny; *Murány* fordítá-

¹⁸⁰ Szigeti darabját bírálva, *Dramaturgiai dolg.* I. 535. l.

sát az ifjú Theodor Fontanenak ajánlva, ki ez időben szintén lovagi mondákat dolgozott fel, népies ízű versekben („der Ihnen geistig verwandt ist” — írja Kertbeny; 51. jun. 1. kiadatl.).¹⁸¹ Fontane el volt ragadtatva a múltól s tiszteletének jeléül Kertbeny útján egyik könyvét küldte meg Aranyinak, a *Schöne Rosamundá*-t; tetszett is a költőnek.¹⁸² S ez nem csupán a megtiszteltetés viszonzása. Az augsburgi *Allgemeine Zeitung* is méltatja a műalapeszméjét s nyelvének fényét és erejét.¹⁸³

Itthon nem esett szó róla. „Jobb fogadtatást érdemelt volna”¹⁸⁴ — mondja költője (Önéletr.) — de „a politikai rajongás miatt teljesen ignorálták, soha senki meg nem bírálta tudtommal.”¹⁸⁵

181 [AJÖM XV, 318. (264. sz.)]

182 Kertbeny levelei, Arany levelezése közt a M. T. Akadémia levéltárában. 7. I. 52; 30. IX. 53. (Kiadatlanok.)

183 1851. június 15. 166. sz. Beilage. O. K. (Kari Ohly), aki Kertbenyt Petőfi fordítására buzdította. — Kertbeny fordításairól később lesz szó.

184 [AJÖM XVI, 562. (704. sz.)]

185 Pedig Emich elszámolása szerint Petőfi 20 példányt vitt el tőle; nyilván azért, hogy írók és újságok között szétossza.

IV.

*Toldi estéjé-t írja; kiadatlan marad. — Az első, népies balladák. — Hazafias versek s A nép barátja néplap. — Lelki kettőssége. — Követjelöltség és nemzet-
őri szolgálat. — Petőfi családja Szalontán. — Miniszteri fogalmazóság Debrecenben és Pesten. — Népköltői tervek. — Világos után.*

A hosszú érlelődés, sok tanultság javára vált Arany tehetségének: egyszerre egész fejlettségében állt elő. Az 1847-ik évi ritka termékenység és gazdagság tanuja. Négyesy jól figyelte meg, hogy *Toldi* után két különböző úton indul tovább: egyfelől tisztán népies irányba, a népmese és népmonda felé, másrészt az érzelmek elemzőbb rajzához, „fél fokkal felsőbb nemű” nyelvhez.¹ *Murány*-nyal egyszerre más munkán is dolgozik, s újabb művében megint más hangot, más színezetet próbál.

Murány-ba még bele sem fogott, már Kinizsi Pál és Magyar Benigna történetére biztatja Szilágyi, adatokat is küld hozzá (47. aug. 30. kiadatlan levél).² A költő azonban nem akar „egy kaptára dolgozni”,³ (Petőfinek, 47. aug. 25.), már pedig „Pali molnár”-ban „Toldit kellene ismétlenem”⁴ (Szil. 47. szept. 6.). Miért is fordulna egy új vasgyúróhoz, mikor ott van régi kedves hőse? Tőle nem birt megválni. Már 47 májusában, egy hónappal a tűzvész után (27-én), írja Petőfinek: „egy *Toldi*-t akar még írni, *Toldi estéjé-t*”, s azt neki szeretné dedicalni, „büszkeségből illeténformán: Petőfi Sándornak, a költőnek: barátomnak.”⁵ Petőfi váltig sarkallja, Toldy Ferenc is arra biztatja: „...ha még egy *Toldi*-t írna kegyed”⁶ (47. okt. 1.). Ilosvai még sokat tud róla. Elmondja pórul járt kalandját egy özvegyasz-

1 Négyesy László: *Arany és a magyar nyelv. — MNy*, 1917. 5. szám.

2 [AJÖM XV, 128. (93. sz.)]

3 [Uo., 126. (91. sz.)]

4 [Uo., 136. (96. sz.)]

5 Az *estéje* elnevezésről Beöthy azt hiszi (*A szépprózai elbeszélés*, I. 174.), hogy *Halónak boldog estéje* c. vallásos mű volt példája; írta Sintenis Ker. Fridrik, ford. Gelei József, 1788. — E könyvet Tompa említi egyik levelében, 1868. febr. 23. [AJÖM XIX, 164. (2162. sz.)]

6 [AJÖM XV, 146. (100. sz.)]

szonnyal, egy sírrablást, érinti a prágai hadjáratot; ezek szakadozott részek, életének derekáról; azután öreg korára fordít, mikor „Tholdira királynak egyszer lön haragja — Három esztendeig nem ment bé udvarba”; — de hogy Újhelyen a címert elnyeri egy olasz, rája emlékeznek, a vén vitéz barátcsuhában ott terem s diadalt vesz: később gyűlésre hívják Budára, az udvarban az ifjak megcsúfolják, boszút áll, haza megy, „két esztendő mulván meghala”. Mindebben csak két esemény van, az újhelyi viadal s a budai eset; Ilosvainál két külön út, két külön esemény; Arany szorosán összekapcsolja egymással s velök a hős halálát is. A krónikás ének itt sem indokol semmit; még a legfőbbet, a király haragját sem; „Bizonyt nem irhatok, mi volt annak oka”, mondja. Arany összeszövi az eseményeket, mindent a jellemekből fejt ki, s egyszersmind el is mélyít.

Még nyáron belefog. Az I. ének elébe odajegyzi: „júl. 3. 1847.” Tovább is ment, mert Szilágyitól július végén Szalontán a Nagy Lajos-korabeli címer felől tudakozódik; Szilágyi egész kis értekezést ír neki (aug. 23. kiadatl.)⁷ a négy fejér és négy veres szalagról s az oroszlanokról, de bizonyost mondani nem tud, mire Arany azt írja neki (szept. 6.): „hát csak megmaradok a már kész vers mellett”,⁸ — ez pedig a II. énekben van (11. vszak.). Eleinte öt énekre tervezte, negyven stróphájával; aug. 25-én kettő van belőle készen. Ekkor félreteszi a pályázatra készülő *Murány*-ért, s emezt már akkor sem hagyja félbe, mikor a pályázatról letesz. Talán épen az érzik meg ezen, hogy a költő nem egész lélekkel volt rajta. Amint *Murány*-nyal elkészül, tüstént újra hozzálát az új *Toldi*-hoz. A II. ének, ahol abbahagyta, rövid volt, csak huszonhat versszak,⁹ folytatta tehát Toldi diadalával, ami ma külön a harmadik ének. E részre vonatkozik az aláírt dátum: „Dec. 28—jan. 15.” Az előbbeni részről kétségei voltak: „egyszerűsíteni kell, nagyon képes”¹⁰ — írta Szilágyinak (47. szept. 6.); „nagyszerű akar lenni, megjáró vele, ha elrontom”¹¹ — kétségeskedik Petőfi előtt is; szeretné, ha barátja megmutatná majd Vörösmartynak, „addig nem adom sajtó alá”¹² (47. aug. 25.). E részt át is simítja. „Azon helyeket, melyekkel nem voltam egészen megelégedve, tetszésem szerint kijavítottam, s most egész kedvvel vagyok rajta” — írja Petőfinek. — „Szinte szeretném elolvasni előtted a nedélyes részt, hol a vén Bence a viadalkhelyen megjelenik. Ezt egész lélekkel dolgoztam, újra és bővebben, s remélem, a többit is így fogom. Azért is haladok vele lassan, hogy mikor dispositiót nem érzek magamban, inkább egy betűt sem írok, mint hogy rontsak.”¹³ (48. jún. 7.).

Arany csodálatos gyorsasággal dolgozik, pedig nehezen tud az írói munkára csak egy-egy órát is szakítani. „Napjaimat kénytelen vagyok hivatalnak, estémet

7 [Uo., 122–124. (90. sz.)]

8 [Uo., 136. (96. sz.)]

9 Nem volt meg benne a Gyulafiak szerelme s a mai II. ének bevégző szaka sem.

10 [AJÖM XV, 136–137. (96. sz.)]

11 [Uo., 126. (91. sz.)]

12 [Uo.]

13 [Uo., 164. (114. sz.)]

családomnak szentelni, s így csak reggelenkint van egy félórám.”¹⁴ (Petőfinek, 47. jan. 7.). Képzelnék el a kis jegyzői lakot, amint homályos téli hajnalon ablakát megfesti a lámpa világa; bent, a belső szobában még szunnyadnak a gyermekek; itt a csöndben egy férfi hajlik a zömök, rácsos íróasztal fölébe; záros fiókjában Petőfi levelei vannak rendbe rakva; lapján kinyitva Ilosvai verses krónikája; levelei között az agg hős árnya imbolyog, a szoba kitágul, Buda tornyai tűnnek elé, — míg az utcán sűrűbb lesz a fagyos rögön a járó-kelők kopogása, a jelenések szétfoszlának, az utcaajtón egy komoly férfi lép ki, s maga elé nézve megy a községháza felé.

A munka most már folyvást halad. A III. ének szintén hosszabb lélekzetű, össze van benne fogva a mai IV. és V.; a mostani utolsó ének akkor a negyedik, végső. Az egésznek vége: „1848. márc. 20.” E négy énekes beosztásban is kerek egész. Az első és utolsó ének úgy volt, mint ma; a másodikban egyesült a két ifjú vitéz harca az olasszal s Toldi viadala, a harmadikban Toldi diadalútja és megcsúfoltatása: az összetartozó mozzanatok. Később, a kiadás előtt, 1854-ben, mégis változtatott rajta; az első résszel való arányosság kedvéért hat énekre bontotta;¹⁵ ekkor szötte be a II. énekbe a Gyulafiak szerelmének történetét (17–25. vszak és a 36.) s az V.-be az apródok két énekét (a régebbi 11–17. vszak helyére), viszont hosszabb csúfolódásukat megrövidítette. Így az egyes énekek egyformák terjedelemeire, mindegyik negyven stropha körül jár. Egyéb változtatásra nem volt szükség a szövegben, önként vált külön minden főbb mozzanatot.

Miklóst ott látjuk viszont, ahonnan elindult, az ős ház kertjében, — de milyen más most minden! A ház omladozik, a kert elvadult; ki gondját viselte, Toldiné, a sírban; a vén bajnok a maga sírját ássa; öreg szolgálja, a vén Bence fia, segít a munkában. Ő mintegy atyja folytatása, „némi kedves reminiscentiáktól nem válhattam meg”, mond a költő. Mégis más a viszony köztök: ez a Bence alig mer gazdájához szólni, az sem igen vet szót neki, magában beszélve önti ki felgyült keserűségét, a mért el kellett hagynia az udvart, bátor beszéde miatt, mellyel az olasz puhaságra zsémbelt. (Ezt a költő 6. versszakkal csak később szövi be már itten, s ezzel Toldi a magyarság képviselőjévé válik.) A tunyaság megőrli, az elmúlást várja s élete után keserűségében más jelet nem kíván, csak az ásonyelet, mellyel sírját ásta. De megéri az elégtételt: udvarbeli barátai érte küldenek, mert az ország címerét vitézi tornán elnyerte egy olasz. Ezzel mintegy ifjusága újul meg, mikor viadal és dicsőség várta. Arany megemlékezik Ilosvai szaváról, „hogyan részeges vala”, s mint az ifju Toldi a bajvívás előtt, most örege is kupákból öntözi erejét.¹⁶

14 [Uo.]

15 Hogy ezért tette, mutatják a kézirat végén lévő számítások: „Strophák jelenleg: I. ének — 41, II. — 36, III. — 46, IV. — 30, V. — 20 és 17 és 7 rövid, VI. — 38. = 211 és 17 + 7 rövid. Az első *Toldi* 209.”

16 Lehr elvitatja Arany leleményétől a hírhezó lovat, mert Vörösmarty *Ősz bajnoká*-ban is „átrohan egy serény lovag”; sőt a Gyulafiakra is ráismer ugyane költemény két sorában: „A hadjárték pompájában — Két hős ifjú áll”. Íme, a betűrágás átka! — Akkor nincs mit csodálkoznunk

Azt sem felejtí a költő, hogy gyalog öt napba telt az út Budára, lovon három napra teszi. Toldi még oda sem ér, már is igazolva van: a fényes lovagok nem győzik a harcot az olasszal. A Gyulafiak epizódja ezzel Toldira világít; szerelmök később beszótt rajza az élet melegét önti el a két fiatal leventén. Balvégük után jelenik meg Toldi, barát-kámzsában, rozsdás fegyverzettel, szinte a multból feljáró kísértet. Arany tartott tőle: „Lesz, a ki rosszalni fogja a humort, mely a darabon, növekvő arányban átszövődik: azonban ne feledjük, hogy a hanyatlás, pusztulás már magában humoros jellemű; különösen a *vén* Toldit humorosan fogta fel mind a nép, mind utána Ilosvai és Vörösmarty. Ezt én nem annyira Toldiban, mint környezetében állítam szem elé, s az értő fogja tudni, miért.” (*A végszó*-ban.) A világtól elmaradt vén ember valóban mosolyogni készlet, de Toldit régi érdemei, ereje, főkép belső keserősége megóvják a nevetségtől. Minden furcsaság a Bence fejére száll; „ő a villámhárító” a Greguss szava szerint.¹⁷ Toldit megvédi, hogy mindenki rá gondol, őt várja; a király ráismer erejéről, hangjáról; rég megbocsátott már hű emberének, de halottnak mondták; arra is emlékszik, hogy *akkor* Toldinak lett igaza. Míg így megenyhül, mi az ősz bajnok életét keserítette, már viadalba fog az olasszal; épen egy olaszon töltheti ki mérgét, kiknek szokásaitól nemzete erkölcsét, erejét féltette, s most keserősége bosszúját állhatja. Ifjúkora óta Toldi lovaggá vált, lovagiságban is túltesz az olaszon: az előnyül vette, mikor egyik Gyulafi kezében eltörött a kardvas; Toldi visszarántja karját s más kardot adat ellenfelének, mikor az is így jár. Az öreg vitéznek össze kell szednie magát; végre nyers ereje kiüti amazt a nyeregből. Az első kidolgozásban a király kegyelem szava visszatartja a végszapást, a későbbiben a viadal halálos, mert e fordulat itt feltartóztatna, s az elkeseredett Toldihoz jobban is illik, hogy egész munkát tegyen. Fel sem fedi magát, mint a szokás kívánná, hanem amint elvégezte dolgát, eltűnik, semmi köze udvarhoz, királyhoz. A simább király hajlik, utána küld, hogy visszahozzák a palotába. Toldi ezt nem is álmodja; még jobban évődik magában, hogy rá sem ismertek; a király ellen is kifakad, de ép ebben árulja el, mennyire szerette s hogy a mellőzésben nem pusztá hiúság bántja; az fájt neki, hogy a király olasz bábót csinál a magyarból. Így éri utol a királyi követség s a néptömeg; ki a gúnyt szenvedte, most az fürdik a dicsőségben, Bence. Toldi magába fojtott lelke nem bír örülni; most, hogy az udvarba hívják, egyszerre világos előtte, mennyire nem illik ő oda. Szót fogad a királynak, de előérzete tart az ifjaktól, akiket gáncsolt. Ilosvai darabos szavaival dörmölködik magában, mi oly jól illik a morcos agg vitéznek.

azon, ha Toldinak azt a keserű kívánságát, hogy ásója nyelét akarja sírjelnek, Várkonyi Endre az *Odysseia*-val teszi párhuzamba, XI. 74. sor, — hol Elpenor azt kéri Odysseustól: „...sirom fölé szúrj evezőlapátot, társimmal éltemben a mivel eveztem”. (*EPhK*, XII. 769.) — A sírásás jelene-téhez w. j. (— Waldapfel János) Grimmshausen *Simplicissimus*-ban talál hasonlót, ahol egy remete sírt ás magának; a közlő maga sem erőlködik az átvétel bizonyításán. (*EPhK*, XXXV. 508.)

17 *Toldi estéjé*-t megjelenésekor a *Pesti Napló*-ban ismertette, 1854. 245. sz. — ss jegyzet alatt.

Hamar megengesztelődve, megható gyöngédséggel kíván kedvére lenni Lajosnak. Betér budai házába, hogy kiöltözzék palota emberének, fényleni. Új életre készül, vagy inkább a réginek folytatására s eszébe sem jut, hogy elmaradt a világtól. Így kerülgeti egymást kettejük jószándéka, a mi baljós sejtelemmel tölt el. Toldi, magára öltve pállott díszruháit, inkább kivetkőzik magából, könnyen válhatik gúny tárgyává. S csakugyan, a királyi termekben vígan vannak az apródok; egyikök a nap hősről fog dalba, kinek megjelenése az ő szemökben fura. Arany pompás leleménnyel itt szövi be (utóbb, 53-ban) a nagyerejű hős groteszk szerelmi kalandját, egy énekben, s épen erre toppan be a bajnok. Az apródok nem bírják magukba fojtani féktelen kedvüket, csúfolódnak kezdenek a daliával, mire indulata felforr, buzogánnyal bélelt mente-újjával hármat agyonsuhint, beront a királyhoz, s rátámad „apró kölkei” miatt. Az ősz vitéz diadala napján megsúfoltatva, a király küszöbén, kihez megenyhülten készül; a vérbe boruló jószándék; a király, ki ellágyultan várja kedves hőset s a vértett hallatára halált kiált fejére: mindez, amily természetes, olyan tragikai. Pillanatról-pillanatra rohan a sors a betelés felé.

Otthonn ezalatt Bence a nap örömében sütkérezik, ura fegyvereit tisztogatja, parancsolgat a kapusnak, „legyen valaki, a kin ő is nevéssen egyszer — megérdemli azt a hű cseléd”. (*Végszó.*) A hős rettentő haragjától szédelegve tántorog haza. A házat katonák veszik körül. Toldi már az örök bíró elé készül; diadalma napján hogy’ is lehetne börtön foglya? Végperceiben a megsértett király maga jó hozzája; Toldi üvegesedő szeme megismeri, még egyszer ismétli tanácsát a faragatlan fa erejéről, még egyszer utóljára a magyarság szószólója. Lajos védi magát, a nemzeti csinosodást; — a változott időről beszél, mely a hősiséget is megváltoztatja, mióta a puskaport ösmerik. A haldokló ezt már nem hallja, ami neki fájna (Greguss megjegyzése), keze elhidegül a király kezében. Benne az utolsó lovag fekszik ott holtan, aki még testi erővel harcolt. A győzhetetlent az idő győzi le, az indulatos vitézt rettentő haragja öli meg.

Arany azt írta e művéről Petőfinek: „Drámai a föllépés, drámai, sőt ha sokat nem mondok, tragikus a lelépés.”¹⁸ (48. ápr. 22.). A hős még egyszer újra éli vitézi multját, dicsőségét, de éreznie kell, hogy az idő megváltozott, az öregkornak sebzett szívvel kell az ifjúság elől sírjába szállnia. A küzdelem és diadal, a kegy és megsúfoltatás ellentétes képeiben mintegy az élet hiúságai tűnnek el, az egész élet s amint a koporsót kísérő fáklyák kialusznak s a gyászkocsi az éj homályába merül: a mulandóság szárnya-legyintését érezzük, oly mélyen, mintha ott volnánk a gyászmenetben. A hős oda tér meg, honnan elindult, sírhalmát az ő kert hinti be sárga levéllel.

Külsőleg a kert két képe fogja közre az egészet; bensőleg is tökéletesen egységes a szerkezet: egy napba szorítja a főbb eseményeket. A költő a természet képeit

18 [Uo., 201. (140. sz.)]

is összekapcsolja a szereplők hangulatával s az eseményekével, mindent művészi egységbe foglal.

Az öreg Toldi ugyanaz a természetes, indultatos lélek, mint fiatalon; maga mulatása, karja ereje a régi. Harci módja lovagivá finomult; lelke hajlékonyabb, gyűrttebb, puhább; ifjan minden sértés kihozta sodrából, hamari tette, most fojtott keserűség, dacos önérzet új érzései, megadó ellágyulás is; fiatalon is tudott gyöngéd lenni, de szívéből az most hamarabb kicsordul. Ha Dumas-t dicsérik, hogy a *Három testőr* alakjain fel tudta tüntetni az idő telését: ez elismerés Aranyt inkább megilleti. Bence jámbor együgyűségében apja fia, csakhogy a patriarchalis kapocs gyengébb a lovag meg fegyvernőke közt, mint volt az ifjú Toldi s a vén Bence között.

Toldi estéje-nek cselekvénye egyes mozzanataiban emlékeztet az első *Toldi*-ra. Toldi itt is el van zárva az udvartól; ott szolgák ingerlik fel, az öreget apródok; fő mindenik részben egy-egy párviadal.¹⁹ Arany e hasonlatosságot úgy eltörölte, hogy észre sem venni. A cselekvény a népmesei háttérből a lovagkorba megy át, ezzel változik az egésznek színezete. A hang is más; a költő maga mondja, hogy itt nem találni „azon népileg őszinte, gyermekes előadást, azon könnyedséget, a cselekvényekben azon gyorsaságot, változatosságot, mely amabban elismertett”; „de a sír szélén álló Toldi nem az a pórsuhanc többé, ki a viszonyok jármát lerázza s fölfelé tör; ezt az előadás által is ki kelle tüntetnem.” Az ifjúság forrongásához illő üdeség helyet itt elegiai méla hangulat ömlik el, az öregkor, a világtól elmaradottság humora.

Ott minden csupa ifjúság, remény, tett, küzdelem, minden a jövő felé fordul: itt őszi hervadás búja a tájon, a lelkeken a multak terhe. Az események nemcsak egymásból folynak, hanem a lelkekből, jellemekből, jobban a lélekben történnek, az egésznek belső egysége, belső szerkezete van. A hangulatokban több az árnyalás, a szivekben többféle érzés áramlik; maga a humor, mely félszemmel könnyez, féllal mosolyog, összetett érzés. Más a hang is: édes szomorúság van benne, mint a visszanező nap melegében. A költői képek újabbak, eredetiek, frissebbek. (Apró szelek, mikor röpkölni tanulnak, megbontják a házfödelet; aztán a zivatar apja beleölti szarvát. I. 7.)

Mindamellet ez is népies költemény, ha annak mondhatni, mit a nép megért s miben gyönyörködni képes. De ép úgy élvezetet talál benne a művelt ember is. Ez a valódi *nemzeti* költészet, melyet Arany eszményül tűzött maga elé. Gyulai Pál épen *Toldi estéje*-n magyarázta meg, hogy „a népies eposz sem több, sem kevesebb, mint a naiv, a nemzeti: tehát a valódi eposz megközelítése, a mennyire az korunkban lehetséges” s hogy „a népies eszme, a mint nálunk kifejtett, nemcsak pusztán naivságot jelent, de közel rokonságban van a költészet tisztán nemzeti fejlődésével”.²⁰

19 Rámutatott Bánóczy Dénes, *EPhK*, XXV. 869–70.

20 *Toldi estéje* megjelenésekor, *Szépirodalmi Szemléjében*, – *BH*, 1855. Újabbán a *Kritikai dolgozatok* kötetében.

A munka március 20-án készen van ugyan, de „a közelebbi nagy dolgok miatt iszonyúan elment a másolni való kedve” — írja Petőfinek (márc. 26.).²¹ Április elsején mégis felküldi, bár tudja, hogy „e forradalmi időszakban semmi hatása nem lesz annak a közönségre”.²² Petőfi csakugyan hiába ajánlja a Könyvkiadó Társulatnak, annak működése megakadt. (Ápr. 18.)²³

Nagy munkája mellett 48 első felében havonként megküldi versét az *Életképek*-nek, április végéig ötöt, melyeket Jókai páronként 15 pforintjával díjaz; Petőfi kívánja, hogy Aranyt s Tompát vele egyformán tekintsék. (Levelük 47. jún. 18.)²⁴ Tompa azonban, mint „szegény kálvinista pap és mindenek felett *új gazda*”,²⁵ nem akarta magát kizárólagosan lekötöni, bonyolódott viszonyai is voltak Vahottal; ezt megírta Aranyhoz (47. aug. 1.), Arany pedig szóba hozta Petőfi előtt, abban a hiszemben, hogy már úgy is tudja. (Aug. 11. és szept. 1.)²⁶ Csakhogy Tompa régóta nem írt Petőfinek, nem tudván, hová küldje levelét. (Dec. 1.)²⁷ Petőfi zokon vette Tompa szabadkozását, mert a nyáron odaigérkezett. (P. Aranyhoz, 47. aug. 17.)²⁸ Ő a fiatal tehetségeket kívánta egyesíteni az *Életképek* körül, Aranyra is rádörrent, mikor azt találta mondani, hogy az ő kedvéért szegődött oda. „Midőn az ügy áldozatot kíván, áldozni kell” (aug. 17.).²⁹ — Arany megpróbálta Tompát mentetgetni. „Kérlek, válaszd a lágyabb ítéletet; a mi lágy, az *érettebb* is”³⁰ (47. szept. 7.). De Petőfi nehéz szívvel volt Tompára, már elébb, mert többször meg-megcsipkedte munkáit, hol szemtől-szemben, hol mások előtt, mi Petőfinek fülébe jutott.³¹ Mikor Murányban jártak, együtt, oda sem hallgatott, amint Tompa a maga felfogását kezdte fejtegetni; ezt Tompa panaszolta Aranyhoz (48. febr. 7.); hazafelé meg Tompa vitázott egész úton *János vitéz*-ről (u. o.). Petőfi meg is haragudott rá s *Uti levelé*-ben kicsúfolta, amiért elaludt a romnál. Eltért tervétől is, hogy Tompa eskesse, *Szécsi Mária*-ját pedig úgy nézte, mintha vele akarna versenyezni. (P. Aranyhoz, 48. jan. 2.)³² Így aztán Arany hiába másolta le Petőfinek Tompa levelét, melyben róla érdeme szerint szól. (T. febr. 7-iki levelét.)³³ Tompa ez időtájt beteg, érzékeny, ingerült volt.³⁴ Arany váltig csende-

21 [AJÖM XV, 196. (134. sz.)]

22 [Uo., 197. (136. sz.)]

23 [Uo., 198. (137. sz.)]

24 [Uo., 96–97. (68. sz.); 97–98. (69. sz.)]

25 [Uo., 108. (81. sz.)]

26 [Uo., 117. (86. sz.); 124. (91. sz.) — az AJÖM-ben 1847. szept. 1-i keltezésű levél nincs. Arany a Tompa-Vahot témát az aug. 25-i levelében említi még.]

27 [Uo., 154. (106. sz.)]

28 [Uo., 119. (88. sz.)]

29 [Uo., 120.]

30 [Uo., 139. (97. sz.)]

31 A *Cipruslombok*-at utálta, „mondám magának is Sándornak.” *Tompa levelei Szemere Miklós-hoz*, közli Ferenczy József. — Abafi *Figyelő*-je, XII. 104., 106. l.

32 [AJÖM XV, 163. (113. sz.)]

33 [Uo., 179–181. (124. sz.)]

34 Váczy János: *Tompa Mihály életrajza*, 73–74. l.

sítette, „Vedd úgy, mintha barackot adott volna”³⁵ (Tompa lev. 50. jún. 12. kiadatl.) s addig-addig engesztelte, míg Tompa rászánta magát és írt Petőfinek (Aranyhoz, 48. febr. 7.),³⁶ aki válaszolt is, de csak újra megsértette Tompát. (Tompa Aranyinak, 48. márc. 18. kiadatl.).³⁷ Mikor Tompa Gräfenbergbe menet Pesten időzött, többször találkozott. Petőfi úgy látta, hogy Tompának „csak egy melegebb sugár sem volt szemében... Ő el van veszve... se magával, se mással nincs meglegedve” (Aranyinak, 48. ápr. 18.). Tompa viszont arról panaszkodott Aranyinak, hogy Petőfi „hideg leereszkedéssel fogadta, kimért vizit gyanánt vette látogatásait”. (Arany feljegyzése, Petőfi előbbi levelének hátán.) Falusi magánya után Tompa nem tudta beleélni magát a pesti hangulatba. „Ezek az emberek csodálatosak lettek, e hazamentő óriásokkal nincs lelked, hogy okos szót válts. Nincs ott szó másról, mint a forradalom, martiusi napok stb... Szédült az egész város” — írta Szemere Miklósnak.³⁸ A régi barátság így nem állott helyre köztük, pedig ez volt utolsó találkozásuk. Haragjában Tompa el is égette Petőfitől kapott leveleit, mit utóbb nagyon megbánt; hogy valami emléke legyen tőle, Arany neki adta azt a levelet, melyet együtt írtak őhöz Bejéről.

Arany sem könnyen bír megfelelni az *Életképek*-nél vállalt kötelezettségének. Kisebb versekhez nem érez kedvet. Már a *Divatlap* éve alatt panaszolja: „Úgy érzem, mintha elveszne markomban a finom ujjakhoz alkotott lyra. Aztán meg hol is vennék én lyrai lelkesedést?... aprós bajaim és örömeim nem méltók megénekelni s bár családi életemben a boldogabbak közé számíthatom magamat, ez a boldogság sem olyan, hogy kitörő örömét versbe önteni, hanem csak olyan, hogy jóltevő melegét folytonosan érezni lehet. — ...azonkívül ... merő boldogtalanság és nyomorúság... Hozzá még a lyra valódi kora, 20—30 év, tőlem oda van, ... a szív szerepe jobbadán el van játszva, a főre kerül az uraság. Én hát... nem esetlenkedem a lyra országában, hanem ... írok históriákat, rectius *istoriákat a ponyvám*, miként Tinódi Lantos Sebestyén”.³⁹ (Petőfinek, 47. szept. 7.). Kéri is Petőfit, vegye meg neki Tinódit; Szilágyitól is kéri.⁴⁰ — Így fordul *Szent László füve* mondájához s később, Tinódi nyomán, *Losonczy István*-hoz.

Petőfit mind a mellett nem akarja cserben hagyni. Egész munkásságát hozzá csatolja. „Talán magad nem is képzeled — írja egyszer (48. ápr. 22.), — mily könnyen semmivé tudnád te tenni az én jövődöbeli írószámomat.”⁴¹ Gazdag költészetét különben sem szegényíti el, ha szerelmi húrja hallgat; Carlyle a kort is gyatrának

35 [AJÖM XV, 280. (228. sz.)]

36 [Uo., 181. (124. sz.)]

37 [Uo., 193. (132. sz.)]

38 Idézi Váczy, u. ott, 71. l.

39 [AJÖM XV, 139. (97. sz.)]

40 Szilágyi 47. aug. 30. értesíti (kiadatl.): „Debrecennek sem Tinódija, sem Heltaija nincs.” [Uo., 131. (93. sz.)] Mégis leküldi neki Tinódit, Heltai *Cancionalé*-jét, Túry György viadalját; Tyrtaeust, Biont, Theokritost. (Levele Gyulai Ágosthoz, 1891. márc. 27. — Közölve *ItK*, IX. 489. l.)

41 [AJÖM XV, 200. (140. sz.)]

tartotta, melyben túlságos fontosság jut a szerelemnek. Új verseiben több a gondolat, mélyebb az érzés, tömörebb a nyelv, mint eleinte; mutatja ezt *Czakó sirján* s a *Télben*, melyet Petőfi megdicsért; „nagyon szép verset küldtél Jókainak”⁴² (48. jan. 29.). Mindkettőn keserűség érzik, amaz satirába hajló elégia; emez költői festés, részleteiben rokon Petőfi alföldi képeivel, de bensőbb tartalommal, magára a költőre értve: életének egyhangúságában a költészet világáról álmodik, mint télben a tavasszal. Költői hitvallás ez a pálya kezdetén, azért állította utóbb gyűjteményének élére, előhang gyanánt. Általában kisebb verseiben is a festés, elbeszélés felé hajlik (*A tudós macskája*, *Az alföld népéhez*), s érzéke rátalál arra a műfajra, melyet epikai tehetsége a népi mintákból művészből fejleszthessen. Mikor leköti magát az *Életképek* mellé: már tisztában van vele: „Nem megy nekem a lyra, az ömlengések kora elmúlt tőlem... *Fejér László* forma balladákban kellene próbát tennem, azok lapban is adhatók volnának és mégis elememben maradnék. Olyanokat fogok írni Jókainak”⁴³ (Petőfinek, 47. aug. 25.) Petőfi biztatja: „Nem cselekszel bölcsesség nélkül, ha afféle balladákat irsz, mert azoknak nem csak szűkében, hanem plane teljes hiányában vagyunk. Már én rég megpróbáltam volna, de tudj’ Isten, nem igen érzek hozzá tehetséget magamban.”⁴⁴ (Szept. 9.) Arany világosan látta, mit kell tenni, midőn „csupán népdalunk nyomán indulva” megkísérté „a balladának ama népi, eredeti formáját, ellentétben a mi németes, mesterkéltséggel s érzélgős vagy deklamáló balladáinkkal”. (*Elegyes előszó* és *Önéletrajz*.)

Akik nálunk az első balladákat írták, Kisfaludy Károly és Kölcsey, nem a magyar népballadából indultak, hanem idegen minták után; jobbra Bürger rémületessége lebegett előttük. Kisfaludy azon évben fordul a balladához, mint a népdalhoz, mégis alig vesz fel népi tárgyat, hanem lovagok, dalnokok érzélgős vagy rettentő történeteit. Romantikus balladáit nagy részét Bürger balladáival tudta összekapcsolni Bánóczy;⁴⁵ ép így lehetne össze tenni Kölcsey románcos képeit Schillerrel. Még a hazai tárgyakon sincs náluk egyetlen népies vonás. Vörösmarty gyakran fordul hazai, történelmi tárgyhoz, de csak egyes részletek balladaiak, egészben inkább a rövid költői beszélybe tér. Czuczor népiességéből épen balladáit nem vesznek magokba semmit. Garaynál a nemzeti érzés áradó páthosszá dagad. Alakjaik, eseményeik fölemelkednek a földről, a képzelet üres levegőjébe; ha a kidolgozás nem hosszas, akkor rövidség helyett zavaros; inkább érzélgősség vagy föllengő lelkesülés uralkodik bennök, mint az események drámaisága s a ballada mély erkölcsössége, a bűn és bűnhődés.

Arany elfordul ez idegenszerű balladáktól; megismétli, amit *Toldi*-ban tett: visszatér a nép életköréhez, érzelmi világához, előadásmódjához s abból igyekszik kifejteni a magyar balladát.

42 [Uo., 175. (121. sz.)]

43 [Uo., 126. (91. sz.)]

44 [Uo., 127. (92. sz.)]

45 Bánóczy József: *Kisfaludy Károly és munkái*, II. kötet, II. fejelet, 4.

Népballada kevés volt ismeretes. Erdélyi inkább csak dirib-darab románcokat tudott fölvenni gyűjteményébe; meg is tagadta az alföld népétől az epikai alkotó erőt.⁴⁶ A népballada tanulmányozásában Greguss abból indult ki, hogy a népköltés voltaképeni alakja a dal, általános jelleme lyrai; mond el a nép eseményt is, de szintén érzelmeivel kísérvé.⁴⁷ Az ily „epikai dal” alföldünkön tisztán a nép életköréből veszi tárgyát, hősei közül emelkednek ki valamely kalanddal; legtöbbjük egy-egy népszerű szegénylegényről szól, mintegy népi hős-dal gyanánt, vagy a legáltalánosabb érzésről, szerelemről; ebből foly, hogy nagy szerep jut a nőknek. Ily betyár-énekeket Arany maga is hallott a nép közt, kettőt le is jegyzett.⁴⁸ Az efféle rövid jelenetet, életképet, párbeszédet egy névvel nép-románcnak nevezték; ilyenek Greguss számos fozslányára akadt Erdélyinél, többnyire csak egy mozzanat van kikapva, melyből az előzmények kiviláglanak. Ritka azonban, mely egész esemény-sort adna, drámai módon jelenítve, erős erkölcsi érzékkel, mint a ballada kívánja.⁴⁹ Legfejlettebb Erdélyi gyűjteményében a Fejér Lászlóról szóló, melyet Arany példaképen idéz; ez egész esemény-sort fest, folyvást haladó cselekményben; lelki, erkölcsi küzdelmet, tragikai kifejtéssel. Másik példája a „Megöltek egy legényt — Hatvan forintjáért” kezdetű⁵⁰ pusztai helyzetkép, amint egy leány holt kedvesét költögeti.

Szeme mindjárt a legjobb két példán akad meg. Kiadásra szánt első költeménye, *A varró leányok*, tárgyára nézve hasonlít a „Megöltek egy legényt” kezdetű balladás képhez: ez is feldúlt szerelmét rajzol, a lány kitörő bánatát halott kedvesének láttán. Az egész merő párbeszéd, (mire szintén van népi példa), öt leány-pajtás beszéde; minden szak egy-egy mozzanat, amint a lakodalomnak nézett menetből temetés bontakozik ki, egyik leány már a gyászolókra is ráismer, de nem meri megnevezni, mire épen az, kinek lakodalmon járt az esze, egyszerre mindent ki talál s szíven sebezve maga is szinte elhal. Hangra, tárgyra, a temetési népszokás természetes beszövésére, tőrülmetszett népballada lehetne; a feszültség, a képzelt vígaság és való gyász ellentéte, e hirtelen fordulat, az egésznek egy lélekbe nyilalása: oly művésziek, hogy a költő már első léptén felülmulja példáját. *Szöke Panni* folyamatos előadásával *Fejér Anna* felé húz, de elevenségét nem éri el. A költő még nem tesz különbséget románc és ballada közt; beéri vele, ha az egyszerű

46 *Népdalköltészetünk*. — *KisfTÉ*, II., és *Kisebb prózái*, I.

47 *A balladáról*. VI. feje.

48 *Fábián Pista nótája* címen, közölte a *Remény*-ben, (szerk. Vahot Imre) 1851. I. köt. 334–336. l. Arany László és Gyulai Pál felvették gyűjteményükbe, II. köt. 476. l. s. Fábián-ról egy harmadik verset is (U. o. 63. l.). Fábián szalontai szegénylegény volt s búcsúzóját maga mondta tollba „egy városceselédnek”.

49 A kisebb epikai műfajok vizsgálatára a Kisfaludy Társaság 47-ben pályadíjat tűzött ki, a költői beszély, a monda, rege és mese s a ballada és románc „tárgy, jellem és forma szerint közös vagy eltérő sajátágaik” meghatározására. (*MSzépirodSz*, 1847. febr. 7.)

50 Ez is megvan Erdélyinél. — Arany *Csengery*-nek említi; 1856. jún. 23., levelében. [*AJÖM* XVI, 711. (807. sz.)]

esemény, a szerelmi alapeszme, a gyors és erős bűnhődés s némi példálódzás egy tőről hajt a népköltéssel, szintúgy a természet átlelkesítése: a megszólaló méh s haldokló rózsa, *A méh románcá*-ban. *A rab gólyá*-t is a balladák közé sorozza önéletrajza. Külföldi példára is tekint: ekkor fordítja le Moore rejtelmes balladáját, *A Dismal mocsárok tavá*-t. Az alföldi népballadák tárgykörének szegénységét megkísérli történeti tárgygal pótolni, így áll elő *Rákócziné*, hazafias tárgyával közeledve a negyvenes évek műballadáihoz, mégis a népballada módján, erős lyrai kísérettel, úgy hogy e példától Petőfi is kedvet kap hazafias balladákhöz. Csak-hogy Aranynál hazafias érzés lobog, Petőfinél politikai gyűlölet.

Az idők vihara Aranynál is erősebben illeti a hazafias hűrt s politikai szenvedélyig hangolja. Némi társadalmi keserűség a *Szegény jobbágy*-on s *Szöke Panni*-n is érzett; *Eldoradó* (48. febr.) már csupa politikai gúny, képmutató dícséret álarcában, mint Petőfinél *Okatootáia*; csak-hogy Aranynál a gúny nem pattog szerteszéjjel, szinte rendszerbe fogja a gazdasági bajokat, melyekről már Kolocintos kortesbeszéde szólt *Az elveszett alkotmány*-ban. Petőfi eljuttatja hozzá a szabad sajtón nyomott *Nemzeti dal* egy példányát; ő kézsorítását küldi barátjának, „polgári dicső küzdelmeiért”. (Lev. márc. 21. és 26.)⁵¹ Áprilisban már maga is *Nemzetőr*-dal-t ír,⁵² Fónagy József szalontai honvéd-főhadnagy rögtön zenére is teszi.⁵³ Az élelmes Vahot, aki most *Nemzetőr* címen szerkeszt lapot, tüstént lenyomatja (4. sz.), egy ponyvafüzet is, „széltében énekelték.”⁵⁴ Föllelkesíti az Unió kimondása (*Egyesülés*), melyet Petőfi nyomán erdélyi részről Kriza, Gyulai, Szász, Mentovich ünnepeltek; hogyné hatott volna ez ő rá, hiszen Erdély határhegyei felé kékkettek!

A nemzeti mozgalomban, melynek első eredménye a sajtó felszabadítása volt, feladat várt a költészetre. A kormány szükségét érette, hogy írók útján fölvilágosítsa a népet céljai felől s buzdítsa is. Pest vármegye központi bizottsága egy nép-lap tervét pendítette meg. A lelkes Tóth Gáspár magyar szabó, ugyanaz, ki a Nemzeti Körben Petőfi költeményeinek kiadására is áldozott, négyezer forint kölcsönt ajánlott e célra. A kormány a terv kidolgozására választmányt küldött ki, főbb tagjai Vörösmarty, Petőfi, Nyári Pál, Fényes Elek, Táncsics és Sükei voltak (Petőfi levele, május 5.).⁵⁵ Petőfi rögtön úgy nyilatkozott, hogy a szerkesztésre csak Aranyt tartja alkalmasnak. „Én elvállaltam volna, de már szerződése van az *Életképek*-hez.” Aranyban, úgy látszik, mind megnyugodtak, mert Petőfi mindjárt felszólítja: „Ird meg rögtön, micsoda föltételekkel fogadod el a szerkesztést, úgy hogy feljőj lak-

51 [AJÖM XV, 195. (133. sz.); 196. (134. sz.)]

52 Rozvány szerint júniusban írta, mikor egy honvéd zászlóalj átvonult Szalontán (Márki S.: *A. J. szalontai éveiből*. – It, 1917. 120–133. l.); csak-hogy a vers már áprilisban megjelent.

53 Ezt Arany maga írta bele a Bartalus számára bejegyzett dallamok hangjegyfüzetébe. (Kézirata a Paedagógium birtokában.)

54 Szász Károly tanúsága szerint, *BpKözl*, 1867. 27. sz.

55 [AJÖM XV, 204. (143. sz.)]

ni Pestre. Ha például biztosítának valami öt évre mintegy 2000 pengő fizetéssel évenként? mi? tüstént írj, ... több kell-e vagy kevesebb. Te Jankó, a lenne ám még az élet, ha feljössél! gyere föl, az isten áldjon meg⁵⁶ (48. ápr, 18.). Aranyt váratlanul éri a fölszólítás. Jól esik Petőfi barátsága, kinek irányában neki csak „az elpirító háladatosság jut osztályrészül.”⁵⁷ Örömet költőznék Pestre; „majd meglásd, minő alföldi családot formálunk ott, összesítvén gazdaságainkat”.⁵⁸ De nem nagyon bízik a dologhoz. Eleinte azt sem tudja, nem merő tréfa-e az egész. Válaszában csak annyit ír irodalmi terveiről, mint máskor; mégis tesz föl egy pár tájékozódó kérdést. Az sincs tisztában előtte, nem a *Munkások Ujságá*-ról van-e szó, melyet Táncsics szerkesztett, s mely ekkoriban bajba került. Tisztán politikai laphoz nem sok kedvet érez magában, „annak szárazságaiba nem szeretne elmerülni”. Másrészt vonzza a terv. „Régi kedvenz eszmém költői hatást gyakorolni a népre, s ezt ily úton tehetem csak legcélszerűbben és sikeresebben. S a ki a népet ismeri, tudni fogja, hogy nála a mennyit az *értelemhez*, meg annyit az *érzelemhez* kell szólni. Emelni a népet az irodalomban lassan-lassan, nem oly mellékes feladat, hogy már a jelen időben tekintetet sem érdemelne. Hiába írunk mi népverset az *Életképek*-be, hiába adunk ki pengő forintos *Toldi*-kat stb. — a népre nem hatnak, de ha az ő olcsó ... lapjába íránk, az nem lenne sárba dobott gyöngy”⁵⁹ (Ápr. 22.). Költői céljaik megvalósítását látja a lapban, „mely a népköltészet művészi organuma legyen”⁶⁰ (aug. 12.), a népnek izlésbeli nevelője. A politikai részre is vannak vezéreszméi, s a nép értelmi körét és nyelvét ismerve, nem esnék neheze az eszmék népszerűsítése; szerkesztői képessége felől is nyugodt (Ápr. 22.).⁶¹ E hetilap hagyja időt költői munkásságra, sőt azt egyenest megkövetelné. Hogy a kormány politikája rövid időn mire változhatik, az gondolatában sincs.

A terv komolyabb volt, mint gondolta. Petőfi hamarosan értesíti, hogy a megye a ministerium segítségével a szerkesztőnek évenként hatszáz pengő fizetést ad s a lapból ezer példányt ingyen, a mi, ha csak két pengő is az előfizetés, 2000 pengőre rúgna. Szintén kétezret adnak írói díjakra; ívére 40 pengő esik, ebben a szerkesztő saját cikkei is részesülnek; — a nyomtatási költségen felül pedig minden haszon a szerkesztőé. „Midőn a szerkesztőválasztásra került a dolog, mindenenk előtt én emeltem szót, mondván: ajánlom Arany Jánost. — Nem kellett ajánlatomat ismételnem, ... az egész választmány beleegyezett. — Egy pillanatig sem kételkedem, hogy ott hagyod Szalontát. Barátom, vannak alkalmak, melyeket ha elmulaszt az ember, az isten sem teremti meg újra... úgy hiszem, ez olyan”⁶² (48. május 5.).

56 [Uo., 198. (137. sz.)]

57 [Uo., 202. (140. sz.)]

58 [Uo.]

59 [Uo., 201.]

60 [Uo., 222. (155. sz.)]

61 [Uo., 201–202. (140. sz.)]

62 [Uo., 205. (143. sz.)]

Arany maga is így gondolkozott s felutazott Pestre. Hét-nyolc napot időzött ott, mint Petőfiék vendége. „Ő akkor a Dohány-utcában lakott, elég kényelmes szálláson, hol szülei is vele laktak, ő látta el asztal- s szállással őket. Tisztességes szobája volt a két öregnek külön, — Petőfi a leggyöngédebb fiúi tisztelettel bánt velök” — jegyzi fel Arany (Petőfi május 5-iki levelére). Útját nem bánta meg, bár a szerkesztést nem merete elvállalni. Május 18-án levelet küld feleségének s ebben mindenről beszámol (kiadatl.): „Kedden délb⁶³ érkeztem Pestre szerencsésen; azonnal a jó Petőfiékhez jöttem, kik egészen a lelkökbe vesznek. Kedden délután több íróval részint találkoztunk, részint látogatást tettünk náluk, — így Vörösmartynál, Garainál, kik igen jó emberek, s Egressi Gábornál stb. Majd otthon elbeszélék mindent. Szerdán délután a Körben gyűlést tartott a választmány — de nem igen bízom az egészben; szándékuk jó, biztosítának, ha volna miből... Azt határozták, hogy a ministeriummal értekeznek a biztosítás felől,... utoljára sem lesz meg az 5–6 évi biztosítás, a nélkül pedig nem mozdúlok ki Szalontáról. Aztán meg az a ministeri biztosítás! Hát a ministeriumot ki biztosítja, hogy meg ne bukják? — Szép ígéretek, remény, felszólítások, mit az országban fognak tenni, a lapnak minden falu számára megrendelése stb., a mi meglehet reménységen sokkal felül ütne ki, de hátha sokkal alul? Ily ingatag alapra nem fogom építeni magam és családom jövődjét, kivált a mostani zavaros világban.”⁶⁴ Mindjárt ez nap indulni is akart haza, de meggondolta s vasárnapig maradt⁶⁵ (május 21.), várt valami fordulatot. E napokban olvashatta fel, egy írói bizalmas körben, hol Szemere Pál is jelen volt (Önéletrajz), *Toldi estéjé*-t Vörösmartynak, kinek azt rég vágyott megmutatni.⁶⁶ Petőfi Barabáshoz is elvitte, hogy lerajzolja az *Életképek*-nek; Arany váltig szabadkozott, de vonakodását Petőfi azzal ütötte el: „No Jankó, ettől ugyan meg nem szabadulsz!”⁶⁷

A töprengés, halogatás hiába volt. Ily bizonytalan állásért Arany nem merete otthagyni biztos hivatalát. Kész volt a szerkesztést egészen Vas Gerebennek hagyni, ki szintén aspirált rá; de Petőfi okai rábírták, hogy ha Szalontán marad is, ne válják meg a laptól s jövedelmétől végképen. Oly szerződést kötött tehát Vas Gerebennel, hogy az lesz ugyan a felelős szerkesztői, de Arany neve is rajta lesz a lapon mint szerkesztőtársé, s a tiszta jövedelmen ketten osztoznak. (Arany feljegyzése Petőfi május 5. levelénél.)

63 Május 16.

64 [AJÖM XV, 209. (145. sz.)]

65 Feleségének írta 18-án: „Ha ma hazafelé nem indulok, akkor vasárnap fogok.” [Uo.]

66 1860-ban Arany azt írja Szemerének válaszlevelében: „Gyakran gondolok vissza — a nem sok, de feledhetetlen órára, melyet egy izgalmas, de reményteljes korban a Kegyed nagyrebecsült társalgása nekem oly édessé tön — Kegelettel csüggénk hárman — s íme *kettő* nincs többé! — a lelkes fejtegető szavain.” [AJÖM XVII, 389. (1152. sz.)] E kettő ki más lehet, mint Petőfi, és Vörösmarty? Arany ez évben nem időzött máskor ily hosszasan Pesten.

67 Ercsey, 39–40.

A lap 1848. június 4-én indult meg. Címe: *A nép barátja*; kiadja a pesti közép-ponti választmány; jellegje: A ki mint vet, úgy arat; felelős szerkesztő Vas Gereben (Radákovits József), szerkesztőtárs Arany János. Ugyane címmel adja ki a kormány a nemzetiségek nyelvén is. Az első szám, ha a *Divatlap* híre igaz, (máj. 13.) félmillió példányban jelent meg; *Kossuth Hírlapja* úgy tudta, hogy később is közel négyezer példányt adtak postára, vidékre. Báró Eötvös József hatszáz példányt rendelt tárcája terhére, a szegényebb községeknek; a Honvédelmi Bizottmány pedig elrendelte, hogy a jegyzők a lap cikkeit a népnek felolvassák, „miserint az a haza szerencsétlenségét ismerve, magát alattomos bujtogatók által el ne ámttassa.”⁶⁸ Előfizetési ára 7 frt 50 krajcár bankóban. Elterjedést és jövedelmet tehát lehetett várni.⁶⁹

Aranynak magas fogalmai voltak egy jó néplapról. Az irodalmi résztől azt kívánta, „hogy a versek a népiesség egyszerűek legyenek, de nem csupán népdalok, hanem kissé emelkedettebb költemények is, hogy általuk a nép izlése nemesedjék”⁷⁰ – magyarázta Vas Gerebennek (48. jun. 30.). Ez régi felfogása, megvalósítására most itt az alkalom. Neve jó költőket vonz oda; sűrűn közöl ott verset Petőfi (*Bánk bán, Lenkei százada, Kún László krónikája, Buda várán újra német zászló, Vérmező, Péter bátya*), Tompa (utóbb Babos álnév alatt), Garai, Czuczor, Lévy, Vajda János, Bulcsu, Petőfi István. Arany eleinte párosával küldi a verset minden számba. Első versei lelkes toborzók, mint az *Egy életünk, Legszebb virág, Lóra!* – a *Mit csináljunk?* a példa erejével ösztökél.

Kevesebb megnyugvással nézi a lap prózai részét. Itt Gondol, Gaal, Pompéry dolgoznak a szerkesztő mellett. Vas Gereben a miniszteri felelősség hasznát s az egyenlőséget magyarázza. Petőfi meg is rója: „A legpecsovicsabb lap széles e hazában.”⁷¹ (Aranynak, aug. 16.) A hírek közt dicsérgetik Mészáros hadügyminisztert, hogy „úgy sétál a glóbcikok közt, mintha vetést nézne”; herceg Eszterházyt, mert hat ágyút ajándékoz az országnak. A lap eleinte higgadt és nyugtató, ez egyetlen érdeme; másképp üres és szószátyár.

Radákovits nem volt az az ember, ki e nehéz feladatra termett. Gazdatiszti családból származott, falun nőtt, ismerte a nép gondolkozását, tudott a nyelvén, csak hogy nagyon is alászállt hozzá. Erős magyar érzésű, de heveskedő természet volt, – az iskolából is kicsapták. Akkor ragadt rá a Vas Gereben név vaskos tréfáiért. Győri joghallgató korában ő szította azt a tüntetést, mely az ottani német ujságot, a *Vaterland*-ot megbuktatta; a jogászok pocakos sváboknak öltözve mentek el a bálra,

68 A rendeletet *A nép barátja* közli, 25. számában.

69 A nép-lapra nézve l.: V. I. (= Visi Imre): *A. J. a forradalom alatt*. – *Nemzet*, 1882. nov. 14. – Váli Béla: *Egy hírlap története 1848-ban*. – Szintén a *Nemzet* tárcájában, 1883. febr. 7. és 8. – Ugyanő: *Vas Gereben élete és munkái*, *EPhK.* 1883. és külön. – Szól róla Ferenczy József is: *A magyar hírlapirodalom története*. IX. fejt.

70 [AJÖM XV, 215. (150. sz.)]

71 [Uo., 225. (156. sz.)]

a lap egy-egy száma kezökben; az ébredező nemzeti érzés korában ez nem maradt hatás nélkül, a lap veszteni kezdte előfizetőit, 46-tal meg is szűnt, s *Hazánk* címen magyarul folytatta a beszélyíró Kovács Pál. Később népies füzeteket adott ki, *Öreg ABC-t vén emberek számára*, a közteherviselés mellett izgatva. 1847-ben a szép-irodalomban is fellépett humoros apróságokkal (*Életképek* és *Darázsfészek*). Nem tehetségtelen ember, de könnyelmű s megbízhatatlan. Petőfi „éretlen legény”-nek tartotta. (Aranyhoz, 48. aug. 16.)⁷² A néplapot félvállról vette. Arany Szalontáról nem tud beleszólni a szerkesztésbe; a lap irányára, jóságára mit sem tehet. Készült Pestre, huzamosabb időre, hogy megmarkolja a lap egyik végét, „azonban ezt nem engedték az istenek, kiket korteseknek hívnak”⁷³ (Vas G.-nek, jún. 30.). Júniusban volt országszerte a követválasztás, első a nép-képviselőt alapján. „A nép ... minden rábeszélés, utasítás nélkül, maga fejétől engem jelelt ki”⁷⁴ — írja Arany Petőfinek. (48. jún. 27.). Gúnyosan festi le, mint osztották széjjel a vármegyei urak a tizenhárom kerületet maguk között, hogy „kiknek jusson *kenyér*”; mint járta sorra a főispán a kerületeket s akasztotta nyakába a szalontainak Toperczer Ödön megyei főjegyzőt. „Ez eddig törvény szerint van” — ismétli Arany minden mozzanatnál, mint Antonius beszéde Shakespeare-nél Brutus dicséretét. „Én a korteskedést az isteni gondviselésre és a jó lelkiismeretre bíztam, de biz ezek, látom, igen rossz kortesek mai világban.” Nem járta fel a falvakat, szavazatokat koldulva; azok népe úgyis vonakodott ott hagyni a mezei munkát; a főispán végül büntetés terhe alatt a közmunka szekeres napszámain vitette be őket a szavazásra. A jegyzők sem igen buzogtak a „magok szörű” ember mellett. A többséget Szalonta tette ki, s az ottani nép a választás reggelén is (jún. 26.) „egy százig” Arany mellé nyilatkozott. De a választás vezetői a falvakat furfangosan abc sorban szólították az urnákhoz; Szalontára ebéd idején került sor, mikor az emberek haza széledtek; csak egy részük szállingózott vissza; ezek, hallván „Toperczi” addigi többségét, „egy pár körmön-font” phrasisssal megáldván a hivatalos korteskedést, szavazás nélkül odább álltak. Szalonta 950 szavazatából 16 szólalt meg; ennek is fele Aranyra esett. „E roppant hézag az én büszkeségem” — mondja. Ő nyugodtan vette kimaradását az ország gyűléséből, nem úgy, mint Petőfi, aki újságháborút indított a szabadszállásai ellen.⁷⁵

A mint e mozgalmas napokon túl van, figyelme a néplapra fordul. Komoly hangon tanácsokat ad Vas Gerebennek (jún. 30.). Még a túlságos nagy betűket is kifogásolja, „mert az valóságos lopás. Egy hétben egyszer megjelenő lapon oly keveset adni, mint mi adunk, isten elleni vétek.”⁷⁶ Egyszerű, komoly hangot kíván. „A néplap szerkesztője ne úgy álljon a nép előtt, mint valamely praepceptor”, „tud-

72 [Uo.]

73 [Uo., 215. (150. sz.)]

74 [Uo., 211. (149. sz.)]

75 Csengery Antal, biharmegyei származás s ekkor már a *Pesti Hirlap* szerkesztője, szintén megbukott a csékei kerületben.

76 [AJÖM XV, 215. (150. sz.)]

játok-e atyámfiai” vagy plane „kendtek”, — hanem „tettesse, mintha nem is tudná, hogy a nép számára ir... Irjon népies verset, mintha különbet nem is tudna, de ... versében ... költői becs legyen”.⁷⁷ Rendes rovatokat kíván; iránycikk, vers, beszély váltogassa egymást. Híreket bőven közlene, de csak „a mik már eléggé megvalósultak”.⁷⁸ Vas Gereben azzal üti el a dolgot, hogy a lapot így is dicsérik (Arany, Petőfinék, aug. 12.);⁷⁹ nem is próbál rajta változtatni, bár beszéd-módját a *Munkások Ujsága* is megtámadja; azt a szerkesztő gorombasággal fizeti ki.

Arany váltig bánja, hogy a néplapot, melynek oly fontos hivatása lett volna, ki engedte csúszni kezéből. „Nem ily néplap szerkesztése volt az, mit én felvállalni *nem mertem*” — menti magát Petőfinél, — „Soha pironásogsb kenyeret nem ettem, mint ez. Ohajtanám nevemet visszavonni a szerkesztésből, de már késő, benne vagyok”.⁸⁰ (Aug. 12.)

Saját cikkei mintaszerűek, tartalomra s előadásra egyaránt. De azokkal viszont más baj van, a mi jó hatásukat gátolja.

Négy-öt napba telik, míg a pesti újságokat megkapja; ha valamit olvas bennök, miről írni jónak látná, megint öt-hat nap, míg cikke eljut a laphoz, akkorára el is feledték, amiről szól. (V. G.-hez, jún. 30.)⁸¹ Első cikkei csak általánosságban mozognak, akár a versek.

Beszélgetve igyekszik meggyőzni, hogy a háborút nem az urak okozták s nem csak az uraknak, hanem mindenkinek ki kell állni az ellenség elébe;⁸² a II. részben a legényeket biztatja, akik nem férnek a bőrükben, betyárkodásra vetik fejüket: — most itt a módja, csapjanak fel katonának. Mintegy prózai toborzó ez. (*Önkénytes sereg*, I. kiadatl., II.)⁸³ Önkéntes áldozatra biztat: „Inkább essék most a hazának, mint továbbat a haza ellenségének.”⁸⁴ „Ha a közös hajó elsüllyed, mindenkinek vége lesz.”⁸⁵ (*Segítsünk a hazán!*)⁸⁶ A nép sorsának javulását éreztetve magyarázza, hogy a haza „nem más, mint azon egyszerű hajlék, melynek kék füstjétől füstpénzt a közelebbi mult országgyűlés óta már nem fizettek, azon földek, melyeknek terméséből senki többé dézmát nem kíván. Egy szóval a haza nem más, mint azon kevés vagyon, mellyel az isteni gondviselés benneteket megáldott; a

77 [Uo., 216.]

78 [Uo., 215.]

79 [Uo., 222. (155. sz.)]

80 [Uo., 221.]

81 [Uo., 216. (150. sz.)]

82 A cikk ezen I. része nincs meg Arany hátrahagyott prózai munkáinak Ráth-féle kiadásában. Az itt idézett másik kettő sincs benne.

83 [*AJÖM* X, 157–165.]

84 [Uo., 168.]

85 [Uo., 168–169.]

86 Volt is foganatja; Hegyesi könyve tíz lapon sorolja fel, mennyi pénzt, fehérneműt, lepedőt, vánkost, csizmát, harangot gyűjtöttek Biharban a honvédség részére. (*Bihar vármegye, 1848–49-ben*, 191–200.)

haza nem más, mint ti magatok, házastársatok, gyermekeitek. Szeretitek-e hát a hazát?”⁸⁷ (*Ismerkedés*, II.) Ily beszéd együtt szól az érzéshez és értelemhez, növeli a megelegedést, bizalmat kelt a törvényhozás, hálát a haza iránt.

Amint az idők sötétülnek. Arany lelke is borúsabbá, szava keményebbé válik; cikkei s versei lépést tartanak egymással s az eseményekkel. Keserőséggel látja a terjedő közönyt, a kishitúséget, mellyel urak és nép a nemzet sorsát nézik; ellenök fordul az *Életképek*-ben a *Rablelkek*-kel, a tunya önzést ostorozza *János pap országa* (aug.), mely szintén inkább a nép lapba illenék. Itt Losonczi István példáját mutatja fel (megj. 48. aug. 9.), de e „népies krónika” előhangjában is azonkétségeskedik:

Édes jó Istenem! válna-é magyar ma,
A ki e hazáért olly örömet halna,
Mint Losonczi István Temesvárott régen?

Később hozzá teszi, hogy aki a nép között élt, „értetni fogja e bevezetés hangulatát”. Neki módjában volt látni, mint vonakodott felesküdni nemzetőrnek még a színmagyar falvak népe is.⁸⁸ *Mentsük meg a hazát!*⁸⁹ (szept. 17.) cikkében a rác fölkelésnél s a bécsi kormány fondorlatainál nagyobb bajnak veszi, hogy „a magyar nép nem akarja látni a veszélyt feje felett, nem látja a mélységet, melyben féllába már benne van. Viszálkodik, civakodik, apró-cseprő panaszokkal kötekeedik”. — „Hát még a ki ujságba is írja, hogy inkább jőjön a muszka, és irtsa ki a földes urakat, mint sem az ország megfizesse a kárt, mit a jobbágyokon vallottak.” Bízik Istenben, mert ügyünk igazságos. Magyarázza: nincs igazsága semmiféle nemzetiségnek, „ha azt hányja, hogy a magyar nem részesítette őket minden szabadságban”, az új törvény szerint. (Erről szólt az *Egy életünk, egy halálunk* vers is, júl. 2.). De mikor az országgyűlés küldötteit, Deákot, Batthyányt a király elé sem eresztik, a száztagú küldöttséget, mely a bánnak az országból kiharcolását s a törvények szentesítését kéri, üres szavakkal hitegetik, Jellasich pedig „ő fel-sége kéziratát mutogatja, a miben eddigi tetteiért megdicsérik”, akkor ő is lángba borúl: „Bizony-bizony igazsága lesz a magyarnak, ennek az elhagyott, meggyalázott nemzetnek, ha megcsóválja fejét, neki busúlja magát s olyat tesz elkeseredésében, hogy még...” A lap többi cikke merészségben s hangban sokkal előtte jár ennek. (*Kinek van igazsága?* okt. 1.) A megdöbbenés e napjaiban támad az „Él-e még az isten?” kezdetű költemény, mely mintha már csak az Úristenben tudna bízni. — *Mik voltunk? Mivé leszünk?*⁹⁰ (okt. 8.) cikke hazánk történetét mondja

87 [AJÖM X, 172.]

88 Hegyesi Márton: *Bihar vármegye 1848–49-ben*. 73. l.

89 A Ráth-féle kiadás ezt sem közli. [AJÖM X, 179–183.]

90 Ez sincs meg a Ráth-kiadásban. [Uo., 190–200.]

el dióhéjban, a régi királyok dicsőségét s az osztrák ház elnyomó politikáját. „Ha most elhagyjuk magunkat, az isten is elhagy bennünket.” Ezt visszhangozza *Az örökség* verse (okt. 29.):

Ha minket elfú az idők zivatarja,
Nem lesz az istennek soha több magyarja!

Így kísérik nyomon az eseményeket cikkei, cikkeit költeményei. Amint a veszedelem nő, erősödik a költő hangja. A *Lóra!* riadó a vészharang megkondítása; „Él-e még az isten?” a legmagasabb páthoszig szárnyal; *Az örökség* szinte a végpusztulás képével rémít.

Ez a verse utolsó *A nép barátja*-ban. Cikke is csak egy van még, nov. 5-én; de előbb küldhette be. (*Fellázdadtunk-e mi magyarok?*). A lázadás ráfogásától védi a nemzetet; csak felnyílt a szeme. „Most látja tisztán, hogy csak egy mód van királyával kibékülni : ha lefekszik és meghal! — — De a nemzet nem fog meghalni,.... a nemzet nem irtózik a szent harctól, melynek neve — forradalom.”

Ez utolsó cikke. Tanár-korában írt hivatalos önéletrajzában⁹¹ mondja is: „Október után ... egy betűt sem írtam, nevemnek kihagyását azonban a szerződés miatt ... a félév eltelte előtt nem követelhettem.”⁹² Neve csak az 1849. március 9-iki számmal maradt el a lapról.

Visszavonulásának több oka volt, nyomósabbak a szerkesztéssel való elégtelenségénél.

Egyik az események fejlődése, mi kétségbeeséssel töltötte el. Mialatt buzdító verseit írja a nép számára, magának írt meghittebb költeményeiben nem bír szabadulni a kétségtől, aggodalomtól. Még az *Egyesülés*-t ünnepli s a végzet könyve a halál lapjára nyílik fel előtte; *A rodostói temető*, s az *Álom — való* merő gyöttrődés, előre érzi az „éjszaki orkánt”, „éjszaki vad szeleket”. E kettőben nyomasztó álmok rémképei gyöttrik, vagy inkább annak szeretné hinni balsejtelmeit, melyekből ébredni kívánna. Lelki kettősségében a csüggedő fél terjed. „A kétségbeesés, a nemzet szent haragja az ő reménysége.”

Míg a költő ily meghasonlásba merül, a néplap, az egész sajtóval együtt, egyre tüzesebbé gyullad. Már nem tájékoztat, nem magyaráz, hanem lázít. Mind sürűbben szólal meg Vas Gereben fiatalkori barátja, Atádi (Golub Vilmos), ki már októberben, Aranyinak utolsó itteni versével egy számban, azt hirdeti: a néphatalomnak értelme csak köztársaságban lehet, s megjövendöli, hogy 1850-re „egy koronás fő sem leend Európában, mert a véres háborúk lángjai elolvasztják a koronákat.” Lévay elősorolja *A német királyok kegyetlenkedései*-t, (dec. 10.) s egy versben azt mondja, ha ő király volna, pallos alá tartaná fejét, mert megérde-

⁹¹ Kiadta Benkó Imre, a n.-kőrösi ref. főgymn. Értesítőjé-ben, 1907/8.

⁹² [AJÖM XIII, 105.]

melné. Kiadják Sárosi Gyula *Arany trombitájá*-nak „második lehelet”-ét, mely a francia köztársaságot magasztalja. — Érthető, ha Arany elhallgat s félreáll.

Egy külső körülmény is magával hozza e kapcsolat megszakadását. Az újoncozás, a nemzetőrség ellátása mind a községi tisztviselők vállára nehezült. Rendben tartásuk, élelmezésük, a lakosságot elkeserítő beszállásolásuk nem csekély feladat volt. Az ily nemzetőri, önkénytes zászlóaljok kikötött időre voltak fölfogadva, annak leteltével felmondták a szolgálatot, kellő ruha s élelem hiányában sokszor előbb is.⁹³ Bihar megye a napi nyolc pengő krajcár zsoldot még tizenkettővel toltotta meg az önkénteseknek, de felpénz nélkül egyáltalán nem akartak elindulni; a módosabbak pedig felfogadott szolgálókat állítottak a magok helyébe. A bihari nemzetőrség gyülekező helye Szalonta volt. Innen indult első zászlóaljuk augusztusban Perlasz alá, Arany *Nemzetőr-dal*-át énekelve.⁹⁴ Egy második zászlóalj ősszel Erdélybe volt rendelve.⁹⁵ A tisztviselőknek, mint Ercsey mondja,⁹⁶ időnként fegyveres szolgálatot is kellett teljesíteni, a nemzetőr csapatokat a harcra vezetniük. Szalonta maga is több századra menő nemzetőrséget állított s azok 49.⁹⁷ november elején lementek Aradra, a város védelmére. Jellasich beütésének hírére a bánáti rácok is megmozdultak s Blomberg dsidás ezredes nyíltan melléjük állt. Ezzel Arad veszedelmes helyzetbe került, annál inkább, mert a környékbeli oláh falvak népe is fenyegette. A vár parancsnoka, b. Berger János, magyar származású, de osztrák katonai szellemű öreg katona, kizárta a várból a nemzetőröket, ellátta magát lőszerral s felszólította a várost: a császárral tart-e vagy a forradalmi kormánnyal? A kormány tétlenül nézte készülleteit s Berger vérszemet kapva, a toborzás abbahagyását s a honvéd katonaság kiutasítását követelte, vagy lövetni fogja a várost.⁹⁸ Október 7-én meg is kezdte. A város népe sáncokat, torlaszokat emelt; úriasszonyok, papok, ügyvédek mind ott sűrögtek, egyszersmind segítséget kértek a közeli nagyobb helyektől, Szalontáról is. Szabolcs megye és Debrecen küldött is nemzetőrséget, Szalonta is két századot, kiket két hét multán, november 4-én másik kettő váltott fel. Ezekkel Arany is elment, a város bírójával s a jókedvű Balogh szenátorral együtt. A nemzetőrség maga választotta tisztjeit, századosig, többnyire a hivatalt viselőkből. Társai Aranyt szemelték ki, de ő nem fogadta el, csak „köznemzetőr” maradt. Szuronyos puskát, honvédköponyeget, még csákót meg borjút is szerzett.⁹⁹ Rozvány le is rajzolta ily fölszerelésben s rajzát Arany

93 L. Görgey István: *1848- és 49-ből*. I. köt. 38. l.

94 Hegyesi Márton: *Bihar vármegye 1848-49-ben*, 76., 75., 78., 79. l.

95 U. o. 98–100.

96 43. l.

97 [Az évszám hibás. 1848-ról van szó.]

98 *Aradi vésznapok*: Margitfalvi Margitay Gábor emlékiratai. — Sajtó alá rendezte Nagy Izsó. Bpest, 1890. Márki Sándor: *Arad vármegye és Arad sz. kir. város története*, II. rész 558. s köv. l.

99 Hegyesi i. m. 72. — Ercsey, 44. l. Társaira s lakására l. Rozvány adatait, Márki Sándor közleményében: *A. J. szalontai éveiből*, It, 1917., 131. l.

Lászlónak adta. Két hetet töltöttek Aradon (Petőfinek, nov. 7.);¹⁰⁰ Arany a bíróval és Balogh Jánossal a Halász-utcában lakott egy szerbnél.

Aradon élt ekkor Sárosi Gyula, mint váltótörvényszéki bíró, de semmi jele, hogy találkoztak volna; ő lenézte a Petőfi „vers-gyárát”;¹⁰¹ vetélytársának érezte magát, „le akarta ütni” (Arany Tompához, 48. febr. 7.),¹⁰² Arany csak ezért is kerülte. Megismerkedett azonban Bangó Petővel (Pet. nov. 19.),¹⁰³ kinek egy értekezése a Kisfaludy-Társaságnál jutalmat nyert, az *Életképek*-be is dolgozott. Most *Arad* címen lapot szerkesztett, s abba mindjárt verset kért. Arany el is küldte neki az *Erdély* címűt, alkalmasint hazulról.¹⁰⁴ Itt a szolgálat egészen elfoglalta. „Tenni kevés — de halni volt esély”, mint *Bolond Istók*-ban mondja, (II. 4.); a többszöri ágyúzás során sok épület megsérült s halottak is estek. Feleségének azonban úgy festi helyzetüket levelében,¹⁰⁵ mintha semmitől sem kellene tartani. Megírja neki (nov. 6., kiadatl.), hogy Ó-Aradot őrzik. „Berger uram” nov. 5-én, vasárnap, észrevétlen átküldött nyolc bakát, kik a „Maros szélén álló kaszárnyát, melytől lőni nem lát”, felgyújtják. Csak akkor vették észre, mikor a kaszárnya istállója már égett „s temérdek kamarai ölfá”. „Akkor egy csapat uhlán és baka akart áttörni a hídon, de bárha két ágyújok volt, az Új-Aradon levő őrség részéről erős ellentállással visszaverettek”.¹⁰⁶ Nyugtatgatja feleségét, hogy „leginkább Új-Arad felé voltak a golyók irányozva, Ó-Aradra alig esett tíz... Mi szalontaiak a piacra, magos épületek védszárnya alá menekülve *tuté* hallgattuk az álgú bömbölést... Kezdődött 6, végződött 9 óra tájban reggel.”¹⁰⁷ Minthogy Új-Arad alatt, biztos helyen, már új híd van és így „semmi szükség nincs a vár és város közt lévő nagy hídra, hogy Berger uram azon át gyujtogatókat küldözön és katonai csapatokat”, az ő hídat 6-ára virradó éjjel fölégetik. „Sikerült a hidat szurok-kanócokkal, szalmával, száraz zsindeyekkel, vastagon ráhintett gyantával s más éghető anyagokkal annyira megbélelni, hogy az a legpompásabban leégett a vízig.”¹⁰⁸ „A szalontai első század remekül viselte magát a gyujtogatásban”¹⁰⁹ — írja másnap Petőfinek is (nov. 7.), ki ekkor Debrecenben volt, hová barátját két levélben is hívta; levelét Aranynak ide is utána küldte felesége (u. o.).

Az első hét mozgalmasan telt Aradon. 10-én, pénteken éjtszaka tíz órától reggeli két óráig a város piacán „részint állva, részint ülve, főleg pedig hasmálva observáltuk a borongó holdvilágon fel-felvillanó álgú villámokat, hallgattuk

100 [AJÖM XV, 231. (163. sz.)]

101 Abafi Lajos: *Sárosy Gy. életrajza*, — *Figy*, XII. 95. l.

102 [AJÖM XV, 179–181. (124. sz.)]

103 [Uo., 233. (166. sz.)]

104 Bár a zalatnai mézszárlás híre már Aradra elfutott, a vers inkább a későbbi novemberi eseményekre vonatkozik, midőn Czecz kivonult Erdélyből s Kolozsvár feladatott.

105 Csak egy maradt meg. A családja tagjaihoz írott levelek nincsenek az Akadémiában.

106 [AJÖM XV, 230. (162. sz.)]

107 [Uo.]

108 [Uo.]

109 [Uo., 231. (163. sz.)]

az egymásba szakadt dörrenéseket és kushadtunk a mellettünk szétpattogó bombák forgácsai elől. Közelünkben a téren harminc szuszteránál (a mint a szalontai nemzetőrök elnevezték) több pattant szét. — — Berger úr többet lövetett e 4 óra alatt 500-nál. — — Szombaton ismét kutyázkodott.” Azután egy álló hétig csend volt. Csak 18-án, mikor a szalontaiak, két hetük letelvén, hazafelé mentek, hallottak megint lövéseket az úton; de nem fordultak vissza, mert egy hét multával Erdélybe készültek (Pet. nov. 19.);¹¹⁰ ez azonban elmaradt. (Petőfinek, 48. nov. 29.)¹¹¹ Mindezt hazaérkezése után másnap megírja Petőfinek. Nov. 18-án este tíz órakor ért haza, szombati napon. Arany László egyik zsebkönyvébe egy-egy sorban följegyezte néhány gyermekkori emlékét, azok között ezt is: „Apám nemzetőr ruhában sárba-fagyba, haza jön.”

Hazatérte után Arany nem törődik többé a néplappal, csak elszámolni szeretne Vas Gerebennel. Nagy szüksége van pénzre. Szalontán felfordult világ járja. 1847 végén letelt az erélyes Kenyeres bírósága s a nép magaszőrű embert választott helyébe. Arany már áprilisban panaszolt „hivatalos komisz dolgaira”, mert „a felszabadult jobbágy (olim hajdu) nemesség sehogy sem akar kibékülni a dolgok folyamával”. (Petőfinek, ápr. 22.)¹¹² Megmámorosodva a szabadságtól, nem akartak hatóságtól függni; a régi előljáróságot, feloszlatták s Arany intelme ellenére városi tanácsot választottak, azt meg a vármegye „szétugrasztotta”.¹¹³ Zúgolódtak a közterhek miatt. Azok fel is gyűltek a tűz óta; Arany tanácsára végre is bérbe adták az oroszi pusztá egy részét száz szalontai gazdának, s a bérből törlesztgették a kamatokat.¹¹⁴ Az adófizetést is megtagadták, így a község sem tudta fizetni tisztviselőit. „A zürzavaros idő alatt alig kaptam meg valamit jegyzői fizetésemből, a város belügyei mindinkább bonyolódtak, a hivatal a körülmények miatt mind terhesebbé vált.”¹¹⁵ (Önéletrajz.) Így a néplap után eső jövedelemre számít. Vas Gereben már júliusban azzal dicsekedett Petőfi előtt, hogy hatszáz pengő néz mindegyikükre. (Aranynak, júl. 1. Júl. 14. 3000 bankóforintról beszélt.) Arany mégis hiába vár tőle száz forintot. (Petőfinek, aug. 12.)¹¹⁶ Petőfi jónak látná „megszámoltatni” (aug. 16.)¹¹⁷ Arany augusztusban föl is megy Pestre Szilágyival, ki székfoglalóját tartja az Akadémián, s talán Szalontán keresztül utazik fel. Vásárt keres *Toldi estéjé*-nek is; kínálta volt az *Életképek*-nek, „négy számban kijöhetne”¹¹⁸ (48. jún. 27.); most Toldy Ferencsel beszél, ki „még egy *Toldi*”-ra bízta, azt „a K.-Tsság bizonyosan

110 [Uo., 233. (166. sz.)]

111 [Uo., 235. (169. sz.)]

112 [Uo., 202. (140. sz.)]

113 Ercsey, 40. l.

114 Rozvány könyvében *Arany János mentőkísérletete az erről szóló fejezet címe.*

115 [AJÖM XVI, 563. (704. sz.)]

116 [AJÖM XV, 224. (155. sz.)]

117 [Uo., 225. (156. sz.)]

118 [Uo., 213. (149. sz.)]

szívesen fogadná el, s erejéhez képest meg is díjazná¹¹⁹ (47. okt. 1.). El is küldte hozzá kéziratát Petőfivel, de hiába; később visszaveszi (Petőfinek, 48. szept. 27.),¹²⁰ hogy kéznél legyen, ha kiadására mód nyílik.

Minden reménye elapadván, a néplaptól járó pénzre szorul. December végén feleségestül¹²¹ újra fölmegey Pestre, hogy az ügyet tisztába hozza. Vas Gereben még mindig adós neki 564 pengővel. A hatvannégyet megadja, az ötszázat csupán átíratja Arany nevére a maga könyvéből, az Első Hazai Takarékpénztárnál, mert csak egy hónapi felmondásra adják ki.

Arany december közepétől vége felé volt Pesten,¹²² „ép a legválságosb időben”.¹²³ A legalább esküje által kötött V. Ferdinánd lemondása, a nemzet hozzájárulása nélkül történt trónváltás felizgatták a kedélyeket. A szathmári nemzetőrök megfutamodnak Urban elől (nov.); Schlick elfoglalja Kassát, Perczel csatát veszti Móránál; Győr feladott (dec. 26.), Windischgrätz a főváros felé nyomul. Az egri kis-papok honvédeknek állnak, a harangokat kezdik leszedni a tornyokból ágyúknak; az ujságok fehéreneműt, tépést, sebkötőt kérnek a sebesülteknek. Kossuth fölkelésre szólítja a ‚népek millióit’, a rokkantaknak tíz hold földet, vagy ezer pengőt vagy holtig való eltartást ígérve (dec. 22.). December 30-án pedig bejelenti, hogy kormány és országgyűlés Debrecenbe menekül s békekövetséget küld Windischgrätzhez.

Hazaérkezése óta Arany „tökéletes testi és lelki lethargiában sinlődött” (Petőfinek, 49. jan. 2.).¹²⁴ „Rettenetes helyzet! Jó hírek, leverő hírek, enyhítő hírek, agyonütő hírek — ez mindig így megy. — — Szakassz időt magadnak öcsém, és pótolj ki nekem azon három hírlap hiányát, melyekre előfizettem, de a melyek betűit nem tudom, mikor fogom olvasni”¹²⁵ — így festi állapotát Petőfinek, 49. jan. 12. E rettegés és bizonytalanság iratja vele a *Válság idején* versét; kézi példányába később belejegyzi: „Az 1849. év első napjaiban, midőn a távol vidék semmit sem hallott a Nagyszombatnál megvert magyar sereg, az országgyűlés stb. további sorsáról, hírlap nem jött, magántudósítás sem, mert Pest futott Debrecen felé.”¹²⁶ A verset nem adta ki, magába fojtotta aggodalmát, mint Deák, ki sógorának sem írt, nehogy közölje vele azon fájdalmas állapotot, „melyben az ember naponként, óránként közelíteni látja a veszélyt, mely a haza függetlenségét elsodorja.” (48. szept. 22.)¹²⁷

119 [Uo., 146. (100. sz.)]

120 [Uo., 226. (157. sz.)]

121 Petőfihez 49. jan. 7. írt levele hátán és a jan. 14-iki levélben. [Uo., 241. (175. sz.); 242. (176. sz.)]

122 Petőfi dec. 15-iki levelére 49. jan. 2. válaszol. [Uo., 239–240. (174. sz.)]

123 [Uo., 241. (175. sz.)]

124 [Uo., 239. (174. sz.)]

125 [Uo., 243. (176. sz.)]

126 E bejegyzést közölte Szendrey Zsigmond, *It*, 1918. 217. l.

127 Kónyi Manó: *Deák Ferenc beszédei*, II. 128. l.

Aggasztja családjának sorsa, mert a Vas Gerebentől kapott pénz összes támaszuk a jövőre. Petőfit kéri meg, ki, mint százados, Debrecenben ujoncokat tanít, hogy ha a kormánnyal együtt a takarékpénztár is oda menekült, mondja föl a pénzt és váltsa be a könyvet, bármily súlyos levonás árán is. (49. jan. 12.)¹²⁸ A pénztár ki is fizette (Ercsey, 56.).

E viharos időkből Petőfi úgy röpdös, mint a viharhadár. Októberben levitte feleségét szüleihez, Erdődre, maga Debrecenbe ment, „két száz parasztból két száz katonát csinálni.” (Orlaynak, nov. 3.) Kétszer is hívta oda Aranyt, de az ekkor Aradon volt. Novemberben Petőfi zászlóalja a szerbek ellen készülődött; ő szabadságot kért, hogy feleségéhez mehessen, ki gyermekét várta. A környékbeli oláhok mozgolódása előtt azonban Debrecenbe vitte családját; oda hívja Aranyékat, dec. 1-én, keresztfiok vagy lányok születésére. Aranynak hivatalos dolga is volt Debrecenben, alkalmasint a collegium pénztárából s Péczely professortól a tűz után felvett kölcsönök ügyében,¹²⁹ s feleségét is magával vitte. Útjuk öt napig tartott, két éjjelt töltöttek Debrecenben, a Nádor fogadóban. December 11-én Arany már beadja számadását, lelkiismeretesen megtérítve felesége költségeit.¹³⁰ Ők lettek volna a keresztszülők, de a gyermek megszületését nem várhatták meg, mert Arany Pestre készült, számadást tenni Vas Gerebennel. (Petőfinek, 48. dec. 14.)¹³¹ Petőfi dec. 15-én értesíti őket: „...apa vagyok, a többit olvasd a fehér papirosról; szintűgy leolvashatod mintha ráírnám.”¹³² Arany csak Pestről hazaérkezve tudta meg, hogy barátja „a földi mennyország második stádiumába”¹³³ lépett. (Lev. 49. jan. 2.)

Petőfiék a Harmincad- (Szinház-) utcában laktak, Ormós szabó házában,¹³⁴ „ipával és napával egy háznál, békességben, bár nem minden panasz nélkül” — jegyezte föl Arany. (Pet. dec. 1. levelén.) Összekoccanásaik oka többnyire olyan volt, hogy Juliát szülei ekkori állapotában eltiltották egy s más ételtől, melyet megkívtak; Petőfi az ilyen haragra lobbant.¹³⁵ Egy ily összezőrdülés után Szendreyék arra határozták, hogy hazamennek. A fiatal asszony nem maradhatott magára, Petőfinek pedig a harctérre kellett menni. Aranyhoz fordult tehát: „(ha engedik körülményeitek!) küldd vagy hozd ide komámasszonyt, hogy együtt legyen feleséggel vagy két hétig, mikor aztán Szalontára mehetnek mind a ketten, sőt hárman.”¹³⁶ (49. jan. 7.) Arany rögtön válaszolt: „Hogy kedves komámasszony és

128 [AJÖM XV, 244–45. (177. sz.)]

129 Rozvány: *N.-Szalonta története*, 100. l.

130 Szendrey Zsigmond közlése, *It*, 1914. 498–99. l.

131 [AJÖM XV, 236. (171. sz.)]

132 [Uo., 237. (172. sz.)]

133 [Uo., 239. (174. sz.)]

134 Ferenczi Zoltán: *Petőfi életrajza*, III. 302.

135 Gyulai hallotta Aranytól.

136 [AJÖM XV, 240. (175. sz.)]

kisdede nálunk, míg a vész minket is el nem sodor, *kitelhető* szives ápolásban fog részesülni, erről szó sincs. Régen megszoktuk már egymást úgy tekinteni, mint egy családot s a mi a mienk, az tietek is egyszersmind és viszont¹³⁷ (jan. 12.). Maga azonban nem mehet, beteg; feleségének ezer a gondja, mert debreceni és pesti útjuk alatt cselédjük meglopta őket, — jobb volna hát, ha Petőfi vagy meghitt embere kísérné Juliát Szalontára. Minthogy a környék oláh népe, félős, utat nyit Urbán szétvert seregének, inti barátját, fel ne mondja a debreceni szállást. „Meglehet, hogy tavasz előtt még innen is futnunk kell¹³⁸ s akkor mindnyájan oda menekülnének. (Jan. 12.)

Petőfitől sokáig nem jött válasz. Később Egressyékkel is üzentek nekik, hogy Aranyné az első híradásra indul. Azt is hallották, hogy Petőfi 20-ika körül elment a harctérre. (Arany lev. jan. 23.)¹³⁹ Arany aggódott, hogy barátja zokon vett valamit s magyarázó levelet küldött Juliának. Petőfi csak a nagy hideg miatt nem merte útnak indítani övéit, hanem Vörösmartyékra bízta (lev. febr. 14.).¹⁴⁰ Jól járt, mert így újra látta őket, mikor február közepén Bem futárnak küldte Debrecenbe, fontos levelekkel Kossuthhoz s Mészároshoz. Verset is vitt magával, a vizaknai csatáról, melyben nyergeletlen lovon hordta a parancsokat, mint Bem hadsegéde. „Feleségemtől ne vegyétek rossz néven, hogy nem tudósított benneteket, szegény, semmit sem tudott csinálni bújában¹⁴¹ (febr. 14.). Mikor el kell mennie Debrecenből, újra ír (febr. 22.): „Ha egy kis barátság van bennetek, megteszitek értünk, hogy bejöttök, mihelyt jöhettek... s elviszitek magatokkal feleségemet és gyermekemet.”¹⁴² Aranyné értök is ment s elvitte őket magukhoz, a dajkával együtt. (Arany följegyzése Pet. levelének hátán.)

Julia nem örömet időzött Szalontán. Untatta a tétlen élet. Eljárt a patikába, mi a casinót pótolta, beszélgetni; cukrot vitt Arany gyermekeinek; mulattatta, ha összeveszítette őket.¹⁴³ Türelmetlenül várja vissza urát. Az most neki küldi leveleit, nem Aranynak; csak egyszer köti a lelkére: „...vigyázz egy kicsit azokra az én kis enyéimre.” (Lugos, 49. ápr. 21.) Petőfi Bem oldalán küzd, ki maga tűzi mellére az érdem-rendet, s hogy a csaták teréről eltávolítsa, májusban megint futárnak küldi, őrnagyi kinevezésével, Debrecenbe. Petőfi Szalontán keresztül veszi útját, s magával viszi feleségét, május 5-én;¹⁴⁴ a gyermeket s dajkáját Szalontán hagyják. Láthatta ekkor, hogy Aranyéktól nem csekély áldozat volt most e tartós vendéglátás. A város úgy elszegényedett, hogy adósságai fejében lefoglalták legelő barmait, a rector

137 [Uo., 242. (176. sz.)]

138 [Uo., 243.]

139 [Az *A.JÖM*-ben ilyen keltezésű levél nem található.]

140 [Uo., 247. (179. sz.)]

141 [Uo.]

142 [Uo., 248. (180. sz.)]

143 Arany családjában beszéltek.

144 Ferenczi Zoltán: *Petőfi életrajza*, III. 330.

fizetésére egyik kaszálóját, s a város-cselédek egymásután hagyták el a szolgálatot, mert béröket nem kapták meg.¹⁴⁵ „Szalontán semmi, de semmi kilátás többé a *mindennapi kenyérre*.”¹⁴⁶ (Petőfinek, május 23.) Az írói kereset sekély forrása, is elapadt. *Toldi estéjé*-t Petőfi, Arany kértére, még 48. októberben magával vitte Debrecenbe, s ott Kis Lajos főjegyzőre bízta. Arany novemberben kézhez is kapta, de nem tud vele mihez fogni.¹⁴⁷ Petőfi biztatja, vállaljon hivatalt a kormánynál. Másnap Debrecenből levélben is rábeszéli: „Verd a vasat keményen, de hirtelen, nehogy elkéssél.” Ő is megtenné, ami tőle telik, de Pestre kell sietnie, mert apja meghalt.

Arany ugyan izgatása miatt fordult el a néplaptól, de azóta már minden sors a hazáén függött. „Úgy hiszem, meg is segít Isten, ha a magyar nemzetet el nem hagyja, — akkor pedig, ha buktunk, hol lesz az élet gyönyörűsége?” — írja feleségének Debrecenből (május 21., kiadatl.).¹⁴⁸ A végső elszánás megkönnyebbülést is szerzett, ez érzik ki április 14-iki verséből. E nap Biharban megyszerte lelkesülést keltett. A kétfejtű sasokat leszedték a középületekről, nemzetiszínűre festették a sorompókat. A váradi latin s a görög püspökség is örvendezve írt fel a kormányzóhoz. Ezt látta maga körül a költő. Petőfi is ez irányban hatott reá. Barátai rég ösztönözték, keressen magának valami állomást, mely közelebb vigye a központhoz; többször megfordulván Pesten, „fényét meg kezdte kívánni”; „a forradalmi fegyverek szerencsését is hallván,”¹⁴⁹ főképen Buda ostromát, mindez megérlelte szándékát. (Önéletr.) Az elhatározás nem volt könnyű. Petőfinek így beszél róla (máj. 23.): „Én is elvetém a kockát, azt tettem, a mit életemben eddig soha, jelentettem magamat hivatalért. Folyó hó 19-én vettem Szemere levelét, fogalmazónak nevez a belügynél. El kellett fogadnom.”¹⁵⁰ „Bár ne!” — teszi hozzá később. Május 21-én beadja lemondását a másodjegyzőségről a főszolgabírónak,¹⁵¹ Borbély Pál főjegyző is lemond.¹⁵²

Némi megnyugvással indult Debrecenbe. „...nem igen nagy konc biz ez, — írta feleségének, — hanem ... igyekezni fogok előre haladni”¹⁵³ (május 31. kiadatl.). Feleségét Szalontán hagyta, hogy „eladogasson holmit” s minthogy joguk a jegyzői lakáshoz megszűnt, „valamely szobácskát” vegyen bérbe. (Petőfinek, május 23.)¹⁵⁴ Maga 25-én érkezett Debrecenbe, pénteki napon. Kifizetvén (20 frttal) s haza-

145 Rozvány, 107. l.

146 [AJÖM XV, 252. (188. sz.)]

147 Kis Lajos tehető és tekintélyes család fia volt Debrecenben. Apja mint kamarai sóinspector került oda; művelt emberek voltak, beszéltek több nyugati nyelvet. Az ifjabb fiú, Sándor, Bem hadsegéde volt, mint Petőfi; Lajos később Debrecen orszgy. képviselője holtáig.

148 [AJÖM XV, 256. (192. sz.)]

149 [AJÖM XVI, 563. (704. sz.)]

150 [AJÖM XV, 252. (188. sz.)]

151 Az iratot közölte Szendrey Zsigmond, az *Irodalomtörténet* 1916. évi folyamában, 204. l.

152 Rozvány, 107. l.

153 [AJÖM XV, 256. (192. sz.)]

154 [Uo., 252. (188. sz.)]

bocsátván szekeresét, mindjárt levelet küld vele feleségének, Lacinak pedig egy bűgös-csigát. Petőfit már nem érte ott. Őt atyja halálának híre odaérkezése után rögtön Pestre szólította; onnan ment le Szalontára május 27-én, s innen kérte meg barátját, adassa el Debrecenben árverésen hátslovát, melyet Bemtől kapott, „hogy árán kenyeret vegyen magának.”¹⁵⁵

Arany legelőször Vörösmartyt keresi fel, ki másnapra meghívja ebédre. „Igen jök hozzám” — mondja rólok máskor is. Másnap tisztelig Szemerénél. A belügyben két tanácsos volt: Kuthy Lajos és Tormási János; Aranynak Tormási a főnöke. „A hivatal most még igen pang”¹⁵⁶ — írja feleségének (máj. 28., kiadatl.); — „a szalontai jegyzőséggel összemérve, valóságos lelki nyugalom. A kik körülöttem és felettem vannak, szeretnek, szívességet mutatnak hozzám, sőt már is tapasztaltam megelégedésük jeleit. Úgy hiszem, nem írói érdemért, hanem hivatali pontosságért is fognak becsülni s rövid időn nagyobb fizetésű helyre tenni”¹⁵⁷ (máj. 31. kiadatl.). Fizetése 800 p. forint, de nagy a drágaság, sok a költség. Egy ebéd a Bikában bor nélkül 45 krajcár. Lévy József tanácsára kosztot fogad, egy váltó forintért, magánháznál, hova nyolc hivatalnok társa jár. Szállást is keres, csakhogy egy kis szobáért 12—14 pengőt kérnek havonként; „most mind megbolondult a civis, csak esztendő számra akarja a szobát adni. — Pedig szeretnék már magános szobában lakni és dolgozni”¹⁵⁸ (máj. 28.).

Debrecen izgalmas napokat élt, itt volt „a forradalom fészke”. A függetlenségi nyilatkozat erőszakolt kimondása (ápr. 14.) részben elszédítette az embereket, részben megriasztotta. A „béke-párt” titokban egyre nőtt, a seregbe is számolható, melyet e vakmerő lépés az orosz haderővel állított szembe. A békepártban egyesek arról álmodoztak, hogy a hadsereg segélyével e végzetes határozatot visszavonhatják.¹⁵⁹ Kossuth hatalma ingadozni kezdett. Mikor Arany Debrecenbe ért, már híre járt az orosz beavatkozásnak, bár arról „itt keveset beszélnek, mintha az egész hírt kutyába se vennék,”¹⁶⁰ — írja haza május 28-án. A kormány a követek aggodalmát azzal a ragyogó látszattal kívánta elnémítani, hogy Buda megvétele után, az országgyűlést elnapolva, visszaköltözött a fővárosba.

Arany nem volt beavatva az országos dolgokba. Jobbára írókkal találkozott. Debrecenben volt ekkor Vörösmarty, az országgyűléssel, Sárossy Gyula, Vachott Sándor, hivatalban a kormányzó mellett, Csengery mint belügyi tanácsos, Bajza, Jókai, Erdélyi János, Pálffy Albert lapot szerkesztenek, Vas Gereben szintén; ott volt Lévy, Szemere oldalán s a *Közlöny*-be is dolgozik; jobbára régi ösmerősei,¹⁶¹

155 [Uo., 254. (190. sz.)]

156 [Uo., 255. (191. sz.)]

157 [Uo., 256. (192. sz.)]

158 [Uo., 256. (191. sz.)]

159 Kemény Zsigmond: *Emlékirat 49-ből*. [A *Forradalom után* című röpiratról van szó.]

160 [AJÖM XV, 256. (191. sz.)]

161 Lévyval itt ismerkedett meg, l. *It*, 1917. 480. l.

de ő most rá sem ér velök összelelegedni. Nehezen nélkülözi családját s a megszokott életet. „Tűzzel-vassal rajta leszek olly állapotra vergődni, hogy titeket is, édeseim, magamhoz vehesselek, mert 9 évi boldog családi élet után ily kietlen vadonban tébolyogni, bizony elég kellemetlen dolog. Azonban, míg nem írom, a viláért se adogass el semmit, ... mert ha e 800 frtos állapotból ki nem vergődhetek, akkor kénytelen leszek másképp fordítani az élet sorját, s ha a most munkába vett községi rendezés foganatba jó, meglehet, még valahol ottan körül boldog falusi magányba vonulunk, a mi annyira kedves nekünk.”¹⁶² (Feleségéhez, máj. 28.)

Debrecenbe két irodalmi tervvel ment, melyektől némi mellékjövédelmet remélt. Egy jó néplapot szeretett volna indítani, minőt ő kívánt a falvakon látni. Jelentkezésekor mindjárt föl is hozta Szemerének; „nem is mondta, hogy a kormány segédkezet nem nyújtana, mert maga is azt vallja, hogy a Gerebené nem ér semmit, azonban sietős dolga lévén, az e felőli értekezést későbbre halasztotta, a miért aztán nem szünök meg őt mindaddig ostromolni, míg a dolog el nem sül”¹⁶³ – írja haza (máj. 28. Kiadatl.).

Addig is népi verseket szándékszik kiadni, ponyva-füzetekben. Ez a másik terve. *Toldi estjé*-t is arra szánta, „a másik *Toldi*-val együtt kinyomatja Váradon, népies kiadásban, hogy a kettőt egy húzasért árulni lehessen” (Petőfinek, 48. aug. 12.).¹⁶⁴ Ilyféle verseit felkapta a nép; élelmes kiadók többet lenyomattak ponyva-füzetekben, gyarló idegen versek közt.¹⁶⁵ Miért ne adná ki verseit maga, jó szöveggel, mások rossz versezetei nélkül? Bizonyosan kész verseket vitt magával, mert hamarosan „traficált” Telegdi könyvárussal. Hétfőn már tudósítja feleségét az eredményről. „Mután a műveit publicumnak most írni nem lehet, írni fogok a népnek, istóriákat. Telegdi biztat, hogy ennek az anyagi haszna is meglesz, ő roppant publicumot tud neki teremteni és a sok fillérből vagy krajczárból majd néhány forint is összegyűl. Azt mondja, van olyan garasos históriája, a miből

162 [AJÓM XV, 256. (191. sz.)]

163 [Uo.]

164 Sajnos, *Toldi* maig sem került a nép kezébe, pedig egyetlen irodalomban sincs arra példa, hogy a nemzet legnagyobb költői ennyire közel állnának a néphez. Arany László ki is nyomatta *Toldi*-t, *Szent László fiúé*-t, *Rózsa és Ibolya*-t, *Az első lopás*-t, ponyva-füzetekben, de a kiadó, Ráth Mór, nagyon ellenkezett s terjedésüket is elfojtotta. A ponyván *Toldi* csak átdolgozásokban forgott, háromfélében is, nagyon eldurvítva. Cs. Molnár Lajoséban (N.-Várad, 1861) *Toldi* ökölrel megy a csehnek s úgy vágja pofon, hogy a Dunába szédül. 1875-ben Bucsánszky Alajosnál jelent meg névtelen szerzőtől *Toldy Miklós vitézi élete és szomorú halála*, 12 énekben. Az első hét ének szól a fiatal hősről, százával véve át sorokat Aranytól. A későbbi részben *Toldit* Keistut litván fejedelem özvegyével bonyolítja szerelembe. Szerzőjeiül Bánóczi Tatár Pétert (= Medve Imrét) sejtí. A füzetéről felháborodással írt a *Vasárnapi Ujság*-ban (1881. 170. l.) B. F. (= Baráth Ferenc?) – E füzet 3000 pld. után újabb kiadást ért; az eredeti *Toldi*, Vágó rajzaival, nem kelt, pedig amaz tiz krajcár volt, ez nyolc. – Böngérfi János Arany nyomán prózában dolgozta át, *Az áldott jó fiú vagy az erős vitéz Toldi Miklós gyönyörű históriája*. Kiadta Rózsa Kálmán, 1894. (Bánóczi József: *Toldi a ponyván*. A Kármán-Emlékkönyv-ben 1897.)

165 Debrecenben nyomtatott két ponyva-füzet, egyik épen Telegdi kiadása.

százhatvanezer példányt adott el! Im itt a publicum.”¹⁶⁶ (május 28.) Néhány nap alatt két füzete lát napvilágot: *Szabadság zengő hárfája* címen.¹⁶⁷ Az elsőben két vers van; *Haj, ne hátra...* és *Rózsa Sándor*; a másodikban három: *Beállottam a Bocskai csapatba*, *Rákócziné*, *Rásüt az esthajnal...* Napok alatt kellett ezeknek megjelenni, mert Arany június 1-én már elhagyja Debrecent.

Buda visszafoglalása után a kormány siet vissza a fővárosba. Arany a legelsőök közt van, akik útnak erednek, abban a reményben, hogy előfogatot is könnyebb eleinte kapni, s „a szállás nem lesz odafenn most oly kapzsi, mintha majd minden ember összetódul”.¹⁶⁸ (Jún. 1.) Június elsején délután indul; utitársa egy Tavaszai nevű „jó fiú a belügyből”. Szolnokig szép holdvilágos éjszakán utaznak, Szolnoktól Pestig „gőzkocsin”, hét huszasért. Most nem száll Petőfiékhez; azok maguk is Egressy Gáboréknál szoronganak. Harmadmagával fogad egy szobát, de csak „napszámra”. Hétfőn (4-én) már Garaiék kiadó szobájába költözik, az Uri utcába (Horváth ház). Garaiék „igen nagy szívességgel viseltetnek irántam. Garainé különösen oly jó egyszerű asszony, a kinek társaságában boldognak fognád magadat érezhetni.”¹⁶⁹ Kossuth bevonulása napján Garaiékkal együtt járja a kivilágított várost, egész esti 11 óráig. (Jún. 7. lev.) Ebédre első nap Egressy Szentpéterihez vitte, hol „ők kosztot tartanak”, és „igen vígan ebédeltek”. (Jún. 3.) Rögtön szállás után néz, hova családját felhozhatná. Megnézi Egressyék két kiadó szobáját a kerepesi-úti Marczibányi-házban, de kicsinyli. Jobban is szeretne Budán lakni, ott jó a víz, a levegő is, a szállások pedig olcsóbbak, azt reméli, száz pengőért kapni. Petőfiék váltig sajnálják e tervet, mert nálok szerettek volna kosztolni (jún. 3., mind kiadatlan).

Később olyan hír jár, hogy a ministerium Pesten fog székelni, a Károly-kaszárnyában; ő is Pesten fogad tehát lakást, „annál a háznál, a hol Vörösmartyék és Garaiék laknak, tehát jó ismerőseid lesznek, a gyermekeknek játszótársai a Vörösmarty és Garai gyermekek. Garainé valóságos neked való asszony, olyan, mint egy angyal, a mellett szeret a háznál, családi körben élni, nem a nagy világban barangolni.”¹⁷⁰ (Jún. 23.) A gyermekeknek is üzen: „Julcsa, Laci, jól viseljétek magatokat, mint a kis Garai Ákos, Dezső és Gizella, ez ám a jó három gyermek, — majd meglátom, ti milyenek lesztek Pesten”¹⁷¹ (jún. 7.). Mily meggondoltság minden elhatározásban, mennyi gyöngédség minden szóban!

A kivett szállás három tágas szoba, egyik udvarra nyíló ablakokkal, csendes. Nem lakja senki, mert ajtaját, ablakát bomba rongálta meg, s csak Jakab-napra hozzák

166 [AJÖM XV, 256. (191. sz.)]

167 *Szabadság zengő hárfája*. A magyar fiatalságnak Arany János. — A mutatóba haza küldött példányra ráírta: Ára 2 kr. pengőben.

168 [AJÖM XV, 257. (193. sz.)]

169 [Uo., 257. (195. sz.)]

170 [Uo.]

171 [Uo., 258.]

rendbe (júl. 24.), az a költözködés szokott ideje. Pedig örömet hozná fel családját minél előbb, mert tart az oláhok mozgolódásától, s azért is, mert úgy hallja, felesége kiment lakni Jani testvéréhez, aki a közeli Sály faluban jegyző. Ez a hír nagyon fáj Aranynek. „Hát nincsenek annyi kegyelettel irántam, hogy még egy pár hétig Szalontán megszenvedjenek? Ha így van, ha el *kell* menned, bizony egy cseppet sem bánom, hogy ily nép közül kiszabadultam.”¹⁷² (Jún. 3.) Mindjárt sürgeti is az otthoni holmik eladását, „mert a történetek — a hallott beszédek után — Szalontára többé nem kívánkozik az én lelkem.”¹⁷³ (Jún. 7.) Garaiék mindjárt ajánlják, hogy egy pár napig családotól is szívesen látják őket. Jöjjön hát felesége, mihelyst jöhet; Ercsey Sándor kísérelje el őket Szolnokig, oda ő élébök megy. Bútorokat is kezd nézni, szerezgetni. Ha másképp nem megy, kivesznek Jakab-napig egy szobát. „Eddig sem a külső vagyon, hanem a belső meglegedés okozta a mi boldogságunkat.”¹⁷⁴ (Lev. jún. 7.)

Hivatala mellett nem feledkezik meg írói terveiről. Elszakadván Telegditől, a kormányhoz fordul verseinek terjesztése dolgában. Petőfi példája nyomán jár, ki 48 decemberében *Csatadal*-át kéziratban benyújtotta az országgyűlésnek, a francia tábornokra hivatkozva, ki segédsereget kért vagy egy kiadást a Marseillaise-ből. „Ha elég buzdítónak találják önök, ... nyomassák ki ... s küldjék szét országszerte a magyar táborba.”¹⁷⁵ 49 júniusában maga adta ki *A honvéd* versét, de Szemere Bertalan miniszterelnökhöz is fordul, vásároljon belőle a kormány a honvédek számára egy bankógarásával.¹⁷⁶ Arany szintén e módhoz folyamodott. Június 16-án „ajánlkozási irat”-ot nyújt be Szemeréhez. „Nem mintha mások kecsgetető példáján nyereszkesedési vágyból indulnék, de mert megmaradásunk egyik főfeltételének s a népköltészet leghálás feladatának tartom a népre és hadseregére lehető legnagyobb kiterjedésben hatni”¹⁷⁷ — folytatni kívánja Debrecenben kezdett vállalkozását, nem kételkedve hogy e füzetek terjesztését Szemere „álladalmi költségen is elé fogja mozdítani.”¹⁷⁸ Mellé tette második füzetét s két új versét is, kéziratban: a „Van-e olyan hamvába holt” s „Én vagyok az anyám átka” kezdetűeket. Az első egészen forradalmi hangot üt meg; igazi költői becs azon verseiben van, melyekben tárgyát a népballadák és románcok területére vonja.

A Rásüt az esthajnal... szökött katonája jellemző alakja a kornak, mint a gyönyörű tájkép s a népi alakok az alföldi életnek. Külföldről harcolni hazaszökdő katonákról sűrűn adtak hírt az újságok (*Népbarátja* I., 291., 308., 323., 355. l.); Lenkey századát Petőfi dicsőítette meg versben. Arany életképe egy kis jelenetben élőn mutatja a hazafi érzést. — *Rózsa Sándor* betyár-történet; Vadnay Károly el-

172 [Uo., 258. (197. sz.); az *AJÖM*-ben a levél keltezése 1849. jún. 23.]

173 [Uo.]

174 [Uo., 258. (195. sz.)]

175 Havas kiadása, VI. 74. l.

176 U. o. 234. l. Telegdihez is küldött ötezer példányt; u. o. 236.

177 [*AJÖM* XIII, 96.]

178 Beadványa ki van adva az önéletrajzhoz csatolt jegyzetek közt. [Uo., 97.]

csodálkozott rajta, hogy Arany egy zsványról írt verset;¹⁷⁹ a maga hősről akart a népnek énekelni s a híres betyár ez időben menlevéllel szabad-csapatot alakított s Asbóth Lajos alatt vakmerően harcolt a szerbek ellen. A vers el is terjedt; honvédkorából Vadnay is könyv nélkül tudta.¹⁸⁰ Ily háborús morál van az „Én vagyok az anyám átka” kezdetű remek néprománcban is, hogy a haza védelméért minden bűn meg van bocsátva. Arany *A nép barátja* egyik cikkében is el tudja nézni a csin-talan legénykedést, még ha „egy tinót elbillent” is, de arra biztat, hogy a hetykeséget az ellenség előtt mutassák ki. (*Önkénytes sereg.* II.) Ez van e „kitűnő balladai monolog”-ban is, mint Beöthy nevezi.¹⁸¹ A felfogás egészen a népé, népdal-sorokkal párhuzamos. Amivel a legény mentegetőzik: „Fiatalság, első hiba”: azt a nép ment-ségnek veszi; a népdalban is arra apellál a zsvány: „Nem loptam én életembe — *Csak egy csikót...*” Ez a tett is merő legénykedés volt; látni abból, hogy épp a bíró tináját kanyarította el. Népies a bíró megfenyegetése, kivel személyes ügynek nézi dolgát; Barna Jóska is ráolvassa: „Nem sokára mellém kerül.”¹⁸² Népdali az édes anyára való hivatkozás, a búcsúzás tőle, a fiatalság emlegetése, végül a katonának kívánczóság; Sobri Jóska nótája is úgy szól: nem félnek ők senkitől, csak istentől, „Azzal is kibékülnek, Mert huszárokká lesznek.” (Erdélyi, I. 238.). Ennyire ismeri Arany a nép eszejárását, ennyire tud nyelvén, szivéből szólani.

Hang, versidom egészen népies, többnyire még nem a népnek szánt költemé-nyeiben is. A magyar rhythmusban az egyszerű formát, hosszabb sorokat kedveli. *A méh románcá*-nak mai két-két sora eredetileg egybe volt fogva, üteme csak 4 + 6 szótag szerint tagolódott; egybefolytak *A rab gólya* mai rövidebb sorai, egyenlő hosszan a többivel; a *Télben* minden szaka hat egyforma rövid sorból állott. Csak később, mikor kisebb költeményeit összegyűjtve adta ki (1857), szabdalta a sorokat változatosakká, a szakokat lengőbbé. E visszametszés, szétvagdalás azonban csak úgy sikerülhetett, mert a hosszú sorokban hibátlan rhythmus lüktetett s az ízeket könnyű volt szétfejtetni. Változatosság csak a *Rákócziné*-val kezdődik, mely a *Magasan repül a daru* népdal rhythmusára indul, s Petőfi *Boldog éjjel*-ének strópha-formáját követi, bár kevesebb rímmel. — Népi verseinek nagy elterjedé-sük és hatásuk lehetett volna, de az idők rohamos változásával már nem került sor kinyomatásukra; úgy maradtak meg, a költő ajánlkozása mellett, a miniszter-elnökség mozgó irattárának azon iratai közt, melyeket, szerencsére, megmentett s hosszú évekig rejtegetett Horváth Lajos fogalmazó s Aranynak Debrecen óta jó ismerőse. Ily ponyvafüzet számára készült a *Nyalka huszár* is, így kezdette *A betyár* néprománc-kört; az már nem jelent meg, ezt be sem végezte.

179 *A forradalom költészetéről.* Beöthy Képes Irodalomtörténet-ében, I. kiad. II. köt. 636. l.

180 Tréfából később azzal fenyegette Aranyt, hogy emlékezetből kiadja a *Fővárosi Lapok*-ban. L. e soká lappangott vers késői ismertetőjének, if j. Ábrányi Kornélnak cikkét a *Pesti Napló* tárcájá-ban, 1883. szept. 2.

181 *A Képes Irodört.* Arany fejezetében.

182 Arany—Gyulai, II. 36.

Haggyjuk e szűz képed,
 Micsi idővaló, ez
 Sivóság életem:
 Derítsd szép álmodat
 Örököld tavarról
 Oh kölcsönt nekem!

jan. 21. 1848.

A TÉLBEN c. költemény utolsó versszaka.

Oh, remélj, remélj egy jobb barát!
 S benne az erény diadalát:
 Mert különben sorsod és a föld
 Jűss ellen rugó lödvi köld. —
 Sárj örömmel álmaid egeiben,
 Útavalód a csókom legyen:
 Kés kecséd övkaréve, szépen
 Imádkoztal édes gyermekem.

A FIAMNAK végső sorai.

A néplap terve is föltámadt még egyszer, hogy aztán végkép kialudjék. A kormány most valóban rá szorult. A *Munkások Ujságá*-t 48 végén izgatásai miatt be kellett tiltani; Táncsics óvadék híján röpíveken követelte tovább minden kiváltság megszüntetését s a földbirtok felosztását. Ezzel oly népszerűsége tett szert, hogy több kerület megválasztotta követnek, mikor Petőfi és Arany nem jutottak be az országgyűlésre. A *nép barátja* mérséklés helyett maga is lázított. Egyes vidékeken zendülések törtek ki a hatóság ellen. Szükség lett volna egy józan néplapra, mely a haza kétséges ügyére fordítja a szemeket, a hazáéra, melyen minden függött. Így veszi kezébe az ügyet Szemere. Erdélyi János lapja, a *Respublica*, június 20-án reggel közli a hírt, hogy „Arany János és Gondol Dániel, több társakkal egyesülve, Népi lapot fognak kiadni.” Ejt is néhány szót a jó népi lapról, hibáztatva a velőtlen szószátyárságot. Vas Gereben rögtön talpra ugrott, hogy a kormány támogatásától el ne essék. A *Márczius Tizenötödike* még aznap este pártul fogta a *Respublica* „fitymálódása” ellen A *nép barátja*-t, melynek szerkesztője „a *democratia* szót

tisztán találta érteni, ...nem a mint azt a *tudósok* a mai világban venni szokták.”¹⁸³ Arany másnap közzéteszi a *Respublica*-ban *Április 14-ike* versét. Bántja „Gereben nyelvelése” s hogy „Pálfi is kontráz neki”; de nyugtatja feleségét, ha e támadást olvasná: „...az illet kutyába sem kell venni, első lépés a szerkesztőségben. — Keressd meg azt a levelét Gerebennek, a mit a télen írt, a miben szűk időről panaszkodik és felszólít, hogy írjak neki *ingyen*; és küldd fel. Akkor már a kormánytól 5000 pengő forint volt a markában. Ha nem fér tőlem, majd lefőzöm. — — Az én újságom a *Közlöny* mellett — és külön is — kormányi költségen fog megjelenni, én és leendő dolgozó társaim készpénz fizetést kapunk.”¹⁸⁴ (Feleségének, jún. 23., kiadatlan.)

A kiszemelt szerkesztő-társ, Gondol Dániel, szintén belügyi fogalmazó és író. Több széptani pályadíjat nyert a Kisfaludy-Társaságnál; a regény- és dráma viszonyát fejtegette; a jellemekből vezette le Sophocles színműveinek cselekményét; egy víg játékát is előadták a Nemzeti Színházban; 45-ben tagjai közé választotta az Akadémia. Vele Arany szívesen találkozik a hivatalban s a lap dolgában is. Ott van hivatalban Dózsa Dániel is, a ki később, midőn *Zandirhám* hőskölteményét megküldi, emlékezteti a költőt: „Egyszer Budán egy bureauban dolgoztunk; önnek szokása volt számunkra papírból készített és tollszipkás szivarpipával kedveskedni”¹⁸⁵ (858. jan. 22. kiadatlan.). — Általában többet jár író barátai közé Egyszer a színházba is elmegy (jún. 24.). Egressyt nézi meg *A rongyszedő*-ben; „felségesen játszott, először, mióta a kormánybiztosságot és csapatvezérséget elhagyta. Csak te láthatnád őt játszani minél előbb” — írja haza. Ez vasárnap volt. Hétfőn (25.) „Egressy, Petőfi, Garai, Gondol és én kirándultunk a Városligetbe s felségesen mulattunk. Visszajövet meglátogattuk Damjanicsot, ki közel a liget-hez egy kies mulatóházban fekszik. Tört lába, a mint fekszik, fel van kötve, hogy levegőben függjön, mozdulatlanul,¹⁸⁶ de azért, bár bort innia nem szabad, végtelen jókedve szokott lenni. Petőfi bemutatott bennünket neki és igen szívesen látott, bort hozatott fel a javából.”¹⁸⁷ Ezt június 26-án írja. Kezd megnyugodni jövője felől. Családját a hivatallal s lappal biztosítva tudja. Mások bizakodása rá is átragad. „A muszkáktól itt kicsit félnek”¹⁸⁸ — írja 23-án. Jó híreket tud Görgey győzelmeiről. 26-iki levelében azt írja: „Ujság, különös, semmi. Azt már tudjátok, hogy Árva, Liptó, Szepes, Sáros megyék szélein orosz csapatok cirkálnak: evvel

183 E nép lapra vonatkozó újsághíradásokat összegyűjtötte Czóbel Ernő: *A. J. tervezett néplapja, a „Népszabadság” — It, 1917.* — A cikk többször összekeveri a néplap és a ponyvafüzetek dolgát; néhány állítását másképp világítják meg az itt közölt adatok.

184 [AJÖM XV, 259. (197. sz.)]

185 [AJÖM XVII, 145. (967. sz.)]

186 Damjanicsot e baleset Komáromban érte, április végén; lovai elragadták a kocsit s ő lábát bokában kitorzte.

187 [AJÖM XV, 259. (199. sz.)]

188 [Uo., 259. (197. sz.)]

ijesztgetik most a világot. Azonban nem oly könnyen megy az.”¹⁸⁹ Azt is tudatja: „A szállásunkat készitgetik lassankint”.¹⁹⁰ „Csak az isten minél előbb Pestre hozna benneteket, édesim”.¹⁹¹

Másnap betoppan hozzá Petőfi, hogy Kossuth hivatja. „Petőfi, én, Egressy, Vas Gereben s mások megjelentek. (Akkor láttam Kossuthot először, legalább oly közletről, hogy kényelmesen vizsgálhattam vonásait.)”¹⁹² Kossuth beszédet tartott hozzájuk, hogy hirdessenek népgyűlést, fanatizálni kell a népet keresztes háborúra, „a főváros környékén vivendő véres, elhatározó, utolsó leheletünkig tartó csatára”. (Petőfi utolsó levele s Arany följegyzése e levélen.)¹⁹³ Az írók eloszlottak; Petőfi és Arany ekkor látták egymást utoljára. Arany még aznap levelet küld haza. „Röviden írok, mint az események gyorsasága. A magyar nemzetre a legnagyobb vész napjai közelgetnek. Az orosz gyorsan halad előre s nincs ellene elegendő erőnk öszpontosítva. Most mindenfelé népfölkelés rendeztetik. Vajha a magyar nép képes lenne élet-halálra küzdeni. De kétlem. Ennyit csupán azért jónak láttam megírni, mert nem szeretném, ha útnak indulnál, mielőtt írnam, hogy már jöhetsz. Alkalmasint én foglak benneteket rövid időn meglátogatni. Azontul — isten gondot visel, ha akar. — Ezen levelet csak neked írtam, nem hogy olvassák Szalontán. A holnapi (jún. 28.) *Közlöny*-ből úgyis mindent megtudnak. Én a kormányzó saját szájából hallottam, hogyan állunk”.¹⁹⁴ (Kiadatl.)

A kormány már akkor elrendelte a népfölkelést s amely napra a népgyűlést rendelte, már menekült Szegedre.

Arany főnöke engedelmével Szalontára siet. (Júl. 1.)

A *Közlöny* új szerkesztője, Emődi Dániel, még július elsején is hirdeti, hogy lapja mellett „hetenként kétszer, vasárnap és csütörtökön” *Népszabadság* címen egy néplap is jelenik meg; de az orosz már Debrecen felé nyomul, a kormány Szegedre menekül, július 3-tól fogva tíz napig a *Közlöny* sem jelenik meg.

Gondol még Szegedről is vált levelet Arannyal. Július 19-én (kiadatlan)¹⁹⁵ még hívja magukhoz; Szemere sürgeti a néplapot, mert a *Márczius 15*-ikét betiltották, a *Respublica* megszűnt, *A nép barátja* jún. 30-ával abba maradt s a kormánynak csak egy lapja van, a *Közlöny*. Július 27-én azt írja Gondol (kiadatlan): „Ezelőtt néhány nappal ... Szemere, a szobán keresztül mentében ... megszólít: ‚Mikor lesz néplap?‘ ‚Mihelyt Arany előjön, felelek, vagy, ha kívánja Kd., előbb is‘. ‚Jó, jó, mutassa meg a programmot meg valami cikket‘. — —nyomatás végett Emődihez utasított, ez hímeált hámost, hogy betű nincs, papiros sincs, kézi sajtó is csak egy van,

189 [Uo., 259. (199. sz.)]

190 [Uo.]

191 [Uo.]

192 [Uo., 261. (201. sz.)]

193 [Uo., 260–261.]

194 [Uo., 260. (200. sz.)]

195 [Uo., 262. (203. sz.)]

annak is most sok dolga lesz, stb.”¹⁹⁶ Arany már vissza is lépett a szerkesztőségtől, mint a levélből kitetszik. „Ügyünk a lehető legbonyolultabb zavarban áll — folytatja Gondol. — Az osztrák-muszka had nyomul Szeged felé. Minisztériumunk fel akar oszlani. Szemere beadta resignatioját. A közvélemény dictaturára szavaz.”¹⁹⁷ Tudósítani fogja barátját, hová költözik a minisztérium; akkor Arany is siessen oda, „családját biztos helyre szállítván”, mert „ha feloszlik is egy időre a minisztérium, tagjairól az illetőknek gondoskodniuk kötelességök, s helyben lévén, inkább teendik ezt veled, mint tőlök távol.”¹⁹⁸

Mikor a belügyminisztériumot Váradra tették át, oda Arany be is ment. „Ott voltam vagy két nap, de következett a Nagy Sándor csatavesztése Debrecennél: az egész Várad futni indult, s én is visszavonultam Szalontára.”¹⁹⁹ (Petőfi, 49. május 27-iki levelének hátán.)

E csata napja augusztus másodika. Ezzel meghiúsult a magyar seregek egyesülése, minden elveszett. Arad és Szeged felől Szalontára tódultak a menekülők. Itt látta az országúton Jókai a Nyáry Pál kocsijáról egy parasztszekéren Vörösmartyt s Bajzát, Szalonta felé igyekezve.²⁰⁰ Mind a ketten, Vachott Sándorral együtt, Aranyékhoz szálltak, három-négy napra, míg Ercsey Sándor útlevelet tudott számukra szerezni.²⁰¹ Arany már maga sem volt otthon a jegyzői házban; helyét betöltötték, s utóda még bérért is vonakodott két szobát átengedni, bár szüksége sem volt rá.²⁰² Megfordult e napokban Szalontán Szemere Bertalan is Batthyány Kázmérral; onnan küldték az orosz táborba a kormányzó második békeajánlatát, a korona felajánlásával.²⁰³ Szalonta a hadak útján esett; arra vonultak Világos alá Görgey seregei. Augusztus 7-én a fővezér is odaérkezett.²⁰⁴ Vele volt testvéröccse s a fiatal hegedüs: Reményi. Amint az ázott tarlón tábort fogtak, Görgey István visszafordul a városba. Megtudakolja Arany lakását. Lovát a kapufélfához köti; az udvaron egy lelket se látni; benyit a pitvarba; a hátulsó szoba ajtajából „egy érdekes asszonyi fej, jóságos, de véghetetlen szomorú szempárral tekintett rám, azonban szó nélkül mindjárt vissza is huzódott”, mert szemközt az utcai szoba küszöbére kilépett a gazda. Egy kézmozdulattal behívja a látogatót az üres szobába, „töredező hangon sajnálkozását fejezi ki, hogy nincsen hova leültetni”. Hosszú kézszorítás után megkérdezte az idegen, de ismert nevű honvédtisztől: „Mi lesz belőlünk?” — Az annyit felelt rá: „A jó isten tudja.” Még kérdést tett, hogy ha a

196 [Uo., 263. (205. sz.)]

197 [Uo., 264.]

198 [Uo.]

199 [Uo., 255. (190. sz.)]

200 Jókai: *Életem legszomorúbb napjai*.

201 Ercsey, 49. l.

202 U. o.

203 Görgey István, id. műve, III. 341. l.

204 Görgey u. o. 351. l. 6-ikát mond, — Ercsey és Hegyesi aug. 7-ikére teszik.

honvédsapatok másnap elvonulnak, mikorra lehetnek itt a muszkák. — Estére, talán már délre.²⁰⁵

Ercsey azonban Nyáry Páltól, aki aznap ott ebédelt, hol ő rendes ellátáson volt, azt hallotta, hogy másnap még nem jó be az orosz. Nyáry sűrűn találkozott a fővezérrel, tehát mindenki erre számított.²⁰⁶ Nagy volt hát a riadalom másnap, mikor kora reggel néhány kozák végig száguldott a főutcán. Arany az öreg Rozványékhoz vitte családját, s náluk rejtette el pénzét. Rozványné a később hozzájuk szállásolt generális előtt menyének és unokáinak adta ki őket.²⁰⁷ Míg családjáról gondoskodott, elkésett attól, hogy Ercseyvel s annak egy barátjával együtt meneküljön.²⁰⁸ Ezek ketten mentek vagy egy mérföldnyire, Árpád községbe, honnan beljebb igyekeztek az erdőségbe, Fekete-Bátorba. Itt érte utól Arany délre, „egy nagy bottal és hátán egy kis batyuval”. Elmondta, hogy útja közben egy paraszt gúnyosan szólta rá: „Szökünk, uram, szökünk?” „Ilyen hát a nép, melynek érdekeit úgy szivünkön hordjuk?”²⁰⁹

Néhány napig az erdőben bújkáltak, de hallva, hogy a kozákok az egész környéket elárasztják, tanácsosabbnak látták visszatérni Árpádra, hol hét-nyolc napon át a papnál, jegyzőnél vonták meg magukat. Gondolhatni, mennyit rettegtek hozzátartozóikért, magukért.

Nem is bírták soká a bizonytalanságot, néhány nap múlva hazamentek Szalontára.

Micsoda hazatérés volt az! Utcákon, házakban orosz katonák; a lakosok reszketnek életükért, vagyonukért. Mindenkinek sorsa bizonytalan. Aranynak keresete sincs, mert állását rég betöltötték; födele sincs, jegyzői lakását már az utód lakja, Rozványéknál mégsem hagyhatja családját sokáig. A Pestre költözés készülétei közt ingóságai nagy részét pénzzé tették, a pénz pedig Kossuth-bankókban veszett, feleségének tízezer pengő hozományával együtt. Fia emlékezett rá, mint válogatták szülei a bankókat s apja maga rakta tűzre, mert Kossuth-bankót tartogatni kész veszedelem volt. (A. L. feljegyzése.) A kétségbeesés szélén áll. Betevő falatja is hiányzik: egy asztagba rakott búzáját a villám augusztus végén fölperzselte. (*Bolond Istók*, II. 33. és jegyzete.)

Egy — asztagomba feddőleg hajított —
Villám-üszök imádkozni tanított.

205 Görgey István: *1848 és 1849-ből*, III. 343–345.

206 Ercsey, 50. l.

207 Márki: *Arany J. szalontai éveiből*. — *It*, 1917.

208 Ercsey, 50. l.

209 Ercsey, 52. l. — Épen itt Árpádon bújkált egy ideig a későbbi vértanu Szacs vay; Biharban rejtőzött Vetter, Bónis Samu.

„Csaknem földönfutó valék”²¹⁰ — írja ez időről Csengerynek, 1860. júl. 9.

Mindenki házába, családjá körébe húzódott, — senki sem törődött másokkal.

A hú Szilágyi az első, ki felőle tudakozódik. Óvatosságból nem neki magának ír, hanem Miklósi Sándor tanítónak; az hírt is ad róla (dec. 25.). „Azt kérdi, él-e Arany Úr? Igenis él; mely minőségbe? Hivatal nélkül, Szalontán, házbérbe’ Darvasi Ambrus házábanál, még eddig semmi baja.”²¹¹ Ez a Darvasi híres zsugori volt; nem engedett szárnyas jószágot tartani, mert koptatja az udvar földjét; Bodri kutyájukat sem tűrte meg a háznál, úgy hogy a kapunál settenkedő komondornak kihordták az ételt az utcára.²¹² Csak „bérszobát” bírtak. S e nyomorúságban folyvást rettegniök kellett. Az oroszok elvonulása után (aug. 30.) még rosszabb világ következett. Az osztrákok sokakat elfogtak, kikre csak gyanújuk is volt. Vörösmarty, Bajza, Jókai rejtőztek, Sárosy 49-ben Biharban lappangott és Szalontán is megfordult.²¹³ Arany, bár alantas állásban, a forradalmi kormányt szolgálta, ez s a néplap elég lehetett volna üldözésére. Ercsey beszéli, hogy ősszel valahányszor katonai őrzőjárat ment végig az utcán, az ismerősök mindig összesúgtak: Most Aranyt fogják el. „Több héten keresztül egész éjszakákat átvirrasztva, felöltözötten és egy nagy bundát is készletben tartva, ő és neje, kis gyermekeik csendes nyugvása közben, várták az elfogatásra megjelenő katonaságot s e rémítő helyzetben testileg-lelkileg már-már végkép kimerültek.”²¹⁴ Ettől mégis megkímélte a sors. Szilágyit, a ki nem győzte bevárni Miklósi válaszát s újév után egyenest a költőnek írt, 1850. jan. 19. arról tudósíthatta: „...egészség és levegő dolgában nem szűkölködünk.”²¹⁵ Az egész környéken nem volt haragosa, rossz embere, ki feladta volna. Ezen múlt, hogy legalább a börtönt kikerülte.

Őt a szabadságharc remény nélkül sodorta magával, csak hazafi érzésénél fogva; kötelességnek érezte harcba állítani költői tehetségét, de nem ejtették meg a merész álmok, aggodalmait csak a kényszerűség altatta el, — teljes mértékben csupán a veszteséget szenvedte együtt a hazával:

Én is alólbukám, midőn esél.
(*Bolond Istók*, II. 6.)

210 [AJÖM XVII, 409. (1163. sz.)]

211 A levelet kiadta Gyöngyösy László: *Adalékok A. J. életéhez.* — *EPhK*, XXVIII. 760. l. A Darvasi házra vonatkozó adatok is innen valók.

212 Erről van szó a *Háziuraság* versben.

213 Abafi-féle életrajza, *Figy.* XII. 163. l.

214 Ercsey, 54. l.

215 [AJÖM XV, 268. (210. sz.)]

V.

Irodalmi állapotok 1850 körül. — A Hölgyfutár és Szilágyi Sándor füzetei. — Arany hangulata kisebb költeményeiben. — Angol költők tanulmányozása. — A költői beszély új alakja: Katalin, s a modern eposzé: Bolond Istók I. éneke. — A geszti félév. — Visszatér Toldi-hoz; a Daliás idők legelső tervei s első dolgozata. — Jóka ördöge. — Nagykőrösre hívják tanárnak.

Az általános zsibbadásból legelőbb az irodalom kezdett ocsúdni, keresve a világot, mint fűszál a kő alól. Az önkényuralom bilincset készült rakni a szellemre is; megszüntette az Akadémia, meg a Kisfaludy Társaság működését; az ostromállapot még a napisajtót is elnémította. De a kormányzat — mint Berzeviczy Albert mondja — kénytelen volt átlátni, „hogy legalább parancsairól és tilalmairól a magyar közönségnek is értesülnie kell”.¹ Hivatalos közlőnyt kívánt indítani; szerkesztőül Szilágyi Ferencet szemelte ki, egy erdélyi tanárt, aki már ott is próbálkozott lapszerkesztéssel, oly irányban, hogy a bécsi kormány évi ezer pengővel jutalmazta, az egyháztanács pedig kimozdította tanári székéből; most Budán élt, sógorának, a festő Barabás Miklósnak házánál; szorultságában kész volt az erdélyi Unió ellen is röpiratot írni. Ő indította meg a *Magyar Hirlap*-ot, 1849 november 15-én.²

Ezzel egyidőben — meglepő vállalkozás! — tisztán szépirodalmi napilapra nyert engedélyt az élelmes Nagy Ignác. Eleven tollú ember; mint Vahotból, belőle sem hiányzott a gyakorlati érzék, de több tehetsége volt és komolyabban vette a dolgot. A harmincas években Nestroy és Raimund példájára tündéries bohózatokat írt, majd a népszínműre tér át s *Tisztújítás*-a nagy sikert arat. Mint hirlapíró Széchenyi lapjánál, a *Jelenkor*-nál dolgozott, 49-ben a *Pesti Hirlap*-nál; ő volt nálunk az első — eléggé szellemes — újdondász; ebből fejlődött életkép-íróvá; terjedel-

1 *Az absolutismus kora Magyarországon*, II. 426. l.; itt az e korbéli irodalom és sajtó viszonyainak alapos ismertetése és jellemzése található.

2 Szilágyi Ferencről l. Angyal Dávid: *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése*. Bevezetés, 19–20. l.

mes regénye, a Sue nyomán járó *Magyar titkok* is ilyenek láncolata. Szerkesztéssel is próbálkozott. 1839-től 43-ig fenn bírta tartani *Színműtár*-át; a Kisfaludy-Társaság is rábízta a *Külföldi Regénytár* szerkesztését, tagjai közé is választotta (1842). Sokat lótot-futott, mindenbe belekapott; alkalmasint neki volt ez időben legjobb keresete a magyar írók közt, 1844-ben többre ment kétezer forintnál.³ A fiatal írók irigyelték is a csúnya kis ember aranykeretű szemüvegét, arany óraláncát, finom ruháit. Állásban is volt, fogalmazó a pénzügyminisztériumban. A szabadságharc hónapjait betegen töltötte Pesten, félrehúzódva minden mozgalomtól; irányában a hatalomnak még csak gyanúra sem volt oka. Már 49 januárjában hirdette a *Pesti Hir*lap-ban, hogy „az irodalom terén nagy munkásságra van most szükség”. Ősszel engedélyt kért egy tisztán szépirodalmi lap kiadására, s azt meg is nyerte. Az első szám 1849. november 15-én jelent meg: „*Hölgyfutár*. Közlöny az irodalom, társas élet, művészet és divat köréből. Tulajdonos szerkesztő Nagy Ignác. Megjelenik ünnep és vasárnapot kivéven mindennap délután, divatképek s egyéb műmellékletekkel”.

Az új folyóiratot írók és közönség az élet jelének vették. Aranyba is reményt öntött, hogy „a leányzó nem halt meg, csak alszik”.⁴ Kérést sem várva, önként küld egy kéziratot Nagy Ignácnak, ki őt 48 végén, mikor az *Életképek* szerkesztését készült átvenni, meghívta munkatársul. (Levele 48. dec. 18. kiadatl.)⁵ Nagy Ignác csupán „többrendű ildomos tudakolásra” bírja kipuhatolni a költő lakhelyét, hogy a küldeményt megköszönje; „ex ungue leonem!” (Dec. 13., kiadatl.)⁶ Az „ildomos” szót megnyugtatósal alá is húzza; odáig megy az óvatosságban, hogy leveleit s a tiszteletpéldányt „Ercsey Juliánna asszonyságnak” címezi; Arany is álnevet írt a kézirat alá: „ifj. Árva Imrét”. Ez az idők jele.

A küldött vers Moore sejtelmes balladájának fordítása: *A Dismal mocsárok tava*; hónapok óta hevert fiókjában. E nyomasztó idők elől Arany az irodalomhoz menekült. Mikor ősszel Degré Alajos bujdostában benyitott hozzá, könyvei közt, íróasztala mellett találta; nem győzött csodálkozni, hogy valaki azt képzelheti, lesz még Magyarország és lesz magyar olvasóközönség.⁷ A költő a valóság elől húzódott könyvei közé. Jobb napokban is menedéknek érezte a költészetet a „zord, sivatag” életben (*Télben*), a félelmes idők alatt rémkép gyanánt gyötörte a való, „üldöző halálos ellene” (*A lantos*). Sokat olvas, főképp angol költőket. Úgy járt, mint akinek szavát elvette a rémület; — maga csak küzködve bír megszólalni.

Első megszólalása, *A lantos* — mint kézi példányába odaírta — a szétzilált, elnémult magyar költők sorsát festi;⁸ Petőfi alakja rémlik fel az új Orpheus, a

3 Szinnyei Ferenc: *Nagy Ignác*. — *ItK*, 1902.

4 Ercsey, 56. l.

5 [AJÖM XV, 237–238. (173. sz.)]

6 [Uo., 265. (207. sz.)]

7 Vadnay Károly: *Irodalmi emlékei*; 111. l.

8 Szendrey Zsigmond közlése, *It*, 1918. 217. l.

hitves és gyermek említésére; eltűntét a vers már balsejtelemmel nézi. Külön gyászolja a közvesztésben. Neki gyűjt mécszet a *Névnapi gondolatok*-ban, együtt siratja vele lelkének elvesztett ifjúságát. (*Letésem a lantot.*) Barátaik nála kérdezősködnek felőle. Szilágyi István mindjárt legelső levelében tudakozza: „A mi Sándorunkról, neje- s kisdédéről mit tudsz?” — „Tudsz-e már Petőfiről valamit?”⁹ — kérdezi Lévy (50. aug. 3.) — „Ha te nem tudsz róla, úgy senki sem tud”¹⁰ — írja Tompa (50. okt. 27., kiadatlan). Arany lelkében már — mint Shakespeare mondja — bú tölti bé eltűnt barátja helyét; a fehér lapra, melyet 49 nyarán vitt magával Júlia emlékkönyvéből, gyászoló verset ír, ezt küldi az özvegy után Erdélybe, hol férje nyomait keresi. Árvaságában Júlia meghatva köszöni a megemlékezést.¹¹

Karácsony ünnepén s tőszomszéd nevenapján a költő a rendesnél is fájdalmasabban érzi a változott világot s elhagyatottságát. (*Karácsony éjtszakán, Névnapi gondolatok.*) Oly idők jártak, mikor „egymás hallgató közönyét is gyanús szemmel nézték”, jegyzi meg maga, 1850-ben, március 15-i verse alatt (*Évnapra*).¹² Csak Rozványékhoz tekint be néha; egyszer észrevétlenül magával viszi az asztalról volt tanítványa emlékkönyvét, verset ír bele, s másnap a zsalu levelei közt becsúsztatja az ablakba.¹³ E tespedt hónapok alatt tanulmányaiában és munkáiban rejlik életének egész története.

Író-barátai közül Tompa felé nyújtja ki kezét.

Vele még Petőfi kapcsolta össze, de szemtől-szembe mindeddig nem találkoztak. „Tartsuk melegen egymást”¹⁴ — visszhangozza Tompa az ő szavát (1851. jan.); de Tompa is le van sújtva: Kálmán fiát néhány napos korában eltemette, felesége beteg, maga „lehangolva egészen. Irodalom nincs, — a derék fiú nincsenek, — nemzeti élet nincs, — semmi, semmi sincs.”¹⁵ (50. jún. 12., kiadatlan.) Megtörtén írja Szemerének is: „Emlékezzél reá, barátom, hogy nemzetiségünk s irodalmunk meg fog halni! Borzasztó a gondolat, de úgy lesz.”¹⁶

A tél folytán Arany helyzete enyhül valamelyest, némi keresethez jut. Régi jó embere, a volt főbíró Kenyeres, szolgabíróságot vállalt; ez támaszt jelent számára. Balogh Mihály később arra emlékezteti: „midőn a végzet engem szemelt ki a Tekintetes Úr vigasztalására egy nehéz éjtszakán 1849-ben, elmon-

9 [AJÖM XV, 381. (309. sz.)]

10 [Uo., 297. (249. sz.)]

11 Levelének idegen kézzel írt másolata megvolt Petőfiné hagyatékában, melyet 1929 elején a Lantos Könyvkereskedő R.-T. árverésre bocsátott. L. az árverésre került iratok katalógusát. Később kiadta Mikes Lajos: *Szendrey Júlia*. 102–104.

12 Szendrey Zs. közlése i. h.

13 Gyöngyösy: *A. J. élete és munkássága*, 169. l.

14 [Uo., 314. (263. sz.)]

15 [AJÖM XV, 281. (228. sz.)]

16 51. ápr. 13. — *Tompa Mihály levelei Szemere Miklóshoz.* — Közli Ferenczy József. Abafi *Figyelő*-je, XII.

dani mindazt, amit Isten tudnom engedett, hogy a Tekintetes Úrnak nem kell és nem is lehet kétségbeesni a multakról a jövő felett, mert Kenyeres úr nem azért lett szolgabíró, hogy Arany János urat veszélybe hagyja jutni.”¹⁷ Kenyeres valóban nem feledkezett meg régi munkatársáról. Felszólította, hogy segítsen irodájában. Az efféle hivatalokat nem jó szemmel nézték, de Arany rászorult e csekély jövedelemre; „a mindennapi kenyér-keresés miatt, kénytelen voltam minden napom *nagyobb* részét áruba bocsátani”¹⁸ – mondja. (Szilágyi Sándornak, 50. szept. 15.) E hivatalban mentve hitte magát az üldöztetéstől, s bízott feltalan becsületében, melyet az egész város ismert. Nem is érte ezért gáncs soha, Kenyerest sem, aki ez állásban is jó magyar ember maradt; kerületében egy bevádolás vagy elfogatás sem történt. Csak a megyefőnök tett kifogást a „rebellis” írrok ellen;¹⁹ Kenyeres megmutatta neki Arany szép rendes iratait, mire ő is megenyhült, sőt ez irományokat az egész járásban példaképen köröztette.²⁰

Idővel a keserves bérlakásból is megszabadulnak.²¹ Kis tőkéjükből s a *Nép barátja*-tól kapott 1200 váltóforintból²² sikerült valamit – ami nem veszett Kossuth-bankóban – megmenteni s megtakarítani. Tavasszal eladó lett egy kis ház a Nagy-utcán, tőszomszédja régi jegyzői lakának, a Debreceni János csizmadiáié, kinek fia *Toldi* írása közben sokat háborgatta klarinétjával. A ház ára 1800 váltóforint volt; sógora, Ercsey János adott bele kölcsön hatszázat, hogy őszig ki tudják fizetni. A szerződés március 10-én kelt s Ercsey nevére szólt, „mert a politikai változások miatt így biztosabbnak gondoltam” – jegyezte rá Arany. Ki volt kötve, hogy Szent György-napra (ápr. 24.) beköltözhetnek. Alacsony, nádas, „két-szobás rozszant parasztház”²³ az udvaron egy terebély eperfa, mely alatt a gyermekek játszhattak; ennek lombja bólogat a *Családi kör*-ben; az udvar végén kis kert, benne sok gyümölcsfa; azokat a költő örömet ápolgatta; termésükből szívesen kí-

17 Kiadatlan levél a költő hátrahagyott iratai közt, 1874. nov. 25. [A kritikai kiadásban ilyen levél nem található.] Írója viszonzószívességgül arra kéri Aranyt, váltsa magához 3000 pengőről szóló adóslevelét Kenyerestől s adjon neki a lefizetésre három esztendei haladékat.

18 [AJÖM XV, 288. (237. sz.)]

19 Gyöngyösy: *Adalékok*. – *EPhK*, 1904. 762. l.

20 Ercsey, 56. l. – Rozvány György a Kölcsey-Egyletben 1882 decemberében két kis verset mutatott be, melyeket Arany Kenyeres 1850-ben elhalt kis fia halálára és sírjára írt. Közölte az *Alföld*, 1882. dec. 19. – Gyöngyösy jobb és teljesebb szöveget közöl, az eredeti kéziratról másolva, melyet Rozvány György a szalontai Arany-szobának hagyott. (*EPhK*, XXX. 1906. 250–51. l.) Rozvány állításában nincs semmi valószínűtlen, a sírfelirat szép is, a másik hevenyészett.

21 Gyöngyösy az állítja az *Adalékai*-ban, hogy 1850 elején átköltöztek Balogh Mihály házába. Adat erre nincsen. Balogh fent idézett levele amellet szól ugyan, hogy jó viszonyban voltak, de a 600 frtról Ercseynek adott kötelezvényen Darvai a tanú, régi háziuruk, valószínűleg, mert ő volt kéznél. Télvíz idején bajos is lett volna költözködni.

22 Arany jegyzete Petőfi 48. május 5-i levelén. [AJÖM XV, 206. (144. sz.)]

23 A költő maga írta oda a *Háziuraság* vers mellé. Közölte Debreczeni Ferenc: *A. J. széljegyzeteiből*. – *ItK*, 1923. 91. l.

nálta meg látogatóit, de virágot nem tépett le senki kedvéért, mert az csak a tövén szép és csak ott virág.²⁴

Mindez nem vette le válláról nyomasztó gondjait. Van födelük, — a maguk hajlékában hajthatják le fejüket, amit vidéki ember megkíván; de a ház nem egészen az övé, tartozás nehezül reá, annál súlyosabb, mert rokoni. Állása bizonytalan, csak a kénytelenség tartja ott, emésztve idejét és erejét. „Most teljesen ‚független’ vagyok — írja, — de a függetlenség, vagyon s jövedelem nélkül, fene dolog”.²⁵

A gond és a hivatal egyaránt elvonják a költészettől. Pedig maga mondja: „Bizonyos lyrai hangulatba estem”²⁶ (Önéletrajz), idővel nem is fojthat el egy-egy fölajdulást. Nem bír kiemelkedni egyéni fájdmából, de abban is a közhangulatot fejezi ki. A temető nyugalma után sovárog (*Karácsony éjtszakán*). Lélekben elagottnak érzi magát, mint aki hirtelen megöszült. Tompa írja neki ez időtájban: „A minap leültem verset írni és miért, miért nem, szemem egyszerre könnyekkel telt meg”²⁷ (51. febr. 10., kiadatlan). Arany költeményein is érezni ilyen könnyeket. Nem évek száma hozza meg a vén kort, mondja egyik költeményében, melyben reménye megtagadja a jövőendő éveket. Életét romba dőlve látja s megadja magát a sors kényének. (*Évek, ti még jövőendő évek.*) Hajótöröttnek tartja magát, kitől a habok az utolsó deszkadarabot is elrabolták. (*A hajótörött.*) Reménye törött csónakán sem árboc, se kormány; tehetetlenül a szélre bízva, a bizonytalanra, „mert a mi bizonyos, az kétségbe ejt”, s ő „retteg újabb kikötőtől”. (*Reményem és levél Szemere Pálhoz.*)²⁸ E képek ismétlődése mutatja, hogy nem bír szabadulni e gondolattól. Aggasztja családjának sorsa, fia jövője; imádkozni tanítja, mert maga is a hitet sóvárogja, csak ez maradt, vigaszul az ifjú nemzedéknek, mely idegent fog szolgálni hazája földjén, néma könnyek közt nézve a megtiprott erényt, a becsület nyomorát. (*Fiamnak.*) Az egész fiatalsághoz szól; tartózkodó művészete családias költeményében, egyéni szenvedéseiben is a közfájdalmat érezteti. Egész lelkét sötét felhő árnyékolja; a kis házáról szóló, derült hangúnak tetsző versek alján mély szomorúság lappang. A *Háziuraság*-ban emlékei újulnak föl, az újra kezdett élet gondja kételkedő sóhajra fakasztja; a másíknak tréfás párhuzama keserű gúnyt takar. (*Írószobám.*) Kertjét is méla költemény örökíti meg; mindenütt szenvedést lát, s legfőlebb a közönyben talál orvosságot. (*Kertben.*)

A világtörténetből népek pusztulását, olvassa ki. (*Gondolatok a békecongressus felől.*) E sorstól félti nemzetét. Le akarja tenni a lantot, mert ha a fa élte megszakad, nem éli túl virága; e gondolat, erősen belerögződik, a kép kétszer is visszatér nála. (*Letésem a lantot, A dalnok búja.*) De érzi a költő szomorú hi-

24 Szendrey Zsigmondnak beszélték Szalontán. — *It*, 915. 147. l.

25 Szilágyi Sándorhoz, 51. jan. 9. — Kiadta Darnay Kálmán: *Arany János levelei.* — *ItK*, 1931. II. fűz. 219. l. [*AJÖM* XV, 320. (266. sz.)]

26 [*AJÖM* XVI, 563. (704. sz.)]

27 [*AJÖM* XV, 338. (280. sz.)]

28 [*AJÖM* XVII, 391. (1152. sz.)]

vatását: hogy ha nem zengheti nemzetének dicsőségét, legyen pusztulásában hattyúéneke. (*A költő hazája.*) Később ő biztatja Tompát, és magát: „Még ha az irodalom haldoklik is, mi vagyunk a vonagló tagok, melyek mozgásuk által némi életre mutatnak. Tehát csak mozogjunk, jól vagy rosszul, célra vagy cél nélkül, az most mindegy”.²⁹ (52. okt. 21.)

Tompát sokszor bántja, a közöny, az elismerés hiánya (1850. András-napi³⁰ s több kiadatlan levelében); keserűn kifakad: „1-ször: szellemi jutalom nincs, mivelhogy az ördög sem olvas s nem vesz könyvet. Innen 2-szor: Anyagi jutalom sincs”. Elismerésre, jutalomra csakugyan nem lehet számítani. Nagy Ignác őszintén megírja első levelében Aranyinak: „Most roppant hiánya van még az előfizetőknek; azért bármennyire óhajtom is önnek közremunkálását, e pillanatban még nem ígérhetek díjt.”³¹ (49. dec. 13., kiadatlan.) Ezt Tompának is előre megmondja (T. Aranyhoz, 50. okt. 27. kiadatlan).³² Aranyt ez nem riasztja vissza; később maga írja Szilágyi Sándornak, hogy ha nem bírja verseit 4 pftjával díjazni, „úgy örömebb írok *minden díj nélkül*, s vigasztalom magamat azzal, hogy nem képes irodalmunk jelenleg díjt fizetni”.³³ (1850. márc. 20.) Ennyire vigyáz az író méltóságára, pedig sohasem volt jobban rászorulva a keresetre. Mint Noé a vízözön után első galambjait, szárnyára bocsát egy-egy kisebb verset; felküldözi a *Hölgyfutár*-nak, 1850 első felében mindössze négyet. (*Karácsony éjtszakáján, Névnap gondolatok, Évek, ti még jövendő évek, Fiamnak.*) Tompa is küld egyet-egyet, látva, hogy felesége „elbetűzget” a lapban.³⁴

Nagy Ignác lapja sehogysen tudott szert tenni sem jó írókra, sem kelendőségre. A régi neves írók rejtőztek és hallgattak. Vörösmarty, mióta Bajzával együtt véstörvényszék előtt állott, egész esztendőn át nem szólalt meg; Czuczor Kufsteinban raboskodott, Jósika külföldön élt, Kemény hallgatott. A dolgozó írók java, Tompa, Gyulai, Lévy, Szász, támogatták ugyan ez egyedüli folyóiratot, de a fiatal írók közül is Degrét Aradon, Pálffy Albertet Budweisba internálták; Vajda Jánost, Vadnayt, Lisznyayt besorozták az osztrák hadseregbe közlegénynek. Ily körülmények közt bajos volt naponként egy szépirodalmi lapot előteremteni; a szerkesztő akarva-nem akarva névtelen próbálkozókra szorult. A jámbort a katonai ellenőrzés, a véstörvényszék is rémítette. Megegett rajta, hogy azért is megfeddték, mert egy novellának tartalma nem igaz.³⁵ A szerkesztő felelősségét

29 [AJÖM XVI, 99. (407. sz.)]

30 [AJÖM XV, 304–309. (256. sz.)]

31 [Uo., 265. (207. sz.)]

32 [Uo., 296. (249. sz.)] Más szerkesztők sem díjaztak. Gyulai Pál írja Pákhnak: Vahot „soha egy költeményemet sem díjazta, a *Remény*-ből még tiszteletpéldányt sem kaphattam.” 1851. okt. 24. — Kiadva a *Nyugat*-ban, 1911, II. félév, 727. s köv. l.

33 [Uo., 271. (214. sz.)]

34 Szemerének, *Figy*, XII.

35 Lévy Aranyinak, 1850. május 27., kiadatlan. [AJÖM XV, 277. (224. sz.)]

tetézte, hogy az írók többnyire csak nevük kezdőbetűit tették ki. Arany is kiköti: „Nevet persze semmit alá.”³⁶ (Szilágyi Sándornak, 1850. május 7.) Tompa is azt mondja: „Saját becsületes nevét ki pellengérezte volna ki?”³⁷ Mások álnév alá rejtőznek; Szász Károlyt a Vándor név takarja, Bérczyt Orion, Bátor Miklós Lévay. A közönség egy betűből is ráösmert az írókra. „A névjegy annyi, mint a név; én tudom pl. a T. betűt, itt a gyermek is ismeri”,³⁸ — írja Arany Szilágyi Sándornak, szept. 15. Ezzel minden felelősség a szerkesztőre hárult. Nagy Ignác vigyázott ám magára s kinyilatkoztatta, hogy „álnév alatt ismert íróktól semmit sem közöl” (80. szám).

Ez engedélyes és óvatos irodalom nem tetszett sem a közönségnek, sem az íróknak.³⁹ A fiatal írók vendéglőjükben s a drámabírálok páholyában új szépirodalmi folyóirat tervét pendítették meg. A jobbak készek voltak mellé állni. Kiadó is akadt Heckenast személyében, az engedélyt is megnyerte a fiatal Szilágyi Sándor, a hivatalos lap engedelmes szerkesztőjének fia. Heckenast füzetenként száz forintot szánt írói tiszteletdíjra s a füzetet ezerkétszáz példányban nyomatta, tehát elegendő terjesztést lehetett várni. Irányukat az jelölte ki, hogy Szilágyinak a forradalom végnapjairól szóló könyve váratlan sikert aratott, több hamarosan megjelent hasonló tárgyú munkája szintén; ezen vérszemet kapva, úgy okoskodtak, hogy a közönség minden érdeklődése e nagy emlékéké. Így indultak meg a *Magyar emléklapok* 1848 és 49-ből, 1850. március 15-én. Feledtetni kívánták „e hazával a közelmúltak miatti veszteségét, újra fölépíteni azt, mit irodalmunk terén a háborúk vihara lerombolt, — és ismét ápoló őrei leírni nemzeti létünk egyetlen palládiumának — édes hazai nyelvünknek”. E merész tervet a lap csodálatos bátorsággal valósította meg. Lapjain oly költemények láttak napvilágot, mint Tompa verse *A gólyához*, Gyulai *Hadnagy uram*-ja; már ekkor Pesten lappangott Jókai s megkezdte Sajó néven a szabadságharcból vett elbeszéléseinek sorát; a szerkesztő maga rövid történelmi rajzokat közölt egyes városok szenvedéseiről a közelmúlt-

36 [Uo., 275. (221. sz.)]

37 Szemere Miklósnak Kelemér, 1850. jún. 30. Abafi *Figyelőjében*, XII. — Arany itt idézett leveleit Szilágyi Sándornak írta ugyan, de előbb említett költeményei a *Hölgyfutár*-ban A. betű alatt jelentek meg.

38 [A. JÓM XV, 288. (237. sz.)]

39 A hivatalos *Magyar Hírlap* mellett is új napilap indult meg, 1850. március közepén, a *Pesti Napló*, szintén kormánysegéllyel; szerkesztője a septemvir Császár Ferenc, régi érzelgős versíró, Dante első fordítója nálunk. Tűrhetően díjazta munkatársait, ezzel magához kapcsolt néhány számottevő író, mint Garay, Obernyik, Pompéry. Ujdondársa Lévay, „mert élni kell” (Arany-nak, 50. május 27., kiadatlan) [Uo., 278. (224. sz.)]; ezért tud pesti híreket írni Arany-nak. Az új lap 2500 példányban jelent meg; ezt a *Hölgyfutár* állítja, 1851. 22. sz. — Így írókat is, előfizetőket is vont el Nagy Ignáctól. A lap Császár betegeskedése miatt mindjárt eleinte többször szerkesztőt cserélt, 51-ben Kemény Zsigmond is kötelékébe lép, nyomában Csengery szintén s ettől fogva ők nyomják rá szellemök bélyegét. — E korszak irodalmi életéről Berzeviczy Albert ad kimerítő képet: *Az abszolutismus kora Magyarországon*. II., hírlapirodalmáról Angyal Dávid tanulmánya és jegyzetei e kötetben: *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél levelezése*.

ban. Sajátságos, de az ostromállapot idején az irodalom kevésbé volt korlátozva, mint a későbbi Beamter-kormányzat alatt. Gyulai Pál ezt azzal magyarázza: „A kard emberei mintegy megvetni látszottak a toll embereit s tőlök mindent lehetett írni, ha egyenesen nem ütközött a haditörvénytörvények szabványaiba.”⁴⁰

Szilágyi természetesen Aranyt is fölkererte munkatársul, de neki még nagyon „fájdalmas a visszaemlékezés”⁴¹ (50. ápr. 14.). Először *Letésem a lantot* költeményét küldi föl, egyéni hangulat leple alatt az általános csüggedést fejezi ki. Szigetről mindjárt hangzik a biztatás: „Lantolj! enyhítsd a keserveket... A szív oly teli, de teljességéből nem szólhat a száj”⁴² (50. jún. 10., kiadatlan). Később látva, mily szabadon jelennek meg a szabadságharcból vett képek, megküldi a *Nyalka huszár-t* „tiszteletből a t. példány fejébe”,⁴³ (aug. 19., kiadatlan részlet), sőt a *Koldus ének*-et is. Mire azonban ez fölért, Szilágyi kénytelen-kelletlen óvatosabbá vált. A katonai hatóság megsokallta a szabadságharc örökös emlegetését, s az *Emléklapok* készülő VII. füzetét letiltotta.⁴⁴ Az írók arról suttogtak, hogy Nagy Ignác jelentette föl a lapot, kenyéririgységből. A föladás, a gyanú mindennapi volt. Ha az újabban megindult *Pesti Napló* szerkesztőjét, Császár Ferencet intették meg, Szilágyira gyanakodtak, mint versenytársra.⁴⁵ A dologban annyi volt igaz, hogy Nagy Ignác Tormásynak *Zugba veled tinta, toll* című verse miatt, mely vihart várt, mikor majd „zászló lobog, kürt riad”, mint Aranyt írta (50. júl. 20., kiadatlan) „haditörvénytörvények előtt izzadt”,⁴⁶ s ott azzal védekezett, hogy ő csak azt teszi, amit más, — hasonló verset Szilágyi is közölt. Mindkettőjüket megrótták, átvizsgálták az *Emléklapok* régebbi számait s azokban elég okot találtak a betiltásra.

A leleményes Szilágyi kifogott a rendeleten; meg sem állította a nyomást, hanem az új számot *Magyar Írók Füzetei* címen küldte széjjel. Mégis vigyázóbb lett; a szabadságharcra vonatkozó több közleményt kihagyott, köztük Szász Perzsa ének-ét, melyben a hívó a szétdúlt oltáron kesereg, — bár a vers óvatosságból eleve fordításnak volt feltüntetve. Nem mert kinyomatni a *Koldus ének*-et sem, csak felolvasta az Arany-Ökör vendéglőben munkatársainak. „A köny kicsordult szemeinkből” — írja.⁴⁷ Nehezen is mondott le kiadásáról. Megmutatta a verset a biztosnak; olvastára az is megindult, de a felelősséget nem vette magára, hanem németre fordítva bemutatták a parancsnokságnak; az nem tanácsolta közlését, s az ilyen tanácsot akkor

40 *A Vasárnapi Ujság XXV. évfordulóján. — Emlébeszédék, II.*

41 [AJÖM XV, 273. (218. sz.)]

42 [Uo., 279. (225. sz.)]

43 [Uo., 286. (233. sz.)]

44 Szilágyi Sándor: *Rajzok a forradalom utáni időkből.* 20. l. Apróra el van itt mondva Szilágyi füzeteinek egész története. V. ö. Szinnyi Ferencnek a folyvást változó füzetek történetét részletesen és pontosan meghatározó cikkét: *A Magyar Emléklapok. — It, 1912. 113–116. l.*

45 Lévay levele Aranyhoz 1850. május 27., kiadatlan. [AJÖM XV, 277. (224. sz.)] *A Napló* szerkesztőségébe tartozott ekkor Lévay is, mint ujdondász.

46 [Uo., 283. (231. sz.)]

47 Szilágyi S., I. m. 42. l.

nem lehetett semmibe venni, mondja Szilágyi.⁴⁸ E szűk írói kör volt a közönsége Tompa *Pusztán* c. költeményének is. Előzetes cenzúra nem volt, hanem minden nyomtatványt be kellett adni a katonai hatóságnak, s ha három, nagyobb nyomtatványt nyolc nap alatt le nem foglaltak, kiadható volt.⁴⁹ Az utólagos lefoglalás azonban nagy kárt jelentett a kiadóra, a szerkesztőnek pedig a haditörvényszékkel gyűlt meg a baja. Hova-tovább odajutott az irodalom, mint Tompa jellemezte: „A mit nyomtatni lehet, érdektelen, a mi érdekelné a közönség lelkét, nem kiadható”⁵⁰ (Aranyhoz, 1851. febr. 10., kiadatlan). A cenzor szeme sokszor oly burkolt célzáson is megakadt, mint Arany *Eh!...* című kis versének második szaka, hol gondolatait lefagyott szárnyú tűzokhoz hasonlítja, s ehhez jegyzetben megmagyarázza az ónos esőt, az időjárás „kivételes állapotját”. E célzás miatt a cenzor a versszakot és a jegyzetet kivágta, a számot újra kellett nyomni.⁵¹ Ily viszonyok közt nem lehet csodálni, ha Nagy Ignác nem merte kiadni Arany versét, mellyel a törökországi bujdosásából hazatérő Egressy Gábort köszöntötte. Tudatta Arannyal, hogy közlését Egressy sem tartja kívánatosnak; „nem adhatnék ‚Egy barátomnak’ cím alatt? — Csak semmi célzás ne legyen a forradalomra s annak következményeire”⁵² (1850. szept. 13., kiadatlan). Csak hónapok múltán nyomatta ki, mikor a hatóság már azt is megengedte Egressynek, hogy színpadra lépjen. — Vahot is, mikor a *Családi kör*-t a *Losonczi Phönix* számára megkapta, szintén ijedt levélben kérte a költőt, tegyen mást azon négy sor helyébe, hol a béna harcfi „beszél a dicsőség véres napjairól” s azokról „kikkel más hazába bujdosott — koldusnak”⁵³ —; „átalánvéve a forradalmi

48 Arany költeménye csak 1861-ben látott napvilágot, az akkor már megtűrt *Honvédek könyvében*, s egy kalóz röplapon, Debrecenben. — Éppen nem hihető tehát, amit Gyöngyösi állít, hogy a költő 1850-ben felolvasta volna versét Szalontán egy kémnek tartott német kocsmáros vendéglőjében, s megrázó hatását Balogh senator azzal ütötte el, hogy rágyujtott az „Ez a szoba, hol én most...” nótájára, mire mindnyájan dalolni s táncolni kezdtek. (*A. J. élete és munkássága*. 177. l.) — Ezt nyugodtan a mesék birodalmába utasíthatjuk.

49 Szilágyi Sándor: *Rajzok a forradalom utáni időkből*, 26. l.

50 [*AJÖM* XV, 338. (280. sz.)]

51 Ezt Arany László megjegyezte a Ráth-féle kiadásban. A Nemzeti Múzeum s az Akadémia könyvtárában van ép példány is. L. Tolnai Vilmos kis cikkét: *It*, 1917, 172. l. Ez különben már a *Magyar Írók Füzetei*-nek folytatásában, a *Röpipek*-ben esett.

52 [*AJÖM* XV, 289. (239. sz.)]

53 Ettől kezdve: „Az idősb fiú is beteszi a könyvet...” előbb ez a hat sor volt a kéziratban:

Beszél a dicsőség véres napjairul,
S keble áttüzesül és arca felpirul,
Beszél azokról is — szemei könyben úsznak —
Kikkel más hazába bujdosott — koldusnak.

Elbeszéli vágyát hona szent földjére,
Hosszú terhes útját, a míg haza ére:

dicsőség és nyomorúságról csak említést sem lehet tenni. — Én tudom ezt, mert a *Phönix* I. kötete e miatt operáltatott” (kelet nélkül, kiadatlan). Még *A hegedű-t* is Müller Gyula naptárában (1854) Friebeisz csak *Allegoria* címen merete közölni, az „illető hely kívánságára”⁵⁴ s a szövegen is kívántak változtatásokat. (Friebeisz Aranyhoz, 53. május 31., kiadatlan.)

Sok vers maradt akkor az íróasztal fiókjába zártan. Arany is magának tartott néhányat, mely a korra vonatkozott. (*Egy némely nagyocska emberre, Hecc-hecc!*) Azt tartotta, mint Tompa, hogy „írni kell a magyar betűk kedvéért”,⁵⁵ de meggyőződése volt: „A költőnek azért, hogy nemzete előmentét eszközölje, épen nem szükség a politikától kölcsönzeni eszméket; ő énekeljen, költsön úgy, mint-ha végcélja nem egyéb volna magánál a költészetnél; már megtette kötelességét nemzete irányában. A nemzet, kinek jeles költői vannak, érezni fogja önbecsét, habár a költemények nincsenek elárasztva politikával, hazafisággal s egyéb ilyen phrasisokkal. A *virágregék* épen úgy célra visznek, vagy még jobban, mint a leghazafiasb költemények”.⁵⁶ (Tompának írja, 1853. május 23.) Közömbös tért keresett munkásságának. „Még az elégiáig sem higgadtam meg — írja Szilágyi Sándornak, 50. ápr. 14. — s az ily állapot lehet fájdalmas, kínos, dühös, desperált stb, de e fájdalomban, kínban, dühösség- s kétségbeesésben nincs meg a művészi nyugalom, s addig ne vegyen az ember tollat kezébe, vagy legalább oly tárgyat válasszon, melynél szabadon átadhatja magát képzeleteinek s nem vicsorog rá örökre a való sceletonja.”⁵⁷ Oly tárgyat keres, mely nincs vonatkozásban a jelennel. Szilágyi Sándor egyenest „hosszabb költői beszélyt” kér tőle, akár „egy nagyobb-szerű epost is” (márc. 25., ápr. 5.).⁵⁸ A költő április 14-én (mily évforduló!) felküldi mutatóba *Katalin* költői beszély nagyobb felét, — május 7-én a végét.

Katalin elkészülte s néhány e korbéli kisebb költemény világot vet e csöndes hónapok irodalmi tanulmányaira.

Az utóbbi évek alatt kitartón végig tanulta Rothwell német nyelvű angol grammatikáját; jegyzeteket, egész táblázatokat készített a kiejtés szabályairól s a hangsúly természetéről; több árkuson hexameterekbe szedi a szavak kiejtését; külön füzetben 295 pontba foglalta a szókötés törvényeit s e nagy munka végére még azt vetette oda: „A többit gyakorlatból”. Egészen ura már a nyelvnek; nehézség nélkül olvassa a költőket, s közben kijavítja az angol szöveg sajtóhibáit. Shakespeare nyelvéhez kíván közeledni, de más kiváló költők is hatnak reá: Burns népies üdesége, Ossian méla szomorúsága, Moore lágy dallamai. Egyhangú életében mintegy a benyomások híját pótolják az irodalmi hatások. Szelleme felüdül a változatossgon és új erőt merít belőle. Fejlesztetni kívánja saját művészetét s egyúttal

54 [AJÖM XVI, 234. (511. sz.)]

55 Tompa Szemere Miklósnak 1853. jan. 3. — Abafi *Figyelője*, XII.

56 [AJÖM XVI, 225. (507. sz.)]

57 [AJÖM XV, 273. (218. sz.)]

58 [Uo, 272. (215. sz.); uo. (217. sz.)]

gazdagítani nemzeti költészetünket, mint célul tűzte maga elé már a népies irány elveinek vizsgálata, idején. Ennek útja szemében kiváló példák tanulmányozása és követése. „Költészetben — valamint minden ágában a művészetnek — többé-kevésbé mindnyájan utánzók vagyunk — vallja *Irányok* c. cikkében. (III.) — Maga a lángész a meglevő példányok után indul.” Szerinte az alaptehetséget „minél több példa, látása s utánzási ösztön fejleszti ki” (u. o.); a költői tehetség Isten adománya, „de a többi nevelés, képezés, — utánzás”.⁵⁹ Az egyoldalúság orvossága éppen a sokoldalú hatás. „Csak minél többféle példány átélvezése menti meg a költőt, hogy egy valamely kitűnő szellem szolgálatába ne rekedjen.” (*Irányok*. II.) Nem fél attól, „hogy idegen minták szemlélése jóra való tehetséget kiforgatna eredetiségéből, hogy szükségképpen letörlené róla a nemzeti zománcot”.⁶⁰ Éppen ő erre a legjobb példa, sokágú tanulmánya mellett. Forgatja Burns, „a skótok Petőfijét” (*Vojtina*); Tauchnitz-féle kis kötetének első lapjai tele vannak a szavak jelentésének szótári kijegyzéseivel, vagy — ami gyakoribb — útbaigazításul az eltalált szógyökök megjelölésével. — Burns *Szombat esté-jének* hatása alatt született a *Családi kör*; Arany László hagyta ránk, hogy a költő föl is akarta ezt említeni, csak azért hagyta el, hogy a „a béna magyar harcos által akkor kelteni óhajtott hatást ne rontsa”.⁶¹ A valódi tehetség mindig eredeti. Lévy szemében e költemény „miniatűr rajzában egész nép-életünk elevevénye van megörökítve, hasonló festmény nem került még ki magyar költő-művész ecsetje alól;” „győzelmes társa Burnsénak”.⁶² Arany is azt akarta felmutatni, amit a skót költő: „Ily jelenetekből áll nagyságod, hazám!” — de kettejük hangulata közt nagy a különbség. A skót család népesebb, korosbak a szülék; a magyar háznép elevevényebb, a képen több a mozgalom, a jellegzetes és festői vonás. Ott a hit, itt a szabadság mártírjainak bús emléke jár; a skót költő végül szinte himnusig emelkedik, a magyar képre a szabadságharc árnya nehezül. Burnshöz Arany később is visszatér s fordít belőle.

Moore és Ossian lapjain a hangulat hatja meg. Moore verseiben már 1847–48-ban lapoz, — most lefordít egyet-kettőt hazafias énekeiből. Egy magános versszakkal Petőfi emlékének áldoz (*A dalnok elhullt...*); ő is megszólaltatja magyarul az *Eszünkbe jusson* vérző elégiát, mely Vörösmarty pompás distichonaiban a múltat dicsőítő kis hóskölteménnyé változott, Petőfi lantján a honszerelem himnusává; Aranyé hű mása az eredetinek: a hazafi emlékezés bús elégiája, a bánat feljajdu-

59 *Az észszerű utánzásról a költészetben* c. kis tanulmányában.

60 Dózsa Dániel *Zandírhám*-jának bírálatában. [*AJÖM* XI, 9.]

61 Bevezetés a *Hátrahagyott versek* kötete előtt, XVI. l. Burns költeményét Lévy is, Szász is lefordították. Burns maga is Fergusson *Farmers ingle* versének hatása alatt állott. — Burns e versének többszörös hatásáról l. Tolnai Vilmos: *Burns Róbert Szombatestéje irodalmunkban*. — *BpSz*, 1923. márc. — A Burns-kötet tartalom-jegyzékében irónvonással meg van még jegyezve: *Tom o' Shanter, The Deil' s awa wi the Exciseman, The lazy mist... Ae fond kiss*; az első kettőt évek múltán lefordította, az utóbbiakból is maradt töredéke.

62 Lévy József: *Arany lyrája*. *AkÉrt*, 1893. június.

lása. Neki az ötvenes években e költemény ugyanazt jelentette, mint írójának. Az ír költő csöndes bánata, burkolt célzásai egyideig ott lebegnek költészete fölött.

Újra olvasgat Ossiánban is. Reá Szilágyi István figyelmeztette, még az Árpád korából tervezett eposz mintájául, mert a két kor közt „patriarchalis oldalt tekintve, nagy a hasonlatosság”.⁶³ (Lev. 47. ápr. 9.) A költő maga is úgy érezte; már előbb írta Petőfinek (47. febr. 28.), hogy e tárgynak „akkor Homér kellett volna, most Ossián, ki a fajolni kezdő ivadékot az elődök erényeire visszaemlékezteté”.⁶⁴ Szilágyi Herder párhuzamára is figyelmeztette a két költő közt. Blair Hugó egy polcra tette kettőjüket; Goethe Wertherjének szívéből Ossian kiszorította a görög énekest; a világfájdalom kora őt választotta epikusának; Byronra is hatott.

Arany figyelemmel olvasta Blair bevezetését s megjelöli azt a helyet, hol a hasonlatokról beszél. Ez időben emlegeti Tompának.⁶⁵ Petőfi is fordított Ossianból (*Oithona*-t), s szembeállította Homérral, de ő „a koldusok ősenek”, Homérnak ragyogó világát magasztalja; korábban ő érte lelkesült Arany is, de most Ossian borúja vonzza; e választás lelkének gyászára vall; ez nyilvánul *Ősszel* c. költeményének ellentétes képeiben; egészen ossiáni hangokat üt meg a végstrófában; *Az innishonnai háború*-ra emlékeztet, hol „A lefolyt időknék bárdja — Együtt beszél atyáival”, s a *Selmai dalok*-ra: „Miért zeng mégis Ossian?” — de az ossiani képek: a borongó ég, kihalt tusa, a harc fiát fedő halom — (mely ismét Petőfire vonatkozik) — a mi emlékeinket jelenítik, a tájképen is a délibáb s pacsirta elárulják, hova gondol a költő igazában. — Ossian varázsa később szétfoszlott előtte, midőn nem tudta többé élő személynek.⁶⁶

Mélyebben és tartósabban hatott reá Byron. *Don Juan*-t, *Parisiná*-t, *Mazepá*-t évek óta ismeri; Szilágyi István 47-ben az *Abydosi ará*-ra figyelmezteti, „s foghat olyan *Széchy Mária*-t írni, mint senki más”⁶⁷ (márc. 12.); ezzel egyenest a költői beszély mintájául tűzi elébe. *A chilloni fogoly* egy sorát teszi Arany jeligéül egyik költeménye elé: „Megőszültem, de nem a kortól.” Byronban nálunk két ellentétes nagy szellem gyönyörködött leginkább: az ifjú Széchenyi a szökdelő szellemet, epés kedélyt, maró gúnyt szerette benne, mert mindez az ő természetében is megvolt; Arany azt, ami belőle hiányzott: a képzelet merész kalandozását, a nagy szenvedélyeket, a közvetlen lírai előadást. A mi költőink is szöttek romantikus

63 [AJÖM XV, 80. (53. sz.)]

64 [Uo., 59. (41. sz.)]

65 Levele elveszett, csak Tompa 1850. András-napi válaszából látni. [Uo., 301. (253. sz.); uo. 304. (254. sz.)]

66 Ez időben még élő személynek hitte; Blair Hugó s a magyar fordító, Fábian Gábor (1883) után; Dózsa *Zandirhám*-jának ismertetésében már másképp beszél róla. — Ossián is Tauchnitz-kötetben van meg könyvei közt. Waldapfel János rámutatott, hogy Arany képének egyes vonásai megegyeznek azokkal, melyeket Goethe *Werther*-je 72. szept. 4. levelében kiemel: Sturmwind, Nebel, hoher Gras, Waldstrom, das dämmernde Licht des Mondes, die Zeiten der Vergangenheit, Geister der Väter (*EPhK*, XXII. 714–718.). Mind a ketten jól ismerték Ossiánt.

67 [AJÖM XV, 68. (47. sz.)]

meséket lovakok és remetek életéből, bajvívások, leányrablás és kegyetlen bosszú eseményeiből, de vagy ballada-féle hangba merültek, vagy oly kényelmes mesélgetésbe, mint Kisfaludy Sándor, *Regéi*-ben. Jobbára külső eseményekre szorítottak, a belső élet épügy hiányzott náluk, mint a részletek szépsége. Vörösmarty kisebb tárgyaival is a kis eposzokban mozgott otthonosan; költői beszélyei közt van egy remekmű, *Szép Ilonka*, a többi vagy elnyújtott ballada-féle, vagy szélesen kivitt genre-kép. Petőfi követte először Byront a szörnyűséges képzelet és viharos szenvedély útján s az előadás iramával *Salgó*-ban. Aranyt vonzza e regényes világ; a tragikus szenvedélyek, a sors komor képei illenek hangulatához s mégis elvonják a jelentőt. Ha Byron — saját vallomása szerint — azért írt, hogy szerelmi bánatát feledje s álmatlan éjjelein költötte keleti történeteit: — Aranynak sokkal több oka volt a való elől menekülni. Egész öntudattal követi Byront a költői beszély formája s élénk előadása dolgában. Csábítja a szokatlan műforma, a képek özöne, színek áradata. Eddig csak népies előadással élt, „lomha”⁶⁸ Sándor-verssel; most vonzza ez a mozgalmas előadás, mely hol drámai jelenetet rögtönöz, hol a lírának nyit utat s szakadatlan lendülettel törtet előre. Petőfi mellőzte a rímeket, Aranyt éppen ez a nehézség ingerli. Nem nyugszik, míg próbát nem tesz e nehéz formával, „inkább forma-gyakorlat végett, mint költői célből... mert olvastam valahol Byronnál, hogy e 8 syllabás forma ellen panaszkodik s benne mozogni nem tartja könnyűnek”. Arany, a nyelv és rímek mestere, megkísértette „a rímsegény és hosszú szavaktól nehézkes magyar nyelven”, „miután nagyobb ilynemű költeményt, rím s mértékben kivivé, nálunk még nem ismertem”⁶⁹ (Erdélyi Jánoshoz, 56. szept. 4.).

Tudott oly mondát, mely byronias tárgyul kínálkozott. Mednyánszky kötetében, honnan *Murány ostromá*-nak meséjét vette, az utolsó rege ez: *A budetini falüreg*. Mednyánszky 1826-ban, Vág-vízi utazása közben látta e barlangot, a hozzá kötött mondát már hét évvel előbb kiadta, Hormayrral közös *Taschenbuch*-jában. A mondának van némi történeti alapja. Budetin várát valósággal a Szunioghok bírták; Gáspár történeti személy az 1600-as években; Katalinnak fennmaradt egy levele, melyben azon siránkozik, hogy „atyja ura miatt három esztendeig nagy sanyarú rabságot szenvedett”⁷⁰

68 Maga illetve e szóval a mozgalmasabb lírai fajokkal szemben, Szász Gerő költeményeinek bírálatában.

69 [AJÓM XVI, 752. (839. sz)]

70 Toldy Ferenc: *A magyar költészet kézikönyve*. II. kiad. 214–16. Hegedűs István: *A. J. Katalinja és ennek forrása* c. tárca-cikkében (FL, 1884. 14–15. sz.) a forrást gr. Majláth János német elbeszélésében (1825) kereste, melyet Kazinczy *A falba zárt* címen magyarra fordított; e föltevésben él Koltai Virgil is, *Arany János élete és költészete*, 83. l., holott Majláth csak sógorának, Mednyánszkyknak egyszerű előadását öntötte át, kibővítve, levélalakú elbeszélésbe, 12 levélben; nála több új alak szerepel, Mednyánszkyknál csak azok, akik Aranynál. A mondának Arany előtt már két feldolgozója is volt; Rosty Zsigmond: *Katica vagy a budetini falüreg*. Történeten épült hős dráma 4 felvonásban. 1832. Jakab István: *Zsarnok apa*, ezt elő is adták Budán, 1836.

Mednyánszky elbeszélésének elemei: a kegyetlen apa, aki leányát Jakusichhoz erőlteti, a lány titkos szerelme Forgáchcsal, befalaztatása, a kedvesét kimentő lovag, s amint menekülősök közben a szintén menteni siető Jakusich rajtuk üt s a lányrablót elejti, a lányt pedig várába ragadja: mindez Péterfyt a lovagromantika lomtárára emlékezteti.⁷¹ Egy s más vonás azonban tagadhatatlanul rokon Byron regényes történeteivel, s ezért illet a költő szemében e byroni formához: tiltott szerelem s rettentő büntetés, mint *Mazeppá*-ban és *Parisiná*-ban, szökés, mint az *Abydosi ará*-ban. A történetbúvár Majláth hozzáteszi a valóságot, hogy Katalin végül is felesége lett Jakusichnak; csak azt hallgatja el, hogy előzvegyülve még egyszer férjhez ment, a második Balassa Bálinthoz.

Arany elveti a történet köznapi végét; sokkal bátrabban bánik a mesével, mint *Murány* írása idején.⁷² Elhagyja az előzményeket, drámai módon a kézfogói nap végén kezdi, amint a mogorva vár kedvetlenül piheni ki a szokatlan vígság lármáját. A vár leírása, mely körül a kopasz bércek, alázatos jobbágyok módjára, „födetlen fővel állanak”, a kietlen táj, összeszorult völgy, honnan a gyors hegyi folyó „szabadulást remélve fut” — jellemzik a vár urát, az ottani sívár életet, s a készülődő zord eseményeket sejtetik; byroni tájkép ez, ki azt mondotta magáról: magas hegyek neki érzelmek. A kopár sziklák közt halálraítélten keresi a napot a szerelem szende virága. (Hasonló kitérés, a bűnös szerelemhez mérten sötétebb színekkel, Petőfi *Salgó*-jában is van.)

Minden éjtszakai homályba burkolódnak, minek művészi hatását Salamon Ferenc kiemelte. Napvilágon olyan volna e történet, mint Byron keleti regéi egy európai városba hozva. E félhomályban az alakok álmokképek gyanánt tűnnek föl: Katalin a torony erkélyén, Forgács közelgő csónakában, a fal hágsóján; a két árnyék egybeolvadva. A táj, a lég menekülést kiált nekik. A lányt az anyjára gondolás tartóztatja; e gyöngéd vonásból látjuk, mennyire egymáshoz hajolt e két fűszál egy kemény láb alatt. Habozás közben csak pillanatra tűnik elő az ősz Szunyog alakja, mint kísértet, amely halálra rémít. Egy percre az anya rémlik fel, az alélt leányt ápolva; arcán vonaglás a mosoly, „egy színevesztett ajk-fodor, — mikép az a rózsalevél — mit tűz fölé röpít a szél — s annak hősege megsodor.” E képben ott van egész élete: régi szépsége, hervadtsága. Most is retteg, haragos ura félelmes hallgatásától. S egyszerre megkondul a föld, „mint óriási — kebelnek tompa

A feljegyzések- s feldolgozásokról l. Griesbach Ágost alapos munkáját: *A budetini monda*, 1891. Katalin történetét Jókai is elmondja *Szeretve mind a vérpadig* c. regényében, az *Idegen háznál* c. fejezetben.

71 Salamon Ferenc *Irodalmi tanulmányai*-ról szóló bírálatában, Péterfy: *Összegyűjtött munkái*, III. 496. — Salamon I. kötetében nagy tanulmány szól *Katalin*-ról; így ejt róla szót Péterfy.

72 Itt is vesz át néhány mozzanatot: az egész tájképet; Oroszlánkő festését: „fejér a vár színe, ugyanaz a szikláé is; mire az azokat huzamosabban tekintők szemei előtt mind a kettő egymástól megkülönböztetlen marad” (200. l.); Arany Budetinről mondja: „Egyszínűek vár és falak — egy ködtömegnek látszanak;” egy sora, hogy „az apai kény előtt fetreng a hű szerelem” — Katalinnak Mednyánszkyknál leírt könyörgését érinti.

dobbanási”. Lent a mély boltok alatt Szunyog árnyéka fekszik a szirtfalra, mint árnyvilági jelenés. „Fátyolt kezembe!” kiált a költő s a rémséges eseményt azzal mondja el, hogy el akarja takarni. A szörnyű tette megszólal az emberi érzés, „árnyék megőli” a szolgák ajkain. Mily lélektani, hogy Szunyog visszafojtott indulata az ellenkezésre kitör s karddal esik szolgáinak. A szolgák arcain önlelkiismeretét üldözi; önvádja ellen védi magát, bizonygatva, hogy szerette leányát; agyrémét, a szégyent ismételteti; kitépné elszoruló szívét s magára erőszakolja, hogy nem fáj, amit elkövetett. A magában beszélés látomásba csap át, üldöztetéstől fél, vérfoltot lát kardján (mint leplén Ágnes asszony). Midőn Forgács paripáján magával ragadja kimentett kedvesét, az ősz, a téboly túlfeszített erejével, gyalog rohan utána, visszakövetelve most már kedves halottját. E képek úgy suhannak, mint a lázalom jelenései, mintha csak egy-egy villámlobbanás cikázna bele a zivataros éjtszakába. Az ősz alak maga is mint vízió üldözi Katalint, csak egy-egy pillanatra változik el valósággá, ággá, bokorrá (fordítva, mint az *Erlkönig* káprázatai). Midőn a tévedt harcból Jakusics magával ragadja eleinte föl sem ismert mátkáját, az örült ő utána fut, kapuján széttöri kardját, míg a várúr a dühögő elé nem viteti — a holt leányt. Az éj lázálmai a reggel józan világításában szétfoszlanak. (A szenvedély e megszállottai a romantikus költészetben mindig álomalakok gyanánt hatnak, Byronnál, *Salgó*-ban s a *Két szomszédvár*-ban is.)

Salamon Ferenc azt mondja: „a művészi feldolgozás nélkül azt hihetnők, e költeményt azok egyike írta, kik csak a szenvedélyek túlzott festésében s a rendkívüli eseményekben látnak költészetet”. Arany költőivé emeli rémületes mesevázát, a tartalom és forma összhangja, az előadás szépsége s lélektani elmélyítés által. A szörnyű események mintegy ki vannak szakítva a valóságból s balladaszerű sebességgel kergetik egymást, hogy kételkedni, gondolkozni, lélekezethez jutni sem hagynak. „Az egész költemény nem egy kép, — úgymond Salamon — hanem mintha minden megmozdulna benne, mint *Macbeth*-ben a dunsinai erdő.” Minden csupa élet, csupa személyesítés; a vár mogorván ül, ágyúi *hűtöznek*, dörgésükkel a visszhang nem *labdázik*, *pihen*; a csend újra *felüti sátrát*, — az első 24 sorban 15 személyesítés. Ép így halmozódnak a hasonlatok. Szunyog a szörnyű munka alatt kőből faragottnak látszik, de megfagyott ábrázatán a mécsvilágnál homályos völgyek feketéllnek; ajkát ezüst eresz árnyazza, szeme villog, mint prédára leső tigrisé; — hogy újra számot mondjunk: 16 sorban 6 kép. Folytonfolyvást új meg új kép tűnik szemünkbe, elkápráztatóan; úgy tolulnak, hogy egy csoportnak másik veti közbe magát (1 szak.). Arany sokallta is; „byroniassá akarván tenni, nagyon elhalmoztam képekkel,... egy pár képpel többet szőttem be a kelleltinél.”⁷³ (Erdélyinek, 56. szept. 4.)

Gyorsan lüktet az előadás is; az egyben folyó rövid sorok sietve szaladnak tovább; a rímek úgy csillannak fel, mint gyors vizen a nap csilláma. Három, sokszor

öt rím is csap egymásra. Ez ömlő sorok szinte a folyó beszéddel rokonok, a rímek is szabálytalanul, szinte önkénytelenül csengenek föl, néha messziről fordulva vissza. Az önkénytelenséget fokozza a sok assonance, — ezt a költő éppen akkor tanulmányozza.

Minden csupa sietség, csak a kidolgozásban nincs semmi elsietett. Salamon kifogásolja, hogy Katalin alakja nagyon légi, nagyon homályos; de ő valójában csak mellékalak, e történet különben sem a jellemekből folyik, legalább nem Katalin és Forgács jelleméből. Minden cselekvénnyel van elmondva. Forgácsról sem halljuk Mednyánszky dicséreteit, csak Katalin szerelméből ismerjük. Okul Salamon is elismeri, hogy itt a költő a részt feláldozta az egésznek; — ez csak a leggondosabb költők sajátja. A főalakon, az apán, minden vonás élethű kórtani megfigyelés. „Vonási torzak, mint mikor — valaki csúfságból feszíti — képét s az Isten úgy feszíti.” Mikor felkacag: „Üvöltő ajkán a kacaj — Jajjá húzódik és e jaj — Hahotává tördelődzik.” Hegedűs István ez alakot Lear király mellé állítja; „Shakespeare legszébb jeleneteivel fölér e jelenet.” Arany általában mester abban, amint a lelkieket a testen tudja megmutatni. A gondolataiba mélyedt Katalin lába alatt indulni érzi a parti tornyot; — a tiltott ölelésből ocsúdva „arcán szétrezen az ideg”. Erdélyi „a lélekfestés magasb nemű példáit” *Katalin*-ból mutatja fel.

A megfigyelés élessége természetesen nem kisebb reális mozzanatoknál sem. A faltörésnél szembeötlenek a pöröly „visszarugó” csapásai; gyönyörű leírás, amint a vágatás zajára az éjtszakai természet felriad álmából.

Minden méltánylat mellett *Katalin* fejtegetőinek ellentmondásai óvatosságra inthetik a műbírálot. Salamon fennakadt Katalin hosszú magánbeszédén, midőn anyjára gondol, — Erdélyi ízlése szerint „e sorokban homéri becs vagyon”. Erdélyi magát az érzést nézi, Salamon a helyzetbe illesztve ítéli meg; de vajjon kimondott szavaknak kell-e venni ezeket, érveknek Forgács ellenében, nem inkább némán átcikázó gondolatoknak?⁷⁴ — Greguss és Erdélyi egyaránt magasztalják a képeket, — Salamon kifogásolja, hogy az alakok is képekben beszélnek, de akkor először Shakespeare-t kell elítélni, mert alakjai az indulat tetőfokán is ontják a hasonlatokat. A szenvedély felgyújtja a képzeletet. — Verselés dolgában sincs egyetértés. Greguss és Erdélyi⁷⁵ szóvátették, hogy a költőt itt-ott mintha cserben hagyná szokott gondossága, névelők, kötőszók maradoznak a sor végén. Arany ezzel tisztában volt, s okát is adta. „A névelő, kötőszó, stb. elszakítása mindenesetre hiba — írta Erdélyinek (56. szept. 4.). — Hosszabb sorokban éppen nem túrném

74 Salamon e részen általában némi lankadtságot vesz észre. Az eredeti kézirat (a nagykőrösi főgimnáziumban) előbb Forgács menekülését is részletesen s valószerűen mondta el, mit a költő később kitörölt. Néhány fontosabb szövegbeli eltérést, köztük ezt is, közzétett Huszár György, az *Egyetemes Philológiai Közlöny*-ben, 1913. 628–31. l.)

75 Mindketten *Arany kisebb költeményei*-nek megjelenésekor (1856) bírálták, melyek közé *Katalin* is fel volt véve. Greguss a *Pesti Napló*ban 313. sz., Erdélyi János is a *Pesti Napló*ban, újra kiadva a *Pályák és pálmák* kötetében.

el; rövidekben néha megszenvedtem s tudnám is igazolni. Kétségtelen előttem, hogy *caesura* által névelő, kötszó, elszakadhat a rhythmus sérelme nélkül. „Menjen ki a nagy erdőre.” (Népd.) helyes rhythmust ad, csaknem helyesbet, mintha az *a* is a *caesura* után esnék... A hangsúly nincs névelőn, kötszón... No, már most rövidebb sorokat tekinthetni úgy, mintha csak *caesura* volna a rímnél s ha a következő sor hangsúlyos szótagon kezdődik, megbocsátható a kötszó elvágása... cum grano salis.”⁷⁶ Ezt Salamon is megvédelmezte e „nyugtot nem engedő, láncolatatos rímelésnél”. Péterfy éppen azt találta: „Arany sehol sem annyira pusz tán virtuóz, mint e beszélyében.” — Erdélyi különben abba az érthetetlen tévedésbe esett, hogy a jambust sem ismerte fel, e rövid sorokat ősi nyolcasoknak olvasta s lengedező ütemet keresgélt bennök.

Az egésznek becséről sincsenek egy véleményen. Erdélyi a költő „legpompásabb fogalmazású és alaprajzú művének” itéli s „belső alkotás”-ra nézve kitűnőnek. Hegedűs a Múzsza vasárnapi ajándékának mondja. Viszont Salamon Arany „geniusa talányának” nézi, „mert elüt minden eddigi művétől tárgy és forma tekintetében”. Ő általában nem kedveli a lírai elem bevitelét az elbeszélő nembe, mert könnyen elvontságba és dagályba csap; többre nézi a tárgyalagos megtestesítést, s szerinte inkább is abban otthonos *Toldi* költője; kivált a naivságot nélkülözi. Szemében *Katalin* „mind tárgyra, mind formájánál fogva az őt megelőzőtt irodalmi korszakra emlékeztet — s mintegy összekötő láncszeme Arany költészetének az előbbi korszakban divatozott költészettel”; — pedig a költő itt éppen új utat tört nálunk, nem csupán hang és forma dolgában, hanem abban is, hogy a romanticizmus külső eszközeit mély lélektannal s a részletekben teljes valóságossággal kapcsolta össze. Megtalálta a kisebb költői beszély művészi alakját, melyhez később is többször visszatért, így *Perényi* és az *Öldöklő angyal, Édua, Az utolsó magyar* írásakor; *Rózsa és Ibolya*-t is ily sorokba kezdte átönteneni. E könnyen ömlő előadást megtalálta Burns-nél népi tárgyon, *Kóbor Tamás*-ban; ezt követte, ha nem mértékben, legalább a szakokra nem vagdalt, folyamatosan mesélő előadással *Jóka ördögé*-ben, *A fülemüle* és *A bajusz* anekdotikus elmesélésében.

Byron munkáiban nemcsak a kisebb költői beszélyre talált példát, hanem új hangot, új formát, új előadási módot nagyobb epikai műnél is. Cseppet sem idegenkedik a tanulmánytól és példaktól. Nem titkolja, hogy „a kor követelése mellett, néha azok dacára is, a fényes siker, a *lángész sikere* az, mely darab időre megszabja a költészet irányát”. (*Irányok*, I.) Így állt most előtte Byron, világ-híre és -hatása dicsőségében. Fia a bizonyosság, hogy ez időben „lelkesegett érte”.⁷⁷ A hatás mély volt és tartós. Fejtegetéseiben, bírálatáiban nem egyszer hivatkozik Byronra. Évek múltán még belefog *Sardanapal* lefordításába. A 40-es években,

76 [AJÖM XVI, 754. (839. sz.)]

77 Bevezetés a *Hátrahagyott Versek*-hez. [ARANY János, *Hátrahagyott iratai és levelezése*, kiad. ARANY László, 4 köt. (Budapest: 1888–1889), 1:XVI.]

Homér tanulmányai idején, hidegen hagyta *Don Juan* szatirikus eposza, de az *Új görög dalnok* bánatos hazafi éneke megkapta, le is fordította (Szilágyi Istvánnak, 1845. dec. 4.),⁷⁸ ebből érleli most egy sugár *A dalnok bújá*-t. Azóta érzelmi kapcsolatot támadt közte és Byron közt. Moore és Ossián borúja hazafi bánatához illett; Byronban a keserűség és gúny szólott szívéhez. Az angol költő hatása érzik egy-két kisebb költemény szellemén, hol Arany szíve is a társadalom félszégei- és bűneitől vérzik (*Czakó sírján, Gondolatok a béke-congressus felől*). Volt hajlam Aranyban az erőteljes realizmusra is, mely az angol költőnél túlzásában világnézeté és -bírálatá fokozódik; neki is van szeme a látásra, ereje az ostorozásra, már *Az elveszett alkotmány*-ban megmutatta. A mindennapi tárgy, fesztelen előadás új utat nyit az epikusnak. Különböző, szinte ellentétes elemek vonzzák Byronhoz: a képzelet bizarr szabadsága, a keserűség nyíltsága — ezek a romantikus kor vonásai — s mellettök az egyes részek realizmusa, mi együtt jár a keserűséggel s túlzásában szinte maga is a képzeletre támaszkodik. Sokat hallotta hánytorgatni, hogy az eposz kora lejárt; ő nem akart ebbe belenyugodni. Éles szeme és műveltsége észrevette, hogy „egy Virgilnek a római, egy Tassónak az olasz míveltség fénykorában lehetett a naiv hőskor és a kifejtett polgárosodás szerencsés kombinálása által örök életű műveket hagyni hátra”, s föltette magának a kérdést; hogy ha „a sajátlag vett eposz, vagy inkább a classikai epopeia korunkban többé nem lehetséges: vajon a több kevesebb romantikai vegyülettel modernizált eposz: egy Frithiof-rege, egy Childe Harold, egy Onegin, szinte lehetetlen-e?”⁷⁹ Később írja ezt, de már most követésre ingerli az ilyen lírai eposz, mely nem merül a múltba, hanem a jelennél marad; közeledik a kor divatos műfajához, a regényhez, a mindennapi élet embereihez fordul, laza előadása fölveszi a költő lírai hangulatát, enged a kitérések, okoskodások csábításának, a kornak tetsző sajátos ember- és világ-gyűlölet felhője lebeg fölötte, s meg-megszagatják a felindulás villámai. E háborgás a fájdalom és gúny vegyülete rokon Arany lelkiállapotával s az egész nemzetével.

Hiába fordult *Katalin*-nal közömbös tárgyhoz, lelkének felindulását nem bírta elfojtani. „Kedélyemhez s az általános hangulathoz illő tárgyat kellett keresnem. Így fogtam a *Bolond Istók* első énekébe, mely mű fesztelen alakjában mind subiectiv élményeim s érzelmeim, mind a közhangulat humorának kifejezésére alkalmasnak látszott.” (*Az Elegyes darabok* előszavában.) A szabadság káprázatából elnyomtatásra ébredt nemzet a nagy elszánás árán vásárolt kudarc, a csillogó remények szét-pukkanására következő kijózanodás, minő az álmából fölrazott ember bambasága, — ez eszményeitől megrabolt világ egyaránt érdemelt szánalmat és keserű mosolyt. Magáról saját maga mondja Toldynak: „...lehet, hogy van, úgy élet-, mint irodal-

78 [AJÖM XV, 23–24. (18. sz.)]

79 Dózsa Dánielről szóló bírálatában. [AJÖM XI, 9.]

mi pályámban valami humoros”⁸⁰ (57. aug. 11.). Mint nemzete, maga is szétfoszlott álmokat hordoz szívében, semmibe fúlt küzdelmek emlékeit. Tehetsége és helyzete közt állandó ellentét van: érzékenysége és önérzete alacsony sorsban sínylődik; élete, ha visszanéz reá, valóságos mindenbekapás: volt praeceptor, színész, falusi jegyző és ünnepelt költő; nyugalomra vágyó természete forradalmi időkbe sodródott; kevéssel meglegedés mellett örökös gond üldözi; költői álmait bilincsbe veri a hivatal, szabadulni vágyának szárnyát szegi a család gondja és kötelességérzete. Szemében ez örök vergődés s örök tehetetlenség fájón nevetséges. Byront is elkeseredés üldözi, mikor kalandos élet után, mint a társadalom száműzöttje, gyűlölettel fordít hátat Angliának, de őt „Helvétia tetői”, a tenger és Velence várják; — Aranyt prózai nyomorúság fojtogatja; tehetségével, terveivel Szalonta viskóihoz van láncolva, egy császári szolgabíró irodájában írja nemzete sorsát sirató költeményeit s üres szemmel néz a jövőbe. Ily hangulatban fog egy új munkába. A kéziraton a cím és kelet: „Jún. 21. 1850. Bolond Istók vagy az élhetetlen. Nedélyes költemény.”

Bolond Istók nevét egy példabeszéd tartotta fenn, melyet Dugonics is följegyzett *Magyar példabeszédek és jeles mondások* c. munkájában,⁸¹ az *Esztelenek* között: „Bé tekintett, mint Bolond Istók Debrecenbe”, s hozzáteszi, hogy Istók „Léván született volna, egész életében nem lett volna más ingerje, hanem hogy minden esztendőben meglássa egyszer Debrecen városát. Nem is ment tovább az első háznál benne, ismét haza tért és kóborlásával meglegedett”.⁸² E hiába való fáradságban Arany a maga füstbe ment küzdelmeit, elfecsérelt életét látta; ekkor írja magáról *A hajótörött* c. versét.

Bolond Istók címet visel Petőfinek egy költői beszélye is; kritikai kiadásának rendezője, Havas Adolf, az Arannyal való érintkezésnek tulajdonítja, hogy a költő figyelme ez alakra fordult.⁸³ Csakhogy vázlata megvan Petőfinél néhány régebbi költeményben (*A csavargó, Őszi éj, A vándorlegény*).⁸⁴ A fiatal jókedv, a világot fumigálás, tréfálkozó könnyelműség: mindezek egyéni vonásai; Bolond Istókban is magát rajzolja, 47 őszén, új tűzhelye mellett, boldogsága teljében. — műve az optimizmus kátéja. Hősének pusztá nevént ölti magára.

A szubjektív átolvadás a hős alakjába Byron kezdeménye; e líraiság vonzott nyomába számos epikus. Ő a maga szenvedélyét s kiábrándultságát ruházta hősére. Joggal írta róla Arany: „lyrája nagy s legszebb részét elbeszélő formába öntötte.”⁸⁵

80 [AJÖM XVII, 95. (929. sz.)]

81 Megvan a költő könyvei közt.

82 A *Bolond Istók* alakról l. Benedek Róza tanulmányát, *Ethn*, 1911., 2–3. füz. Az irodalomban ez alak Szaller György pozsonyi tanár füzetében merül föl először: *Istók Debrecenben*. Pozsony, 1794. Szerinte a Till Eulenspiegel magyar párja. L. Kardos Lajos, *Ethn*, 912., 3. sz.

83 Petőfi kiadása, I. 415. l. Szinnyey Ferenc is e nézetet vallja; *Arany humora. BpSz*, 1905., három közlemény; 340. sz. 64. l.

84 Horváth János *Petőfi*-je, 418–419. l.

85 [Az idézet a Dózsa Dániel *Zandirhám*-járól írott bírálatából vétett.]

Arany a névvel együtt szintén fölvesz valamit hagyományos tartalmából s ő rejtőzik beléje. Toldy Ferencnek azt írja: „...egy töredék, egy forgács, egy *példa-beszéd* gyakran becses eszméket költ fel”.⁸⁶ (51. ápr. 28.) Ő e céltalan vándorló, e kóbor élheterlen adomaszerű furcsaságában oly vonást látott, melyet egy keserű óra túlzásában magával rokonnak érez.

Mi lett volna e művének tárgya, maga megmondja; megvan első vázlata is, *A falu bolondja* (szintén ez évbeli) képtöredékben. Ez „azt akarta feltüntetni beszély alakban, mivé lesz a nép közt egy oly költői természet, mely a mostoha körülményekből soha ki nem fejlődhetve, nyomtalanul vész el. Később ez alapeszmét, nagyobb mérvben, a *Bolond Istók*-ba vittem volna át”. (*Elegyes darabok* előszava.) Az ily abbamaradt költő alakja erősen érdekl, versben, tanulmányban többször visszatér reá s mindig szinte ugyanazon vonásokkal festi. Kósza Bandi nem tartja szemmel a rábízott libákat, nyáját odahagyja, a felhők játékát bámulja; Istók, a gyermek (II. 41–49.) meseszóval tartja juhörző pajtásit; — „nagy benne az *élhetetlenség*”, azért vált falu bolondjává; — ez volna a fővonás *Bolond Istók*-ban is. A henye *Bóka Bandi* — a költő utolsó éveiből való töredékben — derűsebb úton szintén idejut.⁸⁷ E siheder van ott egy tanulmányban, amint „órákig elnézi a felhők játékát, a nyáj körül nem szemes”; egy másikban a bojtár, „ki oly keservesen ríkatja tilinkóját”, „a híres mesemondó”, „az élces falusi vőfél”, — talán mindenik „született költőnek bizonyul, ha alkalom és mód nem hiányzik”, s viszont egy költő „fosztassék meg az elemi oktatás minden jótékonyaságától, hagyassák magára egy rideg faluban, hol az anyagi lét fenntartása vesz igénybe minden erőkifejtést, — nem tudom, ha az élelmesb, gyakorlatiabb, ügyesebb földiek szemében egyéb lesz-e” — falu bolondjánál?⁸⁸ Egyik beszélytöredéke szintén elnémult költőről szól, ki most irodában görnyed. (*Látogatás egy barátomnál.*) Mindebben van valami, ami saját gyermekkorára, helyzetére emlékeztet.⁸⁹ E kérdés azért érdekelte ennyire, mert magát is ilyen „poëta natus”-nak tudta, kinek tehetségét csak a véletlen mentette meg az elkallódástól; írta is Tompának (58. május 11.) „...az ily Schlag-beli ember, mint te és jó magam, versírás nélkül is *poëta* maradt volna.”⁹⁰ *Bolond Istók*-ban ez üres ábrándokat akarta rajzolni, melyeket önmagából ismert, s melyeket a józanság élheterlenségnek bélyegez. Ő az, aki csak bekukkant Debrecenbe, az iskolába, de alig megy tovább az elejénél; a

86 [AJÖM XV, 366. (293. sz.)]

87 E két töredék rokonságára s kapcsolatukra az alább idézett értekezésekkel rámutatott Kardos Lajos: *A falu bolondja Aranynál.* — BpSz, 916. április, 472. szám.

88 *Irányok* III. — *Az észszerű utánzásról.*

89 Gyöngyösi László szerint (21. l.) a költő gyermekkorában élt Szalontán egy ilyen ember, Juhász Mihály obszitos katona s dinnyecsész, aki egy pár falatért elmulatatta a lakzik, dísznótorok közönségét, pedig maga keserűen érezte, hogy a város bolondja. Falvakon gyakori jelenség volt ez, Arany többet is láthatott; ő fiatal koruk vonásait veszi tollára az idézett helyeken.

90 [AJÖM XVII, 196. (1007. sz.)]

színészetnél is hamar kudarcot vall; „viszontagságai megtanítják, hogy belőle sohasem lesz nagy ember”, letesz ábrándjairól, s kész „lenni közönséges ember, mint más”. Önéletrajzának e vallomását szinte szószerint ismétli a *Bolond Istók* terv-vázlata: „...lemondván ... hírnév utáni vágyairól, practicus ember akar lenni”, „de az élet practicumát nem tudja megtanulni”. Ezek a költő „subiectiv élményei és érzelmei”, ebben érzi magát egynek hőisével, hogy nem tud boldogulni. Öreg korában is mondta: „Simplicius napján születtem, — Simplex maradtam holtomig”. (*Almanach 1878-ra.*) — Különösen élehetetlennek érezhette magát ez időben, mikor az ő tehetségével és sikereivel, biztos kenyér nélkül, írónki munkában görnyed, semmi jobb kilátása a jövőre.

Tervének szavaiból sejthetni, hogy Istók tehetségét nyomtalan elsorvadásra szánta; ő maga ekkor írta *Letésem a lantot* költeményét. Petőfi ebben is optimista. „Te új példa vagy azon régi állításomra, hogy a világon semmiféle tehetség el nem vesz. Nem olyan bolond a természet, hogy hiába teremtsen erőket”⁹¹ — írta barátjának (47. febr. 23.). Arany a felvergődés útját sem látta rózsásnak; nem érezhette-e túlságosnak az árat, melyen semmit sem vásárolt? Az bizonyos, hogy ez időtájban azt írja Tompának (53. jún. 28.): „Miért is kellett nekem oda hagyni békés magányomat? Miért e pályára lépnem, mely egész életre boldogtalanná tett? Oly nyugodtan élnék, én egyszerű falusi jegyző, nem ismervé senkitől! De az ördög nem hagyott békét; első léptem sikere hiúvá tőn s vágyakat keltett bennem, melyek elvontak a mindennapi élet apró gondjaitól. — — Óh barátom! ha én *Toldit* ne írtam legyen: nem volnék most vagabundus”.⁹² — Ily szemrehányással illeti magát, amiért a gyakorlati életet elhanyagolta, — az élehetlenségért.

E vonás köti össze hőisével. Byron tulajdon szenvedélyét, kalandjait ruházta Don Juanra, részben egyéb alakjaira is, — Arany csöndes természetének egy vonásában érez vele rokonságot. A hős külső története, az első tervben legalább, semmiben sem rokon az övével.⁹³

Az I. ének egy csőszkunyhót fest, Istók „bekukkanását” a világba, s amint a cigányok ellopják, egy orgazda pedig felfogja. Riedl szemében ez „egy paraszt eposz töredéke”,⁹⁴ s azt az állítást kockáztatta, hogy a II. énekkel „az eposz

91 [A.JÖM XV, 57. (40. sz.)]

92 [A.JÖM XVI, 252. (522. sz.)]

93 Rozvány azt írta Riedlnek, később Kardos Lajos is hangoztatta, hogy az I. ének csőszputrija Arany szülőházának mása (i. h. 94. l.). Ily általános rajz nem állja ki az összehasonlítást; önéletrajzában a költő másképen ír szülei lakáról. — Inkább önéletrajzi a tervvázlat meséjében, hogy Istók „megszeret... egy árva leányt”. — Az I. énekben élmény a felgyúlt asztag is. — Márki Sándor, Rozványra támaszkodva, oly állítást kockáztat, mintha Bolond Istók alakján „igen sok vonás emlékeztetne” egy Csungó Náci nevű víg fráterre, kivel Balogh s az ő útján a költő is Aradon ismerkedtek volna meg, a nemzetőri napokban. E név Arany leveleiben sehol elő nem fordul. Az Istókkal való kapcsolat merész képtelenség: ő diák korában Arany életét éli; semmi köze a hőbortos Csungóhoz. — Márki feljegyzései az *Irodalomtörténet* 1917. évi folyamában jelentek meg.

94 Arany János. 3. kiadás 250. l.

egész terve és ezzel együtt egész hangulata megváltozott”. Merész föltevés oly költőről, aki azzal vádolta epikusainkat, hogy „nem dolgoznak terv szerint”, ha „nagyjában körülgondolák a történetet, minden egyéb a pillanatra, az ihlet percére lőn bízva; innen az áradozás, a descriptiók, a lyrai ömlengés, a mesének ziláltsága”.⁹⁵ — Igaz, a jóval később írott II. énekben Istókot már a kollégiumban látjuk viszont, majd színészek közt, honnan csalódottan tér haza, — e részben fejezi ki a költő „subiectiv élményeit”, — s e környezet változott hangulatot hoz magával; de a két ének között Istóknak — önéletiratóban elmondott — emlékei töltötték volna ki. Itt tudnék meg, a följegyzett terv-vázlat szerint, hogy a cigányok Istókot az orgazdától is ellopták, s egy, dajkája gondatlanságából szerencsétlenül járt gróf-fiú helyébe csempészték; de a turpisság kisül, a betolakodott jövevény szűrét kiteszik; visszakerül az orgazdához, annak elhaltával pedig egy iskolamester iskoláztatja az éber eszű fiút. Iskoláinak végeztével visszakerül nevelőnek a grófné házába, s az eljártssza vele Putifárné szerepét. Ez lett volna a III. és IV. ének; a többiről följegyzés sem maradt. De az egész terv előre át volt gondolva; már az I. énekben van célzás a főrangú szülére (73. vsz.), egy másik hely is előre mutat (99. vsz.). Mint fordult volna Istók élete továbbat, följegyzés híján csak gyanítanunk lehet. Két támpontunk van. Salamon Ferenc, aki a hatvanas évek elején a költő folyóiratainak benső munkatársa volt s gyakran érintkezett vele, 1863-ban, az első éneket ismertetve, azt mondja: „Istóknak, viszontagságos kalandjai közben, számos életviszonyok közt kellvén forognia, föltehetjük, hogy a későbbi énekekben bár eltorzított, de alapjában hű rajzát vennők a magyar élet sokféle oldalainak.”⁹⁶ Megerősíti ezt Gyulai Pál, a költő bizalmas barátja; szerinte a költő azért hagyta félbe, mert „érezte, mennél közelebb jönne az 1848-iki mozgalmakhoz, annál inkább mérsékelnie kellene humorát”.⁹⁷ Ez egybevág azzal, mit a költő maga mondott, hogy a közhangulat humorát kívánta feltüntetni.

A kor hangulatát s a költőét az I. ének csak sötét színei által fejezi ki. A csószputriban a „hajadon” eszméletlenül elterülve, újszülöttje a dagasztó teknő alatt, az egyetlen ágyon haldokló vak anyja; a viskóban az Élet és Halál viaskodik: — így az fest, aki — maga írja — „kétségbeesésben talál gyönyört”, „midőn sebet a lélek önmagán ás”. (I. én. 37.) Elkeseredésében a csósz ütésre emeli botját, aztán egyszerre felkacag; a szörnyű bánat, mint a tornyosuló hullám, átbukik magán. Arany ismeri a fájdalomnak ez eltorzulását: Szunyog jajja szintén „hahotává tördelődzik”. Maga is ilyenformán van: „lelke bújában nevet”, mondja egy kitörölt versszak. Az egész művön e felemás hangulat vonul végig. A temetésen a kántor két diákja elneveti magát, a mester bennreked az ének közepén, a kótyagos

95 Garay Alajos *Bethulia hölgye* c. hőskölteményének bírálatában.

96 *A Részvét könyve* ismertetésében; újabban *Irodalmi tanulmányai* II. kötetében.

97 Arany fölött tartott emlékbeszédében.

keresztanya a *fiút anyja* nevére keresztelteti: hazamenet el is veszti. Az események sötét realizmusa a jellemekben pesszimizmussal párosul; a kettő némiképp együtt jár. A csósz vigyázás helyett horkol, álma büntetéspénz vagy jövedelmező szemhúnyás; a szenvedés láttára kegyetlenség és gúny fakad belőle; kései elérzékenyülése merő önzés: „Kim lesz már, Istenem?” mert a lány után vót remélt, aki öregségében eltartaná. Arany szemében önzés az ember eredendő bűne.

hol van

Igazi bánat, a mely nem önös?
 Ki *nem veszte* semmit a halottban,
 Képmutatólag sír vagy közönyös.
 Minveszteségünk az, bármely alakban,
 Mi a bűnnek mélységet kölcsönöz. (61. vsz.)

Ez időben máshol is írja:

Közönyös a világ... az ember
 Önző, falékony húsdarab,
 Miképp a hernyó, telhetetlen,
 Mindég *előre mász s* — harap. (*Kertben.*)

Lélektana szerint azonban „a legrosszabb emberben is lappang jobb érzés”, mint a tervvázlat mondja (ez éppenséggel nem byroni felfogás). A csósz szemén is könny rezdül (77. vsz.), csakhogy jobb érzése furán nyilatkozik: hogy lánya hiányt ne lásson, pénzre akar szert tenni, maga hajt tilosba egy gulyát, s hamisan esküszik, csakhogy a csósz-garast megkapja. Durva lelkében ily torzképet ölt a jóság. A haldokló vén aszszony, amint vackán égi koronáról álmodik, aztán régi rágalmazója, Pityeri Erzsók siratja el; a pap, aki besöpörve a díjt, nemtörődöm módra elsietti hivatalát: mindez túlzottnak látszik, mégis igaznak ismerjük; a felszínen nevetséges, de alapjában keserű. Itt-ott közvetlenül is megszólal a költő peszimizmusa, hol elegikus panaszban (74–76.), hol tréfával vagy gúnnyal leplezetten (20., 46., 49., 118.). E komikum a gyász tőszomszédságában, e nevetség a nyomorúságban, az ellentétbe csapó érzelmek, a hangulatok e zavara nem más, mint keserű humor, gúny a világra, gúny az emberekre.⁹⁸ *Bolond Istók* keserű realizmusát semmi sem érte utól irodalmunkban.

98 Arany *Bolond Istók*-ját sötét színei miatt Petőfi *Apostolá*-val hozta kapcsolatba Hantz Jenő. (*A humor és A. J. humora.* — Abafi: *Figyelő* XXV., 26–27. l.). Részletes párhuzamokat erőltet, a vén tolvaj és a csósz, a pálinkás banya s Erzsók közt; Silvestert egy tolvaj neveli, Istókot orgazda. Ezek nem oly vonások, hogy Arany az életből ne vehette volna. Ha ismerte is Petőfi költeményét, csak kéziratban, futólag olvashatta, 49 nyarán; kinyomatni csak 50-ben próbálták, szellemben eltorzítva; így is elkobozták, s Lévay csak 52-ben vitt le Aranynak egy dugott példányt. (Arany levele Lévayhoz, 52. júl. 13. [*AJÓM* XVI, 71. (391. sz.)] Később nála volt a mű kézírata; annak

Az ily keserű humor némi részben rokon a szatírával, oly kegyetlenül fedi föl az élet visszásságait. Csakhogy a szatíra támad, ostoroz; a humor merő szemlélet. A szatíra inkább az értelemből fakad, a humorban nagy része van a szív ellágyulásának. A szatíra a harag villámát gyűjtja a szemben, a humor könnybe lábasztja. Látni az élet fonákságait, fájdalmat érezni miattok, de a tehetetlenség érzetében nem tenni ellene semmit, csak elmosolyodni, s ezzel felülemelkedni rajta: — ez a humor. A szenvedés titkos győzelme a megbántás fölött. Könny, mely szivárványt vet. Salamon Ferenc szépen fejtegeti, mennyire ritka az igazi humor, s mily tévesen adják e nevet sokszor a komikumnak, holott a humor „a kedélyben van, s az érzelmek bizonyos diszharmoniaja szüli, mely az édessel keserűt, a mélységgel bizonyos könnyelműséget, szomorú eseményekkel komikumot, a sírással nevetést vegyít. A költő gyakran egy személyben játssza Lear és bohóca szerepét”.⁹⁹ Arany maga jellemzi legtalálóbban a permeteggel, mely közt átsüt a nap, a napfény és árnyék játékával a mezőn, s a magyar zenével és tánccal, melyben összefoly kedv és bánat. Könny és mosoly találkozik s ebben rendszerint megenyhülés van; „kiengeszteli a világ dissonanciáit”,¹⁰⁰ mint Arany kívánja. E képek azonban inkább a II. ének humorát jellemzik, az enyhébb, mosolygóbb, megértőbb és elnézőbb, mert amit elmond, az emlék távolából nézi; az első énekben a könnynek nincs ily édes melegsége, a mosoly nem mer megszületni.

A humor annyiféle, ahány szívből fakad. Aranyé egészen más, mint aminőt Byronnál látni. *Don Juan*-t Arany szatirikus eposznak nézte (Szilágyi Istvánnak, 45. dec. 4.),¹⁰¹ az is; Byron haragos, korbácsol, személyeskedik; a társasélet kinnövéseit, a képmutatást, hazug erkölcsbíraskodást ostorozza, személyi okból, s mindezért a társadalomra támad: Arany magával az étellel fordul szembe. Arany-nál is ott van „az emberi élet apró s egyszersmind nagy nyomorúságainak megindító rajza, egy felülemelkedett bölcsész nyugalmaival s egy szeszélyes költő vidám

alapján szólalt fel a Müller-féle naptár botrányos szövegrontása ellen.) Koncepcióban teljes a különbség: Petőfinél politikai eszme és szenvedély uralkodik, Arany-nál a költő lélektanát illető gondolat. A két mű sötét színe is különböző. Petőfi 48-ban írta a magáét, mikor a kormány kineveztere a kedélyek csillapulni kezdtek s ő féltette a szabadság lángját; Arany sötétben ír, mikor e láng már kialudt, vagy lidércként imbolyog temető fölött. Mindkettőjük-nél hivatkoztak Dickens hatására (Horváth János: *Petőfi*, 527. l.); ő juttatott először nagyobb szerepet az irodalomban gyermekeknek, *Twist Olivér*-ben. Mindkét rajz ennek keserves sorsára emlékeztet; Arany-nál az a hit is, hogy minden emberben lakik jobb érzés. Hantz egyeztetéseit Szinnyei Ferenc is, Kardos Lajos is erőltetetteknek találják; Kardos részben mégis ismétli, sőt meg is toldja, főképp azonban a sötét színezet hasonlatosságát hangsúlyozza. Kardos igen jó könyvet írt Arany *Bolond Istók*-járól (Debrecen, 1914) műve a budapesti egyetem pályázatán díjat nyert. Arra készült Gróf István műve is, *A. J. Bolond Istók*-ja, melyben szintén vannak értékes részek, kivált *Don Juan* és *Bolond Istók* közti párhuzamok keresésében. Ugyanekkor foglalkozott *Bolond Istók*-kal Helle Ferenc Hugó, értekezése a kassai főgimnázium 1913–14. évi Értesítőjében jelent meg.

99 *Irodalmi tanulmányok*, II. 224–25.

100 A Hebbel-bírálatban.

101 [AJÖM XV, 23. (18. sz.)]

elevenségével festve”;¹⁰² de ő még mélyebb: az embert látja sötéten. Szerette idézni Gyulai mondását, hogy „fáj az élet”. Istókja is születésekor rögtön „jövendő életét siratja”. (I. 24.) Byron szatirája gyűlöletből ered, Arany humora fájdalomból.

Arany egy Byron hatása alatt is megőrizte eredetiségét. Tőle tanulta az eposz modernizálását, tárgyában a jelenhez, formában a verses regényhez közelítését; a „nem épen respectábel” hőst (II. 15.), a „könnyelmű formát”, azt a szabadságot, hogy a stanzák csiszolt poharába zavarosabb italt töltsön, humorosan keverék „bábeli” nyelvet (II. 15.). Az idegen szavak száma Szinnyei szerint a két énekben megüti a százat.¹⁰³

Tőle veszi a formát is, a stanzát, mely pompásan alkalmazkodik ily csipkedő műhöz: hat soron keresztül halad fölfelé, részletezve, fokozva, fejlesztve mondanivalóját, hogy a végső két sorban szinte epigrammai éllel csattanjon el. Ily nagyobb mérvben Arany vezette be e formát irodalmunkba,¹⁰⁴ és kezelésében nem múlta felül senki. De mindenütt nagy különbségek vannak. Arany műve sötétebb, súlyosabb; alapeszméje nagyobb fajsúlyú; reálisabb az alakok rajzában; Macaulay ráolvasta Byronra, hogy mindössze két embertípusa van: egy erőszakos férfi és egy szelíd nő. Alanyisága jobban hátra húzódik, s ahol magát megmutatja, nem személyes gyűlölködés és gúny, hanem fájdalom szól belőle; előadását bibliai példák tarkítják, mi Byrontól idegen. Bár egyes helyeken, többnyire a negédlett formátlanságban, mesterére ismerni, néhol szinte a kitételekig;¹⁰⁵ viszont sok helytt szabadon bontja szárnyát, mint a pusztai est rajzában, hol utóleri Byron legszebb festéseit, vagy az Élet és Halál versengésében, hol felül is múlja. Az előadás formá-

102 Szász Károly Arany összes költeményeinek ismertetésében, *BpKözl*, 1867. VI. közlemény, 96. sz. júl. 7.

103 Szinnyei Ferenc: *Arany humora*. — *BpSz*, 1905.

104 Négyesy szerint ekkorig vajmi kevesen tettek próbát a stanzával: Ráday, Zrínyi átdolgozásában a török ifjú énekével, Szemere, Kölcsey és Kisfaludy Károly.

105 Sorról-sorra végigrostálták reminiscenciákat keresve. Hantz kezdte, Gróf folytatta, később Morvay új vonásokat keresett, Koeppl Byron-életrajza fordításának függelékében. Pontosan latra téve, a kölcsönzések négy osztályra oszlanak.

Legtöbb az alaki hasonlóság, a pongyolaság látszata.

Aranynál: I. 5., 6., 9., 96., 117.; II. 11., 56., 122. = Byron I. 1., 5., III. 1., III. 81., 101., VIII. 89., IX. 74., XI. 22., XIV. 6., XV. 27. (Grófnál.)

Modorbeli tréfás fontoskodás, komázás az olvasóval: Ar. I. 7., 99, 117.; Byron I. 82., IX. 74., XIV. 7. Ar. I. 54., 72., 90.; = B. V. 139., VIII. 73. Gróf.

Leírások, festések: Ar. I. 22. = B. XV. 43. Gróf; Ar. I. 43., 47. =: B. IX. 11. Gróf; V. 52. Hantz; Ar. I. 101. = B. II. 183. Gróf.

Hasonló hangulatok, gondolatok: Ar. I. 17–20. = B. V. 59., 63. Hantz, Morvay; A. I. 42. = V. 36–39. Hantz; Ar. I. 47–49. = V. 52. Morvay; Ar. I. 91., 92. = B. I. 36. Gróf; Ar. II. 48. = *Chide Harold*, IV., 178. Riedl.

Az utóbbi két csoportnál kétségesebb a hatás, mert Aranyak akárhány nem kisebb becsű leírása van, pl. a szél *Buda halálában*, a vihar *V. Lászlóban*, melyekhez nem volt mintája; a közös gondolatok pedig többnyire általánosak; úgy hogy ebben is jobbára csak a formai szabadság közös.

ját kivéve minden szín-magyar nála; az élet, az alakok, a táj, a hangulat. — Egyes hasonlóságok ellenére az egész kétségtelenül jóval közelebb áll Arany többi munkáihoz, mint Byronhoz. Mindezt számba véve, róla is elmondhatni, amit ő mondott Zrínyiről: hogy „a sűrűn felismert *közhelyek* dacára elenyészhetlen maradt nálunk a benyomás, minőt csak eredeti mű s csak határozott költői egyéniség tesz az olvasóra”.¹⁰⁶

A költő maga is kedvelte művét, vissza-visszatért hozzá. Mert 50-ben csak az I. ének készült el, abból is egyhuzamban mindössze 105 szak; az esti tájkép vonásai már csak prózában vannak papírra vetve, a kidolgozás későbbi. Az öszszetartozó 99 versszakot ki is adta az e nyáron Debrecenben megindult *Csokonai Lapok*-ban, melynek első száma *A lantost* közölte.¹⁰⁷ Kötelességnek nézte egy-egy új irodalmi kezdemény támogatását. De névtelen maradt; kíváncsi volt, mint fogadják e különös művet nevének ajánlása nélkül. Készültéről csak Szilágyi István tudott; „az a mű nekem gyönyörűségem”. (50. nov. 13.) A szerkesztők — elég illetlenül — megcsillagozták, hogy legjelesebb népköltőnk műve, s máskor is elárulták a névtelen szerzőt.¹⁰⁸ De ki olvasta e vidéki lapot, ki keresett volna benne remekművet? Különben is egy-egy szám csak 10–12 versszakot közölt s bár a lap hetenként kétszer jelent meg, így szétaprózva nem lehetett hatása (Aug. 21.—szept. 28.).

„Mondhatni semmi figyelmet se gerjesztett — írja a költő maga (az *Elegyes darabok* előszavában) — s ha egy nagyon kompetens műbírónak évek múlva tett nyilatkozatát kiveszem, (ki az *ismeretlen* szerzőt váltig magasztalta előttem) — bizony a varjú sem károgott utána”. E műbírónak Salamon Ferencnek kellett lenni; ő lelkesen magasztalta, mikor 1863-ban az egész I. ének megjelent a *Részvét könyvében*. — Ősszel Szilágyi Sándor füzeteiben (akkor *Pesti Röpívek* 6. sz., nov. 10., 186. 1.) Gyulai fölemlíti a *Csokonai Lapok* megszűnését, de abban „csak az irodalmi közlőny sajnálható”, — e művet észre sem vette. Tompa magának Arany-nak ír a lap elakadásáról, a költeményt ő sem említi (50. okt. 27., kiadatlan).¹⁰⁹ Ennyire újszerű mű, ily szokatlan hang, sötét színezés máskülönben is bajosan aratott volna sikert; Byront is le akarták beszélni barátai *Don Juan* első énekeinek kiadásáról, s csakugyan nem sok tetszésben részesültek. Ezzel a költő is tisztában volt: „...a modor ... nálunk szokatlan: kétely fogott elő, vajon minden rápazarlott erőm s időm után is fogja-e élvezni a magyar közönség” (id. h.). Így maradt félben az I. ének. De a tárgy vonzotta. 56-ban belefog a II. énekbe; így kezdi: „Hat hosszú éve immár, hogy Bolond — Istók felől kezdettem éneket”. (Kiadatlan.) Csupán harmadfél strófaíg halad; a harmadik versszak már a kastélyról szól — tehát ek-

106 *Zrínyi és Tasso* tanulmányának bevezetésében.

107 Két fiatal író szerkesztette, Oláh Károly és Orbán Pető.

108 Egy hírben említették „Arany Istókját”, aug. 28.; idézte Kardos Lajos 11. l. — Bangó Pető az utolsó előtti közleménnyel egy számban, szept. 25., verset ír Aranyhoz, melyben azt kérdezzeti: „Szólj, merre vagy, mondd, hol keressetek. Hová sodortak a szilaj szelek?”

109 [AJÓM XV, 295. (249. sz.)]

kor sorjában haladt volna az eseményeken, a cigányok dolgát folytatva. Ennél maradt 63-ban is, mikor, a *Részvét könyvé*-ben közölt I. ének nagy sikere után, újra hozzáfogott, megírta a II. énekből a *Nagyidai cigányok*-at magyarázó strófákat s ki is adta a *Koszorú*-ban.¹¹⁰

E részt akkor is meghagyta, mikor 73-ban Istók kollégiumi életével folytatta a II. éneket. Így megmaradt valami a régi kompozícióból, bárha most a szerkezet terve megváltozott — de nem a munkáé. Ekkor be is fejezi a II. éneket; ez az ő második humoros korszaka, az öregségé, mely enyhébben mosolyog a világon s főképpen önmagán. E hangulat fordítja emlékeihez, így ruházza azokat hősére.

Örök kár, hogy e geniális mű torzó maradt, végkép félbe szakadt. Sokan az I. ének sikertelenségére vetnek — de efelől a költő újra kézbe vette még húsz év múltán is visszatért hozzá. Bensőbb okának kellett lennie. „A munka nagynak volt kezdve” (*Önéletrajz*),¹¹¹ vége szinte beláthatatlan messzeségben ködlött a költő előtt. Ez izgatott hangulat, a gúnyba csapó fájdalom feszültsége nem tarthat sokáig, a nemzetről sem tartott; elmúltával újra beletalálni; magát szinte lehetetlen. Az általános csüggedés kora nem volt alkalmas hosszabb lélekzetű munkákra. „Mint a patak, melynek útjába sziklatömbök hengerültek, egyszerre irányát vesztí: egy része tóvá téspe, más része több ágra szakadva keresi a kifolyót, de különböző szerencsével; némely ágacska vékony hegyi csurgó alakjában menekül, más vadvíz gyanánt bukkan elő más, egy darabig futva, posványra lapul vagy iszap és fővénytalajban vész el: úgy voltam én. Hajtott a munkaöszön, de nem találtam irányomat”. (Az *Elegyes darabok* előszavában.) Kisebb tervei is nagyrészt félben maradnak: *A falu bolondja*, *A lacikonyha* remek vásári képe, pedig ezen érzik, milyen kedvvel dolgozta.

Könnyebb verseit a *Hölgyfutár*-nak küldi, a komolyabbakat Szilágyi Sándornak. Nem sokat, mert „a líra nem legerősb oldala” (Szilágyi S.-nak, 50. szept. 15.).¹¹² Kissé össze is zördült Szilágyi Sándorral, *Katalin* miatt, melyért 40 frtot kért, annyit „másfél ív mértékes — rímes — sallangos, kipitykézett vers atyafiak közt is megér”¹¹³ (ápr. 14.). Szilágyi külön is kiadta Arany akarata ellenére, bár megírta: „A külön kiadásban meg nem egyezni okom van”¹¹⁴ (aug. 19., kiadatlan részlet); nem szerette elzárni maga elől a javítgatás lehetőségét. Geibel azonban a költő kedve ellenére októberben már hirdette a *Röpívek* borítékján;¹¹⁵ mi több,

110 Arany pontossága ekkor így változtatja meg a *hat* évet: „Már jó minapja eltelt, hogy...”; 73-ban pedig: „Tenger sok éve immár, hogy...”

111 [Az idézet nem Arany önéletrajzi levelében, hanem az *Elegyes darabok* előszavában található.]

112 [AJÖM XV, 288. (237. sz.)]

113 [Uo., 273. (218. sz.)]

114 [Uo., 286. (233. sz.)]

115 Az *Új Magyar Múzeum* első száma (50. okt. 1.) így említette fel megjelenését az *Irodalmi napló*-ban: „Különnyomat a *Magyar írók albumá*-ból. Költői beszély és Arany János: kell-e több a mű előleges ajánlatára? Ára 20 Kr.” — *Magyar Írók Albuma* cím alatt az élelmes Szilágyi a *Magyar Írók Füzetei*-nek el nem kelt példányait köttette egybe.

Szilágyi a tiszteletdíjat szándékozott a nyomdai költségre fordítani s a tiszta hasznon osztozást ajánlott volna. Arany ezt zokon veszi. „Vannak impressiók — írja —, melyek oly emberen, ki nagyrészen bizony már is áldozat, sötétebb percekben erőt vesznek. Azonban ... Kegyed anyagi kárát nem kívánhatom”¹¹⁶ (szept. 15., kiadatlan részlet). Szilágyi, hogy a csorbát kiköszörülje, az egész jövedelmet ajánlja. „Ez áldozat, köszönöm, de el nem fogadom”¹¹⁷ (okt. 21., kiadatlan részlet). Csak az őt megillető díjat kérné pontosan, „mert tudja azt kegyed, hogy az efféle magamszórú ember jelen viszonyok közt etc., etc.” (U. ott, kiadatlan). A külön kiadásból járó részét azonban hiába várja, pedig „soha sem esett volna oly jól néhány pengő mint épen most, midőn semmi de semmi kilátásom nincs az ég alatt”¹¹⁸ (51. jan. 9., kiadatlan). Még 51 nyarán is sürgeti, Gesztről (kiadatlan). Ilyenekben Szilágyi könnyelmű volt. Arany panaszosan írja neki: „Óhajtanék már annyira tisztába jönni, hogy ne kellene minden darab versért 3—4 levelet váltanunk”¹¹⁹ (50. okt. 4., kiadatlan). Mikor pedig füzetével felhagyott, a nála volt s már magához váltott kéziratokat díjuk fejében szó nélkül átadta Vahotnak, a *Remény* és a *Losonczy Phönix* számára; Tompával is így tett (levele Aranyhoz, 51. Szt. György nap); meglehet így jutott Vahot a *Daliás idők* I. énekéhez.

Másfelől Szilágyi Sándor menthető annyiban, hogy rengeteg baja volt lapjával. Július végén megintették, hogy a politikai versektől és novelláktól tartózkodjék s minthogy nem fogadott szót eléggé, füzetait szeptember elején betiltották. Ekkor már Prottmann volt a rendőrség és a cenzúra feje, hírhedt magyarfaló, aki gyönyörűségét találta a szünetnélküli bosszantásokban. Szerencsére Szilágyinak már ekkor kezében volt az engedély egy szépirodalmi hetilapra. Ez irányváltkozás nem vált volna kárára az irodalomnak. Gyulai anélkül is azt javasolta: „Nem lehet úgy írni, ahogy kellene, azután az ember bele is csömörlik, midőn az egész irodalom nem egyéb, mint forradalom s megint csak forradalom. Azt ajánlom neked, hogy inkább tisztán szépirodalmi tartalmúak legyenek füzeteid”¹²⁰ Szilágyi kénytelenségből is megfogadta a jó tanácsot. Az új vállalat *Pesti Röpvégek*, utóbb *Pesti Ívek* címen folyt, de most már minden egyes szám kibocsátása írásos engedélyhez volt kötve. Arany minden hónapban két versre kötelezte magát, Tompa is, így hirdette a „Szerkesztői Telegraf”. Azonban mindjárt legelső versét visszavette. Hírét hallva, hogy Petőfiné újra férjhez ment (50. júl. 21.), a *Szeptember végén* jóslatának ily hirtelen beteljesülése egész lelkét megrázta, annál inkább, mert voltak, akik még kételkedtek a költő halálában. Erdélyi János 1850. ápr. 10-én azt írta Szemere Miklósnak: „Még mindig beszélnek hogy Petőfi S. él. Többek közt Kazinczy

116 [AJÖM XV, 287. (237. sz.)]

117 [Uo., 293. (248. sz.)]

118 [Uo., 320. (266. sz.)]

119 [Uo., 292. (245. sz.)]

120 Szilágyi S. idézett könyve, 77. l.

Gábor is”.¹²¹ Egressy hazatértekor Arany előtt is újra felcsillant a remény; érthető, ha e gyors hűtlenség barátja emlékéhez elkeserítette. Botránkozása, felindulása egy ballada-szerű költeményben szólalt meg, melynek *A honvéd özvegye* címet adta; indulatában fel is küldte Szilágyinak, de aztán visszakérte. „Hogy a beküldött egyik dolgozattal sérteni még most nem akarok, arra *fő* okom nem az, amit Kegyed gondol. Biographiát akarok írni s adatokra lévén szükségem, nem akarom az azok megszerzéséhez vezető *legjobb* utat elzárni magam elől”.¹²² (50. szept. 15.; kiadatlan részlet.) Később sem váltotta be rendesen havi két versre tett ígérését, de küldött prózai dolgozatot is.

Az új vállalat lelke Gyulai, ki Gyömrőn élt, mint gróf Teleki Domokos titkára; sűrűn bejárt a fővárosba. Cikksorozatot, egész rovatot kezd *Társas életünk*-ről, gúnyolva a világpolgárságot, művelt nemzetiséget és nemzetiesedett műveltséget kíván, leckézte az arisztokráciát, mely „idegen műveltség szaggatott rongyaiban” egy századot szakított ki a nemzet életéből, — épúgy a táblabíró-világot, mely viszont „az idegen elemmel egyszersmind a műveltséget is kizárni igyekszik”. Magyar műveltséget kíván, „mert tudjátok meg, hogy az irodalom és tudomány oltára felett a halovány szentkép — a hazáé”. Sűrűn ír az irodalmi életről szintén. Mindjárt az első számban (okt. 6.) kritikát sürget, mire valóban nagy szükség volt, mikor az irodalmi értékelés egyik legfőbb fóruma, a Kisfaludy Társaság szünetelt, az eddig egyetlen szépirodalmi közlöny pedig, a *Hölgyfutár*, kritikátlanságba süllyedt. „Vannak ugyan emberek — írja —, kik irodalmunk e szerencsétlen korszakában a szigorúságot hazafiatlanságnak tartják... Jaj azon irodalomnak, melyet így kívánnak fölvirágoztatni... Most inkább kell, mint valaha, szigorú és józan beszéd. Jeleseink nagy része visszavonulva él, a középszerűség csiripól és erőszakoskodik. Dudva kezdi lepni az eddig csinos kertet, s minden lépten szilaj állatok lábnyoma látszik.” E beharangozást néhány kemény bírálat követte; a kis nyilas ember, mely Gyulai jegye volt, mindig jól talált, s a komoly írók örvendtek bátorságának. Tompa ezt írta Aranynak: „Sohasem láttam annyi gazt és szemetet az irodalomban, kivált a költőiben, mint jelenleg van! Meztlábos kamaszok hancúznak, honn érezve magokat a jól mívelt téreken. Hova fog ez vezetni?”¹²³ (50. okt. 7., kiadatlan.) Szilágyi Sándornak is szemére vetette: „...nem nagy öröm azon csűrhe nép közt élni, mellyel az újabb időben kegyetek az irodalmat ellepték. Fáj az ember lelke, ha látja, hogy minden meztlábos kamasz otthonn érzi magát a szépirodalom terén s confidens impertinentiával akar ott helyet foglalni.”¹²⁴ (Okt. 22.) Egy nappal előbb (okt. 21.) Arany is felháborodva inti Szilágyit: „iszonyú sok lerudalni való állat kezdi rágni a bogácskórót Parnassus körül. Nem vagyok azon értelemben, hogy ezt

121 Levele az *Irodalomtörténeti Közlemények*-ben XV. 240. l.

122 [AJÖM XV, 288. (237. sz.)]

123 [Uo., 295. (249. sz.)]

124 Idézi Váczy: *Tompa életrajza*, 94. l.

hazafiságból túrnünk kell. Botot nekik, míg el nem rontják a közönség ízlését”. Levélében már küldi is a botot, — egyenest ezzel a jeligével: „... fungar vice — baculi”, Vojtina Gáspár levelét (megjel. nov. 10.), mely keményen ostorozza a fűzfapoétákat, szatirikus fonák szóval biztatva őket: csak tegyék túl magukat minden szabályon, — de példáival éppen a pongyolaságot teszi nevetségessé. A versírás ábécé-jét, a rímet magyarázza s az asszonánccról ejt szót. Tolnai kimutatta, hogy a rím fejtegetése (hím- és nő-rím, *valá*-k, *ragríme*k) dolgában Csokonainak *A magyar verscsinálásról közönségesen szóló értekezése* után megy, mely tizennégy szabályt állított fel a „sarkalatok”-ra (= rímre), közben egy-egy oldalvágást mér Pulszkyra, ki megróttta Petőfit, mert „a rím sok helyütt csak assonance által van pótolva”, s Erdélyire, ki Tompát hibáztatta *maradt-darab* rímeiért, mert az efféléket a nép után használja, „mely nem ismeri a nyelvet írásból, hanem csak hallomás után, mi írónak már nem szabad”.¹²⁵ Ide vág Arany gúnyja: „szemnek írunk, a fül második”. Ő pártolja az asszonánccot, mellyel a nép él, míg az elharapódzott egyhangú s *ragríme*k mellett „a verset nem is kell írni, csak a prózát hosszabb s rövidebb sorokra szakgatni”. (*Valami az asszonánccról.*)

Hamarosan egész irodalmi csatározás fejlődött ki. Mintegy Arany és Tompa kifakadásait ismétli s idézi Gyulai a december elseji számban; hevesen nekíront a *Hölgyfutár*-nak; elismeri, hogy „munkásság és szenvedés közt képviseli a magyar irodalom és nemzetiség érdekeit”, de megrója, hogy „a magyar Parnaszt mindinkább igyekszik szemétdombbá és állatlegelővé változtatni”. Egész sereg rossz poétát kicégrez, köztük Rém Eleket és Mikét; — amaz Tompa álneve volt (lakhelyéről, megfordítva: *kelEmÉR*), emez Erdélyi Jánosé. Tompa, bár rendesen igen érzékeny, ezt föl se vette; Szilágyi Sándor útján köszönti „a kis nyilas embert”; „folytassa, a mit elkezdett, ... ez a kis confusió teljességgel meg ne hökkentse”.¹²⁶ Inkább Nagy Ignácra bosszankodott, amiért fölleplezte a megróttak közül e két nevet, mert a többi gáncsoltak ezután „így fognak okoskodni: lám, Erdélyi és Tompa is köztünk van, mint ők, mi sem érdemeltük a megrovást”.¹²⁷ Egy hét múlva (dec. 8.) Vojtina első levelét egy második követte; átvesz Tompa leveléből néhány kemény kifejezést; ostorozza a kalóz-írókat, kik orzott szépségekkel páváskodnak; Gyulai vádját ismétli ebben, ki Barna Ignácra kimutatta, hogy kevésbbé rossz versei „legszembeötlőbb reminiscenciák Bajza-, Vörösmarty-, Garaiból”;¹²⁸

125 Tolnai Vilmos: *A. J. Vojtina-leveleinek keletkezése*. *BpSz*, 1920, 513–325. l. — Csokonaira utal az odacsapott *Amintas* rím is; Tassónak e pásztor játékát ő fordította le. — Erdélyi Tompa-bírálat a *Szépirodalmi Szemlé*ben jelent meg, 1847. jan. 24., 59. l. Megvan a *Pályák és pálmák* kötetében is.

126 Váczy, 96. l.

127 Szilágyi Sándor, idézett könyve, 113. l.

128 Gyulai bírálat a *Röpvé*k 3. számában jelent meg, okt. 20. A Vojtina-levélnek ezzel való kapcsolatára Tolnai mutatott rá, i. h. Gyulainak a *Röpvé*k-beli cikkeiből csak az *Irodalmi életről* c. és a Pálffy Albert elbeszéléseiről szóló van kiadva a *Kritikai dolgozatok* újabb kötetében.

leckét ad a ritmus-, mérték- és rímről, s az asszonánról; erről ugyane számban tanulmányt is kezd. Bevezető soraiban a kritika híját panaszolja, s korbácsolja azokat, „kik a költő nevet önmaguk ruházzák magokra”. A levelek gúnyját tetézi, hogy a leckét egy közismert nevetséges alak osztogatja. Vojtina a Bernát Gáspár habókos tót szolgája volt, aki csapszékekben hadarászta együgyű rigmusait; néha az írók vacsorázó helyére, a Parragh-vendéglőbe is bevetődött s megneveltette őket klapánciáival: „Egy kis halál nem tesz semmit, — Őseinknek szint úgy volt”. Ott mutatták őt Aranynek s Tompának.¹²⁹ Bernát Gazsi, mikor *Vojtina-levelét* olvasta, nevetve fakadt ki: „Adta tót diákja, elérte, a mire én hiába törekedném: fenmarad a neve a magyar irodalomban.”¹³⁰

Tompa örömmel olvasta Arany intelmeit, de hatásukban nem bízott. „Írhat e veszett csordának, ez nem veszi magára, mert a szerkesztők cudarok, minden patvarista gyerekből híres írók csinálnak huszonnégy óra alatt”.¹³¹ (50. András napján.) Felelni is készült, Vojtina András nevében, kijelentve az intelmekről, hogy „egy betűt sem tanulok belőlök, — Hanem eztán is csak szabadon költők”. Meg is írta a verset, fel is küldte, de már nem jelent meg.¹³² A *Pesti Ívek*-et az év végével végkép betiltották. A szerkesztő nem bírta megállni, hogy a kötekedő cenzúrával ő is ne kötekedjék. Pákh Albert például azt a tréfát követte el, hogy egy, nagyon is a jelenről szóló rajza elejére s végére néhány sort írt, mintha az egész Hunyadi János halála körül forgó elbeszélés volna; a cenzor csakugyan nem olvasta végig, de utóbb a csíny kiderült s felrótták.

A füzetek betiltásának kárát vallotta az irodalom. Szilágyit, igaz, sokat gáncsolták az írók, — de hol van szerkesztő, akivel minden munkatársa elégedett? Aranynek sok rosszat újságoltak felőle. Tompa azt hallja, hogy „szilárdság és elv nélkül való”¹³³ (50. okt. 27., Aranyhoz); Lévay úgy tudja: „neve bármely vállalat élén malum omen”¹³⁴ (50. aug. 3., kiadatlan részlet). Gyulai tanuló-társa volt, mégsem áll mellé segédszerkesztőnek, sőt eleinte föllép ellene; Jókai csendesíti le azzal, hogy más nem nyerhet lap kiadására engedélyt.¹³⁵ Lévay már 50 tavaszán új vállalat tervéről beszél, mellyel „a Sz.-féle felületességet és pénzhajhászatot akarják megakasztani”.¹³⁶ (Aranyhoz, 50. május 27., kiadatlan.) Erdélyi János azt írja Szemere Miklósnak: „Cotteriát tesz az a néhány ifjú, ki a történetrontó Szilágyi Sándorral kuktálkodik

129 Szilágyi S., 109. l.

130 Vadnay Károly: *Gazsi*. — *Irodalmi emlékek*, 388. l.

131 [AJÖM XV, 308. (256. sz.)]

132 Szilágyi Sándor iratai közt akadt rá Váczy; ismertette a *Magyar Salon*-ban, 1890. okt., 32. l. — Tompa belenyugodott, hogy verse eltemetődjék. „A *Hölgyfutár*-ban nem lenne értelme, a *Röpívek*-ben jól jött volna ki” — írta Aranynek, 51. febr. 10., kiadatlan levél. [AJÖM XV, 339. (280. sz.)]

133 [Uo., 296. (249. sz.)]

134 [Uo., 380. (309. sz.)]

135 Gyulai levele Pákhhoz, 51. okt. 21. — *Gyulainak Pákh Alberthez írt levelei*. — *Nyug*, 1911. évf.

136 [AJÖM XV, 278. (224. sz.)]

a kófic napi irodalom körül” s nem nézi többre őket a *Hölgyfutár* „csatlósainál”.¹³⁷ Mikor megbukik, mégis sajnálják; „még olyan sem volt, mint ő”¹³⁸ — mondja Tompa (51. febr. 10., kiadatl.). Nyugtalan fészkelődésének és kitartásának megvolt az a sikere, hogy csoportosította a jobb írókat, munkára ösztönözte őket, megélhetésükön is segített valamicskét; füzeteit lehető magas színvonalon tartotta, s ezzel mind hazafiság, mind irodalmi ízlés dolgában jó szolgálatot tett.

Legnagyobb kár a betiltásban, hogy abbamaradtak Arany költői leckéi. Ő maga nem bánta; „megszántam szegényeket, hisz magyarul döngicséltek” (*Elegyes darabok*, előszó). Még egyet suhint *Év kezdetén* versével a füzfa-poétákon, s a kölcsönkért könyveken kérődző, közömbös közönségen is. Félbeszakadt tanulmánya is az asszonánról. Pedig éppen ekkor ajánlja Szilágyi Sándornak: „Sokféle, és talán irodalmunk jelen állapotjában nem haszontalan munkásságot tudnék én egy jó szépirodalmi lap irányában kifejtetni, ha az a szépirodalmi lap képes volna engemet havonként legalább 20–25 pengőig biztosítani, hogy ne kellene más, lealacsonyító, kézi munkára szorulnom, mindennapi csekély költségem beszerzése végett. Nem mondom, hogy ön ezt tegye, de ha tehetné, talán mindkettőnkre jó volna”¹³⁹ (50. okt. 21.). Szeretne szabadulni keserves robotjától. Az új természettel mindennapi kenyerük csekély pótlék mellett biztosítva lenne. El is szánja magát kelletlen hivatalának elhagyására, biztos kilátás nélkül is. Tompa már októberben bizonyosra veszi: „Tehát elválsz hivataltalan hivatalodtól”¹⁴⁰ (okt. 27., kiadatl.).

Arany ez időben szíve egész melegével Tompához fordul, előtte önti ki panaszait, neki beszél életéről, terveiről. Levél útján próbálnak közelebről megismerkedni; mindenféle apróságot megírnak magukról, azt is, hogy pipás emberek; lerajzolják egymásnak házukat, udvarukat; Tompa lefesti önmagát: „Képzeld egy falusi papot, olyat, a milyen a többi, — kivéven, hogy pörge kalapban s gyakran tarka nadrágban járok.”¹⁴¹ — „Lármátlan jó kis csendes feleségem van.”¹⁴² (Kiadatlan levelek.) Kár, hogy Aranynek ez évekről való levelei elvesztek Tompánál, s csak a válaszokból vehetni ki tartalmukat. Pedig irodalmi terveiről is volt szó bennök. „Jól mondod, hogy a kik megmaradtunk, csatlakozzunk szorosan egymáshoz”¹⁴³ — viszhangozza Tompa (50. jún. 12., kiadatl.). Ezzel Arany arra gondolt, hogy kölcsönösen megbírálják egymás munkáit, mint azelőtt Petőfivel, mert Tompa azt válaszolja: „Az irodalmi társulat közted s köztemi alakításán elmosolyodtam... Velem, barátom, nem mégy semmire ilyen dologban; én Aesthetica kisasszony-nal oly keveset társalogtam, hogy ha felőle és belőle valamit próbálnék mondani,

137 1850. okt. 24. — *ItK*, XV., 1905. 240. l.

138 [*AJÖM* XV, 339. (280. sz.)]

139 [Uo., 294. (248. sz.)]

140 [Uo., 295. (249. sz.)]

141 [Uo., 308–309. (256. sz.)]

142 [Uo., 309.]

143 [Uo., 281. (228. sz.)]

okvetlenül bolondot mondanék... én valóságos naturalista cigány vagyok”.¹⁴⁴ (50. András napján, kiadatl.) Aranynak pedig komoly céljai voltak verses és prózai irodalmi leckéivel. Szeretett volna tenni valamit az irodalom fölemelésére. Nagyon érezte Szilágyi füzeteinek híját; jól ismerte saját tanulmányainak hasznát, kritikai képességeit. Úgy látszik, megfordult fejében egy folyóirat alapításának terve, talán Jókaival együtt, mert Tompa 51. Szent György napján azt írja: „Jókaival nem állok levelezésben. Nem tudok róla semmit, hogyan él? Mit csinál? Terved igen szép és jó; de nem tudok rá mit mondani; nem ösmerem most a fővárosi irodalom és sajtó körülményeit. Kelemérből és Szalontárói, barátom, tervet nem vihetsz ki. Pesten kell arra nézve lakni. Ha te gazdag ember volnál, Pesten lalnál, úgy tennél valamit, olyan lélek és kezek kellenének arra, mint a tied. Igy... várjunk az időtől! Igaz, vannak ott jó fiúk is; Jókai, Pákh, Gyulai stb., de a Kuthy makrancos természetével mit csinálnál? Hát Berecz, Vas Gereben stb. tudnák-e magokat alárendelni a köznek, — Obernyik, Vahot bele állának-e? Irna-e Vörösmarty? vagy Garay? Szóval szomorú a kilátás. Várjunk még ezzel! Végezetre: én a közönségben sem bízom többé. — Eddig csak hajlama nem volt az irodalomhoz, most meg pénze sem lesz.”¹⁴⁵

Alig lehet ezt másképp érteni, mint lap-alapításra.

Tompának igaza volt, mikor e terv akadályait elősorolta; de igaza volt Arany-
nak is: egy jó folyóiratra szükség lett volna. Ő elállt szándékától, de egyre-másra új lapok próbáltak szerencsét, először Vahot *Remény-e*; 52-ben Szilágyi Virgil az *Értésítő*-vel és *Budapesti Viszhang*-gal; 53-ban indította meg Jókai a *Delibáb*-ot, Császár Ferenc a *Divatcsarnok*-ot, Pákh a *Szépirodalmi Lapok*-at, mely legértelmesebb, legkomolyabb volt. Özönével lepték el a közönséget az albumok, többnyire a feldúlt városok javára. Szilágyi Sándor divatlapot akart volna indítani, majd *Nagyenyedi Album*-ot (51), *Nők könyvé*-t adott ki (53). Itt is Vahot járt elől a *Losonczy Phönix*-szel, három kötetig vitte s jövedelméből valóban tetemes összeg jutott alapítványképpen a város művelődési és jótékony alapjainak; 52-ben már új zsebkönyvet adott ki, *Magyar Thaliá*-t. Sárosy Gyula saját javára kamatoztatta az áldozatkészséget *Az én albumom* kiadásával, melybe ingyen kért közleményeket író társaitól.

A komoly irodalom is megmozdult. 50-ben már készült az *Ismerettár*; megindulóban volt Toldy Ferenc *Uj Magyar Múzeum*-a, a tudományos értekezések közlöny-e. A *Nemzeti Könyvtár* a régi magyar írókat volt hivatva fölleveníteni. Élénkül a színházi élet. Csengery Antal kiadja a *Magyar szónokok és statusférfiak könyvét*, a közelmúlt szereplőinek jellemrajzaival. 1850. június óta az Akadémia megtartja csöndes üléseit s zajtalanul folytatja munkásságát. 50 őszén a Kisfaludy-Társaság is közrebocsáthatta rég kinyomva heverő könyveit, *Évlapjai*-nak 1845–46. évi kö-

144 [Uo., 308. (256. sz.)]

145 [Uo., 361. (292. sz.)]

tetét, Gregusstól *A szépművészet alapvonalai*-t s a *Hellén Könyvtár*-ból két kötetet. Fölbred az érdeklődés a közművelődés iránt általában. Újra megnyílik Marastoni festő-akadémiája; megint vásárolni kezd a Képcsarnok-Egyesület.

Szóval, Aranynak jó érzéke volt, egy magvas folyóirat reménnyel nézhetett volna a kellő érdeklődés és pártolás elébe, — de őt körülményei gátolták, hogy az élenkülő irodalmi életből tevékenyen kivehesse részét.

A helyett csendes és szerény megélhetés kínálkozott számára. Kollégiumi diáktársra, Kovács János, már jó ideje nevelősködött a közeli Geszten, a Tiszacsaládnál,¹⁴⁶ fel is újították a költővel a régi ösmeretséget. Kovács holmija közt utazhatott Pestre, Tiszáék szekerén, *Az elveszett alkotmány* kézírata.¹⁴⁷ Toldy Ferencet is arra kéri Arany, hogy Ilosvaira vonatkozó jegyzeteit Kovácshoz juttassa, ő majd leviszi magával (51. ápr. 3.).¹⁴⁸ A szerkesztők a honoráriumot többször Kováccsal küldték le.

A nagyobb fiúk, László, Kálmán, Lajos már kinőttek a nevelő keze alól, s most éppen külföldön tanultak;¹⁴⁹ de volt a családban egy serdülő gyermek, Domokos, aki 50-ben csak tizenharmadik évében járt; ő volt most Kovács nevelésére bízva. A csinos, nagy kékszemű, eleveneszű fiú érdeklődést árukt el az irodalom iránt, maga is faragott verseket. A család gondosan nevelte gyermekeit, angol nevelő is volt a kastélyban. Kovács főképp a természetrajzot tanította; később a debreceni kollégiumba választották meg tanárnak. Neki támadt az a gondolata, hogy a klasszikai és magyar irodalmat Arany taníthatná, növendékének költői hajlamát is ő vehetné gondjai alá; ezzel a költőn is segítve lenne. A család nemcsak a költőt ismerte hírből, hanem személye szerint is becsülte a közeli Szalontát volt jegyzőjét; kaptak az alkalmon. Kovács sem hagyta elaludni a tervet, s 51 elején Pestről, hol a család a telet tölteni szokta, mint közbenjáró levelezni kezdett a költővel. Arany már januárban (18-án) tanácsot kér Szilágyi Istvántól, mily könyveket ajánlana vezérfonalul a költészettan, a klasszikai és a magyar irodalom körére, „legjobb magán-nevelés által kifejezett *gyermeknek* (de 13 éves gyermeknek).”¹⁵⁰ Egy évre 400 pftban egyeztek meg; abban az időben ez nem kevés, egy nagykorósi tanár fizetése is mindössze 500 pft-ra ment. Biztosította ez a költő megélhetését, neki való foglalkozás volt s elég szabad időt hagyott költői munkásságra. Nehéz az volt benne, hogy családjából el kellett szakadnia, de Geszt csupán 13 kilométer Szalontától. S volt idejük e gondolatba beletörődni. Tiszáék ez évben későcskén mentek haza Pestről; május 9-én, pénteki napon, értesíti Kovács, hogy a kastély tele van vendéggel, „e miatt nem

146 Már 1847-ben ott volt, l. Arany levelét Petőfihez, jún. 25. [Uo., 100. (73. sz.)]

147 Arany levele Szilágyi Istvánhoz. 47. jan. 31. [Uo., 47. (34. sz.)]

148 [Uo., 353. (288. sz.)]

149 Távollétükre céloz a *Domokos napra* üdvözlő versben a „hiányos család” kitétel; csak az év végén jöttek haza külföldről. (Domokos levele, 51. dec. 17., kiadatlan.) [Uo., 430. (343. sz.)]

150 [Uo., 328. (273. sz.)]

találtam célszerűnek önért elébb, mint jövő kedden küldeni, s kérni meg az átjövételre.”¹⁵¹

Az otthonn töltött utolsó napokban Pestről jött látogatója: Gyulai Pál, kit Arany munkáiból ösmert és becsült, Szilágyi Sándor útján Jókaival és Szásszal együtt „ab invisis” üdvözölt (50. okt. 21.). Gyulai Erdélybe tartott, szülőföldjére, s útba ejtette Szalontát, csakhogy Aranyt lássa. Látogatását élénk és meleg színekkel írja le úti benyomásai közt.¹⁵² Délelőtt érkezett a helységbe s mindjárt elvezették az alacsony kis házhoz. „A fehérre meszelt fal, csinos udvar, barátságos szoba, hol mindenütt gondos női kezek nyoma látszott, a nyugodt házigazda, derült gazdaasszony, vidám gyermekek sejtették, hogy a vén fa, mely a lak fölél védelmezőn terjeszkedik, több kincset rejt, mint sok palota büszke boltívei.” A lakás szegényes, mert „bútorai- s könyveinek nagy része a forradalom alatt elveszett”.

A szíves házigazda maga vágott dohányt a vendégnek, s pipával kínálta. Gyulai megnézett az asztalon néhány könyvet: angol költők voltak; Arany beszélni kezdett róluk, „nagy előszeretettel s igen tanulságosan”, aztán „mintha restellené, hogy tudóskodik, ...más tárgyra tért.” Mialatt beszélt, a vendég jól szemügyre vette e „csöndes embert, nyugalmas homlokát, mély, de csöndes tüzü szemét”. A beszéd hamarosan Petőfire fordult; Gyulai elmondott egyet-mást, amit ifjúkoráról hallott; Arany vidám leveleit emlegette s hogy mint játszott gyermekeivel.

Összebarátkoztak; midőn a vendég arról tudakozódott, mennyire haladt *Toldi* második részében, fel is olvasott neki *Toldi esté-jéből*, s a *Daliás idők-ből* Toldi búcsúzását Rozgonyiéktól.

Alkonyatkor búcsút vett Gyulai, de még sokáig előtte állott a kis ház s gazdája. „S különös, nem azt éreztem, mit érezni kellett volna, méltó bosszankodást, hogy egy oly jeles magyar költő oly kedvetlen anyagi viszonyok közt él, hanem azon méla eszme ringatózott kedélyemen: vajon a francia és angol írók, kiket egész világ olvas, palotákban laknak, fény és bőség közt élnek, látva e boldog családot, e nyugodt férfit, e vidám gyermekeket, nem irigyelnék-e sorsát, egy magyar költő sorsát, ki kunyhóban lakik, egy pár száz embernek ír és szükségét lát.” Jólesik e képből olvasni, hogy a házban a gond mellett némi megnyugvás tanyázott.

Gyulai nagy emléket vitt magával: ő volt az első, aki *Toldi* készülő középső részét látta; majd három évtized múlva megint ő volt egyik első olvasója, kéziratban, a kész *Toldi szerelmé-nek*.

151 [AJÖM XV, 369. (296. sz.)] Ercsey azt írja (67. l.), hogy Arany 1850 közepétől fogva élt Geszten egy éven át; téved. Arany tanári önéletrajzában azt mondja, ott tartózkodása „51 május első napjától fogva... okt. közepéig tartott.” [AJÖM XIII, 103.] Kovács levele a bizonyosság, hogy nem épen 1-től. Kovács levelei kiadatlanok, s nincsenek az Akadémiában.

152 Gyulai cikkeit, melyek elsejében e látogatást írja le, Papp Ferenc fedezte fel a *Pesti Napló*-ban s ő adta ki *Erdélyi úti benyomások* cím alatt az *Olesó Könyvtár*-ban, — Kovács János idézett levele szerint a látogatás nem történhetett május 23-án, mint Papp F. gondolja, hanem előbb.

Néhány nap múlva eljött a kedd, 13-a, s előállott a geszti kocsi. Mikor a költő elbúcsúzott családjától s még visszanezett a kis házra, nem gondolta, hogy sohasem tér vissza többé állandó lakosnak Szalontára.

A geszti kastélyban szívesen látták; nemcsak becsüléssel, hanem valóságos gyöngédséggel bántak vele. Vasárnaponként hazajárt családjához, vagy azt vitték ki hozzá; a kis Laci néha egész héten át ott maradt, a vendég-gyerekek, a Bethlen-fiúk, szívesen játszottak vele a nagy angolkertben; az erős, napégette gyermeket Marokvasnak nevezték. A költő a kastély emeletén lakott, egy udvarra néző szobában, az úgynevezett „pavillon”-ban, „melegebb időkben azonban szívesen időzött a kis kerti lakban” — mondja Kovács János.¹⁵³ Ez a természet-szerető tudós Steindl nagyváradi kanonok kedvéért épült, aki gyakori vendég volt; egyetlen szoba, nádfödeles idilli házikó, valódi remete-lak; kétoldalt bokrok és hatalmas fák takarják, másfelől a szőlő volt előtte. Itt Arany félrevonulhatott dolgozni. Mert a kastélyban eleven élet pezsgett. Tisza Lajost vagyona, tekintélye a megye főrangúival egy sorba emelte. Felesége, gr. Teleki Júlia, „az erdélyi aristocratia magyaros műveltségű, úrasszonyainak’ mintaképe”¹⁵⁴ — írja Arany László (a költő önéletrajzához csatolt jegyzeteiben). Maga vezette házat s éberem ügyelt gyermekei nevelésére. Házuk központja volt a vármegye társaséletének, találkozóhelye a hazafiaknak, mert, a földesúr, amilyen elszánt aulikus volt előbb, olyan tüzes magyarrá változott most. Nemcsak a háziak, a vendégek is dédelgették a költőt; de ő többnyire szobájába húzódott, dolgozni; a kastélybeliek mulatságaiban nem vett részt, a lovagolni, agarászni indulókat csak ablakából nézte. Korán feküdt, későn kelt, „de aludni nem tudott, s ha aludt is, rémes álmok környékezték.” Jövendő sorsán tépelődött vagy írói tervei izgatták. Éjjeli asztalán mindig ott volt az írón, s ha valami eszébe jutott, gyertyagyújtás nélkül följegyezte a falra. (Kovács.) Esténként néha összeültek Kováccsal beszélgetni, adomázni, vagy átmentek a paphoz, az agglegény Szabó Józsefhez, aki a költőnek grammatista-diák korában, 1826 őszén, rektora volt Szalontán. Örökké jókedvű, izgó-mozgó ember; barátai

153 Géresi Kálmán: *Arany János lakása Geszten. — VU, 1887. 6. sz.* — Ő a Tisza-családban fennmaradt emlékezet adatait jegyezte föl, még idején. Ő említi a pavillont. Rendszerint a kerti házat tartják Arany lakásának. Hogy 50-ben nem ott lakott állandóan, 52-ben azonban abban töltött néhány hetet, kitetszik Kovács későbbi leveléből (52. júl. 19., kiadatlan), melyben a szünnidőre Gesztre hívja Aranyt s azt írja: „Lakásul csak a kerti szobát adhatja ugyan a Grófné, miután most annyira tömve vagyunk ... de hidd el, hogy ez nem csak tágasabb, hanem kellemesebb is lesz a régi szobádnál.” [AJÖM XVI, 76. (393. sz.)] — Tisza Kálmán tíz éves miniszterelnöksége emlékére tisztelői akvarellekben lefestették mindazon helyeket, melyekhez őt kedves emlék kötötte; Mészöly e remete-lakot örökítette meg. A kép mását Arany László kiadta atyja műveinek Ráth-féle kiadásában. A család kegyelete a kis lakot azon mód tartja fenn, mint Arany korában volt. Újabbán kiadta képét Baros Gyula: *A. J. és Tisza Domokos. — Ur. 1911. és különnyomat.* — A geszti tartózkodásra nézve becsesek Gyöngyösy följegyzései, melyeket, mikor Arany életrajzát írta, Kovács János mondott neki tollba. — Megjelentek az *Irodalomtörténeti Közlemények*-ben, 1912. 416—18. l.

154 [ARANY JÁNOS, *Hátrahagyott iratai...*, 2:XXXIV.]

Mozgolánynak hívták; „typusa a kálvinista deáknak, aki a collegiumban beszített légkörből holta napjáig ki nem bontakozik”¹⁵⁵ — így jellemzi Arany László. Tréfáiról híres volt a környéken; ha paptársai egy-egy ünnepi alkalommal meg voltak híva a kastélyba, megcukroztatta velük a mustárt, megpapríkázta a fagyaltot; efféle csínyjeiről a grófnő szigorúsága sem tudta leszoktatni. Bernát Gazsi-féle tréfás mondásaiból néhányat Domokos később megírt Aranyra. („Oly erősen sütött a nap, hogy még X. Y. becsülete is kivilágzott.”)¹⁵⁶ Arany rendesen csöndes, szótalan, komoly volt, de a „pap bácsi” mellett egyszer egy korai disznótoron ő is földerült s „szabadon röpítette ki keserű és jókedvű ötleteit.”

Különös alak volt az angol nyelvmester is, Arany László emlékében „csaknem karikatúrája a continensre vetődött, itt különködni szerető angolnak”.¹⁵⁷ Angliából négy-öt egyforma színű és szabású, nagy zsebekkel megrakott bő öltözetet hozott magával, csak a szövet vastagságában volt különbség.¹⁵⁸ Nagy hidegben hármat is fölvetett egymásra. Egyszer Arany valahonnan kitűnő ó-szilvóriumot kapott. „Az angol ekkor — beszéli Arany László — azzal az ajánlattal lepte meg, hogy ő szeretne magyarul tanulni; vegyenek leckét cserébe; ő az angol kiejtésre tanítja atyámat, atyám viszont tanítsa őt magyarul. Atyám kapott a jó alkalmon.”¹⁵⁹ Lecke alatt a szilvórium az asztalon állt s az angol hozzálátott. Mikor pedig elfogyott, nagy nyugalommal azt mondta: „Tudja mit, Mr. Arany! Én meggondoltam. Ez a csere-lecke nem igazságos. Mert én itt minden kocsistól tanulhatok magyarul, ön pedig angolul nem tanulhat senkitől, csak tőlem. Én hát abbahagyom.”¹⁶⁰

A tanítás naponként mindössze két órára volt szabva; ez nem volt terhes. A leckék főképp klasszikusok olvasásából álltak, miközben Arany rámutatott a szépségekre, így fejtegette azokat. Nem hiába örvendett Kovács előre: „Örömmel olvasám ... leveléből, hogy célunkat tökéletesen felfogta, s inkább képezni, mint tanítani akarja a kis költőt”.¹⁶¹ (51. febr. 13., kiadatlan.) Későbbi levelei mutatják, mint tudta egyes helyekből az általános igazságokat, hibákból a helyes szabályokat kiolvastatni s úgy hajolni le tanítványa értelméhez, hogy őt feljebb emelje. Arany érdekelni, lelkesíteni is tudta tanítványát, s „a tanítás óráin maga is föllesült” (Kovács). Újra beleélte magát a klasszikai és a magyar irodalom élvezetébe és tanulmányába. A lecke-óra egyikükre sem volt terhes, kedvessé tette a viszony, mely tanár és tanítvány közt hamar kifejlődött. Domokos bálványozta mesterét; annyira, hogy

155 [Uo., XXXV.]

156 [AJÓM XV, 414. (335. sz.)]

157 [ARANY JÁNOS, *Hátrahagyott iratai...*, 2:XXXV.]

158 Arany László azt hiszi, erről van a *Nagyidai cigányok*-ban a hasonlat: „Környöskörül, immár meg van rakva sebbel, — Mint az angol ember kaputrokja zsebbel.” (Jegyzete az önéletrajzhoz.) [Uo., XXXVI.]

159 [Uo.]

160 [Uo.]

161 [AJÓM XV, 341. (282. sz.)]

utóbb a szülők, ha nehéz volt valamire szépszerével rávenni, Arany közbenjárásához folyamodtak. (Tiszáné levele Aranyhoz, 52. szept. 24., kiadatlan.)¹⁶² Arany is megszerette a csinos, lelkes, melegszívű fiút; a maga terveiről, készülő munkáiról is beszélt előtte; egyik levelében a *Jóka ördögé*-re céloz, még megjelenése előtt (51. nov. 12., kiadatlan);¹⁶³ többször emlegetik a *Nyulak szigeté*-t (Domokos 51. dec. 28., kiadatlan);¹⁶⁴ mi Toldi középső részére vonatkozik; Domokos *Nagy-Ida* készült felől is tudakozódik (levele 52. febr. 29., kiadatlan).¹⁶⁵

Vele voltak angol könyvei; mikor Gesztről eltávozott, szobájában Domokos egy Byron-kötet borítékjára akadt s rajta néhány stanzára. (Domokos levele, 51. nov. 2., kiadatlan.)¹⁶⁶ Úgy látszik, ekkor s itt végezte be *Bolond Istók* I. énekét, vagy talán folytatására készült.

Geszt néhány vonással belerajzolódott költészetébe. Kétségkívül itteni benyomásból sarjadt (májusban) a *Hajnali kürt*, itt láthatott ilyen vadászatot. Ott állott a kripta dombjának oldalán „a dajka sírja”.¹⁶⁷ Itt írta júliusban *A gyermek és szivárvány*-t; a lelkes, rajongó ifjúnak Domokos lehetett mintája; ő rá gondolhatott, mikor versében, mint Erdélyi Jánosnak írja, „azon eszmét akarná kifejezni, hogy vannak az ifjúi kebelnek vágyai — fellegvárak, csalképek —, melyektől később oly nehezen válik meg, miután a való kiábrándítja” (56. szept. 4.).¹⁶⁸ Neki szól üdvözlő verse: *Domokos napra* (aug. 4.). Tisza István szerint „talán a legőszintébb, legférfiasabb, legnemesebb s legfenköltebb gratuláló vers, amelyet ismerünk.”¹⁶⁹ Valóságos parainesis; a származás és helyzet előnyével kötelességet állít egyensúlyba s a humanitárius eszményt tüzi ki: „Ember lenni mindég, minden körülményben”. Domokos büszke is volt rá. „Én nem tudok oly *nem köszöntő* köszöntő verset írni, mint, a milyet én ... kaptam, s ez, úgy vélem, nem is csoda.”¹⁷⁰ (53. jan. 6.) De később ő is verssel viszonozza, ismételten, s szavaiból a fiatal szív lelkes csodálata szól.

Ideje és ereje javát a költő nagyobb munkára tartogatja. Egy hatalmas tervet és félben levő művet hozott magával e békével kecsegtető helyre, gondjai nagyjától

162 [AJÖM XVI, 95–96. (406. sz.)]

163 [AJÖM XV, 411. (331. sz.)]

164 [Uo., 432. (344. sz.)]

165 [AJÖM XVI, 31. (362. sz.)]

166 [AJÖM XV, 404. (328. sz.)]

167 Szabó István geszti ref. lelkész úr szíves közlése.

168 Solymossy Sándor: *A. J. és a népiesség* c. becses tanulmányában hazafias intelmet is lát benne, oly korban, midőn a közvéleményt délibabos képzelgések fogják el, „lehetetlen tervekben bíznak s a szabadságharc újra lángra lobbanását várják, titkos fegyverkezések híre szállong. Nehogy a csalódás kiábrándulása még keserűbb legyen, Arany mérsékletre, okosságra, türelemre inti a nemzetet.” (*Ethn*, 1916.) Szellemes magyarázat, de miért eltérni a költő saját felvilágosításától? — Érdekes, hogy a remete alakja s a szerkezet némiképp Bajzára és Eötvös Józsefre emlékeztet.

169 *Utazás Arany János körül*. — *Az Ujság*, 912. febr. 16.

170 [AJÖM XVI, 142. (438. sz.)]

szabadulva. E mű *Toldi* középső része volt. Mikor *Toldi estéjé*-t Vörösmarty, Petőfi és Szemere előtt felolvasta, rögtön azt tanácsolták, dolgozzon egy eposzt a hős férfi korából is, alakítsa trilógiává. (I. k. 214.) Petőfi folyvást bízta: „ha már a fejét és a lábát megcsináltad, kötelességed a derekát is megcsinálni”¹⁷¹ (48. ápr. 18.). Arany megfogadja a tanácsot; „megpróbálok elmélkedni fölötte. Annyi világos, hogy onnan nem oly könnyű beszély-mesét venni... Költsék, azt mondod. Majd meglátom. Meglátom, tudok-e repülni az Illosvai Péter diák szárnyai nélkül”¹⁷² (ápr. 22.). Ettől fogva mégis ez állandó gondja; amit közben ír, csak mellékhatás; képzeletében Toldi alakja uralkodik, ő kopogtat szívéen. Hamar munkához is lát, „még a forradalom idején, mindjárt ... *Toldi estéjé*-nek befejezése után”¹⁷³ mondja Arany László. (A *Hátrahagyott versek* bevezetésében.)

Toldi estéjé-hez még volt egy-két jelenet Ilosvaiban; „ami azonkívül fenmaradt: a nagyon mesés prágai kaland, az özvegyvel való comicus jelenet, meg a sírrablás alávaló bünténye, — semmikép sem látszott modern költői feldolgozásra alkalmasnak” (*Toldi szerelme* előszavában).

De ott volt a mozgalmas kor, annak eseményei közé el lehetett méríteni hőst. Toldy Ferenc már 1847-ben azt tanácsolja: „Adjon ... egy egész kort, annak minden társadalmi rétegeivel együtt. S a koszorú el nem marad”¹⁷⁴ (okt. 1.). Váltig ismétli ezt; minden áron a magyar lovagkor eposzát akarja Arannyal megírni: „...Nem volna-e kegyed hajlandó Toldit Lajossal Nápolyba, Litva- és Oroszországba vinni, ... mik által a dolog ... érdekét a történet felsőbb köreibe vonatás által nemesbíteni és sokféle érdekes közbeszövésekkel tarkítani lehetne”¹⁷⁵ (51. ápr. 16.). Arany megnyugtatta: „Öröm volt... olvasnom Tekintetes Úrnak sorait... eltalálta gondolatim egy részét... A nápolyi hadjárat csakugyan befűzendő lesz, sok egyéb dolgokkal együtt”¹⁷⁶ (51. ápr. 28.)

Eleitől fogva ezen az úton indul.

„Történeti, korrajzi s egyéb adatok a *Szép idők* című népies eposzhoz” felirattal egész nyaláb jegyzet gyűl fel nála; később ráírja: *Toldiana, tűzre való*. Tizennyolc nagy árkus lapot lepnek el gyöngybetűs kijegyzései. Szó van bennök a kor erkölcséről, a terjedő kétszínűségről, a fény és pompa fitogtatásáról. Összeállítja röviden Nápoly egész történetét, Endre királyfinak, Nagy Lajos öccsének megöletéseig, neje Janka által. Kivonatot készít az eseményekről Horváth Mihály nyomán,¹⁷⁷ 1343-tól fogva; kiírja Endre elűttetését a nápolyi tróntól, Lajos anyjának útját Endre fiához, a bosszuló hadjáratot a fekete zászló alatt, melyen Endre

171 [A.JÖM XV, 198. (137. sz.)]

172 [Uo., 201. (140. sz.)]

173 [ARANY János, *Hátrahagyott iratai...*, 1:VIII.]

174 [A.JÖM XV, 146. (100. sz.)]

175 [Uo., 355. (290. sz.)]

176 [Uo., 366. (293. sz.)]

177 *A magyarok története*. Pápa. 1842–40. II. kötet, 2. szakasz: Nápolyi események és hadmenetek.

képe van festve (*T. Sz.* VII. 18.), az igazságtételt; „Apor, másképp Laczkovits István vajda” kormányzóságát; a második had-utat; a pápa ítéletét, mely szerint Johanna *ellenállhatatlanul megbűvölve* lévén, a gyilkosságot meg nem akadályozhatta” (Horváth 44. l. *T. Sz.* XII. 84.); végre is, minthogy a pápát Johanna megbüntetésére rávenni nem bírta, a király a vétkest „a Nemesis lassú, de iszonyúan bekövetkezett bosszújára hagyá”. (Horváth szavai, 44. l.) „És így végződik ezen nyolc éves viszály és háború, mely egy *regényes kalandként* szövődik be a nemzet életébe, minden jelentékenyebb közvetlen következés nélkül.” Ez Horváth felfogása (u. o.). A költő aláhúzta e két szót: regényes kaland, s a történetíró felfogása nyomot hagyott képzeletén. Egyebeket is kiír Horváthból: „epizódnak” a prágai kalandot, „a történet későbbi, de mitsem tesz”. Kapva kap egyes részleteken Horváth jegyzetei közt. „Canosa ostrománál maga is ostromhágcsóra lépett, de a falakról reáhányt kövektől lesújtatott”. (Horváth 43. l. jegyz. *Toldi szerelme* X. 65–77.) Szeredairól Horváth azt mondja (u. o., 2.): „mások szerint egy épen úszató *olasz ifjú* — „(tehát ellenség, ez jobb)” — teszi hozzá a költő. (*T. Sz.* XI. 5–11. mégis *magyar* maradt.) „Aversa falait is első hágtá meg a vitéz király, holott egy nyíltól meg is sebesített”. (U. o. 3. jegyzet, *T. Sz.* XI. 104., másképen.) Látszik, mint kap meg a költő egy-egy részletet, mint szövi terveit már olvasás közben. Amit begyűjtött, annak hasznát is vette, nemcsak a félbemaradt első dolgozatnál, hanem évtizedek múltán, a végleges kidolgozásnál is, *Toldi szerelmé*-ben.

Horváth Mihály azonban csak az események vázlatát mondja el, merő általánosságot, elevenítő részletek nélkül. Más forrás után néz tehát. Végigbongészi Budai Ferenc három testes kötetét, a *Magyar Ország polgári históriájára való lexicon*-t, mely a hagyományt sem mellőzi; épen ezért volt tárháza a költői tárgyaknak. Arany kiírja belőle Lajos uralkodásának történetét, főképen a bosszú jelenetét. „Hogy Aversa városához érkezett, mellyben András halála esett vala, ott ment az ő tiszteletére *Burazzói Károly*, a kihez ment volt feleségül Mária, a Johanna testvére, az a *Mária, ki hajdan magának Lajosnak volt eljegyezve*. Titkolta itt egy kevés ideig Lajos azt az irtózást, mellyet ezen szomorú helyen András emléke támasztott benne, — és némelly fő embereket asztalához méltóztatott, Károlyhoz is nagy lebecsátkozással viseltetett. Vacsora felett egyszer véletlen kifakasztja bosszús indulatját, Károlynak szemére hányja, miképen állott el ő tőle Johanna mellé, stb., mindaddig, míg egyszer őt elfogatja, Latzk István gondviselésére bizza, másnap reggel fejét véteti.” (így mondja ezt el *T. Sz.*, XI. 122–136.) Lajosnak Máriaival volt jegyességét is fölveszi a költő, mi Lajos érzelmi világához ad színt, s még bosszújába is beleszővődik (*T. Sz.*, XI. 42–46.). Budaiból is kiírja, hogy a királyt Canosa ostrománál, „mikor a lajtorján igyekeznek fel a vár falára, úgy találták kővel, hogy a vár árkába letántorodott”. Nála olvassa, hogy Tarentói Lajos párviadalra hívja ki a királyt (*T. Sz.*, X. 80–81., XI. 91., stb.); itt is olvas Szeredai esetéről, s hogy Aversa alatt Lajos lábán nehéz sebet kapott, „mely miatt nehezen hozhatták őt vissza a doctorok a halál révéről”. Mindez részletesebb, színesebb Bu-

dainál, s a költő megbecsüli a hagyomány morzsáit. Azt is ő nála találja: „Épen akkor Jubilaeum tartatott Rómában”; elment oda Lajos is, négy mérföldre elébe mentek Róma előkelői, „sokféle muzsikussal”, „a nép őt Róma urának kiáltotta, de ő e titulust el nem fogadta”. „A pápa palotájában volt az ő szállása.” (Ez is be van szöve *Toldi szerelmé*-be, XII. 82.) Többnyire kivonatosan jegyeztet ki, ritkán szó-ról-szóra. Kíírja Budaiból Endre életét s halálát. „András holttestét, minek utána egynéhány napig temetetlen hevert volna, egy nápolyi nemes ember temettette el.”

Toldiról semmi újat sem talál, csak azt olvassa róla itt először — szerencsére későn —, hogy „nógrádmegyei fi lett volna, ... de mindenek bizonytalanok ő felőle”.

Ezután azok életrajzait veszi sorra, akiket Ilosvai névszerint említ. A névsorban ott van Hédervári Kont „vagy Tót” Miklós, kit Lajos táborának egy részével előre küldött, meg is vette Aquilát Lalli kapitánytól alkun. Ehhez később Arany odajegyzi: „Ezt Szalay másképp írja. Kont csak később jön, ez a Miklós a nyitrai püspök”. Ennyire pontos apró részletekben is. Kíírja Drugeth Miklóst, Bebek István és György egész családját, Szudár Pétert („György, kit Ilosvai említ, később élt”); ott van a sorban Lindvai Szécsi Miklós, Kanizsai Lőrinc. Egy névsor: „Azok nevei, kikről áll, hogy Lajossal Nápolyban voltak”; utánok: „Jelen lenni költetnek”; harmadik névsor: „Kik voltak még jelen v. lehettek Nápolyban.”

Sorra kijegyezgeti a főbb szereplők életrajzait. Legbővebb a Latzki v. Latzkfi Istváné; ebben is el van mondva az ítélet-vacsora, még részletesebben. (*T. Sz.* VIII. 78., XII. 43–44.). Laczfi Dénesről kijegyzi, hogy Sumpna v. Summa alatt „nem lévén a magyaroknak lajtorjáik, Dienes egy német ember vállára hágott és onnan a kőfal tetején egy gerendába kapaszkodott”. (*T. Sz.* X I. 79–81.) Itt van Rozgóni László neve, ki Aversa alatt jus gladiit kapott; Budai egész sereg Rozgonyit sorol fel; kiterjedt család volt abban az időben, de történelmi alak nem volt köztük, így a név épen alkalmas a költött Piroskának. Itt van a két német vitéz, Wolfard (*T. Sz.* 4.) s öccse, Konrád, négyezer harcos kapitánya, ki Bariban fellázadt a király ellen. Telegdi Csanádon két ízben feküdt az ország igazgatásának gondja: először, midőn Erzsébet, másodsor, midőn Lajos járt Nápolyban.

Szó van a jegyzékben Korotnoki Lengyel Péterről, kiről Budai azt mondja: „Nápolyban hadakozott. Még itthon létében valami Barbaréth nevű ember őt perbe fogta és az Ország Bírója előtt calumniában convincálta. Ezt a szennyet annyira lemosta magáról Péter nápolyi maga forgatásával, hogy Lajos király egy 1350. eszt. Aversa városában költ királyi levelével őtet és maradékot ezen vétek büntetése alól felszabadította”. E sorok mellé *később* odaírta a költő: „Zách Felicián utódjául költetik, hogy azon történet elbeszélthessék s így egyszersmind Lajos emberséges szíve, ki a halálos büntetésnek a fiakra átvitelét megtiltotta, ez alkalommal kitünjék. Igaz neve Korotnoki, azonban Lengyel név alatt jár, míg bravourt nem csinál”.

E sorokban a kobzos alakja rejlik. Amit Arany olvas, így ölt mindjárt tervébe illő alakot.

Látnivaló, hogy ugyancsak megfogadja Toldy Ferenc tanácsát s alaposan neki készül a korrajznak. Ez azonban nem a nagyobb része volt a tervnek, nem is a nehezebb. Bajosabb volt Toldi életét rajzolni, vagy inkább költeni. A költő maga azt mondja: „Azzal hamar tisztában lettem, hogy ha II. részt írok, ez nem lehet anélkül, hogy hősem hatalmas physicumát a szerelem convulsiói közt is fel ne mutassam”. (*T. Sz. előszó.*)

Ilosvai ehhez még mottónak valót is szűken adott, a költő először azokat is népdalokból válogatta össze. „Kénytelen valék jobbadán a pusztá képzeletből méríteni s Lajos korabeli történeti háttérre fektetni”¹⁷⁸ — írja Toldy Ferencnek (51. ápr. 3.).

Csakhogy bökkenő volt ám *Toldi* első részének végén ez a két sor: „Nem is lőn aszonnyal tartós barátsága, Azután sem lépett soha házasságra”. Így nem maradt Toldi előtt más út, mint oktalan üres kalandok, vagy a szerencsétlen szerelemé. Arany ebben is veszedelmet látott. „Népies ballada megtűri, sőt keresi a boldogtalan szerelmet, de eposz nem — írja. — Mit mondana a nép például oly *meséről*, hol a hős sokat küzd a királyleányért s utoljára is — elveszti? — Mindazáltal megkísértettem ily tervet nagyjában összeállítani, s megírtam az I. éneket” (*T. Sz. előszava.*)

Ezen meg is érzik, mint Arany László mondja, „az első két résznek naiv üdesége” (a *Hátrahagyott versek* előszavában). Valóságos idill. Lajos király a népmesék ösvényén indul, álruhában járva az országot — ezt Horváth említi — s vánkos alatt hagyja pecsétetes írását. Rozgonyi házatája és vendéglátása egy köznemesi kúria, a múlt idők ölébe téve; Piroska a kútnál, aztán amint kimossa a kancsót, borért megy, vacsorát főz, megveti a vendégnek az ágyat: Szép Ilonka párja, egy magyar Nausikaa. Ez ének tökéletes; épen is hagyta a költő, valahányszor új kidolgozásba kezdett, csak Piroska ébredő szerelmét festette bővebben.

Úgy látszik, négy ének készült el egyhúztomban, mire a szabadságharc megállította tollát; e négyen kíván változtatni később. Egy *Pro memoria* feliratú félárkuson följegyzi a további terv vázlatát és felosztását tizenkét énekre — néhány odavetett gondolattal együtt.

A kész II. énekbe a harcjáték készülletei közé a keletkező szerelem leírását akarja beszőni, a III-ba bővebb festését a viadalnak, melyben Toldi elüti a győztes Holubár kezéről Piroskát.¹⁷⁹

A költő már itt mérlegre állítja a főalakok hibáit s bűnhődését, érezteti az erkölcsi törvény kényszerűségét, a végzet acél kapcsai közé szorítva szívökét. „Éreztetni kell az olvasóval — úgymond —, hogy Toldi joggatlanul nyerte el Piroskát, különben e miatti szenvedése tragikus hatást szülne. Így Toldiban hiba, hogy sze-

178 [AJÖM XV, 353. (288. sz.)]

179 A IV. énekre esztétikai változtatások vannak tervbe véve, de az aligha volt a *Daliás idők* első dolgozatában ránk maradt IV. ének.

relme jogtalanná teszi s lakól érte bezzeg.” Még a királyban is hibáztatja, „hogy kedvez Toldinak” s új viadalra bocsátja, „miért derék vitézét oly sokáig nélkülöznie kell”. „Rozgonyiban hiba, hogy leányát szíve megkérdezése nélkül harcjáték kockájára, vásárra teszi: lakol érte, mert elveszti leányát”. Piroskában a könnyelműséget hibáztatja, mi „nőben legkegyetlenebbül bünteti magát” Holubár végre „úgy is, mint hölgyrabló, úgy is, mint neje gyilkosa, megérdemli sorsát”. Ebben a legrégebb feljegyzésben tehát Holubár a Toldi vetélytársa; elrabolja Piroskát s – nyilván Toldihoz való hűségéért – megöli.

Ez az egyszerű terv hamarosan megszépül. Ugyane lapon írónnal „Nevezetes változtatás”-képen ez van följegyezve: „Toldi sokáig keresi az elrablott Piroskát... Végre feltalálja a kis sziklavárat Csehországban. Megvíja azt, csaknem egyedül. Ott találja Piroskát. Holubár nejevé tette azt. A női magamegadás a sorsnak illy esetben mind jellemzőbb, mind természetesb, így szebb, mintha halált venne fel az ember”. Ezt egy közbeszúrás még jobban hangsúlyozza: „Piroska megadta magát a kénytelenségnek, s kötelességét teljesíti, mint illik akkori magyar hölgyhöz”. Ez az erkölcsi vonás átjut a végleges kidolgozásba is. Ennek kedvéért a költő enyhít Holubár alakján. „Szereti Piroskát. Lemondott a rabló-kalandokról, – becsületesebb úton, harci zsold által akarja keresni kenyerét. Ezt Piroska eszközölte.”

A mesét a vázlat így folytatja. „Toldi ezt megtudván Piroskától, ajánlást tesz, hogy megöli hadban Piroska férjét s elveszi. De a nő, mint nő, ezt ellenzi. Sohasem leszek nőd, mondja, ha kezed által hull el férjem. Ha történetesen elvész más által, akkor igen. — Így válnak el.” Ez a szerelembontó akadály átmegy *Toldi szerelmé*-be. „Toldi vissza megy Nápolyba. Épen jókor, szükség van rá, mert a vasvitéz pusztít kegyetlenül s a magyarok szerencséje hanyatlóban. A király betegen fekszik. Toldi megösméri Holubárt a vasvitézben, de nagy küzdés után megállja, hogy ne víjon vele.” Hanem egy borzasztó éjjel ő is harcba vegyül – s megöli Holubárt. A magyarok győznek, Toldi siet Piroskához. Kénytelen megvallani, hogy férje az ő keze által esett el. Piroska megmarad feltételében. Apjához vonul Magyarországba, s mint özvegy éli le napjait”. Más helyt: „Klastromba megy”, „Toldi agglégény marad”. Ily mese zsongott eleinte a költő fejében, már csirájában változva, nemesülve. Látszik, hogy a terv a másik két részhez közel fogamzott. Az első résszel szorosán összekapcsolja Holubár alakja, ki az ott levágott cseh bajnok testvéröccse, s mintegy a megölt vitéz bosszújával üldözi Toldit egész életén át. Csakhogy főcselekedete, a leányrablás, durva, egész alakja visszatetsző, s nagyon is sok helyet fog el ez idegen. Toldi minden vitézsége csak egy tartós párbaj vele.

Ki van építve a kapcsolat *Toldi estéje* felé is, a lovagi vitézség lealkonyultához. A *Pro memoria* szerint: „Holubár személyesítője a hadi kalandoknak, melyek Toldi és minden hasonló személyiség boldogságát elrabolják”. Ezt az árnyalatot a költő később elejti, mert nem illenék a korba; itt ellentétül állt volna Toldihoz, aki boldogságáért küzd. — Egy másik feljegyzésben Toldi harcra kél két nápolyi vitézzel, Toldi egyiket elejti, a másik megfut; kiderül, hogy az az esettnek neje,

ki páncélosan együtt járt férjével; „ez hatja meg Toldit, hogy megutálja a hadi életet és házi boldogságra áhítozik”. Ez a vágy fokozná ugyan Toldi balsorsát, de gyengítené harcos természetét; amellet az első rész fiait kesergő özvegyasszonyára emlékeztetne, el is maradt végkép. A páncélt viselő amazont később tréfásan szerepelteti Anikóban. Elő volt készítve az öreg Bence fiatalkori szerepe e megjegyzésben: „Egy eszme! A fiatal Bencében folytonos iróniáját adni Toldinak!” Ez az ötlet megélt s kidolgozásról kidolgozásra fejlett, a *Toldi estéje* humoros alakja felé.¹⁸⁰

Legbecesebb része a költött mesének Piroska alakja, sorsa, lelki rajza; ez nagyjában már itt kikristályosult, főképp erkölcsi magva: a hitestárshoz való hűség, a női tisztaság érzése; de árnyékba állítja alakját, hogy élettársa Holubár. — Toldi alakja sokkal vázlatosabb még. Sorsának balra fordulása inkább Holubár gonosz tetteiből, a leányrablásból folyik, mint saját hibájából. Nagy harcokat vív, kevesebb belső küzdelmet. A történeti eseményekben nincs döntő szerepe, a „vasvitéz” mellett maga is szinte mesebeli hőssé válik.

Amint Toldi országokon keresztül keresi Piroskát s egymaga megvív egy várat: egészen népmesei, a mesékben keresi így eltűnt kedvesét a királyfi. A költő általában a népmese és néphiedelem vonásaival igyekszik meghittebbé tenni leleményét. Egyik följegyzés így szól: „A banya három ízben jó. Először P. megmondja apjának. Apja megtiltja. Másodszor a banya leírja a vitézt, úgy hogy T.-hoz hasonló. — Akkor *nem mondja meg*. — Harmadszor elmegy”. Ily csalárdsággal ragadja el Holubár. Ez egyszerű csel, a banya alakja s a hármas fokozás tisztán népmesei. Az elrablás előtt Piroskának vén szolgálója a sellőkről mond regét; ehhez ki van írva Lugossy értekezéséből két sor verstöredék, az *Új Magyar Múzeum*-ból (III. k.).

Budainál olvassa, „hogy Andrásnak az édes anyja egy gyűrűt adott volna, mellynek az az ereje volt, hogy neki sem méreg, sem fegyver nem árthatott és ezért kellett kötéllel próbálni az ő megfojtását”. E sorokat ki jegyzi, alá is húzza. Budainál rábukkan Isolda nevére s alakjára. Ez „jó famaliából való magyar asszony, András hertzegnek dajkája”, ki véle Nápolyba is elment. Ott volt Aversában a végzetes éjtszakán; a királyfi kiáltozására zajt ütött, lámpát gyújtva, be akart menni Endre szobájába, majd „némely Barátokkal” a holttestet egy templomba vitte s reggelig őrizte.¹⁸¹

A költő képzelete vele szövi tovább a gyűrű sorsát. A róla kiírt sorok mellé odairja, hogy Isolda levonja a halott ujjárói a bűvös gyűrűt, később történetből

180 Odavetve egy-egy kép, leírás magva is felöltlik. „Szép még a halál után is. Nem egyszerre hal meg, halála csak kezdete hervadásának, — mint a virág, melyet kivágnak, de még azután is szép, — csak idő múlva veszti el kellemeit.” — Ez a kép belegyökerezett az elgondolásba; l. *T. Sz.* VI. 76.

181 A gyűrű, Isolda és viselkedése emlékeztet Gravinai Domokos krónikája tartotta fenn. L. Miskolczy István: *András herceg tragédiája és a nápolyi udvar*. — A Szent István Akadémia kiadása. — Az egymagában várat megvívó hős is regényes eposzi alak, Ariostóra emlékeztet: Roger az, ki „egymaga hoz pusztulást egy armádiára”. (44. én., 89. stanza.)

találkozik Toldival, „s mint anyjának barátnéja, a gyűrűt neki adja. Toldi sértetlen lesz, — azonban épen ez elunatja vele a háborút, hol semmit sem kockáztat. A gyűrűt tündér-kedvese elkéri tőle, de midőn elhagyja a szigetben, a tengerbe utána dobja, — s elnyelik a hullámok. Ezután még nagyobb kedvvel ví Toldi, mint azelőtt”. Máskori írással ez van alája írva: „Sem Isolda, sem Toldi nem tudja a gyűrű erejét, mert Endre még neki sem merte megmondani, árulástól félvén”. E tündér-szerelem játéka Odysseus és Aeneas kalandjaira emlékeztet, a gyűrű az olasz eposzok bűbájosságaira, épúgy, mint a férjét követő amazon. Utóbb az egész följegyzés keresztül van húzva. Isolda egész alakja egyetlen egy sorra zsugorodott össze a *Daliás idők* I. dolgozatában. (IV. én. 20. vsz., 2. sor.)

Be lett volna szöve valahol az istenítélet, ezért küldi meg Szilágyi István (1850. dec. végén)¹⁸² a Tudománytár két kötetét s benne Kállay Ferenc tudós-társasági tag értekezését: *Törvények' és szokások' históriai hasonlatosságai, némi tekintettel Magyarországra*,¹⁸³ itt többek közt a tüzesvas próbáról van említés, a második részben az igazság-megbizonyító, istenítéletszerű viadalokról (ordalia). De a fejtegetésből nem lehet kivenni az eljárás szokott módját — írja Arany (51. jan. 18.). Ezt is elhagyta hát, azért is, mert Horváthnál ráakadt, hogy „az istenítéletet Lajosnak még apja eltörölte. Tehát idejében illyet írni nem lehet”. („Böngészet Horváthból” feliratú kijegyzései közt.)

Mind e csodálatosságokból nem tartott meg később egyebet, csak amit Ilosvai kötési lapjára vetett oda írónja: „Toldi új lova táltos volt, ezért ellopátása csodás hatással bír. Neve a lónak Pejko, Pirkó”.

A történelemből is örömet ragadja ki a színest, rendkívülit: a Vezúv kitörését, a pestis dúlását. A történelmi részre egészben nagyszerű epikai gondolatot terít. „A fatum nagy eszméjét szerencsésen ki vinni.” Ezt a fátumot a *Pro memoria* följegyzése szerint Károly idézte az Anjou-házra, egyrészt a Konradinon, másrészt a Zách-családon elkövetett vértettel. „Lajos, *erénye által saját személyére* nézve kiküzdí magát a fátum alól”, de öccse halála ebből foly, azért nem lehet megboszszulnia. „Lajos, mikor ezt megtudja (álomlátás), a fátum ellen nem küzdhetvén, nemesebb boszút áll: *visszaadja országát Johannának*. Úgy hiszem, ez egészen *epikus szellem*-ben van.”¹⁸⁴ A fátum eszméje a klasszikus eposzok hagyománya. De a meggondolt Arany a tíz-parancsolatra is hivatkozik: meglátogatom az atyák álnokságait a fiakban, harmad- és negyed-iziglen; hivatkozik a hagyományra is,

182 [AJÖM XV, 310. (259. sz.)]

183 Tudománytár. — Közrebocsátja a Magyar Tudós Társaság. Szerkeszti Schedel Ferenc, az 1837. évi folyamat már Luczenbacher János. Kállay értekezése bő munka; az 1835. évi kötetben a 29–75. lapokra terjed, a 37. éviben a 261–311. lapokra.

184 E gondolat csirája Fesslerben van, de csak ennyi: „So musste Carl des I. unschuldiger Urenkel Andreas in seinem neunzehnten Lebensjahre endigen, und den Untergang beginnen, welcher im Rate des Schicksals wegen der an Conradin begangenen Raub- und Blutschuld über das ganze Haus von Anjou verhänget war.” III. 214. l.

Dlugossra, hogy a magyarok maguk tartották a Zách-eset óta: „Omnem felicitatem ab illis et regno eorum defluisse et innumeras clades et vastationes a barbaris in illos recidisse” (Lib. IX. p. 1005.). „Vajjon hibáz-é a költő (ki nem historicus), ha a nemesist magára a kegyetlenkedő királyra és nemzetségére fordítja?”¹⁸⁵

Ez hatalmas epikai felfogás, kár, hogy nem a hősrre vonatkozik; így ahelyett, hogy emelné, inkább háttérbe nyomja alakját. Ezért lesz, hogy e gondolatnak később csupán csökevénye maradt, Erzsébet öreg királyné önvádolásában. (T. Sz. VII. 28–30.)

Az egész elgondoláson a monda szelleme uralkodik, azt akarja pótolni a költő történelmi és népmeséi elemek vegyítésével. Erre az útra nem merőben képzelete csábította, hanem részben az epikai hagyomány, másrészt Horváth Mihály felfogása, ki az egész nápolyi hadjáratot csupán „regényes kaland”-nak nézi; nem kevésbé másik forrása, Budai, kinél e felfogáshoz tápot s adalékokat talált. Mindez olyanformán elegyül, mint romantikus költőinknek a magyar előidőkről szóló rajzaiban, s kevésbé illik akár a költő józan géniuszához, akár a két készen lévő *Toldi*-hoz.

Nem is sokáig haladt e csapáson. Emlékeztetőül föl jegyzi a tervet, de már változtatással, s mikor megint munkához lát, új úton indul. A négy éneket nem veti el végkép, hanem átdolgozza; reánk már ebben az alakban szállt át. Csak az I. ének marad változatlan, „az ovum, miből a mű kikel”. (Arany szavai a *Pro memóriá*-n.) Kézírása is csak ennek a régi, a többi újabb, egyforma a további, új résszel.

Ez az új munka, a *Daliás idők* fennmaradt első dolgozata, már más terven épül.

1850 elején már dolgozik rajta; május 7-én írja Szilágyi Sándornak,¹⁸⁶ hogy idejét főleg e költői beszélyre fordítja, mutatványt is kész belőle küldeni az *Emléklapok*-ba. De erre nem került sor. Ez év őszén, a szünetidőben Szalontán járt látogatóban Szilágyi István (dec. végi levele); akkor megmutatta neki, min dolgozik. Szilágyit furdalja „Lajos tette a fiúsításban”¹⁸⁷ (lev. dec. végén). Erre azért volt szükség, mert így a király közelebb lép Piroskához és a frigyhez, sorsáért reá is felelősség hárul. A költő már tudott egy fiúsításról: Losonczi Istvánról énekelte Tinódi, hogy szolgálatjáért a „felségös királ Minden várait engedé leányinak, — Fiákká tévé ő sok jószáginak”; ezt Arany is átvette *Losonczi*-jában: „A király felfogta özvegyét, árváját, — lányágra bocsátá a sok szép maradtat”. Budai Ferenc a *Rozgonyiak* közül Istvánról említi, hogy birtokait lányára szállította, II. Lajos király alatt.¹⁸⁸ Neki ennyi példa elég is lett volna, de Szilágyi kutat, búvárkodik,

185 A fátumról Lajos életrajzánál még ez van: „Itt (Aversában) jelenik meg álmában D. Károly, s felfedi előtte a fátumot, nagylelkűvé teszi Johanna iránt.”

186 [AJÖM XV, 275. (221. sz.)]

187 [Uo., 311. (259. sz.)]

188 Erre Vargha Ilonka mutatott rá: Arany *Rozgonyi Piroskájának keletkezéséről*. — *Beöthy-emlékkönyv*, 350. l. Szerinte ez vezette a költőt a Rozgonyi név választásához. Ilyen korbeli áttétel, mint költőknél gyakran, előfordul Aranynál is; utal Holubár és Tar Lőrinc nevére. — Tegyük

hogy Lajos korából találjon adatot, példákat. 51. július 5-én ír is három fiúsító donacionalis leveléről „ellent nem állhatván az országnak *szokásbeli ellenkező törvénye*”. „Tehát mindent önfejtől tett” — mutat rá Szilágyi, még teljesebb igazolásául a költeménybeli cselekedetének. „Ez, barátom, a spiritusnak egy neme. *Spiritus flat, ubi vult.*” „Ha te ezt *felhasználhatnád* ... nyer a mű”¹⁸⁹ — mondja. A hű barát most is buzgón segít, amiben tud. Nála sürget adatokat a költő a vitézi torna rendjéről (51 júl. 5.); ezzel Szilágyi nem boldogul, s Arany kénytelen beérni annyival, amennyit Kállaynál olvasott, azonfelül maga írt ki valahonnan, ezek szerint megy a III. énekben a bajviadal, a baj-mester dolga (ő fordította így egyik kijegyzésében a Tournier-vogtot).¹⁹⁰

Szilágyi István megint szorgalmasan küldözi a könyveket. Útnak indítja Székel István könyvét, *Cronica ez világ jeles dolgairul; ez elmondja a nápolyi utat*. Szilágyi figyelmezteti a dögghalál, földindulás említésére; „ettől féltében sietett Lajos haza”. A földrengést a költő néhány különálló stanzában ki is dolgozta. Küldi Fessler 3. darabját; Le Bret-től *Itália históriájá-t*, saját könyvei közül *Nagy Lajos védelmé-t*,¹⁹¹ s atyjának egy könyvét, *Neapel und Sicilian*;¹⁹² „kár, hogy a rezek kivesztek belőle”¹⁹³ (1850. dec. végén írt levelével). E kettő ma is megvan a költő könyvei közt, de semmit sem meríthetett belőlük. „Fesslernek még legtöbb hasznát lehet venni”¹⁹⁴ — írja barátjának, 51. jan. 18. Ebből mégsem készít jegyzeteket, mert kötete kéznél van. Mindössze annyit jegyez fel Ilosvai belső borítékján: „Hadra felhívás. Fessler. 653. l.” — ott a véres kard körülhordozásáról van szó. Ott van Fesslernél az egész történet egybefüggően, szélesen kitergetve, Budaihoz képest egy és más bővebben, egy-egy új vonással. Ysold alakja a végzetes

hozzá: *Rozgonyiné-járól* a költő Budainál olvasott; a család neve előfordul *Az egri leány*-ban és *V. László*-ban is.

189 [AJÖM XV, 374. (301. sz.)]

190 Kállay értekezésének második részében megemlítette a párviadalt, Holmgangot, s hogy azt nálunk lóhátról is vívták, hogy „a’ segédek tiszte volt a’ a bajviadal’ helyét is megnézni, valljon az egyenlőképen alkalmas-e mind a’ két félre s’ előre gondoskodni, ne hogy a’ szél vagy napsugára miatt egyik inkább szenvedjen, mint a’ másik”; azt is, hogy „a’ baj viadalt a’ királynak kellett bejelenteni s tőle engedelmet nyerni” (295., 297. l.). Tanulmánya első részében említi a prisdaldust — az istenítéleteknél vigyázó hatósági személyt; ez Aranynál a *Tetemre hívás*-ban jelenik meg. Rotteckből is kiírja több módját az isten-ítéletnek, többek közt: „Kit gyilkosság vádja terhelt, azt a meggyilkoltnak holttestéhez vezették, azt hívén, hogy ha bűnös, friss vér fog a sebből csergedni”.

191 *Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás hires magyar királyoknak védelmeztetések a nemzeti nyelv ügyében*. Tekintetes tudós Schwandtner Márton úr vádjai és költeményei ellen írta Horvát István. Pesten, 1815.

192 *Neapel und Sicilien*. Ein Auszug aus dem grossen und kostbaren Werke: Voyage pittoresque de Naples et Sicile de Mr. de Non. Mit 8 Kupfern. Sechster Theil. Gotha, bey Carl Wilhelm Ettinger, 1794. A penészes ó könyvbe bele van írva: Samuelis Szilágyi Jenae. 1851. febr. 1. Szilágyi Aversa topographiájához is ír ki adatokat.

193 [AJÖM XV, 310. (259. sz.)]

194 [Uo., 3276. (273. sz.)]

éjen (213. l.) a fekete zászló Endre halálfejevel, Lajos király római útja és Rienzi, megsebesülése Aversa előtt, Durazzo Károly vége, Szeredai esete (név nélkül, 309. l.), Wolfhard, Conrad, Werner; a pápa felmentő ítélete, a (korábbi) földrengés, melynek leírásából átvesz vonásokat.¹⁹⁵ Ekkor forgathatja jobban a krónikákat a részletek kedvéért; a kézirat alján feltűnik Turóczi, Oláh Miklós neve, többször hivatkozik Galeottira, kinek művét Schwandtner II. kötetében már 46. szept, elküldte neki Szilágyi István. Beéri vele, ha ezekben annyit talál, hogy Lajos király kissé hajlott vállú („fuit autem homo ... aliquantulum in humeris curvus”. Gal., Pars III. Cap. LV.), vagy hogy nálunk tornán is hegyes lándzsa járta. Így szedegeti össze az apró vonásokat. Podhrászky *Budai krónikája*-ból följegyzi: „Lajos idejében a magyar király, midőn valakit vitézzé avatott, övvel ékesíté fel”.

A főbb szereplőket egymás mellé állítja egy kronológiában, Ilosvai-példányának bekötési tábláján, a belső fehér lapon; ezzel maga előtt akarja őket szemléltessé tenni.

„Károly nőszik 1320; † 1342, Lajos születik 1326, Toldi 1320, Endre (hihetően) 1327, † 1345 (18 éves), Endre és Johanna 1343 (16 évesek). Első hadjárat 1347/8. Fekete halál 1348. Második hadjárat 1350, Toldi 1348 = 28 éves, Lajos 22 éves, Lajos † 1382 (56 éves).

A költő most elhagy minden mesebeli és babonás vonást; ha az első tervnél szabadjára bocsátotta képzeletét, most szigorúan ragaszkodik a történelemhez.

Népdalsorok helyébe megint Ilosvaiból keres mottókat. Egész elgondolása megváltozik. „Érezve, hogy maga a sikertelen szerelmi kaland nem elég cselekvény: valami nagyobb történeti eseményhez, jelesül a nápolyi hadjárathoz akartam támasztani, oly módon, hogy Toldi szerelme annak mintegy episdja legyen: azért neveztem, általánosabb címmel, *Daliás idők*-nek. Tehát egy epos (quasi népies epopoeia), benne Toldi a kiválóbb hősök egyike, s az ő kalandjai, szerelme egy nagy episd.” Így mondja el maga a költő az új tervet, harmadfél évtized múltával, a megérett műnek, *Toldi szerelmé*-nek előszavában. Az első terv Toldi életét csak történeti háttérre akarta fektetni, — most epizóddá vált a történelmi részben. „Címe nem volt már Toldi.” (U. o.)

A tartalommal megváltozik az egésznek műfaji jelleme s elnevezése is. Eleinte Petőfi és Szilágyi Sándor előtt költői beszélynék nevezi. (P. 48. ápr. 22., Sz. 50. máj. 7.)¹⁹⁶

195 Fessler III. 198. „...gewaltiger Sturm, begleitet von anhaltenden Blitzen ... brachte das Meer in Aufruhr ... stürzte ... Gebäude nieder... Schiffer litten Schiffbruch mitten im Hafen... Der grosse Tag des jüngsten Gerichtes schien da zu seyn. Die frechsten Sünder bekehrten sich ... alle Feindschaften versöhnt.”

A földrengés töredékében: csattog szakadatlan... fellázad a tenger... torony, ház reng belé... a hajósok népe hajótörést szenved... a révbe... Azt hinnék, jelen van az ítélet napja, Szánja-bánja bűné, az istentelen is, Megbocsát egymásnak halálos ellen is.

196 [AJÖM XV, 200. (140. sz.); 275. (221. sz.)]

Toldy Ferenc előtt most népies eposznak (51. ápr. 3.).¹⁹⁷ A népiességet mindig szem előtt tartja; midőn e részből Gyulainak felolvas, akkor is arról beszél: „leginkább szeretné, ha a ponyván kaphatna hírré, akkor nagy és állandó közönsége lenne, s mi legtöbb, maga a nép”.¹⁹⁸ A másik két *Toldi*-t is oda szánta volt.

Szembeötlő a változás a cselekvényen. A költő ritka szerencsével tudja újból megeleveníteni az első rész hatalmas, szenvedélyes Toldiját. A lovagi szabályokhoz nem tört, duzzadó erejű hős harcjátékon sem érti a tréfát, felindulásában ott is halált osztogat; mikor látja, hogy egymás után három viadalban mind Holubár győzött és így ő a nyertes, látja a könnyekre fakadó Piroskát: szenvedély és düh egyszerre támad fel benne, mit sem adva a vitézi torna törvényére, neki ront a győztesnek s levágja. Ezzel Piroska is, az egész mű is megszabadul Holubártól, csak hogy viszont egy halálos végű párbaj került ebbe a részbe is, szinte ismétlése a fiatal bajnok első hőstettének. De Miklós ezzel maga idézi fel sorsát; amit elkövetett, lovagi törvény szerint gyilkosság; büntetését a király maga csak száműzésre enyhítheti. Így Miklóst éppen győzelme mindjárt meg is fosztja attól, ami harcra indította: szerelme tárgyától. Toldi kardjában egyúttal a tragikum pallosa villámlik, s ez rajta üt sebet. Gyulai a költő felolvasásából első hallásra mindjárt észrevette, hogy itt az epikai erő magasabb fokon jelenik meg, mint az első részben, mely inkább költői beszély, s az idilli képek és kedélyes jelenetek mellett ott áll a tragikum is. (*Erdélyi úti benyomások.*) S mindezt a költő úgyszólván egyetlen vonással, néhány strófában érte el, mindjárt a II. énekben, hogy ez rögtön ellentétbe forduljon az elsővel, s egyszersmind megvesse az egésznek alapját. Mennyire a régi Miklós ez, aki nem ad halálra és száműzésre, s naiv bizalommal egészen természetesnek veszi eljegyzésüket, biztosnak a jövődő boldogságot. Ismételt búcsúzása, amint nem tud megválni, tiszta néprománc.

Riedl az egész töredéket „derűs eposznak” nézte, melynek tervére csak leányának halála után borult volna rá a költő „lelkének árnya”. Igaz, Arany gyönyörűséggel merül el az idilli képek festésében, mintegy tartóztatva hősétől, magától a sötétebb sors megindulását. De Toldi vétsége és száműzetése, mire Riedl ügyet sem vet, előre veti árnyékát.

A munka gyorsan ment. Eleinte két esztendő t szánt rá. Tompa legalább ezt írja 51-ben, Szent György napján: „Ha elkészítéd két év alatt, jó, ha 6 alatt, úgy is jó”.¹⁹⁹ (Kiadatl.) 51 áprilisában azonban arról tudósítja Toldyt Arany, hogy már szinte az ötödik énekig előhaladt.²⁰⁰ Már a befejezésből, a művétől való búcsúzásból is szállinganak sorok a papírra. Ilosvai bekötési lapján belül oda rója:

197 [Uo., 352. (288. sz.)]

198 Gyulai Pál: *Erdélyi úti benyomások.*

199 [AJÖM XV, 360. (292. sz.)]

200 [Uo., 352. (288. sz.)]

Most, egyszerű ének, szállj Isten hírével!
 Tápláltalak szívem legbecsesb vérével:
 Pellikánfi vagy te, nem vagy büszke kócsag,
 Tollaidd, mint ezé, nem olyan kapósak.

Már a kiadás felől is gondolkodik, fametszetekkel. Tompa kételkedik e terv sikerében; „az csak ‚elröppenő álomkép, csalódás’, mint egy pataki chorusbeli énekben vagyon, — azt a magyar irodalom és nemzet kebelében soha el nem éred”.²⁰¹ (Márc. 27., kiadatl. lev.) Az I. ének ekkortájt közre is adja a *Losonczy Phönix*-ben.²⁰² Májusban Gyulai előtt úgy számít, hogy „nyár folytán kész lesz”;²⁰³ ennyire bízott a geszti csendben. Meg is írja ott lelke békéjében a gyönyörű V. ének, amint Toldiné háztűznézni megy. E harmatos bájú jelenetben még egyszer felújul az I. ének idilli hangja, szereteteinek boldog reménysége, miközben Toldi már bujdosik. Meltó párja e jelenetnek, amint Toldiné a király anyja elébe készül kegyelmet kérni, — de, mint *Toldi szerelmé*-ből tudjuk, nem lágyíthatja meg. Látszik, hogy a költő szívesen időzik ily jeleneteknél, hol a való életet festheti.

Toldi sorsa most szorosabban kapcsolódik a történeti eseményekbe, mert a király már ott a vitézi tornán vesz hírt öccse balsorsáról, s a hős boldogságáról érezzük, hogy múltó epizód. Toldi bujdosatánál a VI. ének valósággal halmozza a történeti adatokat; el van törülve a tündér kísértése, helyébe történeti lehetőség lép: a lengyel király kedvesének, Eszternek csábítása; Toldinak ezen támadt felháborodása népies ízű adoma az ösztön hirtelen emberéről, jól illik Toldinak s jobban érezteti Piroskához való hűségét, mintha merő harc tartóztatná.²⁰⁴

Mint alakult volna e dolgozatban Piroška sorsa, mily alak s minő események töltötték volna be Holubár szerepét — nem látni. Mielőtt a költő a meseszövében e fordulathoz ért, megáll ott.

Ezidőtájt olvasta, még Szalontán, Toldy Ferenc értekezését Ilosvairól, hogy 1746-i kiadása hiányos, s hogy általában a Toldi-mondának egy nagy részét felhasználatlanul hagyta. A költő megörül ennek. Neki hasonlíthatlanul többet érne, ha magából a mondanékből vehetné az anyagot. Megkéri Toldy Ferencet, íratná le neki a hiányzó verseket, „mind pedig az egész Toldi mondát, teljes kiterjedésében, hogy tervét, ha még lehetséges, ahhoz idomíthassa”, s küldje le Kovács úr által. „Ki tudja, mit, hol használhatok? építőnek, míg műve nem kész, az anyag sohasem

201 [Uo., 350. (286. sz.)]

202 Érdeme szerint fogadják. A *Remény*-ben azt írja a *Phönix*-et ismertetvén Atádi. „...minden bötűjében magyar, lelkünkhöz szóló, természetes egyszerűségével megragadó, kifejezései sajátosságában egészen nemzeti” (209. l.).

203 [*AJÖM* XV, 831.]

204 E részben a maga megjelölte krónikákon kívül Fesslerre támaszkodik, III. 326., 330.; Eszterről a 430. lapon van szó; Küküllői idézett részét Túrócziájában a 315. lapon aláhúzta.

fölösleges”²⁰⁵ (51. ápr. 28.). Röstelt is volna „valami fönlevőt s felhasználhatót fel nem dolgozni”. (U. o.) Toldy Ferenc az első rész jeligeiből rájön, hogy Arany ösmeri a kérdéses tizenöt versszakot; szépen leíratva, mégis elküldi neki értekezését, „e szép, de már csak romjaiban fenlévő tárgyról”;²⁰⁶ Dugonicsot is készséggel leírta, bár nem tud benne, amit használni lehetne (ápr. 16.). Később megküldi Ilosvairól szóló újabb értekezését²⁰⁷ is: „Isten adjon kedvet, erőt és életet a gyönyörű munka befejezésére.”²⁰⁸ (Jún. 3., kiadatlan.)

Segítség helyett Toldy Ferenc még kétséget oltott a költőbe. Ekkorra már olvasta az I. éneket a *Losonczy Phönix*-ben. E kezdet „aggódtatná”, „hogy Toldi nagyon korán fogatik a szent igába s ez által eleje vétetik számtalan érdekes szövődésnek”; de bízik a költő, találmányos elméjében²⁰⁹ (ápr. 15.). Nagy könnyen úgy akarna ezen segíteni: „A kedves Piroskának *suo tempore* meg kell halnia”²¹⁰ (51. május 2.). Aranyra erre már az első elgondolásban lélektanibb terve volt; meg is nyugtatja tudós barátját, hogy „a szent iga el is maradhat”²¹¹ (51. ápr. 28.). Eddig bízott tervéhez: „Ha a Toldi-mondából kevés van, vagy semmi nincs is fel, azon felül, mit már ismerek, az engem, mint író, nem aggaszt”²¹² (Toldynak, ápr. 28.) — mégis csalódást érezhetett, mikor az Ilosvaitól remélt segítség cserben hagyta. Számított a hagyomány termékeny segedelmére; várakozás közben bizonyára újra mérlegelte érvét, s töprengő természetét kétségek ostromolták. Kovács látta Geszten, mint „tépelődött azon a nagy tévedésén, hogy Toldit választotta népies hősének, akinek élete legnagyobb részét az udvarban tölt el. Valósággal megakadt abban a nehézségben, hogyan dolgozza ki az udvari élet eseményeit az ő népies nyelvén”.²¹³ Egyik énekét kétszer is eltépte, beszéli Kovács, de arra rosszul emlékezik, hogy az a II. lehetett: az régen készen volt; az udvari élet rajza a IV.-ben kezdődik, itt pedig sikerült, annyira, hogy strófáit *Toldi szerelmé*-be is átvitte a költő. (II. 21–27.) Áprilisban már az V. ének felé járt, mint Toldy Ferencnek írta.

A munka időnként megakadt, meg is állott. Mi állította meg?

„Az idő ... nem volt alkalmas hosszabb költői dolgozatokra” — mondja maga; lelkületére ez időszak „ólomsúllyal borult”. „1848-ig, három év alatt (pedig szellemnyügző hivataltól éjente lopott órákban) négy nagyobb dolgozatot fejeztem be. E korból nincsenek töredékeim...” Az újabb évek nagyobb munkái, *Katalin* kivételével, rendre töredékben maradtak. „Hajtott a munka ösztön, de nem talál-

205 [AJÖM XV, 366. (293. sz.)]

206 [Uo., 354. (290. sz.)]

207 Új művéből: *A magyar történeti költészet Zrinyi előtt*. Bécs, 1850.

208 [AJÖM XV, 369. (298. sz.)]

209 [Uo., 355. (290. sz.)]

210 [Uo., 367. (294. sz.)]

211 [Uo., 366. (293. sz.)]

212 [Uo., 365.]

213 Kovács János emlékezései, tollba mondva Gyöngyösy Lászlónak. Kiadva *ItK*, 1912. 416–18. l.

tam irányomat. Az a derült nagyobb munka, melyben 1848 előtt hősidylli képeket kezdtem rajzolni (*Toldi*), elvesztette rám varázsát.” (Az *Elegyes darabok* előszavában.) A nemzeti katasztrófa romjai közt, mikor lelke keserűséggel van tele, nem könnyű beleélnie magát a *Daliás idők* hangulatába.

Pedig ösztönzésben nem volt hiány. Tompa már a puszta terv hallatára azzal biztatja: „...a hármias *Toldi*, ha kiviheted, az első magyar könyv lesz, az első nagyszerű *epos*, mert Vörösmarty költeményei, kivált *Zalán*, igen messze állnak attól... Zrinyi kétségen kívül jobb, de ez is nyelv és költői képességben természetesen hátra van a mai idők szüleményei mellett”²¹⁴ (50. András napján, kiadatlan.) A *Phönix*-beli mutatóványt pedig gyönyörűnek találja (51. Szt. György napján, kiadatl.).²¹⁵ Olvastára Toldy Ferenc is újból fellelkesül. „Kegyedtől én egy magyar Odüsszeát óhajtok maholnap olvasni. Az első *Toldi* egyik legszebb műve költészetünknek, azt senki sem képes meghaladni, csak ön”²¹⁶ (ápr. 16.).

Másnemű előismerés is bátoríthatná. Nehéz abban a korban költői műre kiadót találni; Tompa folyvást panaszkodik, regéit ingyen is odaadná, csak valaki kinyomassa. S íme, a *Daliás idők*-ből alig lát napvilágot az első ének, Nagy Ignác tüstént ír a költőnek: „Könyvkiadó társulat elnöke vagyok. Ha önnek sajtó alá bocsátandó nagyobb költeménye, vagy apróbb kiadatlan gyűjteménye van, méltóztassék azt mielőbb hozzám utasítani és díját meghatározni, én tüstént fizetni fogom”²¹⁷ (51. ápr. 12., kiadatlan). Ő Tompát is felszólította, de a társulat rövidesen megbukott. (Tompa Aranyhoz, júl. 13., kiadatl.).²¹⁸ Ősszel Heilprin miskolci könyvkereskedő tudakolja Tóth Endre útján, ki örömet vállalkozik e megbízatásra: mi szándéka a művel, melyről Heilprin Lévytól és Jókaitól azt hallotta, hogy alkalmasint be van végezve. (Vatta, 51. okt. 25., kiadatl.).²¹⁹ E nagy várakozás Aranyra inkább csüggesztőn hatott; a kiadott rész becsével együtt fokozta szemében a folytatás nehézségét, s ez habozóvá, késlekedővé tette.

Gyors munkához szokott alkotó kedve zsibbadni kezdett. „Nagyon megszoktam — írja művéről Szilágyi Istvánnak (51. jan. 18.) — s nálam valamely művem megszokása után következik a megúnás. Igazán, nálam addig kell ütni a vasat, míg meleg. Ezt már több ízben tapasztaltam, amit hevenyébe kivitem, kiment, amivel sok komédiát csináltam, rendesen belesültem. Nem csodálom, hogy Virgil tűzbe akarta dobni könyvét, min tíz évig rágódott; az ember a legszebb gondolatokat annyira megszokja: hogy végre semmi szépet sem talál benne.”²²⁰ Mély megfigyelése ez az alkotó természetnek. Nem ritka eset, hogy a hosszan tengődő

214 [AJÖM XV, 306. (256. sz.)]

215 [Uo., 363. (292. sz.)]

216 [Uo., 354–355. (290. sz.)]

217 [Uo., 353. (289. sz.)]

218 [Uo., 375. (302. sz.)]

219 [Uo., 400. (326. sz.)]

220 [Uo., 328. (273. sz.)]

terv kihűl, a kohó tüze kialszik a késlekedésben, mielőtt az érc formába ömlenék: túlságos lassú érlelés alatt elsorvad a kidolgozás ingere, ha munka közben is nem kecsegtet a lehetőségek közt való szabad válogatásnak meglepetése, a képzelet játékanak gyönyörűsége, mikor a szellem kidolgozás közben is alkot, s nem a gondolatban már kitaposott gyalogúton mendegél. A művésznek szüksége van nagy tervei közt egy-egy kisebb munkára, mely játszva halad s a befejezés örömeiben részelteti.

E kettős lelki szükség is oka, hogy a *Daliás idők* kidolgozása a VII. ének elején megszakadt. Nem a költő munkakedve vagy éppen tehetsége apadt el, hiszen rögtön új tárgyak felé fordul: egyik kész meseanyag, csak alakítást kíván, játékosan siet a befejezéshez, ez *Jóka ördöge*; a másik, nagyobb tervben a kor keserű hangulatát fejezi ki, mely régóta felgyűlt benne: ez *A nagyidai cigányok*.

Jóka ördögé-nek alapja ősrégi mese-tárgy; szétágazó családfájának gyökerét Zlinszky Aladár a Pančatantráig tudta visszavinni. Az ind mesében egy szegény brahmin a pusztában bújdosik házsártos felesége elől; összeakad egy démonnal, aki sokáig élt az ő udvarán egy fa tetején, de nem bírta kiállni az asszony szüntelen nyelvelését; megszánja a brahmint, felbiztatja, hogy ő megszáll egy királylányt s csak a brahmin szavára hagyja el. A brahmin a kuruzslásért elnyeri a lányt s fele királyságot. Máskor is próbálkozik, de a démon többet nem fogad szót; erre a ravasz brahmin azt mondja: jön a felesége, — ettől a démon megfutamodik. Széltében elterjedt mese, keleten, nyugaton egyaránt.²²¹ Zlinszky két tagra hasítja; egyiknek gócpontja a mindig ellenkező makacs asszony,²²² második a szegény ember mint orvos; ez, a kényszerítés motívumával megtoldva, a botcsinálta doktor mesekörévé nő, amelyet Molière is feldolgozott. A másik ágból hajt ki Zlinszky szerint Tompa *Három a daru* költeménye; de népmeséink közt is rátalál, a *Mondjad hát: széna* címűben. Itt egy truccos menyecske beteg lesz belé, mert ura nem mondja a szalmára, hogy széna; el is temetteti magát, s meg nem szólal; de az ördög visszahozza hátán a földszínére; erről meg le nem száll, míg egy huszár kardot nem ránt reá. Ennek az ördög hálából ördögűző hatalmat ad, de

221 Kunos Ignác: *Jóka ördöge a törököknél*. — *Nemzet*, 1887. febr. 19. — Később: *Török népmesék*; eredetijét gyűjtötte és magyarra fordította Kunos Ignác. Vámbéry Ármin előszavával. Kiadja a Kisfaludy-Társaság, 1889. — A 78. sz. — Megvan az *Ezeregy éjtszaká*-ban, is, a Vörösmarty által kiadottak közt, *A favágó és a szellem* címen (1829). Halász Ignác a finnek és lappok közt találkozott e mesével; ott a szegény ember a megszemélyesített betegséggel áll össze. — *Jóka ördöge a finnekél és a lappoknál*. — *PN*, 1892. dec. 25. — Melich János több szláv változatra figyelmeztette Zlinszkyt. Zlinszky Aladár tanulmánya: *A gonosz asszony meséje és Jóka ördöge*. — *ItK*, 1899. IX. 15–40 l. — Hasonló mesét ismertet H. Günter: *Die christliche Legende des Abendlandes* c. művében, 113–114. l. *Religionwissenschaftliche Bibliothek*, II. Heidelberg, 1910. Az irodalomban Radó Antal Machiavelli *Belfagor*-jára mutat rá (*Az olasz irodalom története*, I. 391. l.), Elek Oszkár pedig La Fontaine *Belfégor*-jára (*EPhK*, 914. 816. l.) Mindez a mese élet- és irodalom-képességét mutatja.

222 Ilyen *Az ördög és a vénasszony* c. angol ballada, melyet Lévay lefordított.

harmadjára nem hajt szavára, csak mikor a furfangos huszár azzal ijeszt rá: jön a székely menyecske. E mesét Arany László és Gyulai Pál közölték *Népköltési gyűjtemény*-ökben (III. kötet), rámutatva, hogy „variansa van kidolgozva *Jóka ördögé*-ben”; Krizának két rokon meséjére is utalnak.²²³

Arany nem mese alakjában bukkant rá e tárgyra, hanem egy elbeszélésben, de az álruhában is fölismerte a mese vonásait. A győri kalendáriumban vagy *Helmezczy Társalkodó*-jában olvasta *A gonosz nő és az ördög* elbeszélést; a férfi neve itt Joka.²²⁴ A főbb pontokban Arany műve megegyezik a beszéllyel. Ebben az asszony megnézi urát a mezei munkánál s hazamenet beleesik egy ó kútba, melyet „a fű egészen benőtt”; a férj kötelet ereszt le érte, fel is húz valami „feketének látszót”; „mint ijedt meg, midőn ... benne ... az ördögöt ismeré meg”. Vissza akarja lökni, nagy könyörgésre mégis kimentí, az pedig elpanaszolja, hogy az asszony „pervágyától” „ezen egy oldalomra egészen halvány lettem.” Hálából megígéri, hogy beleveszi magát egy királylányba, de tüstént elhagyja a Joka szavára. Így történik; a király lányának kezét, országát kínálja segítség fejében, de „ki ezen próbát merészlendi, a nélkül, hogy három nap alatt javulna a beteg, irgalom nélkül felnyársaltatik”. Joka „a poroszlóknak mint híres orvos jelenté magát s rögtön a király elibe kért vezetetni”. „Pár értetlen szót mormogott”; az ördög elkotródik, de inti, hogy többet ne próbálkozzék, mert kárba vész fáradsága. Nemsokára a szomszéd király „önkézírásával” kéri segedelmét, majd haddal fenyegetődzik; ipa is unszolja, s Joka ráadja fejét, remélve, szép szóval majd ráveszi az ördögöt, hogy elhordja magát. De az rátámad: „Nem tiltottam-e meg, itt engem fölkeresni?” Joka szabadkozik: nem akar ő semmit, csak felesége elől szalad; mit hallván az ördög, kiugrik az ablakon.

Jóka ördögé-nek cselekménye ízről-ízre egyezik ez elbeszéléssel, csak hogy a költő lépten-nyomon új leleménnyel önt bele életet és művészi hatást. Szerkezete összekovácsolja a mese két tagját; az első részt, melyet a mesék elnagyolnak, nyomatékosan kidolgozza; a házastársak bemutatása, burleszki vonásokkal,

223 Zlinszky egy másik magyar mesét is említ, Gaál György gyűjteményében, *Märchen der Magyaren*, 1822, 4. db., *Des Teufels Schrecken*; itt az ördög is felesége elől bujdosik.

224 Forrása érdekesen derült ki. Szél Farkasnak egy régi nyomtatvány néhány kiszakított levele került kezébe, rajtok Sz. M. szerzőnek ez elbeszélése. — Zlinszky kikutatta, honnan valók e lapok: Magyarországi, különösen győri kalendárium Krisztus urunk születése után 1844. esztendőre, özvegy Streibig Klára betűivel. Később Czöbel Ernő rájött, hogy a naptár az elbeszélést szóról-szóra a *Társalkodó*-ból vette át (1842. szept. 10. és 14.); itt a szerző is meg van nevezve: Szalay Mihály; a cím alatt: „Népmonda, Fogl után.” (*EPhK*, 1912. nov., 830. l.) Vogl Nepomuk osztrák költő (1802–66) magyar anyától született, sokáig élt a Dunántúl, több mesét hallott egy szlavóniai embertől, s azokat feldolgozta: *Volksmärchen von Joh. N. Vogl*. Wien, 1837. *Das böse Weib und der Teufel*. E könyvet Zlinszky fölkutatta s megállapította, hogy Szalay Mihály szóról-szóra fordította Voglt. A szlavóniai származás igazolta Zlinszky föltevését, ki a Joka (= Jankó), Mara, Rada király (= Radivoj) nevekből a mesét szerb eredetűnek gyanította. Zlinszky újabb cikke: *EPhK*, 1913., 438. l. Arany költeményét viszont szerbre fordította Popovics Mita, a *Jabor* c. szép-irodalmi lapban, 1886. 32. sz.

a cselekmény megindítója és alapja. Mily eleven a házsártos némbor, aki még álmában is rugdalózik; a tutyimutyi férj, kit a veszekedésnél jobban kihoz sodróból az asszony szokatlan hallgatása; gyávasága bosszuállásról képzelődik, gondolatban aközt válogat, hogy megöli vagy elveri feleségét; de csak odáig megy, hogy alamuszi gúnnyal ugratja ki belőle a szót, mire az asszonyt tüstént előnti a pulykaméreg, s megint felülkerekedik. Ez a költő leleménye. Lépésről-lépésre fokozódik a komikai erő. Itt kezdődik voltaképpen a cselekmény, amint a munkára kizavart Jókai gyönyörűséggel nyúvi a kendert, mintha Judit haját tépné; rátámad az éhség, mint láncos komondor, mégis kárörömmel lesi, amint az ételt hozó Judit lezuppan a kútba, mint egérfogóba. Ez állati hasonlítások az indulatot és eseményt a komikum alsó fokára szállítják, hol a tárgy is mozog. Jókai éhgyomra sajnálja a kását: ez a lelkifurdalás paródiája, mondotta Salamon Ferenc;²²⁵ ezért bocsát le egy rekettyéből font gúzszt az asszonyért. A részletekben valódi költői eszközökkel találkozunk, népies alakban s komikai módon. Jókai nehezeli a terhet a gúzszon, oda pillantva, nem hisz a szemének, megijed, felfohászodik; a költő is közbeszól, hogy nem hazugság, *úgy látta, mint most*; — ily folytonos érdekkeltetés és feltartóztatás után derül ki, hogy az ördögöt húzta fel. Mint Midasnál arannyá, a költő érintésére minden szín magyarrá változik; a két szerződő parolázik, lakomát csap; az ördög a puszták ördögsekéren gurul tova; bolha alakjában bújik a királylány fülébe; a királyné légycsapóval ül a beteg ágya mellé; a határhányás, az ördögűzés a gyermekek játékos madár-nyelvén,²²⁶ a szomszéd király levele — mind a nép életéből s képzeletéből szakadtak. Minden porcikán lelemény s műgond érzik.

Változtat az elbeszéléseken abban, hogy nála Jókai másodjára nem kérleli az ördögöt — ami hátráltatná a kifejtést —, hanem egyenest paraszt-fortélyal ront rá, ijedelme meggyőzi, meg is futamítja amazt, miben a komikum hirtelen tetőfokára jut. Legfőbb változtatása, hogy tovább viszi a mesét s nem ejti ki belőle Judit asszonyt; az hagyományos felfogás, hogy az ördög elviszi a vele szerződőt; itt a lóvátételért méltán áll különös boszút azzal, hogy Jókait a pokolban összezárja feleségével, ami az egészet kikerekíti; a mesét kiindulásához viszi vissza, megint Judit kerül felül, örökössé válik kárpálása s Jókai szenvedése. A jelentéktelennek látszó mese kivitel dolgában művészi; egyöntetűsége, arányai, fejlesztése példaszzerű, változtatásai tanulságosak egyszerű népies voltában is (mert Arany, amint kalendáriumból vette tárgyát, feldolgozását is abba szánta). Művét maga is kedvelte; megmutatta tanítványának, egyik levelében a tisztelet küldéseknél emlékezteti a király levelére (51. nov. 12., kiadat.).²²⁷

225 *Irodalmi tanulmányok*, I. 90–96. l.

226 Jókai szarka-cseregésnek nevezi *A lőcsei fehér asszony* regényének *A nyaktörő versenyfuttatás* c. fejezetében.

227 [*AJÓM* XV, 411. (331. sz.)]

E könnyed munka felüdíti s élészti kedvét költője egy nagyobb humoros műre, *A nagyidai cigányok* írására. Bele is fog Geszten, de kidolgozását egy váratlan fordulat félbeszakítja.

Ősszel levelet kap Mentovich Ferentől, kit személy szerint még nem ösmer, de verseiből igen: neveik sokszor találkoztak szépirodalmi lapokban. A levél arról értesíti, hogy a nagykőrösi egyháztanács meghívja őt gimnáziumába, a magyar irodalom tanárának. Mentovich nagyon szeretné, ha Arany elvállalná az állást. Biztatja, hogy fizetésüket ötszáz forintról hamarosan hatra emelik; szellemi élettel Kőrös nem kecsegteti ugyan, de a tanári kör pótolja e hiányt, s ha a vasút kiépül, kétóránnyira lesznek Pesttől. (Levele kiadatlan.)²²⁸ A hivatalos meghívás is megérkezett s gondolkodóba ejtette a költőt. Az elhatározás nem könnyű. Ez állás biztosnak látszik, de aggodalmas lelkiismerete fontolóra veszi, hogy, bár praeceptorkodott s most is nevelősködik, nem készült tanárnak; szülőföldjéről sem szívesen szakad el. Közben azt is megtudta, mit Mentovich buzgalma elhallgatott előtte, hogy a magyar irodalomra már megválasztották Szász Károlyt, de Szász kész átvenni a matézis tanszékét, csak hogy az irodalmit átadja Aranynak. Készségét Szász Károly, mihelyst Kőrösre érkezett, maga írta meg a költőnek (okt. 11.). Hogy meghívása „nem legelső lépéssel történt, az ne sértse kegyedet. Elvül vala felállítva a magokat jelentők közül választani, s bár Ön neve tisztelettel említették és sokan óhajták is, — amaz elv szerint lehetetlen vala elválasztatnia. Ettől most elállottak címiseink... Ha kegyed a meghívást elfogadja, én örülni fogok”.²²⁹ Ennek tudása megkönnyíti Aranynak a döntést. Október 14-én megköszöni az egyháztanács bizalmát. „hajtottam volna, hogy mielőtt e fontos lépés meg vagy meg nem tételére magamat elhatároznám, hosszabb időm jutott legyen a meggondolásra, hogy ekképen, eröm s körülményeim lelkiismeretes számbavételével, se az elfogadás könnyelműség, se az el nem fogadás hálátlanság bélyegét ne viselje magán.” „Kénytelen fájdalmasan kijelenteni”, „miképp anyagi körülményeim miatt nem vagyok oly állapotban, hogy ... az átköltözéssel és behelyezkedéssel járó — reám nézve tetemes — költséget fődözhessem”.²³⁰ Mentovichnak azt is őszintén megírja, hogy Szász áldozatát „becsületbeli” akadálnak érzi, Szász siet a fölvilágosítással, hogy ő előbb a számtanra folyamodott, mert az egyetemen azt tanulta s csak ha azt el nem nyerheté, ajánlkozott irodalomra vagy történetre; s minthogy a számtantól két pályázó is visszalépett, Mentovich, az ő volt nevelője s ottani megbízottja, — „örömmel kapott részére az üresen maradt számtan után”.²³¹

228 [Uo., 390–391. (313. sz.)]

229 [Uo., 394. (316. sz.)]

230 Kiadta Benkó: *A. J. tanársága Nagy-Kőrösön*, 13–14. l.

231 Mindezt, a Mentovichnak írt levelet is, Szásznak 51. okt. 18. kiadatlan leveléből tudjuk. [AJÖM XV, 395. (318. sz.); 396. (321. sz.)]

Közben a kőrösiek neszét vették, hogy Aranyt Kecskemét szintén hívja tanárnak.²³² A két város közt régóta vetélkedés folyt a felgimnáziumért s egy főiskoláért. Szász Károly figyelmezteti a költőt, hogy Kecskeméten aligha sikerül a főgimnáziumot kiépíteni (okt. 18.).²³³ Mentovich pedig a kőrösi előjáróknak magyarázta, mily tisztesség volna városukra, ha a nemzet költője ott tanítna. Egy kékbeli presbiter megsokallja a dicséretet s elkiáltja magát az ülésen: „Aranszekeret küldjünk elébe!” Az egyháztanács azonban kész a segítségre; elhatározza, hogy utazási és költözőköltségre 120 ezüst forint fizettetik. (Okt. 19.)²³⁴ Jánosi Ferenc ezt az ülés után nyomban megírja Aranyra még a hivatalos értesítés előtt.²³⁵

Ez áldozatkészség mintegy kötelezi Aranyt, mert lemondásának okául csak a költséget hozta föl; az elismerés, ragaszkodás meghatja, vonzza a neki való állás, a művelt környezet. A rábeszélés sem hiányzik; erre vet később: „Magam feje után nem hagytam volna én oda csendes Ermenonvillemet, de a tanácsadók! azok a tanácsadók! Félttem, hogy bolondnak kiáltnak ki, meglőnek”, (Szilágyi Istvánnak, 53. febr. 5.) Ily fontos dologban az ember könnyen megbánja első elhatározását. 21-én értesíti az egyháztanácsot, hogy az állást elfoglalja, „fenntartván mindazonáltal az e székhez kapcsolandó melléktudomány iránt belészólásomat”. Néhány nap türelmet kér, házi ügyeinek rendbehozatalára, Ígérve, hogy „a kért várakozási napokat lehető legkevesebbre fogja szorítani”.²³⁶ Szásznak külön is ír, tréfásan reá fordítva a Vojtina-levél két sorát: „Ejnye Kari, hát hogyan illik a — Poésishez az arithmetika?” A püspök Arany megválasztásán külön levélben fejezi ki örömét az egyháztanácsnak.²³⁷

Elbúcsúzik hát Gesztől. Domokos még meglátogatja az utolsó napokban Szalontán, maga adja át *Búcsúhangok* c. versét, melyben magát is családtagnak, a költő gyermekei közé szeretné számítani.²³⁸ Levelében szívesen emlékezik e látogatásra, a barátságos szobára, hol a költő beszélgetett vele, míg a két gyerek pörölt, mert Laci elhánnya Juliska bábjának kalapját. Levelét, melyben erről szó van, november 2-án már Nagykőrösre címezi.²³⁹

A költő csakugyan nem sokáig váratta Kőröst. Néhány nap alatt felkészültek az útra. Kevés bútorukból is eladogattak, hogy a fuvar olcsóbb legyen s később

232 Ercsey, 58. l. és Szász okt. 18-iki levele [AJÖM XV, 396. (321. sz.); meg is választották; a kecskeméti egyháztanács erre vonatkozó jegyzőkönyvi kivonata a szalontai Csonka torony Arany-múzeumában van. Debreczeni István katalógusa, 34. l. 43. sz.]

233 [AJÖM XV, 397. (321. sz.)]

234 Benkó könyvében, 15. l. Az arany-szekér esetet a *Kolozsvári Közlöny* mondja el, 1882. dec. 3. számában. Mentovich *Toldi szerelmé*-nek olvasása után, halálos ágyán, erről az arany-szekérről írt néhány kusza verssort, melyekkel régi barátját készült üdvözölni.

235 Debreczeni katalógusa a szalontai Arany-múzeumról, 34. l., 45. sz.

236 Benkó, 15–16.

237 Benkó, 21. l.

238 Megvan verskötetében; kéziratát a költő eltette s ráírta: „Itthon létemben adta át”.

239 [AJÖM XV, 403–404. (328. sz.)]

Pesten vásároltak újat.²⁴⁰ Még a folyóiratokat is Ercseynél hagyta, melyek munkáit közölték.²⁴¹ Neki adta át két régebb színművének kéziratát is, hogy égesse el.²⁴²

Nehéz szívvel hagyta el Szalontát, hogy annyi küzdelem és csalódás után, harmincnégyéves korában, új helyen új pályát, új életet kezdjen.

240 Ercseyhez, 51. nov. 12. [Uo., 407. (330. sz.)]

241 Levele Ercseyhez, 53. május 20. [AJÖM XVI, 219. (502. sz.)]

242 E mű I. kötete, 75. l. [A hivatkozott rész jelen kiadás 53. oldalán található.]

VI.

Nagykőrös, a város és az iskola. — Arany helyzete és hangulata. — Befejezi A nagyidai cigányokat. — 1852 nyara, Szalontán és Geszten; levélbeli leckéi Tisza Domokosnak. — A hún mondakör tanulmánya: Keveháza, Csaba királyfi első dolgozata.

Nagykőröst nem hiába hírelte a nóta ‚híres város’-nak. Történelmi vidék; Anonymus szerint a város határában, a tetétleni halmon ütött sátrat Árpád; a hét vezér közül három itt foglalt földet magának; a tájék nagy része sokáig királyi birtok volt. A tatárjárás alatt a nép beszorult a kőrös-erdők közé, honnan a város nevét vette. A török hódítás nagyjában kímélte, a budai basa a szultán városának nyilvánította s oltalma messze földről ide édesgette a népet, salétromfőzésre. Jobban kiélték a várost a felszabadító császári hadak. A Rákóczi-időkben kuruc, labanc versenyt pusztította egymás elől; Herbeville generális hada irtotta ki a kőrös-erdők maradékát. A szabadságharcot vérrel, élelemmel szolgálta a város. A szorgos kezek nyomán mindig visszatért a természetadta jólét. Az ötvenes években — mikor Arany ott lakott — hatvan csúcsos, buzogányos tetejű szárazmalom állott az utcákon, a sűrűn rakott házak közt, a jó föld, munkáskéz és jólét jelei.¹ A félrebillent nagy keréken üldögéltek vasárnaponként az öreg emberek, beszélgetve, meghányva-vetve az időjárás sorját.

Régtől fogva buzgó hívei a reformációnak. A nép sokat megőrzött a régi szigorú erkölcsből, mikor ‚ingyen sem lehetett egy szitkot hallani’, mert eklézsiát kellett követni érette: a vétkesnek a templomban fekete székre ülve, fekete posztóval letakartan végig hallgatni, míg a pap felolvassa bűnét, s utána mondani.²

1 *Nagy-Kőrös város monographiája.* — Több munkatárs közreműködésével írta és szerkesztette Galgóczy Károly, 1896.

2 *Nagy-kőrösi krónika,* írta Balla Gergely, jegyzetekkel és okmányokkal ellátva kiadták Szabó Károly és Szilágyi Sándor, 1856. — Mindketten tanártársai Aranyinak. — „Mult századbeli kézirat, mely localis érdekeken kívül a magyar históriának is tesz némi szolgálatot” mondja róla Arany, Ercseynek, 56. ápr. 26. [AJÖM XVI, 691. (792. sz.)] — Balla 1770 körül halt meg. Idézett megjegyzése az 1600-as évekre vonatkozik.

Rátarti nép; „gyüött-mentnek” nézi, aki nem ott született; kaputos emberrel szemben tartózkodó; újság, divat nehezen fér hozzá. Viseletben sokáig kitartott a régi mellett; az ötvenes években ugyan kezdték elhanyagolni az asszonyok a régi gerezna-mentét, de kivarrott décbundát öltöttek helyébe, a férfiak is levetették az aba-posztó ruhát, sötétkék ünneplőt vettek magokra, ellenzős magyar nadrágot, ujjas mellényt, kettős elejű kabátot, az iparosok pantallért.³ A vagyonszerzés mellett megbecsülték a tanultságot; legalább egy fiát a legtöbb földműves taníttatni kívánta. Felkarolták az iskolát; rektoraikat nem ritkán kiküldték külső egyetemekre, „illendő költségekkel”. A százasztendős régi épület helyébe 1836-ban új iskolát emeltek; a városi tanácsból s a közbirtokosságból álló „erdő-gyűlés” ekkor ötszáz hold föld haszonvételét adta az iskolának, később megint ezerét egy második tanár fizetésére. A tanári fizetés a harmincas években váltó-cédulában ezer forintot tett, négyszázat pengőben.⁴ Ennyi áldozat árán Kőrös azt remélte, hogy elnyeri az egyházkerület főiskoláját. A liceumot mégis Kecskemétnek adták, de Kőrös nem tett le a nemes versenyről; a hároméves „philosophicus cursus” mellett „iskolatanítókat képező s gyakorlati gazdaságot tanító intézetet” állít, hol egy harmadik tanár pedagógiát, földismeretet s gazdasági természet és tenyésztést tanít.⁵ A város a tanulóknak is gondját viseli: ellátja a bentlakókat kenyérrel és fával; élelmüket a város közönsége vállalja magára, soros-főzéssel. Szigorú fegyelem uralkodik: egy káromkodásért kicsapják a diákot.⁶

1848-ban a nagyobb diákok fiatal tanárukkal, Galgóczy Károllyal, mind elmennek a haza védelmére. Az otthonmaradtakat a két régi tanár oktatgatja, Szigeti Warga János és Fitos Pál. 1850 tavaszán két új tanárt választanak melléjük: Jánosy Ferencet a kémia és gazdaság oktatására, Mentovich Ferencet költészet-tanra.

A bécsi kormány az iskolákra is ráteszi kezét. 1850-ben az osztrák Organisations Entwurf rendelkezéseit hazánkra is kiterjeszti; ez csak nyolc osztályú gimnáziumnak enged nyilvánossági jogot, ehhez pedig tizenkét tanárt kíván meg. E rendelet új nagy áldozatot követelt. Sokak szíve szerint ellenkezés lett volna helyén, hazafiságból. Nagykőrös jobban szerette iskoláját, hogysen el hagyta volna csenevészni. Az egyháztanácsban oly férfiak ültek, mint Báthory Gábor lelkes, a későbbi szuperintendens, Tanárky Gedeon, Kőrös követe 1848/49-ben az országgyűlésen, utóbb közoktatási államtitkár. A város és az egyházkerület meghoztak minden áldozatot. Jártak-keltek ugyan Pontiusztól Pilátusig, hogy érné be a hatóság egyelőre tíz tanárral, de foganat nélkül. Pedig embert is bajos volt találni egyszerre ennyi tanszékre; csupa olyat, kinek tanári oklevele lett volna, teljes

3 *Nagy-Kőrös monographiája*, 137–141. l.

4 U. o. 336. l.

5 *A nagy-kőrösi ev. ref. főgymnasium története*. Írták: Ádám Gerzson igazgató és Joó Imre tanár, 1896. 174–176. l.

6 *Nagy-Kőrös monographiája*, 340–43. l.

lehetetlen. Voltak azonban szép számmal emberei a betűnek, akik káplánkodtak vagy nevelősködtek, több-kevesebb nevet is szereztek már az irodalomban, de részt vevén a szabadságharcban, szívesen húzódtak a papi talár vagy a tanári szék oltalma alá. Kőrös is ily férfiakkal rakta meg katedráit. 51 őszén mégis csak tíz tanárral nyílt meg az iskola. A régiek közül Wurga bölcsészettant tanított, Fitos latin nyelvet, Jánosy régi szakjánál maradt, Mentovich a természettanhoz pártolt; görög nyelvre Ács Zsigmondot választották meg, aki tizennégy nyelven értett, Shakspere-t fordított; történelemre Kiss Lajost; a matézis tanszékét a fiatal, alig huszonnégy esztendőes Szász Károly foglalta el. Az egyházkerület által fizetett két tanszék közül a püspök a német nyelv és irodaloméra Mikulás Jánosnak, a bécsi közoktatási minisztérium tisztviselőjének ajánlatára Weiss Jánost nevezte ki, vallás-tanárrá Csikay Imrét. Mentovich egyúttal püspöki titkár volt. A tanári testület felterjesztéseit Kiss fogalmazta, latin nyelven, mert csak német és latin közt lehetett választás.

Ez volt a város és az iskola, hová Arany indult. Az út Szalontáról ekhós szekéren három napig tartott, ami gyermekestül utazó családnak nehéz sor. Hiába számított a szép őszi napokra,⁷ csalódott. „A két első nap fűtt a szél, a mint tudott.” Első nap el is tévedtek a dobozi erdőn; éjtszakára Békésen háltak meg; másnap, átkelvén a Tiszán, Vezensyben, Ádám Mihály lelkésznel.⁸ Harmadnap eső kezdett esni, de „az még hasznos volt”, mert már akkor a homokon jártak. Ez nap este értek Nagykőrösre.

Mentovich kiment elébök az országútra. Jakab Ödönnek elmondta, mint látta meg messziről az ernyős szekeret, mellette egy férfit gyalog, pipázgatva. Mentovichéknál együtt várta őket a tanárok nagy része. Szálláson is ott maradtak néhány napon át, míg lakást kerestek (Ercseyhez, nov. 12.).⁹ A kiszemelt szállás dolgában Pestre kellett menni, megegyezni az ott lakó háziúrral (Tisza Domokosnak, 51. nov. 12., kiadatl.);¹⁰ bútort is ott vettek, mert Kőrösön a háztartás mindennapi eszközeit sem lehet megszerezni (Ercseynek, u. o.).¹¹ Pesten Szilágyi Sándor egy este erővel elvitte magához, ott találkozott Arany Keménnyel, Csengeryvel, Lévyayval, Egressy Gáborral.

November 10-én végre a kivett lakásba költöztek, a Gál-féle házba.¹² „Szállásunk nem nagy, de nekünk elég — festi le sógorának (nov. 12.). — Van délre fekvő

7 Köszönő levelében írta az egyháztanácsnak, igyekezni fog az átköltözéssel, hogy még a szép őszi napokat használhassa'. (Benkónál, 16. l.)

8 Benkó Imre: *Arany János tanársága N.-Kőrösön*. 17. l. Ez alapos, részletes munka Arany tanári életére a legfőbb forrás. — Az idézőjelbe tett részek Aranynek sógorához írt leveléből valók, 1851. nov. 12. [AJÖM XV, 409. (330. sz.)]

9 [Uo., 409.]

10 [Uo., 409. (331. sz.)]

11 [Uo., 408. (330. sz.)]

12 A mai Vörösmarty- és Rózsa-utcák sarkán, IV. ker., 45. sz. Benkó, 19. l.

egy szobánk s mellette egy kisebb, de azt fűteni nem lehetvén, jelenleg csak a lomot tartjuk benne; konyha, de ezt nem használjuk, konyhán túl nagy szoba, melyet a vaskonyhával fűtünk, belső és külső kamra, nagy pince, de üres... Az udvar kővel erősen bekerítve, mint egy vár. Persze, az a legnagyobb kényelem, hogy az udvar nem közös, magunk lakjuk az egész peripheriát. Azonban, valamint majd minden háznak Kőrösön, megvan az a hibája, hogy nedves, a lakószobánkon kívül, mely elég száraznak mutatkozik. Fizetünk pedig érette 100 pengőt, a nedvességért nem kell fizetni külön”.¹³

Ezen a hétfői napon kezdte meg a tanítást is. Hetenként tizenhét órát ad; ez nem fárasztaná túlságosan. Kimerítőbb a házi írásbeli dolgozatok javítása, minden két héten; lélekölő, időrabló munka; már első levelében panaszodik Tisza Domokosnak: „Javítgatok iszonyú ortho- vagyis *κακογραφια*-kat, conceptusokat s verseket. Ebben áll főmulatságom. Ez ideig még nem volt alkalmam felkiáltani: „beh dőre lettem volna, ha Szalontán maradok”¹⁴ (nov. 12., kiadatl.).

A munkánál jobban lohasztja kedvét egy váratlan körülmény, mely szinte mindnyájok állását megrendíti. Mikor a püspök a tanárok névsorát felterjeszté, a tanhatóság keményen megleckéztette, amiért a felsőség előzetes jóváhagyása nélkül ejtették meg a választásokat. A kormány észbe kapott, hogy a sok új tanári állás, a kálvinista iskolák választási szabadsága mellett, sok veszedelmes embernek ad búvóhelyet. Kötelezvényt kívántak az egyháztanácstól, hogy „a gymnasiumában működő és név-szerint is megnevezett tíz rendes-tanárnak politicalag feddhetlen élete fölött örködni s minden idevonatkozó kihágásért a M. Kormány irányában a kezességet magára vállalni annak tiszta tudásával kész, miszerint ezen ígéretek beváltása tanodájának életfeltételét képezi”.¹⁵ Minden tanártól bekivánták önéletrajzát, különösen annak bejelentését, mely tárgyból van képesítve, s kész-e abból majdan vizsgálatot állni; főképp pedig: mivel töltötte az időt 1848. március 15-től tanárrá választásáig.¹⁶

E követelmények a két régi tanár és Kiss Lajos kivételével mindnyájok állását megingatták. A többiek nem dicsekedhettek tanári oklevéllel, legföljebb némi nevelői gyakorlatuk volt; Mentovich éppen mostani tanártársának, Szász Károlynak volt nevelője Nagyenyeden, míg maga a főiskolán tanult; első verseskönyvüket is együtt adták ki, hármásban Gyulai Pállal, *Nemzeti Színek* címen, 48-ban, Erdély uniójáért lelkesülve. Jánosy szintén jogot és teológiát végzett; mindketten csak utóbb mentek külföldi egyetemre, természettudományt hallgatni; ennek pedig azt a hasznát vették, hogy a szabadságharc alatt puskaport és gyutacsot gyártottak. Ács káplánkodott, Weiss nevelőségéből ment tanárnak Temesvárra, onnan a harc-

13 [AJÖM XV, 408–409. (330. sz.)]

14 [Uo., 428. (341. sz.)]

15 A leiratot közli Benkő, 22–23. l.

16 Ez önéletrajzokat kiadta Benkő Imre, *A nagy-kőrösi református főgymnasium 1907/908. évi Értesítőjé*-ben.

térre. Szász is félbehagyta az egyetemen a matematika és hadtudomány tanulását, honvédnek állt, ott volt a Lánchíd fölszedésénél, dolgozott Szeged megerősítésén, hallotta Kossuth búcsúját ‚elfogyó regementjétől’; az oroszok el is fogták, de megszökött, s azóta nevelő és káplán volt Gömörben. Csikay is vérzett a harctéren. Ily tanári kar méltán tartott attól, hogy nem lesz ínyére a felsőségnak. Arany sem tudott tanári képesítést felmutatni, néplapot szerkesztett s a forradalmi kormány hivatalnok volt. Helyzete így megint kérdéseessé vált; egyrészt a kormány elnézésétől függtek, melyre nem lehetett számítani, másrészt a város is kikötötte, hogy alapítványát visszavonja, ha az iskola nem nyeri el a nyilvánosságot.

Az életrajzokat még november elején megírták, nem titkolva, csak módjával takargatva forradalmi szereplésüket. Jánosz megvallotta, hogy a forradalmi kormány egy salétromgyár felügyelőjévé rendelte, de „a gyár csak terv maradt”, teszi hozzá mentségül. Szász bizonyítványt tud mellékelni arról, hogy Nagyenyeden nem vált be katonának, de miniszteri fogalmazóságát nem hallgatja el. Szomorú időkre vall ez az óvatosság s a kenyér féltése. Arany önéletrajza november 9-én kelt; őszintén megvallja benne fogalmazóságát, de meg is magyarázza, hogy szorult helyzete vitte rá; hivatkozik a cs. kir. főszolgabíró irodájában töltött időre s Tisza Lajosra, „ki, ha az idő rövide s távolság engedné, politikai s erkölcsi feddhetetlen magamviseléséről biznyságot tenni nem vonakodnék”.¹⁷ Ez irattal kezdődik tanári működése, e bizonytalanság várja új otthonában.

A damokleszi kard sokáig lebegett fejük felett.

Bánja, hogy elhagyta Szalontát, hogy e pályára lépett. Még kis tanítványa előtt sem állja meg panasz nélkül: „némi purification is keresztül kell esnünk, a mit előre tudva, természetel nem indítottam volna el töredékeny sajkámat a tanárság vészes óceánján”¹⁸ (nov. 12., kiadatl.). „Fekete levelet” küld Tompának (Tomba, 52. febr. 2.).¹⁹ Sógóranak már a legelső levélben azt írja: „Sok baj van itt öcsém, a mit előre nem láttunk s nem tudtunk, úgy hogy ha a megtörténtet meg nem történtté lehetne tenni, nem volnék én nagykőrösi tanár, hanem szalontai — semmisem. No, de már most benne vagyok, küzdenem kell, a hogy s a míg lehet”.²⁰ (51. nov. 12., két nappal a tanítás megkezdése után.)

A mindennapi megélhetés is gond. „Drága Bécs”-nek csúfolja Kőröst;²¹ „drágaság, mint Pesten”²² — írja Domokosnak (nov. 12., kiadatl.). Ez állapot annyira nyilvánvaló, hogy az egyháztanács már Arany odaérkeztéig önként fölemeli a tanári fizetést ötszáz pengőről ötszázötvenre.²³ Szilágyi Istvánnak mégis azt panaszolja:

17 [AJÖM XIII, 103.]

18 [AJÖM XV, 410. (331. sz.)]

19 [AJÖM XVI, 23. (355. sz.)]

20 [AJÖM XV, 408. (330. sz.)]

21 Lévainak, 54. április 24. [AJÖM XVI, 419. (618. sz.)]

22 [AJÖM XV, 409. (331. sz.)]

23 Ercseynek, nov. 12. [Uo., 408. (330. sz.)]

„Itt vagyok ... az alföld egyik Kánaánjában, hol az ember hatodfélszáz forint fizetés mellett meghalhat éhen, oly nagy a drágaság a főváros közelléte miatt”²⁴ (53. febr. 5.). E módos városban mindenki a magáéban és a magáéból él; a jövevény, ha valamire szüksége van, szívességre szorul; ezt ily jellemnek nehéz elviselni. „Az az úr, a ki fával biztatott, még eddig hallgat róla — írja sógorának (52. újév napján) — s én nem bánom, inkább nélkülözni, mint lekötelezve érzenem magamat”.²⁵

Már-már arra gondol, hogy nem lesz tartós maradása. Tataroztatja az otthoni kis házat, s bár kéri, egyelőre nem adja bérbe; „ki tudja, nem szorulunk-e vissza, s az esetben jó egy barátságos fedél,... ha t. i. van a háznak fedele”.²⁶ (Ercseynek, 52. febr. 28.) Lelkére köti sógorának, hogy hernyóztassa a fákat, legyen gondja a szőlőre (u. o.). „Inkább szeretnék fás-kertembe vagy hozzátok, mint az itteni fel- és algymnasiumban sétálgatni”²⁷ — írja neki, amint először tavaszodik rá Kőrösön (u. o.). Sűrűn vált levelet otthoni rokonaival, főképp sógorával, üzen testvérnőjének, Jámbornénak, Ercsey Janinak, ír is nekik (Ercsey Sándorhoz, 52. febr. 28., 53. márc. 2., júl. 21. stb.);²⁸ ebből látni, mennyire kívánkozik vissza közéjük.

Nagy-Kőrösön nem egyhamar tesznek szert barátokra. A város, az egyház vezetőihez megteszik az „illem-visitet”, mint sógorának írja (52. újév napján), „különösen ha valamelyiknek névnapja van, mert akkor egész nap (magán a névnapon, nem előestéjén) egész processió szokott lenni, s ha ismerős ismerősét névnapján meg nem látogatja, akkor úgy veszik, hogy eo ipso fel van mondva a barátság. Ez az itteni etikette!”²⁹ Ily vacsorákon „az ember éjfélig tisztességesen megúnhhatja magát s ehetik rossz levegőt, pipafüstöt, akár egész hétre”³⁰ (Ercseynek, 54. jan. 21.). Tompa nem érti elzárkózásukat (52. febr. 2.).³¹ De a kőrösiek megvannak maguk közt, nem könnyen melegszenek össze új ismerősökkel. „Itt túlfinom arszlánok, hölgyek, haute-volée van, kik az oly polgároktól, mint a szalontai értelmiség, chinai fallal különbözik el magukat”.³² (Sógorának, 55. febr. 3.) „Majd csak összesurlódunk az itteniekkel”³³ — biztatja magát. (52. újév napján, Ercseynek.) Kedve sem volt, nem is ért rá látogatóba járni. „Az emberek idegenek és nekem, úgy hiszem, azok maradnak, ha száz évig itt lakom is, mire ugyan nincs kilátás.”³⁴ (Ercseynek, 53. márc. 2.) Belenyugodott, hogy „nem bántják az embert, de nem

24 [AJÖM XVI, 166. (460. sz.)]

25 [AJÖM XVI, 8. (346. sz.)]

26 [Uo., 29. (360. sz.)]

27 [Uo., 28.]

28 [AJÖM XVI, 27–29. (360. sz.); 180–182. (472. sz); 268–269. (527. sz.)]

29 [Uo., 8. (346. sz.)]

30 [Uo., 379. (592. sz.)]

31 [Uo., 24. (355. sz.)]

32 [Uo., 530. (691. sz.)]

33 [Uo., 8. (346. sz.)]

34 [Uo., 181. (472. sz.)]

is törődnek vele”.³⁵ (Szilágyi Istvánnak, 57. dec. 3.) Lassanként összebarátkoznak egy pár családdal, kivált amint a gyermekek nőnek. Aranyné rokonra talál Bordács Gábornéban, háziorvosuk is barát-számba megyen, Károlyi Sámuel. De azt még évek múltán is panaszosan említi sógorának, hogy egyetlen család hívta meg őket szüretre. „Csak mégis jobb emberek vannak Szalontán.”³⁶ (Ercseynek, 57. okt. 17.)

Mindez kivált feleségét hangolja le; ő még sohasem volt távol Szalontától, az elszakadás árán gondjaik enyhültét remélte s csalódott. Ekkor írja férje gyöngéd biztatással: „Oh ne nézz rám oly sötéten, — Pályatársa életemnek.”

Zúgjanak bár künn a vészek,
Csak ez a kis enyhe fészek,
Ez maradjon mindig épen:
Szívem a bajt könnyen hordja:
Férfié az élet gondja.

Neki öröm a geszti magányosság után, hogy újra együtt lehet családjával, „hol örökké csillagos van”.

És felejttem egyelőre
Gondjaimat a jövőre...

Családja körében élteti a bizalom:

Hogy övéit el nem hagyja,
Ki mindnyájunk édes atyja.

(*Itthon*)

Nem vár sokat az élettől. „Valami túlságos gyönyörűen nem folydogálnak napjaink, de úgy hiszem, az a boldogság nem is oly mindennapi valami...”³⁷ írja sógorának (54. jún. 21.). Sorsát nem régen hányt-vetett sajkához (*Reményem*), magát hajótöröthöz hasonlította (*A hajótörött*), most az *Enyhülés* révben mutatja csolnakát, pihenőt talál „az élet sivatagján”; igaz, ez csupán egy lemondó lélek megkönnyebbülése, melynek sok szenvedését „kárpotolja a nyugalom enyhületes perce”. Szíve

35 [AJÖM XVII, 132. (958. sz.)]

36 [Uo., 108. (941. sz.)]

37 [AJÖM XVI, 445. (638. sz.)]

Mint egy lankadt földművesnek
 Pihenő tanyája:
 Kész boldogság lesz neki a
 Szenvedés hiánya.

(*Enyhülés*)

Küzdelmei, csalódásai után kevéssel beéri, elég neki a fásult nyugalom. „...megvagyunk — írja sógorának 52. újévkor, kéthónapi kőrösi élet után. — Egészségünk jó, mindennapi kenyerünk még eddig nem hiányzott, — nem ázunk, nem fázunk és... pipázunk; — mi kell több a boldogságra?”³⁸ Az étellel leszámolt ember senecai megnyugvása ez, melyet *Vágy* című verse így fejez ki:

Földi ember kevéssel beéri,
 Vágyait ha kevesebbre méri.

Egy-egy derültebb órát tölt tanártársai közt. A két régi tanár, Warga és Fitos, félrehúzódva, maguknak élnek, de az újak összetartanak. Szásszal, Mentovichsal összekapcsolja az irodalom, Jánosy hamar megnyeri barátságát. Nemcsak az órák között tréfálgoznak, minden héten, szerdán, együtt töltenek egy estét.³⁹ „A collegatus jókedvű náctió”⁴⁰ — írja egy tréfás verses levélben Lévainak (52. júl. 13.). Mentovich nevenapjára rigmust faragnak Szász Károllyal, minden strófából Arany írja az első két sort, a másik kettőt Szász.⁴¹ Négy sor verset rögtönöz névjegyére, máskor meg négy strófát, mikor Szászt nem találja otthon. A közel Kecskeméten is író-tanárok vannak: Obernyik, a *Főúr és pór* eltiltott szomorújáték s *Az örökség* szerzője; Losonczy László, Ballagi Károly; tartják a barátságot, meg-meglátogatják egymást, csapatostul, a készülő vasút töltésére szállított kavics tetején utazva (Tompának, 53. szept. 1.).⁴² Az úton is vígan vannak. (Tompá levele, 52. febr. 2.)⁴³ Egy időben Szilágyi Sándor is ott tartózkodik, s Gyulai Pál heteket tölt nála, *Varjú István* regényén dolgozva.

Lehet, Arany sokszor csak erőlteti a jókedvet, társai kedvéért, de néha talán szívébe is lehet egy sugára, — ő tudja, hogy ez meg szokott történni. (*Toldi szerelme*, V. 75.)

Tél vége felé igazi öröm éri: meglátogatja Tompa. Ő 51 nyarán jobb parókiába költözött, Hanvára, s egyik öröme a jobb jövedelmen az volt: „Van káplánom, kit

38 [Uo., 8. (346. sz.)]

39 Ercseynek, 54. jan. 21. [Uo., 379. (592. sz.)]

40 [Uo., 72. (391. sz.)]

41 Kiadta a *Kolozsvári Közlöny*, 1882. dec. 3., lenyomatva Benkó könyvében is. A kéziratot Mentovich Jakab Ödönnek adta, ezen a dátum: „1851 a 12,351-ik szerdán”.

42 [AJÖM XVI, 298. (548. sz.)]

43 [Uo., 24. (355. sz.)]

az egyházban hagyhatok, pénzem annyi, mennyivel Pestre és onnan hozzád elmehetek”.⁴⁴ (51. dec. 9., kiadatl.) Készül is erősen. Szemere Miklósnak írja: „Szeretnék már szeme közé nézni ennek az embernek, ki hogy nagy költő, bizonyos” (52. jan. 7.).⁴⁵ Meg akarja lepni, mint annakidején Petőfi: „...Majd elmegyek én incognito, bezálok hozzád és szállást kérek, mint idegen, nem vallom ki, hogy ki vagyok; ha rám ismersz, jó, ha nem, majd meglátom akkor, mit csinálok”.⁴⁶ (51. dec. 9., kiadatl.) A levél végén egy-két *talán*-nal leplezi elárult tervét, de valóban így cselekszik. 1852. február 20-án, egy pénteki nap délutánján, mint „fehérmegeyi poéta” állított be (Arany Tompához, 52. dec. 1.),⁴⁷ „de én rögtön gyanúba vettem s így kénytelen volt elnevetni magát”⁴⁸ — írja Arany Ercseynek, 52. febr. 28. A szűk szobában ott egy termetes szál ember, fürkészsze veszi szemre régi barátját, kit most lát először, mosoly bujkál bajusza alatt; a másik összehúzott szemmel fordul a látogató felé, kétségeskedve egy képzelt képpel méregeti össze az őszbevegült fej, telt arc vonásait. Tompa ekkor még jókedvű, tréfaszerző, adomázó ember; most a sikerült csíny felvillanyozza, bajos ráösmerni benne a panaszos levelek írójára. „23-a délig mulatott nálam... — írja Arany. — Remek fiú, kit nem csak becsülni, de szeretni is kell. Ha munkáit olvasva azt hinnéd, hogy valami melancholikus ember, igen csalatkoznál, örökké röhögtetett bennünket élceivel s anekdotáival. E három nap valóságos oázis körösi életem Saharájában”.⁴⁹ Mikor hazamegy, Arany és Szász — kit még Gömörből, nevelőkorából ismert —, elkísérik szekeren Ceglédig, mert még csak odáig jár Pestről a vonat; a kis Juliskát is magukkal viszik.⁵⁰ Tompa tovább fűzi a tréfát, s legközelebbi levelében megkérdezi: „Csakugyan járt volna ott valami kalandor az én képemben?”⁵¹ (52. márc. 8., kiadatl.) Ő is jól érezte magát barátainál. „Nagyon becsületes, szelíd ember ez az Arany, egy látásra örökre megszeretnék” — írja Szemere Miklósnak; Szásznak pedig: „A vágy oda menni ismét oly nagy bennem, mint volt azelőtt”.⁵² Azt ajánlja, fogadják meg, hogy ő minden tavasszal elmegy Aranyhoz, az meg minden nyáron őhöz, ha lehet, családostul. (52. ápr. 13.)⁵³ E kedves terv, sajnos, mindegyik részről csak sokára és igazában csak egyszer sikerült.

Néhány nappal később, Arany éppen Tompa látogatásáról ír sógorának, mikor egy másik régi barátja toppan be hozzá, Gondol Dániel, volt hivataltársa a belügyminisztériumban. Gondolt elfogták az oroszok, nagynehezen megszabadult, meg-

44 [AJÖM XV, 425. (339. sz.)]

45 Tompának Szemere Miklóshoz írt leveleit közölte Abafi *Figyelője*, XII.

46 [AJÖM XV, 425. (339. sz.)]

47 [AJÖM XVI, 124. (422. sz.)]

48 [Uo., 28. (360. sz.)]

49 [Uo.]

50 Benkó, 42. l.

51 [AJÖM XVI, 34. (363. sz.)]

52 Mindkét levelét idézi Váczy, Tompa életrajzában, 132. l.

53 [AJÖM XVI, 42. (342. sz.)]

házasodott, gazda lett, s ökröket venni járt a kőrösi vásáron. (Ercseynek, 52. febr. 28.)⁵⁴ Volt mit beszélniök e váratlan találkozáson; a sors kereke mind a kettőjüket új helyre, új helyzetbe sodorta.

Bármennyi baja, elfoglaltsága van is Aranynak új helyzetében és új hivatalában: munkakedve fellobban a változott életben. Az elmúlt esztendőben két nagy tervet hagyott félben, most egy harmadikat befejez. A keserűség, melyet a szabadságharc kinövéssein, a fájdalom, melyet bukásán érzett, nem bírt lehiggadni lelkében. Már 50-ben belefogott egy szatirikus műbe, *Furkó Tamás* címen, a pipogya, de szájas hatalmaskodóról, aki kortes-ésszel vezérkedni akar, felgyujtással ijesztgeti a falvakat, de magát tizenkét silbakkal őrizteti. Elég ilyet láthatott jegyzőkönyvben; egy pár töredékvonással oly élő alakot rajzol, hogy Riedl a magyar típusok közé sorozza, mely ha ki találna veszni, rá lehet mutatni e képre: ilyen volt.⁵⁵ „A forradalmi bramarbasok hőstettein akart nevetni” — mondja a költő —, „sírnom kellett, s abba hagytam”. (Az *Elegyes darabok* előszavában.) De keserűsége és az ötlet nem nyugodott. Miközben *Toldi* második részéhez a *Polgári lexicon*-ban böngész adatokat, egy furcsa tárgyra akad, melyet kiír magának (III. köt., 98. l.). A Perényiek közt van ott fölemlítve Ferenc és Mihály, „egypár testvérek, ezek is első Ferdinand király alatt éltek. Izabellát, a Zápolya János özvegyét, Ferenc elkísérte Kassáról Opoliába, 1552 észt. Ugyanazon esztendőben Nagy Barabás hadnagysága alatt huszonöt katonát küldöttek ők Egerbe, Dobó István segítségére. Mihály azután is megmaradt Ferdinand hűségében, de Ferenc 1556 az Erdélybe visszajött Izabellához pártolt, mellyért Ferdinand Puchaim nevű vezére által elvette ő tőle Abauj vármegyében *Nagy Ida* várát, húsz napi ostrom után. Azt írják, hogy mivel alkalmasabb vitézeket nem kapott, cigányokkal ótalmaztatta a várat, kik is minden reménységen s hitelen kívül viselték magokat, úgy hogy Puchaim már elment volna a vár alól, ha a vitéz cigányok, mint a haris, magukat el nem árulták volna. De ezek nagy kedélyesen azt kiabálták Puchaim után, hogy annak köszönje, hogy az ő puszkaporuk már elfogyott, mert különben az ő táborának utána ereszkednének és azt összetörnék. Eszerint Puchaim kitanulván erőtlenségöket, visszafordult, a várat megvette, földig lerontatta, a cigányokat is mind lenyakasztatta”. Ennyit írt ki Arany.⁵⁶

54 [Uo., 30. (360. sz.)]

55 *Arany János*-ában, 3. kiadás, 130. l.

56 Gerendi és Czibak neve nincs említve Budainál. — Ugyaninnen s ekkor írta ki Perényi Gáborról a *Perényiek* töredék költői beszély tárgyát; talán ezt dolgozta fel Szalontán színműben. V. ö. dr. Gulyás József: *A Perényiek a magyar irodalomban*. — *Adalékok Zemplén vmegye történetéhez* c. folyóirat 1925. és 26. évi folyamában. — Dittrich Vilmos egész tanulmányt írt *A nagyidai cigányokról*, Bpest, 1898; ebben több krónikában is felkeresi a cigányok esetét s elősorol minden arra vonatkozó célzást az irodalomból. A mű elemzésével Arany László nem értett egyet, ez indította arra, hogy halála előtt néhány héttel még tanulmányt készült írni atyja e művéről. L. Gyulai Pál előszavát *Arany László összes művei*, II., irodalmi tanulmányait magában foglaló kötete előtt.

A rövid cigány-dicsőség, mely után csak siralom maradt, egy sötét órán úgy villant elébe, mintha nemzetének nagy küzdelmét látná, torzító tükörben. A cigányok elbizakodása, puszkaporuk fogyta, az üres fenyegetőzés, mellyel magukra zúdítják az ellenséget, szomorú végök: kiábrándult lelkében oly hasonlók ehhez a szabadságharc vérmes reményei, túlfeszített vágyai, merészsége és gyásza. E torzkép sarkához nőtt, mint a kétségbeesett Learnak bohóca. „A világ folyásával és önmagammal meghasonlva, torzalakok festésében akartam kárpótlást keresni”⁵⁷ – mondja önéletrajza. E nevetséges és siralmas faj furcsa esete több volt *Furkó Tamás*-nál, – a nemzeti katasztrófa torzképe az; tükör, mely ferdére húzza az ismerős vonásokat. A fájdalom mélységéből, a szenvedés jogán, a gúny túlzásával mutatja a nemzet hibáit, a vezetők bűneit vagy tévedéseit, fonák hőskölteménnyé növesztve egy adomát. Így jött létre *A nagyidai cigányok* „hősköltemény”-e, négy énekben.

A cigányok s nagyidai esetük már bejutottak az irodalomba. A század tizes éveiben *Bánk bán* későbbi szerzője írt róluk darabot, de csak címe maradt fenn. Szigligeti 1842-ben színpadra vitte a *Nagyidai cigányok*-at, egy népszínműben, hol a Perényiekkal együtt szerepelnek, bonyodalmas képzelt mesében, de megvan benne a cigányok nagy lakmározása első győzelmük örömeire. Garay 40-ben verset írt *A nagyidai vajdá*-ról, melyben Csóri vajda a vár elestén kesereg két rajkójával, gyászdalukat gajdolvá. Eötvös József a részvét nagy könyvébe, *A falu jegyzője*-be (1845) szövi be e házatlan kóborlókat. Az ő regényéből vette *Viola* tárgyát Szigeti József; darabját 1851 tavaszán adta elő a Nemzeti Színház; Vahot folyóirata, a *Remény*, melynek Arany is munkatársa volt s így olvasgatta, külön cikket írt a cigányok nagy jelenetéről, kiknek hangszereit duhaj urak összetörték, a zsványok előtt már csak dúdolni tudják a híres nagyidai nótát, nemzeti keservüket, utánozva a hegedű, bőgő és klarinét hangját, közben kezük önkénytelen játszani kezd tört hangszerük roncsain, mintha egész volna, míg szaggatott panaszai tehetetlen ümgetésbe vesznek, „hogy a ki hallja, majd megszakad nevéttében”.⁵⁸ A költőn is efféle hangulat uralkodott; tört hangszerén akart játszani ő is, szívszakasztó éneket, neveltető alakban.

A cigány-adomát az eposz külsőségeivel hőskölteménnyé emeli. Gondolati magván a legkülső burok: paródia. Ritka, egyszeri eseményekhez méri tárgyát, de merő apróságához; a parlagi múzsáját invocálja s tárgyszerűen a cigányzene eszközeit, hangját kéri tőle. E nagy nekifohászkodás után a krónikás ének módján kezd a tárgyba. Évszámot mond ugyan, de egyébként elmosza a történeti háttérrel, hogy a jelenre vonatkozás közvetlenebb legyen. A várvédő katonák kionsznak az ostromlott falak közül; kapitányuk a vajdára bízza a várat, azzal hitegetve, hogy csak eleségért mennek; de a cigányfurfang túljárna az eszén, ha sor kerülne rá:

57 [AJÓM XVI, 563. (704. sz.)]

58 *Remény*. 1851, II. félév, 96. l.

Csóri vajda rögtön tisztában van vele, hogy nem ereszti vissza őket a várba. A valódi eposz nagy céljai helyett: cselre csel. Eposzi gyűlés, seregszemle következik, tarkán, ritka népies szölamok s cigány-adomák közbeszúrásával, mint Csimaz lólopása, Hubi betörése (III. én.);⁵⁹ csupa rikító színfolt, mint egy cigány-gúnyán. Egyes alakjait a költő gondolkodás közben le is rajzolja a papír szélére.⁶⁰ Csóri nagy eposzi szónoklatban magát örökös vajdának ajánlja; ebből vetélkedés, párázs verekedés, valóságos cigány-forradalom, minek Csóri lakomával veti végét, ágyút döröggetve hozzá, mint a dán király *Hamlet*-ben. Ezen megbékélnek, ki is kiáltják őt örökös vajdának s táncra kerekednek.

A II. énekben új tér nyílik a komikumnak az ellenség rajzában. Puk vezér és haditanácsa vakon hiszen a térképnek; bár az odarajzolt hegyet nem látják a valóságban, mégis arra építik a haditervet, melyből „már csak a kivitel hiányzik”. A régi módi térkép szemléletes jelei közt a vár is le van festve, benne két őrvitéz; Puk a szomszéd hegyre odapingál és rájuk fog két ágyút, hogy reszketnek belé. A költő ezt oda is rajzolta a kézirat szélére. A vezérek a felsülés után azzal igazolják magokat, hogy az elmélet helyes volt.

Ez a teórián lovagló német ész kicsúfolása. Mily kacagtató ellentét, hogy a cigányok észre sem veszik a hadi készületet; a nagy lakoma után álom lepi meg őket; hozzájuk illő, szegényes tündér ez, mezitláb jó, göröngyből puhít párnát fejk alá, s kényelmetlen helyzetekbe merevíti őket. Csak Csóri nem alszik, eposzi hősök módjára a jövőt vágy tudni, cigányszokás szerint: kártyavetésből, s mint Aeneas az alvilágba, lemegy egy ó-pincébe, a varázsló Rasdihoz.⁶¹ Kincset, hatalmat ígér a jóslat; Csóri hallgatóban elszenderül, s álmában minden rögtön betelik: a banya egy kincsel megrakott szobába vezeti, ott előterem a „fekete ember”, s mert Csóri a szájába csapódó darazsat lenyelte — ami népmeséi mozzanat —, mindent nekiad: táltos paripákat, sok veres nadrágot. Csóri álmában is kételkedik: megtömi inge elejét arannyal, „csak ez legyen való”; néha föl is érez, látja a pince földjén hunyorgó üszköt, — aztán *álmában* fölébred, felmegy seregéhez, hogy kiöltöztesse, lóra ültesse őket. (II.) Hosszan álmodja az ébrenlélet; előkerül eltűnt felesége, két fiával, kiket cethal nyelt el, — ez is az alvilág paródiája, cigányos tódítás-, hazudozásban. Álmában megharcol a Puk seregével, komikusan szörnyű párharcokat vívnek, mint az eposzokban. A lovag-eposzok egy amazonja is küzd, Dundi aszszony, s úgy hasítja ketté alulról Héringet, hogy csupán tarkója tartja össze. Csóri

59 Az előbbi ilyenformán Vida József is elmondja, *A vén cigánynő* versében, *Nemzeti koszorú* című kötetében (1860, 194. l.). Ott Arany melléje írta: *Adoma*. — L. *ItK*, XXXIII. 105. l.

60 Néhány rajzát közölte Benkó Imre a *Vasárnapi Ujság*-ban, 1899, 35. sz. Újból lenyomatva Gyöngyösnél.

61 A név Ipolyi *Magyar mythológiá*-jából való, azon részletből, mely az *Új Magyar Múzeum*-ban 1851. júl. 1-én megjelent. „Egy magyar rovásló, rovó stb. tündéri névvel még szinte összefüggésbe hozható a pogány vallás visszállítására I. Béla alatt kitört forradalomnak krónikáinkbani leírásából ismeretes Rasdi pogány bűvös papnőnk neve is.” — Később a könyvkiadásban 89. l.

lova úszik a vérben, naplementéig vív Pukkal, meg-megpihenve, míg leüti Puk fejét. (III. én.) A dicsőséget Csóri nagylelkűen megosztja népével, de mikor a zsákok akarják tartani, elkergeti őket. Szétosztja a hivatalokat: adószedőnek tolvajt tesz, „mert tud a pénzzel bánni”, körmönfont hazugot bírónak, mintha csak olvasta volna Faguet könyvét, a *Culte de l'incompétence*-t. Jönnek az elesettek is jutalmukért; nekik emlékkövet ígér. A diadalmasnak ellensége támad: régi vetélytársa kihívja egy szál kardra. Csóri lezuppan a lóról, maga is azt hiszi, hogy meghalt, — s e zuhanásra fölretten álmából. Pislogva, értelmetlenül nézi, hogy népe oly rongyos, mint *annakelőtte*. Ezek rázták fel, mert szalad az ellenség. Most van itt igazán ideje a harcnak; ágyút töltenének, de a port ellőtték a dáridó közben. Csóri öklét rázva kurjantja utánok: Volna csak puskaporunk, most megbánnátok! Ezt hallva amazok, visszafordulnak; a cigány alig győz elbújni előlük; körülfogják őket, s ők rágyújtanak egy siralmas nótára.⁶² Pukot tulajdon népe kéri kegyelemre, de ő boszút akar állni. A vajda váltságul kiadná az álombéli kincset, csak hogy nem talál rá. A haragos győző ebrudon vetteti ki őket; erről is van egy rajz a lapszálon: egy fekete cigány, nagy angyalszárnyakkal, a levegőben. Csak az élelmes vajda szabadul könnyen: sebtiben kisuhan a rúd alatt.

Sokrétű mű ez. Adoma, eposszá felfújva, tartalma, alakjai komikaiak, a bohózati. Jól mondja Beöthy: „Komikai eposzra már tárgyat sem lehetne alkalmasabbat képzelni: hősköltemény egy népről, melynek mondái adomák, egyetlen hadi vállalata hahotára keltő tréfa, s a közfelfogás felőle, melyre a költő támaszkodhatik, mindig és mindenfelé komikus.”⁶³ A költő kiaknázza tárgyát; a cigány-eposzt tárgyszerűn, következetesen dolgozza ki. Mellőzve a történeti háttérrel s a Perényieket, pőrére vetkőzteti a cigányok esetét. Geszten sok cigány tanyázott,⁶⁴ ott leshette el az alakokat, munka közben is figyelhette mozdulataikat, természetöket. Geszten látott vonás tetszik fel egy tréfás hasonlaton, mikor Diridongó úgy meg van rakva sebbel, mint az angol ember (a geszti nyelv-mester) kaputrokja zsebbel.⁶⁵ Szalontai emlék az az apróság, hogy a cigánykovács érti mesterségét, s a bélyegző-vason fordítva metszi a *p* betűt *q*-nak. Rozvány tudomása szerint Szalontán megesett valakin, hogy az egyenest vágott betű a lesütött bilyogon fordítva ütött ki.⁶⁶ — Mindenütt cigány-észjárás uralkodik. Az arcátlan Csóri tüstént „fiam”-nak szólítja a várkapitányt, mikor az szóba áll vele; csupa merő furfang; hadonászva beszél; ha kardot húz, végigtörli mente-ujján; nadrágot képzelni sem tud folt nélkül, csak hogy új korában bársony rajta a folt; a kincsesházat úgy álmodja, hogy — mint a parasztszobában — az ajtó mögé gyöngysze-

62 Ennek egyes cigány szavait s az ühmgetést a költő a *Remény* közléséből vette.

63 Aranyról szóló tanulmányában a *Nagy Képes Irodalomtörténet*-ben.

64 Gyulai Pál mondotta Dittrich Vilmosnak, l. Dittrich tanulmánya, 13. l.

65 Erre Arany László mutatott rá, a költő önéletrajzánál a geszti évhez fűzött jegyzetében. [ARANY János, *Hátrahagyott iratai...*, 2:XXXIV-XXXVII.]

66 Levele Riedlhez, *MF*, 1917. március 1.

mét van seperve, az ágyláb mellett arany kotló vatyog; viszket is rá minden ujja a vajdának. Tollhegygel odavetett vonások; e tárgy nem érdemel olajfestést, csak futó rajzón hegyét. E sietés nem únatja meg a jelentéktelen tárgyat. Mint Salamon Ferenc mondja: „A cigány vajdának fenyítéktelen csapata, a cigánytermészet könnyelmű bizarrságának képét viseli mintegy maga a compositió is, úgy hogy e művel is kis mértékben úgy vagyunk, mint a cigány néppel, melyet gyengéi, rendetlenségei mellett is érdekesnek, mulatságosan komikusnak találunk.”⁶⁷

Egészben mégsem egy új, tréfás *Jóka ördöge*, nem bohózatos cigány-eposz. „Kasperli-féle hip-hop”, mint Greguss nevezte az üres komikumot. Mint ó-pergamenten a szöveg alatt egy elhomályosult régebbi írás betűi: a cigányok rajza alatt más vonások ötlenek fel itt-ott. Mindjárt legelől azt mondja a költő: „Pártosság magyar közt vala szép divatban”, — mintha ez korjelző volna; a vajda, ha nem is hét törzset, hetven sátoralját hí tanácsba; „régí híres nemzet” az övék, „csak az egyetértés közte igen vékony”, mert ők az „arany szabadság népe”, mely rend, összetartás békóit nem túri; „iugi impatiens”, mondta a krónikaíró a magyarokról, „libertati incapax”, mutatja itt is a példa. E célzásokat könnyű elérteni.

Magyar szemmel festi a költő a német ellenséget, az elmélet határtalan hitelét gúnyolva a józan fővel szemben. Csóri álmában a cigány-fantázia uralkodik, de a kifejlés felé annál több a világos célzás. A semmivé vált kincs a Kossuth-bankó; Puk, aki győzni nem bírt, de boszút állni tud: Haynau; célzás a szalmapörnye is, mellyel Puk ki akarja füstölni a világból a dádékat; ott a „nagy álmodó”, aki épségben menekül.⁶⁸ Imre Sándor úgy nézi, hogy „a részletek távol esnek a főtételtől”; pedig éppen ez apró célzások segítenek megnyitni a szemet, hogy az egészben egy nagy szatírát lásson, s ezeket maga a költő hitelesítette: „Mind csupa bátor, nyílt őszinteség.” (*Bolond Istók*, II. 9.) Imre szerint „az egésznek benyomása tartoznék bizonyos eszmének megfelelni”, de „ezt nem könnyű kiismerni belőle.”⁶⁹ Pedig a

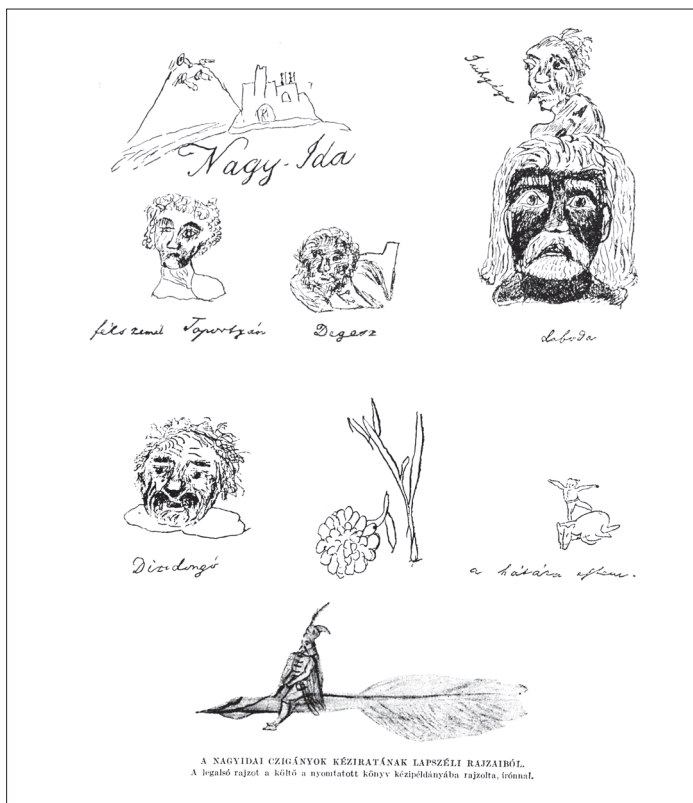
67 *Irodalmi Tanulmányok*, I. 71. Ekkor kezdi olvasni a költő Dantét, németben; a Toportyán, Laboda, Juhgéce-féle nevek Angyal Jánost, Dante fordítóját, az ördögök neveire emlékeztetik a *Pokol* XXI. énekében, a levágott fejét kezében hozó Puk Bertram de Born-ra, aki fejét lámpásként hordozza (a XXVIII-ban). Angyal fordításában a *Pokol* 1878-ban jelent meg; ott céloz ezekre, a jegyzetekben.— Kaposi József: *Dante Magyarországon*, 103. l. — A III. ének 51. szakában a Bradamente-hasonlítás, Ariostóból, csak a 67-i második kiadásban van meg.

68 Rajongva tűnt elém a sátrak népe:
A vajda Csóri, a nagy álmodó,
Ki maga alszik egy nemzet nevébe,
Álmában újabb, szebb hont alkotó.

Bolond Istók, II, 9.

Ritka dolog, hogy egyetértsen három;
A holnapot ma bizvást megeszik... U. o. II. 10.
A szalma-pörnye sem volt tőlünk messze. II. 4.

69 *Arany János és Aristophanese*. Először a *Budapesti Szemlé*-ben, utóbb Imre Sándor: *Irodalmi tanulmányok*, I. 194. l.

műnek minden ütése egy helyre vág. A holnappal nem törődés, egymás közt marakodás, üres kérkedés, hirtelen csüggedés nemcsak cigány tulajdonok: az álmodott dicsőség, Nagy-Cigányország rajongó álma, melyből kudarc az ébredés, — nemcsak cigány-sors. Mindez nem túlzás, míg fáraó népéről van szó, vonatkozásában válik szatírává. Kétértelmű könyv ez, mondhatni egy nagy travestia, csakhogy nem valamely irodalmi művet forgat ki s burkol a gúny condraíba, hanem magát az eposzra méltó tárgyat, a szabadságharcot. A gyáva cigány a magyar hősiséget, kérkedésük a nemzeti önérzetet jelenti, hangos jajveszékélésük a nemzet néma fájdalmát.

S oly küzdelemre, mely világsoda,
Kétség'b'esett kacaj lón Nagy-Ida.

(*Bolond Istók*, II. 8.)⁷⁰

70 Arany ismerte a végletes fájdalmat, mely fintorrá torzítja az érzést, mint a kín az arcot. *Katalin*-ban Szunyog önvádoló fájdalma hahotába csap át, *Bolond Istók*-ban az elkeseredés nevetésbe tör ki.

Jelen volt a királyné, a német Ildikó,
(Krimhilda volna mások, de legfröbb így a jó);
Hozza Etele nyáján hívó parancsa ment:
Azt, mind udvarostul, a nasson megjelent.

Tündérvilágnak hímed a csarokus budát,
Fény, xü, xaj telkesité a náxi palotái;
Benn a király, moosygra; – ruhaja és bibor,
Szemant s arany kehelyben etötte Szeja box.

Elöte a menyasszony, mintek egy napsugár,
Mint tükörrel velet fény, – láncot libegve jár;
Szejségin ültetvén; szeméremmel veggest,
A más lélek szerelmé s a ható veré, test.

Szűvén királyi székben a völegény, Etele:
„Sárijad, ki álja, járjad, te kin füvem legel!”
Egyre Szeja lelke, riböl egy is megárt,
Szemével a szemlét, ajkával a pohárt.

Ez Ildikó megöröje urának üvönk,
Moosygra Szej Mikulán jártaja két szemek,
Szeid kunyabokudánál urának egyre söla; –
Hozza is a király ma nyáján, mint az elvő.

Ejfel után a bajnok agyasha's ába ter,
Ejfel után a hősök vigalma véget ér;
Sülyát a koron napnak növelae honzu est,
Törödre anyai kejbén, álomra döl a test.

Egy langha nyári szellő minden szemet tart,
Nagyadva ezt az égről a csillag is sugárt;
Az ötükök szanyadnak a palota körül,
Az öt is mind páizora, vagy lö'serenyre dül.

Mit Ildikó nem alvók, nem ő csupán maga,
Kemény lön egyes ágya, Szej bánsony pamblaga;
Kéts díjót a fivélbe hatalos sevelen,
A régi honzu harrát felszeja frív jelen.

A KÖLTŐ KÉZIRATÁNAK HASONMÁSA,

a hün-eposz 1856 jún. 1. kezdett második dolgozatából.

A tervezett trilogia harmadik részének I. énekéből, később teljesen kihagyott versszakok.

A kétségbeesés e humorát a költő egy régi adomával példázza, a szőlősgazdáról, aki a jégverés láttán doronggal esik a tőkéknek. (*Bolond Istók*, II. 7.)

Beöthy szemében e mű „ép annyira lyra, mint éposz”,⁷¹ s Gyulai csak a költő önjellemzését fejtette tovább, midőn hozzátette, hogy ez „a legalanyibb érzés tárgyias alakban, igazság torzképben, sírás nevetésben, szeretet gúnyban.”⁷² Bohóc-sapka a komoly Múzsza fején, a haza szobra tele aggatva rikító cafranggal: e visszásság megrázó, nyugtalanító. Nem olyan gúny ez, mint a szatíráé, mely javítani remél, mikor pelengérré állít: ez a tehetetlen fájdalom átkozódása, melybe alacsony képek tolnak; egy flagelláns korbácsütései, aki maga vérzik alattok; a szerencsétlen Jób megalázkodása, ki sebeivel a szemétdombra ül. Valami szent őrzöngés van ez önmarcangolásban, egy szóhoz nem jutott, elkésett Cassandra vádja. A hazafi-elkeseredés e gúnyjának párját Széchenyi *Blick*-jében találni s döblingi emlékiratainak egyes lapjain. — A heves fájdalom kitombolja magát, s végül rezignációba lankad a vajda sóhajában: „Száz ébrenléteinél többet ér egy álom.” A költő búsongása ez, a miért nem tudott a többiekkel lelkesülni s most szinte bánja józanságát. A kiábrándultság e panaszja többször ismétlődik nála; „Mint egy alélt vándor...” kezdetű versben is felsohajt:

Óh édes reményim, tündérpalotátok —
Hadd volna az ábránd, csak előttem lenne!

E késő bánatot visszhangozza „Ez az élet egy tivornya” kezdetű vers:

Mért nem ittam úgy, hogy jó rég
Én is a pad alatt volnék.

A költő Geszten fogott műve írásába, alighanem nyáron, mert csupán két énekkel készült el; a folytatáshoz már Kőrösön látott hozzá; kitetszik ez a III. ének elejéből, hol Pegazusát, a gunárliba tollát biztatja: „Eleget pihentél...” Rajza is van erről: lúdtollat sarkantyúzó kalpagos vitéz. Februárban alighanem megmutatta Tompának; Tisza Domokos február végén (29.) már „Nagyida végít”⁷³ tiszelteti levelében (kiadatlan). Tompa ugyan március 8-án azt kérdi: „A vajdával még csak ennyire vagy?”⁷⁴ (Kiadatlan.) De ez a kiadásra vonatkozhatik. Arany mutatványt küld belőle Hanvára (Tompá lev., ápr. 13., kiadatlan);⁷⁵ talán hogy Tompa tegyen kérdést iránta Heilprin miskolci könyvtárosnál, aki *Szépirodalmi Könyvtár*-t indított, az első füzetekben éppen Tompa regéit és beszéleyeit adta ki (I–IV. füz.),

71 *Arany nemzeti érzése epikájában.* — *Romemlékek*, I. 222.

72 *Emlékbeszéd*-ében.

73 [*AJÖM* XVI, 31. (362. sz.)]

74 [*Uo.*, 34. (363. sz.)]

75 [*Uo.*, 43. (372. sz.)]

hogy aztán Sue munkáival folytassa a sort. Mi másért küldené el különben Tompa Heilprin levelét, méltatlankodva: „Te sem tudsz munkáidnak kiadót találni? ez, barátom, botrány.”⁷⁶ (U. o.; Heilprin ajánlata nincs a levél mellett.) Ekkorra Arany, a húsvéti szünidőt használva, Pesten van kéziratával; Domokos hívására a Tisza-házba száll (T. D. 52. jan. 24., kiadatlan);⁷⁷ még csak Domokos lakik ott Kováccsal, minden órán várják a szülőket, Aranyt is marasztalják. (Arany, feleségének, 52. ápr. 9., kiadatlan.)⁷⁸ Ő mindjárt alkudozni kezd Müller Gyula kiadóval, meg is egyeznek örök áron 300 pftban; a második kiadásért Müller még százat fizetne, későbbiekért semmit.⁷⁹

Ezzel Arany elvégezte, ami Pestre vitte, de még ápr. 12-én is ott van, mert Jókainál járván látogatóban, addig tartóztatta, míg elkésett az indulástól. Együtt készül haza Domokossal és Kováccsal, akik útba akarják ejteni Kőröst, miről feleségét előre értesíti. (Ápr. 12., kiadatlan.)⁸⁰ Domokos látogatása ekkor elmaradt, de „quod differtur, non aufertur”: április 24-én tudatja Kovács, hogy lemennek három egész napra, vasárnap déltől szerda reggelig. Szeretnék magukkal vinni a *Cigányok* nyomdai levonatait, de „a mi nagy fátumunkra még talán az első ív sincs készen a Csóriász-ból, és így Május elejére nem lesz készen”.⁸¹ (Kiadatlan.) Május 11-ére azonban a költő már átnézte s vissza is küldte. (Ercseynek, 52. május 11.)⁸²

Május végén megjelenik a könyv.⁸³ Kiállítása szegényes; címlapján ponyva füzetre illő fametszet: Csóri a pincében egy hordóra dőlve álmodik s látja magát, amint hullákon gázol, kard meg zászló két kezében, — az ajtóból a cigányok álmélkodva nézik.⁸⁴

Június 2-án már ismerteti a *Pesti Napló*, mint „tartós beccsel bíró, figyelemre méltó jelenséget”, dicsérve a nyelv „kedves klasszikus ó-zamatát”, a komikai gazdagságot; eszmei tartalmát is felfogná, csak az kérdéses, miért kívánná akkor a nép közé juttatni. A *Magyar Hirlap* (jún. 8.) bírálója nem hatol mélyebbre a cigány-élet rajzánál, ebben pedig „csekély neki a képzeleti és költői anyag”; a költő nem is sokat „bányászott ki tárgyából”; megró néhány „pórszerű gondolatot és

76 [Uo.]

77 [Uo., 15–16. (351. sz.) – A kérdéses levélben efféle információ nem található.]

78 [Uo., 41. (370. sz.)]

79 A szerződés, idegen kézzel írva, megvan a költő iratai közt, a Müllernél maradt másik példány, Arany kezeírása, id. Szinnyi József birtokában volt. Kelte ápr. 9. (Dittrich Vilmos: *A nagyidai cigányok*, 16. l.) A költőnél levő példányra 1863. júl. 24 rávezették, hogy Arany a szerzői jogot 100 ausztriai értékű forinton visszaváltja, de „miután az első kiadásból még valami 600 példány eladatlan, szerző nem rendez külön kiadást, míg e költemény összes költeményeivel együtt meg nem jelent, semmiesetre pedig mostantól három évig külön ki nem adhatja”.

80 [AJÖM XVI, 42. (371. sz.)]

81 [Uo., 47. (374. sz.)]

82 [Uo., 52. (377. sz.)]

83 L. Arany levelét Ercsey Sándorhoz, 52. május 31. [Uo., 56. (380. sz.)]

84 Az I. kiadásban a cím: *Nagyidai cigányok*; saját példányában a költő elébe rajzolt egy A betűt. E példányban is vannak rajzai, rajzonnal.

kifejezést”, s bár az élet és találékonytárgyat dicséri, a „szabadosságok” nélkül „sokkal jobb lelkiismeretességgel ajánlhatná” az olvasóknak. Még Szilágyi Sándor is hibáztatja, máskülönben méltányló bírálatában, hogy „néha a népiesből a póriasba ereszkedik le”.⁸⁵ Csak a *Pesti Napló* bírálója érti, hogy ezeket „tárgy és alkalom mentheti”. Komikai eposz nem igen szokta, kerülni a pajzán célzásokat s hamar átesap az illem és a rendes ízlés határán. Csokonai *Dorottya*-ja és *Béka-egér harca*, melyeket Arany ismert, vaskos, érzéki tréfákkal akarnak nevetésre ingerelni; a finomkodó Pope *Rablott hajfürt*-jében⁸⁶ is mennyi a sikamlós éle, szemérmetlen ötlet, pedig a puritán Angliában s főúri körben játszik. Igaz, ezek nyersebb korból valók, viszont Aranynál természetesen, sőt kikerülhetetlenül hozza magával a szabadabb hangot a cigányok rajza. Az első bírálók kicsinylése általában onnan ered, hogy nem vették észre a benső vonatkozást; akkor mindent megértetett volna a költő féktelen keserősége. E lélektani kútfőre csak nagy sokára mutatott rá Imre Sándor, hogy a költő „a vaskos tréfákkal a figyelmet a kinzó fájdalomtól akarja elvonni”.⁸⁷ Haraszi Gyula másik lélektani oldalról úgy magyarázza: „Annyi hiba hívta ki gúnyját, hogy fájdalma tőlük mintegy elmámorosodott”.⁸⁸ A költő maga tudta, minő keskeny mesgyén jár; Tisza Domokosnak magyarázta: „kiképzett művész leereszkedik a nieder-komischba, de minden esetre nehéz út így a szép-nek szélein járni.”⁸⁹ (53. nov. 22., kiadatl.) A későbbi kiadásokból ki is hagyott két versszakot.

A bírálók más részének azért sem tetszett, mert Toldi költőjétől egyebet vártak. A *Magyar Hirlap* is azt kifogásolta, hogy *Toldi* után nem jelent haladást. Legszigorúbb e tekintetben Toldy Ferenc; ő Aranytól *Toldi* középső részét sürgette, a *Cigányok*-at ellenszenvvel olvasta s csalódottan tette le kezéből. *Uj Magyar Múzeum*-ában rövid néhány sorral máglyára vetette a művet. „E ‚hősköltemény’ nem hősköltemény, nem is fonákja a hőskölteménynek, mint a sok tekintetben jeles *Elveszett alkotmány*, s nem is Arany Jánosé, t. i. azon Aranyé, kiben név és érdem oly szép azonosságban egyesült. Szomorú aberratiója egy ritka szép léleknek, nem a tárgynál fogva, mert a költő minden tárgynak kölcsönözhet költői érdeket az eszme által, melynek azt vivőjévé teszi; de a tartalomnál fogva, mely — áldatlan üresség. Elé most mielőbb *Toldi* második részével, kitisztázására azon ragyogó fénynek, mely őt eddig körülvette, s megnyugtatására az irodalom barátinak, ki első rangú költője nevét önmaga által elhomályosítva csak fájdalommal láthatja” (1852. I. 682. l., aug. 1.) Nyilvánvaló, kedvetlensége mialatt ő sem hatolt mélyebb rétegig.

85 Mephisto álnéven, a *Budapesti Visszhang*-ban, jún. 20.

86 Arany ezt is olvasta, I. levelét Szilágyi Istvánhoz, 47. jan. 9. [*AJÖM* XV, 41. (30. sz.)] Arany már Aristophanes *Plutos*-át is olvasta. I. k. 141. l.

87 *A. J. és Aristophanes*, a *Budapesti Szemlé*-ben, 1885. és az *Irodalmi Tanulmányok* közt, I. 170. l.

88 *Arany János*. — Megjelent Bodnár Zsigmond *Magyar Szemlé*-jében, 1881 — utóbb a *Modern könyvtár*-ban.

89 [*AJÖM* XVI, 337. (571. sz.)]

A bírálatokban mindössze egy helytálló megjegyzés akad. A *Magyar Hirlap* „ügyes gondolatnak” tartja, hogy a cigányok kitörése álomképben van előadva, de fogyatkozásnak veszi az álom hosszúságát, mely a II. ének közepétől a IV-nek végéig húzódik, s ezzel „észrevehető zavart” okoz; „jobb lett volna egy külön énekben adni elő”. Ebben van némi igazság. A tartalomban az álom a földolog; csakhogy közben kétszer is új ének kezdődik, e megszakítás feledteti az olvasóval, hogy álom folyik előtte, egy rangra emeli azt a valósággal; hozzá még Csóri *föl is ébred álmában* s úgy éli a történéket, mintha ébren volna. Lehet, hogy a költő ezt így akarta, az álom elevenítése kedvéért.

A bírálóknál jobban méltányolták a művet a költők. Vörösmarty szerette.⁹⁰ Tompa „nagy gyönyörűséggel olvasgatja”. (52. jún. 3.)⁹¹ Később is költő szolgáltat neki igazságot, Szász Károly.

Aranyt bántotta a félreértés, a meg nem érdemelt gánccs. Ejtett is erről szót Tompának, ki a megrótt trivialisások dolgában Shakespeare és Heine példáival nyugtatta (53. jún. 23.)⁹² Lévay előtt kifakadt Toldyra, aki Lisznyai ízléstelenségeit elnézi, az ő tárgyánál fennakad rajtok. (52. okt. 16.)⁹³ Szilágyi István előtt fölfedte, „hogy Fratzét ir a világra s emberiségre, mert a *Cigányok* semmi egyéb, mint a pessimismus nyelv-öltögetése. E szempontból lehetett volna azt méltányolni, ha ugyan magát e szempontot méltányolni lehet”⁹⁴ (53. febr. 5.). Sértett önérzete a *Magyar Hirlap* kifogásaira egy jelképes verssel vágott vissza, *Vágtat a ló...* címen: a meghajszolt nemes mén a költő Pegazusa, mely lerázva bosszantóit, utólérhetetlenül száguld előre. A cím alá ki is tette: „Emlékezés a *Nagyidai cigányok*-ra”. A verset a *Budapesti Visszhang* közölte, már június 20-án, együtt Szilágyi Sándor méltányoló bírálatával, Mephisto álnéven, mely a művet irodalmi nyereségnek mondta.⁹⁵ A balsikert azonban a költő sokáig mint fájó sebet hordta magán. Tíz esztendő múltán, 63-ban, *Bolond Istók* II. énekébe fogva, mely szintén

90 Gyulai Pál mondta Dittrichnek, l. ennél, 6. l.

91 [AJÖM XVI, 59. (382. sz.)]

92 [A hivatkozott levél egy évvel korábban, 1852. június 23-án íródott. AJÖM XVI, 65. (386. sz.)]

93 „Lisznyai nem aljas a szotyogó szottyál: én aljas vagyok a lágy majoránával” — írja e levélben, egy később kihagyott stórfára célozva, mely Virgilius egy sorát parodizálta. Lisznyai dicsérgetett *Palóc dalai*-nak jelzett helye (119. l.) így szól: „— Ne falj annyi mézes kását, Bizony nem tód a szokását, Hej rotyogó rotty. — — Kedvem volna iddogálni, Oszta a szeretőmmel hálni, Hej szotyogó szotty.” [AJÖM XVI, 107. (412. sz.)]

94 [AJÖM XVI, 166. (460. sz.)]

95 A személyes vonatkozás miatt, midőn verseit 1853–54-ben cím szerint összeírta, e vers mellé odavetette: *Nem kiadni való*. Mégis felvette költeményeinek 56-i kiadásába, a cím alatti magyarázó sorral. Később úgy találta, a jól kivitt rajz magában is megáll, mint a valódi tehetség előre-törésének képe gúny és semmibevevés közt; s *Összes költeményei*-nek 72-i kiadásában eltörölte e vonatkozást, de kézi példányába odaírta: *A Nagyidai Cigányok felületes bírálataira*; egy másik példányba pedig, mely most a Csonka toronyban van, e szót: *Jövendölés*. (Közli Debreczeni Ferenc, *ItK*, XXXIII. 91. l.) Valóban az; géniusza fennen szárnyal, a hún trilógia körvonalai tűnnek elébe s az év végén megírja *Keveházá*-t.

cigányok közt kezdődött, néhány stanzában föltárta a meg nem értett mű benső értelmét, hogy „van benne eszme, — Cigány fölötti érzés valami... De Puchheim kardja szivemnek szegezve, — Félig se mertem azt kimondani”. (*Bolond Istók*, II. 3–10.) Ki is adta ezt a *Koszorú*-ban,⁹⁶ s később, 67-ben mikor *Összes költeményei* közt a *Furcsa hősköltemények* sorában a művet újra lenyomatta, magyarázatul elébe tette e stanzákat. A mű végére is szúrta be egy csúfos versszakot Puk szégyenletes diadaláról, mi a vonatkozást szembeűnőbbé teszi.

Ekkor fejtegette érdeme szerint először Szász Károly,⁹⁷ rámutatva, hogy csak mint Schwank is „kitűnő figyelemre s méltatásra lett volna érdemes”. „A cigányjellem minden árnyalata ki van merítve,” úgy mond, s az egész a költő „minden művei között a cselekvény tarkasága, elevensége, gazdagsága által tűnik ki”. „Hőskölteményi nagyszerűségével, s *furcsa* hőskölteményi, nagyszerű nevetségességével; és mindenek fölött költői azon magasabb jelvi értelemnél fogva, mely alatta lappang”. „Az álomban fekszik az egész mű célzata, alapeszméje”; ez álom „torzúsággal felel meg annak, mit satirizálni akar”.⁹⁸

Idővel jobban megértették a művet, átlátták gúnyjának igazságát, mely közelből szívet metsző volt. Az események egyik főszereplője, Görgei, mindjárt elérte.⁹⁹ Ő is élesszemű, szókimondó, gúnyra hajló egyéniség, maga is így ítélte

96 A *Koszorú*-ban olvasta azokat Theodor Opitz, Madách nagy költeményének magyarázója s Petőfi fordítója; újra elolvasta a *Nagyidai cigányok*-at s levelet küldött Aranynak. „Das Gedicht hatte jetzt für mich ein erhöhtes Interesse: wie viel reine Vaterlandsliebe und Seelengüte gehört dazu, um einer, das Gemüth schmerzlichst bewegenden Wahrheit in dieser weise Ausdruck zu geben!... Aber auch abgesehen von dem tieferen politischen Sinne ihres ‚Heldengedichts‘, zeigen Sie hier eine so eigenthümliche Meisterschaft in reiner Komik, dass ich mich wundere, dass auch diese in Ungarn nicht die verdiente Würdigung gefunden hat.” (Plesz, 1863. okt. 20. kiadatlan.) [*AJÖM* XVIII, 370. (1726. sz.)]

97 Arany *Összes költeményei*-nek megjelenésekor írt cikksorozatában, *BpKözl.* 1867, IV. közlemény. 79. sz. jún. 15.

98 A régi vádak felújultak még egyszer egy kis füzetben: *Pandora. A Nagyidai cigányok*, megbírálta Thewrewk Árpád. Pozsony, 1872. Írója legtöbb helyütt „ponyvairódmalmi nyerseséget” lát, „trivialist, aljast”, — azonban ezt sokszor maga magyarázza bele ártatlan népies kifejezésekbe. Értetlenségében Gerendi csapatának kilopódzását „hitzegésnek, akasztófát érdemlő gyávaságnak” nézi (23–24. l.) — egy adomában! — s úgy veszi, mintha az ámulást is „nemzeti hibának” tartaná a költő; hogy a cigányok „egy eszmének hordozóivá tolják föl magukat”, az „eszeveszett” gúny (22–23.); a cigányok gyávasága „profanatio” (39.); a költő egész „vállalata” „kárhozatos” = (41. l.) „frivol” (47), már csak azért is, mert semmi reményt nem nyújt a jövőre (44.), hazafi érzésben még Paul de Kock is felülmulja (47.). Egyrészt nem ösmeri fel a célzásokat, másrészt semmit sem ért abból, hogy ily kettős értelmű műben nem szabad minden betűt célzásnak venni, mert némely vonás nem a belső értelem, hanem a külső alak festésével jár. Cselekmény nincs benne, mert Csóri csak „alszik és álmodik” (27.). — Különös, hogy Szana Tamás *Figyelő*-jében „örömet keltett” az „elfogulatlan bírálat”, bár érthetetlen módon oda fordítja helyeslését, hogy e bírálat „gáncsai dacára alkalmat nyújt, hogy a hallgató nagy költő iránti kegyelet újabb hévvel buzduljon fel” (1872. márc. 3.). — E véleményt a *Pandora* szerzője sietett, megtoldva új gáncsallal és gúnynal, külön röplapon közreadni. (Nyom. Pozsonyban, Angermayer Károlynál.)

99 Gyulai Pál mondta.

meg a korszak bűneit és hibáit, s nyilatkozatai hitelesítik a költő felfogását. Görgei is kárhoztatta a hivatalosztogatást, a nepotizmus visszaéléseit;¹⁰⁰ ő is így látta a szereplőket: „mindenütt önzés, hívság — legkedvezőbb esetben rendíthetetlen becsvágy”.¹⁰¹ A merész reményekről azt írta: „Csakis *boldog képzelőtehetséggel* és *optimisticus hiszékenységgel* megáldott férfiak engedhették által magukat oly *csalóka álmoknak*, hogy Magyarország immár meg van mentve”.¹⁰²

Íme, hány pontban találkozunk a költő gúnyja és a hadvezér kritikája.

A túlzásokat egészen egyforma szellemben ítélik el. „A nemzet az optimismusnak esett áldozatául — írja Görgei.¹⁰³ — Az Optimismus tunya gondatlanságra csábít. Önerőnket ilyenkor — ismeretlen mennyiség lévén minmagunk előtt — túlbecsüljük. Megvetjük az ellenséget. Készületlen ér a viadal, — gyámoltalanoknak talál a veszély, — minden szerencseváltozás erély nélkül valóknak”. — Nem ugyanezt rajzolja-e Arany? Nem úgy hangzik-e Görgei fejtegetése, mintha szinte *A nagyidai cigányok* tartalmát vázolná, eseményeinek lélektanát és logikáját jellemezné?

Görgeinek elégtétel volt, hogy őt a költő nem állította pelengérré.¹⁰⁴ Arany a forradalom mámorát ítélte el, a fővezért inkább áldozatnak nézte, s nem gúnyolhatta az üldözöttet.¹⁰⁵ Görgei családja fel is kereste a költőt, mikor hazajöttek Pestre, s ő egy kis emlékverset írt Görgei Bertának (1865), aki a világosi Bohus László menyasszonya lett. Hazatérte után a fővezér is meglátogatta Aranyt Pesten.

Így vívta ki e mű lassan a megértést és méltánylatot.

52 nyarán azonban az első bírálatok gáncsoskodása csak keserűséget szerzett a költőnek. Hónapokon át alig nyúl tollhoz, igaz, hogy nem is igen ér rá. Júniusban szokatlan izgalom uralkodik Kőrösön: a fiatal császár körutat tesz az országban, ahol lehet vasúton, nagyobb részt hintón; első állomásai Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét. Vegyes érzések fogadják; a haditörvényszékek ítéleteit még egyre közlik a hírlapok; ez időben fogják el báró Vay Miklóst, Vachott Sándort, Sárosy Gyulát; viszont többeknek éppen ez alkalomból elengedik büntetésüket. A bécsi sajtó nem győz dicsekedni a barátságos fogadtatással. A kormányzó Albrecht főherceg rendeletére diadalkapukat emelnek; „ekkor bontják ki ismét a házak díszítésére a 49 óta eltiltott s rejtett nemzeti zászlókat”.¹⁰⁶ Aki teheti, távol marad, kivált a

100 Kossuthhoz, 1848. nov. 15. Pozsony. — Görgey István *1848- és 1849-ből*, I. 36. l.

101 Klapkához, 49. márc. 10. — U. o. II. 37.

102 49. júl. 2., félbeszakadt önigazoló iratában, az isaszegi csata utáni időkről. — U. o. II. 696. l.

103 1862-ben, a *Gazdátlan levelek*-ben, VIII.

104 Gyulai Pál mondta.

105 Arany egész köre megértéssel nézte később Görgei pályáját; Gyulai *Romhányi*-ban (1872), Arany László *A délibábok hőse*-ben (1873), Lévay *Regi emlék* és *Visegrád* c. költeményeiben; első védelmezője, mindjárt Világos után, a fiatal Szász Károly; ily szellemben írt róla Arany költői iskolája, Baksay, Kozma Andor, Bárd Miklós. L. ezeket összeállítva: *Görgei és az irodalom*. — *BpSz*, 1912.

106 Minderről részletesen ír Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon*, I. kötet, IV.

független köznemesség és polgárság, a hivatalbelieket azonban kirendeli a hatóság; mint a debreceni tanároknak „kötelességükbe tette a püspök, hogy a magas ünnepélyben részt vegyenek”.¹⁰⁷ (Kovács levele Aranyhoz, 52. VII. 19., kiadatl.) Így volt bizonyára Kőrösön is. A ceremónia rendesen nem tartott soká. Szalontán egy nagy színt emeltek a piacon, az alá hajtott a császár kocsija. „A papok, bíró stb. ott várták” — írja Tisza Domokos. — A lelkész szónokolt, a császár kérdezősködött a templomról, iskoláról; „ez alatt be lévén fogva a négy ló, elment, a mint jött”.¹⁰⁸ (Aranynak, jún. 29., kiadatl.) Kőrösön sem ment máskép. A készülődés sok emléket, reményt felújított, s izgalommal járt.

Júliusban az examenek foglalják el a tanárokat. Alig tud egy pár szabad napot tűzni Lévainak, aki belecsömörlött az ujdondászi mesterségbe s haza készült Miskolcra, tanárnak; de előbb meglátogatta barátját Pestről, honnan közelebb érte. (Arany, 52. júl. 13.)¹⁰⁹ Májusban Szilágyi Sándor azt hozza hírül Pestről, hogy Tompa ott van feleségestül s készülnek Kőrösre. (Ercseynek, 52. május 11.)¹¹⁰ De csak Tompa maga termelt lent félnapra.¹¹¹ Téli látogatásakor erősen fogadkozott, hogy ő minden tavasszal elmegy Aranyhoz, az meg minden nyáron menjen el Hanvára, ha lehet, családotstül (52. ápr. 13., kiadatl.).¹¹² Most is ebben járt, de utóbb maga tartotta vissza barátját, kénytelenségből. (Júl. 6.) Májusban házkutatás volt nála, iratait lepecsételték, részben elvitték, köztük Aranynak egy levelét is, mi Aranyt aggodalomba ejtette, hiába biztatja Tompa: „tudod, hogy mi politikával soha nem foglalkodtunk”.¹¹³ (52. május 20.) Június elején Tompát haditörvényszék elé idézik Kassára, mint volt tábori lelkészt, főképp pedig *A gólyához* írott verse miatt. Egy hónapnál tovább vár kihallgattatásra, azután a császár-várás idején haza bocsátják. Augusztus 22-én azt írja Szemere Miklósnak: „Aranyéknak most írtam; nem tudom, már eljöhettek-e, ha el, akkor téged is rögtön tudósítlak. A szeptemberi szép napok igen szépek lesznek, jó volna együtt töltenünk ezekkel a jó fiukkal, mert hogy Arany az, én bizton mondhatom. Szász hasonlóképen, ha ugyan ő is eljő”.¹¹⁴

Ez a hívás már nem érte otthonn Aranyt. Ő a vizsgálatok után rögtön, augusztus 5-én, fölkerekedett, s családotstól haza ment két hónapra Szalontára, sógorához, hova gondolatuk oly sűrűn visszajárt. (Tompának, 52. okt. 1.)¹¹⁵ Otthonn

fejezet, különösen a 307–8. l., — továbbá Bellaagh Aladár: *I. Ferenc József Magyarországon.* — BpSz, 1917. jan. 481. sz. 21., 25., 27. l.

107 [AJÓM XVI, 76. (393. sz.)]

108 [Uo., 66. (387. sz.)]

109 [Uo., 74. (392. sz.)]

110 [Uo., 52. (377. sz.)]

111 Váczy, *Tompa életrajza*, 132. l.

112 [AJÓM XVI, 42. (372. sz.)]

113 [Uo., 53. (378. sz.)]

114 Abafi *Figyelő*-jében, XII. köt.

115 [AJÓM XVI, 97. (407. sz.)]

sorra látogatták a környéken régi jó ösmerőseiket. Egy ily kiránduláson útközben a hőség miatt megfűződtek egy elhagyott vízimalom csatornájában; a zsilip tetejéről bőven csurgott alá a víz a deszka-padolatra, s ők felváltva alája álltak, hogy fejükre omoljon; Arany legtöbbször, oda sem hederítve a figyelmeztetésre. Este hazafelé menet már főfájásról panaszkodott; ezentúl sokat gyötörte az, arról azonban hallani sem akart, hogy ez a fürdés, zuhanyozás következése.¹¹⁶ A baj évekre megöröködött rajta; soká panaszkodik az örökös fej- és fülzúgásról. (Jókainak, 55. dec. 10., – Szemere Miklósnak 57. nov. 29.)¹¹⁷

Ősszel mulatságosabb kaland esett meg velök. Egyik, három-négy mérföldre lakó rokonukhoz mentek, ekhós szekéren, valami kilencen a gyermekekkel együtt. Késő délután indultak s rájuk szakadt az őszi este. Az eső is megeredt, a kocsis nem látta az utat, a férfiak rongyból és szalonnából tekert kanóccal keresgéltek a kerécsapást, végre is ott háltak az úton a szekér gyékény-ernyője alá húzódva, s tréfás ijesztgetések közben telt el az éjtszaka. Pitymallatkor kiderült, hogy egy puska-lövésnyire vannak a helységtől, hova a nagy sárban gyalog kellett bemenniök, mert a tengely eltört. Ily mulatságokkal szolgált a szülőföld a kedves vendégeknek; a gyermekek különben jól mulattak az ilyesmin.¹¹⁸

Arany maga nem időzött egész nyáron Szalontán. Őt Kovács már régebben élő szóval, júliusban pedig levélben is felkérte, „a Méltóságos Úr és a Grófné nevében, de különösen a Domokosoméban, légy oly derék fiú, jöjj hozzánk, minél elébb lehet, mert óhajtva várunk”.¹¹⁹ (52. júl. 19., kiadatlan.) Régi díjának aránylagos részét ajánlják s útiköltségét is készek megtéríteni. Családostól várták, de a költő csak maga ment ki Gesztre. Most a kis kerti házban lakott, mert a ház tele volt a Bethlen-fiúkkal. Kovács háta előre borsózdott: hat gyerek, két tanító; így a kis ház „nemcsak tágasabb, hanem kellemesebb is lesz a régi szobádnál”.¹²⁰

Domokos forrón ragaszkodott tanárához, s szülei mindent megtettek kedvéért, Aranynak jó hatását pedig minden tekintetben maguk is látták. Domokos és Kovács nagy híját érezték, mikor Kőrösre költözött. „Még most sem nőtte ki magát egészen az elmented által okozott ür — írta Kovács (51. dec. 17., kiadatlan). — Szellemed azonban el sem ment s még mindig jóltevőleg hat Domokosra, annyival inkább, mert bírálatod által izlést és irányt adni egy leveledben sem mulasztod el. Fogadd ezért legszívesebb köszönetemet, melyet a szülék is tolmácsoltatnak általam.”¹²¹ A szülék gondosan ápolták fiuk tehetségét. Az 1851–52-i telet az egész család Pesten tölti, hogy Domokos kiváló tanároktól tanuljon. Görög nyelvre Télyf oktatja, mértanra Brassai; földrajzot a nyelvgyakorlat kedvéért németül tanul;

116 Ercsey, 70. l.

117 [AJÖM XVI, 652. (768. sz.); [AJÖM XVII, 128. (955. sz.)]

118 Ercseynél, 70–71. l.

119 [AJÖM XVI, 76. (393. sz.)]

120 [Uo.]

121 [AJÖM XV, 429. (342. sz.)]

legnehezebben kap Kovács táncmestert, mert mind el vannak foglalva. Különös gonddal néz irodalmi oktató után, Vörösmartyra, Erdélyire gondol, de ők nem laknak Pesten, Garay beteg, Czuczort a nagy szótár köti le. Lévayban állapodnak meg, aminek Arany is örvend.¹²² Csakhogy Lévay sokat betegeskedik s hétszámra elmarad.¹²³ Az irodalmi leckéket Arany levelei pótolják; Domokos sűrűn ír s rendre megküldi verseit, néha Lacinak is csúsztat bele pár sornyi levelet; Arany, ha késve is, nem igen marad adós a válasszal. Domokos tudósításában szaggatott vonásokban föltetszik egy akkori nagyúri család élete, a falubeli eredeti alakokkal együtt; a költő új oldalról mutatkozik, mint gyöngéd és figyelmes oktató, aki komolyságát józan tréfával, szigorát enyhe gúnnyal tudja fűszerezni. Eleinte gyakorlatra sarkallja, s Domokos úgy írja a verset, feladatképpen, mint azon idők iskolájában szokás. Az elsőket Arany is olyanformán javítja: helyesírási, nyelvi hibákat ró meg, rossz hangzásra, hangtorlódásra figyelmezteti, gyöngé rímekre, verstani botlásokra mutat rá, váltig hangoztatva: „Ügyeljen többet a formára.”¹²⁴ (53. márc. 2.) Örvend, mikor „lantja húrjait már változtatni tudja”¹²⁵ (51. dec. 15.). Később azt írja: „A rímgyakorlaton már átesett, ne írjon kényszerítve”¹²⁶ (53. márc. 2.). Tréfásan csipked, módjával dicsér; de szigorún megró minden értelmetlenséget; Quintiliánra hivatkozik: „Nem csak arra kell törekedni, hogy meg lehessen érteni a beszédet, hanem, hogy lehetetlen legyen meg nem érteni.”¹²⁷ (52. jan. 1.) Mikor azt olvassa: „fátyolként sűrű köd” — megint: „Metaphorát még más-hoz hasonlítani igen mesterkél, = bombast”, s hangsúlyozza: „Allegóriában szem-betűnő hasonlatnak kell lenni”¹²⁸ (51. nov. 22.). Blair Hugó leckéit ajánlja, látta is a geszti könyvtárban (52. jan. 1.);¹²⁹ maga is kiveszi a tanári könyvtárból, később meg is szerzi.¹³⁰ Pontokba szedi, mi az oka legtöbbször az érthetlenségnek. Tartóztatja, „ne akarjon örökké allegóriákban írni, vagy ha ír, tisztában legyen a hasonlatokkal, mert különben amolly T. E. és Sz. L. (Tóth Endre és Szelestey László) modorba esik, melyet mi együtt oly sokszor kinevettünk”¹³¹ (52. jan. 1.). A nagyhangú felkiáltásoktól azzal riasztja el: „Majd Orbán Petős lesz”¹³² (51. nov. 22.); a túlságoktól Payer Antal példájával, aki olyat mond: „egyetlen könnyecseppje

122 Kovács, 52. jan. 24. [AJÓM XVI, 14. (350. sz.)], Arany Domokosnak 52. febr. 13. [Uo., 25. (356. sz.)]; kiadatlanok.

123 D., febr. 29. [Uo., 31. (362. sz.)], Arany, márc. 22. [Uo., 39. (366. sz.)]; kiadatlanok.

124 [Uo., 39. (366. sz.)]

125 [AJÓM XV, 428. (341. sz.)]

126 [AJÓM XVI, 182. (473. sz.)]

127 [Uo., 11. (347. sz.)]

128 [AJÓM XV, 420. (337. sz.)]

129 [AJÓM XVI, 11. (347. sz.)]

130 Huszár György: A. J. könyvei N.-Körösön. — *It*, 1913, 549. l. — Blair két kötete ma is megvan könyvei közt.

131 [AJÓM XVI, 12. (347. sz.)]

132 [AJÓM XV, 418. (337. sz.)]

kioltaná a Vezuvot¹³³ (55. júl. 20.). Óvja az „óriás-költészettől, midőn a bérc megharagszik és csodát tesz, mert az ilyenek csak akkor van értelme, ha népmondán alapul v. allegóriái jelentése van”; a jelentéstelen bérc- és virág-regéket kevésre nézi. Folyvást egyszerűsége int; „Nem szeretem az erőltetést, midőn meglátszik rajta, hogy nem *Kunst*, hanem szorultság”¹³⁴ (53. ápr. 21.). Homérra hivatkozik: „Az a vén zenész jól húzta ám a nótát! Kevés ugyan a trilla, Läufer, stb. benne, de az alaphang, az teszi meg. Oly egyszerű, hogy ha most, magyarul írna, üresnek, plattnak mondanák. Pedig a plattságnak is megvan érdeme, csak művészi legyen. S művészet nélkül a legcifrább is... esztelen rángatózás”¹³⁵ (53. márc. 22.) Általában így, példákon tanít; írja meg Domokos, mi tetszik neki a *Palóc dalok*-ban, ő is megírja majd véleményét; nézze meg a *Hölgyfutár*-t naponként s tegyen észrevételeket a versekre (52. jan. 29.).¹³⁶ Ez ugyan elmarad, Domokos csak olvasmányaira tesz egy-egy megjegyzést. Mikor Szentjóni Szabó *Együgyű parasztját* megdicséri, Arany örvend: „azok a régi jó emberek a formát lelkiösmeretesen kezelték”¹³⁷ (53. febr. 5.). Figyelmezteti a belső formára; „az egység az, a mi ritka a mi magyar költőinknél: ők írnak *verset*, — elkezdik elül és folytatják, míg adja a kulacs”¹³⁸ (55. júl. 1.). Mértékre és méltányosságra tanít. Garay halálakor Domokos kicsinylően ír róla; ez Aranyt kellemetlenül érinti; „Ő korának hű képviselője, — írja — s ha talán az általános mértéket meg nem üti is (melyikünk dicsekedhetik ezzel?) kora szempontjából fogva fel, becsületesen betölté helyét s pályája koránsem dicstelen”¹³⁹ (53. dec. 4.). Folyvást feljebb emeli a mértéket. „Még csak pár évvel ezelőtt sokkal szelidebb volt iránta bírálatom”,¹⁴⁰ — írja 53. nov. 22. — „de ne feledje, — mondja két évvel utóbb — hogy én a mértéket minden évben feljebb srófolom s most nem mint gyakorlatról, hanem mint irodalmi művekről beszéltem”¹⁴¹ (55. júl. 1.). Gúnyoros gáncsaival, meggyőző megjegyzéseivel arra törekszik, hogy megnyissa tanítványának szemét, s a maga lábára állítsa. Az ő észrevételeinek se higgyen mindenben; „vizsgáljon, hasonlítson, ítéljen maga. Legyen szigorú maga iránt”¹⁴² (53. márc. 2.)

Levelei módszer tekintetében a pedagógusok figyelmét is megérdemlik. Ha nem állíthatni is össze belőlük ars poeticát, megjegyzései érdekes adalékokat nyújtanak költészetéhez, s nemcsak tanári, hanem művészi gondját is mutatják.

Domokos megérdemelte e figyelmet, mind szíve, mind tehetsége szerint. Valósággal bálványozza mesterét; távol tőle, folyvást azon töri fejét, mint láthatná.

133 [AJÖM XVI, 591. (721. sz.)]

134 [Uo., 199. (485. sz.)]

135 [Uo., 187. (476. sz.)]

136 [Uo., 17. (352. sz.)]

137 [Uo., 167. (461. sz.)]

138 [Uo., 582. (715. sz.)]

139 [Uo., 349. (577. sz.)]

140 [Uo., 337. (571. sz.)]

141 [Uo., 582. (715. sz.)]

142 [Uo., 183. (473. sz.)]

Ha lemegy Szalontára, megnézi az üres kis házat; verset ír róla;¹⁴³ állapotáról többször beszámol Aranynak.¹⁴⁴ Arany sem zárja be szívét tanítványa előtt. Leveleik kedélyes hangja bensőbb viszonyra mutat; a megszólítás Domokos részéről: „Kedves Arany bácsi!” — a költő „barátjá”-nak írja alá magát s a címzésen is odateszi: szeretettel. Ír és beszél hivatala bajairól, készülők munkáiról, a hun eposz tervéről. Természetes, hogy Domokos utánozza mesterét; maga is észreveszi s egyik küldeménye mellett azt írja: „Az egyik az ön *Dalnok búja*, hosszabb lére felelesztve; tudom, köszön majd egy-egy eszmének, mint Béranger, midőn egy francia fiók költő, munkáiból lopott verseit előtte olvasá.”¹⁴⁵ (52. júl. 21.)¹⁴⁶ Van mély érzése, jó gondolata, sikerült strófái, verseiben egy-egy rész talpraesett; népdalszerű formája pergő. Egy versét Arany még 51-ben elküldte Tompának, s az megdicsérte: „Igen szép, érettebbnek látszik e pár sorból, mint életkora mondja”¹⁴⁷ (51. dec. 9., kiadatlan). 52 végén *Te adtad, te vedd el...* versét küldi el Arany; „én ebben a dictiót egészen költőinek, az érzést melegnek találom... Tizenöt éves gyermektől minden esetre elég,... én ily kezdet után merek remélni”¹⁴⁸ (dec. 1.). Tompa azt mondja rá: „Több örömmel olvastam ezt a kis verset, mint félévi *Hölgyfutárt*”¹⁴⁹ (53. jan.).

Ötvenkettő nyarán Kovács egészen fölmentette tanítványát egyéb tanulástól, hogy Arany ott létének mennél több hasznát és örömét lássa (Kovács levele, júl. 19.);¹⁵⁰ ez időszak hatása meg is látszik Domokos fejlődésén; mesterének szívéhez is közelebb jutott.

Arany szeptember vége felé hagyta el Gesztet. „Alig ment el Arany bácsi, — írja Domokos október 1-én — Fekete úrral¹⁵¹ a kis szobába mentünk s néztünk egymásra... hosszú orral. Nem tudom, miért, de engem egy baráttól megválás, kivált ősszel, akaratlanul a halálra emlékeztet, s ez elszomorít.”¹⁵² Búcsú-verset is küld, *Egy költő elutaztára*.

143 *Ott áll a ház*. Ki van adva *Tisza Domokos versei* közt.

144 Aranynak Ercseynél közölt levelei szerint, 93. l.

145 [AJÖM XVI, 78. (394. sz.)]

146 *A fecske* végsorai (52. febr.) [A költemény: Uo., 22. (354. sz.)] a *Háziuraság* végsoraira emlékeztetnek; Aranytól kölcsönzi címét az *Árkádia-féle* (53. nov.) [Tisza Domokos a verset október 11-i levelében küldi: Uo., 317–318. (560. sz.)], *Giovanna* (53. nov.) [A költemény I. része: Uo., 325–326. (564. sz.); II. része: Uo., 330–331. (568. sz.); III. része: Uo., 354–356. (580. sz.)] a *Daliás Idők* tervének árnyékában fakad; balladával tesz kísérletet (53. júl. 18., szept. 23.). [Uo., 265–267. (526. sz.);] *Az Ősszel* angolra fordításával is megpróbálkozik (53. okt. 11. s követk. lev.). [Uo., 319. (560. sz.); Uo., 329–330. (568. sz.)]

147 [AJÖM XV, 426. (339. sz.)]

148 [AJÖM XVI, 123. (422. sz.)]

149 [Uo., 146. (442. sz.)]

150 [Uo., 76. (393. sz.)]

151 Fekete Mihály, tanár és író; ekkor nevelője a Bethlen-fiúknak.

152 [AJÖM XVI, 100. (408. sz.)]

Elrepültél, zengő vándor fecske.
Ember itt már hiába keresne.
Pusztá, rideg kicsiny dalos fészked,
Rá szemünk már csak bánattal nézhet.

A költő maga is kedvetlenül tért vissza Kőrösre, szeptember utolsó napján. A nyár folytán semmit sem dolgozott. Természetes visszahatás volt ez két esztendő túlfeszített munkája után. „A vacatiót iszonyú henyeségben töltöttem — írja Tompának (okt. 1.). — Sokak és nagyok voltak vala az én szándékaim és terveim, de bizony azokból semmi sem jött teljesezésbe... Két hónaptól fogva nem láttam egy *Hölgyfutár*-t vagy *Visszhang*-ot, nem láttam egy verset.”¹⁵³

Otthonn „minő változás! Az eddig oly kopár udvar, mit nem tartottam képesnek egy árva fűszál megtermésére, övig érő dudva-vegetációval üdvözölt; a kaput csak félóraig tartó gyomlálás és kapálás után lehetett kinyitni.”¹⁵⁴ (Tompának, u. o.) Ez van leírva az *Elhagyott lak* versben, s talán ez út benyomásából való *A pusztá rémei*.

Otthon mindenféle baj környékezi, egész télen. Szalontáról visszatérve, még idegenebbnek érzi magát új otthonában. Novemberben a kis udvari szoba padlása, hol a gyermekek háltak, berogyott, a rárakott kukorica súlya alatt. Rögtönösen ki kellett költözni, csakhogy Kőrösön nem könnyű ám lakást találni.¹⁵⁵ Szerencsére egy tehetős birtokos, Beretvás Gusztáv, önkényt felajánlotta „tágas úri portájának nagy részben üresen álló szobáit”.¹⁵⁶ A költő egész kedvtelve írja le az új szállást Tompának. „Áll ez három szép úriás déli, jó nagy szobából. A belső = zöld szoba, tartalmazza tisztességes bútorainkat... a középső háló és éttermül szolgál, sárga színre van festve, ajtói, kettős szárnyakkal, a más két szobába s a konyhába nyílnak... A harmadik, szélről, lilaszínű, s az én dolgozószobámul szolgál, benne mahagóni fából készült íróasztalom, mit jól ismersz, és könyvpolcom, mit valamely éléskamrából vetettek ki.”¹⁵⁷ (52. dec. 1.)¹⁵⁸ A szobák előtt tágas tornác. „...igen kényelmes”,¹⁵⁹ — írja sógorának, 52. dec. 4. „Azonban itt is van két nagy alkalmatlanság, egy az, hogy csak tavaszig tart a mulatság, más az, hogy a tulajdonos semmi fizetést nem akar elfogadni, miből némelyek azt jósolják, hogy ha megún bennünket, tél közepén is kihány, a mit én, persze, nem hiszek. Sajátságos

153 [Uo., 98. (407. sz.)] Ezt írja a nyárról sógorának is, később, 56. aug. 20. [Uo., 739. (829. sz.)]

154 [Uo., 97. (407. sz.)]

155 Benkó, 51. l. — Arany levele Tompához, 1852. dec. 1. [Uo., 122. (422. sz.)]

156 Arany László megjegyzése a Tompának 52. dec. 1-én írt levél alján. [ARANY János, *Hátrahagyott iratai...*, 3:283.] A ház a mai Arany János-utcában, IV. ker. 382. sz. L. Benkó, 52. l.

157 [AJÖM XVI, 124. (422. sz.)]

158 Ez a tömzsi, egyfókos, felül rácsos íróasztal ma a kollégium Arany-szobájában van.

159 [AJÖM XVI, 126. (404. sz.)]

ember, az igaz, de jószívű és... generosus.”¹⁶⁰ (Tompának, u. o.) „Utóbb elfogadta a tisztességes lakbért, — mondja Arany László — s a család három évig e lakásban maradt.”¹⁶¹

Az új lakásban egyik baj a másikat éri. „Szegény nénéd több egy hónapjánál, mióta betegeskedik — írja a költő Ercseynek, 53. jan. 15. — ...a kis Julcsa a szakácsnő, anyja az ágyból vagy ... szobából dirigálja.”¹⁶² Márciusban megint fekszik Aranyné, s még májusban is alig szedi össze magát. (Ercseynek, 53. márc. 28., május 20.)¹⁶³ „Füzdőre kellett volna mennie, — írja Ercseynek júl 21. — csak Budára, a mi innen nem lett volna olyan drága.”¹⁶⁴ Kovács, aki ezen a télen csak tanítványaival lakja a pesti lakást, már karácsonyra várta Aranyt (dec. 22., kiadatlan),¹⁶⁵ most feleségét hívja: „Ha talán a Császárfürdőt kellene nekie használnia, úgy legokosabban tennéd, ha magaddal együtt behoznád ide Pestre, hol én átadnám számotokra az egészen különálló szobát, mely Kálmán és Lajos számára van szánva... A mi grófnőnk tudom, hogy örülni fog, ha valamiben nektek szolgálhatunk. Innen osztán könnyű lenne a gőzösön minden nap fürdőbe menni, mert már most egy kiállása éppen velünk átellenben van, a lánchídon felül.”¹⁶⁶ (53. május 8., kiadatlan.)¹⁶⁷ „...hanem olcsó fürdőhöz sem volt pénz. A jó természet kipótolta a fürdő hiányát s megint oly egészséges kezd lenni, mint a makk.”¹⁶⁸ (Ercseynek i. h.) Maga sincs jól; feje, füle örökké zúg. (Ercseynek, 53. nov. 21., 54. jan. 21.)¹⁶⁹ Orvos, gőzfürdő talán segíthetne, „azonban hiányzik a nervus rerum gerendarum”¹⁷⁰ (u. ahhoz, 54. márc. 1.). Az az egy jó, hogy „a gyerkőcök jól vannak”¹⁷¹ (Ercseynek, 53. júl. 21., s többször.)

Hazuról csupa szomorú hírt hall. Ősszel testvérnénje, Jámborné haláláról tudósítja sógora (53. nov. 21.);¹⁷² lehangolt lelke tompultan érzi a gyászt: „majd mi is oda jutunk”,¹⁷³ de még évek múlva is eszébe jut, mint búcsúzott tőle nénje sírva, s ő mint vigasztalta, hogy nem utoljára látják egymást. (Ercseynek, 55. jún. 30.)¹⁷⁴

160 [Uo., 125. (422. sz.)]

161 A Tompának írt levélnél. [ARANY JÁNOS, *Hátrahagyott iratai...*, 3:283.] A bér évi 100 frt volt, mint a költő Ercseynek írja, 1854. ápr. 25. [Ilyen keltezésű levélnek az *AJÖM*-ben nincs nyoma.]

162 [*AJÖM* XVI, 148. (444. sz.)]

163 [Uo., 191. (479. sz.); 219. (502. sz.)]

164 [Uo., 268. (527. sz.)]

165 [Uo., 136. (431. sz.)]

166 [Uo., 268. (527. sz.)]

167 Tiszáék háza Szél-utca 209., újabb elnevezés és számozás szerint Nádor-utca 11. sz. II. emelet.

168 [*AJÖM* XVI, 268. (527. sz.)]

169 [Uo., 336. (570. sz.); 381. (592. sz.)]

170 [Uo., 394. (602. sz.)]

171 [Uo., 268. (527. sz.)]

172 [Uo., 334. (570. sz.) A nov. 21-i levél valójában Arany válaszevele Ercsey október 22-i levelére. Sógora ebben tudósít a halálesetről: Uo., 320. (561. sz.)]

173 [Uo., 334. (570. sz.)]

174 [Uo., 577–578. (712. sz.)]

„Az én szegény családomból tán már alig is van valaki — azok elpusztultak.”¹⁷⁵ (Ercseynek, 56. aug. 20.) Szinte szeme előtt hal meg Szász Károly kedves fiatal felesége, a költőnő Iduna; kövére Arany ír négy sort, jeligét is összegyűjtött versei elé. (Tompának, 53. szeptember 1.)¹⁷⁶ Tompáért is aggódik, mert megint bajba került; újév után tudatja: „ismét Kassára idéztetem.”¹⁷⁷ (53. jan. 31.) Lévay már az elmúlt júliusban azt írta felőle: „Itt némelyek azt is rebesgetik, hogy talán eklézsiájából is kiteszik”¹⁷⁸ (kiadatlan). Mikor Kőrösön szóba jön a tanári kar kiegyesíttése, Arany megkérdezi barátját: „Nem jönnél-e magyar irodalmat tanítani az én helyemre?”¹⁷⁹ (53. ápr. 27.) Minthogy Tompa egyebet nem taníthatna, úgylátszik, ő, mint Szász az ő kedvéért, kész volna más tárgyat vállalni, bizonyára a klasszikus nyelveket. A haditörvényszék csakugyan küldött rendeletet a gömöri tractusnak, hogy Tompa ki lévén mozdítva hivatalából, töltsék be helyét,¹⁸⁰ „A mely pap haditörvényszék előtt áll, eo ipso elveszti hivatalát”¹⁸¹ — írja Tompa (53. május .17.); de szerencsére ítélelhozásra nem került sor, a Libényi-féle merényletből a császár szerencsés felgyógyulásának öröme márciusban „der weiteren Untersuchung enthoben”¹⁸² (u. o.). Tanárnak hát nem megy, inkább ő szeretné barátját „valami jó papságra”¹⁸³ segíteni (u. o.).

Mikor őt Szentesre hívnák papnak, a térképen nézegeti: mennyire esnék ott Kőröstől. (53. szept. 8.)¹⁸⁴

Ily gondok közt tölti Arany Kőrösön az első pár évet. Nem verstermő hangulat ez. Az irodalomban máskülönben sem telik öröme. Otthonn került kezébe az *Uj Magyar Múzeum* augusztusi száma, *A Nagydai cigányok* bírálata; Lévay figyelemztette rá (52. okt. 16.),¹⁸⁵ de akkorra talán maga is olvasta. E meg nem értés nem csak könyvét ítélte el, hanem ízlését, tehetségét, szinte magát is. Mit szólnak hozzá Kőrösön, ha ilyet olvasnak a feldicsért új emberről? Ugyanaz a szám szigorúan bírálta Lévay költeménykötetét is, melyet Aranynak ajánlott; elismert nyelvképessége mellett „nevezetes hidegség terjed el majd mindenik darabján, jelülül annak, hogy a költészet nála írói foglalatosság és szokás inkább, mint szív ügye; ... keveset kellene producálni s könnyűsége elébe készakarva a szigorú forma nehéz-

175 [Uo., 741. (829. sz.)]

176 [Uo., 297. (548. sz.)]

177 [Uo., 163. (458. sz.)]

178 [Uo., 83. (396. sz.)]

179 [Uo., 206. (491. sz.)]

180 Tompa írja, fekete könyvében, *BpSz*, 1918 júl., 499. sz. 18. sz. [88. l.] — Feladója, úgy tudja, egy Szerdahelyi nevű alhadnagy volt.

181 [Uo., 213. (498. sz.)]

182 [Uo.]

183 [Uo., 214. (498. sz.)]

184 [Uo., 299. (550. sz.)]

185 Uo., 107. (412. sz.). A nov. 21-i levél Arany válaszevele Lévay október 13-i levelére. Barátja ebben hívja fel a figyelmét Toldy bírálatára: Uo., 103. (410. sz.)]

ségeit gördíteni.” Ezt még a szerény Lévay is zokon vette s azt írta Aranynak: „Én tudom, mily keveset érek, de azt is tudom, hogy vannak nagy férfiak, kik semmit sem érnek”¹⁸⁶ (okt. 13., kiadatlan részlet). Szeptemberben Tompa regéire került a sor a *Muzeum*-ban; „jobb költőink egyike, — írta róla, — de újabb művei nem csak külső alakban, hanem tárgyi kidolgozásban is mind több sietséget kezdenek elárulni.”¹⁸⁷ Úgy látszott, mintha Toldy az egész népies iránynak ellene fordulna. Tetézte mindezt, hogy a *Hölgyfutár* ok nélkül lenyomatta mind a három bírálót. Egy irodalmi tekintély kedvezőtlen véleménye, így elterjesztve a nagyközönség körében, meggátolta a könyvek terjedését. Betelt, amit Arany tréfásan jószolt a „cigány-krónikáról”; „vesz a világ egyet, — de csak egyet — abból”, azt olvassa, míg széjjel nem szakad, a többi ítéletnapig ott hever a polcon. Csakugyan, három esztendő múltán még hatszáz példány volt belőle eladatlan (mint a szerződés utóiratából látni).

A *Hölgyfutár* „turpissága” méltán bosszantotta őket; mind a hárman dolgozó-társai voltak, s a lap ugyancsak dícsérgetni szokta „bodzfa-poetáit”¹⁸⁸ (Arany Tompának, 52. dec. 1.). Lévay szörnyűködésére (52. okt. 13.)¹⁸⁹ tömjénezett Lisznyai *Palóc dalai*-nak, akinek kicsavart képeit Arany intó például szokta felhozni Tisza Domokos előtt; hízelgett Tóth Kálmánnak, aki Vörösmartyt kicsinyelte, míg saját magáról önhittén beszélt. (Tisza Domokosnak, 52. márc. 22., Szilágyi Istvánnak, 54. márc. 9.)¹⁹⁰ „Az ünnepelt költők már ma csak úgy könnyedén kelnek tökmagráról”¹⁹¹ bosszankodott Lévay (okt. 13.). Tompa már áprilisban unszolta Aranyt: „A *Hölgyfutár*-ral törnünk kell!... a szemtelenség- és közepszerűségnek valóságos csirke-költő gépét állította fel.”¹⁹² (52. ápr. 13., kiadatlan.) Arany is már régebben elítélte; „e lapban oly erősen grassál egy pár félreismert lángész, hogy becsületes ember nem képes meg nem csömörölni tőle”¹⁹³ — írta sógorának, 52. május 31. Nagy Ignác ugyan az év végén is kürtölte neveiket az elmúlt év munkatársai közt, de ezt a kétkulacsosságot már a szelíd Arany is megsokallta; „alig lehet reménye, hogy mi többé valamit adjunk lapjába”¹⁹⁴ — írta Tompának. (52. dec. 1.)

Nem szorultak a *Hölgyfutár*-ra. Szépirodalmi közlönyben nem volt hiány; album több is volt kellenél. Ott van a naptárokon kívül a *Nők könyve* s a *Nagyenyedi Album*, mindkettőt Szilágyi Sándor szerkeszti, a *Szikszói enyhlapok*-at Császár; Vahot *Losonczy Phönix*-e három kötetig ment s *Magyar Tháliá*-t is in-

186 [Uo., 103. (410. sz.)]

187 [A bírálat az *Új Magyar Muzeum* 1852. szept. 1-i számában jelent meg.]

188 [A *JÓM* XVI, 124. (422. sz.)]

189 [Uo., 103. (410. sz.)]

190 [Uo., 39. (366. sz.); 396. (603. sz.)]

191 [Uo., 103. (410. sz.)]

192 [Uo., 44–45. (372. sz.)]

193 [Uo., 57. (380. sz.)]

194 [Uo., 124. (422. sz.)]

dít, „játékszíni almanach”-ot, 1853-ra; Beöthy László *Komáromi Romemlékek*-et ad ki. Arany közremunkálására mindenütt számítanak. Új folyóiratok indulnak. Szilágyi Virgil tudományos és irodalmi *Értesítő*-je 52 májusában átalakul *Buda-pesti Visszhang*-gá; a *Hölgyfutár*-t Nagy Ignác halálával Berec veszi át; 53-mal indul meg a *Délibáb*, Festetics Leó neve alatt, de voltaképp Jókai szerkesztésében, aki siet Aranyt felszólítani (52. dec. 18.);¹⁹⁵ tavasszal kezdi Császár Ferenc a *Divatcsarnok*-ot. Arany mindenikbe adott időnként egy-egy verset, „a mi épen odavaló”¹⁹⁶ (Tompának, 53. május 23.), még a Császár lapjába is, bár erre sem Tompa, sem Lévay nem jó szemmel néztek. (T. 53. máj. 17., jún. 5.; L. 53. máj. 19.)¹⁹⁷ Arany kétszeri felkérésre hajlott s meg is magyarázza, miért. „Salon-lap, előfizetője van jó számmal: szükség tehát, hogy az irodalom azon körökben ne csak holmi nagyreményű porontyok által legyen képviselve — hadd vigye nevünket is oda, hol „felfedezik”.¹⁹⁸ (53. máj. 23.) A *Délibáb*-tól visszatartotta annak könnyelmű elve: „tüskét-bogarat, akármit, csak sok legyen!”¹⁹⁹ (Ercseynek, 53. márc. 2.) Inkább a *Visszhang*-ot pártolta, azt ajánlotta sógorának: „ez lesz a szépirodalmi tehetségek orgánuma.”²⁰⁰ (52. május 11.) A lap eleinte kizárólagos munkatársai közt említi (11. sz.), később a kizárólagosság elhagyásával. 53-ban ugyanis még egy hetilap támad, a *Szépirodalmi Lapok*; Pákh szerkeszti, kívül ugyan csak „egyszer néztek egymás szeme közé” (Pákh Aranyak, 52. dec. 18., kiadatlan),²⁰¹ de segéd-szerkesztője Gyulai, ez oda vonzza Aranyt. Pákh régi ember az irodalomban; már 45-ben tárcáírója Csengery *Pesti Hirlap*-jának, szellemes, egyéni zománcú író; sziporkázó ötletességét nem törték meg sem körülményei, hogy apja várfogságban volt, öccse sáncon, sem saját kórsága. Egy rosszul kezelt betegség következtében a szabadságharc éveit osztrák fürdőkhöz töltötte, így, mint ártatlan ember, remélhette lapengedély elnyerését. Sokat szobához, sőt ágyhoz lévén kötve, a szerkesztés pepecselő munkájával szerezte kenyerét. Ő volt szerkesztője az *Ujabbkori ismeretek tárá*-nak is, melynél szintén Gyulai segédkezett. Ő már akkor biztatta barátját: „Kezdjen valami vállalatba, ... én szívesen leszek fegyverhordozója.”²⁰² Pákh Jókaival együtt készült megindítani lapját, de a *Délibáb* előbb kapván engedélyt, Jókai ahhoz pártolt.²⁰³ Pákh komoly lapot kívánt a közönség kezébe adni, divatkép nélkül; Eötvös, Kemény, Csengery munkáira számított. Természetesen Aranyt is felszólította. „Hiszem, hogy sikerülnöm fog egy szép központot terem-

195 [Jókai felszólítását december 3-i levelében fogalmazta meg: uo., 125. (423. sz.)]

196 [Uo., 226. (507. sz.)]

197 [Uo., 214. (498. sz.); 237-238. (515. sz.); 217. (501. sz.)]

198 [Uo., 226. (507. sz.)]

199 [Uo., 181. (377. sz.)]

200 [Uo., 52. (507. sz.)]

201 [Uo., 133. (429. sz.)]

202 Gernyeszeg, 51. május 20. Pákhhoz írott leveleit a *Nyugat* közölte, 1911. II. félév, 727. l.

203 Pákh Gyulainak, 52. dec. 4. — *Nyugat*, 1919. évf. [A levél nem a *Nyugat* 1919., hanem az 1910. évi 21. számában jelent meg Kuncz Aladár közlésében.]

teni.”²⁰⁴ (52. dec. 18., kiadatlan.) „Tedd valahogy lehetővé, hogy lapunk első számát a te költeményeddel kezdhesük”²⁰⁵ (dec. 24., kiadatlan). Arany *Rozgonyiné-t* küldi fel, de megkésett. A borítékon szerkesztői üzenet köszönte „A. J. urnak K-n” a sürgetés „fényes sikerét”, de „első számunk már szerkesztve volt.” A szám Tompától közölt verset, aki tréfálkozott is az üzeneten: „Hm! tehát elő akartunk állni mindjár az első számban úgy-e? elkéztünk! oda a dicsőség!”²⁰⁶ (53. jan.) Arany több verset küld e lapba, néhány csipős apróságot is a *Csipkebokor* rovatába.

Ennyi lap nehezen él meg egymástól. A *Délibáb* egy évig tart mindössze; a *Szépirodalmi Lapok*-ról Arany megjósolja sógorának: „Nem rossz lapok volnának, nehezen élnek meg.”²⁰⁷ (53. márc. 2.) Az első negyedévben két-háromszáz előfizetőig vitte²⁰⁸ s félév múltán megszűnt, hogy aztán a *Vasárnapi Ujság*-ban támadjon föl.

A szerkesztők versengnek Arany munkáiért. Két-három levelet is írnak egy versért. „A divatlapok majd megölnek”²⁰⁹ — mondja (Tompának, 54. febr. 13.). „Most bezzeg írhatnék eleget, volna is hova, mégis keveset dolgozom. Többnyire lehangolt vagyok. — — nem szeretek vásárra dolgozni, az ihletés pedig nagyon ritka.”²¹⁰ (Sógorának, 53. márc. 2.) Kis versekhez hiányzik az ösztönző benyomás; tartózkodóvá teszi az irodalmi divat áramlata; különben is nagy epikai tervek lebegnek előtte s kötik le erejét. „A kalendárium és népkönyvcsinálók erősen ostromolnak, de átláttam, hogy ha én erőmet arra fecserlem, hogy mindenki igényének megfeleljek, akkor sohasem fogok valami nagyobb szerűt létrehozni; annak okáért ritkítom az apró-cseprő verseket”²¹¹ — írja sógorának (54. jún. 21.).

Arany 52–53-ban alig másfél tucat kis verset ad ki egy-egy évben. Lévy szóvá is teszi ezt (53. május 19.).²¹² Arany azt feleli: „Hogy a lapokban ritkán látod költeményeimet: ez előtted szokott dolog lehetne. — — a lyrából egy kissé már kinőttem, kivénültem, mondvacsinált érzelmeket nem tudok pengetni; eposznak pedig tárgy kell, olyan tárgy, minek költőisége az embert mintegy megüsse, átvil-lanyozza... ily tárgy azonban nem mindig akad.”²¹³ (53. május 28.) Most éppen egy nagy terv körvonalai gomolyognak körülte; tanulmányok kötik le. Mint régebben Vörösmarty gáncsa, most Toldy Ferenc ítélete cseng fülében s szeretné a csorbát kiköszörölni. Egy nagy „népies hősköltemény” gondolatát már 47-ben forgatta fe-

204 [AJÖM XVI, 133. (429. sz.)]

205 [Uo., 137. (433. sz.)]

206 [Uo., 147. (442. sz.)]

207 [Uo., 181. (472. sz.)]

208 Pákh Tompának, 53. febr. 3., közölve *ItK*, XXII. 105. l.

209 [AJÖM XVI, 448. (639. sz.)]

210 [Uo., 181. (472. sz.)]

211 [Uo., 446. (638. sz.)]

212 [Uo., 217. (501. sz.)]

213 [Uo., 232. (510. sz.)]

jében. (Szilágyi Istvánnak, jan 9.)²¹⁴ A vezérek, Árpád korára gondolt; „akkor még az egész magyar nép szabad és harcos volt” (nagyként.); eszerint nem csak előadását képzelte népiesnek: hőse is a nép lett volna. „Mert bizony nem a mai nemes-ség vére volt az, mely visszaszerezte Etele birodalmát: az a vér részint csatatéren folyt el, részint a magvetők igénytelen gubája alatt rejlik — írja Petőfinek (47. febr. 8.). — E föladatot azonban csak te bírnád meg.”²¹⁵ Petőfi — talán éppen e biztatásra — bele is fogott, forma dolgában is Aranyt követve. 48. jan. 29-én mondja barátjának: „Én most *Lehel*-t írom elbeszélő költeményben, röviden... olyan nyolc soros alexandrinusokban, mint a te... *Toldi*.”²¹⁶ Ezzel mintegy elvette Arany elől kiszemelt tárgya egy részét. Nála még úgy is *Toldi estéje* volt soron, azután pedig nem volt ily műre nyugalom, hangulat, lehetőség. A tárgyban is rejlett nehézség. Árpád s a vezérek körül a monda nem kristályosult ki egységesen; a krónikás csak foszlányait jegyezte föl, szinte akaratlanul. Tetteik összefolytak ugyan a honfoglalás nagy tényébe, de egyenként meglehetősen külön állók, mint Botond és Lehel mondái; az egésznek szempontjából mindenik csak epizód.²¹⁷ A szétágazó cselekvényt költői leleménynek kellene összekapcsolni, de mi köré, mikor a hő-sők mindegyike alig több pusztá névnel, szinte személytelenek, emberré tételük pedig lefokozás veszélyével járhat. Ez az oka, hogy Árpádról nem szólt eposz; ha ki belefogott is, félbe hagyta. Ráday „bajnoki éneke” alig jutott túl a kezdet kezdetén; Csokonai magával vitte kora sírjába a „heroica epopoeia” tervét, melyhez Homeroszt és Tassot tanulmányozta, s közben Dugonics-féle érzelmes jelenetekkel szötte volna át. Czuczor *Augsburgi ütközet-e* (1824) és *Botond*-ja (1833) csak részleteket dolgoztak föl. Pázmándi Horvát Endrét váltig sürgette Horvát István, de a monda és a történet hézagai feltartóztatták, annyira, hogy 1821-ben kezdett *Árpád*-ja csak *Zalán futása* után, 31-ben látott napvilágot. Aranyosrákosi Székely Sándor kis eposza törte meg az utat, *A székelyek Erdélyben* (1823); ez gyűjtötte fel Vörösmarty képzeletét, hogy megírta *Zalán futása*-t. Művén is megérzenek a tárgy leküzdhetetlen nehézségei: az alakok élettelen volta s a cselekmény központjának hiánya, de a nemzet érzését egész eréllyel bírta illetni, s a honfoglalásnak epikai megéneklője lett.

214 [AJÖM XV, 42. (30. sz.)]

215 [Uo., 59. (41. sz.)]

216 [Uo., 175. (121. sz.)] Havas azt hiszi, hogy e terv 47-ben, a szalontai napok alatt fogalmazott meg benne; Petőfi-kiadás, I. 422. — Grexa Gyula rámutat, hogy Arany levelének egyes kifejezései: a magvetők gubája, hogy ily verset a „nemesi rend” átvenne a néptől s „lenne a költészet nemcsak az írástudók és farizeusok” költészete, — visszacsengenek Petőfinél:

Nem írástudóknak, nem az úri rendnek,
De beszélek szűrös-gubás embereknek.

ItK, XXVII. 25. l.

217 Garay az *Árpádok*-ban (1844) csak laza költeményfüzért font a vezérek és királyok körül.

Arany alaposan forgatta fejében e tárgyat; találgatta a személy- és helységnevek valószínű kiejtését, melyeket később szerzett Anonymusának szövege mellé is odajegyezt; e bűvárkodás közben kutatta fel a krónikában a monda szakadozott szálaikat, miről később *Naiiv eposzunk* tanulmányát írta; a költői vizsgálódásból irodalomtörténeti értekezés vált.

A közhangulat kedvező lett volna egy hőskölteményre. Egyaránt éber volt a nemzeti és a történelmi érzés. Az irodalom mint a nemzeti szellem ébresztője és fenntartója követelt érdeklődést. Toldy Ferenc a Kisfaludy-Társaság *Hellénkönyvtára*-ban Szabó Károly Euripides-fordításának második kötete előtt az irodalom nemzeti fontosságát fejtegeti: az részeltette az országot a XVI. században bátor haladásban, ez keltette föl a XVIII.-ban „disztelen álmából”; „újra itt az idő, melyben nemzetiségünk aggodalmasan keresi a megmentőt, kit, ha valahol, az irodalomban lelend föl kétségtelenül. Minden egyéb felsőség ingatag, csak a szellemé biztos és maradandó... Ebben nemzetünk jövője és semmi egyébben.” 1848 végén írta ezt, de a könyv csak 50-ben jelent meg; intelme ekkor még korszerűbb volt. Megindította az *Uj Magyar Muzeum*-ot, e jelisével Claudianusból: „...peragit tranquilla potestas quae violenta nequit.” „E néhány szó átrepülte a kebleket” — írja emlékezéseiben.²¹⁸ Füzeteiben Toldy minden irodalmi vállalkozást buzdít, mert úgy látja, „a zsibbadt kedélyek eszmélnek”. „Pártoljátok mindenek fölött az irodalmat, — kiáltja — s melyből egykor lelkesedést merítettetek, merítsetek abból most bizodalmat és kitűrést.”²¹⁹ Lelkesen magyarázza, hogy a nemzeti életnek egyik alapja a földirati fekvés, másik az érzés, harmadik „a leélt idők emlékezete”, melynek a külső tettek tudása csak egyik ága, — a szellemi művek maradványa az irodalom.²²⁰ Ezért indítja meg a *Nemzeti Könyvtár*-t s írja meg ügyében „buzgó esdeklés”-ét. Magyarázatul készíti munkáját *A magyar történeti költészetéről Zrínyi előtt*, s adja ki 51-ben *A magyar nemzeti irodalom történetét*-t két kötetben.

Írókban és közönségben fölébredt az érdeklődés a nemzeti múlt iránt. Jósika a külföldről folytatta történeti regényei sorát *Eszther*-rel s *A nagyszebeni királybíró*-val (53), Jókai is a történelemhez fordult, *Erdély aranykora* s a *Török világ* rajzaival (1852, 53), az egykorú feljegyzésekre támaszkodva, melyeket ekkor adott ki Toldy Ferenc.

A történet-tudomány a történelmi érzéket ébresztgeti. A nemzet a múlt küzdelmei és dicsősége felé fordult bizalomért. A történetírók ezért merültek a múlt vizsgálatába. Szalay László azt írta Eötvösnek: „Tanulmányozni fogom nemzetünk történetét, hogy lássam: lehet-e még reménylenünk? A nemzetnek tulajdonai egy esemény által nem változhatnak meg, s ezért egész múltja az, miben jö-

218 Toldy Ferenc hátrahagyott irataiból. — *BpSz*, 1879, XIX, kötet, 393. l.

219 Az *Uj Magyar Muzeum* 1851. évi ápr. 1. füzeteiben, a *Losonczy Phönix*-ről írva.

220 Az *Uj Magyar Muzeum* 1851. ápr. számában.

vőjének kulcsát találhatjuk.”²²¹ Az Akadémia felolvasásai, az *Uj Magyar Muzeum* tanulmányai sokat foglalkoznak a régi történelemmel, különösen az eredet, az ősi műveltség s a pogány vallás kérdésével, így Szontagh Gusztáv, Jászay Pál, Érdy János, Lugossy József, Ipolyi Arnold. E kutatások világosabbá teszik a kort, anyagot adnak reálisabb rajzához, messzebb viszik a költői érdeklődést az őskorba, a hún hagyományokig. A magyarokat a hagyomány s e korban különösen Wenzel Gusztáv kutatásai a hatalmas „hún-scytha népcsalád” tagjának nézték, mely világtörténeti szerepet vitt „a IV. században a húnoknak Európában történt fellépésével” és Etelevel, a IX.-ben „magyar őseink e földön letelepedésében”.²²²

1852-ben kezdte meg Thierry Amadé Atilla-tanulmányainak közzétételét s ezekben történeti ténynek veszi a hún-magyar rokonságot. Ezért ismerteti s fordítja le később Szabó Károly, mert „nemzeti hagyományainak és könyveink szerint Atilla húnjaiban véreinket ismerjük”.²²³

A két mondakör e kapcsolata nyereség volt a költőkre, mert így az egységesebb, dúsabb, költőibb hún mondával is a magyar mondakörben maradtak. Az irodalomtörténetben Toldy a hún mondát „a két nép törökösága” bizonyítékául nézi, melynek tárgyát Csaba népe vitte vissza magával keletre, ott közlötték az V. század óta a Volga és Don közt székeltek magyarokkal, kik közt „lelkesítő nemzeti kincsül fentartott”, míg a IX. században „visszahozták régi bölcsedébe”, a Duna-Tisza közzé.²²⁴ Wenzel Gusztáv a hún-monda szálait összeszótta a gazdag német hősmondákkal, melyekben szintén föltetszik Atilla alakja.²²⁵ A nép-eposz tervének első hallatára Szilágyi István is mindjárt a *Nibelungen Noth*-ra figyelmeztette barátját: „Etele királyról nép-eposz az, a németek első legrégebbi hőskölteménye.”²²⁶ (47. márc. 12.) Arany szeretné olvasni (nagy-pént.); Szilágyi meg is rendeli számára, s Ossiant vele, mert Árpád korával „patriarchalis oldalt tekintve, nagy a

221 Idézi Eötvös, emlékbeszédében. [*Emlékbeszéd Szalay László fölött* (1865)]

222 Wenzel Gusztáv: *Eszmetöredékek a magyarok eredetéről.* — *Uj Magyar Muzeum*, 1851, különösen 432., 437., 438. l.

223 Szabó Károly kivonatos ismertetése a *Szépirodalmi Lapok*-ban, 1853. jan. 16.; az idézett szavak a kísérő jegyzetben. — Csak 1876-ban, *Magyarország ethnographiájá*-ban vitatta Hunfalvy Pál, hogy a magyarok a húnokról keresztény német papjaiktól hallottak először s ezek költötték a hún-magyar atyafiságot. Méltán hangoztatta e nézettel szemben Gyulai Pál egy rövid jegyzetben Riedl Frigyesnek a hún mondát szintén könyvmondának tartó értekezése végén: „Vajjon a könyvmonda elterjedhetet volna-e így? Semmiféle monda nem terjedhet el, ha nem köti magát valamely élő emlékhöz. — bárhova üssön is ki a kutatás, e monda nemzeti mondánk marad, mert elfogadta a nép s költőiségénél fogva a magyar epikai költészetnek folyvást lelkesítő forrása.” *BpSz*, XXVII. Riedl Frigyes cikke: *A magyar húnmondák* 321–340. l., Gyulai jegyzete 341. l.

224 Toldy értekezése: A pogány magyarok műveltségi állapotjai, *Uj Magyar Muzeum*, 1850. 37–8. l.; ugyanez átdolgozva *A magyar nemzeti irodalom története* c. könyvében, 1851. I. k. 17. §.

225 *Eszmetöredékek a magyar nemzeti hősmonda történeti méltatására.* — *Reguly-Album*, 1850. 1–91. l.

226 [*AJÖM* XV, 68. (47. sz.)]

hasonlatosság”²²⁷ (ápr. 9.). Arany várja is a könyvet, „majd mond talán valamit”²²⁸ (47. szept. 6.), de csak nem érkezik meg (48. jan. 27.).²²⁹ A népköltemény mintájául ajánlott mű tárgya szerint így is Atillához vitte a költő gondolatát. Mindez összehatott, hogy a költő a krónikákban tovább lapozzon visszafelé, a hún hagyományokig. Itt több és költőibb mondái elemet talált, mert a krónikások, kik a magyar énekmondók csácsogásait lenézték, a hún atyafisággal büszkélkedtek. A hún monda a magyar hagyományban külön színezetű, Csabára vonatkozó része eredeti, s a székelyeken át egybekapcsolódik a magyar honfoglalással. E monda-kincset a költészet nem aknáztta ki, mert inkább vonzotta a közvetlen nemzeti tárgy, Árpád honszerzése. E körből csak Bessenyei *Buda tragédiája* (1773), Székely Sándor kis eposza jelentek meg könyvben. Székely költeménye a „Honnyos Nemzetről” szól, mint a húnokat nevezi, a székelyek településéről Atilla fia Irnak által, s így érintkezik a magyar történettel. Lassanként mindez a hún mondákhoz fordította a költő figyelmét.²³⁰

Lelkében föléled a nagy nemzeti hősköltemény terve. A történelmi kutatás egyengeti a komoly képzelet útját, mely nem légvárat akar emelni, hanem a múlt nyomain kíván járni, a hagyományén és mondáén. Minden népnek megvan ősi eposza, a germánokéban, íme. Atilla is él, „csak nekünk nincs semmink”. „A honfoglalást tárgyaló történelmi költemény... egészben véve idomtalan rimkrónika” — írja *Naiiv eposzunk*-ról szóló vizsgálódásaiban. Sokszor boszankodik, hogy nálunk, „circiter az Árpád királyok, vagy Lajos–Mátyás alatt még csak olyan epicus sem cseperedett, mind Firdusi”.²³¹ (Gyulainak, 54. jan. 21.) Pedig „Tinódi technikájával, Ilosvai nyelvén, meg lehetett volna írni a magyar Nibelungot”, hiszen a mese és jellemek, a belső idom iránt — a népmesék tanúsága szerint — nem hiányzik a kellő érzék. (*Naiiv eposzunk.*) — Tehetsége sarkallja, hogy ő alkossa meg a nagy nemzeti hőskölteményt, a hún hagyományból, mely testvére a magyarnak.

1852 nyarán alkalmasint krónikákat olvasgatott a geszti könyvtárban; képzelete az őskorban időzött s tervet szövögetett. Ez év végén elárul belőle valamit Tompának. Arról ír, hogy a *Szikszoí enyhlapok* számára kellene valamit küldenie; „terra incognitán akarok járni; bezzeg, ha megint eltévedek”²³² — mondja (dec. 1.) a *Nagyidai cigányok* balsikerére célozva. December 8-án már készen volt az említett művel; a dátum alája van írva. *Keveháza* ez; egy összeszorított eposz, mely a húnok beáradását festi Pannónia földjére, Atilla elődei korában. Tárnya elég egy epopeiára, előadása balladai erejű s gyorsaságú. Első szavával keselyűk gyüleke-

227 [Uo., 80. (53. sz.)]

228 [Uo., 137. (96. sz.)]

229 [Uo., 173. (120. sz.)]

230 Arany László már a szabadságharc korától fogva „Atilláról szóló eposz” tervéről beszél, atyja *Hátrahagyott Versei*-nek bevezetésében. [ARANY János, *Hátrahagyott iratai...*, 1:VI.]

231 [AJÖM XVI, 382. (593. sz.)]

232 [Uo., 123. (422. sz.)]

zését festi, ezzel felköltve a roppant pusztulás előérzetét; homéri ősiségű kép ez, hogy az elesettek a madarak prédái. Már itt megjelöli a helyszínt: a Duna partját és Kelen hegyét; ott vígad éjtszaka az ellen, Macrinus és Detre, gondtalanul, míg a hún vezér, Keve, tömlőkön átkel a vizen; innen a Kelenföld neve, mondja a vers, a régi ének népies-tudákos névmagyarázatával. Minden csupa szín és mozgalom itt: ahogy a tömlőkből kiöntik a bort, az éjtszakában fehérítő víz, amint zubogni kezd és fölleg úszik rajta: az átkelő had. Egy pillanatra felvillan a tivornyázó ellen; a hirtelen rajtaütésre nem marad a városból kő kövön, — s erre elég egy versszak nyolc sora. A két sereg harca egy eseményben összpontosul: Keve elesik eltévedt hún nyíltól; ellenség nem bírta neki ártani; Detre felülkerül; százhuszezer hún s kétannyi ellenség fekszik a mezőn. A húnok áldozatra gyűlnek, Ármányt kiengesztelni; s a „fél tábor temeti a másik felét”. Harmadnap az elhúzódó ellen nyomába erednek, a Húnbércen utolérik; a tusa ereje megint párharcba gyűl. Bendegúz levágja Makrint, Detrével frigyét köt, a hún nép hálát ad Hadúrnak. 38 versszakban egy hároménekes eposz: az átkelés, a tárnokvölgyi csata s az új harc Cezumórnál. Az események rohama pusztító zivatarként száguld; érezni, hogy Kelet és Nyugat tusája ez, mely megrázza a földet. Minden csupa epikai nagyítás: a mező látszik megmozdulni, mint a dunsinani erdő; minden fűszál egy kelevéz, a hűvös éjben hó szellőt áraszt a százezrek lehellete. Az ellenség mint a fővény, gyűszű nekik a város; a hún sereg alatt hajlik a part, akár a jég; nyilaiktól elborul a nap — ez herodotosi közhely; a völgy a had egy lábnyoma, hol fű sokáig nem terem, egy toppantására eltűnt egy emberöltő. Költői, regebeli az idő számítás, a harc alatt két hajnal kelt az ég átellenén s meg visszajött az éjtszaka: azaz esthajnallal kezdődött s tartott reggelen át a másnap éjtszakába. Felsőbb hatalmak beavatkozását érezni: a keselyűk veszélyt jósolnak, a küzdők fölött vészpanyák szárnyalnak, a zászlón a turul csüggedten áll, végül repesve szálldos. Mindez az ősi, babonás képzeletre vall, mintha a ködös emlékü Monda maga sugallná s egyszersmind babonás sejtelmeket ébreszt. A költő maga is beleszól: megállítaná a napot, mint Gibeonban. csakhogy ne lássák Keve elesését; a bajnoki temetés leírását a hősi halál dicséretével kezdi; ezekkel aláfesti érzésünket, anélkül, hogy feltartana. Az esemény strófánként, soronként előre lép, tette tett nyomul, oly rohanón, mint az álomban. Van az egészen valami ossiani: mindent a múlt ködén át látunk, megnagyítva és sejtelmessé emelve.

Gyulai lelkesültében szinte rövid tanulmányt írt e kised eposzról,²³³ méltányolva, hogy őstörténeünk legrégebbi szakából veszi tárgyát, honnan „csak néhány száraz adat jutott ránk, a népköltészet mit sem őrzött meg s hitregéjéről

233 A *Szikszoí enyhlapok* tartalmát ismertette a *Szépirodalmi Lapok*-ban, 1853. febr. 24. — A szerkesztő, Császár, ímmel-ámmal fogadta, mi Aranyinak tudomására esett. (Tompának, 57. febr. 5., kiadva a *Budapesti Szemlé*-ben, 1907. okt. szám.) [AJÖM XVII, 16. (876. sz.)] A lány sonettők pengetője nem érthette meg ez acélos költeményt.

alig tudunk többet, mint menyit a jelen század költői költöttek. E miatt a tárgyhoz képest bizonyos homályban jelennek meg hősei, kikre csak a tábortüzek és szikrázó kardok világítanak, hogy fölismerhessük őket s dicsfényben lássuk. — Az egész eposzon a hang uralkodik a tárgy fölött, azonban a tárgytól van kölcsönözve és hatalmas, méltóságos.” Kiemeli Arany „ritka nyelvhatalmát, technikai könnyűségét s azon bámulatos sajátságát, mely a szavak hangjaival a természet képeit s az érzések árnyalatait oly mesterien festi”.²³⁴

Valóban, nemcsak a hexameter hosszú soraiból szabadította ki a hőskölteményt, mi ily drámai előadást nem is engedne: hanem ódon zománcot önt a nyelvre, mely annyira illik e tárgyhoz. Erejét elsősorban az egyszerűségnek és tömörségnek köszöni, hogy a rövid sorokba egész mondatokat vagy legalább önálló értelmű részeket sűrít, s annak az eltanulhatlan, veleszületett érzéknek, mely mindig eltalálja a legkifejezőbb hangot. A gyors események siető, rövid szavakkal vannak előadva, feltűnően sok az egy- és kétagú szó;²³⁵ a temetés hangulatát mélyebb hangok, hosszabb szavak által lassított ritmus érezteti; fülünkbe szűrődik a „búsan bűgő lassú gyász ének” moraja s szinte hallani a repdeső turulos zászló csattogását, mikor „a keleti szellő vígan lebegteti”.

E rövid mű gazdag tanulmányon épül; a kézíraton s az első kiadásnál a költő tizenhét tárgyi jegyzetet fűz a szöveghez.²³⁶ Az esemény Kézai krónikájában legkerekebben elmondott része a hún mondának. Mint Zlinszky Aladár kimutatta, Arany innen merítette tárgyát.²³⁷ Pannóniát ekkor a longobard származású Macrinus²³⁸ tetrarcha kormányozta; a húnok ellen segítséget kért Rómától,

234 Ugyane vonásokat emeli ki Szász Károly. „E költemény valóban csodálatos hatást tesz kedélyünkre. Tárgya fölött annyira uralkodik a hang, hogy képzelődésünkön is egészen uralkodóvá lesz. Ha Arany több eposzt e kicsinytől nem írt volna is, a legkitűnőbb epikusok közé tartoznék.” (Arany *Összes költeményei*-nek ismertetésében. *BpKözl*, 1867. ápr. 12–14.)

235 Pl. a 14., 16., 19. vszak.

236 Tolnai Vilmos: *Arany „Kevéháza” c. költeményéről*. (ItK, XXXII. 1922, 27–38. l.). E forrástanulmány közli az első kiadás jegyzeteit (nagyjában egyezők a kézíraton levőkkel) s azokat is magyarázatokkal kíséri. A 4. versszaknál rámutat, hogy a költő „a harcra gyűlő sereg tarkaságát a katalaunumi csata rajzából veszi, ott csődült egybe észak és dél, kelet és nyugat minden népe szörnyű mérkőzésre”. A költeményben itt említett herul és alán népnévre Tolnai Oláh Miklós *Hungaria et Atila* művében talált rá; e könyvről a költő Tisza Domokosnak azt írja, hogy „kezénél van”. (53. május 20., kiadatlan.) [*AJÖM* XVI, 219. (503. sz.)] A szürri nép nevét, amint Arany a Scyrrus népet írja, Priszkosz Rhetornál olvashatni, Bél *Adparatusá*-ban, de mindezeket együtt említi Thierry Amadé Atila életrajzában, mely a *Revue des Deux Mondes* 1852-i évfolyamában jelent meg. Tolnai csak a catalauni csata leírására építi, hogy Arany olvasta Thierry-t. Az alábbiak több pontban világítják meg Thierry hatását, melyet eddig senki sem vett kellő figyelembe.

237 Arany kisebb történeti költeményei. — *ItK*, XI. 1901, 266. s köv. l. — Kézainak Horányi-féle kiadása volt meg nála később. Megvan Kézainál Potentiana, Tavarnucvelg, Zazholm (Anonymusnál Centum montes), Cuveazoa, a Budai Krónikában: Kevéháza, Thuróczinál Kewéháza és Tarnokwelgh.

238 Petz Gedeon hozzávetése szerint: Martianus császár, Atila kortársa. — *A magyar húnmonda*, 37–38. l.

s Detrét küldték.²³⁹ A tárnokvölgyi ütközet a krónikában a húnok vereségével végződik, — a költő eldöntetlennek veszi az általános kimerültségben. Kézai 125 ezer halottat számlál a húnok részén, 210 ezret az ellenségén; Arany e számhoz is hű. Kevét a krónika szerint az országút mellé temetik, követ állítanak dombjára s a helyet azontúl Keveházának hívják.²⁴⁰ Cezunmaurnál vívják az új ütközetet; itt esik el Wela, Rewa és Caducha, mit a költő beolvaszt az első csatába, bogy a másodikra csak a hún győzelem maradjon. Detre meghódolását a költő Kézainak egy későbbi helyéből előlegezi; erre általánosságban rámutatott Zlinszky; Luczenbachernél is olvassa „a kúnokhoz állott” halhatatlan Detrét.²⁴¹ A hún temetkezésre nézve Luczenbacher János értekezése volt forrása: *A pogány magyar sírokról*,²⁴² mire a költő maga utalt az első megjelenés helyén, a 26. versszaknál. Luczenbacher több sírt felbontott Érd és Bata közt, Százhalom környékén, hol akkor még a kúnhalmok egész láncza állott; azokban jelkövek alatt égés-nyomokat talált, elhamvadt tetemek maradványaival; a hamu közt nyílcsúcsot, tört vas- és rézdarabokat. Egyik halom közepén „földszint nagy gödör volt; nem ásva, hanem hordott földből körülöltve s kövekkel kirakva, ezek és a földhányadék között égés fekvetek, a hányt föld között pedig fa maradványok jöttek elő.” Ez a költő „tölcseres dombja”.²⁴³

Azt az ősi felfogást, hogy a levágott vitéz a másvilágon szolgálja lesz legyőzőjének, Toldy Ferenc irodalomtörténetéből vette, mint maga feljegyezte (a 18. versszaknál. Toldy id. műve, 185. I.)²⁴⁴

239 Kézainál: Detricum Veronensem Alamannum natione. Thuróczi megjegyzi, hogy ez: Theodoricus de Verona, Ostrogothorum Rex, vagyis hogy Theodorich, a német hősmonda Dietrich von Bern-je, Atilla korába a német monda teszi, valósággal még nem is élt a hún király halálakor. — Szász-nak Arany nemcsak az *alamannus* után írja, hanem másik főforrása, Luczenbacher értekezése nyomán, ki beronai szász Detrét és Szászhalomot emleget. A 3. versszak mellé a költő odateszi: „*A vashomlokú vagy halhatatlan Detre*”; Thuróczi írja: „*Sagittae truncum ... in fronte detulisse ... narratur. Hungarorumque in idiomata halhatatlan Detre dici meruit.*” Cap. XII. — Luczenbacher is így nevezi.

240 „Cuwemque Capitaneum prope stratam, ubi statua est erecta lapidea more Scitico solemniter terrae commendarunt, partesque illius territorii Cuweazoa propter hoc vocaverunt.”

241 E hely Szabó Károly fordítása szerint: a *czézönmauri* ütközet után Etele tiszántúli szállásán „udvart tartata, melyre Németország fejedelmeivel Veronai Ditrik is megjelenvén, Ethelének és a húnoknak teljesen meghódola”.

242 *AkÉrt*, 1847, 216. és 282. s köv. lapokon, ábrákkal. Zlinszky ezt a forrást is ösmertette.

243 Luczenbacher rekonstruálja a támadás éjszakáját úgy, hogy Macrinus és Detre biztonságban érzik magukat. „Most nyugalmasan tölthetjük az éjszakát, ellenségünket a Duna választja tőlünk ... hajóik nincsenek.” E részlet egyezésére Tolnai Vilmos mutatott rá. — Luczenbacher követi abban is, hogy hún helyet kúnt írt, Húnbérc helyett Kúnbércet. Luczenbachernek „a hunok, azaz kúnok, a magyarok vérrokonai”. Szabó Károly is azt mondja Priszkosz-fordítása bevezetésének egyik jegyzetében (*UjMMuz*, 1851, 548. l.) „a nagy hún, helyesebben khún király” s hivatkozik a byzanci történet-írók *χουνοι* = *óvvoi* írására.

244 Thurócziiban is aláhúzta: „Est namque fides Scythicorum, ut, quoscumque viventes occiderent in alio seculo, ipsis servire teneantur.”

Amennyire lehetséges, alappal állítja össze hún mitológiáját is. Haddúr Aranyosrákosi Székely leleménye, tőle vette át Vörösmarty, őtőle Arany. Vele szemben a rontó elemet, Vörösmartynál Ármány személyesíti, Toldynál e fogalom Ármány (Ahriman) vagy ördög; később Manó; Arany mindkettőt átveszi, az utóbbi magyarabb és hagyomány-ízű, a másik kifejezőbb.²⁴⁵ Ez egyszerű dualizmus körét a költő megbővíti a népi képzelet tündéres módján. 1851-ben adta közre Ipolyi Arnold *Magyar mythológiá*-jának egy részletét, *Tündérek a magyar ősvallásban* címmel.²⁴⁶ Szól itt kártevő tündérekéről, „végzetszerű tündéri hadnemtők”-ről; egynek veszi őket „a hellen mythos hadintéző végzetnőivel”, kik „fogcsikorgva dühöngnek a csatában, mint a walküriák”, „tisztök a harcot eldönteni”; „parcai alakok”, számra hárman. Ime, a „vészbanyák” családfája; a költő jegyzete még azt is megjegyzi róluk: „...ily csodás némberekről is látszik tudni valamit a húnmagyar hitrege — legalább külföldi mondák szerint”. — A harc kimenetelét megérzi a turul madár is. Kézai azt írja, Etele zászlaján koronás sas lengett, magyar szóval turul. Ipolyi tud egy normann regét, melyben három nővér bűvös zászlót sző s reá egy sas képét; ha győzelem néz a normannokra, a sas repkedve elevennek látszik; ha vereség van rájuk mérve, egyenest csüng le, mozdulatlan.²⁴⁷ Így csüng, így lobog a zászló sasa *Keveházá*-ban is.

Ennyi tanulmány teszi elevenné, színessé a képet. A költemény a hún-mondakörből sarjadt, de alig volt mindjárt egy hún eposzba szánva, erre vallanak az utolsó sorok, az is, hogy az első dolgozat VI. éneke más szavakkal mondja el e történetet. Szerencsés gondolat, hogy a mondakör ily messze eső részeit a költő önálló énekekben dolgozta fel; később a csoda-szarvas regéjével is így lesz, melyet előbb csak Buda álmába sző be, ható erővel; utóbb mindinkább önállón illeszti bele az egészbe, *Keveházá*-t először Atilla temetési ünnepébe. Lehet, eleinte kisebb hős-énekeket készült írni a nagy mondakörből — erre mutatna a *Két éles kard* c. ballada-töredék, mely Etelének Marcianus császárhoz küldött követségéről szól; de az is lehet, hogy a monda e balladának szánt forgácsát éppen a kikerekedő hún eposz miatt ejtette el, hogy túlságosan ki ne zsákmányoljon egy tárgyat.

Buzgón tanulmányozza az egész hún-mondakört. Gyűjtögeti a forrásokat. Megkéri Domokost, „sétái alkalmával ejtené útba a jóféle antiquariusokat” s szerezné meg („nem felette drágán”) Schwandtnert, *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*, Kézait Horányi kiadásában, Thuróczi krónikáját, Endlicher *Monumentá*-it és a budai krónikát. (53. jan. 20.) Domokos és Kovács el is járnak a megbízásban s

245 Toldy irodalomtörténetének az *Uj Magyar Muzeum*-ban 1850. okt. 1. közölt részletében (*A pogány magyarok műveltségi állapotjai*) még ármány (Ahriman) vagy ördög; *Irodalomtörténetében Ármány*, vagyis *Manó* (12. l.).

246 Az *Uj Magyar Muzeum*-ban, 1851. aug., szept. Az idézett helyek a 600–605. lapokon.

247 Ipolyinál az 51-ben kiadott részletben, 603–605. l. — Az első versszaknál Arany jegyzete megmagyarázza a turult; Ipolyi nyomán ölyűnek veszi: „*toroly* = *tor-ölyü*, a holttestekeni lakmározástól”, mondja a kéziratban, „mint a *karoly* a karra szállástól”.

megveszik a kívánt könyveket. Arany megörvend Schwandtner szép bőrkötésű I. kötetének, melyben Anonymus és Thuróczi mellett, „melyeket Kőrös és Kecskemét tékái nem bírnak kiállítani”, Rogerius *Miserabile Carmen*-jét is megtalálja, „mely azonban sem carmen, sem miserabile, hanem legjobb egykorú forrás a tatárjárás történetéhez”²⁴⁸ (53. febr. 5.); még a kötet végére szorult Petrus Ranzanusnak is veszi hasznát. Csak Endlichert nem kapják meg, melyről pedig azt hitte, „még könyvkereskedésben is megkapható, mert nem régi kiadás”²⁴⁹ (53. jan. 20.).

Podhraczký *Chronicon Budense*-jének azért örvend, mert „nem a csupasz textus, ... a jegyzetek többet érnek. Különösen a nekem hozzáférhetlen dubnici krónikának épen azon helyeit idézik, melyekre most szükségem van.”²⁵⁰ (53. febr. 5., kiadatlan.) A Dubnici krónika Nagy Lajos korához nyújt bőven adatokat, ekkor tehát még a *Daliás Idők*-ön dolgozott; a IV. ének hivatkozik e krónikára, négyszer is.

Májusban már azt írja: „Jelenleg oly könyvekre volna szükségem, mik a húnmagyar mythológiára, különösen a hún történetre vonatkoznának.” Oláh Miklós, a pozsonyi krónika „kéznél van”; „a byzanci írókból is kaptam valamit, Priscus Rhétort pld.; szeretném még Jornandest, de rebus geticis, — szóval a mi csak azon korra vonatkozik.”²⁵¹ (Tisza D.-nak, 53. május 20.) Ekkor már a hún eposz terve ragadta magához.²⁵² Különösen sürgeti a *Nibelungen*-t; „ha Garaynál az enyém fel nem található, hát vegye meg (Gyulai) a legjobb fordításban”²⁵³ (T. Domokosnak, május, 20., kiadatlan); ebből sovány adatok helyett mondai vonásokat remélt, a monda szellemének ihletését. Pákhra bízta, hogy a könyvek árát versei díjából adja meg Kovácsnak. (T. Domokosnak, márc. 2., kiadatlan.)²⁵⁴ Akkoriban több vidéki városnak háza volt Pesten, így Nagykőrösnek is, a Nyár-utcában; oda vitte el Kovács a könyveket, átadta a házmesternek, s ha valaki fent járt Kőrösről, magával vitte. (Kovács levele, 53. jan. 27., kiadatlan.)²⁵⁵ Pünkösdi ünnepe előtt Arany is megfordult Pesten. (T. D. 1853. május 18; Arany, május 20.)²⁵⁶

Eötvös József is ajánlta könyveit. Tisza Domokos írja levelében, hogy az ünnepen Eötvös beszélt Gyulaival; „igen sajnálta, hogy Arany bácsival nem találko-

248 [AJÖM XVI, 168. (461. sz.)]

249 [Uo., 157. (450. sz.)]

250 [Uo., 168. (461. sz.)]

251 [Uo., 219. (503. sz.)]

252 A forrásokat e levelek ismerete nélkül felkutatta Grexa Gyula: *Arany János Csaba királyfi-jának töredékei* c. dolgozatában. — *ItK*, 1917. I., II. és III. füzet, s helyreigazítások a IV. végén. — Helyes nyomokra jutott, de a kiaknázás dolgában nem mindenben követjük az ő forrás-megjelöléseit. — Jornandesnek nincs nyoma könyvei közt; amit állítólag innen merít, azt mind megtalálni Thierry alább idézett értekezésében; Thierryt keresztül ír ki jegyzeteiben egyet-mást Jornandesből.

253 [AJÖM XVI, 219. (503. sz.)]

254 [Uo., 182. (473. sz.)]

255 [Uo., 162. (455. sz.)]

256 [Uo., 215. (499. sz.); 220. (503. sz.)]

hatott, és miután *Keveházá*-t és a balladákat újra egész lelkesedéssel feldícsérte volna, rábízta Gyulaira, ... írja meg, hogy neki több érdekes tárgyakat tartalmazó könyvei vannak, melyekkel bármikor szívesen szolgál. Gyulai feljegyzé ezt esze táblájára — tréfálkozik Domokos —, de hogy tegnap meglátogattam, jónak látta azt a restség nyullábával letörölni s nekem adta át ez izenetet.”²⁵⁷(53. május 18., kiadatlan.) Eötvös Kaulbach híres *Hunnenschlacht*-jának acélmetszetét is készlül megküldeni, ihletéül. (Gyulai, 54. jan. 16.)²⁵⁸

Ilyen úton-módon juthatott Arany kezébe Thierry Amadé első munkája: *Histoire d’Attila*, mely 52-ben jelent meg a *Revue des Deux Mondes*-ban.²⁵⁹ E mű összefoglaló képet ad Atilla életéről s nem egy új vonást a hazai krónikák előadásához, főképp az idegen, leigázott fejedelmekről. Ahol lehet, a költő jobban a magyar krónikákhoz ragaszkodik, nem tér el tőlük még színesebb idegen hagyomány kedvéért sem; mellőzi például Atilla hármaskoporsóját, melyet Thierry elmond; ő Kézai, Thuróczi s a budai krónika nyomán Keveházán tartja a hún király temetését, elődei sírhelyén, hol a hely szelleme is földézi Keve történetét. Mindig a legrészletezőbbet tartja szem előtt, s egyes vonásokkal kiegészíti a hún világ képét máshonnan, olykor Thierryből. Atilla hadi dicsőségét a magyar krónikák nyomán idézi föl *Csaba királyfi* I. éneke. Aquileja ostrománál Thuróczi s Kézai egyaránt beszélnek az elköltöző gólyáról, mit Atilla előjelnek vesz a város pusztulására; de a három évig tartó ostromot csak Thuróczi, a tízszázezer számot csak Kézai mondja. Thuróczit követi a Róma előtti jelenetben, a fogcsikorgató légi alak leírásával, tőle veszi a catalauni csatánál a remetét (Quidam Eremita), jóslatából sokat szószerint is átvesz;²⁶⁰ e két intést Thierryből is kiírja, a monda szellemében megtoldva egy harmadikkal, a Lech vize mentén, hol, mint Ipolyi írja, „egy Rúna-szűz

257 [Uo., 215. (499. sz.)]

258 [Uo., 378. (590. sz.)]

259 A 3–6. füzetben, febr.–márc. havában, *Episodes de l’histoire du cinquième siècle*. Szabó Károly kivonatossan ismertette a *Szépirodalmi Lapok*-ban, 53. jan. 16.; — ez hívhatta föl rá Arany figyelmét. Tolnai tárgyi bizonyítékkal mutatott rá, hogy Arany ismerte Thierry tanulmányát, a *Keveházá*-ban előforduló scyrrus nép nevével, melyet Tolnai csak Thierrynél olvasott. — Thierry e művét 1855-ben Szabó Károly magyar fordításban is kiadta. — Arany érdeklődési körét nehéz kimérni; Jolovicznak keleti költők német fordításaiból összeállított kötetében pl. az 560. lapon odaírja Ferideddin Attar neve alá magyarázatát, hogy az első név jelentése: a vallás gyöngye, a másodiké: illatszérárus, előbbi foglalkozásától; „a *Revue Contemp.* 93. füzete alapján”.

260 Thuróczy, 103. l.:

Tu es aním flagellum Dei
Tua severitate a sua declinan-
tium iniustitia, impietatem
ipse Deus corrigere voluit
Tuis de manibus persecutionis
gladius cadet ilium alteri tradet

Csaba királyfi:
Ostora Istennek!
Kit bünér’ bocsát az földi halandóra,

Üldözés szablyája kiesik kezedből,
Más ember veszi fel.

A „flagellum Dei” a krónikába Ésaíasból van átvéve: Virga furoris dei; kimutatta Thierry: *Atilla mondák*, I. fej. 2.

által a háromszoros „vissza Attila” kiáltással riasztatott el”;²⁶¹ ezeket a latin mondatok a keresztény hit diadalául festik a nagy barbár felett; Arany csupán babonás intőjelnek veszi. A catalauni csatát fokozás okából hátrább teszi; részleteit több helyről gyűjti össze: a „nézők” baljós előjeleit Thierryből, a vérfolyó megduzzadását a budai krónikából, a kaszás szekereket Kézaiból, Thurócziból a nyergekből rakott máglyát, szintúgy a győztes felujjongást: *Stella cadit, tellus tremat, en ego malleus orbis.* — Hogy az e csatában vele szemben álló vezér, Aëtius, régi ismerőse Etelének, azt Thierry után Szabó Károly kivonata is említi; Aëtius kezes, tús volt Etele nagybátyjánál, Ruánál, (Szabó szerint Rov- vagy Rof-nál), Atilla viszont a rómaiaknál tanulhatott, s „Aëtium és őt a barátság egy neme köté egymáshoz... E két férfiú egymást becsülte s titkon tartott egymástól, mint két versenytárs, kiket a szerencse folyama egykor a csata mezőn szembe vezetend.”

A magyar krónikák természetesen főképp Atilla tetteit beszélik, mellette másokról alig szólnak. Csaba és Aladár alakját a költő a krónikákból veszi, Rikáét a székely hagyományból. Többek nevét Priszkosz Rhetor őrizte meg, aki követségben megfordult Atilla táborában, s leírta, amit éles szeme látott; töredékeit épen ekkor fordította s adta ki Szabó Károly,²⁶² a neveket sokszor szerencsésen magyarosítva, így Csát és Bere nevét. Önögészét Arany rövidíti Onégészioszból; később elhagyja, mint idegen hangzásút, s Zoárdal pótolja a krónikákból.²⁶³ Említi Priszkosz a király feleségeit, Rékát (Kréka, Rékán néven) és Ildikót; Oreszteszt, mint „Atilla apródját s irnokát”; Edekót húnak ismeri.

A hún életmód, szokások leírásában Priszkosz följegyzései pótolják, amit krónikásaink elmulasztottak. A költő mindössze a kiáltó öröket találta náluk (Kézai, Thuróczy). Priszkosz leírja Atilla sáttortáborát, tornyos fapalotáját „szépen kidolgozott deszkákból és gerendákból összeállítva és nem erősségre, hanem ékességre számított fakerítéssel körítve”, a királyné mellett Onégésziosz lakát s kőfürdejét (II. ének), körül a hún főkét, a követek sátrát is. Lefesti Kréka palotáját, mely után Aranynál a Krimhildé épül, „résztint gyallott s csinosan összeeresztett deszkákból, résztint meghántott gerendákból; a padozat gyapjú szőnyegekkel volt bevonva, úgy hogy azokon kellett járni.” Arany ezt a faragó pásztorok jártasságával színezi, (II. ének 39—41.); a szőnyegre borulás találó keleti vonás nála.

Azt is Priszkosz írja Atilláról, hogy bár sok felesége volt, „szkütha szokás szerint” újakat is vett el; említi az Észkám nevezetű leányt; Szabó Écskának magyarítja, a költő Észkának. A budai krónika és Thuróczy nyomán Arany Honoriat is említi; kit bátyja, Valentinianus, ajánlt feleségül Atillának, ki aztán e címen a félországot követelte véle. Kézai szerint Csaba e Honoria fia. A későbbi dolgozatból a költő kitörli ez apró, sokszor ellentmondó adatokat.

²⁶¹ *Uj Magyar Muzeum*-béli közleménye, 602. l.

²⁶² *Az Uj Magyar Muzeum* 1851. évi jul.—aug. számaiban.

²⁶³ Thuróczinál: Zoward, Bud. chr.; Zoard.

Az idegenek közül Krimhildet, Detrét emlegetik krónikáink, Kézai Aldarikot is. Krimhild nevét a költő a *Nibelung-énekből* egészíti ki jellemmé; a germán eposz épen ő általa érintkezik a hún hagyománnyal, ki Szigfrid után Atillának volt felesége; a mondák ez érintkezését Wenzel Gusztávnak a *Reguly-album*-ban megjelent értekezése is fejtegette. — Detrét a magyar krónikák a tárnokvölgyi csatából ismerik; de a monda nem tartja számon az idő telését (Thuróczinál Atilla is százhuszonnégy éves, I. 22.): tudják róla, hogy meghódolt Atillának, udvarában szolgált, becsületben állt előtte, (Thuróczi, I. 23., 15.) mégsem volt jó szívvel a húnok iránt (non recto erat corde, Thur. I. 23.); Atilla halála után főrésze van a zavarokban. Alakján a magyar monda is rajta hagyta jegyét: a vashomlokot és haláltalanságot. (Thuróczi, I. 12. — *Keveháza*, 35–36.) Thierry nem tud ez alakról; Detre valósággal a történelem Nagy Theodorichja, aki nyolc évvel a hún király halála után született.²⁶⁴ — Alattomos jelleme, vagy inkább szerepe, Aranynál egy kevésbé a Nibelung-ének Hagenjére üt; örökös tanácsadó, ki urai fülébe „új s új szelet fuval”. Eleinte Krimhildet kerülgeti; később egyenest Atilla és Buda közt fonja hálóját.

A többi idegen Thierry művéből vándorolt át Arany költeményébe. Thierry írja, hogy Atilla udvara szinte iskolája volt a nyomába lépett hódítók- s uralkodóknak; említi Odoakert, Orestest és fiát, a későbbi Augustulus cézárt; Walamir jellemének alapvonását is megadja egy szóban: nyíltság az. Thierrynél olvasta Arany, hogy Ardarik állt a fölkelők élére, — ezért számít rája már eleve Detre. Ez alakok fontosak neki, mert az első dolgozatban az idegenek ármánya s összeesküvése dönténeg meg Atilla birodalmát.

Ennyi részlet-ismerettel a költő egészen otthonossá válik a korban és alakjai között. 53-ban bele is fog a nagy munkába: eposzt kezd írni a hún mondakörből. Roppant feladat ez, mert szétszórt, vézna adatokba kell egységet vinni, életet lehellni.

Elevenítő, lélektani módot talál: kereszt-útra áll, honnan a múltra is lát, az események készülődésére is. Detrét állítja előtérbe, az ő nevét viseli az első dolgozatban az I. ének. Ott lebzsel a király palotája körül, „vadmacska-szemmel” kísérve a jövő-menőket. Ha fő hún jön, feláll és utána hajlik, maga-forma gót vagy alán fejedelemnek odalop egy-egy szót, jelt ad pillantással, „néha beszélgetnek hoszszú hallgatással”. Egy-két vonással előttünk az alattomos hunyászkodó, kétszínű alkalmazkodó, titkolt ármánya takargatója. Mindjárt kifeslik belőle a „hamis színlő”, „rossz szándékú tettető cselekvésben és beszédben”, Theophrastus e jellemképe.²⁶⁵ Walamir jön, a gótok rég látott királya s a hallgatag Detrétől egyszer-

264 Riedl azt tartotta: Detre alakját a német monda csak későn fűzte Atillához, de *mesebeli* alakja még élhetett Thuróczi korában a hagyományban, e mellett szól a „halhatatlan” jelző, s egy csodálatos sisak említése. — *Philológiai dolgozatok a magyar-német érintkezésekről*. (Heinrich-emlékkönyv.) U. itt Négyesy László Detre szerepének mintáját a királymondák Vidjében látja.

265 Magyar fordításban 52-ben adta ki az *Uj Magyar Muzeum*-ban Hunfalvy János.

re megered a szó. Dicséri, mily könnyű életük van, nem nyomja őket az uralkodás gondja, országuk biztonságát Etele őrzi. A lány Walamir könnyre, szóra fakad; fáj neki barátit szolgáorban látni; de ő gondolni sem képes vátozásra, éppen Róma, Aquileja alól jó, tanúja Etele roppant hatalmának; most ujságot ezzel. Detre, a ravasz új Nestor, a Róma alatti megfordulásban intő jelet gyanít, hozzá teszi a Lech-parti esetet s a catalauni pap jövendölését, hogy Etele kardja kiesik kezéből, más fogja fölvenni. A szerencse fordulhat, teszi hozzá, kardja végével a földet döfölvé. E párbeszéd kevés szóban alkalmoszerűen drámaian foglalja össze Atilla nagyságát, s a fenyegető jövőt. Még drámaibbá válik, mikor Walamir megnyílik, s egyenes lelkével elmondja, hogy ő is tudja, mint lesik a leigázottak a visszavonást Etele fiai közt. Itt a „hamis színlő” ráijeszt, mintha ő csak most hallana erről; mi lenne, ha egy hű alattvaló feladná a tervet? Walamir megretten; Detre megnyugtattja, s az egy követ fúvók gyűrűje nőtt az ujonjöttel.

Mindez merő történelem, mégis csupa cselekvény, eleven beszéd, forrongó terv. Grexa megfigyelte, hogy a költő mindössze három helyen szólal meg maga: ahol Etele ör-láncát írja le, azután városát s Réka temetését; van egy negyedik is, ahol kézfogóját említi Mikolttal. Péterfy hibáztatja, hogy ez utóbbival a beszélgetés „menetébe epikus foltot varr”,²⁶⁶ — ez nyilván szándékos pihentető; másképp könnyű lett volna Walamir szájába adni.

Nem kevésbbé drámai, párbeszédese a II. ének. Detre Walamirtól Krimhildhez indul. Útközben megáll, ahol az ifjak gyakorlatoznak; Orestes elpuhult fia kínlódik a lovon: Rómától nincs mit tartani, ha ilyen császárja lesz. Ott van Atilla két fia is; Csaba vív, bátyja Aladár félreállva nézi. Csabát Arany a Rika fiának mondja, hogy tiszta hún vér legyen; ő a magyar mondák kedves hőse; Aladár a Krimhild sarja, félig idegen vér, ezt a költő a névvel együtt a krónikából veszi; Ranzanus írja: „Aladarius esset natus matre germana” (VI.). Detre kap az alkalmon, hogy a két testvér közt szítsa a haragot; Aladárnak a Rajnát emlegeti, hol ősei királyi széke állt; de Aladár szótlan elhúzódik tőle; titkolódzó lélek. Csaba nyílt beszédű ifjú, nem hallgatja el vitézi vágyát; a mindentudó Detre az ifjú szerelmére céloz egy korozmán lánnyal,²⁶⁷ mire a szemérmes Csaba faképnél hagyja az öreget. Detre pedig megy Krimhild palotájába. Itt a kidolgozásban hézag van; Detre beszédét a közepétől fogva halljuk. A Nibelungok gyász végét emlegeti, régi boszú-kedvét szítja fel Krimhildben, mikor maga emelt kardot véreire; most is tőle várja Atilla halálát, mire szándékosan botló nyelve céloz. A királyné kitérő kérdésére fölfedi a tervet, mely Krimhild fiának igéri a hatalmat. Hogy Atilla életét egyik felesége oltotta ki, azt a költő Ranzanus krónikájában olvasta, e sorokat alá is húzta írónnal. Ranzanus két hiedelmet említi; egyik, hogy katonái közül ölte volna meg valaki, — ez nincs aláhúzva; a másik, hogy bor- és kéj-mámorában álma közben orrvér-fo-

²⁶⁶ Péterfy, *Összegyűjtött munkái*, I. k. : A. J. *eposzi töredékeiről*.

²⁶⁷ Kézai említi: Uxorem traduxit de Corosmina, s hogy fiai e törzs lányától származtak.

lyás fojtotta meg, Ildico oldalán, „a kit némelyek halála okának tartanak”. Thierry ezt a hagyományt színezi ki. A költő tehát e ponton is a történelemre épít.

Atilla hazaérkezése, új násza s halála töltötte volna ki bizonyára a III. IV. és V. éneket, melyek nincsenek megírva. A töredékben maradt VI. énekben már temetik és torát ülik, itt zengi „csatamondó Hábor” Keveháza hősi énekét. Thuróczi szerint a királyt Keve, Kadosa és Béla emlékköve mellé temették, emléküket itt nemcsak a származás, a hely szelleme is fölidézi. Ez ének fennmaradt strófái *Keveháza* kézírata mellé vannak odavetve, s annak eseményeit mondják el, más szóval; ez tehát csak vázlat. Hábor neve Vörösmartyból való; azt pedig Toldynál olvasta, hogy „papjaik, kiket táltosoknak neveztek, egyszersmind bölcsei, jósai és dalnokai voltak a népnek”,²⁶⁸ azt is, hogy az elhúnytak felett „gyászdalokat zengedeztek”, s „legnagyobb szerepet a történeti énekek játszottak”.

Ennyi van kivíve ez első dolgozatból, melynek címlapjára ezt írta a költő: „*Csaba királyfi. Hún monda. 1853*”; – utóbb: „*Legelső töredékek*”.

Atilla temetésén túl nincs megírva az eposzból semmi, pedig itt jut fordulóra a cselekmény, itt kezdődne Csaba küzdelme, aki az eposznak, címe szerint, hőse. Az első rész a leigázott fejedelmek ármányát készült rajzolni, ami alássa a hún birodalmat. A költő maga mondja:

Ama titkos ármányt kezdem énekelni,
Melyet forralának nyugot fejedelmi,
Hogy Etele jármát egy nap összetörnék,
A hatalmas királyt orozva megölnék.

Ez elgondolás némi részben szintén a krónikán alapul, Kézai csaknem így foglalja össze.²⁶⁹

A második rész a jóslat betelését foglalta volna magában, melyet az I. ének 46. versszaka így mond el: Atillának

az vala egykor jövendőlvé,
Birodalma elvész, a semmibe dölve,
Széthull a nagy ország, elzüllik a szittyá;
Hanem Csaba végre mind visszaállítja.

E jóslatnak is van alapja; Priszkosz észrevette, hogy Atilla csak legkisebb fiára vetett nyájas szemet; egy szkütha elmondta neki: a jósök azt jövendölték

²⁶⁸ Az *Új Magyar Muzeum*-ban közölt részben; a következők *Irodalomtörténeté*-ben, 33–34. l.

²⁶⁹ Ditrici astutia Veronensis ac Principum Alamanniae, quibus Rex Ethela in collo residebat imperando, in partitas diversas Hunorum communitas est divisa... E sorokat a költő vörössel aláhúzta.

Attélásznak, hogy nemzetsége meg fog bukni, de ezen gyermek által ismét föl-emeltetik.²⁷⁰ Ezért szerette s gyászolja annyira a költeményben Rikát, Csaba anyját.²⁷¹

E második részbe azonban ekkor bele sem fogott.

Nagy koncepció lebegett előtte. A honalapítást akarta megírni, a hún birodalom romjain, az örökség jogán, krónikáink felfogása szerint, a dúsnak tetsző hún mondák alapján. A honfoglalással való kapcsolat nemzeti hőskölteménnyé avatja a tervet. Ha megvalósítja, a költő nemcsak fölélészti ős mondánk emlékét, hanem törmelékeiből újonnan megalkotja, kipótolva az elveszett naiv eposzt. Korszerű is lett volna: az elnyomó idegen erő, az ősi birodalom leigázása, szinte megsemmisülése a közelmúltat példázná, Csaba pedig a reményt, hogy egy új nemzedék visszaszerzi, ami elveszett. E vonatkozást az ötvenes években bizonyára mindenki elérte, s oly reményt merít belőle, mint a történetírók vizsgálódásaiból. Ily vonatkozás nem idegen Arany gondolatától; az őshazáról szóló költői beszélyéről, *Az utolsó magyar*-ról maga mondja, hogy „vigasztalásunkra” írja, „a multban tükrözni a jövőt”.²⁷² (Tompának, 58. jún. 5.) Ezért vetette a fősúlyt itt is a második részre, szabta az egészet Csabához.

Munka közben roppant nehézségek tornyosultak eléje. A legfőbb, hogy e hagyomány nem ép, nem is valami bő, csak foszlányai lebbsenek meg itt-ott a krónikák száraz sorai közt. „Sajátságos sorsunk, — mondja a költő — hogy míg szerencsésebb nemzetek legrégebb történetöket, hová a história nem ér, költői maradványokban nyomozzák: nekünk megfordítva, a história nyújt némi vezérfonalat régi költészetünkhöz. Krónikásaink minden józanságuk mellett sem tehetik, hogy át ne villantsák ottan-ottan a költői forrást, melyből gyakran merítenek. Vajha többször tegyék ezt!... Történetíróink örvendve emlegetik a józanságot, mely krónikásainknál már a legrégebb korban mutatkozik. Én nem örülök e kora józanságnak. Mythológiánk, mondavilágunk úgyszólván elveszett”. (*Naiv eposzunk* c. tanulmányában.) — Thierry ugyan még 1852-ben egy újabb nagy értekezést közölt, az Atilla alakját övező mondákról, természetesen a latin és germán hagyományokat ismertette;²⁷³ Arany kivonatot készített belőle, sőt e mű tovább vezette a német *Heldenbuch*-ra, melyből szintén kiírta az *Etzel's Hofhaltung* első

270 Szabó Károly szövegében, 624. l. — Priszkosz e fiút Érnásznak nevezi, Szabó Irnáknak; a magyar krónikákban Csaba (Chaba).

271 Temetési-helyét, Rika-erdejét Szabó Priszkosz fordításánál említi jegyzetben; 53-ban az *Uj Magyar Muzeumban* közölt erről egy helyi mondát (a márciusi füzetben; l. Arany L. = Gyulai *Népköltési gyűjtemény*-ében is a III. k. 99. lapját); ezt követi Arany Rika sírjának leírásában. — Sebestyén Gyula szétoszlata a Réka-hagyományt, mert ez szláv szó s erdőt jelent. (*A honfoglalás mondái*, I. 554. l.) Etel is folyó volt, Kézai szerint: „Fluvius Don in Scitia oritur, qui ab Hungaris Etul nominatur”; Arany maga is említi „Etel ősfolyamot”.

272 [AJÖM XVII, 205. (1015. sz.)]

273 *Histoire légendaire et traditionnelle d'Attila*, szintén a *Revue des Deux Mondes*-ban. — Később megjelent *Histoire d'Attila* c. nagy művében az előbbi tanulmány az első főrész, ez meg az utolsó.

három versszakát: Er hat zwelf Konickreich freye, Die waren im vnderthan...” Mind ennek kevés hasznát veheti.²⁷⁴ Magának kell kimosnia a krónikák iszapjából a monda arany szemcséit. Éles szemét egyetlen babonás vonás, mesebeli nagytítás sem kerüli el.²⁷⁵

Csakhogy jobbára Atilla nagy tetteihez tapadnak, ezek pedig a múltba, háttérbe szorulnak a költeményben, melynek terve Csabához siet. Atilla hőskorát csupán emlegetni halljuk; maga „borongó árnyék”, mint az *Előhang* írja; „csak halotti torára jelen meg”, mondja Péterfy.²⁷⁶ Ez ellenkezik Atilla alakjával s megfosztja e részt a küzdelemtől. Ami készül, Detre mozgatja; ármánya szinte akadály nélkül ér célhoz, majdnem a krónikás ének egyszerű módján, mely csak egymás után fűzi az eseményeket. Atilla életének, halálának nincs egyéb tanulsága, mint az enyészet hangulata; ezt keltik föl az első rész végén a VI. ének végsorai. Letűnése így pusztán Csaba történetének előhangja, merő előzmény, nincs egyensúlyban a másik résszel. Ez a szerkezeti fogyatkozás kihat a tartalomra is. Amint Atilla a múltba húzódik, magával viszi a mondák nagy részét. Amit a költő összegyűjtött, két énekben mind fölhasználta: az elsőben Detre és Walamir párbeszédében, a másodikba már Krimhild múltját is beszötte, Detre ármányával együtt, s mindent, amit Priszkoszból és Thierryből merített. Képelete még nem kelt szárnyra, csak a gyűjtött anyag közt nézelődött, s nem akart közüle kiemelkedni. Így hamar elfogyott előle az anyag. Toldy *Irodalomtörténet*-ében láthatta a krónikákból kivont hún-mondakör összeállítását: a tíz tagból kettőt fölvetett Keveháza; a legelső, a maeotisi kaland, messze esik az ő tárgyától; Atilla hódításain már túl van; előtte mindössze a halálhozó menyegző és a temetés, melybe *Keveháza* énekét készül beszólni, azontúl a hún birodalom szétomlása, Csaba küzdelme következik, Toldy szerint a mondának mindössze két tagja. Számot kell vetnie ezzel. S ez is nagyjából száraz krónikai anyag, csak itt-ott van meg rajta a monda hamva, hangulata. E kettős hiányt emlegeti Gyulainak: „...beláttam, hogy korunkban, még nálunk is, az eposz nagyon mondvacsinált virág: a költőnek magát is, publicumát is vagy hat századdal hátra kéne vinnie, hacsak hexameterben flosculusokat nem akar pattogatni: s az nem oly könnyű dolog. Hol az anyag? a gazdag mondakör? a mythologia? Csináljunk! Köszönöm szépen. Ezt csinálni nem lehet, ez csinálódik”²⁷⁷ (54. jan. 31.).

Eleitől fogva érezte a föladat nagyságát, de épen az vonzotta. Az első tervek közül önbizalommal írta sógorának: „...nem hiszem, hogy ki volnék merülve, a mit, ha isten éltet, valaha tán még be is bizonyítok”.²⁷⁸ (53. márc. 2.) Munka közben váratlan akadályok szegülnek elébe. Lehet a terv világos, mint egy térkép, — ki

274 Csak a Mikolttal való nász két előjelét olvassa itt, melyeket a második dolgozatban használt fel.

275 Erdélyi Pál: *A magyar húnmondák*. — *ITK*, I. 843. l.

276 *Arany János eposzi töredékeiről*. — Összegyűjtött munkái, I. köt.

277 [AJÖM XVI, 382. (593. sz.)]

278 [Uo., 181. (472. sz.)]

tudja, hány előre nem látott szakadék, süppedő mocsár szegi útját a kipécézett vonalon megindulónak! Maga írta:

Bányász a költő: hányszor kergeti
Mély föld alatt vakon a vak eret!
Bízvást elindul, hévvel követi,
Az egyszer elvesz, meddő szirt mered
Eléje: s ő áll e szirtnél merőbben,
Sápadva színben, fogyva kedv- s erőben!

(*Bolond Istók*, I. 124.)

Sógorának is írja: „...az illusio gyakran elébb összeomlik, mint a munka, a kártyavár, össze volna állítva”²⁷⁹ (1853. márc. 2.).

Művészi érzéke, töprengő természete, szigorú önbírálata sokszor megállítja. Lévainak azt mondja magáról: „Barátom! én nem tudom mit adnék annyi önhittségért, mint ezen emberkék némelyikében van. Ha én arról meg tudnék győződni, hogy amit írok, az mind jó, szép, felséges: nálam termékenyebb író nem lenne a föld kerekéségén. De egyik skepsisből a másikban esem: fúrok, faragok, igazgatók = rontok, bontok, megsemmisítek stb. Persze aztán sokszor az első talán jobb volt, mint az utolsó: de hiába! nem tudok magammal megelégedni. Innét az én meddőségem: Innét, hogy már nekem *végem*”.²⁸⁰ (52. okt. 16.) Csaba *Előhang*-ja, már túlozva emleget hajolni kezdő kort, megcsappant erőt, kétséget a cél elérése felől.²⁸¹ Pedig a meglevő rész gyorsan készült, valószínűleg a vakációban; 53 novemberében a töredék már pihen, „ha csak az isten valami csoda által kedélyem egykori frissességét vissza nem adja”.²⁸² (Tompának, 53. nov. 22.)

A munkában nemcsak a tárgy nehézségei tartóztatják; sok gond, baj környékezi, betegség is nyomja és súlyos lehangoltság.

Ily lelkiállapot hogy’ volna munkatermő? Tompának azt írja: „A vénséget nem okolhatom; az igaz, hogy elértem már ‚il mezzo camino di nostra vita’ az emberi élet ösvényének felét” — (ezt hangoztatja az *Előhang* is) —: „de hisz Dante csak akkor kezdett isteni comoediájába s Cervantes agg korában írta az örök ifjuságú Don Quixote-t. Más a baj, édes barátom”²⁸³ (52. dec. 1.).

279 [Uo.]

280 [Uo., 107. (412. sz.)]

281 Grexával tartok, hogy az *Előhang* 53-ból való lehet. Két kézírata van, egyik a költő hátrahagyott papírjai közt, másik *Buda halálá*-val a debreceni kollégium könyvtárában, hova Arany László özvegye ajándékozta; egyik alatt sincs évszám. A hang és versmérték azonban az első dolgozatával egy; tartalma is ide mutat: hogy Etelét csak árnyéknak látja, s versengő két fiát emeli ki.

282 [*AJÖM* XVI, 339. (572. sz.)]

283 [Uo., 125. (422. sz.)]

Nagy lelkerővel összefogta erejét egy nagy tervre, de csüggedt hangulata nehezen birkózott meg az akadályokkal: a terv nehézségeivel s a leverő körülményekkel.

A gyöngybetűkkel teleírt lapokat, melyeken a századok óta dermedten alvó ősi monda kezdett új életre mozdulni, belehajtotta *Keveháza* kéziratába, nagy vonásokkal ráírta: „*Csaba. — Maradt végkép a'ba*” — vetette utána „szomorkás rímnek”.²⁸⁴ A kis csomagot bezárta az asztalfiókba, hol már két év óta pihent hallgatva *Toldi estéje*, szunnyadtak *Bolond Istók* s a *Daliás Idők* töredékei, jobb idők jöttét várva. „Lesz-e belőle valami? isten tudja; de még nem hagytam föl vele” — írja Tompának (54. szept. 27.)

A hősök és lovagok csak „elrejtöztek”. Estveli szürkületben Atilla árnya vetődik a szoba falára, a csöndben Csaba tegzében zörrennek a nyilak; — az abbamaradt munka ködlő terveket szövöget magából.

²⁸⁴ Arany László, a *Hátrahagyott Verseik* előszavában. [ARANY János, *Hátrahagyott iratai...*, 1:VI.]

VII.

Irodalmi állapotok. — Toldi estéje megjelenik; Kemény Zsigmond nézetei a mondárról. — A Daliás Idők újabb dolgozata. — Az „eposzi hitel” elmélete, Arany alakító művészete és képzelete; példa: a hún eposz újabb dolgozata (1855–56).

Arany szívében sorsának minden fordulatan fellobban a remény, hogy új helyzetében végre a költészetnek élhet s kifejtheti erejét. Hány terv nem rajzott körülete Geszten! Kőrösön is, lenyűgző hivatal s anyagi gondok közepett, géniusza egyszerre kibontotta szárnyát. Az első pár év csupa terv és munka. Sajnálja méltatlan fáradságban felőrölt éveit, a „szárnyaszegett dalokat” (*A dalnok búja*); kötelességet érez tehetségével szemben, becsvágy sarkallja, féltékenyen nézi a futó időt. „Még most is ama szép reményeknél vagyok, melyeket 1847-ben táplált felőlem az irodalom, — írja Gyulainak, 54. jan. 21. — pedig hét év sok idő, s bizony már én is ‚nel’ mezzo camino di nostra vita’ ballagok, mint Dante, mikor a *L’Inferno* kapui megnyitak előtte”.¹ Csaba előhangjában „az élet hegyének tetején áll, honnan már lefelé visz az út”. Cervantes kései alkotó erejével vigasztalná magát, de lelke csüggedtsége lehangolja. (Tompának, 52. dec 1.)² „Minden kísérlet a nagyobb terveket egész kitartással révpartra vonszolni, csak fájdalmas elégedetlenségben végződött” — írja az *Elegyes darabok* előszavában.

E küzködés nagykőrösi éveinek szomorú története. Tervei nem hagyják nyugodni, de a munkához ösztönt többnyire egy-egy külső esemény ad, ideig-óráig.

1853-ban Vas Gereben, aki *Falu könyve*, utóbb *Falusi esték* címen megint füzeteket ad ki a nép számára, levéllel keresi föl; eldicsekszik pártfogóival, kiknek segítségével ötvenezer példány eladására számol. „Toldi-d nálunk kész vevőre akad, a lehető legjobb föltételek mellett”.³ (Febr. 15., kiadatlan.) Arany aligha méltatta válaszra, mert Vas Gereben Tisza Domokos útján megismétli ajánlatát, hogy „a

1 [AJÖM XVI, 383. (593. sz.)]

2 [Uo., 125. (422. sz.)]

3 [Uo., 176. (467. sz.)]

meglevő *Toldi*-t kinyomathassa s minden ívért 60 pgő forintot ígér”.⁴ (T. D. levele, 53. jún. 10., kiadatlan.) — A költő nem kap az ajánlaton; műve még meg sem jelent másképp, mint a Kisfaludy-Társaság pályaművei közt; inkább könyvben szeretné kiadni, mire Heckenast fel is szólítja.⁵ Vas Gereben azonban nem hagyja békén. Tompa utóbb váltig csodálkozik, hogy Arany ír Gerebennek (1853. dec. 18., kiadatlan részlet);⁶ lesz is oka megbánni, mert volt szerkesztőtársa „behúzta, materialiter, 64 hosszú strófát tíz lapra leszorítván s ekkép díjazván”.⁷ (Tompának, 54. febr. 13., kiadatlan részlet.) Vonzhatta, hogy a nép számára írhat, s e könnyű munka szinte pihenő volt. Így készült *Az első lopás*; a kézirat végén a datum: „Szept. 14. 1853.” — A cím alá oda van írva: „Igaz történet”; s ez nem pusztá népieskedő szólam: Szilágyi István látta a szalontai jegyzői hivatalban a fiatal Kajtor Imrét, kivel e történet eleje megesett.⁸ A pazarlás által elnyelt vagyon, meggondolatlan fiatal házasodás, a nélkülözés és tolvajságra vetemedés, a börtön: e vonások rokonok *Egy egyszerű beszélyke* mozzanataival, részben a tanulság is, hogy a szorongatott bűnös egyre tovább sodródik a vétek örvényébe. De ami ott egyszerűen el van mondva, itt költői kidolgozást nyer, s az egész a megjavulás útján jó végre fordul. A költő bibliás szavakkal kezdi, oktató hangon folytatja, valóságos leckét tart a tékozlás, ital ellen, melyek elriasztják áldozatuktól az emberek bizalmát. A kísértés és lelkiösmeretfurdalás rajza tiszta művészetté emelkedik; a tolvaj útja, miközben a házak árnyéka, a lehajló faág, minden ijeszti, elevenségében Dickens *Twist Olivér*-jének hasonló jelenetére emlékeztet. A tettnek sarkában ott a lelkifurdalás: visszavinné az elrablott jószágot, s ekkor érik tetten. A zsványokkal tele börtön rajza megint lecke, — még csak néhány éve küzdöttek a börtön javításért Eötvös József és Lukács Móric. Az is intelem, hogy a fiatal asszonyt betegségében pálinkával kuruzsolták, férje, mikor kiszabadul, senyvedve találja; de a megtért ember körül minden jóra fordul: az emberek segítik, a dologtalanságot munka váltja fel, földet tör, feleségét tanult orvos meggyógyítja, Imre vagyont és becsületet szerez. A népi élet és felfogás rajza mindenütt tökéletes. Az erkölcsi tanítás mellé költői szépségek szegődnek, a vihar festésében, a lelkiismeret, megjobbulás és munka rajzában. Beöthy „legkitűnőbb népies históriánknak” nevezte.⁹ Arany maga csak részben találta sikerültnek (Tompának, 54. okt. 18.).¹⁰ Salamon Ferenc dicséri a mindent megelevenítő szellemet, a jellemző erőt oly kis vonásokban is, mint hogy a

4 [Uo., 244. (517. sz.)]

5 Arany Toldy Ferenchez, 53. aug. 4. „A napokban felhívást kaptam Heckenast könyvtáros úr részéről, nem lennék-e hajlandó egy új s a nép közt jobban elterjesztendő kiadás iránt vele egyezségre lépni.” [Uo., 278. (535. sz.)]

6 [Uo., 360. (583. sz.)]

7 [Uo., 392. (599. sz.)]

8 Gyöngyösi László: *Arany János élete és munkái*, 113. l.

9 *Nagy Képes Irodalomtörténet*, II, 569.

10 [AJÓM XVI, 494. (670. sz.)]

lopni induló Imre szégyenkezve szemére húzza kalapját, mikor ügyes tolvaj ugyan-csak széjjelnézne; — egészben mégis a költő önbírálatának ad igazat; úgy érzi, „a szerző nem azon meggyőződéssel írta, mintha jelesebb művei egyikét alkotná.”¹¹

Valóban, ez egyszerű mű nem kötötte le költőjének egész lelkét, képzeletét; gondolata félbemaradt nagy tervein járt s *Toldi* új kiadása foglalkoztatta.

Egy külföldi eredetű, félig-meddig elmagyarosodott családból származó fiatal könyvárus, valódi nevén Benkert, írói névül vett nemesi előneve szerint Kertbeny Károly Mária, Heckenast oldalán több magyar íróval megismerkedvén, föltette magában, hogy életét a magyar irodalomnak külföldön való ösmertetésére szenteli. E hazafias szándékban oly férfiak is buzdították, mint Deák Ferenc. Többször megírt önéletrajzai becslése szerint háromezer cikket s százyolcvan önálló művet adott ki, nagyrészt néhány lapból álló füzetet. Ismertetései, rövid életrajzai felületesek; többet érnek élete későbbi szakában készült könyvészeti munkái. Fordított Vörösmarty, Garay, Jókai, sőt Lisznyai munkáiból. Fordításait maga méltányolta leginkább, öröme dicsekedve jeles külföldi írók — Heine, Lenau, Grillparzer, Stifter — magánleveleinek dicséretével, kiknek érdeklődését a szabadságharc fölkeltette s kíváncsian néztek irodalmunkra, honnan Petőfi géniusza sugárzott feléjük. Vele kezdte a sort Kertbeny is, 49-ben, később még nyolcszor fordította le, „mindig újonnan”. Hamar eljutott Aranyhoz. 1850 októberében Lipcséből megküldi addigi fordításainak jegyzékét a *Held János* borítékán, s hajszálvékony, hosszú betűivel értesíti, hogy *Murány* fordítását átadta Herbig kiadónak, tizen-nég nap alatt köteles beszolgáltatni *Toldi*-t, tavaszra mind a kettő meg fog jelenni *Arany's erzählende Dichtungen* címen; később majd *Az elveszett alkotmány*-t és *Katalin*-t is hozzájok csatolja. Aranynak nem lehetett embere oly fordító, ki nagyra volt vele, hogy *Toldi* fordításával tíz nap alatt készült el,¹² s aggodalomba ejthette a dicsekvés: „Ich habe ihre Werke vielmehr im Deutschen wiedergedichtet, als übersetzt”.¹³ A költőnek csakugyan nem sok öröme telt *Toldi* lefordításában. Kertbeny hosszabb sorokba teszi át, toldja-foldja; sem magyarul, sem németül nem tud tökéletesen, a félreértés csak úgy hemzseg nála.¹⁴ A megküldött kefele-

11 *A. J. kisebb költeményei*, II. *Népmondák és népregék*. — *Irodalmi tanulmányok*, I. 89.

12 53. IX. 30. — Kertbeny levelei kiadatlanok. [A kérdéses levélben efféle megjegyzés nem található.]

13 [A mondat az *AJÖM*-ben közölt Kertbeny-levelek egyikében sem található.]

14 Például az előhangból:

Ja! das war ein Mann Euch wahrlich,
 Wenn es galt zu sein am Damme.
 „Elhúlnétek, látva rettenetes pajzsát” = (itt bajszát olvas):
 Erst sein Bart würd Euch verblüffen
 Schreckenhaft gedreht nach vorn,
 Und zu letzt, den er an seinen
 Rothen csizmen trug, sein Sporn.

vonatokon Arany sok hibát megjelölt, de belefáradt. Ebben Kertbeny szófogadó. *Murány* mutatványul küldött részletét egészen átdolgozza. *Toldi*-ról elszontyolodva írja, hogy a költőnek igaza van megrovásaiban, pedig két „törzsökös magyarral” szóról-szóra összevetette az eredetivel; nem hiszi, hogy ezt a költeményt valaha is jobban fordíthatná valaki. (51. jan. 1.)¹⁵ Három oldalra menő jegyzéken nyomon követi Arany megjegyzéseit, melléjük írogatva: „Es wird ausgebeSSERT”. Maga is röstelli, hogy a II. énekben, ahol György Miklóst gúnyolja, „ich las für Fajankó= Tölpel: Fankó = Krapfen”. Azzal vigasztalódik: „Sie hätten ganz eigene maaslose Ansichten von der Pflicht des Uebersetzers, und verlangen von ihm Uebermenschliches” (51. III. 11.)

Csodálatos, de *Toldi* még így is tetszett a német közönségnek. Kertbeny, hogy érdemét fitogtassa, megküldte a költőnek a bírálatok egy részét. Julian Schmidt a lipcsei *Grenzbote*-ban (51. május 16.) *Ungarische Poesie* címen együtt ismerteti Kertbeny fordításaiból *János vitéz*-t, *Hatszáz népdal*-át és Arany két művét; hibáztatja a fordítót, mert megnehezíti a megértést; dicséri *Toldi*-ban az egészséges nemzeti irányt, mely nemcsak a tárgyban, hanem a hangban is nyilvánul. Az augsburgi *Allgemeine Zeitung* bírálója, Karl Ohly, a naivságot emeli ki s az erős nemzeti színezetet (51. jún. 12.); a *Didaskalia* a magyar Sámson erőteljes alakját (Lorenz Diefenbach, 51. május 5., 107. sz.). A *Deutsches Museum*-ban később Moritz Carrière írt a kötetről; a londoni *Athenaeum* is megemlékezett róla.¹⁶

Arany mindazáltal nem kívánt többé ily fordításban megjelenni. Kereken tiltakozott *A nagyidai cigányok* áttünetése ellen, amivel Kertbeny szerint nevetségessé tette magát, mert a nyomtatott mű köztulajdon, azt mindenki bírálhatja, magyarázhatja, fordíthatja; ő most már nem fogja tenni, más pedig bizonyára nem vállalkozik e roppant nehéz feladatra. (52. VII. 31., Pestről).¹⁷

Minden hibája mellett is bizonyos, hogy *Toldi* fordítása egy kitűnő magyar művet ismertetett meg a külfölddel. Lehet, ez vonta rá Heckenast figyelmét is.

Az I. énekben:

Ueber jenen Thurm hinaus noch,
Den der Wind in Staub gehüllt.
Zeigt mit ihm den Weg, wo Buda
Ferne liegt am Pusztenrand.

Az I. ének utolsó előtti sora nála:

Wie das Männchen eines Wildthiers,
Findet er das Weibchen nicht.

15 [AJÖM XVI, 216. (364. sz.)]

16 [Kertbeny a bírálatokról 1851. aug. 15-i levelében számol be Aranynak; AJÖM XV, 383–384. (311. sz.)] Kertbeny írja, 55. X. 27.: „In dem englischen *Athenaeum* steht eine lange, höchst lobende Kritik über Sie, nach meiner und Kolbenheyers Uebersetzung.” [AJÖM XVI, 632. (757. sz.)]

17 [Uo., 85–86. (397. sz.)]

Arany megnézte a Kisfaludy-Társaság alapszabályait, s azokban nem talált akadályt az új kiadásra nézve. (Toldy Ferencnek, 53. aug. 4.)¹⁸ Heckenastnál Szász puhatolódzott Pesten jártában a honorárium iránt, s „ő első szóra 500 pengőt mondott”¹⁹ — írja haza barátjának (kelet nélkül, kiadatlan). Még a nyáron Arany is fölmegey Pestre, s megegyezik Heckenasttal, átengedvén neki három évre a kiadás jogát, egy díszes és egy népszerű alakban.²⁰ Ez az alku csak a pályanyertes első részre állott. Alig megy haza, nyomába ér Heckenast levele (aug. 2., kiadatl.),²¹ tudatva, hogy Eggenberger szót emel az új kiadás ellen, mert nála még van a Kisfaludy-Társaság kiadásából valami 150 példány. Arany Toldy Ferenchez fordul felvilágosításért: mennyi időre adhatta el a Társaság *Toldi*-t s van-e joga Eggenbergernek hat esztendő múltán megakadályozni az új kiadást (53. aug. 4.).²² Toldy azt feleli, hogy a Társaság tulajdonosi joga csak egy kiadásra terjed, ha az elkelt, a szerző joga föléled. Beszélt is Eggenbergerrel, mindössze 115 példány van belőle, azt kész 36 krjával átengedni; ő a megvételt tanácsolja (aug. 9.).²³ Egy ily országra szóló mű tehát hat esztendő alatt sem tudott elkelni. Toldy Ferenc ezért a 48-i mozgalmakra, a közszerencsétlenségre vet; a költő nem a közönséget okolja. „Aranyért sem lehetett volna néhány év óta kapni sem a pesti, sem a vidéki könyvárosoknál, kivéven az Eggenberger úr becses boltjának valamely sötét zugát — írja Tompának, 53. szept. 1. — Mióta Kőrösön vagyok is, számtalan ember kérdezte nálam, állítván, hogy Pesten nem kapható, ők bejártak érte minden könyvárust. Így árulják a magyar könyvet!”²⁴

Mit volt mit tenni, Arany megvette a példányokat, árukat Heckenast levonja a 600 frt tiszteletdíjából. (Heck. lev. aug. 26. és dec. 10., kiadatl.)²⁵

Októberben a kiadó *Hazafiui figyelmzettetés*-sel fordul az olvasó közönséghez, hirdetve, hogy a könyv „novemberi vásárra” megjelenik; különösen a díszesebb kiállítású példányokat ajánlja „a termék ékesítvényeül”, de „gondoskodva lesz, hogy a tömegbe is eljusson”.²⁶

18 [Uo., 278. (535. sz.)]

19 [A levél 1853. július 23-án íródott; Uo., 270. (529. sz.)]

20 Tisza Domokosnak, 53. aug. 2. [Uo., 275. (533. sz.)], Ercseynek, aug. 6. [Ercseynek írott aug. 6-i levelet az *AJÖM* nem ismer, a Heckenasttal kötött egyezséget Arany aug. 16-i levelében említi; Uo., 287. (540. sz.)] és Csengerynek, 58. márc. 16. [*AJÖM* XVII, 167–169. (984. sz.)]

21 [*AJÖM* XVI, 277. (534. sz.)]

22 [Uo., 278–279. (535. sz.)]

23 [Uo., 281. (537. sz.)]

24 [Uo., 296–297. (548. sz.)]

25 [Uo., 294. (545. sz.); 356. (581. sz.)]

26 A szerződés e pontját azonban kijátszta volna; a népszerű kiadás nyomtatásához csak a drágábbnak elfogytával, 58-ban látott hozzá, mikor az már második, új kiadás számba ment, a költő bosszúságára. Csengerytől kért tanácsot. Oly csalafintaság volt ez, hogy Deák is a törvényes utat tanácsolta, ügyvédek ingyen ajánlták szolgálatukat „az irodalom ügye iránti tekintetből”, mint Csengery írja. (Arany Csengeryhez, 58. márc. 16. [*AJÖM* XVII, 167–169. (984. sz.)], s Csengery válasza. [Uo., 169–170. (985. sz.)]) A dolog azonban elsimult. (Arany Csengerynek, márc. 28.) [Uo., 173. (989. sz.)]

November 14-én már küld tizenkét példányt s azt írja: „A javítás iránt, miután a nyomatok leküldözgetése a vásárra való megjelentetést megakadályozta volna, Toldy tanár urat kértem volt fel, azonban reméllem, hogy azzal meg van kegyed elégedve”.²⁷ (Kiadatl.) Új német fordítást is készített (lev. dec. 10., kiadatl.),²⁸ s *Toldi* új kiadása előtt piros papíron azt ajánlja a közönségnek. Ez Kolbenheyer Mórénak, melynek kéziratát is megküldik a költőnek, ítéletét kérve (54. márc. 30.).²⁹ Ezt a fordítást Kertbeny is jobbnak tartja a magáénál. (54. XI. 10.)³⁰

A költő nem minden aggodalom nélkül nézett *Toldi* új kiadása elé. A számos lap megnövelte a hivatlan versírók számát s mindegyik a maga poétáit magasztalta. Új tábor cseperedett fel, mely önteltséggel pótolta a tehetséget, hol világfájdalmat negélyezett Byron után, hol meg a képzelet és modor rakoncátlanságában kereste az eredetiséget, s a poetica licentia szabadságát követelte magának az életben is. Petőfi elhullt morzsáiból sütik cipójukat; fővonásuk a költői érzék s az eredetiség, sőt ízlés hiánya, mit különcködéssel lepleznek. Lisznyai Damó Kálmán érzi magát köztük az úttörőnek; Vahot Imrével együtt járja az országot, felolvasásokat tartva. Szelestey ad számot törekvéseikről. *Falu pacsirtája* kötetének (1854) előszavában azt hirdeti: „A költészetet nem kell elszakasztani az élettől”; Lisznyai így mondja ezt *Dalzungora* kötetében (58): „A csárdába, kávéházba Mindenféle viszonyokba Beviszem a költészetet”. Látszik, mennyire. Nemzetiek akarnak lenni, módfelett. Lisznyai kifakad Kazinczy és Berzsenyi ellen, mert „írni sem tudnak Vaukles meg a többi görög isten nélkül”; — Vaucluse-t nézte mythologiai személynek.³¹ Szelestey azt tanítja: „a nép nyelvünk sajátosságainak, nemzeti szokásaink- s érzületeinknek leghivebb antiquariususa”; csak a népköltészetből fejlődhetik „tisztán nemzeti költészet”. (A *Falu pacsirtája* előszavában, 1854.) De a népiesség elkorcsosul kezük közt; az érthetlenség és ízléstelenség oly rétegeibe szállnak alá, hova a népnek akármily hevenyészett dala sem téved, legfeljebb a köszöntők körmönfont cifrázkodása. Lisznyai harmattal pecsételi le szerelmes levelét; egyik előfizetési felhívásának ezt a címet adja: „Talpra ugrott egészségem vizi-liliom levele” (57-ben). Oly üresek, mintha Petőfi nemcsak a virágokat, hanem az utolsó fűszálat is lekaszálta volna előlük. Túl akarnak tenni

27 [AJÖM XVI, 326–327. (566. sz.)]

28 [Uo., 356. (581. sz.)]

29 [Uo., 408–409. (611. sz.)]

30 [Uo., 281. (537. sz.)] Kolbenheyer *Toldi*-fordítása 55-ben jelent meg, 56-ban követte *Toldi's Abend*; mindkettő négy soros strófákba tördeli az eredeti nyolcsoros stanzáit. *Toldi szerelmét* is lefordította, 1884., itt meghagyta a nyolcsoros szakokat. — *Toldi* fordítása előtt a fordító Hebbelnek egy levelét közli, akitől megkérdezte: nyerhet-e vajjon polgárjogot *Toldi* a német irodalomban? Hebbel azt feleli: „Ich glaube, Ihre Frage unbedingt bejahen zu dürfen, denn wenn das Gedicht auch in Bezug auf die Erfindung kaum originell und tief sinnig genannt werden kann, so ist es in der Ausführung doch höchst eigenthümlich, und macht den Leser rascher und lebendiger mit den Magyarischen Grund- und Ur-Zuständen vertraut, als manches Geschichtsbuch.”

31 Szilágyi Sándor, a *Nemzet* tárcájában, 1883. dec. 30.

rajta; ha Petőfi eredeti volt, ők eredetibbek lesznek, a képtelenségig. Olvasták Petőfinél az Isten kalapját, nosza egész magyar ruházatot szabnak rá. Szelesteynél: „Magyar mente az alkonyég, Az úristen varrta, táméntalan arany gombok A csillagok rajta” (*Falu pacsirtája*, 114. l.). Tóth Kálmánnak meg „az igazság magyar nadrág”. Már nem is Petőfit, hanem Lisznyait utánozzák, mint Losonczy László, mikor irígyli, kinek *paripája* a délibáb *hullámain* járhat, mert ő szegény úgy le van kötve, mint szarufához a nádkéve. (Ezt Gyulai pécézte ki a *Szépirodalmi Lapok* bírálatában.)

A közös modor egymáshoz hasonlóvá teszi őket. „Ritka eset — úgymond Arany, — hogy valamely új költemény vagy kötet ne azt a benyomást tegye ránk, mintha már azelőtt, mintha már többször olvastuk volna... Az arc jellemző kifejezését úgy nem találni rajtok, mint a kisdedeken” (*Irányok* II.).

Gyulai és Erdélyi tanulmányai teljes bírálatát adják e kor költőinek. Erdélyi mutatott rá először, még 53-ban, hogy „nyelv, népisme, szokás” csak „kelmeszerű adalék”, nem anyag, hanem „feldolgozni való”.³² E népieskedők a népköltészetnek csak anyagát veszik át, mit Erdélyi, kelendővé vált szóval, kelmeiségnek nevez. „Van is dolga aranyanak, gyöngynek, gyémántnak, színméznek, szívrávnak”, — mondja.³³ Szelesteynek a szerelem tündérháló, melyen gyémánt csillag nő, síró gyémántpettyek: gyermekek. Valóságos szemfényvesztés a képekkel! A legegyszerűbb valóságot sem tartják szem előtt; Erdélyi laphosszat idéz példákat, hol Szelestey összekever hajnalt és verőfényt, alkonyt és korányt.

Magukban nem találván, a tárgyban keresik az eredetiséget. Kifogyva Petőfi általános, alföldi népiességéből, egyes tájakra vetik magukat. Itt is Lisznyai az úttörő *Palóc dalai*-val (1851); hite szerint „egészen új bányaeret fedezett föl, amennyiből a palócság közt van lerakva, elrejtve a legtöbb kincs Magyarországon”; fel akarja tárni „életök egyszerű, gyöngypatak folyását”. Népiabb a népnél, palócbabb a palócnál. Nála „László kirá’ lovagónyi — Mihá arkangyautó tanót”, az ég lovászmestere volt, a göncölszekér lovait hajtotta. Itt is Szelestey jelöli ki a célt: „hú és népszerű leírása azon jeleneteknek, melyekben ... a táj szokásaival kapcsolatban levő jellemző kifejezések ... használatni szoktak”. (A *Kemenesi cimbalom* előszava, 1853.) Minden tájnak külön költője támad; *Hegyháti dalok* (Csermelyi Sándor), *Zalai ibolyák* (Balogh Alajos) lepik el az irodalmat, Szelestey *Kemenesi cimbalma*-t veri; Spetykó Gyöngyös táját járja, Concha Károly a Rába vidékét. Gyulai Pál elítéli ezt a „tájköltészetet”, mert csak „kelmeszerű adalékokat” halmoz, több tájszót, mint összes népdalgyűjteményeinkben található, s lelkesülés fejében egy-egy tájszokást tanulhatni meg.³⁴ Erdélyi vidékiességnak nevezi ez

32 *A népköltészet körül*. — *SzépirodL*, 1853, 42. sz., május 26.

33 *Tanulmányok*, 64–65. l.

34 Gyulai: *Petőfi Sándor és lyrai költészetünk*, 1854. — Ugyanő egyes költőkről *Szépirodalmi Szemléjé*-ben. Mindkét tanulmány *Kritikai dolgozatok* c. kötetében.

irányt, s rájuk olvassa, hogy meghamisítják a használatos tájejtést, nem értik a felkapott kifejezéseket, „megdulják a természetet”.³⁵

Gyulai „házi költészetet” is ösmer, midőn a költő házi ügyeit, kalandjait, köre pletykáit hurcolja a közönség elé; bennök „a prózai felfogás vetekedik az érzület műveletlenségével; unalom és undor fogják el az embert”.³⁶ Ebben Székely József jár elől, a *Szeszélydalok* írója; ő abba is beavat, van e tíz krajcárja vagy nincs.

Mindez némileg visszahatásnak látszott a régi képzelődő és szenvelgő divat ellen; a verseink maguk is azt hitték, a realitáshoz tértek, pedig Petőfi népszerűsége csábította őket, ezért kötöttek sarkantyút a holdkóros dagály és cicoma régi hősei, Lisznyai, Szelestey, Spetykó. Mint Gyulai megjegyezte, csak tárgyat változtattak,³⁷ de ép oly felületesek, túlzók, szertelenek maradtak új irányukban, mint voltak a régiben, hol szintén csak kelmeiséggel kereskedtek. Az új népies irány is kihívta olykor az ellenhatást; egyesek — Erdélyi szava szerint — a „képzelődés merényletei” közé sodródtak;³⁸ vagy legalább felváltva pengették a népies hűrt a világfájdalmassal. Ilyenkor a világ Szelesteynek „romlott bűntanya”, „reménye egy elveszett gondolat, tarka szemfedő a beteg élet fölött”; Zalár fel akarja ásní hiéna-módra az eltemetett kínokat, hogy mind magára vegye és boldog legyen. Pájer, ha kedvese kezét érinti, megőrül a gyönyörtől. Itt is Petőfi volt a példa, *Felhői* és *Az örült*; míg Gyulai az egész „örült költészetre” rá nem sütötte az utánczás bélyegét. Ez elvontabb irányhoz tartozott Tóth Endre és Zalár, később egyben-másban Vajda János is.

A csoportból Tóth Kálmán emelkedett ki leginkább, a *Hölgyfutár* s a *Déliáb* dédelgetett poétája; kötetét is Nagy Ignác adta ki. Népdalai nem versenyezhetnek Tompa, Lévy egyszerű szépségeivel, de a közönségnek tetszettek. Erdélyi elismeri tárgykörének kellemét, a költő fiatalos szeretetreméltóságát, mégis a „kelmei tömbhöz” számítja, verseiben nem egy non senset talál, sok érzélgést, s a „könnyen jötség” hátrányait: prózaiságot, formátlanságot, a nyelv laposságát.³⁹

Több versén Petőfi visszhangját mutatta ki Gyulai, sőt hogy a fiatal költő „nemcsak osztozott Petőfi lyráján, mint inkább egész pályáját magához ragadta”:⁴⁰ utáncozta önérzetét, a saját tehetségére való hivatkozást, s gorombán visszautasított minden kritikát, prózában és versben.⁴¹

Petőfi „ragyogó sikere” hozta magával, hogy úgyszólván az irodalom egész körét a líra foglalta el. A lángész sikerének vonzása ez;⁴² „mindig így ment, mióta a

35 Erdélyi: *A magyar lyra*, 1859. — *Tanulmányai* kötetében. — Körüket még teljesebbé egészítette ki Alszeghy Zsolt: *Petőfi és az ötvenes évek magyar lyrája*. — *KisfTÉ Újf*, 48. kötet 1913–14.

36 *Kritikai dolgozatok*, 189.

37 U. o., 185.

38 *Tanulmányok*, 63.

39 *Tanulmányok*, 128–138. l.

40 *Szépirodalmi Szemlé*-jében, III. szakasz.

41 *Állatgyűlés* versében a számárra marad a kritikaírás.

42 Arany: *Irányok*, I.

világ: nagy tehetség, új irány, servum pecus; más nagy tehetség, más irány, megint servum pecus... — mondja Arany. — Most még a Petőfi epocha tart; „auro deterior aetas” persze³³... (Pákhnak, 53. febr. 6.). Petőfi hatása érzik egyes elbeszélő műveken is, így Vajda Jánoséin. De itt már *Toldi* sikere is csábít: szemetszúróan utánozza Tóth Kálmán *Kinizsi Pálban* (1852.).⁴⁴ Kinizsit már 47-ben ajánlotta Aranynek tárgyul Szilágyi István (aug. 30., kiadatlan),⁴⁵ de a költő nem nyúl hozzá, „mert benne alkalmasint Toldit kellene ismételtem”.⁴⁶ (47. szept. 6.) Tóth Kálmán azonban habozás nélkül ismételte Arany *Toldi*-ját, oly szembeszökően, hogy a szelíd költő is kifakadt: „...itt, a mi lopva van, az is rossz, el van rontva, mint tolvaj özszezalapálja a rablott ékszeret, hogy gazdája rá ne ismerjen. Azért nem is mondom, hogy ez vagy amaz kép, helyzet fordulat stb. nem övé, övé; övé, övé, senki másé⁴⁷ — írja Tisza Domokosnak (53. jan. 20., kiadatl.).⁴⁸

Tompának is bepanaszolja. „Annyira meglopta *Toldi*-t, hogy kis Julcsám is ráismert a lopott helyekre: „apám! ez innen s innen van!” — Hanem azért ő nagy költő⁴⁹ — teszi hozzá gúnyosan, de a *Vadrózsák*-tól nem sajnál egy méltányló szót. (53. jan. 18. levelének kiadatlan részlete.)

43 [AJÖM XVI, 170. (462. sz.)]

44 Kéky Lajos: *A magyar verses elbeszélő költészet*. — It, 212–230. l. Tóth Endre *Angyal Bandi*-jét is felhossa, „mely egy pár motívumában Arany *Toldi*-jára emlékeztet”. Tóth Endre később *Ágnes asszony* erős hatása alá került egy balladájával. L. Arany levelét hozzá, 1864. febr. 19. [AJÖM XVIII. 412–413. (1775. sz.)] Tóth Endre febr. 21. hosszan védelmezi e találkozás öntudatlanságát (kiadatlan). [AJÖM XVIII. 414–415. (1777. sz.)]

45 [AJÖM XV, 129–130. (93. sz.)]

46 [Uo., 136. (96. sz.)]

47 [AJÖM XVI, 156. (450. sz.)]

48 A levélben Arany egyes részletekre is rámutat: „Igaz, hogy első éneke hasonlít *Toldi* első énekéhez; amannak első sorai a *János vitéz* kezdő soraihoz; második éneke a *Daliás idők* első énekéhez, egyes képei, szólásai szinte hatalmas reminiscenciára mutatnak, például, hogy a sok közül egyet említsek:

Mint mikor egyetlen isten áldta völgybe
A forrásvíz három oldalról ömlik le,
A három jó lélek könnye akkép szakadt... stb.

ez kissé hasonlít a *Toldi* búcsújához anyjától:

Mint mikor két hegyről összefoly a patak,
A kétféle könyek egybe szakadtanak.

No de az nem baj, itt három patakról van szó: tehát az eredetiség megvan. — Nem hibáznék, ki azt mondaná, hogy mottójától fogva végig csupa plagium, mert a mottója is szakasztott mása a Szuhay Matyi-ének: „terem az ember, mint a háti bőr”; a végsorokban pedig: „fia lánya nem maradt, de fenmaradt dicsősége”, ez is oly formán megy, mint a *Toldi* berekesztése”. [Uo.]

49 [AJÖM XVI, 153. (447. sz.)]

A hasonlatosságot az *Uj Magyar Muzeum* is mindjárt észrevette, de nem ítélte el. „Örömmel találkozunk — úgymond — azon költő hangjával, kit a szerző előképül választott, de nem találjuk fel itt azon bensőséget és nemességet, mely a *Toldi* költőjénél oly mély, oly kitörölhetetlen hatást hagy maga után”. Gyulai keményebben sütötte rá a „torzított utánzást”⁵⁰ De a *Múzeum* az egész művet kicsibe vette, nem „hőskölteménynek”, csak „verses históriának”; „általában nem mérjük a művészet mérőpálcájával, mert akkor nem csak a conceptióra, de hőse felfogására is volna észrevételünk; hanem — mint a nép számára készült olvasmánynak, kedélyesen örvendünk. — De kérdezzük; csak úgy nyerhetjük-e meg a nép tapsait, ha hozzá leszállunk?” (53. jan. — 57. l.)

Az okos szó nem sokat nyomott. A fiatal költők hangosan követelték a népszerűséget. Tóth Kálmánért nemcsak a *Hölgyfutár* lelkesül, hanem a közönség is; a *Szerelmi vadrózsák* megjelenése után „egy elragadtatott delnőtől aranyakkal telt serleget kap”.⁵¹ A *Palóc dalok* tódításait Ipolyi jó hiszemmel népi hagyományul vette *Magyar mythológiá-jához*; Szelesteynél a *Divatcsarnok* mindenütt „művészi kéz nyomát” látja; „annál inkább megközelíti a tökélyt, minél hívebb marad a természethez”.⁵²

Arany egykedvűen nézi a sok „nyegleséget”,⁵³ a fiatalok „grassálását”, kik a folyóiratokban „a Gleichberechtigung elvét nagyon is képviselik”;⁵⁴ távolról szemléli az egész irodalmi életet. „Hiába! Pest is csak távollevőre bír oly vonzó erővel — írja Szilágyi Istvánnak; — én esztendőben is alig megyek belé egyszer vagy kétszer... Az ottan levő irodalmi egyénekkal is ... kevés kapcsolatban állok... Legfőleg a szépirodalmi szegénylegények némelyikével vagyok — azzal sem folytonos — viszonyban; a coulissák megett történőkbe pedig épen nem vagyok beavatva. Egyébiránt ott, a mint sejtem, nem is sok történik, hanem ha afféle, hogy Tóth K. Vörösmartyt nem ismeri el költőnek, hogy cimboráskodnak jobbra-balra, pletykálnak és lumpolnak. Az egész szépirodalom nem ér egy hajító fát”.⁵⁵ (54. márc. 9.) „Nincs benne velő”.⁵⁶ (Ercseynek, 53. aug. 16.) Sógóranak is így beszél: „Az a Pest sem a régi Pest többé... Egy-két író lézeng ott, az képviseli a nemzetiséget. Egy-két lap teng, élődik, az irodalom szalmáján, ennyi az egész”. (54. jan. 21.) Lévyaynak, mikor a sok hányivetiségen boszankodik, egy kézlegyintéssel felel: „A mi pedig ezen poéták dicsőségét illeti: ám hadd vigéáljon, én nem teszek ellene óvást. Mi bukott poéták, már csak hallgassunk. Az idő malma mindent megőröl: őket is,

50 *Szépirodalmi Szemlé-jében. — Kritikai dolgozatok*, 217. l.

51 *Db*, 1853. jan. 16. A *Pesti Napló*, 53. nov. 23. szintén dícsérgeti; „míg jelesb költőink hallgatnak, addig ez ifjan dús múzsa mint a kiapadhatlan csermely zenél nekünk”.

52 1854. 1. sz.

53 Tompának, 53. jún. 28. [*AJÖM* XVI, 251. (522. sz.)]

54 Tompának, 53. jan. 18., kiadatlan részlet. [*Uo.*, 170. (462. sz.)]

55 [*Uo.*, 396. (603. sz.)]

56 [*Uo.*, 287. (540. sz.)]

minket is.” (52. okt. 16.) „Ne irigyeljük babérjaikat, hadd nőjenek pálmává... vagy gombává, mindegy, mi pedig maradjunk azok, amik vagyunk, Írjunk szerényen, elbizottság nélkül, — ha pedig a közönség ízlését e mostani fickándozások végkép elronthatják, akkor ne búsuljunk rajta: egy oly közönség tapsa nem ér egy dorombot.” (Tompának, 1853. jan. 18. kiadatlan részlet.)⁵⁷

Néha mégis felháborodik az „ifjú Magyarország insolentiáján”, „mely Vörösmartyt stb. egyszerűen skártba teszi”⁵⁸ (Tompának, 53. dec. 4.). „Rosszul tesszük mi, hogy míg azok ott mindent elkövetnek a közönség félrevezetésére, mi semmit sem cselekszünk. Dorong nekik és polémia! Különben ez a becsületes magyar publicum, mely annak hisz, kinek nagyobb szája van, azt találja gondolni, hogy nekik van igazuk.”⁵⁹ (Lévaynak, 52. okt. 16.)

Az irodalom és ízlés megrontása, a nemzeti népies költészet sülyedése nem volt neki közömbös. Attól tartott, hogy kinövései az egész irányt lejáratják. „A magyar ember... restaurál mindig: egy elvet éig emel, három esztendő múlva elcsapja, mint olim a vicispányt. Így van jelenleg az úgynevezett népies költéssel — írja Tompának. — A helyen, hogy azt mondaná: Péter vagy Pál rosszul ír, ezt tűzi zászlójára: le a népiessel! És visszasóhajt... Kazinczy és Döbrentei sonettóira... Visszatérünk a bombásztokhoz, a cifra ürességhez.”⁶⁰ Pedig „nem a bundát kéne ütni, hanem a ki benne van.”⁶¹ (53. jún. 28.)

Tompa nem fél, hogy a népies irányt megúnatnák. „Hogy sok ember megutálta, nem csuda, mert a *Palócz dalok*, *Czimbalom* stb. egyenesen idemunkáltak, de talán még hasznunkra; ezen a forráson át kellett mennie a népiesnek, hogy kiválják mi az és mi nem az.”⁶² (53. júl. 5.) — Arany némi felelősséget érez magán; „vádol a lekiismeret, hogy én is egy voltam azok közül, kik a magyar költészetet megbuktatták, behozván a nyers, póriás elemet.”⁶³ (Gyulainak, 54. jan. 21.) A népies ellen hangzó első felszólalást mindjárt magára veszi. Kazinczy Gábor írt egy nyílt levelet a *Szépirodalmi Lapok*-hoz (53. febr. 3.) A. B. C. jegy alatt, szigorúságra biztatva a szerkesztőt, s figyelmeztetve, hogy a hazafiságból nem következik, hogy „szerelmesek legyünk mindenbe, mit e föld megterem. A kóró nem rózsa azért, hogy a Hortobágyon nőtt.” Pákh a cikket nyomban „Nyílt válasszal” kísérte, melyben ilyeneket, mondott: „Az utóbbi négy év alatt a szépirodalom nagyobb része Laboda módjára ingott ide-oda... S a ki legerősebben énekelte a kútágast,

57 Szépirodalmi szemléjének végén Gyulai ugyanezt írta: „Ily dalok bájolhatják el a magyar irodalmat és közönséget? Nem csodálkoznám, ha egy Arany a legmélyebb megvetéssel tekintene azon koszorúra, mit neki az irodalom és közönség nyujt.”

58 [AJÖM XVI, 350. (578. sz.)]

59 [Uo., 107. (412. sz.)]

60 [Uo., 252. (522. sz.)]

61 [Uo.]

62 [Uo., 255. (523. sz.)]

63 [Uo., 383. (593. sz.)]

legtöbbet emlegette a csárdát s legmagasabban úszott a délibákkal, csikóval, pipával, cigánnyal, szűrrel és bundával, — az volt a legény.” Lázt és csömört emleget; — mindezt Petőfi utánzóira érti, de hevenyében nem választja őket külön a valódi népiességtől. Arany szívére veszi e kárhoztatást. Rögtön ír Pákhnak, halassza el versei kiadását. Petőfivel közös régi elveit hangoztatja: „Én, paraszt-aesthetikámmal, a szépet sem a népieshez, sem a nem-népieshez nem kötöm kizárólag. Hogy inkább a népiest mívelem: oka hajlam, ismerése saját erőmnek, s talán némi princípium is. Mert azt hiszem, hogy a mely népnek nem volt, nincsen gazdag népköltészete; annak nem lesz önálló nemzeti költészete, hanem mások hulladékain fog élni.”⁶⁴ (Febr. 6.) Pákh siet eloszlatni a félreértést (febr. 9.).⁶⁵ Arany megbékél, sőt a *Szépirodalmi Lapok*-ból pendít egy-két nyilat a fokosos, pitykés, sallangos divatra, A Parlagi Jancsik életét eleveníti meg *Magyar Misi*-ben, erre a módra képzei el a magáét is az *Árkádia-féle*. A vaskos ízlés, melynek „az olvasás ... nem Bedürfniss”⁶⁶ (Tompának, 53. júl. 11.), vele magával áll szóba kicsinylőn, — János deák néven, — a *De gustibus*-ban. A Lisznyai-féle citerázás gúnyjára egész leltárba szedi a kelmei cifrázkodás eszközeit a *Poétai recept*-ben; egyrészt a népieskedés túlzásait, másrészt az érthetetlen homályos szépségeket gúnyolva, mindkettőben az üres kelmeiséget. Talpraesett tréfája ügyes utánzatokban visszajár irodalmunkban.⁶⁷ 52 júniusában a *Hölgyfutár*-ban Szásszal együtt olvassák Lisznyai *Nyáréj* című „csongó rímes” hangfestő költeményét, mely Tompa szerint Petőfi *A nap lement* versének „lőréje”⁶⁸ (53. jan.), s értelem nélküli hangokkal akarja festeni a természet hangulatát; rögtön párját rögtönzik egy fali kalendárium leszakított lapján, megmutatva, „hogy az ily eszmétlen rímeléshez semmi sem kell egyéb, mint plajbász és papiros”.⁶⁹ — A „frivol, úton-útfélen kapható, üres’ gondolat”⁷⁰ is megkapja a magáét *A kis pokol* nagyképű csúfolódásában. Erre vonatkozik *A sárkány* is, e „széptani mese”; a széltől elkapott papírsárkány az üres föllengzést, divatos ál-eszményítést jelképezi, lezuhanása a tanulság, s a béka tanácsa a józan realizmusé. A *Szépirodalmi Lapok*-ban saját példányába a költő oda is írta címe alá tintával: „(Ideál vagy csupaszt természet?)” — ezt a későbbi kiadásnál elhagyta. E nélkül is megértették. Lévay csak azt bánta,

64 [Uo., 170. (462. sz.)]

65 [Uo., 171–174. (464. sz.)]

66 [Uo., 258. (524. sz.)]

67 Az ortológia és neológia harcának idején (1893) írta Gyulai Írói recept-jét, *ad notam: Poétai recept*, — az erőszakosan képzett új szavak, zsíros magyarság s magyaros helyesírás ellen; az új mozgalom élén a *Budapesti Hírlap* állott, itt felelt a versre Rákosi Jenő *Költői vény* címen (okt. 8.), *A Hét*-ben pedig Orthologus. Mind a három verset újra lenyomatta a *Magyar Nyelvőr*, 1914. 9–10. sz.

68 [A.ÖM XVI, 146. (442. sz.)]

69 Szilágyi Sándor: *Verstréfa Arany Jánostól és Szász Károlytól*. — *Nemzet*, 1883. dec. 30.

70 Így értelmezi Arany a frivol szót Szász Károly költeményeinek bírálatában; Vidáról írva a banállal veszi egyértelműnek.

hogy a sárkány „nem körmöl és harap mérgesebben s nyiltabban. Mert ez arcátlan troubadourok nem értik hegedűszóban a szép mesét”.⁷¹ (53. május 19.)

Végre megmozdult a jobb ízlés. A *Pesti Napló* szavá teszi a „kór jelenséget”, hogy „közhelyeinken a peripathetika kritikának egy rút neme alakult... Az önapotheosis nem átalija tele torokkal felhívni a világ bámulatát a törpeség iránt. A sajtó feladata a kárhoztatás szavát szórni e kegyelet nélküli, e szerénytelen, e hiú, e mitsem tudó emberkékre, kik képzelt nagyságuk mellett Berzsenyit, Kazinczy Ferencet vagy Vörösmartyt nem ismerik.”⁷² A komoly kritika is fölemeli szavát. Erdélyi felszólal a „kelmeiség” ellen.⁷³ Gyulai Pál Petőfi-tanulmányában „az utolsó szakasz utánzóiról szól”, s éppen azért kívánná minél előbb megjelentetni, hogy erről elmondhasson egyet-mást. (Aranynak, 53. nov. 15.)⁷⁴ Salamon Ferenc Lisznyainak *Madarak pajtása* címen összegyűjtött verseit bírálva, azzal biztatja a jó ízlést, hogy „a visszaélések csak akkor szoktak megszűnni, midőn túlságokra mennek.” „Nem káröröm, hanem előrelátás mondatja velünk, hogy igen óhajtható volna, hogy még néhány ily kötet, caprice-szülemény jelenjen meg minél előbb; — csak akkor fogja a közvélemény is egyhangún kikiáltani: hogy a gyermekeskedés kora lejárt, s még a versekben is csak a valódiságot keressük!”⁷⁵

A népies irány ez elfajulása megbénította Arany önbizalmát. Úgy látszott, az utánzók egészen lejáratták a népies irányt, eljátszották az egyszerűség hitelét, megzavarták az ízlést. A divat változása, az ízlés elkorcsosulása is egyik ok, a miért Arany ez években oly kevés kis költeményt adott ki; nagy tervei közé húzódott, de még a *Daliás Idők*-et is félbehagyta. „Olykor úgy érzem, hogy még nem volna lehetetlen oly művet producálnom, mint *Toldi* volt. Teljesen meg vagyok róla győződve. De minek? de kinek? e gondolat nehézkedik ólomsúlyosan tollamra, valahányszor kezembe fogom... S így költeni lehetetlen. Ezért *Toldi* második része talán sohasem fog elkészülni. Az a közönség, mely első *Toldi*-miban a *kútágast* bámulta csak, azóta igen sok *kútágast* olvasott; az nem találná már *Toldi*-t eléggé sajtáságosnak, népiesnek.”⁷⁶ (Tompának, 53. jún. 28.). E kétség ostromolja *Csaba* előhangjában is, hogy *senkinek* írja. Közömbösen nézett *Toldi* új kiadása elé. „Ott állok, hogy az I-ső *Toldi*-ban sem gyönyörködöm többé, — írja Tompának (53. nov. 22.); — legfőlebb mosolygok rajta, hogy én akkor, amúgy *mir nichts, dir nichts*,

71 [AJÖM XVI, 217. (501. sz.)]

72 1853. nov. 30., a *Fővárosi és vidéki ujdonságok* rovatában. Követte a példát a *Déliab* is. L. Arany levelét Tompához: 53. dec. 4. [Uo., 350–351. (578. sz.)]; válaszában Tompa megrója Jókait, amiért soká túrta az ő „megpiszkoltatásukat” s csak a *Napló* után szólalt fel. [Uo., 359. (583. sz.); Tompa válaszlevele dec. 18-án íródott.]

73 *SzépirodL*, 1853.

74 [AJÖM XVI, 328. (567. sz.)]

75 *BH*, 1856. — S az *Irodalmi Tanulmányok* közt, II. kötet 147.

76 [AJÖM XVI, 252. (522. sz.)]

bevágtam az irodalom kellő közepébe. Arra *courage* kellett, az most nincs. — A III. rész fiókomban hever; nem tudok rámenni, hogy kiadjam.”⁷⁷

Azonban éppen *Toldi* vívta ki a nemzeti költészet diadalát most is. Ekkor írta róla tanulmányát Kemény Zsigmond.⁷⁸ Ismertetésén, mint Papp Ferenc mondja, „a rokon lélek gyönyörűsége vonul végig, melyet a művészi egyénítés, a jellemzés drámaisága s az indítékokban mutatkozó finom erkölcsi erő idézett elő, ... elbűvölte a költői forma szépsége is.”⁷⁹ Történetvizsgáló módjára nézte a mondát, a költő szemével Arany művét, fejtegetéseivel a szöveg mellett haladva. E miatt Léway „csaknem pusztá, excerptának” veszi.⁸⁰ Arany az első cikk olvastán örvend, hogy Kemény is valóban élt, történeti személynek tartja hőségét; a további fejtegetéstől tart, hogy a dicséret miatt pirulnia kell, „pirulnom most, midőn *Toldi* (az enyém) nem új szita többé s illő volna szép csöndesen a pad alatt hagyni. — Azonban oly író elismerése, oly ember vonzalma, mint Kemény, sokkal becsesb előttem, hogysem azt igazán megérdemlenni legforróbban ne óhajtsam”⁸¹ — írja Gyulainak (54. jan. 21.).

Csakugyan, Kemény elismerése buzdította Aranyt, hogy műve folytatását újra kezébe vegye. „Semmit sem tartana Kemény örvendetesbnek irodalmunkra, mint ha Arany a monda többi részét is feldolgozná”, mit a második részből közölt mutatványból remél. A monda elemzése közben egészen beleéli magát a költő helyébe, úgy veszi szemügyre a további rész anyagát. „Nem a lángeszű költő számára, mert ennek semmi szüksége tanácsra, de a közönség figyelmeztetése végett rámutat némely nehézségre, melyekkel Arany diadalmasan fog küzdeni.” Egyben tekinti a monda hátralevő részét; nem tudván arról, hogy *Toldi estéje* készen van, vizsgálódását e részre is kiterjeszti. A szerkezetre nézve az a kérdés érdeklí: egységes feldolgozást kíván-e a monda további része, vagy megelégszik a „személyegységgel”, hogy „külön egészzé öntessék”. Tudja, hogy a költő „csodálatra méltó technikája” az előbbi mód „tömerdek gyakorlati nehézségeit” is legyőzheti, de a másodikat ép oly háladatosnak tartja és sokkal könnyebbnek. Ez megnyugtathatta Aranyt a felől, hogy *Toldi estéje*-t külön szakította.

Kemény nehézséget lát abban, hogy *Toldi* a hagyomány késő vénségre juttatta, de végig meghagyta Nagy Lajos korában; ha a költő a királyt együtt öregíti hősével, „végre az olvasó közönség általános tudalmát kellene megsértenie”; úgy

77 [Uo., 339. (572. sz.)]

78 A *Divatcsarnok*-ban négy számon keresztül, 1854. jan. 15., 20., 25., febr. 5. — A IV. közlemény címe: *Még néhány szó Toldiról*. Ebben a mondának még feldolgozatlan részét is szemügyre veszi, költői szempontból. E rész nem jelent meg Kemény tanulmányai közt, sem régebben, sem újabban. E negyedik cikk végén helyet kér a lapban, hogy Arany újabb verseivel is foglalkozhassék; ez azonban nem valósult meg.

79 Papp Ferenc: *B. Kemény Zsigmond*. — II. 198. — Kemény fejtegetéseit I. e mű I. kötetében is, a *Toldi*-ról szóló fejezetben. [Ez a monográfia II. fejezete.]

80 Levele Aranyhoz, 54. márc. 30., kiadatlan részlet. [AJÖM XVI, 411. (612. sz.)]

81 [Uo., 383. (593. sz.)]

gondolja, a vén bajnoknak az udvartól elhúzódása alatt kezdődhetnék az új időszak, Mária és Zsigmond korszaka, s a végső rész „új világ, új szokások, új nézetek és új divathősök közé vezetné az elfeledett Toldit.” — Keményben itt a pontos történetíró szólalt meg; a költő élénken tudta éreztetni a változott világot, anélkül, hogy kitörölné a képből Nagy Lajost, s ezzel meglazítaná az egésznek egységét. Kemény figyelmeztetésére azonban a *Végszó*-ban szóvá teszi Lajos életkorát, de felhozza Firduszit, „kinek hősei addig élnek, a meddig ő akarja”.

Kivetni valónak ítélte Kemény Ilosvaiból Toldinak a kacér menyecskével történt felsülését; e részletet Arany már fölvette a *Daliás Idők* első dolgozatába, a VI. énekben hosszan leírva, mint valósággal megtörtént eseményt, az Eszterrel való kaland előtt. De megszívlelte az utólagos jótanácsot; erős vonásokkal átrántja a kéziratot, s az esetet *Toldi estéjé*-be szövi be, az apródok énekébe, csúfságul, s egyben eleven indítékul Toldi fellobbanásához. Tompa rögtön észreveszi e megoldás finomságát. „Igen fain tapintat volt tőled azon *festett oroslán* históriának illetén beszövése; most már a *Daliás idők*-ből bátran kimaradhat; elő van adva, még sincs; el van mondva s Toldit mégsem teszi csúffá, mert hiszen hátha ,soh'se történt ez meg!’ —”⁸² (53. okt. 21.)

Arany nagyra vette Kemény elismerését, mely ilyen elmélyedésben nyilatkozott. Őt úgy is bántotta, hogy „nálunk a bírálat minden egyéb, csak nem bírálat, az az olyan, miből az író vagy tanulhatna, vagy büszkeséget, a jövőre kitartást, kedvet stb. meríthetne.”⁸³ (Tompának, 54. jún. 23.) Keményé ilyen volt, s alkalmasint ennek köszönhető, hogy a költő újra elővette *Toldi estéjé*-t. Újra olvasva a rég pihenő művet, egyben-másban változtat rajta. Ekkor bővíti négy helyett hat énekre; most írja bele a Gyulafiak szerelmét; — „ez episod — a mennyiben szerelemre vonatkozik — egészen új... A tavasszal írtam belé.”⁸⁴ Örül, hogy ezt mindenkitől dicsérni hallja, annál inkább, mert „azon fatális korszakba esik, midőn már magamat semmi jóra képesnek nem hittem.”⁸⁵ (Tompának, 54. nov.) Tompa is dicséri: „A Gyulafiak szerelme igen-igen szép”⁸⁶ (53. okt. 21.). — Rövidebbre vonja az apródok gúnyolódását, szintúgy Toldi haragjának kitörését, mely előbb négy versszakra terjedt, most négy sorban többet mond. Új az apródok két éneke, a Szent Lászlóról szóló is; illik az e hízelkedő udvarba, mert a szent király mintegy Lajos szándékát segíti; helyén van ellentétül is, hogy e komoly ének után az ifjak elfojtott kedve vígabb útra csapjon.

Most már nem akarja tovább rejtegetni, — „nehogy a publikum azt hígye, miszerint hét év óta mindig ezt a hat éneket csinálom”⁸⁷ — írja félig tréfásan Tompá-

82 [Uo., 502. (675. sz.)]

83 [Uo., 448–449. (639. sz.)]

84 [Uo., 511. (681. sz.); az *AJÖM* a levelet 1854. dec. 1. utánra datálja.]

85 [Uo.]

86 [Uo., 502. (675. sz.)]

87 [Uo., 510. (681. sz.)]

nak (54. nov.). Jókai, akinek 48-ban hiába ajánlotta az *Életképek*-be, most, hogy a *Délibáb*-ot szerkeszti, maga kérdezi: „Nem lenne-e igen nagy számomra *Toldi estéje?*”⁸⁸ (52. dec. 3.) Arany ekkor még remélte, hogy hamarosan bevégzi a *Dalidás Idők*-et s együtt bocsáthatja szárnyra mindhárom részt. Most, 54-ben, „miután a második rész elkészültét magam sem győzőm várni”⁸⁹ (Tompának, 54. ápr. 22.), – *A magyar nép könyvé*-be szánja, melyet Kemény és Csengery indítottak; így megvalósult volna régi terve, hogy könyve a nép kezébe kerüljön. „De Szilágyi Sándor capacitált” – írja Tompának;⁹⁰ maga is inkább hajlott a külön kiadásra. „így adtam Heckenastnak 800 frtért; no de ha e mű nem érdemli, eleget dolgoztam már ingyen módra is.”⁹¹ Húsvét keddjén, április 18-án viszi fel a kéziratot, aznap írják alá a szerződést, „Nincs reménységem, – írja Tompának – hogy a közönség enthusiasmmussal fogadja, még akkor sem, ha az elsónél rosszabb nem volna: mert annak mindegy; mikor a népies nagy divatban volt, akkor *Toldi* és *Kinizsi* egy niveaun állt előtte; most hogy némi csömör kezd mutatkozni, még a Petőfi népdalait is meg fogja vetni. A mint a divat hozza magával.”⁹² (54. ápr. 22.) A kötethez *Végszó*-t ír s abban azt mondja: habozott, „nem lenne-e jobb enyészetnek adni át, mint helyen s időn kívüli közrebocsátása által sükerét kockáztatnom! Ugyanis, a körülmények nem azok többé, melyek befolyása alatt első *Toldi*-m született s napfényre került. Jelen mű lehetne épolly kielégítő a nélkül, hogy hasonló fogadtatásra tarthatnék számot”. Nem úgy ereszti szárnyra, „mint a divó izlés igényeinek megfelelőt; de mint egy más kor szüleményét, egy hangot a múltból.” – Ily csüggedten nézi maga s irányja helyzetét az ekkori irodalomban.

A kötet október elején jelent meg, külön, s az első *Toldi*-val együtt is.

B. Eötvös József nyomban levéllel keresi fel a költőt s „óvással lép fel” a *Végszó* aggodalma ellen. „Ha valaha művet láttam, mely minden követeléseimnek megfelelt: *Toldi estéje* az, ... e költemény még azoknál is magasabban áll, melyekkel Ön gazdagítja meg irodalmunkat”⁹³ (okt. 16.).

Tompa is gyönyörködve olvassa. „Meg lehetsz elégedve az öreg Toldival, épen olyan derék vén ember, mint a minő ifjú volt. – A negyedik ének legszebb, a mint visszaviszik a Rákosról a szökevényeket, ez igen gyönyörű. Az utolsó ének szinte...” Csak az utószót, sajnálja; „sok ostoba ember és kritikus alá lovat adott magad”⁹⁴ (53. okt. 21.)

A *Végszó* sejtelve nem vált be; nemcsak baráti levelek, a kritika is lelkesedéssel fogadta a művet. A műbírálok, Greguss, Toldy Ferenc, Gyulai Pál, elismeréssel

88 [Uo., 125. (423. sz.)]

89 [Uo., 421. (620. sz.)]

90 Tompának, 54. okt. 18., kiadatlan részlet. [Uo., 494. (670. sz.)]

91 U. o.

92 [Uo., 421. (620. sz.)]

93 [Uo., 492. (669. sz.)]

94 [Uo., 502. (675. sz.)]

írtak róla. Csak a *Hölgyfutár* antoniusi bírálója, Tóth Kálmán okoskodott: *Toldi*-t jelesebb műnek tartja, *Toldi estéje*-t szebb költeménynek, mert tárgya jobban illik Arany humorisztikus nyugalmú kedélyéhez, s mert öntudata, biztonsága *Toldi* sikere folytán erősbült.⁹⁵ „Ha írónak vennél kezvedbe, hogy a mi megragadt, följegyezd, — az egész könyvet tele kellene vonaloznod.” „Homéri eljárásnak” nézi, hogy a hektori olasz, mint Hektor Patrokloszt, legyőzi az ifjú vitézt, s csak azért jelen meg annyi erő- és dicsőségben, hogy Toldit még inkább kiemelje, aki aztán achillesi boszút áll. Tóth Kálmán szemében ez „a műnek legszebb oldala”. Körmönfont okoskodása szerint az egész mégis gyengébb *Toldi*-nál, mert hogy Toldi tragikai személlyé válik, „visszatetsző és valószínűtlen esemény” motiválja s a halálos megtorlás is „kissé kellemetlenül hat”. Valószínűtlennek azt nézi, hogy az ifjak a király szobája előtt mernek énekelgetni, s gúnnal illetni azt, akit a király vár, holott éppen Lajos külföldi illemtel honosított meg udvarában. E gáncsra, naiv eposzban, kár szót vesztegetni. Arany különben sem így érti: *előszobákat* mond; nem lármázó cselédek, hanem főúri ifjak azok, kik a vén bajnokot kevésbe veszik, miben a kor változása érzik, a mű alapeszméje; enyhébb megtorlás nem illenék Toldihoz, s nem fejlődne belőle tragikai fordulat, ha, mint Kisfaludy Károly balladája írja, csak ráadná mentéjét egyikökre, kit súlya földre nyomna. Tompa nem tudta: nevéssen-e, vagy bosszankodjék e bírálaton.⁹⁶ Arany azt nem is látta volna, ha Szilágyi Sándor nem mutatja neki (Tompának, 55. jan. 16.).⁹⁷ E gáncsokat Gyulai széttépte,⁹⁸ a költő pedig azzal vágott vissza, hogy Pázmán lovag kilenc szobán keresztül lökdösődik, míg a király elé jut... Ezelőtt is tudott ő annyit az udvari életről, mint bírálója: a *Daliás Idők* tizenegy szobát emleget Eszter palotájában. (I. dolg., VI. ének.)

A *Pesti Napló*-ban Greguss ismerteti:⁹⁹ kiemeli, mint tud felhasználni a költő minden kis adalékot, művészi építménnyé rendezve az „összehányt kórakást”. Jól látja az alapeszmét, sok találó megjegyzése van a részletekre;¹⁰⁰ hangoztatja, hogy Aranynál „a versek gördülete s a rímek fontosabb szerepet játszanak, mint a legújabb nemzedék szükséges- vagy éppen lehetőnek is tartja.”

Most Toldy Ferenc is megint meghajlik a költő előtt. Világosan kitakarja az alapeszmét, melyet a költő hőisének sorsába lehelik „Eszméje a közép- és újkor küzdelmének reflexét a köznépi élet egy hősen mutatni fel. Amaz leáldozik Toldival, ez hajnallik a magyar föld felett is Lajos királyban.” Toldyra nagy hatást tett „e mély ésszel concipált s kimondhatatlan költői szépségekkel felruházott gondolat.”¹⁰¹

95 1854. okt. 28. szám; a lap élén a mű címe koszorúba foglaltan.

96 Levele Aranyhoz, 54. dec. végén, kiadatlan részlet. [AJÓM XVI, 515. (685. sz.)]

97 [Uo., 524. (687. sz.)]

98 *Szépirodalmi Szemlé*-jében, 1855.

99 Okt. 25., 245. sz.

100 L. ez életrajz III. fejezetét.

101 *UjMMuz*, 1854, novemberi füzet, 449. l.

Gyulai több oldalról forgatja ez eszmét; színesen világítja meg az ellentétet egyrészt a hanyatló személyes vitézség s az új-kor között, másfelől a régi magyar erkölcs s az udvar új szokásai közt; ez a kor szelleméből foly, de ős magyar vonást érezni benne, mert „majd mindig meghasonlásban voltunk az újkori polgáriassal, mely a viszonyok kényszerűsége folytán legdrágább kincseinket fenyegette.” Mindez mély hangulattal tükröződik Toldiban; a hanyatló bajnokot a sors még egy nagy elégtételhez juttatja, hogy nyomban éreztesse vele az aggság szánandó tragikumát, hogy túlélte magát. Gyulai a gyönyörtől elfogódva tárja fel a szerkezet biztonságát, a mű egymást érő szépségeit. Nemcsak a művet magasztalja, hanem, mint, Petőfinél a lírában, itt az epikában a népies nemzeti iskola érdemét mutatja föl. Kinövéseit elítélte, de síkra szállt a mellett, hogy a harapózó nyelvi és alaki pongyolaság idején épen ez irány két költője a legköltőibb és legmagyarabb, s megalkotója a nemzeti alaknak, egyik a líra, másik az epika terén. E mozgalom legelőbb a lírában adott életjelt, mivel népköltészetünk abban gazdag, de mindketten egyformán merültek el a nemzeti és nép életben, s Arany a népies epikát a ponyva számára készült füzetekből műalakká emelte, szorosan ragaszkodva a mondai alaphoz, s népies, naiv felfogással, nemzeti eszményeket és hangulatokat testesítve meg, oly művészi alakban, mely csaknem vetekszik a dráma szigorú törvényeivel. Ezzel megalkotta a naiv, a nemzeti eposzt, tehát a valódi eposzt, a mennyire korunkban lehetséges, — az ódon színezetet eleven hangulatokkal egyesítve. — Ezzel Gyulai elméletben kimutatta a valódi nemzeti költészet megvalósulását, Petőfi-tanulmányával a lírában, most az elbeszélő költészetben. Nem is hagyja szó nélkül Toldy Ferenc elfogultságát, hogy folyvást a régibb írók felé fordul, a jelesebb újak rovására.¹⁰²

A költőt meglepte a nem várt siker.¹⁰³ „Megvallom, ilyen fogadtatást nem vártam — írja Tompának. — Mert ... most már futunk a népiestől”¹⁰⁴ (54 nov.). Gyulai azonban épen ez irány diadalát, a nemzeti költészet művészi betetőzését látta *Toldi*-ban. Elragadtatását Arany szerénysége túlságosnak találta, már abban is, amit *Keveházá*-ról írt. „Gyulai enthusiasmsusa megszégyenít s tárt ajtót nyit a rágalomnak, mert úgy Goethéról lehetne beszélni, mint ő rólam, vagy tán arról se”¹⁰⁵ — írta akkor Tompának (53. júl. 11). Most gyöngédsége valósággal aggódott, mert szemléjét folytatva Gyulai Tompa újabb verseit is megbíráta, Arany tanár-

102 Gyulai a *Budapesti Hírlap*-ban közölt *Szépirodalmi szemle* címen egy cikksorozatot, 1855-ben, melyben Aranyon kívül is többeket ismertetett, bírált. — Kiadva újabban *Kritikai dolgozatai* közt.

103 Kolbenheyer mindjárt hozzászólt a mű lefordításához; Kertbeny szintén, a költő engedélye nélkül, „mert kötelességének érzi az európai közönséggel szemben”; mutatványt mégis küld belőle (54. X. 11.). [*AJÖM* XVI, 505–507. (678. sz.); a levél nem okt., hanem nov. 11-én íródott.] Pákh, ösmervén Kertbeny ferdtéseit, ráfogta, hogy címe ez lesz: *Soirée beim Schedel*. (Schedel = Toldy Ferenc családi neve, a magyarosítás előtt.)

104 [Uo., 510. (681. sz.)]

105 [Uo., 259. (524. sz.)]

társának, Mentovichnak *Száraz lombok* c. verskötetét szintén. Tompa költeményeiről Arany maga készült „egy hozzájuk méltó bírálatot dolgozni”¹⁰⁶ (Tompának, 54. jún. 11.); addig csak Császár szólott róla,¹⁰⁷ jóindulattal, de Tompa hite szerint „nem fogta őt fel”.¹⁰⁸ (Aranynak, 54. jún. 17.) Arany „kellően” szándékozott méltatni, ha a kritikai „jargon” hatalmában volna, s örült, mikor Gyulai kezében látta a dolgot. (T.-hoz, 55. júl. 1.)¹⁰⁹ Azonban — mint általában; — ő is szigorúnak találta Gyulai ítéletét, noha mint Jókai, éppúgy Tompa irányában is ő volt legméltányosabb, csakhogy magas szempontokból ítél. Kifogásolta a gyöngye felépítést, a regék bágyadtságát, az erkölcsstanári hajlamot; fejtegette, hogy a virágregékben az alak nem bírja a tartalmat; de szerette férfias bánatát, családi érzését, elismerte, hogy újabb festő-költeményei felolvadnak a kedélyben, néhol egészen lírai és sohasem oly nyugodt, mint genre-képeiben Arany. Mentovich ifjúkori barátja volt Gyulainak, együtt léptek föl az irodalomban, de Gyulait semmi sem korlátozta sem a költészet magas felfogása, sem az igazság kimondása dolgában. Már a címet is a szerző ellen fordítja a *Száraz lombok*-nál; „annyi igaz, hogy e lombokon kevés a zöld levél”. Arany jobban ismerte az emberi természetet, különösen Tompa érzékenységét, mintsem ne tartott volna tőle, hogy barátja és kollégája szívökre veszik e megkülönböztetést. Tompának szóba is hozta ezt, védelmezte Gyulai jellemét, meggyőződésének tisztaságát, mentegette elfogultságát *Toldi* iránt s a bírálatot nemcsak Tompával szemben találta szigorúnak, hanem önmaga iránt nagyon engedékenynek (jún. 8., júl. 1.)¹¹⁰ Mentovichról úgy vette észre, egy idő óta kerüli; Tompa úgy tett, mintha nem haragudnék (Szásznak, 55. Júl. 1.)¹¹¹ de Gyulaira csakugyan megneheztelt; csak halála előtt két évvel békült meg vele levélben. „Egykor nehezteltem rád, azután becsülésem, szeretetem meghaladta gyermekes neheztelésemet” — írta. Lecsillapultát Váczy azzal magyarázza, hogy, főleg Arany művészetének hatása alatt, lassanként átérzi Gyulai fejtegetéseinek mélyen járó eszméit”.¹¹²

Toldi sikere, az *Esté*-jével való foglalkozás visszavezették a költőt kedves hőséhez. A *Daliás Idők* első dolgozatának énekein még Kőrösön is dolgozott; „el-levittem 6-ig vagy 7-ig, azzal elől kezdtem — írja Tompának. — Azt hiszem, hogy e második részt csak rám disputálták, azért nem akarok boldogulni benne”¹¹³ (53. nov. 22). *Toldi* új kiadása után Tompa biztatgatni kezdi; „Féltelek egy kicsit, nem mint-ha erődöt nem ösmerném, de mert körülményeidet ösmerem... De azért mégis

106 [Uo., 438. (633. sz.)]

107 *Tompa költészete*. — Dcs, 1854, 28. sz.

108 [AJÖM XVI, 438. (633. sz.)]

109 [Uo., 583–584. (716. sz.)]

110 [Uo., 568. (706. sz.); 583. (716. sz.)]

111 [Uo. 580. (714. sz.)]

112 Váczy János: *Tompa Mihály életrajza*. — 140. l.

113 [AJÖM XVI, 339. (572. sz.)]

hiszem, hogy addig-addig fohászkodol neki, míg végre bevégzed”¹¹⁴ (53. nov. 28). Arany érzi: „Beh igazad volt, midőn intettél, hogy siessek *Toldi*-val, mert mindig nehezebb lesz megírnom! Akkor ezt különös tanácsnak gondoltam: most értem bezzeg! Az a második rész aligha lesz valaha kész.”¹¹⁵ Egy ideig a hún eposz miatt tette félre, *Toldi* diadala után azonban újra előveszi. E második dolgozat címlapján rajta az évszám: 1854. „Reményem van a nyári szünet alatt valami nagyobbát állíthatni elő; mert nem szeretném, hogy már bevégeztem légyen irodalmi pályámat — írja Tompának. — Mindazáltal egy csöppet sem erőltetem a dolgot, mely erőltetve úgy sem megy.”¹¹⁶ (54. jún. 23) A IV. ének közepéig halad; az I. ének egészen a régi; a III-ból a seregszámlát később beolvastja *Toldi szerelmé*-be (VII. ének).

Kemény cikke e részhez is keltett benne új gondolatokat s figyelmeztette néhány nagy nehézségre. Elsősorban arra, hogy Toldi a lovagok sorába került, „ennélfogva a költői beszélynek a hős állása szerint fokként emelkedettebbé kell válni, a nélkül, hogy megszűnnék népies lenni”. Lajos egész „körözetét” népies színben kell feltüntetni, Toldi s társai közt mégsem „enyésztetni el azon távolságot, melyet különböző míveltségök és multjok jelelt ki”. Toldinak „a népies egészben *specifíce népiesnek*” kell lenni. Ugyanaz a nehézség ez, más oldalról nézve, melyet Arany már a kezdetnél érzett s melyről Kovácsnak Geszten panaszkodott. A népies, szinte népmesei színt az I. ének pompásan eltalálta; ezt épen is hagyta, s hasonlóan folytatja a II. énekkel: a király asztal-áldást mond, csillagos bicskával márt a tálba, s megforgatja táncban a menyasszonyt;¹¹⁷ egy homéri vagy népmeséi királyhoz hasonlatos, a költő mégis elmondhatja róla, hogy „azért nagyobb volt, király volt ő ott is”. Toldi a király oldalán is megmaradt a pusztá fiának: minden mozdulata erős, kifejező, népi; mikor a király a lányszerző tornára biztatja: fejét rázza, mintha ki akarná rázni a füléből a szót; csókja, is atlétához illő: belevész, mint borisza ember a kancsóba; — semmibe veszi a lovagi szabályt, a vitézi torna után nekiáll cséppel verekedni. Salamon „homéri érdemnek” látja, hogy „a költemény alakja s egész világa a legbizalmasabb közelségbe hozatnak az olvasóval”. „Aranyban a naiv eposzköltői szellem támad föl újra.”¹¹⁸

Rámutatott Kemény a legfőbb nehézségre, a mondakör második tagjának csonka és töredékes voltára, „mintha azok, kik csodatetteit a nép közt terjesztet-

114 [Uo. 347. (576. sz.)]

115 Ezt kétszer is írja: 53. nov. 28. és 54. szept. 27. [Az első dátum Tompa Aranyhoz írt, a *Toldi* második részének megírására ösztönző levelének keletkezési időpontja. Arany először 1853. jún. 28-án beszél a megírás nehézségeiről: Uo. 255. (523. sz.); a második dátum helyes: Uo., 485. (664. sz.)]

116 Uo. 447. (639. sz.)]

117 Ezt hiteles helyről, a dubnici krónikából veszi, a budai krónika idézetéből, a 288. l. aljáról; ott a lapszélre ki is írja: „Lajos táncol”.

118 Salamon 1862-ben az *Ország tükré*-ben írt a *Daliás Időkről*, midőn a II. és III. ének is megjelent. Újabban Salamon *Irodalmi tanulmányai* I. kötetében.

ték, ritkábban láthatták volna Miklóst a vár dísztermeiben, mint egykor a konyha körül”. A hézagokat a költőnek kell kitölteni, „s így alkalmá nyílik Toldit nemcsak párviadalokban kiemelni, de vitézsége és kalandjai számára mindazon mezőt feltárni, melyben oly örömmel barangol a nép képzelődése”.

Egyrészt azt az utat tanácsolja, melyet a költő eleitől fogva követ: Toldi kísérje el Nagy Lajost külföldre. „Hová? Lengyelországba-e vagy Olaszhonba?... azt sejttem, hogy csak az egyikre szánhatja el Toldi magát, ha nem akarja a költő művét ... szerfölött bonyolodottá és halmozottá tenni.” Az első dolgozat Toldit elébb Moldvába és Lengyelbe vitte, az új kidolgozás ezeket mellőzi.

Kemény, bár a monda anyagát kevesli, kritikájával a meglevőt is fogyasztja. Nem szíveli a prágai kalandot, mely „hihetőleg hősünknek az utcán mondott káromkodásából puffadt oly óriás tényné”. Ha a költő ezt is a hamis menyecske tréfiája után veti, nem marad Ilosvaiban egyéb a sírbrábláson kívül. Toldi sehol sem mutatja ki jobban természetét, hűségét és legénykedő kedvét, mint éppen Prágában, Ilosvai is ezt mondja el, az olasz hadról hallgat. E jelenetet mégis mind az első, mind a második dolgozat mellőzi, de az Ilosvaiból kiírt jeligék közt ott van az idevágó pár sor; csakhogy az esetet Ilosvai későbbre teszi, a sírfosztás után.

Elvetni valónak nézte Kemény a szerelmi kalandot, is; helyébe azt az adomát ajánlta, melyet „Szigligeti vígjátéka anyagává tett”, hol Toldi később lemondani szerelméről, mint lenyiratni szakállát; ez a hetykeség ott is van a második dolgozatban (II. 5., átvive *Toldi szerelmé*-be is.) Ez az ének tehát Kemény cikkének olvasása után készült.

Arany bizonyára elolvasta Szigligeti *Rózsa* vígjátékát, mely Toldiról szólt s abban Riedl szerint más rokon-mozzanatot is talált.¹¹⁹ Bábel kóbor lovagnak meg kellene vívni Országgal a Rózsa kezéért, de fél tőle; hazugságokkal felbőszíti ellene Toldit, úgyhogy ez áll ki Bábel vértjében; de még a viadal előtt fölfedi magát; Rózsa, hogy Tolditól menekedjék, mert Országot szereti, azt a fura kikötést teszi, mit Toldi megtagad. Itt a viadal meg sem esik, a vért-cserének nincs következése; Aranynál ezen fordul meg Toldi egész sorsa. — A más vértjében, más címer alatt vívott párharc nem volt ritka az epikai költészetben. Radó Antal Roger viadalát említette föl Ariostóból, mellyel hálából megmentője számára nyeri el Bradamante kezét, akivel egymást szeretik; de itt is rendbe jó minden.¹²⁰ A Nibelung-énekben Sigfried szerzi meg Gunther király számára az erős Brunhild kezét, miből sok gyűlölködés ered, Sigfried halála, Krimhild bosszuállása, minden.

119 A vígjáték megjelent: *Eredeti Játékszín*, kiadja A' Magyar Tudós Társaság. IX. 1840. — A motívum hasonlóságát Riedl Arany-könyvében említette, *Toldi szerelme* forrásai közt. — Szinyeyi Ferenc: *Arany Toldi szerelmének forrásai*-t összegyűjtő gazdag értekezésében azt hiszi, a költő már *Toldi* és *Toldi estéje* megírásakor ösmerhette Szigligeti darabját, s talán ez hagyott nyomot az öreg bajnok és fegyvernőke humoros felfogásán, sőt talán azon is, hogy nem volt asszonnyal tartós barátsága.

120 Ariosto-fordításának előszavában, 99. l. — Roger sorsa a XLIV., XLV., XLVI. énekben.

Ariostót ekkor már ismerhette, a Nibelung-éneket bizonyosan; ezekhez Toldi tette közelebb áll, ahhoz szerelme, ehhez a tragikus fejlemény által. Legközelebb a Tristán-mondáéhoz, aki hőstette díjában Márk király számára kéri meg Isolt kezét, aki pedig őt zárta szívébe; s miközben hazavinné urához, szerelembe esnek. Toldi sorsa mindezekhez hasonlít s éppen azért egyikhez sem. Piroska már a viadal előtt keresi szemével a hírből ismert Toldit, de az nem ví lányért, csak maga untában áll ki, tréfából, másnak a vértjében, a Tar Lőrincében; de Piroska egy mozdulatáról ráismer; a vitéz szíve is egyszerre megdobb az idegen vért alatt, amint megpillantja. Ez a legszembeszökőbb változás az új dolgozatban: a cseh helyébe, aki rögtön kiesett a cselekvényből, Toldinak egy cimborája lép, aki életben marad, örök ellenfelül. Nincs gyilkosság. Toldi csak csínyet követ el, nem bűnt, mint előbb a cseh megölésével, nem erkölcsi törvényt sért, csak lovagi szabályt; nem is indul mindjárt száműzetésbe; igaz, nem is megmentője Piroskának, sőt maga szerzi meg másnak, ami a bonyodalomnak tragikai magva.¹²¹ Eleinte minden jól indulna, Toldi mindent rendbe akar hozni; Tar Lőrincnek hűgát ígéri, Etelkát, maga boldog napokat él Piroskával. De a költő sóhaja már félti őket; boldogságuk szinte oly éles világítású, mint a vihar előtti napfény, mely felhők alá sűt. A sors csak elfelejtkezik a szerelmesekről, országos dolgok miatt. De a nápolyi gyász hír Toldit hamar belesodorja a történelembe, a nélkül, hogy a külső események elnyomnák az érzelmek életét, a belső történetet; inkább szövik. Ez nagy nyereség, s ezért veti félre Arany az első dolgozat nagy részét.

Szász lelkesen magasztalja a fokozódást.: „Az I. énekben egészen a *Toldi* hangja zeng. A második egy akkorddal magasabb, a harmadikban ismét emelkedés. E töredék ... talán a legszebb, mi magyarul íratott”¹²² Salamon is azt írta: „E három hosszú ének elejétől végig szakadatlan szépségek láncolata.”

A történelmi részhez új tanulmányokat végzett a költő. Rotteckből veszi a viadal-bíró, s hogy nők osztják a díjat; Salamon megdicséri a harcjáték történelmi hűségét. A krónikákból, főleg a dubnicinak a budaiba átvett részleteiből kibővíti a szereplők körét; innen veszi Ujlakit (Nicolaus, filius Ugrini Wylak), Vesszős Fülöpöt (Wesszews); Prayra is támaszkodik; egyesekről egész kis életrajzot állít össze; táblázatba foglalja szüleit, hivatalaikat, birtokaik nevét és nyert jutalmukat (így Apor Istvánnál Strigót és Csáktornyát). Palma, Windisch, Wagner munkáiból leírja a főbb családok címereit; harminchatot gyűjt össze; sokat le is rajzol, rézmetszőhöz méltón. Némelyiknek leírását a sereg-számlában egész elbeszéléssé bontja.¹²³ Sala-

121 Rokon ez Kemény tragikai felfogásával; a *Ködképek* (1853) végsoraiban írja, hogy tévedéseink gyakran vétkesebbé tesznek bennünket és szerencsétlenebbé más, mint bűneink.

122 Szász Károly az *Összes költemények* ismertetésében emlékezett meg erről, 67-ben, — bár az énekek az ott közölt töredékek közé nem voltak fölvéve; ebből azt remélte, hogy a költő még nem tett le a folytatásról.

123 Legszebben a Forgács-címert, melynek rajza koronás meztelen nőalak. Budaiból és Windischből tudja, hogy Mária királynő tulajdon arcképét festtette le, ez tehát későbbi; „de előbb mi?”

mon, a történettudós, külön méltányolja, hogy a had leírásában nemcsak felhasználja a történet adatait, „hanem maga a leírás egészen a kor szellemében történik: minden vezér és csapatja a zászlóján hordott címernél fogva mutatattik be”. Itt már „ariostoi változatosság és tömegesség kezd feltűnni”. De a költő tekintete nem marad a külső eseményekre függesztve: a lelkek mélyére hatol. A gyászhirre az öreg királyné lelkiismeretében a Nemesis szólal meg; a költő elpengeti emlékeztetőül Zács Klára balladáját.¹²⁴ Mily emberi módon hullámzik a bánat Lajosban; felidézi öcsce gyermek-képét, maga is szinte visszaváltozik gyermekké, közel érzi magához a messzekerült testvért, s e szeretet, ez emlék lazítja fel szívét oly bosszúra, minő csak királytól telik. Ezzel a nápolyi hadjárat érzelmi forrásra van visszavívve, akár Toldi kalandos élete. A kettő összeforr: a király, fiúsító levelével s a Toldi javáért hirdetett tornával, éppúgy ott van vitéze életében, mint ez a király hadaiban.

Nagy fejlődés ez az első dolgozathoz mérten; megvan itt csaknem minden, amin később *Toldi szerelme* épül. A költő maga is meg volt elégedve, máskülönben nem adta volna ki a II. és III. éneket. A IV. ének, mely még a *Hátrahagyott versek* közt sincsen kiadva, Kont hadával Itáliába vinne, Durazzo Károly és Johanna üzelmei közé, de már eleje-formán félbeszakadt.

Képelete mindent megoldott, összeszótt, elrendezett, de most meg a történelmi részen akad fenn. Ez időben küld hozzá Tisza Domokos egy három énekes költői elbeszélést nápolyi Johannáról; Arany „tűzre ítéli”, a tárgyat okolva. „E nápolyi történeten a *művészet átka* fekszik; ezért, hogy rajta már annyi novella, tragoedia, etc. hajótörést szenvedett, legújabbán *Toldi der Zweite*. A tárgy olyan, miből semmit sem lehet csinálni. Endre egy silány fráter, Johanna 100 esztendeig él, Lajos portyázási semmi eredményre nem vezetnek: ki csinál ebből valamit?”¹²⁵ (54. jún. 21., kiadatlan.) Lelkiismeretessége előtt, „még egy nagy nehézség maradt leküzdetlen — mondja *Toldi szerelmé*-nek előszavában. — Toldit, a *monda* Toldi-ját, kiről a história *épen semmit* nem tud, hogyan állítni oda, *nyiltan*, mint nagy szerepű, vagy épen főhőst a história világába, történelmi nagy nevek és személyek mellé? Igen, ha mondai korban játszanék a cselekvény: de Lajos kora *mondának* már nagyon világos, történetnek pedig, az eposzíró kívánta részletekre, *nem elég-gé az*. Fel kellett hagynom az eposz gondolatával, s így jó időre magával *Toldi*-val is.”

Úgy járt, mint a hún eposzsal: fogytán előtte a mondái anyag. „Illosvai magamra hagyott — írja Gyulainak (54. jan. 21.) — s én egyik légvárat a másik fölé rakom, de egyikkel sem vagyok megelégedve, mert nem bigyeszthetek mottót a

— kérdi. Későbbben megjegyzi, „Mária nehezen engedte volna saját képét viselni”; ezért költ róla szabadon más mesét.

124 *Toldi szerelme* VII. éneke 29. versszaka későbbi betoldás a II. dolgozat III. énekének kéziratán; az előző versszak utolsó sora eredetileg így szólt: „*Így zendült az ének...*” Ebből látni, mint haladt a munka; a ballada 55 nyaráról való, s a III. énekbe volt beszöve.

125 [AJÖM XVI, 385. (594. sz.)]

szakaszok fölibe, mint pap a textust, mintha mondanám: „hígyetek, ne nekem, hanem az *írás-nak...*”¹²⁶ Már az első dolgozat idején azt írja Toldy Ferencnek, röstellne valami fennmaradt adalékot fel nem használni. „...szeretek, ahol csak lehet, rájok támaszkodni, s több hitelt, nyomatékot vélek általok művemnek adhatni”¹²⁷ (51. ápr. 28.). Még *Bolond Istók*-ját is legalább egy névre, egy közmondásra építi. „Nem tudom, — írja Gyulainak — benn van-e az *aesthetica* szótárában e terminus: „eposzi hitel”: de én annyira érzem annak hatalmát, hogy történeti vagy mondai alap nélkül nem vagyok képes alakítani; talán nincs inventióm, phantasiám; elég az hozzá, hogy nekem, ha építeni akarok, téglá kell és mész”¹²⁸ (54. jan. 21.). „Egész epikai költeményt csak mintegy az ujjamból szopni, ha tudtam volna is, nem akartam” — mondja *Toldi szerelmé*-nek előszavában. Fölveti a kérdést: vajjon „mesét a nép phantasiája képes alkotni csupán, s az íróköltő csak a készből csinálhat valamit? Különbben miért volna — semmi népi mondalapra, nem támaszkodható — Árpádiásaink és Lászlódiásaink szervezete oly iszonyúan szegény?”¹²⁹ (Szilágyi Istvánnak, 54. márc. 9.) A jó alapmese „nem épen útfélt dolog”, „bizonyítják a Byron-féle lángelmék hajótörései” — mondja *Zrinyi és Tasso* tanulmányában. Felfogásában megerősíti Csengery Antal tanulmánya, *A hőskölteményekről általában*,¹³⁰ Csengery szintén abból indul ki: „Terem a hősköltemény, mint a népdal”. A mondák nemzedékről nemzedékre szállnak, a népszellem alakítja, betölti a hézagokat, összefűzi ami szétvált, elhagyja a fölöslegest, nagyítja az idomokat, átképzli az egészet; egész korszakok munkálnak rajta. Megakadályozhatja a kifejlést vallás, idegen műveltség, vagy elnyomja a krónikaíró, mint nálunk. Későbbi epikusok művei „annál inkább megközelítik a valódi hőskölteményt, minél inkább ragaszkodnak a hagyományokhoz, ... s mondákhoz. Ha történeti korból merít a költő: szükség, hogy beleélje magát a korba, melyet megénekel, s tárgyától és népe szellemétől legyen át meg áthatva; úgy, hogy e tárgytól vegye mintegy a formát s eme szellemtől a színt, mely elömlik, s a hangot, mely uralkodik költeményén”. „Ez úton indult nálunk Arany” — mondja végül.

Egészen Arany felfogása ez, szinte az ő műveiből elvonva. Meg is nyugtatta gondolatainak helyességé felől. „Talán egyet sem becsültem annyira valamennyi dicsériáde között — írja Tompának (53. júl. 11.). — Nagyon kielégített, mint az

126 [Uo., 382–383. (593. sz.)]

127 [AJÓM XV, 365. (293. sz.)]

128 [Uo., 382. (593. sz.)]

129 [Uo., 397. (603. sz.)]

130 Megjelent a *Délibáb*-ban, 1853. márc. 13. Újabban Csengery *Összegyűjtött munkái*-nak V. kötetében, 326–334. l. — A *Délibáb* (53. jan. 16.) előre hirdette, hogy Csengery tanulmányt fog közölni Firdusi ismertetésével kapcsolatban a magyar hősköltészetéről; ebből lett ez a tanulmány, melyet még ez évben egy másik követett, Homérról. — Firdusira ő is bizonyára figyelmeztette Aranyt.

utas jól érzi magát, ha ismeretlen helyen egy úton megindulván, valaki bizonyossá teszi, hogy nem tévedt.¹³¹

Nyilván hirdeti: „Első és legnagyobb inventor a nép, a sokaság”.¹³² Különösen áll ez az eposzra. „A valódi eposzt nem írják, az valamely nép közös költeménye” — mondja. — Amit a nép „fölkincsel”, kellett abban lenni valami derekasnak, hogy emlékezetbe vesse.¹³³ „Homér ugyanazon mondakörhöz tapad, melyet utána — s valószínűleg előtte is — százan meg százan énekeltek; Virgil fáradságosan szedi össze az Aeneas felől keringő hagyományos emlékeket; ... Firdusi a shah levéltárában évtizedeken át buvárolja nemzete múltját; vajon ezek... azért kutatták a hagyományt s a históriát, mert képzeletből alkotni mit sem tudtak?” Nem; de „légből szedett eposz ... sohasem fogott a görög nemzet véérébe átfolyni”. Az ősi monda azonban századok során „históriai meggyőződéssé, nemzeti hitté” vált. A történeti hitel valósága mellett van eposzi hitel, „mely nem törődik azzal, megtörtént-e a dolog, de igen, hogy él-e az a nemzet, a nép tudalmában... Nem költ semmit, a míg hagyomány van, miből összerakni lehet; nem ferdit, hol az eltérés a nép tudalmával ellenkezne: de a monda variánsai közt szabadon válogat”.¹³⁴ — Íme: az *eposzi hitel* elmélete.

Ne higye senki, hogy ez elv megkötné a költő alakító erejét, képzeletét. Koránsem. Arany maga mondja: „Valamely kész történetet fölvenni, descriptiókkal ... stb. ... felékesgetni ... könnyű, ... hanem az ily feldolgozás ne tartson igényt a költészet magasztos nevére.” Az anyagot ki kell bővíteni, rendezni; ahhoz alapeszme, alaphang, alapézés, melyből az egész kifejlődne, összeütközés, bonyolódás, lélektani fejlődés szükséges; „e nélkül csak oly pusztá anyag, mint a márvány, melyből a szobrász képezi alakjait”.¹³⁵ Saját módját jellemzi ebben, mellyel tárgyát művészin alakítja.

Mindez a képzelet munkája. Császár Elemér sokoldalún, számos példán mutatta ki a képzelet mindenütt jelenvalóságát Arany munkáiban: a forrásaiban pár száraz szóba szorult eselekvény indokolásánál, a jellemelek alkotásánál s összeforrasztásukban a cselekvénnyel. „Van-e Toldi lelkének csak egyetlen szála, melyet a széphistóriából merített a költő?” — kérdezi, s ez még inkább áll a *Daliás Idők*, mint az első rész Toldijára. Alakok kelnek életre nála egy-egy szóból, semmiből is, mint Rozgonyi és lánya; mesék kerekednek a szikár adatokból, mint sok balladája, képzeletből is, mint *Toldi szerelme*. A költő mélyíti el munkáit alapeszmével, *Toldi estéjé*-ben éppúgy, mint a hún eposzban.¹³⁶

131 [AJÖM XVI, 259. (524. sz.)]

132 [A mondat a *Zrínyi és Tasso* című tanulmányban található.]

133 Merényi népmeséink bírálatában. [Merényi László *Eredeti népmesék* című gyűjteményéről (1861) van szó.]

134 Dózsa Dániel *Zandirhám*-jának bírálatában.

135 Frankl: *Hősök és dalok* könyve bírálatában.

136 Császár Elemér: *Arany János képzelete*. — A debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. osztályának kiadványai. II. köt. 6. sz.

Balhit volt az, mely egy időben szegényesnek nézte Arany képzeletét, mintha csak összerakó, kiegészítő munkára lenne képes. Igaz, akkoriban Jókai regényei arra kapatták a közönséget, hogy a képzelet erejét a korlátatlan csapongásban lássa. „Ne hozza föl nekem senki — mondja Arany — a mai regényirodalom s általában a romantika nagy könnyűségét a mese-improvisatióban, ...: vajmi kevés az ily szülemények közt épkézláb.”¹³⁷ *A sárkány* satirikus tankölteménye mutatja, mit tartott a pusztá föllengésről. Szemében „a költészetnek is van logikája”.¹³⁸ „Nem hiába emlegeti Byron — úgymond — annyiszor a *truth, truth* (igaz) kifejezést: költeni, mégis igaz maradni, ez a nagy feladat, melynek megoldásától függ a poétái siker.”¹³⁹

A művészi igazság csak nehezebbé teszi a képzelet munkáját, nem hogy kizárná. Toldy Ferenc bizonyára megbecsülte a történetet és hagyományt, mégis arra biztatta: „A költőnek joga van a monda szellemében betölteni a hézagokat a magáéból; csak itt-ott fonja át amannak egy-egy szálacskájával: szívesen elhisszük neki, hogy a hagyományból merítette, mit magából”¹⁴⁰ (57. aug. 12.). Arany képzelete annyira összenő a tárggyal, hogy bajosan lehet különválasztani tőle. A tanulmány hitelére is támaszkodik. Gúnyját kihívják, akik azt tartják: „a költő azért költő, hogy teremtsen, kort és viszonyokat, hősöket és jellemeket „szóval mindent, mindent; ez fog a phantasia próbaköve lenni. Szép feladat, de még nem ismerek oly nagy epicust, ki ezt megoldotta volna”.¹⁴¹ Ő nemcsak a mese alapját keresi a mondában; sok fáradságot szentel a kor tanulmányának, mi anyagot és szint ad képzeletének, nemcsak külsőségek, hanem a jellemelek rajzában is.

Mégis egyenest azt mondhatni: nem boldogul, míg szorosan forrásaihoz tartja magát, csak ha már képzelete át- meg átjárta s alakító ereje művészi formába öntötte a tervet.

Egy új jó gondolat kedvéért félreteszi a félben levő művet, néha több éneket is; újra kezdi, mintha a kivitel éppen semmi fáradsággal sem járna. Ilyenkor — Péterfy finom megfigyelése szerint — saját félretett töredékével is úgy bánik, mint anyaggal, melyből fölhasznál egyet-mást, tökéletesebb újat alkotva belőle. Sokszor az alaptól kezdve több kidolgozáson át nyomon követhetni az alakítás fejlődését a kész műig; éppen azért, nincs még egy költő, kinél ily tanulságosan meg lehetne figyelni a képzelet munkáját.

Világosan látni ezt *Csaba* újabb dolgozatán, melybe két-háromévi pihentetés után, 1855 elején fogott. Addig forgatta fejében a tervet. Két új könyv is került kezébe, melyek pótolták az anyag fogyatékát, s mondai elemeikkel újra munkára indították a költő képzeletét. Egyik Thierrynek újabb munkája volt, az első-

137 *Zrínyi és Tasso* bevezetésében.

138 Szász K. költeményeinek bírálatában.

139 Wittgenstein ismertetésében.

140 [AJÖM XVII, 97. (930. sz.)]

141 Dózsa Dániel: *Zandirhám*-jának bírálatában.

nek folytatása: *Les fils et successeurs d'Attila*; 1852-ben jelent meg a *Revue des Deux Mondes*-ban; 55-ben a *Pesti Napló*-ban ismertette Thierry művét Csengery Antal.¹⁴² A francia folyóirat is megvolt a nagykőrösi iskola könyvtárában. Arany ki is vette 55-ben.¹⁴³ Beszélhetett róla a költő Szabó Károllyal, ki 55 óta tanártársa volt,¹⁴⁴ s éppen ez évben adta ki Thierry első művének fordítását, utóbb az *Atilla-mondák*-ét is (1864). A költőnek kapóra jött e mű, mely bőven ösmerteti a hún mondákat s könnyűszerrel fölelevenítette a költőben régebbi tanulmányait. Thierry azt vallja Atilláról — amit Csengery kiemelt —, hogy „sokkal inkább tartozik a hagyomány, mint a történet körébe”; ez kedvére volt a költőnek, oda is jegyezte a szöveg szélére: „És így a költőnek inkább ezt, mint am azt kell előállítani”.¹⁴⁵ — A másik mű, mely segítségére volt, Ipolyi *Magyar mythológiá*-ja (1854); ez valamennyi ősmondánk töredékeit összegyűjti. Aranyt Gyulai figyelmeztette rá: „...töméntelen adat van benne, roppant szorgalom gyümölcse. Úgy hiszem, eposzod dolgozásánál te is használhatnád”¹⁴⁶ (54. szept. 6.). Arany már ösmerte az *Új Magyar Múzeum*-ban megjelent részt; most meghozatja a könyvet. „Igen érdekes, jó könyv, sok hasznát lehetne venni”¹⁴⁷ (szept. 25.). Tompának is említi; a regék költőjét különösen érdekli; „én is szeretnék belőle csinálni”¹⁴⁸ (54. okt. 9., kiadatlan részlet). Ipolyi könyve valóságos tárháza a magyar képzelet munkájának; népmesékre, szokásokra is kiterjeszkedik, szemmel tartja a kapcsolatokat külföldi mondai elemekkel. E két mű nagyban elősegíti a költő tervét, mert tápot ad képzeletének.

Az egész terv megnő, kitelik: trilógia válik belőle. Az első tagban Atilla a központ, a másodikban feltűnik mellette Csaba, hogy az egésznek végén ő vegye át a hős szerepét. S ami fő: az első dolgozat józan történeti adatai helyébe a monda lép, melynek szálait a költő képzelete szövi össze. A költő most is a krónikából indul. Atilla és Buda megosztóznak az uralkodáson (I), de míg Atilla nagy hadjárataiban odajár, Buda túllép kiszabott körén (Ranzanus): Sicambria városát, melyet Atilla Ethulburc-nak nevezett el, Buda a maga nevével hivatja (IV). Etele hazajő; tulajdon kezével oltja ki testvérét (VI.). Ez Atilla és Buda története, Kézainak két mondatában, melyeket a költő aláhúzott. E vázat mondai elemekkel teszi gazdagabbá. A krónikák egyszerűen testvéreknek mondják Bendegúz fiait; Kézai (Cap. II.), Thuróczi (XIV), Ranzanus előadásában Atilla emelte maga mellé Budát; Thierrynél azt olvassa a költő, hogy Atilla öccse Budának, „frère puîné

142 Nov. 15., 17., dec. 5., 6., 7.

143 Huszár György: *Arany János könyvei Nagy-Kőrösön*. — It, 1913, 549. l. — Erre már Grexarámutatott. 56-ban Thierry *Atillá*-ját is kivette a költő, Szabó K. fordításában.

144 L. Benkó könyvét.

145 Thierry 1864-ben megjelent második francia kiadásában, melyet a költő megszerzett, I. k. 222. l.

146 [AJÖM XVI, 474. (659. sz.)]

147 [Uo., 484. (663. sz.)]

148 [Uo., 491. (668. sz.)]

de Blèda”.¹⁴⁹ A költő kapva kap rajta, hogy Budát tegye idősebbnek; így ő emelte maga mellé öccsét, ezzel Atilla vétke még kiáltóbb. Az I. ének kifesti kettejük elmentés természetét népmese-szerű vonásokkal. Buda szívében hamar gyanú és neheztelés támad; a költő itt egy régebbi hagyományt sző be: a csodaszarvas és a lányrablás mondáját, Kézaiból, Priszkossal bővítve; költői indítékká teszi: Buda magát és öccsét álmodja Hunor és Magyar helyébe, s elkeseredik, mikor öccse, agamemnoni vetéllyel, elragadja tőle a neki tetsző szűzet.¹⁵⁰ Ez a II. ének; több nem is készült el e részből. Így veti előre árnyékát kettejük meghasonlása. Nem Detre lendíti hát annyira a végzet kerekét, mint az első dolgozatban. A másodikban is benne van a följegyzett alaprajzban egy ének címéül „Detre tanácsa”, de „ármánya” már csak „elősegíti”, hogy Etele „odasodortatik”, míg bátyját megöli.¹⁵¹ – Etelét nagy hivatása menti; ő a sors kirendelt hőse; a hadisten csodakarddal övezi fel;¹⁵² óriási tetteket visz véghez; hadjáratai során csodás jeleket lát, sorsát, halálát ilyenek hirdetik. A végzet embere, mint az ősi eposzok hősei; össze van vele forrva népének sorsa; ő emeli föl, s midőn vértette kihívja a nemezist, vele dől meg egész birodalma. Nagyszerű epikai felfogás ez, mely a nép vezéreinek bűnét egész népökben bünteti, az ó-szövetség zordon erkölcsével az apák bűnét a fiakban, s ezzel egybefűzi a nemzedékeket és sorsukat.

Így forr egybe Atilla végzetével Csabáé s a hún utódoké. Ez a végzetesség teszi hatalmassá Atilla eposzát, — s ez a költő leleménye. Ez most az egész műnek alapja. Az ármány, melyet az első dolgozat énekelni készült, háttérbe szorul; a tervvázlaton az első szó e „végzetességet” hangoztatja.

Sokat jelent ez a költő szemében. Epikus érzéke a *Daliás Idők* tervében is a végzet büntetésének vette Endre királyfi halálát; ott most lemond róla, hogy itt éreztesse, hol az ősi korhoz, nagyobb tárgyhoz jobban illik.

Az első terv, Detre és az idegenek összeesküvésével, inkább történeti látszatú, meglehetősen józan; most mondaivá válik, vérszagot lehel, mint az ősi keleti eposzok. Ott látni ilyen versengést testvérek között a hatalomért, rokonvér ontását, nemzedékeken áthúzódó átkot, országok sorsát egy-egy hősön függni. Arany ekkor olvassa a *Sah-Namét* s abból a keleti mondák levegőjét szívja magába. Tisza Domokosnak azt írja: „Most Firdusi nekem a Hercules oszlopa Gadesben”¹⁵³ (54. jan.

149 Az 1864-i második francia kiadásban, I. k. 48. lap.

150 Az álom ősi és naivabb motívum a cselszövésnél; *Buda halála*-ban mégis elhagyta a költő, mert ott Atilla lát álmot, e mondaiból pedig — mely oly gazdag költői anyagban — külön éneket szőtt. A forrást kimutatta Zlinszky Aladár: *Arany kisebb történeti költeményei.* — *Itk*, 1901.

151 Thierry szerint Buda bele volt avatva az eléggiletlenek valamely szövetségébe; — ez nyomot hagy *Buda halála* szövegén.

152 Ipolyinál, 151. l. álmában a hadisten felfegyverzi vele; Arany — ekkor-e vagy később? — oda is írja a lap szélére: „Egyesíteni, elébb álom, azután kard.” Thierry a kard későbbi történetét is elmondja. A kard föllelése benne lett volna a kidolgozásban; ismeretes tényként említik e dolgozat III. részében, a *Zoárd tanácsa* c. énekben.

153 [*AJÓM* XVI, 384. (594. sz.)]

21.). Gyakorlott ízlésnek azt tartotta, mely a szépet minden alakban élvezni tudja, „úgy a Mahabharata ‚elefánti’ dulakodásai közt, mint a ‚Paradicsominak’ (Firdusi) nemzetségről nemzetségre szálló szenvedély-viharában”. Önbeleélésről beszél a nagy példányoknál, minek híját kárnak és korlátnak nézi.¹⁵⁴ Előbb csak Jolovic *Polyglotte*-jából ismerte, mely Szohráb, Zál és Kaj Kavusz mondáit közli.¹⁵⁵ Szilágyi Istvánnak is ír róla: „Szeretemet a Firdusi eposzai s némely hindu darabok bírják. Különösen Firdusiban a Nibelungeni compositió”¹⁵⁶ (54. márc. 9.). Eposzokról beszél, mert a több nemzedéket felölelő nagy mű egy-egy hős körül külön eposzá kristályosul; maga is ily önállónak tervezi a Buda haláláról szóló részt. „Nibelungi compositión” nyilván az egyenes fejlődést, szoros egységet érti; az ő tervében sincs semmi kitérés. Minden illet mellőz; így a görög császár követségét, melyről ekkoriban külön balladát kezd (*Két éles kard* címen); látni, hogy az eposz tervéből kizárta.

E rész terve még nem volt kiforrva; mint Péterfy mondja: „a gondolatnak csak törzse volt meg, sok hajtása pedig hiányzott”; nem látja többek közt az osztozás okát, sem, hogy Budában miért támad oly hirtelen gyanú.¹⁵⁷ Másrészt a népmesei felfogással, az álommal s a visszaálmódott mondával az egészen mondai hangulat, a rege levegője uralkodik. Két oszlop emelkedik a krónikák talaján: az osztozás és Buda halála; köztük színes kárpit leng, mint Atilla sátorpalotáin; a sors szele mozgatja. A dolgozat mindjárt legelső sorában „regé”-nek nevezi magát. Még inkább a monda és képzelet uralkodik a második tag tervén, melynek címe *Rika és Ildikó*. Ez egészen a Csabát illető jóslatból s Krimhild jelleméből van kiszöve. Csaba felnövését festené, a jóvátételre kijelölt fiúét; harca az uralomért Aladár-ral egyelőre a két királyné versengésében folynék; Rika áldozata ennek, Krimhild száműzöttje. Így kelne ki végre, minek magva az első dolgozatban el volt vetve: Krimhild gyilkossága. E két részben Krimhild a fő alak, a kéziratban ki is van húzva mellőle Rika neve.

154 Dózsa D. *Zandirhám*-jának bírálatában.

155 Szilágyi Istvánnak, 54. márc. 9. [*AJÖM* XVI, 396. (603. sz.)] A könyv megvan ma is: *Polyglotte der orientalischen Poesie*. In metrischen Übersetzungen Deutscher Dichter, mit Einleitungen und Anmerkungen von Dr. H. Jolovicz, Leipzig, 1853. — A *Sah-Name*-ből vett részeket Amthor, nagyjórészt Schack fordításában közli. — Később Schack egész fordítását megszerezte. *Epische Dichtungen aus dem Persischen des Firdusi*. Berlin, 1853. — Ez időtájt Csengery megajándékozta Aranyt Nál és Damajánti hindu eposzával, melyet gyönyörűséggel olvas. (Gyulai, 54. jan. 16. és a válasz.) [Uo. 378. (590. sz.); 383. (593. sz.)] Más régi költeményeket is forgat. Később Csengery leküldi neki — baráti ajánlással — a Kralové-dvur cseh város templomában talált, XIII. század-végi költemények fordítását, Riedl Szende által. *A királyudvari kézirat*. Költemények a csehek őskorából. Magyarította Riedl Szende. Prága, 1856. E balladaszerű és lírai költeményeknek hatása azonban nem látszik nála. — 54-ben jelent meg Debreczeni Márton *Kióvi csatája*; 56-ban Arany kivette az iskola könyvtárából (l. Huszár id. közlését); ebben Grexa felfedezte Atillára vonatkozóan a féltékenységből való férjgyilkolás motívumát; de maga megjegyezte, hogy Arany nem innen vette, mert már 53-ban, az I. dolgozatban megvolt. — *ItK*, 1917, 155. és 488. l.

156 [*AJÖM* XVI, 396. (603. sz.)]

157 Péterfy munkái, I. 276–77.

Krimhild a Nibelung-énekből jó ide s magával hozza a versengés motívumát. De neve és sorsa megváltozik,¹⁵⁸ csak jelleme marad meg. Alapvonása az uralomvágy és bosszuszomj; a Nibelung-énekekben azért megy feleségül Atillához, hogy megtorolja testvérein Sigfried elvesztését. (XX. kaland.) Aranynál is így mondja, a harmadik rész I. énekében. Meg is állja bosszúját; a germán monda szerint Atilla udvarába csalja bátyjait és Hagent, s egy lábíg levágatja őket. Atilla az ajtóból nézi a mészárlást; a pipogyaság e bélyegét a német eposz ütötte a „barbárra”. „Valóságos statiszta király” — mondja Toldy, „minden egyéb, csak nem Etele”.¹⁵⁹ Ez a megjegyzés üthetett szeget a költő fejébe, hogy ezen változtasson. A véres lakomát ő is említi; az első dolgozatban Detre ennek emlegetésével szítja Krimhildben újra a bosszú tüzét; a második dolgozatban Krimhild maga ösztökéli vele magát tette. Csakhogy a költő fennakadt ezen. Egy papírszeletre itt-ott versbe csendülően feljegyzi: „Ez vala Krimhilda véres menyegzője, Sok képen az ének... felőle: — — de abba' hibáznak, Hogy Etelét mondják okául e gyásznak. — — nem tette bizonynal, vendégszeretetét nem mocskolta szennyel, s egy asszony uralma alatt nem volt annyira, hogy magát bosszújának eszközül használtassa.” A költő művészi érzéke egyre hátrább tolja e motívumot;¹⁶⁰ *Buda halála*-ban Krimhild már csak Aladárban látja a bosszú reményét, tervének „eljegyzí” fiát (Péterfy szava), s az utolsó tervvázlat a bosszuállást Atilla halála utáni időre hagyja. Atilla jelleméért így látja ezt jónak a körületekintő és gondos költő.

Krimhild alakja még tovább is változik. A Nibelung-énekekben a nagy viaskodásban Hagen eloltja Krimhild fiát, Krimhildet is kard üti át, ott vész. A mi krónikáinkban tovább él, fiastól; ő vívatja Atilla örökéért a nagy csatát, melyben eldől Csaba és hún-ország sorsa.¹⁶¹ Arany nem mellőzhette a magyar monda e részét, sőt éppen ebből szötte ki visszafelé Krimhild hatalmi- és bosszúszomját. Detre s az idegen fejedelmek lázadása helyett most ez az egyéni, lélektani ok mozgatja a második részt, vezet a harmadik elején Atilla meggyilkolására, sőt tovább a Krimhild csatájáig. A germán mondabeli bosszú motívuma hanyatlik, háttérbe szorul, uralomvágy és a „proelium Crumhelt” lép helyébe. Krimhild egész alakja, sorsa átváltozik, a magyar krónikák szerint.¹⁶²

158 A Budai krónika 30. lapján a 2. jegyzet így szól: „Chriemhild, alias Hildich, Jornandi et Prisco Rhetore Ildicon, Sidonio et Callimacho Hildicon.” — A költő be is írja névszármaztatását Ipolyi *Magyar mythológiá*-jában a Krimhild név mellé (158. l.): Hilde, Hildico, Ildico.

159 *A magyar költészet Zrinyiig*, 1854. 51. l.

160 Erről Grexa is szólt.

161 Ezt is érintette Toldy, i. m. 50. l.

162 A két vérengzés sok is, egyforma is lenne. Nem lehetetlen, hogy a két monda közös forrásból ágazott szét; erre Petz Gedeon céloz (*A magyar húnmonda* c. nagybecsű tanulmányában, 76. és 99. l.); Thierry szemében pedig a catalauni csata leírásával is összeszővődik.

A költőt most is a harmadik rész vonzza, a Csabáról szóló.¹⁶³ Erről szól a legtöbb magyar monda, ez él leginkább készen képzeletében. Magva már az első dolgozatban megvolt, Csaba elhivatottságában. Már ott készültek Mikolt menyegzőjére, itt éppen azt ülik. Ott van Ildikó is, „titkos boszúval szívében” — mondja a terv, mert Csaba kedveltsége megfosztja a reménytől, hogy fiát láthassa a trónon. E személyes sértődéshez képest semmi Detre felbujtása; Detre most Buda és Etele közé ver éket; Krimhild gondolata Sigfriedre száll, hazatervén, fegyvereit nézegeti; kezébe akad a Tarnkappe, a láthatatlanná tevő ködsüveg, belopószik az ágyasházba s törét Etele szívébe mártja.¹⁶⁴

Mikolt neve Kézaiból való;¹⁶⁵ Atilla illetén halála szintén; a ködsüveg a Nibelungmondából; Ildikó indulata s hogy a tettet ő hajtja végre: az a költő képzeletéből. Ez Arany szokott módja az alakításban. Thierry mondja a három napig tartó lakodalmat; Arany a népmese módján harminc napra teszi, kárlátóval is megtoldja. Thierry nyomán a költő előjeleket láttat: a király lova ledobban, a menyasszony megbotlik a küszöbön; a mént át is stilizálja táltossá. A nagy halált shakespeare-i módon csillagok hullása jelenti. Így igyekszik mondai hangulatot kelteni, babonával pótolva a mitológiát, aminek híját érzi. „Nekünk nincs semmink. Mythológiát csinálni kell, régies eposzt csinálni kell.”¹⁶⁶ (Tompának, 57. ápr. 19.) Ennyire felékesti a költő a krónika szegény adatát tanulmányból és képzeletből.

A gyönyörű II. ének egészen a költő alkotása. Kézai maga is a szokottnál jobban kiszínezi Mikolt ébredését, riadt sikoltozását, mire az őrség odatódul. Hogyan verné föl e sikoly a költő lelkét! Thierry is ad egy festői vonást: az ajtót betörve, Atillát ágyán vértengerben látják, ágya mellett gyönyörű nejét lesütött fővel, hosszú fátyla alatt sírva.¹⁶⁷ Kézai szavából kiérzik a megdöbbenés, hogy Atilla „a minden test útjára költözött”. Ezt érzik Arany fő húnjai is. Mily kép ez Aranynál, a fáklya veres világa mellett! — Ami ezután következik: Arany képzeletének talán legszebb alkotása. Bulcsú gyanúja rögtön kardot emel arra, kit holt ura mellett ér. Zoárd visszarántja:

163 A kéziratban fel van jegyezve, hogy már 55 júliusában belefog; egy írással megy a meglevő negyedfél ének. 56. jún. 1-én tisztázni kezdi, 57. júl. újra a két első éneket; alkalmasint azért, — a vacatiók előtt — hogy újra beleélje magát s mintegy nekiiramodjék a folytatásnak, amiből, sajnos, semmi sem lett.

164 Ranzanus krónikája Ildicót nevezi gyilkosnak, mint aki ez éjét urával töltötte. — Micoltt nevért Riedl paleográfiai elírásnak vette Ildico helyett. Szabó Károly is megjegyzi Kézai-fordításában (36. l.): „A magyar hagyomány Mikoltja, mint e nevek föltűnő hasonlósága bizonyítja, az Ildico és Hildegund név magyarosított kiejtése.”

165 „...interea Bractanorum Regis filiam Micoltt nomine sibi adducunt ad amandum suam formam humanam pulchriorem.” A *Chron. Bud.* jegyzete szerint (29. l.): „Plinius Hist. Nat. Lib. III.: Bractiam Illyrici insulam memorat.” Innen vette Arany a „tenger zöld szigetét”.

166 [AJÖM XVII, 51. (899. sz.)]

167 *Histoire d'Attila.*

Megállj, embertelen!
Megállj, — kiált — ez asszony, nem látod? büntelen.

Többet mond ez Homér sokat magasztalt helyénél, mikor az öregek elragadtatása szónál jobban festi Helena szépségét; — ez itt egyszerre két lélekbe világít. Ezt még fokozza, hogy íme, Mikolt maga vádolja magát a mély álom miatt, mintha neki kellett volna urára vigyázni, a világ urára, kinek nagyságát ő fel sem fogja. Még fiziológiai igazság is van abban, mikor elbeszéli, mily könnyen szokott aludni máskor. Gyermeki eszejárása arról kezd csacsogni, mint incselkedtek egymás közt leány-öccseivel; most, mint a csínyt tett gyermek, nem merne szemök elé kerülni, mert megkérdenk: mért aludt oly nagyon. Gyermekésszel ennyinek látja a világrázó halált. Szégyenében a hűség naiv fogalmával kész követni urát a sírba. Ki ne látná, hogy büntelen? Most már Bulcsú vigasztalja, öreges gyöngédséggel, hogy Isten az éjt álomra rendelé, s hogy kora volna ifjúságát letörni bimbajában; de közben belegondolja magát: szebb sorsa nem lehet, mint ha urát szolgálja a másvilágon. El is vezetik, áldozati fehérbe öltöztetni, hogy úgy várja a temetést. Fehér virágszál hull a térítőre, melyen vérében fekszik a világ ura. — A költő képzelete remekelt e jelenetben; festői rendezéssel egész drámát tár elénk, eleven alakokkal, minden mozzanat lelkeket tükröz. Különös gyöngédséggel festi Mikolt alakját, s mint festők nevöket a kép szélére, egy sorban odaírja magát is: „örül, mikor dalában említ, a hegedős.” Beöthy Zsolt egész tanulmányt írt ez énekről, s főképp azt tartja művészinak, hogy a költő „a tragikai katastrophát a pusztító körébe került naivitással világíttatja meg”.¹⁶⁸ Az esemény komorságán a báj uralkodik, mintha a költő gyönyörűséggel időzne a szépség és meghatottság mellett, mielőtt a zordon fenség véres eseményei közé lép.

Atilla haláláról Ranzanus két hiedelmet tartott fenn; egyik megeredt orra-vérére vet, a mértéktelen ivás és szerelmi gyönyörűség folytán; Kézai is ezt tartja; Ranzanus a feleséget is gyanúsítja, szerinte Ildikót; a másik változat, hogy kegyetlensége miatt saját katonájának keze oltotta ki. A költő ennek a változatnak is helyt ad. A fő húnok tisztában vannak vele, hogy gyilkosság esett. Bulcsú bosszút liheg az idegenekre. Torda most tárja fel a jóslatot, elmondva, hogy Buda halála után Etele aranyos sátra fényes nappal összeroskadt, s mikor áldozattal engesztelné a haragos eget, füstje (mint Káiné) alatt kúszott, Isten pedig ígét adott, hogy elvész vele együtt országa is. Egy élő fia, akit nem ösmer, emeli fel újra. S éppen hozta is egy hírnök Csaba születésének újságát. Ez a jóslat kiválóan őskori, mondai; megvan már az első dolgozatban, itt az első énekben szintén, de a nem ismert élő fiú népmeséi vonása itt ötlük fel először, itt látjuk megszületni. Atilla azóta a végzet nyilát hordja szívében. Még három nagy intés állította meg: Lech, Katalón,

¹⁶⁸ Mikolt, *Arany Csaba-töredékében*. — *BpSz*, 78. köt. 1894. évf. E tanulmány kiemeli Zoárd itt is idézett szavainak jellemző erejét.

Róma. E babonás jelek, népiesen hármával összefűzve, most rettentő súllyal esnek a szivekre;¹⁶⁹ Atilla halálos ágya így a hún nép ravatala. — Zoárd attól tart, hogy a gyilkosság híre lesújtaná a húnokat és felrázná a szolgáló-népeket. Titoktartást fogadnak tehát, véresküvel, s természetes halált hirtelnek. Ennek van némi alapja. Thierry mindkét művében szól arról, hogy eszélyességből elpalástolták a gyilkosságot;¹⁷⁰ az orrvérfolyást híresztelték, nehogy a leigázottak a gyilkosság hírére vérszemet kapva, föllázadjanak. De ez csak olyan, mint a mag keleti bűvész kezében, ahol egyszerre virággá fejlődik: Ranzanus feltevéséből, a három jós-jelből s Thierry szavaiból a költő mozgalmas, hatalmas jelenetet épít, melyen az ő két nagy leleménye uralkodik: a végzetesség és Csaba elhivatottsága. Hatalmas kép, — amint az ősz vitézek könnyeikkel mossák tisztára Atilla sebét. Azután térítõn megmutatják a népnek. Zoárd fölvérzi arcát, lemetszi fürteit; pogány gyász jele ez; megvan Jeremiásnál is;¹⁷¹ Arany Ipolyiból vette, ki Herodotost és Achilles gyászát idézi, s e szokást a húnoknál is természetesnek tartja.¹⁷² Siratják, hogy a hős nem csatán esett el, s testébe merítik kardjaikat, hogy sebet vigyen az ősökhöz; ezzel eltakarják a gyilkosság jelét. Ezt is Ipolyinál olvasta,¹⁷³ de ennyire okszerűvé teszi. E jelenettel a kidolgozás abbamaradt, pedig a költő lelkében készen élt már az egész mű. Föl is jegyezte tervét. Krimhild szedni akarja tette gyümölcsét. Bevádolja a hún főket, hogy ők ölték meg Atillát, s ezért tették el láb alól Mikoltot. A fők menekülni kénytelenek, Csabával együtt. Aladár lesz király, de anyjával együtt keményen ül az idegenek nyakán.¹⁷⁴ Detre ezért ellenük fordul. Megtudja, hogy mikor Ildico ment siratására, a holt király sebe vérre fakadt, elárulva a gyilkost. (A Nibelung-énekben vall Hagenre ily természetfölötti módon Sigfried sebe, XVII.)¹⁷⁵ Detre tudatja e titkot Csabával. Ez eddig lelemény. Az már krónikai, hogy a két fiú között kitör a harc; az idegenek előbb Csabát segítik, s mikor győz, ellene

169 Az I. dolg.-ban csak Detre emlegeti, maga biztatására.

170 Atilla történetében 71. l., a mondák közt 61. l., Szabó Károly magyar szövegében.

171 XLVIII. 37. Pollák Miksa: *A. J. és a biblia*. 143. l.

172 549. l.

173 Grexa Tegnér *Frithiof-mondá*-jára hivatkozik, hol Ring király haldokolva dárdával oltja ki életét, „mert szégyen örökre a szalmahalál” (= fekhelyen). Arany olvasta ez eposzt, s „mód nélkül tetszett” (Tisza Domokosnak, 54. jan. 21., kiadatl.). [*AJÖM* XVI, 384. (594. sz.)] Mégis aligha követte volna egy műköltő művét, ha mindjárt ősi szokás rajzában is.

174 Kézai ezen elbeszélésében a költő sokat aláhúz, egyetmást a *Budai Krónika*-ban is, így ezt: „Attila plures filios habuerit, qui per liberam electionem successerunt”. — E szabad választásban gyökerezik a két fiú versengése.

175 A költő tanártársa, Szilágyi Sándor, épen ekkor tanulmányozta az isten-ítéleteket. Csak a tűzpróbáról írt, Adatok a tűzpróba történetéhez Magyarhonban. (*UjMMuz*, 1855), de biztosan tudott egyéb módjairól is; a seb vérzéséről Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát is emlékeztek prédikációikban. (Katona Lajos: *Ethn*, 1898, 472. l.) E költői babonához fordul Arany később is, a *Tetemre-hívás*-ban; akkorra nagy irodalma támadt: l. Zlinszky Aladár: *Arany ballada-forrá*-sai. — *ItK*, 1900, 262–63.

fordulnak. Ez a „Proelium Crumhelt”, melyet Kézai idejében még emlegettek.¹⁷⁶ A krónikás is mondai nagytással adja elő: a Duna vértől áradt, napokig sem ember, sem állat nem ihatta vizét.¹⁷⁷ Csaba — a krónika szerint — tizenötezer emberrel (mint Honoria fia) Honorius császárhoz menekül, Görögországba;¹⁷⁸ háromezer embere, „a nyugati népektől félve” Erdély szélén, Chigle mezején maradt, Árpád bejöveteleig, s magukat székelyeknek nevezték. Ennyi Kézaiban. Thuróczi és a budai krónika szerint Csaba az őshazába tért vissza; ez jobban kezére esett a költőnek. E részt sok szép mondái elem hímezi, melyeket Ipolyi följegyzett: a *Csaba íre* fű, mellyel vitézeit új életre kelti, úgy hogy éjjel kiújul a holtak harca,¹⁷⁹ sőt van oly monda is, melyben ez a Krimhild csatája évnapiján mindig ismétlődik.¹⁸⁰ Monda-kincsünk legszebb tagja a *Hadak útja*-ról szóló, melyen Csaba vitézei visszajárnak a szorongatott székelységet megsegíteni; e mondának Lugossy József közölte egy szép és teljes változatát.¹⁸¹ Ipolyi (13. l.) felhossa Székely és Heltai krónikájából: Csaba, halálos ágyán, megeskette utódait, hogy ha megsokasodnak, visszamennek népeikkel Pannóniába. Az utolsó dolgozat alaprajzában ez „Csaba hagyása”. Az ő „testamentomára” indulnak el a magyarok „az Árpádi magyar kor hősei, kiknek hadait a krónikai hagyományban is az atillai örökség elfoglalásának és őseik megtorlásának eszméje vezérli” úgymond Ipolyi (160. l.). Így mutat erre Arany tervvázlata is. Ő nemcsak az eposzt akarja ezzel kikerekíteni; hiszen e fajrokonságban,¹⁸² s a magyar honfoglalást örömet kapcsolja a hún hagyományhoz.

Íme Arany elmélete, megvalósítva költészetében. Ragaszkodik az epikai hitelhez, de amellet bővít, színez, összekapcsol képzelete. *Toldi* első része, *Murány ostroma* úgyszólván készen kapta a mesét, csak kifejtés, indoklás, elevenítés várt a költőre; — a *Daliás idők* s a hún eposz tervénél a mese szövése is nagyrészt a képzeletre hárul. Ennek új elképzelésében a krónikák adatai közé több mondai elem vegyül, babonás hit, népmeséi vonás. Szabadabban fonja össze a hagyomány szálait egymással, az alakokat a cselekménnyel, mindkettőt saját leleményével:

176 Petz Gedeon írja, hogy a nibelung-mondai hagyományokat gyűjtő Pilgrim passai püspök (971–991) e csatáról szóló hagyományok följegyzésére hazánkba küldött embereket. I. m., 98–99. l.

177 Az ily népi képzeletre valló részletekről l. Erdélyi Pál már idézett értekezését: *A magyar húnmondák*. — *ItK*, I. 343. l.

178 Ezt a krónika Honoria nevéből költi; Thuróczi azt is hozzát teszi: „ad unculum suum”.

179 Ipolyinál 77. és 160. l. A holtak harca, a csata szörnyűségével együtt, a catalauni harcból van ide áttéve.

180 Ipolyi, 160.

181 *Ósmagyar csillag-isme*i közlemény. (4 közlemény.) *UjMMuz*, 1855. évf.

182 Thierrynek a mondákról szóló könyvében aláhúzta a bevezetés e sorait: „Je veux parler de la tradition hongroise, mélange de souvenirs slavo-romains, conservés dans la vallée du Danube, avec d’autres souvenirs apportés d’Orient par les populations hunniques, ... Derniers bans de ces Huns devenus européens, les Hongrois ont recueilli dans leurs livres tout ce qui pouvait servir à la glorification d’un homme, qu’ils regardent comme un père et dont le nom ouvre la liste de leurs rois.” Arany e mellé oda írta: „Ezt tagadják a mi új magyarjaink!”

így szövi-fonja mondáit a nép is. Most is alapkövekre épít, de azokat is faragja, formálja; ha azt vennénk el munkáiból, mit képzelete épített, az egész semmivé válnék. Összetöri a krónikákat, hogy kiolvassza belőlük a mondai elemet s új, művészi remekké öntse terve szerint, képzeletéből pótolva, ami hiányzik. Már maga a kiválasztás, mit vegyen föl, mit hagyjon el, az elképzelt művészi cél szerint történik; a krónikákat mondatról-mondatra kezébe veszi, megforgatja: ad-e valamit képzeletének a mű tervébe? Atila halálának több okát tudják a krónikák, azt is, hogy egy katonája műve, azt is, hogy Aëtiusé; Arany azt választja, amelyik legszorosabban folyik a meséből, a jellemből és a helyzetből. Összeférközteti Ranzanus ellentmondó híradásait, egyiket a másikkal palástolja, s a tett elpalástolására építi a cselekvény fejlődését. Mindez pár szónyi adat, a képzelet fejleszt ki. Az első taghoz csak a hatalom megosztását és Buda halálát adja a krónika, nehezen összeférő két mozzanatot; a költő úgy alkotja a jellemeket és az események fejlődését, hogy természetesen jusson e végponthoz. Ennyiben kerüli a „mese improvisatiót”, így rendezi az anyagot, visz bele lélektant, logikát, fejlődést, alapeszmét, elmélete szerint; de a mellett bőven van helye a képzeletnek. Csaba történetének az alaprajz szerint tíz énekéből az I., VII. és X. épül hagyományon, mindössze három. A közbeeső rész úgyszólván egészen a képzeletre maradt, s ebből is termékeny mozzanatok mentek át *Buda halálá*-ba.

Az elgondolás most szorosabbra van fogva, kevesebb személlyel, mégis eleve-nebb, mélyebb; hátrább szorul Detre s az idegenek cselszövése, egyéni, érzelmi indokok váltják fel Krimhild lelkében. A költő most világosabban látja, hogy a húnok viselt dolgait hazai krónikáink „a külföldi íróktól egészen eltérőleg adják elő” s „bennök az ősi hagyomány töredékére ismerhetünk” — írja ez időben iskolai irodalomtörténetében. Az egész magyarabb, több mondai szál van beleszöve. Thierry történeti Atillája több mondai vonást ölt magára, s azok a költőnek „el-árujják, hogy részint a néphagyományból vétettek” (u. o.).

A Nibelung-ének Krimhildje is átváltozik a magyar krónikák alakjává. Toldy Ferenc meglátta, hogy Atila „udvarának leírása krónikáinkban eltér a szemtanú Priscusétól, ... s tiszta népies felfogást tanusít” (i. m. 40. l.); Arany ismétli, hogy pazar fénye olyan, „mint azt csak a nép szabad képzelődése szokta festeni regéiben”. Eltűnnek a Priszkoszból magyarított nevek; Torda, Zoárd, Bulcsú, Szemere lépnek helyükbe, a névtelen jegyző krónikájából. A mondai mellett fenntart a költő némi epikai hagyományt is: Hajna neve, mint Háboré, *Zalán futása*-ból való, Delilán (= Deli-lány) Zrinyiesen hangzik; de maga is alkot szépeket, mint Ara és Tavaz.

Ha teheti, a részletekben is örömet támaszkodik tanulmányra; ez belemeríti a kor hangulatába, új meg új részleteket tár föl előtte, fokozza láttató, elevenítő erejét. Keveháza nagy temetésére, Krimhild palotájára ki tudna pusztá képzeletből annyi korszerűt és festőit költeni, mennyit a följegyzések adnak? Riedl számos példával bizonyítja, mily jelenítő, valóság-hitelesítő erő van abban, ha Visegrád grádicsáról szólva, a költő egy pillantással fölméri hosszát; úgy tetszik,

mintha ott járt volna, s egyszeribe magunk is látjuk. Nem rideg számadat ez, melyet munka közben keres elő a költő; az ily apróságok olvasmányaiból felszívódtak emlékezetébe s a kellő pillanatban előteremnek. Ha Etele székét említi, elébe veti, hogy arany, mert Kézaiból tudja, s így látja maga előtt; az aranyos sátrat is onnan ösmeri. Megbecsült ilyen apróságot is, mert képzelete józan, mondhatni reális. Maga mondta:

Mindig marad — ha a fejére áll is —
Őnála valami vaskos, reális. (*Bolond Istók*, II. 119.)

Vörösmarty képzelete előtt víziók lebegnek; eposzai hőseit és cselekményét is fölemelik a földről. Arany képzelete világosan látó és láttató. Szolgáló szelleme a pontos megfigyelés. Fejtegette, hogy „a teremtő képzelet ... igazán szólva nem ,teremt’, — nem hoz elő új képzeteket a semmiből, hanem az észrevett, megfigyelt régiékből rakja azokat össze: alkot”.¹⁸³ Megfigyelései oly pontosak, hogy az emlékezés, a képzelet tökéletesen tudja felidézni. Egyetlen igével szemléletessé teszi, hogy a boglárokon, „csillagzott” a gyertya fénye. (*Dalás idők* II. dolog. II. én.) Pillanatnyi jelenségeket úgy ír le, hogy látjuk. Mikor Buda sátrait bontják, az egész sietséget ott látni e képen:

Fáklya futó fénye éjjel is ott jár még,
S bukdosik egymásban sok fekete árnyék.

Ilyen részletek az életet hordozzák magukban. Különös gonddal alkotja képzelete — természetesen — embereit. Kétséges volt a felől, „hogy a tehetség, emberi viszonyokat, tapasztalás segítségével nélkül, mintegy eleve (a priori) tetszés szerint kombinálni, bárkinek is nagy mértékben adatott volna”; s biztosítani kívánja magát „a veszély ellen, nehogy minden áron újat keresve, szörnyeknek adjon lételt”.¹⁸⁴ Már a nép-eposz első gondolatánál azt írta Petőfinek, hogy az ősi vér „a magvetők igénytelen gubája alatt rejlik”.¹⁸⁵ Őket viszi vissza Atilla korába, velük népesíti be udvarát. Atilla és Buda osztozása, haragja hasonló mai falusi esetekből van felnagyítva. A viselkedés, a külső szinte egészen megmaradt. Detre elgondolkozta épúgy „döföli a porba hosszú kardja végét” (I. dolog.), mint a vén gulyás „az ónos botot”; Detrének az van kezeügyében, ennek ez. — Csaba, lóról lepattanva, huszárosan „meglapogatja” sörénye alatt a paripa nyakát; Bence, ha megállnak, gondviselő kézzel megrángatja lovai üstökét, mai kocsis-módra. Az ily tipikus mozdulatok nagyon igazak, s egészen közel hozzák az alakot.

¹⁸³ *Zrinyi és Tasso* bevezető fejtegetései során.

¹⁸⁴ *Zrinyi és Tasso* bevezető fejtegetései során.

¹⁸⁵ 47. febr. 28. [*AJÓM* XV, 59. (41. sz.)]

Alakjai annyira szeme előtt élnek, hogy lelkiállapotukat mozdulataikon látja. Tar Lőrinc a viadal előtt azt kérdi az unatkozó Tolditól: „Mi bajod, levente, hogy oly *nagyokat lépsz*”. Drámai képzelet ez, mely ennyire szeme előtt látja a belső világ kifejeződését, mintegy színpadi instrukciót. Képzleti képe annyira világosan áll előtte, hogy önmagából továbbfejlík, mozdul; így tűnnek elő olyan meglepő, élethű vonások, mint a fiait sirató Ráchel festése közben ez:

Olykor lehajtja melle bimbait,
Csiklándva mintegy alvó fiait.

Annyira beleéli magát alakjaiba, hogy érzéki érzéseiket magán érzi, ha nem épen testileg, az emlékezet vagy képzelet segítségével. Másképp nem tudná oly érzékelhetően éreztetni Atilla felindulását, hogy „vére – Zúgó patakokban ömlött a fejére; Mint malom örvényzett két füle...” – vagy Krimhild vágyát, mikor „minden erén futkos szerelem hangyája”. Egészen beleköltözik alakjai lelkébe, az ő felfogásuk szerint látja a természet képeit is. A nap lementéről Ali küldötte azt mondja Szondi apródjainak: a nap vállát bíbor kaftán fedi; Hunor és Magyar pedig úgy látják, hogy a lemenő nap „tüzet rakott a felhőben”, mint a magukféle pásztor este. A Zács-balladában egészen magára veszi a régi énekes érzését. Nem hiába kívánta meg a költőtől az „önbeleélést”!¹⁸⁶

Toldi-ról úgy beszél Arany, mint aki szemtől-szembe látta, s hallgatóinak apróra lefesti az Előhangban, a hangját is hallja, fegyvereit, még csizmáját is leírja, alakja mindig előtte is marad.

Minden igaz költő előtt meg-megjelennek olykor képzeletének alakjai, de ilyen beleélés szinte páratlan. Vörösmarty is elmondja *Zalán futása*-ban:

Lelkem előtt lobogós kópiák és kardok acéli
Szegdelik a levegőt; villog, dörög a hadi környék.
Látom, elől kacagányos apák s heves ifjú levették
Száguldó lovakon mint törnek halni, vagy ölni.
Zászlódat látom, Bulcsú...

Nagyjában az a kép ez, mint *Csaba* előhangjáé. De itt csak ellágyult képzelődés, a költő maga is annak vallja; *Csaba*-ban is a képzelet kezdi szólni a látomást, mégis valódi jelenetté elevenül.

Arany a maga beleélési módjának egész lelki folyamatát feltárja. 1855-ben több tanártársával kirándult a Nagykőröshöz közeleső Tetétlen pusztára s benyomása-it leírta egy költeményben (*A tetétleni halmon.*)¹⁸⁷ Lelkében ekkor a hún eposz

¹⁸⁶ Dózsa Dániel *Zandirhám*-jának bírálatában.

¹⁸⁷ Szilágyi Sándor: *Arany János Nagy-Kőrösön*. – *FL*, 1882. – 249. és 266. sz.

új tervei zsonganak; a versben nyomról-nyomra lehet követni a költő génuszát, amint a valóság partjáról a képzelet hullámaira száll. Van itt egy csapott tetejű domb, a Pengyom; Szabó Károly, Arany tanártársa, azt vitatta, hogy ez az Anonymus Teteuetlen halma, hol Árpád sátra állt, a hagyomány szerint (Anonymus XXXVIII.). *Zalán futása* többször említi e „kis domb”-ot; ellátni innét a Tiszáig, ide látszanak Abony és Törtel tornyai. E történeti táj megihleti a költőt s szeme előtt vissza változik a múltba. Amint megáll a dombon, előbb csak tudatában merül föl Árpád emléke, mindjárt látja onnan széjjel tekinteni, az ő szemével nézi a tájéket, a vidék történelmi képet ölt: legelő ménes ropogtatja a füvet, már sátrakat is lát, közöttük sürgő daliákat; mulatozásuk közben ősi dal zendül Csabáról, távolabb egy-egy vezér vágat; egy kanász kürtje szólal — a Lehelé. Így alakítja ki a valóság elemeiből a maga képzeleti világát. Haraszti Gyula e költeményben látta „Arany egész epikai költészetének kulcsát.”¹⁸⁸ „Amely költőnél — úgymond — a való és képzelet ily könnyen egymásba játszik, annál érthető, ha a régi idők emléke is a jelennek, a mindennapi életnek vonásaiból alakul egybe”. Tolnai Vilmos nyomon követi az egész beleélési folyamatot, még az ige-időekben is a képek megszálló közeledését. Árpádot még múlt időben említi, de hamar jelenbe tér, sőt az elmúltat jövendőnek veszi: holnapra várja az alpári csatát. A kürtszó felriasztja, a jelen képeire émed, de a meghatottság tovább rezeg lelkében. A képzelet megelevenítő munkájának tükre e költemény. Tolnai méltán érzi „azt a szétszakíthatatlan kapcsot, mellyel Aranynál a valóság és képzelet össze van kötve, ... mely az olvasóban is mindig határozott képeket ébreszt”.¹⁸⁹

Tolnai éles szeme azt is észrevette, hogy e költemény iker *Csaba Előhang*-jával; csakhogy az *Előhang*-ban a külső benyomást az elmerülés pótolja, a térbeli szemléletet időbeli váltja fel. A költő maga idézi föl a képeket, szeme a múltba mered, megelevenül a ködök országa, elébe kelnek a hajdani képek: vágató ménes, kürtök riadása; Csaba alakja, a közeli harc előérzete itt is. De a költő most látomásai közepett marad.¹⁹⁰

Ily beleélés nem jó mindennap, az „ihlet perce” az. Felvillantja a képzelet tündérpalotáját egész lehető szépségében, aztán eltűnik s józanabb napokban fáradtsággal kell visszaidézni. „Perc a tiéd, egy perc, az isteni!” (*Az ihlet perce* c. költ.) „A tárgyias költeményhez tárgy kell — írja a költő Tompának — és a mi több, bővülés a tárgy iránt, az pedig nem jó minden füttyentésre”¹⁹¹ (54. jún. 23.). Nem tud dolgozni, ha „a lélek nem hajtja”.¹⁹² (Tompának, 54. szept. 24.) A képzelet munkája

188 Haraszti Gyula: *Arany János. — Modern Könyvtár*, 123–125. sz. 19. l.

189 Tolnai Vilmos tanulmánya: *It*, 1915. évfolyam.

190 Az *Előhang* keletkezését Tolnai e két költemény hasonlósága alapján a II. dolgozathoz kapcsolja, mintha egy évben született volna Tetétlen leírásával; — mintha művészi másolat volna, a művész saját kezétől. Csakhogy a II. dolgozat versmértéke más.

191 [AJÖM XVI, 448. (639. sz.)]

192 [A levél nem szept. 24-én, hanem 27-én íródott; uo., 485. (664. sz.)]

pedig olyan erős nála, hogy felindulással jár s az exaltatio izgalmára kimerülés következik. „Lassúk a lélek szárnyai, hamar kifáradnak”, „nem mindig vagyok alkalmas szellemi foglalkozásra”¹⁹³ — írja, épen nagy epikai tervei idején (Tompának, 54. szept. 27.). Egy időben kerüli is a költészettel való foglalkozást, „mert a képzelődést különösen ártalmasnak tapasztalom”¹⁹⁴ (Tompának, 53. nov. 22.). „Félek magamat exaltálni, mert a kimerültség, mely rá következik, borzasztó”¹⁹⁵ (Tompának, 54. okt. 18.).

Ez időtájt anélkül is testi gyöngeség és idegesség gyötri. A csendes tanári lakban egy nagy lélek belső küzdelme folyt; küzdelem a sorssal, a nehéz időkkel, a mostoha körülményekkel, melyek gátolják a tehetség szabad röptét, küzdelem önnön költői terveivel.

Így történik, hogy annyi nagy töredék gyűl fel körülötte, *Bolond Istók*, a *Daliás Idők*, *Csaba*, s annyi félbenmaradt kisebb költői beszély is: *Édua*, az *Öldöklő angyal*, *Csanád*, *Perényi*. Michel Angelo örökké vívódó génuszára kell gondolnunk e sok nagyszerű torso mellett, ez örök küzdelmet látva, ez öntépő harcot a tökéletességért. Lelkében óriás tervek rajzanak, folyvást gazdagodva, újjászületve, alakot váltva; — nincs a világon még egy ily dús epikus, kinek lelkében ennyi nagy alkotás közben ennyi kiforrott terve jegecülne; soká viaskodik velök, mint Jákob az angyallal: „nem bocsátlak el, míg meg nem áldasz!”, de a megélhetés gondja, a köznapok egyhangúsága s a fáradt test korán kezdődő gyengülése felmorzsolják erejét. Ez években írja önéletrajzában (1855): „Egyszerű élet ez, de még sem nyugodt, csendes, mint némely gondolná: folytonos küzdés, melyben én voltam a gyöngébb fél. — ... így lettem, mint munkáim nagyobb része, *töredék*”.¹⁹⁶

193 [Uo.]

194 [Uo., 340. (572. sz.)]

195 [Uo., 493. (670. sz.)]

196 [Uo., 564. (704. sz.)]

VIII.

Arany a tanári széken. — Tankönyvei: olvasókönyve, irodalomtörténeti és poétikai dictatuma. — Életmódja, hangulata. — Kisebb költeményei és a balladák; megjelenésük és fogadtatásuk. — Tudományos dolgozatai. — Akadémiai tagsága. — Lapot készül indítani; Pestre költözik.

Nagy-Kőrös nem hozta meg a költőnek a várt nyugalmat. Helyzete évekig bizonytalan; még anyagi gondjaitól sem tud megszabadulni. „A mindennapi szűkiséget is, kabátos embernél, nehezen pótoló jövedelem nagyon parlag kilátást nyújt egy családnak a jövőre ... az embernek, míg bírja a dolgot s vagy alólrul, vagy felülről jövő véletlen meg nem fosztja kenyerétől, addig 600 forint, miből csaknem 200-at ad szállásért, tüzelőért: azontúl ,nagy a világ: kolduljatok’, mint egy scot ballada zengi.”¹ (*Edward. — Tompának, 53. május 23.*) Az egyháztanács folyvást emeli a fizetést, 53-ban 600-ra, egy év múltán 650-re, némi didactrum is jár, amivel 55-ben már 700-ra számítja jövedelmét;² de mit ér, hogyha „3 frtos kenyeret eszünk, 12—14 pftos fával tüzelünk”,³ — mint sógorának írja (54. jan. 21.). Otthoni földjének csekély bérét is elköltik, mert „Kőrösön ide s tova az ingét is megeszi az ember”⁴ (u. a., 53. aug. 16.). Irodalmi munkássága keveset pótol. „Vásárra”, „kenyerért” dolgozni nem tud, ismétli többször. (Ercseynek, 53. márc. 2. Tompának, 54. szept. 27.)⁵ Az különben is keveset lendít. Császár *Keveházá*-ért négy aranyat küldött, *Jóka ördögé*-ért Friebeisz tizenöt forintot.⁶ Felesége példás gazdasszony; „soha szeretőbb, gondosabb nőt költőnek nem adott végzete” — mondja e zord

1 [AJÖM XVI, 226. (507. sz.)]

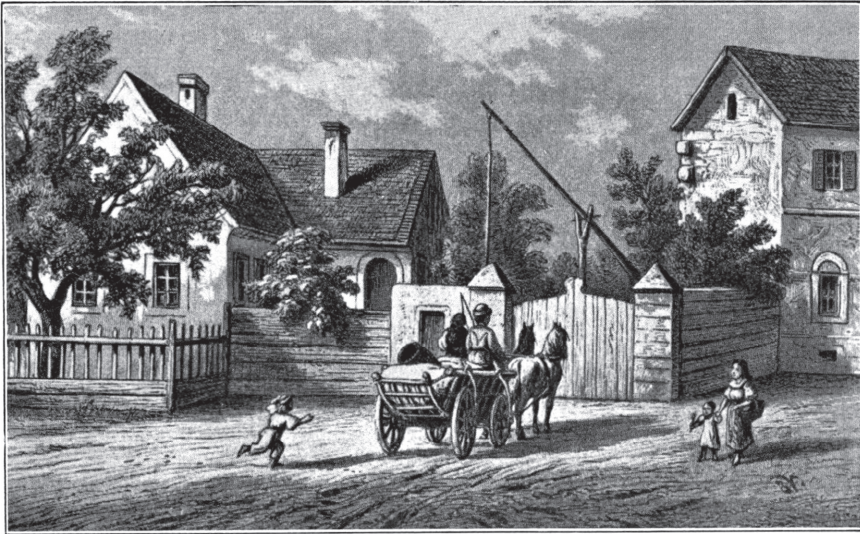
2 Benkó, 54., 72., 80., 120. l. — Az adatok Arany leveleiből is kiolvashatók; az utolsó adatról Ercseynek, 55. jan. 17. [Uo., 528. (689. sz.)]

3 [Uo., 380. (592. sz.)]

4 [Uo., 286. (540. sz.)]

5 [Uo., 181. (472. sz.); 485. (664. sz.)]

6 Cs. 52. dec. 10. [Uo., 129. (426. sz.)]; F. 53. május 21. levele [Uo., 221. (505. sz.)], kiadatlanok. Császár egész taksát állított fel a versekre: 5 stróféig 3, 8-ig 5 pft, 10-en felül 10 ft a díj.

ARANY JÁNOS LAKÓHÁZA NAGYKÖRÖSÖN. A mellette látszó emeletes épület a gymnasium.
Rajzolta Szél Farkas, Arany tanítványa.

évek szemtanúja, Szilágyi Sándor.⁷ Nehezen esik bármit megvonnia férjétől, gyermekeiktől. „Jól éltek, kávéztak” — tartotta róluk az akkori felfogás.⁸ A háztartáson azzal kíván könnyíteni, hogy kosztos diákokat tart, Laci szobájában; Hajnal békési esperes többször hálálkodik levélben a gondosságért, melyben fiát részesítik; Elekes András, Garai Sámuelné szintén. Arany hálás volt feleségének gondossága- és dolgosságáért. 1876-ban egy beszélyt olvasva, aláhúzza benne e sorokat: „Az életharc rám nézt nagyon kemény volt, s szívem mélyében meg vagyok győződve róla, hogy ha nőm nem áll vala oldalam mellett, minden bizonnyal vereséget szenvedek, mert ebben a háborúban a nem harcolók nagyban befolyanak a végeredményre.”⁹ E néma hála fölér egy szép szerelmi költeménnyel.

Főképp gyermekeik sorsán aggódnak, még az állás véglegesítése után is. „Valami azt súgja, gondoskodjam a jövőről és én még csak most kezdek”¹⁰ (Tompának, 54. szept. 24.). Szeretne egy pár köblös földet „ragasztani”;¹¹ Kőrösön erre gondolni sem lehet, „oly drága a fekvő vagon”; sógorát kéri, hogy otthonn tartsa szemmel az eladó földeket. Erre tartogatja *Toldi* új kiadása díját, de „föl kellett szedni

7 *Nemzet*, 1882. okt. 23.

8 Debreczeni István cikke a *N-Kőrösi Arany János Társaság Évkönyve*-inek III. kötetében.

9 Debreczeni Ferenc közlése: *A. J. széljegyzeteiből*. — *ItK*, 1923. — A beszély Belényesi Gáboré: *Bözsi és Bözsi*, a *Budapesti Szemlé*-ben, XI. 345.

10 [AJÖM XVI, 486. (664. sz.)]

11 Ercseynek, 53. aug. 16. [Uo., 287. (540. sz.)]

A REMETE-LAK A GESZTI KERTBEN.
Mészöly rajzfestménye.

házi szükségre, mert a fizetés nem adta ki”¹² (Ercseynek, 56. jan. 12.). Erre szánná *Toldi esté-jét* (Tompának, 54. szept. 27.)¹³. „Semmit sem óhajtok inkább, mint szegény szalontai kunyhómat, hogy ott megint oltogathassak procul negotiis”¹⁴ — írja Tompának (54. május 8.).

Nehezükre esik idegen fedél alatt lakni. Otthonn „a maguk szegénységében” éltek; most alig egy év múltán már költözködni kellett. A Beretvás-féle lakást megkedvelték. Egy jó szomszédjuk volt ott, Kupai Kovács Mihály; véggel pedig a telek Gubodyék portájára rúgott, akiknek hasonló korú gyermekeik voltak; a fiatalok a kerítésen át jártak egymáshoz, játszani. Csakhogy ez a szállás nem

¹² [Uo., 666. (779. sz.)]

¹³ [Uo., 485. (664. sz.)]

¹⁴ [Uo., 428. (624. sz.)]

ígérkezett tartósnak. A költő már 54 tavaszán aggódva írja sógorának: „Szállásunkat most ősszel nem, tavasszal minden esetre változtatnunk kell. Ezt nem öröme tesszük...”¹⁵ (Ápr. 25.) Irtózik ettől a „cigány-élettől”. „Most is úgy megsajnáltam egy kollégámat (vagy benne magamat), — beszéli Tompának — látva, hogyan sétál Szent-György reggelén, egy podgyászos kocsi után, magas kalapban, Zrinyiben. Ezt itt csak a professor és zsidó teszi.”¹⁶ (54. május 8.) Szerencsére éppen megürült az eklézsianak egyik háza, „az iskola tövében”, amelyben azelőtt az öreg Fitos lakott;¹⁷ ide költöztek Aranyék 1855. április havában. „Nincs oly nagyszerű, mint a másik, de mégis több kényelmet ad falusi szabású embernek — írja Tompának. — Kert is van egy kicsi.”¹⁸ (55. jún. 8., kiadatlan részlet.) Ez ugyan csak akkora, hogy ha egy szekér végigmegegy az utcán vagy a kert alatt, az egészet ellepi a por; a kút sem igen győzi az öntözést. De ismét maguk lakják az egész portát. (Ercseynek, 55. jan. 17.)¹⁹ A ház két zöld zsalugáttal ablakkal néz az utcára; az ablakban muskátli, sárga viola: a serdülő Juliska virágai. A ház előtt léckerítés; két kőoszlop között deszkakapu, mellette „kis ajtó”, tovább néhány lépésnyi deszkaberena. Az épület közepén tornác ugrik ki az udvarra, melyre egy lombos eperfa vet árnyékot, mint otthon; csonkjá még ma is él. Arany az egyablakos udvari szobában szokott dolgozni, hátrább esik egy harmadik szoba, külön bejárattal az udvarról, ez a Lacié; világosságot az ajtóba eresztett üvegablakon kap. Ha diákpajtásai Lacihoz mennek, az ablak alatt lehajolva, lábujjhegyen surrannak el, hogy az „öreg urat” ne zavarják. Ha szerét ejthetik, beleskelődnek a szobába, a tömzsi íróasztalra, melyen rendbe rakott könyvek állanak; egyiknek-másiknak sikerül Laci jóvoltából megszerezni egy-egy eldobott papírszeletkét; így maradt fenn *Csabá*-ból három sor, Tegnér *Frithiof*-jából hat sornyi fordítás, s még két kis foszlány, melyeket Benkó könyve végén közöl. Akkoriban szokott kedvtelésük volt a diákoknak, hogy karikás-ostorral csergettek; de a költő háza körül nem háborították a csendet, még a kert alatt sem.²⁰ A ház ma már nem áll; 61-ben lerombolták, telkének egy részét a kibővített iskola-épület foglalta el. A költőnek egyik lelkes tanítványa, Szél Farkas azonban lerajzolta, rajzát még 1860-ban közölte a *Vasárnapi Ujság*. — Itt lakott a család, míg csak Kőrösön maradtak.

Lassanként az iskola sorsa is rendbe jött, azzal együtt a tanárok állása.

15 [Uo., 482. (662. sz.)]

16 [Uo., 428. (624. sz.)]

17 Benkó, 76. l.

18 [AJÖM XVI, 569. (706. sz.)]

19 [Uo., 527–528. (689. sz.)]

20 A leírás adatai több helyről vannak véve: Ágai Adolf: *Apróságok Arany Jánosról*. — *Egyetértés*, 1882. 295. sz.; Benkó, 76., 97., 98. lap; Biczó Pál: *Közvetlen visszaemlékezések Arany nagykőrösi életére*. — *A nagykőrösi Arany János Társaság Évkönyvei*, III. kötet, 1927–28. — Szél Farkas rajzát a Ráth-féle nagy kiadás is közölte, a *Hátrahagyott iratok* IV. kötetében.

Az első években a gimnázium sok zaklatásnak volt kitéve, a hatóság egyre több és több követeléssel állt elő. Kőrös igyekezett rendre mindennek megfelelni, csakhogy a nyilvánosságot elnyerje; a város ehhez kötötte alapítványait s e nélkül visszavonta volna,²¹ de bizony még 53-ban is „a lét, nem lét kérdése lebeg felettük”.²² A hatóság még a bajusz- és szakállviseletbe is beleszólt; Arany is lenyírta szakállát, rövidebbre csípte bajuszát, „megelőzendő a parancsot, mely már Kecskeméten varakozott expedícióra”²³ Csak a kormány által engedélyezett tankönyveket volt szabad használni; állandó igazgatót kellett választani: Wargát; a tíz tanár mellé még kettőt követeltek;²⁴ e székekre Szilágyi Sándort és Losonczy Lászlót hívták meg Kecskemétről.²⁵ Részletesebb önéletrajzot kívántak a tanároktól, irodalmi munkásságukra kiterjedőn; Arany ezt oly nyíltan megvallotta, hogy megdicsérték érte.²⁶ „Némelyikünk ellen személyes kifogás is forog fenn”²⁷ — írja Lévainak (53. május 28.). Szász, Mentovich, Szilágyi ezek. „Sajnos látni, mikép hagy az itteni egyháztanács magukra és sorsukra oly embereket, kiket előbb bálványozott ... a nélkül, hogy az illetők csupa félelemből, csak kérni is merészelnének mellettük.”²⁸ (Lévainak, 53. jún. 10.) E hidegséget Szász zokon is vette, s kész volt átköltözni Kecskemétre tanárnak,²⁹ utóbb mégis Erdélybe ment papnak, özvegy édesanyja és testvérei közelébe. Jánosi szintén elment.³⁰ Arany fejében is megfordult, hogy „megelőzze a zimankót”, — „de ismét azt gondolám, hadd menjen! eligazodik az magától”³¹ (Tompának, 53. május 23.). Mentovich ellen a kifogás elaludt, Szilágyi Sándort azonban eltiltották az újságba-írástól; a többiek ideiglenesen megerősítették,³² de mindnyájukat cenzúrának akarták alávetni; ettől Arany tartott: „nem lesz-e bizonyos egyének irányában külön utasítás?” — akkor mehet haza „borjukat nevelni.”³³ Ily viszonyok közt bizony kedvetlenül „vonja az igát”. „Idomítottak, dressíroztak, abrichtoltak. De még

21 Lévainak, 1853. május 28. [AJÖM XVI, 233. (510. sz.)]

22 Lévainak, június 10. [Uo., 240. (516. sz.)]

23 Tompának, 52. dec. 1. [Uo., 123. (422. sz.)]

24 Lévainak, 53. május 28. [Uo., 232. (510. sz.)]

25 Lévainak, 53. jún. 10. [Uo., 241. (516. sz.)] — Ercseynek, 53. júl. 21. [Uo., 268. (527. sz.)]

26 Lévainak, 54. ápr. 22. [Uo., 419. (618. sz.)] — A tanárok személyi adatainak felterjesztését a hatóság már 52-ben megkövetelte. Arany rövid bejegyzését a táblázatba közölte Benkó, 36. l.; nagyobb önéletrajzát szintén Benkó adta ki, a többi tanárokéval együtt, a nagykőrösi főgimn. 1907–908. évi *Értesítőjében*.

27 [Uo., 233. (510. sz.)]

28 [Uo., 241. (516. sz.)]

29 Arany Tompának, 53. Mihálynap. [Uo., 312. (557. sz.)] — Ercseynek 53. szept. 27. [Uo., 311. (555. sz.)]

30 Ercseynek, 53. nov. 21. [Uo., 336. (570. sz.)]

31 [Uo., 224. (507. sz.)]

32 Szilágyi Sándorra nézve l. Benkó 62.

33 Tompának, 53. júl. 28. [AJÖM XVI, 123. (422. sz.)] A vizsgálatra készülni szándékozott; 55. júl. 21. azt írja Tompának: „Vagy leteszem a vizsgát, vagy nem. Első esetben bajosan mehetnék Gömörbe, el lévén foglalva előkészületekkel”. (Kiadatlan.) [Uo., 123. (422. sz.)]

most sem vagyok egészen hámba való” — panaszkolja Szilágyi Istvánnak (54. márc. 9.). Később megnyugszik; „a vizsgálatról még csak beszélnek, rendelet nincs; s aztán lesznek kivételek, például, aki szakmájában irodalmi hírnevet vívott ki magának. Hallottam valamit róla, hogy engem az utóbbiakhoz számítanak odafenn és megkímélnék”³⁴ — írja sógorának (54. jún. 21. és Tompának, 53. május 7.). Úgy is történt. A pesti kerület iskolafelügyelője Mikulás Dániel volt, gömöri születésű magyar ember; elébb Bécsben szolgált a közoktatási minisztériumban s ott megnyerte gróf Thun bizalmát.³⁵ Sok helyütt gyűlölték hivatala miatt, Léway is keserűen emlegeti; a kőrösi iskola iránt, azonban tűrhető jóindulattal volt. 53-ban meglátogatta, s oly jelentést terjesztett föl, hogy „a tantestületben kitűnő és általánosan elismert szakférfiak vannak”. Aranyról 55-ben azt jelentette: „Der Unterricht ist einem Manne anvertraut, der alles mögliche thut und wirkt zur Emporhebung der Muttersprache.”³⁶ Fel is mentették a vizsgálatról; mint Tompának írja: „8-an — ‚als wirkliche Lehrer’ — vagyunk elismerve, azok t. i., kik már 1848 előtt is tanítottunk”; szalontai conrectorságát tudták be; „egyébiránt személyes jóakaratra is kellett a dologba folyni”.³⁷ (55. nov. 4., kiadatlan.) Ezzel véglegesen megerősítik állásában; az iskola is elnyeri 53-ra a nyilvánossági jogot, — elsőnek a protestáns iskolák közt — s érettségi vizsgálatokat tarthat.³⁸ 55 őszén, a megszűnt gazdasági iskola helyébe, tanítóképezdét állítanak.³⁹

Még ezzel sincs vége minden bizonytalanságnak. 1855 végén új rendelet lát napvilágot, hogy a vallástan és magyar nyelv kivételével hat év alatt fokozatosan minden tárgyat németül kell tanítani. „Akkor pedig jóéjszakát professorság”⁴⁰ — írja Tompának (55. jan. 16.). A tanári kar felterjesztéssel élt a rendelet ellen; megírását Aranyra bízták. Kifejtette, hogy az iskola növendékei tiszta magyarajkúak, sem otthon, sem a városban nem hallanak német szót; így bármily alapos tanítás útján sem vihetik annyira, hogy akármely tárgyat németül tanulhatnának.⁴¹ A tanári testület a föllebbezést egy szó változtatás nélkül terjesztette föl s foganatja lett. Csak a Vaterlandskundét kellett volna azután németül tanítani, de, Szilágyi szerint, abban sem sokra mentek.⁴²

34 [Uo., 445. (638. sz.)]

35 Rövid életrajzát l.: *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése*. Szerkesztette, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Angyal Dávid. E kitűnő jegyzetek közt van jellemezve Mikulás, az 537. lapon.

36 Angyal D. fenti kiadványában.

37 [AJÖM XVI, 633. (758. sz.)]

38 Benkó, 61. l.

39 *Nagy-Kőrös monographiája*, 393. s köv. l. — Levél Ercseynek, 55. okt. 19. [AJÖM XVI, 630. (755. sz.)]

40 [Uo., 526. (687. sz.)]

41 Benkó, 81–82. l.

42 Szilágyi Sándor cikke Arany halálakor a *Nemzet*-ben, ugyanő a *Magyar Hírlap*-ban, 1896. dec. 25.

Ily feladatokat órá szeretnek bízni kollégái. Mindjárt az első évben fölkérték az iskolai törvények új fogalmazására; kéziratát ma is őrzi a gimnázium. Szigorúak ezek; a lecke-mulasztásra, rendtelenségre és hanyagságra börtönt és vesszőzést szabnak; a börtön nem jelent mindig carcerbe zárást, néha csak az iskola épületét nem szabad elhagyni; a botbüntetés megszegényítő, mert a többi diák előtt hajtják végre. A büntetés e módjai a régibb törvényekből öröködték át; azelőtt még a ruhaviseletet is megszabták. Arany törvényei enyhítettek a régi szigorúságon: a büntetés kiszabását esetenként a tanári testület belátására bízta. Tiltják a dorbézolást, szerencsejátékot, káromkodást, adósságcsinálást; öröködnék a tanulók erkölce fölött. Különösen szigorúan büntetik a közrend megzavarását; ezzel a politikai tüntetésektől akarják visszatartani s következményeitől megóvni az ifjúságot.⁴³ Tanártársai később a könyvtárt is órá akarták bízni, de erre nem vállalkozott, még úgy sem, ha a rendezést mások végzik el.⁴⁴

Elég dolgot adott neki lelkiösmeretessége a tanításban. A felső osztályokban tanított magyar nyelvet és irodalmat, az V.-ben latint,⁴⁵ sőt az első évben görögöt is, a III. és V. osztályban, mert egy tanárra 17 óra esett hetenként, s ha főtárgya ennyit ki nem töltött, más tárgyból kellett pótolnia. Az első évben a VII. osztály főnöke volt, később állandóan az ötödiké.

Legelső óráját a VII. osztályban tartotta, egy délelőtt. „Nagy szélű, puha fehér kalappal, akkor divatos, sárgának mondott, de inkább meghatározhatatlan színű, őszi-téli nem hosszú kabátban s zöldes színű nadrágban jött — nyakravaló nélkül, spanyol szakállal — írja szemtanúként egy volt tanítványa.⁴⁶ — Az osztály nagy figyelemmel várta és hallgatta, távozása után is mély csend volt pár percig, azután pedig általános öröm nyilvánult.” Az V. osztályban azon kezdte: „Üljenek le és ismerkedjünk meg egymással”. Sorra felszólította s egyenként szemügyre vette a diákokat; egy hét múltán valamennyiöket ismerte név szerint. A névsorolvasás után rögtön rátért a tanításra. „Én már megismertem önöket, most ismerjék meg maguk a görög betűket.” Az alfa, béta ismerősebb volt; a gammát úgy magyarázta: olyan, mint a magyar nagy F, csak hogy nincs fúró a közepén; ilyen hasonlatokkal igyekezett diákjainak eszökbe vésní a betűk alakját.⁴⁷ Latinból Liviust olvasták s Ovidius *Átváltozásai*-t. Még a latin fordításra is előre készült, jegyzeteket készítve magának.⁴⁸ Beosztását és tanítási módját maga írta le Lévaynak,

43 Ez iskolai törvényeket közölte Benkó, 27–36. lapokon.

44 Benkó, 80. l.

45 Benkó szerint (21. l.) latint a VII.-ben. A latintanítást Benkó könyvéről az *Irodalomtörténeti Közlemények*-ben (VIII. 117.) megjelent ismertetés cáfolja, azzal, hogy a latint ott Ács tanította. E bírálatot Szilágyi Áron írhatta, kinek testvére tanítványa volt Aranyak. Ez adatot Benkó maga is helyesbítette (u. o. 248. l.), de kétségtelen, hogy Arany latint is tanított; maga írja Lévaynak, 58. febr. 24. [A.JÖM XVII, 161. (979. sz.)]

46 Benkó könyvének bírálatában, *ItK*, 1898. 116–121. l.

47 Benkó, 146–147.

48 Benkó, 146–147.

aki ekkor szintén tanárkodott Miskolcon, s útbaigazítást kért tőle.⁴⁹ Magyarból „az ötödikben verstant és irálytant gyakorolnak”, ezt a szót alá is húzta, s jobban is megmagyarázta. „Semmi ſ-ok, semmi szabály nem tanittatik. Veszem az olvasókönyvet: egyik órán (két óra egy héten) verset, a másikon prózát olvastatok. A vers olvasásakor figyelmeztünk a formára: mérték, rím, vers-alakok mind így gyakoroltatnak be. A mértékes versek begyakorlása tekintetéből egyet-mást minden (az olvasókönyvben előforduló) alakból könyvnelkülöznök is. Így jobban megragad. Fenszóval scandálják az osztály előtt. De hogy szajkó beszédhez ne szokjanak, ugyanazon darabot szavalva is felmondják.” Szavaltak minden két hétben, s a szavatról néhány szóban bírálatot mondott. Azt nem szerette, ha az ő versét szavalták, vagy ha példák során azokra hivatkoztak; ilyenkor azt szokta mondani: „hagyjuk ezt, találunk elég példát jó költőknél”.⁵⁰ Prózai olvasmányánál előbb a helyességet vizsgálták, azután az ékességet. „Trópusok, figurák, a mint valamelyik előfordul, figyelem tárgyai lesznek.” Kéthetenként házi dolgozatot írtak.

A VI. osztályban három órát tart hetenként; egy szavalás-, felolvasásra jut, kettőn irodalomtörténetet tanít. Ezt, a történeti felosztás után, a legújabb koron kezdi (1772). „Ez könnyebb a gyerekeknek, mint a *zumtuchel*, vonzóbb is.”⁵¹ „Magolni való könyv, kézirat itt sincs.” Csak felolvasatja az írók életrajzát s felkérdi; apróságok megjegyzését nem kívánja. „Az irodalmi állapotok általános rajzát ... kiegészítem szóval.” Minden íróból példát olvastat.

A VII. osztályra marad a régiebb irodalom. „A súlypont itt is a felolvasásokra esik”; begyakorolja diákjait a régi nyelvbe.

Hivatalosan Lonkay olvasókönyve a tankönyv, de Arany nem tartja jónak, örömeztőbb veszi kezébe Toldy *Példatár*-át. Tanártársai jobbára magok írják tankönyveiket; Szász számtant, Mentovichsal és Jánosival lefordítja Schödler *Természetkönyv*-ét; Weiss földrajzi kézikönyvet ír, Szilágyi történelmit, Warga egész sereg mindenfélét. Véglegesítése után Arany is szövetkezett Szilágyi Sándorral egy olvasókönyv szerkesztésére. A kiadásra Heckenast vállalkozott, ívétől 17 frt 30 kr. tiszteletdíjat ígérve. Ötven-hatvan ívre számították, két kötetben; 1854 végére le is írtak negyven árkuat. (Ercseynek, 55. jan. 17.).⁵² A tervet az előszó ismerteti, melyet Arany írt; Mozart *Deutsches Lehrbuch*-ját (1853) vette mintául, alkalmasint az engedély biztosabb elnyerése kedvéért; csak egy s más tekintetben tért el tőle: az elméleti fejtegetéseket nem elől adja, „egy rakáson”, hanem az egyes fajok előtt, az általános fogalmakat pedig a könyv végén. E széptani részt külön, önállóan állítja össze. Az olvasókönyv a műfajok egymásutánjában Mozart nyomán jár, még az *Ilias*-ból vett mutatványokkal is. Az elbeszélő költészeten kezdve,

49 Aranyaknak 58. febr. 24. kelt levele. [AJÖM XVII, 159–162. (979. sz.)]

50 Benkó, 141. l.

51 Ezt az eljárását indokolja *A nemzeti versidom*-ról írt értekezésének elején.

52 [AJÖM XVI, 528. (689. sz.)]

a népmeséből emelkedik a monda, mítosz és legenda körébe; idekapcsolták a történetírást, — ebben segíthetett Szilágyi; a világtörténeti cikkeket Bajzából vették. Ennyi lett volna az első kötet tartalma. A második az elbeszélő költészet ifjabb ágai, a regény, beszély és költői beszély után az idillen át tért volna a balladára és románra; ezek vezetnek a lantos költészethez, ének, dal, himnus, óda felé, innen az epigrammra, „mely majd egy dalnak, vagy ódának, majd egy szatírának nyújtja mageszmétjét”. Így jutni a görög és római epigrammán át a tankölteményhez, majd a szatíra, paródia, travestia fokain át a víg eposzhoz, melynek „itt s nem az eposznál van helye, az elemeknél fogva, melyek lényegét teszik.” Ez után következett volna a prózai levél, az értekezés, szónoklat, végre, tetőpontul, a dráma. — Ily finoman fűződnek egymásba a műfajok, rokon vonásaiknál fogva. Arany megjegyzéseivel kitűnő könyv lett volna, ha abba nem hagyják. Ercseynek ugyan 55 elején ezt írja: „Egy kötetre valót be is adunk e hó végén”⁵³ — (55. jan. 17.),⁵⁴ — de Heckenast még 56 nyarán is sürgeti, nehogy más eléjük vágjon; Arany biztatja is,⁵⁵ de a könyv sohasem készült el. Maradt fenn jó néhány ív Arany kezeírásában, minden oldal szépen körülkeretezve, gyöngybetűkkel írva, mintha rézmetsző véste volna, s ezek még az első kötetbe való szemelvények: a halotti beszéd, ima Jerney *Magyar nyelvkincese* nyomán, részlet a Margit-legendából és biblia-fordításokból, a kódexekből a *Régi Magyar Nyelvelmékek* után; a Pannónia megvételeéről szóló ének; Szent Katalin verses legendája, Zrínyi *Szigeti ostromá*-nak részletes tartalmi kivonata, szemelvényekkel; külön lapon Etédi *Magyar gyász*-ának ismertetése. Az egyes olvasmányok alatt mindenütt pontos magyarázat; némely szöveg újabb helyesírással, más szorosán a régi szerint; a Krisztus szenvedéséről szóló, Winkler-kódexbeli éneknek vers-sémája is fel van tüntetve. Szójegyzék is van a régi szavakról; ez lett volna az első kötet vége. Aligha terjesztették föl; különben mint maradtak volna ez ívek Aranyánál? Talán a második kötetet várták hozzá. Arany ahhoz is gyűjtötte az anyagot; felvette Szemere Miklósnak *Kedvteléseim* c. „gyönyörű versét”, s néhányat Tompa regéiből (Tompának, 54. nov., kiadatlan részlet)⁵⁶; de azután letett az egészről, s kárba hagyta veszni addigi munkáját. 57-ben már Szilágyi Istvánt biztatja: „Kialtó szükség még egy magyar olvasókönyv: nem volna kedved összeállítani egyet? Nekem volt szerződése Heckenasttal, protestáns olvasókönyvre, de belefáradtam, abba hagytam. Nincs itt hozzá elegendő könyvtár, kivált miután a tervbe a régibb irodalmat is fel kellett volna venni. Most Heckenast nem tudom kivel csináltatja.”⁵⁷ (57. dec. 3.).⁵⁸ Az irodalom

53 [Uo.]

54 Ercsey leveleinek kiadásában így van: be is adtunk, ez nyilván sajtóhiba; 17-én nem lehet azt írni, hogy „a hó végén beadtuk”.

55 Heckenast levelei aug. 23. és szept. 13., kiadatlanok. [AJÖM XVI, 743. (834. sz.); 760. (844. sz.)]

56 [Arany levele az AJÖM szerint december 1. után keletkezett; Uo., 569. (706. sz.)]

57 [AJÖM XVII, 132. (958. sz.)]

58 Arany előszava Szilágyi Sándornál maradt fenn; ő adta ki a *Fővárosi Lapok*-ban (1882. 266. sz.);

történetét Toldy könyveiből tanította; a régibb irodalmat *A magyar nemzeti irodalom története*-ből (2 kötet, 1851–52). Kézi példányában zárjelek közé fogta a nehezebb részeket, mintegy kézikönyvvé rövidítette. Ez azonban csak a mohácsi vészig megy; azontúl Kisfaludy Sándorig *A magyar költészet története* (1854) a vezérfonala; ennek bőséges anyagát erősen meg kell rostálni. A legújabb korra nézve még Toldy sem nyújtott rendszeres feldolgozást, csak beszédei és kritikai dolgozatai foglalkoztak vele. E hiány és a tanítás egysége rábírta Aranyt, hogy maga állítson össze egy kis irodalomtörténetet, csupán saját tanítványai használatára. E jegyzeteket kiadta Pap Károly⁵⁹ s bevezetésében részletesen kimutatta, hogy Toldy Ferenc két könyvét veszi alapul, kivált az ó- és középkorra nézve; őt követi a felosztásban, az alcímekben is, innen meríti adatait, a művelődési állapotok vázlatát, a nyelvtörténeti részt, példáival együtt; felfogásban is alig tér el tőle. Maga is azt írja Gyulainak: „Az irodalomtörténetet kéziratból tanítom de ... az nem egyéb, mint Toldy igen rövid extractusa”⁶⁰ (58. dec. 22.). Jóformán csak átírja Toldy könyvét könnyebb, világosabb nyelvre, régebbi rövidítése szerint. Itt-ott viszont bővíti, egyrészt a *Magyar költészet története*-ből (ez mutatja, hogy compendiumát 1854 után, állása véglegesítése után szerkesztette), másrészt saját ismereteiből. Egész korával együtt vallja a hún-magyar rokonságot; egy lap papíron a közös rovásírás betűit is lerajzolja; idézi e résznél Thierryt s Ipolyit, Priszkoszra bővebben hivatkozik, mint Toldy; említi a zagyvabeszédű Zerkót is, kire Toldy csak a költészet történetében tér ki; Arany úgy nézi tréfáit, mint a bohózat őseit, „milyen népünk lakodalmi verseiben ma is feltalálható”. A hún-mondakör ismertetésén megérzik saját tanulmánya s költői elgondolása is: nem tagolja széjjel annyira, nagyobb tagokat fog össze; rámutat, hogy egyes részeit hazai krónikáink „a külföldi íróktól egészen eltérőleg adják elő”, s egyetért Toldyval abban, hogy ezeket csak a nép ajkán élt monda tarthatta fenn. Különösen Atilla „udvarának pazar fénye olyan, mint azt csak a nép szabad képzelődése szokta festeni” (Arany 9. § 5., 6., — Toldy 40–43. l.); a Csaba-monda is „független a külföldi hagyományoktól”. A király-mondakört megint kevesebb tagra bontja s Toldytól függetlenül figyelmeztet Thuróczi megelevenítő leírásaira.

Nagyjában Toldy nyomán jár az új-korban is; — mint Pap Károly finoman jellemzi: „annyi didaktikai finomsággal a tárgyalásban, annyi közvetlenséggel az írók és törekvéseik, a műfajok és műformák bemutatása körül, hogy a Toldy különben is szétszórt anyagát mintegy újonnan látszik fogalmazni. A mellett lép-ten-nyomon érzik, hogy a mit mond, egyszersmind a saját közvetlen benyomásai

újban Pap Károly: *Arany János Irodalomtörténete* c. kiadványának becses bevezetésében. Szilágyi Sándor azt írta, hogy a könyvet nem engedélyezték; de akkor Arany is így írta Szilágyi Istvánnak.

59 *Arany János magyar irodalomtörténete*, közzéteszi és bevezetéssel ellátta Pap Károly. *Olcso Könyvtár*, 1911.

60 [AJÖM XVII, 262. (1055. sz.)]

és szempontjai alapján is mondja, mintha ítéletei sem lennének egyebek, mint a dolgok természetéből folyó véletlen találkozások a Toldyéival”.⁶¹ Erősen válogat a tenger anyagból. Az új-korban általánosabb csoportokat állít fel, az első részhez hasonlóan; külön mutatja fel koronként a nyelv fejlődését; ismertet minden nemzeti törekvést: a nyelvünk jogáért folyt küzdelmeket, a színjátszás hőskorát, a Nemzeti Színház és a Múzeum megalapítását. Külön csoportosítja a folyóíráások ösmertetését, a műprózát, a tudományos irodalom fejlődését, a Tudós Társaság és a Kisfaludy-Társaság föllállítását. A legújabb kor irodalmát három nagy körre osztja: a lantos, elbeszélő és drámai költészet körére; ítéletei itt saját ízlésén alapulnak. Nem tér ki a legújabbak ismertetése elől sem; az iskolák rossz szokása éppen az élő és olvasott írókat szokta mellőzni. Ismertette Petőfit, „mint irányadójt a legújabb magyar lyrának, melynek feladata volna *nemzetien népszerű* lenni”. Védelmet adott a lábrakapott gáncok ellen, kiemelte tanultságát, érdemét a magyar ritmus fölismerésében; tanította, hogy „nincs költőnk, ki a nemzeti nevet annyira megérdemelné”, s hogy e mellett Petőfi „nemcsak a magyar nemzet, hanem az egész világ legjelentékenyebb költői közé tartozik”. Petőfinek egy ő hozzá írt levelét is bevitte az osztályba, hogy kezeírását lássák. Magyarázatai alatt „kezdetben kissé vontatott volt a beszédje, de ha belemelegedett, simább lett és gyorsabb” — írja Ágai.⁶² Mikor Petőfiről szólott, halvány arca kigyúlt, szeme ragyogott; megtörtént vele, hogy könnye is kicsordult.⁶³ Más élő költőkről is beszélt, Vörösmartyról, Tompáról, Keményről és Jókairól. Hosszan magyarázta Csokonait, Vörösmartyt, Zrínyit; egész órán át *Bánk bán*-t, mint a drámai nyelv példáját, mely a helyzethez, a személyek indulatához alkalmazkodik s benne a jellem folyvást fejlődik, a cselekvény halad.⁶⁴ E kis vezérfonalat eleinte, régi szokás szerint, a lecke-órán tollba mondta tanítványainak, később odaadta kéziratát egy-egy jobb tanulóknak, s a fiúk otthon másolták le.⁶⁵ A szöveg folytonosan bővült, fejlett; vé-

61 Bevezetés, 34. l.

62 (Ágai Adolf) Porzó: *Apróságok Arany Jánosról. — Egyetértés*, 882. 295. sz. Aranyról mint tanárról több volt tanítványa közölte megfigyeléseit, emlékeit, mások is sok apróságot szedtek össze. Az alábbi cikkekre a következőkben csak a szerző nevével fogunk utalni:

Szilágyi Sándor: *Arany János Nagy-Kőrösön, és A. J. tanári pályája. — FL*, 1882. 249., 266. sz.

Bessenyei Ferenc: *Emlékezések Arany Jánosra. — Ellenőr*, 1878. 104. sz.

Hahn Adolf: *Adatok Arany János tanársága idejéből. — EPhK*, 1883. 44. l.

Komáromi Lajos: *A. J. mint tanár. — Magyar Tanügy*, 1883. I.

Vermes I.: *Adalékok Arany tanári működéséhez. — Orsz. Tanáregyl. Közlöny*, 1884. 462.

Bíró Sándor: *Arany János Nagy-Kőrösön. — EPhK*, 1907. 503–507. l.

Baráth Ferenc: *Az Arany-családról. — VU*, 1901. 47. sz.

63 Benkó, 142., 155. l.

64 Szász levele 59. márc. 17. [*AJÖM* XVII, 280–281. (1074. sz.)]; Arany Szásznek, 59. márc. 19. [*Uo.*, 282–283. (1075. sz.)]

65 Az eredeti kéziratot Arany, mikor Nagykovácsról eltávozott, Szilágyi Sándornak adta, ki tanszékén utóda lett; ő közölt belőle először egy részletet Arany halálakor. Tőle a kézirat nagyobb része Ágaihoz került és elveszett. Benkó és Dézsi is közölnek egyes részleteket. A diákok által másolt

gül Petőfi és Tompa műveinek 58-i kiadására is hivatkozik. A magyarázat állandóan megtoldotta a szűkszavú vázlatot. Arany, amint tanítani kezdett, mindjárt (nov. 26.) írásban kérte az iskolai választmánytól a *Régi Magyar Nyelvemlékek* s a *Nemzeti Könyvtár* megszerzését, a tanítás céljára;⁶⁶ ezeket sűrűn ki is vette az iskola könyvtárából; épúgy Toldy *Handbuch*-ját, a magyar írók Ferenczy- és Danielik-féle életrajzgyűjteményét, Tóth *Szavalmányok* c. kötetét, Tatay *Költészeti és szónoklati remek*ek c. könyvét évről-évre 54-ig, mikor már készülõ olvasókönyve példáihoz fordulhatott; késõbb is Dayka, Dugonics, Baróti Szabó munkáit, Kazinczyt, Garayt; több klasszikust, eredetiben és fordításban; Blair Hugó esztétikai és retorikai leckéit többször.⁶⁷ Ha szerét ejthette, egy-egy régi könyvet bevitt az osztályba, megmutatni, hogy legalább kívülrõl lássák. P. Horváth Ádám-ról szólva, a „De mit töröm fejemet...” dallamát is eldudolta, könnyedén.⁶⁸ Tompának *Az én lakásom* címû versét, mikor megjelent, mindjárt felolvastatta a VIII. osztályban, s maga is együtt nevetett a fiúkkal.⁶⁹

A VIII. osztályban, fõkép az ujonjött diákok kedvéért, az irodalom legújabb korát ismétlik, „de nem annyi olvasással, mint a VI.-ban”. „Két órából egyik erre fordítatik — és 3–4 hetenkint szaválásra... Másik órán széptani elemzés foly. Nem szoros systematikus rendet követek, de a szép fõbb osztályozását — és a költészeti nemek megkülönböztetését kívánom”.⁷⁰ Az iskola 53–54. évi *Értesítõ*-je errõl így számol be: „A szépszépségek elemei. Purgstaller nyomán, de példákkal bőven felvilágosítva”. Megkövetelte ezt az *Entwurf der Organisation der Gymnasien*. A piarista Purgstaller (Palotay) József egyetemi tanárnak *A bölcsészet elemei* c. mûvében volt egy szakasz, *A szépmûtan alapvázlata*; azt 52-ben kiadta tankönyvül. Arany kezén forgott példánya megvan a Csonka torony Arany-szobájában; a szöveg zárjelekkel megrövidítve, sok példa beleírva. E mellett használta Arany Greguss kis könyvét: *A szépszépségek alapvonalai*-t (1849); ezt is ott õrzik; néhány hely alá van benne húzva, s a humornál példaképpen odaírva ceruzával, mi szerinte „a humort legtökéletesebben kifejezi”: az „anekdoton” a kárvallott szõllõsgazdáról, melyet *Bolond Istók*-jába is átvesz (II. 7.).⁷¹ Késõbb e két könyv nyomán maga állí-

példányokból állította össze s adta ki az egészet Pap Károly. Bevezetése minden idevágó kérdést tisztáz; õ említi, hogy a 70-es évekig ez maradt a tankönyv a körösi iskolában, de két helyen beiktatták Arany munkásságát. Érdekesen mutat rá Pap Károly, hogy e jegyzeteket a legújabb korra vonatkozóan Toldy is felhasználta, 64-ben kiadott irodalomtörténetében, Imre Sándor is a magáéban (1865), sõt akadt, aki csekély változtatással saját neve alatt az egészet közreadta.

66 Benkó, 25–26. l.

67 Huszár György: *Arany János könyvei Nagy-Körösön*. — *It*, 1913. 549. l.

68 *BH*, 1882. 300. sz.

69 Benkó, 142. l.

70 A Léwaynak írt levélben, 58. febr. 24. [*AJÖM* XVII, 160–161. (979. sz.)]

71 Egy volt tanítványa, ki 58/59-ben az V., következõ évben a VI. osztályba járt, úgy emlékezik, hogy a humorra példának a fazekast hozta fel, ki feldõlve szekerekkel, így sopánkodott: Ejnye, ejnye! soha se láttam ennyi tört cserepet! — „*A. J. tanár úr*”. — *BH*, 1882. 300. sz. okt. 31.

tott össze jegyzeteket. Mindezt Pap Károly állapította meg, s a jegyzetek kiadására is készül.⁷² Arany kéziratában csak az általános rész maradt fenn, mely az alapfogalmakat, rövidsége mellett is alaposan, forrásai mellett is némi önállósággal tárgyalja. Egy rövid fejezete arról szól: „A szépet meghatározni nehéz”; a művészi szépet végül így határozza meg: „az idomban és idom által kifejezett eszme”; az eszme „nem lehet más, mint az igaz és jó”. „Szép eszme igaz és jó nélkül nincs, de az igazat és jót lehet *széppé tenni* a kifejezés által.” Ez alapja egész esztétikájának, — ez az alapja minden esztétikának. Erre építi fel később, szerkesztő korában, felfogásának részleteit, amint bírálati-, iránycikkei- és üzeneteiből látni. Úgy látszik, eleinte szélesebben készült indulni; fennmaradt egy kézirati lap, mely az építészeti stílusokat ösmerteti röviden. Lévainak már azt írja: „Oly alkalmazott aesthetica, mely minden művészetre kiterjed, vagy oly theoretica, mely csupán szemlélődéssel lakik jól, — nem ily korú, olvasottságú ifjakhoz való”.⁷³

„Az alkalmazott rész” — mint Lévainak írja — „a költészeti nemek megkülönböztetése”,⁷⁴ vagyis poétika. Ez csak idegen kéz írásában maradt fenn; a másolatban a ragok, egész szavak állandó megrövidítése arra vall, hogy dictandó írták. Gyulai hallott e kézitról s Kolozsvárra menvén tanárnak, kérte barátját, iratná le neki; Arany azt válaszolja: „Ékesszólás- és költészettanra nekem kéziratom nincs; könyvet sem használok. Semminemű stilsticai szabályokat nem tanultatok, hanem részint az olvasókönyvből, részint másból is olvastatva, ilyenkor mondom meg, a mi eléjön, trópust, figurát stb.”⁷⁵ (58. dec. 22.) Poétikája a tervezett olvasókönyv sorrendjét követi, egyébként önálló, tele becses megjegyzésekkel. Legbővebben az eposzt magyarázza; Homér és Virgil mellett a magyar eposzokon kívül felemlíti a Nibelung-éneket, Miltont, a *Lusiádá*-t, az olasz eposzokat, még Klopstock *Messiás*-át is. Külön fejtegeti a jellemzést, megkülönböztetve az epikai és drámai jellemet; magyarázza a csodálatost, a machinát. A költői beszélyt úgy különbözteti meg, hogy abban „nem annyira az események fontossága, mint a cselekvő személyek viszonyai, érzelmei, szenvedélyei érdekelnek.”⁷⁶ Kitűnő kis poétika ez; Pap Károly szerint ezt tanították még a hetvenes évek elején a pesti református főgimnáziumban; Zsilinszky Mihály szarvasi tanár korában engedélyt kért, hogy *A széptan előcsarnoka* c. füzetébe, „e közkézen forgó kézirati kis aesthetikából” vehessen át példákat (1871. május 18., kiadatlan levél); kiérezni hatását Baráth Ferenc, Arany volt tanítványa, elterjedt kis *Aesthetiká*-jából (1872).⁷⁷

72 Pap Károly mindent tisztázó értekezése: *Arany széptani jegyzetei*. — BpSz. 925. jún.

73 [AJÖM XVII, 161. (979. sz.)]

74 [Uo.]

75 [Uo., 262. 1055. sz.]

76 [AJÖM X, 553.]

77 Pap Károly: *Arany János magyar irodalomtörténete* bevezetésében (17–20. l.) közli e széptani jegyzetek fejezet címeit, ismerteti felhasználásukat.

A leckeórákat pontosan megtartotta. Ha valamelyik barátja Pestről vagy vidékről látogatóba készül hozzája, előre megírja, mely napokon lesz néhány szabad órája, s rendszeren ünnepre invitálja. Egyízben diákjai elkértek tőle egy órát; „Ha szerencsésnek érzik, hogy leckét ne tartsunk, elmehetnek” — mondta. Leckéin nagy csend és figyelem van. Ha valaki mozgolódik, elég egy tekintetet vetnie arra felé. Egyszer egy vásott — nem kőrösi — diák úgy forgatta ujján köves-gyűrűjét, hogy a napsugár róla Arany szemébe csapódott. Arany ránézett, annyit mondott: Pimasz! — és kiment az osztályból. Ezzel úgy megbélyegezte a neveletlen suhancot, hogy nem volt maradása Kőrösön. A hibát minden feddésnél megszegyenítőbben tudta büntetni. Egyszer a házi-dolgozatok közül felolvastat egy feltűnően jó verset; az egész osztály elámul: társuktól nem vártak ilyet. Arany aztán magyarázni kezd a lírai versről, s egyet felolvastat példának egy könyvből. A fiúk felfigyelnek: ráösmernek a házi-dolgozatul hallott versre, a tettes elvörösödik szégyenében, kitörő hahota a büntetése.⁷⁸ — Megértette az ifjúságot; nem ítél el minden ártatlan csínyt. Ágai beszéli, hogy mikor „elejébe járt”, a nagyobb diákok neszét vették egy rendeletnek, mely el akarta tiltani a pörge kalap viselését. A fiúk — honnan, honnan nem — összeszedtek egy pár elviselt köcsöggalapot, a tanteremben a katedra mellett egymás tetejére rakták, oszlopba. Belép Arany, rövidlátó szeméit összehúzza, úgy közeledik az alkotmányhoz; amint felismeri, elneveti magát. A rendeletből utóbb nem lett semmi.

Ha kellett, kemény is tudott lenni. Volt a VII. osztályban egy jóra való fiú, kit tanárai és társai egyaránt kedveltek. Egyszer kiderült róla, amit addig nem tudtak, hogy zsidó. Eltitkolása esett-e latba, elég az hozzá, az osztályban elverték. Közben betoppan Arany. A fiúk helyökre ugrálnak, csend lesz; — Arany szelíden végignéz a megvert fiún s csendesesen kimegy az osztályból. Másnap, harmadnap hiába várják órára. A diákok küldöttsége elmegy érte, bocsánatot kérni. „Olyan osztályt, mely valakit a vallása miatt bánt, én nem tanítok” — ez a válasz. Másnap új küldöttség kopogtat, be sem eresztik. Végre a többi tanárt kéri fel közbenjárásra. Nagy lecke volt ez a szilaj ifjagnak, talán felnőtteknek is.⁷⁹

Egy-egy szavának nagy súlya volt. Ágai beszéli: egyszer azzal intette őket: „Igyekezzenek, mert emberre van szükség.” Többet értettek ebből — mondja —, mint egy nagy beszédből.

A leckeóránál terheesebb ránézve a dolgozatok javítása. Erre sokszor panaszkodik; így Tompának: „Iskolánk nagyon megszaporodott: borzasztó a corrigendák (dolgozatok) tömege”. Százhatvan házifeladatot javít végig kéthetenként; „azonban örömet teszem édes anyanyelvünkért”. (55. jan. 16.) S mily megfontolt ebben is! Három tételt ad föl egyszerre, vegyest könnyebbet és nehezebbet, hogy

78 Benkó beszéli; 144–145. l.; könyvének bírálója is tud az esetről; *ItK*, VIII. 1898. 117. l.; u. ott Benkó válasza a fiú nevét illetőleg, 247–48. l.

79 M. B. *Arany János és a zsidó fiú*. — *PH*, 1882. 13. sz.

minden tanuló tehetsége és kedve szerint válasszon.⁸⁰ Volt köztük verses kidolgozásra alkalmas is. „Versre is adok fel tárgyat, buzdítom őket, de nem kényszeríték senkit, hogy verset írjon.”⁸¹ (Lévaynak, 58. febr. 24.) Sokszor adott fel oly tárgyat, mely magát is foglalkoztatta; Arany László dolgozat-füzetei — árkuspapírból kétrét hajtva s cérnával összefűzve — három évről fennmaradtak, ezekben van történeti párhuzam Árpád és Szent István közt, leírás Eger ostromáról, vers Botondról, Szondiról, az V. osztályban; a VII.-ben Csaba mondájáról, a VIII.-ban Hunyadiról kell írni.⁸² A gondos professzor nemcsak a helyesírási, nyelvi hibákat javíttatja ki egyig, hanem a tartalmat, a felfogást is bírálja, s szemét egyetlen logikai hiba, túlzás vagy tévedés sem kerüli ki. Laci fia az özönvíz leírásában azzal színezgeti a Noé bárkájabeli összeférést, hogy ott az állatok nem bántják egymást, „a macska rá sem néz a lyuk mellett játszó egérre”; — „hol a lyuk az özönvízben?” — kérdezi a széljegyzet. Ha egy hiba későbbi dolgozatban ismétlődik, szemére téríti a szerzőnek: „megrőttem már ezt a hibát”. Fiának vers-gyakorlata rendszeren „jól foly”; egyszer azonban azt írja: „Mindenben a nagy Teremtő — Kezére ismerünk rá, — Az ismeretével pedig — Tisztelete együtt jár,” — e szabad asszonánc mellett az a megjegyzés: „Az ilyen csak akkor lesz szabad, ha Petőfi leszesz”. A hibás felfogást egy-két szóval helyreigazítja; így mikor fia a lőpor feltalálását hasznosnak nézi. Megrovását néha tréfával fűszerezi. Gyöngye verse alá egyik diák odakanyarítja nevét: „X. Dániel, poéta”, amivel a poétái osztályt akarta jelezni; a piros tinta azt kérdi: „Dani! poéta?” (Biró.) Ily javítás volt a „kevésbbé” hibás írásánál az „egy b — kevésb” szójáték. Dömötör Jánossal esett meg, hogy hexameterében „komisz érzést” mondott; „ez a komisz nagyon komisz” — figyelmezteti az intelem.

Ily javításokkal öli ideje javát éveken keresztül. Méltán fakadt ki Gyulai: „Ha Carlyle Burnsról szólva felkiált, hogy egy oly költő számára, kihez hasonlót századok is aligha fognak szülni, a világ más hatáskört találni nem tudott, mint hogy csempészekkel és kocsmárosokkal veszekedjék, accise-illetékeket szabjon ki és sörs hordókat bélyegezzen: vajjon nem sóhajthatunk-e fel mi is, hogy egy oly költőnek, minő Arany volt, kihez hasonlót szinte századok is aligha fognak szülni, ily vesződségek közt kellett eltölteni életét, melyek természetével nem igen hangzottak össze: pörös felekkel kellett veszekednie, tanulók stilyakorlatait kijavítnia...”⁸³

Bármily nyűg ez a költőre nézve, mégis megdicséri az osztály naplójában, aki „a rendes feladaton kívül egész drámákat, költői beszélyeket, több verset, balladát” ad be. Az ilyenekről sokszor írásbeli bírálatot adott; novella- és színmű-kísérletben az indokolás szükségét hangoztatja; jóakarattal buzdít, de „tegye el három

80 Arany László egyik fennmaradt iskolai füzete hátlapján így, hármásával vannak följegyezve a feladatok; Benkó is írja ezt, 158. l., Komáromy is.

81 [AJÖM XVII, 159. (979. sz.)]

82 Benkó közli az 1858/59 tanévi dolgozatokat 159. l., — a Latin „stílusokat” Hegedűs Endre volt tanítványa őrzi. (Biró.)

83 Ercsey: *Arany János életéből* c. kötetének előszavában.

évre”.⁸⁴ Az ő hatásának lehet betudni, hogy diákjai kézzel írott szépirodalmi lapot indítottak (1852–53) *Hajnal* címen, 54-ben *Szűnórák* lett a címe, utóbb szerényen *Gyom*-ra akarták változtatni, mire Arany megjegyezte, hogy a gyomot irtani kell, nem szaporítani. A lap az önképzőkört pótolta, mit 1861-ig nem volt szabad alakítani. E kis újság balladapályázatáról is Arany mondott ítéletet írásban (1855-ben).⁸⁵

Nagy része volt abban, hogy keze alól oly sok kiváló ember, annyi jeles stiliszta került ki: fia, Arany László, Szilády János (Áron testvére), Hajmási (a későbbi Tolnai) Lajos, a regényíró, Almási-Balogh Tihamér, Dömötör János, Baráth Ferenc, az esztétikus, Háhn Adolf, Petőfi kiadója, Szél Farkas, a szerencséskezű könyvbarát.

Tanárok és diákok között sokban patriárkális volt a viszony. Ács Zsigmond meg-megrántotta egy-egy jobb diák gallérját: „Jöjjön el hozzám, uram-öcsém!” – s könyvet meg jótanácsot adott nekik. (Biró.) Arany is pártjukat fogta, ha sor került rá. Történt, hogy egy szorgalmas, de nehézfejű diák az érettségén nem tudott felelni; a Schulinspector hallani sem akart róla hogy bizonyítványát kiadja, ámbár tanárai pártolták. A meghasonlás mindkét félre kényelmetlen volt. Kollégái Aranyt kérték meg, legyen szószólója a fiúnak. Megtette; Mikulás meghatva nyújtotta kezét: „Én becsülöm önöket; nyugtassanak meg, hogy a fiú megérdemli a bizonyítványt, akkor kész vagyok aláírni.”⁸⁶ Ilyen tekintélye volt hatósága előtt s ennyire szíven viselte diákjai sorsát. Kiment majálisukra, elnézte mulatozásukat;⁸⁷ a serdülő Laci pajtásai házához is jártak; tanítványai szerették; János- és Juliánna-napon rázendített náluk az ifjúság zenekara. (Ercseynek, 57. márc. 12.)⁸⁸ Barátságos modora mellett is nagy tekintélye volt diákjai előtt, „de hogy mekkora költői nagyság, arról nekünk, tanulóknak, nem igen volt tudomásunk” – vallja meg Baráth Ferenc.

Tanártársaival jó egyetértésben él; óráközökben kész a tréfára, versenyt adnak fel egymásnak talányokat Mentovichcsal. Mentovich *Charivari*-t rajzol a kollégák mulatságára. Az első szám Szilágyi Sándort ábrázolja, fürdőkádban ülve; „Szelekyt – így csúfolták szélességéért – a kormány meg nem erősítvén, vasas fürdőben erősíti magát”. E tréfát Arany mindjárt megírja Tompának; „efféle boldonságok köztünk napirenden vannak s néha jót nevetünk legalább, ha egyéb örömünk nincs az életben”⁸⁹ (55. nov. 4., kiadatlan.). Máskor Lengyel Dániel kerül sorra, a természetrajz tanára, mert állattömő eszközöket szerzett, de – mint Arany Kovácsnak írta, aki nagy állatkitömő – „a farkas sehogy sem akar kitömve

84 Két ily bírálatát közölte Háhn Adolf: *Adatok A. J. tanársága idejéből.* – *EPhK*, 1883. VII. 44. l. – Másokat Duys Sándor volt tanítványánál megőrzött megjegyzéseiből közölt a *Pesti Napló*, 1913. jún. 22. *Arany János mint versbíró.*

85 Kiadva *ItK*, 1898. évf. 117.

86 Szilágyi Sándor a *Nemzet*-ben, 1882. okt. 23.

87 Benkó, 57.

88 [*AJÖM* XVII, 38. (890. sz.)]

89 [*AJÖM* XVI, 634. (758. sz.)]

felállani”.⁹⁰ Egyszer csak ott terem a tanári szoba asztalán a rajz: a nagyehető tanár, rakott asztal mellett, „állattömési működésben.”⁹¹ (Tompának, 56., a szünnepok elsőjén.) A költő még akkor is emlegeti e tréfákat, mikor Mentovich elhagyja Kőröst. „Ily jó kedély nagy jótétemény volt ránk.”⁹² (U. o.) Arany néha *Contra-Charivari*-t rajzol, Mentovich gúnyjára, aki szeret azzal dicsekedni, hogy ott volt a szabadságharcban; egy rajzon fegyverét, elhányva, futtában kiáltja: Utánam, vitézek! — Egyszer megjárta: soká időzvéen a fizikai szertárban, rázárták az iskola kapuját s ő a kerítésen mászott át Aranyék udvarába; „legjobb az egyenes út” — mondja a kép aláírása.⁹³

Eleinte eljár a tanári összejövetelekre, s e fesztelen körben el-eldúdolja kedves nótáját: „A vasvári verebek — Sok malomba járnak...” 53-ban még verses-köszöntőt rögtönöz Fodor Gerzsonra, kinél híres jó konyha volt, a nőtlen tanárok, Mentovich, Szilágyi, Salamon, odajártak étkezni (Bíró L.); magát is „tiszteletbeli professornak” hívták. Nála tartja disznó torát 55-ben Szilágyi Sándor, amelyre „egy bocskoros poéta Alkalmatosságra írott verseket” viszen magával. Distichonba foglalja a tanári kart,⁹⁴ máskor egyenként lefesti őket egy-egy strófában.⁹⁵ Egy pár év múlva kezd elmaradozni e baráti estékről. Pedig kollégáiból egész kis költői és irodalmi kör volt körülötte. Az ötvenes évek első felében Mentovich, Losonczy verskötetet adtak ki Szász vers-fordításainak első gyűjteményét; Szilágyi Szabó Károllyal együtt sajtó alá adta Balla Gergely nagykőrösi krónikáját, az 1700-as évek derekáról való följegyzéseket; Szabó Thierry *Atilá*-ját fordította és Sophoclest; Szilágyi Erdély irodalomtörténetén dolgozott. Arany sohasem beszélt készülő munkáiról s nem is mert tőle kérdezősködni senki.

Ha nincs dolga az iskolában, minden idejét otthon tölti (Ercseynek, 55. jan. 17.).⁹⁶ A diákok, ha átleskelődnek az iskolaudvarról a deszkakerítés hasadékain a professzor úr mindennap tisztára sepert udvarára, ott látják az udvaron járkálva vagy a kis kertben babrálgatva, derekán átkötött hosszú „Schlafrock”-ban, fején kék bojtos piros házi sipka, melyet kis húga, Ercsey Sándorék leánya kö-

90 VU, 907. 21. sz.

91 [AJÓM XVI, 727. (819. sz.)]

92 [Uo. 728.]

93 Néhány rajzot Szilágyi Sándor tett el. (Benkó 89–91. l.)

94 Benkó közli az előbb említett verset, 85–88. l., a distichont is, 91. l.

95 Szilágyi Sándor emlékezetében mindössze három sor maradt meg:

Weisz barátom, azt a foltot,
Amely tavaly még nem volt ott,
Viseld egészségesen.

(MH, 1896. dec. 25.)

96 [AJÓM XVI, 527. (689. sz.)]

tött.⁹⁷ Vagy szobájában ül, házi dolgozatokat javítva; ritkábban saját munkái fölé hajolva. Szokásaiban korán öregessé vált. Pedig az ötvenes évek derekán még „derék, mondhatni szép férfi volt” – írja Ercsey Sándor (40. l.), ha Barabás 48-i rajzához képest a fiatalságot letörölte is arcáról az élet. A körösi évek alatt vállban meghajolt egy kevéssé, homlokára redők rajzolódtak. Arca színe sárgás; céloz is rá *Aranyaimhoz* versében. Pesten barátai irigylik jó falusi színét, mert ott a sok lőtás-futásban kipirul; „itthonn, ha szobában ülök, bizony sápadt legény vagyok én rendesen”.⁹⁸ (Ercseynek, 56. okt. 3.). Haja, sűrű hosszú bajsza fekete és fényes (Ágai). Szeméről azt írta Baráth Ferenc: „Soha se láttam felnőtt embernél oly végtelenül jóságos s oly nagy gyöngédséget kifejező szemeket, melyeket rendszerint valami fátyol-féle takart, mint érett gyümölcsöt a hamva, s csak ha valami kedves, tréfás dolgot mondott, csendesen, szelíden: akkor villant elő egy pillanatra a belső tűz zsarátnoka, s csodálatos édes, derült fénnel ragyogta be arcát.”⁹⁹ Eny nyire emlékezetökbe vették vonásait tanítványai.

Délutánonként, lecke végeztével, négy óra után, rendesen kísétál az akáccal sűrűn benőtt temetőbe, mely olyan volt, akár egy erdő; egyetlen árnyas hely a város közelében. Verset is ír róla, az itteni sétához illő borus gondolattal; Szász szintén, kinek felesége, Iduna, itt van eltemetve.¹⁰⁰ „Hetenként vagy 16 órát leórleni, azután hazajöni, olvasgatni, ha van mit, legtöbbször unatkozni, kísétálni a professoratus egyetlen majorjába – az általad is látott temetőbe, – ebből ... áll életem”¹⁰¹ – írja sógorának (56. ápr. 26.). Szilágyi Istvánnak is: „Itt minden multságunk – a temető. Ennek árnyas fái s a sírok közé megyünk tavaszi friss léget – a mező édes lelkét – színi. Szép, szép, de kissé melancholicus. Talán e körülmény is okozza, hogy kedélyem ritkán derült”¹⁰² (57. dec. 3.). Ha az idő engedi, naponta megteszi ez utat, kampós botját karjára akasztva, nagy puha kalapban; zsebében a pipa, de csak a városon kívül gyújt rá.¹⁰³ Ha vendége van, azt is odaviszi sétaképpen. Sokszor elkíséri egy-egy tanártársa; ha nem, akkor Toldi és Csaba vannak vele. Ilyenkor elmélyed gondolataiba; ha valamelyik ösmerőse vagy diákja köszön, fel-

97 Biczó Pál: *Közvetlen visszaemlékezések Arany nagykörösi életére.* – *A n.-körösi Arany János Társaság Évkönyvei*, III. köt. – És Ercseyhez írt levél, 56. okt. 3. [AJÖM XVI, 766. (848. sz.)] Maga is így festi le magát: „Egy török fez, kaftánszerű Schlafrock és pipátlan száj, – ez nem járja”. (Tompának 56. febr. 10. – *Közölve BpSz*, 1892. július.) [AJÖM XVI, 673. (784. sz.)]

98 [AJÖM XVI, 765. (848. sz.)]

99 Baráth Ferenc: *Az Arany-családról.* – *VU*, 1901. 47. sz. Nagyjában egyezik ezzel az a torzkép, melyet a költő rajzolt önmagáról tréfásan Szemere Miklósnak: „Magas ugyan nem vagyok, de ... alacsony sem... Képzeld a főt, mely Barabás után ismeretes, kócos, szürke hajjal, sárga barna arccal, tömpe orral, kalmuk szemekkel, ... nyakkendő nélkül...” (55. aug. 7.) [AJÖM XVI, 601. (730. sz.)]

100 Ma már kivágták a fákat, helyét felosztották házhelyeknek, de Iduna sírja épen maradt.

101 [AJÖM XVI, 690. (792. sz.)]

102 [AJÖM XVII, 132. (958. sz.)]

103 Benkó, 144. l.

rezzen; csak kalapját szokta megemelni, szóval nem köszönt vissza (Benkó, 44. l.). Néha a Cifra-kertbe is elmegy kollegáival.

Estenden szokás volt „kiülni a fára”, a kapu mellett fekvő faderékra, melyet a tehetősebbek sem cseréltek fel lócával; a szomszédok oda mennek egymáshoz beszélgetni; arra járó diákjaival is szóba áll. (Biró.) Gyermekei ott mozognak körülötte. Laci 53 őszén „már az I. gymnasialis osztályba jár”¹⁰⁴ — dicsekszik atyja (Ercseynek, nov. 21.); „szorgalmasan tanulja a latin nyelvet”¹⁰⁵ (u. a. 54. jan. 21.). 56-ban már „a III. osztályt futja, vagy hat professor alatt”¹⁰⁶ (u. a. 56. jan. 12.). Jó tanuló; atyja csak azon bánkódik, hogy kalligráfiát nem tanulnak, „ír, a hogy tud” (u. o.). Közben keresztülmegy az ifjúság szokott kedvtelésein; „retteneteskép gyűjti a madártojást, múzeuma máris nem megvetendő”¹⁰⁷ (u. ahhoz, 54. jún. 21.); örökölte atyja zenei érzékét; a fuvolát „nyaggatja”.¹⁰⁸ (Tompának, 57. márc. 8.) Néha egy kissé szárnyára eresztik; 54 nyarán „a Tiszaparton dégál egy barátjánál”¹⁰⁹ (Ercs. 54. ápr. 25.); később egy-egy vakációban egyedül megy haza Szalon-tára, Ercseyékhez. Mind a két gyermek „csupa egészség”. Laci sudár fiú; „száraz, mint az agár ... kinötte minden ajtónkat, ide s tova kinövi a stuckaturt”¹¹⁰ — írja róla apja. (Ercseynek, 59. aug. 15.)

„Julcsa fölfelé nem igen nő, de szélesedik”; „erős mazúrtáncos” (Ercseynek, 54. jan. 21., ápr. 25.).¹¹¹ Akkoriban terjedt el Amerikából a „kopogó szellemek” babonája, s nyomán az asztaltáncoltatás. A lapok sokat írtak róla, divatba jött, vidéken is üzték. A kőrösi leánynevelő intézetben is megpróbálták, a körben Juliska is ott volt, a költő is nézte. Mentovich megmagyarázta, hogy az összekapcsolt kezek érlüktetése kiegyenlítődvén, együtemű mozgás jó létre; nem boszorkányság az.¹¹² A gyermekek otthon is mozgatták az asztalt, „Laci közelebb nagy erőt fejtett ki a table-moving kísérleteknél”¹¹³ — írja atyja Tompának (53. ápr. 27.). — „Kell benne lenni valaminek” — teszi hozzá. Szemlélődése közben egy más delejes hatásra is rájön. Ercseynek írja: „...fő force benne az, hogy a bűvészeknek egy pontra kell nézni az asztal közepén, akkor 2–3 perc alatt a leglustább asztal, tányér stb. is megindul”¹¹⁴ (53. május 27.). Megfigyelte, hogy a szemek behunyása megállította az asztalt. Írt is „a szemek varázsáról” pár sort

104 [AJÖM XVI, 336. (570. sz.)]

105 [Uo., 381. (592. sz.)]

106 [Uo., 667. (779. sz.)]

107 [Uo., 446. (638. sz.)]

108 [AJÖM XVII, 35. (888. sz.)]

109 [AJÖM XVI, 483. (662. sz.)]

110 [AJÖM XVII, 318. (1096. sz.)]

111 [AJÖM XVI, 381. 592. sz.; 483. (662. sz.)]

112 Ágai írja le, ki maga is ott volt, az *Egyetértésben*, 1882. 295. sz.

113 [AJÖM XVI, 206. (491. sz.)]

114 [Uo., 204. (490. sz.)]

a *Budapesti Hirlap*-ban.¹¹⁵ A kételkedők közé tartozott, de „mechanikai erőnél többet hisz a dologban”,¹¹⁶ (Egressynek, 54. márc. 19.) „...az egész oly bolond história, — írja Tompának — mit könnyebb kinevetni, mint megfejteni... De, ha magad, rátéve kezedet az asztalra, csupán gondolnád a kérdést, s az írott felelet mégis ráillenék arra, akkor szintoly furcsán érzenél, mint hasonló esetben én érzettem”.¹¹⁷ (54. ápr. 22.) Az asztal írást Egressynél próbálhatta, Pesten, aki nagy szellemidéző volt s Aranynak megidézte Petőfit (Tompának, 54. ápr. 22.).¹¹⁸ Végre abban a megfejtésben nyugszik meg, hogy az egész „processus a működő agyában képződik, öntudatlanul. Képek és eszmék állnak elé s egészítettnek ki, mint az álomban”¹¹⁹ (Egressynek, u. o.). A hóbort nem sokáig tartott; 56-ban már csak „itt-ott volt divatban”, mint *A képmutogató* ballada mondja, e szellemi járványnak kései művészi emléke, mely a babonát rejtelmes hatalom, az önvád szava gyanánt érezteti.

Másik mulatságuk a gyermekeknek a színházjátszás; ez kivált Juliskának kedvtelése. 53 szeptemberében az egész „falamia” fent járt Pesten, „mivel a gyermekektől, kiket két éve, hogy biztatunk, nem maradhatánk”¹²⁰ (Ercseynek, szept. 27.). Pesten színházban is voltak, s alig hogy hazamentek, Juliska „anyját egyszerre csak e határozott hangon ejtett szavakkal lepte meg: anyám, én színész leszek”.¹²¹ (Tompának, 53. dec. 4.) Több lánypajtásával, a Gubody és Beretvás lányokkal el is játszották Jókainak *Az örmény és családja* c. elbeszélését, melyet magok alakítottak át vígjátékká (u. o.). A férfiszerepeket is lányok adták; Szilágyi Sándor volt a rendező.¹²² Az „előadásra” várták Gyulaikat, de nem mehetett le (levele, 54 jan. 16.).¹²³ Később Juliska egymaga eljátszotta az egész darabot Jókai előtt, mikor Kőrösön járt. „Bámulatós volt annyi geniálitás abban a gyermekben — írja Jókai. — Ötféle szerepet, kellett játszania... Mind az ötöt úgy adta, hogy csupa megenni való volt”.¹²⁴ Husvétkor Juliska „egy pár hetet Pesten töltött egy itteni fia-

115 E divatról bőven írt Tolnai Vilmos: *Arany Képmutogatójának személyes vonatkozásai*. — *It*, 1916. május—júniusi füzet. — Közli Arany kis cikkét is. Elek Oszkár kiegészítette ezeket azzal, hogy N.-Kőrös közelében, Abonyban, egy szenvedélyes spiritiszta élt, gr. Szapáry Ferenc, ki az asztalmozgásról két könyvet is adott ki, 1854-ben, ezeket Ágai ismertette, *Egy magyar Hansen* c. cikkében, *Új hantok* kötetében. — Elek Oszkár cikke az *Irodalomtörténet*-ben, 1916. szept.—okt. füzet.

116 [AJÖM XVI, 401. (607. sz.)]

117 [Uo., 420. (620. sz.)]

118 [Uo.]

119 [Uo., 401. (607. sz.)]

120 [Uo., 311. (555. sz.)]

121 [Uo., 353. (578. sz.)]

122 Benkó, 69.

123 [AJÖM XVI, 378. (590. sz.)]

124 Jókai: *Egy nap Arany Jánosnál*. — A nemzeti kiadás 96. kötetében. Jókai látogatása Benkó szerint 54 októberében történt, Tomory búcsúja alkalmából (72. l.); emlékezésében Jókai azt írja, hogy Tompával, Gyulaival, Salamon Ferencsel együtt járt ott, viszont Arany 55-ben írja

tal professorné kíséretében s az öreg Szentpéterit (a színészt), kinél szállva voltak, egészen elbájolta”¹²⁵ (Ercseynek, 54. jún. 21.). A színjátszó hajlam komoly gondot ébreszt az atyában. „E gyermeknek igen nagy szenvedélye van minden iránt, a mi *nem prózai*, s ez nekem nem kevés gondot ad, — írja Tompának — mert egyfelől azt sem akarnám, hogy műveletlen maradjon, másfelől félek, hogy ábrándozó lesz, s az élet prózai oldalába nem fogja tudni magát betanulni. — Meglehet, csak mulékony benyomást tett rá a nemzeti színház, de meglehet örökös. Ezért akar-nám én inkább a háztartási gondok felé vonni”¹²⁶ (53. dec. 4.). „Varrónőhöz jár, e nem cifra, de annál hasznosabb mesterséget megtanulandó”¹²⁷ (Ercseynek, 54. jún. 21.). E kedvtelés és tehetség később is megmaradt Juliskában, de az aggodalomra nem volt ok. 56 tavaszán már nagyocska lányok, fiúk Kisfaludy *Csaló-dásai*-t adták elő, „rendes színpadon, belépti díj mellett, jótékony célra. Juliska a vén kisasszonyt, Lucát, személyesíté s csak úgy bukdácsolt a koszorúkban”. Atyja maga írja: „jól játszott, úgy sikített, mint az áspis kígyó”. „De most lakol ám a művészi szenvedélyért — teszi hozzá, — pár hét óta ingeket kell varrnia nekem, s ez, úgy hiszem, sokkal nekivalóbb foglalkozás, mint a másik”¹²⁸ (Tompának, 56. jún. 25.). A műkedvelő előadásról Tompák a *Hölgyfutár*-ban olvastak, s eltűnődtek: „nem kap-e a gyermek kedvet a színvilághoz?... reméljük, az egész gyermeki kedvtelés”¹²⁹ (56. júl. 4.). Arany megnyugtatja őket, hogy ez aggodalom „talán nagyon is komoly. Többször nem hagytuk fellépni s ő könnyen belenyugodott. Bezzeg dolgozott, aztán női munkát is eleget, ... egy pompás abroszt horgol, két barátnéjával, az úrasztalához ajándékol. Örülök ennek, ... mert a fruskák *magoktól* jöttek e kegyeletes eszmére, mikor itt először communicáltak. Csak szép az a női szív, míg romlatlan, tiszta! Egy hitvány kávé abroszon áll a szent kenyér, a helyett csinálnak egy gyönyörű, virágos és kelyhes terítőt, közepén a húsvéti báránnyal.”¹³⁰ (Tompának, 56., a szünnapok elsőjén.)

Aki e csöndes hajlékot látta, e nyájas családot: méltán gondolhatta, hogy itt a megelegedés, a boldogság lakik. Pedig bent a házban sötét gond tanyázott. „Mikor izgatottan s kifáradtan családja körébe tér, s enyhületre, vigaszra volna szüksége, s akkor sóhajokkal, az el nem élhetés miatti örökös aggodalmakkal kell találkoz-nia, melyek bár némák, de annál gyötrőbbek! — — Én ugyan csak inkább túrném, de az asszony örökké békétlen s ez a mi engem is azzá tesz, — e néma bú, epe-dés, rejtett könnyek az én gyilkosaim — írja a költő Tompának. — Gyermekeim

sógorának: „...mártiusban Tompa egy csomó pesti emberrel nálam volt”. (55. jún. 30.) [Uo., 576. (712. sz.)]

125 [Uo., 445. (638. sz.)]

126 [Uo., 353. (578. sz.)]

127 [Uo., 445. (638. sz.)]

128 [Uo., 715. (809. sz.)]

129 [Uo., 720. (811. sz.)]

130 [Uo., 728. (819. sz.)]

egészségesek. Jó gyermekek! bennök találhatnám legfőbb örömemet, ha látásuk egyszersem nem aggasztana jövőjük felől.”¹³¹ (54. okt. 18., részben kiadatlan részlet.) Az apát az élet „megviselte zordul”. Idős szülék kései gyermeke; sokat nélkülözött fiatal korában; vándoréveiből betegen tért meg; mikor révpartot érne, a nemzeti csapás feldúlja egész életét; két évnél tovább bizonytalanság közt hánykodik. Állandóan két ember helyett dolgozott, mint költő s mint a család kenyérkeresője. Az életben erős, szinte túlzott kötelességérzet jellemezte, költői munkásságában emésztő töprengés, gond, „örök kétely”. Nem csoda, ha testben-lélekben kimerült. Egészsége nincs rendben; régi bántalmái kínozzák. Fej- és fülzúgásról állandóan panaszkodik, e miatt a nyakkendő sem tűri. (Tompának, 53. nov. 22., Ercseynek, 54. jan 21.)¹³² A fejfűgás hol tompább, hol élesebb fájdalommal jár, „mi rendesen nagy szellemi lomhaságot eredményez”¹³³ (Tompának, 53 nov. 22.). 53 tavaszán „chronikus baja” – a fiatalkori tüdőbaj – „mit 1839 óta hordok *keblemben*, mint sérült szarvas a nyilat”, „újra megmozdítá egy kiskörmét”, nem először, bár nagy időközökben¹³⁴ (Tompának, 53. május 23.). Ezzel „intést kaptam, hogy egy szép *tavasszal* oda fogok költözni, hol nincs Schulinspector, s az egy kissé megrezzentett” (u. o.). Ősszel megint „hat rettentő napja” van; „azt hittem, kedélyem, lelkem végfelbomlásnak indul”¹³⁵ (Tompának, szept. 1.). „A bajt a félelem, az erős képzelődés még inkább növelte”¹³⁶ (u. annak, 53. nov. 22.). Mindez családja miatt aggasztja, s e gond a fájdalomnál is nyomasztóbb. „... vannak perceim, mikor szeretnék elenyészni, megsemmisülni, csakhogy az öntudattól meneküljek”¹³⁷ – írja Tompának (54. okt. 18.). Nem egy költeményén csöndes halálvágy érzik (*Karácson éjtszakán, Reményem, Mint egy alélt vándor... Visszatekintés*). 52 végén írja is Tompának: „...úgy szeretnék elalunni sokáig – sokáig: örökre!”¹³⁸ (dec. 1.) Kerényi, Bozzay halálhírére fölsohajt: „...miért nem halunk meg mindnyájan?”¹³⁹ (Tompának, 52. okt. 1.) Kőrösön egy időre megenyhül, de hamarosan új csalódás nehezül reá: az állás bizonytalansága, a megélhetésé. Elfásul ez örök küzdelemben. Ideges állapot vesz rajta erőt, életközöny, apathia. Feleségét villanyozással gyógyítja Jánosi; ő felsohajt: „Vajha a kebel fájdalmát is így lehetne megszüntetni villany által. De ki electrizál fel bennünket apathiánkból s lethargiánkból!”¹⁴⁰ (Tompának, 52. dec. 1.) Eleinte külső körülményeit okolja. „Saharának”, „exili-

131 [Uo., 493. (670. sz.)]

132 [Uo., 339. (572. sz.); 381. (592. sz.)]

133 [Uo., 340. (572. sz.)]

134 [Uo., 227. (507. sz.)]

135 [Uo., 296. (548. sz.)]

136 [Uo., 340. (572. sz.)]

137 [Uo., 492. (670. sz.)]

138 [Uo., 125. (422. sz.)]

139 [Uo., 98. (407. sz.)]

140 [Uo., 125. (422. sz.)]

umnak” érzi Kőröst.¹⁴¹ „Szalontán sem éltem valami nagyon változatosan, de itt az egyhangúság megöl”¹⁴² — írja sógorának (53. márc. 2.). „Tönkre vagyok téve az unalom és egyhangúság által”; „ez a monotonia öl meg”¹⁴³ „Áldott restség” veszen erőt rajta; egy levélírás is teher. (Tompának, 54. máj. 8.)¹⁴⁴ „...szinte veszem észre, hogy napról-napra stupidusabb leszek”¹⁴⁵ — panasolja (Tompának, 52. dec. 1.). E magába süllyedő közöny, e fáradékonyosság idegesség jele; ez is oka, ha nagy munkáit abba hagyja, hogy körülte annyi a töredék.

Keresi a kiemelkedést a tespedésből. „Gond nélküli élet, derítő társalgás, nyugalom: ez kellene; de helyzetemben nincs mód bennök”¹⁴⁶ — írja Tompának (53. nov. 22.). „Mulatság, szórakozás kell nekem minden áron, különben tönkre jutok”; „a szórakozás újjászülne” — ismétli többször.¹⁴⁷ „Sehol semmi mulatság — panasolja Lévainak (53. aug. 9.). — Szász meg Jánosi elutaztak, a collegatus többi része ... nem arra való, hogy az ember elszóródást találjon körében”¹⁴⁸ Ilyenkor „halálra unja magát s az egyhangúság miatt még dolgozni sincs kedve”¹⁴⁹ (Tompának, 1853. Mihály nap). „Ha foglalkozásban, mérsékelt munkában szórakozást keresek, akkor igen jól érzem magamat”¹⁵⁰ — írja máskor (Tompának, 54. jún. 23.). Azonban, bár látja a gyógyulás útját, fáradt a munkára, elzárkózik az emberektől. Mint új ember belépett az úri-casinóba; „de nem voltam benne 3 s fél-szer”¹⁵¹ — odahagyta. (Ercseynek, 57. márc. 12.) Elmaradt a tanárok rendes heti összejöveteléről is; „már ezt is meguntam, mert a rendetlenség nem használ az én egyre zúgó fejemnek”¹⁵² (Ercseynek, 54. jan. 21). „...pár év óta mindinkább elfelejtetek *beszélgetni*”¹⁵³ — írja Tompának (56. aug. 30.). Egy későbbi levélben mondja: „...én tudom, mi az: a legvígabb társaságban *egyedül* lenni, ... járva-keelve halottnak, sőt annál többnek, szenvedő halottnak lenni...”¹⁵⁴ (Tompának, 58. febr. 9.) Pedig kedélye társaságban olykor megenyhül; „mikor megszólalt, barátságos, nyájas volt mindig”; csak magában emésztődött, ez ideges emberek sajátsága.¹⁵⁵ Maga is látja ez ellentmondó hangulatot:

141 Ercseynek, 52. febr. 28., 54. jan. 21. [Uo., 28. (360. sz.); 381. (592. sz.)]

142 [Uo., 181. (472. sz.)]

143 Sógorának, 53. aug. 26., 54. jan. 21. [Uo., 291. (543. sz.); 381. (592. sz.)]

144 [Uo., 391. (599. sz.)]

145 [Uo., 125. (422. sz.)]

146 [Uo., 340. (572. sz.)]

147 Tompának, 53. szept. 1.; sógorának 54. márc. 1. [Uo., 296. (548. sz.); 395. (602. sz.)]

148 [Uo., 280. (536. sz.)]

149 [Uo., 313. (556. sz.)]

150 [Uo., 447. (639. sz.)]

151 [AJÓM XVII, 40. (890. sz.)]

152 [AJÓM XVI, 379–380. (592. sz.)]

153 [Uo., 749. (837. sz.)]

154 [AJÓM XVII, 152. (975. sz.)]

155 Ádám Gersonra hivatkozva idézi Boda István: *Arany János, különös természete’ és az Aranyballadák.* — *EPhK*, 1927, 101. l.

Ha szívemet társi szomja
 Emberekhez vonva-vonja,
 De majd, mint beteg az ágyba,
 Visszavágyik a magányba...

(*A vigasztaló*)

Egy-egy jóbarátja látogatásán felderül; Tompa beköszöntése „valóságos oáz” számára (52); szívesen invitálja Lévayt (52); 53 nyarán Gyulai időz nála, majd átmege Szilágyi Sándorhoz Kecskemétre. — Arany meglátogatja, Mentovichcsal, „a vasúti kavics tetején utazva” „jól esik velök néha kicsevegnem magamat”.¹⁵⁶ (Tompának, 53. szept. 1.) Többet azonban oda sem megy, pedig a vaspálya megnyílik s kényelmesen lehetne utazni;¹⁵⁷ igaz, hogy az ő ösmerősei, Szilágyi Sándor, Losonczy, Kőrösre költöznek, Obernyik pedig 55-ben elhal. Már Pestre is vasúton mehetne, de csak egy-egy munkájának kiadása viszi fel. „Nem vágyok oda, vagy nem telik vagy sajnálom azt az 5–6 pengőt, mibe az út kerülne”¹⁵⁸ (Ercs. 54. jan. 21.). Így vet reflexet lelkiállapotára a szükség. Tompához éveken át készül, de mindig elmarad, mert „hiányzott a pénz”, „így az afféle mulatságnak, mi ‚kirándulás’ néven ismeretes, el kellett maradni; pedig ... rám fért volna, mert az egyhangúság, egyformaság már is eltemette kedélyemet, dolgozni se kedvem, se kitartásom” — írja sógorának.¹⁵⁹ Nemcsak a pénzen múlik, hanem a kedven is. Épen a hanvai út elmaradásáról írja Szásznek: „...engem 12 bival se mozdíthat ki Kőrösről. Ide tapadtam, mint a szurok... Ez is nyavalyám egyik jele!”¹⁶⁰ (54. dec. 1., kiadatl.) „...igazi eposzi hős lettem, ki szabad akaratból nem múlkodik. Betegség ez, tudom napját és óráját, mikor beköszöntött. Azóta más vagyok, egészen más”¹⁶¹ (Tompának, 54. okt. 18.)

E tünetekből Dóczy Jenő a neuraszténia egész kórtanát összeállítja.¹⁶² Boda István csak „különös természetnek” nevezi.¹⁶³ A költő maga is ideges bajnak nézi állapotát. „Idegbajomnak kell lenni: azért vagyok majd ingerült, majd levert — gyakran külső ok nélkül”.¹⁶⁴ (Tompának, 54. okt. 18.) „Egy percig bohó, gyerme-

156 [AJÖM XVI, 298. (548. sz.)]

157 53. szept. 1-én nyílt meg. Galgóczy: *N-Kőrös monographiája*. 601. l. és Arany Tompához, 53. szept. 1. [Uo., 298. (548. sz.)]

158 [Uo., 380. (592. sz.)]

159 54. ápr. 25. [Uo., 480. (662. sz.)] — Tompának is, aug. 24.: „... hiányzott főleg a pénz, melyre úgy akartam szert tenni, hogy a vacatio elején írjak valamit — de amiből ez ideig semmi sincsen”. [Uo., 379–380. (592. sz.)] — Szept. 27. is: „Ha csak családom ajkától a falatot meg nem vonom, lehetetlen volt azon — bár csekély — utiköltséget is feláldoznom.” [Uo., 379–380. (592. sz.)]

160 [Uo., 509. (681. sz.)]

161 [Uo., 493. (670. sz.)]

162 Dóczy Jenő: *Arany János. — A. J. neuraszténiája*. E jeles tanulmány csupán arról nem győz meg, amit bevezető szakaszában említ, mintha a költő a 49-i csapást hamar kiheverte volna.

163 *EPhK*, 1927–28–29. évf.

164 [AJÖM XVI, 493. (670. sz.)]

kes, víg: — rá egy hétig életunt, ideges, ingerlékeny¹⁶⁵ — írja magáról Szemere Miklósnak (55. aug. 7). „Sok jel oda mutat, hogy idegek elgyöngülése a baj. Minden, kissé feszített vagy folytonos munka (sokszor a pusztas olvasás is) eltompít — néha izgatott, néha szerfelett lehangolt állapotba hoz¹⁶⁶ (u. a. 56. jún. 25.). Nappal szórakozott, minden lárma, csattanás megretenti; este valósággal fél; álmai nyugtalanok (Tompának, 53. nov. 22.),¹⁶⁷ élénkek; sokszor álmodik Petőfivel s fölébredve, nem tudja magát egyhamar beletalálni a valóságba (Egressynek, 54. márc. 19.; *Emlények*, I., III.)¹⁶⁸; Tomparól is aggasztó elevenséggel álmodik (58. ápr. 17.)¹⁶⁹ Minden bántja. „Örömet semmiben sem találni, sőt magától az örömtől futni, mert az is fáj, mint betegnek a kacagás; — mindezt én átérzettem” (Tompának, 58. febr. 9.). Így mondja „örömtől elszokott” szívééről:

Oh, neked már fáj a bú is,
Az öröm is fáj neked!
Bánt az árnyék, a derű is,
Bánt az édes, keserű is,
Mint a szegény beteget.

(*Balzsamcsepp*, 1857)

Hol tehernek érzi az „unalmas hivatalt”, hol meg örül, hogy megkezdődik a tanítás; „ez jó nekem, legalább elfoglal”. (Ercseynek, 54. jan. 21.; Tompának, 53. nov. 22.)¹⁷⁰ Minden kicsiség hat rá. Néha a temetői sétákra vet kedélye borújáért, máskor felsohajt: „Csak az idő derülne... mindjárt derültebb lennék”.¹⁷¹ (Tompának, 53. ápr. 27.) „...tán kedélyem is kitavaszkodnék az idővel”¹⁷² (Tompának, 56. febr. 10.). „Minden illetésre szenved A túlérző fájvirág” — mondja érzékenységéről a *Balzsamcsepp*-ben.

Önmelegfigyelése súlyosbítja baját. Egyszer kicsúszik tollából a hypochondria szó. „Megengedem, hogy bajom hypochondria, de ha az, akkor e nyavalya koránsem oly nevetséges, mint állítják. Mert mi lehet borzasztóbb oly szenvedésnél, mely a szellemnek szárnyait szegi, az önbizalmat ... előli.”¹⁷³ (Tompának, 54. okt. 18.)¹⁷⁴ Elgondolni is fájdalmas, mit szenvedett.

165 [Uo., 602. (730. sz.)]

166 [Uo., 714. (809. sz.)]

167 [Uo., 340. (572. sz.)]

168 [Uo., 401. (607. sz.)]

169 [AJÖM XVII, 181. (999. sz.)]

170 [AJÖM XVI, 381. (592. sz.); 40. (572. sz.)]

171 [Uo., 206. (492. sz.)]

172 [Uo., 674. (784. sz.)]

173 [Uo., 495. (670. sz.)]

174 A hypochondria nevénel megmarad; erről ír Szemerének 57-ben is. [1857. nov. 29-i levél; AJÖM XVII, 125. (955. sz.)]

Orvosáról nem hiszi, hogy ösmerné baját;¹⁷⁵ bort ajánl (T. 54. okt. 18.),¹⁷⁶ de az csak eltompítja; „a helyen, hogy felderítne, komorrá, nehézzé tesz.”¹⁷⁷ (T. 53. dec. 4.), így írja *Egy kis hypochondria* verse is; a tea is izgatja (T. 54. okt. 18.),¹⁷⁸ a keserűvíz se használ (Ercs., 56. aug. 20.).¹⁷⁹ Maga gyógyítja hát magát, hideg mosdással, hogy idegeit edzze (T. 53. dec. 4.);¹⁸⁰ a budai vízgyógyintézetbe készül, sőt Graefenbergbe is.¹⁸¹ Lassan beletörődik, hogy „nem lesz jól talán soha”.¹⁸² Idővel azonban rátalál a gyógyulás útjára. A vakáció tétlensége, magányossága rendszeren ellankasztja. „A dologtalanság és unalom e két hó alatt egészen petrificált”¹⁸³ — írja 54-ben (Tompának, szept. 27.); ez szavajárása lesz (Szilágyi Istvánnak is, 54. márc. 9.).¹⁸⁴ Terveit rendszeren a szünidőre halogatja, de „ha otthon rothad a szűnhetek alatt, dolgozni sem képes az iszonyú egyhangúságnak miatta”, — „nem lévén alkalom, hogy a lélek ruganyosságát visszanyerje.”¹⁸⁵ „Kedélyem meg van törve, — írja Tompának — se kedv, se erő”¹⁸⁶ (54. szept. 24.); „terveim, reményeim nem vonzanak többé”¹⁸⁷ — mondja Szilágyi Istvánnak (54. márc. 9.).

Valóban csodálatos, hogy ily lelki állapotban képes időnként összeszedni magát nagy munkáinak folytatására. Kisebb költeményt keveset ír, nemcsak mert nagy tervei kötik le, mert a divatos ízlés nem egyezik az övével, hanem mert egyhangú életében hiányzik minden friss benyomás. Mikor Tisza Domokos Afrikából, hova gyógyulni küldték, hazaérkezik, Arany úgy üdvözlí, „mint oly embert, ki sok szigetet látott és tengert’... Ez előnye a születésnek kipótolhatlan s én sokszor vágytam már, ha csak annyi tengert is látni, mint a Korhány egyik mocsárja, vagy a geszti tó a kertben... Hiába! ,Pusztán születtem és pusztán lakom’ — s ezzel kell megélnem, mert sorsom azt parancsolja, mit a kocsordi papnak a prédikációt hallgató török basa, midőn amaz Corynthust, Thessalonicát stb. emlegette;

175 Ez csak a beteg türelmetlensége. Később Pesten laktában is többször Károlyitól kér orvosi tanácsot, levélben, s a pesti orvosok diagnosisát, receptjeit is közli vele. Egy válaszában Károlyi ezt közli: „Bajod — az én tudomásom szerint — ideges baj, vértolulással a főre, s ezzel szövetkezik a léptömülés is, melynek következtéséül tartom az általad talán föl nem ismert látat. Ezzel összefüggésben van a fülszengés is.” (1861. okt. 20., kiadatlan.) [AJÖM XVII, 594. (1355. sz.)]

176 [AJÖM XVI, 493. (670. sz.)]

177 [Uo., 352. (578. sz.)]

178 [Uo., 493. (670. sz.)]

179 [Uo., 740. (829. sz.)]

180 [Uo., 352. (578. sz.)]

181 Ercseynek, 57. márc. 12. [AJÖM XVII, 39. (890. sz.)]; Tompának, 57. jún. 26. [Uo., 70. (914. sz.)]

182 Ercseynek, 56. aug. 20. [AJÖM XVI, 740. (829. sz.)]; Tompának, 56. jún. 20. [A levél nem 20-i, hanem 25-i keltezésű. Uo., 714. (809. sz.)]

183 [Uo., 485. (664. sz.)]

184 [Uo., 396. (603. sz.)]

185 Az első rész Lévyhoz, 53. aug. 9. [Uo., 280. (536. sz.)], kiadatlan részlet; a másik Tompához, 53. nov. 22. [Uo., 340. (572. sz.)]

186 [Uo., 485. (664. sz.)]

187 [Uo., 396. (603. sz.)]

„Hagyd el azokat, fiam, azok a nagy és hatalmas török szultán tartományai: elég legyen neked Kis-Kocsord és Nagy-Kocsord!’ Az én Kis-Kocsordom Szalonta és Nagy-Kocsordom Kőrös: aztán panaszkodjanak, hogy a magyar költő nem bír oly széles világnézettel, mint például egy Byron! „Ki az oka? ki hibája?” — mondaná Csokonai.¹⁸⁸ (55. jún. 8., kiadatlan.)

Pedig fogékony volna a benyomásokra, lelke tükrén hamar otthagyja képét minden. Geszten látott egy csöndes örült parasztasszonyt, — beszélt Gyulai Pál — ebből fonta *Ágnes asszony* balladáját.¹⁸⁹ Farkas Elek inárcsi pusztáján látta Csonka Márton vén gulyást, aki földesurának már nagyapját szolgálta — talán már csak hall róla; hall temetésén a pusztai pompáról; — ebből is vers támad.¹⁹⁰ 55 tavaszán egy-két tanártársával kirándul Tanárky Gedeon tetétleni pusztájára; ott van Szabó Károly is, Anonymus későbbi fordítója; a történelmi dombon egyszerre megelevenül a költő előtt Anonymus krónikája, a honfoglaló sereg; egy verset visz haza lelkében; látomása *Csaba királyfi* előhangjába is átszőődik. — 56-ban Szalontára menet a kondorosi csárdánál etetnek;¹⁹¹ a költő előtt rögtön egy jelenet alakul ki a csárdai életből.

De Kőrös csak egy idegen, egy kevésbé kedves Szalonta; nem képes új benyomásokat adni.

„Lyrai emótióm ily egyhangú életben mi sincs¹⁹² — írja Tompának (56, a szünnapok elsőjén). „Szerelmes nem vagyok, hogy a kedvest mindennap megénekeljem, ma a haját, holnap a kis körmét¹⁹³ (sógorának, 54. jún. 21.). Szerénysége és büszkesége egyaránt visszatartanak ettől. E tartózkodás annyira természetében van, hogy fia is örökölte; (*A délibábok hőse*-ben) ő is áttal:

Kiállni, mint színész: no jer, közönség,
Lásd, hogy szomorkodom...

Lévaynak azt mondja: „A lyrából egy kissé már kinőttem, kivénültem, mondacsinált érzelmeket nem tudok pengetni¹⁹⁴ (53. május 28.). Szinte elcsodálkozik, mikor Csengery megírja, hogy nevére nagy hatást tettek a kisebb versek. „Az én lyrám... oly zordon! — mondja a költő — nincs abban az ifjúság heve, a leglyraibb érzemény — a szerelem, hiányzik abból.¹⁹⁵ (Csengerynek, 56. jún. 23.)

188 [Uo., 565–566. (705. sz.)]

189 Szász Károly így írta: „Hitelesen tudjuk, hogy ezt egy magyar paraszt asszony esetéből hallotta.” *PH*, 1884, 49–50. sz.

190 A két kirándulás Benkó szerint, 77. l. — A vén gulyás temetését a *Vasárnapi Ujság* 55. febr. 25. szakasztott úgy írta le, mint a vers.

191 Benkó, 105. l.

192 [Uo., 728. (819. sz.)]

193 [Uo., 446. (638. sz.)]

194 [Uo., 232. (510. sz.)]

195 [Uo., 710. (807. sz.)]

Nem igen bízik lírai hangjához. „Az én lyrám ‚nagyon hangtalan madár’, ritkán szól, akkor sem jól”¹⁹⁶ — írja Tompának (53. május 23.). Bármily kevés benyomásban volt része, költészete örökéletűvé tette életének eseményeit és érzéseit, mint a kovasavas melegforrás megkövíti a beléhajló fűszálat. Egyszerű életét költőivé emelte egyénisége. A külső ösztön hiánya egészen magára utalta s csak annál bensőbbé és mélyebbé tette költészetét. Petőfi jobban föltárta a maga szívét, Arany az emberi lelket általában. Ő és Kemény a legnagyobb lélekbúvárok irodalmunkban s ez Aranynál önmagára és lírájára is áll: a nyugodt felszínen keresztül tengerszem-mélységekbe látni. Nem szakít minden lépten virágot, de ahol egy versre megáll, ott forrást mutat a varázs-vessző és messze kilátás nyílik. Ritkán szólal meg, de hallgatás közben érzései felgyűlnek, mint a hegyormok közti medencében az olvadás vize, hogy csordultig telve túláradjon s a szivárvány tündér színeiben ragyogva, fenséges harsogással omoljon alá a szikla-oldalon s teljét kiöntve elálljon, míg újra tútelik az égből. Érzéseivel, eszméivel Sybilla-könyvek módjára bánik, innen költeményeinek roppant telítettsége, minden egyes szavának súlya. Van lírai költészetében valami puritánság; érzéseit mintha tompítaná, lefokozná s a közönség előtt csak hétköznapi köntösben bocsátaná ki háza kapuján, a nélkül, hogy velök menne. Szeret elrejtőzni versei mögött, mintegy személytelenül tüntetni elő, amit lát és érez, mint a *Kertben*. „Én csak bizonyos objektív állapotban tudom kezelni az érzelmeket — mondja magáról. — Ha valami engem közlől, mélyen sebez, ott hallgatok.”¹⁹⁷ (Egressynek, 54. márc. 19.) Többnyire szinte általánosságban marad, mintha sokakért szólna, mint az *Enyhülés*, *Vágy*; vagy csak egy sóhajjal érezteti hangulatát, mint a *Temetőben*, keserű tréfákkal, mint az *Év utolján*, vagy *A világ*, mely a tökéletlenség egymásra dobált képeivel mutatja a költő fanyar rezignációját; ugyanez elfásultság közvetlenebbül szólal meg a *Csendes dalok*-ban. Elrejtőzése elmegy az allegóriáig; *A pusztai fűz* őt példázza, habár egy szót sem ejt magáról. Élményeit, érzelmeit gyakran ruházza képzelt alakokra; hazafi fájdalmát *A nagyidai cigányok*-ban önti ki, fiatalkori élményeit *Bolond Istók*-kaléleti át. „Szerelmi érzelmeit is — mondta Riedl — tárgyítva, elbeszélő költeményeivel fejezi ki.”¹⁹⁸

Nyíltabban csak elmúlt életére tekint vissza; ez, mint egy nagy számvetés, koronként visszatér nála. Először a Petőfinek írt válasz-versben van meg, most a „Mint egy alélt vándor...” kezdetűben; ennek epikai elemektől tisztultabb, líraibb alakja a *Visszatekintés*; öreg korában az *Epilogus*. A három előbbi önmagát újítja meg, egyre teltebben kristályosulva; még egyes képek is közösek bennök: az elsőben a „tüske közül szedett virág”, a másodikban: melynek csak illata az övé, a harmadikban a félve szakított, széjjelomló rózsa; — a középsőben az élet örömei közt

196 [Uo., 224. (507. sz.)]

197 [Uo., 402. (607. sz.)]

198 *Arany lelki élete* c. tanulmányában.

a tilalmasban járás érzése s amint a *Visszatekintés*-ben vaskorlátot át néz az ifjúság kertjébe: ugyanazt mondják, éppen úgy, mint amott a siető utas képe, emitt a boldogság keresőjeé; mindkettőben az élni nem merés, az élettől való menekülés, a temetői nyugalom vágyása. Általában jellemző lírájára az emlékekben élés; sűrűn jár el hozzá Petőfi szelleme (*Emlények*). A téma ismétlődése azonban ritka nála, csak a költészethez való ragaszkodása tér még így vissza koronként: a pálya elején a *Télben* örök tavasz enyhét reméli tőle, most az élet delén *A vigasztaló*-nak nevezi s ezt alig győzi kimondani a képek áradatával; megismétli e vallomást az élet alkonyán a *Mindvégig*. Az 50-es években van egy zsidbadt korszak is, a *Hiu sóvárgás-é*:

mikor ízenként zsidbad el érzete,
A fásult kebelnek nincsen költészete.

Általában a fájdalom lírája az övé, kivált ebben a korban. Legtöbb verse szenvedésből fakad, egyéni vagy hazafi bánatból; derűje is könnyes.

Tartalmi tekintetben gazdagítja, hogy egyéni érzése, sorsa, összefonódik a hazáéval. „Lelkét mintegy gyúpontjává teszi a közérzületnek — mondotta Greguss, — mélabús hangulatában korának érzelmi képmása.”¹⁹⁹ Levertségében a közhangulat nyomottsága érzik. Méltán mondotta Szász Károly, hogy „neki még subiectiv érzelmei is bizonyos obiectivitással bírnak”.²⁰⁰ Viszont egyéni fájdalom színével palástolja hazafi bánatát. (*Évek, ti még jövődő évek, Fiamnak, A hajótörött.*) A nyílt szó tilos; a *Koldus-éneket* nem adhatja ki 67-ig. E külső kényszert művészi hatásúvá emeli. Neki nincs ellenére „a billentyűkre alkalmazott hangfogó”, „a lepel némileg szebbé tette a gondolatot” — mondja ez évek költészetéről.²⁰¹ Egy-egy célzása a kor szomorú arcát, elfojtott érzése egy könnyecseppben a fájdalom egész tengerét tudja éreztetni. Ki ne értené meg, ha *Szilveszter-éjen* poharat emel a törökért, a fergegben bujdosókért és azokért, kiket meg sem nevez, csak a pohár csörgése szóljon értök; szól is, mert a csörgés a lánc hangja, nem a poharé. Többször a költészet haldoklásában gyászolja a nemzetét, hervadó virágában a kidőlt fát. (*Letésem a lantot, Ősszel, A dalnok búja.*) A költő szomorú hivatásának érzi ezt, hiszen szava, érzése, élete össze van forrva nemzetével. (*A költő hazája.*)

Mindezek állandó érzések, magából meríti. Versei ritkán fakadnak külső eseményekből, mint Petőfinél; de mindnek megvan benső története. Életéből nem árulnak el önkényt annyit, mint Petőfi versei, de bennök is megvan költőjük egész élete s a kor arculata. Geszt és Kőrös egymást váltó képei a nagy

199 *Általános észrevételek legújabb irodalmunk körül.* — *Kelet népe.* Magyar irodalmi csarnok és időszaki szemle, kiadja Török János. 1856. 94–104. l.

200 *VU*, 1887, 6. sz.

201 Bulcsú Károly költeményeinek bírálatában.

földrengést mutatják, a romba dőlt otthont, a földönfutó embert, az új pályát kereső férfit, a gond-sujtott apát. Bánatában, jobb hangulatában a férfikor komoly lírája ez. Verseivel párhuzamos hangulatokat találni leveleiben, melyek hitelesítik költeményeit, összekapcsolják élete és kora körülményeivel és hangulatával. Versei sokszor mintegy alá vannak festve leveleiben.²⁰² Egyes képek, kifejezések felszívódtak a levelekből a versekbe, vagy a versekből tovább élnek nála.²⁰³ Megbecsüli a hangulatnak minden árnyalatát, a környezetnek minden színét, hű rajzokkal az „epikai hitel” párja gyanánt mintegy lírai hitelre támaszkodva. 1849 izgalmas napjaiban a világtól távoleső Szalontán a bizonytalanság gyötrelmeit érezteti, hol „nincsen jelen — s még remény az, a mi másutt ki van halva”. (*Válság idején.*) Versein rajtok a „pszichológiai datum” (Péterfy szava), a kor és a hely bélyege. Mint a folyó tükre a partot, úgy tükrözi költészete a helyeket, ahol élete folyt. Mennyi hazavágyódással van beírva kisebb költeményeibe Szalonta, még *Toldi szerelmé*-be is; Debrecen és kollégiuma emlékei élnek *Bolond Istók*-ban, a *Vándor czipó*-ban, *Hatvani* mondájában, s a vásári *Kép-mutogató*-ban. Gesztről viszi magával a faluvégi cigányok egyes vonásait, Ágnes asszony mintáját, ottani egyik pusztról a radványi erdő nevét egészen a *Tetemre hívás*-ig. Rajzai oly pontosak, hogy midőn a *Családi kör* keletkezése vita tárgya volt, a tájrajz (a Csonka torony) eldöntötte azt; épígy meg lehet határozni korát a csonka honvéd alakjáról. — Így szí fel szomju lelke minden benyomást. A *pusztai fűz* allegóriája szemlátomást valóságos szemléletből fakadt: a vers első, félbemaradt vázlatára megnevezi a helyet is, hol a fa állott: a karcagi út mellett; ez tehát még kisújszállási emlékkép.²⁰⁴ Új benyomások híján így idéz fel régi emlékeket. Költői szólamaiban már elhomályosult kor-vonatkozások lappanganak. Mikor honvédje azzal biztatja magát: „Ezer forint nyomorultnak: be szép szó”, vagy a *Koldus-ének* béna kéregetője a nyomorékká vált katonáknak ígért tíz hold földet emlegeti: a honvédelmi bizottmány üres ígéretére céloz s vádat emel.

Ha tárgyban kevés a változatosság; hangban, formában adja meg. Érzéseit hol elégiára hangolja, hol gúnnnyal és humorral szövi át. Az *Alkalmi vers*, a *Régi jó időből* tréfával leplezi a komolyságot; amaz minden jót kíván, „a mi nincs”, emitt egy mogorva medve dörmög az új idők ellen. A *Csendes dalok* újszerű keserű borsdal, a *Vágy* szinte idill, csakhogy mélyén fájdalom reszket. Egész jelenet, párbeszéd *A dalnok búja*; *Ráchel siralma* panaszos monológ. Ő adott példát *Ráchel*-ben a

202 E párhuzamot igyekeztem megvilágítani kisebb költeményeinek jegyzetes kiadásában. [ARANY János, *Összes kisebb költeményei*, kiad. VOINOVICH Géza (Budapest, 1925)]

203 A *Szilveszter-éjen* panasza, hogy „a sorstól sokan rongyot kapunk élet helyett”, megvan később egy Mentovichhoz írott levelében, 58. ápr. 25. [AJÖM XVII, 188. (1004. sz.)], mely Arany levelezése közé eddig nincs felvéve. „A tavaszi friss lég — a mezők édes lelke” — megvan egy Szilágyi Istvánnak írt levélben (57. dec. 3.) [Uo., 132. (958. sz.)], s visszatér a *Vásárban* költeményben.

204 Dénes Szilárd szerint öreg emberek még emlékeznek is a leírt fára, mely a költő ott laktában 6–8 éves lehetett. (*It*, 1928, 297. l.)

bibliái, *A pusztaí fűz*-ben a természeti allegóriára; Tompa mind a kettőt átvette s mint pap és a virág-regék költője egészen saját formájaként élt velök; — Arany egyiket sem ismételte másodsor.

Egyhangú életmódja mellett költői tárgyat csak könyvekben talál. Ezért fordul többször az eseményes költészethez.

Több kisebb költői beszélybe fog, mintha új meg új tárggyal próbálná kedvét, érdeklődését ösztönözni. *Perényi* rövid töredéke az ötvenes évek elejéről való lehet;²⁰⁵ Perényi Gábor othellói szerelem-féltését együtt írta ki *A nagyidai cigányok* tárgyával Budai *Polgári Lexicon*-ából. Perényi nem bírta elviselni a gondolatot, hogy felesége az ő halála után mással lépjen házasságra, s ezért mérget adatott neki orvosával. A töredékből világosan kivehető e jelenet előkészítése; ez lehetett tárgya *A Perényiek színművének* is. — *Az Öldöklő angyal* nyelve s képgazdagsága arra vall, hogy időben közel eshetett *Katalin*-hoz. Első szakai-ban a magyar tánc leírása Arany festései közt is szembeötlő remek; a költő maga kiadta önállóan, *Elegyes darabjai* közt. Tárgyára nézve többen utaltak Kölcsey *Vérmenyekző*-jének rokonságára,²⁰⁶ az esküvő s a török támadás mozzanataiban, a tovább fejlődést azonban sem a címből, sem az elkészült darabból nem sejtetheti. Töredékben maradt a *Csanád*-monda gyönyörűn indult feldolgozása is, amely — hangja s a kisebb beszélyek közt ritka magyar versformája szerint — talán egy kor szülötte a *Mátyás diadalünnepé*-vel. Első fogalmazása Anonymusra támaszkodott, tárgya Thonuzoba legyőzetése lett volna,²⁰⁷ neve s a helynevek írásában a költő Szabó Károllyal egyezik. Később elfordult Thonuzobától, mintha élve elföldeltetését nagyon is kegyetlennek találná Szent Istvánhoz. A tervvázlat a vallási ellentét helyébe nemzetit teszen, Keán-nal,²⁰⁸ leányának szerepe az *Iliás* Chryseisére emlékeztet, a két vezér versengése érette némileg Szilágyi és Hajmási vetélkedésére, de az előbbi motívum némiképp a krónikán alapszik: Anonymus említi (XI.), hogy István a legyőzött Ótom feleségét Csanádnak adta. A levágott fej és kivágott nyelv mondája a Gellért-legendából való; Ipolyi sárkányölő pogány hős emlékének nézi,²⁰⁹ Sebestyén Gyula keleti hagyományak s Firduszi Gusztaszpját idézi, ki az elejtett sárkány fogaival bizonyítja a maga igazát.²¹⁰ E mozzanat több magyar mesében is előfordul.²¹¹ Aranyt éppen

205 Erre vall helyesírása: melly, olly; e kettőzés 55-ig van meg nála; papírajai hátlapján egy abbamaradt értekezés kezdő sorai olvashatók, *A magyar verselés* címmel. „...Annyi nálunk a lángész, ki a szabályok nyűgét nem tűrheti...” ez a Vojtina-levéllal rokon.

206 Vértsey Jenő, Kölcsey életrajzában, 79. l.; Tompos, *A magyar ballada történetében*, 165. l.; Bittenbinder Miklós, *az Irodalomtörténet első évfolyamában*, 251–53. l.

207 A kézirat kiadatlan variánsai szerint. — A Névtelen Jegyző krónikáját ugyan később fordította le Szabó, de 55-től 60-ig tanártársa volt Aranynek, s beszélhetek róla.

208 Rean-nak Szalay sajtóhibája nyomán írja Keant a vázlat; ez mutatja, hogy innen vette tárgyát.

209 *Magyar mythologia*, 168.

210 *A magyar honfoglalás mondái*, II. 202–216.

211 Erdélyinél *A három királyfi*, I. 461.; Berze Nagy Jánosnál *A vörös vitéz*; — *Magyar népköl-*

e mondai, népmesei vonás ragadta meg; a terv szerint a kidolgozásban ez jutott volna a főhelyre.

Sűrűn váltja a tárgyat és a hangot. Egyszer *A hamis tanú* helyi népmondájához fordul; tárgyát Szabó Károly egy értekezésének jegyzetében látta meg;²¹² máskor a legendához, mint *Szent László*-ban; ez eseményt a Budai krónika jegyzete Nagy Lajos korába teszi, innen Arany először a *Daliás Idők*-be szötte be (I. dolg.): Toldi váratlan ott termése, rettentő ereje a tatárok csodálatos megfutamítója, ebből kelt volna szárnyra a legenda; csakhogy így józanná, reálissá vált; tudta ezt a költő s mikor új dolgozatba kezdett, elhagyta; ezzel a gyönyörű legenda fölszabadult, s a költő Szent László vállára terítette. Megpróbálkozott a legendák adomai fonákával is, *A hegedű*-ben; népünk nem egy ily adomaszerű kis mesét mond az Üdvözítő földön jártáról, többnyire szent Péter rovására, kit, mint szegény halászt, közel érez magához; az Úr része a tanítás, Péteré, mint gyarló emberé, a nevetség. E mese változatai széltére járták, Szegeden, Szalontán; egyet Czuczor fel is dolgozott (*Remete Péter*). — Szilágyi István sem szűnt meg tanácsaival; Molnár Albert életét ajánlja; Arany elhárítja a „megfaustítás” gondolatát; „ha Goethe volnék sem vesztegetném erőmet oly mű utánzására, milyen csak egy lehet, *eredeti*”.²¹³ (Szilágyinak, 54. márc. 9.) Inkább a népies zamatú adomáknál marad, ezekből alakít rövid költői beszélyeket. Különös elgondolni, hogy ez évek hangulatában oly vidám jelenetek kerülhettek ki keze alól, mint *A bajusz* és *A fülemile*. Kisfaludy Károly jut eszünkbe, aki azt írta magáról: „Komor szívvel a vígra érzek ihletést”.²¹⁴ Talán mind a ketten magukat akarták deríteni, erővel kibontakozni a sötét hangulatból. Aranynál némi külső ok is hatott közre: a nép számára akart írni. 54-ben Kemény és Csengery két vállalatot készültek indítani: a *Hat író könyvé*-t, mely folyóiratot kettejükön kívül egészen Vörösmarty, Eötvös, Arany és Gyulai írták volna;²¹⁵ a másik *A magyar nép könyve*, ez létre is jött. Magas, céljához képest nagyon is magas színvonalú folyóirat volt; Eötvös írt bele népies elbeszéléseket; Kemény a külpolitikai helyzetet magyarázta, igen világosan; okos gazdasági tanácsok sem hiányoztak. Eötvös maga készült lemenni Aranyhoz, költeményért.²¹⁶ Ide szánta Arany *A fülemilé*-t, *A bajusz*-t pedig egy naptárba. Mindkettő általános magvú, világszerte elterjedt adoma. Arany szereti a kész tárgyat, mely a nép körében s emlékezetében kiállotta a próbát. „Nem a tárgyban keresi az újat, hanem a ki-

tési gyűjtemény, IX.; e mesékben oroszlán is szerepel a királyfit segítni; a legendában Gyulát álmában szintén egy oroszlán sürgeti támadásra Ótom ellen, mire a költemény is céloz, az 5. versszakban.

212 *Az Új Magyar Múzeum*, 1850–51. évfolyamában 375. l. Az értekezés a helynevekről szól. Riedl bukkant rá; l. cikkét a *Kármán-émlékkönyv*-ben, 160–61. l.

213 [AJÖM XVI, 397. (603. sz.)]

214 [Az idézet Kisfaludy Károly Bajza Józsefnek 1826. márc. 19-én írt leveléből származik.]

215 L. Csengery levelét, 54. márc. 30. [AJÖM XVI, 404-405. (609. sz.)]

216 Gyulai levele, 54. szept. 6. [Uo., 474. (659. sz.)]

dolgozásban” — mondja Gyulai. — A madárfütytön — semmiségért — pörlekedés megvan már Naçreddin hodsza tréfái közt; Trostler József tizenhat változatát sorolja elő.²¹⁷ Madárképpen többnyire a jövendőmondó kakuk szerepel. A tárgyat két magyar költő is feldolgozta. Sárosy Gyula (*Az egyszeri szolgabíró*) magyar földre hozza, de eldurvítja; nála a pörlekedők veszekedésüket viszik a szolgabíró elé, az egymásra szórt gazembercímet, s a bírót ezt veszi magára. Hegedűs Sámuel verse keleten játszik, s bár rövid, egyezik Arany feldolgozásával, némely részletben is.²¹⁸ Arany az egészet tipikusan magyarrá teszi; oly elevenen adja elő az esetet, mintha az ő falujában, szeme előtt történt volna; *A nép könyvé*-ben a cím alatt *Igaz mesének* nevezi. A rossz szomszédok, a sövény lyukánál egymásra acsarkodó kutyák — átvéve mintegy gazdáik gyűlölködését, — a *dió*-fa: mind színmagyar vonás, legfőképp pedig a pörösködés, melynek csúfjára van e történet.²¹⁹ *A bajusz* szintén egész víg beszélyé kerekedik; a cigányfurfang és áldozata ősi adomatárgy; a megszépülni vágyás Naçreddin hodsánál is megvan, a kádbabujtatás Cervantes *Preciosa*-jában. A cigányokkal együtt a róluk szóló adomák is szélteben terjedtek nálunk; köztük ez.²²⁰ Szalontán helyi adoma gyanánt él; ma is emlegetik Kopasz-szájú Szűcs György gazdát és esetét, mondja Szendrey Zsigmond.²²¹ Arany bizonyára mint kész tárgyat vette föl, ha talán nem is a nép ajkáról, — lehetséges, hogy utóbb a nép vette őtől. Az egész a nép szája íze szerint való: népmesei a kezdet, a faluhelyen szokásos gúnynev, a bajusz híjának komikus szerencsétlenségévé növése, a nevetséges becsvágy ily kis dologban, az esztelen hiszékenység a javas-szerekben; érintve van a cigányfurfang egész tárháza, kirajzolva csalásuk — s végül az adomai csattanó; a hiszékeny ember póruljárása. Ez az egésznek magva, melyben — mint *A fülemile* tanulságában is — némi eszméltető, józanító célzat rejlik. Mindezt kiemeli a játékos, fordulatos nyelv, a vers szabad, szeszélyes

217 Naçreddinre Pozder Károly mutatott rá, *EPhK*, 1883. 488–492. l. Trostler cikke az *Irodalom-történeti Közlemények*-ben, 1914. 418–440. l.; kiegészítette egy spanyol változattal az *Egyet. Phil. Közöny*-ben, 1916. 143. l. — V. ö.: V. S. *Ethn*, 1890. januári füzet. — Rokon ezzel a számár és árnyéka körül folytatott per Wieland *Abderítái*-ban.

218 Hegedűs István: *Egy adoma vándorútja, — pár szó Arany Fülemiléről*, — *BpSz*, 1891. dec. — Versényi György: „*A fülemile*” története. — *Magyar Polgár*, 1902. 80. sz. — Hegedűs Sámuel nagyenyedi tanár volt (élt 1781–1844).

219 Eötvös és Csengery ugyan él a gyanúperrel, hogy a *Nép könyve* olvasói nem értik el a végsorok leplezett humorát, s úgy találják venni, mint az új törvénykezés dícséretét; ezt Gyulai meg is írta Aranynak (54. szept. 6.) [*AJÖM* XVI, 473. (659. sz.)]; de ő nem volt velök egy értelemben. „...én azt hiszem, hogy arra azt mondja a paraszt: ‚igen biz a fene!‘ s átérzi az íróniát.” (Gyulainak, 54. szept. 25.) [*Uo.*, 484. (663. sz.)]

220 Dézsi Lajos egy kézirat gyűjteményből közli, mint Deésen történt esetet (*ItK*, 1901. 253. l.) Lukinich Imre szintén Erdélyből (*EPhK*, 1903. 359. l.) Berze Nagy János Hevesből, Pollák Miksa a Rábaközéből (*EPhK*, 1896. 837. l.); ez egészen megegyezik Arany meséjével, még Szűcs György neve s a mondóka is; éppen azért gyanús, hogy nem Arany feldolgozása szállt-e ki a nép ajkára. — Solymossy Sándor 13 változatát közli; *Ethn*, 918. 133–142. l.

221 *Magyar Népköltési Gyűjt.* XIII. 249. l.

folyása. Erdélyi szerint részletei „tanulmányozni valók”, az egész „egyetemes költői érdeket tud támasztani”. A közönséges adomák a költő kezén megtisztultak, kristályosultak, fényleni kezdtek, mint a kőszén, mikor gyémánttá érik.

Hajlama, hangulata inkább komoly tárgyakhoz vonja, munkába tört életében sokszor kedves neki a rövidebb alkotás. Mint hasonló viszonyok közt 48-ban, megint a balladához tér. E rövid lélekzetű költemények tárgyi és alaki változottsággal üdítik, gyors befejezés reményével kecsegtetik. Tárgyat talál a krónikákban, a történelmi művekben, melyekben nagy tervei kedvéért bűvárkodik, főképp Szalay László történelmi nagy művében, melynek első két kötete 1852–53-ban jelent meg. Itt látja Rozgonyi Cicelle, Pázmán lovag történetét; Schwandtnernél olvassa Callimachosban néhány sorban *Az egri leány* meséjét. Később egy-egy balladába is többoldalú tanulmány alapján fog; *V. László Thuróczi* elbeszélésén alapszik, de kezénél van Fessler is;²²² *Török Bálint*-hoz Tinódiából és Verancsicsból meríti az adatokat, aprólékos gonddal; a Héttorony nevét Budai Ésaiból; a „hátra van még a fekete kávé” kitévelt közmondásból szövi be, alkalmoszerűen, mint ha itt termett volna.²²³ *Zács Klára* is Szalay nyomán megy, egyes kifejezéseikig; a királyné otthonn feledt olvasóját, e reális, mindennapi részletet, Istvánffyból veszi, a budai krónika egyik jegyzetéből; az országra nehezülő csapás félelmét Szalayn keresztül Dlugossból. Szondi történetében Tinódi egykorú énekét (*Budai Ali basa históriája 1554*) Budai Ésaiból bővíti részletekkel; a gyöngysorba fűzött énekek keleti kifejezését Csokonai adta,²²⁴ a bülbült Zrínyi olvasása. — Talán a világirodalomban sincs párja ennek, mennyire saját természete szerint szólaltatja meg a költő egy idegen nyelv idegen beszédmódját. — Nemcsak írott forrásokból merített, az életből is, emlékeiből, képzeletéből. Így termett *Ágnes asszony*, *Az árva fiú*, *Bor vitéz*.

Az újság ingere is vonzza, mert ismerete, fölfogása e műfajra nézve sokat gyarapodott első kísérletei óta. Az angol költők tanulmánya során megismerkedett a skót balladákkal, Herrig anthológiájában; kettőt lemásolt magának, utóbb a könyvet is megszerzi.²²⁵ Ács Zsigmondnak megvolt Nolte és Ideler anthológiája.²²⁶

222 *Arany balladaforrásai*-ról becses értekezést írt Zlinszky Aladár, (*ItK*, 1900). *V. László* első megjelenése helyén a költő maga megjegyezte: „Thuróczi, IV. rész, 62. fejezet.”

223 Erdélyi János, a *Magyar közmondások könyvé*-ben Thökölyről mondja el, Tóth Béla a *Szálló igék*-ben már Török Bálinthoz fűzi.

224 Erre Tolnai Vilmos mutatott rá, *EPhK*, XXIII. 383–84. l. — *It*, V. 107–108.

225 *The british classical Authors*. Select specimens of the national Literature of England from G. Chaucer to the present time. With biographical and critical sketches. Poetry and prose. By L. Herrig Ph. D. — Brunswick, 1852. Ebben *Anciens English popular Ballads*: The Chevy-chase; The Battle of Otterburn; Of the death of King Edward I.; The klot—browne Mayd; The legend of King Arthur; *Anciens Scottish popular Ballads*: Sir Patrick Spens; The Jews' Daughter; Edward, Edward; The Gaberlunzieman; Lament; O gin my love.

226 *Handbuch der englischen Sprache und Literatur*, 1811. Hogy Ácsnak megvolt, Elek Oszkár írja: *Skót és angol hatás A. J. balladáiban*. — *It*, I. évf. 1912.

Mikor Tisza Domokos balladákról kezd gondolkozni, a költő azt írja neki: „...csupán a magyar irodalomból nem ismerhetné meg a balladát”²²⁷ (53. okt. 3.). Első új balladáját, *Rozgonyiné*-t, azzal küldi Pákhnak: „...ez egyszerű népies jószág épen a külföld tanulmányozásának eredménye, s előképe ama scot balladákban van meg, a melyek ezerszerte inkább *balladák*, mint azon *ach*-os és *oh*-os história, mit azokból később a németek gyártottak.”²²⁸ (53. febr. 6.)

E ‚rozsdás’ balladák nem oltottak idegen elemet Arany költészetébe; ez is mind népballada, — e műfaj mindenütt a nép között fejlett ki, — csakhogy virágjában, fejlettebb fokon az akkor ismeretes alföldi hazaiaknál, számra több, alakra változatosabb, egyenként tökéletesebb. A székely balladák, melyekben több a tárgyi változatoság, erősebbek a szenvedélyek, mélyebb a drámaiság, sőt a tragikai erő — ekkor még nem ösmeretesek. Ha Kriza „Vadrózsái” előbb kerülnek napvilágra, bizvást pótolhatják a skót balladák hatását, s akkor Arany egészen magyar földből virágoztatja ki a világirodalom legszebb balladáit. E példák ösmerete híján a skót balladák nyomán fejleszti tovább az egyszerűbb alföldi balladát, mert a kettőt velejében rokonnak érzi. Azt tanítja: „Mellesleg ... vehetni át idegen nép költészetéből is, de rendesen csak az fakad meg ily ültetvényből, mely a mi népünk jellemében alkalmas földre talál. Így nálunk az északi ballada: mert népünk is bír rokon költeményekkel, sőt az irodalom elébb behozta a ballada népi alakját, hogysen ismerős lett volna az északiakkal.”²²⁹ E szavakban ballada-költészetének magyar alapját védelmezi.

A Herrigből kiírt két balladán megvan az északi balladák minden főbb sajátága. *Sir Patrick Spens*, melyet le is fordít, mintája a drámai előadásnak, mint lehet az eseményeket központosítani, a főmozzanatokat kiemelni és párbeszédbe szőni, mely sokat csak sejtet, mégis mindent megértet. *Rozgonyiné* ilyen folyamatos előadású, események egész serege rajzik benne, mégis két nagyobb jelenetbe tömörítve; de csak a harc drámai; a készülődés, megérkezés a táborba, a szép aszszony csintalan tréfákozása a királlyal: inkább románc-szerű; az egész némiképp a *Rákócziné* fejlettebb megújításának tetszik. A tárgyban van némi hasonlóság a skót balladához; a költő maga mondta, hogy „a gálya, vésteljes hajózás gondolatát az költötte föl benne” — hagyta ránk Szász Károly.²³⁰ Riedl az angol példával a magyar ballada „mozgalmát” látta párhuzamosnak.²³¹ Arany maga is azt mondja: „...a mese helyen egészen újat költöttem: de ezen felül a scot élet helyen magyar életet mertem vázolni; utánozva egyedül a ballada *menetelét*, ezt is csupán azért, mert ... egy-két igazán a néptől eredt balladánk folyamával bámulatosan megegyez”²³² (Pákhnak). A költő nem szakad el sem a népköltéstől, sem az iro-

227 [AJÖM XVI, 314. (558. sz.)]

228 [Uo., 169. (462. sz.)]

229 Millien: *La moisson* bírálatában.

230 Arany balladáiról. — PH, 1884. 49–50. sz.

231 Arany János-ában. Párhuzamba is állít egyes részleteket.

232 [AJÖM XVI, 169. (462. sz.)]

dalmi hagyománytól. A páncélt öltő amazon alakja a mi epikánk, műballadánk hagyománya is, fölfogása pedig egészen Aranyé, ki a murányi Vénus óta minden hősnőjével levetteti a páncélt, hogy a női természet bájával hasson és győzzön. *Rozgonyiné*-n az egykorú kritika is kiemelte, hogy nem hősködő asszony, hanem férjét követi és oltalmazza a csatában.²³³ A költő ezt a típust nézi jó szemmel Zrínyinél is: „Női vitézség, nőiséggel indokolva.”²³⁴ A költemény magyar ritmusban zeng; derült alaphangja, mint Gyulai megjegyezte, „mintegy Rozgonyiné kedélyében van”, kinek egyénisége az egészen uralkodik.

Eleinte a hagyományos magyar formákba önt több eleveniséget s gazdagabb lelki tartalmat a skót példák segítségével. *Török Bálint* „históriás ének” Tinódi modorában. A vándor lantos Török házánál töltötte legszebb idejét, két éneke meghatóan emlékezik jó pártfogója szomorú sorsáról: hősiességéről, fogságáról, az elárvult családról. Arany mintegy átveszi Tinódi ragaszkodását és meghatottságát. Nem fojt el némi lírai beavatkozás sem (17. vszak), nem oly közvetlenül, mint Petőfi *A király esküjé*-ben, hanem mintegy a hős önnön balsejtelmének ad hangot. Tárgy, ritmus, műforma egészen hazai; de a krónikás ének szokott lassúsága csupa merő beszéddé és párbeszéddé változik; gyorsan váltják egymást a jelenetek, a cselekvésnek csak fő pontjai jelennek meg előttünk, minők a királyné tanácsa, Buda megszállása, a hős elhurcolása, közben az apród híradása, ki a látottakat szavával urának lelkébe önti. Csak végül megállapodottabb az egymást kiegészítő két „regekép” — mint Greguss nevezte, — rajtok elegikus érzés ömlik el, mintha Tinódi bánkódását, hallanánk. A családi jelenetek beszövése *Losonczy István*-ból újul föl e balladában, egyéb is: a várnép meghitelése, a harc, a török csalfaság; de itt mindez tömör, drámaian perdül, s a szűk keretben is gazdagabb és mélyebb. — A végső kép egészen népies; Erdélyi népdalai közt olvassuk: „Megért szívem búbanatja, A halál lekaszáhatja”. (I. 75.)

Herrigből kiírt másik példája, *Edward*, még erősebb a drámai helyzet s a párbeszéd belső feszültsége dolgában. Folyamatos előadás helyett egy pontba sűríti az eseményt. Az egész egyetlen szóváltás: a felbujtó anya nyugtalan faggatása s az apagyilkos fiú kitérő válaszai, amint a bűntudat és önvád belefojtja a szót, szeretné tettét kimondatlanul, mintegy homályban hagyni. Egy gyúpontból van itt megvilágítva két jellem, a lelkek benső küzdelme, a tett maga és a bűntudat csírája. Hasonló ez a görög tragédiákhoz, melyek sokszor a tett következményeit bontják ki. Aranynál is vannak ily tragédiák, hol a tett hatásában él, a bűnhődés vall rá a bűnre s az egészet a kifejtésből érteni meg. Ilyen *Ágnes asszony* s később az *Éjféli párbaj*.

233 Gyulai Pál, a *Szikszói enyhlapok* ismertetésében, a *Szépirodalmi Lapok*-ban, 1853. 16. sz.

234 A Zrínyi-tanulmány vázlatá során: III. *Az eposzi szerkezet. Cselekvések, jellemek.*

Arany egyéniségében csak szunnyadó erőket költött életre a skót balladák tanulmánya. Olvasmányai, műélvezete közben fejlenek saját alkotásainak tervei, mint virágkehely alján a leendő gyümölcs. A tömörség, néhány erőteljes vonás elevenítő ereje s a párbeszéd is megvolt már első népies balladáiban; rejtett drámai ereje elárulta magát *Katalin* egyes jeleneteiben; most erőre kapva, később epikai alkotásait is áthatja. Kifejlődött érzéke a tragikum iránt: romok között él, tragikai levegő veszi körül.

A balladák sajátságait egyre tisztábban hüvelyezi ki példáiból. A románc és ballada még ekkor is rokontermészetű szemében. *Az egri leány*-ban még össze van fonva a kettő: a rajtaütés, a zavar balladai, a szerelmi történet a II. szakban valóságos románc, csak a IV. szakban szövődik össze a komor történettel s válik ezáltal balladává. *Széptani jegyzetei*-ben azt mondja a költő: „E két költemény-faj között nehéz elválasztó vonalat húzni; közös jellemök az, hogy bennök az eposzi tartalom lyrai alakban jelenik meg.” Ez alapon e két műfajt együtt lantos eposzoknak nevezi. Ezzel részben megelőzi Greguss elterjedt meghatározását, mely szerint a ballada: „tragédia dalban elbeszélve”. „Minél dalolhatóbb a románc és ballada, annál jobb az” — tanítja Arany. Lényegüket „nem annyira a cselekvény teszi, mint az előadás”. De érzi köztük a különbséget is. „Újabb időben — úgy mond — azon különbséget teszik, hogy a balladában ugyanazon végzetszerűség uralkodik, mint az eposzokban, míg a románc hőse önállóan cselekszik, abban tehát a csodás szerepel, itt a hős jelleme. *A tündérr király* p. o. (Goethétől) ballada, míg nagy részére magyar balladáinknak románc név illenék (p. o. *Az ősz bajnok, Szilágyi és Hajmási, Kont*).” Ilyen az ő balladáit közt *Szibinyáni Jank*.

A románc cselekménye józanabb, realisabb, hőse önállóbb, a balladába rejtelmes elemet visz a végzetszerűség. A skót balladák nagyobb részében ez nem eposzi, hanem tragikai módon uralkodik: az ember a sorssal s önnön lelkével viaskodik, mint a tragédiákban, a küzdelem a külső események közül a lélek vívódásai közé húzódik.

A költő lelki alkatához a komor tárgyak, sötét hangulatok esnek közel, hiszen még eposzait is tragikai kifejtés felé hajlítja, nemcsak a hún eposzt, a *Daliás Időket* is. Balladáinak gyakori, mondhatni rendes tárgyük a bűn és bűnhődés, mint a tragédiákban; ez a magva *Edward* példájának, ez van „népies naivsággal” *A méh románcá*-ban és *Szöke Panni*-ban (*A hamis tanú*-ban szintén). Boda István ezt a költő „különös természetéből” magyarázza, fogékonyságából az erkölcsi problémák iránt,²³⁵ hiszen már fiatal vándor-éveiben „az öntudat kígyói marták”²³⁶ (önéletrajz); erkölcsi érzékenységét örökölték alakjai (Toldi is). Balladáinak nagy

235 Boda István: *A. J. „különös természete’ és az Arany-balladák megrendült lelkű hősei*. EPhK, 927, 928, 929. Becses tanulmány, csakhogy mindent a költő lelkiállapotából akar magyarázni, mintha a műforma szabályai, a talált tárgy és a képzelet nem is esnének latba.

236 [AJÖM XVI, 558. (704. sz.)]

része valóságos tragédia; bennök a végzet Kemény Zsigmond szigorú tragikai felfogásával uralkodik, kinek regényeit Arany a legjobb magyar tragédiáknak tartotta, s kinél a bűnhődés súlya rendszeresen meghaladja a vétségekét. Tragikai erejénél fogva nevezte Aranyt „a ballada Shakespearejének” Gyulai. Greguss a ballada elméletét főképpen Arany balladáiból vonta el, innen, hogy ő a balladát dalban elbeszélte tragédiának mondja. Arany balladáinak igazi cselekvénye a külső események közül a lélekbe húzódik, mint *Edward* példájában. Románc-szerű első balladáiban, *Rozgonyiné* s *Az egri leány* történetén az események uralkodnak, a későbbiekben az események hatása. Később abban látja a ballada „természetét”, hogy „nem a tényeket, hanem a tények hatását az érzelem-világra, nem a szomorú történetet, hanem annak tragicumát fejezi ki, ... magokból „a tényekből s járulékaikból, mint idő, hely, környezet, csupán annyit vesz föl, a mennyi múlhatlanul szükséges”.²³⁷ Ezzel külsőleg bizonyos hézagosság jár, mely növeli a cselekvény izgalmát, a drámai lüktetést, s egyes részleteket a kitalálásra bízva, fölserkenti az olvasó képzeletét. A régi s népi balladák hézagosságát Arany nem is tartotta kopásnak a közhiedelemmel, hanem különbséget tesz a tág olvasó-körnek szánt, meg a valódi nép-ballada közt, mely az egész falu előtt ismeretes esetből termett, úgy hogy csak egy-egy emlékeztető szó kell, megeleveníteni a részleteket.²³⁸ Éppen ez okból költő csak módjával élhet vele, inkább történelmi tárgynál, hol célzásai a köztudatra támaszkodnak.

Mind e sajátságok együtt jelennek meg *V. László* balladájában, mely hatalmas lendülettel a ballada tökélyéhez emelkedik. A külső események csak egy-egy villámlobbanásnál tűnnek föl, párhuzamosan benső harc dúl a király szívében; a vihar zúgása, a magyar rabok szökésének híre mind az ő lelkébe fúródik, hallucinációkat keltve; a kamarással váltott párbeszéde árul el mindent: önvádját, a Hunyadi-pártiak szabadulását, a király menekülését, a méregpoharat, a bosszuló halált. A lelkiismeret rémei Zlinszkyt Macbeth és III. Richard éjszakáira emlékeztetik, Négyesyre az „isteni bosszuállás hat rejtelmes erővel”. A rejtelmes elem, a végzetszerűség az angol balladák félhomályú történeteiből sem hiányzik; ilyen Vilmos és Margit története, vagy *Sweet Williams Ghost*; Herrignél *The Jew's Daughter*, hol a megölt és kútba vetett fiú felszól anyjához;²³⁹ megvan ez elem azokban is, amelyek őt fordításra vontatták, mint a *Dismal mocsarak* és *Sir Patrick Spens*; Goethe példának állított *Erlkönig*-je is, melynek fordítását örök kár, hogy félbe hagyta, a képzelődés és lélekállapot rejtelmességével ragad meg. Goethe másik balladáján, az elűzött és viszatért grófról szólón, melyet lefordított, az eseményekben van bizonyos józan

²³⁷ Szász Károly költeményeinek bírálatában.

²³⁸ Szász Károly költeményeinek bírálatában.

²³⁹ Ilyenformán folytatódott volna *Az elhagyott lak*, melynek önállóan maradt leírása eredetileg egy esemény környezetéül volt szánva.

csodálatosság; a Goethe-féle „mysteriöse Behandlung” elvét Arany folyóirata, a *Koszorú* említette nálunk először.²⁴⁰ Aranynak magának is vannak visiói; álmában meg-megjelenik Petőfi; verse, levele szól erről (*Emlények*, I., III.; — levele Egressyhez, 54. márc. 19.).²⁴¹ Képzelete is erősen visionarius, könnyen tolulnak elébe képek, mint *A tetétleni halmon* és *Csaba* előhangja mutatják. Külső csodálatos helyett a lélek rejtelmessége vonzza, balladái a lélek bensejébe fűrődnek, félhomályú zugaiba szállnak alá, a szenvedély monomaniája, a bűntudat önvádja, a lelkiismeret káprázatai közé. A bűnhődés Aranynál mindig benső: a lelkiismeret mardosása. Hőseiben a nagy rázkódtatások felkavarják a lélek örvényeit, hol a néphit kísértetei tanyáznak. Babonás századok hagyománya ez, mely a mi népköltészetünkben jobbra a mesékbe szorult.

A megzavarodó lélek lázában Shakespeare példái lebegnek Arany előtt, de egyúttal a magyar néphit babonái. Már rajzolt egy órültet, a vén Szúnyogot *Katalin*-ban, még inkább külsőleg; később fokonként lejjebb száll a lélek titokzatos mélyeibe. Alig van még egy költő, kinek népe közt annyi „megrendült lelkű” alakkal találkozánk, a lelkizavar és háborgás annyiféle esetével. V. Lászlót a bűntudat fúriái gyötrik, önvád kínozza; *Ágnes asszony*-ban a rögeszme hatalma és fejlődése tárul föl, amint egy archimedesi pontból kiemeli sarkaiból a világot. Ágnes folyvást látja a vérfoltot, mint Lady Macbeth, s a bűntudat e káprázata sisyphusi munkára kényszeríti.²⁴² A bűn esetlen leplezése, amint vásznát a falu patakjában mossa, a kuszált beszéd, merő tekintet, a börtön félelmes csendje és homálya, az ösztönszerű vigyázat, mellyel ruházatát rendbehozza, „nehogy azt hígyék, megbomlott”, a tébolytól való félelem, mely Leart e fölkiáltásra fakasztja: Irgalmas ég, ne hagyj megtébolyodnom! (I. felv. vége) — mindez a rögeszmének nemcsak pathologiai képét, hanem fejlődését is rajzolja, a szűk keretben shakespeare-i gazdagsággal. A lélektani előkészítés többnyire shakespeare-ies nála, de kísértetein sok a magyar néphit vonása. *Az árva fiú*-ban az erős rá gondolás idézi fel holt apja szellemét, „lelke szemében” látja, mint Hamlet; de itt a látomás átragad az anyá-

240 1865. 19—20. szám.

241 [AJÓM XVI, 401. (607. sz.)]

242 A shakespeare-i nyomokra először Greguss mutatott rá, *Shakespeare pályája* c. művében, 1880. Ágnes lelki betegségét Lear királyéval hasonlítja össze: mindkettőnél a lelkiismeret furdalásából ered. Idézi Lear sóhaját: „Jaj annak, akit késő bánat ér!” — Jancsó Benedek tanulmányt írt *Arany János lelki betegségeiről*, Abafi *Figyelő*-jében, 1884. 321—40. l. Rámutat a rögeszme fejlődésére: a bűnjel, a vérfolt eltüntetése eleinte észszerű igyekezet, de káprázattá, rögeszmévé válik; emlékeztet a bűnösök gyakori ügyetlenségére a bűn leplezése körül; Ágnes a falu szeme láttára mossa a véres ruhát. Kiemeli a körülmények fejlesztő hatását: a börtön csendjét, sötétjét. Lady Macbethet Zlinszky Aladár említette. Riedl a maga elé meredés pathologiai vonását figyelte meg. Az örülettől való félelem szintén gyakori vonás. Lady Macbeth is mondja: „Így képzelődni nem kell, mert az ember könnyen megőrül.” Lear a fenyéren is biztatja magát: „Ez uton örülni van, Ne többet erről, ezt kerülni kell.” (III. felv.) — Újabb bűntetőjogi szempontból vizsgálta Arany balladáinak bűnös alakjait Angyal Pál, *BpSz*, 1932.

ra; amint kezét emel a gyermekre, megérzi rajta a halál fagyát, s hallja, hogy a fiú apját sóhajtja: rögtön maga is látja a jelenést, ijedtében megtévelyül; lehányja ruháit, mint Lear: „Félre ezen toldalékokkal!” s egy ingben csatangol a temetőn. A falu e kőbori bolondja hazai kép; a kísértet a népi képzelet fehér lepedőjét viseli; nem is csak vádolni és büntetni jó, mint Shakespeare-nél és a skót balladákban rendszeren, hanem, mint népünk tartja, azért, hogy magával vigye, akit szeret. Ezzel jön vissza a holt férj *A honvéd özvegyé*-hez is, midőn a költő még csak a nép hiedelméből merített.

A magyar balladák bölcséjébe nemcsak a skót hegyek tündére tette le ajándékait, hanem műköltők hatalmas szelleme is: Shakespeare és műballadák példái. A skót balladáknak a műforma mintáit köszöni a költő, Shakespeare-nek a lelki rajz mélységét, a műballadáknak a változatosságot. Jellemző, hogy Goethének gyakran bölcselmi magvú balladáit közül két olyan hatott rá különösebben, melyek valódi északi balladák alapulnak: *Az elűzött és visszatért gróf*-ról szóló Percy gyűjteményének *The beggars daughter of Bednallgreen* c. darabján, az *Erlkönig* a *Stimmen der Völker*-ben közölt régi dán balladán. Későbbi balladás korszakában, a hetvenes években, nála is találkozunk nem egy gondolati magvú ballada; az *Ünneprontók* magva rokon Goethénél a *Wandernde Glocke* gondolatával, hol a harang rájleszt a templom-kerülő gyermekre; az ördög-dudás fékezhetlen bűvereje pedig a *Zauberlehrling*-re emlékeztet. Csodálatos vonások e korban is szövednek munkáiba, legendák és mondák alapján (*Szent László, A hamis tanú*), balladába csak egyszer, *Mátyás anyjára*-nak a Hunyadi-címerről megelevenülő hollójában, ez a hírhordó madár is népies motívum.

Goethe mellett ismerte a német ballada úttörőjét, Bürger is, Tisza Domokos is említette előtte. Bürger is azt hirdette: „Alle Poesie soll volksmässig seyn”; ismer-te a babonák és kísértetek költői hatalmát, de a szilajt és rémest kereste (*Der wilde Jäger*). *Lenore* tárgya rokon Arany *Bor vitézé*-vel. A síron túl is tartó szerelem, a kedvesét halálba követő szerelmes a népköltészetnek világszerte örök ihletője. Egyszerű alakja, hogy a szerelmes bánatában utána hal megholt kedvesének, mint a torjai legény (*Vadrózsák*, 181. l.), vagy elemésztí magát, mint Kádár Kata után Gyula Márton. Rejtelmesebb elgondolás, ha a holtak jönnek vissza kedvesükért. Bürger Lenoreját a holt jegyes ragadja magával, eleinte szinte eleven a lovag, csak vágtatásuk közben s a temetőben válik rémületessé. Bürger egy elveszett népi dal töredéke ihlette, melynek magyar rokona *A halál vőlegény* palóc mese, melyet Pap Gyula jegyzett föl,²⁴³ s melyről az ismertető Arany *Koszorú*-jában²⁴⁴ — nyilván Arany László — mindjárt kiemelte a párbeszéd és rémes elragadás balladai elemét, s csakugyan rímes töredéke is előkerült.²⁴⁵ Arany nem ezen a rémületes úton

243 *Palóc népköltemények*, 1865.

244 1865. 19–20. sz.

245 Baksay Sándor küldte be s közölte a *Koszorú*, 22. sz. A verses rész Arany—Gyulai *Népköltési*

jár. Bor vitéz arája a hű szerelem és csöndes bánat képe. Az „elesett hős” helyét a leány „búja tölti bé”, mint Constanzia lelkében fiáét (*János király*-ban, III. felv.). Az ősz és éj köde lebeg a kép fölött, s a való vonásai átolvadnak képzeletté, mint az *Erlkönig*-ben. A leány „létereje képzeletbe fül”, mint Macbethé, „előtte semmi sincs, csak a mi nincs”; látomása: kápolna, esküvő. A testi erő fogytával egyre sűrűbben rajzanak a káprázatok, a hallucináció mindenre kiterjed, míg az éjféli menyegzővel a lány átlép a szellemek országába. Ilyen halálos szerelem a tárgya a *Varróleányok* balladájának is, de ez még néprajzi vonásokkal gazdag külső kép, csak egy sugár villan a lélekbe; emitt minden a lélekben fogan. A részleteket a költő a néphagyománnyal színezi; Ipolyi *Magyar mythológiá*-jában olvasott kísértetek éjféli miséjéről rom-kápolnáknak, midőn „a templom ablakai felvilágosodnak, orgona és énekszó hallatszik ki a halottak gyülekezetéből ... holt pap tartja az istentisztelet”. (363. l.) E néphit átszivárgott az irodalmi hagyományba is; így foly le „egy holt és élő esküvője” — Kisfaludy Károly *Éjjeli menyekző* c. fiatalkori rémballadájában. Aranynál több mozzanat kerekíti ki a mesét: a szerelmesek búcsúja, a férjhez erőltetés, a leány elbujdosása; másrészt népi motívumokkal ruházza fel, minő az úton ballagó pacsirta, amint a költő szerint „az elbujdosó lányt jelképezi”, a sívó bagoly a romon.

Így szövődnek össze a költő tanulmányai, így közbe mindenütt hazai szálak. A költő úgy van az idegen műremekkel, mint méh a virággal: gyönyörűséggel dúskál benne s midőn tovább száll, magával viszi arany-porát, hogy a maga rejtélyes műhelyében egészen mássá alakítsa.

Mindenütt érvényesül a költő lángelméjének eredetisége,²⁴⁶ fölülmúlva nemcsak a mi régebbi balladáinkat, hanem mintaképeit is. A skót balladák szereplői ritkán többek pusztá neveknél, csak magokra öltik a mesét; Arany jobban kirajzolja alakjait. Rozgonyiné, Pázmán élő jellemek. A szerelemföltő koros férj, otthoni ingerültsége, s amint az udvarnál nem veszi észre rászedetését, egyre jobban belezavarodik panaszába, a csufondáros vereség, melyet még tetéz a kapzsi vén lovag öröme az adományon, a kezdő jelenettel ellentétes kedveskedése otthon: Falstaffra emlékeztető alak, Zichy Mihály úgy is rajzolta. A skót balladákon látja egy-egy részlet elevenítő erejét, eltanulja ezt, mert az epikai hitellel együtt hozza az élet színét. Riedl tudta méltányolni, hogy *Rozgonyiné*-nél „nem magas történeti szempontból, nem pathosszal vagy okoskodó szónokiassággal nézi az eseményeket, hanem egészen közletről, annyira, hogy meg tudja mondani, mi volt Rozgonyiné paripájának a neve”. Történelmi balladáinál tanulmánnyal pótolja azt, amit a régi énekesnek készen adott az események közel-

gyűjtemény-ében is, I. 207. l.

246 Egyetlen balladáját sem állíthatni bármily felületes párhuzamba sem valamely skót balladával; Elek Oszkár megkockáztatta ezt, de meggyőzés nélkül. *Skót és angol hatás Arany balladáiban*. — *It*, 1912.

sége. Ily elevenítő, hogy Török Bálintnak családját is látjuk, az ő veszteségeket érezzük; hogy a Zács-történetben a királyfiak nevelőjét is néven tudják szólítani. Ilyenekkel túlszárnyalja példáit az élet elevensége, a kor vonásainak tömörsége dolgában.

Ép így meghaladja azokat tömör szerkezet és változatos alakítás tekintetében. *Zács Klára* egy tragédia öt felvonása; az első kézirat meg is jelölte az öt szakaszt: az első öt versszak a királyné és öccse párbeszéde; a templomba menetel négy vers; azután Klára a palotában (10–14. versszak), a bosszúálló atya (15–19.), a király ítélete. *Pázmán lovag* vidám történetet öltöztet balladai formába; a költő azt írta a kéziratra: „Egy trufa.” Volt erre példa Percy gyűjteményének király-tréfaiban.²⁴⁷ Ez a ballada kész vígjáték, mesterien fejlesztve, három felvonásban.

Az alaki változatosság kedvéért örömet nehezíti feladatát, hogy játszva oldja meg. *V. László* balladája két szálból van összesodorva: a páratlan vers-szakok a menekülőkről szólnak, eseményekről, — a párosak a király lelki harcáról; a két történet párhuzamosan halad, hogy a végszakban egybe torkolljon a király bűnhődése meg Mátyás hazatérte. Az ily szerkezetről azt tartotta a költő: „Nem olcsó hatásvadászat az ilyen, mikor t. i. az *egymás mellett történő* s mintegy *versenyfutó eseményekről* lerántjuk a leplet, hogy a néző tisztán lássa, s remény s kétely közt hánykódjék, melyik lesz a győztes?”²⁴⁸ Még összetettebb *Szondi két apródjájának* szerkezete. Greguss előbb csak álló „regeképnek” nézte, pedig voltaképp két történet van itt egybeszöve, a hősé és az apródoké, „egyik túlnyomóan epikus, a másik lyrikus, drámáin összefonva” — mondja Szász Károly. Szondi hősége, hősisége hatásában nyilvánul, a két apródban, akik nagyságát zengik s példáján hivekké és bátrakká válnak magok is; énekük egyre fokozódva átokká emelkedik, mi népballadánk gyakori záradéka. Elragadtatott énekük valóságos ballada a hős küzdelméről, mely szinte tovább foly köztük s Ali küldötte közt, mialatt a lemenő nap megaranyozza a váromladékot és a hős sírját, a völgyben zszibongó győztes tábornok, hogy aztán mindent elnyeljen az éj, csak Szondi dicsőségét nem.

A történelmi balladákban olykor szinte egykorú költeményeket újít föl. *Török Bálint* a históriás ének művészi alakja; *Zács Klára*-t a régi hegedős kobzán pengeti el. Az ódon hang mintegy visszarág a múltba, mégis közlőről szól hozzánk, a költő egygyé forr a régi énekessel, lelkesülése egybeolvad azével.

Régies énekeibe beleszövi párját a régi énekek hazafias feljajdulásainak: „Sírva veszik el most szegény Magyarországot!” — „Szegény magyarokat segítse az Isten!”

²⁴⁷ Greguss elmélete nem ösmer víg balladát, pedig a mi népballadánk közt is ilyen *Pálbeli Szép Antal*, hol a legény terítőre fekszik, a gyász hírral odacsalja kedvesét, de jöttére felugrik és nyakába borul. *Molnár Anna* nyolc változatából is derült hét. Az elmélet itt szűkebbre vonta a kört, mint a költő teremtő ereje, mely folyvást új utakat tör.

²⁴⁸ Szász Károly költeményeinek bírálatában.

Greguss a balladákban erkölcsi alapeszméket keresett; szerinte *Mátyás anyjában* „az anyai sóvárgás szertelensége” volna kifejezve, *Török Bálint*-ban az a tanulság, „hogy a hatalmasok versengése megöli a családokat;” *Ágnes asszony-é*, hogy „a megfélemezés egyetlen pillanata képes boldogtalanná tenni egész életünkre;” *Zács Klára* történetéé, hogy „az ártatlanok szenvedése országos csapás s a tömeges vérengzés isten haragját hívja ki” — mit a ballada nem is mutat.²⁴⁹ Ily erkölcsi eszmék a balladákat intő példázatokká tennék s letörölnék róluk az élet színét. „A költői varázs odavan, mihelyt ujjal mutatható a morális gondolat” — írta a költő később, egyik szerkesztői üzenetében.²⁵⁰ „*Iránya* lehet valamely költői műnek, de a *jó* irány mindig a *szép* legyen, ne a hasznos vagy tanulságos” — tanácsolta máskor.²⁵¹ Költő nem eszmét, hanem lírai felindulást kíván kelteni, nem okoskodás útján, hanem tárgya által; „az emótiót egy eset elmondása, egy lelkiállapotot híven jellemző leírás idézi elő” — úgymond Salamon.²⁵² A költő egészen tárgya mögé rejtőzhet, akár a drámaíró, de „egy jeles ballada vagy eposz olvasásánál ép annyira a költő emótióinak hatása alatt állunk, mint egy hatalmas óda vagy szónoklat olvasásakor. — Van-e egész lyránkban meghatóbb dal, mint az egészen elbeszélői objektivitással írt *Zács Klára?*” — kérdi Salamon. Valóban, ki nem lázad fel ez igazságtalan igazságszolgáltatásra; nem szorongat-e minden hallgatót a végsőhajban reszkető félelem Isten bosszuló kezétől?

Van Aranynál, igen, többször bizonyos távolabbra kitekintés, csakhogy az lírai, hazafias. Történeti balladáit megannyi Veronika-kendői, redőik közt elmosódottan sokszor egy fájdalmas arc látszik: a hazáé. Már Salamon célzott arra, hogy *Török Bálint* a haza pusztulásán érzett mély fájdalomtól van áthatva.²⁵³ Gyulai erősebben mutat rá, mint igyekezett a múlttal kapcsolatba hozni a jelent. „A honvéd hősiessége nem elevenedett-e föl Szondi halálában, a ki még harcol, bár ágyúgolyótól megtört ina, térde? Nem a három százados magyar politikát fejezi-e ki *Török Bálint*, a mikor így szól: Két ellenség a Duna-két-parton, — Egyiket a másikkal — hijába, A hogy lehet...”²⁵⁴ *Beöthy V. László*-ban is az idegen zsarnokság és üldözött magyarság összeütközését látja, érzése szerint a *Zács Klára*-beli sohajt „mintha a nemzetnek megdőbbsen szívéből sajtolná ki a véres boszúban tobzó-dó hatalom”. „Nem a külföldi börtönök rabjaiért remegő honfiszív dobog-e *Török Bálint*-ban? — kérdi. — És nem a nemzeti eszme rejtett oltárai előtt áldozók közös zsolozsmája-e az, a mi *Rachel*-ből, a *Szondi két apródjából*, a *Walesi bárdok*-ból

249 E törekvése megvolt a balladák iskolai kiadásánál is; Riedl szót is emelt ellene a *Budapesti Szemlé*-ben, 49. köt. 487. lap.

250 *Koszorú*, 1863, II. 20.

251 *A Szépirodalmi Figyelő* szerkesztői üzenetében, I. évf. 560. l.

252 Buda haláláról szóló tanulmányában, *Irodalmi tanulmányok*, I.

253 U. o.

254 Emlékbeszédében.

harsog: az erőszaktól meg nem ölhető eszme erejéről?”²⁵⁵ Ennyire hazafias tűzűek Arany balladáit tárgyilagossá előadásuk mellett is.

Balladáit közt egyetlen egy idegen tárgyú, *A walesi bárdok*, s az a legmagyarabb. 57-ben a fiatal császár beutazta az országot; a hatalom lelkes fogadtatást akart rendezni; Aranytól dicsőítő üdvözlő-verset kívántak.²⁵⁶ Nem írta meg, hanem ekkor írta *A walesi bárdok*-at. Fiókjába rejtette, csak 1863-ban adta ki, *Koszorú-jában*, akkor is mint *ó-ángol balladá*-t. Oly tökéletes annak, hogy senki sem vonta kétségbe a fordítást. Tárgya megtörtént esemény, Dickens is elbeszéli (*A child's History*);²⁵⁷ de világos, hogy a költő szeme előtt magyar táj és hazai képek lebegnek: ég földszint az ég, a mezőn gabna-keresztről és a tallózásról beszél.²⁵⁸

Arany sok balladát készült írni. Szalay történeti nagy művében s Thuróczi krónikájában ott vannak jelei a lapszélén a Hunyadiak történeténél²⁵⁹ Fájnlalta, hogy a Hunyadi név „elhangzott népi költeményeinkben”, hogy „mi csak hírét halljuk a daloknak, melyek egykor Attila és Árpád, Endre és Mátyás asztalánál zenghettek, a nélkül, hogy azokból ... egy árva hangot utánzöngeni bírnánk.” (*A magyar nemzet versidomról*, a bevezetésben.) Ez énekeket akarta újra költeni, „utánzöngeni”. Egész ballada-kört tervezett a Hunyadiakról. „Nem sorjában akartam megírni, hanem majd egy, majd más kiválóbb mozzanatot ragadni meg, azután úgy kötni össze egy egésszé.” E tervbe való *Hunyadi csillaga*, előhang gyanánt, *Both bajnok özvegye*, *Szibinyáni Jank* — mindkettő gróf Teleki József *Hunyadiak kora* c. nagy művének előadása szerint, — *V. László, Mátyás anyja*, melynek alapját Bonfiniből meríthette, kinek Mátyás király beszélte volt, hogy anyja üzenetével egy kengyelfutó egyszer hat óra alatt tette meg az utat Prágába és vissza, nyilván a gonosz lélek segítségével.²⁶⁰ Idevaló a félbemaradt, spanyolrománc-szerű, betűrímes *Kapisztrán*, melyhez Thuróczi mellett Hammert is forgatta a költő. Talán e balladák keretétül lehetett gondolva *Mátyás dalünnepe*, mely szintén ez évekből

255 *Arany nagy-kőrösi szobra előtt*. — *Írói arcképek*, III. Szondi vonatkozását még tovább viszi Solymossy Sándor. „A Bach-korszak nehéz elnyomatása idején letiltják a költőket, hogy ne énekeljenek örökké a rombadőlt szabadságharcról. S megjelent rá mintegy feleletül Aranytól *Szondi két apródja*.” — *A. J. népiessége*. — *Ethn*, 1917.

256 Levele Tompához, 57. jún. 26. [*AJÓM* XVII, 72. (914. sz.)] — A megrendelt verset aztán Lisznyai írta meg.

257 Magyar feldolgozása is volt, *Az ötszáz gael dalnok*, Tóth Edétől, de ez később, 1860. jelent meg, a *Szigeti Album*-ban, ahol Aranytól *Az új görög dalnok* fordítása.

258 Erre Solymossy mutatott rá, imént idézett tanulmányában.

259 Szalayban Hunyadi László kivégzésénél megjegyzi *szőke fürteit*, aláhúzza, hogy aranyos ruhában viszik a vérpadra, „abban talán, mellyel őt a király Temesvárott megajándékozta”. Megjelöli Mátyás királlyá választatását, Thurócziban is; Szalaynál a moldvai harcot, Thurócziban Vitéz és Cesinge pártütését.

260 A költő maga aláírta a *Magyar nép könyvé*-ben: „*A mese alapja feltalálható Bonfinnál*, Dec. III. Lib. IX.” — Teleki József számára Arany tanártársa, Szabó Károly fordította le a görög szöveget; ő irányíthatta e műre Arany figyelmét.

való (1855); az első versszak egy visegrádi dalnok-versenyre készít elő; az *Elegyes darabok* előszava szerint viszont egy „sajátságos békeposz kezdete lett volna”; – a nagy eposzi tervek közt említi *Bolond Istók* II. éneke is (13. vszak).²⁶¹

Az új formájú stanza Arany alkotása; a magyar Sándor-versből próbált eposzi versidomot szerkeszteni, változatosabbat a pár-rímes alaknál, ki is adta egy versszakát, példaképen *A magyar nemzeti versidomról* szóló értekezésében, félbemaradt művét utóbb az *Elegyes darabok* közt, „a stanzák alakja végett”. Maga nem élt e formával másszor, de hogy művészileg hasznavehető, azt Szász Károly *Álmos* eposzában igazolta; hogy pedig az olasz stanza szerkezetének megfelel, azt Radó Antal, aki Ariosto *Őrjöngő Lóránt*-jának népies hangját e formában kívánta visszhangoztatni.

E művébe Arany nagy becsvággal fogott. Tompának ír is róla. „Van az én fiókomban valami, a mit néha-néha előveszek, s egy-egy vonást szeretettel rántok rajta”²⁶² (55. jan. 16.). Szinte fő művének nézi. Égeti a szégyen rozstda-pírja,

Hogy időmhöz képest oly keveset tettem,
És hogy az én könyvem még nincsen megírva.
Állj meg, élet napja, oh állj meg fölöttem,
Csak míg ezt az egy dalt szépen elzöngöttem!
Azután nem bánom, hadd jöjjön az este:
Édes lesz a harmat, mely sirom megeste.

Mégis félbemaradt; *Csaba* újabb dolgozata „nyomta háttérbe” (*Elegyes előszó*). Abbamaradt a balladakör is. Minden bő előkészület mellett csak e néhány darab készült el belőle. „Meg kelle győződnöm — írja a költő, — hogy százával a ballada nehezen jó, s ha ihlet jőne is, egység bajosan lesz.” (*Elegyes darabok*, előszó.) Később a gomba-módra termő balladák, a számtalan utánzat is elveszi kedvét egy időre e műfajtól. „Miután balladáimat egy pár száz majmolatban parodiázva láttam: ez a hang is elvesztette rám ingerét, s a legjobbnak tartott darab is visszatetszik.” — Hozzáteszi azonban: „De vigasztalom magam azzal, hogy ez tán még sem a művek rosszasága, hanem az untilig megszokás miatt van így. Különben kétségbe kellene esnem egy *elfecsérlett* élet miatt.”²⁶³ (Tompának, 58. szept. 29.) A derűre-borúra szaporodó köznapi balladákat ő maga kiparodiázta. (Kiadatlan.)²⁶⁴

261 Az *Elegyes darabok* előszavában a költő azt írja, hogy terve „bizonyos afféle látványosság által gerjesztve” támadt. Riedl ezt Ferenc József ünnepi fogadtatására érti. A császár 52-ben átutazott N.-Kőrösön, de az a fogadtatás nem lehetett nagyon látványos; azután pedig csak 57-ben jött újra Magyarországra. — A cím némi kétséget hagy; a kiadásokban ugyan *dalünnepet* olvasunk, hanem a kéziraton *Mátyás diadalünnepét*.

262 [AJÖM XVI, 524. (687. sz.)]

263 [AJÖM XVII, 231. (1033. sz.)]

264 Ballada paródiáról ír Jókainak, 56. dec. 29. [AJÖM XVI, 786. (864. sz.)]

Főképp azonban betegsége ássa alá munkakedvét. „Azóta más vagyok, egészen más — írja Tompának (54. okt. 18.); — s bár azóta is próbáltam vagy kétszer pezgaszusom szárnyait s nem egészen süker nélkül (*Ágnes asszony* is már ez epocha szüleménye, valamint *Mátyás anyja*, részben az *Első lopás* s még vagy kettő) korán sem lendül az ügy, mint előbb”.²⁶⁵ „Testi és szellemi gyöngeség mind mélyebben sülyeszt — panasolja Tompának — s a kárhozónak az a szerencsétlensége, hogy látja sülyedését, de nem bír eréllyel, magát az átok karjaiból kiküzdeni.”²⁶⁶ Leírja a kint, hogy „ha verset akar írni, a tollfaragásig viheti s ha van is egy-két gondolatja, szárnyaszegetten hull a földre, mielőtt neki a kellő formát megadhatná”²⁶⁷ (54. okt. 18.). Lehangoltan számol le sorsával: „Hanyatlani — feledtetni, igen! ez van hátra”.²⁶⁸ (U. o.) „Oh, a hanyatlás, ilyen korban, mint még az enyém, iszonyú”.²⁶⁹ (Gyulainak, 54. szept. 25.) Pedig ez év elejéről is van több kisebb költeménye, melyeket pünkösdkor Pesten jártában szétosztogat a lapoknak (Tompának, 55. jún. 8.).²⁷⁰

Menekvésül végre rászánja magát az évek óta tervezett kirándulásra. 55 nyarán egész családotul elmegy Tompához, látogatóba. Tompa júniusban megfordult nála, s rávette a készülődésre; azután Arany maga, felesége s a két gyermek sorra betegeskedtek; mind rászorultak az üdülésre.²⁷¹ Tompa türelmetlenül sürgeti őket, de az iskolai vizsgálatok s a tanárok várt cenzúrája sokáig bizonytalanságban tartják a tervet. Arany el van szánva, hogy ha Julcsa orbánca nem javulna, „solo megyek”²⁷² (júl. 21., kiadatlan). Augusztus 20-án végre elindul az egész család, Szolnokig vasúton, onnan Tisza-Keszibe gőzhajón; ott már várja őket Tompa két kocsival. Egy napot pihennek Miskolcon, megnézik a diósgyőri várromot s a vashámort; harmadnap érnek Hanvára. Boldog négy hetet töltenek itt. „A szíves fogadtatás, melyben részesültünk s mely hetek múltával sem hagyott alább előzékeny jóságában, még egyszer oly becsessé tette előttünk e kedves háznépet, mellyel úgyszólván összefortunk”²⁷³ — írja a költő sógorának (55. okt. 19.). Az együttlét mindkettőjüket felüdítette. „Sokat bohóskodtak, adomáztak, faragták a leoninus-verseket” — írja Arany László.²⁷⁴ Meglátogatták Tompáék ösmerőseit, így Recskinét, kinek kertjéből Arany egy vers-tárgyat vitt

265 [Uo., 493. (670. sz.)]

266 [Uo., 492.]

267 [Uo., 493.]

268 [Uo., 492.]

269 [Uo., 483. (663. sz.)]

270 [Uo., 567. (706. sz.)]

271 Ercseynek, 55. jún. 30. [Uo., 576–577. (712. sz.)]

272 [Uo., 606. (736. sz.)]

273 [Uo., 628–629. (755. sz.)]

274 Tompának 55. júl. 15-én kelt levelénél. [Uo., 588–589. (718. sz.); Arany László jegyzete: ARANY János, *Hátrahagyott iratai...*, 3:382]

magával (*Az özvegy lakása*).²⁷⁵ A környéket kolerajárvány ijesztgette, ez több kirándulásukat megakadályozta. Ezért nem nézhették meg Murányt, de a két férfi elment az aggteleki barlangba, meglátogatták Lévayt Sajószentpéteren; megfordultak Sárospatakon, Erdélyi Jánosnál; itt a kántus énekkel tisztelte meg a két költőt; fölkeresték Szemere Miklóst Lasztócon, Zemplén vármegyében; megnézték Borsiban az ódon kastélyt, hol II. Rákóczi Ferenc született, Szerencsen a Rákócziak régi templomát, s benne Zsigmond márvány emlékét; hazafelé útbajtették Bányácskát, a „Kazinczy Széphalmát”, hol nyolc évvel előttük járt Petőfi, szintúgy elkeseredve a feledés és pusztulás e képén, mint ők. Megnézték az „ujjonnan elavult, soha teljesen ki nem épült s már rozszant, félig füstös szalmával, félig mohos zszindellyel fődött, különben úri szabású háznak” három szobáját, a kertet, „melynek akácait maga ültetgette, s hol szürke gránit síremléke áll a besüppedt síron, melyen a bérlő pulykái legelésznek”. „Az elhagyottság szomorú képe az egész Széphalom, fájdalmas érzettel távoztunk innét”. Mindezt Arany maga írja le sógorának.²⁷⁶ Szeptember 19-én indultak hazafelé, de aznap csak Bánfalváig mentek, Kazinczy Gáborhoz, kinél Toldy Ferencet is ott találták; a másnapot Vadnay Rudolfnál töltötték, Kazán. Leveleik sokáig emlegetik az együtt töltött napok kedves emlékeit. „Mióta elmentetek, üresek vagyunk egészen, kívül, belől; házunk és szívünk” — írja Tompa;²⁷⁷ fia is az eltűnt vendégeket keresi a tornácon s Lácit kiabálja. „Mennyivel több köt most bennünket hozzátok, mint azelőtt — írja Arany is. — Egyik emlék a másik után éled föl lelkünkben: egy szó, tréfa, kaland, egy kifejezés a Géza lexiconából, stb., stb., mind megannyi kedves emlék; majd egyik, majd másik nyomul az előtérbe, mint buborék a vizen: — az ember egy buborékot kevés ideig lát, de mindig új meg új születik az eltűnt helyett. Így vagyunk mi az emlékezettel; talán nem éreztük a *jelent* egész gazdagságában: de most, midőn már *múlttá* lőn, hosszú időre el fog bennünket táplálni.”²⁷⁸ „Mióta hazajöttünk, minden tárgy csak annyiban érdekes vagy érdektelen előttünk, a mennyiben rátok emlékeztet.”²⁷⁹

A hanvai látogatás egy időre csakugyan felüdítette a költőt, föltámadt régi munkakedve. Ez év őszén írja *Zács Klára, Az árva fiú, Bor vitéz* balladáit. Fölélednek félretett nagy tervei. „Ott van *Toldi*, azt ki kell egészítnem, — a hún regékből egy magyar Sahnámét kell dolgoznom és még Isten tudja mit... Csak egészségem engedné. De ritkán vagyok jól egészen.”²⁸⁰ (Tompának, 55. dec. 23.) Télen bizony alig fakad kis verse is. „A hivatal apró bajai elfoglalnak többnyire, szün-óráimban

275 V. ö. levelét Tompához, 58. nov. 28. [AJÖM XVII, 252. (1047. sz.)]

276 Okt. 19-i levelében. [AJÖM XVI, 629. (755. sz.)]

277 Szt. Mihály-nap estéjén, kiadatlan. [Uo., 620. (750. sz.)]

278 Szintén Mihály napján, kiadatlan. [Uo., 622. (751. sz.)] Az itt idézett részt Arany László közölte,

Tompának 15-én kelt levele után. [ARANY JÁNOS, *Hátrahagyott iratai...*, 3:382]

279 U. o. [AJÖM XVI, 623. (751. sz.)]

280 [Uo., 658. (775. sz.)]

pihenek és unatkozom... Lelkem szárnya meg van törve, nem vonz, nem ingerel a munka: vagy percnyi lobbanás után ismét beléfáradok.” (U. o.) Csakhamar kiújul keserű panasza: az irodalommal való foglalkozása „abban áll, hogy rágyujtok, sétálok a szobában, vagy bámulok ki az ablakon, ha valaki, vagy valami egyet mukkan körültem, haragszom és káromkodom, — aztán előveszek egy lap tiszta papírt s festek rá Gézának való cocókat s gólyákat, vagy rébuszt csinálok, s így eltelvén egy pár óra, kedvetlenül hagyom el az írószobát”.²⁸¹ (Tompának, 55. nov. 4., kiadatlan.)

E télen kisebb verseinek összegyűjtése és kiadása foglalja el. A tervet Tompa pendíti meg először, még 53-ban: „nem tenne-e már egy jó kötetet a te apróbb verseid összege?”²⁸² (Dec. 18.) Arany azt feleli: „...nem hiszem, hogy belőlük egy kötet kitelnék. De meg kevés jó van azok közt”²⁸³ (54. febr. 13.). Szalontán írott első versei meg sincsenek nála, mert a *Divatlap* és *Életképek* évfolyamait sógoránál hagyta; őt kéri meg most azok kiírására (53. május 20.).²⁸⁴ Maga is köttet fehér papírosból egy ujjnyi vastag könyvet, s leírogat bele régibb verseiből huszonnégyet; hátrább külön az 55. évbelieket, „iratási időrendben”, dátummal. „Gondolkoztam egy idő óta komolyabban, hogy tán apróbb verseimet sem kéne elhagynom veszni, széllyel a lapokban. Más, utánam, meglehet úgy is össze fogja gyűjteni...”²⁸⁵ — írja Tompának (55. jan. 16.). „A munka foly tűzzel-vassal — eladom, aki veszi”²⁸⁶ (U. a., jún. 8.) Oly aggodalom sietteti a költőt, mint *Toldi estéje* kiadásánál, mikor azt írta Tompának: „Kárhoztatod-e a hajótöröttet, ha összeszedi vagyona csekély romjait? És én nem most megyek, tárt vitorlákkal, az élet tengerére, arról, fájdalom! meggyőződtem”.²⁸⁷ (54. szept. 27.)

Tompa is ekkortájt készül kiadni kisebb verseit, rendezésükre sűrűn kér tanácsot barátjától, s ezekből látni Arany felfogását, nézeteit. „Ez a gyűjtés unalmas dolog — írja (55. jún. 8.); — régibb verseim az ember látja „hogy itt vagy ott toldozni, tatarozni kellene... — de röstelli, vagy nem tudja — ...a folt úgy kirí, mintha ócska dolmányt új posztóval foldna meg; ezért, ha már ki akarja adni (s denique bolond volna, ha ezt nem tenné, mert halála után más úgy is összeszedi s nyereszkedik rajtok), jobb hagyni úgy, amint vannak ... kivéve, hol a hiba nagyon szemsértő és könnyen igazítható”²⁸⁸ „Régibb verseid iránti ellenszenved nem csodálom — írja máskor (57. márc. 8.); — én is voltam úgy sokkal, — talán

281 [Uo., 633. (758. sz.)]

282 [Uo., 360. (583. sz.)]

283 [Uo., 391. (599. sz.)]

284 [Uo., 219. (502. sz.)]

285 [Uo., 524–525. (687. sz.)]

286 [Uo., 567. (706. sz.)]

287 [Uo., 486. (664. sz.)]

288 [Uo., 567. (706. sz.)]

minddel.”²⁸⁹ Csakhogy bajos versen igazgatni, „midőn az első ihletéstől az ember oly távol van”. Maga csak első versein javítgat, a versszakok alaprajzán, a sorok lengébb, változatosabb tagolásával.²⁹⁰ Ekkor próbálhatja új formába önteni *Rózsa és Iboljá-t*, amivel azonban hamarosan felhagy, régi alakjában pedig mellőzi.

Elrendezés dolgában Tompa el akarná különözni a műfajokat; Arany ezt nem javallja: „csak változatosságot ajánlok, vígra szomorú — jobbra gyengébb”.²⁹¹ (56. okt. végén.)

Fontos kérdés az is: mit mellőzzön gyűjteményében a költő? Tompa „igen sokat” el akar hagyni, olyat is, amit már kötetben kiadott. (56. nov. 4.)²⁹² Arany ebben is más nézeten van. „...a *tűzbe felét* elvnek addig van helye, míg nyomatva, vagy legalább könyvben nem olvassák”.²⁹³ Nehéznek tartja a válogatást; arra gondol, ha Petőfi verseit Kazinczy tizedelteti meg Daykával, nem a jobb rész repült volna-e tűzbe? (57. febr. 5.) Lévainak azt írja a maga gyűjteményéről: „Van biz abban selejtes is, de ... nehéz volna eltalálni a kihagyandókat”.²⁹⁴ (55. dec. 28.) Így is sokat ki kellett hagyni kénytelenségből; mindent, ami a szabadságharcra vonatkozott, olyanokat is, mint az *Álomvaló* és *Válság idején*; szubjektív, de átetsző darabokat szintén (*Ősz végén*, *A hajótörött*), viszont ha a cím vagy a tárgy leplezi, fölvesz oly világos értelműeket is, mint a *Fiamnak*, *Ráchel*, *A dalnok bújja*. Néhányat kevésre tartott becse miatt hagy el (*De gustibus*, *Népnevelés*). Viszont fölveszi kisebb költői beszélyeit, *Szent László fűvé-t*, *Katalin-t*, *Jóka ördögé-t*, *Keveházá-t*. Így, számítása szerint, 32 ívre menne az összes.

Azon időben az író, ha könyvet készült kiadni, gyűjtőíveket küldött barátaihoz, ismerőseihez, így akarván előre biztosítani a költségek egy részét. Ezzel a régi idők mecénás főura helyett a baráti kör és a közönség vette át a pártfogó szerepét. Így adták ki köteteiket Léway, Szász, Mentovich.²⁹⁵ Tompa egyszerre kilenc gyűjtést sorol elő (53. júl. 5.).²⁹⁶ A közönség olykor valósággal el volt árasztva ívekkel. A házigazda látogatóit, barát barátját próbálta megadóztatni; feszélyező ez s méltatlan az irodalomhoz. Ha akadt is előfizető, a pénz beszédese, a példányok hazahordása fáradtságos volt a gyűjtőre, a postai rendetlenség miatt, sokszor bosszúsággal is járt.²⁹⁷

289 [AJÖM XVII, 33. (888. sz.)]

290 L. I. kötet, 243. l. [A hivatkozott rész jelen kiadás 150. oldalán található.]

291 [AJÖM XVI, 773. (851. sz.)]

292 [Uo., 774. (852. sz.)]

293 [Uo., 486. (664. sz.)]

294 [AJÖM XVII, 13. (876. sz.)]

295 L. Arany Léwayhoz, 55. dec. 28. [AJÖM XVI, 661. (777. sz.)]; Szász Károlyról Tisza D., 53. jan. 25. [Uo., 160. (453. sz.)]; Mentovichról Tompa Aranyhoz, 53. dec. 18. [Uo., 359. (583. sz.)] — Tompa *Virágregéi*-re is gyűjtés folyt, T. Aranyhoz, 53. jún. 5. [Uo., 239. (515. sz.)], aug. 1. [Uo., 274. (532. sz.)], szept. 8. [Uo., 299. (550. sz.)]

296 [Uo., 254. (523. sz.)]

297 Tompa 53. júl. 5. [Uo., 254. (523. sz.)]; Arany júl. 11. [Uo., 258. (524. sz.)]; Ercseyhez 53. újév [A kérdéses levél nem 1853, hanem 1852. január 1-jén íródott; Uo., 7–8. (346. sz.)]; márc. 28.

Arany átalult e módhoz folyamodni. Heckenasthoz fordult, mivel már összeköttetésben állott, Heckenast azt írja: „...miután ezen költemények nagyobbrészt már itt-ott nyomtatásban megjelentek és *Toldi*-ja kiadásánál — kelendősege tekintetében — számításaim nem teljesültek, méltóztassék jelenleg a tiszteletdíj iránti feltételeit akint meghatározni, miszerint azokhoz járulni lehetővé tétessék” (55. júl. 31.).²⁹⁸ Ajánlata ez: övé a jog egy kiadásra, 2000 példányban, ezért 800 frtot ad, hármat a megjelenéskor, hármat hat hónap múlva, kétszázat pedig mikor a kiadás elfogyott (dec. 10.). Arany maga ment fel Pestre az alku végett;²⁹⁹ az volt kívánsága, hogy ötszáz példány nagy nyolcadrétben adassák ki, ez azonban elmaradt; másrészt, hogy legkésőbb öt év múlva visszaszálljon rá az új kiadás joga, elfogyta esetén elébb is. Ebben megegyeztek.³⁰⁰

Arany megírja az újságot Tompának (dec. 23.), sógorának is. „Én is összeszedtem valahára ‚hulladék rongyaiból egyszer-másszor írt fűzfaverseimet’, mint Kohári a múlt század elején szokta magát kifejezni. Hadd legyenek egy csomóban!”³⁰¹ (56. jan. 12.) 56. április 26-án azt írhatja sógorának: „Tegnap küldtem fel az utolsó correcturát; 31 kis octáv ív lett két kötetben.”³⁰² Heckenast előfizetést is nyitott.³⁰³

Ma alig tudjuk elképzelni, hogy volt idő, mikor e költemények csak folyóiratok lapjain voltak elszórva, s nem lehetett hozzájuk férni; mint Szász írja: „...örökké búsulok, ha vagy egy *Ágnes asszony* vagy *Zács Klára* eszembe jut s nincs kéznél”.³⁰⁴ (56. május, kiadatlan). Mindazáltal Bérczy Károly föl jegyezte bírálatában a „pirító tényt”, hogy „a nemzet első költőjének *Kisebb költeményei*-re 364 előfizető gyűlt össze”. Az akkori viszonyok közt ez nem is csekély szám; Gáspár János 1841-ben fölírta, hogy „Vörösmartynak utóbb megjelent kötetéből még 150 példány sem kelt el”.³⁰⁵

Arany nem várt valami nagy sikert. Tompának azt írta: „...neked megvan, ha nem is érdemlett, de a jelen viszonyok közt *lehető* népszerűséged, míg én hasonlót alig mondhatnék magamról. Bizonyítja ezt munkáid gyors kelete, — az enyéimnek öt-hat év kevés, hogy elkallódjanak”³⁰⁶ (56. febr. 10.).

[Uo., 191. (479. sz.); júl. 21. [Uo., 269. (527. sz.)]

298 [Uo., 598. (727. sz.)] Heckenast levelei Arany levelezése közt a M. T. Akadémia kéziratárában; kiadatlanok. Heckenast Aranyt fordítási munkára is felkérte, 55. dec. 16. [Uo., 655. (772. sz.)] Zschokke elbeszélését kellett volna lefordítania: *Das Goldmacherdorf*. — Eine anmuthige und warhafte Geschichte, für gute Landschulen und verständige Landleute.

299 Tompának, dec. 23. [Uo., 657. (775. sz.)]

300 Tompának, 56. okt. végén. [Uo., 772. (851. sz.)] A szerződés dec. 17-én kelt; Szilágyi Sándor vitte föl Pestre, mint Heckenast dec. 22-i leveléből látni. [Uo., 656. (774. sz.)]

301 [Uo., 666. (779. sz.)]

302 [Uo., 691. (792. sz.)]

303 Szász levele, 56. máj., kiadatlan. [Uo., 693. (793. sz.)] A két kötet ára — mint Erdélyi ismertetéséből is látni, 2 frt 36. kr. Arcképpel, Barabás 56-ban készült rajza után.

304 [Uo., 693. (793. sz.)]

305 *BpSz*, 917 aug. 217. l.

306 [AJÖM XVI, 673. (784. sz.)]

A kritikában lelkesedés fogadta a gyűjteményt. Már előbb *Toldi* fejtegetésével együtt tárgyalni szándékozott a lírai verseket és balladákat Kemény Zsigmond.³⁰⁷ Méltatta azokat s Arany egész helyét kijelölte Erdélyi János, *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* c. cikksorozatában, a *Pesti Napló*-ban.³⁰⁸ A klasszikai és regényes líra után a líra új korszakát azon ponton jelöli ki, „melyet előkelőleg Arany képvisel, mint aki a szétoszlással, felbomlással fenyegetett s rendtelenségre hajló korszakból mint tudalmasan alkotó művész áll elő, s a tartalom gazdagságát a forma szépségével párosítván, új költői világnézetet alapít meg”. Balladáit, költői beszéleit „jelentős előmenetelt mutatnak”. „Az utolsó fejlődési korszakot nem is mondhatnék bevégzettnek, ha a fölvetett művészeti népiesség, mely a népben még öntudatlan, a költőknél már öntudatig nem volna víve; ha nem állna a korszak végén Arany János, mint amaz öntudatos népiesség kiváló képviselője”. Méltón van itt kijelölve Arany korszakos hatása, bár az nincs ennyire a népies irányra korlátozva. Ez a pont most vita tárgya lesz az ismertetőik közt.

A köteteket először a *Hölgyfutár* ismerteti, felületesen.³⁰⁹ Most Tóth Kálmán szerkeszti; a cikk alatt a —h—e betűk nyilván Tóth Endrét takarják. Érthető, ha e kör poétáinak nincs ízlésük szerint ez egyszerű költészet, melynek élvezetéhez szerintük „kiforrott szenvedély, lehetően nyugodt szív, szerfelett józan elme” kívánatik, mert, Arany „legkevésbé subiect költő”, „még dalaiban is művészi nyugaltság lehel”. A cicomákat védi a bíráló, midőn azt találja, hogy a *Poétai recept*-ben kigúnyolt „szereket” „javított készítéssel” *A lantos* mind felhasználja. — A költő „nem akadt fel” e bírálaton; „nem akarok több érzelmet fejezni ki, mint van... Óvakodom oly fokától a lelkesedésnek, hogy ne tudjam mit beszélek és miért.”³¹⁰ (Csengerynek, 56. jún. 23.)

A többi ismertetés valóságos tanulmány, melyekben — Greguss megjegyzése szerint — a bírálat magyarozattá változik. Greguss ez idétt háromszor is belefog Arany fejtegetésébe. Első cikke, *Általános észrevételek legújabb irodalmunk körül*,³¹¹ a szabadságharcra következő korszak irodalmát bírálja, megróva, hogy „a mesét nézik fontosnak, nem szerkezetét, az élcet szellemnek, nem az eszmét, az ötletet szabályozónak, nem a lélektani törvényeket”. Példának Aranyt mutatja fel. „Megvallom, — úgymond — a forradalom utáni időszakban csak két írónkra merem alkalmazni a ‚művész’ nevet: Aranyra és Keményre, ... de a szép tartalmat szép alakban mint teljes egységet valóban csak Aranynál tapasztalni.” A mellett korának és nemzetének kifejezője, „ő korának eszméltetője s mélabús hangulatá-

307 Gyulai levele Aranyhoz, 54. jan. 16. [Uo., 378. (590. sz.)]

308 1855. szept., okt., nov. Utóbb *Kisebb prózái* II. kötete élén.

309 Május 28., 29.

310 [Uo., 710. (807. sz.)]

311 *Kelet népe*, Magyar irodalmi csarnok és időszaki szemle, kiadja Török János, 1856. 94. s. köv. lapok.

ban egyszersmind érzelmi képmása.” Másrészt „a nemzet arcképfestésze”. „Korával, melynek egyik fő ismérvéül a népelem fölkarolását ismertük, annyira összeforrt, hogy nemcsak nemzeti, de népies költő is.”

Csakhamar egész cikksorozatban fejtegeti Arany jelességeit a *Pesti Napló*-ban.³¹² Mintha Petőfiről írott bírálatának tévedését akarná kiengesztelni, oly elismerő, oly lelkes most. E fejtegetés az első nagyobb összefoglaló tanulmány Aranyról; nem teljes, nem is egységes jellemzés, de több ponton szerencsésen emeli ki a jellemző vonásokat: művei összhangját, a belső idomot, szelleme gazdagsága mellett elméleti műveltségét s érzékeny izlését. Elismeréssel említi a retorika hiányát, tárgyilagosságát, hogy „leír, midőn elbeszél, midőn érzelmet tolmácsol”; ezért tud oly hű kifejezője lenni korának. Szellemesen jegyzi meg, hogy „tárgyilagossága biztalanná teszi azon érzelmek iránt, melyek csak egyénileg érdeklík, úgy, hogy ilyenkor öngúnyba csap át”. Erdélyire hivatkozva erősíti, hogy a magyar, különösen az alföldi magyar nép szellemének tolmácsa, nyelv tekintetében is. Dicséri a nemzeti hagyományok tiszteletben tartását; egyik fő érdeméül tudja be, hogy „igazi magyar versidomainkat, melyek elméletileg még nincsenek teljes rendszerben fölismertetve, megelevenítette, megtisztította, sőt gyarapította”. Elemzi verselési technikáját, azzal saját *Magyar verstaná*-nak szabályait igyekezőn igazolni; e rész nincs minden botlás nélkül. Bőven foglalkozik a balladával; későbbi ballada-tanulmányainak első vázlata ez; nyilván azért nem adta ki cikkét, pedig éppen ennél fogva érdekes. — Csengerynek több megjegyzése volt e bírálatra;³¹³ Arany védelmébe vette. Csak egyet kifogásolt Greguss cikkében: „Az nem csupán méltánylás, az magasztalás”.³¹⁴ Tompa előtt — eszébe jutván a régi neheztelés — szinte mentegetődzik. „Ha nem ismernél, azt mondhatnád, hogy cimboráskodom velök, de így elhiszed nekem, hogy Gregusst egyszer láttam életemben.”³¹⁵ Kazinczy mondását idézi, hogy „a tömjénfüst is fojtós”.³¹⁶ (56. jún. 25.)

Alig ért véget Greguss tanulmánya, a *Pesti Napló* mindjárt másikat kezdett közölni, Bérczy Károlytól,³¹⁷ ki maga említi, hogy a szerkesztő kívánatosnak tartja Arany-irodalom keletkezését. Keményt nem személyes barátsága indította erre, hanem a költő művészetének elismerése; barátsága is ezen alapult. Bérczy a költő lelkébe igyekszik világítani; egy pár példán mutatja ki, hogy „Arany subiectivitása nem egyéni, hanem solidaris, — a kor eseményeinek folyamatól nyerte idomát”. (*Összel, A dalnok búja*.) Egyéni fájdalom is mindnyájunkkal közös (*Letésem a lantot*); a sorok közt a kor szelleme leng. Fejtegetéseinek sarkpontja a „népies” körüli fogalomzavar tisztázása. Bérczy a kisebb

312 Május 31., jún. 4., jún. 10., jún. 15., jún. 22.

313 Levele nincs meg.

314 56. jún. 23. [*AJÓM* XVI, 710. (807. sz.)]

315 [Uo., 715. (809. sz.)]

316 [Uo.]

317 Öt tárca-cikk, júl. 17-től kezdve, júl. és aug. havában.

költemények csekélyebb népszerűségének okát három forrásra vezeti vissza: egyik a szerelmes versek híja, másik művészi egyszerűségek, harmadik: hogy a Petőfi—Arany—Tompá triáson az idegen formák levetkezése s magyar népiessel fölcserélése miatt rajta száradt a „népköltő” elnevezés, a méltóbb nemzet-költői helyett, mert a közönség egy része ezt egynek veszi a póriással, más rész nem találja őket eléggé „árvalányhajásnak”.

E megkülönböztetés bizonyára jólesett Aranynak, kinek célja a népiesből kiinduló nemzeti költészet volt. Ugyanekkor egyenesen ezt a kérdést veszi vizsgálat alá művészetének egy másik tisztelője, Salamon Ferenc, *Arany János és a népiesség* címen, négy cikkben, a *Budapesti Hirlap*-ban.³¹⁸ Rámutat, hogy a népiességnek előzményei vannak Csokonai, Kisfaludy Károly, Czuczor, Vörösmarty munkáiban; Petőfi és Arany költészetét tévedés túlnyomóan a népiesség szempontjából fogni föl; ezáltal „két legnagyobb költőnknek mintegy alsóbb helyet mutattak ki az irodalomban”. A költőket nem osztályozhatni forma szerint, mert nép- és műköltő egyaránt az elődeitől eltanult formákban zeng; tárgy szerint sem, mert akkor Goethet *Hermann und Dorothea* után nyárspolgári költőnek kellene nézni s alább tenni Klopstocknál. Amit *Toldi*-ban a *Szépirodalmi Szemle* magasztalt, a „látszó öntudat-hiány”, s hogy a költő nem műveltségre, csak egyedi adományra nézve áll népe fölött, — az egy költőre sem illik kevésbé, mint épen Aranyra. Idején valónak látná, elvetni a negyvenes évek végének e kedvenc, de csalfa szavát. „Szünjünk meg Petőfit és Aranyt egyébnek, mint pusztán költőnek nevezni”.

E fejtegetés csak előhangja a *Kisebb költemények*-ről tervezett nagyobb tanulmányának. Mielőtt azonban folytatta volna, Greguss vitába szállott vele e kérdés felől a *Pesti Napló* hasábjain.³¹⁹ Nem sikertelenül bizonygatja, hogy *Toldi* költője igenis nagy művészettel egy népi költő helyébe képzei magát, bár a művészet legmagasb fokán áll. A kisebb versekre nézve világos előtte Salamon igazsága: azok túlnyomó része nem népies; e jelző nem talál Arany egész pályájára, legkevésbé azon sekélyes értelemben, mely ellen Salamon védelmezi. A vita *Toldi* felé hajlik el, de abban Salamon egyetért válaszában Gregussal, hogy Arany a nép nyelvén írt, de nem hiszi, hogy alsóbb műveltségű közönséget tartott volna szem előtt; a mű naivsága nem egy a költő naivságával.³²⁰

E polémia nyílt ajtót döngtetett, de legalább elméletben is elismerte, amit Arany maga elé tűzött, mire törekedett: hogy a népiestől fölemelkedett a nemzeti költészet körébe.

A vita befejeztével Salamon megindította tanulmányát a két kötet elbeszélő költeményeiről.³²¹

318 Júl. 10., 11., 12., 13. — Újabbán Salamon *Irodalmi tanulmányai* közl., I. köt.

319 *Eszmecsere a népiesség ügyében*. 1856. júl. 22.

320 *Néhány szó Arany Toldijáról*. — *BH*, 1856. júl. 30., 31., aug. 6., aug. 7.

321 *A. J. kisebb költeményei*. I. *Katalin*. *BH*, szept. 6., 7., 11. — II. *Népmondák és népregék*. Okt. 11., 12., 19. — Újabbán az *Irodalmi tanulmányok* I. kötetében.

Még meg sem indult Salamon közleménye, a *Pesti Napló*-ban már is új cikksorozattal folytatta Bérczy félbemaradt ismertetését Erdélyi János.³²² Meglátszik rajta a bölcsész; poétikai elveket fejteget és elméleteket állít, világirodalmi példákra hivatkozik, szem előtt tartja a hazai irodalom folytonosságát és fejlődését, a részlet-ítéletekben azonban meglepők botlásai. Három szempontból vizsgálja Aranyt; először költői egyéniségét, mint ő mondja: „a műtermék és teremtő elme viszonyát”; azután: mint áll elődeihez, s végül: a jövő szépirodalomhoz. A költő lelkivilágának eleme szerinte a múlt; „megvárja, míg elveszti élességét a jelen”;³²³ ezért hideg egy kissé, viszont ily kedéllyel válhatni a forma mesterévé. (Ez rokon Bérczy nézetével.) Nem a bő és könnyű versírás költője, hanem — ami ritkább — az alkotásé (ezt hangsúlyozza Greguss is). Kiemeli műgondja mellett a tanulmányt, merengő hajlamával kapcsolatban mélységét, a képzelet föllengése helyett a gondolat bensőségét, azon szinte bölcsészi hajlamot, mely egyetemes jellemvonást nyom költészetére. (I.) Mindez azóta általánosan elfogadott megállapítás. — Méltatja a művészi formát, „mely már benne van a tárgyban” (ezt a költő is így írja magáról Szemere Pálnak) — igazságát, a „kendőzetlen szépségeket”, alaki gazdagságát, mely „nincs keresve, hanem megtalálva”. Fogatkozásnak nézi, hogy lantos költeményeiben is elbeszélő; „a könnyed könnyűség nincs meg benne”. Elődeihez mérten magasabb fokon látja, de a regényes iránynál alak és tartalom még nem olvadtak úgy össze, mint a klasszikaiban (II.) — Költői nyelvért tökéletesnek tartja, bár a grammatikai nyelvet a népiesség mintha vele is elhanyagolhatná. Kétségbevonja, hogy „utána meg lehetne csinálni a magyar verstant”, mint Greguss hirdette, sőt felelősséget hárít rá, mert ő kezdte tágítani a rímek határait, noha maga rendkívül gazdag. Amit azonban rím- és mértékbeli hibáiról mond, jobbára tévedés; oly érthetetlen hibába esik, hogy *Katalin* és *Keveháza* jambusait ősi nyolcasoknak olvassa. Elemzi leírásait, tanulságosan fejtegeti a képírói és poétai festés különbségét, hogy az utóbbi a kép hatását mutatja. (III—IV.) Elfogult a kisebb tárgyakkal szemben; „nem tudja belátni, hogyan lett verssé *A rab gólya*, *A méh románca*, *A gyermek és a szivárvány*. Méltatja balladáit; „szépirodalmi ténynek” veszi, hogy az elbeszélő lírában korszakot jelent; a jövőhöz való állását pedig abban foglalja össze: „Ő az újabb magyar lyra azon képviselője, kiben határozottan kivehető már a sokak által előkészített irodalom kezdete. Addig-addig szürkült, hogy megvilágosodott.”

A bíráló önkénytelenül igazságtalan, midőn Aranyt csak kisebb költeményeiben tekinti, a mellett több helytt tévútra csalja elméleti hajlama. Azon kritikusok közé tartozik, kikről Arany azt írja: „előre kiteszik a rőföt egy tudós aesthetikai értekezésben; aztán hozzá szabják a költeményt”.³²⁴ (Tompához, 54. jan. 23.) Ő

322 Aug. 26.—szept. 3. Újabbán a *Pályák és pálmák* kötetében.

323 Ehhez Arany odaírta: „Várt a fene valamit.”

324 [AJÖM XVI, 449. (639. sz.)]

sem a művekből indult, ki, hanem saját előzetes föltevéseiből. A múltból könnyű így elméletet szabdalni, élő írónál e mód könnyen elevenbe hasít. Erdélyi ítélete ellen oly megbírált írók szólaltak fel, mint Madách és Arany, mindketten csak magán-levélben, céljaikat fölvilágosítani. Arany ellensége az antikritikának, de mint Szemere Miklósnak írta: „Oly kisszerűeknek találtam némely gáncsait, hogy nem állhattam meg, hogy ne válaszoljak rájuk.”³²⁵ (57. nov. 29. — Erdélyihez írt levele 56. szept. 4.)³²⁶ Sokat föltár szándékaiból s egyes költeményeinek eszméiből. A kritikusok éppoly érzékenyek, mint a költők; Erdélyi mint költő is egészen elhomályosítva érezhette kísérleteit. Nem válaszolt Arany levelére, meg is neheztelt,³²⁷ csak Arany szerkesztősége idején váltottak újra levelet. Aranyra írt levelét azon melegében megmutatta Szemere Miklósnak, aki megütközött a végső sorokon, hol Arany azt írja: „Kevés az, a mit tettem, de ezután annyit sem teszek már — ... beteges is vagyok, teher a szellemi foglalkozás. Ily állapotban a magasztalás nem hogy elkényeztetne, de fáj, mint a melyet csak kevéssé érdelek a multa, — és nincs reményem megérdemelni a jövőre nézve.”³²⁸ Szemere ez igaz állapotot „férfiatlan panasz”-nak vette. (57. nov. 25.)³²⁹ Erdélyi ismertetésében ő is sokat kifogásolt, meg is mondta neki, sőt megírta egy ellenbírálatban; nem szánta kiadásra, csak megmutatta Erdélyinek, aki maga is elismerte, hogy „sokban igaza van”. (U. o.) Aranyra is elküldte, aki azt írta rá: „...észrevételeidet teljesen osztom”³³⁰ (57. nov. 29.); Tompának is fölemlítette, hogy jólesett neki Szemere barátsága (57. dec. 29.).³³¹

Minden oldalról áradt a költő felé a megbecsülés. Ellenvélemény nélkül jelölték ki neki az első helyet. Ily egyhangú elismerés ritka az irodalomban.

Meg lehetett elégedve bírálóival. Oly sajátságait méltányolták általában, melyekre maga is súlyt vetett, s munkásságát úgy tüntették föl, mint fejlődést költészetünkben. Költeményeinek lelki világáról finom megfigyeléseket tettek Bérczy és Greguss; Erdélyi különösen elösmerte, hogy „hajlandó a mélységre, gondolati bensőségre, mi egyetemes jelvonást nyom költészetére”, mikor éppen e „bölcészeti hajlam legérezhetőbb hiánya költészetünknek”. Kifogásolja azonban komolyságát, mert nemcsak erős gondolatokban nyilvánul, mint Vörösmartynál, hanem a kedély hangján, minek hatása „annál veszélyesebb”. Arany e kedély-állapotot megmagyarázza levelében: „...e fájdalmas versek egy bizonyos

325 [AJÖM XVII, 126. (955. sz.)]

326 [AJÖM XVI, 751–757. (839. sz.)]

327 Arany Szemerének, 57. nov. 29. [AJÖM XVII, 126. (955. sz.)] és Tompához, 57. ápr. 19. [Uo., 52. (899. sz.)]

328 [AJÖM XVI, 757. (839. sz.)]

329 [AJÖM XVII, 123. (952. sz.)]

330 [Uo., 12. (955. sz.)]

331 [Uo., 141–142. (964. sz.)]

epocha szüleményei...”³³² „Átok gyanánt fekszik rajtam — mint sokunkon — a közelebbi néhány év, — ez szegte szárnyamat, érzem...”³³³ Menti is: „...ha nincs is meg minden versben az engesztelődés, az egész gyűjteményben megvan ez, s a kötet vége felé már nyugodtan zengem a balladákat. De kérdem: a kesergő szerelem minden dala, vagy Petrarca minden szonettje meghozza-e a művészi kibékülést?”³³⁴

Mindnyájan elismerik, hogy verstechnikája páratlanul magas fokon áll. Greguss rámutat, hogy „rímeink szaporítására új vagy kevésbé használt módokat hozott gyakorlatba”. Példákat idéz a középrímre, mi *Rozgonyiné*-től fogva gyakori nála, (*Az egri leány*, *Szibinyáni Jank*) betűrímre, (*V. László*, *A bajusz*) hangfestés-re. (Nem szól a fejrímekről, melyek *Török Bálint* énekében tűnnek fel először.)³³⁵ Erdélyi is elősmeri, hogy „Arany egyike azoknak, kik a rímek korlátoltságát szét-törték”; a költő maga önérzettel írta neki, hogy „az új iskola jóformán megtörte a Csokonai- és Kisfaludy Sándor-féle rímek tekintélyét”, szabadabb rímet hozott be, az asszonáncot, de „e szabadságot a helyett, hogy kiebb terjeszteném, egy idő óta mind összébb szorítom”.³³⁶

Művészileg használja a jövevény versidomokat. A jambusban „virtuozitást fejt ki”, „az angol-skót balladák verselésének visszaadására külön technikai módokról gondoskodik” — mondja Négyesy.³³⁷ Ír nibelungi strófát, stanzát, egy szonettet, néhány terzinát; *Bor vitéz*-ben maláji pantumot,³³⁸ mire már Greguss rámutatott; később van egy makámja. Új erőt ad a refrainnek; *Ágnes asszony*-ban itt jajdul fel az érzelem, „ez tartja felszínen, mint Négyesy mondja, a félelem és szánalom tragikái érzéseit”. E refrain huszonnégy alkalommal ismétlődik, de változatosan, mindig más és más hangon: majd Ágnes szívéből tör elő, majd meg mintha a bírák sóhaja lenne, máskor a költő ajkáról lebben el, végül szinte a mi megdöbbenésünkől és szánalmunkból.

Igazi jelentősége a nemzeti formák kiképzésében áll. Ezt Greguss mindjárt, kiemelte. A költő már tisztában van a magyar versidom elméletével, éppen ekkor foglalja rendszerbe. Egyre lengőbb formákhoz emelkedik, hosszabb soroktól dalszerűekhez; több régibb versének alakját ekkor teszi változatosabbá;³³⁹ ritka régi versalakokat újít fel;³⁴⁰ Sándor-verse is szaporábban lüktet, felaprózva, mint *Mátyás anyja* mutatja. Költeményeiben diadalát üli a magyar ritmus, a költé-

332 [AJÖM XVI, 756. (839. sz.)]

333 [Uo., 757.]

334 [Uo., 756.]

335 Arany rímelését sokoldalún fejtegette Radó Antal: *A magyar rím*. — A Kisfaludy-Társaság kiadása, 1921.

336 [AJÖM XVI, 753. (839. sz.)]

337 *A mértékes magyar verselés története*. 297. l.

338 Szigetvári Iván, *It*, 1930. 1–6. l.

339 L. e mű I. köt. 243. lapját. [A hivatkozott rész jelen kiadás 150. oldalán található.]

340 Pl: *Magyar Misi* = „Sokszor kértem | én az Istent | nagy szívem | szerint.”

szet nemzeti kifejezési módja s eszközei. Négyesy 85-féle nemzeti formát olvas meg nála, míg Petőfinél 64-et, Vörösmartynál 19-et.³⁴¹ Nem csupasz vers-sémához tartja magát: dallamok csengenek fülében. *Az egri leány* III. szakaszáról, hol a lengyel táncot írja le, maga mondja, hogy az a *Búsúl a lengyel...* „dallama szerint végig énekelhető”.³⁴² (Csengerynek, 56. jún. 23.) Sok népdalnak dallamát leírta hangjegyekben, nem egyre szerzett dallamot, műdalokat is tett kottára.³⁴³ Jól figyelte meg Greguss, hogy nála „mindenütt a hangmérték uralkodik, nem a hangsúly”; „csak a hangsúly segélyével sohasem lehetne azon zengzetességet lehelni a versekbe, mely Arany verseiben oly kitűnő”. Erdélyi János azon lelkesült, hogy balladáiban „a mi népünk és dalunk formái” zengenek. Pákh meg írta a költőnek, hogy mikor *Rozgonyiné*-t kéziratból többek előtt felolvasta, valóságos csárdást hallottak a hangokban; Székely József elkezdte magát egyengetni, „billegetni”.³⁴⁴ (53. jan. 5.) Szász Károly kiérezte, hogy „*Zács Klára* szövegét a ‚Megöltek egy legényt’ tökéletesített nótájára szépen el lehet dalolni”.³⁴⁵ Bartalus István azt írja erről: „A versformát Arany kétségkívül a Bogár Imre népies ballada szép dallamából kölcsönözte, ezt verselésben oly élethűn utánozván, hogy a zeneköltő, ki *Zács Klára*-hoz más dallamot akarna írni, alig fogna menekülni az előbbi kisértéstől.”³⁴⁶ Később a költő zenére is tette, 1876.

A dallam összeolvad a tartalommal. *Ágnes asszony* és *Az árva fiú* rokon tárgyúak, de a kettőnek ritmusát fölcserélni merő képtelenség volna: egyik a büntett megtörténte után a lelki rajz részletezéséhez illik, másik a cselekvényt magát festi drámai erővel. A hang egyes részletekhez is más és másképpen simul: mily izgatottak *V. László* kérdései, párbeszéde, a menekülteket festő strófákon mintha fá-

341 Négyesy László: *A mértékes magyar verselés története*, 323. l.

342 [AJÖM XVI, 712. (807. sz.)]

343 1884-ben rendezte sajtó alá Bartalus István a költő által zenére tett darabokat, *Arany János dalai* címen. Bartalus a Kisfaludy-Társaság megbízásából kiadott *Magyar népdalok egyetemes gyűjtemény* c. gyűjteményében szintén adott ki Arany által lejegyzett népdallamokat, így II. köt. 13., 16., 17., 64., 76., 79., 90., 109., 113., 118., 192. számúakat. 1869-ben megjelent *Magyar Orpheus*-át megküldte Aranyak, ki javított is benne. A költő egész kötetre való népdalt kottázott le számára; a kézirat Bartalus könyvtárával a Paedagogium birtokába került; a Kisfaludy-Társaság a költő születésének százados fordulójára ki akarta adni, de a világháború meggátolta.

344 [AJÖM XVI, 141. (437. sz.)]

345 *BpKözl*, 1867. 29. sz.

346 Elismerő ez a dallam népiességére, de téves annyiban, mert a népballada későbbi keletű: a híres betyárt 1863-ban végezték ki. Tolnai a népballada azonos ritmusát megfordítva, épen arra magyarazza, hogy Arany balladája *A magyar nép könyvé*-ből széltére elterjedt a nép közt. Megfigyelése szerint a *Zács*-ballada 15. strófája visszhangzik a Bogár Imre énekében: „Harangoznak délre — Féltizenkettőre, — Most kísérik Bogár Imrét — A vesztőhelyére.” (Arany László—Gyulai Pál *Népköltési gyűjteményé*-ben, I. 221—222. l. A jegyzet utal is a hasonlatosságra.) Tolnai a Sári bíró lányáról szóló régibb népballada újabb változatából is (kiadva: *Ethn*, XVI. 300. l.) hoz fel hasonlóképp átidomult sorokat. — *A kuruc balladák hitelességéről* szóló tanulmányában, *EPhK*, XXXVIII. 615. s köv. l.

tyol volna, az eseményeken s a hangon egyaránt. *Pázmán lovag* második szakából kicseng a dévaj ifjak fojtott kacagása.

Gondolat és dallam együtt születik Aranynál. A népdal szülemlését is úgy képviseli el: „A nép fia megtelik érzelemmel — az érzelem már hullámszik, rhythmust, dallamosságot kap (mert a zeneiség áll legközelebb a még eszmévé nem fejlett érzelemhez)... Összefüggetlen ... szavak dallamába önti érzelmét, s csak azután törekszik e dallamos szavakhoz illő eszmét találni.”³⁴⁷ (Levele Szemere Pálhoz.) Így van ez művelt költőknél is. Arany Vörösmarty *Szép Ilonkájára* hivatkozik, mely „ez egyetlen sorból fakadt fel: Hervadása liliumhullás volt”.³⁴⁸ Magáról egyenest azt írja: „Kevés számú lyrai darabjaim közül most is azokat tartom sikerültebbeknek, a melyek dallamát hordtam már, mielőtt kifejtett eszmém lett volna — úgy hogy a dallamból fejlődött mintegy a gondolat. Sőt balladáim fogamzásakor is, az első, még homályos eszme felközlésnél már ott volt a rhythmus, a dallam, rendszerint nem eredeti, hanem valamely régi népdalhang, mely, nem tudom mi csoda sympathiánál fogva, épen a szülemlendő eszméhez társult, illet és semmi más.”³⁴⁹ (U. o.)

Ezért esik neki jól, hogy Greguss kiemelte műveiben a tartalom és forma összhangját. Ez volt legfőbb célja. „Az én érdemem ama — félig sikerült — törekvés: formát és tárgyat összhangzásba hozni: egészet alkotni. E tekintetben tudom, hogy áll régibb költészetünk, tudom, hogy én itt még a kezdők, úttörők közt állok... Minél jobban tárgult látköröm, minél több műrekekkel ismerkedtem meg a világirodalomban: annál jobban meggyőződtem, mi hiányzik a mi költészetünkben. Forma — nem jambus és trochaeus — hanem, ama benső forma, mely a tárggyal csaknem azonos. Érezni kezdtem, mi az, miben a mesterek — Homéértől Bérangerig — *egyeznek*: bár külsőleg — kor — nemzetiségi stb. viszonyok szerint — oly különbözők. Ezt a *valamit* megfogni, magyar viszonyaink közt reproducálni, vala törekvésem, s hogy nem egészen jártam tévúton, mutatja a legilletékesb tekintélyek egyhangú elismerése.”³⁵⁰ (Csengerynek, 56. jún. 23.) — Ez, Csengery szerint is, „a mütökély, mely a classicitas legfőbb bélyege. Az ő nekünk e tekintetben, a mi Goethe a németeknek.”³⁵¹

Nagy gondot fordít a szerkezetre, még lírai verseiben is, hogy érzés, eszme, szakról-szakra fejlődjék, emelkedjék. Elve: „az egészet és nem a részeket ajándekozni meg főbb figyelemmel.”³⁵² (Tompának, 54. jún. 23.) Ez elvet tőle tanulta Gyulai, kinek szintén erős érzéke volt a szerkezet iránt; Erdélyi szemére is vetette, hogy még dalban is kompozíciót keres.

347 [AJÖM XVII, 390. (1152. sz.)]

348 [Uo.]

349 [Uo., 867. A részlet a Szemereinek küldött levél első változatában található; a végleges verzióba nem került bele.]

350 [AJÖM XVI, 711. (807. sz.)]

351 A *Zrinyi és Tasso* tanulmány felolvasásáról szóló tudósításban, *BpSz*, 1859. VIII. 389–90. l.

352 [AJÖM XVI, 449. (640. sz.)]

Minde jelesség oly fejlett fokon jelent meg Aranynál, hogy aki nem értette is, érezte.

Váratlan sikere volt a gyűjteménynek a közönség körében is; nem telt bele öt esztendő, máris elfogyott a kiadás. 59. szept. 20-án Heckenast értesíti a költőt,³⁵³ hogy Toldy Ferenc tanácsára föl akarja venni verseit gyémánt-kiadásai sorába s a rendes száz frt tiszteletdíjnak kétszeresét ajánlja. A költő azonban nem járult hozzá.

Még ugyanez év őszén azonban új szerződést köt Heckenasttal a második kiadásra, a régi föltételek mellett. 1860 nyarán ez meg is jelenik.

A műbírálókat és a közönség elismerését az irodalomtörténet is megerősítette. Toldy Ferenc, akit hajlam és személyes hajlandóság egyaránt régibb költőkhöz, Kisfaludyhoz és Vörösmartyhoz vonzott, *A magyar költészet kézikönyve a mohácsi véstől a legújabb időkig* című, 57-ben megjelent művébe befoglalja — föl-leptük sorrendjében — Petőfit, Tompát és Aranyt; Aranytól tizenkét költeményt közöl s a korszakot óvéle zárja. A róla szóló cikk pusztá életrajzi vázlat, a Gyulaitól elkért életrajzi levél alapján, melynek olvasása Toldyt „valóban megillette”.³⁵⁴ (57. aug. 7.). „Gyötrő ránézve”, hogy Aranyra olyan szűk tér jutott, de könyve már is meghaladta az előírt ívszámot.

Mindezt betetőzte a Magyar Tudományos Akadémia elismerése, midőn a *Kisebb költemények* gyűjteményét 200 aranyas nagy jutalmával koszorúzta meg, 1861-ben. 61. dec. 19-én döntött az osztály; a jegyzőkönyv Csengery Antal kezeírása.³⁵⁵ Az 55-től 60-ig terjedő hatéves ciklusban „az irodalom és nyelvészet körében szinte több jeles művei tűnnek fel a szorgalomnak³⁵⁶ — úgymond, — mindazáltal a költői szak oly túlsúlyt mutat fel ezúttal, hogy az osztály minden ingadozás nélkül a költői munkák közül emel ki két gyűjteményt, melyet a két jutalommal koszoruzandónak tart; és pedig: I. Az akadémiai nagy jutalomra *Arany János Kisebb költeményei*-t két kötetben, mint a melyek költészetünk legújabb korszakában nemcsak mélységre és lyrai alkotásra nézve elismerten első helyt állanak, hanem mint a félreértett népiesnek felkapása által elsekélyesedett és teljes forma-hiányban szétáradó költészetünknek elsüllyedéséből kiemelkedésére üdvös irányt mutatnak, midőn a népiesből csak az eszmei tartalmat s formáiból az aesthetikailag érvényest veszik át s művésziileg dolgozzák fel. E mellett költői nyelvünk alakításában Kazinczy és Vörösmarty után, a néptől ellesett s nemesített szépséget visszatükröző nyelvezetükkel, egy új, saját időszakot teremtettek.” — „Az osztály ezen véleménye egyhangúlag helyeseltett.” A Marczibányi-jutalmat Czuczor költeményei nyerték.

E méltánylás jól jelöli meg Arany költészetének a népiesből való kiemelkedése módját a legmagasabb művészetbe, elismeri a népies nemzeti irány diadalát, ta-

353 [AJÖM XVII, 333–334. (1108. sz.)]

354 [Uo., 93. (928. sz.)]

355 Az Akadémia főtitkári hivatalában.

356 Czuczor nagy szótára is szóba jött, I. Arany levelét Tompához, 68. jan. 24. [AJÖM XIX, 142. (2152. sz.)]

lálón mutat rá érdemére a művészi forma helyreállítása tekintetében, mi főtörekevése volt, s munkásságát egészben a legfelső polcra helyezi.

Már előbb, 58-ban, *Toldi estéjé*-t koszorúzta meg az Akadémia a Marczibányi-jutalommal. Arany munkássága tehát minden téren kivívta eszményének, a népies nemzeti költészetnek diadalát, átalakította egész költészetünket. Toldy Ferenc újabb könyvében (*A magyar irodalom története a legrégebb időktől a jelenkorig rövid előadásban*, 1864–65) bár fájjalja, hogy az antik (Kazinczy, Berzsenyi) s a nemzeti klasszicizmus is (Vörösmarty, Czuczor) „megszűnt nemesítő hatását gyakorolni az irodalomra, s a teljesen modern Kisfaludyak utódai végül is a népiest emelték a művészet fölibe” (360. l.) — amihez Arany a maga példányában odaírja: „hogyan egyezik ezzel az alább concedált dicséret?” — s bár ennek rovására írja, hogy a formszigort pongyolaság váltja föl, középnek lépnek az óda, eposcia és tragédia helyébe, — mégis elismeri, hogy az új irány mindenre „tisza nemzeti bélyeget nyomott” (369. l.). Elismeréssel szól Petőfi lírai erejéről, s kivált Aranyról, „kiben a mély természetér erős értelemmel és érzékeny ízléssel egyesülvén, az új költészet általa fogta művészi avatását nyerni” (380. l.). Itt egész munkásságát tekinti, *Az elveszett alkotmány*-ról kimondja, hogy „meghaladott mindent, mit gúnyköltészetünkben eladdig bírtunk” (390. l.); *Toldi*-t halhatatlan műnek nevezi (368. l.), s elismeri, hogy balladáit s epikai munkáival „a kor csúcsára hágott, melyen, ha a jelek nem csalnak, első rangját meg is fogja tartani” (416. l.). Így emelte Aranyt a legkomolyabb elismerés az első polcra, így alakult ki — Beöthy Zsolt szavával élve — költői primatusa, életében a klasszikusok közé avatása.³⁵⁷

Külön pályát jártak meg a költő művei közt a balladák. Drámai előadásuknál fogva ezeket szavalták legtöbbit. Hatásuk érdeklődést keltett a műfaj iránt, Greguss bírálata egészen külön foglalkozott velök.³⁵⁸ Később a Kisfaludy-Társaság pályázatot írt ki a ballada elméletére; ez termette Greguss népszerűvé vált könyvét; ebben egész fejezet szól Arany balladáiról. Később (1877) külön kötetben magyarázta azokat, történeti, tárgyi és széptani elemzésekkel; utóbb külön *Szondi két apródjái*-t. 78-ban a balladák fölvetettek az iskolai olvasmányok közé, Greguss rövidebb jegyzeteivel; e kiadást később Beöthy Zsolt átdolgozta. Riedl is adott ki egy füzetnyit iskolai használatra. Szemléletességük számos festőt csábított arra, hogy vászonra vigye egy-egy jelenetüket. Lotz *Az egri leány* végső képét festette meg, Székely Bertalan *Ágnes asszony* történetét, három képben, amint fiatalon, majd vénen mossa elrongyolt leple foszlányait; de hogy a történetet megértesse, az ecsetnek el kellett mondania az éjjeli rémtettet is. László Fülöpnek egyik első festménye Zách Klára, atyja lábaihoz rogyva. 1868-ban a költő akkori kiadója, Ráth Mór egész *Arany-Album*-ot adott ki, melyben a balladák közül *Rozgonyi*-

357 Arany. — Elnöki megnyitó a Kisfaludy-Társaság Arany-ünnepélyén, 1917. febr. 11. — *BpSz*, 1917. márc.

358 L. Arany levelét Csengerlyhez, 56. jún. 23. [*AJÖM* XVI, 711. (807. sz.)]

né-t Thán Mór illusztrálta, *Mátyás anyja*, *Az egri leány* és *A walesi bárdok* mellé Lotz rajzolt egy-egy képet. Később 24 balladát káprázatosan szép illusztrációkkal kísért Zichy Mihály. A művész, kit sorsa idegenbe sodort, szülőhazájának akart juttatni tehetségéből, midőn a legmagyarabb költő illusztrálásába fogott, részint Arany László iránt való barátságából. *Szőke Panni* s *A gyermek és szivárvány* szövegéhez is vetett papírra vázlatokat, s Goethe és Frankl balladáihoz; ezek kidolgozása elmaradt. Egy-egy ballada jeleneteit előbb csodálatos művészettel egy-egy lapon csoportosította, s elküldte Arany Lászlóhoz, észrevételeit kérve; a történeti hűségre vonatkozólag leveleiben s a rajzok alján is tett föl kérdéseket. E vázlatok művészi érték dolgában vetekszenek a kidolgozott rajzokkal. Minden balladából több mozzanat van megjelenítve, művészien csoportosítva egy-egy lapon.³⁵⁹ Kidolgozás közben szétbontotta e lapokat; tussal maga leírta a szöveget, úgy illesztette mellé — az egésznek folytatában — a kísérő illusztrációkat. Ez írás művészi szépsége s Arany László tanácsa rábírták a kiadót, hogy a szöveget is ezen a módon sokszorosíttassa. E lapokon teljes fényében ragyog a művész lángelméje, akit párizsi kiállításán a franciák „un monstre de génie”-nek neveztek, s akiről Théophile Gautier külön fejezetet írt útirajzában, mint Oroszország egyik csodájáról, fölébe emelve Dorénak, s a „nature géniale” s „une incroyable certitude de main” jelességeit magasztalja benne.³⁶⁰ Dürer óta sem volt ily mestere a rajznak, aki a fényt és árnyat egy-két vonással ennyire tudta volna éreztetni. E kiválóság sok helyt szembetűnik e balladák illusztrációin, így az *Árva fiú*, *Bor vitéz* és az *Éjféli párbaj* szellem-jelenéseinél.

A balladákban tökéletes odaadással kíséri a költőt, feltüntetve minden jelenetet, a lapok fejen, alján, szélein, néha a szöveg között is. *Szibinyáni Jank* kalandjait a délszaki erdő bujasága s szilaj bátorság hangulata övezik. *Pázmán lovag* záróképe az adománylevél, kiterítve, s rajta a három záp-fog, szinte mint az adományul nyert három vár. *Mátyás anyjájánál* „a balladának és a képeknek harmóniája, mondhatjuk teljes egybeolvadása meglepő — írja bírálatában Pasteiner Gyula; — a művész a költemény mélyére hatol, ... versenyez a legiskolázottabb aesthetikussal.”³⁶¹ Amily egyszerű, keresetlen a versforma, előadás, oly természetesek a képek: a lépcsőn lefelé lejjövő anya, lent a szolgák versengő csapata, fent már a holló szálldos; majd az egész lap szélén felnyúló fák közt folyik a vadászat a madarakra. Az anya, amint a holló kopogására hinni nem merő ámulattal nyitja az ablakot, sokkal drámaibb mozdulatú, mint Lotz képén a nyílt ablakon beszálló madár jöttére ültében elcsodálkozó alak. Az ő Ágnes asszonya a börtönben látja gyótró vízióként a gyilkos éjjelt, börtöni zsupágán a vérző testet, s fúriák és hóhér lobogtatják feléje a véres lepedőt, *V. László*-ban a rémülten felriadó királlyal egy lapon ott van magyarázatul

359 A kivitt rajzok a Szépművészeti Múzeumban vannak.

360 *Voyage en Russie*, Paris, 1875. 166–189. l.

361 *BpSz*, 84. köt. 501. s köv. l.

Hunyadi László levágott fejű teste a terítón, s a király sírköve után még a diadallal hazatérő Mátyás következik. Olykor így megtoldja, tovább viszi a szöveget egy-egy vonás kiemelésével. *Both bajnok özvegye* mellől egyik fiú kitekint az ablakon; ki ne érezné, hogy ez az, akit hív az élet. A Zácsok történetét így folytatja a vérpaddal, melyet a költő csak említ, szem elől elfedez. Bámulatos mozgalmat tud adni *Török Bálint*-nál a csoportos tömeg-jelenetnek, Buda ostroma képében; a tanács asztala körül „Lionardo da Vinci *Utolsó vacsora*-jára emlékeztető finom megfigyeléssel és változatossággal fejezi ki a művész minden egyes alak kételkedő lelki állapotát” — írja Pasteiner. — „Kicsisége ellenére nagy alkotás” — mondja e képről. Török Bálint és Martinuzzi képe a szöveg két oldalán, háttal egymásnak, valóságos jellemkép. A szultán előtt is jellemüket fejezi ki tartásuk: a pap alázatos meghajlása s Török dacos félreállása. Oly toldás az ilyen, mint Heine Hamlet-jellemrajzában az, hogy a királyfi a kínált poharak közül zavarában egy üresért nyúl. Így fejt ki egyes részleteket, mint Lessing kívánta a színpadi rendezőtől a „weiter denken” elvével. A szöveg gazdagságát mutatja, hogy ennyit lehet belőle kiolvasni. — Balladáinak ezt a legfőbb diadalát a költő nem érte meg.

Őt a kritika akkori magasztalása is hidegen hagyja, nem forgatja ki szerénységéből. „Tudhatod, — írja Tompának — hogy nekem nem az a bajom, hogy sokat tartok magamról, hanem hogy minden dicsériádák dacára ... nem tudom bálványozni kedves szüleményeimet. — A história egykor fölöttem is kimondja részrehajlatlan ítéletét, addig hallgassunk.”³⁶² (56. a szünnapok elsőjén.)

Az elismerés most nem villanyozza úgy fel munkakedvét, mint máskor, *Toldi* és *Estéje* diadalának napjaiban. Mintha attól tartana, hogy alkotóerejét eltemette a kisebb költemények köteteibe, Szemere Miklós ellenbírálata az írja: sokallja a méltánylást, „mert alig vagyok többé az az ember, ki ily nagy reményeket bevált-hassak. Fuimus — az, a mi és a mennyi lehettünk”³⁶³ (57. nov. 29.). „A mi lehettem volna, az nem vagyok, s a mi vagyok, ide s tova az sem leszek már”³⁶⁴ — írja Tompának (56. febr.). Jó szándékban nincs hiány; váltig sarkallja magát. „...én még akartam csinálni valamit — írja sógorának. — Az idő múlik s komoly gondolatokat ébreszt a 40 év.”³⁶⁵ (56. ápr. 26.) Tavasszal azt írja Tompának: „Az én bajom alább hagyott”³⁶⁶ (56. jún. 25.). De később megint sokat szenved fő- és kedély-bajával; sokszor egy levél megírása is nehezére esik, vagy oly sötét az, hogy széjjeltépi. (Ercseynek, 56. aug. 20.)³⁶⁷ „Csak bajomat öregbíti, ha dolgozni akarok.”³⁶⁸ (Szi-

362 [AJÖM XVI, 729. (819. sz.)]

363 [AJÖM XVII, 127. (955. sz.)]

364 [A február 10-én írott levél címzettje az AJÖM szerint nem Tompa, hanem Tomori Anasztáz; Arany írt aznap Tompának is, ám az idézettek abban nem találhatók; AJÖM XVI, 671. (783. sz.)]

365 [Uo., 690. (792. sz.)]

366 [Uo., 714. (809. sz.)]

367 [Uo., 740. (829. sz.)]

368 [AJÖM XVII, 131. (958. sz.)]

lági Istvánnak, 57. dec. 3.) A tanítás terhére van. „Iskolai kötelességemet elég pontosan, de nem egész lélekből teljesítem — én már semmit sem tudok tenni egész lélekből.”³⁶⁹ (Tompának, 56. febr. 10.).³⁷⁰ Nyárra halogatja a munkát, hiába hívja újra Tompa, hiába sógora; csak Lacit küldik el szórakozni Szalontára. „Még én se tettem le a reményről, valamit dolgozhatni, a mi, hiába, másutt csak nem megyen úgy, mint itthon. Tapasztalásból legalább tudom, hogy Gömörben egy betűt sem írhattam, valamint nem, midőn egy vacatiót már nálad és Geszten töltöttem... Most úgy számítottam, hogy szünidő elején felrándulok Pestre, még kiszel- lőzöm magamat, aztán itthon megpróbálok csendesen dolgozni.”³⁷¹ (Sógorának, 56. aug. 20.) E nyáron kétszer is megfordul Pesten, augusztus havában egy hetet tölt ott. „Ebédeltem Jókainál és Csengerynél, a Svábhegyen. Jártam színházba... Hazajöttem Gyulaival. Most magam ülök itthon, várom Keményt.”³⁷² (Tompának, 56. aug. 30) Másodszor Barabás hívta föl (szept. 6., kiadatlan levél),³⁷³ mert arcképét festette, Szalonta megrendelésére; Mezey Ferenc kérte föl a költőt a város nevében (aug. 19., kiadatlan).³⁷⁴ „A kép, azt hiszem, jó lesz — írja Arany — de félek, egy kissé vörösebbnek fogják találni, mint a minőnek engem rendesen ismernek. Barabás nem oka, mert én Pesten a sok lótás-futástól többnyire oly vörös vagyok, mint a rák, úgy hogy azon tökmag színű pesti urak nem győznek eléggé bámulni, hogy mily egészséges kinézésem van... A kép térdig, de ülő helyzetben van. Barabás hihetőleg kimélni akart, hogy ne álljak annyit, aztán meg az a katonai állás illik hősi személyhez, de magam forma tollrágó embernek jobb ülni.”³⁷⁵ (Ercseynek, 56. okt. 3.)

Otthon azonban nem igen haladt a költői munka. 56 nyarán belefogott *Csaba királyfi* dolgozásába, a trilógikus tervű, nibelungi-verses dolgozatba; a kézirat elején föl van tüntetve: „Julius, 1855”; négy énekig vitte, tovább a hanvai úton nem folytatta. Télen a *Kisebb költemények* kiadása foglalta el, tavasszal program-értekezést kellett írnia a gimnázium *Értesítőjé*-be; ez kifáraszthatta. 56. jún. 1. kezdve újra leírja, sok javítgatással, *Csaba királyfi* kész énekeit, hogy belejőjön s továbbfonja a fonalat, de csak másfél ének tisztázásával készül el, akkor tolla megáll.

Ekkori kedély-állapotában különösen fogékony a szomorúság, a halál gondolata iránt, melytől családja miatt retteg. Az írók árváinak szomorú sorsától félti övéit. Midőn 1850 elején Garay megvakulásáról, összetöréséről hall, mindjárt gyűjtőívet ír és köröztet Szalontán, felszólítva mindenkit, „kik gyönyörköd- tetek a virágokban, melyeket a költő pályája tövisei közül szedett, s számotok-

369 [AJÖM XVI, 674. (784. sz.)]

370 BpSz, 1892. július.

371 [AJÖM XVI, 739. (829. sz.)]

372 [Uo., 748. (837. sz.)]

373 [Uo., 757. (840. sz.)]

374 [Uo., 738. (828. sz.)]

375 [Uo., 765. (848. sz.)]

ra, az egész haza számára, koszorúba fűzött”.³⁷⁶ Halálakor ünnepélyt rendeznek diákjai, be is gyűlt valamelyes összeg. (Ercseynek, 54. ápr. 25.)³⁷⁷ Szenvedése, hátramaradottainak sorsa Aranyban „sok tragikai eszmét és érzelmet kavart fel”, ezért nem emlékezik meg róla versben.³⁷⁸ Nem szólal meg Vörösmarty halálakor sem. „A fájdalom nem mondható ki egészen a mostani körülmények között, félig kimondva, mit sem ér.”³⁷⁹ De buzdítja adakozásra a szalontaiakat. E vesztegeken való sóhaj később a *Néma bú* kis verse, mely lírai őszinteséggel a maga megrezenését vallja meg. 56. nyár elején Tisza Domokos halálhírért veszi. 54-ben Kováccsal meglátogatta mesterét Kőrösön. Ekkor látta ott Szilágyi Sándor. „Magas, rendkívül szép fiatalember volt — mondja, — még pelyhedző bajusszal és szakállal, különösen szelíd szép szemekkel.”³⁸⁰ Akkor éppen az érettségi vizsga előtt állott, de aztán el kellett halasztani, hirtelen támadt mellbaja miatt. Az orvosok Olaszországba küldik. Maga nem mehetvén Kőrösre, két levélben búcsúzik, Gyulaival is üzen Pestről. „Bár egészségesen térne vissza — írja Gyulai (54. szept. 6.). — A jövő nemzedék egyik legderekabb ifja halna el benne, kit megsiratnánk.”³⁸¹ Arany aggódva írja meg a rossz hírt Tompának. „Sajnáltnám a fiút nagyon, nagyon.”³⁸² (Szept. 27.)

55. május derekán tért haza Domokos Itáliából. Pestről Gesztre menet szeretné útba ejteni Kőröst, csak hogy nem engedik (55. máj. 22.).³⁸³ Hívására Arany megy föl Pestre, de későn érkezik. (Levele, 55. jún. 8.)³⁸⁴ Domokos Gyulai útján küldi el neki, amit Rómából hozott számára: Ariosto Ferrarában őrzött tintatartójának bronz mását. Egész sereg új verset is küld, az út termését; Arany ezeket irodalmi színvonalon állóknak ismeri el, s nem tartja vissza Domokost, ki valamit már közölni szeretne. (Domokos levele, 55. júl. 6., Aranyé, júl. 20.)³⁸⁵ Baja nem javul; ősszel Egyiptomba küldik. Az édesanya ír Aranynak, hogy fiát „az előtte legnagyobb örömmel” lehesse meg; „pótoljuk ki annak, kinek oly sok szenvedés s oly kevés öröm jutott szép ifjúságára! mit ki lehet pótolni, s jöjjön be Ön pár napra Pestre.”³⁸⁶ (55. szept. 10.) Arany teljesíti ez óhajt.³⁸⁷ A fiatal költő

376 A gyűjtőív, saját keze-írásában, fennmaradt iratai közt.

377 [Az *AJÖM*-ben ezzel a dátummal egyetlen levél sem található. Arany a Garay-árvák megsegítésével kapcsolatban Egressy Gábornak küldött levelében (1854. márc. 19.) beszél egy jótékonyasági hangversenyről – *AJÖM* XVI, 401. (607. sz.) –, emellett Ercseynek tesz említést arról (1854. márc. 30.), hogy örül a költő gyeremekei iránti országos részvétnek: Uo. 406. (610. sz.)]

378 Egressynek, 54. márc. 19. [Uo. 402. (607. sz.)]

379 Sógórának, 56. jan. 12. [Uo. 666. (779. sz.)] és Tompának, 55. dec. 23. [Uo. 657. (775. sz.)]

380 *PH*, 1882. 302. sz. T. D. arcképe, *VU*, 1858. 19. sz.

381 [*AJÖM* XVI, 474. (659. sz.)]

382 [Uo., 485. (664. sz.)]

383 [Uo., 539. (702. sz.)]

384 [Uo., 565. (705. sz.)]

385 [Uo., 585–586. (717. sz.); 591. (721. sz.)]

386 [Uo., 616. (744. sz.)]

387 Látni Tisza Domokos leveléből, 55. nov. 5. Kairó. [Uo., 636. (759. sz.)]

távollétében ki is adatja egy két versét, hogy örömet szerezzen neki. Ez útvjáról Domokos 56. nyár elején tér haza. Szeretne mindjárt Kőrösre menni, de Balassa, az orvos nem engedi.³⁸⁸ Június 25-én Arany azt írja Tompának: „Ők a telet Afrikában s visszautazva Ázsia partjain töltötték, május végén érkeztek haza. Június elején még Pesten voltak, akkor én is felrándultam, hogy láthassam, — onnan Gesztre mentek, a fiú ágyba esett és 21-én meghalt. 18 éves volt még. — Sajnálom, igen sajnálom; ha nem egy jeles író, költő, de mindenesetre irodalom kedvelő főúr veszett el benne.”

Arany nekrológot írt róla a *Pesti Napló*-ban, a *Vasárnapi Ujság*-ban Jókai; Salamon Ferenc is megemlékezett róla a *Budapesti Hirlap*-ban, egyik dramaturgiai cikke végén.

A mester és tanítvány kapcsolata a síron túl sem szakadt meg. A szülék neki küldték el emlékül fiók kis könyvtárából a külföldi remekírók néhány kötetét, Ariosto s Tegnér munkáit, Elze *Englischer Liederschatz*-át (Dessau, 1851); két körmöci és két Napoleon-aranyból álló hagyatékát pedig gyermekeinek, „egy olly jó barátjoknak utolsó hagyományát, ki őket szívből szerette”.³⁸⁹ (Kovács levele, júl. 9.) Őt magát egész családjával meghívták a szünidőre Gesztre, Laci ott is töltötte azt.³⁹⁰ Gyöngéd figyelemmel visszajuttatják hozzá Domokos leveleit, melyeket a bennök foglalt versek lemásolásáért még fiók kért vissza,³⁹¹ sőt a grófnő Arany saját leveleit is visszaküldi: „...adja fiának, legyen ez öröksége attól, kit Önhözi buzgó ragaszkodása szellemi testvériévé tett. Ha átadja Ön vele az érzést, mivel e lapokat életibe kegyelte, megkettőzteti fia atyjáhozi szeretetét, tiszteletét, önt ez által még sírjából is boldogítja az, ki oly szivrehatólag nevezé Önt szellemi atyjának.”³⁹² (Geszt, 57. jan. 17.) A kedves fiú egyéb írásait anyja széthasogatja, hogy majd azt tegyék forgács helyett koporsójába.

Arany már a gyász hírre írt levelében megpendíti: „...nem lenne-e jó gyűjteményéből egy füzetkét válogatni s azt sírjára tenni mintegy engesztelő áldozatul?”³⁹³ A kivitel késett, mert szeptemberben az „öreg úr”, Tisza Lajos is meghalt. A terv így csak esztendő múltán valósult. Arany választott ki a hagyatékából 84 verset, kevés javítással, ő írt hozzájuk bevezetést. „Irodalmi becs tekintetében is mérközni fog némely ifjú óriáséval” — írja a kötetéről Tompának. (57. aug. 4.)³⁹⁴ A bevételt a grófnő ‚valamelly költő árvái javára’ szánta; Garay családjának jutott az. Érti,

388 Kovács levele, V. 28. [Uo., 702. (799. sz.) A levél 1855. máj. 18-án íródott.]

389 [Uo., 721. (812. sz.)]

390 Kovács levele aug. 4. [Uo., 730. (821. sz.)], aug. 30. [Uo., 750. (838. sz.)]; Aranyé szept. 7. [Uo., 759. (842. sz.)], kiadatlanok.

391 Kovács, 56. júl. 9. [Uo., 722. (812. sz.)]

392 [AJÖM XVII, 8. (871. sz.)]

393 [AJÖM XVI, 713. (809. sz.)]

394 [AJÖM XVII, 92. (927. sz.)] *Tisza Domokos hátrahagyott versei*. Kiadta édesanyja. Pest, 1857. Landerer és Heckenast. — Második kiadása Gyulai Pál *Olcsó könyvtár*-ában.

hogy a költő „szívérdekeltségen kívül semmiért sem vállalta volna” a kiadással járó munkát, mégis szeretné meghálálni másképp is, mert „a gyengélkedő férfi, a család atya nem szabad véle, hogy az anyagi talentomot is kamatoztatás nélkül elássa”. Arany viszont menekülni kíván „azon belvádtól, ... hogy legszentebb érzéseit tőkésítette”. (57. dec. 5.)³⁹⁵

Ily levert hangulatban az iskolai szüenidő majdnem meddón telik el. „Kevés munka, sőt az olvasás is, eltompít, kimerít. Ezért nem dolgozom: nagyon elég az iskola is.” (Tompának, 57. okt. 28.)³⁹⁶ „Sok tétlen délutánom, estém vész el, vagy teljes mitsem-tevésben, vagy sívár olvasásban, mert egyébre alig volnék képes” — panaszojja máskor. (Tompának, 57. febr. 5.)³⁹⁷ Mintha valóban betelnék rajta, amit rezignáltan írt Szász Károlynak: „Én már csak publicum vagyok.”³⁹⁸ (55. júl. 1.)

56 nyarán írás helyett olvasásba merül. „Olvastam Tassót, meg Ariostót, meg Dantét — most először eredeti nyelven”³⁹⁹ — beszél Tompának. (56. okt. 4.) Eleinte jobbára csak olvasmányul nézte. Sógorának azt írja (56. okt. 3.): „Itthonn töltöttem a szüenidőt. — Nem sok haszonnal, mert, azt, hogy az olasz nyelvet, melyben el voltam maradva, annyira vittem, hogy Tassót olvashattam s megérthettem, azt már én — koromban — nyereségnek nem tekinthetem.”⁴⁰⁰ Pedig az olasz epikusok tanulmánya több tekintetben termékenyítően hatott reá. Tassót már fiatalon megismerte Tanárki fordításában. 1838-ban kezdett tanulni olaszul.⁴⁰¹ 52-ben Dantét olvassa, Streckfuss német fordításában, az olasz szöveget is szemmel tartja; németül idéz belőle Tompának, de olaszul is. (52. dec. 1.)⁴⁰² Ez évben Dantéről tanulmánnal vetekvő magvas költeményt írt; kézzel írva ott van az a firenzei Santa Croce templom sekrestyéjében őrzött albumban, az 1865-ben, Dante születésének hatszázados fordulójára írt pályaköltemények között, magyarul és olasz fordításban; alatta olaszul írt jegyzet sajnálkozik azon, hogy e mű a pályázaton nem vett részt, mert ily klasszikus formában, ily mélyen s ennyi tömörséggel a beküldött művek közül egy sem jellemezte Dantét.⁴⁰³ Ariostót most olvassa először,

395 [Uo., 133. (959. sz.)] Gr. Tisza Lajosné levelei Arany levelezése közt a M. T. Akadémia kéziratárában.

396 [Uo., 111. (943. sz.)] Kiadva *BpSz*, 1892. július.

397 [Uo., 12. (876. sz.)] Kiadva *BpSz*, 1907. okt.

398 [*AJÓM* XVI, 579. (714. sz.)]

399 [Uo., 768. (849. sz.)]

400 [Uo., 765. (848. sz.)]

401 Ercsey, 25. l.

402 [*AJÓM* XVI, 124–125. (422. sz.)] A *Pokol* német szövegében sok helyet megjegyez írónja; érdekes, hogy főképp reális vonásokat. Olaszul kétszer is megvan könyvei közt, az *Il Parnasso Italiano* kötetében s Brunone Bianchi kiadásában (Firenze, 1854); ezekben nincsenek bejegyzések.

403 Rádl Ödön: *Ünnepi beszéd a nagyszalontai csonkatorony felavatásakor*. — Nagyvárad, 1899. — Idézi Kaposi József: *Dante Magyarországon*, 1911. 131. l. — Arany László emlékezett rá, hogy e forduló idején atyja angolra fordította költeményét, de a kézirat nem maradt fenn. (*Hátrahagyott Verseik* előszavában.) A Dante-ünnepéről Arany *Koszorúja* emlékezett meg nálunk először; (1865. 14. sz.), s nagy tanulmányt is közölt Pulszky Ágosttól. — *A magyar nemzeti vers-idomról*

erre vallanak a szöveg mellett szótári bejegyzései. Meglepetve bukkan rá a most először olvasott szövegben egy-két helyütt saját régebbi hasonlataira;⁴⁰⁴ ez óvatossá teszi; némely sorok mellé ugyan odaírja Virgil, Dante, Zrínyi nevét, de Zrínyi és Tasso párhuzamánál figyelmeztet: „...nem mind kölcsönvétel, a mi annak látszik”. — Máskép sem meddő olvasás az övé. Fordítani is kezdi, s a próbát megmutatja Toldy Ferencnek, mikor 57 pünkösdjén Kőrösön jár.⁴⁰⁵ Toldy kér is belőle, „hivatkozva nagybecsű ígéretere, egy darabkát”,⁴⁰⁶ az *Uj Magyar Muzeumba* (57. aug. 7.), mire a költő azt válaszolja: „Ariostóban mit sem csináltam azóta. A meglevő rész cselekvénye nem elég érdekes arra, hogy közöltessék. Egy gömbölyű epizódot kellene kiválasztanom, de az nehéz, annyira egymásba vannak szöve a cselekvények.”⁴⁰⁷ (57. aug. 11.) Toldy nem hagyja abba a buzdítást, kérést. „Mélyen hatott reám e kísérlet — írja. — Az, a mi van, előttem nem tartalmilag, hanem formailag igen nagy becsű; s ha szerencsém lehetett volna, vagy lehetne azt adni, megmondanám, miért adom, meg hogy kegyed mit akart vele, mikor stúdiumul, próbálkozott.”⁴⁰⁸ (57. aug. 12.) Később is eszébe juttatta Ariostót, megküldvén olasz újtjáról egy szép kiadását, beleírva: „Arany János tiszt. barátomnak, szíves megemlékezésem jeléül. Genua. jun. 21. 73. TF.”

Arany azonban nem folytatta kísérletét. Tasso I. énekéből is csak néhány stanzát fordított le; mindkét töredéket azzal adta ki *Elegyes darabjai* közt: „Tassót és Ariostót nem vala szándékom egészen lefordítani, csak kísérletet tevék, minő hang s forma lenne alkalmas mindenikhez.” Már mikor belefogott, írta Tompának: „Mathusalemi kort kellene élnem, ha akármelyiket be akarnám végezni”⁴⁰⁹ (58. jún. 5.).

Többet s több irányban foglalkozott Tassóval. Ismeretének nyoma van már *Az elveszett alkotmány-on*; *Toldi*-ban Miklós és a cseh viadalában a kegyelem-adás, orv-támadás, a harag gyilkos fellobbanása, ez egymásból sarjadó mozzanatok Tankréd és Argant tusájára emlékeztetnék a minden áron párhuzamot keresőket (XIX. én.), kettejük másik párharcára az ősz Toldié, egy-két árnyalati vonásban, mi a helyzetből fakad s véletlen is lehet.⁴¹⁰ Költői képzeletének később is adott

szóló értekezésében Arany példaképen lefordított két terzinát (*Inferno*, I. 1–6.), s terzinákban kezdte írni. A *kis pokol* parodisztikus-szatirikus művét.

404 A XIV. én. 45. vszaka mellé odaírja: „*Toldi* I–III.” (én. 5. vszak.) — A XXIII. én. 105. str. mellé: „Mint a vadnak, mely hálót...” (*Visszatekintés.*) U. o. a 113. vsz.-hoz: „Ez is! Mintha szűk edényből...” *Toldi est.*

405 Arany levele Szilágyi Istvánhoz, 57. dec. 3. [*AJÖM* XVII, 131. (958. sz.)]

406 [Uo., 94. (928. sz.)]

407 [Uo., 95. (929. sz.)]

408 [Uo., 97. (930. sz.)]

409 [Uo., 205. (1015. sz.)]

410 Argant az egész lovagi sereget kihívja, mint Aranynál az olasz; először Ottó áll ki vele, itt a Gyulafiak, csak azután a legnagyobb hős. — L. e könyv szerzőjének emlékezéséről a Kisfaludy-Társaságban Jánosi Gusztáv, Tasso fordítója fölött, *BpSz*, 1913.

anyagot Tasso, hiszen eposza valóságos tárháza a lovag-világ szokásainak, épúgy, mint a regényes eposz rekvizitumának. Innen kerül a *Daliás Idők*-be s *Toldi szerelmé*-be a botos hírnök (VI. 15.), a táltos paripa, a szerelem által lenyűgözött lovag, miben Toldi kalandja Eszterrel Rináld- és Armidáét követi, a páncélt öltő szűz, mihez a vitéz Guildipp és bős Klorinda helyett a leányos Arminiát választja Anikónak mintául; Erminia és Klorinda barátsága is hasonló Örzse és Piroskáéhoz. — Szemmel kíséri az eposz szerkezeti elemeit, fejlődését, sűrűn tűnnek föl jelei az állandó szólamok és hasonlatok mellett, elkísérve azokat egyrészt eredetők, Homér, Virgil, Lucretius, Horatius és Livius, néha a biblia felé is, másrészt innen további útjokon Dante-, Milton-, főképpen Zrínyihez. E jegyzetekből később egy nagy tanulmány alakul ki.

Az olasz epikusok tanulmánya hosszan leköti figyelmét. Esztendőkön keresztül alig ír kisebb verset is, azt is többnyire fölkérésre, alkalomra. Így írja Egressy Sámuel — „földesúr e tájon” — kértére, „szövegül az általa komponált zenére”⁴¹¹ két gyönyörű népdalát: „Sírva jön a magyar nóta világra”, — „Elesett a Rigó lovam patkója”. „A Vörösmarty ércszobrát kaptam érte ajándékba, mely most egyszerű írószekrényemet díszíti”⁴¹² — írja sógorának. (56. dec. 10. és 57. márc. 12.) „Nagyobb dologba nem merek fogni”⁴¹³ — teszi hozzá. Szintén Egressy közbenjártára írja Hollósy Kornélia számára énekszövegül *A bujdosó* dalát, s ez alkalommal kis versét a művészről emlékkönyvébe.⁴¹⁴ Gróf Ráday színingazgató köszöntő dalt kér tőle Erkel s a Doppler testvérek *Erzsébet* operájába, melyet az uralkodó-pár látogatásakor adnak elő, 57. május 4-én. Ezek mellett csak mindössze egy pár sírverse van s néhány kisebb fordítása. Két bensőbb vers emelkedik ki közülök, a *Balzsamcsepp* és a *Lejtőn*, mindkettő csüggedt hangulatának kifejezése. Az utóbbi azt foglalja versbe, amiről Szásznek írt: „Jó magam a XL-ikbe fordulok át március elején... Ez pedig már nem az önbizalom kora, kivált ha az ember beteges; úgy vagyok, mint a ki ösmeretlen mély vízbe lából, minden lépést félve teszek”.⁴¹⁵ (56. május 7., kiadatlan.) E vers szélén, mint nagy rajzoló és metszők képei mellett egy-egy vázlat, a kéziratban pár töredék sor van odavetve:

411 [AJÖM XVI, 780. (856. sz.)]

412 [AJÖM XVII, 39. (890. sz.)]

413 [Uo.]

414 Az emlékalbum Sárosy Gyula gondolata volt, a művész 30. születése napjára. Számos kiváló ember írt bele emléksorokat: báró Eötvös József, Jósika, Jókai, Gyulai, Lévy, Szász Károly, Tompa, Szigligeti stb. Az album 1927-ben megjelent nyomtatásban: *Hollósy Kornélia emlékalbum*. — Születésének századik évfordulójára kiadja Csanád-Arad-Torontál vármegye közönsége. — Makó, 1927.

415 [AJÖM XVI, 696. (796. sz.)]

A madár, ha nem dalolhat,
 Olyan bús lesz azután!
 Felborzasztva minden tollat,
 Ül a pusztá őszi fán.
 A szakadt húr összerándul
 És remegve haldokol...

E sorok a hallgató költő fájalmát fejezik ki. „Verset nem írtam őszi óta”⁴¹⁶ — mondja Tompának (57. jún. 26.). „A Múzsza elhagyott vagy én hagytam el, nem tudom, de már régóta nem versificálok”.⁴¹⁷ (U. ahhoz, 57. ápr. 19.)

Az irodalmi élet azonban érdekli. 57 márciusában meglátogatja Kemény, egy terv ügyében, hogy az „ipar gyanánt úzótt szépirodalom ellen” a jobb írók évente zsebkönyvet adjanak ki, az *Auróra* mintájára. Arany mindjárt felszólítja Tompát, pártolására (57. ápr. 19.).⁴¹⁸ De aztán hamar elcsügged, nem bízik a tervben; „nem bízom pedig — részemről: mert nekem új évre alig lesz *nagyobb* elbeszélő költeményem”⁴¹⁹ (Tompához, 57. jún. 26.).

57-ben a szünidőt családostúl Szalontán tölti. Most ugyan nem nagyon vágyott haza. Attól félt: „Ott most nagy komédiát tennének velem, hadd felejtsek egy kissé az arcképet. Furcsa az, hogy az ember ily borús kedéllyel oda menjen, hol minden szavát úgy fognák lesni, mint oraculumot. Én nem vagyok már a lakomák, toastok és vivátok embere.”⁴²⁰ (Tompának, 57. jún. 26.) Ennek elejét is vette. „Megmondtam, ne komédiázzanak, mert azonnal megszököm.”⁴²¹ (U. a., okt. 4.) Toldy Ferenc „üdvös gondolatnak” tartja, hogy hazamegy. „Költői fejlődése fészkeben, sőt azon helyen, hol *Toldi* szülemlett meg, nem lehet, hogy lelke ismét költőileg ne hanguljon.”⁴²² Ő pünkösdkor Csengeryvel, s a két Hunfalvyval Kőrösön volt,⁴²³ s „nem nyugodott”, míg Arany „holmi eposz-töredéket nem olvasott neki, s a *Toldi* közepével (azaz a mi kész belőle) nagyon meg volt elégedve”. (Tompához, 57. jún. 26.)⁴²⁴ „Bár kegyed elvitte volna magával úgy nevezett *töredékeit*, ott egy is, más is kinőtte volna magát a torsoságból, kivált a *Daliás idők*.”⁴²⁵ (Aranyhoz, 57. aug. 12.)

416 [AJÖM XVII, 71. (914. sz.)]

417 [Uo., 51. (899. sz.)]

418 [Uo., 50.]

419 [Uo., 72. (914. sz.)]

420 [Uo., 71.]

421 [Uo., 103–104. (939. sz.)]

422 [Uo., 96. (930. sz.)]

423 Husvétkor Salamon és Gyulai voltak lent. Arany Tompának, 57. ápr. 19. [A levél szerint Arany vendégei Salamon és Csengery volt, Gyulairól nem esik szó; Uo., 51. (899. sz.)]

424 [Uo., 71. (914. sz.)]

425 [Uo., 96. (930. sz.)]

Szalontát Arany „nagyon megváltozottnak találta”. (Tompának, 57. okt. 4.)⁴²⁶ „Alig ismertem a pátriára, annyit épült és szépült — írja Szilágyi Istvánnak. — Nagyon jól fogadtak, mégis oly furcsán éreztem magamat. Oly idegen voltam. Furcsa, furcsa az az elszakadás megszokott körből. Némelyikkel nem volt annyi lelkem, hogy a régi meghitt lábra állítsam magamat: erőnek erejével respectálni akartak”.⁴²⁷ (57. dec. 3., kiadatlan részlet.) Évek múltán is írja sógorának: hogy ők Szalontáról azt hiszik, hazamennek, aztán „annyi új tárgy, annyi ismeretlen arc, annyi változás, hogy minden percben éreznünk kell: e város nem hazánk többé, idegen látogatók vagyunk benne”⁴²⁸ (59. aug. 5.).

Toldy Ferenc reménye sem teljesült. „Egy betűt sem dolgoztam, még csak nem is olvastam — írja Arany a nyár végén Tompának (okt. 4.). — Közelebbi s távolabbi kirándulások ... tették változatossá az ott mulatást. Többek közt a híres Körösvölgyet is láttam száz meg száz bizarr alakú szikláival, s mondhatom, szebb ám, legalább vadregényesb, mint a szép Diósgyőr”.⁴²⁹ Lehet, hogy e látvány belejátszott *Édua* költői beszélyének tájleírásába, talán tervébe is.⁴³⁰ E beszély mindenestre fejlődést mutat a hasonló régebbiekhez mérten: a romantikus képzelődés helyébe történeti tárgy lép (Thuróczi nyomán), fejlődése drámaibb, képei kifejezőbbek; Árboc palotája Atilláénak mintájára épül; ezek szerint e korra lehetne tenni e művet. A költő elégtűlt volt vele, utolsó éveiben újra elővette, akkor írta hozzá a VI. szakot.⁴³¹ Fájdalom, nem csupán e munka maradt töredékben, hanem valamennyi terv, ez évtized végéig.

Még egy nagy munkába fogott ez időben, s pedig egész gyönyörűséggel, mintha a sok töredék után ezen akarná megmutatni erejét magának. Munkával próbál kiemelkedni a tespedésből. Ezt tanácsolja Tompának, midőn kis fia halálán szinte kétségbeesett, s példával akar előljárni: „...csinálj commotiót, lelki mozgást magadnak.”⁴³² Magára hivatkozik, hogy lassanként „megszokta a bajt”; „aztán kerestem, miben találnék még *érdeket* a világon. — Egy nagy súly nehezült még lelkemen, azon meggyőződés, hogy én többé nem vagyok képes költői művet alkotni. Próbáljuk meg. Kezdtem valamit, s folytatom még ma is, naponkint — nulla dies sine linea — egy-két sort írva, de jót, vagy legalább olyat, mi teljesen kielégít. Bevégezem-e? azt nem tudom, de hogy e folytonos foglalkozás a lelket enyhíti, azt tapasztalásból mondhatom. Írok nem taps, nem jutalom végett: írok lelki nyugalmamért”⁴³³ (58. febr. 9.). E mű *Az utolsó magyar*,

426 [Uo., 105. (939. sz.)]

427 [Uo., 131. (958. sz.)]

428 [Uo., 317. (1096. sz.)]

429 [Uo., 104. (939. sz.)]

430 E képekre ösmerhetni *Az utolsó magyar* tájrajzában szintén.

431 Arany László szerint a *Hátrahagyott Verseik* bevezetésében, XXII. l.

432 [AJÖM XVII, 152. (975. sz.)]

433 [Uo., 152–153.]

három énekre tervezve, Byron modorában, mégis önállóbban az eddigieknél: kevesebb a kép, a részlet, nagyobb a méret, a háttér. „Az Ázsiában apáinktól elvált s ott elpusztult magyarság halálát akartam megénekelni, szóval olyan: „utolsó magyar”-félét componálni”⁴³⁴ (58. jún. 5.). Eszméje alkalmasint a Julián barát útjáról a pápának küldött jelentésből sarjadt, melyet tanártársa, Szabó Károly lefordított. A költői beszélyben egy másik barát érkezik az őshazába, s az ottmaradtakat a Duna-Tisza melléki országba hívja. Egy rab királyfi váltságúal nyerhetnének átmenetelt a szomszéd földön, de a magyar fejedelem leánya szerelemből megszökteti a foglyot; az haddal jó ellenök, a lányt követeli, kit az ország törvénye tettéért halálra ítélt, és hogy ismerjék el Timur Lenk felsőségét. Mindenütt nagy szenvedélyek ütköznek össze. A magyarság a „nagyszerű halálra” szánja el magát, melyben, utolsónak, a vezér is elesik. Kéky Lajos jeles tanulmányban mutatott rá, hogy e korban Samyl hősi küzdelmei keletre fordították a figyelmet; Arany is Mirza Schaffyból fordít, aki Jolowitz *Polyglotte*-jába, igazi perzsa költőnek van fölvéve; Frankl *Utolsó főpap*-jának fordításában pedig egy nagy nemzeti katasztrófa képe tárul föl, Jeruzsálem pusztulásában. Hathattak reá Vörösmarty bús eposzai, *Magyarvár s a Rom*; Jókai keleti történetei, a *Másik haza*, *A varchoniták*; abban Nagy-Magyarország van festve, egy fejedelem, kinek csak lánygyermeké van; a másikban egy leány, ki nem bírja szerelmét feláldozni a nemzet javáért; e motívumokhoz hasonlókat találni *Az utolsó magyar*-ban.⁴³⁵

Levele szerint a költő szándéka: „A múltban tükrözni a jövőt”; talán aggodalmát az elnyomatás alatt kifejtett türelmetlenség, az emigránsok mozgolódása, a krími háborúhoz fűzött remények hívó szaván? (Kéky); félelmét az ellenségektől körülvevett, maroknyi nemzetért, melynek megmozdulása halált jelentene? „Közös vigasztalásunkra” — mondja Tompának; e szavait — ami nála példátlan, — nehéz megérteni, hacsak nem a munkában való vigasztalódásra gondol. Ha műve elkészül, bizton többet vehetni ki belőle erre nézve; de töredék maradt; „nem bírom, belefáradtam”⁴³⁶ — írja Tompának (jún. 5.). Reználtan ismétli a régi panaszt: „...néző szerepre vagyok kárhoztatva az irodalomban”.⁴³⁷

A nyár otthonn, „posványyszerű egyhangú tespedésben”⁴³⁸ telt, mint sógorának írja. (58. okt. 29.) Csak Szentkirályi Mórt látogatja meg két napra, s Nyáry Pálhoz készül, de arra már nem kerül sor (u. o.). Tompáékat várja, de hiába. (Tompának, 58. aug. 25.)⁴³⁹

434 [Uo., 205. (1015. sz.)]

435 Kéky Lajos: *Tanulmányok Arany János epikájáról*. — *Az utolsó magyar*. — *Olcso Könyvtár*.

436 [AJÖM XVII, 205. (1015. sz.)]

437 [Uo., 211. (1018. sz.)] Tompának, 58. júl 3. Közölve a *Budapesti Szemlé*-ben 1892. júl.

438 [Uo., 240. (1038. sz.)]

439 Ez év nyarán fordult meg Nagykőrösön Albrecht főherceg. A tanári karnak tisztelkedni kellett előtte; néhány szót váltott a költővel; pontosan leírja Tompának (szept. 22.). [Uo., 231. (1033. sz.)]

Ekkor írja: „Aztán az olaszokból kísérlettem meg egyes strophákat — Ariostóból, Tassóból, — de nem megy”.⁴⁴⁰ (U. a. jún. 5.)

Félreteszi költői tollát. „...majd ezentúl prózát írok — írta Tompának már egy évvel ezelőtt. — Nyelvészeti s aesthetico-literaturai dolgokat morzsolgatok. — Kinek *lova* nincs, járjon *gyalog*.”⁴⁴¹ (57. jún. 26.)

Már el is indult a föltett úton. 54-ben újra és egészen kiadja értekezését az asszonánról, melynek közlése a *Röpvékek* megszűntével félbeszakadt volt; Toldy adja ki az *Uj Magyar Muzeum*-ban.

56-ban nagy tanulmányt közöl a gimnázium *Értesítő*-jében. Tavasszal ír erről Tompának: „Virágvasárnap óta szünidőnk van, melyet én gyönyörű munkával töltök: egy értekezést írok a jövő iskolai programmba, ... melynek készítését az idén nyakamba csapták. — A magyar versidomról próbálok valamit. Azaz nem az alcaicusról és sapphicusról, hanem eredeti népies formáinkról. Erről már írtak mások is, de sem elég jól, sem elég teljesen. Meg akarom mutatni, hogy nem csupán az a *forma* létezik, a mi után T(oldy) úr sóhajtoz, s nem mind formátlan az, a mit ő annak tart.”⁴⁴² (56. márc. 20., kiadatlan.) Így keletkezett alapvető értekezése *A magyar nemzeti vers-idomról*. Már az asszonánról írva, kifakadt, hogy „mily kevés gondot fordítanak nálunk a külalakra”, hogy „pongyolaságban alább már nem sülyedhetünk”; okul arra is vet: „nem lévén semmi vezérkönyv, mely a verscsinálásnak — legalább a külsőre vonatkozó — mesterségét tanítaná”. E hiányt akarja pótolni.

Régtől fogva vizsgálgatta a magyar verselés természetét. Már pályája elején olvasta az erről szóló fejtegetéseket, gyűjtött is népdal-sémákat, magának példatárul.⁴⁴³ Vers-technikai fejlődése jórészt ily megfigyelések eredménye; kisebb költeményeinek új kiadása idején első verseit is szabadabban tagolja; éppen azok rendezése idején foglalkozik versidomunk sajátosságainak rendszerbe foglalásával.

A magyar ritmus természetét nem régóta, nem is sok szerencsével puhatolták költők és nyelvészek. A verstől már Földi János megkívánta az énekelhetőséget, de jambus és trochaeus mértékre szedéssel gondolta elérni; Verseghy e mellett a rímet fölöslegesnek tartja. Akik magyaros verseket írtak, inkább csak érezni tudták ritmusát. Csokonai a „cadentiás” versekben „sok olyat érzett, a mi jól esik”. Horváth Ádám a sor szótagszámán belül észrevette a szabályos nyugpontokat, „középmegszakításokat”; Berzsenyi világosan látja a magyar vers rokonságát az énekkel. A költőket többnyire ízlésük vezette és gyakorlatuk. Fogarasival kezdődik az elvont vers-elmélet. *Művelt magyar nyelvtan*-ában (1843) egy egész fejezet: „Kísérlet a magyar népdalok és zenékben uralkodó versmérték kifürkészé-

440 [Uo., 205. (1015. sz.)]

441 [Uo., 71. (914. sz.)]

442 [AJÖM XVI, 681. (787. sz.)]

443 L. I. köt. 163. l. [A hivatkozott rész jelen kiadványunk 103–104. oldalán található.] L. e tárgyról részletesen Négyesy László kitűnő értekezését: *A magyar verselmélet kritikai története*. — A *Kisfaludy-Társaság Évlapjai*, XXI. köt.

sére.” E cím mutatja útját. Népdalaink mértékét a *magyar* énekben és zenében keresi; szemében jellemző versmértékük a lengedező és toborzéki; a kipuhatolt mértékeket azonban, csak hogy elfogadhatókká tegye, erővel hasonlatosaknak állítja a görög sémákkal, melyekre nyelvünk rátermett; egész nyelvünket időmértetesnek veszi, „mennysiségi”-nek. Erdélyi János magáévá teszi Fogarasi fő elveit a *Népdalok és mondák* gyűjteményében közölt tanulmányban; Arany itt aláhúzza e mondatot: „Ha népdalainkon végig nézünk, alig fogunk állandó tiszta mértékeztést találni magában a dalnak nyelvi részében, hanem a zenét kell fölhívni segítségül” (496. l.). Ez egészen Fogarasi tanítása, melyet Arany is elfogad vizsgálódásainak alapjául.

Fogarasi elméletének hiánya, hogy nem vet ügyet a hangsúlyra. Ezt Toldy Ferenc pótolta, *Eszmék a magyar verstan átalakításához* című értekezésében (Kisfaludy-Évlapok, 1846). Szerinte a görög és német verselés ellenkezik nyelvünk természetével, melyet a beszéd hangsúlya tagol természetesen. Prozodiánkat mégis német mintára vonná; a gyökér-szótag volna hangsúlyos és hosszú. Ez, mint Négyesy rámutatott, rövid szótagon kezdődő szavainkat, majd fele szókincsünket, kirekesztené a költői nyelvből.

Nem egy helyes elv fölmerült tehát, de túlságba vive, vagy elferdítve. Arany mindezen kérdéseken gondolkozott. Erdélyi bírálatára tett megjegyzései közt a magyar hangsúly természetét fejtegeti; kifogásolja Szénffy vers-elméletét,⁴⁴⁴ mert verslábai nem egyeznek a magyar zene taktusaival; csak annyit fogad el belőle, hogy „a szótagok száma fölött bizonyos idők uralkodnak.”⁴⁴⁵ Tompának is magyarázza, hogy a szélteben hirdetett grammatikai hangsúly, mely minden szónak első tagját nyomná meg, „nem létezik”, hanem igenis van logikai hangsúly, mely rendszeren a szó első tagjára esik, de nincs egyetlen szótag, mely néha hangsúly nélkül is ne mondatnék a beszédben.⁴⁴⁶ (56. a szünnapok elsőjén.)

E megfigyeléseinek szerepök van vers-elméletében. Egészen új úton indul; mint Négyesy mondja, „lehatol a vers gyökeréig”, hol még se mérték, se rím nincs, de már van ritmus, mely megváltoztatja a közönséges szórendet, elhagyatja a névelőket, tömör, szabályos tagokra osztja a gondolatot; ez lényege a kötött beszédnek, ez van meg az ősrégi héber költészet gondolat-ritmusában; hasonló eszme- és érzéshullámzásra találni a mi régi és népi költészetünkben is. A gondolat-ritmus és vers-ritmus egybekapcsolása egyrészt ugyan némi zavart okoz, de másrészt nagy érdem, hogy a ritmus lüktetését alapjában egynek veszi a közbeszéden is érezhető tagoltsággal, mely a mondatot ízekre, ütemekre osztja, az értelem szerint összetartozó szavakat egy nyomatékos, hangsúlyos szótag körül csoportosítja, mi kiváltképen ki-

444 *Greguss Ágost Magyar verstana zenészeti szempontból.* Azt hirdette: a magyarban positio következtében nincs hosszú szótag, csak ha magánhangzója hosszú. *MS*, 1855, 34., 37., 39., 41. sz.

445 Erdélyihez írt levelében. [*AJÖM* XVI, 755. (839. sz.)]

446 [Uo., 729. (819. sz.)]

csiszolódott alakú közmondásainkban szembetűnő; az északi költészetben kiemeli ezt a betűírm is, mely közmondásainkban szintén gyakori. Gondolatnak, szóknak ily *góc* köré illeszkedése minden nyelvű költészettel közös, de egyikre sem annyira jellemző, mint a magyar versre. A magyar vers-sor ily 2, 3, 4 tagú ütemekből van egyberakva, meghatározott szótagszámmal. Az ütemnek a hangsúlyos versben nincs olyan megkövült mértéke, mint a sapphói vagy alcaiosi sorban, — ily feszes megkötés egyhangú lenne, a magyar ritmusnak pedig jelleme a változatosság, — de van az ütemben bizonyos mérték, van zenei értéke, mely egybevág a magyar zenével; ezt a költő már *Vojtina levelé*-ben hangoztatta.⁴⁴⁷ Az ütem értékét mindenütt kiteszi kottában. Négyesy megfigyelése szerint a költő maga a többtagú ütemeket legalább fele részben rövid, a kevés tagúakat hosszú tagokból alkotja.⁴⁴⁸ Az egyberakás módjára példákat hoz fel az összes lehető verssorokra. Négyesy szerint mintegy 34 típust mutat be. Jó hasznát veszi zenei hallása- és jártasságának, hogy Kisújszálláson megismerte a hangjegyeket s próbálgatta a zongorát; gitáron is játszik; gyűjteményében le tudja kottázni a népdalokat, sőt maga is tesz dalokat zenére. Értekezése kiterjed a rímre és strófaszerkezetre is. Először vannak itt helyes és teljes rendszerbe foglalva nemzeti versidomunk sajátosságai, egész elmélete; először kimutatva, hogy abban csaknem époly szabályszerűség van, akár a klasszikai verselésben. „Csak úgy érthető meg ez az újítás, hogy Aranytól jött; másképp az előzmények után nem tudnók ez óriási ugrást érteni” — úgymond Négyesy. Alapvető fejtegetés ez, melyhez önálló új próbálkozások után mindig vissza kell térni. „Akik olvasták, azok fejében egész új fogalmat alkotott a magyar versről — mondja Riedl; — ez azon kis forradalmak egyike volt, melyek ellen Bach huszárainak sem volt kifogásuk.”⁴⁴⁹ Jelentőségét rögtön észrevették. Mindszenti Gedeon a lapokban olvas a kőrösi gimnázium *Értesítő*-jének tanulmányáról, rögtön kér egy példányt Aranytól, mert Szemere Pállal és Tárkányival olvasni szeretnék. (Kiadatl.) Tompa is kérte.⁴⁵⁰ Toldy Ferenc sietett újra lenyomatni az *Új Magyar Muzeumban*, mert első helyén „az óhajtott hatást azon mértékben, melyben a munka megérdemelné, nem teheti meg.”⁴⁵¹ (Levele aug. 8.) Szász Károly az értekezés végén új eposzi versalakul ajánlott, *Mátyás diadal-ünnepé*-ből közölt strófában kezdi írni *Álmos* c. regényes

447 Szénffy a verstan megvitatására összejövetelre hívta az írókat, de sem Arany, sem Tompa nem mentek el. „Van már magyar rhythmus, vannak népdal-schémák; az ember maga kifütyüli, hova kell hosszú, hova rövid szótag; s hajt rá csak egy is a cseperedő nemzedék közül?” — írja Arany Tompának, 58. aug. 25. [Uo., 222. (1025. sz.)]

448 *Magyar verstan*, 104. l. és idézések értekezése, 336. l.

449 *A. J. prózai dolgozatairól* szóló ismertetésében, *BpSz*, 1880. XXI. 210. l. A tanulmányok kötetben megjelenésekor Heinrich Gusztáv is írt rólok ismertetést a *Fővárosi Lapok*-ban, 1879. 80–81. sz. Arany e tanulmányait s a későbbieket — bírálataival együtt — alapos értekezésben fejtegette Szinnyi Ferenc: *Arany tudományos munkássága*. — *BpSz*, 1910, 143. kötet.

450 56. aug. 12. [AJÖM XVI, 735. (826. sz.)] — Arany László jegyzete a költőnek 56, „a szünnapok elsőjén” kelt levele mellett. [ARANY János, *Hátrahagyott iratai...*, 3:397-398.]

451 [AJÖM XVI, 734. (825. sz.)]

hőskölteményét.⁴⁵² 1872-ben Meltzl Hugó, mint a heidelbergi egyetem hallgatója, elragadtatással írja, hogy e fejtegetés a német prozódiaira is igen tanulságos; tanára, Bartsch, fel is szólította lefordítására.

Egyetlen rés van e fejtegetésben: a gondolatritmus és versritmus összekapcsolása némi homályt okoz s hiányt éreztet. Már Hunfalvy Pál érintette, hogy Arany kiindulása szerint a vers gondolatidom, nem hangidom. Lehet költészet gondolatritmus nélkül is, mint a görög; verstani jelentősége különben is csekély, hiszen csupán három formája van. Négyesy költőhöz méltónak találja azt a felfogást, mintha „a gondolatok izgatott mozgása tenné külsőleg is ritmikussá a beszédet”; érdemül tudja be, hogy Arany a belső ritmus összefüggését a külsővel felismerte, de ritmus van a nyelvben is; e hangritmus fogalmát Arany nem tisztázta, pedig senki sem tudná hozzá foghatón kifejtteni.

Négyesy másik megjegyzése, hogy a költő „a versidomot nem konstruálja egységes központ szerint”, „egyik forrás a gondolat, ebből foly a benső ritmus, a mondatrészek csoportosítása”, — a másik pedig a zene, melyből az egyes ütemek prozódiai mértékét vonja el; a kettő közt „nem létesít szoros kapcsolatot.” (337. l.) Egészben véve elismeri, hogy a költő „a magyar versnek olyan eredeti concepcióját adta, minő sehol egy nemzetnél sem szolgál a verstan alapgondolatául s mely egy önálló rithmikai álláspont becsével bír e tudomány újabb fejlődése mellett is, és adta akkor, a mikor a tudományos rithmika külföldön is csak kezdődött.”

Arany értekezésének mintegy függelékéül a hangsúly és ritmus természetének vizsgálatát folytatta Arany László, sajnos, töredékben maradt dolgozattal, mely azonban így is nagyon becses; de csak Horváth János méltatta s használta föl érdeme szerint.⁴⁵³

Arany a verstan minden körére kiterjeszti vizsgálódásait. A sort az asszonánccról szóló fejtegetése nyitja meg. Nagy szükség volt itt a fölvilágosításra és újításra. Népdalgyjűteményéhez csatolt értekezésében Erdélyi János is elösmerte, hogy „rím dolgában nyelvünk szegénynek mondható, s ha szigorúan felvesszük, a képzők és ragoknak ugyanazossága miatt legtöbbsnyire csak *azonos* rímeink vannak;” hivatkozik a népköltészetre, mely „ha rímet nem kap, azzá fogad affélét, s megelégszik hangrím-mel (asszonanz) is.” (II. 474.). Az ily rag-rímeket teszi gúny tárgyává Arany *Vojtina levelei*-ben, s kárhoztatja értekezésében. Itt is a népköltészet példája van előtte, mely kerüli a rag-rímeket s inkább beéri asszonánccal. Csakhogy határt von. „Ne feledjük, úgymond, hogy a művelt író, azt, a mit a néptől szabálytalan, hibáktól természetesen nem ment alakban vesz át, szabályozni, tisztogatni köteles.” Az asszonánccnak két fő törvényét vonja el: hogy a hangzók ugyanazok legyenek, a mássalhangzók pedig ro-

452 Levele K.Vásárhelyről, 56. szept. 6., kiadatlan. [Uo., 758. (851. sz.)] A mű 1868-ban Nádasy-jutalmat nyert, 70-ben jelent meg.

453 *Hangsúly és rhytmus.* (1898) *Arany László összes művei.* II. kötet. — Horváth János: *Magyar ritmus, jövevény vers-idom.* — Az *Olcsó Könyvtár*-ban.

konok. Tíz árnyalatot is elősorol, de a fő szabályok ezek. Így sem állítja a rím helyébe, csak pótlásul, s mint Erdélyinek írja és versei mutatják, e „szabadságot ... mind öszszébb szorítja”.⁴⁵⁴ (56, szept. 4.) Heinrich Gusztáv szerint e pontos rendszerezésben van valami, ami a matematikai bizonyítás biztonságára emlékeztet.

Fenmaradt egy értekezésének vázlata *A rímezett vers-alakokról*, egy négyrét levél két oldalán.⁴⁵⁵ A vázlat főképen példák fölsorolásából áll, kétszótagú lábakon kezdve héttagú sorokig, tisztán és különböző vegyületben. A rövid bevezetés szerint idegen a *láb*, amely egyetlen taktusra lejt; a sor, melyre magyar dallamot szerezni nem lehetne; a vers-szak, melyben ölelkező vagy kereszt-rím van, „mert az ilyeneket dallamaink természete nem tűri.” Kívánná, hogy népi formáink a magasabb költészetben is meghonosuljanak. „mert csak akkor lesz költészetünk igazán nemzeti.”

Ennyire egy vezér-eszme körül forognak elméleti vizsgálódásai. Minde fejtegetés kiegészíti vers-elméletét. A vers idom elméletével kapcsolatos az a tanulmány is, melynek címe *A magyar népdal az irodalomban*.⁴⁵⁶ Mint a bevezetésből kitetszik, székfoglalónak szánta a Kisfaludy-Társaságba. A népi költés, a nemzeti versformák behatolását kívánja rajzolni az írott költészetbe; gazdag példatárát adja régi költészetünkben a népdalok sor-képleteinek, mintha a dolgozat első vázlata volna a versidom teljes rendszerének. Itt azonban a történeti fejlődés a vezérfonal, s a népköltés hatásának nem csupán alaki, hanem szellemi oldalát is tekinti. Meg akarja magyarázni a népiesség fogalmát, mely körül annyi vita zajlott, mely sem az írók, sem a közönség előtt nincs tisztában; hol úgy veszik a népies költeményt, mint a nép számára írottat, hol meg mintha a művelt osztállyal akarná megismertetni a népet; továbbá fel akarja tüntetni a népies elemek terjedését külső és belső forma dolgában. A népies nyelvben és formában nyilvánul. Amadéig csak a versalak zendül át — öntudatlanul, nyelv és ritmikái kénytelenségéből a dalköltők verseibe; belső alak dolgában lassan fejlődik az érzék; a költők előbb leereszkednek a népdalhoz, mások fel akarják emelni, — míg végre a költő „az igazi népdalok hasonlatára akar népdalt szerezni”. E részben Petőfi is „legjobb dalaiban csak eléré, nem múlja feljül magát a népet”.

A tanulmányból kevés van kidolgozva, nagyobb részének csupán vázlata maradt föl jegyezve. Pedig a költő a népiesség jövőjét is vizsgálta volna az irodalom különböző ágaiban; a líra terén a dal bírja fölvenni; az epikában a ballada, román, legenda, tündérmese, „az epopoeia ma már nem”. A drámában csak a Betlehem-játékot ismeri igazán népiesnek. „Népszínmű nem az, aminek mondatik. Óhajtabb, hogy nemzeti darabok legyenek; abban a nép is, saját jellemében tüntetve föl.” A táncból, énekből összetákolt, parasztoperetté korcsosult, gatyás, bokorugró-szoknyás játék méltán van így elítelve.

454 [AJÖM XVI, 753. (839. sz.)]

455 Kiadva Benkó könyvének bírálatánál az *Irodalomtörténeti Közlemények*-ben, 1898. évf. A közlő szerint a töredék legkésőbb 1855–56-ból való. — Erre vall az *illy*-féle helyesírás is.

456 Egy jegyzetben a költő maga is összekapcsolja a naiv eposzról szóló fejtegetésével.

A népiesség mérlegét Arany ebben állítja föl: „Öntudatra hozott bennünket. A szűk és egyszemélyes idealismusból kivett. A költészet ezentúl nem lehet elválva a nemzetiségtől. De óhajtható, hogy nemesedjék. A népiesség maradjon illő határai közt. Ne akarjon minden költő népies lenni.”

Íme Arany gondolatai a népiességről az irodalomban, vázlatosan, mégis gazdagabb és többoldalú tartalommal a hosszú vitáknál, saját elveit igazolva, egy szerszemből a népiesség hatását költészetünk eddigi fejlődésében s megjelölve útját a jövőben is.

Ehhez kapcsolódik egy másik értekezése *Naiv eposzunk*-ről, mely a népies költészet maradványait keresi. Ezt is, mint több nagy tanulmányát, némileg külső alkalom iratja vele. 57-ben indította meg újra Csengery a Szalay László által még 1840-ben alapított *Budapesti Szemlé*-t. Nagyon számított Arany közreműködésére. Le is küldte neki a Királyudvaron (Königinhof) talált régi epikai és lírai cseh költeményeket. E gót betűs pergamentekre 1817-ben akadt rá Kraludvorszk városában a prágai múzeum könyvtárnoka egy templom padlásán, Ziska idejéből való nyilak közt; némely részük széthasítva nyilak szárnyául szolgált. Dobrowszky szerint a pergamentek az ezerkétszáz éves végéről valók, de a följegyzett énekek régebbiek is lehetnek. 1829-ben adattak ki Prágában; Toldy Ferenc azon évben látta az eredeti hártványokat, írt is a könyvről.⁴⁵⁷ 1856-ban Riedl Szende, akkor prágai tanár, kiadta magyar fordításban;⁴⁵⁸ ezt a füzetet küldte le Csengery Arany-nak. A költőt érdekelték e régiségek. „Erőteljes néppoésis maradványai a messze hajdanból”⁴⁵⁹ — írja Tompának (57. ápr. 19.) — Csak nekünk nincs semmink! Kezdet is róluk írni valamit — tudósítja Gyulai Pált. — „Azaz, hogy erről még semmit sem írtam, de egy nagy élőbeszédet kerítettem „a magyar naiv eposzról”. Láttam aztán, hogy az ajtó nagyobb, mint a ház, abbahagytam”⁴⁶⁰ (57. dec. 1.). Csengery sürgeti az értekezést (58. ápr. 19.);⁴⁶¹ Arany „verssel inkább ki merne rukkolni”⁴⁶² (Gyulainak, 57. dec. 1.). Elégedetlen prózai stílusával, „fahangúnak” érzi.⁴⁶³ „Képtelen az, mily rossz az én prózám, régóta nem gyakorolván azt.”⁴⁶⁴ (Tompának, 57. jún. 26.) Ezt csak úgy érthetni, hogy komoly meggyőzésre törekedve, elvet minden hatás kereső cífraságot, csak tárgya és eszméi világos feltüntetésével kíván érdeket gerjeszteni. Végre is verset küld, Goethe *Balladá*-jának fordítását, az

457 *Ó-cseh literatúra*. — Toldy F. *Kritikai berke*, I. 274–283. l.

458 *A királyudvari kézirat, költemények a csehek őskorából*. Magyarította Riedl Szende. Kiadja Hanka Vencel, 1856. Megvan Arany könyvei közt, beleírva: „Arany Jánosnak Csengery Antal, ápril. 16-án, 1857.”

459 [AJÖM XVII, 51. (899. sz.)]

460 [Uo., 130. (957. sz.)]

461 [Uo., 185. (1001. sz.)]

462 [Uo., 130. (957. sz.)]

463 Salamonhoz, 57. nov. 20. [Uo., 117. (949. sz.)]

464 [Uo., 71. (914. sz.)]

elűzött és visszatért grófról. (Csengerynek, 58. ápr. 6.)⁴⁶⁵ *Naiv eposzunk*-ról írt fejtegetése egyelőre kiadatlan marad. Pedig sok új van felfogásában. Régi költészetünk nyomait böngészgeti a krónikákban, hol azokat a hún eposz kedvéért is kereste. A költő és a kritikus szeme együtt vizsgálja az avart, hol lehetne közte egy kihalt csonk nyomára akadni. Régi századaink népi költészetét gazdagabbnak sejtí, mint addig akárki. Galeottiból olvassa ki, hogy Mátyás asztalánál népi énekek zenghettek; épen népi voltuknál fogva épebb költői alakot tesz föl bennök a latin krónikák alapján írt mű-eposzoknál. Más nemzeteknél költői maradványok pótolják legrégebb történetöket, nálunk temetői azoknak a józan krónikák, csak a költő érzéke képes észrevenni bennök egyes vonásokat, a száraz szövegben némi átszivárgást, némi üdébb nyomot, ahol valaha a monda tündére járt. A részletesség, mellyel Béla király névtelen jegyzője a honfoglalás személyeit és eseményeit ösmeri, az eposz részletessége szerinte; Árpád és Zsolt kora adott legtöbb anyagot az énekszerzőknek, e korszakot ismeri legjobban Anonymus is. Ez új és erős biznyság. Az országnak jelképek útján való birtokbavétele tisztán epikai. Lehel és Botond mondája kerek egész; Botondét épen azért mellőzi a Névtelen, mert könyvben nem olvasta, csak népi énekből hallotta; Lehelét Kézai azért, mert naiv józansága nem tudja föltenni, hogy rabot megkötözetlen kézzel vinnének a császár elébe. Béla párviadalán, a korona és kard választásán, Salamon viszontagságain, László cserhalmi harcán az eposz lehellete érzik. Arany több mondái nyomot lát krónikáinkban, mint amennyit Toldy kiolvasott, mert nem csupán a tárgy, hanem egy-egy leírás, egyetlen mozzanat, egy árva kifejezés is elárulja magát előtte, így Álmos leírása, Nándor ostromának egy iliasi jelenete. Némely helyütt a rímeket is kierzí, mintha a krónikás népi éneket fordítana.⁴⁶⁶ — Hogy az írott költészet ekkép megtagadta a népi hagyományt, oly veszteségnek érzi, mely az utódok munkáját a legbiztosabb alaptól fosztja meg. Ebben ősi eposzunk újjáalkotójának panasza szólal meg. Heinrich úgy értette Arany fejtegetéseit, mintha *egy* nagy eposz körvonalait keresné a krónikákban; Szinnyei Ferenc joggal igazította helyre, hogy a költő nem egy nagy epopeiáról álmodott, hanem csak különböző tárgykörbe illő mondai vonásokat vett észre.

Mindezen értekezései kiegészítik egymást. Egyik nemzeti versidomunk titkát fejtí meg, másik az asszonánc természetét; alapvető munkái ezek a magyar vers-elméletnek, nyelvünk természetéből s a népköltészetből vonva el; a másik kettő történeti úton vizsgálja egyrészt a népdalokat, amint lassanként áthatják írott költészetünket, másrészt elkallódott nemzeti történeti énekeink nyomait, melyeket „pusztáink rövid emlékezetű Kalliopéja” feledésbe hagyott merülni. Az előbbienekben a nemzeti népies költészet elmélete rejlik, a más kettő mintegy történetét mutatja föl.

Sajnos, értekezései nincsenek mind végig kidolgozva.

465 [Uo., 176. (1993. sz.)]

466 *A magyar nemzeti versidomról*, I. fejezetében.

Tompa verseiről is készült bírálatot írni, nézegeti újabb javításait, jegyezzet, — aztán felhagy ezzel is. (58. aug. 25.)⁴⁶⁷

Negyvenkét éves, „ily kor még nem a ‚decrepita aetas’, — mondja — de már is annyi erőtlenség környékez, hogy szinte félek tovább élni.”⁴⁶⁸ (Tompához, 58. nov. 28.) „Minden évszak közelebb visz a hanyatláshoz. Semmi! hadd járjon le minél előbb.”⁴⁶⁹ (U. a. 58. febr. 9., kiadatlan részlet.)

Az iskolát egyre súlyosabb tehernek érzi „...felállni és beszélni órákat naponkint nyilvánosan, féken tartani az éretlen pajzánságot, ügyelni szavamra, mozdulatomra stb. a legapróbb részletekig, nehogy egy vagy más dolog nevetségesnek tűnjék fel olyan hallgatóság előtt, melynek mindegy, akár Caesar, akár Tóth Pál a professor, de ha szerit tehetné, hogy kikaphasson, hát kikapna rajta.”⁴⁷⁰ (Tompának, 58. febr. 19.) A dolgozatok javítása minden idejét elrabolja. „Valami 120–140 darab ficamodott észjárású dolgozatot minden két hétben az utolsó betűig átnézni, az utolsó accentusig kijavítani nem is oly mulatságos dolog, — s ha egyre-másra 1/4 órát számítok is darabjára (a mi bőven felmegy), mégis 25–30 órát vesz igénybe, mihez a lecke-órákat hozzáadva, a mi magamnak marad, bizony pihe-nésre is elkél.”⁴⁷¹ (Tompának, 58. febr. 23.)

Lassanként szinte magára marad, régi tanártársai sorra elhagyogatják Kőröst, Jánosi már 53-ban elment Kőrösről;⁴⁷² Szász után a nagyműveltségű Ács Zsigmond,⁴⁷³ azután Mentovich, akit igen sajnál;⁴⁷⁴ „Csak én veszek itt Nagy-Kőrösön — örökösön!”⁴⁷⁵ tréfálgozik Tompának (56. jún. 25.). A Szász helyére jött Tomori hamarosan leszáll a tanszékről; utóda Salamon Ferenc, egy év múlva ő is Pestre megy újságírónak; csak Szabó Károly a hozzávaló barát. „A régi cimboraság nincs — írja sógorának. — Uj, ifjú emberek jönnek, kik közt az ember kénytelen érezni, hogy már vén. Három vagy négy van, kikkel gyakrabban összejövök, a többit úgyszólván csak az iskolában látom”⁴⁷⁶ (57. márc. 12.). „Ide s tova én leszek itt az utolsó mohikán.”⁴⁷⁷

Őt is hívják, több helyre is. Legelőször — már 54-ben — Szalonta. Hazamehetne, jobb fizetésre; sokáig tusakodik magában, de egymagának kellene tanítani az

467 [AJÖM XVII, 220. (1025. sz.)]

468 [Uo., 251. (1047. sz.)]

469 [Uo., 154. (975. sz.)]

470 [Az AJÖM-ben Aranyinak nincs Tompának címzett február 19-i levele, az idézet az 1858. február 9-én írott levélben található. Uo., 152.]

471 [Az AJÖM nem tartalmaz Tompának írt febr. 23-i levelet, az idézet az 1858. nov. 28-i levélben található. Uo., 251. (1047. sz.)]

472 Tompának, 54. jún. 23. [AJÖM XVI, 448. (639. sz.)]

473 55. júl. 1. Szásznak. [Uo., 580. (714. sz.)]

474 Tompának, 56. a szünnapok elsőjén [Uo., 727. (819. sz.)] és 56. aug. 30. [Uo., 749. (837. sz.)]

475 [Uo., 715. (809. sz.)]

476 [AJÖM XVII, 39. (890. sz.)]

477 Tompának, 59, virágvasárnap. [április 17. Uo., 298. (1084. sz.)]

egész algimnáziumot, heti 96 órán, s így „lehetetlenség a fiukat lelkiismeretesen elkészíteni”, „charlatankodnom kellene”⁴⁷⁸ — magyarázza sógorának (ápr. 25.); papi funkciók végzése nézne rá mellesleg; főképp az esik latba, hogy „Laci minden esetre jobban tanul Kőrösön”, s az amolyan zug-iskolákat a kormány talán meg sem tűri sokáig.⁴⁷⁹ — Így hát erről letesz, ámbár feleségét „alig tudja kapacitálni”.⁴⁸⁰ — 56-ban Kecskemétre hívják, „még pedig directornak egyenesen”;⁴⁸¹ csakhogy az ottani iskola sorsa még bizonytalan; „aztán meg a mostani viszonyok közt inkább szeretek közlegény lenni, mint — káplár.” „Ha már e kenyeret kell ennem: Kőrösön ép oly jó, ha nem jobb, mint akárhol.”⁴⁸² Közben Pompéry János azt tudakozza: nem menne-e Pestre egy újon állítandó kereskedelmi iskolába, magyar nyelvet és irodalmat tanítani, 1400 frt fizetéssel.⁴⁸³ „Ha néhány év előtt nyílt volna ez alkalom Pestre telepedni, több kedvem lett volna ahhoz: de most ... mit csináljak én már Pesten?” — így felel a kérdésre.⁴⁸⁴ „Jobb nem lesz, mint itt — s új viszonyok, új emberek közé szokni! Irtódom.”⁴⁸⁵ — írja Tompának (57. dec. 29.). — Máskor Kovács János ajánlkozik kieszközleni, hogy meghívják Debrecenbe;⁴⁸⁶ ostromolja levélben Oláh Károly is, kivel régen *Bolond Istók* és a *Csokonai Lapok* idejében ismerkedett meg.⁴⁸⁷ Szász is hallott e felől Tisza Kálmántól, biztatja is egy szóval,⁴⁸⁸ de Arany elhárítja.⁴⁸⁹ Marad minden a régiben. „Életem folyása oly egyhangú, mint már régóta. Járom (mily szó-játék van e szóban!) leckéimet.”⁴⁹⁰ (Tompának, 58. május 11.)

Az ország első költője egy vidéki városban gimnáziumi tanórákon vesztegeti idejét; syntaxista diákok házi dolgozatait javítgatja íróasztalán, melyben költői remekművek torsói hevernek, töredékké kárhozottva, mert szelleme a lenyűgözöttség, fáradtság és egyhangú élet miatt nem képes rajtok dolgozni. Nincs-e ez egyszerű életben valami a leláncolt Prometheus kínjaiból!

Lassan azonban éledni kezd az irodalom. 57-ben, Kazinczy születése százados fordulójának közeledtével, Lévy József szót emel egy Kazinczy-émlék ügyében.

478 [AJÖM XVI, 481. (662. sz.)]

479 Tompának, 54. szept. 27. [Uo., 486. (664. sz.)]

480 Ercseynek, ápr. 25. [Uo., 481. (662. sz.)]

481 [Uo., 714. (809. sz.)]

482 Tompának, 56. jún. 25. [Uo., 714–715.]

483 [AJÖM XVII, 58. (906. sz.)]

484 Pompéry levelére Arany két válasza (54. jún. 14. és júl. 30.) [A Pompéry-Arany levélváltás nem 1854-ben, hanem 1857-ben történt. Pompéry – elveszett – májusi levelére Arany első válaszele vele jún. 14-i keltezésű. Az idézet: Uo., 69. (912. sz.); a második júl. 30-án íródott. Uo., 87–89. (924. sz.)] PN, 1911. febr. 21. Tompának, 57. jún. 26. [Uo., 71–72. (914. sz.)]

485 [Uo., 142. (964. sz.)]

486 Ercseynek, 58. febr. 7. [Uo., 151. (974. sz.)]

487 Oláh levele kiadatlan [Uo., 146. (969. sz.)]; ír róla Arany Ercseynek, 58. márc. 3. [Uo., 162. (980. sz.)]

488 58. febr. 15. [Uo., 156. (977. sz.)]

489 Ercseynek, márc. 3. [Uo., 163. (980. sz.)]

490 [Uo., 196. (1007. sz.)]

Arany pártolja az eszmét; levelet ír Salamon Ferencnek, ki ez időben a *Pesti Napló* belső munkatársa, hogy ne hagyják elaludni a gondolatot. Az első cél emlék állítása volna a Múzeumban, s munkáinak kiadása, mit az Akadémia huszonkét éves fennállása alatt nem bírt létrehozni, mint Arany panasszal mondja. Ennél nagyobb cél lebeg előtte: egy szépirodalmi társaság alapítása, a halottaiban nyugvó Kisfaludy-Társaság helyébe; szükség van erre a széthúzó törekvések ellenében, szükség a kritika tekintélyéért, szükség egy központra (57. nov. 20).⁴⁹¹ Salamon és pesti barátai, Csengery, Gyulai, nem bíznak a terv sikerében, hiszen az Akadémia részére sem nyertek gyűjtésre engedélyt. (Salamon válasza.)⁴⁹² A terv azonban föl-fölmerül s 59-ben, a politikai viszonyok kedvezőbb alakultával, meg is valósul. — B. Eötvös József és barátai 56 óta folyvást fáradoznak a Kisfaludy-Társaság felélesztésén,⁴⁹³ bár egyelőre siker nélkül.

Egy s más mégis történt. Egy kőrösi tanár, akit Szász megürült helyébe választottak, Theodorovics Anasztáz, egy nagybátyjától váratlanul nagy örökséghez jutott. Arany és tanártársai köre fölbresztették benne az érdeklődést az irodalom iránt. Aranytól kért sírverset nagybátyja kövére, — s a gyermekeknek kedveskedett érte: Julcsának arany melltűvel, Lacinak ezüst tintatartóval;⁴⁹⁴ kiadta Szász műfordításait.⁴⁹⁵ Nevét megmagyarosította Tomorira. Pestre költözött, irodalmi estélyeket adott, melyeken Eötvös, Kemény, Bajza, Jókai mellett szívesen látta kőrösi író-tanártársait. Aranyt különösen hívja, két levélben is. „Deáknak ideálja vagy s óhajtana látni. A nagy kis Eötvös várva vár”⁴⁹⁶ (56. febr. 6. és 8.). Aranyt ezzel sem tudja Pestre csábítani; „nálam nagyobbak ragaszkodását mindig szemrehányás gyanánt veszem”⁴⁹⁷ — írja (febr. 10.). Pedig az irodalmi emberek találkozásából jó terv szülemlett: egy lap indítása, Tomori költségén. (T. levele, 57. szept. 6.)⁴⁹⁸ E szándék meghiúsult ugyan, de Tomori rögtön más tervbe vágott: Shakespeare összes munkáit szándékozik kiadni, jó fordításban, mire a legjobb költők csoportosulnak.

1858 vége felé új életre kél az Akadémia. Felolvasó üléseit hetenként 1850 nyára óta csöndben megtarthatta, nem úgy nagy-gyűléseit, melyek híján új tagok választása, jutalmak kiosztása is szünetelt, s egész működése szinte kívül esett a nyilvánosságon. 53 őszen pedig a rendőri hatóság fölhívta, hogy ‚rendszabásait’ az ‚egylettörvényhez’ képest módosítsa, s terjessze föl helybenhagyásra. A meg-

491 [Uo., 116. (949. sz.)]

492 [Uo., 118–119. (951. sz.)]

493 Eötvös Toldyhoz 56. VIII. 11. B. Eötvös József összes művei levelezés-kötetében.

494 Ercseynek, 55. jan. 17. [AJÖM XVI, 527. (689. sz.)]

495 *Levelek a külföld költői koszorújából. Angol és francia költőkből*, 1855. Aranynak ajánlva, „tisztelet és szeretet emlék-jelül”.

496 [Az idézet a febr. 8-i levélből származik: AJÖM XVI, 671. (782. sz.); a február 6-i levél: Uo., 670. (781. sz.)]

497 [Uo., 671. (783. sz.)]

498 [AJÖM XVII, 98. (932. sz.)]

erősítés 57-ig késett, akkor is változtatásokkal küldetett le; kimaradt a szövegből, hogy a tudományok művelését magyar nyelven folytatja, a választandó tagokra nézve pedig csupán kijelölés lett volna engedve, kinevezésük a főkormányzónak maradt főnntartva, s még így is császári biztos rendeltetett ki, a „kormány céljaiba ütköző végzések” meggátolására. Az Akadémia újabb fölterjesztését Deák Ferenc fogalmazta; de csak szóbeli ígéret és biztatás volt az eredmény. Mást nem tehetvén, azt határozták, hogy az Akadémia az új alapszabályok közt is igyekezni fog eredeti céljának megfelelni.⁴⁹⁹ Helybenhagyta ezt, az Akadémiához intézett levelében, Széchenyi is, „vérző szívvel, de lecsépelhetetlen kedéllyel”;⁵⁰⁰ óvást téve egyszersemind, hogy alapítványának kamatait „azon pillanattól kezdve” nem fogja fizetni, ha az Akadémia munkássága eredeti céljától eltérő, „más vágásba szoríthatnák”. Így kezdte meg újabb munkásságát. December 15-én tartja az elnyomatás éveitől első tagválasztó ülést, kipótolni hosszú évek veszteségeit. Toldy Ferenc néhány sorban értesíti Aranyt: „A ma délelőtti ülésben *Toldi estéje* Marczibányi jutalmat nyert (50 arany);⁵⁰¹ az estveliben pedig kegyed az akadémia levelező, s fél órával utóbb rendes tagjává választott”. Tanártársai közül Szabó Károly és Szilágyi Sándor levelező tagok lettek; Tompát, Gyulai Pált és Szászt is ekkor választották meg.

Rendkívüli kitüntetés ez; maga is mondja: „Tudtomra első eset az Akadémia történetében”.⁵⁰² A hű Szilágyi Kazinczy szavaival siet üdvözlésére: „Tisztelettel, szeretettel, dicsőségeden való örvendezéssel járulok hozzád!”⁵⁰³ (58. dec. 25.) Tompa is örvend, „hogy az académiáé ily szép megkülönböztetéssel járt el”⁵⁰⁴ (59. febr. 12.). Arany azonban azt írja sógorának: „Fájdalom, e választás nekem felényi örömet sem okoz, mint jó embereimnek, a tudvalévő baj miatt, mely minden jóra való munkálkodást lehetlenné tesz”⁵⁰⁵ (58. dec. 28.). Sokáig késik a köszönettel, csak némi habozás után köszöni meg hivatalos levélben megválasztását: „...noha gyéren sikerült kísérleteim a múltban, tört reményim a jövőre, szerény visszalépést tennének kötelességemmé: erre magamat feljogosítva nem érzem...”⁵⁰⁶ Bővebben ír töprengéséről Toldynak, midőn, ismét hetek múltával, az értesítést megköszöni. (59. febr. 23.) „Igen jól érzem, hogy eddigi összes írói működésem ily polc elfogadására nem jogosít, s csak a jövő munkásság reményében volna szabad elfoglalom a helyet, hol előttem egy Vörösmarty ült. De

499 *Vázlatok a M. T. Akadémia félszázados történetéből*. 1881.

500 [Széchenyi levelét 1858. nov. 6-án írta.]

501 A nagy-jutalom 1843–48 s 49–54 évek közt megjelent művekre esett. Petőfi összes műveit koszorúzta vele az Akadémia. L. Arany levelét Gyulaihoz 58. dec. 22. [*AJÖM* XVII, 260. (1055. sz.)]

502 Ercseynek, 58. dec. 28. [Uo., 265. (1058. sz.)]

503 [Uo., 263. (1057. sz.)]

504 [Uo., 273. (1064. sz.)]

505 [Uo., 264. (1058. sz.)]

506 Febr. 12. A levél a M. T. Akadémia levéltárában. [*AJÖM* XIV, 7-8. (2. sz.)]

épen e jövő munkásság az, mely felől, a mint most érzem magamat, kétségbe vagyok esve. S ennek tudata már-már lemondásra bír; de végre győzött a meg-gondolás, melyet hivatalos válaszómban is érintek, hogy t. i. éretlenség s rossz-akarát ily lépésben demonstratiót látna a kinevező hatalom, sőt talán maga az akadémia ellen”.⁵⁰⁷

„Académicien malgré lui” — fél a várakozástól, a székfoglaló munkájától is. „Azt mondani a festőnek: fess! midőn ecsetjének már csak nyele van kezében”.⁵⁰⁸ Megfordul fejében, hogy ha egy év alatt szabály szerint el nem foglalja székét, tagsága megszűnik; de ezt maga sem tartaná illendőnek. (Tompának, 59. febr. 20.)

Hamarosan hozzálát a székfoglaló értekezéshez. *Bánk bán*-ra gondol, melyet már fiatal korában kitűnő tragédiának nézett;⁵⁰⁹ Shakespeare-rel foglalkozva, becse még nőtt szemében; egy pár jelenetét meg is kezdte angolra fordítani: „Olyan Shakespeareies”.⁵¹⁰ Most a Shakespeare-fordítás vezette rá újra.⁵¹¹ Válaszlevelében Toldytól a Müller—Csery-féle *Bánk*-novella leküldését kéri, melyet Katona az előszóban említ, Toldy azonban nem tudja előteremteni.⁵¹² Egyszerre levelet kap Szásztól, melyben *Bánk bán*-ról szóló jegyzeteit kéri, tudván, hogy Arany hosszabban fejtegette az iskolában; arról készül székfoglalót írni (59. márc. 17.).⁵¹³ Arany megvallja, hogy neki már többnap munkája van e tárgyon, s habár „csak a gépi része a dolognak: ötször-hatszori át- meg átolvasás, a kornak történelmi kutatása, extractusa a cselekvénynek, jellemek összeállítása külön-külön a darab szerint...”; mindezt „kénytelen lenne tűzbe vágni”, ha Szász megmaradna szándékánál. Egyben figyelmezteti, „aligha Gyulai P. is e rétbre nem vágta kaszáját; jó lesz megtudni, mert tavaly nálam ilyen formát emlegetett”⁵¹⁴ (márc. 19.). Szász erre rögtön abbahagyta a munkát, noha két ívet már megírt (márc. 21.);⁵¹⁵ de Gyulai csakugyan életrajzi adatok felől tudakozódott Aranytól s a mű első kiadását kérte. Arany megküldte a könyvet, s minthogy Gyulai életrajzot is készült írni, félretette töredékeit; Zrinyihez fordul, „mi inkább is illik hozzá, mint epikushoz”.⁵¹⁶

Pedig *Bánk bán* tanulmányával a főbb részekben készen volt már. A szöveg mellé tett irón-jegyzetei — számra 463 — legjobb magyarázatát adják a tragé-

507 [AJÖM XVII, 278. (1068. sz.)] Tompának is, 59. febr. 20. [Uo., 275. (1065. sz.)]

508 [Uo.]

509 Önéletrajz [AJÖM XVI, 559. (704. sz.)] és e mű I. k. 51. l. [A hivatkozás jelen kiadvány 39. oldalán található.]

510 Arany László bevezetése a *Hátrahagyott versek*-hez, XV. l.

511 Szásznak, 59. márc. 19. [AJÖM XVII, 282. (1075. sz.)]

512 Levele 59. márc. 21. [Uo., 287. (1077. sz.)] — Gyulai sem találta meg a könyvet s csak egy egykorú bírálat nyomán ír róla.

513 [Uo., 280. (1074. sz.)]

514 [Uo., 282. (1075. sz.)]

515 [Uo., 284. (1076. sz.)]

516 Gyulai Pál, *Katona József és Bánk bánja* előszavában.

diának.⁵¹⁷ Megvizsgál minden eresztéket, mely a szerkezetet összetartja, latra vet minden szót, minden utalást a cselekvény s a jellemek szövedékében; „minden részleten kezével mintegy végig simít” — mondja Péterfy.⁵¹⁸ A szöveg mellé tett megjegyzései az egyes elejtett szálak, melyekből tanulmánya szövetét fonta (Péterfy). E mélyreható elemzés legszebb elismerése Katona lelkiismeretes műgondjának. Erről mondotta Arany: „Különös teremtő tehetség volt ezé a Katonáé; bámulatos, hogy tudta a nagy szenvedélyeknek olyan megragadó kifejezéseit olyan gondos beosztással elrendezni, hogy tudott annyi számításal — költeni.” E rendkívüli érzék a költői gondosság iránt Aranyra is jellemző. A tanulmány először a történeti alapot tisztázza, aztán vázolja a cselekvény menetét; ezenkívül Bánk és Gertrúd jellemének vizsgálata készült el. Bánk jellemének fölfejtésében szinte ízről-ízre egyezik Gyulaival; ugyanazon okokkal védik a kifogások ellenében, vizsgálódásuk egész menete párhuzamos, jórészt ugyanazon helyeket idézik, ugyanazon sorokat hibáztatják a dictióban; egyformán fennakadnak a III. és IV. felvonás közt eltelt idő hosszán; néhol szinte egyazon elme művének tetszik a két tanulmány; csak hogy Arany még több részletre figyelmez, Gyulai viszont több oldalról forgatja a tragikumot, minek lényege őt sokat foglalkoztatja. Főkülönbség a két tanulmány közt, hogy Arany szemében Gertrudis szintoly fontos személy, Ottó bűnében való részességén s Bánknak erről való hiedelmén fordul meg a tragédia.⁵¹⁹ A többi szereplőt kettejük körül csoportosítja, mint Gertrudis körét, Bánk bán körét s harmadikul Endre királyét; ez világosan mutat rá a tragédia központi küzdő alakjaira, midőn a többieket csak kíséretül veszi; egyszersmind tisztán láttatja az összeütközés elemeit, úgyszólván pártjait. „Magyarázatának olvasásakor oly érzelem fog el, mintha világos szobába lépnénk” — mondja Riedl.⁵²⁰ — Heinrich Gusztáv „produktív kritikának” tartja az ilyet, mint Schlegel nevezte Lessingét. Dolgozatát Arany csak húsz év múltával adta ki, *Prózai dolgozatai* közt.

Bánk bán-t félretéve, Zrinyihez fordul, régi költészetünk egyetlen nagy epikusához, ki folyvást érdekelte. Bőven írt ki belőle iskolai olvasókönyve számára s összefoglalta tartalmát. Ekkortájt próbálhatta meg átírását; e gondolatot Szilágyi István vetette föl, még 48-ban, a *Nibelungen Lied* Simrock-féle fordításának példájára. „S tudja-e kegyed, mi jutott eszembe?... Kegyednek a *Zrinyiászt* le kell fordítani!...”⁵²¹ (jan. 17.) Arany csak annyit mond rá, hogy majd gondolkozik felőle,

517 Bánk bán szövege mellett a jegyzeteket kiadta Arany László, 1898. Arany alább idézett mondása e kötet bevezetéséből való.

518 Arany jegyzeteinek ismertetésében, *BpSz*, 1898. 95. köt. 318—19. l.

519 E részben, tudjuk, a zavart az idézi elő, hogy Bárány *Rostája* elhagyatott egy sort a szövegből, vonatkozásai azonban itt-ott megmaradtak.

520 Arany prózai dolgozatainak ismertetésében, *BpSz*, 1880. 21. k. — E cikkből sokat átvett könyvébe.

521 [AJÖM XV, 170. (118. sz.)]

60-ban azonban azt írja Tompának: „...én pár évvel ezelőtt megkísértettem, mire mehetnék Zrinyivel, meghagyva úgy, *amint van*, csupán verselését téve élvezhetőbbé az által, hogy *caesurátlan* sorait a szavak másképp rendezésével caesurássá változtatnám, és ahol ríme nagyon rossz, mással pótolnám, *tulajdon szavaiból*. Ily módon az első éneken át is mentem, s még akkor felolvastam Toldynak, ki, úgy látszott akkor, nem igen kap rajta”.⁵²² 60-ban azonban Toldy megkérdezte a költőt, nem volna-e kedve ily átdolgozáshoz, népszerű kiadás számára (Tompához, 60. márc. 30.) Zrinyi művének ily megújítása nem volt új gondolat; próbálkoztak vele Ráday, Kazinczy; senki sem. lett volna alkalmasabb Aranynál, nemcsak versművészete, hanem irodalmi kegyelele miatt is. Az ily átsimítást azonban két szirt fenyegeti: ha áthat sokat javítani: akkor nem igen változtat a mű hatásán; ha bátrabb: kiforgatja, meghamisítja. Erősebb nyelvbéli átöntést „nem hiszem, hogy valaha igaz költő merészlene”⁵²³ — mondja Arany; (u. o.), E zátonyokat ő sem kerülhette el. A hozzáértő ámulva látja, mily enyhe érintéssel mennyit simít a darabos nyelven, — de aki ez új szövegben olvassa Zrinyit először, így is avultnak, nehézkesnek érzi. Nem is haladt a költő a II. ének elejénél tovább.

Zrinyi művét a Toldy-féle *Nemzeti Könyvtár* kiadásában forgatja; a lapok szélén folyvást gyűlnek jegyzetei, Virgil, Tasso, Ariosto nevei tűnnek fel a sorok mellett, pontos utalásokkal. Eleinte úgy látja, az egész „merő utánzat”. (Szilágyi Istvánnak, 54. márc. 9.) Később jobban elmélyed a tárgyi tanulmányban. Nevek, események dolgában nyomon kíséri Szalay történeti nagy művével; a hadi dolgok leírásánál Zrinyi saját taktikai munkáira utal. Magyarázza nyelvi ódonosságát, különöségeit; szemmel tartja az egymásra vonatkozó részleteket; fölfejtja az egész művet. A gond és tapintat, mely ez elemzésben nyilvánul, nemcsak a bírálóra, a költőre is jellemző, mint Riedl mondja: „azon művészi gondra enged következtetnünk, mellyel *Toldi* és *Buda halála* készült”.⁵²⁴ Figyelmét különösen leköti a törökök rajza, ebben Zrinyi, aki velök tapasztalásból, közvetlenül ismerős, messze felülmúlja Tassót, kinek törökjei „operába valók”. (Riedl.) Arany a török szavakat is kiírja, helyes kiejtésük szerint, s török írásjelekkel is, mert „csak úgy, más vállán keresztül, pillantott egyszer török nyelvtanba” is.⁵²⁵ Kétségkívül Salamon Ferenc Kőrösön laktában történt ez, aki ott kezdte gyűjteni a hódoltság iratokat, emlékeket.

Csengery tud e jegyzetekről, s igyekszik rávenni, hogy állítson össze azokból értekezést a *Szemle* számára. (58. ápr. 19.)⁵²⁶ „A tárgy megérdemelne egy jó kidolgozást”⁵²⁷ — írja Arany Szilágyi Istvánnak (59. dec. 6.).

522 [AJÖM XVII, 383. (1149. sz.)]

523 [Uo., 384.]

524 Arany prózai dolgozatai ismertetésében.

525 *Kis polémia* c. cikkében írja.

526 [AJÖM XVII, 185. (1001. sz.)]

527 [Uo., 356. (1128. sz.)]

Zrínyi miatt újra előveszi Tassót, — talán félre sem tette; képei, hasonlatai dolgában őt is szinte teljesen kifosztja, mindent visszavezet régi gazdájára, s az eposzi közkincshez. Ez tisztázza Zrínyi átvételeit; kompozícióban, az egész-et tekintve pedig ő mutatkozik erősebbnek. Arany szemmel kíséri Tassónál az idő telését, megjelölve eleintén a napokat, mit azonban nem sokáig lehet követni; önálló epizódokat elkülönöz, utal előbbi és későbbi kapcsolatokra, egymást megértő távoli sorokra; keresi a nemzeti vonásokat (pl. a XV. végén);⁵²⁸ szeme megnyílik a fogyatkozásokra, ellenmondásokra akad a jellemekben, halványnak találja a csodás elemet, zörgőnek a machinát. E jegyzetekben van alapja *Zrínyi és Tasso* összehasonlító nagy tanulmányának. Énekről-énekre halad Zrínyi szövegén, mindenütt összemérve Tassóval. Ez alapos vizsgálat során halványulnak Zrínyi kölcsönzései, megnő költői nagysága, mindjárt a propozíció és invocatio párhuzamában; sok helyt rámutat önállóságára, egyszerűségére, tollának bátrabb és biztosabb vonásaira. Három énekről készült el ily részletes egybevetés, ennyi is világos képet adna Zrínyi egész művének becseről, de a költő folytatta a munkát, legalább vázlatosan, egyes szempontok szerint való följegyzésekkel. Nem maradt csupán a Tassói párhuzamnál, Tassót is továbbvezette volna az *Aeneis*-hez, minden középkori eposz mintájához; erre nézve tizenkét énekből vannak ki jegyzései. Fontosabbnak ígérkezett a tanulmány második része, mely a két költő tárgyát és meséjét egészben mérte volna össze. Tasso tárgya tisztán epikai s a legnagyobb, mi csak lehet; Zrínyiét — egy végvár védelmét — a költőnek kellett eposzi nagyságra emelni, mit az által ér el, hogy a török hadat Isten büntetésének fogja föl, mely a bűnökbe sülyedt, hitében megromlott nemzetre méretik. „E fölfogás Zrínyit az első rangú költőművészek közé sorozza.” Nemzeti és keresztény ezáltal egyben, jobban mintaképénél; hű kifejezője korának is, melynek fő mozgató eszméi a katolikus vallás terjesztése s gátvetés a török hódításnak. — *Meséje* Tassónak az *Iliás* nyomán indul, Zrínyié „miben sem hasonlít az olaszéhoz”. A machina több az olaszban, — Arany „csak futtában” 37 csodás jelenetet számlál elő; — Zrínyinél ez ritkább, keresztényibb, így „jobbá válik kezében”. Hőse Tassónak fogalom, Zrínyié élő ember, kiben sokféle jellemvonás egyesül. Ily beható elemzés alapján mondja ki Arany már a bevezetésben, hogy „a sűrűn felismert kölcsönhelek dacára is elenyészhetlen maradt nálam a benyomás, minőt csak eredeti mű s határozott költői egyéniség tesz az olvasóra”.

Nem csak úttörő s máig legnagyobb összehasonlító-irodalomtörténeti dolgozatunk ez, hanem a legalaposabb is. „A legnagyobb szerűbb tanulmány, melyet magyar íróról írtak mindeddig” — úgymond Csengery. — Aki elolvassa, „fogalma lészen, mennyi készültség, mennyi tanulmány eredményeül született meg a magyar eposz Zrínyinél, s mennyi ismeret támogatja most is legnagyobb epicus költőnk lángeszét.”⁵²⁹

⁵²⁸ V. ö. *Zandirhám* bírálatát.

⁵²⁹ Szokásban volt akkoriban az Akadémiában tartott felolvasásokat bőven ismertetni a *Budapes-*

Két remekművet magyarázott meg a költő, melyek régóta vártak kellő méltánylatra: egyik Katona *Bánk bán*-ja, a másik Zrinyi eposza. Fejtegetései félben maradtak ugyan, de a kijelölt cél s útjának biztonsága világosan mutatják az eredményt.

Zrinyi és Tassó tanulmányának megírása 59 nyarára esett. „A nyári szünnapokat, hihetően, ismét Kőrös unalmai közt fogom tölteni. Akkorra biztatom magam, hogy elkészítem a beköszöntőt”⁵³⁰ — írja Csengerynek (59. júl. 1.). — Ezért nem látogat haza Szalontára. „...ennek még augusztusban jóformán el kéne készülni s még egy betű sincs, noha már 15-öt írunk”⁵³¹ — mondja sógorának. Azért is sietős volt, mert szeptemberre Tompáékat várják, mostan nem is hiába (u. o.). Sok biztatás, hosszú készülődés után csakugyan lementek. „Kirándulásokban szegényebbek leszünk, mint Hanva vidékén — írta Arany, — a táj is egyhangú, de azért majd csak elmúlatunk”⁵³² (59. júl. 16., kiadatlan.). Tompáék október első napjaiban értek haza, s már Ceglédetől fogva visszakíváncsoztak. (Okt. 5., kiadatlan.)⁵³³

De bizony az értekezés lassan készül, ősszel is darabban volt, pedig Arany szeretett volna fölmenni a Kazinczy-ünnepre, melynek tervét ő is felkarolta; tanártársai nagy része, a diákok közül is sokan, ott akartak lenni. Úgy gondolta: e napokban székét is elfoglalná, majd egy év lejárt már választása óta.⁵³⁴ Előtte való délután rá is szánta magát a felutazásra; Juliskát is magával vitte.

Több volt az irodalmi ünnepélynél. Egy évtized óta itt lélegzett föl először a nemzeti érzés. Mindenki érezte, hogy a nemzet élete fordulóponton ért; nálunk mint Itália osztrák kormányzat alatti részén, csak az erőszak tartotta fenn az önkény uralmát; az olasz háborúk bal kimenetele ránk nézve is könnyebbülést ígért. Egyelőre ugyan személyi változások mellett csak kisebb reformok voltak kilátásban, de e gyér sugarakkal is oszlani kezdett a homály, remény és bizalom szállt a szívekbe. A nemzeti eszmét és hazafi érzést, melyek egy évtizeden át el voltak fojtva, s melyeket még most sem volt tanácsos nyíltan hangoztatni, a nemzet a költők műveiben koszorúzta meg, kik régen, mint a közelmúlt években, mindig ez eszme hirdetői voltak. Az első alkalom erre Kazinczy születésének százados fordulóján nyílt. A föléledt Akadémia ülte meg ez ünnepet, okt. 27-én délelőtt, a Nemzeti Múzeum dísztermében. Az előteremben ott függött a kép, mely Kazinczy találkozását ábrázolja Kisfaludy Károllyal; két nemzedék hazafiságának és nyelvének őrei tekintettek a belépőre; a képet a magyar nők festették Orlai P. Somá-

ti Szemlében. A felolvasó ülés ily ismertetésében írta Csengery az idézett sorokat. *BpSz*, VIII. 389–90.

530 [*AJÓM* XVII, 310. (1092. sz.)]

531 [*Uo.*, 316. (1096. sz.)]

532 [*Uo.*, 313. (1094. sz.)]

533 [*Uo.*, 337. (1112. sz.)]

534 Toldy F. 59. márc. 21. [*Uo.*, 286. (1077. sz.)]

val. Bent a teremben Kazinczy mellszobra állott; Eötvös tartott emlékbeszédet s tette le a koszorút a szoborra. Az irodalom és a nemzeti érzés egységét fejtegette, a nemzetiség bajnokát dicsőítette Kazinczyban, a szebb jövő munkását. Szavai roppant hatást keltettek. Szász és Tompa ódáit szavalták azután. Tompáé az Akadémia pályázatára készült; Arany volt egyik bírálója, nem csak versenytársai közt legjobbnak, hanem „általános becs szerint is jelesnek” találta.⁵³⁵

Arany ez ülésen ült először tudós társai közt, az emelvényen;⁵³⁶ onnan hallgatta Toldy felolvasását, ki Kazinczyt mint a legnagyobb lírikust magasztalta. Résztvett a lakomán is, megösmarkedett új társaival, „vagy száz emberrel félóra alatt”.⁵³⁷ (Tompának, 59. nov. 2.) Este díszelőadás volt a Nemzeti Színházban, szavالاتok után Vörösmarty *Áldozat*-át adták.

Az ünnepély hatása országgra szólott. A szomorú években az irodalom tartotta a nemzetben a lelket, most első felbuzdulása ez oltárra ömlött ki. Minden városban tartottak Kazinczy-ünnepélyt, Nagy-Kőrösön és Szalontán is; Kolozsvárott Gyulai ez alkalomra írta első emlékbeszédét. Mindenki könnyebben lélezett, csakhogy szabadon lehetett szólni a múlt küzdelméről, amely sikert ért, a nemzeti szellem egy ágáról, mely most is hatalmunkban van.

Mindez bizonyára Aranyt is felvillanyozta. Teljesült az a szándéka is, hogy megtarthatta székfoglalóját. Értekezését felolvasta Csengerynek; „ő neki biztatott, hogy jó lesz, elég lesz az, s így fenmaradtam hétfőn estig, amikor osztályunk ülése fogott lenni — számol be Tompának. — ...Október 31-én délután ötkor kiültem.. vagy másfél óráig olvastam, akkor az elnök, Dessewffy, sajnálta, hogy azon kedvetlen elnöki kötelességét kell teljesítenie, miszerint az olvasást felfüggeszse; s így én átadám helyemet Szásznak”⁵³⁸ (59. nov. 2.), aki arra vágyott, hogy Arannyal egy ülésen olvashasson. (Lev. 59. márc. 21.)⁵³⁹

Arany egy hetet töltött Pesten, Csengerynél, kihez szállni szokott. Szíves házigazdája többször hitt társaságot, („így összejöttem számos notabilitással — mondja. — Voltam Jókainál, Pákhnál, Bérczinél. Tisztelkedtem Dessewffynél, Eötvösnél,⁵⁴⁰ Deákkal baráti viszonyba jöttem.”⁵⁴¹ (Tompának, 59. nov. 10.) Deák a költőnek tisztelői közé tartozott, rég óhajtott vele megösmarkedni; Tomori ezzel hívogatta Aranyt estélyére; 58-ban Deák közvetítette Kovács Lajos ajándékát, ki négy vasgyári részvényt küldött a költő gyermekeinek; levelében „Kedves barátjának” szólította. „Nem mentegetem e szíves bizalmas megszólítást — írta —, de teljes mértékben hasonló viszonzást kérek és várok, és csak ily viszonzás fog

535 Jelentése az Akadémia levéltárában. [AJÖM XIV, 8. (3. sz.)]

536 Tompának, 59. nov. 10. [AJÖM XVII, 351. (1123. sz.)]

537 [Uo., 345. (1118. sz.)]

538 [Uo.]

539 [Uo., 285. (1076. sz.)]

540 Akkor az Akadémia elnöke és alelnöke.

541 [AJÖM XVII, 351. (1123. sz.)]

meggyőzni, hogy mentegetésre nem is volt szükségem.”⁵⁴² Ettől fogva Deák baráti figyelemmel kíséri Arany sorsát s kész jobb fordulatán közremunkálni.

A Kazinczy-ünnepély lelkesége és hatása, a barátaival való találkozás jobban hangolta a költőt. Juliskát Pesten hagyja Csengeryéknél, még 60 februárjában is ott van, — maga otthonn hozzálát értekezése folytatásához. „Én folytatom „szék-foglalómat” — írja Tompának, — ... becsületbeli dolog lassankint be is végezni. Most már benne vagyok, nem engedem meghülni” (59. nov. 10.).⁵⁴³ „Még nem úntam bele”⁵⁴⁴ — mondja később is (u. a., 60. jan. 25.). „A *Budapesti Szemle* időről-időre közölni fogja, s így nem vesz kárba, ha dolgozom”⁵⁴⁵ — írja sógorának (59. nov. 23.).⁵⁴⁶ Ezt nem a honoráriumra érti, melyet nem szívesen fogad el Csengerytől (60. febr. 7.).⁵⁴⁷ Ráth Mór külön is ki akarná adni, de Aranynak ,elvé ellen van lekötni oly munkát, mely még nem kész’. (Csengery, 60. febr. 27., Arany válasza, márc. 18.)⁵⁴⁸

A munka lassan el is lanyhul. „Ez a ,pestezhetném’ egészen kihozott a munka sodrából”⁵⁴⁹ (u. o.). Barátai körében bizton sok reményt és tervet hallott, s az ő figyelmét is a nemzeti újrakedés jeled vonták magokra. Maga is olyanformán járhatott, mint felesége, aki „csaknem sírt, mikor Gömörből haza jövet meglátta a kőrösi tornyot.”⁵⁵⁰ (Ercseynek, 56. ápr. 26.) Hivatalát egyre nyomasztóbbnak érzi. „Kivénülök, kibetegszem ebből — írja Tompának (60. jan. 25.). — És talán e helyzet az oka, hogy lelkem elvesztette minden rugékonyságát. Aztán meg nem is igen kellünk itt már ,híres emberek’, — — ,az idegenek úgy sem állandók, mingyárt elmennek, ha jobb kenyérre hívják őket’. S ezt itt nem találják természetesnek.”⁵⁵¹ Már e híresztelésre megfordult fejében a leköszönés gondolata (u. o.). Csakhamar nyomósabb ok is megválásra sarkallta, A kormány némi anyagi reformok mellett több más természetűt helyezett kilátásba, így a nem katolikus felekezetek autonómiáját; ezt Kőrösön „úgy kezdik értelmezni, hogy a tanárok nagyobb részét bocsássák el, hozzák vissza a 2–3 tanáros régi rendszert, midőn egy professor *mindent* tanít.”⁵⁵² (Tompának, 60. aug. 10.) Már Pesten szóba akarta ezt hozni Csengerynek, de elröstellte. Levelében azonban szóvá teszi a dolgot, megtoldva azzal, hogy már a Szabó Károly távoztával megürült görög tanszéket sem akar-

542 [Uo., 171–172. (987. sz.)]

543 [Uo., 352. (1123. sz.)] Tomorinak is, u. az nap: „...csak egy része volt meg, s a többit is hozzá kell írnom.” [Uo., 350. (1122. sz.)]

544 [Uo., 369. (1140. sz.)]

545 [Uo., 360. (1133. sz.)]

546 A III. ének elemzését 60. jan. 4. küldi fel.

547 [AJÖM XVII, 376–377. (1143. sz.)]

548 [Uo., 378–379. (1145. sz.); az idézet Arany leveléből vétetett: uo., 380. (1148. sz.)]

549 [Uo., 380.]

550 [AJÖM XVI, 692. (792. sz.)]

551 [AJÖM XVII, 369. (1140. sz.)]

552 [Uo., 429. (1181. sz.)]

ják betölteni, hanem arról van szó, hogy Arany és két más tanár osztanak meg magok közt a 18 görög órát (60. jan. 4.).⁵⁵³ Arany ugyan e nyáron „a félig értett, félig elfeledt görög klasszikusoknak oly hévvel dől, hogy szem- és elmetompulásig olvassa őket”⁵⁵⁴ (Csengerynek, júl. 9.), de semmi kedve újabb terhet, egy harmadik nyelv tanítását vállalni.

E nélkül is „csüggesztő színben látja a jövőt”.⁵⁵⁵ (Tompának, aug. 10.) „Mi jövőt várhatok, ha egészen kidőltem?”⁵⁵⁶ (U. a. 60. jan. 25.) „De oly kevés a pálya, melyet csak így is betölthetni reményem lehetne, hogy mindig visszaretentem a változástól. Hiába, családom van, s inkább az ismert rossz, mint csurgó alól esőbe jutni.”⁵⁵⁷ (Csengerynek, 60. jan. 4.)

A láthatár általában derülni kezd, s az első jel az irodalom szabadabb föllélekzése. A kormány már 59-ben eltúrta az országos gyűjtést Petőfi szobrára; Reményi Ede kezdte meg, a hegedűművész, egy hangverseny-körúttal, miközben betért Nagy-Kőrösre is. Arany ekkor verset írt neki. „Lakomán voltunk — írja Szásznak, — s kezembe nyomta albumát, nem szabadulhattam tőle. Este adta át és hajnalban indult, így majdnem rögtönözni kellett... ki... nem jöhet”⁵⁵⁸ teszi hozzá, mert „rossz vers” (59. május 24, kiadatlan). Említi a művész ifjúságát, midőn hegedűjével Görgey vezérkarát kísérte; majd szereplését Angliában, hol az emigráció mozgalmait mellett az ő művészete is emlékezetbe idézte a magyar nevet s a nemzet sorsát; ezt látja hivatásának a jövőben is. Liszt Ferencet Vörösmarty üdvözölte versben, 1841-ben, azon idők lelkes bizalmával; Arany a közelmúlt romjain méléz, melyeket megvilágít a remény egy sugara. A nemzeti önértékbe vetett bizalom szólal meg itt, mely aztán a Széchenyi-ódában erősödik orgonahanggá.⁵⁵⁹

553 [Uo., 364. (1138. sz.)]

554 [Uo., 409. (1163. sz.)]

555 [Uo., 429. (1181. sz.)]

556 [Uo., 369. (1140. sz.)]

557 [Uo., 364. (1138. sz.)]

558 [Uo., 401. (1159. sz.); az *AJÖM* szerint a levél 1859. máj. 27-én íródott.]

559 Reményi érdekes ajándékkal viszonzta a verset: Victor Hugó kis daguerotyp arcképével, melynek hátára ez van írva: „Victor Hugó — Souvenir de la Sibirie de l'exil — donné à Reményi. — Marin Terrace, 18 9bre 1854.” — Reményi ezt írta mellé: „Én pedig megígértem Victor Hugónak, ha valaha visszatérek hazámba, úgy ezt a becces képet Arany Jánosnak fogom adni, — ígéreteimet íme beváltom. 1865. febr. 3-án. — Reményi Ede. „Reményi Ede magyar dalok előadásával jó szolgálatot tett a magyar ügynek. Néha magyar ruhában lépett a dobogóra. Itthon lelkesedés fogadta. A titkos rendőrség figyelte minden léptét. Sebess Dénes: *Két Magyarország*, 35. l. — Aranytól Liszt Ferenc miséjének előadása alkalmára is kértek költeményt. Arany azonban azt felelte: „A benyomás, melyet önök oly elevenen érzenek, rám nézve, ki ama közlekedés színhelyétől elszigetelve élek, ki Lisztet sohase láttam s nem hallottam, sokkal kisebb, mint hogy lyrai emótióba hozhasson, — anélkül pedig csak valami beccsel bíró darabot is létrehozni lehetetlen. ... Azonfelül beteges állapotom, mely miatt szinte egy év óta mit se dolgozom, szárnyát szegi sánta pegazusomnak, mely szinte szégyelli magát az Ön által ráhalmozott bókók miatt.” [*AJÖM* XVI, 730. (822. sz.)] — Levele Feldinger Frigyeshez, 56. aug. 5.; eredetije Magurányi Sándorné Nyirák Ilona nyug. követségi iroda-igazgató nevének birtokában van, Bécsben. Kiadta

Az irodalom terén új meg új jelei mutatkoztak a nemzeti érzés ébredésének. A Kazinczy-ünnep után alig egy hónappal megnyílt az Erdélyi Múzeum; szobra készült Kisfaludy Sándornak Balatonfüreden, Niklán síremléke Berzsényinek; ezek felavatása mind irodalmi ünnep. Eötvös kezdeményezésére erősen készülnek a Magyar Írók Segélyegyletének megalapítására, hogy ne kellessék minden író halála után a nemzet áldozatkészségéhez folyamodni, ámbár az Garay és Vörösmarty hátrahagyottai iránt nem mutatkozott szűkkeblűnek: Garay árváinak házat lehetett vásárolni; Vörösmarty családjának Deák magánleveleire százezer forint gyűlt össze.⁵⁶⁰

Éledni kezdett a Kisfaludy-Társaság is; már 1853-ban folyamodott, hogy működését folytathassa, de csak évek múltán kapott választ, akkor is új alapszabályokat kívántak tőle, melyek aztán — Eötvös buzgó utánjárására — 60. április havában megerősítették.

Mindez bizalmat önt Aranyba az irodalom életképessége, jövője iránt. Másfelől meggyőződése, „hogy a magyar költészet az elsatnyulás, elaljasodás korszakát éli”.⁵⁶¹ (Tompának, 60. márc. 30.) Pesten létében beszéltek is arról, minő baj egy irányadó lap híja; „se író, se közönség nem tudja magát tájékozni, a műérzék teljes kiveszőben.”⁵⁶² (Tompának, 60. márc. 30.) Ezen kívánna segíteni, a jövő érdekében. Feltámad régi gondolata, a lapalapítás; ezzel „még talán az irodalomnak is lehetne használnom”.⁵⁶³ Tervét már januárban közli Csengeryvel, aki siet válaszolni (jan. 12.). „Én és Kemény rendkívül örvendtünk elhatározásodnak, nem csupán azért, hogy ez körünkbe hozna, hanem azért is, mert szépirodalmi törekvéseink egyik központja lennél, mitől igen sokat várunk. Vörösmarty hatása, kevesebb ismeret mellett is, nagy, igen nagy volt.”⁵⁶⁴ Az ebből való megélhetésre nézve azonban Eötvös és Kemény nem nagy reménnyel vannak. „Én és Deák ellenben azt hisszük, egy szépirodalmi lap, melynek élén neved áll, számíthat a közönség jókora pártolására.”⁵⁶⁵ Deák kész mindent elkövetni „a részvét gerjesztésére”. „Egyáltalában Deák határozottan úgy vélekedik, hogy téged ki kell ragadnunk azon lélekölő állásból, s irodalmi központunkra hozni. — Bármiként, mondta Deák, de szégyen volna, ha független állást nem tudnánk itt számodra biztosítani.”⁵⁶⁶ Csengery egész lélekkel veszi kezébe a dolgot; február 2-án már küldi Heckenast ajánlatát, ki a lapot kész saját, költségén kiállítani, kéthetenként, évi 52 íven; a szerkesztő kezébe adna 3000

Joó Imre, a *Nagykőrösi Hirlap*-ban, 1914. 14. sz.

560 Arany is gyűjtött. „Az én ívemben kevés van, csupán a collegatus szegényes adománya, — egy csöpp: kívánom, óceánba essék.” (Tompához, 56. febr. 10. Közölve *BpSz*, 1892. július.) [*AJÓM* XVI, 673. (784. sz.)]

561 [*AJÓM* XVII, 382. (1149. sz.)]

562 [Uo., 383.]

563 [Arany Csengerynek írt levele: 1860. jan. 4. Uo., 364. (1138. sz.)]

564 [Uo., 365. (1139. sz.)]

565 [Uo.]

566 [Uo., 366. (1139. sz.)]

frt-ot, a szerkesztő és a cikkek díjazására; ezren felül minden egész éves előfizető után 5 frt illetné a szerkesztőt; az évi díj 10 frt, ha az előfizetők száma nyolcszázon alul marad, a kiadó visszaléphet; beleszólást kér a program és cím megállapításába.⁵⁶⁷ Ez utóbbi kikötés sehogy sem tetszik Aranynak, „a szerkesztői elveket sokszor a kiadó speculatív irányának kellene majd alárendelnem”;⁵⁶⁸ „akkor ott leszünk, a hol a többi lappal vagyunk”.⁵⁶⁹ Ha ő maga adná ki: „ez oly risico, hogy én aligha merek neki ugrani”.⁵⁷⁰ Egyébként is csupa kétség: lenne-e elég előfizető? Kell-e a nagyközönségnek a jó olvasmány? Honnan vegye íróit? (Febr. 7.) Ennyi töprengésre Csengery kedveszegetten azt válaszolja (febr. 27.): „Bármennyire óhajtánálak egy szépirodalmi lap élén látni, el kell ismernem, hogy kedélyed és szertelen lelkiismeretességéd nem szerkesztőnek való. — Látod az eszményt, s mert viszonyaink közt nem tartod elérhetőnek, megközelítésén sem törekszel. A lelkiismeretes és okos ember számot vet erejével és a nehézségekkel, — s a lelkiismeretleneknek és nem okosoknak hagyja a cselekvési tért.”⁵⁷¹

Tompa, kinek csak egy szóval említette a Pestre költözés lehetőségét, szintén lebeszéli. „Oh édes barátom! ne menj te arra a Pestre! — ott lennél még igazán beteg, beteg lélekben, testben és hitben”⁵⁷² (60. febr. 1.). Arany maga is letesz szándékáról; „igazad van: a szerkesztés nem való nekem”⁵⁷³ — hagyja rá Csengerynek (márc. 18.). Április elején fölmege Juliskáért, ki még mindig Csengeryék vendége;⁵⁷⁴ úgy látszik, ekkor eltemették a tervet; levelezésükben egy ideig nincs szó a lapról.

Április derekán Csengery új tervvel áll elő. „Kilátásunk van, hogy a Kisfaludy-társaságot rendezhetjük. Volna-e kedved elvállalni ez igazgató-titoknokságot?”⁵⁷⁵ (Ápr. 18.) Arany megint kétségeskedik. „Kedvem, hisz az volna, de erőm, képességem?”⁵⁷⁶ Arra gondol, hogy ez állást „talán a pengetett lap ügyével köthetné össze, s azt a társaság aegise alatt indíthatná meg”⁵⁷⁷ (ápr. 23.). Tovább „ábrándoz” a pesti tervvel. „Talán föllevenedném köztetek, „mint a holt szén eleven társai közt”, a hogy Szemere M. ...verse mondja.”⁵⁷⁸ „Soha sem éreztem annyira, mint ez évben, hogy szakadnom kell innét.”⁵⁷⁹ Arany, oly habozó máskor, most maga tér vissza a lap-alapításra, Pestre készül, hogy beadja folyamodását az engedélyért. „De ter-

567 Levele Arany levelezése közt a M. T. Akadémiában. [Uo., 375. (1142. sz.)]

568 [AJÓM XVII, 375–376. (1143. sz.)]

569 [Uo., 376.]

570 [Uo.]

571 [Uo., 378. (1145. sz.)]

572 [Uo., 372. (1141. sz.)]

573 [Uo., 380. (1148. sz.)]

574 Tompának, márc. 30. [Uo., 382. (1149. sz.)]

575 [Uo., 391. (1153. sz.)]

576 [Uo., 393. (1154. sz.)]

577 [Uo.]

578 [Uo., 408. (1163. sz.)]

579 [Uo.]

mészretesen úgy szeretném, ha a lapon kívül is volna — bármi csekély — támasz,... melyre sorsom fecskéfészékét⁵⁸⁰ most harmadszor — és a mi több, nyaram végén! — lerakjam.”⁵⁸¹ A Kisfaludy-Társaságra is gondol, bár nem akarna a régibb tagok sérelmére lenni (július 9.). Csengery azzal is biztatja, hogy az akadémiánál rövidesen fizetésbe jut — akkor még járt az egyes tagoknak, — a *Szemlé*-nél s a *Pesti Napló*-nál is számíthatna valamire. Nem feledi érvei közül: „Lacit úgy is Pestre kellene küldened már. Ez is egy ok, hogy feljőjj magad is”⁵⁸² (júl. 16.). A Kisfaludy-Társaságban ő és Kemény vezetik a bizottságot; az igazgatóságot biztosra veszik, némi állandó fizetéssel,⁵⁸³ mely a pártolók számához mérten emelkednék (aug. 1.).⁵⁸⁴ Ebben azonban a költő nem sokat bíz, ha a pártolók régi, 48 előtti számát tekinti. Mégis fölmegegy ismét, megegyezik Heckenasttal; a folyamodást Csengery segélyével beadják; otthonn előkészületül, tájékozásul magának, összeállítja a Kisfaludy-Társaság történetét 1848-ig, munkássága megszakadásáig. Bántja, hogy lemondása a tanszékről ily későre marad, de nem meri családját bizonytalanságnak kitenni (szept. 1.).⁵⁸⁵

Közben az Akadémia is folyvást számít munkásságára. 59-ben Toldy Ferenc a Teleki-pályázat tragédiáit küldte le, s nagyon biztatja, hogy versenyezzen a Nádasdy-díjért, „mentse meg költészetünk becsületét!”⁵⁸⁶ (59. márc 21.) 60-ban, tervei és izgalmai közepett, az Akadémia egy nagy költői feladatot ró rá, mely elől nem térhet ki, melyhez pedig nyugalomra volna szüksége. Húsvétkor dördült el Döblingben az a végzetes pisztolylövés, mely Széchenyi életét kioltotta. Az egész nemzet megrendült, gyászba borult. Az Akadémia nyomban elhatározta, hogy ősszel gyászünnepet szentel alapítója emlékének. Emlékbeszéd tartására Eötvös Józsefet kérték fel, költemény írására — száz aranyat ajánlva — Aranyt. Erről Csengery tudósítja (ápr. 18.).⁵⁸⁷ Arany szabódni szeretne. „Ha engem egy Széchenyi *halála* föl nem képes gerjeszteni arra, hogy szót adjak a nagy nemzeti fájdalomnak: akkor semmi felszólítás, semmi aranyos jutalom nem fogja azt eszközölni. — Megkísértem, vedd őszinte ígéretemet, de nem tudom, ha megbírom-e. Annyival kétesb a süker, hogy e nagy nemzeti gyász nagyobb, mintsem szóval ki volna mondható.”⁵⁸⁸ Jobbnak látná, ha általában szólítanák fel az Akadémia költő-tagjait, s úgy választanák ki a legjobban sikerült verset. (Csengerynek, ápr. 23.) Hivatalosan csak egy hónapi habozás után felel Toldynak. „Én, ki évek óta — és bizony nem önkényes — hallgatásban

580 *Háziuraság* c. versének kifejezése ötlik fel ebben.

581 [AJÖM XVII, 409. (1163. sz.)]

582 [Uo., 411. (1164. sz.)]

583 Ezt a Tompának 1860. aug. 10. írt levél szerint 5–800 frt közt gondolták. [Uo., 430. (1181. sz.)]

584 [Uo., 416. (1170. sz.)]

585 [Uo., 439. (1187. sz.)]

586 [Uo., 286. (1077. sz.)]

587 [Uo., 391. (1153. sz.)]

588 [Uo., 392. (1154. sz.)]

sínylek, most irjak, és irjak egy Széchenyiről, a milyet róla, a milyet tőlem várnak: valóban ez elnyom. — Azonban tennem kell valamit, a dolog nyilvánossá van téve, egész ország várja. — Reputatióm, akadémiai létem függ tőle, s így mindenesetre lesz valami⁵⁸⁹ (május 26.). Néhány szabad, nyugodt nap kellene; a szünidőt várja, „mert ihletés nélkül és szakadozva nem megy az”.⁵⁹⁰ (Csengerynek, július 9.) Augusztus közepén reméli, hozzáfoghat. (U. a., aug. 10.)⁵⁹¹ Sétáin ezen gondolkodik, s kis zsebkönyvébe jegyzeti gondolatait. Ott van prózában az egész első versszak, mely olyan hatalmas erővel mondja ki a nemzet megdöbbenését; aztán a főgondolat: „Mert, ha élni nem csak állati v. növényi tengés, hanem valami nemesebb ennél: ő általa lettünk...” Ott a vég: „szentebb a haza földe, mióta téged rejt.” „Jóslata: ‚a magyar lesz!‘ — macbethi jóslat, azért, hogy legyen.” Itt a „kised makk”; — látszó hidegsége, mely védő hólepel volt’, s hogy „nemzet, mely gyászolni tudja jeleseit, remény- és önérzettel telik meg.” Az eszmék kiforrtan, szinte végleges fogalmazásban tűnnek elé, nagyrészt nyomban versbe is ömlenek, a kidolgozás apró alkuja nem csorbít rajtok. Az óda megcsontosult formája új alakot, új vért nyer kezében. Valóságos tanulmány van itt költői módon felolvasztva, minden csupa célzás és tartalom; mindjárt a tavasz lehelletében az olasz-osztrák harcmezők felől jövő szabadabb fuvalom érzik, együtt a feltámadás várt ünnepével, melyet e halál elkomorít. Felidézi Széchenyi korát, rajzolja pusztuló fajunkat, minőnek Herder látta; rámutat Széchenyi küldetésére; kimondja kedves szavát, az *ildomot*, min a német Klugheit-ot értette; hivatkozik többszöri példájára a ‚kised makk’-ról; idézi jóslatát, a *Hitel* szavait: „Sokan azt gondolják: „Magyarország volt; én azt szeretem hinni: lesz!” Írott munkái mellett feltünteteti alkotásait, az Akadémiát, a lóverseny alapítását, a Kaszinót, az első vasutat, a Tisza szabályozását s a Vaskaput, a Lánchíd építését, mely a két parti várost összekapcsolta Budapestté. Történeti, sőt mondai hősök mellé állítja; megvilágítja lelke alkatát, céloz kétségbeesett Kasszandra-jóslatára, melyet Kemény tanulmánya tartott fönn.⁵⁹² Életét, szellemét országépítő munkáiban mutatja föl, példájából reményt merít a jövőre, az óda kívánalma szerint. Nem mondhatna többet egy történeti és lélektani essay. A szerkezet oly biztos és szép, szinte könnyed, mint Széchenyi hídjáé. Szavai mintha márványba volnának vésve: kimértek, súlyosak, ragyogók. „Magasan szárnyaló klasszikus óda — írta Lévy, — melyben a legnagyobb magyar dicsőítése, az emlékező nemzet méltósága s a költő szellem-főnsége oly magasztos, együttes kifejezésre jut.”⁵⁹³

589 [Uo., 399. (1157. sz.)]

590 [Uo., 410. (1163. sz.)]

591 [Uo., 425. (1178. sz.)]

592 A költeményben sok szó és kitétel Széchenyi munkáinak visszhangja, tanulmányán alapuló célzás. Így a „hármás pyramid” (*Világ*, 67, 123.), „a nyugoti szél dühe” (u. o. XXXIX.), az Előre! jelszó (*Világ*, 501.), Ikaros (*Kelet népe*, 79.) Cassandra sorsa (*Világ*, V). — E részletek egyezésére Tolnai Vilmos mutatott rá, az *Egyetemes Philologiai Közönyben*, 931. jan.—jún.

593 *Arany lyrája*, — *AkÉrt*, 1893. jún.

E mű a költőt magát is meggyőzhette, hogy ereje nincs fogytán, sőt még mindig növekedőben. Szeptember 7-én azt írhatja Csengerynek: a vers „négy–öt versszakkal be lenne végezve.”⁵⁹⁴ Ez tartóztatja a Pestre meneteltől néhány napig, noha közben a Kisfaludy-Társaság is megválasztotta igazgatójának, a lap-enge-délyt is elnyerte. Szeptember 10-ike után siet is fel mindkét dologban.

Hazaérve, szept. 20-án beadja lemondását a tanári állásról. Köszönetet mond az egyháztanácsnak s a város közönségének „ama nagy jószágért, mellyel engem kilenc év előtt, magányomban fölkeresni és nagybecsű bizalmával megajándékozni méltóztatott”; „mindazáltal erkölcsi kötelességemnek hívém ama bizalmat, — mely ez esetben mintegy országszerte felém fordul és csekély tehetségemet a hazai szépirodalom szolgálatára nagyobb hatáskörrel igényli — vissza nem utasítani”.⁵⁹⁵

Helyére Lévay Józsefet választották meg, „de nem hiszem, hogy elfogadja” — írta Arany Tompának;⁵⁹⁶ Lévay csakugyan nem hagyta el szülőföldjét.

Bármennyire „önsúly gyanánt nehezkedett Arany lelkén évek óta az eltévesztett pályának terhe”⁵⁹⁷ — az elszakadás annyi éven át megszokott környezetétől bizonyára fájdalmas volt. Az egyháztanács azzal fejezte ki elismerését, hogy 400 frtos ösztöndíj-alapítványt tett a költő nevére. Érezhette a tanítványok ragaszkodását. Szerzett és veszített barátokat; a temető fejfáin nem egy sírverse maradt ott. Látnia kellett, hogy tisztelet és szeretet vette körül: a búcsú erősebben felszínre hozza ez érzelmeket. Nagy-Kőrös később is többször kifejezte kegyeletét. Az utcát, hol a Beretvás-házban lakott, s melyen annyiszor ment végig, az iskolába vagy magános sétáira indulva, nevérol neveztek el. Tanítványaiban is mély emléket hagyott: halála után mind összegyűltek Kőrösön, s közel ezer forintot adtak össze egy ösztöndíj tőkéjéül.⁵⁹⁸ Benkó Imre, a gimnázium érdemes tanára, megírta tanárságának történetét; Kozma Ferencné (az irodalomban Bárd Miklós felesége) lelkes buzdítása nyomán szobra áll a gimnázium mellett, utolsó lakhelyének telkén, Stróbl alkotása, talapzatán a vén gulyás jellegzetes alakja ül. Emlékére virágzó irodalmi társaság alakult, mely Benkó Imre vezetése alatt becses évkönyveket ad ki.

A siető készülődés, a nagy tervek nem igen hagytak időt érzelésre. Meddőknek tartotta itt töltött éveit, csak később derült ki, hogy csendes tanulmányai és a sok csonka terv nem volt hiába: lelkében nagy gazdagságot vitt magával. De mikor iratait összeszedegette, szíve elfacsarodott a sok „csonkabonka törek”⁵⁹⁹

594 [AJÖM XVII, 445. (1193. sz.)]

595 Fogalmazványa az Akadémiában őrzött levelezés közt; a beadvány a n.kőrösi egyház levéltárában; közölte Benkó, 123. l. [AJÖM XIII, 207. (138. sz.)]

596 1860 Mihálynap. — A *Budapesti Szemlében* 1892. júl. közölt levelek között. [AJÖM XVI, 450. (1198. sz.)]

597 Csengeryhez, 60. júl. 9. [AJÖM XVII, 408. (1163. sz.)]

598 Galgóczy Károly: *N.-Kőrös monographiája* 366. l.

599 Szilágyi Istvánnak, 59. okt. 25. [AJÖM XVII, 342. (1116. sz.)]

láttán, melynek temetője volt asztala fiókja. A mint sorra kezébe vette őket, álmok és tervek zsibongtak a lapok közt. *Toldi* és *Atilla*, *Csanád*, *Mátyás dalünnepe*, *Édua*, *Az utolsó magyar*, mennyi költői terv hervadozott a sárguló papírokon! „Bevégzetlen élet, bevégzetlen munka” — ez a vers-sora csenghetett fülében. Nem rég Toldynak idézte ezt, s utána tette: „Romok, romok!”⁶⁰⁰ (57. aug. 11.)

A jövő nem valami sok reménnyel kecsegtette. Ő nyugalomra vágyott volna, Szalontán, de „Allah messzebb tette előle a darab kenyeret”.⁶⁰¹ (Tompának, 60. aug. 10.) Új viszonyok, nehéz munka vártak reá és új bizonytalanság sorsának e fordulatán. Az örök zsidó alakja tűnik elébe, magát látja a szakadatlan bolyongásra ítélt vándorban, akit egyre tovább korbácsol az élet:

Pihenni már. Nem, nem lehet:
Vész és vihar hajt engemet,

Tovább! tovább!

600 [Uo., 95. (929. sz.)]

601 [Uo., 429. (1181. sz.)]

IX.

Arany életmódja Pesten. — A hatvanas évek elejének hangulata. — A Szépirodalmi Figyelő és a Koszorú. — Arany kritikai és esztétikai nézetei. — Írói arcképek. — A Kisfaludy-Társaság igazgatása. — A Shakespeare-fordítások. — A magyar Molière megindítása.

Mikor Aranynak Pestre költözési szándékáról hallott, Gyulai Pál az írta barátjának: „Te igen magányba vonultál, te igen magadba sülyedtél, s magamról tudom, hogy semmi sincs veszélyesebb, mint az embernek sokat társalogni magával”¹ (1860. aug. 20.). Valóban, bármennyi gonddal és elfoglaltsággal járt is új munkaköre, e változás kiemelte Aranyt fásultságából; az irodalmi foglalkozás, a baráti kör felüldítette, az éledő nemzeti élet fölpezsdítette munkakedvét, új erőt nyert költői nagy alkotásra.

Októberre igyekezett Pestre, hogy az Akadémia nagy-gyűlésére már helyben lehessen.² „Szállást nehéz volt kapnom, mert hamar kellett és rendkívüli időben ... Mindazáltal kaptam, ... nem is drágán, csakhogy nem épen a város közepén. A Széna-tér közelében van az ... az Üllői-út és egy mellék-utca sarkán, mely utóbbira a kapu is nyílik, s melynek *három pipa utca* az ő classicus neve, szám no. 11.”³ Ez van a lap címlapján, mint „szerkesztőségi szállás”. Mikor át akarták keresztelni Kisfaludy nevére, Arany verset rögtönzött e „tragikomikus pipák reménybeli távozásáról” a *Figyelő*-be⁴ (I. 271. l.). Alkalomadtán máskor is gúnyolta e nevet (a *Figyelő*-ben, I. 655. l.). Ma Erkel-utca a neve; a házon emléktábla jelöli, hogy itt lakott a költő 1864 tavaszáig. A kis utcára a telek nem volt kiépítve, a kapun túl csak kerítés húzódott. E kapun jártak be látogatóba Eötvös József és Kemény Zsigmond, Jókai, Csengery, Gyulai, Salamon Ferenc, Gönczy Pál, s ha vidékről feljöttek: Léway, Szász Károly (Tomba ez években nem fordult meg Pesten); ide

1 [AJÖM XVII, 433. (1183. sz.)]

2 2-án már Pesten volt, aznap írta alá a lap szerződését Heckenasttal.

3 Tompának, 1860. Mihály nap. Kiadva a *Budapesti Szemlé*-ben, 71. köt. 135. l. [AJÖM XVII, 450. (1198. sz.)]

4 Csiki Kálmánné, Gönczy Etelka úrnő közlése.

hordták kézírataikat a fiatalok: Győry Vilmos, Szilády Áron, Thaly Kálmán. E küszöböt az egész akkori irodalom tapodta. Keresztül kellett menni az udvaron, a sarokban volt a grádics.³ A lakók külvárosi nép volt; eleinte panaszkodott rájuk, nem hitte, hogy sokáig ott marad, de csak 64-ben hurcolkodott át az Üllői-útra. (7. sz.), két házzal feljebb a Kálvin-tér felé. A „Hausbogen”-be Schriftstellernek írta be magát; az adóhivatal ezt betűszedőnek vette, e szerint rózta ki adóját.⁵ „Lakásom ... 4 jó szobás szállás, — írja Tompának — baj az, hogy a központtól kissé távol, hogy második emelet ... de már igen lakályossá tettük”⁶ (61. aug. 25.). „A kilátás excellens, de félek, hogy a télen át szellősnek fog bebizonyulni”⁷ Est-szürkületben ez ablakokból nézett el az alacsony háztetők fölött kelet felé, maga elé képzelve szülőhelyét, a kertet, hol kedves fái bodorodva nőnek, a síkot, hol Toldi bujdokolt, a Tisza partját, hol képzeletében hún sereg rajzott, kürtök rivalltak, Atilla sátra állt. Innen figyelte a nagy város életét.

Laci egyelőre Nagykőrösön maradt, hogy a gimnázium utolsó osztályát a megszokott iskolában végezze el, 59-ben, 60-ban. „... igyekeztünk neki olyan helyet keresni, hogy legalább anyagilag ne érezze, hogy tőlünk távol van”⁸ — írja édesanyja. Vizsga után egy-két barátjával diákosan, gyalogszerrel országot látni indult Erdélybe, egy osztálytársukhoz. Tizsáné is hívja őket László fia birtokára, Csányba. Barangolásuk augusztus elejétől szeptember közepéig tart.⁹ Megfordultak Kolozsvártt, Marosvásárhelyen s bejárták a szász földet és Háromszéket. Juliska sűrűn küldözi leveleit az előre kijelölt városokba. „Apám mindig előveszi földabroszát s vörös plajbásszal utána jegyzi, hogy merre utazol” — írja (szept. 15., kiadatlan); többször inti atyjok nevében, hogy ha a politikai helyzet miatt zavarok törnének ki, rögtön forduljanak vissza. László irodalmi munkát is hoz magával Kőrösről, 35 népmese följegyzését, melyeket Heckenast 1862-ben ki is nyomtat. A kötetet László azzal küldi meg Tompának: „Kőrösön gyűjtöttem”.¹⁰ A gyűjtésben és leírásban László bizonyára azon tanácsokat követte, melyeket atyja később oly világosan foglalt össze Merényi népmeséinek bírálatában.

Atyja büszkélkedve írja Tompának: „Laci nem felcsapott authornak! Húsz iv népmeséje van már kinyomva Heckenastnál, melyet a néniével gyűjtöttek még

5 Arany László megjegyzése a Tompához írt, 1861. aug. 25-iki levélben. [ARANY JÁNOS, *Hátrahagyott iratai...*, 4:208.]

6 [AJÖM XVII, 573. (1336. sz.)]

7 [Uo., 450. (1198. sz.)] Tompához, 60., Mihálynap. Juliska is azt írja Lacinak N.-Kőrösre okt. 14-én (kiadatlan), hogy a téli hidegtől félnek, „mert a ház szögleten lévén s körötte apróbb házak állván, nagyon ki van a szél rohamának téve. Hanem a kilátás gyönyörű. Egyfelől a fél várost s nem tudom micsoda nevű hegységet, másfelől — ha a gangra kiállunk — az egész szent-Gellértet beláthatni”.

8 Ercsey Sándorhoz, 1860. dec. 21. A nkörösi Arany-Társaság Évkönyve, 1936—37.

9 Az 1859-iki útról atyja ír Ercseynek, aug. 15., szept. 13. — A 60-iki útról megvannak Juliska levelei öccséhez.

10 62. júl. 18., kiadatlan.

gyerek-korukban, s kap érte 200 forintot”.¹¹ E mesék közt vannak a legnépszerűbb gyermekmesék: *A kóró és a kismadár*, a *Farkas-barkas*, *A kis gömböc*, *A kis malac és a farkasok*. Annyira magyar zamatúak, hogy Katona Lajos tizenkilenc népmesetípusra terjedő vizsgálatai során mindössze négyet tud rokon népmesékhez sorozni.¹² Gyulai Pál kimondta, hogy ezek „a legjobban elbeszélte magyar népmesék, csak Kriza néhány népmeséje versenyezhet velök”. Az addigi gyűjtéseken — úgymond — igenis megérezett az irodalmi íz, vagy nagyon is népieskedők voltak; ezeket gyermek-ésszel hallgatták följegyzőik, híven megtartották emlékükből, „s már koruknál fogva is képesek voltak egész naiv szellemben följegyezni”.¹³

Juliska már nagy leány, huszadik évében jár. Csengery Antal 1859 őszén Kolozsvárról azt írja feleségének, hogy Szabó Samu marosvásárhelyi tanár „nagyon szerelmes Julcsába. Nagyon kér, ne bocsássuk el Julcsát karácsonyig, mikor feljő. Azt mondta nekem, hogy ő ideált alkotott egy leányról, a minőt nem hitt feltalálhatni az életben. S feltalálta Julcsában, a ki megtestesült egyszerűség, tiszta kedély...”¹⁴ Ez évben még Kőrösről sejtet atyja Ercseyvel „komoly szülei gondok”-at.¹⁵ (59. aug. 15); ébredő érzés, szerelmi bánkódás lehetett; ekkor írta atyja versét *J....hoz*; saját könyvében odaírta mellé: „Nem olvasta soha”. Juliska sokat jár Csengerynéhez; „többnyire ott laktam” — írja Ercseynek (60. nov. 16); nálok is fordult meg fiatalság; társas-játékaikat a költő kedvtelve nézte a szoba sarkából.¹⁶ Juliska levelezget kőrösi barátnőjével, Lengyel Dániel tanár fiatal feleségével, — ki Dalma néven verset is küldött a *Koszorú*-ba, — s 62 elején csöndes dicsekvéssel írja: „Bizony, kedvesem, egy kissé sajnállak benneteket azon a Kőrösön. Nem tudom, mikép szoknám ismét oda, ha valamiképpen oda kellene mennem. Most mi igen kellemesen élünk”.¹⁷ Nem kell valami nagy mulatozást képzelni. „...Napjaim, dacára, hogy zajos fővárosban lakom, egész egyszerűségben, munka és olvasás, néha egy pár jó baráttal összejövés közt telnek el.”¹⁸ Margitszigeti sétákról ír, s a Kisfaludy-Társaság felolvasóüléseiről, az estélyekről, melyeket b. Eötvös szándékozott rendezni az Írói Segélyegylet javára; Juliska maga nem készült azokra.

11 62. jún. 20., kiadatlan részlet. [AJÖM XVIII, 64. (1442. sz.)]

12 Katona Lajos *Irodalmi tanulmányai*, kiadta a Kisfaludy-Társaság, sajtó alá rendezte Császár Elemér. I. k. A négy mese: Fehér-ló fia, Dongó meg Mohácsi, Panci-Manci, A kóró és a kis madár.

13 Gyulai Pál előszava Arany László Összes művei IV. kötetéhez, mely a népmese-gyűjteményt foglalja magában, több újjal bővítve, melyeket Arany L. a Gyulai Pállal együtt szerkesztett *Magyar népköltési gyűjtemény*-ben tett közzé.

14 Levél feleségéhez, 59. nov. 25. Csengery Antal *Hátrahagyott iratai és feljegyzései*, 469. l. Csengery mint az Akadémia küldöttségének tagja volt akkor Kolozsvárt, b. Eötvös Józseffel és Danielik kanonokkal, az Erdélyi Múzeum Egylet alakuló ülésén,

15 [AJÖM XVII, 318. (1096. sz.)]

16 Csiky Kálmáné úrnő szíves közlése.

17 Leveleiből részleteket közöl Széchy Károly: *Arany Juliskáról*. BpSz, 61. köt. 252. l.

18 U. o. 255. l.

Arany sem bánta meg a cserét, ámbar nem kevés gondja volt. „Annyi kétségtelesen előttem, hogy a tanári állást minden esetre el *kell*t hagynom”¹⁹ – írja Tompának, 61. aug. 25-én. „Az a nagy csüggedés, – mondja máskor – melynek Kőrösön martalékja voltam, most nem gyötör annyira. Meggyőződtem, hogy Laci végett is Pesten kell laknom ... S ha a jövőre kétes a kilátás, azért a jelen nincs minden enyhület nélkül. Naponként, míg melegebb napok voltak, olcsó kirándulás a zöldbe családommal s egyik-másik jó ismerősinkkel, fűszerezte a pesti létet; annyira, hogy elmondhatom – kilenc évig nem szórakoztunk Kőrösön annyit, mint Pesten ez egy év alatt. Pedig szegényesen élünk, nem szükség traktákat adni, pazarolni, hogy az ember egy délutánt kellemesen töltsön. Talán ennek köszönöm kedélyem némi derülését, s önbizalmam erősbültét”.²⁰ (Tompának, 61. aug. 25.) Aranyné is azt írja testvérenek, Ercsey Sándornak: „Janimnak nagy kedve van az új pályán, igen sok dolga van mindég és a legnagyobb örömmel teszi; olyan sok derék jó ember közt van itt, úgy szeretik ezek, csak néha az elélhetési félelem miatt aggódik.” (1860. nov. 3., kiadatlan.)²¹

Mozgalmas időben érkezett Pestre. A nemzeti, a politikai élet erős hullámokat vetett. Ausztriának olaszországi veszteségei után mindenki érezte, hogy az elnyomó hatalom meggyöngyült, mindenki várta, hogy változásnak kell következnie nálunk is. Arany alig volt pesti lakos, mikor megjelent az októberi diploma. A diploma országgyűlést ígér ugyan, de hatáskörét szűkre szabja, közös birodalmi tanács alá rendeli a fontosabb ügyköröket; visszaállítja ugyan a magyar és erdélyi kancelláriát, de ezzel el is szakasztja Erdély unióját, ép úgy Horvát- és Tótországot; e félalkotmány biztosítékául ígér koronázást.²² Volt ennek – mint Berzeviczy Albert írja – bizonyos „negatív jelentősége, mint elfordulásnak a tizenegy éven át makacsul követett rendszertől”, de sok jogfeladás lett volna ára.

A vérmesebbek mámorba estek. Pest városa „hazánk viszonyainak ily szerencsés megoldásáért” kivilágításra hívta fel a lakosságot. Deák a jogfolytonosság elvét sértő diplomát nem tartotta helyes útnak a kibékülésre, mégis óvott a tüntetésektől; a kivilágítás csakugyan ablakbeverésekkel végződött. Általában az elégületlenség került felül. Vidéken is izgatott volt a hangulat. Arany levélben intette Kőrösön hagyott fiát: „Megvárom okosságodtól, hogy semmi ilyesbe nem elegendel, még ha a többi tanuló elég hígvelejű volna is ebben hazafias dolgot látni. Mindenki Pesten, Deák stb. meg vannak győződve, hogy ez éretlenségek nagyon veszélyeztetik a haza ügyét. Édes fiam, légy ildomos ...”²³ (60. dec. 5., kiadatlan.)

19 [AJÖM XVII, 573. (1336. sz.)]

20 [Uo., 574.]

21 Ercsey Ernőné úrnő birtokában.

22 A diploma szövegét lásd Kónyi Manó: *Deák Ferenc beszédei*, II., a diploma fejtegetését és hatását Berzeviczy Albert nagy művében, *Az abszolútizmus kora Magyarországon*, III. köt., XIII. rész.

23 [AJÖM XVII, 477. (1227. sz.)]

Arany átélte e hetek izgalmaait. A *Pesti Napló*-t 1855 óta Kemény Zsigmond szerkesztette s Arany azt írja Tompának: „Én mindennapos vagyok a *Napló*-nál, Keménynél; ez egyetlen recreatióm, esti sétáim célpontja”. (60. dec. 16)²⁴ Sokat hallott Csengery Antaltól, aki Deák köréhez tartozott. Gyulai is benne élt a politikában; 67-ben képviselőnek is fellépett Kolozsvártt.²⁵ Deákkal is sűrűn találkozott, Bezerédj István özvegyének ebédein, „kinél én rendes heti vendég vagyok”.²⁶ (Tompának, 61. febr. 23.) Bezerédj István nevezetes szerepet vitt a harmincas és negyvenes évek országgyűlésein; sürgette az „örök igazság” nevében a közteherviselést, önként fizetni kezdte adóját, megegyezett jobbágyaival az örök váltság dolgában; meghonosította a selyemtenyészést, pusztáin kisdud-óvót, népiskolát állított, melyekben első feleségének tulajdon leányuk számára írt meséit olvasták, a népszerű *Flóri könyvé*-t. Bezerédj 56-ban elhalt, de özvegye, első feleségének testvére, pesti lakásán, a „Párizsi ház”-ban hetenként összegyűjtötte férje barátait. „Ritka nemes lélek — írja róla Arany Juliska. — Minden héten kétszer nyitja meg szalonját vendégei számára; vasárnap a férfiak ebéden, s szerdán már vegyesen férfiak nőekkel theán vannak nála. Ekkor rendszeren mi is, Csengeryék is ott vagyunk. A férfiak közül pedig a pesti írói kör legelőbbkelői.”²⁷A vasárnapi ebédekre eljárt Deák, Kemény, Csengery, Horváth Mihály, Gyulai Pál²⁸, Perczel Béla, Lukács Móric, Barta György, Bezerédj László;²⁹ későbbi években Arany László és Bezerédj Pál. Gondolhatni, miről folyt a beszéd. Erről írja Arany évek múltán A *jóságos özvegynek*, ki tőle emlék-sorokat kért:

Ott, mikor fordúlón volt a *Haza* sorsa,
 (Bölcse ajakáról nekem is hullt morzsa),
 Hogy' kössük a multtal a jövődöt öszve:
 Fehér asztalodnál pendült meg az eszme.

Rendes sétahelye a Városliget volt; ott látta Péterfy „vastag bottal kezében, üregébe húzódozó érzelmes szemét a földre irányozva”.³⁰ A köröndnél, Deák karszéke körül találkozott barátaival. Aggodalmas hazafisága egyetértett az ő nézeteikkel.

24 [Uo., 479. (1230. sz.)] Évek óta küldött a *Napló*-nak egy-egy verset. 1882. okt. 24-én a *Napló* tárcája *Arany János és a Pesti Napló* címen azt írja: „Ez időtől kezdve nevét a *Napló* minden előfizetési felhívásán feltalálhatjuk. Gyakran írt egyet-mást lapunkba, de nagyon gyakran névtelenül; többször pedig álnév alatt. Politikával sohasem foglalkozott, de a társadalmi kérdésekhez mindig hozzászólt.”

25 Papp Ferenc: *Gyulai Pál politikai és társadalmi köre a kiegyezés korában*. — *BpSz*, 1937. szept., 718. sz.

26 [AJÓM XVII, 514. (1270. sz.)]

27 Széchy K. cikkében, *BpSz*, 61. köt. 253. l.

28 Leopold Samu: *Bezerédj István*, *BpSz*, 90. köt.

29 Végh Jánosné Bezerédj Angyalka úrnő közlése.

30 [Az idézet Péterfy Jenő *Arany János Őszikéi* (1888) című tanulmányából vétetett.]

Lantján folyvást ott rezgett a nemzet búja, de megrezdült rajta reménye is. A Reményinek írt vers már bízott, hogy „újra érez, újra él e hon”; a Széchenyi-ódában a tavasz lehellete, a gyümölcs biztatása nem pusztán a természet megújhodására vonatkozott. Érzései jobbára ily célzásokba burkolóztak; politikai költeményt nem írt a szabadságharc óta. Most azonban mélyen hatották rá az események, bele látott Deák lelkébe, egy pár költeménye Deákéval rokon hangulatot fejez ki. Egyenesen az októberi diplomára vonatkozik a *Kies ősz*, napja is alá van írva. A csalódás reménnyel, a csüggedés új bizalommal olvad össze; látja, hogy e csalfa őszi napfény „szebb időnek rémes váza”, virága bimbó korán lehervad, de velejében Deák bizalmát vallja: hogy ha a megegyezés e kísérlete dugába dől is, vágya és szüksége, szóval „*termő elve* ép marad”. Egy ez Deák felfogásával, ki nem tartotta elégnak, amit a diploma ígért, Lónyai naplója szerint mégis oly alapnak veszi, amelyből jó fejlődhetik.³¹ Gyulai szerint Deák nem nyilatkozott a diploma felől, nem akart beleavatkozni a dolgok fejlődésébe; Arany sem adta ki költeményét, csak 1861 áprilisában, mikor a kiegyezés kísérletei új útra tértek. Előbb közölte saját folyóiratában (60. dec. 26.) *Rendületlenül* c. költeményét, mely mintegy Vörösmarty *Szózat*-át újítja meg, szívreszketetően, a kor viszonyaihoz alkalmazva: óva a hazafiaskodás szeszélyeitől, hiúság csábjától, az érdek-sugallta élelmesség ingerétől, a népszerűség, megalkuvás és kishitűség kísértéseitől. „Lenn a sikamló tér, nyomás felül”, – mintha csak Deákat hallanók, amint sógorának beszél az ország „kétes helyzetéről”: „fenn absolutistikus célok ... alant forradalmi túlfeszített remények”. (Ugyanekkor, 61. jan. 9.)³² Az esztergomi értekezlet, Deák és Eötvös felhívása az uralkodó elé (dec. 27), mind új tápot adott a bizalomnak, a bécsi sok személyi változás is; Arany a „remények évét” köszönti 1861-ben. Az új év azonban a februári pátenssel köszöntött be, mely mellőzi az októberi diplomában még elősmert történeti jogokat, szigorú államegységet akar felállítani, oly birodalmi országgyűléssel, melyben a magyarság örök kisebbségre lett volna kárhóztatva. E terv megölt minden bizalmat. Eötvös azt beszélte Lónyaynak: „Az öreg úr (Deák) ... meg van győződve arról, hogy csak forradalmi tér marad fenn a nemzetnek”.³³ Arany azt írja Tompának: „Senki sem tudja megmondani, hova lyukadunk ki. Én magam részéről azt hiszem, se alkotmány nem lesz, sem sükeres fölkelés.”³⁴ (61. febr. 23.) E végzetes időben Deák azt írja sógorának: „Kábul fejem, elszorul mellem: ha szembe nézek az események azon chaosával, mi előttünk áll s miből egy elhibázott lépés végveszélybe döntheti a hazát”. Egy pillanatra tanácstalanul áll. Sógora azt írta neki, hogy az ország reá néz, tőle vár; erre azt válaszolja: „Szerencsétlenség az országra is, reám is, ha ez így van, mert a baj súlyosabb, semhogy

31 Kónyi Manó: *Deák Ferenc beszédei*, II. 287. l.

32 Kónyinál, II. 305. l.

33 U. o. 359. l.

34 [AJÓM XVII, 514. (1270. sz.)]

én vagy más abból megmenthetné a hazát, és én magam is szívesen mennék azon ember után, ki erre némi valószínűséggel kecsegtető utat tudna mutatni”. (Jan. 9.)³⁵ A helyzet azonban ismét javult; az országgyűlés április 2-ára összehívott, hogy képviselőit a birodalmi tanácsba megválassza. Deák dolgozni kezdett feliratán. Új remény szállott a szívekbe, habár kétség és aggodalom között. „Lelkem telve aggodalmakkal közügyeink miatt, — írja keresztleányának Deák, — ... nincs elegendő nyugalom keblemben s a mély aggodalom folyvást azon tárgyhoz köti minden gondolatomat, mi ez aggodalmat okozza”. (61. ápr. 20.)³⁶ Így festi e kétséges hónapok remegését Arany *Magányban* c. költeménye; feltűnik benne Deák alakja: „Vár tétován a nép, remegve bölcsé”, — sőt az előbbi levél pillanatnyi tehetetlenségének érzése is: „Nem mindig ember, a ki sorsot intéz; — Gyakran a bölcs is eszköz, pusztá báb; S midőn lefáradt az erőtelen kéz, A végzet tengelye harsog tovább”. A vers végsoraiból mégis bizalom hangzik ki, a nemzet életerejébe és sorsába vetett hit. E három költemény nem csak Arany aggodalmait fejezi ki, hanem Deákét is, s az egész nemzet érzését: fájdalmát, elszánt kitűrését, törhetlen reményét.³⁷ Arany Deáknak halálakor (1876) is állított emléket; az Akadémia tőle kért ódát gyászünnepeére, de „a már akkor nagy beteg költő nem vállalván el a megbízást, 100 arany pályadíj tűzetett ki” — mondja pályanyertes ódájának jegyzetében Szász Károly.³⁸ Arany mégis áldozni kívánt Deák szellemének; költeménybe fogott *A jó öreg úrról*, mely egy remek hasonlattal Deák egész nagyságát csodálatos mélységgel fejezi ki.

A 61-iki országgyűlésre Szalonta Aranyt kívánja követének megválasztani. Tisza Kálmán maga keresi fel; földijének megemlékezése meghatja, mégis azt írja Rozványinak: 48 óta „öregbedett tapasztalásom és megtanultam, kiki a maga szerepében”³⁹ (61. márc. 3.). Az országgyűlés nem is hosszú életű; minthogy ragaszkodott a jogfolytonossághoz, feloszlatták (aug. 22.), s megint a nyílt erőszak következett.

Azt lehetett várni, hogy a politikai élet ébredése erősebb érdeklődést kelt az irodalom iránt, mely egy évtizeden át buzgón élesztgette a nemzeti érzést s pótolta szinte az egész közéletet. A Kisfaludy-Társaság föléledése biztató jel volt. Arany jó reménnyel indíthatta meg folyóiratát. A kiadó lelkes körlevéllel fordult a hazafiakhoz: „Arany János, a költő, a magyar nemzet ünnepeelt dalnoka, Pestre teendi

35 U. o. II. 307. l.

36 Kónyi, III. 10. l.

37 E költeményekben találkozik néhány szó, melyek — a mi nála nem ritka eset — leveleiben vagy egy-egy régebbi versben jegecültek ki. A *Rendületlenül*-ben „be-vérző honfiseb”: Széchenyi halálakor írja Csengerynek (60. ápr. 23.) „Gondolod, nem sírtam-e titkon, *belül vérző szívvel* vérkönyűket...” [AJÖM XVII, 392. (1154. sz.)] A *Magányban* gondolata, hogy a mártír-tetem „magát kiforrja”, megvan a *Névnapi gondolatok* 5-ik versszakában. Ugyanígy *A lejtőn* végsorának hasonlata egy évvel előbb egy levélben tűnik fel, Szászhoz, (56. máj. 7.): „úgy vagyok, mint ki ösmeretlen mély vízbe lából, minden lépést félve teszek”. [AJÖM XVI, 696. (796. sz.)]

38 *Kisebb költeményei*, II, köt.

39 [AJÖM XVII, 521. (1276. sz.)]

lakását! Általános örömkialtás fogadja a fővárosba való jövetelét! Vajha az összes nemzet kezét nyujtana, hogy most élő legünnepeltebb költőjét a haza szívében állandóan megtarthassa”. Lévy tartott ugyan „lapjaink jelen áradatától”, mégis bízott, mert „a te neved, ízlésed, szellemi értéked olyan-e, hogy aggódunk kelljen új vállalatod fölött épen mozgalmas napjaink jobbra fordulni indult viszonyai között?”⁴⁰ (60. szept. 2., kiadatlan). E remény azonban csalóka volt. A nemzet fásultsága elhatott e térre is. Kazinczy Gábor ez években panaszkolt: „Gyermekkoromban még, emlékezem, nem olvasó házaknál is *esemény* volt egy-egy *poétai* mű; leírta, tanulta mindenki ... kérдем, ki érdeklődik most?”⁴¹ Éppen a politikai közélet vont magára minden érdeklődést, utóbb pedig az új családás ernyedtsége s a gazdasági nyomorúság hangolta le a kedélyeket. B. Eötvös József a Kisfaludy-Társaság első újabb közülésén (1862. febr.) kénytelen volt megállapítani, hogy „nagy kötelességeink háttérbe szorítják a tisztán művészi és irodalmi érdekeket”; Greguss titkári jelentése is hangoztatta, hogy „a közfigyelem folytonosan és szinte kizárólag az ország ügyeire irányozva ... igazán alig lehet vala csodálni, ha nemzetünk végkép meg is feledkezett volna e szerény társaságról” — s az egész irodalomról.⁴²

Mindez Arany kedélyén is érezte hatását.

A lapot október elsején akarta megindítani,⁴³ évnegyed küszöbén, hanem az engedélyt csak szept. 10-én írta alá a rendőri főhatóság, Worafka.⁴⁴ E késedelem maga is kárral járt az előfizetésben.

A lap 1860. nov. 7-én indult meg. Címe: „*Szépirodalmi Figyelő*. Megjelenik minden szerdán. Előfizetés helyben házhoz hordva, vidéken postai szétküldéssel, félévre 5 ft., egész évre 10 ft.” Arany neve csak az utolsó oldalon, a legelső sorban van kitéve, mint „felelős szerkesztő és laptulajdonos”. Szerződés szerint Heckenast „a lap szellemi részének kiállítására 3000 forintot ad évenként (52 év), ezer példányon felül pedig mindeniktől öt forintot”. Biztatták, hogy ebből 1200 ft-ja megmaradhat. „Ezek kilátásaim. Jó része „földiekkal játszó égi tünemény” biz ennek, de már benne vagyok és evickélnem kell, ahogy tudok”.⁴⁵ Lévy is hamarosan rájön: „Lehetetlen, hogy a szépirodalmi vállalatok némi kárát ne vallják e rendkívüli és várandós izgalomnak”⁴⁶ (60. nov. 28., kiadatlan). Szegény szerkesztő is mindjárt írja Szásznak: „Az isten akárhová tette volna *most* ezt a constitutiót”.⁴⁷ (60. nov. 15.). Aranyé is panaszkolja öccsének: „Rosszabb időben alig jöhettünk volna fel, minden ember a politikával van elfoglalva, a szépirodalmi dolgokra ke-

40 [Uo., 440. (1188. sz.)]

41 Lévynek, 1864. febr., márc., *ItK*, 1931. 465. l.

42 *KisfTÉ ÚjF*, I. k.

43 Szásznak, 60. aug. 10. [*AJÖM* XVII, 430. (1181. sz.)]

44 Az engedély-okirat megvan.

45 Tompának, 1860. Mihálynap. *BpSz*, 71. köt. [*AJÖM* XVII, 449. (1198. sz.)]

46 [Uo. 476. (1226. sz.)]

47 [Uo. 467. (1216. sz.)]

vés a kilátás” (60. dec. 21.).⁴⁸ Hozzá még a szerződésben benne volt: „Ha az első év végével nem haladna 750-et az előfizetők száma, Heckenast lemondhat a kiadásról”.⁴⁹ (Tompának, 1861. aug. 25.) Ercseyt most nagyon elfoglalt atyja helyett Juliska tájékoztatja új helyzetükről. „... apámnak nagyon kevés reménye van, hogy sokra fölmelessen, mert ez ideig (60. nov. 16.) csak négyszáz s egynéhány az előfizető. Ezek a pesti urak váltig biztatják, hogy majd új év után jön több is ... Apámnak ez mind nem használ semmit, olyan sokat aggódik; nekünk kell vígasztalni, hogy ne csüggedjen; hiszen még alig két hónapja, hogy itt vagyunk, nem mehet minden a legjobban”.⁵⁰ Új év után csakugyan fölment az előfizetők száma 7–800-ra, de Arany tartott tőle, hogy „az első fél év múlva leapad felényire”.⁵¹

Megélhetésének másik forrása sem sok jóval biztatta. „A Kisfaludy-Társaság 800 frt. évi fizetést biztosított ugyan, de tőkéje oly csekély gyarapodást nyert még eddig, hogy az én 800 forintom csak úgy lenne meg, ha a tőkéből fizetné, s így is 5–6 év alatt az egész tőkét fölemészténé. Kívánhatom-e ezt?”⁵² A Társaság részint alapítókat gyűjtött, részint évdíjas pártoló tagokat; az igazgató szerkesztette a pártolók könyvtárát, s jövedelme ezzel állt volna arányban. „Tudniillik: minden ezertől négyszáz forint. Eddig van 113; kevés kilátást nyújt, hogy valami sok ezer legyen” — írja Juliska.⁵³ Arany maga is azt írja Tompának: „A lap s a Kisfaludy-Társaság pártolói egyaránt 7–800 közt állapotnak meg ... Az *alapítás* is oly gyéren ütött ki, hogy fixum fizetésemet is arcátlansággal vehetem fel”.⁵⁴ (Tompának, 61. febr. 23.) Csengery a theologiai intézettől biztatta némi mellékjövedelemmel, hihetően lecke-adásért (60. jan. 12.), de ez később szóba sem jött, időt sem tudott volna rá szakítani.

Volt hát része Pesten is munkában, kötelességben és gondban.

Feltűnő lehet, ha egy költő életrajzában ennyi szó esik a megélhetés gondjáról. Külföldön ebben a korban ez már nem gátja vagy zsarnoka az írói munkának. Nálunk az irodalom még nem adta meg művelőinek a mindennapi kenyeret, s az író kénytelen idejét és erejét hivatal igájába hajtani. Aranyt folyvást gyöttri ez a gond; szeretné biztosítani családját, s magának is módot szerezni aggodalmaktól menten költői munkáinak kiérlelésére.

Barátait még Nagy-Kőrösről felkérte a lap körül való munkálkodásra. Tompán ez időben már bú-kór vett erőt, szeme is meggyöngült,⁵⁵ leveleit másnak mondja

48 Ercsey Ernőné birtokában (kiadatlan).

49 [AJÖM XVII, 574. (1336. sz.)]

50 Ercsey könyvében, 146–47. l.

51 Tompának, 61. febr. 23. [AJÖM XVII, 515. (1270. sz.)] — Érdekes, hogy Sárosy *Albumá*-nak 57-ben 2000 előfizetője volt, — ha igaz. Abafi: *Sárosy Gyula. Figy.*, XI. 168. l.

52 Tompának, 61. aug. 25. [Uo., 573. (1336. sz.)]

53 Idézett levelében, Ercseynek.

54 [AJÖM XVII, 515. (1270. sz.)]

55 Levele, 75. május; és Váczy: *Tompa életrajza*, 218. l. [1875. májusi levelet az AJÖM nem tartalmaz. A dátum valószínűleg elírás. Váczy monográfiájának 218. oldalán részletet közöl Tompa

tollba, csak nevét írja alá; ily állapotban is neki lát és „gyötör” egy verset. (60. szept. 6. *A repkény.*) Gyulai „szívből szer”; „bár lehetne erőm oly nagy, mint vágyam neked szolgálni;”⁵⁶ de kétségei vannak: bírálatainak modora nem okoz-e kellemetlenséget a szerkesztőnek, mert ő felindulás nélkül képtelen írni (60. aug. 20.). Lévav készséggel ajánlja munkásságát, „a mennyire erőt bír venni erőtlenségén”;⁵⁷ (60. szept. 2., kiadatlan); de csak november végén küld – mint mondja – „egy ridiculus mus”-t; a megyei élet s a politikai izgalom egészen elfoglalja. Szász az egyetlen, aki tüstént kész a kézirattal, még augusztusban. (*A férfi*, költ., 2. szám.) Ő a legkészségesebb munkatárs; írja is róla Arany Gyulainak, hogy „Szász tartja benne a lelket”⁵⁸ (60. dec. 21.); Ő „akár miről ír néhány óra alatt cikket” (61. aug. 28.). „Salamon csak a színházra vállalkozott.”⁵⁹ (Gyulainak, 60. dec. 21.) Erdélyi bizonytalanul ígérget: „nem vagyok egészen magamé s nem lehetek az irodalomé”⁶⁰ (60. nov. 9., kiadatl.). Arany panasolja is Gyulainak: „Leveleim néhánytokhoz, a régi jók közül, kevés visszhangot költöttek ... a többség válasza is alig méltatott, vagy pusztá, határozatlan ígéretnél maradt”⁶¹ (61. aug. 28.). Az első számot csak úgy sikerült kiállítani, hogy kapóra jött Gyulai akadémiai beköszöntője Katonáról.⁶² A mellett a szerkesztő kezdett értekezést *Naiv eposzunk*-ról.

Nagyon magas célt tűzött maga elé. Szásznak jóelőre azt írta: „A képeskedést hagyom másnak; én a tartalmat akarnám legjobban állítani ki ... – inkább rövid cikket, sokat, sokfélét, mint egyhangú terjedelmest ... Szeretném, ha minden nálunk megjelenő szépirodalmi mű azonnal röviden be is mutattatnék. ... Ugyanez történnék a külföld jelesb termékeivel ... Ifjabb tehetségeknek is nyílik tér”⁶³ (60. aug. 27.). Ezeket ismétli az *Előrajz*, mely az első szám élén s külön is megjelent. A kritika szükségét hangoztatja, előbb rövid jellemzés útján, később, ha érdemes, tüzetes bírálattal; „... elméleti tájékozásoknak is helyt ad az esztetika körében”. – Ez által főleg a készülők s kezdő írókra szándéka hatni, hogy „elvégre kihatoljunk az öntudat nélküli naturalismusból. – Nem a régit az új ellenében, hanem az örök szépet az idő gyarlóságai ellenében, akarjuk képviselni”.

Ily célt kitűzni könnyebb, mint – a mások erejével – megvalósítani. Az első számba Tompa adott költeményt, beszélyt Jókai (*A kuruc világ után*), az Értesítőben két kisebb ismertetés a szerkesztőtől, tudósítás a Kisfaludy-Társaság és az Akadémia munkásságáról, a *Budapesti Szemle* füzeteiről, irodalmi és művészeti

Aranyak 1860. május közepén írt leveléből, amelyben az beszámol szembajáról. Uo., 394–395. (1155. sz.)

56 [Uo., 433. (1183. sz.)]

57 [Uo., 440. (1188. sz.)]

58 [Uo., 482. (1235. sz.)]

59 [Uo.]

60 [Uo., 460. (1208. sz.)]

61 [Uo., 576. (1337. sz.)]

62 Gyulainak, 61. aug. 28.

63 [AJÖM XVII, 435–436. (1184. sz.)]

hírek, végül új könyvek fölsorolása; mindez állandó rovat maradt. Költeményeket baráti körén kívül Mentovich, Dalmady, Tolnai Lajos, Balogh Zoltán, Bajza Jenő, Győry Vilmos, Thaly Kálmán küldenek időnként. A prózai részbe Jókai mellett Abonyi Lajos, P. Szathmáry Károly, Vadnay, Zilahy Károly, Balázs Sándor, Lauka, Vértesi Arnold dolgozott; a II. félévben s második évfolyamba Fejes István, Torok László, Szemere Miklós, Tóth Endre, Szász Béla, a második évben Kemény is. Valóban, az egész irodalom egyesült a szerkesztő körül. Bajt jóformán csak a bírálatok okoztak. Maga tisztán látja ezt. „Ha egyéb ellensége nem volna is e lapnak, már az, hogy fele kritika, fele szépirodalom, — veszekedett nehézségeket szül. Hogy bíráljam én azt kíméletlen keménységgel, kitől a jövő számra cikket, verset, novellát várok? Én elvileg nem vagyok ellene a keményhangú kritikának, de lapomban kivihetetlen. Azért elvül kelle tűznöm: az igazságtól, meggyőződés-től nem távozva, oly szelíden szólni, a hogy csak lehet”.⁶⁴ Ez azonban kivihetetlen volt. Meggátolta egyrészt az írók érzékenysége, mely a legenyhébb megjegyzést is nehezen tűri, másrészt a kritikusok hite saját csalhatatlanságukban. Mindjárt eleinte (5. és 6. szám) Szász Károly két számon keresztül ismertette Thaly *Kárpáti Küirt*-jét, méltánylással, de nem meglepedésére a fiatal költőnek; ez — a szerkesztő kérte ellenére — a megrótt hibák mentegetésével felel, s hogy szántsándékkal választott sokszor oly tárgyat, mely költői alakításra nem, de nemzeti izgatásra alkalmas. A szerkesztő ez álláspontot nem hagyhatta észrevétel nélkül. „A tant, mely e sorokban ki van mondva, nem szeretnők, ha elterjedne. A katona úgy szolgálja legjobban hazáját, ha megfelel a katonai célnak. Bizony a költő is — mint költő — úgy, ha a költői célt semminek alá nem rendeli”. Ez Arany kritikai álláspontja.⁶⁵ Máskor Vida *Nemzeti Koszorú*-ját ismertette Szász; túlzott dicséretét a szerkesztő négy hasábon át mérsékli, amiért aztán levélben engeszteli Szász Károlyt.⁶⁶ Ennyire kiterjedt a szerkesztő gondja és tapintata minden egyes cikkre.⁶⁷

A kritika körül csakhamar elvi vitatkozás fejlődött. B. Jósika Miklós *Regény és regényítészet* c. röpiratában oly kritikai lapot sürgetett, mely modor és pártosság dolgában kifogás alá ne essék. Gyulai állott ki a kritika védelmére, a szabad vélemény jogát vitatva, művekkel és személyekkel szemben, a közjó érdekében, egészen a kíméletlenségig. Korlátja nem lehet a társadalmi becsület és illem, leg-

64 Gyulainak, 61. aug. 28. [Uo., 577. (1337. sz.)]

65 Aranynak munkatársai cikkeihez fűzött jegyzeteit elvek szerint összeállította Várdai Béla: *Arany János kritikai álláspontja*. — Beöthy-émlékkönyv.

66 61. febr. 13. [AJÖM XVII, 508–510. (1265. sz.)]

67 Még költeményhez is csatolt megvilágító jegyzetet. Így midőn Gyulaitól *A tyúk és a farkasverem* meséjét adta ki, hozzáfűzte, hogy gyermek-költészetünk parlag mezején örömmel látja e mesét, minőt írni Puskin sem tartotta méltóságán alulinak. *SzépirodF*, 1860. 40. sz. [AJÖM XII, 288. (24. sz.)] Említi e mesét Merényi népmeséinek bírálatában, s egy másik állatmesét a szarka és gilicéről, melyet Gyulai utóbb szintén versbe foglalt. Együttal rámutat az igazságszolgáltatás hiányára az *Igazság és Hamisság* meséjének szintén Gyulai-féle feldolgozásában. [AJÖM XI, 339.]

följebb a magánviszonyok szentsége, s itt a határt a tapintat jelöli ki. Ez szabja meg a gúny és nevetségessé tétel mértékét is, melynek fegyveréről a kritika nem mondhat le, ha az a sértett erkölcsi érzés vagy józan ész boszúja. E részben a túlságos közérzékenység már cenzúrával ér föl. Védelmébe veszi a párthoz tartozást, ha meggyőződést és irányt jelent. E két cikk Gyulai kritikai elveinek alapos kifejtése, nemcsak védelme a kritikának, hanem természetrajza, törvénykönyve.

E fejtegetésre Szász szintén két cikket írt. Képtelenségnek tartja, hogy egy közönyben bármely elv árnyalati különbségek nélkül érvényesüljön. A művet marta-lékul engedi a bírálónak, de érzékeny modor dolgában, s az író személyéhez csak annyiban enged hozzáférközni, amennyiben a műhöz tartozik; tilt „többet venni bírálat alá, mint amennyi a kritikusként bírálat végett elébe adatott.”⁶⁸

Szász már előbb, Zalár-bírálatában megcsipkedte Gyulait azon cikksorozataért, mely még 55-ben jelent meg a *Budapesti Hirlap*-ban, hol *Toldi estéjé*-t is jellemezte, a Petőfieskedőket pedig keményen bírálta. — Gyulai nem bánta; „így legalább nem mondhatják, hogy a *Figyelő* néhány kritikus szövetsége egy csoport író ellen”.⁶⁹ Rögtön meg is írta válaszáat; „de miután te nem igen biztattál, — írja Arany-nak, 61. márc.16., — nehogy kellemetlenséget okozzak neked, nem küldöttem el.” Szász újabb cikkeit Arany szerette volna előre leküldeni Gyulainak, de nem volt rá idő, így csak értesítette róluk barátját, „Én polemiát nem akarok; de szeretném, hogy ez által ne elnémulásod, hanem élénkebb föllépted eszközölhetném”⁷⁰ (márc. 14. és ápr. 10.). Ezt Szásznak is megírta; szelidített is cikkeinek hangján, mibe Szász beleegyezett.⁷¹ Most Gyulai fog tollat, hiszen egész kritikusi felfogásáért kell helytállania; ha Arany mellőzné a választ, kész saját költségén is kiadni (ápr. 6.).⁷² Szásznak Zalár-bírálatából indul ki, megtámadt régebbi cikkeit védelmezi, két cikkben pedig álláspontját erősíti meg, végül a *Figyelő*-t sem hagyja megrovás nélkül, mert „mértékben és ítéletben nem ártana egy kissé több egység”, bár a szerkesztő több cikket „ellenvéleményét kifejező jegyzetekkel kísért, mert érezte, hogy lapjának iránya felett kötelesség őrködni”. E vitában a szerkesztő eddig nem nyilatkozott ugyan, de vagy ki kell jelentenie, hogy ezt nyílt kérdésnek hagyja, vagy végül megszólalnia, másképp Gyulai nem haboznék irodalmi jellemtelenséggel vádolni. Ezzel viszont Gyulai akarja Aranyt belevonni a vélemény-tusába. Szegény szerkesztő hiába békítgette magánlevelekben a birkózókat, Gyulainál Szász védelmére, ennél Gyulai kíméletére téve szót s igazságot osztva közöttük; midőn Szász Gyulainak már első cikkére felszisszent, Arany

68 Arany Szász cikkének egy pontjára is tett megjegyzést, *SzépirodF*, 1861. 21. sz. 323. l. [AJÖM XII, 282–283. (12. sz.)]

69 Arany-nak, 61. jan. 15., kiadatlan. [AJÖM XVII, 491. (1247. sz.)]

70 [Uo., 529. (1288. sz.); 545. (1301. sz.)]

71 Arany levele Szászhoz, 61. márc. 14. [Uo., 530. (1289. sz.)], Szász válasza márc. 15. [Uo., 531–532. (1290. sz.)]

72 [Uo., 544. (1300. sz.)]

melléje állott abban, hogy a kritikának nem szükség éles hangon szólnia.⁷³ Előbb magánlevélben menti Gyulai előtt szerkesztői nehéz helyzetét (aug. 28.),⁷⁴ aztán megírja *Visszatekintés* cikkét. Túlzásnak tartja Gyulai véleményét, hogy a szerkesztő „minden vitánál örökös beavatkozó legyen a más beszédébe”, vagy „miután végighallgatta munkatársát, ... nekifordul egy páncélos, paizsos cikkel”, tulajdon véleményét emelve ítélte. Azáltal, hogy a cikket kiadta s vitatni hagyta, „elégge mutatja, hogy a kérdés *nyílt*; azáltal, hogy hallgat, pedig azt, hogy ő nem bírja, vagy nem látja még idejét, bezárni”.

Arany ezzel röviden és világosan jelölte meg szerkesztői álláspontját,⁷⁵ de a vitatkozás gordiusi csomóját az ő tolla sem bírta kettévágni. Mintha az írók a politikai szabadság hiányát irodalmi téren akarnák kipótolni, olyan hevesek. Gyulai nem hagyhatta szó nélkül Arany megjegyzéseit s két számon át ír *Egy pár jegyzetet a Visszatekintés*-re. Elismeri, hogy „a szerkesztő nem lehet örökös beavatkozó, ki ütleggel fizeti dolgozótársait”, s hogy a szerkesztés nehéz, mert írók s kritikusok közt nincsenek határozott csoportok, ide is, oda is dolgoznak, a lapok pedig oly közönyösek a könyvek iránt, mint maga a közönség. Tudja, hogy a *Figyelő* jeles lap, s heterogén elemek közt tapintatosan megtartja színezetét. Most is átlátja a szerkesztő igazságát, hogy hallgatása nyílt kérdésnek hagyja az ügyet; csak hogy szerinte itt a vita a kritika jogáról foly, ezt bajos kérdésnek hagyni, kivált midőn irodalmi lapjaink öt-tíz évig élni tudnak határozott irány nélkül. Átlátja, hogy oly lap ellenében polemizál, melynek inkább mellette akarna küzdeni, mint ellene, mert „egyedül vannak vezérelvei, eszményei, hite”.

A polemia tovább is szétágazott. Közben egy bírálóat jelent meg a *Figyelő*-ben, Wohl Janka verseiről, szembefordulva Szásszal, ki az író és műve közt válopert indított, s talán itt sem venné tekintetbe a szerző nővoltát és fiatal korát. Még be sem volt fejezve a bírálóat, Szász már is mérsékelte elméletének túlzásait (40. sz.). A bíráló, Salamon Ferenc, vizsgálni kezdte a kérdést, külön tanulmányban, *Az ember és író* címen (42., 43. sz.), Gyulaihoz szegődve, mert szerinte az író oly hasonló művéhez, mint két tárgy csak lehet; Szász pedig elvonná az elemzés alól a lélektani részt: az érzelmek mélységét, az eszméket, a vérmérsékletet; vizsgálható így mindössze az összhang, a megtestesítés és kifejezés szempontja. Arany ehhez is jegyzetet fűz; maga is e nézetet vallja, hogy „a művészetit nem kell csupán az executióra szorítani. A fogantás⁷⁶ körüli vizsgálat mélyen belenyúl a lélekbe, de azért nem esik kívül a művészeti szempont határain.” Szemere Miklós is hoz-

73 30. szám, 478. l. [AJÖM XII, 285–286. (18. sz.)]

74 [AJÖM XVII, 575–578. (1337. sz.)]

75 Thaly Kálmánnal szemben is, ki egy régi vers szerzőjében Balassit sejtette s abból, hogy Arany erre nem tett megjegyzést, egyetértését olvasta ki, megjegyezte: „A szerkesztői felelősség nem terjed annyira, hogy a lapba írók minden hipotézisét is magáévá tegye az által, ha nem kíséri jegyzetekkel.” (Ko, 1864, II. 8. sz.)

76 E szó mellé saját lappéldányában odáírja, hogy az ő szava.

zászolt a kérdéshez, nyílt levélben (51., 52. sz.), Szász mellé állva, mert írójára következtetve a műből, úgy járhatunk, mint Kotzebue embere, ki a koponya-tan szerint fogadta cselédeit s folyvást pórul járt. A vitába beleakaszkodott Brassai is, kinek egy szavától Mentovich érezte sértve magát; mind újra szót kértek, s vitájok a második év felén is végighúzódott. Szemere végül 84 lapra terjedő cikket küldött, melyet Arany nem közölhetett; kiadta hát maga.⁷⁷ Arany aztán fogta magát, a röpiratból lenyomatta mindazon helyeket, melyeket ő ki akart volna hagyni a szerzővel;⁷⁸ e miatt Szemere egy időre elhidegült Aranytól.⁷⁹

Egy másik cikksorozat is keresztül húzódott jóformán az egész évfolyamon; ez a közbeszédben elharapózott hibákat ostorozta. A nyelv védelme, tisztogatója olyan fontos a szerkesztőnek, mint a műízlés. A *Visszatekintés* csupán kis részben szól a kritikáról folyó vitának, hat nagy fejezete nyelvi és grammatikai kérdéseket szellőztet. Márciusban ugyanis Brassai a fordításokról kezdett cikksorozatot; nálunk ez kiválókép fontos, kevés műfajban lévén hazai példánk, már pedig ez fejlesztené az ízlést, ítéletet, íróét s bírálóét, sőt a közönségét is. Brassai jobb fordításokat sürget, melyek a gondolat és stíl hűsége mellett a nemzeti nyelv szellemében szólnának. Kipécéz hibás szavakat (egyeseeknek a szerkesztő jegyzetben védelmőkre kél), a szenvedő igealakot, kikél a miszerint és miként divata, a személyes névmások (ő) fölösleges használata ellen, kárhoztatja az igekötők ismétlése helyett válaszul adott igen-t. Arany védelmébe vesz néhány szót és szóhasználatot, a szókötés változatos fordulatait; tovább viszi Brassai megrovásait, „a szavak teste”, a „betű-changeirozás” helyett a mondatot, syntaxist nézi s a nyelv szellemét; védi a költői nyelv szabadságait a nyelvtan vastörvényeivel szemben, elnézne bizonyos „költői helyesírást” is a jó hangzat fejében (így a *mégy-sz*, *néz-sz* féle alakok, a *vala* imperfectum mellőzését), védelmezi a szóösszetételt, mely tömörséget ad; magyarázza az *ő* és *az*, a *de* és *hanem* különbségét. Mindezt nemcsak az élő beszéd, hanem a logica és a nyelv széptani oldala szempontjából is tekinti; „a 20–30 évi zagyva táp által megrontott” nyelvtől az ép nyelvérzékre apellál. Brassai utóbb folytatta fejtegetéseit, magasb szempontból; Humboldt-tal szemben, hogy két nyelv szavai közt a teljes egyértelműség lehetetlen, Kazinczy tépelődését idézi: az energiát áldozni-e fel, vagy az idiotismust? az előbbinek kedvéért élt annyiszor idegen szóval. Brassai az idegen szónak magyar visszaadását követeli, mi helyenként más-más árnyalatú szóval sikerülhet, ha a fordító a szó helyett a mondatot nézi.

E vitatkozások kétségkívül tanulságosak és hasznosak voltak, de Aranynak nem volt ínyére az örökös polemia. „Így csináljuk mi *ritka* közönségünk mulattatására

77 Arany Tompának 62. júl. 28. [*AJÖM* XVIII, 91. (1458. sz.)], szept. 24. [Uo., 131–132. (1491. sz.)] Levélváltása Szemerével jún. 25. [Uo., 66–71. (1445. sz.)] és 29. [Uo. 71–74. (1446. sz.)]

78 1862. okt. 16-i szám.

79 Arany Tompának, 63. dec. 13. [*AJÖM* XVIII, 385. (1749. sz.)]

azt a tréfát, hogy míg annyi minden egyébről lehetne írni s beszélni, egymás szavaiban rágódunk. Kritika kellene s írunk a kritikáról.”⁸⁰ (Szásznak, 61. aug. 22.)

Tapintata s örökös békítgetése mellett is nem csupán Szemere neheztelt meg, hanem egy ízben Tompa is. A *Figyelő*-ben két névtelen közlemény (*Irányok* és *Némi párhuzam*) irodalmunk egyhangú dal-özönét gáncsolta. Mindkettőt Arany írta. Tompa magát is e tömegbe érezte degradálva, fitymálónak találta a hangot, ócsárlónak a tartalmat (62. júl. 25.).⁸¹ Arany védelmezte a cikket, de úgy, hogy ki lehetett érteni szerzőségét (júl. 28., szept. 13.).⁸² Később Tompa újra felolvastatta magának, s kezdett rájönni, hogy „sok igazat mond”.⁸³ (Aug. 10.) Arany azonban nem folytatta cikkei közlését, bár egy harmadik már szinte készen volt.

Olyan író is akadt, aki őt — nem is általa írt — bírálóért párbajra akarta hívni.⁸⁴ Minthogy senkit sem akart megbántani, sok ideje telt békéltetéssel. Erre értette Kazinczy Gábor, mikor azt írta Lévainak: „Szegény Aranyt a jóság fogja felemészteni.” (63. dec.)⁸⁵

Általában sok panasza volt a lapra és a szerkesztésre. „A szépirodalmi írók tompa hallgatással, vagy némelyik tán kárörömmel, várták: no lássuk, mi fog történni, milyen lesz az a minta-lap?”⁸⁶ (Gyulainak, 61. aug. 28.). „Senki sem akar nekem írni... Beszélyírót nem kapok, még fiatal sem.”⁸⁷ (Gyulainak, 60. dec. 21.) „Nagy baj nekem az írók nem léte. Nagy baj, hogy a létező erőket sem lehet concentrálni egy laphoz”.⁸⁸ (Tompának, 62. jún. 20.) „... A legnagyobb lelki aggodalmak közt (zúgó fejjel) írnom kell mindent ... Majd főcikket, majd kritikát, majd — segédforrások nélkül, mert nyomorú cassám nem engedi — külirodalmat. A vers is rám nézne ... — novellát magam fordítok !!! szóval le a napi hírekig és correcturáig mindent kell csinálnom.” (Gyulaihoz, 61. aug. 28. és Tompához aug. 25.)⁸⁹ Pedig többnyire kedve ellen írt cikkeket; nem szerette „fahangú” prózáját.⁹⁰ A correcturáról Szemerének is írja: „... én magam vagyok, ki azzal hetenként két félnapot vesztek. Majd megvakulok belé... (rendesen éjjel kell csinálni)”⁹¹ (62. jún. 29.) Midőn a *Koszorú* megszűnését jelenti be, búcsú-cikkében felemlíti: „A *Koszorú*-ban ritkán

80 [AJÖM XVII, 569. (1332. sz.)]

81 [AJÖM XVIII, 88. (1456. sz.)]

82 [Uo., 91. (1458. sz.); 120–121. (1479. sz.)]

83 [Uo., 110. (1467. sz.)]

84 Ercsey, 148. 1. Sz... J. író említi. Székely József lehet, ő írt a *Magyar balladák könyvé*-nek bírálólatára (1861. 21. sz.) pár éles sort, amelyeket Arany a *Figyelő*-ben — mintegy büntetésül — közreadott. (23. sz.)

85 *ItK*, 1931. 458 l.

86 [AJÖM XVII, 576. (1337. sz.)]

87 [Uo., 482. (1235. sz.)]

88 [AJÖM XVIII, 63. (1442. sz.)]

89 [AJÖM XVII, 576. (1337. sz.); uo., 574. (1336. sz.)]

90 Salamon Ferencnek, 57. nov. 20. [Uo., 117. (949. sz.)]

91 [AJÖM XVIII, 73. (1446. sz.)]

jelent meg kézirat háromszori szerkesztői olvasás nélkül (olvasás, javítás, nyomdai revisio)“... Jókainál tréfás versekkel sürgeti az ígért beszélyeket, Szászt azzal nógatja: „Mingyárt, mingyárt kikopom a kéziratból — igazi hű-hó ez. Majd vers nincs, majd a novella fogy meg; de különösen a bírálatok, könyvismertetések rovata kínoz. Erre nincs ember. Az aggodás miatt nem tudok gondolkozni — mert magam nem bírok vele”⁹² (60. dec.). Az első évfolyamba öt nagy értekezést s tizennégy bírálatot írt „... van vagy száz ív kéziratom, a mit mind a *Figyelő* ett meg, kit névvel, kit anélkül”⁹³ (Tompának, 62. jún. 20.). Ezek nagy része a *Vegyes* rovat irodalmi hírei s új könyvek címjegyzéke; ezeket is maga volt kénytelen írni. A hatóságtól is tartani kellett. Halmágyi Sándor előzetes bírálatra küldi meg egy félig kész elbeszélését s Arany a „subiectiv gyávaság” föltevése ellen védekezve, kénytelen azt válaszolni, hogy „a kibékülés eme csókos napjaiban, vagy a novella némelyik helye világra nem, — vagy a szerkesztő sötétre kerül”; nem is jelent meg.⁹⁴ Tompának *Sirboltban* c. költeményére is azt írja: „Csak le ne foglalják a *haza* szóért. Mert most olyan világ van itt”⁹⁵ (62. jún. 20.) Máskor az adókiivető hivatal a hirdetések bemutatását követeli; Arany ráírja a parancs hátlapjára: „Válaszoltam, hogy se nem voltak, se nem vannak, se nem lesznek hirdetések.” Nem csoda, ha arra gondol: „Talán — sőt annyi mint bizonyos — októberben megszűnik lapom ... mi lesz utána, nem tudom.”⁹⁶ (Gyulainak, 61. aug. 28.)

Erre nem került sor, sőt a második évben javult a helyzet. Mintha könnyebben jutna kézirathoz, maga kevesebb ismertető és bíráló cikket kénytelen írni: az első félévben mindössze kettőt; a másodikban egy nagyobb cikk van tőle. Az is könnyít rajta, hogy Gyulai Pestre költözik és segítségére van.

Gyulai 58-ban megházasodott, Petőfiné hűgát, Szendrey Marit vette el; Arany-nak megvallotta,⁹⁷ hogy „a belküzdelmek egész éveit élte át”. „Szegénységem, csekély kilátásom a jövőre és Petőfiné példája talán elég ok lett volna arra, hogy visszariadjak, Én, a ki megtanultam a lemondást, talán e szenvedélyt is le tudtam volna győzni, s tán le is győzőm, ha legdémonibb kételyek után is meg nem győződöm, hogy e lány épen hozzám való.” Őt rajzolja nemcsak költeményeiben, hanem a *Nők a tükör előtt* c. beszélyfüzér végén is, mely szintén lyrai vallomás. „A mennyivel rosszabb költő vagyok Petőfinél, az atya annyival engedékenyebb volt irántam.” Tanárságot vállalt Kolozsvártt és szeptemberben megesküdtek. Az iskola és a családi élet, neje, fia betegsége elvonták az irodalomtól; gróf Mikó Imre

92 [AJÖM XVII, 473. (1223. sz.)]

93 [AJÖM XVIII, 63. (1442. sz.)]

94 Mint a kiadatlan levelekből látni, a beszély címe *Elv és előítélet* volt. „Az egész beszély célja: agitatio. Csakhogy becsületes agitatio, arra, hogy a nemzeti vagyont ne fecséreljük és ne játszszuk idegen kézre” — írta a szerző Aranynak, 1862. dec. 7. [Uo., 226. (1582. sz.)]

95 [Uo., 62. (1442. sz.)]

96 [AJÖM XVII, 577. (1337. sz.)]

97 Pest, 58. ápr. 19., kiadatlan. [Az AJÖM-ben a levél április 9-i keltezésű. Uo., 177. (994. sz.)]

sokat elvett idejéből irodalmi terveihez; segített Krizának a *Vadrózsák* sajtó alá rendezésében, az iskola könyvtárát is rendbehozta. Eleinte nem sokat írhatott Aranynek, inkább a Kolozsvártt lakó néhány írótt buzdította. Azonban vonzotta a pesti irodalmi élet. Arany szerette volna felhozni. Ő rá gondol az írói segély-egylet szervezkedésekor, melynek alapszabályain ő is dolgozott.⁹⁸ „Ugy-e elvállalnád a titkárságot, illő fizetés mellett?”⁹⁹ (61. márc. 14.) „Én öt-hatszáz forintnyi fizetésre is örömet fölmennék”¹⁰⁰ — válaszolja Gyulai (61. márc. 28.). Biztatja barátját: „...ne ijedj meg előre, hogy Pesten is így fogom viselni magamat. Tudok én írni, ha akarok, ha mindjárt rosszat is, a többi a te gondod.”¹⁰¹ (62. márc 7.) Novemberben megalakult az egylet, 62 nyarán Gyulai felköltözött.¹⁰² Nemcsak Arany várta; Juliska is örömmel újságolta körösi barátnőjének: „ösmered mind Gyulait, mind Marikát, hogy fölfoghasd az én méltó öröömöt. Lakásuk Gyulainé apjának házában lesz, s a tavasszal Csengeryék is odamennek.” S mikor feljönnek: „... a kedves, szép kis Gyulainé köztünk van végre-valahára. Épen olyan, mint volt, az a mindenki szeretetét megnyerő, s mindenkit lebűvölő teremtes. Fölösleges mondani, hogy gyakran, nagyon gyakran vagyunk együtt.”¹⁰³ Szó van róla, hogy Aranyék is a Szendrey-házba költöznek.¹⁰⁴ Egy időre Arany rá is bízta Gyulaira a szerkesztést, csak azt várta meg, míg „belé okik” s Izsó elkészül az ő mellszobrával, melyet három hétig mintázott; augusztus elején aztán elment Szliácsra, Balassa orvosi tanácsára, ki „Eötvös kértére, magától”¹⁰⁵ kereste föl (Tompának, 62. júl. 28.) Útját azért is halasztotta, mert „a lap úgy áll, hogy nem tudom, melyik órán mond fel a kiadó: s *akkor* egy az, hogy költeni való pénzem sincs a fürdőre, más pedig, hogy időm sincs, mert azon kell iparkodnom, hogy valami forrást nyissak további existenciámra.”¹⁰⁶ (U. o.) Ez a gond kísérte pihenőjére. Családja ezt az időt Szalontán töltötte.¹⁰⁷

Szliácson jól tölti idejét. „Fekvése igen gyönyörű, ez igazán a *zöld!* Domb oldalán fekszik, keleti oldalán erdős park, utak, sétányok, délre is, nyugatra völgy, azon túl hegyek, északra is kéklő hegyek a Garan kies völgyén túl.” Berecz Károly tanácsára a Belvedere épületben lakott, emeleten. „Szeglet szobám van, melyből északra és nyugatra az egész Garan-völgyet, sok apró falut a völgyben s túl a Zólyomi kék hegyeket láthatom.” „Dolgozni csendes helyem volna e szerint” — írja

98 Megvan a nyomtatott tervezet, Arany sok mellé írt javaslatával.

99 [AJÖM XVII, 529. (1288. sz.)]

100 [Uo., 537. (1294. sz.)]

101 [AJÖM XVIII, 40. (1416. sz.)]

102 Arany Tompának, 62. júl. 28.: „Gyulai ezen hó elején költözött Pestre”. [Uo., 89. (1458. sz.)]

103 Széchy cikkében, *BpSz*, 61. köt. 254., 257. l.

104 U. o.

105 [AJÖM XVIII, 89. (1458. sz.)]

106 [Uo., 90.]

107 Arany szliácsi levelei feleségéhez oda vannak címezve. Ő maga családi leveleiből kitetszően aug. 7-től szept. 10-ig volt távol.

feleségének. Eleinte hűvös idő járt; „a vékony *fa-falú* (ámbár *tapaczéros*) szobában is csak 13 fok, a mi bizony kevés”. Leírja a fürdő bugyot vető vizét, hol a medence fölül „zászlóforma legyezővel háritgatják a szénsavany gázt”. „Reggel 6-kor már fenn vagyok; 7-ig elvégzem a vízivást, sétával; nyakamba kerítem a zöld köpönyeget s szaladok hegyen-völgyön fel és le. Héttől 8-ig kiadja az idő a reggelizést meg a fürdőt, azután még egyszer befutom a hegyeket.” Ebéd után olvasgat. „Laci Terentiusát szerencsére elhoztam, abból olvasok egy pár jelenést, úgy hogy ez a hat vígjáték, meg egy kevés hirlap, tökéletesen elég olvasmány lesz”.¹⁰⁸ A *Testvérek*-ből le is fordít pár sort.

Augusztus 7-től szeptember 11-ig időzött Szliácson. Akkor a *Figyelő* gondja haza hívja, „hogyan meglássam, mi lesz, hogy lesz, ha majd sehogyse lesz?”¹⁰⁹ (Feleségének, aug. 28.)

A fürdőzésnek egyelőre nem sok sikerét látta. „Hasznát még csak ezután fogom érezni. Most gyengébb vagyok, mint azelőtt. Üres, kimerült, fáradt vagyok”¹¹⁰ (Tompának, 62. szept. 13.), Később csakugyan javult egészsége.¹¹¹ De csakhamar új aggodalom gyötörte Laci miatt, ki typhusba esett s lassan lábadozott.¹¹²

Gond nehezült rá a *Figyelő* felől is. Gyulai segítségétől azt várta, hogy némi szabad időhöz jut, költői munkához láthat. De még a lap fennmaradása is kétségesé vált. „... *kegyelem* tartja, Heckenast *kegyelme*”¹¹³ — írja már tavasszal (Tompának, jún. 20.) „Arról kellene gondoskodnom, hogy a lap bármi *név* alatt s tartalommal, tovább is *megéljen*, mert nála nélkül én sem tudom, hogyan élek meg itt.” El van szánva „kifordítani a *Figyelő* subáját”. (U. o.) Ez jár eszében Szliácson is. „... vagy át kell alakítanom, — vagy megszűnik. 400 előfizetővel nem megy”.¹¹⁴ (U. a., szept. 24.)

Kritikai folyóiratnak sohasem volt nálunk kelete. Kevés volt a kritikát-álló író, a nagyközönséget pedig a könyvek sem érdekelték valami nagyon, nemhogy a bírálatok. Bajza kritikusként született, mégis el-elment kedve a szerkesztéstől, midőn a *Kritikai lapok* szókimondásáért saját munkatársai is hibáztatták. A Kisfaludy-Társaság *Szépirodalmi Szemlé*-je mindössze egy esztendeig élt. A *Figyelő*-ben pedig túlnyomó volt a kritika, még hozzá a hosszú, részletező bírálat. Szász Károly őszintén megírta, mikor *Az ember tragédiájá*-t nyolc számon keresztül ismertette: „... magam is megúntam már, képelem más! Idő kell, míg

108 Levelei feleségéhez, 1862. aug. 13., aug. 18., kiadatlanok. [AJÖM XVIII, 113–114. (1469. sz.)]

109 [A levél az AJÖM-ben nem található.]

110 [AJÖM XVIII, 121. (1479. sz.)]

111 Juliska írta Kőrösre, Széchy cikkében, BpSz, 61. köt. 258. l.

112 „Laci nehezen épül a typhus után... ma kilenced napja, hogy nincs láza.” (Tompához, 62. nov. 16. írt leveléből kiadatlan részlet; u. ahhoz, okt. 21., kiadatlan.) [AJÖM XVIII, 200. (1556. sz.); uo., 148. (1504. sz.)]

113 [Uo., 62. (1442. sz.)]

114 [Uo., 131. (1491. sz.)]

nyolc heti ily vexát kihever a publicum”.¹¹⁵ (62. ápr. 2., kiadatlan.) Hiába voltak a szerkesztő finom aesthetikai fejtegetései, Salamon drámabírálatai; a terebélyes polémiák, a nyelvészeti fejtegetések, a hosszú időre megszakított cikkek nem érdekelték a közönséget. Arany maga is „szaklap”-nak nevezte, mikor megszüntét 62. okt. 30-án az utolsó számban bejelentette.

Tisztában volt vele, hogy „*publikum csődítőbb* alakban”¹¹⁶ kellene újra éleszteni (Tompához, jún. 20.). „A mulattató részt szaporítanom, a kritikát korlátoznom kellene. Centrálíroknom minden szépirodalmi erőt, vagy a javát legalább. Dísze-sebb, bővebb tartalmú lapot adnom. Nevét is változtatnom”.¹¹⁷ (Tompának, 62. szept. 24.)

Most egyszerre a jóbarátok is előállnak gáncsaikkal és tanácsaikkal. Tompa azt javallja: „Semmi vagy igen kevés kritika. — Legyen kijelentve, hogy a lap szépirodalmi lap lesz, különösen hogy *nőolvasmány* is. — A mostani címet el kell vetni és a leendő egy szóból álljon. Bizony jó lenne egy-két képecskét is adni”¹¹⁸ (62. okt. 1.). Léway is elmondja kifogásait. „A *Figyelő* igen *suta* és a *kietlenségig* egyszerű volt. — Tapogatódnunk kell az után is, ami a nőknek tetszik”¹¹⁹ (63. jan. 9., kiadatlan).

Arany minden tanácsot megfogad. Az utolsó számokban azt hirdeti, hogy a második évfolyam október végével letelvén, a lap újévvel „változott címmel, megbővítve, érdekesebb s értékesebb tartalommal” jelenik meg, oly „szépirodalmi s általános műveltség terjesztő lappá” alakítva, mely „a nagyobb közönségnek, kivált a női olvasóknak is több, változatosb, érdekesebb! olvasmányt nyújtson”. Előbb *Szépirodalmi Koszorú* címen folyamodik engedélyért, aztán elhagyja a régre emlékeztető jelzőt s az egyszavas *Koszorú*-nál marad.¹²⁰ A terjedelmet megnöveli, számonként félívvvel. Előfizetési felhívása képeket is ígér. „... hogy e részben se maradjak hátra, mihelyt az előfizetők száma eléggé biztosít, hogy bukás veszélye nélkül tehetem, azonnal megindítok egy ‚Magyar költők arcképcsarnokát’ önálló mellékletekben. Eleinte legalább kéthavonként, nagyobb pártolás esetében sűrűbben is.” Az írókat azzal szándékozik magához vonni, hogy ezer előfizetón felül „tantième gyanánt szintén az írók közt osztanám fel a jövedelmet, még utólagosan is”.¹²¹ (Tompának, 62. szept. 24.) Előfizetési felhívása is hangoztatja, hogy minden munkát díjazni fog, kivéve oly kezdőket, „kiket csupán művek kiadása által is elégnek tart buzdítani”. Az írókhoz „Tisztelt

115 [Uo., 48. (1425. sz.)]

116 [Uo., 62. (1442. sz.)]

117 [Uo., 131. (1491. sz.)]

118 [Uo., 135. (1494. sz.)]

119 [Uo., 254. (1609. sz.)]

120 Worafka engedélyei, 62. okt. 9. és nov. 8.

121 [AJÖM XVIII, 132. (1491. sz.)]

írótlár!” megszólítással külön nyomtatott levél megy,¹²² némi panasszal, hogy a *Figyelő*-t nem karolták fel, s némi mentegetődzéssel, amiért „nagyobb tért kelle engedni a tudományos és bírálati résznek, mint eleinte szándéka volt.” „Méltányos és igazságos kulcsot állapítottam meg az írók díjazására nézve, mely a szerint növekedik, a mint a közönség pártolása lapom felé fordul.” Ez új gondolat volt. „Az alap-díj eredeti prózai munkáért ívenként 40 ft., könnyebb munkánál, minő a fordítás, átdolgozás 20 ft; vers-költeményért, a darab jóságát (némileg terjedelmét is) tekintve: 20, 15, 10 ft; fordításoknál: 15, 10, 5 ft.” (Most saját zsebéből nagyobb díjat ad, mint a *Figyelő* tehette, hol egy ív után 30 ft. járt.)¹²³ Régi munkatársai mellett sok új író is felszólít, valamennyi jobb tollforgatót,¹²⁴ a külföldön élő Jósika Miklóst is; az öreg Fáy Andrást maga keresi föl,¹²⁵ „Az írói válaszok minden jóval biztatnak”.¹²⁶ (Tompának, 62. nov. 16.)

Előbb természetesen kiadó után lát, de nem akad vállalkozó. Heckenast nyáron még ígerte, hogy két hó multán módosítva felújítja a lapot; szeptemberben azonban kijelenti, hogy több áldozatot nem vállal.¹²⁷ Kénytelen rászánni magát, hogy saját kockázatára indítsa meg lapját. 1862. okt. 21. így ír Tompának: „Most, édes barátom, körömrre kell állani, mind a tízre. *Kiadója* vagyok lapomnak. Ha megbukom — én bukom, pedig tudod, nem igen van miből.” Névsort kér tőle „azon t. honfiak és honleányokról, kikről felteszed, hogy gyűjtenének (vagy legalább előfizetnének) lapomra.”¹²⁸ Tompa küldi is a névsort, társaságban is biztatja

122 E felhívást közölte Kristóf György, — a *Pásztortűz*-ben, 1930. ápr. 6. szám.

123 Lévaának, 61. okt. 27., kiadatlan. [*AJÖM* XVII, 599. (1358. sz.)]

124 A felszólításra (Aranyinak a M. T. Akadémiában őrzött levelezése szerint) a következők ígérték közremunkálásukat: Jósika Miklós, P. Szathmáry Károly, Mentovich, Losonczy László, Szilády Áron, Degré Alajos, Jámbor Pál, Bajza Jenő, Nagy Péter, Dux Adolf, Gáspár János, Thaly K., Szilágyi Sándor, Medgyes Lajos, Kecskeméthy Aurél, Szokoly Viktor, Vida József, Csaplár Benedek, b. Podmaniczky Frigyes, Nagy József, Pesti Frigyes, Tóth Endre, Tóth Kálmán, Gyóry Vilmos, Lázár Kálmán, Egressy Gábor, Vadnay Károly, Ormós Zsigmond, Remellay Gusztáv, Illésy György, Fábíán István, Balogh Tihamér, Wohl Janka, Télyf János, Kerkapoly Károly, Kovács Pál, Szabó Sámuel (Károly fia), Halmágyi Sándor, Révész Imre, Bolnai (Bethlen) Miklós, Imre Sándor, Balogh Zoltán, Dózsa Dániel. Kívülök a fiatalok közül írtak a lapba: Vértesy Arnold, Toldy István, Torkos László, Jánosi Gusztáv, Zsutai, Hiador, Komócsy, Dalmady, Csukássy, Balázs Sándor, Kazár Emil. A szerkesztő tehát elérte azt a vágyát: „Oda szeretném emelni (a lapot), hogy az ifjú nemzedékben becsvágy gerjedne, hogy nevét lapomban nyomtatva lássa.” (Szásznek, 60. aug. 27.) [*AJÖM* XVII, 436. (1184. sz.)]

125 Fáy levele 63. máj. 20., kiadatlan. [*AJÖM* XVIII, 313–314. (1667. sz.)]

126 [Uo., 199. (1556. sz.)]

127 Pilis-Maróthról, nyaralójából írja, szept. 21. Tanácstalanul áll „vor der apatischen Theilnamslosigkeit des Publicums, als vor der krankhaft aufflackernden Concurrenz.” Szerinte nagyobb érdeklődést csak az biztosíthatna, ha Arany maga lépne fel a lap kiadója gyanánt. Ha erre nem szánná el magát, szeretné közreműködését egy időszakai vállalat számára biztosítani, évi 1500 ft. fizetéssel. (A *Koszorú* iratai közt; kiadatlan.) [Uo., 128. (1487. sz.); az *AJÖM*-ben a levél keltezése szept. 20.]

128 [Uo., 148. (1504. sz.)]

az embereket (62. okt. 1.);¹²⁹ Lévay is küld 50, Szemere Miklós 23 nevet.¹³⁰ A hű Szilágyi István is buzgólkodik.¹³¹ „A sajtó emberül megtette a magáét”.¹³² Az előfizető-szerzésnek azonban még kézi munkája is mind a szerkesztőre hárul. „Az egész mult hetet programm-hajtogatással, csirizeléssel, czimezéssel töltém. Már vagy ezerkétszáz röppent szét a hazában: s már szállingóznak is az előfizetések hirmondó fecskéi”.¹³³ Az első félévre – váraozáson felül – 1545 előfizetőt jegyezhet fel számadása, miről Juliska is örömmel ad hírt Szalontára.¹³⁴

1863. január 4-én jelenik meg az első szám. Élén gróf Mikó Imre ajánló sorai forgatják a *Koszorú* elnevezést írói koszorúra, ismeretek és műveltség koszorújára, s az olvasókéra, kiknek „a nemzet koszorúsa nyújtja e *koszorút*”,¹³⁵ A szerkesztő pár szóban mérsékli a dicséretet, s menti az egyszerű külsőt, „mely erős ok, hogy minden figyelem a bensőre irányuljon”.¹³⁶ E mellett *Irodalmi hitvallásunk* címmel vizsgálni kezdte irodalmunk fogyatkozásait, elsősorban erkölcsi szempontból, az irodalmi méltóság és morál hanyatlását, midőn az írói ambitio *emberi* hiúsággá változik, vagy éppen anyagiakra néz. A művészeti oldal vizsgálatával, bár belefogott, adós maradt. Verset Tompától kért „egy hatalmas”-at; *Ikarus*-t küldte; nem bánna, ha Garibaldira értik, kitől sok győzelem után 62 nyarán elfordult a szerencse; „tudod, a publicum nagy garibaldista”.¹³⁷ (62. dec. 3., kiadatlan.) Eötvös József *Gondolatok*-at közöl, beszélyt Gyulai adott (*Nők a tükkör előtt*). Irodalmunk jobban ki nem tehetett volna magáért. A szerkesztő maga nincs megelégedve. Ki is mondja az első számban, hogy a tartalom „csak részben ha elégíti ki a váraozást, a külső puritán egyszerűsége pedig ... némelyek visszatetszését vonhatja magára”. Az előfizetés netáni fölöslegét nem tekinti szerkesztői nyereség

129 [Uo., 135. (1494. sz.)]

130 Lévay, 63. jan. 9. kiadatl. [Uo., 254. (1609. sz.)]; Arany Tompának, 62. nov. 16. [Uo., 199–200. (1556. sz.)]

131 Ezt a szerkesztői üzenetekből látni.

132 Tompához, 62. nov. 16. [AJÖM XVIII, 199. (1556. sz.)]

133 U. o. – Lelkiismeretessége roppant munkát rótt rá. Értesítette a *Figyelő* előfizetőit, hogy akik octoberen túl is előfizettek, vissza vehetik a beküldött díjnak e két hónapra eső részét; ha nem szólnak, az új lap előfizetésébe tudatik be; a kik pedig a *Koszorúra* így is teljes előfizetést küldtek be, azokat a *Koszorú* 5. száma névszerint elősorolja, kimutatva, kinek mennyi pénz jár vissza.

134 Széchynél, i. h. *BpSz*, 62. köt. 258. l.

135 Mikótól Arany általában „oly nemű társadalmi vagy közműveltségi cikkeket” kért „(csakhogy rövidebb kidolgozásban), minők a *Budapesti Szemle* füzetének oly díszére válnak”. (1862. nov. 9.) [AJÖM XVIII, 188–189. (1544. sz.)] Mikó nyomott kedélyét emlegette (fiát veszítette el); „valamit, — ha hamar nem is — de az első félévben bizonyára küldeni fogok” — írta válaszában. [Uo., 194. (1552. sz.)] Cikk helyett ezt küldte. Arany levelét s hátán Mikó fogalmazványát közölte Kristóf György, a *Pásztortűz*-ben, 1930. 7. szám, ápr. 6.

136 Érdekes, hogy a *Koszorú* „programmjából itteni lapok tekintélyes vezetői kihagyni tanácsoltak oly általános frázisokat, melyek az irodalmi pangást s a közönség fásultságát csak amúgy *célzólag* indokolni akarták a politikai lehangoltsággal”. Levele Halmágyi Sándorhoz. [Uo., 217. (1575. sz.)]

137 [Uo., 219. (1577. sz.)]

gyanánt, úgy nézi azt, mint a nemzet közvagyonát az irodalom emelésére. A 2-ik számot már jobb papírra nyomatja, az írói arcképek közlését is megkezdi. Tompa most is hibáztat egyet-mást: „nem közlötted íróid névsorát, ez hiba (62. dec. 3., kiadatl.), a lap még most is *igen okos* ... továbbá igen puritán kinézésű”. (63. márc. 4., kiadatl.)

Hiába próbál a szerkesztő-kiadó mindent elkövetni, a közönség felbuzdulása nem tart sokáig. Az első számokból még 1800 példányt kell nyomtatni, a második félévben leszáll 1200-ra; ezer ívét 50 frt-jával számolja Emich, de a nyomdai javítás, a szétküldés költsége tetemes, minden kép 80–100 forintba kerül s az előzetes költségek, körlevél, előfizetési felhívások is a jövedelmet terhelik. Az első félév efféle kiadása 3820 frt-ra rúg. A szellemi kiállítás kevesebbe kerül, de a szerkesztő most könnyíteni próbál magán valamicskét, Gyulainak havonta 50 frt-ot fizet segítségeért, Szász Bélának az újdonságok összeállításáért 10-et, Aignernek 5-öt az új könyvek rovataért. Írói tiszteletdíjul 1276 frt-ot ad ki, a szerkesztő 901 frt-ot vehet fel az első félévben. A másodikban leszáll az előfizetők száma 821-re, már „nem sokat kell szállnia azon mértékig, midőn bukás nélkül nem folytathatom”.¹³⁸ (Tompának, 63. dec. 13.) Takarékoskodni kell a honoráriumok körül; maga számára havonként 100 frt-ot számít. Tóth Endrének már csak 20 frt-ot küldhet a 63 végén megjelent két versért. „Nagyon szűken jut, csak alig tengek e félévben,... összes honorar. budgetem alig megy többre 500 frt-nál e hat óra, a többit a ,szerkesztő úr’ havi díjából kell pótolnom”¹³⁹ — írja (64. febr. 19., kiadatl. részlet). Abonyi Lajosnak pedig *A mi nótáink*-ből közölt részletért csak tiszteletpéldányt küldhet; „még így is bukom, ha a munkák egy részét t. díj nélkül kapom meg”. (64. aug. 3.)¹⁴⁰ 1864 második felében már csak 1102 frt maradna tiszteletdíjakra, beleértve a szerkesztőt is, 65-re pedig 720-ra száll alá az előfizetők száma. Arany mind erről pontos számadást vezet, félvévenként költségvetést állít össze előre, számon tartja a befizetéseket, jegyzéket vezet a honoráriumokról, roppant idő- és ideg-ölő munkát veszteget rá. Nem csoda, ha néha elhagyja a béketúrás, helyzete panaszra készti. 63 februárjában már így nyitja meg szívét Tompának: „A mi engem illet: *most* vesződöm igazán. Másfél ív munkát, csak türhetőt is, hetenként előteremteni nem könnyű dolog. Ehhez a kiadói vesződség, az előre nem látott, nem számított költségek — időm, kedvem annyira elrabolták, hogy magam képtelen vagyok dolgozni.”¹⁴¹ (Febr. 24., kiadatl.) Az év végén pedig odáig jut: „A ,szerkesztőség’, meglehet, hamarább letelik rólam, mint gondolnám, — de van mégis némi reményem, hogy 8–900 körül csak elkotyog a prenumeráció valameddig. — De már benne vagyok e cigányéletben — majd elcsűröm-csavarom még valameddig, soká,

138 [Uo., 386. (1749. sz.)]

139 [Uo., 413. (1775. sz.)]

140 Közölve: *ItK*, XIV., 121–22. l. [Uo., 473. (1836. sz.)]

141 [Uo., 274. (1627. sz.)]

azt hiszem, úgy sem kell. Negyvenhat éves ember vagyok, — ily egészségű *író* ember nem igen ér mathusalemi öregséget...”¹⁴² (Tompának, 63. dec. 13.) Néha egészen előnti a keserűség: „Tudd meg, hogy a *respectus* addig tart, míg az ember részt nem kíván abból a koncból, melyen itt marakodnak. Míg én kőrösi tanár voltam, ki volt nagyobb és jobb ember mint én! A mint idejöttem (és azóta mindig): vaskalapos, pedáns tudós lettem, ellensége, elnyomója a fiatalságnak, irigy a Czinke Márton babérjaira, rossz szerkesztő, ki a jók *Geschäftjét* rontom...”¹⁴³ (63. dec. 13.) Tompa már előbb írta volt: „... nem olyan embernek való a szerkesztés, mint te vagy. — A temérdek kalmár között annak, ki apostolságra adta magát, mulhatlanul el kell vesznie”.¹⁴⁴ (1863. márc. 4.) 64 nyarán a prenumeráció oly leverőleg ütött ki: „több mint 2000 forint deficitben vagyok”¹⁴⁵ — írja sógorának. (64. jún. 8.) 64 vége felé pedig híre jár, hogy hazaköltözik Szalontára; erre az írók nem küldenek kéziratot, a közönség nem előfizetést. Ezek száma már amúgy is 700-ra apadt, de „az iskolai ifjúság nagyon kap rajta, — annak is volna értelme, hogy az *irodalom érdekében* feltartsam.”¹⁴⁶ (Tompának, 64. nov. 21.)

Így éledgél a lap, sok bajjal és kevés szerencsével. 1865-ben, az első félév végével megszűnik. A szerkesztő a hátlapon több számon át előre hirdeti, hogy „a júniuson túlterjedő előfizetések ... készpénzben ... június 1-ső napján mind postára tétettek.” A pénzt pénzeslevélben adja fel s mellé minden előfizetőnek külön levelet ír.¹⁴⁷ Az utolsó számban, mely június 25-én jelent meg, búcsút vesz „a kegyes olvasótól”, rámutatva a szerkesztés nehézségeire, önérzettel tekintve végig a lap törekvésein. Az esztétikai dolgozatokra elismeri: „ohajtanunk kell, hogy az előadás *művészete*, tudományos érdekű tárgyakban, haladást tegyen”. Megelégedéssel mutat rá, hogy a beszély terén, a francia ijesztgetős modort száműzve, „oly elbeszélésekhez szoktatta a közönséget, hol nem az *utolsó lap* feszítő érdeke, hanem a jellemzés s előadás *művészete* tekintetett főnek”. Biztatja magát is, hogy ha

142 [Uo., 386. (1749. sz.)]

143 [Uo., 388.]

144 [Uo., 281. (1634. sz.)]

145 [Uo., 449. (1820. sz.)]

146 [Uo., 536. (1888. sz.)]

147 A Debreceni Városi Múzeum egyik üvegszekrényében őriz egy ilyen levelet. [Uo., 604. (1973. sz.)] A borítékon: „Kain Borsos Róza úrnőnek, Debrecen. (oldalt:) Tartalma: 1 db. 5 ft, 1 db. 1 ft = 6 ft.” A levél: „Tisztelt Urhölgy! Miután szerkesztésére elegendő időt és gondot nem szentelhetek: a Koszorút e félév lejártával meg kell szüntetnem. E szerint a júl.—dec. hónapokra eső előfizetési fölösleget, *hat* forintot, szerencsém van idezárva köszönettel visszaküldeni.

Tisztelettel

Pest, jún, 1. 1865.

Arany János
szerkesztő.”

Szóról-szóra ilyen levele maradt fenn „Dr. B. Pillitz úrnak, Veszprém” — címezve. [Uo., 604. (1974. sz.)]

„a közönségnek nem lesz annyira fájó minden áldozat”, „úgy lehet, megkísértünk valamit”. De erre többé nem került sor.

Pedig jobb irodalmi és kritikai közlöny sohasem jelent meg nálunk, sem azelőtt, sem azóta. Dolgozott e folyóiratokba minden számottevő író, s legjobb munkáikat adták ide. A *Figyelő* tanulmányaiból úgyszólván minden nemzet irodalmát meg lehetett ismerni. Itt közlőtte tanulmányát Csokonai *Dorottya*-járól Salamon Ferenc s kis cikkét a *Kegyenc*-ről; a *Koszorú*-ban a költő Zrinyiről szóló értekezést, Kemény a classicizmus és romanticizmusról szólót. Toldy Ferenc a nemzeti eposz történetét fejtegette, Greguss a balladák viszonyát a népköltészethez, Imre Sándor Kazinczyról írt. Eredeti tanulmányok szóltak a régi skót balladákról (Lévay), Shakespeare-ről (Jancsó Lajos), a görögök, finnek, szerbek költői emlékeiről, a keleti költészetről (Szilády Áron), fordított cikkek az újabb francia irodalomról s a német lyráról. A *Koszorú* ugyan rövidebb és változatosabb cikkekre törekedett, de nem kevésbé magvasokra. Székely Bertalan a *Festészet és fényképelés*-ről írt, Bartalus a troubadourokról; itt adta közre Madách történeti fejtegetéseit a nők-ről. A költői rész is közöl mutatványokat a világirodalom remekeiből, a *Figyelő* a *Kalevala*-ból, Fábíán Istvántól, spanyol románcokból Thalytól, a *Lusiáda*-ból Greguss Gyula, Hugo *Századok Legendája*-ból Szász fordításában; a *Koszorú* a *Nibelung ének*-ből közölt részleteket, meg Bérczy Anyegin-fordításából. Legsorgalmasabb munkatársa önmagának Arany. Időszerű politikai költeményei mellett a *Figyelő*-ben adta ki többek közt *Az örök zsidó*-t, *Vojtina Ars poeticája*-t *Eszmény és való* címen, a *Daliás Idők* II. énekét, a III.-at már a *Koszorú*-ban, *A walesi bárdok*-at, a *Csodaszarvas* regéjét, *Csaba* előhangját szintén. A prózai részbe első esztendőben szükségből két elbeszélést fordított, *A köpönyeg* címűt Gogol után és Sollohub *Előkelő világ*-át, mely kilenc számra terjedt; mindkettőt németből.¹⁴⁸ (Gogol szegény irnokának, Akakievics Akakinak nevét később írói álnévül is fölvette.) Érdekes, hogy figyelmét már ez években magára vonja az orosz irodalom s megtetszik realismusa. A tanulmányok, bírálatok nagy részét is maga írja, kivált a *Figyelő*-be, a *Koszorú*-ba már kevésbé, noha a névtelen cikkek egy részében itt is az ő kezét lehet sejteni. Méltán sajnáljuk, hogy ily munka vont a költői alkotásoktól, de értekezései is nagybecsűek s bírálati nemcsak a maguk korában voltak valódi fémjelző jegyek, hanem sok állandó útmutatás van bennök. Igaz, a *Figyelő*-ben túlnyomó volt a bírálat, de azok nagy részét Arany írta, s nemcsak magvasak, hanem formában is élvezetesek. Mindkét lap közérdekű hírekkel szolgált az irodalom és művészet köréből; hírt adott készülő könyvekről; némely tervet néhány szóval találóan jellemez; beleszólt a balladavitába, midőn Grozescu az oláhok javára akarta elpörölni Kriza gyűjteményének

148 *Russisches Leben und Dichten*, Leipzig, 1851. c. kötetből. Mindkét fordítás kézirat megvan. Később mindkettőt kiadta Gyulai az *Olcsó Könyvtár*-ban, az elsőt *Beszélyek az orosz életből* c. füzetben, Gogolnak egy más beszélyével, a másikat külön.

népballadait: *Ajgó Márton*-t, *Kőműves Kelemenné*-t, védelmökre Arany László állt ki a *Napló*-ban (L. *Koszorú*, 1864. máj. 29., és jún. 5.). Nekrológban koszorút tesz elhalt írók, Szemere Pál, Sárosy Gyula koporsójára (*Figyelő*, I. 20. és II. 3. sz.), meggyászolja a politikai közélet kidőlt harcosait; Teleki Lászlót gyászkeretbe foglalt két sor siratja el: „Teleki László meghalt. — Teleki László nem hal meg soha.” (*Figyelő*, I. 28.) Ekkor adja ki *Régi keserv, új gyász* c. kis versét, melyet még 56-ban írt, Garay és Vörösmarty halálának hatása alatt, kikhez barátság csatolta, de kiket versben elsiratni nem tudott. „...nagyobb a fájdalom, mintsem cifra szavakba önthetnők”,¹⁴⁹ — írja sógorának (56. jan. 12.). Most Teleki halála rázta meg, így vette elő régi versét; e visszafojtott gyászért adta később e sóhajnak új címét: *Néma bú*. Tolla néha önkénytelenül versre megy, mint a Palóczy-epigramm s a *Béranger halálakor* írt vers.

Egyik hírében egy vers csirája zsendül: „A Petőfi-mythos még most kezd ábrándos fordulatokat venni... ha az őskorban élnénk, azóta füstölgénének oltáraink...” (I. évf. v. ö. *Harminc év múltán*). Állandó figyelemmel kíséri az írói segélyegylet megalakulását. Megrója Petőfi *Apostol*-ának kontár lenyomatását (2. sz.). Védelmébe veszi a kecskeméti Katona- s a pesti Petőfi-szobor, a budai népszínház felállítása ügyét, említi a Barabás tervezte művészegyletet (I. évf. 16. sz.), hírt ad képekről. Örömmel számol be olvasó-egyletek alakításáról: „Ha csak 1000 olvasóegylet állana fenn, mindjárt biztosítva volna akármely közhasznú vagy érdekes műnek ezer vevő (u. o.)”

Külföldi írók ünnepeit és halálát is szemmel tartja, így Dante (65-re) készülő jubileumát (*Figyelő*, I. 30.), Scribe temetését (I. 19. sz.); Barrett-Browning Elisáról az *Athenaeum* után közöl megemlékezést a maga fordításában. Nyolc sűrűn írott árkus oldalon fordítja le Armand de Pontmartin ismertetését „a francia költészet-ről 1861-ben”; egy francia bírálát nyomán ismerteti Villemain Pindar-könyvét. Társadalmi jelenségekről is ejt megjegyzéseket, így a névmagyarosítás divatáról, melyet örvendetesnek tart, csak „az a sok, fűhöz-fához odaragasztott... *fy* végzet nagyon sületlen”. (F. I. 11.) Kigúnyolja az előfizetési felhívások túlzásait, panaszosan szól az alkotmányos idők elején is fennmaradt censurái eljárásról, könyveinkben a sajtóhibák özönéről, melynek oka a magyar nyomdai vezetők hiánya. (Sz. Figy. I. évf. 11. sz., 15. sz., 30. sz., 173. l., 239. l., 478. l.)

Hozzászólott zenéhez is. 1863 nyarán Wagner Richard hangversenyt adott Pesten s Bartalus három cikket írt róla a *Koszorú*-ban, fejtegetve „az opera Lutherének” reformját és elméletét: a művészetek egyesítését. A cikkek végén Arany pár sorban megjegyezte, hogy az opera bajosan kelhet versenyre a szavalati drámával. (II. félv., 7. sz.) A *Zenészeti Lapok* felhorkantak e megjegyzésre, mert írója alkalmasint egy Wagner-operát sem hallott. Arany ezt nem tagadta, de teljes ismerettel hivatkozott Wagnernek *Oper und Drama* elméleti művére (10. sz.), s

149 [AJÖM XVI, 666. (779. sz.)]

Végszavában arra, hogy az eddigi zenei műformák Wagner elméletével össze nem férhetnek, amit nem tartana nyereségnek (12. sz.). Még technikai találmányokról is ad hírt, így a kézirat és rajz távirati továbbításáról (*Figyelő*, I. 42.), az első londoni liftekről (*Koszorú*, 64. jún. 26.), a forrás-kereső varázsvesszőről (51. sz.), máskor a Kaspi-tenger egy újon felmerült szigetéről (47. sz.). Orvosi figyelmeztetésre óv az üvegszálakból készült, kalapra való tolldíszektől (K. 64. jún. 26.). Ez apróságokat mind maga írja, sokszor humorral.

A *Vegyés* rovat minden egyes számban egész oldal ilyen hírt közöl, melyek méltán érdekelhették volna a közönség tágabb körét. Még a szerkesztői üzenetekben is szellem szikrázik. Egy részük ugyan, nagy elfoglaltsága közben, magán-leveleket pótol, többnyire kéziratot sürgetve, de a beküldött cikkekre s versekre tett megjegyzéseiben sok a jó tanács, a poétikai parány; ezeket Várdai Béla össze is gyűjtötte.¹⁵⁰ A nagyobb bírálataiban kifejtett elvek és szempontok szólalnak meg itt is, elmés rövidséggel. „Versnek is van logicája, de ennek nincs.” — „A mi benne van, az a *nyelvé*, ezen felül kellene még a *költőé*.” „Könnyen foly, de szét is foly”, — írja egy versről; egy másikat fokoshoz hasonlít, melynek csak vége vasas; a harmadiknak íróját azzal oktatja: „Ön sok verset írt, mondja. Majd ha *kevesebbet* ír, azokból küldjön.” Egy fordítónak: „Több fáradság kell ahhoz. Olyan fáradság, ami *játéknak* tetszik.”¹⁵¹

A türelmetlen beküldőket figyelmezteti: „Az *olvasógép* nem új már, sokszor megtagadja a szolgálatot... Abból pedig semmi sincs, hogy minden beküldött művet *csupán a gyönyörűségért* olvasson az ember, még ha szerkesztő is; géppel kell morzsolgatni” (K. 63. II. 5.) Az ily gépies olvasás egy mulatságos tréfára vezetett. Egy Ifjú Péter néven beküldött versre a szerkesztő azt felelte: „A *szabadban*. Megjelenhet.” (K. 63. II. 2.) Hamarosan meg is jelent, aztán fülébe jutott Aranynak, hogy a verset Tompa írta s az álnévvel meg akarta tréfálni barátját. Arany erre azt üzenté: „*Gömörbe*. Ha I. P-r a nem épen ifju Mihály vagy József volna, sem *fogott meg*, ámbár nem volna csuda. Egészen más kedvtelésből olvasni, más szakmáyból. Hanem így is megírtuk rá, hogy megjelenhet, s ez elég egy kezdőnek.” (6. sz.) Tompa később több versét közölte ez álnév alatt, hanem ezt az elsőt nem találni életében kiadott köteteiben. — Magán-levélben hárítja félre a laptól egy-egy fiatal hölgy vers-kísérletét. Egy ilyen levele ki van adva. Az olvasókkal is van baj, még a szépirodalmi rész miatt is. Egyszer Miskolcra kapott többektől levelet, hogy Tóvölgyi Titusznak *Különös végrendelet* c. beszélye a *Koszorú*-ban, 64. II. felében, sértő egy miskolci úri családra, mert M. városban történik, Mindszenti orvos házánál, kinek egy Gabriella nevű leánya van. Miskolcon valóban van egy Mindszenti nevezetű városrész, abban élt egy jónevű orvos, kinek leányát Gabriellának hívták. Arany hosszú levélben védekezett, hogy a szerkesztőtől képtelenség azt

150 *Kisebb adalékok A. J. esztétikai nézeteihez.* — *EPhK*, 1908. évf.

151 *Ko*, 63. II. félév, 2. sz., u. o., 4. sz.; *SzépirodF*, I. 36. sz.; *Ko*, 63. I. 7. és 63, I. 5. sz.

kívánni, soha egy novellát ki ne adjon, amíg végére nem jár, nincs-e a két magyar haza valamelyik pontján oly egyén vagy család, ki a költött viszonyokat magára veheti. Oly nyilatkozattal, hogy a beszély sérteni nem akart, csak feltűnőbbé tenné a véletlent.¹⁵²

Nagyobb cikkeiben gondja van mindenre, ami az irodalmat csak érinti. Egy részök a társalgási szokott nyelv kinövésével foglalkozik. Nemcsak a *Visszatekintés*-ben tesz szavá egyes meggyökerezett hibákat; egyet-mást külön is kipelengérez, pl. az *egy* névelő elhanyagatását germanismus örvén ott is, ahol szükséges volna (*Kis polémia*); a *nő* és *né* felcserélését vezetéknevek végén (*Nő-e vagy né*); a *-rai*, *-tóli*-féle dupla ragozást, a *jön* és *megy* közti különbség elhanyagolását (*Divattudósítás*). A *jövő stilusa* a kelendővé vált nyelvtani hibák példatára. Mindez csupa gúny és szellem, de meggyőző is, mint az *aki* és a *vajon* írásának kérdésében. Bírálataiban sokszor szóvateszi a nyelv puha, erélytelen kötését, a mondat lazulását, eredeti velős szólamok kiveszését (Szász K. és Remete bírálatában), a nyelvérzék romlását általában, s hogy „a magyar stil, próza, vers egyaránt, pantalonra vetkezik”; éberem vigyáz a nyelvhelyességre, még a könyv-lajstromban is; midőn Oláh Károly költeményeit cím szerint bejelenti, megjegyzi: „*Száz darab* (miért darab? Kár, ha nem egészek) *költeménye*. (Sz. Figy. I. 11. sz.)

Épp ilyen éber óre az irodalomnak. Lapja tervezgetésénél az a gondolat vezette, „hogy egy irányadó lap nem léte a baj, hogy tehet akárki jót, rosszat a nélkül, hogy valaki ügyeljen rá az irodalomban”. Ezzel egyúttal „egy ifju költői nemzedék növelését”¹⁵³ kívánta segíteni. (Tompának, 60. márc. 30.) A *Figyelő* előrajza is hangoztatja, hogy a létező folyóiratok közt egy sincs, „mely feladatául tűzte volna szép-irodalmi törekvéseinket folytonos figyelemmel kísérni”. Ezt nem csupán egyes művek bírálatára érti; szemmel tartja irodalmunk állapotát, irányait, fogyatkozásait általában. Számba veszi a letűnt évtized irodalmi és közéleti hagyatékát; hangosan kimondja az 50-es évek alatt leveleibe fojtott panaszait. Kárhozzatja a határozott irodalmi irányok híját. A *Koszorú* irodalmi hitvallása megismétli: „Elv és irány kitűzése nálunk gyéren divatoz.” Nincs irodalmi központosítás, „sehol közös eszme, közös irány, törekvés egy bizonyos szellemi célra s e végett csoportosulás akár egy, akár másik zászló alá, ... küzdelem elvekért, szellemi fegyverekkel.” Okát részint az írók helyzetében találja; „főgond a megélhetés”. (*Egy szó, mely kell, de nem tetszik*.) Ezért lazult meg az irodalmi morál, nem az egyes író magánéletét értve, hanem az irodalmi méltóság és hivatás érzését. Az írói munkássághoz függetlenség kell, ha nyomor árán is, s e függetlenség inkább érhető el, ha az író hivatalában tölt órákat, mint ha az irodalmat „*egyedüli keresetnek*” nézi, s talán érdekek szolgája válik belőle, vagy emberi ambícióé, esetleg anyagi jutalo-

152 [AJÖM XVII, 383. 1149. sz.] Levelét közölte Gálos Rezső, az *Új Idők*-ben, 1916. 42. sz., okt. 8. [AJÖM XVIII, 528–531. 1883. sz.]

153 [AJÖM XVII, 383. 1149. sz.]

mé, míg „a tehetség, folytonos önfertőzés által, elsatnyul”. (*Irod. hitv.*) Merész szó volt ez, de Arany, maga mondja, intelmül szánta a fiatal íróknak.

Az irodalmi jogfolytonosság alapján utólagos bírálatot mond az utolsó évtized irodalmi munkájáról, jobban mondva: egykorú irodalomtörténeti ítéletet. Megrója e korszak általános fogyatkozásait, de meg is magyarázza. Rámutat a „költői idomok iránti érzék tompultságára”, hogy a lyra vált uralkodóvá, vers jóformán lyrát jelent; de meg is érteti e „lyrai vértódulást”,¹⁵⁴ egyrészt a politikai elnyomással, mely a költőt a belvilág, a család felé fordította, másrészt Petőfi sikerével. (*Irányok.*) Ezért szól elismeréssel Frankl *Hősök és dalok könyvé*-ről, mely „a mi örökös szerelmi nyögdeléseink után” új tárgyakat s új formákat keres.¹⁵⁵ De nem tör pácát a korszak fölött. „Nem tartunk azzal a néhánnyal, ki szeretné az utóbbi 10—12 év összes irodalmára minél vastagabb darócfátyolát borítani a feledségnek.” Ha nagy tehetségeket nem termett is, ért annyit, mint más átmeneti kor, mely középszerű tehetségeivel „hidul szolgál két fényes aera között”. Sőt haladást is vehetni észre. „A hang egyszerűbbé vált; a prózai elbeszélés elhárnyta cafrangjait, a dráma terén a közönség izlése gyarapult.” (*Irod. hitv.*) Így állítja fel Arany e meddőnek tetsző évtized mérlegét. Ez a megértő szellem vezeti bírálataiban is, de nem az igazság rovására.

Régóta érezte kárát a komoly kritika hiányának, már 57-ben azt írta Salomonnak (nov. 20.): „Vissza kell adnunk tekintélyét a kritikának, mely már sokak szemében pusztá egyes véleménynyé, a ‚nekem úgy tetszik, vagy nem tetszik’ kérdésévé süllyedt”.¹⁵⁶ Egyik első bírálatában azt mondja: „Évek óta senki nem ellenőrzi amaz istenföldjét, melynek magyar költészet a neve. Csak egy kis bátorság a föllépésre, csak némi kitartás kellett...: pár év alatt, merő *usus* által, némi költői hírre lehetett vergődni. — Annál inkább fáj a kritikának, ha mostan ... édes ábrándokat kell elosztatnia. Bizony nem tenné, ha az irodalom magasb érdekei nem parancsolnák.”¹⁵⁷ Érdemesebb művek is megsínylik a bírálat némaságát. „A szerző talán évek óta lelkesül valamely magasztos célért, gondolat fogamzik elméjében s hordja azt talán évekig ... a kivitel ismét éveibe ... kerülhet: s midőn a mű kész ... mi jutalom vár rá? A közönség a stereotyp ajánlgatások, obligát dicséretetek közt nem tudja magát tájékozni.”¹⁵⁸ Ezt veti szemére a kritikának Garay Alajos eposzánál: „Egy eposz, még ha merőben el volna is hibázva,

154 Riedl nevezi így, Arany *Prózái dolgozatai*-ről írt ismertetésében, a *Budapesti Szemlé*-ben, XXI. köt.

155 Frankl annyira érdekelte Aranyt, hogy másik könyvét is megszerezte: *Der Primator*, Prag u. Wien, 1861.

156 [AJÖM XVII, 116. (949. sz.)]

157 Rákosi László és Csákány Laci *Tulipiros bokréta* c. kötetéről, *SzépirodF.* I. 165. l. A rövid bírálat nincs felvéve Arany munkái közé; de övé, megvan kézírata. [A bírálat „x.” aláírással és *Tulipiros bokréta* címmel jelent meg a folyóirat Értesítő rovatában.]

158 *Zandírhám* bírálatának elején.

sokkal ritkább tünemény, semhogy észrevétlen, nyom nélkül szabad legyen átsuhannia.”¹⁵⁹

Saját kritikai álláspontját maga jelöli meg legpontosabban. „Én mindig számításba veszem, miféle tulajdonokkal emelkedett egyik vagy másik társam bizonyos fokra a közvélemény becsülésében s vajon e tulajdonok csupán időszerű értékkel bírnak-e, vagy maradandóbb hatással is vannak költészetünk fejlődésére; szóval a helyett, hogy fitymáljak, méltóbb dolognak tartom: vizsgálni. E szerint én talán nem a napi kritikus, hanem az irodalom történetírójának terén állok.”¹⁶⁰ Látja a bírálat minden nehézségét, hogy „a közönséget felvilágosítsa, az irodalom érdekeit ellenőrizze, az írók gyöngéden figyelmeztesse botlásaira, buzdítva emelje ki könyve szépségeit”; „kissé nagy feladat — azt tartja — nagyobb valamivel, mint a kör négyeszegetése, vagy az örök mozgony.” Tapasztalásból tudja, hogy az írói sérthetőség messze terjed „s a kézszerítés sohasem oly meleg bírálat után a kritikkussal, mint az előtt.”¹⁶¹ Maga figyelmes és elfogulatlan bíráló; méltányol minden jót, de nem hallgatja el a hibát. „Méltányolni éppen az, se túl, se innen.”¹⁶² Megbecsüli a jó közepszerű költőket, a mediocris poétákat; ezek teszik lehetővé, hogy koronként lángész álljon elé. (*Irányok* III.) Ők azok, akik nem hagyják elalunni a költészet vesztatüzét; külföldön sem csupa Byronok-, Béranger-kből áll az irodalom; a collegiális szerénység érzelme türelemre hangolja pályatársai iránt; „ha hibáikat el nem engedhetem, azok kijelölésén felül nem akarom őket még bosszantani is; ha jó oldalaikat nem nagyíthatom, nem akarok szemet húynyi azokra.”¹⁶³

Nem barátja annak, ha „előre kiteszik a rőföt egy tudós aestheticai értekezésben, aztán hozzá szabják a költeményt s ha nem találják összeillőnek, kész a mocsok; ha pászolni vélik, akkor minden egyéb hiány dacára, emelik az égbe.”¹⁶⁴ (Tompának 54. jún. 23.) Az ő módszere: a műből olvasni ki saját törvényét, célját. Nem magasról mondja ki ítéletét bíró módjára, hanem behatol a műbe, latra veti, szemügyre veszi a részleteket is. Szerinte a kritika „minél magasabbra tűzi szempontjait s óvakodik általánosból a részletekbe ereszkedni, hatása annál kétesb a gyakorló művészetre.” Szász Gerő kötetéből egy verset vesz tollhegyre, sorról-sorra szemügyre veszi hibáit, mintegy újra dolgozza az egészet. Ahhoz hasonlítja ezt, mint midőn „a csupán gyakorlott festő, ifjabb pályatársa képtámlája előtt odamutat egy-egy hibás részletre, melyet okol, hogy a mű nem tőn rá kedvező hatást”,

159 [A Garay Alajos *Betulia hölgye* című hőskölteményéről írott bírálat „y.” aláírással: *SzépirodF*, 1860 I, 3. szám.]

160 Szász K. költeményeiről. [Megjelent: *SzépirodF*, 1861, I, 32., 33., 34., 35., 36. szám.]

161 Malvina bírálatában. [Megjelent: *SzépirodF*, 1862, II, 12., 13., 14., 15. szám.]

162 Hozzászólása végén Vida *Nemzeti Koszorú-jához*. [Arany szerkesztői jegyzetét Szász Károly Vida József *Nemzeti Koszorú* című verseskötetéről írott bírálatához csatolta: *Szépirod F*, 1861, I, 14. szám]

163 Szász K. költeményeinek bírálatában; az *Irányok* III. szakaszában

164 [A *JÓM* XVI, 449. (640. sz.)]

s egyenkint rámutogat: „itt, meg itt a hiba, így meg úgy kellett volna csinálni”. Ezzel nemcsak a szerző, hanem az olvasó is „figyelmessé tétetnék, mennyi bibéje van a költő mesterség-nek, azon categorikus szabályokon kívül is még, melyeket a költészettani könyvekből, vagy osztályban, meg lehet tanulni”. Ismertetés és bírálat egy nála. Jól állapítja meg Dóczy Jenő, hogy „nem annyira értékelő kritika az övé, mint inkább oktató, rávezető”.¹⁶⁵ Más ez, mint az Erdélyi János-féle kemény kritika, mely csak a hibát keresi, ítélt, kedvet szeg és megsemmisít; Aranyé kiemeli a jót, tanít, emel, termékenyít s a közönséget is műveli. Nem marad csupán ennél, ha érdemes lejjebb szállni a költemény vagy költői lélek mélyébe. Szász Károlynak egész tehetségét elemzi; Tompáról megállapítja, hogy reflexiói csak álarcjai valamely ki nem mondott érzelemnek. Egy-egy költőn egész irány tévelygését mutatja ki: Bulcsúnál a képzelet és föllengzés túlságát, Fejesnél az áleszményiséget, mely elhomályosít gondolatot, érzést, kifejezést. Mellesleg kifejti egyes műfajok természetét, Szász Károly balladáin a balladáét, *Trencsényi Csákján* az eposzt, kivált az expositio, szerkezet és jellemzés nehézségeit. Különösen sokat foglalkozik az eposszal, vitatva korszerűségét, magyarázva a „fölkincselte” mondai anyag értékét, az epikai hitelt.¹⁶⁶ Hozzászól prózai műfajokhoz is. Merényi népmese-gyűjteményét ismertetve, lehántja róluk az irodalmi cifrát, a gyűjtő körmönfont bővítéseit; nemcsak a népmese természetét jellemzi, hanem a jó gyűjtőt is, elvül állítva, hogy „elmondásban a gyűjtő követheti az ügyes mesélő szabadságát, költésben nem”. Olvasottságára jellemző, hogy 1861-ben már ismeri a mesék vándorlásáról szóló tant, mely Kosegarten s mások feltevései után Benfeynél 1859-ben ölt biztosabb alakot.¹⁶⁷ Két regényt bírál. Vas Gereben regényét, a *Pörös atyafiak*-at,¹⁶⁸ szálakra bontja; hibáztatja, hogy a cselekvény ötleten sarkallik s adomaszerű hegybe fut; megjelöli a valószerűtlen mozzanatokot, a különc alakokat, megrójjá, hogy a jellemekek nem fejlődnek. Gyulai méltán írta levelében: „Ez, barátom, a legjobb regény-bírálat, a melyet nálunk valaha olvastam.” (61. jan. 15., kiadatlan.) Ily elemzést azonban csak remekmű érdemelne. Jókainál nem annyira a regényt, a *Szegény gazdagok*-at jellemzi, mint inkább az író, sok méltánylással. Elsősorban eredeti magyarságát emeli ki, „melyből mintha újra tanulnók a kedves anyai nyelvet”; e részben az írók hozzá járnak iskolába. E nyelv teremtve van az elbeszélő stíltre. Az elbeszélés meg a képzelet munkálkodása a népmesék szellemében megy véghez, ebből foly nagyítási hajlama, s hogy „örömet jár jóval felül a valóság színvonalán”. Elemez és megállapít, a jó oldalakat emeli ki, mert meggyőződése szerint a kritika Jókait „mindaddig nem méltatta eléggé”.¹⁶⁹ Színművet

165 Dóczy Jenő: *Arany János. Az A. J. mint kritikus* c. tanulmányban.

166 Hebbel, Merényi ismertetésében.

167 Erre Gálos Kezdső mutatott rá; *A. J. és a népmese. — Uránia.* 1910. 244. l.

168 [A bírálat megjelent: *SzépirodF*, 1860, I, 7., 8. szám.]

169 [Megjelent: *SzépirodF*, 1861, I, 31. szám.] Hogy e bírálat Aranyé, arra Várdai Béla mutatott rá: *A. J. prózai hagyatékához, EphK.*, 1911. dec.; itt ismerteti a Greguss-bírálatot is; tisztázza, hogy

is bírál, Gregussnak *A levél* c. vígjátékát, eleve fölvetvén, hogy „más az, megítélni tudni és gyakorlatilag érteni hozzá”. Itt az utóbbit nem találja föl, s nem habozik kimondani, hogy a mese zavaros bonyolítása, a jellemek következetlensége csupa „ízetlen ügyetlenség”.¹⁷⁰

Mind e bírálatok nem csak a szóban levő, megbírált könyvekre jellemzők, hanem a bíráló lelkiömeretességére, ritka olvasottságára, műveltségére, ízlésére nem kevésbé. Bírálatainak sokszor nem tárgyuk, hanem a bíráló nézetei adnak érdekességet. Ismertet néhány külföldi művet is; ezek kapcsán többnyire oly általános elveket érint, melyek saját irodalmunkra nézve tanulságosak. A költészet népies megújulásáról szól Millien köteténél, a korszerű eposzról Hebbelnél. Mutatványul lefordít egyes részleteket, néha versben, többször prózában, de prózai fordításai is „fölérnek más versével”, mondja Riedl.¹⁷¹ Remete *Magyar Aeneis*-ének ismertetésében¹⁷² röviden szinte elméletét adja a műfordításnak. „Nem elég azt mondani el, a mit az eredeti, törekedni kell úgy mondani el.” „Költői műben nem a puszta értelem a fődolog, hanem a benyomás, melyet tesz az olvasóra. Ez utóbbit olykor némi hűtlenséggel lehet elérni, feláldozván a szóhűséget.” E szabálya a műfordításnak oly teljes, mint Deák sajtótörvénye. Ezek művészi megérzésén és sikerén fordul meg, hogy a költemény fordításban is költemény legyen.

Az új könyvek mellől visszafordul régiekhez is. A *Koszorú* több régi írónak gondos válogatással lehető hiteles arcképét közölte; öthöz Arany írt tanulmányt. Méltán nevezte ezeket „írói arcképek”-nek; mind oly elevenen élnek benne, mint az öreg Orczy Lőrinc báró,¹⁷³ „egy kis kopasz ember, kurta dolmánykában”, — gyakorta jó vele szemben, mikor „az Orczy-kert árnyékos utain mereng”. Neki e régi írók munkái nem holt könyvek; íróik élőkké válnak, magukkal hozzák korukat. Mi újat hoztak s mivel hatottak, mivel vitték előbbre az irodalmat, — ez érdekli. Zrinyi tanulmánya népszerű kortársára, Gyöngyösire fordítja figyelmét; tárgy, szerkezet, jellemzés dolgában meg sem közelíti Zrinyit, maga is mintegy Tinódi utódának vallja magát, — hanem van benne kellem, „lírai ömlés”, mely kitérésekre csábítja ugyan, de éppen ezek tették kedveltté, dús nyelve, símább verselése és jó rímei, szóval sok könnyebb tetszetősség. Ebben találja hatásának nyitját; a mint

a Vachott-nekrológ nem Aranytól való. (Salamon Ferenc írta, fel is vette *Irodalmi tanulmányai*-nak II. kötetébe, 1889.) Mindez bizonyos; tévedés, hogy a Madách-nekrológot Aranynak tulajdonítja. Arany hátrahagyott prózai dolgozatai közt tévedésből van kiadva a Tasso *Megszabadított Jeruzsálem*-ének Bálint Gyula-féle fordításáról szóló bírálat. Ezt Gyulai Pál írta, idézve van benne egy strophá Aranynak akkor még kiadatlan Tasso-fordításából, — ezért nézte Arany László atyjának e cikket.

170 [Megjelent: *SzépírodF*, 1861, I, 41. szám.] Humorára vall, hogy *A poloská*-ból vett jeligét rossznak és érthetetlennek mondja, de ez csak az alkalmazásban rejlik; talán azért is szól így, hogy szerzőségét elleplezze.

171 *BpSz*, XXI.

172 [Megjelent: *Ko*, 1863, II, 21. szám.]

173 [Megjelent: *Ko*, 1863, II, 13., 14. szám.]

kifejezi; „Zrinyi megelőzte korát, de nem hatott rá; Gyöngyösi megtalálta a magát és előbbre vitte.”¹⁷⁴ Pedzi ezeket nagyjában Toldy is, de a nélkül, hogy bennök keresné Gyöngyösi hatásának okait. Arany ezt kutatja Gvadányinál is;¹⁷⁵ itt jár talán a legmélyebben. Szerinte a „lovas generális”-nak olyasmi sikerült, mi a legritkább: két élő alakot teremtett, a nótáriust és Rontó Pált, akik mintegy fölvetettek a „népmythológiába”. Pedig Gvadányi nem jó költő; vastag satirája, terpedt magyarsága nem értetik meg sikerét, inkább korának fejletlen izlése, a könyvek ritkasága s az idők hangulata, mely kedvét lelta az idegen köntösre csapó satirában. Mindez csak külső ok s magában nem elegendő. Bár a nótárius kettős lelkű: hol józan gondolkodású, hol nevetséges, — jellemén is repedés van: útközben kedélyes, Pesten korbácsos erkölcsbíró, mégis eleven alak, már az által is, hogy maga beszéli el kalandjait, s hogy környezete reális, ismerős. Ily finom szálakra bontja Arany a művet, ennyi oldalról magyarázza hatását. Ilyen elemzést nem találni addig irodalomtörténetünkben; Toldy nem veszi észre az alak kettősségét s nem érdeklí a könyv kapóssága.¹⁷⁶ Ő adatok és tartalmak regisztrálója; Arany költői szemmel vizsgálódik. Orczyt Toldy a franciás iskolába sorozza, Arany Gvadányival rokon magyarságát nézi; Szabó Dávidnál¹⁷⁷ a Toldytól elítélt nyelvi merészségek érdeklik, Rádaynál¹⁷⁸ a nyugati versidom első próbái. Fejtegetéseihez időszerű tanulságokat fűz. Szabót nem élvezetért, hanem a nyelv tanulmányáért ajánlja a fiatal íróknak; Rádaynál az aristokratia közt elterjedt hibás magyar beszédéről ejt szót, mely az utánzás útján egyre terjed lefelé. Mindez csupa új, eredeti szempont.

Irodalmunknak oly mély ismerete látszik e tanulmányokon, hogy Toldy Ferenc halála után a közoktatás minisztere, Trefort, őt kívánta meghívni az egyetemre az irodalomtörténet tanítására. Megállapításait irodalomtörténeti ítéletekké emelte az idő, bírálataiban költészeti tanácsai- és megrovásaiból szinte kis poeticát lehet összeállítani.¹⁷⁹

Aestheticája jobbára poetikai tanításokból áll. Jól mondja Dóczy Jenő, hogy „kritikája nem eszthetikai, hanem egyenesen művészettani pillérekre támaszkodik, melyeket költői alkotó munkájának sok veritékével maga épített”.¹⁸⁰ Most is a népi költészetet nézi alapnak; helyesli Thalès Bernard nézetét Millienről, hogy „mai vagy bármikor költészetnek, ha elvénülve új erőt, ruganyosságot kíván nyerni, a népi alpra kell helyezkednie”, — s elégtétellel teszi hozzá: „íme a fran-

174 [Megjelent: *Ko*, 1863, I, 23., 24. szám.]

175 [Megjelent: *Ko*, 1863, II, 25., 26. szám.]

176 Toldy Ferencnek *A magyar költészet Zrinyiig és Zrinyitől Kisfaludy Sándorig* c. 2 köt. művében, melyet Arany sokat forgatott, itt-ott jegyzetekkel is kísért.

177 [Megjelent: *Ko*, 1864, I, 24. szám.]

178 [Megjelent: *Ko*, 1864, I, 26. szám.]

179 Meg is tette Szinnyi Ferenc, *Arany János tudományos munkássága* c. gondos értekezésében, Általános nézetei a költészetről c. fejezetben. (*BpSz*, 43. köt. 199—233 l.)

180 Dóczy Jenő: *Arany János*, 253 l. Aranyról, mint műbírálóról irtak: Gálos R., *Uránia*, 1909, Nógrády László, *ItK*, 1909.

cia poesis most érkezett oda, hol mi a 40–50 közötti évtizedben valánk.” Csak-hogy azt már tévedésnek bélyegzi, ha Millien a bretagne-i mellett magyar és észt népdalokon tanulmányozza a népköltészetet. Arany azt vallja, hogy a költészet megújíthatása csak ott sikerülhet, hol a népies alap *nemzeti* is, mint Béranger-nél. Újra megmagyarázza a népiesség lényegét: „A népet tanítani...: ez lón a jelszó, de nem úgy áll a kérdés. A néptől tanulni: — ebben áll a feladat.” Maga már a negyvenes években feljebb kívánt emelkedni, a nemzeti költészethez; ennek útja a tanulmány. Zrinyin kimutatja, hogy mint Virgil Homéron, Tasso Virgilen, — Zrínyi mindkettőn emelkedett. Egy szerkesztői üzenetben azt tanácsolja: „Vos exemplaria graeca!” (Koszorú, 63. I., 504.)

Az eposzt *Childe Harold*, *Oegin*, a *Frithiof-rege* példáin kívánja korszerűvé tenni (*Zandirham-bírálat*). Az 50-es években maga is sok példát tanulmányoz. Balladáinál maga hivatkozik az északi példákra. Egész kis tanulmányt kezd *Az észszerű utánzásról a költészetben*,¹⁸¹ s nem áttolja kimondani, hogy a született tehetség mellett „a többi nevelés, képezés, — utánzás”. Ez az utánzás: tanulás, a tulajdon erők továbbfejtése, fejlődés. „A legegyszerűbb népdal sem fakad napjainkban egyenest a természetből; a népi dalok és dallamok egész tárháza állott rendelkezésére, honnan mintáit vevé.” Így csatolja bírázataiban a népi alaphoz a példák tanulmányának szükségét, a mire saját fejlődése is példa.

Tanulmányai s bírázataiból többen megkísértették levonni aestheticai nézeiteit, ezek elvont része azonban nem egyéb általánosságnál. „Célja minden művészetnek a szép előhozása, a szép pedig... a *jónak* és *igaznak* kifejezése, de nem *igyenest* (directe), hanem *közvetve*, az *idomban* és *idom által*”; ezt mondja *Az észszerű utánzásról*, ezt ismétli Bulcsú bírálatában. Nem több ez, mint iskolai *Széptani jegyzetei*-nek alapja.¹⁸²

Minden valódi költő célja „egyedül a szép felé irányul”. (Millien.) „Tagadom, hogy... a költészet *főcélja* egyéb lehessen, mint a *szép*, vagy megszünt költészet lenni” — mondja Bulcsú bírálatában. Hozzákapcsolja azonban a nemzeti vonást. „Az általános emberi, — az általános szép, — ha költészetben jelenik meg kivált, nem válhat meg a nemzetitől, — de a népiesre nem szorul okvetetlen” — ezt magyarázza a *Töredékes gondolatok*-ban. (II.)¹⁸³ Így látta ezt már a 40-es években.

A szép elérhetésének útja az eszményítés; ez szemében a költészet lényege. „Minden igaz költészet eszményi, mert eszmét fejez ki” — mondja (Fejes-bírálatában.)¹⁸⁴ Máshol is: „Minden igaz költészet *ideál*. Az, a mi *reál*-nak mondatik, kívül esik a költészet határán.” „Ha lényegét nem az idea teszi, ha a *res* külsejéből

181 [Előszőr megjelent: ARANY János, *Hátrahagyott iratai...*, 2:521-523.]

182 Aestheticájáról írtak: Dénes Lajos: *Arany aestheticai nézetei*, 1905, Gálos Rezső: *A. J. esztétikája*. *EPhK*, 1910. évf.

183 [Előszőr megjelent: ARANY János, *Hátrahagyott iratai...*, 2:518-519.]

184 [A bírálat megjelent: *SzépirodF*, 1861, I, 44. szám.]

belsejébe tolakodik, akkor nem költészet többé.” (*Töredékes gondolatok*, III.)¹⁸⁵ Ezzel ítéli el Wittgenstein keleti eposzát, mely csupa föld- és népirat, kelmeiség. Az eszményítésnek egész kis kátéját összeállítja.

Itt is a népköltésre hivatkozik. „A nép mindig eszményíti tárgyát, mikor költ.” „Mondjatok népi elbeszélést, mely ki ne ragadná hallgatóját a jelenből s oly eszményített korba nem helyezné át, midőn az emberek nagyobb tökélyvel birtak, a világ szebb volt.” (Hebbel-bírálat.)¹⁸⁶ Öntudatos elv ez nála. A *Figyelő* úgy kíván hatni a kezdő írókra, „hogy elvégre kihatóljunk az öntudat nélküli naturalismusból” s a *Koszorú* hitvallása kimondja, hogy „minden igazi költészet eszményit”.¹⁸⁷ Nem tartja a költészetet a való utánzásának, mint Aristoteles; „a valónak ily utánzása még nem meríti ki a költészet fogalmát: ez több annál.” (*Az észszerű utánzásról*.) Kárhoztatja Hebbelben, hogy „az eposzt a prózai valóságba süllyesztí le”, feltárja a népnymor iszonyú képét, mely kivándorlásra hajt, vagy a vörös forradalom karjai közé; ezzel az eposz „napi kérdések uszályhordozójává alázza magát”, holott „a társadalom proteusi arcának fényképezését ... egy közép-szerű regényíró jobban csinálná, mint az epicus”. (Hebbel-bírálat.) Nem szereti, „ha átérezzük a csupaszn valónak minden nyomorúságát.”

Nem kérdés előtte, „vajjon abban áll-e a költészet feladata, hogy oly szenvedéseket tárjon fel, melyekre balsama nincsen, hogy a szigorú valóságba taszítson, mely elől épen hozzá akarnánk menekülni?” (Hebbel-bírálat.) Tompa költeményei közt megjelöl néhányat, mely „oly mélység fölött lebeg, hol féltjük — az embert. Állítson a *költő* keresztet az ily örvény fölé s óvakodjék ott járni”. „A költészet maradjon, aminek lennie kell: ünnepe a léleknek, nem hétköznapija” — tanítja a Hebbel-bírálat.

Az eszményítésről nem csupán bírálataiban szór el megjegyzéseket s a *Töredékes gondolatok*-ban, tankölteményt is kezd róla, *Vojtina Ars Poeticáját*, a régi Vojtina-levelek folytatásaul, de „már nem ostorozva, inkább tanítólag” — mint az *Elegyes darabok* előszava mondja. Némely vonások fel is újulnak azokból, poetikai tanácsoktól a költészet lényegéhez emelkedve. A *Sárkány*-ból is, mely tréfásan ugyane tárgyat érintette. A költemény tanítása párhuzamos bírálataival, csak-hogy összefoglalja az eszményítés lényegét. A „mendacem oportet” mondását már Petőfinek idézte, „a költészet fő és egyetlen elve”¹⁸⁸ gyanánt (47. dec. 13.). A látszat és való viszonyáról az atheni példájával rokon tanítást ad Szász verseinél arról, „vajon a művész helyesen használja-e fel az igaz, de nagyon *rendkívüli* momentumokat? Szerintem ... téved”, — mondja. A vers Tiborc és Mátyás példáin a velejében igazat követeli; prózában is azt tanítja: „... a mit idealnak szokás nevezni, lehány ma-

185 [Előszőr megjelent: ARANY János, *Hátrahagyott iratai...*, 2:519–521.]

186 [A bírálat megjelent: *SzépirodF*, 1860, I, 4., 5. szám.]

187 Fejes István bírálatában is.

188 [AJÖM XV, 158. (109. sz.)]

gáról minden időbelit és esetlegest, tisztán akar állani”. (*Töredékes gond.* III.) A léggömb példája szinte *A sárkány* megismétlése. A mint a vers elítéli a föllengzést s a lexikonból, locus communisokból összerakott eszményítést, úgy kívánja lejáratni a „conventionell eszményiséget” a *Koszorú* hitvallása, úgy gúnyolja a külső ékeskedést a Frankl-¹⁸⁹ és a Malvina-bírálat s a Wittgenstein¹⁹⁰ eposzé. A vers ugyanazt tanítja a lényegről: „Idea: eszme. — Azt hát fejezze ki vers, kép, szobor.” *A Töredékes gondolatok*-ban: „Ha lényegét nem az idea teszi ... nem költészet.” És a mint a prózai elmélkedés azt tartotta, hogy ha a költő idegen világba teszi magát, mint a deákos, németes iskola, — fonákság áll elő (*Töredékes gond.*): a vers szerint sem illik a bajúszos Berzsenyi vállára ó palást. Így foglalja össze az eszményítés egész elméletét a költemény.

Arany eszményítő felfogását Gálos Rezső Schiller nyilatkozataival tette párhuzamba, sőt tőle származtatja.¹⁹¹ Schiller pathosától és érzékenységétől Arany költészete távol esik, — aestheticai nézeteik közt azonban kétségkívül van hasonlóság, egyes részletekben. Közös nálok a szép és jó (Schillernél: a morál) összetartozása,¹⁹² az idomban való nyilvánulásuk;¹⁹³ Schiller *Ueber Anmuth und Würde* ír értekezést, Arany az ó-kori remekírókban szintén az erőt és bájt méltányolja;¹⁹⁴ mindketten becsülik a naivat; „naiv muss jedes wahre Genie sein” — mondja Schiller. Eszményítés tekintetében nézeteik egyes pontokon egészen közel állanak egymáshoz. Schiller is az „idealisierende Kunst” híve, szemében: „Naturalismus ist das Affentalent der Nachahmung;”¹⁹⁵ „Es ist ... niemals der Stoff, sondern bloss die Behandlungsweise, was den Künstler und Dichter macht”; „... in einem Gedicht darf ... nichts wirkliche Natur sein.”¹⁹⁶ Két úton emelhetni a tárgyat emberi érdekűvé: érzések keltése vagy eszme kifejezése által (u. o.). Arany is hibáztatja az olyan leíró költeményt, mely „a környező külvilág tárgyaiból többet vesz enecsetje alá, mint tisztán a lyrai hangulat ébresztésére kívántatnék”, s nem hozza rezgésbe a lélek húrjait;¹⁹⁷ másrészt ő is az eszmét hangsúlyozza. Schiller szintén azt mondja a neki tetsző költőkről: „Durch Ideen rühren sie uns, nicht durch sinnliche Wahrheit,” és „die Erhebung der Wirklichkeit zum Ideal”, „die Darstellung des Ideals den Dichter machen muss”. — Egészen Arany felfogása ez. „Eine notwendige Operation des Dichters ist Idealisierung seines Gegenstandes, ohne welche er aufhört, seinen Namen zu verdienen.”¹⁹⁸

189 [A bírálat megjelent: *SzépirodF*, 1861, I, 22., 23. szám.]

190 [A bírálat megjelent: *SzépirodF*, 1861, I, 10., 11. szám.]

191 Gálos Rezső: *Arany esztétikája. EPhK*, 1910. évf.

192 Schiller: *Ueber naive und sentimentalische Dichtung*.

193 A Mathisson-bírálatban.

194 Remete Aeneis-fordításának ismertetésében.

195 *Ueber naive und sentimentalische Dichtung*.

196 *Ueber Matthissons Gedichte*.

197 Szász Károly költeményeiről.

198 Bürgerről.

Szinte Arany szavai ezek. A lényegét megtisztítani idegen elemektől, jellemző vonásait több felől összegyűjteni, — s alárendelni az egész összhangjának, ez úton az egyest általánossá emelni, hogy az a költő lelkében élő tökéletes ideal megtestesülése legyen.¹⁹⁹ Mindez nagyjában egyezik Arany felfogásával. Bleyer Jakab Goethéből tud szint ily hasonló helyeket idézni. „Die höchste Aufgabe einer jeden Kunst ist, durch den Schein die Täuschung einer höheren Wirklichkeit zu geben,” és: „Wie ein Luftballon hebt sie (die Poesie) uns mit dem Ballast, der uns anhängt, in höhere Regionen”;²⁰⁰ itt még a léggömb példája is egyező. Schiller, mint Arany, költeményt is írt e tárgyról: *Das Ideal und das Leben*, s ebben ily sorok vannak:

„... Frei von jeder Zeitgewalt, —
Wandelt oben in des Lichtes Fluren,
Göttlich, unter Göttern die Gestalt.
Wollt ihr hoch auf ihren Flügeln schweben,
Werft die Angst des irdischen von euch!
Fliehet aus dem engen dumpfen Leben
In des Ideales Reich!”

Ott lebeg „der Menschheit Götterbild” és „beharrlich ringend unterwerfe Der Gedanke sich das Element”. Így hatják át költészeti nézeteik mindkettejük bírálatait is s jegecülnek egyttal tankölteménnyé. E sorok mutatják a különbséget, mely Schiller pathetikus föllengése s Arany józanabb, természetesebb eszményítése között van.

Schiller is szerkesztő korában tette papírra aetheticai nézeteit, mikor a kényszerűség, a kézírathány sarkallta. Nézetei nem tisztán az övéi, Kant-féle szálakon függenek, viszont nálunk már Kölcsey bírálataiba átszivárogtak;²⁰¹ ez úton is hatással lehettek Aranyra. Ő róla azonban azt hihetni, inkább remek példákön tanult, mint elméletből; ízlése maga fennakadt olvasmányai közben a gyarlóságokon s elmélkedése állította fel aetheticáját. Az eszményítés kívánalma e korban meglehetősen általános. Aranyánál a negyvenes években is mintegy időszerű aethetica alakult ki, az idegenszerűséggel a népiest állította szembe, a cifrálkodással, az üres, conventionell eszményiséggel²⁰² a művészi realismust. Most a Petőfieskedő verselők s a prózaírók naturalismusával szemben fordul az eszményítés felé.

199 Bürgerről.

200 Bleyer cikke *EPHK*, 1911. évf. XXXV. 228—230. l. — Az idézett helyek Goethében Cotta, Jub. Ausgabe, XXIV. 49. és 161.

201 Petőfinek *Ideál* c. fiatalkori verse első tekintetre Schiller szellemére vall, néhol szinte szóról-szóra; Ferenczi Zoltán rá is mutatott erre, *Petőfi életrajza*, I. 227. l., Horváth János azonban kimutatta, hogy a hasonló kifejezések nagyrésze nála is Kölcsey verseivel rokon. (*Petőfi Sándor*, 555. l.)

202 *Irodalmi hitvallásunk*, a *Koszorú* első számában.

E tanítást épp oly időszerűnek tartja, mint a maguk idején Vojtina-leveleit. Az *Ars poetica*-t felolvasta a Kisfaludy-Társaságban (61. máj. 31.), ki is adta a *Figyelő*-ben *Eszmény és való* címen, mint „Mutatványt Vojtina Ars poeticájából.” Folytatni is akarta; Tompának azt írja: „... előveszem, mihelyt lélekzethez jutok, mert szeretem a tárgyat”. (61. aug. 25.) Mégsem folytatta. „Kritikai lapszerkesztésem alatt — mondja később — elég alkalmam volt meggyőződni, hogy praeceptorságom nem kell senkinek, — jó, hát nem kell.” (*Elegyes költői darabjai* előszavában.)

Az eszményítés elve lebegett előtte kritikai és lapszerkesztői munkásságában.

A szerkesztés mellett a Kisfaludy-Társaság igazgatása is sok dologgal járt s elvette idejét. Szinte az újrualapítás munkája várt reá, hosszú szünet után az élet megindítása. Hét esztendei kérelmezésbe tartott, míg a Helytartó Tanács megengedte, hogy a Társaság újra megkezdje munkálkodását. Az alapszabályokat német nyelven kellett fölterjeszteni. „A tagoknak osztrák állampolgároknak kell lenni”, — írja elő az új alapszabály (1860. nov. 22.; 4. §). Az üléseken joga van ott lenni egy „országfejedelmi biztosnak”, a ki a Társaság irományait és levelezéseit is megvizsgálhatja, sőt „közbeszólására ideiglen a gyűlés határozatai is felfüggesztendők” (9. cikkely, 37. §). Az első összejövetelen, 1860. május 24-én, mindössze tízen gyűltek össze, pedig a Pesten élő tagok majd mind ott voltak. A régiék nagy része elhalt, köztük Vörösmarty, Bajza, Garay; Vachott élőhalott, Jósika, Pulszky száműzetésben. A megfogyott számot a nyár folytán új tagokkal egészítették ki negyvenre; ekkor választották meg az 50-es években naggyá lett írókat: Keményt, Jókait, Csengery Antalt, Gyulait, Gregusst, Salamont, s egy év múlva Madácht, Lévayt. Az új tisztikarban Eötvös József az elnök, helytartó elnök Toldy Ferenc, igazgató Arany, titkár Greguss, a segédtitkár Tóth Kálmán. A Társaság a kényszerű szünet alatt is tett, amit tehetett; Toldy főképp Kisfaludy Károly munkáinak kiadása körül buzgólkodott, folytatták a *Hellén könyvtár*-t s a *Széptani remekírók*-at; kiadták Gregusstól *A szépészet alapvonalai*-t. Most az első ülésen egy, még 1848-ban benyújtott hitregei pályamunkát bíráltak s jutalmaztak meg, Kállay Miklósét.²⁰³ A tagok kiadásra váró munkái is felgyűltek. Ez időközről egy *Évlap*-ot szándékoztak kiadni, Toldy és Arany szerkesztésében;²⁰⁴ ez elmaradt. Megindították azonban az *Évlap*-ok „új folyamát” s a mellett a Toldy által javasolt *Külföldi Regénytár* tervének módosításával egy új, évenként 60 íves szépirodalmi vállalatot, harmadrészében verses művekből, a pártoló tagok részére, kik évente 4 ft fizetésére köteleznék magukat. A havi felolvasó ülések tartását is megkezdték. Mind ennek gondja és munkája az igazgatóra hárult, mert az alapszabályok „második cikkelye” szerint: „Az igazgatót az előadások, a társasági kiadások elintézése, s a két elnök jelen nem létében az elnökség illeti.” (9. §.)

²⁰³ *KisfTÉ ÚjF*, I. 16. l.

²⁰⁴ U. o., 28., 46. l.

Arany szokott lelkiösmeretességével lát munkához itt is. Csengery értesíti, hogy megválasztották igazgatóvá (60. aug. 1.);²⁰⁵ ő hamarosan azzal válaszol: „Üres időmet eddig a Kisfaludy-Társaság előzményei megolvasására fordítottam. 48-ig boldogultam vele, de azontúl (t. i. 48 eleje, januártól, míg a forradalom miatt az ülések végkép megszűntek) elhagytak segédforrásaim. Teljesség okáért azt is szeretném tudni: vannak tán jegyzőkönyvek azon korról, s ezeket Toldy megmutathatná.”²⁰⁶ (60. szept. 1.) Egész kis füzetben írja össze az adatokat, a Társaság történetét, részletesen, munkálkodását, a pályázatokat, kiadványokat, még a felolvasásokat is, számontartva folyvást a pénztár állapotát. A tizennégy nagy lapra terjedő füzet ma is megvan.

Szeptemberrel megkezdődnek a felolvasó ülések. A Trattner-házban gyűlnek össze, az Akadémia vendégeként, bérelt termében, minden hónap utolsó csütörtökén, eleinte délután 3 órakor; 62 őszétől fogva délelőtt tizenegykor; két év múlva délután 5 órára teszik az üléseket.²⁰⁷

Felolvasások szerzése épp oly vesződéssel jár, mint kéziratoké a lap számára. Arany levélben, szerkesztői üzeneteiben folyvást nógatja a vidéki tagokat, barátait, felolvasások küldésére. „5–6 uj emberen kívül a többi nem dolgozik, nem olvas, mégis azt kívánják, hogy az igazgató teremtsen munkát elő, tegye érdekessé az üléseket”²⁰⁸ — panasolja Szász Károlynak (1860. dec.). Néha a posta késik, másokat a politikai élet ránt el az utolsó percben, beköszöntőjük előtt, mint Jókait. (Szászhoz, 60. dec. 27.)²⁰⁹ Ilyenkor maga kénytelen előállni, részletekkel Shakespeare-fordításából,²¹⁰ máskor Vojtina *Ars poetica*-jával, *Bolond Istók* II. énekével.²¹¹ A 62-i közülésre tanulmányba fog, így készül *A magyar népdal az irodalomban* c. értekezés. Sógorának írja: „Én most egy értekezést írok a magyar dalról, nem a *Figyelő*-be, hanem nevezetesebb alkalomra”, s egy Rákóczi-nóta szövegét kéri, melyet a szabadságharc idején hallott Szalontán.²¹² A tanulmány félbemaradt; „röviden semmit sem ér, szélesen nem oda való” — írja Szásznak. Eötvös is rábeszéli, hogy ily közönségnek inkább költeményt olvasson; így áll ki a *Daliás Idők* II. és III. énekével, mi egy óra hosszat tartott.²¹³ Bírálni is vállalt, a 63-i ballada-pályázaton.²¹⁴

205 [AJÖM XVII, 415. (1170. sz.)]

206 [Uo., 439. (1187. sz.)]

207 Kéky Lajos: *A Kisfaludy-Társaság története. — A száz éves Kisfaludy-Társaság c. emlékkötetben.* 124. l.

208 [AJÖM XVII, 473. (1223. sz.)]

209 [Uo., 486. (1239. sz.)]

210 *KisfTÉ ÚjF*, I. 28.

211 *KisfTÉ ÚjF*, I. 44.

212 [AJÖM XVII, 626. (1375. sz.)] Ercseyhez, 61. nov 29. — A dal szövegét s kottáját aztán Rozvány küldte fel a költőnek; meg van levelei közt.

213 Szásznak, 1862. jan. 13. [AJÖM XVIII, 16. (1393. sz.)] és *KisfTÉ ÚjF*, I. 34. l.

214 *KisfTÉ ÚjF*, II. 18.

Még több gondot és munkát kívánt a Társaság kiadványainak gondozása, mi szintén az igazgatóra nehezült. Az *Évlapok* anyaga megvolt a felolvasásokban. A hatvan íves pártolói könyvtárba jeles művek voltak kiszemelve, főképp külföldiek, részint classikusok, részint újabb íróktól. A sort 1861-ben Greguss *Külföldi népdalai* nyitották meg, ezzel a Társaság régi feladatát szolgálta, a népköltemények ismeretetését; e mellett Eliot *Bede Ádám* regényét adták ki, Salamon Ferenc fordításában. Sand *Valvedre* regénye is munkában volt már,²¹⁵ de abba maradt s a népszerű szerző *Antoniá*-ja lépett helyébe, 63-ban. Thackeraytól *Esmond Henrik*-et adták, bár a kiszemelt fordítók, Szász Károly és Szász Béla, inkább *Newcomes*-t ajánlották, Arany pedig Dickens *Great expectations*-ja mellett állott, — de a hármas bizottság, Eötvös, Lukács Móric és Bérczy, *Esmond* mellett döntött.²¹⁶ A könyvsorozat kikötött verses részeül Szász Károly a *Századok legendája*-ból fordított egy kötetnyit, miben eleinte Tóth Kálmán is segítni kívánt; Arany ehhez bevezetést tartott szükségesnek, mely ismertetné a munka egészét s ebben a lefordított darabok helyét;²¹⁷ ezt Szász meg is írta. Bérczy Károly Puskin *Onegin*-ján dolgozott, már 1863-ban; Greguss Gyula a *Luziádá*-t fordította, Camoens eposzát, „a világtenger epopoeáját”, mint Humboldt Sándor nevezte; erre 65-ben került sor.

Ily gyűjtemény szerkesztése több munkával jár, mint a megjelent kötetekből látni; minden szerkesztőtől több időt rabol el a ki nem adott kéziratok olvasása, mint a jóké. Ítélni kellett egy Lamartine- s egy Odysseia-fordítás felől, Zilahy Károly *A leláncolt Prometheust*, Fábrián Gábor *Cicero leveleit* nyújtotta be, később Schiller *Wallenstein*-jének átültetése várt bírálatra, s Torkos Lászlónak egy allegóriája; e kettő nem volt érdemtelen munka, de a pénztár nem bírta meg kiadásukat.²¹⁸ Ezekén kívül is számos kézirat átnézése fárasztotta a bizottságot; Greguss panaszolta is, hogy „a bírálók többnyire ... kárhooztatást igénylő művek vizsgálatával vannak elfoglalva s így a Társaság köteles munkálkodásának épen legtetemesb részéről nem lehet nyilvánosan beszámolni”.²¹⁹ Kétségtelen, hogy az Arany igazgatósága idején megjelent művek gondosan voltak megválasztva s a fordítók is érdemes munkát végeztek. Arany sokat segített rajtok. Némely fordítást apróra átnézett, mint Kazinczy Gábor Molière-darabjait; még eredeti magyar műveken is simított, így *A mi nótánk*-on, miről azt írja Abonyinak: „Én a kéziratban némi *stilaris* változtatást teszek, mert arra a Társaság által vagyok megbizva:

215 *KisfTÉ ÚjF*, I. 25.

216 Arany levele Szászhoz, 62. ápr. 12. [Az *AJÖM* ezzel a dátummal nem tartalmaz Aranytól származó levelet. Tartalmaz azonban egy Szász által Aranynak írottat, amelyben említést tesz Thackeray művéről. *AJÖM* XVIII, 47. (1425. sz.)] és ápr. végén [Az *AJÖM*-ben *Esmond*ról Szász április 17-i és Arany április 25-i levelében esik szó. *AJÖM* XVIII, 49. (1426. sz.); uo., 50. (1427. sz.)], kiadatlanok.

217 Szászhoz, 62. május 25., kiadatlan. [Uo., 57. (1436. sz.)]

218 L. Greguss titkári jelentéseit: *KisfTÉ ÚjF*, I. 29. és 45. l.

219 1865. évi titkári jelentése; *KisfTÉ ÚjF*, II. 30. l.

de igyekszem, hogy e miatt az értelem ne szenvedjen, sőt a szabatosabb kifejezés által még nyerjen. Remélem, meg lesz elégedve eljárásommal.”²²⁰

Irodalmunknak egyik büszkesége, hogy alig van a világirodalomnak remekműve, mely jól le ne volna fordítva magyarra; ez nagyrészt a Kisfaludy-Társaság érdeme s épen Arany igazgatása alatt jelölte ki ez utat s fogott legnagyobb feladataihoz.

Némi panasz hangzott is a vállalatra, „hogyan épen a magyar szépirodalmat hanyagolja el, ... nem nyújt a közönségnek eredeti dolgozatokat, csak merő fordítást”, s már-már „egy új társulat szervezéséről kezdtek gondolkozni.” Greguss azzal védekezett titkári jelentésében, hogy „irodalmunkba még mindeddig nincsenek áttüntetve mindazon művek, melyek nem egyes nemzetek irodalmi tulajdona többé, hanem az összes emberi nemzeté”, — s visszakialtja a békétleneknek: „előbb alkossanak oly eredetit, a melyet adhassunk;”²²¹ a Társaságnak magas mértékkel kell mérni s az író könnyebben és jobban adhatja ki munkáját másutt.”

Valóban, a vád méltatlan volt, mert a Társaság nem hanyagolta el a magyar irodalmat sem. Újra megindította a népdalok és mesék új folyamát, Gyulai Pál szerkesztése alatt; Erdélyi János, Kazinczy Gábor kész anyagot ígértek, Abonyi Lajos, Szabó Károly, Illésy György pedig hozzáálltak a gyűjtéshez.²²²

Figyelemmel volt a Társaság eredeti szépirodalmi és széptani művekre is. Pályázatot írt ki a széptani kritika történetére, az elégia elméletére, 64-ben a balladáéra; ez termette Greguss nevezetes művét. A Társaság kiadványai közt jelent meg *Az ember tragédiája* is. Ez Arany érdeme. Ő hozzá vitte el Madách — Szontagh Pál tanácsára — a kéziratot, hogy művéről bírálatot kérjen. „... Ha te rosszalló ítélettel visszaküldöd, — írja később (61. nov. 2.) — Ádám utolsó álmát a purgatorium lángjai közt álmodta volna végig.”²²³ Arany ezer dolga közt sem feledkezett meg a kézitról, de a mennyei Prolog a *Faust* másolatának tetszett szemében, s félretette. Közben Madách feltűnt egy beszédével a felirati vitában; újra kezébe vette s nem tette le, míg végére nem ért. Tompának mindjárt lelkesülve ír az új „igazi talentum”-ról (61. aug. 25.);²²⁴ magát a szerzőt tovább várakoztatja, míg újra elolvassa művét és ellenőrzi első benyomását. Ekkor a kézirat végére azt írja oda: „Ex leone leonem”;²²⁵ mindjárt a Kisfaludy-Társaság kiadásában szeret-

220 *ItK*, XIV., 121–122. l.

221 1864. évi titkári jelentés, az *Évlapok* II. kötetében. A Társaságot Gyulai is megvédte a *Budapesti Szemlé*-ben. 1866. új folyam, V. köt.

222 *KisfTÉ ÚjF*, II. 12. 1. Később Török Károly, Csaplár Benedek, Szél Farkas és többen is gyűjtöttek. U. o. 33. l.

223 [*AJÖM* XVII, 614. (1361. sz.)]

224 [*Uo.*, 574. (1336. sz.)]

225 *Az ember tragédiája*-nak kritikai szövegkiadását Tolnai Vilmos rendezte sajtó alá, a *Napkelet-Könyvtár*-ban 1923. Ebben közli Arany jegyzeteit és javításait. Arany és Madách viszonyáról l. bővebben ez életrajz szerzőjének Madáchról szóló könyvét.

né megjelentetni (szept. 12.).²²⁶ Csak a nyelv és verselés darabosságán kívánna simítani; meggyőződése szerint a költemény „egy Dante vagy Goethe technikájával remekmű volna”²²⁷ (okt. 27.); de költőjét nem hatotta úgy át „a magyar népnyelv érzete, mint *oly nagy* költőt kellene”²²⁸ (61. nov. 5.). Ez „egy-két tollvonás”-ra maga ajánlkozik s Madách ezt hálával fogadja (nov. 2.);²²⁹ Arany folyvást gyöngéden magyarázza, hogy csak a felületes olvasó akadna fenn ily apró rögökön (61. okt. 27.),²³⁰ — s közben gyöngybetűi sűrűn feltűnnek a kézirat pongyola sorai közt, mindenütt lehető kevéssel, a központosítás, szórend igazításával, egy-egy jobb szóval természetesebbé, puhábbá simítva a szöveget, de vigyázva, ahol az eredeti erőteljes, s némely darabosságtól is sajnálna megválni. Október végén bemutatja a négy első színt a Társaság felolvasó ülésén, s örömmel ír hatásáról. Amint a könyv megjelent, Szásztól kér bírálatot a *Figyelő*-be. Madách, midőn a Társaság taggá választja, akkori szokás szerint Aranyt kéri föl bemutatására; e bemutató beszéd a műnek legjobb magyarázata. A *Figyelő* védelmébe veszi a költeményt egy lap ellenében, mely a mű „színpadon megállhatását” kétségbe vonja (*Figyelő*, 61. nov. 6.), Madách viszont Vajda János lapjában, a *Nővilág*-ban, a *Koszorú* Schulfuchsainak csúfjára egymás mellé öntött kín-rimekből fon gúnyos rigmust s azt megküldi Vajdának.²³¹ A titkári jelentés össze is kapcsolja őket. „A Kisfaludy-Társaság — úgymond — fennállása legelső évtizedben oly szerencsés volt, hogy egy addig ismeretlen költői nagyságot, hogy *Toldi* szerzőjét mutathatta be a hazának; ne tekintsük-e kedvező jelül, hogy a Társaságnak most, újjászületése legelső évében hasonló szerencse jutott s az *Ember tragédiája* szerzőjében egy eddig szintén ismeretlen költői nagyságot mutathat be?” (Évl., I. 25.)

Ha Madách Pestre jó, meglátogatja új barátját s hallván, hogy Tompához készül, meghívja magához. (62. júl. 22-i levele.)²³²

Arany 62-ben Szliácsra menet csakugyan betér Sztregovára. Madách Szontagh Pállal elébe ment Csesztvéig, onnan augusztus 10-én reggel mentek kocsin Sztregovára, ahol Arany még egy napot töltött. Madách Aladár emlékezett rá, hogy a metrikáról beszélgettek. Tompa meglátogatásából nem lett semmi, de Aranyt Madách Szliácsra is elkísérte s egy napig vele maradt.

Madách továbbra is Mentorának tekintette Aranyt az irodalomban; „hatalmas szárnyaid véde alá húzódtam”²³³ — mondta (64. márc. 14.). Őt kérte meg *Csák végnapjai* c. drámájának elolvasására, a *Figyelő*-ben közölte Kisfaludy-Társaságbeli

226 [AJÖM XVII, 579. (1338. sz.)]

227 [Uo., 600. (1359. sz.)]

228 [Uo., 616. (1362. sz.)]

229 [Uo., 615. (1361. sz.)]

230 [Uo., 600. (1359. sz.)]

231 Madách említett életrajza, 239–240. l.

232 [AJÖM XVIII, 87. (1454. sz.)]

233 [Uo., 424. (1787. sz.)]

székfoglalóját; verseket is küldött a *Koszorú*-nak, ezeket Arany ritkásan közölte, nyilván az elhanyagolt külső csín miatt, mi lapja irányával ellenkezett, bár a csak magának író Madáchnál érthető volt. Madáchban kétség támadt, hogy „ezeket is csak az elnéző jóakarát közölte veled” (u. o.). Ez azonban nem ártott barátságunknak; Madách 1864 második felében elbeszélést is küldött a *Koszorú*-ba.

A véletlen játéka, hogy amint Madách választásakor a titkári jelentés együtt üdvözölte őket, a Társaság első s második útnak indulásánál feltűnt nagy tehetéseket, 1865-ben együtt is búcsúztatta a Társaság két díszét: Madáchot az élettől, Aranyt az igazgatói állástól. „Még egy tagunktól kell búcsúznom, — úgymond — egy, hála Istennek élő s jelenleg is közöttünk ülő tagunktól, de a ki nagyobb munkakörbe hivatva, munkálkodását ezentúl nem szentelheti azon mértékben Társaságunknak, a mint négy éven át oly kitartó buzgalommal s a nem kedvező viszonyokhoz képest oly szép sikerrel cselekedte. Arany János, kitűnő társunk, igazgatói hivatalát letette.”²³⁴ Nem is választottak többé igazgatót, hanem munkakörét a titkárra ruházták.

Az új munkakör, mely Aranyt elszólította, az akadémiai főtitkárság volt.

A Kisfaludy-Társaságra Arany két nagy tervet, sőt megkezdett munkát hagyott örökségül: egyik Shakespeare-nek, a másik Molière-nek teljes fordítása.

Shakespeare iránt régóta tartós és erős érdeklődés élt nálunk. Neve Bessenyei és a jezsuita Szerdahelyi óta fel-feltűnedezik irodalmunkban, hamarosan munkái szintén. 1790-ben Kazinczy lefordítja *Hamlet*-et, Schröder után, németből, prózában, átdolgozva, „a mint az a mi Játszó Színeinkre léphet”, s mindent elkövet előadatására. Döbrentei húsz évig dolgozik *Macbeth* fordításán, az eredetiből (megj. 1830) s hozzá egész értekezést ír a Shakespeare-fordítás módjáról; az ő fordításait elő is adják. *Macbeth* fordításába Kossuth Lajos is belefogott.²³⁵ A németeknél Shakespeare ismeretét Schlegel és Tieck fordításai s Lessing dramaturgiai dolgozatai szolgálták, nálunk a vándorszínpadokon kezdődött népszerűsége

²³⁴ *KisTÉ ÚjF.*, II. 42.

²³⁵ Kiadva: *BpSz.*, 234. köt., 75–90. l. 1934. évf. A boszorkányok első jelenete, melyet hátrább Arany töredék fordításából is idézünk, Kossuthnál így hangzik:

1. boszork.: Villám fénye, zápor árja
Gyűlésünk mikorra várja?
2. boszork.: Fergeteg ha elhalad
S vesztve, nyerve lesz a had.
3. boszork.: Máról ez el nem marad.
1. boszork.: Gyűlhelyünk lesz?
2. boszork.: A fenyér.
3. boszork.: Macbeth ott előnkbe tér.
1. boszork.: Szürke cicám, megyek már.
- Míndnyájan: Béka hí, mindjárt, mindjárt!
Rút a szép, de szép a rút,
Köd nekünk a kedves út.

Kossuth a VI. jelenet közepéig haladt, ott abbahagyta, mert Döbrentei fordítása megjelent.

s többnyire torzított alakban adták; a *Makrancos hölgy*-et az 1830-as években még *Ördögűző Fábán* címen, a *Sok hűhó*-t *Az egymást bosszantók* címén, német nevekkal; néha még mások munkáit is az ő nevével igyekeztek vonzóbbá tenni.

Midőn a magyar színészet állandó tanyát üt Pesten, az Akadémia veszi kezébe a Shakespeare-fordítás ügyét. Huszonkét darabot jelöl ki, de csak egy jelent meg, Náray Rómeó-ja; az sem jutott el a színpadra. Az *igazi* Shakespeare nálunk is költők és műbírálók útján jelent meg. Berzeviczy Albert finoman elemzi, mért áll oly közel Shakespeare költészete nemzetünk lelkéhez. Sokszor merít a népköltés motívumaiból, melyek a mi népköltészetünkben is otthonosak, szereti a tündérvilágot, hazajáró lelkeket, boszorkányokat; történetünk során a jog- és alkotmányfejlődés párhuzamossága közhellyé vált; a pártviszályok, trónkövetelők a mi történetünkben is ismétlődnek; a két nemzeti jellemben rokon vonás a keménység és hazaszeretet.²³⁶ Íróinkra régóta hatott Shakespeare, Dugonicstól kezdve, Kotonán át Szigligeti fiatalkori színműveiig; a *Szent-Iván éji álom* tünderei lebegnek Vörösmarty *Csongor és Tündé*-je mesebeli bujdosó útján is. Vörösmarty a *Dramaturgiai Lapok*-ban Shakespeare-t állítja például; *Játékszíni krónikájá*-ban gonddal elemzi *Hamlet*-et; itt írja: „Nem tartózkodunk kimondani, hogy Shakespeare jó fordítása a leggazdagabb szépliteraturának is felér legalább felével.” Bajza szintén sürgeti meghonosítását. Számos félbemaradt próbálkozás után 1839-ben megjelent Shakespeare első méltó fordítása, *Julius Caesar* Vörösmartytól. A negyvenes évek derekán a pesti egyetem angol tanítójának leánya, Lemouton Emilia vállalkozott a teljes Shakespeare lefordítására, prózában, — de az erején felüli vállalkozás öt darab után megakadt. 1847-ben Petőfi, Egressynek III. Richárd ábrázolásáról írva, lelkesülten magasztalta Shakespeare-t s le is fordítja *Coriolanus*-t. Egressy *Indítvány*-t tesz a *szellemhonosítás* ügyében, javasolva, hogy Arany, Petőfi, Vörösmarty fordítsák le az egész Shakespeare-t, nemzeti költségen. *Coriolanus* címlapján ott is van: *Shakespeare összes színművei*, fordítják ők hárman. Arany „elhült belé”, mert a *Pesti Divatlap*-ban azt olvasta, hogy Vörösmarty és Petőfi ketten fordítják, így ő letett róla.²³⁷ Ők ketten meg is osztottak a darabok egy részén; *Lear* már ekkor Vörösmartynak jutott, *Romeo* Petőfinek; bele is fogott.²³⁸ A tervet a szabadságharc után Vörösmarty tartotta fenn; befejezte *Lear király* fordítását s belekezdett *Romeo és Juliá*-éba, többre is készült. Akkor a *Nemzeti Könyvtár* tervezte kiadásukat. Gyulai Aranyt is biztatta: „... nagyon számítanak reád”²³⁹ (53. nov. 15.), Szászt is sürgette, aki *II. Richard*-ból közölt egy törekeket,²⁴⁰ melyet Arany megdicsért (55. júl. 1-i levele).²⁴¹ Azonban a *Nemzeti*

236 Berzeviczy Albert: *Shakespeare és a magyar nemzetlélek*. — *KisfTÉ ÚjF*, 49. köt. 1917. évf.

237 *PDI*, 1848. jan. 16. sz.; Arany levele Petőfihez, 48. ápr. 22. [*AJÖM* XV, 202–203. (140. sz.)]

238 Jegyzékük Havas Petőfi-kiadásában, IV. 424–25. l.

239 [*AJÖM* XVI, 328. (567. sz.)]

240 Bayer József: *Shakespeare drámái hazánkban*, I. 71. l.

241 [*AJÖM* XVI, 579. (714. sz.)]

Könyvtár megszűnt, *Lear-t* már az *Újabb nemzeti könyvtár* kiadói adták ki, 56-ban; Vörösmarty meghalt, az egész terv megint elhallgatott. Arany baráti körében támadt fel újra. Egyik tanártársa, kit 53-ban Szász helyére választottak meg a mathesis tanszékére, Tomori Anasztáz, egy dunaföldvári óhitű szerb kereskedő fia (régii nevén Theodorovics)²⁴² váratlanul nagy örökséghez jutott anyai nagybátyjától, Baranovicstól, ki fiatalon Sina bankházába került, dúsgazdag ember lett, nagy műbarát és gyűjtő. Tomori lelkes magyar volt, érdekelte az irodalom, 52-ben *Emlékkönyv*-et adott ki magyar költők műveiből, ő nyomatta ki Szász Károly első műfordításait angol és francia költőkből. Másik kőrösi tanártársa, Ács Zsigmond, 53-ban kiadta *A velencei kalmár* fordítását Horváth Döme színműtárában. Az örökség után Tomori Pestre költözött, szerepet vitt mint a művészet és irodalom maecenása. Elkészíttette idősb Lendvay és Katona József szobrát a Nemzeti Színház számára; ő ajándékozta a Múzeumnak a belvederei Apollo érc mását. Aranytól kért feliratot nagybátyja sírkövére; drámai pályázatot írt ki, ezek termették Jókai *Könyves Kálmán*-ját, Obernyik *Brankovics György*-ét, Hegedüs *Bibor és gyász*-át, melyek azon idő műsorán számot tettek. Irodalmi estélyeket ad; Aranyt is hívja; azzal kecsegteti: „Deáknak ideálja vagy s óhajtana látni. A nagy kis Eötvös várva vár”²⁴³ (56. febr. 8.) Arany azonban nem könnyen mozdul ki Kőrösről. „Nálam nagyobbak ragaszkodását mindig szemrehányás gyanánt veszem. A mi lehettem volna, az nem vagyok, s a mi vagyok, ide s tova az sem leszek.”²⁴⁴ (56. febr. 10.)

Tomori szépirodalmi lapot is készült alapítani, de abból semmi sem lett.²⁴⁵ A helyett, bizonyára Arany s körének hatása alatt, a Shakespeare-fordítás tervét karolta fel, midőn a *Szépirodalmi Közöny* gúnyosan hivatkozott arra, hogy már az indusok is fordítják. Tomori kész volt megvalósítani a régi tervet. Minden egyes darab fordításáért 100 pengő forintot ajánlott, de a kiadás hasznát is a fordítók közt szándékozott fölosztani.²⁴⁶

A fordítás díját később kétszáz pengő forintra emelte darabonként. Bizony csekély díj, olyan munkákért, minők Arany fordításai; de Tomori áldozata tetemes volt, mert a kiadás költségeit is ő viselte. Fordítók hamar ajánlkoztak: Lévy, Szász és Ács Zsigmond, s akik utóbb elmaradtak: Sárosy, Székely, Majthényi Flóra,²⁴⁷ később Jókai is.²⁴⁸ Tomori mindjárt fölkererte Aranyt, aki ekkor még Nagy-kőrösön lakott: „...járulj ez üggyhöz nagy hatalmaddal te is; mindenki tudja és

242 Vadnay Károly: *A magyar Shakespeare-fordítás pártfogójáról*. BpSz, 82. köt. s Bayer művében.

243 [AJÖM XVI, 671. (782. sz.)]

244 [Uo., 671. (783. sz.)]

245 Levele Aranyhoz, 1857. szept. 6. [AJÖM XVII, 98. (932. sz.)]

246 Bayer, I. 88. l.

247 Tomori levele Aranyhoz, 58. nov. 14. [AJÖM XVII, 245. (1041. sz.)]

248 Tomori levele, 58. nov. 18. [Uo., 246. (1043. sz.)]

érzi, mi függ tőled e nagy kérdésben”²⁴⁹ (58. nov. 14.). Hívja Pestre, megbeszélésre, de helyette csak levele jön. Eszme- és alakhú fordítást ajánl, mégis szabadot, azaz nem szolgait; „vers verssel, ha lehet ugyanannyi sorral adassák vissza”.²⁵⁰ Delius szövegét ajánlja, mint legjobbat, melynél német magyarázatok is vannak; „minden füzet egy kolomposabb drámát és egy ritkábban olvasott szíművet tartalmazna”.²⁵¹ Akarva, nem akarva, ő az egész terv központja. A bírálatra nézve is tőle kér tanácsot Tomori; Arany minden egyes esetre három bírálót ajánl: egy pesti s egy vidéki fordítót, s állandóan egy pestit, aki nem fordító.²⁵² Tomori a bírálók kijelölését is tőle várja. Aranyt mindenki állandó bírálólul kívánná; ő ezt kissé súlyos megtiszteltetésnek gondolja: „állandó bírálásra ígérekzeni nem merek.” Petőfi és Vörösmarty fordításait „kegyeletből” föl akarnák venni; itt is az a kérés: „vállalnád magadra ezek revisióját”. Ezeket ő „nem pusztán kegyeletből is fölvehető”-nek tartja. „*Coriolán* sok erővel, *Caesar* gyönyörű nyelven és jambusokban van fordítva, aminőt csak Vörösmarty tudott írni. Nem bánom, ha összenézem is őket az eredetivel.” *Lear* fordítását azonban gyöngének hallja.²⁵³ Tomori maga lemegy hozzá Nagykőrösre, útmutatásért.²⁵⁴ Azt reméli, 1860 elején megindulhat a vállalat, egy kész fordítást 59 végén már át szeretne venni Aranytól, honoráriumát is levinné.²⁵⁵ Arany csakugyan munkához látott; az első fölszólításra azt írja: „Ígéretemet, hogy én is megkísértek egy vagy két darabot fordítani, nem vonom vissza; de magamat bizonyos időhöz nem köthetem, mert sem időm, sem physicali képességem nincs folyvást dolgozni. Azt sem bánom, ha a már elhíresztelt *Midsummernights Dream*-mel kezdek hozzá...”²⁵⁶ (58. nov. 17.). Tompának mindjárt írja, hogy az iskolai munka közt „nem tudom én, megnyit lendíthetek a kürtölt Shakespeare-fordításon; de nem maradhattam Tomoritól. Talán egy, vagy két színművet lemorzsolok; eredeti munkára úgy sincs kilátás”.²⁵⁷ (58. nov. 28.) Később is: „...én leginkább azért elegyültem bele, hogy el legyek foglalva valamivel. Bezzeg el is vagyok. A *Nyáréji álomba* kezdtem”.²⁵⁸ (59. febr. 20.) Eleinte lassan boldogul. Tomori sürgetésére azt írja: „...mult tél óta egy betűt sem haladtam, — ott vagyok most is a kátyuban, hol akkor a kerem betörött...”²⁵⁹ (59. nov. 10.) Másoknál sem haladt a munka jobban. A fordítók vidéken éltek, bajos volt az érintkezés; Tomori is falura költözött; a Delius-féle

249 [Uo., 245. (1042. sz.)]

250 [Uo., 246. (1043. sz.)]

251 Levele Tomorihoz, 58. nov. 17. [Uo., 246. (1042. sz.)]

252 Levele, 58. nov. 19. [Uo., 247. (1044. sz.)]

253 Tomori levele, 58. nov. 23. [Uo., 248–249. (1045. sz.)], Aranyé, nov. 26. [Uo., 250. (1046. sz.)]

254 Levele, 58. nov. 28. [Uo., 256. (1049. sz.)]

255 Levele, 59. nov. 2. [Uo., 346. (1120. sz.)]

256 [Uo., 245. (1042. sz.)]

257 [Uo., 251. (1047. sz.)]

258 [Uo., 275. (1065. sz.)]

259 [Uo., 350. (1122. sz.)]

kiadás még csak megjelenőben volt, ott előbb a történelmi színművekre került sor, a vígjátékokra várni kellett. Az egész munka megrekedt. Csak Szász dolgozott szorgalmasan, ő 1860 végére két fordítással készen volt (Arany Szászhoz, 1860. dec.).²⁶⁰ Neki támadt az a gondolata: „Nem volna e célszerűbb, ha a Kisfaludy Társaság a Shakespeare-fordítás ügyét szépszerével átvinné Tomoritól”.²⁶¹ (Arany, 60. aug. 15.) Toldy Ferenc a Kisfaludy Társaság legelső havi ülésén munkatervet terjesztett elő s abban Shakespeare teljes lefordítását javasolta, a pártolói könyvtárban, prózában, hogy minél hamarabb elkészülhessen. Hivatkozott Wieland és Eschenburg fordításaira, melyek roppant hatással voltak a német irodalomra.²⁶² Arany a prózára vonatkozóan mindjárt azt írta Szásznak: „Nem hiszem, hogy ez indítványnak kelete legyen”.²⁶³ (60. aug. 27.) A Társaság kiküldött bizottsága csakugyan az alakhű fordítást követelte. Szász indítványát, úgy látszik, Arany karolta fel; ő hozzá írja levelét Tomori, melyben kezdeményét a Kisfaludy-Társaság kezére bocsátja; a bírálatról és szerkesztésről a Társaság gondoskodik, Tomori előlegezi az írói díjakat, minden színműért kétszáz o. é. forintot, a kiadás költségét szintén; ha ez az elkelt példányokból visszatérül, a tiszta jövedelem a Társaságé, a második kiadás a fordítóké.²⁶⁴ Arany októberben már részletes javaslatot terjeszt a Társaság elé, régebbi tanácsait foglalva össze. Tartalmi és alakhű fordítást kíván, „de úgy, hogy az eszmét, az erőt, a nyelv (különösen szavalmi) gördülékenységét apróbb formai bibelésnek sehol föl ne áldozzák”. Teljes fordítást kíván, nem hézagost, megtisztítottat. Erről Kemény-nyel vitázott, aki egyes részeket ki akart hagyni, mert különben sohasem juthat be a „salonokba”. „Tisztelem a salonokat: de hát Sh. első teljes fordítása csonka legyen?”²⁶⁵ — írta erről Arany Szásznak. (59. márc. 19.) A bírálatot pedig úgy képzelem, hogy egyik bíráló olvasná a fordítást, a másik kettő az eredetit s talán annak jó német fordítását tartaná kezében. (Ez a társas-bírálat nem valósult meg; csak ketten bíráltak egy-egy fordítást.) Minden darabhoz rövid előszót kívánna.²⁶⁶ Ezt a *Figyelő* próbálta pótolni, néhány cikket közölve Shakespeare-ről s kiadva Szász tanulmányát *Othelló*-ról. Javaslatát a Társaság „mind magáévá tevé”,²⁶⁷ így bocsátotta ki Arany felhívását *A tisztelt írói karhoz*.²⁶⁸

260 [Uo., 487. (1239. sz.); A levél dec. 27-én íródott.]

261 [Uo., 432. (1182. sz.)]

262 Bayer, I. 105. l.

263 [AJÖM XVII, 436. (1184. sz.)]

264 Levele közölve a *Shakespeare Tárbán*, I. köt. 230–31. lap. [Uo., 448. (1197. sz.); A levél 1860. szept. 26-án íródott.]

265 [Uo., 283. (1075. sz.)]

266 Javaslatát ki van adva *Hátrahagyott prózai dolgozatai* közt. [ARANY JÁNOS, *Hátrahagyott iratai...*, 2:493–498.] A díjazásról szóló rész itt ki van hagyva; Arany „nem tartja elegendőképp jutalmazottnak” a fordítókat, s a tiszta hasznot köztük osztaná fel. Bayer, I. 113. l.

267 Bayer, u. o.

268 Bayer, 114. l.

Az 1862-i közülésig csak négy fordítás érkezett be és egy volt megbíráva. Közledett azonban Shakespeare születésének háromszázados fordulója, s a Társaság kimondta, hogy a születésnapra, ápr. 30-ra, az első kötetnek meg kell jelenni. A sietségben a bevezetések elmaradtak; pótlásokul s mert Tomori a művek „értelmezését” is kívánta, Gregusst bízták meg egy, a költőt ismertető kötet megírásával. Így jött létre könyve: *Shakespeare pályája*, első fele a tervezett munkának.

Az első kötet *Othelló*-t s a *Szent Iván-éji* álmot foglalta össze, amazt Szász, ezt Arany fordításában. 1864-ben, Arany igazgatása alatt, még két kötet jelent meg, igaz, hogy a másodikban a kész *Julius Caesar* is; 65-ben ismét kettő, köztük *Lear* és *Coriolan*. Ez évben Tomori arról értesítette Aranyt, hogy az őt ért elemi csapások miatt ezentúl évente csak három kötetre vállalkozhatik (jan. 26., kiadatl.),²⁶⁹ de buzgalma csakhamar megint módját ejtette a folytatásnak; 67-ben Greguss két kötetéről számolhatott be. 68-ban „fordítók hiánya miatt” akadtak meg;²⁷⁰ az újabb tagok fiatal gárdája jött segítségükre, Arany László, Rákosi Jenő. A kötetek a gyorsaság kedvéért nem is sorszám szerint jelentek meg. A nagy vállalat 1872-ben 18 kötetben befejeződött.²⁷¹ Shakespeare vegyes költeményeit a tizenkilencedikben 1878-ban csatolták hozzá.²⁷² Ez azért késett, mert Győry Vilmost egyéb Shakespeare-darabok és *Don Quixote* fordításai késleltették.²⁷³

A Társaság hálából lefestette Tomorit Székely Bertalannal.²⁷⁴

A Shakespeare-fordítás nálunk azon időig a legnagyobb műfordítási, sőt a legnagyobb irodalmi vállalkozás volt s hosszú időn át az is maradt. Fordítók és bírálók egyaránt jó munkát végeztek. A bírálók sokat vissza is utasítottak. A *vihar* fordítását nem fogadták el sem Zalánfytól, sem ifj. Ábrányi Kornéltól, átjavítva sem; a *Vízkereszt*-ből, a *Sok húhó*-ból két-két fordítást vetettek vissza s új fordítót kerestek. Az ügyet nézték, nem személyeket. Arany ugyan visszalépett Ács *Hamlet*-jének bírálatától, mert Ács tanártársa volt, s talán mert előre sem várt tőle jó fordítást; de Szász s az Arany helyébe lépő Egressy sem fogadták el. Ács meg is neheztelt Szászra, s kifakadt Tomori előtt, hogy mit csináljon a fordító az el nem fogadott fordítmánnyal? (Tomori Aranyhoz, 58. nov. 23.)²⁷⁵ Hamlet lefordítására Szász Arany fölkérését ajánlotta.

Arany maga öt színművet bírált s bírálatai néhol tanulmánnyal érnek föl, megjegyzései szinte fele-munkájával a fordításnak. „Bársonyos kézzel” ment végig a

269 [AJÖM XVIII, 556. (1910. sz.); A levél 1865. jan. 20-án íródott.]

270 *KisFTÉ ÚjF*, V. 15. l.

271 Bayer (I. 129. l.) a XVIII. kötetre vonatkozóan hibás évszámot közöl.

272 L. erre nézve Lőrinczi Zs. levelezését Szász Károllyal és Győry Vilmostal, kiadta rf., *Shakespeare-Tár*, III. 234–37.

273 *KisFTÉ ÚjF*, VI. 16. l.

274 *KisFTÉ ÚjF*, VI. 16. l.

275 [AJÖM XVII, 248. (1045. sz.)]

fordításokon.²⁷⁶ Ács *Velencei kalmár*-ját Lukács Móriccral együtt bírálta. E különös műnek természetéhez méri a nyelvet; vígjátéknak tartja, bár „magasabb és komolyba játszó”, de „Antonio sorsában — a legkomolyabb fordulatkor is — van némi komikum, vagy legalább bizarr, a kötelezően bizarr volta miatt; a zsidó büntetése pedig ... az akkori zsidógyűlölő fogalmak szerint, nem tartatott nagyobb komikai bűnhődésnél;”²⁷⁷ az ehhez illő „magasb komikai nyelvet”, „mely sokszor emelkedett, de familiáris lenni meg nem szűnik”, nem találja a fordításban. Bár hangoztatta, hogy nem sok bíráló szánhatja rá magát, „hogy a fordítást az eredetivel sorról-sorra, betűről-betűre összevesse, a hibákat ... összejegyezze”,²⁷⁸ maga mégis így jár el; vagy háromszáz helyet jelöl meg, némelyiket újra fordítja, s gyöngéden hozzát teszi, hogy a fordító „ezeket most már hihetőleg magától is kijavította volna”.²⁷⁹

A fordító csakugyan át is javíttatta munkáját s 62 novemberében Arany azt jelenthette az átdolgozott fordításról: „...most már sokkal inkább megfelel az esztétikai igényeknek s több helyt sikerültnek is mondható.”²⁸⁰ Radó hozzát teszi: „ez a több hely nagyobbára az ő javításaiból került ki”.

II. Richárd bírálatában Szász Károlynak egész fordítói művészetét jellemzi, de nem hűny szemet arra, hogy „általában 10 sorra 1-et, olykor kettőt is vethetünk a foglyosabb helyeken, hol a magyar hosszabb az eredetnél”. „Általában, hogy oly szót használjak, melynél Shakespeare-fordításainkra nagyobbat alkalmazni nem mernék — kielégítőnek találtam.”²⁸¹ Szász megköszöni a ráfordított nagy gondot. „Köszönetem őszinteségét azzal véltem legjobban bizonyíthatni, hogy csaknem minden megjegyzésednek eleget tettem vagy tenni igyekeztem. Egy pár, mi úgy maradt, vagy csekély fontosságú, vagy nem voltam képes változtatni; de az mindössze kettő-három.”²⁸² (64. jan. 8., kiadatl.) *Macbeth*-fordítását is összeveti

276 Arany László szava, a *Hátrahagyott versek* bevezetésében. [ARANY JÁNOS, *Hátrahagyott iratai...*, 2:XIII.]

277 Bayer, II. 136–137. l.

278 A Társaság elé terjesztett javaslatában.

279 Keze alatt így változott Ács szövege: néhol értelemben: „illetlen komorság” — hozzá nem illő — (mert a komorság általában nem illetlen). „Ne búslakodj barátom, légy nyugodt” = (courage yet) többet jelent. „Végy szivet”, mondanám, ha ez jó magyarul volna; éledezz!” „Öntudatom megengedi = lelki ösmeretem (az öntudat nem egészen synonym).” Máshol egyszerűsít, természetesebbé tesz: „Vagyon reménybeli” = vagyon kockán. „Míg ő határoz, zene játszadozzék” = szóljon a zene. „Jó, majd kitűnik” — No, majd meglássuk. Szépit: „Rég fogva tartott mérget kiontom = (talán kitöltöm rajta régi bosszumat”; „szegény nyers földtekénk = szegény otromba földünk”. — Mindenütt magyarosabbá s egyben drámaibbá teszi a beszédet. Ácsnál így beszélt Shylock: „Három ezer arany — jó! Három hónapra — jó! Antonio lesz a kezes — jó!” — Magyar ember kétség kívül így fejezné ki magát e helyzetben: „Három ezer arany — értem! Három hónapra — értem! Antonio a kezes — értem!” E bírálatot kiadta Radó Antal a *Shakespeare-Tár* VII. kötetében, 170–191. l.

280 Bayer, II. 139. l.

281 Bayernél II. 234–35. l.

282 [AJÓM XVIII, 401. (1764. sz.)]

az eredetivel, s kétes helyeknél Schlegelre is utal, kinek fordítását Petőfi is forgatta ellenőrzésül.²⁸³ „Egy ily shakespearei fődarab méltó átültetését tartva szem előtt, — mondja, — sok kívánni valót hagy még, mind a hűségre, mind a kifejezés erejére, hatályosságára, a nyelv s verselés szabatoságára nézve; mindazáltal benne annyi sikerült részlet is van, hogy mint *fordítási stádium*, figyelemre méltó, s egyengeti útját későbbi tökélyesb áttételeknek.”²⁸⁴ Ez a fölfogás érteti meg elnézését, segítő szándékát, mely őt egyes daraboknál majdnem társfordítónak teszi, mint Greguss *Szeget-szeggel* fordításánál, hol 250 helyre tett javító észrevételt. Ő bírálta Greguss *Athéni Timon*-ját is, de ez a bírálata nincs meg.

Havas Adolf azt állítja, hogy Petőfi *Coriolánus*-át is Arany nézte volna át a Kisfaludy-Társaság részére.²⁸⁵ Azonban alig néhány tárgyi, vagy értelembeli javításra akadni,²⁸⁶ viszont sok rontásra sajtóhibákban, mi az átnéző hanyagsága. Arany e kötet megjelenése idején már nem volt a Társaság igazgatója, a kiadványok nem mentek át kezén.

Vörösmarty *Lear*-jének összevetésére az eredetivel maga vállalkozott.²⁸⁷ Példányában az első felvonás szövege telve is van aláhúzásokkal és javításokkal. Beféradt, abbahagyta. A Shakespeare-kiadásba mindössze három javítása ment át.²⁸⁸

283 Aranyak, 48. febr. 10. [AJÖM XV, 182. (125. sz.)]

284 Bayer, I., 269. l. [Arany levele a Kisfaludy Társaságnak, 1864. szept. 27.; AJÖM XVIII, 502. (1860. sz.)]

285 Petőfi-kiadása, IV. köt., 368. l.

286 I. felv. 159. sor: centurokat helyébe centuriák; II. 71: my microcosm = microcosmustok volt az első kiadásban; II. 183.: szinte h. szintén van téve, 202.: „két izbeni” helyébe „izbeli” s több efféle.

Coriolanus első kiadásába Arany több tanulságos javítást jegyzett be, irónnal. Így: I. felv. I. jel. kezdete Petőfinél: „Mielőtt valamire szánjuk magunkat, hadd beszéljek.” Arany: „Mielőtt további lépést tennék, hadd beszéljek.” I. polgár Petőfinél: „Föltettetek magatokban, hogy inkább meghaltok, semhogy éheztek?” Arany: „El vagytok szánva, inkább meghalni, mint éhezni?” Többen, Petőfinél: „Föl, föl!” Arany: „El, el!” — I. polgár Petőfinél: „... mely tulajdona érdemeivel egymagassága.” Arany: „föler vitézségével.” — Menenius beszédében a gyomorról: „...társaival a munkát meg nem osztva.” Arany: „társai munkáját meg nem osztva.” — U. o. Petőfinél: nagy ujj, — Arany: hüvelyk. Hátrább javításai elmaradnak, de ceruza-vonás sok van a szöveg mellett. Petőfi fordítását az eredetivel szóról-szóra Haraszi Gyula mérte össze, *EPhK*, 1889.

287 Tomorihoz, 58. nov. 26. [AJÖM XVII, 250. (1046. sz.)]

288 Példák a megjelölt helyekből. I. felv. I. jel.: Kent: nem foghatlak meg, Gloster: De *igen* ezen fickó anyja... Arany: *meg* (foghatott). *Lear* (a kitagadó beszédben): Előnyt és minden hasznot ... Arany a lapszálon: reiche Attribute. D. — Lentebb Kent: mint *mestert* úgy követtem; Arany: *úr, gazda*. — Kent: Tedd, öld meg az orvost, s a rossz nyavalyának Juttasd a díjt. — Arany: a díjt költsd a rossz nyavalya növelésére. D. — Lear: most menj tova Kegyükntől elszakadtan, nem szeretve S áldatlanul. — Arany: kegyünk, szerelmünk, áldásunk nélkül. — A 3. jelenet végén Goneril: történéjk bármí, mindegy. — Arany: Mi lesz belőle... A 4. jelenetben Lear kérdésénél: Mi a hitvallásod? — Arany odaírja: professiód. — (A confessio és professio van felcserélve.) Többször csak az angol szavakat írja ki hibás magyar fordításuk mellé; sokszor hivatkozik Deliusra.

Arany maga is szívesen vette volna a komoly bírálatot. *Hamlet*-jét azzal nyújtja be „bírálat alá”: „Nem mintha már teljesen elégtelt volna dolgozatommal: de mivel a bíráló szót kívánnám hallani, mielőtt végső javítás alá veszem. Sok helyütt nem bírtam, több helyütt nem akartam hívebben, a magyarság, emphasis és érthetőség rovására. Akármint van, — várom ítéletemet.”²⁸⁹ Az ő fordításait azonban „minden bírálat nélkül” fogadták el. Gyöngyei ezek a magyar Shakespeare-kiadásnak, mintái a műfordításnak. Nincs rá példa a világirodalomban, hogy ily nagy költő szegődött volna egy másik nagy szellem tolmácsául. Ahol más fordítás mellett széljegyzetek garmadája szükséges magyarázgatni: ő mindent meg tud érteni a fordítással. Fordításai fölérik az eredetivel. Ha a nagy esztéta, Benedetto Croce, ezeket ismerné, nem mondaná, hogy minden fordítás hamisítvány.

Sokszor elmondták, hogy a három nagy költő saját jelleme szerint választott Shakespeare darabjaiból: Petőfi *Coriolán* dacát, Vörösmarty fenséges tárgyak körül forgó képzelete előbb *Julius Caesar* gravitását és méltóságát, megtört öregségében a szerencsétlen *Lear* keserű háborgását, mely *A vén cigány* zilált látomásában is ott kísért; Arany töprengő természete *Hamlet* benső küzdelmét, lelkének tragikai sorsra eljegyzettségét. Tetszetős, de fölületes állítás, már csak azért is, mert Petőfi és Vörösmarty belefogtak *Romeo* lefordításába is, ami lyrikusoknál épp oly érthető, Aranyt pedig fiatalkori kísérletei *János király*-hoz és a *Szent Iván-éji álom*-hoz vonták; *Hamlet*-ből is volt régebbi töredéke, a 3-ik jelenet elejéig, de ezeken kívül — a kézírásból ítélve: még az 50-es évek elején — belefogott *Macbeth*, *A vész* és *Cymbeline* fordításába, noha az első jeleneteknél tovább nem vitte egyiket sem. *Romeo*-ból lefordította a Mab-királyné részletét, mint a kéziratra odaírta: „Reményi kedvéért”, ezt átsimítva ki is adta; *Coriolanus* első jelenetébe is belekapott; erre s *Macbeth* töredékére később ráírta, hogy „iskolai”. Lehet, hogy a drámai expositiót magyarázta rajtok. *Coriolanus*-ának szövege sokban eltér Petőfiétől, a Petőfi-kötetbe jegyzett javításokon kívül is. *Cymbeline* lehet a legkorábbi, itt a felvonást *cselekvény*-nek nevezi. *A vész* irónnal van írva, nyolcra hajtott árkus két oldalán, rajta: „kísérlet”. De minő kísérlet! E töredékek láttán csak sajnálhatjuk, hogy nem folytatta mindnyáját.²⁹⁰

Az említett három javítás: 1. jel. Cordélia felsóhajtása végén: abban *biztos* vagyok, Arany: *bizonyos*. — A 2. jelenetben Edmundnál be van írva, hogy „elteszi a levelet”. 5. jel. a Bolond beszédében: orra mindenik oldalán legyen *egyszerre* = a sajtóhiba kijavítva: *egy szeme*. — Gyulai Pál *Vörösmarty Összes Munkái*-nak 1885-i kiadásában V. köt. 430. l. azt írja, hogy *Lear*-t és *Julius Caesar*-t is Arany javításaival adja ki, „mert maga Vörösmarty is megtette volna e javításokat, másfelől, mert e csekély és csak fordításbeli javítások oly költőtől és műfordítótól származnak, mint Arany”. A kiadás mégis a régi szöveget adja.

289 Levelét közli Bayer, II., 228. l.

290 Hogy e csak maga multságára papírra vetett fordítások is mily gondosak és költőiek, mutatja *Macbeth*-ben a boszorkányok első jelenete.

Első boszorkány: Mikor jöjjünk össze még,
Ha esik, fú, zeng az ég?

A műfordításra régóta hajlamot érzett magában, első irodalmi tervei erre vonatkoznak. Szinte páratlanul eleven érzéke volt a költői szépségek iránt, kor és nyelv különbsége nélkül. Ez az, amit Riedl a *sympathia* egy nemének tart, mellyel a fordító beleéli magát az idegen költő világába. A 40-es évek derekán Homér mellett Byronért lelkesül, együtt fordítja *Philoktetes*-szel *Az új görög dalmok éneké*-t. Az élő nyelvek közül az angolban legotthonosabb; könyvtára kivált angol könyvekkel gyarapszik. Regényfordításra ajánlkozik Nagy Ignácnak. Különösen érdeklődik a színművek iránt; fordítani kezdi Sophokles *Trachisi női*-t, kiérzi *Bánk bán* jelességét, maga is színdarabokat ír. Legrégibb fennmaradt levele arról szól, hogy már 1844 előtt lefordította a *Nyáréji álmot* németből. Főképp Shakespeare kedvéért tanul angolul, s mindjárt belefog *János király* meg a *Windsori úg asszonyok* fordításába. (Önéletr. és Szilágyihoz, 45. aug.)²⁹¹ Arról álmodozik, hogy ketten Szilágyival egész Shakespeare-t adnák magyarul (47. nagypéntek).²⁹² Lemouton Emilia fordításairól úgy érzi, hogy elébe vágnak. 1847-ig főképp műfordítási tervek lebegnek előtte. Még *Toldi* diadala után is szinte panaszképp írja Szilágyinak: „Erőnek erejével *eredeti íróvá* tesznek s a fordítás hátrább marad”,²⁹³ mégis studiumává akarja tenni a műfordítást (47. nagypéntek). Megvan ehhez egy másik, költőknél igen ritka adománya: a philologizáló hajlam, mire Radó Antal finom érzékkel mutatott rá.²⁹⁴ Dantéről írt költeményét maga fordította angolra, *Bánk bán*-t is elkezdte, mert „olyan shakespeare-ies!”²⁹⁵ Ép így tudott olaszul. Mint Radó mondja: „Valóságos nyelvgenie volt, sőt ennél is több, nyelvtudós genie.” A magyar nyelvnek is értette minden csínja-bínját, a kifejezések legfinomabb árnyalatait, a tömörséget, hangok zenéjét; dús szókészletében mindenre

Második: Majd ha szűn a harc-elem,
S tudva lesz a győzelem.
(vagy: Majd ha szűn a haremoraj,
Vesztve, nyerve lesz a baj.)

Harmadik: Így még naplement előtti

Első: De hova?

Második: A fenyéren amoda!

Harmadik: Macbethért megyünk oda,

Első: Ott leszek vén dada!

Mind: Padok hi! – Megyünk!

Rút a szép, szép a rút;

Ködbe lebbenj! itt az út!

Ami ebből elkészült, ki van adva a Kisfaludy-Társaság *Évlapjai*-ban, 1916. évf.

291 [AJÖM XVI, 560. (704. sz.); AJÖM XV, 15. (15. sz.); a Szilágyinak írt levél aug. 1-én íródott.]

292 [AJÖM XV, 75-79. (52. sz.); ebben a levélben Arany nem álmodozik Shakespeare-fordításokról, a drámaíró neve a levélben elő sem fordul.]

293 [Uo., 78.]

294 Radó Antal: *Arany Shakespeare-fordításai. Magyar Shakespeare-Tár*, I. köt.

295 Arany László bevezetése a *Hátrahagyott versekhez*. [ARANY János, *Hátrahagyott iratai...*, 1:XI.]

volt kész megfelelője, s birtokában volt a nyelv-alkotó phantasia. Shakespeare-hez a genie csillogásán felül művészi realismusa is vonzotta, mely megegyezett az ő irányával, s a lelki rajz biztonsága és gazdagsága, a tragikum ereje. Shakespeare varázsa végigkísérte egész életén; a fordítás nehéz munkája gyönyörűség volt neki; ez években mondotta fia előtt: „Shakespeare írói talentumáról elmondhatni, a mit a zoltár zeng az Urról: Nagy vagy Uram a nagyokban, és nagy vagy a kicsinyekben.”²⁹⁶

A *Szent-Iván éji álm*-ot egyenest neki szánták, más meg sem tudott volna birkózni rímeivel. Régi fordításait „tűzre valók”-nak nézi.²⁹⁷ (Petőfinek, 48. ápr. 22.) Újra kezdi; 58. végén már „nézegeti” a *Nyáréji álm*-ot, Gyulainak panaszolja: „... veszett nehéz munka”²⁹⁸ (58. dec. 22). „...egy pár felvonást idestova lenagyolok — írja Tompának. — De minő munka ez! 3/4 része rimelt jambus, melyet magyarul hasonlóval kellene, sorról sorra, visszaadni; ki az angolok szórővidségét, tömörségét, s a magyar szavak hosszadalmasságát ismeri, az átlátja, mily nehéz munka ez, kivált ha a nyelvet nem akarjuk kerékbe törni. Eddigi dolgozatomban vannak sikerült helyek; bár néha csaknem áthághatatlan bökkenőkre találok”²⁹⁹ (59. febr. 20.). Szásznak azt írja: „Ugy belefáradtam az örök rímelésbe, hogy tökéletesen elakadtam”³⁰⁰ (59. márc. 19.). Ekkor dolgozott akadémiai székfoglalóján, a fordítás pihent, még ősszel is. (Tompának, 59. nov. 10.).³⁰¹ 1863 novemberében készült el.³⁰² Közben „pihenésül *John király*-t vettem elő”³⁰³ — írja Szásznak (59. márc. 19.). 60. július 1-én Egressynek említi: „Az első felvonáson áttörtettem valahogy.”³⁰⁴ Egyszerre dolgozott tehát a két fordításon, felváltva. Sőt Hamleten is, mert ezt 66. nov. végén nyújtja be, *János király*-t pedig 67 áprilisában. Erre vonatkozik tehát, amit 67. ápr. 22-én ír Tompának: „Egy Shakespeare darabon rágódtam egész ősz óta, ma tevén rá az ‚utolsó kezét’.”³⁰⁵ Ez az „utolsó kéz” sokat javítgat fordításainak kéziratán. Maga magának bírálója és javítója. Legtöbb változás a *Szent-Iván éji álm*³⁰⁶ szövegén van, melyet még Tauchnitz-kötetből kezdett fordítani; a módosításra többnyire Delius jobb szövege vezette rá, a lapszálon rendszeren ott van írónnal a *D.* betű; de van stilaris javítás e nélkül is. Mindjárt Theseus első megszólalásában az 5–6. sor előbb így volt: „Mint özvegyasszony, tengő mostoha, Kit hosszasan tart egy szegény fiú” — aztán „... hervadt mostoha,

296 U. o.

297 [AJÖM XV, 202. (140. sz.)]

298 [AJÖM XVII, 261. (1055. sz.)]

299 [Uo., 275. (1065. sz.)]

300 [Uo., 283. (1075. sz.)]

301 [Uo., 352. (1123. sz.)]

302 A Kisfaludy-Társ. jegyzőkönyvét idézi Bayer, II. 97. l.

303 [AJÖM XVII, 283. (1075. sz.)]

304 *ItK*, XIII. 111. l.

305 [AJÖM XIX, 89. (2105. sz.)]

306 A kéziratban előbb *Nyáréji álm*.

A ki soká teng egy fiú örökjén”, — a nyomtatásban még hangzatosabban: „Ki egy fiú örökjén teng sokáig.” Theseus elmentével Hermia: „... szemem Viharja bőven megöntözteti” — utóbb: „Viharja őket váltig öntözi.” A II. szín vége Delius nyomán módosult ebből: „Minden ember hozzá lásson; *pontos legyen; adieu*”, = tanulja be, mint a karikacsapás. — A II. felvonás 1. színében a tündérek éneke előbb: „Tündérkirályné *rendeli Gyöngyét a fűre hinteni; Cselédjé minden kankalin*” = Delius után: „Tündérkirályné az asszonyom, Fűre gyöngyét én harmatozom; Testőre a sok kankalin.” A végsorokban: „*Nyujtsa jobbját, ki jó barát*”, — így változott: „Fel, tapsra hát.” — *Hamlet*-ben írónnal írt szavakat látni a lapszélen, itt-ott; de a régi szöveg többnyire megmaradt; ezt már Deliusból dolgozta. A változások csak stílárissak; a szellem jötténél Hamlet így szólt: a sír „... megnyitá nehéz Márvány állkapcsát, hogy kivessen újra” — sokkal közvetlenebb így: ... Márvány inyét, hogy *így* kivessen újra. — Ophelia szava a III. felvonás 1. színében: „Az izlés tükre, *az alak mintája*” — mennyivel természetesebb így: „... minta egy szoborhoz”. *Hamlet* versét (II. felv. 2. szín) háromszor is próbálta s a negyediknél állapotodott meg.³⁰⁷ *János király*-ban úgyszólván nincs törlés, javítás; ezt fordította utoljára (rajta van: Vége 1867. ápr. 18-án); ez ment legkönnyebben, már egészen benne volt Shakespeare stílijében.

Legvilágosabban szembetűnik Arany műfordítói kiválósága, ha félbehagyott töredékeit odaállítjuk a megjelent fordítások mellé. Coriolanus-próbája felülmúlja Petőfit, nem csupán árnyalati hűség,³⁰⁸ hanem magyarság és színpadi nyelv dolgában is. Az első polgár így beszél

Petőfinél:

Minket szegény polgároknak tartanak, a patriciusokat jóknak. Az ő fölöslegök eltáplálna bennünket. Ha csak azt adnák nekünk, mi nekik már nem kell, azt gyanithatnók, hogy emberségesen segítettek rajtunk; de ők azt gondolják, hogy erre nem vagyunk

307 Egy kis papírlapon a három változat, az első kettő írónnal.

- I. Kétkedj bár, a csillag tűz-é?
Jár-e a nap? kétkedj benne:
Az Igazság nem cselet űz-é?
Csak az én szerelmemen ne.
- II. Kétdél, hogy a csillag jár-e?
Kétdél, hogy a nap ragyog;
Az Igazság nem család-e?
Csak ne azt, hogy hű vagyok,
- III. Kétdél: a nap forgandó-e,
Kétdél: csillagtűz ragyog;
Kétdél: az Igaz való-e:
Csak ne azt, hogy hű vagyok.

308 Erre nézve l. fentebb a Menenius beszédének eltérését.

érdemesek. A soványság, mely bennünket gyötör, nyomorunk látása a jegyzék, melyben jóllétök el van sorolva; a mi szenvedésünk az ő nyereségök.

Aranynál:

A mi nevünk: szegény polgár; a patriciusoké: jó. Miben a főrend duszkál, segítne rajtunk. Ha csak a maradékot adnák nekünk, mielőtt megposhad, még azt gyanitnók, hogy emberi érzésből enyhítenek rajtunk; de ők azt hiszik, hogy így is sokba kerülünk; a soványság, mely minket elcsigáz, inségünk látása azon leltár, melyben az ő jólétök el van sorolva. A mi szenvedésünk nyereség nekik.

Világos érthetőség dolgában is tegyünk egymás mellé néhány sort az ő *Cymbeline*-jéből s Rákosi Jenő megbírált és átjavított fordításából. I. felv. 2. szín, a királyné elmente után, Imogén:

Rákosi:

Galád nyájasság! csiklandoz simán
E zsarnok ott, a hol sebez! — Legdrágább
Uram, én tartok egy kicsit atyám
Dühétől is; de — szent hitem megóva —
Semmit sem attól, mit velem dühe
Tehet. Te távozol s én türjem itt
Későn-korán a bős szemek tüzet, —
Vigasztalan egyéb, mint hogy e földön
Van még e gyöngy, kit viszontláthatok.

Arany:

Szinlett szivesség! Óh, mi finomúl
Csikland e zsarnok, hol szúr. Drága férjem,
Atyám haragja rettent, de nem az,
(Csak női szent tisztem maradjon ép)
Mít e düh rám hoz. Menj; én addig itt
Óránkint állom a bős szem nyilát,
Egyéb öröm nélkül, csak hogy van e
Világon egy kincs, melyet valaha
Viszont meglátok.

Rákosi nem vetett rá ügyet, amire Szász *II. Richard*-jának bírálatában Arany erősen rámutatott, s ami a jambikus soroknak általán véve törvénye, hogy „Shakes-

peare mondatai legtöbbször úgy vannak szerkesztve, hogy a pihenő helyek, a kisebb-nagyobb választó-jelek a verssorok végével esnek össze; legalább ez a szabály, az ellenkező eset kivétel.”³⁰⁹ Ennek elhanyagolása nemcsak a jó hangzásnak, hanem a könnyű beszédnek s a világos érthetőségnek is rovására megy.

Fejtegette Arany a drámai nyelvet is. Ács *Velencei kalmár*-jának bírálatában megjegyezte, hogy érdeme is hibává lesz, mikor túlságosan keresi az irodalmi nyelvet s ezt sokszor feszességig viszi. „A drámai nyelv az élet nyelve — úgymond, — a színpadon élő embereket akarunk látni; mi nem azt teszi, hogy a dráma közönséges prózában szóljon, de mégis az élet nyelvén, a szenvedélyes, mozgalmas életén. Egy-egy, csak könyvben található fordulat, erőltetett, nehézkes irodalmi szórend, conventionált csonkítás vagy toldalék, mindenkor folt a dráma nyelvén. Fordító azt nem találta el mindenütt, hogyan fejezze ki magát, ne feszesebben, ne magasb lenni akaró hangon, mint eredetije.”³¹⁰

Szász Károly ugyan nem esik ebbe a hibába, mégis érdekes szembeállítani *A vihar* elején az övével Arany fordítását. Arany a ship-mastert hajómesternek írja, ami jobban illik ez ósdi gályához, mint Szász „kapitány”-a. Íme Gonzalo szavai a két fordítás szerint:

Szász:

E fickó nagy vigasztalásomra szolgál. Nem úgy néz ki, hogy a vízbe fuladjon; tökéletesen rajta van az akasztófa bélyege. Jó sors, csak a mellett állj, hogy akasztófára jusson: az ő hóhér-kötele legyen nekünk a mentő kötél, mert hajszálon függ az életünk. Ha ez nincs akasztófára szánva, úgy jaj nekünk.

Arany:

Nagyon megvigasztalt ez a kölkök: nem látszik a szeméből, hogy vízbe fog fulni, akasztófa-bélyeg van az arcán. El ne engedd, jó sors, az akasztást neki; tedd hóhér-kötélét a mi horgony-kötélünké, mert a miénk nem sokat ér. Ha ez nem akasztófára született, úgy mi ebül vagyunk.

Arany fordításait legjobban az dicséri, hogy nincsenek kiemelkedő szépségeik, mindenik elejétől végig egyformán szép és erőteljes. Pedig Dante után Shakespeare-t legnehezebb fordítani az egész világirodalomban. Sehoh az érzelmeknek ekkora scálája, egyetlen darabban is, a hang változatossága, mely hol szójátékokká sziporkázik, tréfákat bugyborékol, hol éles és rövid, akár a dobszó, máskor virágokat hint. A mi csak agyán átröppen, nyomot hagy tollán; minden szó a szen-

³⁰⁹ Bayernél, II. 235. l.

³¹⁰ U. o. II. 136. l.

vedély szülötte s a pillanathoz illő. Halomra önti a képeket, hogy, mint Hamlet mondja: e garmadához az Ossa egy bibircsó. Hasonlatai néha csak szárnyheggyel érintik a gondolatot; Riedl e szószerinti példán: „az elhatározás természetes színe el van betegítve a gondolat sápadt mázától” — rámutat: hány képes kifejezés forrt itt egymásba.³¹¹ Máskor egy pöröly-ütéssel oly tömörre kovácsolja a sort, hogy szinte elmerül, mint a túlterhelt gálya. A nyelvben is teremt oly szörnyszülötteket, mint Caliban. Tág és új értelemben használja a szokat, főnevekből formál igéket, igéket jelzőkké nyomorít, szokatlanul ragaszt képzőt a tőhöz, önkényes jelentést ad a szavaknak, mintegy újjáteremti a nyelvet. Arany mindenütt követni bírja, ahová Shakespeare geniusa magával vonja. Duskál a nyelvben; a ligetnek oly zengő synonymáit idézi föl, mint csere és pagony; el nem nyűtt szavakat éleszt föl: verdő szárny, makkopáncs; egész irodalmunkban ez egyszer fordul elő ez a kifejező szó: pőcsik, Osrickra; tövig faragja a jelzőket, mint „éh csikas”, „lobbant király”; vagy főnevet fordít jelzővé: „hejehujja vér”; bátor összetételei, szokatlan képzései vannak, mint: „a szem éghasgató gyöngye”, „anyádnak méhgyalázata”; az oroszánt „megmezetleníteni”; önkényes értelmet ad: „félhetetlen oroszlán”; új, erőteljes kapcsolatokat teremt: harangot zúdítani; a számkivetve mintájára alkotja ezt: „egyházkivetve”; igévé bontja a „szemrehányás” kifejezést: „mit hánytok én rám ily komor szemet.” Radó kimutatta, hogy még a verselési szabadságok- és szabálytalanságokban is pontosan követi az eredetét, itt-ott elejtett trochaeusokkal, sorelnyújtásban. Egyformán sikerül neki Hamlet magánbeszéde meg a sírásók otromba tréfákozása, az athéni kézművesek bárgyú szóhabarékja épp úgy, mint a tündérek sottogása. Titánia lugasának festésében Shakespeare csupa rövid szavakat ejt, Arany merő kéttagúakat; úgy hangzanak, mintha apró virágok hullának.

Van egy kies part, hol kakukfü nő,
Hol dús virányt rukerc s ibolya szó,
Fölötte sűrű lombból mennyezet,
Vadrózsa s gyöngye jazmin fog kezét:

— s itt egyszerre a sor élére szökő *ringatva* szóval valóságos rengetést visz a versbe, hallani a zenét, a tánclejtés ritmusát, mely elszenderíti a tündérkirálynőt:

Ringatva ott szunnyad tánccal, zenével
Titánia egy kissé minden éjjel.

³¹¹ Riedl Frigyes: *Shakespeare és a magyar irodalom*, — a *Magyar Könyvtár*-ban.

Schlegel, aki pedig éppen ily gyöngéd helyeken tud a legművészebb lenni, itt utól sem éri Aranyt; szebb itt ő az eredetnél is; — s nem kevés ilyen helyet lehetne felmutatni.³¹²

János királyból az egész fordításon át kihallatszik a had robaja, dobok pergése, a trombitaszó. Úgy látszik, ez a fordítás folyt tollából legkönnyebben, legtermészetesebben.

Hűség dolgában alig éri gáncs Aranyt. Alexander nagy *Hamlet*-tanulmányában, hol sorról-sorra elemzi *Hamlet*-et, felhoz néhány kis eltérést az eredetitől, melyek részben nem is hibák.³¹³

Radó Antal több eltérést elősorol, mint a nagy monologban e szavak: az *ön-tudat* belőlünk gyávat csinál, hol conscience = gondolkodás; kifogásolja, hogy Rosenkrantz a király kérdésére, mint fogadta őket Hamlet, azt feleli: mint kész udvaronc, holott az eredetiben csak: Like most a gentleman; vagy hogyha Hamlet azt mondja apjáról: He was a man — Aranynál: ő volt az *ember* (nem, hogy: *férfi*); de a magyar azzal dicsér valakit: Ez aztán az ember! — Ember a talpán!³¹⁴ — Az ilyeneket — Hamlet szavával — nagyon tűhegyre vennők, ha így vennők. Remek fordítás az, melyben 70 év alatt csak ilyen foltokat tudtak kipécézni.³¹⁵

312 Schlegelnél:

Ich weiss 'nen Hügel, wo man Quendel pflüct,
Wo aus dem Gras Viol' und Maaslieb nickt,
Wo dicht gewölbt des Geisblatts üpp'ge Schatten
Mit Hagedorn und mit Jasmin sich gatten,
Dort ruht Titania halbe Nächte kühl,
Auf Blumen eingewiegt durch Tanz und Spiel.
Hol van ez a hiányjeles poézis Arany természetesen ömlő verseitől! A két utolsó sor az eredetiben:
There sleeps Titania, some time of the night,
Lull'd in these flowers with dances and delight.

313 Alexander Bernát: *Shakespeare Hamletje*. Felhossa, hogy Horatio az őrhelyen Bernardo kérdésére azt feleli: „Teste, lelke az;” — A piece of him; lehetne-é ezt így mondatni, híven: egy rész belőle? (425. l.)

Hamlet szava: Mint a fohász s szerelmi gondolat Szálljunk boszúra — a *fohász* az eredetiben *meditation*, — ennek magyarul nem igen volna értelme (279. l.); hogy Polonius búcsújában e rész: Sajátod a kor s kéj, élvezd örömmel — szabad fordítás (428. l.). Kizökkent az idő; óh kárhozat! Hogy én születtem, helyre tolni azt — itt Alexander arra figyelmeztet, hogy a helyes hangsúly nem az én-en van, hanem a *születtem*-re való; Arany ezt ki is fejezi: a *hogy* elé felkiáltó jelt tesz, nem vesszőt (285. l.), a *születtem* után pedig vesszőt.

A „Lenni, vagy nem lenni...” monologban „az itt a kérdés” — az *itt* nincs az angolban; csak-hogy magyarul így mondják (304. l.). Hibáztatja az örült Ophelia első dalában (IV. felv.) a „pörge” kalapot, mert cockle-hat = kagylós kalap, zarándoké; csakhogy a dal sehogysem illik zarándokra.

314 Radó Antal: *Arany János Shakespeare-fordításai. Magyar Shakespeare-Tár*. I. kötet.

315 Nem minden hiba, amit annak néznek. Cholnoky Viktor a *Hét*-ben (1907. nov. 17.) Schlegel félreértése átültetésének nézi, ha Arany Hamlet atyjáról azt mondja, hogy „a szánas lengyelt (Polacks) megverte” (Hamlet I. 63–64. sor), holott — szerinte — arról van szó, hogy csatabárdját (poleaxe) a jégre sujtotta. Reichard Piroska rögtön helyreigazította, hogy a legtöbb kiadásban Polacks olvasható s Dyce Glossary-je is vitásnak mondja e helyet. (*EPhK*, 1908. 164. l.)

Másfelől Radó nagy fáradsággal átnézte a Schlegel-fordítás legújabb javított szövegét, a Conrad-félét, s „özönét” jelölte ki oly helyeknek, hol Schlegel félreértette Shakespeare-t, Arany nem. Radó, e fordításoknak buzgó és alapos bűvára, elősmeri, hogy a műfordítás terén és Shakespeare-kutatásban sokkal gazdagabb német irodalomban „sem a Schlegel—Tieck-féle gyűjteményben foglaltak, sem az azóta megjelent egyéb fordítások nem érik el Arany fordításainak művészetét.” Pedig Arany korában még nem volt annyi Shakespeare-magyarázat, szótár és lexicon, mint mai napság. Ő maga eleinte a Tauchnitz-kiadásból dolgozott; ebből készültek említett töredékei; csak Tomori útján került kezébe Delius magyarázatos szövege. Szász Károly, a leghozzáértőbb műfordító, hirdette, hogy „a Kisfaludy-Társaság büszkén és megnyugvással tekinthet vállalatára, s hogy *Hamlet*, *Julius Caesar*, *Coriolán* és a *Szent-Iván-éji álmom* úgy van fordítva, hogy jobban egy nemzet nyelvére sincs.”³¹⁶ Riedl is azt vallja, hogy „hívebb Schlegelnél”, — shakespeare-ibb is nála.³¹⁷

Radó Antal egyik tüzes szószólója annak, hogy a régi Shakespeare-fordítások egy részét át kellene javítani, részben újakkal kicserélni. Az eddigi kísérletek azonban nem nagy sikerrel jártak. Az új fordítók könnyen kikerülhetik az így összeböngészett hibákat, de kérdés, nem ejtenének-e máshol nagyobbakat, s utólélnék-e költőiségben nemcsak Aranyt és Petőfit, hanem e gyűjtemény jobb darabjait, Szász és Lévy munkáit is, kiket költői tehetségük mellett koruk épebb magyar nyelve is segítette.

A Kisfaludy-Társaság Shakespeare-fordítása kibővítette Shakespeare ismeretét és hatását irodalmunkban. A Nemzeti Színház fölcserélte régi, nagyrészt német átdolgozások után készült sugó-könyveit a jó új fordításokkal. Shakespeare születésének három százados fordulóján Arany *Szent-Iván-éji álmát* adták, decemberig tizenegyszer, ami akkor nagy szám volt; ekkor írta Gyulai remek tanulmányát a darabról. A sietség s nagy készülődés idegesekké tette a játszókat. Egressy azt írja Szásznak: „... egyik hiba a másikat érte, szörnyű dűlást vittünk véghez a szövegen, a mi barátunkat, a fordítót, a ki jelen volt, desperátussá tette. Azóta még nem találkoztam vele, de bizonyos vagyok benne, hogy kedélye ettől a kellemetlen hatástól egy hónapig sem fog megszabadulni.”³¹⁸ Egressy ez előadáson Oberont játszotta, Puckot Szerdahelyi, a két szerelmes párt Fánecsy Ilka és Prielle, ifj. Lendvay és Paulay.

Radnótfáy intendáns *Hamlet* fordítását is sürgette Aranynál, kit a drámabíráló választmány tagjával is felkért.³¹⁹ Amint benyújtásáról értesül, rögtön (66. dec. 10.) ír a költőnek: „...óhajtánám azt legközelebbi előadáskor a Tekintetes Ur

316 *KisfTÉ ÚjF*, VI. 72. l.

317 *Arany Jánosá*-ban, 3. kiad. 288—89. l.

318 Közli Bayer, II. 100. l.

319 Levele: 63. mart. 18., kiadatlan. [*AJÖM* XVIII, 292—293. (1642. sz.)]

fordítása szerint betaníttatni s előadatni”,³²⁰ már dec. 21-én. A kézirat éppen a nyomdában volt; így Radnótfáy elhalasztotta az előadást.³²¹

Iskolája Shakespeare a színjátszásnak és a dramaturgiának.

Irodalmunkban regényes színművei nyomán járt a Rákosi s Dóczy körül fejlett romantikus színi irodalom. Hatásának feltűnédezését íróinknál egyenként s tüzetes pontossággal mutatja ki Császár Elemér, shakespeare-i indítékok beszövdését képzeletükbe, hatását a színművek minden fajára, még epikai és lírai költszetünkre is; így Vörösmarty színművein s epikai alkotásain, Petőfi *Őrült*-jén is a shakespeare-i ziláltságot.³²² Természetes, ha Aranyra több tekintetben hatott. Tárgyi mozzanatban Greguss, utóbb Alexander Bernát³²³ az *A hogy’ tetszik* indítékait nézték rokonnak *Toldi* méltatlan helyzetével; Riedl *Romeo és Julia* meg *Toldi szerelme* sírjelenete közt látott hasonlóságot. A jellemrajz ereje s a téboly festése volt a mintája ballada-hőseinél. Hatott drámai erejével, tragikai felfogásával is. Aranynak nemcsak balladáiban sok a külső mozgalom, a párbeszéd, a drámai jelenet. Érzelmeit sokszor egy-egy alakba önti, rájuk ruházza, szájukba adja szerep módjára, ilyen *Ráchel siralma*, a *Koldus ének*, az *Örök zsidó* panasza. Szemmel tartja alakjainak mozdulatait is, sokat egy-egy gesztussal fejez ki. *Keveháza* egészen balladai lüktetésű. *Buda halálá*-ban szinte minden párbeszédben történik; az egész kevés tömör jelenetbe van összeszorítva, mintha a színpadi dráma kényszerét érezné magán; a királynék versengése, Detre cselszövése, a két testvér párharca egészen drámai jelenet. *Toldi szerelmé*-ben is ilyen Miklós és Piroska találkozása a menyegző után. Császár Elemér a lírai költeményekben is talál egy-egy Shakespeare-re mutató vonást.³²⁴

Költői kifejezésein is nyomot hagyott a Shakespeare stílusa. *A honvéd özvegyé*-ben ez a sor: „alant porában a port — Rég elenyészté a verem”, — amint Ráchel a kis patakról beszél, mely a szívet hajtja, — *Toldi szerelmé*-ben, midőn a bú Endréért királyi ünnepét üli, s „fölv teszi magára legszebb öltözetét” (VII. én. 23.), vagy Durazzo haláláról e szó: „Most a merész élet nem egyéb vértónál” (XI. 135.): az ilyeneket mintha Shakespeare darabjaiban olvasnánk.

A Shakespeare-kiadással párhuzamosan indította meg Arany Molière főmunkáinak kiadását. Molière első, névtelen fordításai az ezerhétszázas évek végéről valók, mint Shakespeare-éi. Később Simai Kristóf lefordította *Zsugori*-t, Rév-Komáromba

320 [AJÖM XIX, 56–57. (2072. sz.)]

321 Levele, dec. 14., kiadatlan. [Uo., 59. (2076. sz.)]

322 Császár Elemér: *Shakespeare és a magyar költészet*, 1916.

323 Az *A hogy’ tetszik* átjavított fordítása előszavában.

324 A *Honnan és hová?*-ban „Arany ép úgy lírai monológba foglalta össze értelme nagy problémáját, a túlvilági életnek évezredes kérdését, mint Shakespeare a magát Hamlet nagy monológjába”. (247. l.) A *Rendületlenül* költemény e sora: „Szirt a habok közt, hűséged megálljon” párhuzamos VIII. *Henrik* soraival (III. 2.): „Az én hűségem, mint zajos habok Között e bérz, a vad hab ostromát Megállja”, — csakhogy ez közkeletű kép.

téve át; Kazinczy a *Kénytelen házasság*-ot s *A botcsinálta doktor*-t, sok szabadsággal, Döbrentei *A fősvény*-t; Csokonai a verses színművekhez is hozzá mert nyúlni, a *Képzelt beteg* egy részletével. Az Akadémia *Külföldi Játékszín*-ében megjelent a *Nők iskolája*, Árvay Gergelytől, 1833; ettől fogva azonban Molière hallgatott nálunk.³²⁵

A Kisfaludy-Társaság újjáéledésekor az új tagok egyike, Kazinczy Gábor, nagybátyja hagyományát folytatva, Molière három darabját ajánlotta fel kiadásra, e három: *Tartuffe*, *A fősvény*, *Dandin*;³²⁶ az utóbbit még ifjú korában fordította, a többire Toldy Ferenc bízta.³²⁷ Rajongója volt az irodalomnak, barátja Tompának, Szemere Miklósnak, Lévainak; Arany is meglátogatta Tompával bánfalvai jószágán. Egy balladáját dicsérettel említették föl a Kisfaludy-Társaság pályázatán, 1838-ban. „Számot vetve magammal, — írta, — legokosabbnak láttam, ha elpendülő gebeckedés helyett az örökkévalóság embereinek leszek hű szolgája.”³²⁸ Szónoknak rögtönözve is ragyogó tudott lenni, azon kor virágos modorában, de tolla alatt „a törődés kényszerítései után is külön alakba ömlöttek a szavak” (Lévay). Aranynak nem kevés baja volt vele, mint magukba zárkozott, érzékeny emberekkel s többé-kevésbbé műkedvelő írókkal lenni szokott. Kazinczy nem akarta munkáját „valamely szépirodalmi vagy drámai gyűjteménybe” soroztatni. (Levele, 1860. dec.)³²⁹ Arany megnyugtatja, hogy a pártolói illetményt önálló kötetekben adják (61. jan. 25.).³³⁰ Kazinczy már 1860-ban fölajánlotta fordításait, de egyre halogatta a kézirat felküldését, ötször is átgyúrta; 62 nyarán adta be, s akkor is sok kikötéssel: hogy a correcturát ő végzi (pedig a másolatot sem nézte át), s hogy „máski bírálatát, mint a Tiédet, nem fogadom el; de *azt* igen kérem”. Előbb szabadkozott, nehogy fordításait gyűjteménybe sorozzák, most maga kívánta, hogy a két kötet főcíme ez legyen: Molière vígjátékai, — mire Arany rögtön megjegyezte, hogy ezzel „mintha kötelezést vállalnánk — mi és te — az egész Molière kiadására.”³³¹ (62. aug. 3.). A Társaság nem is adta hivatalos bírálat alá, Arany azonban „baráti bizalmas közlés”-ként lapokra terjedő megjegyzéseket közöl vele. Itt is a szólam feszességét, a nehéz írott beszédet kifogásolja, mely „a dialógot kiveszi természetes folyamából”.³³²

Kazinczy megköszönte a javításokat. „Azok még inkább láttatták velem kontárságomat. Követtelek, a hol és a meddig meggyőződésemm engedte... Az izlésnek nincs

325 Szász Károly: *Molière-fordításainkról. KisfTÉ ÚjF*, VI. kötet.

326 *KisfTÉ ÚjF*, I. 24. l.

327 Levele 58. febr. 2., Abafi *Figyelő*-jében, 1876. 51. l.

328 Lévay emlékbeszédében., *KisfTÉ ÚjF*, II.

329 [*AJÖM* XVII, 463. (1212. sz.)]

330 [Uo., 497. (1252. sz.)]

331 [*AJÖM* XVIII, 97. (1464. sz.)]

332 Jegyzeteit és leveleit kiadta Abafi Lajos a *Figyelő*-ben, irodalomtörténeti közlöny, XVI. 81–99. l. Arany változtatásaira példák: *A fősvény*, I. 2. jel. Harpagon kérdéséről: Mik a fukarok? — úgy érzi, mintha definitiót várna; ő ilyenformán mondaná: „fukar... mi a?” Dandinban a gyakori „hogyan?” „épen nem magyaros, Dandin itt például oly zavarban kell hogy legyen, hogy nem jut eszébe a personátus irodalmi kérdés. Én merném azt a szabadságot venni, hogy ezt rebegtetném Dandin úrral: „Mi... mi... mi?...”

kézikönyve, s ki az, kitől inkább szeretnék e téren tanulni, mint tőled? S tulteszem magam a delicatesse korlátain, hogy irántami jóságodat kibányászhasam.”³³³ (62. aug., kiadatl.) Nyomdába *A fősvény* kézírata mégis csak novemberben került (Arany lev., nov. 4.),³³⁴ *Tartuffe* alapos átnézésére már nem is volt idő. (Arany levele, Abafinál, 62. okt. 2.)³³⁵ Arany váltig sürgette, hogy e köteteket együtt küldhesse szét a 62. évi illetménnyel, de bizony 63 nyaráig késett. A beszéden így is maradt valami tógascothurnusos, a fordító szónokiségéből, de menti a kor nyelve, s hogy Molière köznapi társalgó nyelvét nehéz visszaadni.

Még javában folyt a munka Shakespeare fordítása körül, midőn Szász Károly javaslatára a Társaság kimondta, hogy Molière fordítását is folytatni fogja és teljessé teszi. Számos fordító jelentkezett, s az 1871. évi titkári jelentés szerint „felében biztosítva e munkának díja is, a mennyiben fődözését Orczy Bódog b. ur a Nemzeti Színház részéről kitünő előékenységgel följánlotta”.³³⁶

Az új vállalat oszlopa Szász Károly, aki nyolc darabot fordít; mellette a Társaság legfiatalabb tagjai lépnek sorompóba: Berczik Árpád, Váradi Antal s Arany László, ki már a Shakespeare-fordításokból is kivette részét. Akkor, mint fiatal ember, azt fordította, ami neki maradt: a *Tévedések játéka*-t (1865); e darabnak ez volt első szöveghű fordítása, Toldy Ferenc bírálata szerint „szabatos, hű, könnyű, gáncstalan formájú”. *A két veronai ifju* fordításában Egressy, Lukács Móric kitünő hivatást láttak. Erejét aztán egy jelesebb művön mutatta meg, a *Sok húhó*-n, melynek a Társaság már két fordítását vetette el, Ácsét és Fejesét; Arany Lászlóéról pedig Szigligeti nagy elismeréssel szólt.

Molière harmadik kötete 1869-ben jelent meg, benne *A mizantróp*, Szász Károlytól, és *A tudós nők*, Arany Lászlótól, alapos tájékoztató bevezetéssel. Arany László fordítását a *Jeles írók Iskolai Tára*-ba is fölveték, akkor még könnyebb folyásúvá dolgozták át; ma is legkitünőbb műfordításaink közé tartozik.

Molière magyar kiadása már nem Arany igazgatása alatt folytatódott, de a kezdemény az övé. Ő 1865-ben, midőn főtitkárává választotta meg az Akadémia, lemondott az igazgatói tisztról, megszüntette a *Koszorú*-t is. Greguss titkári jelentése azzal enyhítette a búcsút: „kitünő társunk ... megígérte, hogy a Társaságnak tovább is munkás tagja lesz. — Mind a Társaság, mind a haza köszönetét mond eddigi fáradozásáért, s mind a haza, mind a Társaság reméli további fáradozását. És nem reméli hiába, mert Arany János teljesíteni szokta, amit ígér”.³³⁷

Arany hű maradt a Kisfaludy-Társasághoz. Ott olvastak fel kettőt utolsó balladáiból, ott mutatta be Gyulai *Toldi szerelmé*-t.

333 [AJÖM XVIII, 164. (1518. sz.); a levelet az AJÖM október végére datálja.]

334 [Uo., 181. (1535. sz.)]

335 [Uo., 137. (1495. sz.)]

336 *KisfTÉ ÚjF*, VI., 16. l.

337 *KisfTÉ ÚjF*, II., 42. l.

X.

Arany elmélete az eposzról. — Belefog Buda halálába. — A krónikák adatai s a költő leleménye. — A „korszerű” eposz és Arany újításai. — Az eposzi csodálatos, a jellemek. — Hasonlatai. — Nyelv, verselés, rím. — Toldi Szerelmének új tervén dolgozik. — Derültebb kilátás a jövőre.

Mint betegséget a levegőváltás, úgy gyógyítja néha a csüggedést a körülmények változása: új helyzet — új remény. Arannyal is így volt. Új munkaköre, a lapszerkesztés, a Kisfaludy-Társaság igazgatása, belesodorta az irodalmi életbe, minden nyűge mellett is felvillanyozta munkakedvét. Író barátai körében maga is föléled, mint Csengerynek írta (60. júl. 9.) Szemere Miklós kedvelt hasonlatával, melyet *Buda halálá*-ba is beszó: „Valamint a holt szén gerjéd eleventül!” (VII. 45. vsz.).

Fölélednek régi költői tervei; cikkeiben elárulja magát. Fájjalja, hogy „az elbeszélő költészet évek óta szomorú némaságban gyászol”. (*Irányok*.) A *Szépirodalmi Figyelő*-be írt bírálati során különös gonddal elemez epikai műveket, mindjárt az első évfolyamban hármat: Szász Károly *Trencsényi Csák*-ja mellett Hebbel *Mutter und Kind*-jét, meg Wittgenstein csecsenc eposzát; tévedéseiken fejti ki saját, felfogását. Mintegy újra beleéli magát az eposz elméletébe s önnön erejének tudatába is. Szász művén az alakítás módjára tesz megjegyzéseket; Hebbel polgári eposzán arra mutat rá, „mivé lesz az eposz, ha napi kérdések uszályhordozójává alázza magát”, ha a társadalom sebeibe bocsátja ujját, mi inkább regénybe való, — „az eposz sokkal inkább költői faj”.

Fölteszi magának a kérdést: „vajjon az epopoea, a hősköltemény, úgy, mikép Virgil hagyta, gépeivel, csodáival, isteneivel stb. korszerű-e?” s abban nyugszik meg, hogy „a klasszikai formán kívül az eposz különféle idomot ölthet” s „erőteljes élet” kínálkozik számára, ha a nép hagyományait, tündérregéit fölkarolva, „a nép formáiban, mégis nagy művészettel” újra teremti, hőseit a *Frithiof-rege* módja szerint „örök ifjúságra varázsolhatja”. „Teremtsetek jó eposzt — s az eposz korszerű.”¹ A naiv eposz terén „tetemes műveletlen, ámbár dús termést ígérő vi-

1 V. ö. ez életrajz II. kötetének 33–34. lapjait. [A hivatkozás jelen kiadás 173–174. oldalán található.]

dék van elfoglalni való” (Hebbelről). Dózsa *Zandirhám*-jának félbemaradt ismeretése hibáztatja a „légből kapott eposzt” — e kifejezést önéletrajzi levele végén is használja — s oly mondai alapot tart szükségesnek, „mely évszázadok során történelmi meggyőződésé, nemzeti hitté változott”, hogy az eposz a nemzetnek, melyre hatni akar, ne csak jelleme, szokásai s erkölceiben, hanem történelmi s hagyományos emlékeiben is gyökerezzen. „A kor vezéreszméje, a nemzetiség, főképen az eposzra termékenyítő, mert a nemzetiség éppen a multnak folytatása a jelenben és jövőben.” (Hebbelről.) Zrinyinek is érdemül tudja be, mennyire nemzeti, Tasso pedig milyen kevéssé az.²

Mindez nemcsak tanulmányainak gyümölcse, hanem egyben saját felfogása az új kor eposza felől. Látni, hogy szeme folyvást nagy tervén függ: magát biztatja elmékedéseivel, a korszerű és nemzeti vonás kiemelésével. Úgy érzi, „az ő könyve még nincsen megírva,³ pedig a nagy nemzeti hősköltemény gondolata, melyről első költői tervei közt ábrándozott, azóta sem hagyta el, s változott alakban tömördelek tanulmányt, elgondolást, sőt kísérletet követelt.

Ámbár a lap szerkesztése sok munkát, fennmaradásának bizonytalansága sok gondot ad, 1862 elején mégis belefog a hún eposz első tagjának új kidolgozásába. „E függő lét dacára — írja Tompának (jún. 20.) — koránsem aggódom itt oly sokat, mint Kőrösön aggódtam, pedig nyavalyámból nem épültem — csak megszoktam. Sőt annyira vagyok, hogy *vers* írásba fogtam, — nem a lap számára, hanem *nagy* munkába. Tavasz óta már több van 400 versszaknál, körülbelül mint az egyik *Toldi*. S bár lassan haladok benne, de azért megy, „nulla dies sine linea” sine 4–5 stropha. Már a nagyján átestem, ide s tova be lesz végezve ez az egy fogás (mert *trilogia*: három *önálló*, de *összetartozó* egész). Hogy mi a tárgya, mi lesz a címe: az még *titok*. — Nem *Toldi*, annyit megsugok ... Ha a *Figyelő* addig élne, míg ama munkával készen leszek, akkor nem bánám, ha meghalna is. *Nem élt volna hiába.*”⁴

Így szárnyal fel a mindennapi gondok közül költői hivatása, a mindennapi robotból a vágy, hogy régi tervét valóra váltsa. E levél azt is mondja: „ha az *első* (rész) elkészül, meg akarnám vele ütni a Nádasdy-féle száz aranyat, s az alatt *tutior* dolgozhatnám a többin”.⁵ — Másnak nem szól róla; Tompának is csak akkor említi újra, mikor már készen van. (63. dec. 13.)⁶

Most nem hagyja magát elcsábíttatni Csaba színesebb történetétől; már az egész kiérett benne s az elején kezdi, *Buda halálá*-val. Első kéziratán⁷ a cím alatt a meg-

2 A csak vázlatban maradt *Összefoglalás*-nak *Tárgy és kor* c. fejezetében.

3 *Mátyás dalinnyepe*, 3. versszak.

4 [AJÖM XVIII, 63. (1442. sz.)]

5 [Uo.]

6 [Uo., 386. (1749. sz.)]

7 Két kézírata van. Egyik, Arany László özvegyének ajándékából a Nemzeti Múzeumban. Ezen a címlap sarkába oda van írva: *Első impurum*. A másik példány, szintén az ő ajándéka, a debreceni collegium könyvtáráé. Végén ugyanaz a dátum. Tisztázata a nyomda számára; a megfelelő

kezdés ideje: „1862 február végén”, a legutolsó strófa alatt pedig a bevégzés napja: „május 6-án, 1863”. Lázasan dolgozik. Minden ének végén megszámlálja a versszakok számát s hozzáadja az addigiakhoz. A Tompának említett 400 versszakot a VIII. ének vége már meghaladta, odáig 429 versszak összesen; tehát négy hónap alatt nyolc ének lett készen. Ettől fogva lassabban haladt. Laci betegeskedésén való aggodása hátráltatta; a lap átalakítása is *Koszorú-vá*, erre az időre esik.

Az egész mégis gyorsan ment: a tizenkét nagy ének (814 strófa) készen volt tizennégy hónap alatt. A terv az évek során kijegecült, a sok tanulmány elvesztette nyers adatszerűségét, önkényt rendeződött: a fővonások kiemelkedtek, a többi hátrahúzódott, mégis kéznél maradt, készen fölmerülni, ha szükség lenne rá. A terv hosszú érlelése a költött részeknek is megadta a megszokottság útján az epikai hitelt: régi terveit, töredékeit olybá vehette, mint valamely költői maradványt, mely alapul szolgálhat.⁸

Valóban így indul. Az első dolgozat azzal kezdődött, a mint Detre felbújtja Valamirt, azután Krimhildet. A másik dolgozat első éneke a hatalom megosztását beszélte el, epikai szélességgel; innen a két testvér vadászatára tért. Az új kidolgo-

számú versszakok csoportja után mindenütt gondosan ki van téve: S. 1. — S. 2. (= Signetur 1. — 2. ív.). E példányból a jegyzetek hiányzanak; külön lapon lehetnek s az elkallódott. A szövegbe vannak írva számaik, más tintával s nem azonos írással.

- 8 Egy-egy vonást át is vesz régebbi dolgozataiból, Péterfy rámutatott, hogy pl. a II. dolg. „láng gyúl a lángról” hasonlata itt Buda beszédének fordulatává nő; az a stropha: „Zsákmánnyal a köpübe rakodva tért haza ... Választani raká mind Buda király elé” — most a VII. énekben egész jelenet. Az 53-iki dolgozatban: (I. én.)

Ott, hol napkeletre kanyarúl a Zagyva,
Gyült össze az udvar, mind kicsínye, nagyja;
Ott vala a város: Etele királyi
Lakóhelye, könnyed sátorpalotái.

Buda halálá-ban (I. ének):

Tisza-Duna síkján, Zagyva folyó mellett,
Sátora *egy dombon kék égre szökeltet*;
Ez vala a város, ez Buda királyi
Lakhelye, *faművű* sátorpalotái.

Ez egész tájkép; a *faművű* Priszkosz szerint való. (Ipolyinál a 156. l. aláhúzta Arany Atli-palotájának Edda-beli leírását.)

Ugyane palotáról előbb:

Oly könnyűden volt az, csak fából, faragva,
Mesteri munkával díszesen kirakva.

Most:

Míntha csak a földből kelne egy-egy ága,
Tornyosán áll s cifrán: a puszta virága.

Így csiszolja ki azt is, a mit a régiből átvesz. (Péterfy Jenő: *Arany János eposzi töredékeiről*. — *Összegyűjtött munkái*. I. 282—85.)

A közbeeső strophában a költő nemzeti jellemző vonássá szélesíti Priszkosz följegyzését, hogy a palota fakerítése nem erősségre, hanem ékességre szolgál. (Riedl, 3. kiad. 228. l.), s hogy városokat épített, de maga csak sátrak alatt lakik.

zás szintén ez eseményekkel kezdődik, csakhogy ami a régebbi szövegekben két-két ének, az most öt énekre bővül; bensőleg az egész mégis szűkebbre van fogva. Mellőzi Thierry adathalmazát, Etele hadait, Aquileját, Rómát, a catalauni csatát, Aétiuszt és a sok idegen nevet, melyekkel az első dolgozat bővelkedik; közülük, mint Kézainál, az egy Detre él meg.⁹

Félrébb hárítja a germán mondát, mely költői erejével előbb leigázta; Ildikó hátrább lép. Elveti a nibelungi versformát s magyar Sándor-verset tesz helyébe.

Megszabadul az idegen hatástól, mely képzeletében rárakódott a krónikák alaprétegére, mint áradó folyó iszapja a termő földre. Visszatér oda, a honnan kiindult: a magyar krónikákhoz, magyar hagyományhoz. A részletekben is Priszkosz közvetlen följegyzéseit, Ipolyi *Magyar mythológiá*-ját aknázza ki.¹⁰ Kézai két mondatát tűzi jeligéül: Buda túlkapását, amint az uralmának kiszabott hátrált átallépi, mire Atilla tulajdon kezével öli meg. Ez volt a régi terv hat énekéből a négy utóbbinak tárgya, most is ez a három utolsó éneké.¹¹ Ez adatokat — írja Salamon Ferenc — „a történetírás sehogy sem bírja kapcsolatba hozni, vagy meg-

9 Riedl, aki a hún-monda elemeit szívesen vitte vissza külföldi származásra, Detre halhatatlanságát maga is magyar népi hagyománynak érzi. *Csaba és berni Detre a magyar mondában*. — *Philologiai dolgozatok a magyar-német érintkezésekről*, 1–7. l.

10 Ipolyi *Magyar mythológiá*-jának utolsó lapján e helyekre van utalás: „Vissza Atilla” 75. l. — Etele és Leo u. o. — Csaba íre 77., 160., 253. l. — Halottak harca 77. l. — Csiglamező, székeleyek 77. l. — Turul 72., 78., 80., 87. l. — *Csodaszarvas* 13., 147., 241. — Csaba testamentoma 13., 160. 1. *A nőrablás* 71. — Catalóni remete 76. — *Keveháza* 152. — *Isten kardja* 154., 503. — Csaba mezeje 160. — *Táltosok jóstehetsége* 447. — *Isten personificatiója* 12. — *Világ fája* 326. l. — A kiemelt címszók *Buda halála*-ba tartozó adatokra mutatnak.

11 A két régi dolgozat tárgyát *Buda halála* így használja fel:

I. dolgozat:

I. Szász Detre.

(Felbujtja Valamirt.)

II. Krimhilde.

(Detre másik felbujtása.)

II. dolgozat:

I. Átilla és Buda.

(Az uralkodás megosztása.)

II. Átilla vadászni megyen.

(Buda álma a csodaszarvasról, Hunorról, Magyarról.)

A tervben:

III. Etele hadba megy.

IV. Buda várost épít.

V. Etele hazatérte.

VI. Buda halála.

Buda halála:

I. Buda király megosztja öcsével az uralkodást.

II. Detre tanácsa.

III. A tanács visszája.

(Most nem Krimhildánál.)

IV. A vadászat.

V. Folytatás.

VI. Rege a csodaszarvasról.

VII. A követség.

VIII. Etele álmot lát.

IX. Isten kardja.

X. Etele hadba mén.

XI. Buda várost épít.

XII. Buda halála.

fejteni”; Arany költeményében pedig „mindez úgy van felhasználva, hogy egyéni indokokra vitetvén vissza a száraz tény, lélektani következetességgel egymásból folyó láncolatban válik egységgé”.¹² Ehhez a költő új mondai elemeket von ki a krónikákból s kibővíti a régieket, mint a csodaszarvas mondáját (VI. ének); a görög követség egészen új, Isten kardja a régebbi tervben csak később van említve;¹³ most e két utóbbi alapozza meg a lélektani fejlődést, három új éneken által. (VII–IX.) Ezzel a terv tizenkét énekre bővül, ami méltóbb a tárgyhoz s arányosabb az utolsó taggal. Minden kitelik itt, mégis összébb szorul; kevesebb a személy, a mult emlegetése, szűkebb az idő s az események köre; a külső tág háttér, idegen nevek és mult események elsüllyednek, minden a jelenben történik.

A második dolgozat, melynek kiindulása közös az új művel, ott vette fel tárgyát, hogy Buda, amint a hatalom reá szállt, megosztja öccsével, s „kilenc évig dicsően uralkodának így”. Sem az osztály oka, sem később Buda megbánása nincsen indokolva. Az új kidolgozásban Buda már jó ideig élt a hatalommal, koros, mikor felezi uralmát, hozzá gyermektelen, — ő rá is így szállott Rofról a királyság.

Az új dolgozat drámai módon éppen e jelenettel kezdődik. Buda a régi kor és öreg emberek módjára külső tapasztalat, tárgyas példák segedelmével fejezi ki magát, régi vagy rögtönzött közmondásokban, rövid példabeszédekben, mikép a biblia. Magát az osztályt is e szavakkal teszi: „Légy te, öcsém, a *kard*; én leszek a *pálca*.”¹⁴ (Ilyen példákban hagykozik a *Frithiof-mondá*-ban Bele király.) Vérszerződést kötnek, *szer*-nek is nevezik; mintegy előképe ez Pusztaszernek, a magyar hagyománynak, a király és ifjabb király viszálya szintúgy a magyar történet első századainak. Az áldozat körül szolgáló garaboncok, *nézők*, Ipolyi *Magyar mythológiá*-jából valók, az oltár tetejére tűzött szent kard szintén.¹⁵ A túlkök ünnepi bűgása, a serlegből az oltárra öntés Pollák Miksa szerint a bibliára mutat,¹⁶ ámbár e mozdulat, teli edényből ivás előtt a földre loccsintás, ma is szokás a népnél.

Ettől fogva a költő magára van hagyatva, hogy leleményéből fejlessze az eseményeket, míg a legközelebbi történeti adathoz ér.

Már itt elejt két magot, melyek kihajtanak. Egyik, hogy a főknek kedvökre van Buda osztozása, „mivel öccsét nála jobban is szerették”. — A másik egy előjel; a régibb dolgozatban a költő nem tudta elnyomni a Niebelung-ének módjára sejtető

12 *Buda halála* ismertetésében, *PN*, 1864; újabban *Salamon Ferenc irodalmi tanulmányai*. I.

13 A harmadik részben, *Zoárd tanácsában*.

14 Nem hasonlatok ezek, mint Loisch gondolja. *Buda haláláról*. — *ITK*, 1912. évi folyam.

15 A költő jegyzetben utal rá. A *nézők*-nél Ipolyi (447. l.) Theophilaktosra hivatkozik, ki szerint a turkok papjai a jövőt is tudtokra adják, s a bécsi codexre, melyben Daniel 2. és 4. fejezetében a vulgatai szöveg papi nevezetei közt a *magus* így van fordítva: „az oltaron nezo, a taltosoc”. — A kardról Herodotos után írja, hogy a skythák áldozataiknál galyakból raknak máglyát s tetejébe szúrják az ősi vas kardot, mely Ares szent jelképe. (503. l.)

16 *Arany János és a biblia*, 129. l.

sóhaját: „Vesztére lón utóbb is, mit jó végből akart”; — itt tárgyiasabban, mégis naivabban: az oltárról csapnak fel „vérharagos lángok”, rosszat jövendölve.

A végzet mindjárt el is indul útján. Buda, határozatlan emberek módjára, másnapra megbánja, amit tett. Kapóra jó hozzá a fortélyos Detre. Arcáról olvas; a hálás vasallust adja, s álokoskodással kifogatja Buda közmondásait, tulajdon szavait szegezi ellene. Buda a szándékról mint bokros paripáról, elszánásáról mint ellőtt nyílról beszélt s a mértéket dicsérte; — Detrénél vaktába kilőtt nyíl, lovasát levető mén válik belőle, s a mértéket emlegetőt hebehurgya tettről vádolja. Ő is közmondásszerű képekben beszél: tesznek-e egy lóra két nyeret, két tört egy hüvelybe?¹⁷ Szemen szedett példái egytől egyig Buda ellen szólnak, a mért „féke egyik szárát kiadta kezéből”. Félti saját jóságától, inti öccsétől, ki fölbe kerülhet. „Azzal Buda romlik, ha Etele épül” — ily mérleget állít. Merészen játszik az egyszerű öreggel. S megújabb színléssel, hogy Etel itt ne lássa, megy el a sátorból, mint aki idejöttével Buda féltéséért kockázatot vállalt.

Pedig egyenest Atilához megy, a tanács „visszajával”; ez a harmadik ének. Rosszkor háborgatja, éppen levelet ró törrel rózsafába, Ildikónak, mint egy népdali szerelmes. Nála Detre jobban felajzza elméjét, rókáiban rágalmoz. Öreges aggodalomból szól, mint ki sokat látott, s a tegnapi siklik és Budára, hogy csak kislelkűség, nem szeretet vitte, s hogy már meg is bánta, az irigység bántja; mindent Budára ken, a mit ő súgott fülébe; közben a legravasszabbul folyvást óvja Etelét a fülbesúgóktól. Odáig merészül, hogy elevenére tapint: „A mi valál eddig, légy ezután fele.” Mesterien űzi játékát, de megjárja vele. Buda nyelte szavát, Etele rázúdul, kitiltja magától. A vén képmutató térdre esik, köntöse szegélyét csókolja. Atila haragja lohad, bár lelkében marad egy csöpp méreg.

A vén áskálódó itt sem hiába járt: fölverte a két hős szívében a gyanút, s megtanulta, hogy könnyebb dolga lesz Budánál; ő rá veti magát.

Atila él új hatalmával, meghordoztatja a véres kardot.¹⁸ A népnek kedvére van a had, melytől elszoktatta Buda lány békéje. E tartós béke valóság volt; szerencsés felhasználását költői indítékul erősen hangsúlyozza Salamon Ferenc.¹⁹ Etele a nép bálványa, csak Buda szemében szálka ez a tette, mert most, békeidőn, az övé a *pálca*. (A *kard* és a *pálca* állnak szemben folyvást.) Rosszalja Detre előtt a vak lármát, mert máskor majd nem gyűlnek, ha kell sem; öreges aggodalmába egy csöpp káröröm is vegyül. Detre, már meghitt tanácsadója, olajat önt a tűzre. De Atila minden gyanút elfojt, maga hívja bátyját a hadat szemlélni; súgja neki a jelt, mellyel forgását intézze. Öröm ez Budának, míg egy feléje vágató csapattól meg nem retten, gyanút fogva, — s szégyenkezve hagyja abba a játékot. Így a jó szándék is balul üt ki köztük.

17 Ez a példa Turóci (II. 51.) és a *Budai krónika* szövegéből (140.) való, Vid mondja Salamonnak Géza ellen, hasonló helyzetben.

18 Kézainál nyíl (11. §); a költő az Árpád-kori hagyományhoz fordul, ez is közelebb hozza.

19 *Tanulmányai*, I. 138. l.

Eddig a negyedik ének. Etele szárnya nő, a szakadék mélyül. Mindez a költő leleménye, lélektani előkészítése a jövőnek.

A felkürtölt hadat Etele vadászatra fordítja. Erre Ildikó is eljön a hívó levélre, Aladár fiával.²⁰ Jötte dús pompáját meglesi Buda felesége, Gyöngyvér. Benne is az ura érzése visszhangzik: fél, hogy nyakára nő e „kegyelem-királyné”.²¹ Jellemző, hogy a kis Aladárt a paripáknál kell előkeríteni; apja játékból a levegőbe dobja. (E családi képet Hektor búcsúja mellé állították az *Ilias*-ban,)²² Sok ily mai vonás ad életet az elbeszélésnek. — Ildikó „ragyogó öltöny”-t vesz magára, úgy mennek Budához, aki Gyöngyvérrel *elébük megy*.

Hamar a két asszony szeme összevillant,
De csak a mig ember frissen egyet pillant,
Hidegen egymásnak azalatt benyelték
Ruháit, alakját, egész teste-lelkét.

Mindennapi jelenet; az éber költő még a ruhát sem feledi a vizsga tekintetből. Méltán emelte ki Szász Károly Aranynál a megfigyelő-képességet, s hivatkozott a német mondásra: Genie ist eigentlich Observationsgeist.²³ E jelenet a burgundi királynék találkozására emlékeztet, Wormsban, a templom lépcsőjén, a *Nibelung ének*-ben. (XIV. kaland.) Merő élet ez a színes szívesség: Gyöngyvér „csókszivatartarja”, s amint kedveskedve ölbe kapja a kis Aladárt, ez meg letörli a csók helyét arcáról. Ettől fogva még több az ellentét, a két asszony között is áll a harc. Etele a vadászon kíméli bátyja hiúságát, Budáé mellé, de alább vonja sátrát, az első vadat is ő neki engedi. Estére szent a béke; a lakomán Budát Hilda kínálgatja, Gyöngyvér kisebbik urának kedveskedik.

Visszanézve, látni, mily nagyot haladt célja felé a költő e képzelt jelenetekkel.

Künn, a tábortűznél, hegedősök kobza zendül. Itt, a cselekmény pihenőjén, van beszöve a csodaszarvas regéje. Már a második dolgozatban rátette kezét a költő e gyönyörű mondára, melyet Kézaiban talált;²⁴ ki sem lehetne kerülni, hiszen

20 Ez a név a gepida Ardarich nevéből válhatott Kézainál. Bleyer: *A magyar hún monda germán elemei. Száz*, 1905. — Moór Elemér: *Volt-e magyar hún-monda?* [Budapest, 1923.]

21 Salamon úgy veszi, mintha Ildikó *Buda halála* szerint csak menyasszonya lett volna Szigfridnek, pedig a 14. vszak gyermek-özvegynek nevezi; a IX. én. 43. vsz. is férjnek mondja Szigfridet.

22 Reményi Ede, *BpSz*, 91. köt. 141. 1. — A családi jeleneteket látja Homerossal rokonnak Jancsó Benedek. (Abafi *Figyelő*-je, XIV.)

23 Ismertetését l. alább.

24 A forrást megjelölte Zlinszky Aladár: *Arany kisebb történeti költeményei*. I. *ItK*, XI. évf. 257. l. Finoman mutat itt rá a naiv életörömré, mely selymes fünek, vadnak örül; ez a nomád élet; csak nemzetségfők vannak, akik alattvalókat tartanak; mindent fegyver szerez; feleséget is rabolnak. — A másik ősi énekben, *Keveházá*-ban már nemzet van, hadi szervezet, hódításvágy; isteniük van, papi rendjük. Így tudja éreztetni a költő a kultúrfok különbségét. Ipolyi is többször említi e regét s az istenküldötte sarvast, mely Anonymusnál Bars vezérnek

Hunor és Magyar kalandja a közös eredet kútfeje. De ott elnagyolta; Kézaihoz híven külön hagyta a monda két tagját; a szarvas-űzést, meg a leányrablást. Emezt Buda álmába szőtte be; magát álmodja Magyarnek, s testvére erővel elveszi tőle a nőrablás zsákmányát. Ez kilép a mondából, szinte Briseisre és Achilles haragjára kezd emlékeztetni, s éppen a származást ejti el. Most egész kis eposzt teremt belőle, tele szépséggel. Egybevonja a két kalandot; a fiak útját részint földrajzi ismeretekkel, részint népmesei vonásokkal színezi. A gyönyörű részlet, amint eltévednek s nem tudnak tájékozódni, Priszkosz leírásán alapszik, csakhogy elevenné s jellemzővé válik.²⁵ Egészen népmesei, hogy a kisebbik testvér mindjárt első este hazavágyik és mikor messzebb vetődnek, hol bátyja már tanyát verne, neki anyja jut eszébe, az ő fájdmájára gondol: „Anyám, anyám, meghalsz belé!” Salamon Ferenc ebben kettős jellemzést lát: egyéni természetökön felül „a magyar és hún közötti nemzeti különbség van megszemélyesítve; a magyarban a honvágy és hazaszeretet, a húnban a tevékenység és kalandok szomja,”²⁶ Aranynál a daliák nem asszonyokat rabolnak, mint Kézainál, hanem lányokra akadnak, akik, a népmesék módján, épp tündérséget tanulnak.²⁷ Így fínomítja át a költő minden ízében a nyers hagyományt.²⁸

vára helyét megmutatja; szent Lászlónak a helyet, hol Vácott templomot építsen, stb. (147, 241. l.) Kézainál a monda két külön tagból áll; egyik, hogy a szarvast követik: „... venandi causa ipsos perrexisse, quibus in deserto cerva occurrisset, in paludes Meotidas illam insequentes fugit ante eos, cumque ibi ab oculis illorum prorsus evanuisset. — A szarvas nyomán a leventék dús földre találnak, hazatérnek atyjokhoz, elbúcsúznak s visszatérnek Meotisba. Hat év multán akadnak ott — ez a monda másik tagja — Belar „fiainak nejeire, kik férjeik nélkül gyermekeikkel sátrakban tanyáztak ott; ezeket holmijaikkal együtt magokkal vitték.” A gyermekek közt volt Dule alán fejedelem két leánya, kiket a vezérfiak választottak hitvesökül. Zlinszky a Priszkoszból vett részletekre is rámutatott. — A csodaszarvas mondája rokon egy epizóddal a finn-ugor Reg-hajnal-anya regéjében. (Munkácsy Bernát: *Vogul népköltési gyűjtemény*. II. köt. 2. füz.) — A nőrablás mozzanata Toldy Ferenc szemében „a sabiniai nők elragadása mondájával hasonló felfogást és népies forrást éreztet”. (*A magyar költészet története* I. 37. l.) Petz Gedeon utal rá, hogy a hazai népszokásban több helyt a férfi leendő feleségét legalább képleg elrabolja. Ez előadás alapja szerinte valószínűleg a húnok eredetéről szóló külföldi mese, mely szerint a gonosz szellemek a pusztában kóborolva nőkre akadnak s tőlök származik a hún faj. (Petz G.: *A magyar-hún monda*. 29–30. l.)

- 25 Priszkosznál: Az Isztrosz folyó felé menve „egy rengeteg-födött tájra bukkantunk, melynek sok tekervényes zuga és csavarulata volt, s melyben a nap föltetsztekor, midőn azt hittük, hogy nyugatra megyünk, a nap keltét velünk szemben pillantottuk meg, úgy hogy a táj fekvését nem ismerők felkiáltottak, mintha a nap ellenkezőleg járna s nem azon tájt jelölné, mint rendesen”. — *ÚjMMúz*, 1851. 553. l.
- 26 *Irodalmi tanulmányai*, I. köt. 167. l.
- 27 Bud. Chron.: cum festum tube colerent et choreas ducerent. 9. l. Thuróczy, 76. l.: festum tubae colentes et choreas ducentes.
- 28 Egy vidéki tanár 1878-ban levélben megkérdezte a költőtől, hogyan jön ki a költemény végén említett 108 ág. [*AJÖM* XIX, 429. (2529. sz.)] Arany a levélben idézett sorokhoz ezt fűzte: „Hős fiákból ketten-ketten”, azaz hún is *egy*, magyar is *egy*, az 50 legényből hún is 50, magyar is 50. — „Két vezéré kétszer-ketten.” Nem *együtt*, hanem *külön*. Hunortól is 4, Magyartól is 4. Addatur!

Ez ének nem henye kitérés. Az eredet mondája, testvérpárról szól, mint Atilla és Buda, a testvérnemzet apáiról, a két nép rokonságáról, mi a hun történetet közelebb hozza mihozzánk s egyben előkészíti a végkifejlésre a magyarok örökségi jogát.

E multon andalgó béke nem tart sokáig. Követek jönnek, mint Priszkosz és társai, a byzanci császártól, a hadi készülődés hírére megengesztelni és szövetségbe hívni Etelet. Itt vesz fel a költő újra egy történeti foszlányt, hogy célja szerint vegye hasznát s tovább szője. Atilla csak „hű kard a Buda oldalán”; bátyjához utasítja őket, de oda nem mennek: „Buda már volt, a mi Etele a ,lészen.’” Atilla lelke, mint aluvó visszhang, ébred az ily szóra. Most még türtőzteti magát; átmegyén bátyjához. Az hátat fordít neki; a magát emésztő tehetetlen ember heves kitörésével ront rá. Etele ingerülten vág vissza. A lavina, mondják, egy hangra megindul, — a végzet is sokszor. Etele még egyszer lenyeli haragját, engeszteli bátyját, felezi vele a császár ajándékát, — észre sem veszi, hogy szavaiban folyvást az ő akarata diktálja a jövőt. Buda csak az ajándékot nézi, „maga fölött” érzi öccsét, s nála mindig igaza van annak, kivel éppen beszél. Csupa lélektani vonás. Este Buda sűrűn hajtogatja a kupát, az asszonyokat is kínálgatja, akár egy falusi násznagy, — de mind a kettő az öccsnek kedveskedik, hogy őket is elvigye a vadászatra.

A követek járása határhegy a két testvér egyetértése és viszálja közt. Ettől fogva mélyebb mederben, nagyobb hullámokkal folyik a cselekvény. Négyesy ráismert e motivum csirájára a krónikákban, Salamon és Géza viszáljában. Ott hasonló féltékenykedés van; ott is a *rex*-nél a *dux*-ot nézik többre; a görög császár is a herceghez küldi követeit; szerep jut a zsákmány elosztásának; a békülést ott visszára zilálja az ármányos tanácsadó, Vid. Négyesy e tervszerű fölépítésből a krónikában lappangó régi ének nyomát sejtí, melyet Arany csalhatatlan érzeke fölismerhetett.²⁹

A vadászaton Buda, még mámorosan, elhibáz egy bölényt, rázúdul a csorda. Etelenek megjelenik Ármány, bátyja levágott fejét himbálva kezében; de ez árnyék „mint nap előtt holló” röppen át lelkén, megmenti Budát. Buda meg van győzve öccse hű szívérről; csakhogy közben a két asszony közt lángolt fel a harag, mert a Gyöngyvér sólymát Ildáé széttépte; Gyöngyvér ura sérelmének tövisét hordva szívében, egész élete megrontójaképen átkozza Ildikót. Buda friss hálája feleségére támad, Etele is kérleli asszonyát, adja cserébe a sólyomért magáét, — de az kitekeri a madár nyakát, úgy veti Gyöngyvér lába elé. Igazi krimhildi vonás. A nagy kibékülést elrontja e patvar.

T. i. a vezéreknek minden fia törzsfő lett, volt pedig nekik éppen *négy-négy* (aki nem hiszi, nézze meg a matrikulában!); a kíséreknek ellenben csak az *elsősülöttje* lett törzsfő. Q. E. D. [Uo., (2530. sz.)] — A 108 nemzet megvonta a II. dolgozatban is.

29 Négyesy László: *Árpádkori motívumok a Buda Halálá-ban*. — Philologiai dolgozatok a magyar-német érintkezésekről. 17–24. l. Szerk. Gragger Róbert. Négyesy a dubnici krónikát említi, — innen vette tárgyát *Salamon* eposzához Szász Károly, — de Tolnai Vilmos kimutatta, hogy Arany a dubnici krónikából csak a budai krónikába átvett részeket ismerte.

E képzelt jelenet megint híd, fokozás két különálló mondai pont közt. Mert az öreg Isten e nagy próba láttán méltónak találja Etelét, hogy már birodalmát bírja; álmában karddal övezi fel; de, mint a népmesék- s mondákban, egy kikötéstől függ minden. „Úr az egész földön, ha ez egy hibáján”: indulatán. Most válik kiszemelt, *végzetes* epikai hőssé; a föltételben van tragikumának magva; — ez ismét a költő leleménye.

Ilyen csoda-kardról sok ősi monda szól. Az Atilláéről Priszkosz azt hallotta, hogy Ares kardja volt, eltűnt, s ekkortáiban egy ökör által fedeztetett föl. Priszkosz elveszett szövege nyomán Jordanes elmondja a kard feltalálását a pásztor és ünője által; tőle átveszi Callimachus és Oláh Miklós is. Mindezt felhossa Ipolyi;³⁰ máshol is említi, „majd istenküldött vezérlő állat által feltalálva, majd álmában magától a hadistentől felfegyverezve” (154. l.); e helynél Arany odaírta a lap szélére: „egyesíteni, elébb álom, aztán kard”.³¹ Így az álom hirtelen betelése fokozza a csodálatosságot.

Alig mondja el álmát a jósoknak Etele, s alig fejt meg a táltos, hogy isten kardjának épp most az ideje napfényre kerülni, mikor immár hozzák. A krónika maga is azt mondja: Atilla úgy érzi, e kard neki a világ leigázására adatott,³² Buda kardja helyett most Hadúr é van kezében. „Vág vele a négy anyaszélnék”, — mint a koronázó dombon; „világ pörölyének”, Hadúr választottjának érzi magát; a nép leborul előtte, mint egy istenségnek. Budával most még lejjebb száll a mérleg serpenyője. A kardhoz mindjárt lelemény fűződik. Az üres sátorban Krimhild leakasztja, fia derekára köti; fia és ez a kard lesz majd eszköze, hogy Szigfrid haláláért testvérein bosszuját megállja. A gyermek csörömpölve maga után húzza a nagy szablyát, ki a sátor elé, megbotlik benne, elesik; Gyöngyvér rárivall a gondatlan anyára; Buda, kinek lelkén újdón sebe ég, most felesége pártjára kél. Így lepi meg őket Atilla; újdón-új gögijében kész a szakításra, fölszedeti sátrát.

Így lesz e kard rögtön viszály okozója, immár végzetes viszályé. Atilla a hübrisztetőpontján, Krimhild, szerelem helyett csak bosszúját szomjazva, isten-kardja egy gyermek kezében, aki ezzel fogja megosztatni a hún birodalmat Krimhild csatájában; a két testvér elhidegülése, ami már is megszegi a csoda-kardhoz kötött feltételt: ennyi a szín és mélység e képzelt jelenetben.

30 503. l. Arany maga is ösmerte mind a két krónikást. Callimachusból vette *Az egri leány* meséjét; Oláh Miklóst forrásul idézi a *Daliás Idők* első dolgozatában. Oláh leírását Arany aláhúzta. Jelet tesz Ipolyi 82. lapján is, Gaál egyik meséjének említésénél, melyben hófehér hajú ósz hoz a királyfi elé álmában két kardot. Oláh össze is kapcsolja az álommal a kard föllelését: „dum quadam nocte per quietem vidisset se a Marte armari, *postero die* quidam gregariis ... etc.”

31 A megálmodást Jordanes is említi; l. Petz Gedeon: *A magyar hún-monda*. (51. l.) E kardot a monda szerint Salamon király Otto bajor hercegnek ajándékozta; későbbi gazdáját e kard át-szúrta. (U. o.)

32 Callimachus: „sibi destinatum ... gladium, veluti subiugandi a se orbis terrarum pignus et subsidium”. — Ehhez talán Bonfin adott egy ötletet, akinél Atilla születése előtti napon anyja azt álmodja, hogy amint a gyermek állni tudott, Mars lejött az égből és karddal övezte.

Budának az elkeseredés meg Gyöngyvér asszonyi furfangja, aki urán önti ki, ami Krimhildre forr benne, rossz tanácsot adnak; pártot szerez kincsen, s a kádárt elküldi Eteléhez a kardért, mert őt illeti; indulatában felesége iménti szavait ismétli. A követ épen lakomára nyit be Atilla sátrába;³³ ének szól Kevéről s a törpe Czerkó nevétteti őket, a Priszkosz Zerkonja.³⁴ A megjedjt kádár tréfaképpen adja elő Buda üzenetét; nevetnek is rajta. Másnap Etele hadra kél a görög császár ellen, a történet szerint is. (Erről régebben a költő balladát kezdett, *Két éles kard* címen.) Ez az ének, a X., zsúfolt cselekménnyel, melyekhez csak Priszkosz leírása nyujt némi adalékot.

Szinte *Macbeth* rohanó jeleneteire gondolunk, melyeket Schlegel az órasúly lezuhanásához hasonlított.

Etele távollétében megnő Buda mersze. Detre kitanítja, kit hogy' kenyerezzen le, méz-beszéddel, kincsel. Arany emberismerete egy futamban az indulatok egész scáláján játszik: a kapzsiság, irigység, félelem, sértett hiúság, elégedetlenség billentyűin; egyesek sokallják Etele nagyságát, mások a békés, régi jó időkre gondolnak, Buda látványára. Ily természetesen veszi a költő, amit a történelem az Atilla keménysége ellen zendülőkről, Buda részességéről beszél. Köztük Buda fölbátorodik, ifjúl; régi vitéz korát emlegeti, kész akár megvívni öccsével, — mint-ha fonák előérzet szólana belőle. Ám a szalma-láng lohad; félsz lepi meg híveit, eszükbe jut Etele; a félelem tanácsára falak közé húzódnak, Aquincum romjai közé. Ezzel a lélektani okkal épül a költőnél Buda városa. A Névtelen Jegyző szerint Atilla építtette föl e várost, s míg odajárt hadban, Buda a maga nevét adta rá, ez háborította fel öccsét. A költő változtatása indokoltabb, közelebb simul a valószínűséghez.

Budában megfogon Detre elejtett szava: „Ott a győzödelem, hol az istenkard van”; ellopítja Atilla sátrából. Atilla e hírre rögtön haza indul; az elorzott kard az isten segélyétől, világhódító hivatásától fosztja meg. A fők elébe mennek, Detre is közöttük. Meg sem áll Buda városáig. Beüzen: nyissa meg a kaput, adja ki a kardot.

33 Etellak elnevezését e könyvből vehette a költő: Révész Imre: *Etel laka, vagyis Atilla birodalmi székhelye*. — Debrecen, 1859. Telegdinél.

34 A sátorváros leírása Priszkosz szerint megy, a lakomáé szintén. Czerkó zagyva mondókája Erdélyinél, *Népdalok és mondák* I. 170. l. Az ének végén a két festői sor Etele indulásáról szintén Priszkoszból való: „A mint Attélász ezen faluhoz ért, lányok jöttek elébe, soronként lépdelve egymás után fehér patyolat fátylak alatt, melyek igen hosszan terültek, hogy külön-külön mindegyik fátyol alatt, melyeket mindkét felől asszonyok tartottak fölöttük (sok ilyen fátyolt tartó asszony volt pedig), két vagy több lány is lépdelhetett skütha dalokat énekelve.” Ez a leírás elevenül meg a két festői végsorban, még pedig egy ritka költői figurával, chiasmussal: alany és állítmány nem sorban következnek, hanem felváltva, keresztben (mint a görög X betű szárai):

Ő neki útjában hintenek és fűznek
Fátyolivet a nők, virágot a szűzek.

Buda visszaiüzen: jöjjön maga érte. El is megy, egymaga;³⁵ a kapu bezárul mögötte. Buda elhül tőle, féltében kirántja az elorzott kardot, de az ő kezében nem egyéb acélnál. Öccse kiüti kezéből, Buda megfut; Atilla vak hevében belemártja kardját. Így szépíti meg a költő a krónika hírért, hogy *orvul* gyilkolta meg. Atilla tompán eszmél; a végzetes kardot húnok dicsőségére emeli, de hadak ura isten szeméből könny csordul, látván a hősnek és népének betelő végzetét. Ezzel Atilla tette az isteni igazságosság ítéletére van bízva, s megvetve alapja a jövő történesnek.

A Buda és Atilla közt folyó történet ezzel be van végezve; e mű magában kerek egész. A krónikák ellentett két fő adata: a testvéri osztozás és a testvérgyilkosság között a hézagot s az ellenmondást a költő látszólag különálló és közömbös adatoknak, minő a görög követség és a bűvös kard, gondos kiformalásával és beillesztésével, máshol leleménnyel és lélektani indokolással hidalja át. „Költött Eteleje félig a történeté is” — úgymond a történettudós Salamon; — „nagy kegyelettel volt az anyag iránt s az bámulatos engedékennyé lett a művész alkotó keze alatt”. Az egész esemény sor természetesen s folyvást fokozódva fejlődik a végkifejlés felé; oly világosan lehet összefoglalni, mint a terv-vázlat teszi: „a körülményekben rejlő végzetesség által, melyet Detre ármánya elősegít, Etele odasodortatik, hogy bátyját Budát megöli”. E körülmények és végzetességük jobbára a költő leleménye, vagy legalább alakítása.

Arany nem csupán a tárgy nehézségeit győzte le; egyben sikerült példát adnia egy sokat vitatott kérdésben, melyhez maga is hozzászólt: ez az eposz korszerűsége.³⁶ Az újságra mohó európai irodalomban ketten fordulnak ez időben az ősi hagyományhoz, az epikai formát megújítva: Tennyson és Arany. Szász Károly, a *Király-idyllek* fordítója, rá mutatott a multhoz való közös vonzalmukra s alakjaik plastikusságára,³⁷ csakhogy az angol költő szinte kiméli olvasóit a felindulástól, képeit lazán illeszti egymás mellé; Arany mélyebbre száll a mult ismeretében s alakjai lelkében egyaránt; erősen drámai jeleneteket alkot. Arany nem oly „többkevesebb romantikai vegyülettel modernizált” eposzra gondolt, minőre *Childe Harold*-ot, *Onegin*-t, a *Frithiof-regé*-t hozta föl, hanem erejét valódi eposzban tette próbára, mely mégis „a hangra és a feldolgozás modorára teljesen eredeti, ... egészen elüt az idegen népek hasonló termékeitől”. (Riedl.) Az iskolában, *Széptani jegyzetei*-ben ő is azt tanította, hogy az eposz tárgya az egész nemzet, vagy nagy kör életére kiható esemény, mint Virgil- és Tassónál, vagy *Zalán futása*-ban. *Buda halála* annyiban ilyen, hogy megnyílik az út Etelenek nemzete fölemelésére, — a végkimenetel azonban, halálával népének pusztulása, a trilógia végső tagjára van fenntartva. *Buda halála* mégsem teszi *részlet* hatását, oly kevésbé, mint valamely csonka antik szobor, melynek szépsége egész gyanánt hat. Nem is Virgil és Tasso

35 Ezt a királyok korából Imre és Endre analógiájának nézi Riedl.

36 Hebbelről és Dózsa *Zandirhám*-járól írt bírálatában. L. e mű II. k. 33–34. l. [A hivatkozás jelen kiadás 173–174. oldalán található.]

37 Szász Károly: *Arany Jánosról*. — *PN*, 1877. dec. 25., 354. sz. (A mellékleten.)

harcos és kalandos eposzai lebegnek szeme előtt, hanem olyan példák, melyekben az események szűkebb körből hatnak ki a nemzet sorsára. „A *Nibelungen* tárgya — úgymond — egy uralkodó hősi család és egész nemzedék irtóztató kipusztulása”; ehhez hasonlatos *Buda halála*. Az *Ilias*-t is úgy magyarázta, hogy tárgya csak Achilles haragja ugyan, de ez döntő hatású a trójai háborúra, az pedig fontos a görög nemzet életében. Így hat ki Atila és Buda testvérviszálya népük jövőjére. — Ily tárgy maga is bensőbb, egyénibb és lélektanibb, jobban leköti az érdeklődést a hadi mozgalmakkal tele eposzoknál. Igyekezett is eposzát mind külső, mind belső tekintetben természetessé, egyszerűvé, józanabbá tenni. Nem is nevezi eposznak, hanem hún regé-nek. (Salamon mindjárt észrevette, hogy „alkalmazkodott az ujkori izléshez”).

Bátor kézzel nyúlt a poétika formai szabályaihoz. Elhagyja az úgynevezett propositiót, a tárgy bejelentését, mely Virgiltól Zrinyiig a „Fegyvert s vitézt énekek” hangját ütötte meg. Az első dolgozat még közel járt ehhez: „Ama titkos ármányt kezdem énekelni...”; a másodikban már hangulatosabb: „... megszólal egy rege”. Most az idő vén fája, az avar, a tünődés: csupa hangulat; e hangulattól meríti ihletét;³⁸ ezzel fölöslegessé válik a Múzsához való szokott fohászkodás. Négy krónikás hangú sor után egyszerre élő jelenetnél vagyunk. — Mellőzi a seregszámoltást szintén; nem is robognak nála seregek, ámbár harcos nép közt járunk.

Legkényesebb pont a régi eposzi gépezet, a machina. Azt tartotta, hogy ez a mondákban volt meg, melyekből az eposz alakult; mert az eposz hőse rendesen felsőbb akarat végrehajtója, az vezérli, segíti, s a csodásnak a fönség mellett az a célja, hogy „a nagy esemény intézésében működő láthatatlan kezét mintegy láthatóvá tegye”.³⁹ E felsőbb kapcsolatot a keresztény eposz is megtartotta; Tassónál angyal hozza le a hősnek a mennyei parancsot, Zrinyinél is az indítja el a cselekvényt. Ritka az annyira emberi eposz, mint a *Nibelung-ének*. A mi ősmondánk is megőrizte a hazába vezérlő csodaszarvas meg a világhódításra adatott kard hagyományát; bajos lett volna e két becses költői elemet mellőzni. Megrója azonban, hogy „a *Gerusalemme* dalnoka bővebben is bánik a csodással, mint a valószínűség, melyet eposzban sem szabad nagyon elveszteni szem elől, megengedné”.⁴⁰ Közélről szemügyre véve mintáit, azt látja, hogy „eposzi használatban a csodás majd nyílt, midőn semmi kétség, hogy természetfölötti erő munkál, majd

38 Gragger rokonnak nézi ezt némely keretes elbeszélés azon fogásával, hol a szerző régi könyvben olvassa, amit elmond. (*A német keretes elbeszélés*. BpSz, 144. k. 408. l.) Harmos az Ygdrasil-fára gondolt, mely inkább az Aranyánál is említett „Világ-fájának” rokona. (*EPhK*, 1911. évf. 446. l.) Vörösmartynál van ilyenforma újítás, a *Tündérvölgy*-ben, de józanabb képben, kevésbé hangulatosan; a lángképzéledést említi, — „A mit fül nem hallott, a szem meg nem jára, Azt én irva lelém lelke asztalára.”

39 *Széptani jegyzetei*-ben és a *Zrinyi*- és *Tasso*-tanulmány töredékeiben. *Mese és gépezet* fejezetben.

40 *A Zrinyi- és Tasso-tanulmány töredékei közt. Mese és gépezet*.

elfátyolozott ... néha a költő maga sem dönti el, természetes úton vagy isteni erő által történt-e a szóban forgó esemény”.⁴¹ Ő természetesen „elfátyolozza”. A csodaszarvas regéje ősi énekként van beszöve. A világhódító kard regéjét azonban föl kellett vezetni forrásához, eredő helyéhez. Pogány mythológiánk híjában a költő a Vörösmartyn át eposzi hagyománnyá lett dualismushoz s kifejező elnevezéseire folyamodik.⁴²

Hadúr és Ármány csinált neveinek ismételtetését azonban, a mennyire lehet, kerüli; az elsőt öreg istennek, a másikat Manónak nevezi többször. Mindegyikük csak egyszer jelenik meg, és csak Etelének, s korunk józan ízlése szerint álomba, visióba burkoltan. Ármány lehetne pusztá kísértő gondolat; leírását csak az eposzi hagyomány s az egyensúly kívánhatta Hadúr mellett.⁴³ Sokkal művészebb Hadúr leírása. Vörösmartynál kalpagja, kacagánya van, „nap ragyog arcában”, s ha „előragyog a felső levegői határból, Villámsujtásként látszik nyoma...” (*Zalán futása*, III. én.) Ez képtelen kép. Aranynál alapjában a magyar mesék „ősz, jámbor, öreg férfia, ősz haj- s hason hosszú tisztos szakállal” ,mint Ipolyi írja (12. l.), de a biblia s a művészi képzelet fenséges vonásai vannak alakján. Sátrában ül aranyos karszékben és megnyiladozik az egek kárpitja — ez mind bibliai.⁴⁴ Szakálla fehére alácsordul — Jeremiásra gondolunk a Sixtina mennyezetén. Széke mellett pajzsa, lába előtt tegze, „tűznyilai”: mint egy Zeus-szobor. A végzet rovása változhatatlan, mint az ananké, fátum; ez is classikai. „Egy szemfordulásból világot megnézte”, mint Zrinyinél. Az „acéltükör-szem” magyar babona;⁴⁵ a nagy adomány, mely egy kikötésen megdől, népmesei; a „világ-fája”, melyre a végzet fel van róva: az Edda Ygdrasil-jának rokona, hajtása, de Ipolyi magyar mesékben is tud fát, melynek

41 *Zrinyi és Tasso* tanulmánya elején.

42 Erdélyi János Vörösmartyról írván 1845-ben, azt mondja: „És ha fog még találkozni költő, kit szinte úgy meghat az ősi dicsőség szerelme, mint Vörösmartyt, ne törődjék a gépek alkalmazásával, hanem legyen szabad a nyomon, mely előtte ezennel törve van.” Arany ezt olvasta, adott is rá. V. ö. e mű I. 97. l. [A hivatkozás jelen kiadás 65–66. oldalán található.]

43 Ipolyi könyvében Arany megjelölte a helyet, hol Ormuzd és Arian mint a jó és rossz szelleme vannak említve (25. l.). Nemere mellett is ott van írónjának nyoma (136. l.). Ármány leírása Ipolyinál (49–50. l.): „Nagy, mint hegy ... két vadkanfog lóg ki szájából, szemei hasonlók a vérforrásokhoz! (Aranynál: „Torony ... agyara lóg hosszan, szeme vérben ázik.) Szája mint a repedt ég, midőn tüzes istennyila szalad ki belőle. („Nyelve, miként villám, tüzesen cikázik.”) Vörös lángoló szakállal, melynek minden szála egy-egy taréjos kígyóvá változik. („Üstöké lángot hány, övig ér szakálla, Vértarajos kígyó minden egyes szála.”) — Zrinyinél Alektónak „Kigyókból áll haja s kötélzőnek fején, Dohos kénköpára jön ki rut gégején.” Egy vonás Ármányon Tassóból való; Aletto furia Rináld alakját öltve föl, „levágott fejét bal kezében szoritja” (VIII. 59–60.); erre Loisch János mutatott rá, arra is, hogy ezt Arany fel is hozza a *Zrinyi és Tasso* tanulmányban. — Loisch János: *Buda Haláláról*. — *ItK*, 1912. I. füz. Ily testi leírásra epikai példák csábíthatták a költőt; tudott Macbeth-i döbbsé látomást is idézni: Buda pártosai közül

Nem látja sok ember, de ki látja, szörnyed:

Etele arcát, a bosszuálló szörnyet!

44 Pollák Miksa: *Arany János és a biblia*, 131. l.

45 A költő maga tett hozzá jegyzetet.

gyökere a pokolba ér, ágain városok vannak, s ha kidől, vége a világnak.⁴⁶ A két „tűzlegelő szélparipa” szintén a mesékben termett, de a kétlovas hadszekér, melyet maga hajt a harcos: — görög. A jelenetet mély hangulat fogja közre: előbb az aluvó világ éji nyugalma érezni; a szellemjárásra fölér az alvó, s még mélyebb álomba merül, — ezzel az egész álomszerű. Bár Hadúr földreszállása valóságos jelenetnek van leírva a szín és elevenség kedvéért, mégis csak látomás: Atila mint álmodót beszél el az álomfejtőknek; a ráóvezett kard nincsen is derekán, hanem a mezőn kerül elő; csodálatossága nem több, mint egy álom betelése, különös véletlen; így is erős hatással lehet az álom- és csoda-hívó lelkekre. Már Szász Károly méltányolta, hogy Hadúr „megjelenése kettős értelmezést engedő: álomban, — s a költői leírás ereje által oly tisztává és nagyszerűvé téve, mint igazi valóság”.⁴⁷ Mitrovics Gyula finoman fejtette föl, mennyire nem ellentmondás ez a sokszereőség, hanem tudatos kitervelés, hogy összemossa az álom és csoda határait, abban a rejtelmes lelki szürkületben, mely a mondák levegője.⁴⁸

Óvatos művészettel az egész cselekvényt úgy fonja a költő, hogy égi beavatkozás nélkül is megállhatna, mégis a végzetet érezzük lebegni az események fölött.

Bensőbb tekintetben is sokban eredeti és újító. Mellőzi a csaták és párviadatok rajzát; a csataképeket, „hol üt meg Kamber Robogót, fején vagy térdén”, már Vörösmartynál megsokallta Erdélyi János.⁴⁹ Aranynak e részben különben is teljes erejét, az olvasó minden érdeklődését Krimhild csatájára kellett tartogatnia. Ő lelki küzdelmeket rajzol, mondhatni elemez. Műérzékéből kifejlett elve — mondja Négyesy, — „hogy ne a külső bonyodalom tarkaságában, hanem személyeinek lelki történetében keresse az érdeket”; már *Toldi*-ban is „minden erőmutatványának lelki indítékait adja”.⁵⁰ Arany maga is hangoztatta, hogy „a viszonyok *külsőleges* természetének meg kell hátrálni a benső drámaiság mellett”. (Szász Csák-jának bírálatában.) E művészete *Buda halálá*-ban ér tetőpontjára és a balladákban. Ady a költő legjobb balladájának mondta *Buda halálát*.⁵¹ Alakjainak minden lélekrezdülését figyeli, egy percre sem hagyja magokra őket, üterükön folyvást rajta tartja kezét. Riedl szerint a modern regény beható jellemzése van itt átvive eposzba.⁵² Terjengős leírások helyett alakjait beszélgeti, cselekedtet; minden előttünk történik, nemcsak a külső események, hanem a lelki változások és kitérések is; szinte az egész drámai jelenetekből áll, melyeknek nem pusztá hallói, hanem nézői,

46 Ipolyi, 326. l.

47 BpKözl, 1867. 77. sz. jún. 13.

48 *Buda Halálának csodás elemei az aesthetika és a lélektan szempontjából.* — *ITK*, 1915. évf. 256—275. l.

49 *Az Irodalmi Ór*-ben. 1845-ben közölt tanulmányban, melyet Arany ismert. (E mű [63.] l.) Újabban: *Pályák és pálmák*. 274. l. [A hivatkozás jelen kiadás 65-66. oldalán található.]

50 Négyesy László: *Arany művészete és elmélete.* — *BpSz*, 1917. 170. köt. 357. l.

51 *Strófái Buda Haláláról.* — *Nyug*, 1911. 32—34. l.

52 A „modern bensőséget” egy Jézus-társasági atya mondta ki először a műről, Arany eposzainak korszerűségét vizsgálva, a kalocsai érseki főgymnasium 1876—77. és 78—79. évi értesítőjében.

tanúi vagyunk. Az olvasó feje fölött nem úszik folyvást nagy események terhes föllege: a történeti jelenetek családi képekkel váltakoznak. Ez változatosságot hoz a hangulatba és hangba. „Epikusnál ennyi tartománya a hangulatoknak ritkaság” — mondja Négyesy.

Az erős drámaiságot Greguss Shakespeare hatására akarta visszavezetni, így vált volna belőle „drámai epikus”, aki „erős lélektani jellemzésével s nagy vonású rajzaival az eposzi formában is drámát, *Buda halálá*-ban és balladáiban tragédiákat ír”.⁵³ Ez a saját könyvében való elfogultság túlzása; ám bár igaz, hogy Aranyban különösen erős a drámai érzék, mintha fiatalkori színműírói tervei teljesülnének ki. A tragikai színezetre indokoltan mutat rá Gyulai Pál: „Arany nagy epopoeája epiko-tragédia lett volna, s nem hasonlított volna a szokott műeposzokhoz, melyekben a végzetes hős fölemeli nemzetét”. „A tragédiában csak a hős bukik, itt az egész nemzet, vezére bűne miatt ... egy nemzet sorsa az egyénhez van kötve, ki teljes képviselőjévé vált, — ime a tragédia az eposzba oltva.”⁵⁴ Beöthy Zsolt szerint „népe és ő sokkal inkább egyek, mint bármely eposz hőse nemzetével”, „népének nagysága egészen az ő személyes nagyságába látszik olvadni”.⁵⁵ A tragikai mag megvan a mondában, de Arany talált rá,⁵⁶ ő formálta ki a bűn és bűnhődés összekapcsolásával tragikus hatásúvá. Az indulat fenyegető háborgása, a fölkeltett baljós előérzet feszültebb és mélyebb hatású az epikai nyugalomnál; ily hős több érdeket kelt a könnyen boldoguló epikai hőskönlél.

A drámai hatást a cselekvény összpontosítása s az alakok élénk jellemzése okozza.

Az egész történet öt főszemély között folyik; ennyit részletesen és elevenen bírhat a költő rajzolni; az olvasónak nem szükség egész névsort, terebély családfákat kísérni figyelemmel. Szász Károly szóvá is tette, hogy a műnek „kevesebb alakja van, mint valaha eposzban találtunk”, pedig öt-hat személy „nem idézheti elő azon megdöbbenő benyomásokat, mint a hol hősök egész csoportjai dulakodnak”.⁵⁷ Arany viszont éppen azt jegyezte meg Szász *Trencsényi Csák*-jára — már a barátilag közölt tervvázlatra is, később bírálatban —, hogy „a költemény legfőbb baja a tények és szereplő egyéniségek roppant halmazából ered, melyek közül amazoknak *cselekvényé*, ezeknek *jellemé* fejlesztésére szűk a tér, az idő”, s hogy „derekabb eposzirók nem rajzolnak jellemet *hiába*”. Éppen e kimértség foly-

53 *Shakespeare pályája*, 405. l. — Erődi Dániel *Buda halálának széptant tanulmánya*, 1876, szintén ilyen túlzással írja: „...nem epos, hanem eposi formában előadott dráma.” A könyvről Angyal Dávid írt tanulságos bírálatot Abafi *Figyelő*-jében, I. 223–28. l.

54 Emlékbeszédében.

55 *A tragikum*. Az epikai és tragikai jellem c. fejezetben.

56 Erről s a monda egyéb feldolgozásairól Sebestyén Gyula: *A magyar honfoglalás mondái*, II. köt. végén.

57 *Arany Összes költeményei*-nek ismertetésében, a *Budapesti Közlöny* 1867. évi 27., 29., 77., 79., 95. számaiban; az idézett rész az V. közleményben.

tán élők az alakok, ezért tiszta és világos a szerkezet, folytonos a fejlődés a cél felé.

Nem tagadhatni, a cselekvényt inkább a körülmények fejlesztik, mint a jellemek. Négyesy nem ok nélkül jegyezte meg Atillára, hogy talán nagyon is „sodortatik” általuk, — a terv szava szerint. (Éppen ezért volt szükség annyi leleményre, indokolásul.) Ez azonban szándékos. A *Széptani jegyzetek*-ben azt tanította a költő: „Eposzban a cselekvény inkább külső, egyebütt benső. Eposzban az események uralkodnak a személyek felett”. (Itt valóban egy helyzet az, mely kiélesedik.) Ezek szerint „az eposz hőse *állandó* jellemmel bir, pl. Achilles, Aeneas éppen az a darab végén, a mi az elején volt, míg ellenben a drámai jellem *fokozatosan* fejlődik ki”. Ami azonban a szereplők körül és lelkükben történik — Detre besugása, a két királyné haragja, a vadászat, a követség, a kard megtalálása, — minden egy-egy darabot szakít el a partból lábuk alatt. Minden jellemök szerint hat, Atilla nehezen fékezhető szenvedélyességére s Buda örökösen békétlenkedő gyengeségére. „A hatalom megosztásának veszélyes intézményét mindkét félnek csak nagy mérséklete tarthatná fenn — mondja Gyulai, — és mindkét fél taszítja egymást az örvény felé.” A két testvér oly különböző, hogy — mint Riedl mondja — „Kelet szokása szerint — alig szülte őket egy anya”. Mint Székely Bertalan Szent Mór képein a pécsi székesegyházban a főalak másoknál nagyobb arányokban van festve, Atilla is felülemelkedik a többiekben. Arany egyetlen alaknak sem írja le külsejét, jelzőkben is fukar; igékkal jellemez. A külső vonás is belsőre mutat; a véreskünél: Atillának bő „vére ugyan verte a gyula edényét”; ha Etele indulata felforr: vére „zúgó patakokban ömlik a fejére”, „mint malom örvénylik két füle, az ajka reszket” (VII.); ereje physiologiai módon érzik. Ha megáll: „megszáll, mint fekete felhő” (IX.), tekintete „hömpölyög” (IX.); maga is „bús felhőként hömpölyög és zordon”, „haragjának köde esik” (VII.); szinte természeti jelenség gyanánt hat. Ritkán jelenik meg; „az olvasóban némi tiszteletet ébreszt, hogy kevésbbé van vele bizalmas lábon, mint a jó Toldi Miklóssal” — mondja Salamon.

Ő mutat rá arra is, mily „keveset és nyomatékkal szól, mintegy keze intésével országol. Minél többet beszélnek e műben a nők és férfiak, annál feltünőbb Etele kevés beszédűsége”. Mellette Buda és Detre szószátyár. Etele ha szól is, az indulat elfojtja beszédét. A mint rárivall bátyjára: „Mi vagy te?... Akarom: volt, nincs... Majd!” — mennyi fenyegetés van e bentört szóban. Tud gyöngéd is lenni, Krimhildhez, fiához; feleségét egész virágénekekkel köszönti:

Nyilj hát, teljesedjél, én rózsavirágom!
Boríts leveliddel, puha boldogságom!

Budának is lejtős menedéket keres a Mátrában s könnyű vadra küldi. Buda minél tehetetlenebb öccse mellett, annál házsártosabb otthonn. „Megmutatom, meglásd, ki a férfi, rajtad”. Már koros, roskatag, járása támolygás, ha elmegy,

visszafordul egy-egy szóra. Természetökét növeli a korkülönbség: Atila ekkortájt a történet szerint harmincötödik éve körül jár; merő akarat és nyíltság; Buda mindig a más tanácsán indul, alattomos úton; csupa ingatagság: „Vád neki, a mit tett, bánja ha mit nem tett.” A költő úgy állítja szembe őket, hogy az erős tűr és enged, a gyöngébb tüzeli magát folyvást; erre már Salamon rámutatott. Lélektani ez, de épp úgy az is, hogy e fordított szerep nem tarthat örökké. Etelében fokról-fokra apad a türelem, Budában nő a neheztelés. Buda rögtön hajlik a Detre szavára, Atillának nincs füle ily beszédre, később a görögök hízelgésére „szive szerént nem birt haragunni”, de Buda korholására már fenyegetőzik; az isten-kard jelére elragadja dölyfe, az elorzás hírére indulata. — Buda könnyen békül, puha kényelemből: „Könnyebb hagynia, mint haragunni érte”, s a kupa mellett „gondoktól üresíti keblét”, míg új okot nem keres duzzogásra.

Vannak, a kik túlságosan lágynak találják Buda jellemét; ebben Angyal Dávid egyetért Erődivel: „Ilyen Buda mellett könnyű Atillának lenni”. Csakhogy két Atila nem lehet egy eposzban, a történetben sem volt. Buda jellemét a történelmi kifejtésre az eposz menete kívánta olyannak, hogy tétlensége is hasson, tehetlensége is sodorja. A költő végül tisztességet teszen neki: kardot ad kezébe s egy vers-sor gyászleplettel borít rá: „Bajnok vala ifjan s bús élete végén”.

A két feleség közt ugyanez a harc áll, a maguk módján. Mily jellemző, hogy Gyöngyvér meglesi Ildikó megjöttét, s ugyanolyan féltékenység gyúlad benne, mint urában; éppen úgy „tegnapi pillének” nézi Hildát, mint ura Atillát. Első találkozásuk két ellenségé, bár még csak a szem vág. Az elfojtott harag kitör ám belőlük, akármilyen okra; ha uraik összebékítgetik is őket, azt „nem óhatják, hogy odabent ne fájjon”. A két sólymon összeszólalkozva, Krimhild a legmetszőbb asszonyi vágást méri a másikra: „nem vagy mai gyermek”; Gyöngyvér azzal vág vissza: „Sohse vénezz engem, kegyelem-királyné...” Gyöngyvér maga mondja, hogy se' fia, se' lánya, innen vonzalma a gyermek Aladárhoz; sólymát is ezért szerette; gyermektelen nők sokszor dédelgetnek valamely állatot, — erre már Salamon célzott. Mikor a gyermek megbotlik a kardban, Ildikó ezt a sebet tépi fel: „Ne taníts gyermekkel *te* bánni, *te* meddő!” Csodálatos, hogy az elvonultan élt Arany menynyire mélyre lát a női lélekben. Krimhild épp úgy elsőnek érzi magát, mint Atila, s Gyöngyvér éppen úgy nem enged ebben, akár Buda. Krimhild asszonyi fensőbb-ségét fitogtatja, fiatal szépségét; fiával dicsekszik; Gyöngyvér Buda gyámolatlansága miatt érzi hátratéve magát. Fiatalabb, elevenebb is uránál, ő hallja meg a csoda-kard hírért is, ő bujtja fel a tunya öreget az elorzásra, asszonyi fufanggal, mely nem számol a véggel. Gyűlölködőbb is (általában a nők inkább engednek az indulatnak), szívében több a keserűség Ildikó ellen, mint Budában, öccsére. Egész gyűlöletük egymás ellen árad, nem a férjeikre; Buda holtteste mellett is Gyöngyvér nem Atillát, Krimhildet átkozza.

Krimhild kemény szívet hozott a Nibelungoktól.⁵⁸ Gyöngyvér, ha ura bánkódik, vigasztalja: „Szegény bús fejedet, így, hajtsd az enyémre”. Krimhild csupa önzés; nincs egy szava, urához; csak mikor messze van, akkor „uszka! lelke tenger hiu vágyon” (XII.). Mikor Etele megkéri, a *Nibelung-ének*-ben soká tusakodik: „Testem e Pogánynak, mint keresztyén nő, odavessem-e?” — végre is azért szánja rá magát, mert „Igy tán meg lesz boszúlva férjem halála még”. E vonakodásból maradt benne valami, mint megmaradt a bosszuvágy is; Etele nagyobb, hogysen boszújának eszközévé válnék, — fiától várja hát. Bosszúsomja hátrább húzódik, a trilógia harmadik tagjára;⁵⁹ viszont a két királynő versengése előbbre nyomult a második rész tervéből, s más személyek között foly. Krimhild multja és boszút sóvárgó magánbeszéde az, a mi megmaradt a *Nibelung*-ból.⁶⁰ Igaza van Sturm Albertnek, hogy Etele oldalán Krimhild csak „szinleg” él új életet.⁶¹

Még egy személynek van nagyobb szerepe, Detrének. Most a két testvér közé veri az éket, nem kerülő úton, Krimhild segélyével; ezzel önállóbb lett. Szász Károly sokallta szerepét; „az aránylag kis cselekvénynek igen nagy fenék van kerítve Detre tanácsának két egész énekre terjedő voltában”.⁶² Csakhogy Detre tanácsairól tudnak, ármányát kiemelik a krónikák, az 50-es évekbeli tervvázlat is. Benne testesül az idegen fejedelmek szabadulásvágya; ott érezni őket mögötte, mint Colleoni magános szobra mögött harcra kész seregét. Ez megnőteti, meg is szépíti alakját. Nagyobb célú intrikus Hágennél, ravaszabb is. Mikor Budát befonni próbálja, eszében van népe s nem tud elnyomni egy sóhaját. Ő tanácsolja a kard elorzását; azzal örökre eltűnik Buda sátrából; a hazatérő Etelének „kelleti hűségét”; ő készíti elő az elnyomott népek fölkelését, ami a trilógia végén földidézi a katasztrófát; a harmadik részben nagy szerepe lett volna.

A *Nibelung-ének* alakjainak átvándorlását Arany művének német fordítója, Sturm Albert, általában szemügyre vette, s arra a meggyőződésre jutott, hogy Arany „csak az alakok neveit és leghalványabb árnyékait kölcsönzé a német krónikástól és azokat a saját szellemével eleveníté meg”. Ott félig-meddig keresztyének, itt még pogányok. A germán énekes „elvész saját tárgyában”, még a nemzeti eszme fogalmáig sem bír fölemelkedni; Arany húnjai-, gótjaiban nemzeti öntudat él s egész műve a nemzeti mult emléke.

Az alakokon s az egész művön megvan a kor és a monda régisége. Maga a tárgy,

58 Talán a sólymot is ő hozta; Atilla körében aligha volt szokásban.

59 L. II. köt. 239. l. [A hivatkozás jelen kiadás 295. oldalán található.]

60 Néhány tárgyi mozzanat hasonló: a királynék találkozása (Nib. XIV.) s a III. tag tetemre hívása (Nib. XVII.) már volt szóban; Szigfrid álharcban nyeri meg Brunhildot Gunthernek (VII.), mint Toldi Piroskát Tarnak; hogy kincsen az elnyomottabb pártot szerezhet magának, azt Krimhildától féltében Hügen gondolja (XIX.), Szigfrid olyan formán vonszolja a medvét, mint Etele; ezt Sturm és Riedl említik fel.

61 Sturm Albert, *Buda Halála*-nak németre fordítója, tanulmányt írt a két eposz összehasonlításáról: *A Nibelungok „Buda halála”-ban*. *KisfTÉ ÚjF*, XVII.

62 Az *Összes költemények* bírálatában, *BpKözl*, 1807, 95. szám, július 6. V. közlemény.

a testvérgyilkosság, keleti és mondai, szinte a *Sah-name* egy-egy részletével rokon. Egy pár személy akarata a nép sorsa, története. Az emberek egyszerűen gondolkoznak, tapasztalásból érvelnek, elvont mondanivalóikat köznapi megfigyelésekkel példázzák. A férfiak legnagyobb felgerjedésükben nem találnak szavakat; mikor Etele otthagya Budát, ez csak nézi üres helyét (IX.); Etele is Buda holttesténél „lába előtt, vérből, néz vala egy pontot”. Máskülönbén Buda násznagynos viselkedésében sok a mai vonás. A költő azt tartotta: az a vér ma „az igénytelen magvetők gubája alatt rejlik”⁶³ (Petőfinek, 47. febr. 28.), innen vette hát mintáit.

A hún életmódról keveset tudunk; a ló-áldozatot, a rovást felhasználja a költő; papjaik a táltosok és jósok; italuk boza és kám; nyereg alatt puhítják a húst; a sátor neve a perzsa eredetű *cserge*.

Minden morzsányi adatot megbecsül; mikor Buda Aquincum falai közé húzódik, fasátrát kőpalotára rakja, mivel Jordanes azt írja, hogy Atilla uralkodni akart városokon, de bennük lakni nem szeretett, hanem faházban.⁶⁴ Nem felejtí, hogy Atilla meg Aëtius együtt növekedtek, mintegy csere-gyermekként, a mit az első dolgozat I. éneke elmondott; ezért érti Atilla a görög követség beszédét. Nemcsak adatokban, felfogásban is korhú a költő. Mennyire korjelző, hogy Bulcsu megveti a borital újságát, kitart a kancatej mellett, mások meg épen az újon kapnak. Krimhild civódásuk közben azzal sérti vérig Gyöngyvért, hogy meddőnek mondja; ősi felfogás ezt szégyenül róni fel; Gyöngyvér azzal hártja el magától a hibát, hogy: „Szolgálóimat is engedtem uramnak”; ezen ó-testamentomi zamat van.

A hún életmód gyéren ismert vonásait a magyar krónikákból pótolja, innen valók a hadra hívó véres kard, csatában a kaszás szekerek, a „Huj, huj!” kiáltás; említi a „nem-nyirt fiatalság” korát; a *kún*-kötésből hún-kötés lett; a tatárok leírásából ruházza át az arc bevagdolásának szokását Kanyaró népére. Kiegészíti ezeket a mai élet egyszerű vonásaival, melyek a népnél hihetően százados életűek. A hadra készülődés közben a gyermekek is nádparipán nyargalásznak; a sereg gyakorlatai nagyrészt mai gyermeki játékok módjára folynak; még a dolgát elvétőt sem felejtí. Buda sátrának feneke furkózott, mint a mai paraszt-szobák; kilincset „fölhuzzák”: fakilinc; mikor megint gyűlni kezdenek hozzája, — elébb *éjjel* és *egyenkint* — a költő ezt azzal festi, hogy a felmagzott füvet letapossák s Buda paripái vendég-lovakkal nyerítenek össze (XI.). Krimhild, mikor kis fiára köti a csodakardot, „megfurja a szíjat”.⁶⁵ Beszédük a nép szava-járása. A tréfát „lenyomatják borral” (X.); Buda így beszél: „Király vagyok én még, s *úr a magam házán*”; Gyöngyvér azon búsul, hogy urának „hogy’ van feje-alja”. Szájokon közmondások születnek: madarat nem dobbal szokás fogni; nem tudni, mit hoz a holnap. A költő

63 [AJÖM XV, 59. (41. sz.)]

64 Sebestyén Gyula: *A magyar honfoglalás mondái*, I. 407. l.

65 Arany ilyen apróságban is rendkívül pontos. Mikor Buda fölbéri Kanyarót a kard ellopására, gondja van rá, hogy fölismerhesse: („Hüvely atyjáé volt, megmondta: mi jelről.”)

maga is belejő az ilyen beszédbe: „Volt már (de mikor nincs árnyéka nagy fának!) irígye ... Etele királynak”. — „Hisz ember az ember, akkor is az volt lám; Megörült s megdöbönt Etele nagy voltán”.

Mindez a naiv eposz hangulata, hangja. Soha költő ennyire meg nem közelítette Homeroszt. Szász Károly, a világirodalom eposzainak alapos ismertetője, hangoztatta, hogy „a mondai hagyományon alapuló eposzok költői közt a Nibelungok ismeretlen költőjén kívül csupán Arany a közvetlen utóda Homérnak”.⁶⁶ Itt-ott szembe is ötlik egy-egy homerosi szólam, hasonlat.⁶⁷

Az *Ilias* után *Buda halála* hasonlatokban a leggazdagabb költői mű. Loisch János kimutatta, hogy az *Ilias* 182 hasonlatánál itt *aránylag* még több van; másfél százra teszi; körülbelül negyedrészüik classikus eredetű.⁶⁸ Homeros az elbeszélésbe szövi, Arany bőven ad alakjainak ajkára is; ez mutatja eleven képzeletét, mely előtt minden testet ölt, megéled. Megvan hasonlatai közt minden fokozat az egy szőnyi vázlattól a homerosi módra mozgó genre-képpé, szinte elbeszéléssé kerekedő hasonlatig, minő a támadó vihar s a ménes leírása, a méhek rajzása. Vörösmarty világosan *mint*-tel kapcsolja hasonlítóit: „mint a sebes őzfi”, „mint a sírbeli rém”; Petőfinél a hasonlat többnyire személyesítésben áll. Aranynál — Loisch megfigyelése — sokszor „a kép a fogalom helyébe lép, az átmenet útját egyengető kapcsolat nélkül”. Kedvvel halmozza az ilyeneket a költő, mint Buda és Detre beszédeiben: „Nyilat is ellőjük ... nem jut soha célba” — meg sincs nevezve a hasonlított: a szándék. Néha nem is példaképpen, hanem kapcsolat nélkül, egyenest a fogalom helyett áll: „... érzi a hun ember, Hogy ki vala csepp víz, ő ezután tenger”. Egy-egy találó kép sokszor kifejezőbb, mint bármilyen körülírás. Detre beszédére azt olvassuk Budáról: „Mint sas fészkebe ha idegen sas szállna: Verte vadul szívét az ijedség szárnya”; semminő jellemzés sem bírná így éreztetni a megrebbenést, szívdobogást, vergődő ijedelmet, mint ha a madár megriadtát látjuk az emberé helyett. Találni néha rejtett hasonlatot jelzőben, igében. Mikoltnak: „Könnyhullató szemében mosolygás fénye kelt”. Kinek ne tűnnék itt szeme elé a tavaszi ezüst esőn átszillanó napsugár, mintegy fordított személyesítés? (II. dolg.) Ilyen, mikor Gyöngyvérrel azt mondja: „Szép barna szemének *felvirrada* héja”. (Rozgonyi Piroskának „vére *meghajnallott arcán*”).

Azt már Salamon észrevette, hogy tárgy dolgában a hasonlatok a pusztáról, lóról, nyilról vannak véve, s a mezei életből. Ha azt olvassuk: „Holt sebhely is

66 Emlékbeszéde. *MTA Évk.*, XVII. II. 1884.

67 „Végre nyugodt ajki *szóval ilyet mondtak*” (IX.) Buda városa elé Atilla „szót szólani küldött” (XII.) — Atilla azzal fenyegeti Detrét, hogy kiveti testét „ronda repesőknek utálatos étkül”. — A deli hajnal, a rózsaszőzlő — a homerosi rózsaujjúnak mása, az eget hajnalodáskor előzőnlő rózsaszín fényről. Akad itt-ott egy ariostói hang is; a IV. ének vége: „Hanem e beszédből marad is még hátra”. — „Etelét említem: hova késik hadban” (XII.). — Shakespeare-re mutatnak vissza az égi előjelek. — Homerosi párhuzamos sorokat többször közölt az *Egyetemi [Egyetemes] Philologiai Közlöny* régebbi évfolyamaiban Csengery János; összefoglaló tanulmányt is írt erről a *Budapesti Szemlé*-ben, 1933. évf. 229. köt., *Arany János és az ókori classikusok*.

68 Loisch János: *Buda Haláláról*. — *ITK*, 1912. évf.

éled idő változásán, Emlékezet ujul hadi hír hallásán” — ez valódi harcos hún hasonlat. Ősi népeletbeli ez is: „... dörzsölve aszú fa is gyúlad, Hamarább ennél az emberi indúlat”. — Detre így kesergi öregségét: „Nyúlik erőtlen, mint nyilak ázott húrja”. Arany e tekintetben is oly pontos, hogy ha a beszélő nem közvetlen köréből veszi hasonlata tárgyát, rögtön áthárítja a felelősséget: Detre képes beszéde közt így szól:

„Mint a hajós (*mondják*), ha támad a vihar,
Engeszteli önként becses marháival.”

Voltak, akiket félrevezetett a költő nagy gondossága. Haraszti Gyula a népünk pásztoréletéből vett vonásokat, hasonlatokat kirívó anachronismusnak nézi hún eposzban.⁶⁹ Szerinte a költő nemzeti mondavilágunkból „nemcsak az anyagot akarná újra teremteni, hanem ennek őseredeti formáját is”. Salamon Ferenc jóelőre tiltakozott az ilyen felfogás ellen; „Aranynak nincs az a követelődzése, hogy egészen helyre akarja állítani az őskori magyar eposzt, úgy a mint volt, a mi lehetetlen”. Eszében sem volt ily ossiani régieskedés, — még bevallottan sem. Mindamellett néhol még Riedl is félreérthető kifejezést használ; Arany mintegy „XIX. századbeli kortársa Atillának, a mű egykoru hegedős szerzeménye is lehetne”. Az igazságot akkor találja el, midőn azt írja: „A hang mintha évezredes volna, a költői eljárás, a szerző művészete új”. Nem is lehet másképp; maga Homér is fejlettebb fokon áll a trójai kornál. Arany maga pár sort tett a kézirat végére s ott azt mondja: „Sem a régít, sem a népit nem használtam *affectatióból*, hanem a tárgy kellő színezésére, ott és annyiban, hol és mennyiben céljaim kívánták. Ha *producálni* akartam volna magamat, mind régiesebben, mind népiesebben tudok vala irni”. De nem gondolt arra, hogy egészen Tinódivá legyen. „Formát és tárgyat összhangzásba hozni”, — ez volt művészi vágya. Minden új tárgyához a szerint váltotta a hangot. *Toldi* után még közelebb hajolt hangban a népmeséhez a *Rózsa és Ibolyá*-ban; *Murány*-ban egy fokkal magasabb előadás volt célja; *Katalin*-ban a képek özöne, jambusok rohama megint más stílt kívánt; komikai tárgyaknál megint friss hangot üt meg. Neki van költőink közt legdúsabb szótára, Riedl szerint vagy tízezer szava; talán szűken is van mérve, ámbár Shakespeare kincse is tizenötezer szó. Tolnai szerint felülmúlja Csokonait, Vörösmartyt; csak Jókai szókincse nagyobb, de „irodalmi termékeik arányában Aranyé az elsőség”.⁷⁰ A stilisz-

69 Haraszti Gyula: *Arany János*. Először Bodnár Zsigmond *Magyar Szemlé*-jében 1881-ben, — bővítve a *Modern Könyvtár*-ban, 45. és 42. l. — Erődi Dániel azon is fennakad, hogy a XI. énekben a szülemelő vihar leírásában „lábam, arcom, látlak” szavakkal a költő magára tér. — Hát Virgil *Ill' ego*-ja, és Milton? — *Keveházá*-ban is van ilyen: „Mozdulni látom a mezőt” — s a végsorban: „Elszengi — mint én az övéket.” *Buda halála*-ban több ilyet olvasni: „Óh ha *nekem* volna most egy szavam olyan ...” (VIII.); a XII. ének kezdete.

70 Tolnai Vilmos: *Arany nyelvészetéről*. BpSz, 1917. június.

tikák nála találnak legtöbb példát a figurákra. Egyaránt ura a régi, népi és újabb költői nyelvnek s az alföldi tájszavak kincstárának. Nem alkot annyi új, merész kifejezést, mint Vörösmarty; ő mindenre készen találja emlékében a legtalálóbbat. Fölvesz egy-egy népi szó-alakot, mint: mersz, távunnan, szok; új árnyalatot, új színt ad egy-egy szónak, újszerű kapcsolatot teremt: „föld-ette királyok”, „rózsaözlő” hajnal; egy-egy állítmányt, jelentést a kifejezések egész seregéből válogatva, különbözőképpen s mindig a legtalálóbban tud jelölni,⁷¹ Petőfinél sokszor alig lehetne megvonni a határt, hol verseinek nyelve elválik a köznapi beszédétől; Arany kezében mindennapi szavak fényt és súlyt nyernek, ellágyulnak és méz van bennök.⁷² Máskor nyelvének márvány tömörsége van, szavaiban fény rezdül, mint a drágakőben, vagy úgy omlanak, mint nehéz bársony redői. Vannak szavai, melyekben érzés lüktet; mint „bevérző honfiseb”, „kötelesség vampyr vádja”, — mily jellemző szavak Aranyra!⁷³ Négyesy megfigyelte, hogy az ötvenes évektől fogva általában „minden szó mögött sokkal több lelki tartalom van, mint előbb volt, sokkal több festő erő rejlik jelentésében és több zengzetesség a hang alkatában”. Költői nyelvének díszét nem cifraság teszi, hanem üde tisztasága, zamatos íze. Legfőbb a jó hangzás, ennek feláldozza módjával a grammatikai törvényt is, ha az élő nyelvszokásra fellebbezhet. (Az *árva fiú*-ban: „Ne bánj-on így...”; ezt is megvédelmezi az Erdélyinek írott levélben.) Figyelmezteti Erdélyit, hogy költeményeket nem lehet nyelvtani gyakorlatnak tekinteni, hogy költő okkal kerüli néha a „nyelvtörő szabályosságokat”, „az euphonia kedvéért engedni kell a nyelvtan me-revségének”.⁷⁴ Több szabadságot követel a költői nyelvnek, mely *alkotja* is a nyelv anyagát, szabályát. Tudósa is a nyelvnek, — Tolnai Vilmos legelső nyelvészünknek tartja, — de a nyelvészeti folyamszabályozással szemben az élő nyelvhasználatra hivatkozik. „Fontos kérdés, tartozik-e túrni a költészet a nyelvtan jármát oly igen, hogy örökké a nyelvficamító olvas-sz, keres-sz mellett maradjon.” „Ki kellene dolgozni a magyar euphonia elméletét, s meghatározni, meddig terjed e részben a költő szabadsága.”⁷⁵ Erről szól az *Aisthesis* vers példája.

71 Ezekre Riedl hoz fel érdekes példákat, az áll ige változatos használatára a kötet végén, az elpirulásra a *Nyelve és stílusa* fejezet elején; egy érdekes kitétel elmarad: a nép azt mondja: fejébe megy a vér; az öreg Bencének „vére süveg alá szökken”.

72 Magyarosságra és nyelvének erélyére jellemző, amint Moore *Forget not the Field* versének fordítását kezdi. Petőfi így: „Ne feledd a tért, hol ők elestek, Az utolsó s a legjobb vitézek”; — ez hű, de Aranynál: „Eszünkbe jusszon, hol veszett el *Hősink utója, legjava*.”

Simonyi Zsigmond a *Nyelvőr*-ben oldalakon át hozott fel példákat, mint vettek át kifejezéseket Aranytól írók, műfordítók, sőt a köznapi beszéd is. — *Arany János nyelvének hatása*. — *MNyir*, 1917. márc.—április.

73 *Rendületlenül, Hoc erat in votis...* c. költeményeiben.

74 *Toldi szerelme* kéziratán V. é.n., 32. vsz. 5. sor: „Bosszúval örökre kapcsolva leendél” után a lapszélre odairja: „(persze *ik*-es, de így marad, mert nem áldozom fel ezt a két sort.)”

75 Szász Károly költeményeiről.

Gyakori nála a szókötési, mondattani ritkaság. „A mi szórendbeli finomság a magyar nyelvben: a régiben s az újban, a népiben s az irodalmiban nyilván vagy rejtve leledzik, az mind megtalálható Arany költeményeiben” — írja Tolnai Vilmos. Mint Riedl mondja: „felbont — legalább első pillantásra — minden nyelvtani rendet, megszeg látszólag minden szabályt és magyaros marad”. Központozásának is jelentősége van, épp úgy a dőlt betűs szavak kiemelésének;⁷⁶ e külső eszközök is a kifejezés pontosságát, a helyes megértést támogatják.

Nyelvművészete *Buda halálá*-ban új, magasb fokra ér. A tárgy magával hozta „az elbeszélés ószerűen naiv formáját”, a krónikák hangját, melyen „sok mindent el lehet mondani” — írja az előszóban. Csakhogy e látszólagos egyszerűség sokoldalú művészet. Az ódon nyelv iránt érzéke már ifjúkorában kifejtett, Károli Gáspár biblia-fordításán s régi magyar költők olvasása közben. A nyelv avarjában fényes arany ékszer-darabokat lel. Sok régi szót használ: megapolni, meghuritani, táncot ropni, aszaly, pandal, joh, irdatlan, esennen, alit (= képzel), sajog (= ragyog értelemben); egyikhez-másikhoz gyönyörködve jegyzi meg: „Régi szép szó”. Köznap szavaknak is régi népi alakját használja: szereteti, léssen, lakoz, percenet, elig (= alig helyett), azonban és azonközben egy-értelemben; régies vonzatot: „nem tud vala ebben”; „fő helyen a lábna”; fiát Ildikó úgy szólítja, mint a nép: „kicsi szolgám”-nak; gyakori „jó Buda”. Az igékben sok a félmult és a *vala*. *Mi, mely* helyett régiesen *kit* mond; Detrének „nem uj e világon semmi, Kire más példát nem tudna elővenni”. (III.) Krimhild szolgái, tevéi vonulnak, „*kit* végig szemlél Gyöngyvér”.⁷⁷ Néha úgy veszi fel a szót, mint egy krónikás vers-szerző: „Halljátok először medve vitéségét.” (VIII.) Beszövi a régi ének alliteratióit: „Érdet nyomon éri ... Téteny előfokán föltetszik az ellen” (XII.) Máshol mintha Balassinak egy verse csendülne:

Ime az esztendő tavaszi zöld színben

Ujulva köszönt bé, csupa öröm minden. (III.)⁷⁸

76 Erről is megállapodott nézete van. „...csupán azon helyek, egyes szók nyomassanak feltünőbb betűkkel, mikre az író különös súlyt fektet, vagy ha mit a szófűzés által nem vala képes eléggé kiemelni, a mi elfutván az olvasó szemét, az értelem vagy kifejezés szándékolt tisztasága, erélye szenvedne miatta; szóval oly esetben használtatik e *kisegítő mód*, mikor a szerző mintegy kénytelen ahhoz folyamodni”. Szász Gerő bírálatában. [AJÖM XI, 148.]

77 *Losonczy*-ban is.

78 Az első dolgozatban van egy összerakó versszak, minő a „Meghalok Csurgóért” népdal.

„De ki tehet róla — ki merészel tenni! —

Nem mondom, hogy tenni, csak egy szót emelni;

Nem mondom, hogy szólni, csupán gondolkodni, —

Éjjel, a sötétben, álmokat álmodni.” (I. én.)

A művet befejező „Vége” kétértelmű szójátéka régi verselők örökhatyása; így végzi Gyergyai *Árgirus királyfi*-t, Gvadányi a falusi nótárius utazását, Gyöngyösi *Kemény János*-át, — mások is élnek e fogással.⁷⁹ A nép szabadabb nyelvéből való az ilyen értelmi egyeztetés: „Bontják, szolgál-cseléd, a sok teli vermet”. S az előkerülő kincs milyen ódon e régi zamatú szavakban: „Föld-ette királyok lakozó edénye”.

Egy-egy kifejezést eredeti jelentésében is, átvittén is használ: Buda a szer-nél „serleg telijéből most oltárra öntöte” — s képesen azt mondja: „Hatalmam telijét im hát ma kiöntöm!”

Néha egy szó ismétlése vési be a képet erősen: Buda

Ül vala, mint egy pók, palota zugában.

— — — — —

Árnyas szögeletben ül vala naponta.

A fogalmat jelentő szóhoz sokszor érzékeltető képet kapcsol; ez is régies: neved árnyéka, híred szele, neved bokros csemetéje, urasága székén; a jólok: „tudomány ajtóí”. Épp így testi jelzőket tesz fogalmak elébe: nehéz kedv, öreg idő, heverő bánat, kövér gond, marcona józanság. Igékkel is szokta így képessé, reálisabbá tenni az elvont fogalmat: „Mindenkit *örömmel itat* e nagy ujság”. (IX.)

Egy-egy igében is jellemző és jelenítő erő van; Detre nem jár, — „sunnyog”, (mint a róka *Toldi Szerelmé*-ben, VII. 21.); Atilla „felrándula tenni”.

Egy-egy szóval érzékeny érzetet különös benső ingert. Hunor azt mondja a tündérek láttán: „*vérem hatja*’ Szűzek árnya-fordulatja”; Magyar pedig: „ez a síphang, Bácsya, bennem *végig csikland*”. Krimhildnek „minden erén futkos szerelem hangyája”.

Külső vonással is lélekbe világít; Atilla álmának hallatán a jólok: „maga szakállába kiki elmélyednek”, a mint a testvér-viszály nő: az idegeneknek „bátrabb szemeik nyílása”.

Szeret az igékkel takarékoskodni; sűrűn látni, hogy két alany mellett az állítványt egyszer teszi ki, ha ugyanaz a szó kell. „Paripát fényessé, fegyverit élessé, *Teszi* sok szerszámát nagy rettenetessé.” „Nincs bújni karámba, hol bújni ereszebe”; az ilyenekben erősítés, fokozás érzik.

Gyakori, szinte rendes az inversio, a szavaknak a közönségestől eltérő rendbe rakása; ez a latinból ered; nem hiába forgatta a deákos költőket sem. Néha arra szolgál, hogy a fő szót kiemelje: „Tiporni az állat most akarát térdel.” Olyankor is él azonban vele, mikor ilyen eltérést sem az értelem, sem a rhythmus nem követelne, de zengzetet és ódon színt nyer tőle a mondat. „Állítja lovát meg”; „napról sergét törí napra”; „Ifju dolgait is hordja örökké fel”; „Nincs a kerek földnek ura, kívül rajtam”. Kétségtelen, mindez szokatlanabb, ünnepélyesen hangzik, s némi értelmi hangsúllyal is jár. „A költői rhythmikai érzék vitázott itt a pedáns nyelvtannal” — mondja Lehr Zsigmond.

⁷⁹ L. Tolnai Vilmos, *ItK*, 1913. évf., 161. l.

Lehr Zsigmond kiemeli a jelzők gyakori hátratételét, mi szabadabb mozgást enged a mondatnak, s a mellett szokatlan, újszerű. „Beszéd hamar ottan emelkedik *óvó*, Kétség is *habozó*, félelem is *búvó*.” — „Hadurat nem látja ember soha földi.” Azt is megmondja, hogy Arany figyelmét erre Imre Sándornak egy cikke hívta fel.⁸⁰

Erősen törekszik rövidsége, tömörsége. „Az indulat által rezgésbe jött költői beszéd”-ről azt tanítja, hogy „lehány magáról minden fölöslegest, mindent, ami lazává, pongyolává tehetné (milyen a névelő *az, a* és némely particulák); feloldja a prózai körmondatosságot; a szórendet merész inverziókkal forgatja össze...” stb.⁸¹ Egész jelenetet szorít egy mellékmondat pár szavába: „Félre mezőn híván” — beszél és alkuszik Buda Kanyaróval. Tövíg vág egy-egy szót, mint „paripa prüssze”, lemetsz fölös névelőt, kötőszót. Így a vadászatban a medve leírásánál ez inverziós sorok:

Bontja meg a hajtók sűrű elő-sorját,
Rázza le nyilvesszőt ...

Hasonló ehhez a *Fóti dal* e sora: Bort megissza magyar ember, — ezért Bras-sai megleckéztette Vörösmartyt. Gyulai kelt védelmére, hangoztatva, hogy „a szónoki és költői nyelv egy csoport szépsége nem egyéb, mint szabálytalanság, vagy jobban mondva kivétel a szabály alól, illő helyen használva”; védi, hogy „az a kihagyása nemcsak a rhythmust emeli, de a kifejezést is erélyesebbé teszi”, s tucátjával hoz fel hasonló példákat régi költőkből, népmeséből, közmondásainkból. („Szegény embert az ág is huzza.” „Járt utat a járatlanért el ne hagyj.”)⁸² Arany

80 Imre S. cikksorozata *Kazinczy nyelvújításáról* szól, III. közleménye (*SzépirodF*, 1861. 5. sz.) mondat szerkesztésünk hiányai közt említi, hogy jelzőink állandóan elüli állnak; „egy négy-öt hosszú jelzővel terhelt főnevet, alanyt vagy tárgyat, elvárni igen terhelő feladat s a mondat értelmét nehezíti; holott más nyelvekben nemcsak az ú. n. appositio, hanem bármely rövidebb, vagy hosszabb jelző is állhat hátul, mi által a beszédnek könnyebb mozgás adatik. Igen szépnek, kedvesnek érzem a *Nibelungen* első sorait:

Uns ist in alten maeren wonders vil geseit
Von helden lobebaeren von grosser Kuonheit . . .

S erőtéljes a magyar népnél is: álomban tüzet láttam nagyot!”

81 *A magyar nemzeti versidom*-ról szóló tanulmány elején.

82 Vörösmarty munkái kiadásának jegyzetében. — Arany már előbb is élt ilyen szabadsággal: „Széles Dunán túl” — *Keveháza*, 2. — „Beteg gyógyulását, rab szabadulását. ... nehezen várja.” — *Első lopás*. — „Vár és város körét a török ellepte”, „Város népe sír-rí.” — *Losonczy István*. — Lehr Zsigmond megszerzi Gyulai példáit népi és régi költőkből, Vörösmartyból is. („Kihozza rabság mélyiből vitézlő ifjakat” *Szilágyi és Hajmási*), s számos ilyet hoz fel magából *Buda halálából*: „Nyilat is ellőjük... Szót nyelvire a szó hebehurgyan toltá... Szövétneket ott benn megsejti az útról... stb.” — Lehr Zsigmond: *Töredékes jegyzetek Arany „Buda halála” eposzáról*. — Tanári székfoglaló értekezés, a pozsonyi ág. hitv. főiskola 1856–66. tanévi *Értesítő*-jében. Kár, hogy e jeles dolgozat maig is ott van eltemetve.

maga is azt írta *Buda halála* kiadatlan utószavában: „Itt-ott a nyelvész egy-egy grammaticai hibát is fog találni, de olyat nem, mi az *élő kiejtésre* nem támaszkodik.” S Kazinczyt idézi: „Nem botol az, ki *helyén s tudva s akarva*, botol.”

Ily művészi szabadságnak köszönhetően azt a csodálatos versszakot, melyben a grammatikának gátját szakítja az indulat, midőn így szól „Etelből tornyosodó lelke”:

Csillag esik, föld reng: jött éve csudáknak!
Ihol én, ihol én pőrölyje világnak ...

Előbb kevesebb szabadsággal, így volt:

Csillagok lehullnak, hegyek kimozdulnak,

Én vagyok Atilla, én vagyok imhol a
Világnak pőrölye, istenek ostroma.
(I. dolg.)

Hol van itt amannak dübörgése, földet és eget rázása, a „szavak meggyötrése” az indulat által, mint Taine mondja Shakespeare-ről.

Művészi tekintetben sokszor kiemelték nyelvének plastikáját.⁸³ Mester az alakok, mozdulatok szemléletes elénk állításában. Nagy mondanivalóit képes rövid szóval plastikusan szemléltetni. Megmondja maga, mit értsünk ezen, mikor „plastikával, kifejezéssel teljesnek” dicséri Petőfinél e szót: „*munkálkodik* a cimbalmos”; „legott képzeletünk elé terem a cigány, a mint hangszere fölé hajol, üstöké izzadt arcára hullva, s villámsebesen táncoltatja verőjét a húrokon”.⁸⁴ Ilyen értelemben plastikus *A magyar tánc* mozgalmasság jelenete. *Keveházá*-ban az óriás had alatt „hajlik a part, a merre lép”; a népvándorlással: „a fél világ másik felére roskada”. (*Az utolsó magyar.*) Egy sorban lefesti Detrét „a mint görbe szikár testét kardon alig vonja”; mikor belép Buda sátrába, a ki épp elásott kincseit szedi ki vermökből: „Fel Buda egy-térdről pillanta ijedve, kincsei nagy halmát tenyerével fedve”; egész kép: a munka és ijedelem kifejezése.

Vannak mozgással teli, eleven igéi, melyekben gesztus rejlik. Buda panaszánál, hogy „az ő szava ennyi” – ehhez körme hegyét mutatja; Gyöngyvér vigasztalja urát; „bús fejedet, *igy*, hajtsd az enyémre”, – látni: odavonja; felkiált: „mint *ide* nyilallott” – benne a mozdulat. Shakespeare alakjainak beszédében rejlik sok ilyen kíséző mozgás.

A természetet is megeleveníti egy szavával: a zápor „vesszőzi a lombos akácot” (*Az első lopás*); *Eduá*-ban „villám rebeg”, *A tölgyek alatt* „felhők szeme rebben”. Így viszen át emberi érzést ebben: „Egy szó nyilallott a hazán keresztül...”

83 Kuthy Dezső: *Arany nyelvének plasticitása*. – Abafi *Figyelő*-jében, a XXIII. kötetben.

84 Szász Károly költeményeinek bírálatában.

Tolnai Vilmos külön kiemeli nyelvi művészetének „optikáját”; a nyelvnek azon „sajátságait aknázza ki művészi módon, melyek látásunkat, szemléletünket, képzeletünket ingerlik”,⁸⁵ kivált színek dolgában. Négyesy megjegyzi, hogy „Goethénél a plastikus látás nincs arányban színérző látásával”.⁸⁶ Ebben Arany pontos megfigyelő-képessége sok kitűnőt alkot; mintha rövidlátása miatt erősen szemügyre vette volna, amit megnéz. A költőtől azt kívánta, hogy amit leír, meg is lehessen festeni.⁸⁷ Ha egy költő az éjben *zöldebb* tájakról beszél, ráolvassa: „olyat fest, a mit *nem láthat* most”. Megakad szeme az ilyen vers-soron: „Távol erdő, mező kéklik”, — mert azt nem lehet, mondani, hogy kéklik a mező.⁸⁸ Nem feledi, hogy a ludak a vízen „magok után fénybarázdát húznak” (*A falu bolondja*); a zöld vetés dűlői „harmatos reggel, ha rájuk néz a nap, szivárványszinben játszanak” (*Katalin*).

Egész tájkép ez a négy sor:

Zöld lomb közein
 „Áttörve’ az égbolt,
 S a rét mezein
 Vegyül árny- és fényfolt.
 (*A tölgyek alatt.*)

Mágocsy-Dietz Sándor a szikes föld növényzetét *Toldi* kezdő soraival írja le tudományos könyvben, Hermann Ottó a golya hű rajzát igazolja, teljesen hű és plastikus madárképnek. (*A Hét*, 1915. 4. sz.) Szinte nagyítóüvegi megfigyeléssel írja le a lepke szárnyát: „bársony mezét, csilló-porát, fény-lemezét” (*A lepke*). Szemét nem kerüli el pillanatnyi futó jelenség sem, amint *Buda halálá*-ban a tavaszi lég „csillan imitt-amott repeső bogárral”, Ildikó jöttekor ragyog „lovakon a szerszám futosó világa”, ahogy’ a táltos kirántja kését a ló szügyéből „bíborszalag aztán tarkázta fehérét”.⁸⁹

Ok nélkül panaszkodik *Bolond Istók*-ban, hogy „ha ötven éve nem lett volna vak”; — teljes érzéke van a távol optikája iránt is. Atilla vadásznépe előtt „túl nőnek az ormok”; hasonló ez Vörösmarty gyönyörű sorához: „Megjön az éj, távol feketednek az ormok” csakhogy ő színnel fest, Arany meg plastikus.

Tolnai a pusztai est leírását hozza fel *Bolond Istók*-ból, „mely minden izében a vonal- és szintárvlat minden törvényével megegyezik”:

85 Tolnai Vilmos: *Arany nyelvművészetéről*. — BpSz, 1917. június.

86 *Arany geniusa*. — BpSz, 227. kötet.

87 *A Szépirodalmi Figyelő*-ben, I. 197. l.; Tolnai hivatkozik rá.

88 Szász Károly és Szász Gerő költeményeinek bírálatában.

89 Épp ilyen éber megfigyelő hang dolgában. Atilla meg Buda párviadalánál „messze a viadal késő zaja csattog” — a hang később jut a nézőkhöz, mint a látás. *Ágnes asszony* kezében „maradozó csattanással” villog sulyka.

Vén fűz sötétlő körrajza veté
 A sík lapályra hosszú és hegyes
 Árnyát, minő torony-épületé,
 Így a világot az árnyék vegyes
 Rónája váltogatva követé;
 Kék, hol nem éri nap, hol éri, sárgul
 A gyep, s homályos fényt kap a sugártul.

„Mikor 1856-ban e sorokat írta — teszi hozzá Tolnai, — a tájképfestés általában még műterem-művészet volt, mely ceruzavázlatait otthon, a szobában festette meg szóbeli feljegyzések segítségével; Barbizon apostolait ... akkor még nem ismerték; a plein-air és impressionismus ismeretlen jelszavak voltak. Arany pedig, a való látszatától kényszerítve, le merte írni, hogy az alkonyati aranysárga napfény mellett az árnyéknak kiegészítő kéknek kell lenni.” Odafesti azt is, hogy a fa árnya — napáldozatkor — „hosszu és hegyes”, s a Tisza vize félig ezüst-szín, túlfelől sötét. (104., 105. vsz.)

Ismeri a természet egész drámai életét; fokról-fokra látja a vihar keletkezését *Buda halála*-ban (XI. én.); veleérzéssel érzi belső életét is. A fáról „lesohajtó” levél, az „ősz hullás fájó titka” (*Kies ősz*) az enyészet mélabúját érezteti; a mellett tudja, hogy a lomb „Dér nekül is, fagy nekül is Lesohajt az ágról”. E megfigyelés igazságát dícséri a növényélet tudósa, Mágocsy-Dietz Sándor, magyarázva, hogy a levél fagy előtt is lehervad, ha a gyökér nem bír elegendő vizet felszívni a kihűlt talajból.⁹⁰

Beszél Tolnai Arany nyelvének „akustikájá”-ról is. Finom zenei hallása volt, értett a zenéhez; számos népdalt lekottázott s a versidomról szóló értekezésében megadja az ütemek zenei értékét. A jó hangzás a vers törvénye; megrója a nyelv „puha, erélytelen kötését”, s ha a rímek, sorok lazán fűzött strófák „nem adnak kellő zengést”.⁹¹ Kéziratain többnyire a jóhangzás kedvéért javítgat; éberem ügyel a hangzók rövid vagy hosszú voltára. Rhythmus-érzéke páratlan. Egyesíteni képes a dallamosságot a tömörséggel. Ezekben *Buda halála* áll a tetőponton. Elítéli azokat, akik „összeférhetlennek tartják a genievel a gondos technikát”; Byront idézi: „rossz kézműves az, aki szerszámaival összevész”. — „Egy hajszálnyival feljebb vagy leebb fogni, az sem mindegy e kényes hangszeren. Pedig a hang *tisztasága* még csak alsóbbrendű kellék, azon felül következik a dallam és harmónia egysége, változata, a kifejezés ereje, kelleme és mind az, a mi ,istenek közé ragad’.”⁹² — Nála a dallam együtt születik a gondolattal.⁹³ Ha verset olvas, fülében dallam kíséri. Béranger-ről mondja: „megszoktuk e chansonokat egy-egy nem ismert, de lelkünkben zengő

90 *A növények táplálkozása*, 92. l. — A vers címe: *Nem kell dér...*

91 Szász Gerő költeményeiről.

92 Szász Gerő bírálatában.

93 Lásd e mű II. köt. 352. lapon. [A hivatkozás jelen kiadás 361. oldalán található.]

melódiára olvasni”.⁹⁴ Tárgy és hang önkénytelenül egyeznek nála egész művekben, de részletekben is, mint a csodaszarvas regéje elmondásának előkészítése, vagy a regében magában a tündérek zenéje, táncuk leírása.

Száraz prosodia helyett az ütemek és szavak zenei értékét tartja szem előtt. „A kötött beszéd lényege nem a rím s mérték, hanem a rhythmus.”⁹⁵ „Nem árt a rhythmusnak – írja, – ha több szótag adatik ugyan, de az ütemek száma annyi marad, ha péld. spondeus helyett anapaest jó. De árt a rhythmusnak, ha négy ütem helyett ötöt fogok. Világos.”⁹⁶

Verselés dolgában új korszakot nyit nála *Buda halála*. Lehr Zsigmond mutatott rá először, mindjárt 1865-ben, hogy Arany „a magyar mérték hangsúlyos folyását egybekapcsolja a classikai mértékformák gördülő esésével”; „alig van az egész költeményben néhány sor, melyben ... egy-egy tiszta choriambus, dactylus, anapaestus elő ne fordulna”; – „mily változatossága, mily csillogó ragyogása az ezer- meg ezerféle verssoroknak”. (Megjegyzni, hogy az ily sorok, pl. szőke fodor felhők, hattyúi az égnek – csonka hexameterek.) Lehr Albert ezt nézi Arany verselésében a pusztán hangsúlyos rhythmusú korszak után új fejlődési foknak, mikor „az időmérték újra előkerül és érvényesíti magát.”⁹⁷ Fejlesztette érzékét e részben, hogy *Csaba* második dolgozatában a Nibelung-vers időmértékéhez szokott. Arany „gyakran gondolkozott” azon, minő mértékre mehetett a régi, éneklett epikai költemények dallama. Egy, Gyöngyösi sándor-verseit kísérő recitativ jellemű melódia s Kádár vitéz históriájáé volt emlékezetében, s már ezekben is akadt némi mérték.⁹⁸ Mióta Arany versidomunk természetét vizsgálta s ütem és mérték önkénytelen, szabad kapcsolatát, természetesen írás közben is művészi ömlöttek tollából a sorok. Tanulmányában is arra jut, hogy „a négytagu ütemek közt legnagyobb szerepet játszik s a magyar dal eredeti jellegét teszi ama versláb, melyet Fogarasi lengedezőnek (choriambus) nevezett. Maga a nép is olykor ösztönyszerűleg eltalálja a lengedezőt.” Magyarázta azonban, hogy csupa lengedezőkből álló vers egyhangú volna, s a magyar verset valamely mérték saphói megkövült formájába szorítani képtelenség. Kivált a négysoros Zrinyi-versnek a choriambus ad legtöbb lendületet, zenét.

Rímélése is fejlett. Ragozó nyelvünk rímzegénységét könnyedséggel győzte le. Régtől fogva elismerték a legjobb és leggazdagabb rímelőnek egész irodalmunkban; ríme valósággal ömlik az oly patakzó sorokban, minő *Katalin* s a *Szent Iván-éji álm* fordítása. Egyik-másik versét középhímekkel is elborítja. *Toldi*-ban s a hún eposz első dolgozatában mégis könnyebbek a rímek, nincs bennök ennyi érc és hangzás. A nemzeti versidommal együtt azonban a rímet is vizsgálgatta; ki

94 *A Szépirodalmi Figyelő*-ben, I. 206. – Idézte Tolnai.

95 *A magyar nemzeti versidomról* szóló tanulmánya elején.

96 Szász Károly bírálatában.

97 *Toldi* 1893. évi magyarázatos kiadásában.

98 *A magyar nemzeti versidomról*, VI.

akarván szabadulni a rag-rímek s az „egynehány jó rím taposó malmából”, utat nyitott az asszonáncnak. Ettől fogva írás közben is biztosabb. Radó Antal kötete *A magyar rím-ről* alapos, széleskörű munka, s ő sem ismer „a világirodalom legelső rendű költői közt senkit, a ki ennyit és ily behatóan irt volna művészete technikájáról”.⁹⁹ Szerinte Arany asszonánca teljesen egyenértékű a rímmel. *Buda halálában* súlyosabbak, nemesebbek, zengőbbek a rímek, mint addig, a maga alkotta elmélet szerint szabályosabbak, példaszerűek.

A magyar rhythmus kívánalmának érezte, hogy a „gondolat a sor végén befejeztessék, ... a bezárt gondolatot rímmel is *minduntalan* bezárva”. Megfigyelte, hogy a népköltészet „oda törekedvén, hogy az értelemnek mielőbb teljességet adjon, nem fúzi hosszan gondolatját, hanem siet azt befejezni, mi külsőleg a második rím által történik”. Ezért szinte általános benne a páros rím, ezért nem kaphatott lábra népdalainkban soha a keresztrím. Még hármas rímnél is „siet a 3-ik rím ráütése által a gondolatot bezárni”.¹⁰⁰ Radó megállapítja, hogy a rím nála jelentős szóra esik, melyen hangsúly is van; így a gondolat kiemelkedő részét emeli ki a rím is, egybevág a gondolati és zenei kiemelés. A mellett mintha most jobban egyeznék az összerímelő végszótagok quantitása.

E sokféle művészi szépség természetesen nem keserves keresgélés, nem kínos összerakogatás eredménye, hanem a művészi érzék- és ihleté; ő maga, a legöntudatosabb művész, mondotta, hogy „a lángész midőn ir, nem ügyel efféle apróságokra, mégis jól jön neki minden”.¹⁰¹ Hogyan is jöhetne létre másképp ilyen remekmű hónapok alatt?

Csengery Antal már 1863-ban jelenti a művek beérkezését a Nádasdy-pályázatra,¹⁰² s 64. jan. 19-én már az ülés elébe terjesztik „együttes véleményüket” a bírálók: Kemény Zsigmond, Jókai Mór, Gyulai Pál. „A IV. számú, *Buda halála* című pályamű annyira kitűnő tizenegy pályatársa közül, hogy ezek távolról sem versenyezhetnek vele” ... Ezt „nem csak viszonyosan tartják becsesnek, hanem magában is oly kitűnő műnek, mely epikai költészetünk első rangú művei közt foglal helyet. Sőt nem tartózkodnak kimondani, ha a szerző oly erővel írja meg az egész epikai trilogiát, melyet előszavában sejtet, mint az első részt, korszakos művel fogja megajándékozni nemzetét”.¹⁰³

Megjelenésekor Salamon Ferenc fejtegette jelességeit nagyobb tanulmányban, megállapítva, hogy „mind az eposzi felsőbb rendű művészet, mind nyelve által egészen új tünemény irodalmunkban”; „mind az alakok nagysága, mind az epikai

99 Radó Antal: *A magyar rím*. Egész fejezet szól Arany ríméről. 131., 170., 173. A zeneiséget szolgálja a sok betűrím: Lány hintaja hímبال... Lovai körmétől lágy levegő csattog.

100 *A magyar nemzeti versidomról*, VII. — *Vojtiná-n* kívül a *B. Kemény Zsigmond-hoz* írt tréfás vers is.

101 Szász Gerő verseinek bírálatában.

102 A M. T. Akadémia jegyzőkönyvei, 1863. I. 95. l.

103 U. o., 1864. II. füz. 20–21. l.

stil tekintetében haladási fok”; „a naiv költészet itt a legmagasabb költői nemben használtatik”, s a mű „felteszi koronáját azon korszaknak, melyet Petőfivel együtt maga Arany nyitott meg”. A mű méltánylására senki sem lehetett hivatottabb Salamonnál, ki a történettudós és műbíró kettős szempontjából egyaránt értékelte. Ő utána nem is akadt más méltatója; az élet csöndben bekebelezte irodalmi kincseink közé.

Míg a neves műbírók hallgattak, mintha már nem találtak volna új szót Arany jellemzésére, fiatal írók körében fegyverkezés indult meg a mű, vagy inkább költője ellen. Nem ritka eset a művészetek történetében, hogy a fiatal nemzedék úgy érzi, útját állja egy nagy tehetség, ki a maga irányában tökéletességre is, népszerűsége is emelkedett, s őket elárnyékolja vagy új utak keresésére kényszeríti. Most sem bírálók, hanem írók kezdtek gáncsokodni. Elhitették magukkal, hogy Aranyt csak baráti körének bálványozása emelte fel, s hogy az akadémikus írók állják útját az ő boldogulásuknak. A harag már egy idő óta gyűlt bennök, részben a *Figyelő* komoly kritikai iránya, részben Gyulai s az akadémiai kritika ellen. Ma e csoportot „irodalmi ellenzéknek” kezdik nevezni, pedig nem elvek körül egyesültek, csupán irodalmi békétlenek. Vajda János volt választott vezérük, aki ismételen gúnyolta Aranyt, sokszor szóval, néha — mint a *Nővilág* szerkesztője — írásban is, mindig névtelenül. *Zách Klára* balladájára obscoen parodiát rögtönzött, de a mellett nem átalotta a költőtől engedélyt kérni, hogy mint „remek költeményt” *A magyar költészet gyöngyei* anthológiájába fölvehesse. (Levele, 57. márc. 2.)¹⁰⁴ Máskor meg arra kéri a költőt, hogy arcképe mellé küldene a „tiszelt honfi” a *Nővilág*-nak egy verset, „olyatén költeményt, mint egy *Zách Klára*”. (57 szept. 20.)¹⁰⁵ Zilahy Károly, aki pályája kezdetén a *Figyelő* és *Koszorú* lapjain értekezéseket közölt, most *Buda halála* körül pörbe száll Salamonnal; neki a naiv eposznál főtebb áll a romantikus. Egész elméletét elvégzi három nyomtatott lapon.¹⁰⁶ Aranyra ebből annyit jut, hogy Attilába nem képes „főnséget lehelni”, egész költészete sem tud fölemelni, hiányzik belőle a phantasia. A cikkecske végén azt a „meggyőződését fejezi ki”, hogy „a naivitas könnyűségét a póriasság nehézkességével, a népies nyelv eredetiségét és durva, de szűz tisztaságát zagyva tájszólással, a nagyszerűséget mindennapisággal pótolni nem lehet.” E bárdolatlan szavak nagy elkeseredésre vallanak. A támadásra megfelelt Gyulai Pál, midőn Zilahy összegyűjtött munkáit megbírálta.¹⁰⁷

104 [AJÖM XVII, 32. (887. sz.)]

105 [Uo., 100. (934. sz.)] E levelek fönmaradtak Arany iratai közt, de a család nem adta be az Akadémia levéltárába a többivel.

106 *A naiv eposz és Arany János. — Zilahy Károly munkái*, II. köt. 276–79. — A romantikus eposz példái „az *Orlando Furioso*, az *Ilias* és *Odysseia* méltó hasonmása, ellenlábasa és egészen kiegészítő párja”, Tasso *Megszabadított Jeruzsálem*-e mondai alapon, „Dante — a catholicus Homér — isteni színjátéka és Milton *Elveszett Paradicsom*-a.... (keresztyén) hitregei alapon.”

107 *BpSz*, 1866. Új folyam, V. köt. 494. l.

Legkitartóbban Tolnai Lajos, az egykori tanítvány, nyilazott a költőre — halála után,¹⁰⁸ többnyire Gyulait apostrophálva. *Buda halálá*-ról a magyar nemzet ezredéves költészetének összefoglalásában írt, a *Képes Családi Lapok*-ban, 1896. Mindjárt az első versszakba beleköt: „hogy egy rothadt falevélről olvasson le az ember egész nagy eposzt, oda fölötté erős látás kívántatik”. — „Hatalmam telijét im hát ma kiöntöm” — „de hát mi lesz abból, a mit kiönt?” — Efféle kötekedés minden gáncsa.

Egy értetlen bíráló keserűséget szerzett Aranynak. Török János adta ki, a *Pesti Hirnök*-ben, névtelenül (ápr. 5., 7.). A lap nem állt valami nagy becsületben; szerkesztőjéről lenézéssel szól a szelíd Arany,¹⁰⁹ Gyulai zsarnok és immoralis szerkesztőnek mondta.¹¹⁰ Személyes bosszú törhetett ki belőle, midőn kiadta egy tizenhét éves ifjú támadását — Arany János ellen.¹¹¹ Nem a szerzőt, a szerkesztőt kel kárhoztatni.

Szegény fiú értetlenül, sőt tudatlanul áll a költő újításai előtt; a harcok eposzok mértékével méri. Csak a „két veszekedő asszony tud collisiót behozni”, s Atilla hősi-sége abban áll, hogy „nagy bajjal sikerül békét csinálnia”. Családi köre olyan, hogy az ember „egy gyerekszobába képzei magát”. (Mit tudhatott e bíráló Homérról s a Nibelungokról?!) Népszerűségét lakomákkal szerzi; két asszony mulatságára fellovalja az egész nemzetet, „hogy inkább egy Nero alatti elpuhult népet látunk magunk előtt”. A nyelv a „legprózaibb”, „érthetetlen szavakat hoz fel” s „értelemzavaró szóelrakásokat”. „Versbeli technikát” sem talál.¹¹² — Ez otromba gáncoskodást semmibe vették, föl sem szólalt ellene komolyan senki. Jókai ütötte el tréfásan az *Üstökös*-ben, egy Tallérosy Zebulon nevében írt levéllel, mely visszas érveivel a támadó mellé áll. (1864. IV. 9.) Aranyt sem e nevetséges cikk bántotta, hanem a pletyka. Találgatni kezdte szerzőjét, még pedig neves írók közt. A *Hölgyfutár* egy versike versfőiben Frankl Vilmost gyanúsította, Fraknóit, aki hevesen tiltakozott.¹¹³ Akad-

108 Mindezekről l. Soós Margit: *Arany János irodalmi ellenzéke*. A pécsi Erzsébet tud. egyetem Magyar Intézetében készült dolgozat. E füzetéről Császár Elemér bírálata a *Bpesti Szemlé*-ben, 1933. — U. e. intézet dolgozatai közt 1935-ben ismét egy oly munka jelent meg, mely a hatvanas évek „irodalmi ellenzékét” állítja előtérbe a többi író, a könyv szerint „Arany köre”, rovására. Előd Géza: *Zilahy Károly, a hatvanas évek irodalmi ellenzékének vezére*. — Császár E. rámutatott, hogy a szerző kirekeszti, Arany köré-ből Tompát, Eötvöst, Keményt, Madáchot, Toldyt, Salamon Ferencet, Erdélyit; velők szembe állítja az említettekén kívül Bajza Jenőt, Szabados Jánost, Szász Bélát, Dalmady Győzöt, Dömötör Jánost, stb. *Ujszerű kép a hatvanas évek irodalmi viszonyairól*. — BpSz, 1935. jan.

109 Tompának, 53. május 23. [*AJÖM* XVI, 224–225. (507. sz.)], 54. ápr. 22. [Uo., 421. (620. sz.)], 55. jún. 8. [Uo., 567. (706. sz.)]

110 Aranyhoz, 54. szept. 6. [Uo., 474. (659. sz.)]

111 Szinnyei József megnevezi: Földi Géza. — *Magyar írók élete és művei*, III. 679.

112 Különnyomatban is megjelent s azt megküldték a Kisfaludy-Társaságnak is. (A könyvnyomdász Noszeda tiltakozott a föltevés ellen, hogy ő lett volna a beküldő. L. Arany *Koszorú*-ja, 1864. I. 454. l. 1. és 2. hasáb.)

113 *Hölgyf*, 1864, 43. sz. A verset közli Pap Illés: *Arany János hún eposza*, 47. l. Fraknói tiltakozása

tak, akik annyira híjjával voltak az emberismeretnek, hogy Szász Károly boszújára gondoltak, mert *Buda halála* ő előle nyerte volna el a koszorút. Aranyt „nagyon bánította a vélt támadónak személye” — írja Arany László.¹¹⁴ Nagyon szívére vehette, ha egy pillanatig is megnyílt ily ráfogásnak. Szász felháborodva írta Gyulainak: „... az irodalomban bármily végetlen magasságban láttam (s látom is) őt magam felett, a barátságban kell annyi önérzettel s annyi egyenlőségérzettel bírnom, hogy mihelyt ő rólam ... oly megalázó véleménnyel lehet, mint pl. hogy a *Hírnök*-beli kritikát én *irhattam*: félve közelítsek hozzá.” — „... annyi ítéletem van, hogy úgy nem ítélek, s ha nem, akkor azt írnom oly alávalóság lett volna, mit a ki rólam föltételez, már olyan gaznak tart, a kivel nem barátkozhatik.”¹¹⁵ Gyulai bizonyára megmutatta e levelet, s „kitünt, hogy ez a gyanu teljesen alaptalan volt”, — írja Arany László; a régi, meghitt barátságban e rágalom nem hagyott nyomot.

A költő mégis fájdalmasan említette fiának, évek múltán, mennyire sajnálja, hogy *Buda halála*-t pályázatra küldte s egyáltalán kiadta kezéből. „Ha akkor, ki nem téve magamat a nyilvános bíráltság izgalmainak, rejtekemben zavartalanul tovább dolgozom, megvolt az ihlet hozzá, hogy egy huzamban befejezzem az egész művet; a nyilvánosság herce-hurcája, conventionális dicséretei nem kevésbé, mint rosszaló hangjai, kizaklattak lelkem nyugalmából s most már e munka végkép csonka marad.”¹¹⁶

Azon időben csakugyan jó munkaerőben volt. Sokat dolgozott lapjaiba. Alig hogy 1863 májusában befejezi *Buda halála*-t, novemberben már elkészül a *Szent Iván-éji álom* fordításával, melyet Kőrösön nem bírt bevégezni. *Buda halála* diadala után felesége azt újságolja Szalontára: „A szíves fogadás, a hogy az Akadémia fogadta — és a kik olvasták, azok részéről a magasztalás, annyira fellelkesítették, hogy azóta folyvást dolgozik rég megkezdett munkáin.” (1864. febr. 15.)¹¹⁷ Tompa váltig sarkallja, mikor a Nádasdy-díjhoz szerencsét kíván, „mert már hanyatlik a nap”.¹¹⁸ (64. márc. 12.) Valóban, két régi munkája kezd megelevenülni előtte. Belefog *Bolond Istók* II. énekébe, — ekkor írja a *Nagyidai cigányok*-ra vonatkozó versszakokat. Ezzel abbahagyja. Pihenőül, míg a hún eposz imbolgó terve kijegesül, még 63 végén, *Toldi* félbemaradt középrészét veszi kézbe. „Olvasgatva megsajnáltam a kárbevezett részleteket, s kezdtem gondolkozni új mese-tervről, — írja *Toldi szerelmé*-nek előszavában. — Vajjon okkal-móddal, a népies naivság örve alatt, nem lehetne-e behozni az eddig mellőzött mondarészeket: a prágai kalandot, a sirrablást, vagy legalább sirbontást, s a nápolyi kettős hadjáratot is összevonva

a *Pesti Hírnök*-ben, ápr. 14.

114 Bevezetésében a *Hátrahagyott Versek* előtt. [ARANY János, *Hátrahagyott iratai...*, 1:XIII–XIV.]

115 Gyulai Pálhoz, Sz.-szállás, 65. jan. 18. — Kiadta Vértesy Jenő, *Az Ujság* tárcájában, 1911. május 26.

116 Arany László, említett *Bevezetés*-ében. [ARANY János, *Hátrahagyott iratai...*, 1:XIV.]

117 Kiadatlan levél; Ercsey Ernőné úrnő szívességéből.

118 [A. JÓM XVIII, 423. (1786. sz.)]

egybe.” Terve, látszik, nagyon megváltozott, de most már kialakult. Szinte csodálkozni kell, hogy a monda e részzeit előbb mellőzte, mikor ezeket Ilosvai sovány krónikája fenntartotta s e középső rész anyaga így is édes-kevés. A régebbi dolgozat már a III. énekkel Endre királyfira és az olasz hadra fordul; ez a végleges szövegben VII. ének lett. Megelőzi a prágai kaland, előszele már a II. énekben, aztán a III. ének második felében és a IV-ben; meg is toldja Jodovna epizódjával. Ezt a költői hagyományból vette; e fonák lányrablásról szól Kisfaludy Károlynak egy töredék verse („Vészes éjben nyargal Toldi”); Jedek nevét Vörösmartytól kölcsönzi, ő nevezi így Toldi első párviadalában a cseh vitézt. (*Toldi*); a nő boszúja s a börtön Ariosto felé mutat: Rogert kínozza így fia haláláért Teodora (44. én., Radónál, II. köt. 288–89. l.); ez már átterjed az V. énekre. Magán a költött mesén is sok a változtatás. Most írja az I. ének végére a gyönyörű strophákat Piroska ébredő szerelméről. A II. ének közepén, a viadal közben, újrakezdi az egészet,¹¹⁹ s a régebbi derűs képre felhőt borít. A régebbi dolgozatban Toldi álharca merő „csín”, így mondja a vers is; pusztá tréfának veszik s felőle Toldi elnyeri Piroska kezét; most is szerelemre gyúlad, megbánja, a mit tett, de nem vallja meg, másnak engedi a leányt, s ezzel nyomban eljártssza mindkettőjük boldogságát. A régi II. énekből szakad ki az új III. ének, a mint Toldi hazamegy anyjához, hűgával évődik, de most bánat kíséri és tépi. A IV. énekben a prágai úton nagy feladata van a király körül; ez elszakítja Piroskától; hazatérve, hallja, hogy férjhez ment. Ez már az V. ének; a 84. szakig látszik a kézírás egyöntetűnek. Toldi és Piroska most jobban előtérbe lépnek; az ő történetük a fő; át is húzza a régi címlapon a *Daliás Idők*-et, s azt írja helyébe: *Toldi szerelme*. A lap alsó részén pedig ezt olvasni: „Ez részint cassálva, részint beolvastva az 1863 végén kezdett *Toldi szerelme* című beszélybe, mely, ha isten segít, utolsó kidolgozása lesz e tárgynak”.

Valóban úgy látszott, be is fejezheti. Nyugodt, békés évek reménye biztatja. Juliska leánya 63-ban férjhez megy Szél Kálmán szalontai református paphoz. A költő „örömtől elszokott szívének” ez az öröm is új aggodalom. „Ismét egy kocka kis családunk életében — reméljük s adja Isten, jól forduljon¹²⁰ — írja Tompának. (63. júl. 23., kiadatlan.) Augusztus 9-én van az esküvő. Nem feledik Tompa ajánlközását, hogy ő szeretné Juliskára az oltári áldást adni; csakhogy „számba véve körülményeidet, egészségi, kedélyi, anyagi állapotodat: nem mertünk egyenesen felhívni az ígéret beváltására” — írja gyöngéden Arany. (U. o.) Tompa csakugyan nem képes eljönni; a neki járó írói díjából enged át 25 ftot a kis menyasszonynak, ajándéku. — Juliska szinte *haza* megy ugyan Szalontára, jó ismerősök közé, az elválás még sincs szomorúság nélkül. Távozása megérzik a csöndes házon. „Ritka nőt ruház föl a gondviselés annyi kellemmel, szeretetreméltósággal, vonzó kedé-

119 A 21-ik strófától. A lap fejeére felírja: Új dolgozat, 1863/64.

120 [AJÖM XVIII, 343. (1699. sz.)]

lyességgel — mondja Ercsey Sándor.¹²¹ — Szüleit a bálványozásig szerette, ezeknek még gondolatát is ellesni igyekezett, s a csöndes és gyakran aggodalmas családi életet vidám kedélyével sokszor földerítette.” Szalontáról is sűrűn jönnek levelei; beszámol gazdasszonykodásáról, tanácsot kér a gyertyaöntés módjára. Atyja megint föld vételről kezd ábrándozni, megtakarított pénzén s a rozzant régi ház árán; erre szánja *Buda halálá*-nak aranyait is (Tompának, 64. nov. 21.),¹²² megpótolva összes költeményeinek eladásával. (Ercseynek, 64. júl. 8.)¹²³ „... hihetőleg Laci is odakerül” (Tompának, u. o.); 65-ben leteszi az ügyvédi vizsgát, „kitűnően” (Ercseynek, jún. 29.).¹²⁴ Szalontán is a költőre gondolnak, amint követválasztásra kerül a sor, de ő megint elhárítja magától; „nem is egyeztethetném össze e hivattal.”¹²⁵

A rövid elégteliséget hamar megzavarja egy és más. 64 végén felesége typhusba esik. „Még Kálmánnak sem mertük megirni, de már a válságos napokon túlesett,... Ti se mondjátok ezt még meg Juliskának”¹²⁶ — írja gyöngéd figyelemmel sógorának (64. dec. 6.). Ez az aggodalom állíthatta meg tollát *Toldi szerelemé*-ben. Anyagi gond is nehezül reá. A *Koszorú*-nak hétszázon felül van ugyan előfizetője (Tompának, 64. nov. 21.),¹²⁷ mégis kétezer forint ráfizetés fenyeget. (Ercseynek, 64. júl. 8.).¹²⁸

Azonban csillan némi remény a nyugodt megélhetésre: az Akadémián megürült a titoknoki állás, és az ő nevét kezdik emlegetni. Biztos rév volna ez, talán az utolsó hivatal, ideig-óráig, s azután a rég sóvárgott nyugalom várná, „csöndes fészek zöld lomb árnyán” (*Epilogus*), családjá körében, költői álmainak élve.

121 151. l.

122 [A.JÖM XVIII, 535. (1888. sz.)]

123 [Uo., 450. (1820. sz.)]

124 [Uo., 610. (1981. sz.)]

125 Ercseynek, 65. jún. 29. [Uo.] és júl. 13. [Uo., 616–617. (1984. sz.)]

126 [Uo., 543. (1894. sz.)]

127 [Uo., 536. (1888. sz.)]

128 [Uo., 449. (1820. sz.)]

XI.

Az Akadémia megújuló munkássága. — Aranyt titoknokká választják. — Munkaköre. — Leánya halála. — Fiának írói munkássága. — Az „Összes költemények” megjelenése. — Karlsbadban töltött nyarak. — Újabb munkái: Aristophanes fordítása; Bolond Istók II. éneke. — Folytatja Toldi Szerelmét. — Leköszön a főtítkárságról.

A hatvanas évek küszöbén, az újjáéledés korában, a nemzet figyelve újult erővel fordult az Akadémia felé. Hogy az önkényuralom az ostromállapot alatt, 1850 nyaráig, a Tudós Társaság működését megszüntette, azontúl is gátolta: ez üldözés mindenek szemében nemzeti erőforrásnak mutatta az Akadémiát. Az első elnök, gróf Teleki József, szolgált a bécsi magyar cancelláriánál, koronaőr volt, 1842-től a szabadságharc kitöréséig Erdély főkormányzója, szóval a kormány szemében is megbízható, — mégis csak annyit tudott elérni, hogy kis-gyűléseket tarthattak, új tagokat nem lehetett választani, — ezzel a testület kihalásra lett volna kárhóztatva. Teleki elhúnytaival 55-ben gróf Dessewffy Emil lett az elnök, aki nem nyugodott, míg a megerősítést ki nem sürgette (1858). A jóváhagyás azonban váratlan módosításokat tett a szövegen. Ezek ellen hiába volt a felfolyamodás.¹ Küldöttség is járt kérelmezni, — eredmény nélkül. Az Akadémia így is élt a nyert szabadsággal s bátrabban folytatta munkásságát; 58 decemberében, tízévi kényszerű szünet után, nagygyűlést tartottak, új tagokat választottak s kiosztották a 47 óta elmaradt jutalmakat; ekkor koszorúzták meg Petőfi verseit, Szalay magyar történetét, ami nagy nemzeti önérzetre vallott. Az ünnepélyes közülesen Dessewffy lelkesen hirdette: „A magyar az önfentartási küzdelmekből végzetszerűleg soha nem fogyhat ki, ... mi szellemi téren kiválólag küzdő népnek vagyunk rendelve, és ezért a magyar Akadémia tagjainak is érezniök kell, mikép ők nemcsak tudósok és írók, hanem egyszersmind a legmagasb magyar szellemi érdekek őrkatonái.”. Hogy másodelnök br. Eötvös József lehetett, az első felelős minisztérium tagja, titoknok (1853—61) Toldy Ferenc, a magyar szellem lelkes bűvára, nyomában pe-

¹ L. e mű II. kötetében, 392—393. l. [A hivatkozás jelen kiadás 385. oldalán található.]

dig Szalay László, ki Eötvössel együtt vett részt a negyvenes évek mozgalmaiban s önkénytes száműzetésében nemzetünk történetét írta meg: mindez világosan mutatta az Akadémia szellemét s lelkesedésre és támogatásra buzdította a nemzetet. Mindenki érezte, amit Eötvös később Dessewffy fölött tartott emlékbeszédében mondott: hogy ez időben az Akadémia „nemcsak tudományos intézet vala többé, hanem képviselője nemzetiségünknek, emléke egy szebb multnak, melyre büszkék voltunk, a jelenben az egyetlen pont, melyet a nemzet sajátjának mondhatott”.²

Az új elnök, Dessewffy Emil, rátermett feladatára. Gyakorlati érzékű, erélyes férfiú; fiatalon Széchenyi gazdasági eszméin lelkesült; egyik alapítója s első elnöke volt a Magyar Földhitelintézetnek, újjászervezője az Országos Magyar Gazdasági Egyesületnek. Új tisztében is lelkesen látott munkához, s anyagi tekintetben mintegy újra-alapítója lett az Akadémiának.³ Mindjárt 58-ban gyűjtést kezdett, oly sikerrel, hogy az Akadémia alaptőkéje 1860-ban meghaladta az egymillió forintot. Az Akadémia hivatalai az Uri-utcai Trattner–Károlyi-ház bérelt helyiségeiben szorongtak, hol a Teleki József által adományozott, 24,000 kötetre menő könyvtárát sem tudta elhelyezni;⁴ közületeit hol a Városházán, hol a Nemzeti Múzeum termében tartotta. Már 53-ban gondolkoztak saját hajlék felől, a Múzeum kertjének hátsó sarkában; de a kormányzó Albrecht főherceg nem engedte a sétateret megszükiteni. Dessewffy nagyobbszabású tervre gondolt. Maga 3000 frt-ot ajánlott fel az épületre, br. Sina Simontól pedig 80.000-et szerzett. A város nagy telket engedett át a Dunaparton, részben ingyen, a Dunagőzhajózási Társaság pedig elcserélte a magáéval, hogy az Akadémia Széchenyi másik nagy alkotása, a Lánchíd terére nézzen.⁵ Dessewffy rábeszélésére herceg Eszterházy Pál Bécsből Pestre hozatta képtárát s az új palotában kívánta őriztetni. 1860 tavaszáig a palotára 269.000 frt gyűlt össze.⁶ Az 1860-i közülesen Dessewffy büszkén jelenthette be: „Az építők sorába léptünk.” Szinte megújult az alapítás körüli

2 A Tudós Társaság első alapszabálya így szólt: „A tudományok és szépművészetek minden ne-
meiben a nemzeti nyelv kiműveltetésén igyekszik egyedül”; e szellemben szól Széchenyi elnöki
megnyitója, 1842-ben, „a nemzet fennmaradásának zálogát” látva a nyelvben, s ezzel indokolva,
„a teendők hosszú sorából mikép lehete egy tisztán philologiai intézetet szemelni ki előlegesen”.
Teleki József már 41-ben azt hangsúlyozta: „a tudományok terjesztése, gyarapítása és főként
nemzetesítése a magyar nyelv segítségével”. Az 54-ben felterjesztett alapszabály szerint a cél:
„a tudományok és szépművészetek magyar nyelven művelése és terjesztése; egyszersmind a
magyar nyelvnek egész gondnal csinosbitása és gazdagítása”. V. ö. *Vázlatok a M. T. Akadémia
félszázados történetéből*, 15. l.

3 Lenhossék Mihály: *Megemlékezés az Akadémia első két elnökéről*. Felolvasás az 1936. évi köz-
ülesen. *AkÉrt*, 1936. 462. füz.

4 Teleki adományait és hagyományait a mellette volt titoknak, Toldy Ferenc elősorolta a 75. márc.
19-i ülésen, (Teleki halála 20-ik évfordulóján). *AkÉrt*, IX. 56–59.

5 *Vázlatok a M. T. Akadémia félszázados történetéből*, 155. l. Divald Kornél: *A M. T. Akadémia
palotája és gyűjteményei*.

6 Divald, 8. l.

lelkesedés. Ülészről-ülésre folyt az adományok bejelentése. Elöl járt a főpapság, a káptalanok, a főnemesség, de kivette részét a mozgalomból az egész nemzet. 1860 januárjában csak két ülésen az alaptökéhez 27.400, a palotára 24.000 frt új adományt jelenthetett be a titoknok.⁷ A király ő felsége tizenötezer forintot adományozott egy kísérleti vegyműhely céljaira.⁸ Ferdinánd császár négyezer pengőt küldött a palotára,⁹ Maximilián mexikói császár tízezer pengővel járult az alaptökéhez.¹⁰ Reseta János, Petőfi cenzora, részvényeit hagyta a Tudós Társaságra, a Nemzeti Múzeumra és a Színházra;¹¹ egy Amerikába átszarmazott magyar harmadfél tonna mahagóni-fát küld Mexikóból a palotához.¹² Madarász Viktor, akkor fiatal festő, Atila kora kutatójának, Thierry Amadénak arcmását festi meg s juttatja el „hazafiui adományul”.¹³ Nagy Károly bicskei csillagdjának műszereit adja ajándékba.¹⁴ 60-ban már meg is rajzolták a palota terveit Henszlmann, Ybl s a bécsi Ferstel, mindhárman csúcsíves stílusban, csak a felszólítás nélkül dolgozó Szkalniczky terve készült classicizáló renaissance ízlésben. Dessewffy s Eötvös nem voltak barátjai a gótikának, meg is bontotta volna a térnek a Lánchíddal akkor szépen összhangzó képét. A berlini Stühlert bízták meg az új tervezéssel, melyen azonban egyszerűsítenie kellett; nem is építették be az egész telket, egy részére jövedelmező bérház épült. 1864-re készen állott a palota, a fővárosnak egyik legszebb díszje; a — részben elmaradt — belső díszítés híján 934.000 forintba került.¹⁵ 65 márciusában be is költözött az Akadémia, s ápr. 24-én tartotta itt első ülését. Külön termet engedtek át a Kisfaludy-Társaságnak, mely a Társaság köszönő levele szerint „magából a M. Tud. Akadémiából származva, ennek születése óta mindig kedves leánya volt” — „saját céljai egyikét látván megvalósítva a Kisfaludy-Társaság üdvös működésében, saját testének tagját látván e társaságban, melynek ... eshetőleg örököse is”.¹⁶

E mozgalmas években 1861-től fogva Szalay László volt a titoknok, de a palota fölavatását nem érte meg; 1864. július 17-én Salzburgban elhunyt. „Kora halálának oka a tulfeszített munka volt” — mondotta Eötvös.¹⁷ Helyét félévén át a jegyző pótolta, Csengery Antal. Már ezért is ő lett volna utóda; közéleti munkássága

7 *AkÉrt*, 1860, I. 64–65 l.

8 *A M. T. Akadémia jegyzőkönyvei*. — Közzéteszi Csengery Antal jegyző, III. köt. 84. l.

9 U. o. III. köt. (1865. év), 148. l.

10 U. o. IV. köt. (1866. év), 35. l.

11 *Jegyzőkönyvek*, 1864. I. 11. l.

12 U. o. 1864. II. 57. l.

13 U. o. 1865. in. 134. l.

14 U. o. 1864. I. 116. l.

15 U. o. 1865. III. 7. l. — *Vázlatok a M. T. Akadémia félszázados történetéből*, szerint 895.000 forintba.

16 U. o. 1865. III. 7. l. — *Vázlatok a M. T. Akadémia [...] 207. l.*

17 Emlékbeszédében.

azonban nagyon elfoglalta. Eötvös József Aranyt ajánlotta.¹⁸ Eleinte szabadkozott, pihenésre vágyott volna, nem új hivatalba; Eötvös nyugtatta, hogy a „bokréta lesz az Akadémia süvegén”. 65. jan. 26-án volt a választás, melyre Deák Ferenc is elment; 42 szavazatból 30 esett Aranyra. Egyszerű szavakkal köszönte meg „a nevezetes többséget”. „Állásomat — úgymond — csak ideiglenesnek kívánom tekinteni. Egy, legfőleg két év megmutatja, ha képes leszek-e betölteni fontos hivatalmat, egy vagy két év a Tekintetes Akadémiának is elegendő a körültekintésre, hogy helyemet alkalmasb egyénnel pótolhassa.”¹⁹ Voltak, mint Pauler Tivadar, akik azért nem szavaztak rá, mert kárnak tartották hivatali munkával elvonni a költészet-től.²⁰ Nem gondolták meg, amit Arany pár töredék sorban így vetett papírra: „Az énekes madár is Magvat szedeget”. (*Otium.*) A biztos keresetért vállalt új hivatalt. A választás napján írta Tompának: „... a *Koszorú* nehezen tart fenn tovább; ... sorsom forduló ponton van ma este ...” Valóban csak két esztendőre gondol: „Még vagy két évig fönn kellene tartani magamat Pesten: akkor némi kilátással a ‚független szegénységre’ leköltözhetném Szalontára.” (U. o.) A két évből tizenkettő lett s a sóvárgott nyugalom reménye egyre messzebb húzódott. A betelt vágy sokszor leveti csalogató álarcát s idegen kép marad alatta. Már egy pár hónap múlva azt írja sógorának: „...a házterveket egy időre pihentetnem kell.” „Ugy látom, hogy mostanában nem új szerzemény lesz föladatomban ... Gonosz időket élünk: az irodalomból semmi kilátás, s a fixummal csak kijöhetne az ember!”²¹ (1865. jún. 29.) Az évi fizetés mindössze 1200 forint; nem sok pénz még abban az időben sem, de Arany a szerkesztésből sem számított jobb megélhetésre; s ezzel velejárt volna a titoknoki lakás a palotában. Azzal is kecsegtette magát, hogy folytathatja félbeszakadt költői terveit; ebből is hamarosan kiábrándult. „Valóban azt óhajtam, ... hogy pár év alatt nyugalomba teszem magamat, Szalontára. Nem pusztán a röstség hajtott erre; inkább az, hogy még valamit kedvem szerint dolgozhassak. Ily szaggatott és zaklatott hivatal mellett sehogy sem akar az menni. — Bizonyos, hogy nem viszem soká, vagy ha viszem, akkor ez lesz minden foglalatosságom. De jobb szeretném, ha másképp lehetne.” (U. o.)

Ez állás nagy dísz, „több az, mint hivatal”,²² mondotta Tompa (65. febr. 1.). A munkakör méltó lett volna Aranyhoz, csak hogy nagy felelősséggel járt és sok irodai munkával. Dessewffy fennen hirdette: „Kegyeltjei vagyunk a hazának. Sokat tett az értünk, de tőlünk is sokat vár.”²³ 65-ben tudományos célokra 60.515 forintot szánhatott a költségvetés; ez mutatja a munkakör kiterjedtségét. Kivált a nemzeti vonatkozású ágak virágzottak. A nyelvtudomány terén munkában volt Czuczor

18 Szily Kálmán: *Arany János mint főtítká*r. — *AkÉrt*, 1893. június.

19 *A M. T. Akadémia jegyzőkönyvei*, 1865, II. köt. 35. l.

20 Pauler Ákos közlése.

21 [*AJÖM* XVIII, 610. (1981. sz.)]

22 [Uo., 563. (1918. sz.)]

23 1860. a közülsen.

és Fogarasi nagy szótára; Toldy Ferenc nyelvtörténeti szótár munkálatainak megindítására tesz javaslatot.²⁴ Hunfalvy, Budenz az északi nyelvrokonságot vizsgálják, Barna Ferdinánd a *Kalevalá*-t fordítja; most utazik Keleten Vámbéry az Akadémia költségén s küldözi haza jelentéseit. A történelmi bizottság okmánytárak kiadásával igyekszik pótolni a néma évek mulasztását, s új anyag gyűjtésével, a hazán kívül is, Nápolyban, Castiliában.²⁵ Az archaeologiai bizottság Henszlmann, Ipolyi buzgalmából a székesfehérvári ásatások, a pécsi székesegyház renoválása, a műemlékek védelme mellett kiterjeszti gondját számos építészeti emlékre; a helytartó-tanács kész külön hivatalt állítani a műemlékek ismertetése és épentartása céljából.²⁶ Számbaveszik Konstantinápolyban a Corvinák maradványait.²⁷ Oly nagy az érdeklődés a nemzeti mult iránt, hogy egy fiatal tanárjelölt, Balogh Ferenc, Révész Imre buzdítására bejárja a catalauni csata terét s részletes leírást küld róla.²⁸ Közlönyük van a statisztikai és nemzetgazdasági, a matematikai és természettudományoknak. Minden kiadvány a titoknok kezén megy át, ő állítja ki az utalványokat; az ő gondja a költségvetés kiszabása és megtartása. Még folyik a palota építése, a hivatal és a könyvtár átköltözése, s a tennivalók minden szála az ő kezében fut össze. „... Mindenki csak én hozzám fog fordulni akadémiai ügyben”,²⁹ — írja Lónyaynak (67. márc. 22.). Azután sokan látogatják az új palotát, külföldiek is; ezeknek ő a vezetőjük, panasolja Ercseynek.³⁰ Mindenért ő a felelős, minden hibáért őt okolják. Egy ízben a létszámnál eggyel több rendes tagot választanak; az *Almanach*-ot hibáztatják, mert a régebben megválasztottakat nem vette számba; Arany igazolja magát: utasítás szerint csak azokat veheti fel a névsorba, akik már széket foglaltak.³¹ Máskor Toldy Ferenc talál kifogásolni valót a jegyzőkönyvön; Arany meggyőzi „igazságosan — és virtuosus módon”, — jegyzi Toldy a levél szélére. Pontossága, óvatossága odáig megy, hogy kérdést tesz az üléshez: mi történjék egy kiadásra már elfogadott műhöz utólag küldött előszóval, melynek „saját felelősségére kinyomathatása iránt kétséget táplál”.³²

Az adakozók lelkesülése időnként el-ellanyhul, a megajánlott összegek, kamatok nem folynak be; Dessewffy ő rajta sürgeti a késedelmes fizetések behajtását, így Szalontáét is.³³ Fékezni kénytelen az ingyen könyvet kérők ostromát, hiszen az Akadémia éppen „az olvasó egyesületektől, casinóktól várja, hogy kiadásainak

24 Jegyzőkönyvek, III. 157. l.

25 U. o.

26 U. o. I. (1864), 160. l.

27 U. o. I. 76., 129., 134., 143., II. köt. 94., 116., 124., 129. l.

28 U. o. III. köt. 136. l.

29 [AJÖM XIX, 83. (2099. sz.)]

30 Ercseynél, 158. l.

31 Szily Kálmán id. h.

32 Jegyzőkönyvek, 1865. III. köt. 173. l.

33 Ercseyhez, 65. jún. 29. [AJÖM XVIII, 611. (1981. sz.)], júl. 13. [Uo., 617. (1984. sz.)]

megvétele által elősegítik a magasztos célt³⁴ Reá hárul az ülések, ünnepélyek rendezése. Ha egy-egy kiküldött bíráló leköszön, őt állítják helyébe.³⁵ Tiszte jelen lenni minden ülésen, ez foglalja el délutánjait. Alig jut ideje egy-egy levélíráásra. Egyszer éppen belefog, hogy sógorának írjon, „midőn Bugát halála hírért vettem s ez kivert sodromból, mert ily alkalommal én vagyok az Akadémia ‚harangozója’ és temetésrendezője (halálmadár)“³⁶ (65. júl. 13.). Reá nézett ilyenkor, hogy a tagokat értesítse, a koporsó fölött beszédről gondoskodjék.³⁷

A komoly munka mellett sok a bosszantó apróság. Egy hivatlan buzgólkodó megküldi könyveit másfélezer példányban, azután méltatlankodik, hogy az Akadémia nem hirdeti s nem írat róluk a lapokban.³⁸ Mások új szavakat ajánlanak, vagy az Akadémiánál akarják letenni végrendeletüket. Valaki csúfondáros pályadíjat kíván kítűzni oly mód kitalálására, hogy a bírálók a pályázók nevét meg ne tudhassák.³⁹ Ilyen hiábavalóságok fecsérlik idejét.

E sokféle gond és tennivaló egész napját betölti. Terhes maga a mindennapi bejárás is a palotába, mely lakásától háromszor annyira esett, mint régi hivatala. „... énnekem esőben, hóban, szélben meg kellett tennem a magam fél mérföld hivatalos útját”, — panaszolja Tompának (67. ápr. 22., Ercseynek ápr. 9.)⁴⁰. A palotának az utcára néző szárnyán épült ugyan „titoknoki szállás”, beosztásán Szalay László óhajtása szerint módosítottak is, hanem ezt a lakást takarékoságból bérbé adták, Aranynak 800 frt lakbér vagy szerényebb lakás közt hagyván választást, a bérházban. Arany ezt az elbánást csak a választás után tudta meg s nagyon zokon vette. „Úgy esett, mintha az Akadémia — vagy elnöke — mégsem tekintene Szalay utódának.” Arra is gondolt, ne mondjon-e le, míg még visszatérhet a szerkesztés megünt nyúgéhez. Mégis magába zárta keserűségét, bár — mint később megval-

34 Jegyzőkönyvek, IV. 87. l.

35 Jegyzőkönyvek, 1866. IV. köt. 59., 69. l., a Teleki- és Karátsonyi-díjnál. Összesen tízszer volt bíráló.

36 [AJÖM XVIII, 615. (1984. sz.)]

37 Vele járt ez épp így a Kisfaludy-Társaság igazgatói állásával. Fennmaradt egy levele Székács Józsefhez: „Főtisztelendő Úr! Sárossy Gyula, a Kisfaludy-Társaság tagja, meghalt. Illó, hogy a Társaság testületileg részt vegyen holnap d. u. 4 órakor történendő temetésén. De ezenkívül óhajtandó volna, hogy valaki a Társaság tagjai közül mondana fölötte beszédet. Arra, hogy gyűlésileg intézkedjünk e tárgyban, az idő rövid, sőt az elnökség utjáni intézkedést sem engedni már. E szerint én, mint igazgató, sietek megtenni a szükséges intézkedést. Széttétekintve a Társulat tagjai közt, senkit sem találok a beszéd tartására oly alkalmasnak, mint főtisztelendő urat, ki mind tekintélyre, mind szónoki nagy képessége által a legnagyobb díszit fogna megadni a végtisztességnek. Bátorodom tehát alázatosan fölkérni, hogy a társulat nevében a szomorú kötelesség teljesítését magára vállalni méltóztassék. — Ki teljes tisztelettel vagyok Főtisztelendőségednek — Pest, nov. 16. 1861 alázatos szolgája, Arany János”. — Szász Károly: *Régi írások. Székács József leveleiből.* — BH, 1927. nov. 22. [AJÖM XVII, 621. (1370. sz.)]

38 Jegyzőkönyv, III. 174. l.

39 U. o. III. 174–5. l.

40 [AJÖM XIX, 89. (2105. sz.); Uo., 87. (2103. sz.)]

lotta — „arczpirulva fordultam meg naponkint a helyen, hol ily előzmény után talán a cseléd sem tekintett egyrangú tisztviselőnek azokkal, akiket az Akadémia a palotában szállásolt el”⁴¹ (Lónyayhoz). Egy verssel könnyített magán, melyet *Ártatlan dacz*-nak címzett; alá a palota felavatásának napját írta, 65. dec. 11.⁴² Fájó humorral felülkerekedik a sértődésen; nem a palotába, szülőföldjére sovárogo. Elküldi a verset leányának, megújult telekvásárlási tervezgetéssel (nov. 19.). Rajzolatja az új ház tervét, melyet a parochia mellett szeretne fölépíteni. Meg is veszi a telket s hozzá egy kis földet.

Juliskánál nyárra családi örömet várnak. A költőnél kétarcú az öröm: benne lappang a vesztes félelme. „Szegény kis Juliska, csak túl volna már minden bajon! Egészséges, de oly kicsiny, oly gyenge idegzetű”⁴³ — írja sógorának (65. júl. 13.). Egy-egy sötét óra reá nehezül, „...ha isten valamiképp csapást találna rám bocsátani” (u. o.). Félelme alaptalan; július 24-én megjön a jó hír. Veje leírja, mint tűnődik a fiatal anya, hogy „ennek az idegen kis leánynak” mi legyen a neve? „Én ajánlom Margitot — írja a férj; — „Szél Margit, örökös gúny lenne”, mond ő, — legjobb megkérdezni apámékat.” A nagypapa védekezik az olyan név ellen, „a mi, ha akarom, férfi, ha akarom, nő”. „Ha valaha csak egy oly nő-jellemet rajzoltam volna, mint a szegény Shakespeare költött egynéhányat: a poétai hiúság most arra ösztönözne, hogy valamelyik elmeszüleményem nevét hozzam ajánlatba. De mi van nekem efféléből szóra érdemes? *Rákhel* csak nem lesz, se Szőke Panni ... De ha már kész volna az a munkám, a melyről nem tudom, kész lesz-e valaha, (ily szempontból) ajánlanám a Piroska nevet; régi is, új is, szépen és jól is hangzanék, akár trochaeus versben: *Szél Pi - roska*.”⁴⁴ (júl. 27.)

Így vette nevét a leányka „a költő álmaiból” — mondja Arany László.⁴⁵ Megnyugvás, boldogság van a kis családban. László is elér az élet küszöbére: leteszi az ügyvédi vizsgát, kitűnően.⁴⁶

Ősszel ezüst menyegzőjüket ülik a nagyszülők. Juliska azt kívánja levelében: „Adja Isten, hogy az a szeretet, végtelen becsülés egymás iránt s az a példás egyetértés példaként álljon — mint életök egyéb mozzanata — gyermekeik s majdan unokáik szeme előtt.”⁴⁷ Atyja nála ritka derűvel válaszol: „Azt a napot szerettem volna egy kis örömnéppé tenni.” Juliska távolléte s feleségének gyöngékedése

41 [Uo., 81. (2099. sz.)]

42 A verset csak a hagyatékából adta ki Gyulai Pál, 1885-ben, a *Budapesti Szemlé*-ben, elmondva egész történetét. Arany maga is jegyzetet írt hozzá, elhárítva a „fekete hálátlanság” látszatát, mert a „humorkás elmejáték csupán... egyéni fájdalmas benyomás szüleménye”.

43 [AJÖM XVIII, 617. (1984. sz.)]

44 [Uo., 620. (1987. sz.)]

45 Az idézett családi levelek Arany László megható emlékezéséből valók: *Piroska és édes anyja emlékéül*. — Összes művei, I. kötet. A „költő álmaiból” — idézet *Toldi szerelme* VI. énekének 2. versszakából.

46 Ercseynek, 65. jún. 29. [AJÖM XVIII, 610. (1981. sz.)]

47 65. nov. 19., az évforduló napján. Közölve Arany László fent idézett emlékezésében.

ezt meghiúsította. „Pedig számítottam volt rá, hogy majd egy kis baráti körben elmondom, hogy még sincs nekem miért zúgolódnai a sors ellen valami nagyon: 48 éves koromra két gyermekem tőrhetően fölnevelve, egyikkel magam már nagyapa, — a másik is ott áll, hogy ide s tova megélhet; hogy 25 évünk mint egy boldog óra röppent el; hogy azt a megelőző szíves női gondot, melyben édes anyád folyvást részesített, soha én meg nem hálálhatom; hogy vénségünkre, ha kincseket nem, annyit szereztünk mégis, a mi megmentene a koldulás szégyenétől etc., szóval, hogy mégis jó az Isten, s hálátlan volnék, hogyha egyre-másra véve panaszkodnám.” Béketűrő szív elégült szava ez, az „arany középszer”-rel való megelégedése. Mennyit kellett túrnia az élettől, mennyit csalódnia, ha az ő tehetségével, annyi küzdelem, olyan alkotások után, mindennapi terhes robotban így föllélekzik egy pillanatnyi szélcsend alatt. Magáról tudta, hogy a sokat szenvedett szívnek „kész boldogság a szenvedés hiánya”. (*Enyhülés.*)

Ez a szerény megnyugvás sem tartott sokáig. Juliska november végén meghült, december 2-a óta élet-halál között lebeg; férje csak a látszólagos javulás idején mer hírt adni a szülőknek. December 11-én avatják fel az Akadémia palotáját, tartja Arany első titkári jelentését, — s két nappal utóbb leánya betegágyához hívják. A gyűlés rendelkezéseinek végrehajtása, a 18-i összes ülés hivatalához láncolják. Vergődése egy versben csordul ki, *Leányomhoz*; 13-án kezdte, az utolsó három sorral — nem hunyva szemet a zord végső gondolat előtt — 19-én végzi be, mikor végre elindulhat Szalontára.

Karácsony ünnepén még volt remény; ünnepek után, éppen a költő nevenapján, kialudt az utolsó sugár is. Arany László leírta testvérének átszellemült haláltusáját.⁴⁸ „Az utolsó napon arcáról eltűnt a korábbi bágyadtság, ... szeme fölragyogott, homlokát lelkesültség tette sugárzóvá... Biztos öntudat látszatával ... beszélt nekünk a túlvilágról, melyet ő már szemeivel lát. „Ne búsuljanak, kedveseim, a lélek él, mi találkozni fogunk. — Én látom az utat, mely ama hazába visz.’ Sokáig beszélt vagy szavalt így, csengő erős hangon.” Elbúcsúzott mindenkitől, szeretetükbe ajánlotta kis leányát; hanem mikor ezt vitték oda ágyához, rémülten küldte el: „Itt a halál van, vigyék a halálból.” — 28-án, éjfél után, meghalt.

Elképzelhetni a válást az üres háztól, Szalontától, hova mindig vágytak. Egyetlen emléket visz magával: leánya pecsétnyomóját; ezzel zárja ezentúl baráti leveleit.⁴⁹ Pesten is üresség van körülöttük; elmaradnak a várva-várt levelek, a hajszálvékony betűk a hártyaszerű papíron. Shakespeare, mondják, Hamnet fiát siratja *János király*-ban a Margit szavával: „Búm tölti bé távol fiam helyét, az jár-kél velem, felölti kedves arcát, szavait ismétli, minden tagja kellemét élembe hozza: van hát szeretni ezt a bút okom.” Arany is minden vágyát, tervét eltemette; de leánya még élt bánatában, még volt módja egy utolsó gondoskodásra. Már ja-

48 *Piroska és édes anyja emlékéül.* — *Összes művei*, I.

49 Tompa levele, 66. febr. 23. [*AJÖM* XIX, 17. (2040. sz.)]

nuárban kiválasztja a sírkövet.⁵⁰ Ezzel indítja el a tervezett házhoz „az első épület követ — Gerendaytól! Egy pyramidál gránit darabot, mely egyszersmind évek óta sovárgó ábrándjaim zárkővét képezi! A hová eddig legörömbösebb pillantott lelki szemem ... most azon vidék felé e kő zárja el a kilátást”⁵¹ (Tompának, 66. febr. 18.). A szeretet sietsége ez, mely adni, adni kíván, amit még lehet. Két verset ír a kőre: a distichonos „családias”,⁵² a másik „hiven adja az utolsó, a legutolsó óra benyomását”, Juliska szavait: „A LÉLEK ÉL: találkozunk.” — Ezt vésték a kőre. „A mit reá metszettem: azt a meggyőződést épen a haldokló ágyánál meritém — írta Tompának. — *Köszönöm* ezt az én *kedves angyalomnak*, köszönöm, hogy midőn lelkünk letört, ő fölemelte.”⁵³ (66. febr. 18.)

Beletemetkezik fájdalmába, úgy hogy maga is megdöbben. „... Úgy beleéltem magamat ez egy érzetbe, hogy most már erővel kell kibontakoznom belőle, más-kép nem jól leszek — írja sógorának. — Ezért tegnap óta erősen fölvettem, hogy elfoglalom lelkemet minél jobban. Azt a gondolatot kerülöm, nem keresem, mint eddig.”⁵⁴ (66. jan. 26.) Tompának is: „... azt hívém, tönkre jutok. — Erős elhatározással kiteptem magamból a *gondolkozást* bizonyos tárgyról, s beleültem a gépies foglalkozásba, nyakig.”⁵⁵ (66. febr. 18.)

Jó lélekkel tanácsolta Tompának testi-lelki szenvedései közt: „Furj, faragj, ker-tészkedjél. Légy minden mindenben a ház körül. — Csak azt ne tedd, hogy beülj a szobába tépelődni. — Amely naptól kezdve többet foglalkozol *külső* tárgyakkal, mint tenmagaddal, attól fogva kezdődik javulásod”⁵⁶ (66. febr. 18.). Ezzel biztatta magát is. De nem sokára be kellett vallania: „Bolondság volt az, édes barátom. Az ember megfeszítheti azt az ideget, a mi feszülni képes: de ha csak úgy van is, mint én a közelebbi napok óta, nincs más, mint önkimélet és türelem!”⁵⁷ (67. aug. 6.)

Fájdalmától nincs mód szabadulni. „... az a kis koporsó mindig előttem van: a mint döcögött előttünk a gyász-kocsin”. „December óta az sem vagyok, a mi az-előtt: — semmi sem vagyok.”⁵⁸ (Tompának, 66. aug. 19.) Papírra vet egy-egy titkolt jajszót, a *Felajdulás-t*, *Juliska emlékezeté-t*, de szava mindjárt elakad: „Nagyon fáj, nem megy.” „Ami nekem fáj, — írja Mentovichnak — nem ad symphonikus hangot. Más fájdalom az, a mit az ember oly szép rigmusokba tud szedni.”⁵⁹ (66. nov. 17.) E két siratót Haraszti Gyula a szülői fájdalom legmeghatóbb gyöngyeinek tartja a világirodalomban. Titkolt versek ezek, csak önmagának valók. Köl-

50 Ercseynek, 66. jan. 26. [Uo., 12. (2037. sz.)]

51 [Uo., 16. (2039. sz.)]

52 Ercseynek, 66. jan. 26. [Uo., 12. (2037. sz.)]

53 [Uo., 17. (2039. sz.)]

54 [Uo., 12. (2037. sz.)]

55 [Uo., 15. (2039. sz.)]

56 [Uo., 16.]

57 [Uo., 110. (2119. sz.)]

58 [Uo., 34. (2054. sz.)]

59 [Uo., 50. (2067. sz.)]

tőnek a vers önvallomás, néma magánbeszéd, szívének önkénytelen feltárulása; e kehelybe fogja fel hulló vérét; amit fennszóval el nem mondana, némán bevallja magának:

„... wo der Mensch in seiner Qual verstummt,
Gab mir ein Gott zu sagen, was ich leide”.

(Goethe.)

A cholera-járvány idején, 66-ban azért féltik egymást feleségével: „mily rettenetes lenne ... még pusztábban maradni annak, a ki megmarad!”⁶⁰ (Tompának, 66. nov. 14.). Az évfordulón újból átéli e keserves napok minden emlékét. „Ez a december, sötét napjaival, visszaemlékezéseivel az én sebemet is föltépte.”⁶¹ (Tompának, 66. dec. 8.) Méltán mondta sógorának, hogy az ő fájdalmai az idők multával nem enyhülni, hanem növekedni szoktak.⁶² Tompa jegyezte föl zsebkönyvébe a szép hasonlatot: „Midőn a tenger csillapulni kezd, akkor látni a tört hajókat.”

Irodalmi munkában hiába keres elszóródást. „Fogadást tettem, hogy ha e cholera visitatio még az életre ‚tauglich’-nak talál: hát igyekszem csonka-béna munkáimat kiegészíteni.”⁶³ (Tompának, 66. nov. 14.) De nem boldogul. Hozzáfog *Toldi szerelme* félbemaradt V. énekéhez; a kézirat szélére oda van írva: „Aug. 12. 1866”, de csak egy strophát bír (97.), a toll kiesik kezéből. 67-ben újra erőszakolja a munkát; május 6-tól fogva bevégzi az V. énekét. A következőhöz oda vet a lap szélére egy vonást a leányát sirató öreg Rozgonyiról: „Rozgonyi fájdalom. A pathos hevében *gyönyörködik*, mily szép meghalt leánya.” E lélektani mozzanatot tulajdon emléke sugallja. A remek V. ének végén megáll. Tompának azt írja: „A szünidőt versféle munkára is szántam: de most már nem tudok és nem *merék*,” „... idegeim, minden erősebb megfeszítés vagy felindulás után, fájnak, eltompulnak, néhány napra hasznavehetlenekké lesznek”⁶⁴ (67. aug. 6.). Mégis, mint festő lefesti kedves halottját, ő is emléket kíván állítani leányának a maga művészetében. Így írja a gyönyörű stanzákat a VI. ének elejére. „Az *ottani* Piroskáról a *mi* Piroskánkra térve át, néhány subiectiv vers-szakot írtam anyja emlékezetére: s ez a munka tönkre tette idegzetemet úgy, mint már évek óta nem tapasztaltam. Most már pihennem, pausálnom kell.”⁶⁵ (u.o.) Ama gyászos órákat idézi föl, unokájához szól, de anyját festi eléje, s mintegy rábizza emlékét, — reá és az irodalomra. Esztendő telik bele, míg az emlékezést elküldi Tompának. „... te legalább olvasd el kéziratban. Ily

60 [Uo., 47. (2066. sz.)]

61 [Uo., 55. (2071. sz.)]

62 Ercsey könyvében, 164. l.

63 [AJÖM XIX, 48. (2066. sz.)]

64 [Uo., 109. (2119. sz.)]

65 [Uo., 110.] Tovább is erőszakolja a munkát, talán később, de a VI. ének 47. vszaka után megáll, — a következők vázlatára a lapszálon van odavetve, emlékeztetőül.

rámában óhajtottam volna, hogy apai fájdalom emléke fennmaradjon.”⁶⁶ (68. febr. 14.) „Eléggé kifejeztem azt, ... a mi életemet ollyá tette, mintha nem is az élők, hanem a holtak társasága volna már az enyém ... Egy részem már *ott* van!”⁶⁷

Bánata, mint gyászlobogó árnyéka, évek, évtizedek multán is rá-rávetődik későbbi verseire. Egy *Intés* a fiataloknak szól, a fájdalom komolyságáról; egy temetési kép, az új gyászruhának örvendő kis árva, *azt* a temetést idézi fel (*A sors humora*); városligeti sétáján elkíséri keletre a felhőt, „mely ott egy kedves sírra száll”. (*Ének a pesti ligetről*.) Gyászának tanúja, hogy egész évtizedre hallgatásba merül, mintha költői terveit, egész alkotó kedvét gyászos ajándéku leánya koporsójába temette volna.

Emésztő fájalmát végre is új gond oszlatja meg. Tudja, hogy lehetne, hogy van is vigasza, csak szíve nehezen érti szavát. „Pedig volna még, a mi fölemeljen, vigasztaljon: hisz nem vesztettem mindent. Jó fiamban annyi kárpótlást lelhetne szívem”, — írja Tompának. „... már fizetéses hivatalnok a Földhitelintézetnél ... De szinte rettegek örülni, hogy célt ért. Hiszen a másik is!!!...”⁶⁸ (66. aug. 19.). Valóban volt okuk rettegni Lászlóért. A porosz-osztrák háború idején attól félték, hogy „ágyú elébe jut”.⁶⁹ Két sorozáson mint tanulót már fölmentették; ezer forinttal ki lehetett volna váltani a katonai szolgálat alól; atyja sürgette is ennek kérelmezését, László halogatta, míg az általános katona-kötelezettség kimondásával e régi kedvezmény megszűnt. Majdnem egy éven át volt ez mindennapi gondjuk; végre 67 áprilisában a törvénytelen rendeletet visszavonták s ők egyszerre „nagyot lélekzettek”.⁷⁰ Fájalmuk mélységét mutatja, hogy szinte vigaszuk e féltés: ebből érzik, hogy fiuk megmaradt; Mentovich részvevő levelére írja: „Azóta már féltünk, — *féltettünk* többet is; ez által enyhült némileg annak az egynek kizárólagos volta”⁷¹ (66 nov. 17.). Fiokban igazán örömük telhetett. Lónyay Menyhért hívta a pénzügyminisztériumba, maga vitte el neki a kinevezési okmányt, de ő inkább megmaradt a Földhitelintézetnél. 67-ben már „1500 ft fizetésbe lép. Több mint az enyém”⁷² — írja atyja Tompának (67. május 30., kiadatlan részlet). — „Ilyen a sors, barátom, ha mér kegyetlen keserű csapást: másfelől meg is vigasztalhat.” „Magam óhajtását tekintve, inkább szeretném, ha Szalonta környékén lenne va-

66 [Uo., 160. (2160. sz.)]

67 [Arany levele Tompának, 1868. febr. 27.; uo., 167. (2165. sz.)] E stanzák előtt a kéziratn ennyi áll: 1867 nyáron. — Még Pesten írhatta, a szalontai látogatás előtt; Tompának már augusztus 6-án ír róla [Uo., 110. (2119. sz.)], a szalontai tartózkodásról csak szept. 14-én. [Uo., 118. (2126. sz.)]

68 [Uo., 47. (2066. sz.)]

69 Ercseynek, 66. júl. 5. [Uo., 28. (2049. sz.)]

70 Ercsey könyvében, 168–173. l. — Arany levele, 67. ápr. 9. [Uo., 87. (2103. sz.)] — A kiváltásról Arany és fia levelei Ercseyhez, 67. jan. 19. (kiadatlanok) [Arany január 11-i levelében ír erről Ercseynek, az *AJÖM* január 19-i levelet nem tartalmaz. Uo., 89. (2085. sz.)]. — Ercsey Ernőné úrnő birtokában.

71 [Uo., 50. (2067. sz.)]

72 [Uo., 96. (2107. sz.)]

lami — írja az atya Tompának —: így aztán az anyja és én is oda leköltözhetnénk; de nem szólok neki semmit, tegye, a mit akar; jövője, kilátásai, minden esetre szebbek itt Pesten.⁷³ (67. ápr. 22., kiadatlan részlet). Állás kínálkoznék is neki Biharban: ha Ercsey Sándor szolgabírósgot vállalna, melléje mehetne esküdtnék. De atyja is belátja: „nem volna esze, ha holmi falusi esküdségbe temetné magát”⁷⁴ (Ercseynek, 68. febr. 4.). Lászlónak sem sok kedve van hozzá. „A fő tekintet, melyért lemennék, apámék Szalontára költözése; ez apámnak igen élénk vágya, az egyetlen remény, melyhez a jövőbe tekintve kapaszkodik; anyám pedig tőlem nem akar elszakadni” (Ercseynek, 68. febr. 4.). László únja is a „bürót”, „gépként görnyedni az íróasztal mellett”, „azonban van egy, a mi ide csatol: az irodalom”.⁷⁵ E téren már nevet és becsületet szerzett. Három darabot fordított a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-kiadása számára, egy Molière-t is (69.), tanulmányai jelentek meg a *Budapesti Szemlé*-ben. E munkásságáért 67-ben tagjává választotta a Kisfaludy-Társaság. Verses műveket is fordított, Puskinból, Lermontoffból, de csak magának, mert nem eredetiből dolgozott, hanem Bodenstedt után. 67-ben a Kisfaludy-Társaság ülésén, melyen megválasztását bejelentették, a nyertes költői beszély jeligés leveléből az ő neve tűnt elő, mint *Elfrida* szerzőjéé. A bírálók kiemelték a nyelv és verselés épségét, a szerző tehetségét lelemény és alakítás dolgában; csak Gyulai jegyezte meg, hogy a derűs kalandhoz az illenék, ha a csel csellet, nem vérrel volna megtorolva.⁷⁶ Az elnöklő Kemény Zsigmond, Toldy üdvözölték a jelen levő atyát,⁷⁷ kit e meglepetés „csaknem könnyezésig megindított”.⁷⁸ Február 23-án azt írja Ercseynek: „Arany Laci közelebbi bravourja nem lepett meg egy kissé? Engem nagyon. Ím én beadom financiernek, hogy legyen practicusabb ember, mint az apja, s egyszer csak kipattan, hogy poéta!”⁷⁹ Székét László a népmesékről írt kitűnő tanulmánnyal foglalta el; mindjárt meg is tették a népköltési gyűjtemény szerkesztőjének, Gyulai Pál mellé. Ő rendezte s kísérte jegyzetekkel a népmeséket a 72-ben megindult vállalatban.

Atyai büszkeséggel írta atyja Tompának: „E fiúban annál nagyobb örömem telik, mert én tudom, hogy *magától* annyi, a mennyi. — — sokan azt gondolják, hogy kéz alatt én tuszkolom előre, pedig engem fejlődése talán jobban meglepett, mint mást.”⁸⁰ Fia atyjának nemcsak költői tehetségéből örökölt sokat, jelleméből még többet; erre vall, hogy a levelek ily részleteit nem adta ki.

73 [Uo., 90. (2105. sz.)]

74 [Uo., 150. (2156. sz.)]

75 Arany László levele Ercsey Sándorhoz, 67. márc. 4., kiadatlan; az előbbivel együtt Ercsey Ernő-né úrnőnél.

76 Tudósítása a Kisfaludy-Társaság a *Budapesti Szemlé*-ben, 1867. Uj folyam, VII. köt.

77 Gyulai Pál bevezetése Arany László összes munkáihoz.

78 Jelen voltaktól hallotta Ercsey, 172. l.

79 [AJÓM XIX, 79. (2094. sz.)]

80 67. május 30., kiadatlan részlet. [Uo., 96. (2107. sz.)]

ARANY JÁNOSNÉ.

PIROSKA.

ARANY JULISKA.

ARANY LÁSZLÓ.

Így folyt tovább az élet, új aggodalmak és új örömök közt. Arany magába zárkózva él, a politikai események hírért csak újságokból olvassa. „Politikai s egyéb hírekből mi sem tudunk többet, mint a vidéken a lapokból tudhattok”⁸¹ – írja sógorának (66. júl. 5.). El is fásult; „én alig érek rá, hogy érdeklődjem: én csak a magam jármával vesződöm”⁸² (Tompának, 66. dec. 8.). A kiegyezés készülődése közben azt írja sógorának: „Valami nyomorult experimentumra lehetünk készen, s örökké tartó ‚ideiglenességre’. Hanem ez örökkévalóságnak még megérhetjük a végét”⁸³ (66. aug. 20.). „Egy meggyőződésem van – biztatja Tompát: – hogy a magyart nem lehet csak úgy spongyával letörölni a föld színéről. – Túrunk eleget, túrni fogunk talán többet, és túrjenek a hátul maradók is”⁸⁴ (66. dec. 8.). A túlzók háborgása, Deák művének kicsinylése, az „alkotmányos sarjadék” elégiületlensége, kik a nehéz időket a gyerekszobában élték át: egy-egy fulánkossal szúrásra ingerlik, ez odavetett apróságokat „mondacsok”-nak nevezi. Gyűlöli a lármás békétleneket, elkeseredve fakad ki Tompa előtt: „Most igazán ‚oldott kévé’ nemzeted! Korbács kell ennek, akkor összetart: adj neki egy ujnyi szabadságot s előjöngi a hazát”⁸⁵ (68. jún. 5.). Megvetéssel fordul el a látványtól, mikor a „szent hazát” részeg kortések hordják szájukon; „undorító és nagyon elszomorító”⁸⁶ írja fiának (kiadatlan levél, 1872-ből).

A koronázási menetet „egy két-forintos kakasülőről ... majd az utcai néptolon-gásban” nézte végig.⁸⁷ Nem is álmodta, hogy a rendjel-osztó ünnepen reá fordul a figyelem. A hírt először Kajdacsy orvostól hallotta, június 10-én, midőn érte ment, hogy nagybeteg fiához hívja; ügyet sem vetett rá. Másnap Tóth Lőrinc, újságolta, ki, mint az Akadémia pénztárnoka, a palotában lakott. 12-én reggel Arany levelet küldött Eötvöshöz, a közoktatási miniszterhez: „Ha még lehetséges, muljék el tőlem e pohár.” – Érti ő, hogy ez az irodalomnak szól, „de sem az irodalom nem fogadna el engem képviselőül, sem én magamat annak nem tartom”. Kéri Eötvöst, hogy „e szándék vonassék vissza”. „La fleur des champs – egyéb nem is illenék az én gomblyukomba, ha keserű gyászom ez egyszerű örömtől is meg nem fosztott volna”.⁸⁸ Nyolc órakor reggel már hozták Eötvös válaszáat: „Az, mit tőlem kívánsz, nem áll hatalmamban, s ha állana, nem tenném. – Nincs senki az országban, a ki nem találná természetesnek, ha a magyar király a legnagyobb

81 [Uo., 32. (2053. sz.)]

82 [Uo., 55. (2071. sz.)]

83 [Uo., 32. (2053. sz.)]

84 [Uo., 55. (2071. sz.)]

85 [Uo., 198. (2200. sz.)]

86 [Uo., 276. (2328. sz.)]

87 Tompának, 67. aug. 6. [Uo., 108. (2119. sz.)]

88 [Uo., 98. (2109. sz.)] E részletek Arany pontos feljegyzése nyomán; leírta leveleinek mását „emlékezetből, de azt hiszem, szőhíven”. – Az idézet Béranger *Mon habit* c. költeményéből való, mellyel rokon Arany *Érzékeny búcsú*-ja (1851); ebben e hasonló sorok: „Nem óhajtál cifraságot, diszjelet: Egy zsinorkát magyarosan legfőlebb.”

magyar költő iránt hódolatát fejezi ki. — Jogodban áll a rendjelt nem hordani, s ezt alkalmasint tenni is fogod, de azt visszautasítani, ahhoz bizony, barátom, nincs jogod. Nem csak a fejedelem iránti tiszteletet, de más érdekeket sértenél meg, melyek bizonyosan ép úgy szíveden fekszenek, mint bárkinek. Kérdezz erről bárkit, kérdezd Deákot ...”⁸⁹ A kitüntetés már aznap meg is jelent a hivatalos lapban. A Szent István-rend a legmagasabb rendjel volt; tulajdonosának, ha kérte, báróság járt. Arany báró Wenckheim belügyminiszterhez is fordult: „... eddigi életem egész folyama, egész viseletem, házi és anyagi körülményeim oly sekélyes egyszerűséget mutatnak fel, hogy azzal e rangbeli kegyteljes megkülönböztetés a legélénkebb contrastot képezi, mintegy kivesz saját énemből, s életemet önmagával meghasonlásba ejti”.⁹⁰ Ez őszinte szavak magyarázzák meg a költő túlzottnak tetsző vonakodását, melyet Deák példája és saját fájdalmas érzékenysége fokozott. E levélre Wenckheim Eötvössel együtt fölkereste, s meggyőzték, hogy szándéka „mennyre compromittálná őket, mint új ministereket, magát a kiegyezést, stb.”. „Nem szeretvén az eclatáns dolgokat, nehogy népszerűsködő tüntetésnek vegyék, kénytelen voltam engedni”. De kikötötte, hogy „sem hálálkodó audientiára nem megy, sem a keresztet soha fel nem teszi”.⁹¹ „Hanem azért én nem tudom, micsoda lekenyerezett, fizetett hazaáruló lettem! (mint annyi más becsületes ember és jó hazafi, magát Deák Ferencet, sem véve ki.)”⁹² Az irodalom kitüntetése „bűnbakjának” érzi magát (Tompának, aug. 6.);⁹³ a mondacsok közt kétszer is leírja, hogy „fénye az irodalomé, a gyanúsítás őt éri”, „pedig úgy nem tehetek róla, mint a kit az eső megvert”.⁹⁴ Itt-ott csakugyan estek csípős célzások (a *Hon*-ban, jún. 22.); később is panaszolja: „... insinuatiókat kell tünnöm, hogy: „nem adják azt, a ki nem kéri, nem csusz-mász utána’ stb.”⁹⁵ Gyászában bántja ez irónia. „Képzeld ezt az állapotot! Fiam beteg, magam körömmel vájnám fel leányom sirját: s akkor én kereszt után járok, s örülök neki rettentően.”⁹⁶ (Tompának, 68. febr. 27.) Tompa azt feleli: „Nem mondom, hogy nem akadhat, kinek költői fényed elvette szeme világát,... de más itt a baj ... az Írásra hivatkozom: „a te világod nem e világból való!”⁹⁷ (68. márc. 4.)

E csüggedt években hallgat költészete, csak apró sziporkák szállonganak fel a régi láng helyén. De e hevenyészett, eldobott sorokban is van eszme és gúny s hatalma a kifejezésnek. Mint Szász Károly írta: „Rögtönzése is olyan tökéletesek

89 [Uo., 99. (2110. sz.)]

90 [Uo., 103–104. (2114. sz.)]

91 Ezek a Wenckheim-levél hátán följegyezve, 1873. ápr. 24. [A levél 1867. június 23-án íródott, uo., 105–106. (2116. sz.); Arany feljegyzése a levél *AJÖM*-béli jegyzetében: uo., 629.]

92 Ugyanott.

93 [Uo., 109. (2119. sz.)]

94 [Uo.]

95 [Uo., 167. (2165. sz.)]

96 [Uo., 167–168.]

97 [Uo., 170–171. (2168. sz.)]

a magok nemében, mint geniusának legtovább melengetett és legérleltebb gyümölcsei.”⁹⁸

„Költői műre gondolni sem tudott — írja Arany László⁹⁹ — s egész studiummal kellett elméjét valamely foglalkozáshoz törnie, hogy bánatától, gondjaitól, mély gyászának érzelmétől kissé szabadulni tudjon. Valóságos „szellemi gimnastikákat” vett elő.” Tompának beszéli: „Mikor semmit sem tudtam dolgozni, a cholera alatt, úgy fogtam ki rossz *memoriámon*, hogy magoltattam napról-napra. Száz ódáig felvittem Horatius-ból.”¹⁰⁰ (67. május 30.) Elkezdte hexameterekbe foglalni az angol kiejtés szabályait.¹⁰¹ Újra olvasta Shakespeare-t, Moore lyrai költeményeit, az angol prózaírók közül Washington-Irving *Sketch-book*-ját, Fielding *Joseph Andrews*-ét, Marryat tengerész-regényeiből egy-kettőt. „Sokáig foglalkozott” Burns-szel; „örömost bajlódott skót dialectusa nehézségeinek leküzdésével, s néhány költeményének fordítgatását is megpróbálta”. Egy pár töredékben maradt, *Kóbor Tamás*-t azonban később, Gyulai sürgetésére, befejezte (1873) s átadta a *Budapesti Szemlé*-nek. E népies elbeszéléshez tárgya, hangja, humora vonzotta *A fülemüle*, *A bajusz* és *Jóka ördöge* költőjét, az élet eleven színe, a bohókás vonások, a génius szikrái.

E hallgatag időszakban tesz ajánlatot összes költeményeinek kiadására Ráth Mór. „... meglehetősen fizet: miért ne állitnám glédába egyszer *rongyos vitézeimet*?”¹⁰² — újságolja Tompának, Petőfi költői képére célozva (66. dec. 8.). 4–5000 forintot remélt belőle; az alku a porosz háború miatt egyelőre abba maradt (Ercseynek, 66. júl. 5.),¹⁰³ hanem ősszel megvalósult. Elhagyta régi kiadóját, Heckenastot, ki „csak lóhátról beszél”; „nekem olyan ember kellett, ki fizessen minél előbb, minél többet”. „Minek hagytam volna, hogy valaki potom áron elcsalja utódaimtól halálom után? Jobb volt most realizálnom belőle, a mit lehetett.”¹⁰⁴ (Tompának, 67. május 30.) A szerződést Arany fogalmazta. Előfizetési felhívást küldenek szét, „legalább 20.000 példányban”; akárminő eredménnyel járjon ez, Ráth biztosít 3000 frtot az első évben, és 500 frtot a 3-ik évben. Ha sikerül 800 előfizetőt szerezni, akkor azonnal fizet 4000 frtot, ha 1200-at, akkor 5000 frtot. Végül: „Ha a mű nyomatása alatt háború ütne ki, az egész operatio jobb időkre fel fog függesztetni.”¹⁰⁵

98 VU, 1882, 44. sz.

99 *A Hátrahagyott versek* bevezetésében. [ARANY János, *Hátrahagyott iratai...*, 1:XIV. A „szellemi gimnastikákat” kifejezés Arany Gyulainak írt 1878. nov. 28-i levelében található. *AJÖM* XIX, 427. (2528. sz.)]

100 [Uo., 94. (2107. sz.)]

101 Arany László erre az időre teszi e distichonok keletkezését.

102 [*AJÖM* XIX, 55. (2071. sz.)]

103 [Uo., 27–28. (2049. sz.)]

104 [Uo., 95. (2107. sz.)]

105 Megvan Ráthnak egy elismervénye, hogy Reményi Ede gyűjtéséből felvett 151 frt 20 kr-t. 67. febr. 19. Régebbi kiadójához, Heckenasthoz írott leveleit újabban közzétette Schöpflin Aladár, *Tükör*, VI. évf., 2. sz.

Most sem szabadul töprengéseitől. Tompa előtt nem is hallgatja el: „Szidnak, hogy keveset irtam; de barátom, annyi és mindig oly *terhes* hivatal mellett nem elég az? Jegyzőség, professorság, szerkesztés, titoknokság! mind egy *egész* embert kíván; napról-napra elfoglal, nyűgöz, bosszant, lelket öl. Mi marad aztán poétáskodni? s hol marad a kellő nyugalom?” „Mondhatják, hogy *ezt*, vagy *azt* a rossz darabot nem kellett volna fölvenni, ... hogy az egész lim-lom kiment már dívatból — túlszárnyalta az idő. Mit bánom én! Szeretnék menekülni ettől a *nem nekem való* hivataltól; szeretnék már meghúzódni a magam szegénységében, s hátralevő kevés időmet magam szabadjában használni fel.”¹⁰⁶ (Tompának, 66. dec. 8.)

Szomorú, hogy magyar költő munkái mögött rendszeren ott sötétlik a fekete gond. Vörösmarty, élete alkonyán, „adósság, tehetetlenség, sánta remény” közt kínálja fel munkáit Heckenastnak, — foganat nélkül.¹⁰⁷ Petőfi potoméért adja el nagy kötetét, csak hogy házaséletének első hónapjait megkímélje a mindennapi gondtól és öreg szülein segítsen. Most, épen mikor Arany rendezgeti költeményeit, Tompa is ad ki két kötetet, imakönyvét, az *Olajág*-at, és halotti beszédeket. Már beteg, a halálra készül, s feleségének nincs özvegyen hová lehajtani fejét. Putnokon eladó egy csinos ház, „de nekünk igen drága, majd kétezer frt. Ekkor ... az elhatározásnak bizonyos kétségbeesésszerű nemével a munkának dőltem... Gyakran, késő éjjel, szívdobogásom s mellem hullámzása, kezem által, mely a papíron volt, ezt megreszkettette. — Most már talán meglesz a ház”.¹⁰⁸ — Így mondja el könyvei történetét barátjának (67. május 25.).

Aranyt is ilyen gond „szállja meg”, „a jövő (magam, de kivált családom fentartása) miatti rettenetes gyötrem; a tűrhetetlen gondolat, hogy koldusbotra, kegyelemkenyérre, családom alamizsnára szorulunk”¹⁰⁹ (Tompának, 67. május 30.).

Most nyugodtabban lélezkzik föl. „...most, bármily kegyetlenül rángatta keresztül a sors leghőbb vágyaimat s legkedvesebb számításaimat: megmaradt enyéim jövője iránt, emberileg szólva, nyugodt vagyok”. (U. o.)

1867 nyarán megjelent a kiadás, hat kis kötetben; az első előtt a költőnek 67-i fényképe.¹¹⁰ Az első kettő a kisebb költeményeket foglalja magában; de a költő fölvetett közben néhányat a szabadságharc alatt és után írt verseiből, melyeket most, a kiegyezés napjaiban, nem kellett tovább rejtegetni (*A rodostói temető*, *A rablélkek*, *Álom-való*, *Válság idején*, *A hajótörött*, stb.), a II. kötet tartalmát pedig megtoldotta az újabbakkal, egészen *A walesi bárdok*-ig. A III. és V. kötet a két Tolddi mellett *Buda halálá*-t és *Murány ostromá*-t adja,¹¹¹ az V. „furcsa hősköltemé-

106 [AJÖM XIX, 55. (2071. sz.)]

107 Levele Tóth Lőrinchez 54. aug. 4., idézi Gyulai, életrajzának utolsó lapjain.

108 [AJÖM XIX, 92. (2106. sz.)]

109 [Uo., 95. (2107. sz.)]

110 Simonyi fényképésznél.

111 *Katalin*, *Jóka ördöge*, *Az első lopás* a kisebb költemények közé van felvéve.

nyeit”, *Az elveszett alkotmányt*,¹¹² *A nagyidai cigányok*-at; a VI. „elegyes költői darabjai”-t,¹¹³ *Bolond Istók* I. énekét, *Rózsa és Ibolya*-t, melyet alighanem ekkor kezdett átdolgozni, *Losonczi*-t, *Vojtina levelei*-t és *Ars poeticá*-ját, s több töredéket: a Tasso- és Ariosto-fordítást, *A magyar tánc*-ot, *Mátyás dalünnepe* stanzáit, *Csaba* előhangját. Arany szerénysége kellett hozzá, hogy e töredékek kiadását mentesse. S nemcsak önmaga és Tompa előtt tette; külön előszót írt e kötethez, mert az ilyenek, „ha nem *de funere domini rapta*, — mentségre szorulnak”.

Mindössze egy-két darabot tartott vissza, így a *Daliás Idők*-et, *Az utolsó magyar*-t, melyeket még nyilván folytatni reményelt. A gyűjtemény feltárta költészetének egész gazdagságát. Nagy eposzoktól költői beszélyeken át a balladáig és románcig, a legendától, allegoriától az adomáig megtalálni nála minden műfajt, minden hangot a nyugodt fönségtől a byroni izgatott lihegésen át a népi-mesélő előadásig, az ódon zamatot és naiv bájt, a komolyság, humor és komikum árnyalatait. Lyrája szinte minden esetben új formában és új hangon szólal meg. Költőink addig jobbára a fő műfajokra szorítkoztak kevés változatossággal; a műfajok tarkasága, elevensége, vegyülete és mellékhatásai seregestül Petőfi s főképp Arany műveiben köszöntöttek be, együtt a hang és rhythmus megfelelő változatosságával, a tárgy és érzés szinte kimeríthetetlen sokfélesége szerint. Petőfi felszabadította a költő egyéniségét, Arany kifejtette a műformákét is. A gyűjtemény megjelenésekor Szász Károly írt beható tanulmányt a művekről a *Budapesti Közlöny*-ben, melyet Salamon Ferenc szerkesztett, s melynek akkor irodalmi tárcarovata volt.¹¹⁴ Finoman fejtegeti a kor hatását Arany lelkére és költészetére, mely „az elfáradt, de meg nem bénult lelkek” költőjévé teszi, Tompával együtt. Különös kedvvel elemzi balladáit, melyekkel „a magyar balladának nemcsak tökéletesítője, hanem valódi megteremtője lőn”, s melyekben „a tárgyak gazdag változatosságánál még sokkal gazdagabb a földolgozás, az alkotás, a hang”. Éppen ebben látja legnagyobb művészetét, hogy „tárgya természetéből fonja ki szerkezetét, attól kölcsönzi színeit. Azért látszik nála minden olyan természetesnek, bár annyira művészi, hogy művésze utolsó titkát néha csak tizedik olvasás láttatja át”. Szembe fordul Greguss ismert szellemes meghatározásával; szerinte „a balladának *anyaga* az elbeszélés, *alakja* drámai s a mi belőle lesz: egy dal”; szemében „a drámai szerkezet s a dalforma igényét talán a világon egy költő sem teljesítette oly mértékben, mint Arany”. Pótolja a költő több művének méltatását, melyek elemzésével a műbírálat annak idején adós maradt.¹¹⁵ Megjegyzéseket tesz *Az elveszett alkotmány*-ra; ő jelölte meg *A nagyidai cigányok* érdemét. Salamon

112 Az átsimított szöveg szerint, I. köt. 88. l. E kötet hátsó borítéklapjára írja ironnal a kiadás jegyzeteit.

113 Az előfizetési felhíváson még „Töredékes holmi”.

114 1867. évf., 27., 29. sz. a kisebb költeményekről; 77. és 95 sz. a III. és IV., 79. sz. az V., — a 96. sz. a VI. kötetről szól.

115 Ezeket I. az illető művek fejtegetésénél.

mellett ő fejtegeti legrésztetesebben *Buda halálá-t*. *Toldi*-nál kitér a *Daliás Idők* tervére s rámutat a középső tag kivitelének nehézségeire, mert „a költő tökéletesen kimerítette a Toldi-mondakört”, most teremtenie kellene a cselekvényt; céloz arra, amire Kemény is, hogy nem lehet Toldi a főszemély, „már látszik, mint kell előtérbe lépnie Lajosnak”, mert itt „a történelem muzsája elhomályosítja a mondaét”. Ezt a zátonyt a költő kikerülte.

Egészben kiemelte Szász a költőnek „alig észre vehető fokozatossága, — de a két végpont összevetéséből mégis csalhatatlanul kitűnő nagy haladását a tökély határához”.

A hat kötetten egyidőben megjelent a gyűjtemény anyaga nagy negyedréti albumban is; Vörösmarty, Petőfi hasonló kiadásainak módján, aranymetszésű díszkötésben, melynek címlapján a Múzsza koszorús alakja lebeg. Külön albumban adta ki Ráth Thán Mór és Lotz Károly rajzait a költeményekhez, fényképmásolatokban. (Simonyi fényképész művei.) Thánt a leíró tárgyak vonzották: a *Családi kör*, *Ráchel*, *Rozgonyiné*, a csodaszarvas regéje; realitása vonzotta ezekhez; de a *Családi kör* nagyon is zsúfolt nála, Ráchel körül sok a drapéria, Rozgonyiné s a király ruhái igen lobogósan vannak elrendezve, az iskola ízlése szerint. Lotz mozgalmassabb, kifejezőbb tárgyakat választ, *A walesi bárdok*-at, *Szent László-t*, *Mátyás anyjá-t*, *Az egri leány-t*; compositiója szabadabb, mégis jobban simul a vershez, bensőbb s többet foglal rajzába a főmotivumból, így *Mátyás anyjá*-nál, többnyire azonban falfestmény-szerű, mint Szent Lászlója, *A walesi bárdok* jelenései s a hánykodó király.¹¹⁶

1872-ben újra megjelent az egész gyűjtemény, kétféle kiadásban, ami kelendőségének bizonyossága. Új verseit 73-ban nagy jutalmával méltányolta az Akadémia, „együttal egész pályáját óhajtván koszorúzni a költőnek, ki a magyar epikai költészetnek, mind a komoly, mind a víg nemben nemzetibb irányt adott, a nép-nemzeti műballadát mintegy megteremtette, és aki úgy ezen, valamint más műveiben az eszme és alkotás erejét a nyelv és nemzeti rhythmus ritka bájaival egyesíti”.¹¹⁷

A költő azt remélte, munkái kiadása egy lépéssel közelebb viszi Szalontához, ha Lászlót most már Pesthez köti is hivatala.

Évről-évre szövögeti a szabadulás reményét, hitegeti magát a „független szegénység” álmával. 66-ban arra számít, hogy „talán még az ősszel itt hagyhatom Pestet”; de még várni kell, „legalább egy évet”.¹¹⁸ (Jul. 5., Ercseynek.) Új erővel vonzza őket a kis unoka gondja. „Nénéd nagyanyai érzelmei hatalmas lökést adtak a leköltözés tervének”¹¹⁹ — írja sógorának (67. szept. 25.). Veje hívja őket magához, de ettől

116 Arany műveinek illusztrációiról l. Soltészné Szilárd Kató: *Arany János a magyar képzőművészet tükrében*. — *BpSz*, 1935. jan., 686. sz.

117 *AkÉrt*, szerk. a főtítkárr, 1873. VII. évfolyam, 138. l.

118 [A levél megírásának időpontja nem július 5., hanem augusztus 20. *AJÖM* XIX, 32. (2053. sz.)]

119 [Az *AJÖM* nem tartalmaz Ercseynek írt szept. 25-i levelet. Arany okt. 25-i levelében említi az idézeteket. Uo., 124. (2132. sz.)]

vonakodnak. „Nem mondanák-e, hogy nyakára költöztünk?”¹²⁰ (Ercseynek, 66. júl. 5.) 67 nyarán Szalontán töltenek három hetet. „Ha volna egy kis házikóm ott, — írja sógorának — megirtam volna Kálmánnak, hogy tavasszal hozza rendbe, mert leköltöztünk és odavisszük Piroskát.”¹²¹ (67. szept. 25.) „Szeretném annak a kis árvának fejlődését naponkint látni s benne megifjodni. — Szeretnék közel lenni ahhoz a kicsiny sirhoz”¹²² (sógorának, 68. febr. 4.) Tompának pedig: „Ott szeretnék meghalni s ő mellé temetkezni.”¹²³ (66. aug. 9.) „Hisz ez már szerény óhajítás: ennyit sem adna meg a sors?”¹²⁴ (Sógorának, 66. aug. 20.) A maga vágyát tölti be Rozgonyin, mikor leánya mellé temetteti, sírkeresztjére rávéteti: „Ide fáj a szíve, jó leánya mellé” (Toldi szerelme, XII. 102.)

Terhesnek érzi a hivatalt. 68-ban: „Borzadok a gondolattól, hogy még ez év folytán se válhassak meg e nem nekem való állapottól.”¹²⁵ (Febr. 4., Ercseynek.) A költői vágy is sarkallja, a kötelesség tehetsége iránt: „...bevégezni egyet-mást töredék-munkáimból”.¹²⁶ (Tompának, 66. nov. 14.) „Ohajtanám már én is a nyugalmat, azaz, hogy csak annyit és olyat dolgozzam, a mennyire és a milyenre kedvem van.”¹²⁷ (Ercseynek, 67. febr. 23.)

El is betegesedtek, feleségestül. Régi fejfájása, nátha, migrain gyötri, kuruzsolja magát.¹²⁸ Tompa panaszaira azzal válaszol: „Törődjél bele, mint én évek óta, fél ember lenni, negyedrés ember lenni.”¹²⁹ (66. nov. 14.) „Vén ember vagyok ... könnyíteni kellene valahogy a napok terhén, mert, bizony isten, már nekem ez sok, — nem bírnek ki még egy ilyen telet; közelebb kell vonulnom a hivatalhoz, vagy ott hagyni végkép.”¹³⁰ (Tompának, 67. ápr. 22.)

Hivatala valóban sok munkával járt s minden idejét elvette. Az elnök Dessewffy beteg lett, már a palota fölavatásán sem volt ott; 66 január elején meg is halt. Az alelnököt, Eötvöst, a politika mozgalmi kötötték le, 65-ben írta röpiratát a nemzetiségi kérdésről s folytatta fejtegetéseit cikkeiben a *Politikai hetilap*-ban. Az Akadémia minden gondja Arany vállán volt. Novemberben Csengery Antal is leköszönt a jegyzőségről, közéleti elfoglaltsága miatt, s a nagy-gyűlésig Arany

120 [A levél az AJÖM-ben augusztus 20-i keltezésű.]

121 [AJÖM XIX, 125. (2132. sz.)]

122 [Uo., 149. (2156. sz.)]

123 [A levél az AJÖM-ben augusztus 20-i keltezésű. Uo., 34. (2054. sz.)]

124 [Uo., 33. (2053. sz.)]

125 [Uo., 148. (2156. sz.)]

126 [Uo., 48. (2066. sz.)]

127 [Uo., 78. (2094. sz.)]

128 Ercseynek, 67. febr. 23. [Uo., 78. (2094. sz.)], ápr. 9. [Uo., 87. (2103. sz.)], 68. febr. 4. [Uo., 150. (2156. sz.)], febr. 25. [Uo., 166. (2164. sz.)], Tompának, 67. ápr. 22. [Uo., 89. (2105. sz.)], aug. 6. [Uo., 109. (2119. sz.)], stb.

129 [Uo., 48. (2066. sz.)]

130 [Uo., 89. (2105. sz.)]

„bizatott meg a jegyzői tollal, ki arra késznek nyilatkozott”.¹³¹ Így hozta ezt magával helyzete, az illendőség, de Tompának bizony panaszkodik: „... valósággal két hivatalt vittem öt hónapig”¹³² (67. ápr. 22.).

Dessewffy helyére Eötvös Józsefet választották meg elnöknek (márc. 18.), alelnökké gróf Lónyay Menyhértet. Eötvössel Arany baráti lábon állt. Eötvös meg is ajánlja neki a titoknoki lakást a palotában.¹³³ Első szóra csaknem elutasította, megérett lemondási szándéka miatt; aztán meggondolja, hogy a helybenlakás sok fáradságtól kíméli meg, s ha dolgozószobáját csupán egy ajtó választja el a hivataltól, nem kénytelen hivatalos órákat ülni. „Két év óta nem dolgozhatom semmit, mert az inspiratio nagyobb műveinek némi folytonosság kell; én erre, a minden délelőtti bejárás mellett, soha sem birtam szert tenni.” Megírja ezt Lónyaynak s hozzáteszi: „Ha azon könnyítéstől, melyet a beköltözéstől remélek, elesném: akkor lemondás által volnék kénytelen véget vetni ez állapotnak.”¹³⁴ (67. márc. 22.) Lónyay rögtön válaszol: „Téged a szállás joggal megillet, — részemről csak azt kívánom, hogy abban hazánk első élő költője számos boldog éveket tölthessen.”¹³⁵ — Elégtétel volt ez a két évvel azelőtti mellőzésért. Azt is számba vette: „Én elreumásodtam; ritka szállás az, mely nekem jó legyen: az akadémia igen jó, légmentes hely.”¹³⁶ Biztatja magát: „Tán dolgozhatom is valamit, jobban beosztva napjaimat és óráimat. De úgy sem tart sokáig; ezt az egy évet is fájdalmasan toldom már az eddigiekhez”,¹³⁷ — mondja sógorának (u. o.). Mindössze két udvari, s a bérház felé két utcai szobát foglalt el, ezek egyikét elrekesztve megosztotta fiával. 1870-ig „csekély évi bérért” lakta, akkor „az igazgató-tanács kegyessége a bért is megszüntette”.¹³⁸ Az ő régi szállását Szász Károly vette ki. „Ha e tavasz folytán egészségi tekintetből felrándulnál — írja Tompának (67. ápr. 22.), — őt találod ott helyettem, engem az Akadémiában keress. Megpróbálom, tudok-e dolgozni úgy, ha ott vagyok s időmet célszerűbben oszthatom be.”¹³⁹

Eötvös másképp is könnyíteni kíván rajta; „minden gépies funkciót jegyző vegyen át s ne is kelljen naponként bejárni a hivatalba”. Arany azonban „eddigi tapasztalatai után nem reméli, hogy ez valósuljon”.¹⁴⁰ A bő adakozás, a nemzet várakozása kiterjesztette az Akadémia munkakörét, megnövelte munkásságát. Eötvös már régebben sürgette, hogy tegyék érdekesebbé az üléseket, vonzóbbakká a közönségre, az által, hogy minden osztály legalább félévenként tartana olyan előadást,

131 *Jegyzőkönyv*, 1866, IV. 120—21. l.

132 [AJÖM XIX, 89. (2105. sz.)]

133 Arany, az *Ártatlan dac* jegyzetében.

134 [Az AJÖM-ben a levél keltezése március 20. AJÖM XIX, 85. (2099. sz.)]

135 [Uo., 86. (2101. sz.)]

136 Sógorának, 67. ápr. 9. [Uo., 87. (2103. sz.)]

137 [Uo., 88.]

138 Az *Ártatlan dac* jegyzetében.

139 [AJÖM XIX, 90. (2105. sz.)]

140 Levele Lónyayhoz, 67. márc. 22. [Az AJÖM-ben a levél keltezése március 20. Uo., 83. (2099. sz.)]

mely tudomány-ágának világszerte való haladását ismertesse. Csengery az osztályok *Értesítői*-t kívánta úgy átalakítani, hogy „a külföldi Akadémiák Comptes-Rendu-i hasonlatára, az osztályokban előadott minden értekezést kivonatilag közöljön”.¹⁴¹ Ez meg is indult, egyelőre az új jegyző, a száműzetésből hazatért Rónay Jácint szerkesztésében; mikor azonban őt a királyfi nevelőjéül hívták el, 1870-től fogva ez is a főtitkár gondja lett.

Toldy Ferenc ezekhez még három kívánalmat kötött: az Akadémia művelésök mellett *terjessze* is a tudományokat, magyar művek kiadása, idegenek fordíttatása által; indítson időszaki irodalmi közlönyt s tartson minden hóban önálló összes ülést „véghatározati joggal” a folyó ügyekben.¹⁴² Az utolsó megvalósult;¹⁴³ a közlöny kérdését az Akadémia később a *Budapesti Szemle* átvételével oldotta meg; az első javaslat a könyvkiadó vállalatot hozta létre. 75 januárjában Csengery Antal másodelnök a költségvetés előterjesztésénél utal arra, hogy az „Akadémia a tudomány művelése mellett annak terjesztésére is van hivatva”, szűk olvasóköriknél azonban „le kell mondani azon kilátásról, hogy kiadói költségeit kiadásainak jövedelméből fedezze”. 75-ben 200 ív kiadása van tervbe véve, természettudományi munkák mellőzésével (mert ezekről a Természettudományi Társulat sikerrel gondoskodik), a történet, irodalom, jog- és államtudomány köréből, s erre 8000 frtot szánnak a költségvetésben.¹⁴⁴ Egy idegen nyelvű *Értesítő* is volt szóban, az Akadémia munkásságáról, de a többség idegen nyelvű kiadvány elől elzárkózott.¹⁴⁵

Munkába veszik a helyesírás revisióját, mert „e tekintetben nagy gondatlanság, sőt elvtelenség uralkodik”. Öt év múlva készültek el vele,¹⁴⁶ Arany szerint „számos még nem tisztázott kérdést inkább megkerülve, mint megoldva”.¹⁴⁷ Érmek veretnek a nagy szótár befejezésének emlékére.¹⁴⁸ Megindítják a *Corpus Poetarum* első szakaszát, a *Régi Magyar Költők Tár-át* (1877); szabályozzák az írói tiszteletdíjakat, részt vesznek az írói tulajdonjogot tárgyaló bizottságban.¹⁴⁹

Változáson ment át az Akadémia szervezete is. Eddig az osztályok együtt tartották üléseiket; nem volt rá mód, hogy az egyes osztály külön intézze belső szakügyeit, mindenben az együttes hat osztály döntött; most osztályonként elkülönzik az üléseket, a tagválasztás is osztályok szerint történik. „Ily szervezetből fogja magát kinőni amaz elkülönített szakmunkásság, minőt teljesebb akadémiákban

141 Jegyzőkönyvek, 1866. IV. 132. l.

142 1870. okt. 31-i ülés, *AkÉrt*, IV., 234–241. l.

143 U. o. 271. l.

144 *AkÉrt*, IX., 16–17. l.

145 1873, *AkÉrt*, VII. 18. l. Később a Franklin-Társulat készült megvalósítani, de csak mérsékelt támogatást ígértek. *AkÉrt*, VIII. 48., 77. l.

146 1870. márc. 7., *AkÉrt*, IV. 68. l.

147 Főtitkári jelentésében, 1875.

148 1874, *AkÉrt*, VIII., 166. l.

149 *AkÉrt*, 1875. IX, 261. l.

látunk: hogy minden osztály... önállóan folytassa tudományos működését¹⁵⁰ — ezzel jelenti be Arany az újítást a 67-i közülésen. 69-ben gyökeresen módosítják a „kényszer feltjait magukon viselő” alapszabályokat.¹⁵¹ Az igazgató-tanács az első alapítók óta maga egészítette ki magát; most helyhez jutnak benne a tudós tagok, beleszólást nyerve ezáltal az Akadémia vagyoni ügyeinek intézésébe s az elnök-választásra. Az egymással határos tudományokat hatból három osztályba fogják össze. Az osztályok önállósága külön elnököt kíván s állandó titkárt; költségvetésük is elkülönül. Ez szűkíti a titoknok munkakörén, aki ezentúl főtitkár címet visel; kevesbíti dolgát, de felelősségét nem. A főtitkári hivatal személyzete is megnő; a jóakarató főnök labkéről is gondoskodik tisztviselőinek.¹⁵²

Nem fogynak ki az anyagi gondból. Böven jelentenek hagyományokat, csak hogy nem folynak be símán; e körül sokszor forog a titoknok jelentése. A palota sincsen még készen. 74-ben újra kell építeni tetőzetét, tűzbiztonsággal, a képtár miatt, százezer frt költséggel; fűtőkészületről is szükség gondoskodni.¹⁵³ Most van soron a heti ülésterem díszítése, hazai tájképekkel, melyek tárgyait kijelölik.¹⁵⁴ A „falszögletekből” méltóbb helyre, gyámkövekre állítják Széchenyi és Kazinczy szobrai, melyekkel szembe Zrinyiét, Pázmányét képzelik. Eötvös József a nagy terem fehér falainak, gipszkeretes mennyezetének díszítésére gondolt, de többszöri gyűjtésre sem gyűlt össze elegendő összeg.¹⁵⁵ A Kazinczy-emlékművet és kertet is rendezni kellett.¹⁵⁶

Ily sok történet Arany hivataloskodásának első éveiben. Csupa igazgatás, hivatali munka, mely elvonta az irodalomtól. Irodalmi formát igyekszik adni, aminek lehet, így nekrológjainak, melyekkel az elhunyt tagok halálát jelenti be. Első halottja Jósika Miklós, aki külföldön halt meg, száműzetésben, 65 tavaszán.¹⁵⁷ Ez kényes helyzet, a kiegyezés küszöbén különös tapintatot kíván. Nem is nevezi néven „szépirodalmunk fáradhatatlan bajnokát”, úgyis mindenki érti, s ez elhallgatás annál fájóbb. Kiemeli érdemét, hogy „a költészet egy ágát, melyben szinte kezdeményező volt, a virágzásnak nevezetes fokára emelte, . . . egyszerűsmind szélesebb körben is elterjeszté a nyelvújítás diadalát”; biztosítja az emlékezés és a gyász jogát: „Legyen szabad most, a halál engesztelő közbenjárása után, reménylenünk, hogy bár földi részei nem nyughatnak a hazai földben, nem leend megvonva Akadémiánktól a végső kegyelet nyilvánítása.” — Hasonló tapintattal szól évi jelentésében Kemény Zsigmond haláláról: „hosszu reménytelenség által

150 [AJÖM XIV, 200.]

151 A főtitkári jelentés az 1870. évi közülésen. [Uo., 374.]

152 *AkÉrt*, 1870. IV. 130. l.

153 *AkÉrt*, VIII. 171. l.

154 U. o. V. 130. l.

155 Divald, 40. l.

156 *AkÉrt*, 1873. VII. 146. l.

157 Márc. 6-i ülés, 1865. Jegyzőkönyv, III. 53. l.

oda valánk kényszerítve, hogy koporsójánál a megérkezett szabadulás érzelmeivel töröljük le könnyeinket”.¹⁵⁸

Megemlékezései tömör szavakba sűrített tanulmányok, melyek futó fényvillanással élesen emelik ki az elhunyt munkájának érdemét. Erdélyi Jánosnál méltatja a költőt, a műbírálót, ki „az egyetemest a nemzetivel kapcsolta” s „tetemes része van benne, hogy költészetünk a hazai föld érintése által megizmosodék”, s aki „mint philosoph épen hazai bölcsészetünk kisded pantheonának oszlopait rakja vala”.¹⁵⁹ Biztos érzékkel mutat rá a megszakadt munkának az étellel való kapcsolatára, hasznára. A nyelvtudományi osztály egyik tagjánál, Torkos Sándornál kiemeli, hogy „búvárlati szenvedélyén kívül az anyai nyelvnek amaz ép érzékével is meg volt áldva, mely nélkül a tudomány soha nem biztos eléggé Ő volt az első, ha jól tudom, ki észrevette, hogy szenvedő formánk a nyugati nyelvek befolyása alatt átváltozóban van, egyszerűből segédigés alakká.”¹⁶⁰ Már pedig Arany szerint nyelvtani alakok felbomlása nem szokott művelt nyelveken megtörténni; sürgető szükségnek látja, hogy az elhunytnak e hagyományát az Akadémia örökbe elfogadja és gáttat vessen a nyelv alaki feloszlásának.¹⁶¹

Későbbi években lankadtan, már csak röviden ad tudtul egy-egy gyászbeszédet; az *Értesítő* néhány szóban közli: „A titoknok megilletődve jelenti szemerei Szemere Bertalan halálát”.¹⁶² Csak egy-egy régi, érdemes tagról emlékezik hosszabban, így Fábíán Gáborról.¹⁶³

A közülésen ily megemlékezések rövid szavakba kényszerülnek; ezeknek szó-noki lendülettel, szó-noki figurákkal igyekeznek díszet adni. Szalay Lászlót azzal búcsúztatja: „Végre az, kiről utánam méltóbb ajak fogja elmondani, ... hogy élete, munkálkodása maga egy monumentum, az érc jellem szilárdságával, a gondolkodás vas következetességével, munkáinak műplastikájával; egy, bár, fájdalom, csonka-félben letört oszlop, de így is örök dísz a halhatatlanság pantheonjának, — Szalay László, kinek elvesztése, mint tisztviselőé is, mennyire érzékeny intézetünkre, semmi sem hirdeti hangosabban, mint épen az ellentét, hogy én állok megürült nyomán!”¹⁶⁴

69-ben így emlékezik meg egy férfiú elvesztéséről, „ki szakjában messze földig páratlan, fáradhatatlan, csaknem utolsó percéig a szenvedő emberiség jóltevője volt: ... nevét szükség-e emlitenem? — Balassa János”.

158 Főtitkári jelentése, 1876. [AJÖM XIV, 35.]

159 68. jan. 27. — *AkÉrt*, szerk. Rónay Jácint akad. jegyző, II. évf. 32. l. [Uo., 252.]

160 [Uo., 73.]

161 65. júl. 11-i ülésen. Jegyzőkönyvek, III. 118. l.

162 69. jan. 18-i ülés. *AkÉrt*, III. l.

163 *AkÉrt*, 1877. XI. 1. sz.

164 *MTA Évk*, XI. köt. V. darab. [AJÖM XIV, 126.]

Az üléseken tiszte szerint megjelenik;¹⁶⁵ a kis-üléseken, melyek a főtitkári irodában tartatnak, nem veszi le zöld ellenzőjét szeméről; ha szivarra gyujt, egy-szerre minden kéz tűzzel kínálja.¹⁶⁶ A felolvasásokat sokszor unottan hallgatja; egy-egy tréfás epigrammát vet papírra s a cédulát odacsusztatja egyik-másik szomszédjának. Egyet Jókai tett el, egy másikat Greguss közölt.¹⁶⁷ Sokszor komoly megjegyzés kelt útra egy ily papírdarabkán. Mikor Thewrewk Emil tartotta székfoglalóját *A magyar zene rhythmusáról*, a költő figyelmeztette, hogy csupa hosszú szótagból is akad vers a magyarban, s egy cédulán átadta neki egy népmeséből e sorokat, melyeket a medve mond: „Tányér talpam — Lompos farkam — Szép lány mátkám — Nyiss ajtót.”¹⁶⁸

Évenkénti főtitkári jelentései természetüknél fogva beszámolók a lefolyt esztendő munkájáról, de kitérései magasabb, általános szempontból világítják meg e munkásság célját, hol védelmül a köznapi gondolkodás ellen, hol egy-egy feladat súlyát, hasznát jelölve meg.¹⁶⁹ Első jelentésében azon nézettel száll szembe, mely a tudományt cosmopolitának tartja, másrészt minden léptétől gyakorlati hasznót követel. A tudomány éppen a XIX. században azzal büszkélkedik, hogy gyakorlatibb lett, az anyagi előmenetel eszköze. Igaz, nem ismer elzárkózást, de minél nagyobb osztalékkal járul egy nemzet az egyetemes tudományhoz, a szerint nő politikai súlya is. S reánk néz hazánk mindenoldalú megismerése és megismertetése a nagyvilággal. „Im ez a honszeretet a tudományban!”

67-ben kiemeli a nyelvtudomány kiváló haladását, de aggodalommal mutat rá a nyelv romlására, „a gondatlanság, majmolás, divat sikamlásaira”, „a ragadó mértelyre, mely a nyelvérzékeny tompa közönybe ejti”. Hivatkozik közkeletű fordulatok rohamos kiveszésére. „Szavaink, szólásmódjaink, s ezek minden oly árnyalata, melynek megfelelő nincs a gondolatainkat irányzó idegen nyelvben, lassanként elhalnak, kivesznek ... Én azt hiszem, hogy a szépirodalmi szak, mely most jóformán azt sem tudja, mi dolga e tudományos Akadémiában, volna hivatva a nyelv gyakorlati használatának ellenőrzésére.”¹⁷⁰ A 70-es évek elején nagy hullámokat vet az orthológusok és újítók harca; Arany igazságos mérleget állít: nem tagadja meg az újító mozgalmat, melynek eredetét „azon másokra vezethetni vissza, mely jóval előbb a költészetben folyt le”, de másfelől nem hajlandó „az orthologia nevében hadat izenni a kifejezésbeli amaz aesthesisnek, melyet Kazinczy hangozta-

165 Ez időben látta őt, mint fiatal diák, Berzeviczy Albert s megmaradtak emlékében a megnyerő vonások, az egyszerű keresetlenség lényében, a szelid varázs hangjában. *KisfTÉ ÚjF*, 59. kötet.

166 Bánóczy József úr szíves közlése.

167 Jegyzetes kiadásom közli. — Az utóbbi 1869. jún. 21-ről való lehet, akkor volt ily felolvasás: *Plato mint bölcsész és nevelész*.

168 Ponori Thewrewk Emil a *Budapesti Hírlap*-ban, 1882. okt. 22.

169 E jelentések az Akadémia *Évkönyvei*-ben jelentek meg.

170 [AJÖM XIV, 202.]

tott.” Szükségét látja, hogy „a hozzáértők a rakoncátlan ujtási dühöt mérsékelni próbálják.”¹⁷¹ (1875)

Nem habozik kimondani intelmét befelé, az Akadémia felé sem. A kiegyezés idején, midőn mindenki a politika felé fordult érdeklődésével, fölemeli óvó szavát, hogy „a tudós *főleg* mint tudós teljesíti polgári kötelességét”; „hogy a tudomány a politikai élet minden lendületével hátrább essék, ez nem mutatna összes állam-szervezetünk épségére” (1868).

A német-francia háború idején megdöbbenéssel félti a pusztulástól a culturát. „Mindabban, a mi történt, az emberiség évezredes haladásának egyszerre tagadását véltük látni. Csuda lett volna-e, ... ha Clió eldobja tollát, midőn a népvándorlások iszonyait ismétlődni tapasztalja; ha a jogtudós botránkozva veszi észre, annyi szép elmélete után, az ököljog visszatértét; ha a bölcelem épen választott népe tettein kénytelen pirulni; ha végre a mennyiségi s természettudományok minden dicsőített fejleménye, óriási haladása, kiválóan arra fordítatik, hogy a rombolás eszközeit tegye ellenállhatatlannokká.” (1871.)

Utolsó jelentésében, mintegy búcsú-beszédül, arra mutat rá, hogy „az óriás léptekkel haladó” tudomány egy-egy év alatt nem láttathatja ez óriás lépteket. „A tudomány döntő csatái nem olyan mindennapiak, sőt nem is minden éviak.” „Nagy igazságok, örökre megállapított törvények helyett többnyire még ... kételylyel fogadott hypothesiseket találni, mint az évi haladás eredményét; világra szóló fölfedezések, találmányok helyett ... egyes meleg fők lemosolygott ábrándjait; általában pedig a cyklopsi munka helyett aprólékos hangya-szorgalmat, ... hol a részletekből nem válik ki az egész.”¹⁷² De a tudományban a legkisebb részlet sem csekély, mert az igazság hamis részletet nem tűr. (1877.)

A tudományos munka e védelmével, megértetésével vesz búcsút a főtitkári széktől.

Nem oly hamar, mint kívánta volna. Előbb a vágya teljesülésével hitegető remény tartotta ott, később vágyainak meghíúsulása.

A palotába költözéssel hátrább szorult a Szalontára település terve. Schopenhauer egy-egy elhatározás előtt papíron két oszlopba állította érveit, amint szándéka mellett, vagy ellene szóltak. Arany is mérlegel, sorakoztatni kezdi, ami meggondolni való.

Az új nemzedéknek ő már idegen ott; Lászlót Pesthez köti jövője; tart a vidéki szűkkörű élet apró kellemetlenségeitől; „ha ezeket, efféléket elgondolom, kezdek rátérni, hogy félrevonultságomnak alkalmasabb helye lenne Pest, mint Szalonta”.¹⁷³ (Ercseynek, 68. febr. 25.) Földje után bizonytalanul folyik be a haszonbér, arra bajos megélhetését építeni; le is jár a bérlet, így inkább eladná föld-

171 [Uo., 531.]

172 [Uo., 583.]

173 [AJÓM XIX, 149. (2156. sz.)]

jét, ha „e nagy városban valami kis hajlékot tudna szerezni”; Lászlónak is jobb lesz, „ha majd itteni fekvőségre támaszkodhatik”; „az sem lehetetlen, hogy Piroskát (ha Isten még éltet néhány évig) mi vegyük gondviselés alá”.¹⁷⁴ (U. o.) Néz egy házat, de amit ő rászánhat, azon nem igen kapni lakhatót. „Függetlenségi vágyaim egymás után mennek füstbe; alkalmasint meg kell maradnom a hivatalban, hogy legyen hova lehajtani fejemet ... valószínűleg azt a kis lyányt is föl kell hoznunk, ki más, ha mi nem? S míg ily dolgok vannak függőben, hogy gondolhassak függetlenségre?”¹⁷⁵ (Sógorának, 68. jún. 2.) Veje házasodni készül; erről írja Tompának: „Ujra családi convulsio fenyeget, minek folytán szegény kis unokánkat alkalmasint ide kell hoznunk”¹⁷⁶ (68. jún. 5.). Ez hamarosan meg is történik. „Nagy változás történt nálunk, — értesíti barátját, — kis unokámat föl kellett hozni Pestre, kit apja, szomorú özvegysége harmadfél éve alatt nem akart elbocsátani magától: most önkint hozza ide, a mi gondviselésünk alá.”¹⁷⁷ (68. júl. 5., kiadatlan részlet.)

Ez öröm is, gond is. A nagyapa mintegy leányát látja újra éledni a kis árvában. Mikor Szalontán meglátogatták, azt írta fiának: „Piroskával játszogatom egész nap, mint afféle öregapó”¹⁷⁸ (Kiadatl.) Tompának is: „... én örültem, gyermek voltam három egész hétig, dacára a szomorú kőnek, melyet az első nap meglátogattam. Igazán, ez a fájdalom enyhülne, ha minél többet s minél közelebb foglalkozhatnám azzal a gyermekkel”¹⁷⁹ (67. szept. 14. Kiadatlan.) Így emlegeti Piroska gyermekéveit a *Növünk együtt* vers is. Miután magukhoz vették, „a vígkedélyű gyermek gyakran fölvidítá az őt hően szerető nagyapát; s midőn néha egyes csinyjeiért a hozzá szigorúbb, de különben szintoly nagy szeretettel viseltetett ‚nagy mama’ vagy a rokonok rendreutasították vagy megpirongatták, mindig a nagyapa vette, szelid komolysággal, pártfogás alá, mondván: ‚Ne bántsátok a szegény árvát!’—” (Ercsey, 184. l.) Később játszótársat is hívogatott hozzá, Szász Károlynak Piroskával egykorú fiát, a kis Károlyt. (Szász Károly: *Emlékek*, 186. l.) — De az öreg nagyszüléknek gond is ily kis gyermek törékeny egészsége, ápolása. (Ezt mutatja a *Piroska betegségében* c. kis vers.) A kislány *Toldi*-ból tanult olvasni, verébfejbetűkkel írva ki a lap szélére egyes ritkább szavak, kifejezések értelmét, jelentését.

Szinte az utolsó kapocs szakadt meg ezzel Szalontáival. A kedves sír ott van ugyan, de a parochián idegen asszony él leányuk helyén; ezt látni új fájdalom volna. A kis unokáról való gondoskodás új kötelességet ró a nagyapára. Beletörődik hivatala továbbvitelébe. Horatiust idézi önmagának, Tompának is: *Durum, sed levius fit patientia — Quidquid corrigere est nefas.*¹⁸⁰

174 [Uo., 166. (2164. sz.)]

175 [Uo., 196–197. (2199. sz.)]

176 [Uo., 197. (2200. sz.)]

177 [Uo., 202. (2206. sz.)]

178 [Az *AJÖM* az elveszett levelet 1867. aug. vége és szept. eleje közé datálja. Uo., 117. (2125. sz.)]

179 [Uo., 119. (2126. sz.)]

180 Tompának, 66. nov. 14. [Uo., 48. (2066. sz.)] és 68. júl. 5. [Uo., 203. (2206. sz.)]

Leszámol reményeivel; Tompának azt írja: „...mi, két öreg, napról-napra terhe-
sebbnek érezzük az élet kötelességei teljesítését. Azt hittem én, hogy szakasztha-
tok még életemből egy pár évet, mikor ne kelljen a mindennapi kenyérért súlyosan
munkálkodnom; kilátásaim biztatók voltak, sőt már e nyárra számítottam, hogy
veszély és romlás nélkül visszavonulhatok áldatlan és terhes foglalkozásimtól: de
a sors másképp akarja. Húznom kell a jármot, és húzni fogom, míg kidőlök belő-
le! Vagy akkor érem el *quasi* függetlenségemet, mikor már se lelkileg, se testileg
hasznát nem vehetem; mikor semmit sem leszek képes valósítani ábrándjaimból,
melyekért szabadságomra törekedtem”.¹⁸¹ (68. jún. 5.)

Ezentúl az sem lesz, akinek kiöntse szívét: Tompában elveszti legrégebb ba-
rátját. 65-ben, szeptember elején még fent járt Tompa Pesten; igaz, hogy orvos-
nál. „Aranyéknál volt szállva, ott töltött néhány napot — mondja Arany László.¹⁸²
— Alakja, ereje csak kevéssé látszott megtöröttnek s ha bajait feledte, régi pom-
pás adomázó kedve is vissza-vissza tért és hamiskás mosolya gyakran megjelent
bajuszkája végén. Arannyal ekkor látták egymást utoljára.” Tompáné levélben
köszöni meg, hogy urát oly szívesen látták. „Mondta, hogy tik még mindig azok
a jó áldott lelkek vagytok, a kik voltatok.” Szegény Tompa levelei ezentúl telvék
panasszal, keserűséggel. „...hetek, hónapok óta esem, súlyedek”.¹⁸³ (66. jan. 14.)
Juliska halálán felújul fiok elvesztésének fájdalma. Szívtágulása kegyetlenül kí-
nozza. „Pokoli izgatottság” gyötri, hónapokon át nem hagyja el a szobát; vázzá so-
ványodik; „martaléka gyilkoló gondolatainak”. (66. febr. 23.)¹⁸⁴ Két káplánt kény-
telen tartani; ez fölemészti jövedelmét, gondjai vannak. Arany igyekszik segíteni,
amennyire tud. Baráti körben fölemlíti betegségét s az Írói Segélyegylet 200 frtot
küld Tompa kezéhez, segélyül, vagy kamattalan kölcsön címén (66. május 2.).¹⁸⁵
Tompá el is megy Feketehegyre, de állapota nem javul. „Egy percig meg nem áll-
hatok, le nem ülhetek, pedig rogyófélben vagyok”¹⁸⁶ (66. júl. 1.); „más mosdat, öl-
tötöt”¹⁸⁷ — írja a nagy erős ember (aug. 27.). Folytonos felindulások közt él. Meg-
bízásokkal árasztja el Aranyt; Petőfi teljes kiadásának árát tudakolja, a *Koszorú*
hiányzó számaait kéri. Arany gyöngéd türelemmel teljesíti minden kívánságát.

Az újságok szóba hozzák Tompa nevét az Akadémia nagyjutalmára, Madáché
mellett. Retteg az izgalomtól, a mellőztetés szégyenétől. Sürgőnyt sürgönyre küld
Aranynak, egyik levél a másikat éri. Arany türelmesen nyugtatja, hogy itt nem
pályázatról van szó, hanem a tagok vetik fel, tanácskozás közben, a legjelesebb
munkákat, melyek szóba jöhetnek s ha egy elnyeri a jutalmat, az nem kudarc a

181 [Uo., 197–198. (2200. sz.)]

182 Tompa 65. febr. 1. kelt levelénél, jegyzetben. [ARANY JÁNOS, *Hátrahagyott iratai...*, 4:246–247.]

183 [AJÓM XIX, 10. (2034. sz.); A levél jan. 24-én íródott.]

184 [Uo., 36. (2055. sz.)]

185 [Uo., 20–21. (2042. sz.)]

186 [Uo., 26. (2048. sz.)]

187 [Uo., 36. (2055. sz.)]

többiekre. (68. jan. 24.)¹⁸⁸ Tompa hálálkodik a megnyugtatóért. A nagyjuttalom valóban övé lett, költeményei VI. kötetéért. A javaslat meleg szavakkal emelte ki, hogy „a költői ér ... nemcsak nem apadt, sőt mint folyam, haladtában egyre mélyebbre ásta magát. — Reflexiói többnyire csak álarcái az elfátyolozott mély érzelemnek; képes, allegóriás módja a legszerencsésebben itt érvényesül a hazafi fájdalom költői kifejezésére. Mindig tiszta formakezelése itt a művészi biztosság erejében mutatkozik”.¹⁸⁹

E koszorú „csaknem úgy érkezik hozzá, mint a haldokló Tasso homlokára az elkésett babér” — mondja Lévay.¹⁹⁰ Március 23-án felolvassák Tompa *Utolsó Versei*-t; az Akadémia székfoglalónak veszi, Arany megküldi a nagybeteg költőnek tagsági oklevelét, mely csak a székfoglaló után jár, s az érmet, melyet a nagyjuttalommal szokott osztogatni az Akadémia.¹⁹¹ A dicsőség s barátja szeretete fölmelegítik halkuló szívét; Voltaire szavait idézi: „Meghalok, de rózsák közt”.¹⁹² (68. május 3.) Még néhány izgatott sürgöny, melyekben maga jelenti elhunytát, előre, s július 30-án kiszenved. A halála utáni napon e levél érkezik tőle Aranyhoz: „Kedves Jánosom! Lelkemnek híven s végig szeretett barátja! Végórám, az élet háttáránál visszatekintve életemre: magas, nemes lelkednek barátságát meghat. Fogadd, búcsúra, lankadó jobbomat! Kedveseiddel, mind négyeteket értve, legyen rajtad Isten áldása! Kifáradtam, pihenek. *A lélek él: találkoznak!* Ajánlom enyémet! — Hanva, 1868... Végig híven szerető Miskád”.¹⁹³ — E sorok fölérnek Tompa legszebb költeményeihez, egész lelkét mutatják s egész barátságukat. Feleségének is azt mondta haló sóhajával: „Rendben hagyom minden dolgot: a többi az Aranyé és Szászé”. Egyszerű ravatalát özvegye így írja le Aranyénak: „Jól esett nekem egy kis örökzöldből kötött koszorút tenni selyem sapkájához, úgy, hogy kedves hideg homlokát érintse. Íróasztalát fekete posztóval letakarva, műveit fejéhez raktam”. Így feküdt koporsójában a virágregék költője. Midőn Gömör megye emléket állított a sírra, az özvegy Aranyhoz fordult: „Kérésem s óhajtásom, a mi felejthetetlenünké is volt, hogy sírkövére kedves komám írjon néhány sorocska emlékiratot”.¹⁹⁴ (Kiadatlan levelekből.) A költő kettőt is írt; egyik általánosabb, másik a virág-regék költőjét bízta az anyaföld és a virágok gondjára; ezt vésték a kőre.

Voltak, maradtak jó barátai többen, kiket épp úgy szeretett; Gyulai, mint az Akadémia I. osztályának titkára, sűrűn benézett a főtitkári hivatalba; Csengery

188 [Uo., 141–143. (2152. sz.)]

189 *AkÉrt*, 1868. 91. l.

190 Emlékbeszédében.

191 [AJÖM XIX, 179. (2178. sz.)] Levelének hasonmása megvan a Ráth-kiadásban, — a levelek közt nincs meg. Eredetije vétel útján, Ráth Mór hagyatékából jutott Aranyhoz az Akadémiában őrzött levelei közé.

192 [Uo., 192. (2193. sz.)]

193 [Uo., 204. (2208. sz.)]

194 [Uo., 209. (2118. sz.)]

vasárnapi ebédeket adott városligeti nyári házában¹⁹⁵ s rendes vendégei voltak Deák és Kemény, Arany és Gyulai; 1865 óta a fővárosban lakott Szász Károly. Körülte voltak hát régi barátai, de Tompa fiatal korával s Petőfi emlékével volt összeforrva. Ha ritkán találkoztak is, levelezésük nem szakadt meg soha; Tompa, aki felindulásában Petőfi leveleit — későbbi bánatára — tűzbe vetette, az övéit gondosan megőrizte. Elő is vette néha; egyszer azt írta Aranyra, nem volna-e jó visszacserélni s megsemmisíteni őket, nehogy oly sorsra jussanak, mint egy temetésen látta, ahol „bokáig jártak” a halotthoz írott levelekben. (66. okt. 10.)¹⁹⁶ Arany megnyugtatta: sajnálna megválni tőlük; „Isten megtartja tán az én jó fiamat, ki sokkal komolyabb és solidabb ember, hogysen ily örökséget ne tudna megbecsülni értéke szerint”.¹⁹⁷ (66. nov. 14.) Valóban, örök kár lett volna értök. A Petőfi-levelek derűs, tréfás, fiatal korszaka lejárt; a Tompával váltott levelek a férfikor gondjainak hírmondói, természetes folytatói azoknak. Két nagy lélek s egy szép barátság tükrei; bennük van kettejük azon időszakbeli élete és a kor irodalmi képe. Arany senkivel sem levelezett oly állandóan és oly hosszú időn keresztül; nem is nyílt meg más előtt annyira, nyoma legalább nem maradt, már azért sem, mert többi barátai közelében éltek.

Az új évtized küszöbén úgy állott Arany, mint a szedett fa: megfosztva egyik gyermekétől s legrégebb barátjától. Ötvenhárom évével úgy érzi, hogy „kivénült kortársai közül”; — „mind a világ ura-bátyja lett”;

„Leng fehér zászlója főmnek,
Megadásul az időnek,
Tőle békét esdem én.”

Ily versfoszlányokat vet papírra.¹⁹⁸

Beteg is; Balassa egyszerű kór-megállapítását ismételteti magáról: „kopunk, kopunk”;¹⁹⁹ idézi a „senectus ipse morbus est” közmondást. Ercseynek sokszor mondta, még ötvenes éveiben járva, hogy „a veterán író és tudós Toldy Ferenc, ki neki életkoránál fogva csaknem apja lehetne, oly jól conservált állapotban van, hogy a ki őket szemlélé és az életkort köztük nem ismeré, a viszonyt megfordítottnak gondolhatta”.²⁰⁰ 68 nyarán vérhasba esik; „azt hittem, hogy utolsó lesz”²⁰¹ — írja, még Tompának (júl. 15.). Háziorvosa, Kajdacsy, Pestmegeye tisztí főorvosa,

195 Papp Ferenc: *Gyulai Pál politikai és társadalmi köre a kiegyezés korában*. BpSz, 246. köt. 937. szept.

196 [AJÖM XIX, 40. (2058. sz.)]

197 [Uo., 48. (2066. sz.)]

198 „Uram-bátyám”. — *Ötvenhárom év. — Ének az öregségről*.

199 Ercsey-nél, 68. febr. 4. [AJÖM XIX, 150. (2156. sz.)]

200 Ercsey könyvében, 207. l.

201 [AJÖM XIX, 202. (2206. sz.)]

Karlsbadba küldi. 69-ben el is megy. Ősszel jobb oldalán a máj fölött kékes daganatot vesz észre; háziiorvosa felviszi hozzá Kovács Sebestyén Endrét, aki zsebké-sével fölmetszi a daganatot; epekövet talál, egészen a bőr alá kifúródva.²⁰²

A fürdő mégis használhatott; ezentúl évről-évre, nyolc nyáron elmegy Karlsbadba, 1876-ig.

Nem volt ez akkor könnyű út. Bécsnek kellett kerülni; onnan délután öt órától egész éjjel vitte a gyorsvonat Égerbe, reggel nyolc óráig, kilenctől pedig kocsin ment este hatig. Később a vasút tovább is kiépült, mégis huszonkét órába telt az út. Feleségének a költő rendszeren már Bécsből küld egy megnyugtató „levéllapot”.²⁰³ Első évben László fia elkíséri Bécsig, onnan Münchenbe megy; 70-ben Karlsbadban tölt néhány napot atyjával, azután a Rajna vidékére és Schweizba indul, de a porosz-francia háború hazafordítja. Arany először a Hôtel de Russie-be szállt (júl. 2.), másnap azonban régi szalontai ösmerőse, Lovassy útmutatásával a Schlossbergen vett szállást, „Zum Walter Scott”. Itt lakott 70-ben is. Magánház volt ez, csöndes, kevés lakóval. Szobája „három ablakkal az utcára, honnan, félkörben, Karlsbad hegyeinek nagyobb részét meglátom, és úgyszólván csupa zöldet látok, mert a ház halom oldalán fekszik s a város alantabb terül el”.²⁰⁴ (Júl. 3.)

71-ben új gazdát talál a régi házban; hű marad régi szállásadónéjához, fölkeresi; várják is. „Jó, tiszta, csendes szoba, — írja — háromablakos, kilátása szép, a völgyre, melyben Karlsbad fekszik, a Dreikreutzbergre, Waldschlossra, Lützwow kastélyra (Laci tudja ezeket) — szóval az egész keleti oldalra. Fekszik pedig épen az ivó kutam háta megett, neve a háznak: Zum Jäger.”²⁰⁵ Megszereti a nyájas, „panorámás kis szobát” (73). „Egész itthon vagyok már e kis szobában, — írja 75-ben (júl. 23.) — minden úgy van rendezve, mint évek óta, a nagy almáriom, fele posztó, fele fehér ruhának, az ágy, nyári lepedős pokróccal, mint otthon, a kis vörös bársony kanapé s három szék hasonló szövettel, a régi módi vörös karszék, mely a fauteuilt helyettesíti, két asztal, mosdó állvány, vasból, két nagy arany rámás tükör a három ablak közt, ruha fogas, éji olvasó asztal — itt van az egész leltár.” „Derült, kedves kis fészek, ablakai északkeletre, mint otthoni szobámé, csupa zöld hegyi kilátással. Épen nekem való csöndes zugocska.” Bére hetenként 9 frt; ha jöttekor el van foglalva, akkor is ebben a házban lakik, „egy emelettel lejjebb, de egy forinttal feljebb”.²⁰⁶

Karlsbad divatban és emelkedőben van. 69-ben, úgy tudja, „8—10 ezer”, 75-ben pedig „20—22 ezer” ember keresi föl, magyarok is bőven. Mindíg akad egy-két régi ösmerőse, hozzávaló új is. Első évben az öreg Bónist említi, Hor-

202 Dr. Farkas Kálmán (a költő későbbi háziiorvosa): *Arany János betegségéről*. — *Nemzet*, 1882. dec. 19.

203 [*AJÖM* XIX, 218. (2231. sz.); az elveszett „levéllap”-ot az *AJÖM* 1869. júl. 1-re datálja.]

204 [*Uo.*, 219. (2234. sz.)]

205 [*Uo.*, 260. (2299. sz.)]

206 [*Uo.*, 317. (2379. sz.)]

Kedves Sámson!
 Lelkemmel híven végig zse-
 zelt barátom
 Végörömbe az éle hátránál
 visszatérve: Uram: Ma-
 gas, nemes lelkesedés vonzalmá,
 barátságá meghur. fogadd
 búcsúra, társadót jobbona!
 kedvesekkel, mind négyezer
 érve, legyen rajrad Uram
 áldása! Képzésem, pikéssé
 A lélek él: Szalatkózt!
 ajándék, engésem!
 Hódva, 1868
 végig híven ze-
 zelt
 Muskád

TOMPA UTOLSÓ LEVELE ARANYHOZ.

váth Boldizsárt, Ghyczy Kálmánt; „a politikai válaszfal otthon maradt, együtt járunk sétálni, reggelizni”.²⁰⁷ Eötvöst is várják; Arany éppen azért készül haza, hogy az Akadémia „gazdátlan” ne maradjon. 71-ben ott van Pálffy Albert, később Csengeryék, két évben is, Horváth Boldizsár, Ghyczy több nyáron, 72-ben Szilágyi Sándor, 73-ban és 74-ben Tóth Lőrinc, körösi tanártársa Lengyel, 75-ben Thaly Kálmán, b. Fejérváry Géza, Ferenczy Ida, Erzsébet királyné társalkodónője, Zsivora György, Molnár Aladár, 74-ben Reményi Ede hangversenyt ad, de Arany nem találkozik vele. Néha nagy izgalom támad a fürdőben. 70. júl. 17-én írja: „Itt már ma falragaszokon is olvastuk, hogy Napoleon megizente a porosznak a háborút”.²⁰⁸ Fiának is ír (aug. 9.): „Hírek dolgában sokkal előbb járunk, mint ti: úgy hogy szinte boszúság pesti lapokat olvasni. Ezek még most is a saarbrückeni győzelmen s a weissenburgi csorba Mac-Mahon által leendő kiköszörülésén rágódnak, s mi két nap óta tudjuk már, hogy fut a francia ebestül, macskástul, Páris felé. Nagy idők, fiam! mit érünk? mit érsz?”²⁰⁹ Sürgeti fiát, hogy a *Pesti Napló*-t

207 [Uo., 219. (2233. sz.)]

208 [Uo., 239. (2261. sz.)]

209 [Uo., 243. (2268. sz.)]

küldesse utána. „Nagy lelkiismeretet csinállok belőle, hogy a világ szinpadán most kezdődő tragoedia minden mozzanatát figyelemmel kísérem”²¹⁰ — írja. (70. aug. 5.) 72-ben (júl. 18.) megírja, hogy „Napoleon volt császárt várják ide. Gondolom, valamely félreeső hegyi villában vesz lakást, és nem fog mindennap a közsétányon csavarogni, tehát bajosan látom meg, mert én nem lesem, mint majd sokan. De úgy, véletlenül, én is szeretném látni azt az embert, ki húsz évig kis ujján forgatta egész Európát. Nagy ember minden esetre, ha nem is nagyon becsületes”.²¹¹ 73-ban a choleraival ijesztgetik egymást az emberek; aggódva várja, mit írnak a járványról a pesti lapok; tanácsokat is küld; szerencsére hamar megnyughatik.

Évről-évre egyformán él. Megvette Hlawacek orvosi könyvét Karlsbadról, alá húzta benne a magán észlelt tüneteket s borítékjára e négy sort vetette oda (de nem bizonyos, hogy maga faragta): „Wenn die Wässer — Wär'n nit besser — Als die Doctoren: — Wär'n mer verloren”. Megtartja az orvos rendelését; szorgalmasan issza a gyógyvizet, reggel hat órától; a sorban állók féltékenyen őrzik helyöket a sorban; ő szelíden helyet ad maga mellett egy-egy későn jövőnek.²¹² „Ott tipegek hétig”²¹³ — írja haza. (73. júl. 14.) Panaszkolja, hogy esős időben „a vízivási sétát azon a tenyérszerű száraz helyen kell megtenni, melyet colonnade-nak neveznek”; ő inkább kint jár, esernyő alatt, a „lucokban”.²¹⁴ (72. júl. 18.) Szép időben nagyokat sétál; „a vidék gyönyörű, a lég felséges”. Nyolc órakor a hegyek közt reggelizik, a Posthofnál, hol „derék magyar társasága van” mindig, bár „a magyar asztal fogy és telik, mint a hold”. Tíz-től egyig pihen, „könnyedén olvasgatva régi dolgokat, melyek nagy részét könyv nélkül is tudom”; vagy levelet ír haza. A közelben ebédel, a Hannoverben; öt órától fogva megint sétál, nyolcig; megveszi a vidék térképét, azon nézi ki a távoli sétákat; 73-ban még fölmegey a Hirschsprungra, a Faulenzenen megkeresi 69-ben bevéselt nevét; későbbi években ritkán megy messzire s inkább egyenes földön jár. A szabadban vacsorál, levest vagy két lágy tojást, egy pohár borral. Évente négy-öt hetet tölt ott, rendszeren július elejétől fogva augusztus derekáig. Az Akadémiában Gyulai helyettesíti. Felesége ezalatt a Császárfürdőbe jár a kis Pirivel; 70-ben Szalontán töltenek pár hetet s Arany értük megy a gyógyidő leteltével. Más években is nógatja feleségét fürdőzésre, kirándulásokra. 73-ban gyöngéden azt írja neki: „Engem ... háborgat a lelkiösmeret, hogy én, már ötödik éve, minden nyáron úrilag kifürdőzöm magamat: te pedig, kinek szintúgy kellene, otthon maradsz és húzod az igát ... Az nem igazság és nem egyenlőség”²¹⁵ (júl. 27.).

Nagyon várja a híreket hazulról. Számon tartja, mely napon kaphat levelet, s ha egy napot késik, már aggodalom gyötri. Maga a négy-öt hét alatt nyolc-tíz levelet küld

210 [Uo., 243. (2266. sz.)]

211 [Uo., 276. (2329. sz.)]

212 Dr. Molnár Béla: *Arany János Karlsbadban* (forgalomba nem került füzet), 15. l.

213 [AJÖM XIX, 294. (2353. sz.)]

214 [Uo., 276. (2329. sz.)]

215 [Uo., 295. (2356. sz.)]

haza. Külön ír fiának, ki nyári szabadságát rendszeren külföldön utazva tölti.²¹⁶ Minden levelében megemlékezik kis unokájáról. Sokszor küld neki sétáiról egy-egy virágszálát; „Nem valami különös, de ő kért, hogy „nyomtassak” neki valamit”.²¹⁷ (76. júl. 18.) Máskor egy kis kék harangvirágot küld; „születése napján tettem a tárcámba, egy nagy-nagy hegy tetején”.²¹⁸ (76. júl. 27.) Külön is ír Piroskának, már öt éves korában, gondosan pingált betűkkel, külön levélpapíron és külön kis borítékban, megcímezve, lepecsételve, annak módja szerint. Minden évben küld így legalább egy kis külön levelet, születése napja táján. Szeretetében együtt él a kis lány édesanyja emlékével. 71-ben felesége levelében írja: „A jó Isten adjon neki sok-sok örömet, azért az első nagy szomorúságért”.²¹⁹ 72-ben: „Laci bácsit” kérje meg, pecsételje le a kislevelet „az én pecsétnyomómmal, mely az édes anyádé volt”.²²⁰ 76-ban egy szál búzavirágot küld neki; „nem a búza virága, hanem csak olyan virág, mely búza-vetés közt terem. Itt ugyan az nincs, de van rozs ... tegnap ott leltem a mezőn jártomban és leszakítottam neked. Gondolj róla szegény édes anyád kék szemére, mely egykor terád oly szeretőleg nézett”.²²¹ (aug. 1.). Gondolatban követi a kis lány életét, tanulását; mikor Piroska Szalontán apjánál van, figyelmezteti: „Édes apád mondjon neked valamit arról, a mit ő legjobban tud, s a mire téged itthon még senki sem tanított: a keresztény vallásról, az istenről, az első emberekről...”.²²² (74. szept. 11.). Örül, hogyha úszik, „csak vigyázz ,a kis halra’ —”.²²³ Mikor vizsgára készül, biztatja: „Csak bátran, kis leányom, már nagy leány vagy, kilenc esztendő”.²²⁴ (Feleségéhez, 74. júl. 22.)²²⁵

Piroska is ír a nagyapának, előbb csak gyermeki levelet, később a nagymama helyett is. Először idegen kéz, a hivatal irnoka címezi meg a borítékot, de fölbontva: „Mily kedves meglepetés! ,Kedves jó Nagyapa!’ az én kis Piroskám gyöngé kezével írva. — ,Óh, áldott, óh áldott a keze írása’ —”.²²⁶ (75. júl. 9.). Mégis máskor, ha hibát talál a német címzésben, kijavítva visszaküldi, okulásul (76. júl. 22.).²²⁷ Néha sötétebb gond suhan át lelkén. Ez évben azt írja a születésnapra: „Kívánok neki, mint XI. éves leánynak, sok örömet és boldogságot az életben, melyet ő ide s tova nálunk nélkül lesz kénytelen leélni”.²²⁸ (Felesége levelében, 76. júl. 27.)

216 Családja megőrizte leveleit; ezekből valók itt az adatok, idézetek.

217 [AJÖM XIX, 371. (2454. sz.)]

218 [Uo., 372. (2455. sz.)]

219 [Uo., 261. (2300. sz.); az AJÖM a levelet 1871. július 13-ra datálja.]

220 [Uo., 277. (2330. sz.)]

221 [Uo., 373–374. (2458. sz.)]

222 [Uo., 322. (2387. sz.)]

223 [Uo., 337. (2406. sz.)]

224 [Uo., 317. (2378. sz.)]

225 A Piroskához írott leveleket Arany László hozzácsatolta *Piroska és édes anyja emlékéül* c. emlékezéséhez. Ezzel együtt kiadta A. L. munkáinak I. kötetében Gyulai Pál.

226 [AJÖM XIX, 335. (2403. sz.)]

227 [Uo., 336. (2405. sz.); a levél július 23-án íródott.]

228 [Uo., 372. (2455. sz.)]

Idővel egyre jobban fárasztja az úti törődés, rá is ún Karlsbadra. Egy ideig váltig bízik benne s egy újabb orvosi könyvben, mely „erősen állítja, hogy epekő ellen, vagy új kőképzés megakadályozására nincs hatalmasabb szer”²²⁹ (75. júl. 23.). 76-ban azonban azt írja: „... bizony, ha az itteni állapotomat tekintem, én nem tudom, miért járok Karlsbadba”²³⁰ (aug. 1.). Csengerytől hallja, hogy Koritnicára készül. „Másszor én is inkább oda megyek, ha megyek valahova még”. (U. o.) Megúnta évről-évre az „egyhanguságot” melyet sokszor panaszol leveleiben. Rendesen már két hét multán a hazautazás felől gondolkozik. Apró ajándékokat vásárol az ott-honiaknak. „A fejem fő, mit vegyek hazavinni. Ez a fürdői élet legkeservesebb része; ott ügyetlenkedni, nyelves kalmárnék közt; bizony nagy sor”²³¹ (74. aug. 7.). Hazajövet, 69-ben meg akarja nézni Prágát; általában nappal szeret utazni, hogy a vidéket lássa. 73-ban egy napra megáll Bécsben, megnézni a kiállítását. Későbbi években inkább siet „keresztül esni azon a betegségen, melynek ‚utazás’ a neve”;²³² 75-ben futárvonattal jó, mellyel „alvó-salon” is jár, „talán azt is használom, ha rászorulok”²³³ (aug. 5.).

Goethe is járt ide fürdőzni, dicsősége fényében; korosan is ép erőben járta a hegyeket kőfejtő kalapácsával, szívében késői szenvedély lángolt. Most egy megtört, koravén férfi járt itt, zöld felöltőben, magános sétákon, egy-egy szál virágot tépve unokájának, búva az emberek elől, takarékosan élve, szerényen; — az idegenek ügyet sem vetettek rá, honfitársai közül is kevesen értették, hogy ő a magyarok Goethéje.

A fürdő-igazgatóság is csak 73-ban tudta meg, hogy ez az évenként visszatérő vendég több egy csöndes öreg úrnál. Bejelentési lapján üresen hagyták a gyógy- és zenedíj rovatát. „Délután fölmentem a városházához — írja jellemző lelkiösmeretességével, — megkérdezni, hogy talán elhibázták. A pénztárnok mosolyogva mondá, hogy a tanács rendelte így: *frei*. Én megköszöntem, de nem akartam koldús maradni, a szegényalapra adott 2 frtot kipótoltam tízre. Így most is fizettem annyit, mint tavaly.”²³⁴ (Júl. 18.) — Később márványtáblát tettek a ‚Haus Jäger’ kapuja fölé, hol hat éven át lakott.²³⁵ Az *Ecce Homo* kápolna közelében pedig cifra kőpad áll, a bele vésett két verssort Aranyénak mondják.²³⁶

229 [Uo., 318. (2379. sz.)]

230 [Uo., 373. (2457. sz.)]

231 [Uo., 319. (2382. sz.)]

232 [Uo., 338. (2407. sz.)]

233 [Uo.]

234 [Uo., 294. (2354. sz.)]

235 Felirata: „Zur Erinnerung an den ungarischen Dichter Johann Arany. — Arany János ebben a házban lakott 1869., 1870., 1871., 1872., 1873., 1874., 1875., 1876. években.” (Az első két évben nem itt lakott.)

236 Nem vall rá; így van:

E helyt feledve bút, feledve bánatot, pihenj!

S míg egy sóhaj hazádba nem repítség, tovább ne menj!

A költő örökebb emléket emelt a jótevő forrásnak: *Toldi szerelmé*-be beleszötte a bujdosó Toldi kalandjai közé a forrás fölfedezését a Hirschensprung alatt; „Megáldotta vizét nagy jótéteményért, — Ha nem új életért, új életreményért”. (IX. én. 96.) — Karlsbad városa meg is köszönte ezt a mű megjelenésekor.

Azt lehetne várni, hogy e pihenő hónapok csöndes magánya meghozza versíró-kedvét a költőnek. 69-ben kezd is egy meghitt, kedves verset feleségéhez, eljegyzésük harmincadik évfordulójára, de félbemarad. — Hlawacek könyvében olvassa Lobkovitz Bohuslav cseh humanistának latin versét, *In thermas Caroli IV.*, ezt unalomúzésből lefordítja.²³⁷ Négysoros epigrammot ír egy Karlsbadban elhunyt magyar zsidó fiú sírkövére, s tréfás sóhajjal búcsúzik a fürdőtől, — ennyi minden, s ezután egy-két évig sem több.

Pihenő óráiban „lankadt, fáradt”, inkább olvas. Maga után küldeti a *Pesti Napló*-t, Rákosi Jenő figyelemből kedveskedik a *Reform*-mal; ezek szinte kitöltik idejét. A mellett ókori classikusokat olvasgat. Mint Arany László írja, e hallgatag években „visszatért ifjabbkori tanulmánya és csodálata tárgyához, Homérhoz. S aztán végkép meg is maradt a classicai világ irodalma mellett”.²³⁸ Ujra olvasta Virgilt, Ovidiust, Lucanus *Pharsalia*-ját, Caesar és Tacitus műveit, azután a vígjátékírókat, Terentiust és Plautust. („Ez utóbbit hasonlíthatatlanul eredetibb és erősebb geniusnak tartotta” — jegyzi meg Arany László.)²³⁹ „Majd sorba vette a görög historicusokat..., aztán a tragédia írók vándoroltak föl hozzá az Akadémia könyvtárából. Így jutott el Aristophanesig.”²⁴⁰ — Régóta ismeri; *Plutos*-át már 46-ban megküldte neki Szilágyi István (szept. 25.). Most magával viszi munkáit Karlsbadba. „Egy görög vígjátékíró hoztam magammal: azt hittem, kevés lesz olvasmányuk: s két szindarabot még nem bírtam belőle lemorzsolni”²⁴¹ — írja feleségének, 70. aug. 5., pihenője végén. Fordítani is kezdi, pusztán szórakozásul; mégis híre fut; a *Napló* mutatóványt kér. „Mutatóványt abból adni még nem lehet, — üzeni felesége levelében Lászlónak — első durva dolgozat s miután ily lármát csaptak vele, alkalmasint abba is hagyom végkép ... quid tanto proferam digna hiatu?”²⁴² (71. júl. 13.) De nem hagyja abba. 73-ban megvallja, hogy pihenő óráiban „fordítok öt-hat sort a velem hozott Aristophanesből”²⁴³ (júl. 14.), bár Lász-

A tábla feliratát s e verset közli Molnár Béla füzete. Azóta, mint értesít, kiderült, hogy nem Arany írta.

237 Lobkovitz (1462–1510) II. Ulászló és Anna királyné udvarában is élt. Verse márványba vésvé ott van a Mühlbrunn mellett. Dr. Molnár Béla írja említett füzetében, hogy lovag Johann de Carro karlsbadi orvos a versnek több nyelvű fordításait összegyűjtötte s kiadta 1829-ben, köztük két magyar fordítást is, Kazinczyét és Szemere Pálét. — Molnár Béla füzete közli mindkettőt.

238 A *Hátrahagyott versek* bevezetésében. [ARANY János, *Hátrahagyott iratai...*, 1:XVII.]

239 [Uo.]

240 [Uo.]

241 [AJÖM XIX, 243. (2266. sz.)]

242 [Uo., 261. (2300. sz.)]

243 [Uo., 294. (2353. sz.)]

lónak egy pár nap mulva azt írja: „Aristophanes-fordításnak hoztam e papírt, de biz az nem megy, tehát levélnek irkálom fel”²⁴⁴ (júl. 26.). Mégis sorra veszi valamennyi darabját. 74-ben is görög és deák könyveket olvasgat a déli pihenő alatt.

Mint e levelekből látni, 70-ben foghatott hozzá Bothe 1845-i, lipcsei szövegkiadása szerint, segédül Droysen és Donner német fordításait használta. Egy folytában haladt. Ha egyet bevégzett, az új darabot nem is kezdte külön árkuson. Keskeny rétbbe hajtott papíron írt, írónnal, kásaszem nagyságú betűket. Föl-följegyzi a kezdet vagy a végzés napját. A *Felhők* és *Darázsok* mellett nincs évszám. A *lovagok*-ba 72. jan. 20-án fog s márc. 26-án már a *Béké*-vel is készen van. Az *acharnaebeliek* „vége aug. 20-án, 1872”, — ez tehát Karlsbadban készült. A *madarak* elején ott van „szept. 1.” — „vége 72 nov. 19.”. Két és fél hónap alatt készült el vele; négy darabbal megvolt egy esztendő alatt. A *békák* „kezd. 1872 dec. 9. — vége 1873 ápr. 20.”; azt is odajegyzi, hogy „több 9 sorral”. *Lysistrate* hosszasan tartott: „1873 máj. 9. — vége oct. 3.” Már okt. 16-án belefog *A nők ünnepé*-be, végzi „74 jan. 12.” — s jan. 19-én már *A nőuralom* fordítása folyik, márc. 11-ig, — 29-én hozzálát *Plutos*-hoz s jún. 20-án befejezi az egész nagy munkát. Játékos gyorsaság ez.

Mi vonzotta Arany komolyságát a Gráciák e „neveletlen kedvencé”-hez, mint Goethe nevezte? Szász Károly, Dante fordításának nehézségeit fejtegetve, némi panasszal mondja: „ki tehet róla, hogy Arany Aristophaneshez és nem Dantéhoz fordult fordító kedvével!”²⁴⁵ Jánosi Gusztáv is, a buzgó és finom műfordító, kerülgetve megkockáztatta a kérdést Arany előtt, mért pazarolja erejét az elévült Aristophanesre s nem fordul inkább valamelyik modern nagy költőhöz; — Arany mosolyogva felelte: „Mire majd őszbe csavarodik, maga is megtanulja, hogy Aristophanes sem el nem évül, sem el nem avul, míg csak emberek lesznek a világon”.²⁴⁶ Úgy gondolkozott, mint Brunetière, hogy „a hagyomány redői közt örök ifjuság rejlik”. Fordításának legmélyebbre ható elemzője, a ki szinte kötetnyi tanulmányt írt róla, Imre Sándor sem tud kitérni a megjegyzés elől: „Ily sokat s hanyatló egészsége dacára ilyest fordítani: valóban különös tünemény”.²⁴⁷ Voltak komoly tudósok, a kik Aristophanest magasabb rangra akarták emelni azzal, hogy nem mulattató tréfaszerzőnek nézték, hanem komoly erkölcsbíróként láttak benne, mint aki nem maga úz gúnyt istenekből és emberekből, hanem a javítani akaró satira szöges korbácsával vagdossa az istenektől elfordulókat, az igazságot elcsavaró sophistákat, a „ravasz nyelvműveseket”, Kleon-ban a népbolondító demagógot, az apák ellen lázadó fiatal nemzedéket, egy korai „nőemancipatio” torz kísérletét.

Mondták, hogy Sokratesben az elvont gondolkodót állítja pelengérré, az aprólékos, szörszálhasogató „bolhanyom-tudóst”, ki az ifjúságot elvonja a testi

244 [Uo., 294. (2355. sz.)]

245 *A Pokol* fordításának bevezetésében.

246 *Jánosi Gusztáv emlékezete*. — *A Kisfaludy-Társ. Évlapjai*-ban és a *Budapesti Szemlé*-ben, 1913.

247 Imre Sándor: *Arany János és Aristophanese*. — Először a *Budapesti Szemlé*-ben, 1885, négy számon át; újra: Imre S.: *Irodalmi tanulmányok*, I. kötet, 157–350. l.

neveléstől. Segédkönyvei nyomán maga Arany is ilyenformán látja egy félbeahagyott előszóban. Imre Sándor szintén erkölcsi komolyságot érez ki belőle, hogy „méltó gyűlöletből beszél olyakat”, hogy „rutságai nem egyéniek, hanem a görög társadalom szokásaiból folyók”; hogy „némely kor nem bírja el az igazságot a maga unalmas egyszerűségében”, csak kinevettetés foghat rajta. Ha volt ilyen vonás Aristophanesben, ez az, mi elavult, e korvonatkozásokat burkolja homály a mai olvasó elől. Felhozták, hogy azért ostorozza Euripidesben az elpuhult költészetet, mert az ősi erényeket kívánja vissza, hogy conservatív és ellensége a demokratának. Péterfy művészi kézzel tisztította meg Aristophanes szobrát az elméletek mohától; „ez az erkölcsösítése és politikussá tétele csak kisebbitené azt az elementáris aesthetikai erőt, mely benne sziporkázott”. Ezt az erőt találóan jellemzi Péterfy: „Egy eszményi jó élclap képzelme működik Aristophanesben, mely véletlen hasonlatokból, szélesen rajzolt képeket, színes jeleneteket rögtönöz, melyekben a kép s a kép értelme néha csodálatos bukfencek közt csapkod egymásba”.²⁴⁸ A szellemnek és komikumnak ez az áradása az, mi költőt megragadhat, e fiatal kedv, igaztalan túlzásra és gúnyra szer könnyedség, mely örök hullámmásban van, akár csak a színpad mögött a napfényben csillogó tenger. — Mások lélektan úton kerestek nyomokat a fordítótól a költőhöz. Imre Sándor Arany komikai tehetségére, a humorhoz való hajlamára hivatkozott; maga is kedvelte a paródiát; esett célzás politikai nézeteik rokonságára is. Az ily erőszakos hasonlítást Arany tréfás párhuzammal hajtotta nevelés végletig, többek közt, hogy a ki, — mint Petőfi — Shakespeare-ből „épen csak *Coriolanus*-t választja lefordítani, maga is gőgös aristocrata és hazája ellensége. — Ergo: — a ki Aristophanest fordítja: az a democratia eskütt ellensége; sült pecsovics. Q. e. d.” S hozzáteszi: „A bíráló nem hiszi, hogy engem Aristophanes csak *philologic*e érdekelt; *politice* kellett érdekelnie. Hát még egy harmadik nincs: *aesthetic*e?”²⁴⁹ „Az a közvetlenség, mellyel a görög mindennapi élet sürgelmébe pillanthatunk, — mondja a töredék előszó — semmi más munkából meg nem szerezhető. Mintha magunk is ott ülnénk, a szinkör padjain, nem athenaeiek ugyan ..., hanem idegenek, kik nem értünk mindent; de a mennyit megértünk, az is a legnagyobb mértékben képes felköltetni érdeklődésünket ... Tapsolni fogunk a tapsolókkal s lelkesedve kiáltani: igaz! igaz!” — Nagyságát azzal méri, hogy tizenegy darabja maradt ránk, míg vígjátékíró kortársaitól alig néhány sornyi töredék.

Jótékonyan hatott reá ez eleven olvasmány. A görög tragédiák tárgya komor felhőként ülte volna meg amúgy is komoly lelkét; arányos szerkezetük, kimért beszoztásuk szépsége csak egészükben nyilvánul igazán. Aristophanesben, e geniális rögtönzőben, akár olvasni, akár fordítani nyissa fel, mindenütt rögtön talál élcet és

248 [Az idézet Péterfy Jenő *Aristophanes* (1899) című tanulmányából vétetett.]

249 [ARANY JÁNOS, *Hátrahagyott iratai...*, 2:IX.] Kont Ignác ismertetésére vonatkozik, első cikkére. L. alább.

mosolyt. Nem a királyi palota előtt állunk, mint a tragédiákban, borzongva a bent történő rémségek híretől, — Aristophanes a piacra viszen, a köznép nyüzsgése és beszéde közé. Szabadszájúságát menti, hogy darabjait Dionisos ünnepein adták elő, hol a nyers érzékiség nem túrt korlátot. Népe és kora szokimondó volt, nem ismerte beszédében a kipontozást, viselkedésben sem. A rikoltó durvaságokat azonban harsány hahota nyomja el s a jó ízlés sem fordítja el szemét, mert leköti figyelmét a szellem szünetlen csillogása.²⁵⁰

Egy rakoncátlan faun szégyentelen szemérmertlenséggel fújja hétcsovű síp-ját, de olyan szépen, hogy meg kell állni hallgatni. Arany tudta, hogy a faun édes gyermeke az őstermészetnek s a mythologia ragyogó népségéből való. Tisztelte a lángész menlevelét; Kemény Zsigmonddal is vitába szállt, mikor Kemény a fordításban Shakespearet megtisztítva kívánta adni. Versben is tanította: „... az eredetit — A kellem istennői szeretik” (*A lacikonyha*). Lebilincselte a zabolátlan jókedv, mely megáradt folyó módjára sodor magával virágot és iszapot; a tréfák özöne, amint nyilak gyanánt röpködnek, a folytonos élce, a politikai pamflet sarkazmusától a csúrt-csavart szójátékig szökellve s bukdácsolva, egymás sarkát taposva, oly frissen, elevenen, hogy szinte hallani a nézők visszhangzó hahotáját. A feladat nehézsége sarkallta fordításra, mert minden sorban új bökkenővel állt szemben; résen kellett lenni, hogy minden célzást észrevegyen, vissza is adjon, talpon állni egész szokincsenek, kéznél lenni nyelvkészségének, hogy az eredeti szerint hajlítsa, faragja.

Imre Sándor rámutatott, mily nehéz egy művet egészen más műveltségű kor-nak és népnek tolmácsolni. Arany úgy fordít, mint a Shakespeare-fordítóktól kívánta: hogy „az áttétel ne annyira azt az olvasót igyekezzék kielégíteni, ki az eredetivel kezében szót szóval összehasonlít..., mint inkább azt, a ki az eredeti-hez nem férhetvén, szépségeit magyarban kívánja élvezni”.²⁵¹ Éppen ezzel dicséri az Aristophanes-fordítást Ábel Jenő: „Ha nem találkoznánk fordításában nagy ritkán oly szójátékkal, melyet csak a jegyzet és a görög nyelv segítségével értünk meg, bátran azt hihetnők, hogy az ó-görög aristophanesi komoediának eredeti magyar reproductióját (Nachdichtung) olvassuk”.²⁵² Szövege érthető magyarázat nélkül; alig van szüksége jegyzetre s az többnyire tárgyi magyarázat, vagy célzá-sokra figyelmeztet.

A görög szójátékok lehetetlennek látszó lefordítása többnyire pompásan sikerül, mint Lamachos nevének „csalamachos-nyavalamachos” elforgatása, a vértnek, vér-nek, bikavérnek (bornak) egymásba játszátása (*Acharnaebeliek*, 1071–80), Athenae városának *Vakhéne* elcsavarása (*Lovagok*, 1156), a demokratia = democsokratia el-ferdítés (*Békák*, 400); magyarban is farag furcsa szavakat, mint harcona, alólkelő;

250 Így veszi Németh László is, hogy „a költői féktelenség” vonzotta. — *Tanu*, 1932–33. 150. l.

251 *A magyar Shakespeare megindítása*.

252 Az első kötet megjelenésekor, az *Egyetemes Philologiai Közöny* IV. évfolyamában, 444–46. l.

hogy éppen csak említsük a megarai és beotiai ember palóc beszédét, a banka hangfestő szavát s a *Nóuralom*-ban a negyedfélsornyi, 79 szótagból álló végtelen összetett szót, melynek lefordítása Vossnak egy napi munkájába került.

De még ekkora nyelvművésznek is lehetetlenség minden görög szójátékot utánozni. Egyik-másik helynevet megmagyarosítja (Kapjon, Lopád), — ilyenekben Imre Sándor „igen találós”-nak ismeri el, — másokat meghagy; mit csinálhatna Pylos-szal, Acharnaevál? Van ebben valamelyes kétféleség, valami felemás; Riedl ezért nem találja teljesnek az assimilatiót; — csakhogy ezen nem lehet segíteni, legföljebb, ha ott is elhagyná a magyarítást, ahol kapóra jön. Azt Riedl is elismeri, hogy e fordításban Arany „mintha kimerítette volna a magyar nyelvet: minden rétegében, páthoszbán, humorban egyaránt feldulja és mindenkinek való szólást felhajt. A népies kifejezések, tréfás fordulatok sokasága elkábító”. Valóban a nyomában jár Aristophanesnek. Sikamlósságait sem hagyja el, de néha megkerüli. Úgy cselekszik, mint a Shakespeare-fordítóknak ajánlotta: „... hol a darab kára nélkül történhetik, igyekezzenek az ily helyeket szelidebben adni vissza s a botrányt, a mennyire lehetséges, eltávolítani”. „A hol csak *szóban* volt a disztelenség, azon igyekeztem valamely népies euphemismussal ... segíteni, vagy legalább kétértelművé tenni a nagyon is *egyértelmű* kifejezést”, — írja a kiadás előszavában. Átlép egy-egy sárosabb helyen, de úgy, hogy Ábel Jenő megdicséri érte, a mért a „gyakori nudításokat a nép nyelvéből vett euphemistikus kitételekkel adja vissza, minek egyrészt az a haszna van, hogy a görög eredetinek lehető leghívebben megfelel, más részről pedig az, hogy a modern olvasó előtt a kérdéses obscoenitásokat némileg elpalástolja”. Ahol a tréfa nagyon vaskos, nem átaljja jegyzetbe tenni: „Nehéz és nem is szép magyarázni”.

Egyben engedett magának szabadságot: „a lomha jambicus trimetert a modern ötös jambussal” cserélte föl; „kísérlet után” úgy találta, hogy amabban „majdnem lehetetlen magyarul a párbeszédeknek komikai fürgeséget s élénkséget adnom” (u. o.). Tartott tőle, hogy az iskola ezért kárhóztatni fogja, de Ábel Jenő ezt is helyben hagyja, kivált, „mert a kardalokat, melyeket némely újabb kiadó szerföltött rövid sorokra szeret aprózni, az eredeti verslábak megőrzése mellett inkább hosszabb sorokban tartotta meg”.

Jellemző Arany nyelvének tömörségére, hogy e szűkebb köntösben nem ment veszendőbe semmi. Imre Sándor szóról-szóra összevetette az eredetivel s nagy ritkán talált egy-egy kihagyott szót, egy-két helyen félsort; szerinte az egyes darabok rövidebbek sorszámmra Aranynál, mint eredetiben. Mindez kiadásbeli eltérés lehet, mert ő nem az Arany kezében volt Bothe-féle szöveget, hanem Dindorfét nézte. Imre Sándor nemcsak az eredetivel, hanem más fordításokkal is összemérte Aranyét, egy angollal s a Droysenével. Ezek bőkezűn rímelnék, ami idegen a görögtől, újszerű; de „távolabb járnak” az eredetitől; Arany „hívebben adja annak szellemét és nyelvét” s „megérezte a görög komikus ... illanóbb hangzatbeli sajátosságait is”.

Elégé ismerte a görög életet, hogy mintegy újra élje e tréfákat s a régi színházi tömeg kacagásához hozzátoldja a maga csöndes mosolyát. Az irodalom és az élet nyelvének e szabad keveréke versenyre hívta nyelvművészetét. A görög szöveg egészen fölolvadt benne, oly közvetlenül, oly természetes költőiséggel folyt, hogy néhol szinte a népdal édes melegsége csap meg, mint a *Nőuralom*-ban az ifjú esengése a leány ablakánál. „Nyisd ki rózsám ezt a záros ajtót! — Arany virágom! szívem drága gondja.” Valóban, a fordítóra is ráillik, amit Péterfy a *Madarak*-ból a költőre idézett:

Óh, Zeus király, hogy' zeng ez a madár,
Behinti mézzel az egész pagonyt!

Az egésznek könnyű folyásán, játékoságán a nem köteles munka szabad lélekzete érzik. Maga mondja: „... e fordítással egyelőre semmi irodalmi célom nem volt, csupán beteges állapotomban szórakozást s mintegy szellemi gimnasztikát kerestem benne. Így is azonban, híre menvén foglalkozásomnak, nem megvetendő ajánlatot vettem egy kiadó részéről”. Elhárította, mert hevertetni kívánta s később átsimítani; a bevezetéseket, jegyzeteket is maga szándékozott megírni; azt sem akarta, hogy „üzleti zajjal” a nagy közönség kezébe jusson.²⁵³ A kézirat fiókjában pihent.

A Karácsonyi-jutalmat azonban 1871 óta két ízben is hiába tűzte ki az Akadémia, 77-ben sem lehetett kiadni. Így a négyszáz aranyat utólagos jutalmazására szánták valamely műfordításnak, vagy dramaturgiai műnek; a bizottság Arany Jánost ajánlotta, bizatnék meg a teljes Aristophanes lefordításával. Arany letisztázta és beadta fordításait, bár „szemeinek megromlása miatt” a nyomdaívek átnevezésére sem vállalkozhatott, sem a bevezetések, jegyzetek megírására. Szabályszerű bírálatot kért, a philologus mellé aethetikust is, bár inkább hajlandó volt „az egész *dilettans* munkát kéziratban hagyni, mint ‚becses anyagot’ valamely szerencsésebb és *bátrabb* fordító használatára”.

Nem úgy a bírálók, Szász Károly és Ponori Thewrewk Emil; ők munka helyett élvezetről számoltak be és irodalmi kincsről; Thewrewk a bevezetések és jegyzetek megírására is ajánlkozott; a jegyzetokről utóbb letett, elégnék találta Arany szűkszavú magyarázatait, melyeket fordítás közben odavetett s nyomtatás előtt megpótolta. Több helyt segít az olvasónak, mint segédkönyvei, kevesebb szóval és világosabban. Nem rántja ki a hangulatból lexiconba való kis értekezésekkel, csak a szöveg értelmét világítja meg.

A fordítás 1880-ban jelent meg, három kötetben; nem egyszerre, de egy év alatt. A kritika mély meghajlással fogadta. Oly illetékes bíráló, mint Ábel Jenő, elismerte a fordítás belső hűségét, a mű szellemének visszaadását. „A hűségnek

²⁵³ A kiadás előszavában.

ezen magasb nemét csak valódi költő képes elérni.” Hegedüs István, a philologus, szintén a fordítás hűségét dicséri, hogy „e fordíthatatlanságig nehéz darabokat csak úgy pihenőfélben ily remekül ülteté át”; egyes szójátékok „mintaszerűen sikerültek”, egyik-másik „jobb az eredetnél”; „a bámulat és elragadtatás érzésével teszi le a könyvet”.²⁵⁴ Harmincöt év múlva is, többször belemerülve e fordításba, vallja, hogy a legnagyobb görög nyelvművész e fordítása a magyar nyelv gazdagságának diadala; s megkockáztatja azt az állítást, hogy az Arany-szótárhoz e fordítás adna legdúsabb anyagot.²⁵⁵ Névy László is abban látja a fordítás érdemét, hogy „a nyelvkincs gazdagságában, a humor és elmésség nyelvalkotó munkásságában is felemelkedik az eredetihez, s ez a képesség tette egyrészt lehetővé, hogy a legnehezebb drámai stílus, tudniillik a komikus dráma stílusa, oly könnyed, játsszi, természetes, a magyar fordításban is, hogy az olvasó szinte eredetinek gondolja.”²⁵⁶ A glossarium, melyet P. Thewrewk Emil állított össze a szokatlanabb szavak és szólásmódok magyarázatául, az ő becslése szerint négyezer címszóból áll. Kont Ignác, aki éppen ekkortájt egy kis kötetet írt Aristophanesről, egyenként elemzi a darabokat, céloz arra, hogy a torzképek ráillenek a mi napjaink embereire is.²⁵⁷

Mindent egybefogva, Imre Sándor azzal végzi alapos vizsgálódását, hogy „nehezebb valami ez, mint amit valaha magyar nyelvre fordítottak, s hogy ő jelesebbül dolgozott, mint bárki az eddigi fordítók közt”.

A fordítás nyereség volt irodalmunkra; Aristophanes minden művelt nyelvre le volt már fordítva; nálunk mindössze Veres Ignác tett némi kísérletet egy iskolai értesítőben. Hasznára vált a fordítónak is: visszatérítette az irodalmi munkához; a siker felköltötte alkotó kedvét és önbizalmát. Újból az irodalomhoz közelíti fiának irodalmi munkálkodása is, aki szellemes rajzokat közöl külföldi útjairól a *Budapesti Közlöny*-ben, magvas értekezéseket a *Szemlé*-ben. Titokban egy költői beszélyt is írt, a *Déliabók hősé*-t, mely 73-ban elnyerte a Kisfaludy-Társaság jutalmát. A bírálók elismerték a lélekrajz biztonságát, a mély reflexiókat, a szerző komikai és szatirikus erét, virtuositását a rímelésben.²⁵⁸ A jelíges levélből azonban nem tűnt elő név, csak az a kívánság, hogy az esetleg elnyert jutalmat az írói segélyegyletnek fizetnék ki. Névtelenül is jelent meg. Ez még fokozta az érdeklődést, melyet a mű magáért is megérdemelt. Egy új egyéniség szólalt meg, kibén a nemzeti érzés új eszméjével s világlátottsággal párosult. A mesében álneven Görgeyt is szerepelteti, bátran beleszólva a körülte zajló vitába. Thallóczy szerint, ki maga is akkor volt fiatal, legjobb korrajza a hatvanas éveknek, az elnyomatás alatt nőtt ifjúságnak, mint Gyulai *Romhányi*-ja a szabadságharc leveretését követő korszaknak; e két mű így szinte kiegészíti egymást; máig legkitűnőbb költői

254 *Magyar Polgár*, 1880. 102. sz.

255 Elnöki megnyitó a Philologiai Társaságban. *EPHk*, 1917. 73. l.

256 *Ellenőr*, 1880. 545., 553. sz. — 1881. 149. sz.

257 *PN*, 1880. 94., 263–65., 1881. 25., 26. sz. — E célzásra tette Arany a főntebb idézett megjegyzést.

258 *KisfTÉ ÚjF*, VIII. 21. l.

beszélyeink.²⁵⁹ A jeles fiatal költőt az Akadémia is megválasztotta. Atyja írja meg neki (Angliába) a hírt, nem titkolva, hogy „egy pár lap, a selejteséből” tett némi célzást pártfogásra, de a nagy többség — 26 szó 3 ellen — ezeket is elnémította. Ez is újra közelebb vitte Aranyt az irodalmi élethez. Kedvet kap a munkához: elől kezdi, befejezi *Kóbor Tamás* fordítását s kiadja a *Budapesti Szemlé*-ben. Majdnem tíz éve nem jelent meg tőle új mű nyomtatásban.

Maga is látja, hogy ereje nem gyöngült.

Töredékei szinte vonják. *Csaba* és *Toldi* nagy feladat. „Oly messze a cél, oly magas a pálma!” (*Bolond Istók*, II. 17.) Látása elfátyolosodott. Ercsey mondja, hogy a karlsbadi években állandóan érezte szemei gyöngülését.²⁶⁰ Nem csoda az ő hivatalai s állandó író és olvasó munkássága mellett. A nagy tervek helyett *Bolond Istók*-ot veszi hát elő, ez némileg rokon Aristophanes és *Kóbor Tamás* hangulatával; szereti ezt a szeszélyes művét, mellyel eljátszogat képzelete, s melybe most átolvadnak saját fiatalokora emlékei. Háromszor is belefogott a második énekbe; 56-ban a később papírra tett terv III. (vagy IV.) éneke felé indul;²⁶¹ 63-ban is a cigányokkal készül folytatni a mesét, innen a kitérés *A nagyidai cigányok*-ra. A hatvanas évek végén megint kézbe vette: húsz év multával, „egy-kettő hián” (18. vszak); — Aranytól biztos adat az ilyen. Hanem most megelőzi a mesét, Istók diák-életére tér, a korábbi eseményeket a III. és IV. énekre hagyva. 46 strófaig halad. Ezt a töredéket folytatja 73-ban. Lyrail szálakkal köti az I. énekhez, úgy hogy e másodiknak két bevezetése van: a hozzátartozó és a *Nagyidaiak*-va való vonatkozás. A kollégiumi élet rajzában erőt vesznek rajta emlékei. Hajlott korban megszépülnek a távol ifjúság küzdelmei, ha még oly nehezek voltak is. Neki küzdelmes ifjúsága volt, mégis szeretettel néz vissza rá a hatvanas évek végén, azt sóhajtva:

Óh, mint szeretném újra élni
Az ifjúság arany korát,
Még egyszer újra átremélni
Hosszú reményeim sorát.
(*Ősz felé.* — Töredék.)

259 Az 1920-as évekből a *Köd* tartozik e sorba, Bárd Miklóstól.

260 193. l.

261 L. ez életrajz II. kötetének 49. lapját. [A hivatkozott rész jelen kiadás 182–183. oldalán található.] Az 56-i dolgozatban a félbemaradt 3. strófa így van:

Nem messze onnan, hol Istók barátunk
Az élet útját oly kalandosan
Megkezdte, nagy kastélyt borongni látunk,
Sötétlő hársak közt, magánosan.

Eleinte tartózkodóan, inkább csak Istók lelki rajzába adja kölcsön a magáét: iránytalan, mohó tudásszomját, a nyelv-tanulást, a tanácstalan küszködést, a természet csodálatát, panaszát a rövidlátásra, mi éppen a hetvenes években kezd terhessé válni s melyet pontosan megfigyel magán, meg is magyaráz a tudomány akkori állása szerint.²⁶² Ez elnagyolt vonásokat is elhárítja magától egy kitörölt sorban: „Nem rólam a szó”. Folytatás közben erőt vesznek rajta emlékei, jobban elmerül bennök, közvetlenebbé válik. Oly messze van már mindentől, nem csak időben, hanem még sokkal inkább fejlődésben. Megenyhül multja és önmaga iránt; egyre több közösséget vállal szegény fiú küszködésével, reá ruházza önnön természetét, átadja neki emlékeit. Bevallja a kollégiumi élet csínyjeit; elmondja színészkedését, mit nyílt önéletrajzában rövid szavakkal kívánt eltakarni, beszámol irodalmi kísérleteiről.²⁶³ Bele melegszik; mint Istókról írja:

Sajátjából — mint pók a maga-szótte
Fonált — ereszti, a mit tolla bír.

Lelke megnyílik, újra éli fiatal éveit ez álruhában, a költőnek azzal a rejtelmes adományával, mely a legbensőbb, legtitkosabb érzéseket is el tudja szakítani személyétől, ha művészi alakba önti s műalkotásnak nézi. Minden megkicsinyülve, de az emlék zománcával jelenik meg előtte, mintha hosszú idő multán ismerős városba lépünk. Valóságos önéletrajz ez, de a régi szenvedéseket és csalódásokat parányiknak mutatja az életbölcse; a hajdani könny a mosoly fényében csillan meg; e fájó s mégis jóleső mosoly nem a győzelem önérzetéből fakad, hanem elérzékenyülésből és lemondásból. Meleg könny fakad tőle az olvasó szemében is. Igazi korkép, egy már letűnt világ, a régi diák-élet és vándor-színészkedés kora, művészi képben fölidézve. S mindenütt az érzés és ötlet csilláma, s az a finom önirónia, mely melegebben az *Őszikék*-ben szólal meg újra.

Ez az ének is byronias, még inkább, mint az első. A keverék nyelv, e fittyet hányás a formának, amint komázik hőisével s az olvasóval, e látszólagos szeszélyesség, mindennek semmibe vevése, írók kritizálása (117–119.): mind byroni;²⁶⁴ el is mondhatni róla, amit Goethe mondott Byronról: az egész műben nincs egy gombostűhegyi hely, ahol szellem, ötlet ne volna. Mégis egészen más kedély nyilvánul itt: megértőbb, csöndesebb, nem lázongó, csak könnyes szemmel elmosolyodó; a világ lenézése helyén öngúny van; kalandok helyén küszködés; a környezet, az élet, melyet rajzol,

262 Grósz Emil: *Arany János szembaja*. — BpSz, 1900, 102. köt. 436–442. l.

263 Ez életrajzi vonásokat I. I. köt. 1. fejezet és II. köt. 29. l. [Az utóbb hivatkozott rész jelen kiadás 171–172. oldalán található, ám ott nincsenek önéletrajzi utalások.]

264 Párhuzamba állítható szembeötölő helyek: Ar. 2., 122. — B. III. 1., VIII. 126., XV. 27. (Gróf); Ar. 18. — B. II. 81. (Gróf), Ar. 21. — B. I. 93. (Hantz); Ar. 23–26. 47. — B. I. 92–95.; Ar. 47–48. — B. I. 91–92. (Hantz); *Childe Harold*, IV. (Riedl); Ar. 107. — B. IX. 75.

szomorú; sötétebbek a színek, mélyebb a lélektan, az érzés. Sok a klasszikus irodalmi célzás, még több a bibliai.²⁶⁵

Az utolsó versszak mellett egy gondolat van följegyezve, prózában. Istók tervbevett önéletrajzára mondja: „Hiába, nemcsak a költőben, mindenkiben megvan a vágy: emléket hagyni magáról. — Azonban ki már a hír szárnyán van, sokszor szeretné az emléket kitörölni, — elhullani, mint a falevél, zajtalan”. A versben ez nincs meg; e mélabús érzés nem a fiatal Istóké, hanem a költőé, aki elbúcsúzik fiatalokora emlékeitől, megválnak tőlük.

A kézirat végén ez a dátum van: „1873. jún. 23.” Ki is adta, még azon évben, a *Budapesti Szemlé*-ben. Mintha önmagát akarná ezzel sarkallni, hogy folytassa. Csakhogy diákkori emlékei elfogytak; Istók további sorsa más úton jár, csak egy-egy vonás emlékeztet a költő életére: szerelem, házasság; ezeket áttalja világ elébe tárni. Talán a forma is nehéz s a szövevényes compositió; e szeszélyes csapongás hangulata is fogytán lehet egyelőre.

De ott van legrégebb pihenő munkája, melynek terve kijegecülve él benne, s melynek dicsősége egész pályáját besugározza: *Toldi*. 74-ben Karlsbadból hazatérve,²⁶⁶ pihenten előveszi; a VI. ének 52. versszaka mellé odaírta: „1874. aug. 23.”, az ének végére pedig: „1874. szept. 18.” — A VII. ének a régebbi dolgozat III. éneke; a VIII. előtt megint ki van írva a hozzákezdés napja: „1874. szept. 30.”; a 68. szakig megy; azontúl írónnal, alkalmasint később, a Margit-szigeten. Napjai, úgy látszik, megint a hivatali munkába fúltak. Egyre jobban vágyik a nyugalmas életre, hogy „gépi munka és sokoldalú felelősség nélkül is leélhetném azt a — tegyük: pár évet, a mi e roncsolt életből számomra talán még hátra van”²⁶⁷ — írja sógorának (75. márc. 26.). „Ez volt vágyam ne továbbja, — Kötelesség vampyr vádja — Ne háljon mindig velem” — mondja verse, melynek *Hoc erat in votis* címet ad.

E sóvargás teljesülése elé azonban valósággal tornyosulnak az akadályok. Világéletében gondos és takarékos volt, de gondoskodása csupán családjá szerény megélhetésének biztosításáig terjedt. Önérzete nem egy kínálkozó előnytől viszsztatartotta. 1870-ben Henszlmann indítványt tett az országgyűlésen, egy érdeemes írónak évdíjjal való jutalmazására. Arany rögtön levelet írt Csengerynek, hogy a terv fogalmazása sérti az irodalom méltóságát; hozzátette, hogy ő más for-

265 Aranynak talán egyetlen tárgyi tévedése, hogy Garcillasót színésznek veszi. Spanyol lyrikus volt (1503–1536); Byron Don Juan-jának kedves költője. (I. 95.) Erdélyi is említi, Vörösmartyról írva, *Pályák és pálmák*, 250. l.

A 118. vszak „Priáp-verse” magyarázatra szorul. Priapus buja természet-daemon, Ázsiából került, a trágár kicsapongás pártfogója; meztelen szobra vörösre van mázolja. — Ribbeck: *A római költészet története*, II. 433. l.

A 7. vszakban a szállószagzda példáját Salamon Ferenc kitalátnak mondja. *Irod. tanulmányok*, II. 226.; Arany mint adomát említi Petőfinek, 1847. szept. 7. [*AJÖM* XV, 141. (97. sz.)]

266 Ez évben leveleinek dátuma szerint júl. 17.—aug. 7-ig időzött Karlsbadban.

267 [*AJÖM* XIX, 333. (2399. sz.)]

mában sem fogadná el (Karlsbadból, 1870. aug. 2.).²⁶⁸ Esztendő multán fölveszik a költségvetésbe; mindenki ő rá gondol; ő egyenest Pauler Tivadar miniszterhez fordul, hogy „az egész dolgot, a mennyiben t. i. rám vonatkoznék, — méltóztassék teljesen mellőzni”.²⁶⁹ „Keserű kenyér az, a mit a nemzet kegyelemből ad” — mondotta.²⁷⁰ Az évdíjat így Toldy Ferencnek ajánlották fel. Arany azt sem fogadta el, hogy prózai dolgozatainak kiadását az Akadémia a rendesnél magasabb tiszteletdíjjal tüntesse ki.²⁷¹

Pedig nehezen félretett kevés tőkéje megcsorbult. Mióta Szalonta nem vonzza többé, kis földjét eladta; ami pénz az ebből kézhez vett, értékpapírba fektette; jött a pénzválság, a bécsi ‚Krach’, a részvények értéke leszállott.²⁷² A vételár más részét kölcsön vette egy tehetős szalontai gazda, kezesség mellett; a fordulat ezt is megviselte; sógora, mint ügyvéd, figyelmeztette a költőt, hogy a kölcsönt tanácsos volna a kezes vagyonára is rátábláztatni; Arany átallotta a jóhiszemű kezeset zaklatni. „Nem venném lelkemre, ... később vagyok a tőkét, vagy egy részét veszélyeztetni” — írja.²⁷³

Így nehéz függetlenségre gondolni. De költői vágya nem hagyja nyugodni. Már 67-ben azt írta Tompának, hogy ha a hivatal miatt költői művein dolgozni nem tudna, „megrisquirizom a lemondást. Nem első lépés életemben, hogy egészen új életmódnak rugtatok neki”²⁷⁴ (ápr. 22., kiadatlan részlet). Sokára ugyan, de megéri elszánása. 76-ban kínálkozik is az új életmód. 75 végén meghalt Toldy Ferenc (dec. 10.). Trefort Ágost közoktatásügyi miniszter mindjárt Aranyra gondolt utódjául. Január 21-én magánlevélben kérdést tesz nála.²⁷⁵ Arany azonban meglévő hivatalától is szabadulni kíván, a tanszék pedig egészen új munkát jelentene, „... oly férfiú nyomdokiba lépni, ... töredékes és nem elég rendszeres ismereteimmel még akkor is csak nehezen éreznék bátorságot, ha különben teljes egészségnek és élet- s munkakedvnek birtokában reményem lehetne, hogy megfeszített szorgalom által a hiányzókat kiegészíthetem, a hézagokat betölthetem s folytonos önképzés által magamat e diszes állás színvonalára felküzdhetem”.²⁷⁶ Arany elhatározása rögtön készen van, 76. jan. 24-én megírja válaszat.²⁷⁷ Nem halogatja tovább, a főtítkárságról is leköszön. „Az én lemondó levelem kész: holnap be is

268 [Uo., 241–242. (2265. sz.)]

269 [Uo., 258. (2295. sz.)]

270 Szily Kálmán: *Arany János mint főtítkárr. AkÉrt*, 1893. jún. 335. l.

271 Ercsey, 195. l.

272 Ercsey, 185. l.

273 Ercsey, 187. l. [AJÖM XIX, 327–328. (2394. sz.)]

274 [Uo., 90. (2105. sz.)]

275 [Uo., 350–351. (2426. sz.)]

276 [Uo., 351–352. (2427. sz.)]

277 A levelet gróf Batthyány Ferencné Trefort Edith a Nemzeti Múzeum levéltárának ajándékozta. Kiadta Halász Gábor, *Napk*, 1928. 659. l.

adom a nagygyűlésen”²⁷⁸ — írja fiának, külföldre, 76. jún. 6. Később is: „Te ismered állapotomat, és tudod azt is, hogy évről-évre súlyosabban nyom e gondolat, és hogy már physice nem birom, nem vagyok képes betölteni kötelességimet”²⁷⁹ (jún. 21., kiadatlan). Csak azon aggódik, hol találnak lakást, és minőt. Piroska sorsán is gondolkodik. Most tizenegy éves; eddig a jeles tanárnő, Karacs Teréz tanította; 76 tavaszán, előregedve, felhagy a tanítással. E miatt aggódik a nagyapa Karlsbadban is. „Szegény gyerek, az ő sorsa is összefügg a mi változásunkkal, még azt sem határozhatjuk meg, melyik intézetbe vigyük, hogy mégis közelebb essék hozzánk, és ha lehet, csak a háztól járassuk be. Nem szeretném, hogy bennlakás által elszokják tőlünk.”²⁸⁰ (76. aug. 1.)

Mégis beadja lemondását. „Erőm hanyatlása mind inkább s napról-napra meggyőz arról, hogy a Tekintetes Akadémia iránt csak az által teljesíthetem már legjobban kötelességemet, ha a főtitkári hivatalról ... valahára lemondok.”²⁸¹ Azt kérte, hogy szünet után, az ülések megnyitásával, helyét már utódja töltsse be. Az elnök is, az Akadémia is megkérték, „hogy hivatalában továbbra megmaradjon”, s munkáján segéderővel kívántak könnyíteni.

77-ben megismételte lemondását. „Azon egészségi okokhoz, melyek miatt a mult évi nagygyűlésen lemondásomat benyújtottam, szemeim oly mértékű megromlása járult, hogy már félév óta hivatalom napi teendőit is csak szemeimnek (orvosi tilalom ellenére) folytonos megerőltetésével s mégis tökéletlenül végezhetem.”²⁸² Lemondását most sem fogadják el, hanem egy évre fölmentik s helyettesről gondoskodnak. Ezt 78-ban további egy esztendőre meghosszabítják. 79-ben végre engednek hajthatatlan kívánságának, azzal, hogy az alapszabályok szerint holtig megtartsa fizetését.²⁸³ Arany a mellékszobában várakozott, míg a nagygyűlés az ő ügyét tárgyalta. Egy kijövőtől meghallván a határozatot, bement a terembe s felszólalt, hogy ez a rendelkezés ő reá nem volt értve, s ő a fizetést, mint szabadságolása alatt föl nem vette, ezentúl sem veheti föl. Csengery, Lónyay hiába vitatkoztak vele; másnap az igazgató-tanács küldöttsége kereste föl, b. Vay Miklós koronaőr vezetésével, hogy meglágyítsák, de ő hajthatatlan maradt. „Nem tehetem, nem engedi lelkiismeretem.” Majláth György országbíró megilletődve mondotta: „Életemben nem láttam ilyen embert!” Lónyay elnök azután az elegyes ülésen azt ajánlotta, hogy miután Arany „kinyilatkozta, hogy fizetését a lefolyt két év alatt sem vette igénybe és ismételten kijelenté, hogy azt végleges visszalé-

278 [AJÖM XIX, 368. (2449. sz.)]

279 [A levél és az abból kiemelt idézet az AJÖM-ben nem található.]

280 [AJÖM XIX, 373. (2458. sz.)]

281 A lemondólevél kézírata az Akadémia levéltárában. [AJÖM XIV, 553. (674. sz.)]

282 *AkÉrt*, 1877. 116. l. [Uo., 576. (707. sz.)]

283 A régi alapszabályok 58. §-a mondta ki, hogy „azon tisztviselők, kik az alapszabályok 1870-ben történt megváltoztatásakor fizetésben állottak, fizetésüket holtig megtartják”. — L. e részre nézve Szily Kálmán idézett emlékezését.

pése után sem fogja elfogadni, az Akadémia őt az Akadémia palotájában általa elfoglalt lakásnak további megtartására s egyuttal a tiszteletbeli főtitkár címének elfogadására kérje fel”. Az ülés ehhez hozzájárult, s egyben kimondta, — bár eleve fogamat nélkül — hogy az alapszabályok értelmében „főtitkári fizetésének élet-hossziglani élvezetében meghagyatik”.²⁸⁴ Másnap pedig igazgató-taggá választották. Helyét Fraknói Vilmos foglalta el.

Elérte tehát régi vágyát, a „független nyugalmat”, habár betegen, megtörtén. Lelke mégis fölüdült és kibontotta szárnyát. Mert nem a tétlen pihenés csábította; fáradtan is folyvást él és küzd benne az alkotás vágya. Számadási kis könyvének címlapjára „mintegy jeligéül” oda teszi Horatiusnak Apollóhoz írt ódájából a kérelmet: hogy ép erőben, ép lélekkel hadd élhessen fáradsága gyümölcseivel: „Frui paratis et valido mihi — Latoë, dones, et precor, integra — Cum mente nec turpem senectam Degere, nec cithara carentem.” „Táplálta lelkét a jobb jövő reményével, — mondja Arany László — mikor majd kedve szerint ... igazán magának fog dolgozhatni; mondhatni, az tartotta őt fönn. Egész lénye e munka vágyban pontosult össze; talán nem is volt már abban írói ambitio, csak az az önkénytelen vágy,

mely csilingel az égi madárban,
 Hogy lerombolt fészket rakja késő nyárban;
 Mely a pók fonalát százszor megfonatja,
 Noha füstbe százszor menjen áldozatja;
 S mely, hatalmasb szóval, a költőben riad:
 Ha későn, ha csonkán, ha senkinek: irjad!”²⁸⁵

²⁸⁴ *AkÉrt*, 1879. 118., 119. l. máj. 22. és 23-i ülés jegyzőkönyve.

²⁸⁵ [ARANY János, *Hátrahagyott iratai...*, 1:XIX.; Arany *Előhang* (1855) című versének utolsó két sorát Voinovich toldotta az Arany László-idézethez.]

XII.

Az „áldott év”, 1877 nyara a Margitszigeten. — Az „Őszikék”, az újabb balladák. — Befejezi Toldi szerelmé-t. — A személyek; a két főalak; az előadás. — Az utolsó évek, nyelvészeti apróságok. — A hún eposz két éneke, 1881. — A halál közelsége; töredékek. — Az utolsó napok. — Összefoglalás.

Csodálatra méltó, mint csüggött Arany évek során át, lelki-testi szenvedések között s folytonos fárasztó elfoglaltság közben, költői tervein, s mennyire bízott, kényszerű elnémulása alatt, testi ereje fogytával is, régi költői erejében. 1876-ban azt írta Jókainak: „... ha némi függetlenségre tehetnék szert, azzal kecsegtetem magamat, hogy ... magányos mélézásim közt tán meglátogatna még olykor a Múza”.¹ (Márc. 29.) Sisyphusi kín ez: költői nagy alkotásra érezni ihletet s folyvást visszazuhanni a hétköznapok közé, magán hordani a gondok, bajok nyűgét. Nem ok nélkül tört ki belőle a panasz egy töredék versében: „Prométheusz nem vagyok, de kínját érzem”.

S mint a bűvő-patak, mely egy időre eltűnt a sziklák alatt, egyszerre napvilágra buggyan költészete, a mint 77-ben a hivatal mindennapi terhétől szabadul. Apai fájdalma, több mint egy évtized multán, kezd emlékké hegedni, leánya mintegy visszater a serdülő unokában; László megházasodik, Szalay László öccsének, Istvánnak Gisela leányát veszi feleségül;² megint népes, vidám család veszi körül. Szalay István fiatalon József nádor és Széchenyi titkára volt; nagy műveltségű, szellemes ember; benne jó barátot nyer, a ki csaknem mindennap meglátogatja.³ Fia, menyé naponként töltenek nála egy-két órát, Gyulai is sokszor; híreket, életet visznek a csendes házba. A költő régi vágya a „munkás, vidám öregségről” betelő-félben.

Karlsbadba nem készül többé; visszariasztja az út fáradalma. A palota-beli rideg lakásból nyaranta a Margitszigetre költözik feleségével és Piroskával. A Felső-szigeten, a nagy szálloda második emeletén bérelnek két szobát, a Dunára néző

1 [AJÖM XIX, 361. (2438. sz.)]

2 Szalay László így íratta, Gisela-nak, első királynénk után.

3 Ercsey, 197. l.

csendesebb oldalon; a folyosó felől előszoba fogja fel a lármát. Ablakai alatt ősfák lengetik koronájukat, a lombok közt átcsillan a Duna tükre. Ide járnak ezentúl évről-évre. Itt maradnak sokszor késő őszig. A Sziget akkor csöndesebb volt, csak hajó vitt oda, kocsis nem zörgött, kevés ember járta, kevesebb vendéglő zsvajva hangzott. Itt látta a költőt Riedl Frigyes, merengve „támlás kerti padon, a Dunának naptól fénylő tükre közelében, ingó lombok árnyékában”. Szemének jót tett fű-fa zöldje, lelkének a magány.

Piroska és a ‚nagy mama‘ a nagy szálloda előtt tanyáznak, a padokon, hol vidám társaság élete zajlik. Többször van körükben Prielle Kornélia, a Nemzeti Színház művésznője, régi ismerősük, ki 1847-ben fölkereste Szalontát, hogy a költőt lássa; mikor betoppant, Petőfi menyasszonyának nézték. Most betegen, toló-kocsiban gyógyult a Szigeten.

A költő nagyokat sétál. Ősz fején széles karimájú puha kalap, kezében könnyű, kis bot, hóna alatt egy-egy könyv; a sétálók ha fölismerik, tisztelettel kitérnek előle, nem zavarják köszönésükkel. Bejárja a sziget minden zegét-zugát; emlékezetét próbára téve, tenyérnyi papírra pontosan lerajzolja a kanyargó utakat; kedves padja mellé, honnan tág kilátás nyílik, odaírja: Dichterbank. Szívesen üldögél a tölgyek alatt, szállásához közel, mégis félre a járt utaktól.⁴

Nagy terveinek áhított folytatására gondolni sem lehet; fáradt szeme nem aravaló, hogy töredékeit újra meg újra olvassa, tanulmányokat tegyen, könyvekbe merüljön.

Egyik sétáján, mindjárt nyár elején, szemébe ötlük egy pillangó, a mint az út fölött libeg. Elméláz e benyomáson, a lepke rövid életén, melynek egy lépte véget vetne; szerencse, hogy földre szegzi fénykerülő beteg szemét, szinte sírját keresve. (*A lepke.*) Kész vers-tárgy ez; a közeli padon megszületik a költemény, hosszú idő óta az első. Lévy Burns legszebb versei, *A százszorszép* és a *Kiszántott egér* mellé állítja; a költő itt szintoly parányi élményből tér önmagára s gondolata szintoly messzire száll; a magyar vers még mélyebb, tömörebb.

Így jár-kél a Sziget néptelen útjain, mélázva, „kezében irón és papír s olykor, egy-két sornak papírra tétele, a mint a gondolat a formába ömlik”.⁵

Séta közben szóba ered a kertésszel (*Semmi természet!*), mosolyogva hallgatja a kiabáló újság-árust (*Hirlap-áruló*). Mindez verssé lesz, eleven rajzzá. A nagy vendéglő tornácán, szélmentes sarokban van rendes asztala. Egy kopott öreg pincért szólít magához, mintha éppen az illenék ő hozzá; megfigyeli, lefesti egy genre-képben, melynek abban van humora, hatása — mint Péterfy érezte —, hogy „*Toldi* énekese lantjára veszi az öreg pincért”, „mintha az ő Bencéje volna”.⁶

4 E fák alatt állított szobrot a költőnek az ifjabb József főherceg kegyelete.

5 Gyulainak, 1877. okt. 22. [AJÖM XIX, 389. (2480. sz.)]

6 *Arany János Őszikéi. — Péterfy Jenő összegyűjtött munkái*, I.

Hívös, esős időben szobájában marad, gitárjával űzi unalmát. Magát festi le a *Tamburás öreg ur*-ban, akárcsak valamely megfigyelt és látott idegen személyt. Így nyitott rá egyszer Ercsey Sándor s a költő „szelid keserűséggel” ismételte neki a vers mélabús tréfáját: „Látod, öcsém, így mulatja magát az öreg vak koldus”.⁷

Napjainak minden mozzanata, minden kis benyomás verssé kerekedik; pihent tehetsége mohón kap minden ihletésen, hangulata önkényt ömlik formába.

E kései verseket *Őszikék*-nek nevezi s begyűjti a „kapcsos könyvbe”, egy kulccsal zárható, barna bőrkötésű könyvbe, melyet Gyulai Páltól kapott ajándékba.⁸

Kedvét leli e játékban.⁹ Meglát egy alföldi szekeret az utcán, képzelete tüstént szárnyra kap, kiszáll a mezőre, előtte a boglyák, aratók serege, egész eleven táj; fölélednek gyermekkori emlékei, visszasaigó vágya (*Vásárban*), mely állandóan ott van leveleiben; a horatiusi verssorhoz, hogy „csak a városi boldog” — mostanában írja hozzá „... De én nem mondom ezt”.¹⁰

Így fakadnak versei lépten-nyomon eleven benyomásból; „alkalmiak költői értelemben”, — mondja Péterfy. Látni, mint lepi meg a költőt egy benyomás, mint rajzanak fel a gondolatok, mint tapadnak egymáshoz, míg az egész vers kigömbölyödik, mint patak sodrában a kavics. Hamar közbevegyülnek emlékei, mint öreg embereknél szokásos. Rég hallgató érzések, töprengések folynak össze a friss benyomással. A tölgyberekben, e hazai lombok alatt, alföldi emlékei lepik meg. (*A tölgyek alatt*.) A *vándor cipő* a *Bolond Istók*-beli önéletrajz folytatása, a fiatalkori nagy vándorlás epizódja. Az *Epilógus* zenei futam módjára érint számos élet- s önjellemrajzi vonást, felújuló érzései magukkal hozzák a kifejező régi képeket: az útszéli kis virágét, szerény örömei képét, a Petőfinek írt válaszversből, a családi fészekét az *Itthon*-ból; kertészkedő kedve a *Vágy*-ra mutat vissza, a késő teljesülés képe *A rab gólyá*-ra.

Babits úgy nézi, hogy e vers csak pár sornyi ötletnek indult, de „nem végződ- vén elég kemény élre, tovább fűződött és társult hozzá az utolsó évek egész egyberagadt eszmetömbje”; a mint verssé nő, három részre tagozódik: az önjellemzés jelen elégületlenségbe foly át, majd vágyai tűnnek fel, — egész életének képe.¹¹

7 Ercsey, 205. 1.

8 Gyulai Nadasdy Tamástól, tanítványától kapta, s mindjárt Aranynak adta. Bele is írta: „Arany Jánosnak, Aug. 20. 1856.” „Legyen a tied, János; neked szebb írásod van, szebb költeményeket is írsz nálam” — mondotta, s szavai felujultak emlékezetében, midőn e könyvet Arany László özvegyének ajándékából a Kisfaludy-Társaság ereklyéi közé helyezte. Arany még azon évben beleírta néhány versét; 77-ben újra elővette s benne írta össze újabb költeményeit, előbb *Uj folyam* cím alatt, ami mellé később írónnal írta oda: *Őszikék*.

9 Kedves életképet rajzol erről Szinnyei Ferenc: *Az öreg Arany. Napk*, 1933. XIX. köt. 697–702.

10 *Horatiusból* c. két sornyi töredék.

11 Babits Mihály: *Arany életéből*. Apró részlet egy biográfiai kísérletből. *Nyug*, 1917. I. 432–437. Babits úgy veszi, hogy az első szak közvetlen benyomásból fakad; pedig a Sziget akkor még sziget volt, nem járta kocsi. Fínoman jegyzi meg, hogy a „kis virág” a Petőfi válaszversében friss kép volt, a szalontai országúté, ahol „holmi tüske” közt nyílt, most csupán idea. A

Szinte összefoglaló benső önéletrajz. A költő maga búcsúversének nézi; azt írja róla: „Rövid vénasszony nyaramra már rá is tettem a punctumot az *Epilogus* c. poemával.”¹² A váratlan másodvirágzás azonban tovább tart.

Ez „áldott év” nyarán — így nevezi Lévay — csaknem minden napot egy-egy új költemény jegyez. Eleinte tréfás maga-kicsinyléssel csak unaloműzőnek, „szellemi commotiónak” nézi,¹³ s ha egypár nap vers nélkül telik el, már csúfolja magát, hogy, mint a cigány, csak lovát biztatja, a Pegazust. (*Végpont.*) „Akkor nyáron — írja Arany László — a Margitszigeten két hó alatt több költeménye készült el, mint — az 1861–63. éveket kivéve — huszonöt év óta összesen. Kedvvel, kitartással, mondhatni ,egy lélekzet alatt’ megírt egy egész sorozat lyrai verset, balladát, genret.” „Mintha valamely titkos sugallat ösztönözte volna gyors munkára, — mondja Lévay — valamely előérzet, mely fülébe súgta, hogy most még nappal legyen, de közelget az éjszaka, melyen senki sem munkálkodhatik.”¹⁴ Versei olyan könnyen, önkénytelenül áradnak, mintha egy *numen* súgna fülébe. Érzik rajtuk a hivatás kielégülése, a meglepetés öröme, hogy elnémulásának átka megtörött. Csak magának ír, négy-szem-közt van a Múzsával, beszélgetésüket a ,kapcsos könyv’ zára őrzi. Múzsája, mint a mesebeli tündér, leskelődő szemtől nem tartva, leejti leplét, kedvtelve játszik a berek tisztásain, önnön mozdulataiban gyönyörködve, vagy mélázva néz a titkos árnyba, a futó habokat hallgatva.

Élete minden korszakában jótékony nemtőjének nézte a költészetet; fiatalon álmokat esengett tőle (*Télben*), az ötvenes években *Vigasztaló*-nak nevezte; most öregem is az élet megszeptőjének tartja:

A lantot, a lantot
Szorítsd kebeledhez
Ha jó a halál;
Ujjod valamíg azt
Pengetheti: vígaszt
Bús elme talál.
(*Mindvégig*)

„Tárgy künn, s temagadban — És érzelem, az van” — biztatja magát; a lantnak „csak hangköre más”. Lyrája egészen átmelegül. Régebben félrehúzódtott verseiből, önálló életet adott nekik, — most nem rejtőzik, könnyen nyílik meg, tartózkodás nélkül ír magáról, oda rajzolja magát genre-képeibe. „Mintha a beszédesebb

formareminiscentia hozza vissza a régi képet a rab gólyáról. Az első sor háromszori ismétlése tagolja három szakra az egészet. Hasonlóan tagolja a költeményt Szeremley Barna: *A. J. jelleme, Epilogus-a, tükrében. Ur*, 1904.

12 Concha Károlynak, 1879. aug. 3. *MoNv*, 1882. 44. sz. [*AJÖM* XIX, 444. (2547. sz.)]

13 *Az elkésett* c. vers és Gyulainak, 77. okt. 22. [*Uo.*, 389. (2480. sz.)]

14 *Arany lyrája. AkÉrt*, 1893. június.

agg váratlanul újra látogató Múzsája iránt bizalmasabb lenne, mint a tartózkodó férfi volt; érzékenységét nem röstelli, szívtitkait nem takargatja, bevall neki mindent, mit előbb rejtegetett, s egy öreg szív költészetének oly megható világát nyitja meg, mely a maga nemében páratlan” — mondja Beöthy Zsolt.¹⁵ Azelőtt jobbára nagy, általános érzéseknek adott hangot, most közvetlen benyomások ihletik, mintha — öreg emberek módjára — csak azt látná, csak az érdekelné, a mi körülvannak.

A közélet eseményei, hangulata ritkán érintik. A nemzet megnyugodott a kiegyezésben, a költészetnek nem kell ujját folyvást a hazafias húron tartani. Nestor bölcseségével feddi a *Régi panasz*-ban s egy-egy epigrammal a belső torzsalkodást, túlzást, szájhósködést; egy-egy írói tanács is röppen a papírra. A világ háborgását távolról, általános emberi szempontból nézi. A német-francia háború, az orosz-török mérkőzés, Boszniának ebből következő megszállása — sok magyar véráldozattal — irtózáttal tölti el. Az erkölcsöt és a civilizációt féltette minden háborútól, mint *Gondolatok a békecongressus felől* című költeményében. 1871-ben főtítkári jelentésében iszonyodva nézett a német-francia háború borzalmaira, melyekben „a népvándorlás iszonyait” látta ismétlődni. Most egy csodálatos kép tűnik képzelete elé: a háború elvesztette hangját, az öldöklés néma látvány: a szenvedély rivalgása nélkül a gyilkolás még szörnyűbb, még érthetlenebb. (*Néma háború.*)

Mégis megünnepli a törökök plevnai győzelmét az orosz által felbujtott dél-szláv vasallusaikon, mert ez nemzetünket érinti. (*Plevna*, 77. szept. 21.) A közhangulat nálunk a török mellett volt. A jeles szerb költő, Zmaj-Jovanovics János, *Toldi* és *Toldi estéje* fordítója, *Murány ostroma* kész fordításának kiadására kérve a költő engedelmet, jó magyarsággal írt levelében szóvá is teszi ezt, mire Arany megmagyarázza, hogy nemzetünk a keleti népek szabadságharcát is rokonszenvvel kísérné, „ha orosz terjeszkedést nem látna benne, mely első sorban hazánkat fenyegetné végromlással”.¹⁶ 1877. november 21-én írta a levelet, — 29-én elesett Plevna, az oroszok segélyére siető oláhok rohama alatt. Ez vonta maga után Bosznia megszállását, azután a berlini congressust, melyen a hatalmak helybenhagyták, hogy — mint Shylock a font hust — Bulgáriát, Montenegrót, Boszniát kitépjkék Törökország testéből. Az ily értekezleteket gúnyolja a *Civilisatio* c. vers.

Szeme jobbára környezetére fordul.

Családi körébe új alak lép: a kis unoka, új érzés: a nagyapáé. Piroska már tizenkét éves; egy meghitt vers szól hozzá, nem a Victor Hugo-féle „nagyapaság művészete” (l'art d'être grand-père) módján, hanem természetes, féltő gyöngédség-

¹⁵ A *Képes Irodalomtörténet* tanulmányában.

¹⁶ [Jovan Jovanović Zmaj levelét november 12-én írta; *AJÖM* XIX, 392–394. (2482. sz.)] 1877. nov. 21. [Uo., 394–395. (2483. sz.)] Mindkét levél kiadatlan. A költemény is csak a *Hátrahagyott Verseket* közt látott napvilágot.

gel, amint az ember egy virághoz hajlik. Hangot ad annak a sajátos érzésnek, a mint távolodást érez kettejük közt az által, ha a gyermek fiatal lánnyá serdül. „Ő kisasszony lett előttem, — Én meg neki óriása.” (*Növünk együtt.*) Félőn figyelni növekedését, szeretné az élettől megóvni. (*Csalfa sugár.*)¹⁷

A külső világ is megváltozott körülmények között hosszú hallgatása alatt. Új benyomások tolnak elébe. Alföldi tájak helyett a föllendülő főváros képei: az épülő Sugár-út romjai s új palotái, a Duna-part, a Margitsziget, az új híd. Új alakok is: a fiatalok közt támolygó öreg pincér, a szabad természet rakoncátlanságára bosszankodó műkertész, a kiabáló újságárus, a rangos kéregető nemzetközi alakja¹⁸ — megannyi tanulmányfej, jellemvázlat a nagy város életéből. Egy almanach lapozása közben évszakonként kipécézi a lábrakapott nagyozolást, nyegle úrhatnáságot.

Ő fordul nálunk először a nagyváros élete, alakjai rajzához. A hallgatag évek hosszú megszokása fölfedte fonákságaikat, fölébök kerül, a józan magyar értelem nevető szemével tekinti. Az érzelmes gúny a mosoly szivárványát ragyogtatja e léha és fonák világ fölött; többre becsüli a régi, egyszerűbb és komolyabb időket; egy kissé laudator temporis acti. Úgy tekint e hangos, tolakodó seregbe, mint felnőtt a játékban hevülő gyermekre. Mosollyal bírál, de fájdalmas, hogy minden mosolyog. Egy aggastyán nézi így a világot, melytől könnyű neki a megváltás; már szinte kívül áll e lihegő életen. E mélabús szemlélődés, szánó megbocsátás, ez életközöny: folytonos búcsú az élettől. Érzéseiben, hangján állandóan őszi mélabú rezeg. Az öreg-kornak nem volt eddig költészete nálunk, ő szól először ezen a hangon, a mint költői őszintesége az új környezethez, új tárgyakhoz, új érzésekhez simult.

Lyrája mindig kivált az egy-érzésű lyra hangköréből, nála mindig több húr rezdült egyszerre, Négyesy már ötvenes évekbeli lyráján is megérezte, hogy „a tépelődő lelkiállapot, a bonyolult hangulat sok tekintetben közelebb állt a modern lyrához.” Császár Elemér kifejtette, hogy „vagy egy félszázaddal megelőzte korát”, „egész lelki valója a jelenhez csatolja, a mi enervált, ideges korunkhoz”, benne „a ma bonyolult lelki világú embere önmagára ismer.”¹⁹ Most még több hangulati kísérelője van egy-egy benyomásnak, még több mellézköngéje a hangnak; állandón

17 Arra int levélben egy másik fiatal lányt is, akit még Kőrösről ismert: „A búbanat eljő idejére, ha időelőtti ábrándjainkkal föl nem idézzük is. A bimbó ... ne akarjon hullatag szírom lenni: eljő a kor, hogy visszaahajtsa bimbó létét.” Wohl Janka: *Gyermekéveimből.* — PN, 1882. október 29. [A Wohl Jankának írt levél az AJÖM szerint 1858–1860 között keletkezhetett. Uo., 505. (6. sz.)]

18 E típusról Arany *Koszorú*-ja is írt (1863. II. félév, 4. sz., 88. l.) Victor Hugo életrajzát ismertette (V. H. raconté par un témoin de sa vie); itt van említve az úri kéregetők hada; egy ilyen hölgynek Victor Hugo ezt a választ adta: Voici vos vingt francs, comtesse, — Qui qu'on puisse — en vérité Manquer à la charité — Qui manque à la politesse. — Arany első kéziratán élesebb vonások is voltak, pl. egy áthúzott versszakban: „... s hogy beszél! (Pepi báró, Aladár gróf — Tőle jöttem) — mint a szél.”

19 Négyesy László *Arany* c. füzetében; Császár Elemér: *Arany és az utókor.* BpSz, 1932. 225. köt. 330–364. t. és *Arany János emlékkönyv*, I. köt.

egybejárás lemondás és mosoly, szenvedés és megnyugvás, a jelen és az emlékek, a pillanat benyomása s a messzenéző tekintet, mindent megértő ellágyulás harmóniájába olvadva.

Mindenütt az öreg-kor szemlélődése, hangulata, csak művészetén nem érzik a hanyatló kor lankadtsága. Költői ereje még fejlődik, az új versek hangulata mélyebb, gondolat- és kép-kapcsolásuk gazdagabb, szerkezetök biztos, mégis szabadabb, könnyebb. Egyik első verse, a *Télben*, külső képekkel járja körül az élet komorságát; a mi igazi magva, a költészet sóvárgása, az csak egy halk sóhajban lebben el; most ugyanez az érzés lyrai hőforrásként csordul ki lelkéből a *Mindvégig* versben; a tücsök énekével egyetlen sorban illusztrálja dala önkénytelenségét s elhangzása resignációját. Ha kép lebeg előtte, most nem szélesedik el, hamar társul az eszmével, mint *A lepke* rajzában; minden vonás a gondolatot árnyalja. A *Gondolatok a békecongressus felől* hatalmas eszme-sora helyében most egyetlen szemléletes képpel kelt megdöbbenést *A néma háború*. Mennyit nem foglal magában az *Ének a pesti ligetről!* Ott az épülő Sugár-út felemás képe, az elhanyagolt liget, a mulató nép, vizsgálódás a szigetre, aztán Szalonta emléke és ott leánya sírja, itt a Toldy Ferencé, s a névtelen sírkő; minden a közeledő halálra fordítja gondolatát, mi ez időtáiban szinte rögeszméje. Ily dúsak újabb versei tartalomban, ilyen hajlékony szerkezetök.

Joggal mondhatta Lévay, hogy e későn és bőven sarjadt versek „nemcsak az elsietésnek, vagy a költői erő hanyatlásának jeleit nem mutatják, hanem egyben-másban ... emelkedésről tanúskodnak”. Lyrája most a leglyraibb, genreképei a legszínesebbek, egészen legközvetlenebb, mintha e gondtalan nyár napjától fölengedne a hallgatás jege, fölolvadna lelkében a sok elfojtott érzés, gondolat.

Az őszi nap leáldozása ez, mely utolsó melegét ontja végsugaraiban, mézet csöppent az érett gyümölcsbe, bíbor és arany meleg színeivel önti el a ritkuló lombokat, de fénye szomorkás édességgel hat a szívekbe, míg az alkony lehelletétől sóhajtván hullanak a levelek.

A lyrától tovább megy a tárgyias költészetre, balladákra. Tartalom és szövevényes forma dolgában még tovább fejleszti művészetét, magát a műfajt is. Mintha a parlag évek minden elfojtott ereje egyszerre lobbanna föl benne, mintha a látása körére boruló köd egész figyelmét befelé fordítaná, képzeletének világába.

Eleinte három régi töredékét egészíti ki. Ez mutatja tartós lankadtságát, hogy ily rövidebb művet is félbehagyott; mutatja azt is, hogy terveit mégis folyvást éltek benne, megszólalásra várva. Van eset erre másnál is: Goethe fiatal kora óta érlelte magában *A korinthusi ara* tárgyát, éveken át az *Isten és a bajadér*-ét, meg a *Páriá*-t (1783–97; 1816–23). Aranyánál az *Éjféli párbaj* első sorai egy 57-ből való, kézzel írt nagykorösi színlap hátára vannak odavetve; a *Tengeri-hántás* első megkezdett kézírata szintén az ötvenes évekre vall, akkor *A tengeri fosztók* volt a címe.²⁰ Riedlnek kedvenc ötlete, hogy ez már akkor is régi tárgy volt, a fiatalkori

20 Ezt a kéziratot Arany László id. Szinnyei Józsefnek ajándékozta.

Egyszerű beszélyké-ből alakult át. Valóban rokon a kettőben az elhagyott árva lány szégyene, halála; a csábító önvádja, megőrülése, holdkórsága. — Régebbi kézírás az *Ünneprontók* első három szaka szintén; a *Zabolátlan táncolók*-ról szóló verses ponyva-históriát még Szilágyi István mutatta Aranynak.²¹

Ballada-tárgyak is seregestől rajzanak körülte. Többnyire átfut rajtuk valami lyrai, subiectiv szál, jó részt emlékeiből fölmerülő népies tárgyak. *Vörös Rébék* jegyzete az első közlés alján *helyi* népmonda foszlányára hivatkozik.²² A *képmutogató* sátrában, panorámájában Tolnai Vilmos nem ok nélkül keres fiatalkori élményt a debreceni vásárról.²³ A *Tengeri-hántás* falusi kép és falusi történet.

Merít eleven benyomásból, mint a valódi népballadák szerzői. Ilyen volt régebben A *honvéd özvegye*, *Ágnes asszony*. A benyomás egész üdesége érzik a „Duna vizén lefelé úsz a ladik” kezdetű, népdalba ömlő balladai történeten; szinte látni a part fái közt a figyelő költőt, a mint a lármas csónak után néz s gyors képek villannak fel előtte, egymásba folyva: a csónak előbb a lakodalmas népet viszi, azután az asszony jár rajta piacra, végül a gyilkos szökik benne. A képzelet sebes játéka tartja egységben a változó képeket, külsőleg pedig a csónak képe. Ép így, szemléletből nőtt ki a *Híd-avatás*. 76-ban (ápr. 30.) nyitották meg a Margit-hidat; a költő elnézegette a szigetről kőpilléreit, vas-íveit, alattok a széles Dunát. Képzeletében a megnyitás ünnepélyével ellentétben a híd éjszakája elevenül meg dantei visióban; mintha az elkárhozók csoportját látnánk Michel Angelo *Utolsó ítélet*-én.

Hat reá irodalmi forrás is. A *Tetemre hívás* szokásával az ötvenes években foglalkoztak többen, köztük a költő tanártársa, Szilágyi Sándor.²⁴ Az igazságszolgáltatás e rejtelmes módja már akkor megragadhatta a költő képzeletét.

Történeti tárgyú nincs ez új balladák között: gyöngye szemével nem buvárkodik a krónikákban. Mindent képzeletéből sző; a régiektől elütő tárgyakat keres, különösebbeket, mélyebbeket, új meg új bonyolult formáit a feldolgozásnak, változatoságot. Az *Éjféli párbaj*-t „kisértetes históriá”-nak mondja a kézirat, *Vörös Rébék* „babona”, A *képmutogató* „énekes história” a dunai ladik története valóságos népdal, a *Hídavatás* „városi ballada”.

Régebbi balladáihoz csak a rég megkezdett *Éjféli párbaj* hasonlatos. A szenvedély-szülte bűn sokszor megigézte a romantikusokat, ballada-tárgynak is. Vörösmartynál Az *özvegy* megölte férjét vágytársával, ezt is meg akarja mérgezni, de

21 Szilágyi maga mondotta Majláthnak. L. Zlinszky Aladár: *Arany balladaforrásai. ItK*, 1900. 383–85. l.

22 A *Vasárnapi Ujság*-ban, 1878. 25. sz., jún. 23.

23 Tolnai: *It*, 1916. 167–179. l.

24 Zlinszky Balásfy Ferenc értekezését jelöli meg a ballada forrásául: *Székelv tanulmányok. ÚjMMúz*, 1858, a III. cikk: *Tetemrehívás vagy halálujtás*. U. ott: Révész Imre: *Az ordáliák*, 425–57. l. Szilágyi ugyanott, már előbb írt az *istenítéletekről*, 1855-ben, *Adatok a tűzpróba történetéhez Magyarhonban*; ez polémiát is keltett; erről Arany írt is Tompának, 1856. márc. 20. [AJÖM XVI, 682. (787. sz.)]

ez hóhér-kézre adja. Az ismételt bűn a balladát a rém-romantika lejtőjére taszítja, a büntetés költőietlen. Madách *Wampir*-jában a férj haddal támad felesége szereplőjére, elesik, de az új nász után visszajár, s a nő elhervad ölelésétől. Arany párviadalt vívat, egyik fél orvul dönti el, bűnhődését önvád okozza, látomás gyötri; a nő ártatlan áldozat. — Ez még elbeszélő ballada, több jeleneten át foly; újabban többnyire inkább egy pontba gyűjti az eseményeket, vagy elmondatva a jelenbe vonja s kerettel foglalja szoros egységbe. Ezzel mintegy a maga lábára állítja az eseményt s a mesélő és hallgatósága világához szabja.

Ilyen élő a keret *A képmutogató*-ban: a vásári panoráma kikiáltója egy történetet mond el versekben, s hozzá pálcájával a sátor falára akasztott festett képeket mutogatja, a történetet mindjárt árulja is ponyvafüzetben; ennek hangja felé hajlik, művészien, a költemény előadása. Ez által két képsor, két mozgalom foly össze: a sokadalom képe meg az elmondott történet, melyet a hallgatóság hiedelmével fedez a költő. Hasonló a *Tengeri-hántás* szintén; tanyai jelenet; nemcsak a mesélőt látni, hanem hallgatóit is, sőt a mese hatását rajtok. Az első szak tájképe: az éj homálya, a lobogó tűz s az elnyújtó árnyak mindjárt fogékonnyá tesznek a rejtelmes hangulatra. Egy-egy figyelmeztető félreszó mintegy belevonja a mesébe a pusztai éjszaka képeit, hangjait, — ezek rajzolják ki a tájat, mint az *Erl-Königben* az apa szavai; egyúttal fokozzák a hatást a hallgatókra, s az olvasóra is. Mikor a lányt a csábító kerülgeti, — a róka neszét veszik észre, a lefutó csillag a lány elbukását jelképezi, könnyét a harmat, a kuvik a halálmadár, a gulya kolompja temetési harang helyett kondul, a mese végén éjfél üt a toronyóra. A természet e belejátszásával a mindennapi tárgy rendkívülivé és rejtélyessé válik. A mese megszállja mintegy az egész tájat, meg a hallgatóságot is; a mesélő kétszer is rájuk szól, előbb, hogy kezük ne álljon meg a nagy figyelésben, később az álom ereszkedését látni: „Ne aludj, hé! vele álmodsz!” A mese s a sok rejtelmes vonás csakugyan behálózta őket, arról álmodnak, a mivel elaludtak: legények-leányok a Tuba Ferkó furulyája szavát hallják. A történetnek ez az elringása, a hallgatók lelkébe átvitt befejezés illik a babonás tárgyhoz s a mese hatását mutatja.

Van, hogy egész ballada egyetlen kép, egyetlen jelenet. Ilyen az *Ünnepron-tók*: az Isten házával szemben tivornyázók halálra táncolják magukat s pokolra sülyednek. Veleje szerint legenda ez, Arany annak is mondja a kéziratban. A mese családfáját vallásos intelmekben, példázatokban Katona Lajos a XIII. század elejéig tudta felvezetni, Binder Jenő száz évvel még feljebb; megvan Taxonyi magyar jezsuitánál is.²⁵ Prédikációkból búcsújárók hordták el a nép közé. Egyik változatban a misét megzavarók egy álló esztendeig tartó táncra vannak kárhóztatva, másokban bokáig kopik a lábuk. A példázatokban olykor az ördög a felbujtó, hol muzsikus, hol táncos. A mindenkit megtáncoltató varázshegedű is otthonos nép-

25 *EPhK*, 1899. és XXIV. kötet. U. o. Binder Jenő, 1900. évf. Továbbá: Binder, *Ethn*, I., 343. l. — Katona, u. o. 1900. és 1901. évf.

meséinkben, Gaálnál (*Jóért jó*, III. köt. 137. l.); a halálra táncoltatás — mellőzött szerelmes boszújából — balladatárgy Csomor Danyi esetében, Erdélyinél (III. 153. l.), Sallai Katáról Pap Gyulánál,²⁶ Arany László és Gyulai gyűjteményében is (I. köt. 53. és 54. sz.), s Kálmány Lajos *Vadvirágai* közt.²⁷ A tárgyat *Haláltánc* címen Szász Károly is feldolgozta balladában, s ezt Arany megbírálta. Tompának is van regéje az *Ünneprontók*-ról, csakhogy azok az Úr napját munkával szegik meg; így az ellentét nem éles. Ily mondákban sokszor kővéválás a büntetés. Arany sokat tartott a megrázó következetességre, hogy a bűn önnön büntetésévé válik; Tompa kötetében *A légkő* regéje végén, hol az anyjokhoz hálátlan lányok a tengerbe vesznek, megjegyezte: „A bűnből nem következik épen ez a büntetés.” Ő „psychikai, logikai és etikai kapcsolatot teremt bűn, bűntudat és büntetés közt”, — ez teszi őt „a lelkiismeret költőjévé” — írja Kapi Béla.²⁸ Kiérezte e tárgyból a legendát; nála az ördög a csábító, a mi forrásában, a ponyvahistóriában nincs meg; a büntetésben is ő fokozza a szakadatlan táncot halállossá, míg a föld megnyílik alattuk s elnyeli őket. Ez a legenda szellemében van; így mondja a *Scala coeli* példája, melyet Arany nem ösmert, de költői érzéke megpótolja a tárgyat mindazzal, amit a nép vallásos képzelme ráruházott, önerejéből visszaállítja az eredeti alakot.

E balladának egész tömeg a hőse, melyet a közös szenvedély, közös bűn szinte egy személyé forraszt; „a csoportos örütség egy faját állítja elénk, — mondja Riedl — minők a középkorban járványosan pusztítottak”;²⁹ máshol hozzát teszi, hogy ilyen tömeges örütségre Shakespeare-nél nincsen példa.³⁰ E tömegballadának sincsen párja, csak magánál Aranyánál, a *Híd-avatás*. Roppant látomás ez: egy fiatal ember, mindenét elkártyázva, a hídra támolyog, éjfélkor; tébolyuló szeme előtt öngyilkosok serege rajzik a hídon, kísértet-rajt vet föl a hullám: meg-elevenül a nagyváros bűne és nyomora, az öngyilkosok statisztikája, egy óriási haláltáncban, minőket középkori festők képzeltek el.

Egyetlen jelenetbe tömörül a *Tetemre hívás* is: a halott dalia sebe megindul, rávall szeretőjére, kinek könnyelmű tréfája okozta halálát. A mese csíráját Riedl itt is a költő fiatalkori beszélyére, *Herminá*-ra vezetné vissza, hol a lány színlelt kacérsága kergeti halálba kedvesét. A mese szinte mellékes e jelenetben, a tragikai igazságszolgáltatás minden; Riedl mondja is, hogy „mintegy tűhegyre állítva találjuk a tragikai vétséget”; Beöthy például állítja e balladát arra nézve, hogy „a tragikai egyén akarata csak megindítja s nem vezeti végig a dolgok folyását”.³¹ A végzet fonja itt a sorsokat: természetfölötti módon vádol, a büntetést kivessi az emberi kézből, maga sujt le.

26 *Palóc népköltemények*, 10–15. l.

27 *Vadvirágok*, II. 64. l. — *Szeged népe*, II. köt. I. sz.

28 *Az etikai elem Arany Jánosnál*. — *BpSz*, 1933. 230. kötet.

29 *Arany János*, 3. kiad., 162. l.

30 *Shakespeare és a magyar irodalom*. *Magyar Könyvtár*, 40. old.

31 Beöthy Zsolt: *A tragikum*, 422–24. l.

Ez újabb balladák tömöttek személlyel, eseménnyel; zordonak és megrázók; a szerelem- és hősiségnek balsorsukban is fölemelő képei helyett alapjuk komor erkölcsi tévedés. Erősebben indítják meg az olvasó képzelmet, jobban felrázák érzésvilágát, mint a régebbiek. A büntetés pallosa élesebb. Régebben a költő nem került az eseményekből szövődő epikaibb tragikumot sem, mely váratlanul jó, mint a természet vihara, s épen következtelenségében fenyegető és megrázó. Nem tragikai-e *Zách Klára*, vagy *Bor vitéz* arájának sorsa?³² Nagyobb részt azonban a jellemekbe rejtette a bűn csíráját, a bűnbe a bűnhődést, Shakespeare-i módon. Az újabb balladákban nem annyira a személyekre vetődik rembrandti fény, ezek szinte kevésbé egyénin jelennek meg, — inkább a vétségre, s ez többnyire általánosabb erkölcsi tévedés. Valóságos sorstragédiák; egy szó, egy tett egész lavinát indít meg, mely mindent elsodor és elzúz. A végzet uralkodik bennök, természetfölötti rejtelmes világrend, a néphit, a babona.

A babonának nagy a költői értéke: a népi mythológiának ma is élő maradványa ez, mely egyaránt nyilatkozik lelkiekben és élettelen tárgyak útján; feltár és büntet rejtett bűnöket; benne természetfölötti erő beavatkozását, magasabb hatalom kezét érezni, a mi megdöbrent, megfélemlít. Ez tetszett Goethének *Az elűzött gróf* balladájában, hogy van benne „etwas Mysterioses”, nem a tárgyban, hanem az előadásban.³³ Aranynek egy balladája mutat hasonlóságot Goethe bölcselmi magvú balladáival: az ünneprontók a *Wandernde Glocke* tárgyával, s az ördögudás a *Zauberlehrling*-gel. Arany azonban nem képzeletéből merítette a „mysteriosus” elemet, hanem a néphitből.

A babona hatalmát a székely népballadákban látta; megrázhatta Kőmíves Kelemenné sorsa, *Kádár Katá*-nál a színét változtató, jelt adó keszkenő, a tőből felszóló hang,³⁴ a szeretők halóporából kinőtt páros virág. A rejtett gyilkosságot mondában, regében fölfedi valami jel: Csabor úr vérét nem lehet lemosni a templom faláról,³⁵ szent Gellért vére nem tűnik el a szikláról;³⁶ az ártatlanul kivégzett Bánffy Dénes vére felbuzog a földből.³⁷ Rendre tűnnek föl Aranynál a nép babonái: a *Tengeri-hántás*-ban Tuba Ferkó holdkórsága egy magasabb kéz büntetése, a levegőből hallatszó zene szalontai néphit,³⁸ ott van már *Az elveszett*

32 U. a., 19—20. l.

33 E balladájához írt magyarázatában. Aranyban régebben is keltettek gondolatokat Goethe balladái: *Szondi két apródja*-ban a jelen olvad át a múltba, mint *Az elűzött gróf története*-ben a múlt torkollik a jelenbe; mint itt a végsor, úgy illeszkedik az eseményekhez *Ágnes asszony* refrainje; *Bor vitéz*-ben a mágikus világítás, a képzelődés káprázatai az *Erlkönig* vonásaival rokonok; Aranynál több a mese, a lelki élet árnyalása, fokozódása, drámaibb az előadás, hézagossabb és tömörebb, s főként kevésbé elvont.

34 Az előbbi az *Ezeregy-éj* meséiben is megvan, a kútból felhangzó szó egy scot balladában.

35 Erdélyinél, I. 471. l.

36 Szt. Gellért élete, 20. l. és a Budai Krónika.

37 Csereiné, 85. l.

38 Szendrey Zsigmond, *It*, 1915. évf. 150. l.

alkotmány-ban (az V. ének elején). Az *Ünneprontók* merőben néphagyomány: a halálra-táncolás, az ördög, a gyehehába sülyedés. A tetemre-hívás a középkor babonája, hogy a meggyilkolt vére megindul a gyilkos közeledtére. Ezt Temesvári Pelbárt (Quadrag. II. 44.) és Laskai Osvát is prédikálta.³⁹ E titokzatos tanúbizonyság megragadta a költőket. Shakespeare *III. Richárd*-jában Gloster közeledtére „holt Henrik sebei — Megnyitva sebzett szájok, újra vérzenek” (I. felvonás, 2. szín). A *Nibelung-énekekben* így tudódik ki Szigfrid gyilkosa: Hagen jöttére a halott sebe vérzésnek indul (XVII. kaland). Aranyt megragadta e költői mozzanat; a hún-trilogia első terv-vázlatában már élt vele: „Midón Krimhild Etelét siratni lejött volt, sebei vértettek”. Ez a hit hazánkban is élt, Kállay Ferenc említi,⁴⁰ Jókai magyar történetében szintén.⁴¹ Ipolyiból veszi a költő a pap szerepét, a pristaldust (481–82. l.). A balladáinak tulajdonképpen ez a tárgya: a sors beavatkozása, büntetése. A *képmutogató*-ban az asztaltánc a műveltek babonája (Table moving), mely az ötvenes években divatozott nálunk; a *Szépirodalmi Lapok* „asztal járványról” beszéltek. Arany gyermekei is úzték,⁴² a költő sokszor nézte;⁴³ magyarázó kis cikket is írt a szemek hatásáról.⁴⁴ Barátai közül Egressy Gábor volt nagy mester a szellem-idézésben.⁴⁵ A külső alak: a vásári kikiáltó előadása, s a beszótt rejtelmes elem ad színt az egyszerű mesének, mely voltaképpen *A vár és kunyhó* romantikus történetének korszerű realiztikus megfordítása.

Legkülönösebb *Vörös Rébék* balladája; itt szinte tetten érni, mint olvad össze a valósággal a rejtelmes; a babona úgyszólván szemünk előtt születik meg. Egy népi töredék annyit mond: „Vörös Rébék által ment a — Keskeny pallón s elrepült”; ebből a magból kél ki a költemény. A banya az életben is rontó, „malefica”; boszorkánysággal szerez férjhez egy lányt, azután rosszra csábítja; a dühre gerjedt férj egy varjúra lő s a banya esik le: itt van csomóra kötve a két szál, itt lendül át a valóság a babona-hitbe. Az események tovább megint maguk lábán járnak: a gyilkos elbujdosik, útjába vetődik feleségének csábítója; megöli, törvényfa várja: mindez valószerű, természetes, — de a varjú folyvást kíséri, üldözi, zaklatja, boszszúja hajszolja mintegy az akasztófára; végzete, mint a darvak Ibykusnak. Boszorkányok elváltozása mindennapi a mesében;⁴⁶ a varjú halált jelentő gyászmadár;

39 L. Katona Lajos értekezését, *Ethn*, 1900. 277–79. l.

40 *A pogány magyarok vallása*. A Kisfaludy-Társaság által ötven arannyal jutalmazott pályamunka. Pest, 1861.

41 Jókai: *A magyar nemzet története*, 1851. V. ö.: *A varchoniták*-ban a Zomotort.

42 Tompának, 53. ápr. 27. [*AJÖM* XVI, 206. (491. sz.)], Ercseynek, 53. máj. 27. [Ercseynek is egy április 27-én írt levélben említi Arany a témát. Uo., 204. (489. sz.)]

43 Ágai Adolf írja, aki akkor kőrösi diák volt. — *Por és hamu*, 73. l.

44 *A Budapesti Hírlap*-ban, 53. ápr. 27. — Tolnai Vilmos akadt rá. A költeményről írt tanulmánya: *It*, 1916. évf.

45 L. Arany levelét hozzá, 54. márc. 19. [*AJÖM* XVI, 400–401. (607. sz.)]

46 Előfordul varjúvá változás is, bár nem boszorkánynál: Merényi *Dunamelléki meséi* közt *A tizenkét fekete varjú*, Pap Gyulánál *Jártár varjú*, — Grimm: *Die sieben Raaben, Die zwölf Brüder*.

gyülekezésük a krónikákban Kis Károly, Mátyás király halálának előjele. Merényi népmeséi közt *A szárdinai királyfi* címűben egy Kuvik nevű banya boszorkány is, halálmadár is; „ott szokott huhogni a haldoklók ablakánál”. A *károg*-ásnak nyelvünkben szinte értelme van, mint az Ocskay haláláról szóló énekben, Merényi meséjében is. Erről Arany bírálata megjegyezte, hogy ha a mesélő a mesebeli elváltozást valóhoz köti, pl. „azóta kiált így a varjú: Kár! Kár!” — ez „népi szellemben történik”; maga is így tesz a ballada végén. A balladában minden mozzanatnál hangzik e baljós szó, rejtélyesen, hol emberi, hol madárszónak; először a férj megbánását jelenti, aztán Rebi néni sopánkodása, most az asszony csapodárságát sajnálja, majd a gyilkos fölött repdeső varjú káröröme szól belőle, végül az asszony szájalma, megbánása. Vele jár a sötét madár népies elhessegetése, eleinte mintha az asszony megtántorodását riogatná el belső hang; később a bujdosó gyilkos szándékát; azután az asszony hajtja vele a varjakat férje holttestéről; olykor szinte a költő rebbentené el a vészes madarat, végül a nép rettegését fejezi ki, mintha költőre és olvasóra átragadt volna a babonás félelem.

Messze háta mögött van már a skót balladák tanulmánya, csak hatásuk ment át vérebe. Visszatér oda, ahonnan elindult: a népballadához. A népi balladaszerzők módjára emlékeiből, eleven benyomásból veszi tárgyát, többnyire népies tárgyat (8-ból 5 ilyen); alászáll a népi képzelődés mélységeibe, a népmesék csodálatosságai, a babonák rejtelméi közé. Most nem csak kísértetek járnak vissza: egész földöntúli világ tárul fel, természetfölötti hatalmak uralma. Ez elemek felhasználásában s a kidolgozásban a költő egyéni művészete érvényesül, most még magasabbra hágva. Egy-egy balladában valóságos tragédiára elegendő alak mozog, néha egész tömegek, mégis sokszor egyetlen jelenetbe szorul az egész. Tárgy, előadás változatos; nincs kettő, amely hasonlítana egymáshoz. „Mindegyik egyetlen” — mondta Négyesy.⁴⁷ Az előadás tömör, egy szó, egy félszó is sokat mond. *Vörös Rébék*-ben az útonállás egész jelenete két szóban elevenül meg: „megállj, görög!” A *Tengeri-hántás*-ban Dalos Eszter fejfáján ez a felirat: „Itt nyugosznak”, — ebből tudni meg, hogy *ketten*; anya és gyermeke. Legtöbbnek elmondására külön leleménye van. Bonyolult versszakokat szerkeszt, mint egy-egy gót egyház oszlopkötege. Egész költeményen át tud fonni egy szót, egy rímet, mint *Vörös Rébék*-ben, ahol elejétől végig minden versszakban három sor egy rímre pendül. A rhythmus zöngelme néha káprázatos hangfestésbe olvad. Mily harsányan hozza el a folyó visszhangja a csónakról a szerb muzsikaszót, a kolo ütemét, a lakodalmas nép kurjongatását, amint összeolvad az evezők csapásával, s a parti hullámok szabályos csobbanásával. (*Duna vizén ...*) Az *Ünneprontók* elején tisztán hallani a nagy harang kongását s közbe a kicsinek éles csendülését; e komoly mély hang küzd a tivornya szapora zajával, míg végre a kecskeduda mekegése veszi át a vezérszólamot.

⁴⁷ Arany géniusza. — BpSz, 1932. 227. köt. 153. l.

Valóban, a ballada terén Arany nem csak a maga művészetét fejlesztette egyre magasabbra, hanem magát a műfajt is.

A „kapcsos könyv” zárát nem volt szándéka megnyitni, titkát nem mutatta még feleségének és fiának sem.⁴⁸ „Naiv öröme telt benne — írja Arany László, — nemcsak ez időben, hanem már régebben is, ha egy-egy kész munkával lephette meg azokat, a kikről tudta, hogy az ily meglepetés nekik örömet okoz. Mi pedig azzal igyekeztünk viszonzni e gyöngédséget, hogy nem kérdeztük, mit dolgozik, sőt nem is mutattuk, hogy észrevennők, ha valamin dolgozott. A korai kérézősködés háborgatta; röstellte, ha valaki figyelemmel kíséri, mivel tölti idejét. E részben is teljes függetlenségre és szabadságra volt szüksége. Várni kellett, a míg ő maga önkényt mutatja meg a kész művet.” A „kapcsos könyv”-nél ez sokáig váratott magára. „Már jó sorozat volt lapjain, mikor végre anyámnak fölolvastott belőlök néhányat; az ő kérelmére mutatta aztán meg nekem s kettőnk kértére Gyulainak és Szász Károlynak.”⁴⁹ Gyulai mindjárt ostromolni kezdte, hogy adjon e kincsekből a *Szemlé*-nek. Arany vonakodott. „Talán gondoltam olyan formát, hogy ha egy kötetkére való gyűl össze, kézirat gyanánt, saját költségemen kiadom vagy száz példányban, s barátaim, rokonaim közt *emlékül* osztom el” — írta később.⁵⁰ Ennek Gyulai útját vágta, mikor tréfásan azt mondta: „Te, János, már ide s tova írónak sem akarnád tartani magadat, s úgy beszélsz, mint valami nagyúri dilettáns, a ki kerülni akarja, hogy a közönséges írók közé elegyedjék.”⁵¹ Levélben is unszolta; „írásban van bátorságom azt is elmondani, a mit szóval átalltam.”⁵² Ily érzékeny tudott lenni Gyulai, s ily tisztelettel volt Arany iránt. „Költeményeid közt olyanok is vannak, a melyeknél jobbat legvirágzóbb korodban sem írtál”, — így érvel a kritikus. „Ha kiadásuk magadnak nem okoz örömet, ... az egész nemzet örvendene” — mondja a költő csodálója. „Kérésem teljesítésével megjutalmaznád hű ragaszkodásomat”⁵³ — így kér a barát. (77. okt. 20.)

Arany engedett, némi szemrehányással: — „miután te szerkesztői dolgodat a baráti érzelmesség terére vitted.”⁵⁴ „Megmondtam, mitől félek, ha kérelmedet teljesítem: és az, úgy sejtem, *már is* bekövetkezett. Az a *szűkkörű* nyilvánosság is, melynek eddig átengedtem e versecskéket, ... kétkedővé tett legjobbnak hitt darabjaim értéke iránt. Nem bízom többé magamban, ítéletemben; s ezzel megszűnik a lehetőség, hogy ... csak egy újabb költeményt is írhassek (a mint hogy egész októberben egyet sem írtam); minden sornál, melyet kezdeni akarok, kivont karddal áll előttem: ,Vigyázz! nagy közönségnek írsz, melynek izlése már nem

48 Arany László: Bevezetés a *Hátrahagyott versek* előtt.

49 [ARANY János, *Hátrahagyott iratai...*, 1:XX.]

50 Gyulainak, 77. okt. 22. [AJÖM XIX, 389. (2480. sz.)]

51 Arany László bevezetésében. [ARANY János, *Hátrahagyott iratai...*, 1:XXI.]

52 [AJÖM XIX, 387. (2479. sz.)]

53 [Uo., 388.]

54 [Uo., 388. (2480. sz.)]

az, a mi volt anno 48 és te sem vagy az, a ki akkor voltál!... *teljes nyilvánosság csak növelni fogja bennem ez érzetet; s tisztán tudom előre, hogy ha ezek közölve lesznek, két sornyi költeményt sem fogok többé kigondolni, vagy papírra vetni.*"⁵⁵ (Okt. 22.)

Így jelent meg, a költő kedve ellen, a *Szemlé*-ben 1878 januárjában az első hírnök a ,kapocs könyv'-ből, a *Tölgyek alatt*, a *Magyar Bazár*-ban *A lepke*; ez utóbbit a *Vasárnapi Ujság* s a *Pesti Napló* is átvette. Gyulai nem csalódott: a költő megszólalása nagy visszhangot keltett; a szerkesztők ostromolni kezdték; ha valamilyik régi ismerős szerkesztő, Vadnay, Nagy Miklós, egy-egy költeményhez jutott, előre hirdették ,az irodalom barátainak'; ha megjelent, végigjárta az újságokat. De a költő sem tévedt sejtelmében, hogy a nyilvánosság meg fogja zavarni nyugalmaát. A *Tölgyek alatt* szövegét otromba kéz kivágta a *Pesti Napló*-ból s megküldte a költőnek, kék plajbással aláhuzgálva, mint valami iskolai gyakorlaton, a mit hibának nézett, éppen a festés és kifejezés szépségeit: a lombok közein *áttört* égboltot, a *fényfoltok*-at a mezőn — e szemléletes festői képeket, — a *lepadt* éveket, *szülő* hont, a felhők *szeme rebbenését*, a *meg kellett adni* bibliás kifejezést. Ezt egy nyikorgó gyatra vers kísérte, olyanokat mondva, hogy a költő „lyukat ütött dicső kobozába”, „lánglisztje közé korpát elegyített” s azt tanácsolta: „hagyjon fel a Pindus meredek ormával”.⁵⁶ Arany azt írta a vers alá: „Pályám kezdetén is *ebben a formában* kaptam verset. Az névaláírással volt (Petőfi Sándor) ...” Az eset sokáig bosszantotta, míg bosszuságát tavasszal egy pompás válasz-versben önti ki, mely duzzad a szellemességtől; ízekre tépi a gúnyverset, folyvást ismétlődő sorok kalodájába, tréfa és gúny vesszőcsapásai közé szorítja gáncsait; a rhythmus és rím játzsísága elfojthatatlan hahotaként hangzik. E verset a gúnyverssel együtt megmutatta sógorának.⁵⁷

Nem vette nagyon lelkére; 78-ban csak a *Szemlé*-ben öt verse jelent meg. A tiszteletdíj körül tréfás torzsalkodás támadt. Arany nem akart honoráriumot elfogadni; mire Gyulai egy szőnyeget csempészett szobájába; Arany tréfás haraggal követelte a „luxuriosus” szőnyeg elvitelét; Gyulai méltóságolva válaszolt: „ne tessék luxuriosus költeményeket írni, akkor a szerkesztők sem fognak luxuriosus szőnyegekkel kedveskedni”.⁵⁸ — Jutott egy-egy költemény a *Fővárosi Lapok*-nak és a *Vasárnapi Ujság*-nak is. Viszonozni kívánta ezzel a szerkesztők szívességét, kik éveken át küldték lapjukat. Vadnay személyesen járt nála verset kérni. Lapja, a *Fővárosi Lapok*, — szépirodalmi napilap — erősen harcolt a jó ízlés őrzése körül; szívósan küzdött a lábrakapó külföldi áramlatok ellen; ezért küldte neki Arany éppen a *Kosmopolita költészet* c. költeményét. „Azt hiszem, hogy a költészet nem-

55 [Uo., 389.]

56 Szerzőjének neve Sárváry Antal, Riedl, 3. kiad., 335. l.

57 Ercsey, 194. l.

58 [AJÖM XIX, 420. (2517. sz.)]

zetiessége mellett kötelesség s legillőbb felszólalni nekem, ki még ez irány utolsó mohikánjakép a földön járok”.⁵⁹ A költemény hitvallás a költészet nemzeti hivatása mellett, mint az ötvenes években *A költő hazája*. Harcos költemény volt;⁶⁰ Arany föllépését Gyulai az ősz Toldi bajviadalához hasonlítja, a ki még egyszer kiáll megvédeni az országcímert idegentől.⁶¹

A Kisfaludy-Társaság is részt kért a költő újabb munkáiból s dicsőségéből. 78 februárjában az ünnepi közülesen olvasta fel Szász Károly a *Tetemre-hívás*-t. „...a hallgatóság riadó tapsokba tört ki — írja a *Pesti Napló* (febr. 11.), — tíz percnyi szünetet kellett tartani...” Azután az egyetemi ifjúság küldöttsége ezüst koszorút adott át az elnöknek, „kifejezendők részvételüket a nemzet a feletti örömeiben, hogy a nagy költő hosszas pihenés után ismét megszólaltatta lantját”.⁶² Arany nem volt ott az ülésen; végeztével a Kisfaludy-Társaság tagjai, az ifjúság képviselőivel, lakásán keresték fel. „Szűk dolgozó szobája nem bírta befogadni a nagy csoportot.” Akkor volt ott a Petőfi-Társaság küldöttsége is, hogy a tiszteleti tagság oklevélét átadja; egyikük, Váradi Antal, mindjárt kéziratot is kért egy Szigligeti-album számára. „A költő — írja a *Pesti Napló* — íróasztalából egy hosszabb költeményt vett elő (a *Tengeri-hántás*-t) egy kézirat-csomagból, melynek látványa úgy hatott az ottlevőkre, mintha hirtelen egy rejtett bánya kincseire bukkantak volna.” 1880-ban pedig az *Éjféli párbaj*-t szavalta el Szász Károly a Társaság közülesén.

Az otromba gúnyvers tehát nem némította el, a nyilvánosság épp oly kevéssé. Noé galambjai egy-egy babérlevéllel tértek vissza. Tizenkét költeményt bocsátott útjára; a bizalmasabb vonatkozásúak közül, emlékezései, panaszai, genrékéiből egyet sem; „nem bánom, ha holtom után nyilvánosság elé jutnak, de most azokkal föllépní eszem ágában sem volt”⁶³ — írja Gyulainak, s *Hagyaték* című versében ismétli: „ne haljak meg, mint koldus, — A ki semmit sem *hagyott*.”

Ősszel nem teltek többé oly gyorsan a kapcsos könyv lapjai. A városban, a szobában el volt zárva új benyomásoktól; emlékei, gondolatai sem szálldostak körültre oly meghitten, mint magányos sétáin. Nem alkotó kedve lohadt le. Váltig bántja a sok töredék, a sok „kerített óriás fenek”, a félbemaradt *Toldi, Csaba*, „jobb része aranyálma”. (*Bolond Istók*, II. — 16—17. vsz.) A Margitszigeten, Toldi első párviadalának színhelyén, hogyne éledt volna meg előtte alakja! A kézirat félig készen hevert íróasztalában, terve kiforrva. Télen Szalay történeti művét lapozgatja s a Budai Krónikát; az újraéledő terv lassanként betölti képzeletét.

59 Levele, 78. márc. 6., kiadatlan [A levelet, amelyben az idézetek találhatóak, az *AJÖM* „június 22. előtti”-ként datálja. Uo., 415. (2509. sz.); látogatásáról Vadnay l. *FL*, 82. okt. 24., a vezércikkben.

60 Dr. P. J. Arany János pár év előtti szózata a magyar költőkhöz. *Egyetértés*, 1882. 294. l.

61 Emlékbeszédében.

62 Arany némi viszonzásul az egyetemi ifjak segélyegyletének alapító tagjai sorába lépett, az alapító-összeget, 50 frtot, a *Szemlé*-től járó honoráriumából Gyulai tette le. (Arany László megjegyzése a szónyegről váltott levelek mellett.)

63 [*AJÖM* XIX, 389. (2480. sz.)]

Toldi jut eszembe, kiről még ifjonta,
Játszi elmém könnyü énekét elmondta ...

(T. Sz. I. 2.)

Minő gyászra fordult azóta ez ének, s mily régóta van „reá kulcsolva” ajka. „Ez egy munkámmal igazán tartoztam” – mondja a kész mű végén, meg Tóth Endrének is: „Ezt az egyet legalább nem akartam töredékben hagyni, mint annyi mást.”⁶⁴ (79. dec. 9.) E műhöz apai fájdalommal közben is visszatért, bevégezni azt a drámai jelenetet, midőn Toldi mint új asszonyt látja viszont Piroskát Tar Lőrinc házában. 1867 nyarán beigattatta lánya siratását a VI. ének elejére. Talán azért is tudott bánatában tollat fogni, mert ez énekben Rozgonyi lányának halálát, apai fájdalmát következtet írni, rokon sorsot a magáéval. Toldi búsulása, fanyar dőzsölése a szalontai várban szülőföldjének emlékeit, mondáit idézi fel, Bethlen hajdúit, a ravasz Varga Mihályt, Győri Jakab cselét, hogy elbúcsúzzék tőlük s a szalontai békés öregség álmát leánya sírjába temesse.

A 47. versszak után megáll; erre mutat, hogy a továbbiak tartalmát röviden följegyzí, emlékeztetőül.⁶⁵ Változott írás még négy szakot told hozzá, azután abba marad, hét álló esztendőre.

1874-ben, Karlsbadból hazatérve, vette elő újra, a VI. ének közepe táján (52. vsz.), augusztus 23-án, pihenten; szept. 18-án az ének végére ér, 30-án a VIII. énekbe fog. (A VII. ének helyére a régi dolgozat III. énekét veszi át.) Itt van elmondva, Tar mint keres oltalmat a királynál; ez most felháborodik a csalárd álharcon, a mit a II. dolgozat nem sokba vett; mindkettejüket kitörli a lovagi rendből. Lőrinc nem örülhet a gyáva biztonságnak, mert Toldi rajta üt, párharcra hurcolja, levágja. Ura holttestének láttán Piroska tetszhalálba ájul.⁶⁶ Mindez szorosan egymásból folyik, mint az egész költött mese, a költő leleménye, mégis úgy van irányozva, hogy az utolsó mozzanattal újra Ilosvaihoz térjen. Verses krónikája összefüggés nélkül említ annyit: „Szolgáló leánya királyné asszonynak – Egykoron meghala, mondják herczeg leányának, – Leányt nagy gazdagon eltemették vala.” E pár sor volt az alap arra, hogy a költő Piroskát a királyné udvarába adta; ez kelthette ben-

64 [Uo., 450. (2554. sz.)]

65 E följegyzés szerint a két rabló csak *utána* lopózik a sírhoz, s Toldi „a csudára becsődülő lakatosoktól izenve, eltávozik”. (A Rozgonyi-házhoz üzen t. i.) – A két tolvaj neve György Lajos szerint Genovéva történetéből való, Heinz és Kuntz (*ErdMúz*, 1911. 186. l.); megvan e két név Kleist *Michael Kohlhaas*-ában is, Hinz és Kunz, de nem alacsony rendűek. (Császár Elemér Kleistra mutatott rá.) Lehr Albert azt mondja, e két név a németben aljnépét jelent, (*MNy*, 1905. 455. l.). Dobóczki Pál is, *ErdMúz*, 1911. 306. l.) – Hihetőbb Ferenczi Zoltán feltevése, hogy e két nevet *Coriolanus* Ortlepp-féle fordításából vette (melyet ismert); Hob és Dick ott Hinz és Kunz. (*Magyar Shakespeare-Tár*, XI., 314. l.)

66 A mint a tornácon letett holttestet a feleség meglátja: Tolnait a *Nibelung-ének* XVII. kalandjára emlékezteti. (*EPhK*, 1906. 228. l.) Szigfridet a Krimhild küszöbére teszik le; Krimhild ott látja meg s lerogy.

ne a gondolatot Piroska tetszhalálához is, a mivel összeolvashatta Ilosvai másik adatát, mely alig látszott a Toldi mondába illőnek: „Gazdagsággal való rakott sírt felbonta.” Szilády Áron vette észre, hogy ez a két esemény-részlet bizton összetartozik,⁶⁷ így vette a költő is, ámbár Ilosvainál e két részt széjjel választja egymástól a nyalka özvegygel való kaland. Fóti József Lajos kiderítette, hogy e két epizód, a szerelmi felsülés meg a sírrablás, idegen eredetű Ilosvaiban, s a kettő igenis egymáshoz tartozik.⁶⁸ Boccaccióból valók, honnan Ilosvai korabeli költők sokat merítettek. Boccaccio egyik novellájában (II. nap 5. elb.) a póruljárt szerelmes ruhátlanul az utcára esik, csavargók rákényszerítik, hogy egy sír kifosztásában segítsen. Ez a mesének burleszk-komikus alakja. Ilosvainál is az özvegnél esett kudarc után, mikor az utcára huppan, vetődik Toldi egy lakatgyártóhoz, s azzal együtt megy, büntársként, egy sírt kifosztani. Ebből a rablásból formálta a költő a sírbolti jelenetet, mely a holtak hitt kedves föléledésével Riedlt *Romeo és Juliára* emlékeztette, noha nyilvánvaló, hogy az alapötlethez, a sírlátogatáshoz, Arany nem irodalmi példa, hanem Ilosvai s az „epikai hitel” vezette. *Romeo és Julia* e mesének regényes-sentimentális ágához tartozik, midőn a holt leányhoz kedvese elmegy a sírboltba s a lány fölocsudik. Toldi is elmegy, igaz, a sírűregbe, öleli a holtat, ki erre föleszmél, de aztán elátkozza Toldit, férjének gyilkosát. Ezzel örökre elszakadnak egymástól, sorsuk meg van pecsételve, Toldi elveszti becsületét is: eltávozta után két tolvaj kirabolja a sírt s a tettet ő rá fogják; az egyház átkot hirdet fejére.

Mindkettőjük további sorsa a középkor lelki világa szerint fejlődik. Piroska felveszi a fátyolt, Toldi beáll vezekelni egy monostorba szolgának. „Klastromban gárgyántól barát ruhát vöve” — mondja Ilosvai, a kinél első bujdosztában végez a királyi konyhán efféle alacsony szolgálatot, mint itt: „... vízért küldik vala, Két jó öreg kondért hamar ragad vala.”

Ezzel Ilosvai elhallgat, a monda elnémul.

Ezentúl a történelem pótolja. Nagy Lajos korát nem is lehetne valamely nagy eseménye nélkül rajzolni, s ezekkel Ilosvai adós. Kemény Zsigmond találgatta, a lengyel vagy az olasz hadjáratba viszi-é el hősét a költő, — pedig a választás nem nehéz. Az első dolgozatban amaz úton indult; amit talált, csupa merő forgács; az olasz hadnak alapja Endre királyfi meggyilkolása, ez lelki indíték Lajos királynak a bosszúhadjáratra, s ebben bő része lehet Toldinak. A királyfi végzetét az első dolgozatban Durazzo Károly levele mondta el, krónikás hangon, — itt egy bal-

67 Régi M. Költők Tára, IV. 370. l.

68 Fóti József Lajos: *A Toldi monda és két idegen eredetű epizódja*, 1906. Fótit Beöthy Zsolt Bolyai Farkas *Párisi per* színművére figyelmeztette, melyben szintén van hasonló jelenet; rablók feltörik a sírt, mennydörgés elriasztja őket. Louis jó, ölelésére a holt Henriette föleszmél, Louis hívja magával. — Szinyeyi Ferencnek is szemébe ötlött ez a hasonlóság, még részletesebben. *EPhK*, 1911. 302. l. Bolyai *Öt szomorújáték*-át Arany 1856-ban ki is vette a nagykőrösi iskola könyvtárából. L. Huszár György: *Arany János könyvei Nagykőrösön. It*, 1913. 550. l.

ladás ének, Arany legremekebb alkotásai közé illő. Szalay leírását követi, szinte ízről-ízre; az egész merő szín, mozgalom, dráma.

Endre és felesége közt négy sorban egész jelenet: a színlelt szerelem, Endre vak bizalma, mialatt az álnok asszony az áldozat szeme láttára fonja a hurkot; kész jelenet az Endre és anyja között való szintén: az anya féltése, tanácsa, a varázserejű gyűrű, Endre bizakodása, a mint rögtön megfenyegeti ellenségeit s ezzel kihívja sorsát; aztán a gyilkosság éje, a dulakodás, a nem nyíló ajtó; végül az udvar víghazatérése Nápolyba: egész tragédiára elég tárgy. A költő kórus módjára jósolja előérzetével a történeendőket: a *háló* éles célzásával, a „gyanús szeretet”, „bolond bátorság”, „rettenetes éj” jelzőivel. Ez esemény a következőknek alapja, a bosszúló hadjárat indítéka.⁶⁹

A hadi készülődést a régebbi dolgozat III. éneke adta elő, most ide van téve, mint VII. ének; így megnőtt a régihez képest az anyag, a tartalom. Toldi most nincs ott a nagy készülődésben, mint volt Prága előtt. A hős helyett húga Anikó indul el a haddal. Ariosto hősnőinek módján, eltűnt bátyja nyomát keresve; a fiatal Bence kíséri. A hőst ezalatt a klostorból is tovább riasztja a nyomába érő egyházi átok, pedig a véletlen már kézre adta a két tolvajt, éppen Anikónak, kiderítve Miklós ártatlanságát a sirrablásban.

Itt, ereje teljében tette félre a költő a kéziratot (1874-ben), íróasztalába, a legelső tervek s a régebbi dolgozatok mellé, hogy négy esztendeig megint elő se vegye. Nem ereje fogytán, — mutatja az új rész; nem is terv híján, hiszen minden folyamatban van s könnyen folynék tovább; testi gyöngesége s a hivatal nyúge lankasztja el. A margitszigeti áldott nyár után, mikor munkakedve újraéledt, 78-ban veszi újra kézbe (VIII. én., 69. vsz.-tól), télen; február 20-ára megírja a IX. éneket, hogy 24-én a X.-be fogjon; május elsején bevégzi, belefog a XI.-be, de nyolc versszak után megáll.

69 Szalay, 180—181. l. (VIII. ének, 63—68.) „Erzsébet tanácsosnak látá Endrét magával Magyarországra visszavinni, de e szándékáról lemondott ... Endre máris fenyegetődzött bosszúállással, mielőst a koronával a főhatalmat is elnyerendette.” „1345 szeptember 18-án Endre vadászaton volt Aversában ... a városon kívül levő kolostorba szokott szállni ... a fejedelmi pár alvójába vult. Éjféltájban ... Endrét kamarása által némi ürügy alatt kihívják, ... neki rohannak, hogy megfojtsák, tört nem használnak ellene, mert híre ment, hogy anyja, midőn tavál Magyarországra visszaindult, gyűrűt vont az árva fiú ujjára, melly őt vas és méreg ellen biztosítsa. Az erős ifjú védi magát, ... visszaügyekszik az alvóba, mellyben fegyverei voltak, de mellynek ajtaját a cinkosok egyike bezárta. Ekkor hurkot vetnek nyakába, megfojtják. S most holt testét kilöki a kertbe... Hajnalban a királyné Nápolyba indult, hová Endre testét is vitték, de az udvar nem gondolt vele, s két nap mulva egy áhitatos lélek eltemettette.” — Az asszony színlelt szerelme s a „selyem-arany szál” Fesslerből való, III. k., 197., 212—3.; az is, hogy a királyfi holtteste a kertben hevert: Ysold s a barátok „fanden sie den Leichnam in dem Galten mit dem Strick um den Hals”; ezekre rámutatott Tolnai Vilmos, *ItK*, 1902; arra is, hogy Mikes Kelemen az 53. levélben a ballada első szakához hasonló párbeszédet mond el egy „neápoliszi királyról”.

Szalay jegyzetben Endlichernek egy közleményére utal; Arany ezt is megnézte, mert a kötettség sajtóhibáját kijavítja: *Jahrbücher der Literatur*, 34. köt. (Szalaynál: 14.)

Ez énekek már Itáliába kísérik a királyt. A költőnek Ilosvai helyén itt Szalay László a vezére; olvastára fölélednek régebbi tanulmányai. Őt követi a személyek s körülmények megismertetésében, minők Johanna új násza, Durazzó Károly megnyerése Johanna részére a calabriai hercegség által, reménye a trónra Mária kezével, álhúsége Lajoshoz; magyar részen a vajda s fiai, Kont és a nyitrai püspök; a Forliak, Malatesták meghódolása (VIII. én., 69–82. vsz., Szalay, 181., 185., 186–190. l.), a várostromok sora. A költő, mint az előszóban írja, az egység kedvéért egybeolvasztja a két hadjáratot; nagy gonddal, a térképre ügyelve, illeszti össze a két utat. Szulmona, Canosa, Capua, Lucera, Foggia már a második hadjárat során estek; a párbajra hívás, a zsoldosok lázadása, a Szeredai-eset, minde fontosabb epizódok, ekkor történt a király haragja Laczfi Apor vajdára (136. l.), (a költő ehhez idézi a *Budai Krónika*-ból: „Quod multis displicuit”, s hozzáteszi: „*ezt motiválom én*”). Rienzi is Szalay könyve figyelmeztette, hogy „érintkezésbe jött Lajossal”; mikor már „földönfutó volt a mindenható tribunus, s a magyar király tudtával 1348-ban az Apennineekben rejtődzött.”⁷⁰

Szalay mellett — úgy látszik — a *Budai Krónika* lapjait pergeti végig újra. Hi-telesebben találja meg itt, a miket régen a Polgári Lexiconban és Horváth Mihály-ban olvasott; ezek nyomán felélednek a régi terv részletei. Megvan itt nevekből, eseményekből egy és más olyan is, mit Szalay nem említ, így János minorita (307. l.; XII. én., 38. vsz.), a zsoldosok lázadása mellett Lesták szenesall érkezete;⁷¹ innen veszi, hogy a királyt hazatérő útján Rienzi fogadja Rómában, mit a költemény egyik jegyzete helyreigazít, de az eposzba jól illik a tribun hálája.⁷² Ily gondosan szemügyre vesz minden kis adatot. Aversa ostrománál olvassa, hogy Lajos „sagitta balestre in pede letaliter fuit vulneratus” (305. l.), odajegyzi mellé: „*ez nem pusztá nyil*”; két lappal hátrább: „quidam laicus eum sagittavit” — „*ez nyil*”, teszi hozzá. Itt olvassa a Canossa ostroma közben a létrán a királyra hengerített követ: „cum ipse armatus per scalam ascendere festinaret, per ictus lapidum graviter percussus, in fossatum est prolapsus.” (303. l., X. 65. vsz.)

A hadjárat végén, hol a krónika (306. l.) adománylevelekről beszél, oda veti: „Ilyen lehet Anikó fiúsítása és Laczfi kiengesztelése Csáktornya és Osztrog által, Toldi cingulusa.” (XII. 60.; a két helység neve Bud. Chron., 297. l.) A *Budai Krónika*n alapszik, hogy a király a fölsímt Toldinak övet küld, a mivel újra lovaggá avatja: „cingulo insignere seu militem creare” —; a költő odaírja: „tehát nem lovaggá csapás.”

Bár a krónika rendesen hijával van a lelki mozzanatoknak, itt mégis főlemlíti a király bánatát, nagy felindulását: „...ultra modum dicendi vehementi dolori cordis

70 193. l., jegyzet.

71 „Venit Lewstasius Senescallus (Officialis, cui Aulae Regiae cura incumbat) ... portans secum multa milia marcarum, pondus argenti ...”, a lap szélén írónnal: *seneschall*. (X. 47.)

72 Singulis diebus Tribunus cum potioribus Romanis ipsum visitabant. (308. l.)

sauciatu, condolens et anxius cepit... tractare de vindicta.”⁷³ Az is megragad a költő emlékezetében, hogy a bánatos királynéhoz seregesen gyűlnek nemes úri hölgyek: „Convenerunt autem ad ipsam Dominam Reginam, temporis luctus sui, domini et dominae.” (285. l., VII. én. 24. vsz.) Említi a krónika a királyné vallásosságát, hogy Rómába bűnbánatból zarándokolt, „ut pro lenocinio et caede Feliciani de Zaah, generisque huius exstirpatione, Deum, omnis mali vindicem, placet.”⁷⁴ Megtalálta a szűkszávú leírások közt a király intelmét az induló sereghez: „... ut in transitu suo et itinere nemini noceant, nec cuiquam molestiam inferant, et de rapina exercenda caveant; ... ne nomen suum, regnum dignum et honorificum, per suae malae operationis infamiam macularent.” (286. l., VII. én. 17.)⁷⁵ Itt olvasza, hogy a vajda megdorgálja a királyt sebesülése után, merészségéért: „Barones et Milites nimium sibi improperebant, quod ad talia se ingessit, quae non decent Reginam Majestatem”; oda is írja jegyzetbe a kéziratban: „Chron. Bud. 303. l.” (X. én., 70. vsz.) Bizonyára azért merte a *Daliás Idők*-ben táncba vonni Lajost, mert e krónikában azt olvasta róla, hogy Verona meghódolásakor „cum Rege et suis Militibus gloriose tripudarunt”, a mit Arany meg is jegyez a lap szélén.

Mindez csupán példa, sokat megjegyez és mindent fölhasznál.⁷⁶

- 73 283. l. Aláhúzza a dubnici krónikának jegyzetben közölt szavait is, melyek erről szólnak.
- 74 Aláhúzza a költő a *Budai Krónika*-ban, 269. l., VII. én., 28. vsz. — Erre rámutatott Tolnai Vilmos, *EPhK*, 1906. 228. s. köv. l.
- 75 Ezt már az első dolgozat fölvette, a IV. ének végén, hivatkozva a dubnici krónikára. Ilyenekben is szivesen támaszkodik történeti hitelességre. Vértesy Jenő mutatott rá (*EPhK*, 1906. 247. l.), hogy a III. ének 57. vsz. esküformulája Hunyadi János esküjének mása, melyre Vértesy Döbrentei *Nyelvemlékei*-ben akadt rá (II. köt. 355. l.); megvan Toldy Ferenc példatárában is, melyet a költő sűrűn forgatott.
- 76 *Toldi szerelmé*-nek forrásait először Hoffmann Frigyes kezdte kutatni, a brassói áll. főreálisiskola értesítőjében, 1890—91. Riedl Frigyes is több jó megjegyzést tett. Összefoglalta s bőven és rendszeresen kiegészítette ezeket Szinnyi Ferenc: *Arany Toldi Szerelmének forrásai* c. értekezésében, mely a *Magyar Irodalomtörténeti Értekezések* során jelent meg. (Szerk. Dézsi Lajos. — 6. füzet, 44 lap.) E művet újabb adalékokkal egészítette ki Tolnai Vilmos, az *Egyetemes Philologiai Közölny* 1906. évi folyamában; bebizonyította, hogy Nagy Lajos korának főforrását, a Dubnici Krónikát, Arany csak a Budai Krónikába átvett részeiben ismerte. Tolnai talált rá Budai *Polgári Lexiconá*-ban az ALIO szójátékos jóslatra, melyet a XII. én. 30. versszaka említ; a költő jegyzetét is tesz hozzá, de forrását nem mondja meg. (Tolnai cikke: *EPhK*, 1906, 271. l.) — 1917-ben jelent meg Weber Artúr tanulmánya a *Budapesti Szemlé*-ben (169. köt. 483. sz.): *Irodalmi hatások Toldi Szerelmében*. Weber apróra szétszedné *Toldi Szerelmé*-t. Az álharcot Kisfaludy Károly *Budai harcjáték* c. balladája Mátyás-Holubár viadalából származtatja, Sziglieti vitte volna át Rózsa-ban Toldira; az elkésett szerelemre gyűlást Kemény *Özveggy és leánya* regényéből Mikos János alakja sugallta volna, ki bátyjának rabolja el Tarnóczy Sárát, aztán maga szeret bele (erre már Hoffmann Frigyes célzott); tragikus irányba a *Nibelungen* Szigfrid-párbájának mintája hajlította. A Jodowna-epizódot Byron *Kalóz*-ával állítja párhuzamba, hol Gulnára kész meggyilkolni urát, hogy a rab Konrád lehessen. (Ennyiben akár *Ágnes asszony* meséje is azonos.) Erre László Irma is céloz, a ki általában erősen túlozza az angol költők, főképp Byron hatását Aranyra. *Arany János angol irodalmi kapcsolatai*, Pécs, 1932. Ily általános motívumok hasonlóságán indulva, minden mű törmelékké zúzható. Weber *Toldi Szerelmé*-nek „majdnem valamennyi

Szalaynak azonban nem csupán adatokat köszön. Szalay eleven írói érzéssel részletezi a fő eseményeket s bele lát az alakok lelkébe; nem tartózkodik erkölcsi ítéletektől. A költő örömet kap ki belőle egy-egy leírni való jelenetet, így azt, a mint Lajos a Silaro vizébe bízta egy közvitézt, s mikor merülni kezd, utána ugrott és kimentí. (Szalay, 198. l., XI. én. 5–10. vsz.); vagy Laczfi Dénes hőstettét Szommánál: „... a lakosok, falaikba bizván, ingerlették az alattuk elvonulókat. A vajda megrohantatta a várost ... Dénes bé sem várva a lábtók alkalmazását, egy Hebinger nevű német zsoldos hátán, sűrű kő és nyíl esőben gerendába kapaszkodik, honnan egy ugrással a bástya belsejében leszen. „Magam szemével láttam, — írja Gravina — hogy száznál több sommai rohant reá, ki láncsával mellvasára, ki szekercéjével sisakára ... a sommaiak megdöbbenve hátrálnak kardcsapásai elől... a fehér sárkány végveszélyt hirdet a lakosságnak.” Szinte szóról-szóra így van ez Aranynál; utána is teszi: „Nem hazudok, mert nem az ujjamból szoptam.” (Szalay, 199. l., XI. én. 80–82. vsz.) Szalay olykor Fessler módjára közvetlenül, liviusi egyenes beszédben szólaltatja meg alakjait, tömören, erőteljesen; ez néha kapóra jön a költőnek. Szalaynál Lajos így felel Johanna levelére: „Szemtelen életed, a bitortolt országglás, az elmulasztott boszú, a második férj, kivel magadat összeadtad, s a mód, mellyel az elsőnek meggyilkoltatását magadtól el akarod háritani, elleden bizonyítanak, mint férjgyilkos ellen. Tudd meg, hogy a ki boszút vesz a gonoszokon, a mindenható isten, még él!” (187–188. l.) Aranynál szinte szóról-szóra:

Szemtelen életed, bitor országglásod,
 Elmulasztott boszúd, férjhez szaladásod,
 S a hogy első férjed megölése vádját
 Tisztázni akartad: mindez tanuság rád,
 Mind ellened vall, mint férj-gyilkosa ellen.
 Hanem él az erős, bosszuálló Isten,
 Tudd meg! (VIII. én. 82.)

Így használja fel Szalay tömören csoportosított adatait akkor is, a mikor a király Taránti Lajos párharcra hívására válaszol (Sz. 197., X. 80–83. vsz.);⁷⁷ egészen nyomába szegődik az ítélet nagy jelenetében.

vonását” megtalálja Holbein *Kronsteini harcjáték* c. darabjában, melyet a költő diák- és színész-korában láthatott. Ha így volna, ha minden átvétel, miért került annyi fejtörésbe a trilógia középső tagjának kitervelése és megírása? — Az újabb adalékokat saját kutatásaival kibővítve ismét Szinnyei Ferenc foglalta össze, az *Irodalomtörténet* 1919. évi folyamában, 246–259. lapokon. — Szinnyei két dolgozata pontosan összeállítja a történeti forrásokat, irodalmi hatások megjelölésében óvatos; a többiek nagyon vékony szál után is elindulnak, szinte azt a hitet keltve, mintha Arany azt értette volna epikai hitel alatt, hogy egy vonást se merjen maga költeni. — E könyvben csak alaposabbnak tetsző hasonlóságnak, a történelmi forrásokból csak példáknak jut hely.

77 Megvan a Budai Krónikában is, csakhogy Szalay kidolgozza.

A várostromok leírásánál sok leleménnyel segít magán. Az első ostromnál, Szulmona alatt, leírja a bakot, számszeríjat, készültökben, mint Homeros az Achilles pajzsát, ezzel magyarázva használatuk módját; nem mások ezek, mint a római catapulták, balestrák;⁷⁸ később a bakoló toronyról, a kos elébe eresztett gyapjus zsákról van szó, aztán a phalanxról. Egész ókori régiség- és hadtudomány van e részben, mint Flaubert *Salammô*-jában. Egyszer a magyar gyermekjátékot veszi segítségül, az egymás hátára pattanó bakfittyet;⁷⁹ máshol a vár alá ásnak.

Ezt a részt némelyek szinte különálló harci eposznak tekintik, átlapozzák, vagy csak szemelgetnek belőle. Még Riedl is „kissé fársztó toldalék-compositionnak” nézi. Csakhogy Nagy Lajos korát nem lehet valamely nagy eseménye nélkül rajzolni; máskép, országos dolgok híján, az eposz a verses regény felé hajolna el. Viszont Toldinak e hadban viselt dolgairól sem a történelem, sem a monda nem tud;⁸⁰ a költő leleménye álruhában, fölismeretlenül viszi a sereghez; a fő mozzanatokban részes, háromszor megmenti királya életét, csakhogy mindig nyoma vész.⁸¹ Ott van húga, Anikó is, György bátyja leánya, az ifjabb Bencével, a kik őt keresik; tár-sa is akad a kobzosban, kinek szintén kijut a harctéren a tennivalóból.

Ez alakok folyvást felbukkannak az eposz menetében. A VIII. énekben a véletlen Anikó kezére adja a sírfosztogatókat, Toldi a barátoknál szolgál, majd az egyház átka üldi; a IX. énekben a búcsúsok közt összeakad a kobzossal, elbeszéli neki az álharcot, fellobbant szerelmét, a szándékolt jóvátételt;⁸² a X.-ben már Barletta alatt suhog karikása, a lábtón megmenti a királyt; Piroska megírja levelét a királyhoz Toldi mentségére. A XI. énekben egymást éri Szeredai esete, melyből Toldi paripája menti meg a királyt, Toldi szétveri a Lajos útján leselkedőket, megmenti a cseltől a párviadalban. Így van ez mindenütt, sohasem veszjtük szem elől Toldit s a hozzátartozókat. A XII. ének nagyobb része szól Toldiról, amint Pi-

78 Ezeknél az I. dolgozat (a IV. ének végén) Fesslerre hivatkozik. Van könyvei közt egy jó régiségtan: *Dictionnaire des Antiquités Romaines et Grecques*. (2000 ábrával) par Anthony Rich, traduit de l'anglais sous la direction de M. Chénel, Paris, 1859. Madáchtól ebből figyelmeztette, hogy a rómaiak asztala kerek volt. Szinnyi ugyanezen harci eszközök leírását találta Tassóban (XI. és XVIII. ének); Arany leírása elevebb, mert készültük vagy használatuk közben mutatja e szerszámokat.

79 A *Budai Krónika*-ban is: „Super scalam humanam, id est unus scandendo super scapulas alterius, murum ascenderunt.” (304. l. — X. é. 26—28. vsz.) Láttá ezt Arany eposzban is, a *Királyudvari kézirat*-ban — melyről eleinte nem tudta, hogy hamisítvány: — „A karókra szállnak a vitézek, ... — másik sorra száll a harmadik sor, — harmadikra a negyedik, — ötödik, míg a vár tetejéig érnek.” A *Csesztmir és Vlaszlav*-ról szóló énekekben.

80 A kutatás később abban is igazolta a költőt, hogy Toldi járt Olaszországban, az Alba Societas második tisztje volt a pápa zsoldjában, 1365-ben. Szilády Áron Ilosvai-kiadásában, *Régi Magyar Költők Tára*, IV., 358. l. l. itt I, 131. l. Szerepéből az Alba Societasban többet is kinyomozott Fest Sándor, *BpSz*, 1938. márc., 724. sz.

81 A király csak kettőt említ, mikor a hősnek visszaadja kardját: nem tud a királyfogókról.

82 A flagellansokról Palackyban olvasta (II. 2., 312.), hogy véresre korbácsolták magukat, meggyöntak egymásnak; később elzüllöttek. — L. Szinnyi füzetében, 27. l.

roska levele a királyhoz jut, Lajos visszafogadja kegyelmébe Toldit, hazatérnek.⁸³ A király és vállalata iránt a költő személyes érdeket is kelt; külön érdeklődés kíséri terveit, sebesüléseit, szerelmét.

Arany szerkesztő ereje ritka művészettel tudja mindezt egybefogni. Egyesíti a két hadjáratot; az elsőnek végét teszi a csúcspontra, mert itt Lajos bosszúvágya betelt, Johanna ugyan kisiklott kezéből, de Károlynak fejét vétette Aversában, a két taránti herceget rabul küldi Visegrádra, Nápolyt megnyargalja. A költő eleve a lakoláshoz szabja a király haragját Durazzo Károlyra: ő szította a pápát Endre ellen (XI. 127. vsz.), ő hívja fel bosszúra a királyt, Akvilánál mégis szembefordul véle, kétszínű levéllel mentegelve tettét (VIII. 73.); ő vette el Lajos szerelmét, Máriát, hogy kezével Nápoly trónját elnyerhesse; tőle félti Lajos Endre kis fiának ezt az örökségét (IX. 33.); — hogy Károlyt kézrekeríthesse, Lajos megfordítja egész haditervét, elfoglalja Nápoly egész királyságát; a költő megjegyzi az első kéziratban (IX. 27.): „Ezért tétetem Lajossal e (megvallom, különös) oldalmozdulatot, és hogy egyszersmind a második hadjárat eseményeit is érintenem lehessen.” Ugyane megjegyzés mondja: „... alaptervem megköveteli, hogy Lajosnak Durazzo Károly iránti gyűlöletét lehetőleg fokozzam, egész a katastropháig.” Ő személyesíti tárgyát Lajos boszújának, mely a véritélettel csúcspontra ér.

Az ítélet-tartást magát elevenen írja le Szalay. Lajos magához hívja a rabságba esett hercegeket, „Fényes estebédhez ültette őket, *azon teremben*, hol Endrével a gyilkos éj előtt vigadoztak Johanna cinkosai. A víg lakoma éjfélig húzódott el.” Ekkor Károlyhoz fordult Lajos... „*Gaz herceg* — így szólott —, tudd meg, hogy áruló voltodért meg kell halnod, ... mindent elkövéttél, ... mi Endre testvérünk koronáztatását elhalaszthatá ... Tagadod, de íme *kezemben vannak leveleid*, ellened vallanak.⁸⁴ Tudtad, hogy Róbert király végrendelete szerint unokája Mária nekünk volt hitvesül *szánva*, te azt gonoszul elraboltad előlünk ... *Nápolyba hívtál, s hűségedet felajánlottad nekünk*, és mikor seregeink ide érkeztek, te voltál az első, ki *Aquila városánál fegyvert emeltél ellenünk*, hogy ... a mieink romjain építhessed hatalmadat’... Károly védeni akarta magát ... „*Aquila ellen kellett indulnom, mert engedelmeskednem kellett Johannának*, de mihelyest hírét vettem érkezésednek, eloszlattam a serget. *Bízom az Ur Jézusban, hogy kegyelmet és könyörületességet találok nálad*’. Lajos az esdeklőt István erdélyi vajdának által adta, és másnap ... lenyakazhatta azon helyen, hol Endrét megfojtották, és levettette a kertbe, hová Endre holttestét vetették, és megparancsolta, hogy három nap ott heverjen temetetlenül.” (189–90. l.)

E leírás Aranyánál megrázó drámai jelenet, melynek szavai a felindult szív heveségével liktetnek. A király fejére olvassa Károlynak a vétkek egész sorát; a

83 Akár számokkal ki lehet mutatni. A VIII. énekben 71 versszak szól Toldiról, 67 a királyról s a hadról; a IX.-ben 41 a harcról, 61 Toldiról; a X.-ben 113-ból 30 jut Toldinak, a XI.-ben 42 a 136-ból; a XII.-nek nagyobb fele, 113-ból 66.

84 Ezt a *Budai Krónika* idézi a 290. lap jegyzetében: „... hielt ihm ein eigenhändiges Schreiben hin ...”

testvér-vesztés mellett a kijátszott szerelem is forr szívében. Szalay ezt azon számítással magyarázza, hogy Mária kezével Lajos szintén Nápolyt akarta elnyerni, – Arany ezt mellőzi, de ahol Szalay e szerelmet említi, odairja: „ez ugyan nem szószerint, de én így vehetem.” Lajos kegyetlen tettét a költő azzal menti, hogy az ítéletet egész tanáccsal szavaztatja meg; jellemző, hogy abban helyet ad az egyenes magyar erkölcsnek és szónak. Laczfi ez ellenzésével indokolja letételét a fővezérségről, minek okául a krónika Aversa második hadjáratbeli ostromának lassúságát mondja.⁸⁵ A költőé egyénibb, mélyebb ok; e tett a király felhevültét mutatja, ezzel egyben menti is. Hogy mindez a gyilkosság termében történik, s hogy a testet odaveteti a kertben, a hol Endre feküdt holtan, ez a bosszút a népmeséi egyenes igazságszolgáltatás színébe öltözteti. Hogy temetetlen hagyja, ezt a Budai Krónika jegyzetéből is olvassa: „Ludwig verbot ihn ohne seine Erlaubniss zu begraben.” E mellett írónnal: „Azt kérni jelen meg Durazzo szelleme”, a classikai eposzok felfogásával: „Útra szegény lelkét miért nem ereszted?” (XII. 29.) Ebből tehát már olvasás közben lelkiismeretfurdalást sző a költő leleménye, s Mária megjelenésével egyszerismind lyrai jelenetet alkot.

Így végződött az első hadjárat, 1348-ban. Azzal, hogy az oka vérbosszú és hogy a király haragja folyvást Durazzo ellen van szegezve, az egésznek némi egyéni szint, az ítélettel pedig tragikai árnyalatot ad a költő; e ponton a hadjárat nem is eredménytelen, habár ez eredmény pusztá bosszuállás. A valóságban Johanna újra hadat gyűjtött, Nagy Lajos másodszor is levonult Nápolyba, de nem ért el semmit: a pápa fölmentette Johannát, „mert meg volt bűvölve”; a rárótt aranyakat Lajos elengedte, mert „e pénzben váltságdíj látott Endre véérért”.⁸⁶ Endre fiának halála, kinek igényeért küzdött, végkép elszakítja az olasz szálakat. Az Igazság szeme be volt kötve, a nagy tűz füstbe ment. Így e két had-út valóban nem több „pusztán regényes kalandnál”, minek Horváth Mihály nevezte, s Arany méltán írta, hogy „e történeten a művészet átka fekszik”;⁸⁷ a költemény végén Lajos is úgy látja, „Így az egész bosszúm véres buborék volt.” (XII. 83.) A költő ezt elleplezte azzal, hogy az ítéletet a csúcspontra tette, a második hadjárat semmibe fúló kimenetelét pedig csak röviden érinti. Abbamaradását külső okokkal is magyarázza, az első had-út eseményeiből, minők a fekete halál, a Vezúv kitörése, a földrengés.

A nápolyi had-út különben nem főcselekmény, csak részlet; eldőltevel nincs minden befejezve. A király még kiengeszteli megbántott hőseit, Laczfit úgy mint Toldit, fiúsítja Toldi György fiús leányát, hogy e nemzetségnek magva ne szakadjon. A sereg, amely indulattal zúdult alá a félsziget völgyeire, olyan jókedvvel tér haza. Az első hadjárat végén Szalay megírta, hogy hazatérő fiának a királyné elébe

85 *Budai Krónika*, 305. l., Szalay 199. l.

86 Szalay, 202. – Aranyánál XII. 85.: „Nem kell, öcsém vérét nem adom el áron”.

87 Tisza Domokosnak; l. e mű II. köt. 226. l. [AJÖM XVI, 385. (594. sz.); a levél 1854. január 21-én íródott. A hivatkozott rész jelen kiadás 288. oldalán található.]

ment, Segesdig; mi természetesebb, mint hogy Toldi anyja s a vén Bence ott legyenek a kocsisorban. Útközben Buda felé a királynak szabaddá vált szive lángra lobban a boszniai bán leánya, a „szép Örzsi”-ért, mint Szalay nevezi; Toldiné szerkeérébe meg a kobzost veszik fel Anikó mellé. Jegyváltásra jönnek; a boldogságot, mellyel az első ének derűje biztatott, ez a pár örökli. Toldi Piroskának már csak sirját találja.

Ámbár a költemény írása időnként évekre megszakadt, sehol sem látni a forrasztás nyomait. Az események láncá szorosan egybefügg, a lánc-szemek egymásba kapcsolódnak. Az egésznek kiinduló pontja a vitézi torna; a közbejött prágai kaland meg a csehországi fogság gátolja Toldit az álharc fölfedésében és jóvátételében; a késő viszontlátásból foly boldogtalansága, gyűlölete Tar ellen, a párharc, a síri látogatás; ebből bujdosása s hogy csak álmezben lehet ott az olasz hadban.

Az új rész természetesen illeszkedik a két régebbi tag közé. Az első *Toldi*-val összekötik a főalakon kívül a közös személyek: a király, Toldiné, a vén Bence, a csehországi fogság is hozzá van kapcsolva az első részhez, mert Jodowna a legyőzött cseh vitéz leánya. *Toldi estéjé*-ből előre van vonva néhány szál: az „öreg” Bence, a citerás kapus, Miklós kámzsája, paripája. Az új alakok természetesen vegyülnek közük. Anikó keresztlevele Ilosvaiban van: „Idő telvén Tholdi György megházasodék, Miklós húsz esztendő s vala, hogy ez esék”; árva leánya most nagyanyjánál él. Dévaj kedvében első láttunkra magára veszi bátyja vértjét, játékból; szinte ilyen játék neki az is, hogy a sereghez álljon. Látszik, Toldi vére; de nem vérengző amazon, mint Tasso Clorindája; mikor a csatába sodródik, elájul; így ad Arany új színt a regényes eposzok elcsépelet közhelyeinek. A hosszú kalandból úgy tér haza, mint egy víg szürettről; természetes, hogy a király fiúsítsa, bár e mozzanaton, mely bizony ismétlés, a költő sietve halad át, s nyomban „vissza alakítja nőnek”.

A kobzos alakja már anyaggyűjtés közben szemébe ötlött a költőnek, a *Polgári Lexicon*-ban, Korotnoki Lengyel Péter néven; újra találkozott vele a Budai Krónika egy jegyzetében (301. l.), hol a király oklevele Itáliában tett jó szolgálatáért feloldja a calumnia alól. E rejtélyes alak jó társa a bujdosó Toldinak. Ártatlan vétségét a költő Zách-eredetben látja, — ezzel Lajos királlyal is összekapcsolja.⁸⁸ Egyes vonásait Hoffmann Frigyes Kisfaludy Károly *Tihamér* c. beszélyére kívánta visszavezetni; ott a Zách-nemzetség kiirtásából megmentett Róza Itáliában él, lantja a vigasztalója; Lajos király vitézével Tihamérral egymásba szeretnek, a király feloldja a vér-ítéletet; de Tihamér elesik, Róza kolostorba megy.⁸⁹ Van ebben egy s más hasonlóság: a Zách-eredet, a lant, az olasz had, a szerelem, a kegyetlen ítélet

88 Szalayban a Zách-eset mellett a 156–7. l. szélén ott a költő időszámítása: „Zách 1330. ápr. 17.; a nápolyi hadjárat 1348–50; a kobzos 5–6 évesnek tehető”.

89 Hoffmann Frigyes: *Toldi Szerelmének forrásai*. — A brassói állami főreáliskola 1890–91. évi értesítőjében.

eltörlése, de minden megváltozik azzal, hogy a költő az alakot férfiúnak teszi. Más szállal is hozzá fűzi a királyhoz: őt teszi meg a Silaróba ugrató Szeredainak.

Ennyi kis mozzanatról rakja össze ízekenként alakjait, azért olyan élők, s ennyire szorosán kapcsolja bele a mesébe.

Tar Lőrinc nevét is készen veszi s egész családfát ad neki, a régi család-történetirók módján: némi hamisítással. Tinódi emlékezik *Zsigmond király krónikájá*-ban egy későbbi, Zsigmond korabeli Tarról, ki „pokolba bément volt”,⁹⁰ s ott egy tüzes nyoszolyát látott, melyet Zsigmondnak tartogattak. Ezt emlegetik az álharc alatt a szájtátók, mint *őset*, mikor vértjében a Toldi nagy erejét látják. Címerül a költő tar-varjút ad neki, félszegségéhez illő fakó madarat.

Nehezebb feladat volt a másik két résszel közös alakok jellemzése, hogy sem fiatal-, sem öregkori énjüktől el ne üssenek. Arany jellemző művészetének diadala, hogy ez alakok itt még jobban megélednek. Toldiné a régi, sőt elevenebbé vált. Mikor fia a bajvívás után felgyult szerelmével keserűn vetődik haza Nagyfaluba, már a lódobogásra elébe szalad, látja, hogy valami bántja, kiveszi belőle, s bár váltig biztatta a házasodásra, most azzal csitítja: „Nem a világ egy lány, terem az szebbnél szebb.” Az egyszerű asszony s az anyai szív hajlékonysága ez, ki csak fiát nézi. Mikor hírért hallja, hogy fia dőzsölésbe süllyedt, ott terem Szalontán, rendet csinálni, mintha fia még most is gyermek volna; anyai önérzettel kiparancsolja *fia várából* a mulatozókat s nagy takarítást művel. Miklós száműzetése hírére nem kerekedik-e föl nyomban Budára, összeszedve ősi kőöntöyűit, — mint mikor „száz aranyat rozstésztába csinált vala” — nem is a királyhoz, hanem a királynéhoz, anya az anyához. Szegény, rosszul számít; bújával az önző fájdalmat találja szemben: „Másénál bizony a te fiad se kárabb.” Tüstént indulna tovább a királyhoz, az olasz táborba; ezt mégis Anikóra hagyja, maga beéri azzal, hogy elébe menjen a hazatérőknek. — Ez egyszerű, örök vonásokban egész faj-kép elevenedik meg.

Bencének szinte kettős arcképe van: az apa és fiú. A *ven* Bence büszke gazdáira, egynek érzi magát velök, maga is méltóságot kölcsönöz uraságától; Toldit büszkén emlékezteti rá, „mikor *együtt* mentek a király elébe”. Fiát is szolgálatukra ajánlja; felelősnek érzi magát érte. Mikor Szalontán a dőzsölők közé toppannak, asszonya felháborodásának láttán az együgyű öreg is fiára támad: „Te, te részeg! korhely! — Jó nemzetes úrnak *elrontója* vagy te.” (VI. 45.) — A fiatal Bence mintegy folytatása apjának, csak hogy az apai józanságból kivetközteti a kalandos vitézi élet. Prágában kapzsin lim-lomot rabol; elkábultában az idő teltéről sem tud számot adni: Nápoly alatt tavasz multán is a telet várja. Gazdájának Jodokkal való kalandját népmesévé nagyítja. Bárdolatlanságában komikus figura, ez enyhül rajta *Toldi estjé*-ben humorossá.

90 Gargantua és Pantagruel meséjében is van egy alak, ki pokoljárásáról beszél. Már Virginnél van alvilág-járás.

E részben telik meg Lajos király puszta neve étellel. Összeolvadt a magyar néppel, átvette szokásait, de déli vére föl-föl lobban. Kalandvágó, mint a prágai esetnél. Heves vérü; Mária láttára tántorodást érez, ámbár vér van köztük. Lobbanékony; leghűbb daliáját könnyen elítéli; vezérét is, hogyha ellene szól; nem irtózik a cseltől, a kegyetlenségtől sem, bosszúálló a véritéletnél. Szalay nem is hagyja ezt megjegyzés nélkül: „A színlést, mellyel Károlyt hatalmába keríté, megmagyarázhatjuk magunknak, ha gondolóra vesszük, hogy Lajosunkban is volt még egy csepp azok véréből, kik ellen atyjának uj hazájából jött” (II. 190.); Arany idézi ezt, jegyzetei során. De hevessége személyes bátorsággal párosul. Ilosvai Lajos királya Prágában a császár előtt „oly igen megijedett vala, Ijedtében szólni egyet sem tud vala”, azért „nyomódja vala” sarkát Toldi; Aranynál az egész vakmerő játéknak a szerzője és lelke a király. Nápoly alatt ostrom közben sokszor első a sorban; Szeredainak is, ha veszélybe küldte, utána ugrat, kimentti; a költő dicsekedve nézi: „Ilyen ember volt a magyarok királya.” (XI. 10.) Átveszi Szalayból nagylelkű bánását a bujdosó Rienzivel, kinek kiadására (a mit IV. Károly császár később megtett), — mint Szalay írja — „a lovagi Lajos bármint segíthetett volna saját ügyén ez által, nem volt képes.” (193. l., IX. 41–48.) Ha néha későn ébred is, erős erkölcsi érzése van, mint Arany hőseinek általában. A véritélet után önvád gyötri; Szalay is írja: „a későbbi években egész súlyával nehezedett szívére a boszú művének emléke” (251. l.); a költeményben látomás háborgatja, mely Szinnyeit Rinald véres alakjának megjelenésére emlékezteti, Tassónál. (VIII. 60–62.)

A fatum eszméjét, mely Endre királyfi halálát a végzet megtorlásának fogta fel a Zách-nemzetség vére ontásáért, a költő elejtette, mert elfordítaná a figyelmet a hősről;⁹¹ meghagyott belőle, a mennyit lehetett. Ez gyötri gyászában a királynét: „gyermekért gyermeket”. (VII. 28.) Lajos is erről hall éneket a tábortűz mellett, mert Istvánffy szerint „a cytharaedis ad lyram canitur”;⁹² rögtön elrendeli: „atyjának vétségeért a fiú sem személyében, de még birtokában vagy vagyonában se károsittassék”. (Szalay, 206. l., XII. 77.) Ezzel kiengeszteli a végzetet, eltörli házának e faltját. Így ruházza szép vonásokkal a költő. Alakja össze van fűzve Toldi-ével: az ő házassító terve a torna Kesziben, ő itéli el Tar vádjára hű hősét könnyedén, háromszor is neki tartozik életével, meg is engeszteli. Mindenütt ott van az eseményekben, sokban irányító, — szinte második hőse az eposznak. Eszményi lovag; maga említi példaképe gyanánt Cidet.

Mellette Toldi egyszerűbb, természetesebb lélek, de egyenesebb is. A magyar faj megtestestítője, sok jó oldalával, kevés hibájával. Vitéz, hű, legbensőbb érzésében gyöngéd, de indulatos, makacs, féktelen is, a mi erejéből folyik. Hetyke magyar legény, a ki körül csak a századok változtak. Érzése mindig betölti egész lelkét: ha harc, ha szerelem, ha bűvában dőzsölés. El van találva, mennyi a hűség

91 II. kötet, 82–83. l.

92 A *Budai Krónika* jegyzete a 244. lapon.

és nyers erő érdeme országos dolgokban. A királyi udvarban felölti ugyan a lovagi köntöst, a mi szívbeli törvény, abban igazi lovag is: nők oltalmazója (a csalárd lányrablásnál), rablók irtója, klastromban vezekel, ostora a fajtalan vezeklőknek, jó barát s fegyvertárs, de alapjában a puszták fia marad. Prágában bunkót takar a pergamentbe, mint öreg buzogányt a mente-ujjba, s nem éppen lovagi módon üti le a császárhoz igyekvő hírvivőt. A császár szekerét felnyilalja háttal, mint otthonn a pusztán a magukét. Az olasz hadban is karikással csapkod, tereli az ellent, mint csikós a ménest. Az a Toldi ez, aki farkasokat fojtott meg, malomkővel górált. Ebből érthető, ha gáncsolta az udvar olaszos életét, mi öreg korára fejére vont a király haragját. Ezen fordul meg sorsa is, hogy kevésbe veszi a lovagi szokásokat. Untában áll ki a Tar páncéljában, neki ez csíny, tréfa. Azután egyszerre szerelemre lobban. Riedl hibáztatja, hogy nem leplezte le magát, álharcát ott nyomban. Nem természetes-e, ha vonakodott a csíny bevallásától? Előbb borba akarja fojtani bánatát,⁹³ azután régi fiui gyöngédségével anyjához megy, kiönteni szívét; így párosul benne az erő mély érzéssel, a szülék tiszteletében, mely azon korban megvolt felnőtt fiaknál is. Azt képzei, a prágai hadban majd elfüstölög érzése. Csakhogy e szerelem fejére nő, csak most veszi észre. Választani szerelem és szégyen közt, kegyetlen dilemma, s Toldinak általában nem való dilemma. Prágai jó szolgálatáért remél kegyelmet, akkor elébe állhat Rozgonyinak. (IV. 96. és IX. 58.) Ez természetes elszánás, csakhogy késlelteti Jodowna s a fogság. Mire Budára ér, Tar boldogságával dicsekszik előtte.

A míg ő harcban és kalandban keresett feledést, Piroska egyre beljebb merült érzésébe, „mint gyenge bogár, mely keveredett mézbe”. (V. 105.) Egyszer látta Toldit, álmódzott róla, s mikor Tar vértében kiesik szerepéből s jobbjá lendíti a láncsát, „neki megösmerszik”.⁹⁴ Megalázást érez: „itt volt, megvitt; odadobá csúf-ra”; — dacos elszántsággal mondja ki végzetét: „Akarok Tar Lőrinc felesége lenni”; hozzá megy „azért is, Toldi boszújára, maga boszújára”. A megbántott szív daca ez, Cordelia-vonás. Rettegve gondol a házasságra, mégis alig várja, hogy Budára érjen, hova mátkasága idejére Lajos anyja udvarába adja. Hátha a lovag megbánta a bántást, s szerelemre gyúladt? vagy lássa legalább sorvadni, elhalni, „csak előtte haljon, a lelkire haljon”. A lemondás és vágy, önmegadás és dac vegyületét mély lélektannal olvasztja össze a költő.

Az udvarnál Örzse a déli vér hevével rögtön megszereti s megvallja neki gyöt-rő titkát, hogy Lajosba szerelmes, s nem félne magát a halálnak adni; merő el-lentéte Piroskának. Piroska anyátlanul nőve, nem tud ilyen bizalmassá válni, csak nagysókára tesz kérdést Toldiról, mintha rokona volna.⁹⁵ Örzse átlát rajta,

93 Ez is a régi Miklós; még a kifejezések is ugyanazok: *Toldi*, IV. én. végén: — „... haj rá! És az öreg kannát magasan felhajtá”. Tsz. II. 63. vsz.

94 *Nál és Damajánti*-t olvasva, Arany kiemeli: „... a hölgy, ki férjének *kocsizörgését* megismeri, ... szépség”. Gyulainak, 1854. jan. 21. [*AJÖM* XVI, 383. (593. sz.)]

95 A *Családi kör*-ben is így tudakozza a lány „testvérbátyját”.

19. Tűrés nyári nap volt, melyen őrös, rekedt
 Kőszeg láraxa a fiatal eréket,
 Csillámpitva jéges csemegével, borral,
 Melly egy perczre küsít, de arután forral,
 Egész a nappény, rekkendő az anyjék,
 Fényes fanyolkóddal volt fedve a tájék,
 Zúza, virág fonyadt, — elalélva várta
 Míg fejt a láng nap a tengerbe mártja.
20. Végre a nagy úr ust, pirosan, kerekben
 Megkeltőzte magát nyugati vízekben,
 Biborszívre festé a habot sugára,
 Pámulván a világ legnebb városára:
 Ott pihent a vitéz a tündéri Napoly,
 Mellyet a ringó hab, mint hű dajka, ápol,
 Tornyai, árboxi, kertjei felkörben
 Csingölsetek alá, a vízsa, mely tengerben.
21. Majd a nyilt tornácok, a királyi kertek,
 Látve a tengeről könnyű szellőt nyeresok,
 Melly a fasorokat legyezi, firtabak,
 Fűsdőt a virágok füstet-illatában;
 Meglátá a citront, a narancsok fajt,
 Sónagot lehellő, diis aranyalmait,
 És Lereiregítvén anyji édes pára,
 Többé a nagy kertek nem lelt nyitjárta.

HÁROM KIHAGYOTT VERSSZAK

A „DALIÁS IDŐK“-BŐL.

110. A mi ügy is hírlere: gyarapodott névvel
 Híromnak eskendőre let mindenik ével,
 Nem is hagyta Miklóst komolyba barabni
 A Nagypalusi és Skalontai Földi.

Kölgálta királyát, — majd a fejérelmet,
 Kinek én est irám tört crimere mellett,
 Lást s isakon s pajson kerbe kivonk Kardú
Nagypalusi Arany, Skalontai hajdú.

111. Egyéb dolgairól hü Toldi Miklónak
 Nem éresem magamut énekkel adónak,
 Könyvbe' sem olvastam, nem is tudakortam;
 Csak et egy munkával igazán tartoztam,
 DALIAS IDŐKÖRÖL mit még barna hajjal
 Kéztem, s félbe hagyék küzdve kórral, bajjal,
 Most mikor agg lettem, hajam is fehérül:
 Firtól a hív ének TOLDI SZERELMÉ rül.

Seje 1879 május 15. é. n.

„TOLDI SZERELME“ UTOLSÓ KÉT VERSSZAKA.
 AZ ELSŐ FOGALMAZÁS, IRÓNNAI.

hírt szerez a hősről; Bence bárgyu tóditása a Jodowna-kalandról új tőr Piroska szivének: „Él, él, de világát nem *teveled* éli.” Örzse kolostori életet tanácsol. Piroska nem tudja elégedett apja örömét megcsalni; „kezdi magát törni a kötelességhez”.⁹⁶ „S addig erőltette a mosolyt arcára: Szivébe is olykor lehatolt sugára.” (V. 75.) Kimondja az esküt; „erejét kölcsönzi ősz atyja hajárul”; azután az eskü neki „erős gyámol”; el van szánva elnyomni szerelmét; azt sem türné, „hogy a világ előtt ne legyen ő boldog”. A költő még azt is hozzá teszi: a vérnek is lehet ebben egy kis része, „nem epe a mézes hetek ifju méze”. (V. 92.)

Sokoldalú és mély lelki elemzés ez, oly világos, pontos, hogy a magyarázat dolga csak idézés.

Kiküzdött megnyugvásának e pontján hívja Tar Lőrinc vacsorára Toldit. Toldi nem tud ellenállani a vágynak, hogy Piroskát lássa, Piroska is fél attól, hogy eljön, — fájna, ha nem jönne. A költő leírja az első pillantást, Lőrinc fecsegését, a közönyös dolgokról megeredő szót; az asztalnál Toldi segíteni akar a szeletelésnél a balog Lőrincnek; fölizgatott hangulatában Piroska ajkán kiszalad egy célzás az álharcra, mikor a jobbkez lendült meg; talán a viszontlátás szédülete sugja, maga jólérezése, percnyi bátorsága, értésére akarja adni Toldinak, hogy észrevette, hogy mindent tud. Lőrinc haragra lobban, „visszacsapja a szót az eredő helyen”. Elréműl tettétől, Tolditól. „Egy férj arcon üti nejét a vacsoránál, ... ki merte volna ezt a jelenetet komoly hangú és tragikus végű eposba beilleszteni? — kérdezi Riedl. E jelenet jellemzi Arany ragaszkodását a valóságához: az egész finom realismustól van áthatva, a nélkül, hogy csorba esnék a költészetten.” Toldi átöleli, hívja magával Piroskát; ő téríti magához: a feleség szólal meg: „*becsületét* védje meg a *lovag*”. A ballada-költő vonta így össze a szálakat e drámai jelenetben.

Mind a kettőjüket sodorja az örvény. Piroska eleitől fogva érzéseibe merül; most is magát hibáztatja, a mért nem bizott Toldiban, nem várt rá; elréműl, ha apja reményére, anyaságra gondol. Búvában elsorvad.⁹⁷ Toldi tetteiben él, kedvét, búját kiönti magából, tulajdon hibáját is máson torolja meg. Halálra keresi Lőrincet, — megöli. A holttest láttán felesége tetszhalálba ájul. Itt egy másik kényes helyzet, melynek alapját Ilosvai adta: a hős feltör egy „gazdagsággal rakott sirt”, bűntársul, egy lakatossal, — ez bajosan illik eposzi hőshöz. Aranynál szerelme, hűsége viszi halott kedveséhez. E jelenetet egyesek *Romeo és Julia* hasonló jelenetéhez mérik. De itt mi történik? A föléledő holt elátkozza az erőszakos vérengzőt, magát is. A hitvesi hűségéről ez volt Arany felfogása már az első tervnél. Az is fel volt ott jegyezve, hogy „klastromba megy”. Ezzel alakja eltűnik előlünk. Csak

96 Erről már az első tervekben ez volt a költő felfogása. (II. k. 78. l.) [A hivatkozott rész jelen kiadás 199. oldalán található.]

97 Riedl e részben kifogásolta a VI. én. 7. versszakának utolsó sorait, mint „csak gondolt és nem látott képet”. Gyulai azt írta oda a maga példányában: „Nem érti a dolgot. Hát szegény gazdagot ki látott szó szerint?” *Gyulai Pál széljegyzetei Riedl Arany Jánosához.* — Közli Csúry Bálint, *ErdISz*, 1929. 99. l.

egy levelét olvassuk, a király kezében; eloszlatja a sirrablás vádját, menti Toldi ölé viadalát Tarral, kegyelmet kér neki; a mellett megnyitja a király szemét Örzse szerelmére. Egy apáca végrendelete ez, a ki jótetteket hagy maga után. A kiért Toldi elvesztette lovagi kardját, hírét, — az szerzi vissza neki; a ki maga boldogtalan volt, szószólója a más titkolt érzésének. Az olasz hadból hazatérve, Toldi már csak sirját találja a Nyulak szigetén. Ott tesz fogadalmat, hogy szive többé asszonyt ne ösmerjen. A mit a lovagiság ellen vétett, jóvá teszi hűségével, a mit Piroska ellen vétett, kiengeszteli egy élet bánatával. Az ő élete is lezárul e sirnál, ezután már csak napjai telnek.

A költő e részben „ritka tapintattal oldott meg egy erős tragikai összeütközést, a nélkül, hogy a megoldás szokott módjához folyamodott volna — mondja Gyulai Pál. — ... A kifejlés nem halál vagy erkölcsi megsemmisülés ... Piroska hervadása, Toldi megtisztulása és sirig tartó csendes bánata oly igazzá és engesztelővé teszik a kifejlést”. E csendes tragédia — ugymond — természetes átmenet Toldi végnapjaihoz.⁹⁸

A Toldi élete deléről tervezett mesének két akadálya volt. Egyik, hogy a nagyerejű hősről a történelem nem tud; ezt a költő megoldotta azzal, hogy névtelenül, álruhában harcol. A másik az első *Toldi* azon sora: „nem is lőn asszonnyal tartós barátsága”; ez most egy bonyodalmas mese szép megoldása lett.⁹⁹

E két fő alak egészen szívéhez nőtt a költőnek. Toldi az ő szülőföldjének hőse volt, képzelete haza szállott vele, gyermekkorának emlékei, az atyjától hallott mondák közé, melyek körülrajzolták. Hősében fajképet festett: hűsége királyhoz, szerelemben, nyílt szíve, egyenes beszéde, s a mint örömmek-búnak egészen neki adja magát: nem az alföldi magyar ember typusa-e? Épp így Piroska házias lány-sága, gyermeki engedelmsége, asszonyi méltósága és néma tűrése nem mindennapi vonások-e nálunk, főképp régibb korban? Méltán írja Riedl, hogy „Arany költészetének egész fénye, lelkének egész borúja Piroska alakján van.” Riedl abban a hiszemben volt, hogy Piroska sorsa a költő leányának halálával fordult szomorúra. Igaz, az első két dolgozat derüebben indul, de már a legelső tervekből s

98 Emlékbeszédében.

99 Piroska sorsában a Frithiof-regebeli Ingeborgéval lát hasonlatosságot Szentirmay Gizella (*BpSz*, 1917. dec.). Tegnérr költeménye „mód nélkül tetszett” Aranyinak, — így említi Tisza Domokosnak (54. jan. 21.) [*AJÖM* XVI, 384. (594. sz.)], Pákhnak (1853. febr. 6.) [Uo., 169. (462. sz.)] és több bírálatban. Toldihoz hasonló Frithiof testi ereje, farkassal birkózik, leüti egy gúnyolódó testőrt; csakhogy mindez megvan Ilosvaiban. A szerző azt is párhuzamosnak nézi, hogy Ingeborgot temp-lomba zárják szerelmese elől, az betör hozzá és szentségtörő hírbe jut, melyből vitézsége tisztázza ki; ennek alapja is megvolt Ilosvaiban. Ingeborg is máshoz megy férjhez kénytelenségből; erőszakos bátyját Frithiof párbajra kényszeríti; a szerelmesek egy vacsorán látják újra egymást. Némileg hasonló mozzanatok ezek, igaz, csakhogy a hasonlóságnál több a különbség: Tegnérnél az egész történet jól végződik. A párhuzamra áll, a mit a költő Pákhnak írt, hogy a Frithiof-rege studiuma „nem rí ki” az első *Toldi*-ből. Weber még az olyat is kölesöznésnek nézi, ha a *Frithiof-rege* lakomáján vadkan van a tálon, alma a szájában; mintha Szalontán nem lehetett volna ilyet látni. Weber Artúr: *Irodalmi hatások Toldi szerelmében*, *BpSz*, 1917. 109. köt. 483. sz.

a költő akkori leveleiből látni, hogy szomorú végre volt jelölve. A végleges kidolgozás elejétől fogva komolyabb: elmarad a kedves naiv jelenet, mikor a padlás-ablakból lesi meg a tornára gyülekező leventéket; el Toldiné háztűznézése, Piroska tánca a királlyal. (II. dolg.)¹⁰⁰ Érzését, bánatát gyöngéden fedi föl a költő, mintha élő szívet kimélné. Mint Vörösmarty *Szép Ilonká*-ról e névre kereszteltette egyik leányát, hogy — Gyulai szava szerint — „mintegy örökségül hagyja neki költői dicsősége egyik sugarát, a legbájosb női eszményképet, melyről valaha álmodozott”, — azonképen Arany is Piroskáról kívánta neveztetni unokáját. Később Rozgonyi Piroska halálán leánya elvesztését élte át újra, Rozgonyi sorsában apai fájalmát. Külön, meghatva búcsúzik kedves alakjától.

Alakokban, eseményekben leggazdagabb, hangulatokban legváltozatosabb alkotása e mű költőjének, lélekrajza legmélyebb s a szerelem főmotívumával legközelebb van hozzánk. A mese szövése bátrabb, mint eddig akárhol. Egyes episodok az olasz regényes eposzok kanyargós utjára térnek, de a korrajz és lélekfestés mindig igaz, természetes. Eseményeken és alakok sorsán a középkor erkölce, levegője érzik: vallásos hit és kegyetlenség, mély érzés és szilajság, önfeláldozás és kalandvágy végletei találkoznak. Mint Gyulai írta: „Ott a király hűbéres táborával, küzdve a német birodalom igényei ellen, hadakozva Olaszországban, mint bosszuálló és hódító, tanácsot ülve a világi és egyházi főurakkal. — Ott a hatalmas egyház, a kegyelem malasztjával s az átok villámával, kolostorai vezeklő csendjével, bucsújárói fanatismusával és kicsapongásaival, ott a lovagok és hegedősök kalandjai ... a megtört szívű nők bánatja, a kik kolostorban keresnek menedéket.” — Egyenként véve is: az adományokat osztogató, a hadban is gyóntatójához folyamodó király, kinek szívében e mellett megfér a vérboszú; a gyászában templomokat építtető királyné; a tört szívű apa, ki kincseket temet lánya koporsójába; a király személyes sérelmeért hadba szálló ország; a másik oldalon férjgyilkos feleség, cselvető fejedelmek, érdekhajhászó udvari nép, — nem középkori-e mindez, s a jobb vonásokban nem ismerni-e a magyar előidők képeire, a falusi nemes vendégszeretetében, a bátor beszédű nádorban, Toldiné egyszerű falusi házában, az egész nemzetben, mely lelkesülten áldozza vérét „pro rege nostro”?

Mintha a költő, miután fölépítette romjaiból ősi naiv eposzunkat *Buda halálá*-ban, most lovagi hőskölteményünket akarná megalkotni, megcsillogtatva a romantikus eposz kincseit, melyeket *Zrinyi* és *Tasso* tanulmányából alaposan ismert. Toldi néha szinte emberfölöttivé nő; mikor Prágában ledönti a várkapu sarkát, valóságos Sámson; a mint fölgerjedésében a búcsúsokat veri-vágja: Orlando Furiosóra emlékeztet; maga a költő céloz erre (IX. 71.). Tövestől fellép négy fiatal fűzet, hogy elültesse Piroska sirja mellé, mesebeli fanyüvők módjára, mint

¹⁰⁰ E kérdést behatóan vizsgálta Vargha Ilonka, a Beöthy-emlékkönyvben: *Arany Rozgonyi Piroskájának keletkezéséről*.

Dovec óriás a *Daliás Idők* első dolgozatában (VI. én.).¹⁰¹ Mikor Zrinyi Demirhámot komolyan fanyüvő óriásnak festi, „azon el kell mosolyodnunk”; ő azzal mérsékli, hogy fiatal fűzet mond. A regényes eposz vonásain többnyire van Aranynál valami egyéni vagy magyar. Anikó vértet ölt, mint az *Aeneis*-ben Camilla, Tasso Chlorindája, Ariostónál Bradamante, de Arany nem harcias amazonokat fest, természetesebb színt ad nekik: az egri leány szerelemből fog fegyvert, Rozgonyiné férjét követi a csatába; a nőiség uralkodik rajtok, mint Széchy Márián. Anikó csak játszik a fegyverrel, hadban bátortalan; inkább Shakespeare-nek férfi ruhát öltő bájos nőalakjaihoz hasonlatos. Regényes alak a bujdosó kobzos is, ki hangszerével jár-kél a hadakozók közt, de legalább hiteles nevet ruház reá s való eseményekhez kapcsolja. Ilyen eposzba illőnek tartja a „női kecs által vetett akadályt”;¹⁰² ilyen előbb Eszter, itt Jodowna. Kerüli az antik mythológiát s összevegyítését a keresztény hit jelképeivel, mit Zrinyi is átvett. Valójában csak egy csodálatos van nála: Toldi táltos paripája; az effajta mén Homeros Erichthonius kancájának ivadéka; innen származik Tassónál Rinald Bajardója, Ariostónál Argillan Rabicanja, Zrinyinél Karabul, Amirassen ménje. Otthonos azonban a táltos ló a magyar mesékben is. Toldi és Pejková szinte centaurrá egyesülnek. A ló kitalálja gazdájának a gondolatát is; a nőrabló Jodok után „maga tör mondatlan”; a mint Toldi kiszabadul, — „Csuda volna, ha nem megesett történet” — ott terem szolgálatára; rákad a monostorban is, s az udvar lábján „eltengődik a szeméten”; utoléri Nápoly alatt, „tán repült, mint táltos”. Kiment a királyt a Silaróból; valóságos deus ex machina, mikor Bencét a hátára kapja s hazanyargal véle, — így lelnek egymásra Toldi Anikóval. Csak hogy meg nem szólal, mint a Rusztem Reks-je. Hazajövet is Segesden ő veszi észre a Toldiné szekerét s oda nyerit az ösmerős lovakhoz. Gazdája méltán dicséri meg azzal, hogy — „Ember vagy”! Az agg hős utolsó diadalánál joggal hullnak virágok ő rá is.

Toldinak csónaka is ilyen hű és engedelmes; mikor Tart levágja a szigetben s menekülni akar: „a sekélyre vonuló — Víz kiveré s ott várt csónaka, mint jó ló.” (VI. 69.)

Mese és előadás egyaránt szabadabb, az előszó szerint „a költői beszély, vagy, ha tetszik, *verses regény* kevesebb igényű keretében”. A classikai eposz hagyományaiból¹⁰³ mindössze az elősorolást (enumeratiót) tartja meg, a hadba vonulók megismertetésére. *Zrinyi és Tasso* vizsgálatában azt írja: „A seregszámla, mint minden költői leírás (descriptio) az által nyer mozgalmas élenkséget, ha azt, a mi *térben* egymás *mellett* áll, úgy adjuk, a mint *időben*, egymás *után* fel-

101 Ariostónál is olvasott ilyen (XXIII. 135.) „de a mellett, hogy őt erre a lovagkor phantasmái szabadítják, ott ül ajka végén az örökös gúnymosoly, mellyel saját teremtményeit kíséri” — írja *Zrinyi és Tasso* tanulmányában.

102 A *Zrinyi és Tasso* tanulmányban.

103 Erről ír Trencsény Károly: *Arany János és az eposzi közvagyon*. Bp. 1928. *It.Füz.*, szerk. Császár Elemér.

tűnik, azaz a pusztá leírást cselekvéssel kötjük össze; továbbá ... jellemzés, rövid történetké, egyes epizódok iránti figyelemgerjesztés stb. által tesszük változatosá. A homérosi hajó-szemlét is fárasztónak érzi, Zrinyiben ellenben dicséri, hogy a drinápolyi tábornok „nem úgy vezeti elénk, mint már összegyűltet, hanem a gyülekezés mozzanatában; elbeszél, a helyett, hogy pusztán leírna.” Ő is így cselekszik; már a második zászlóhoz jövendő-sejtést fűz, Bánfiénál egy kis jelenetet vázol, itt-ott tréfát vagy célzást elegyít; a Forgács-címer egész tündérmese. Még így is hamar átmegy az életbe, a seregek mozgására, új meg új kép, mozdulat éri egymást, föltetszik a király, tollas sisakjában, aztán a rajz átfoly esteledő képbe, s szélről ott áll egy mai, egy örök alföldi kép: a kuncsorgó juhászok.

Az előadás könnyen foly s könnyedén csap új útra; ezt nem a szerkezet lazasága teszi, mint Ariostónál, hanem ellenkezően, az énekek zsúfoltsága, a párhuzamosan futó események összekapcsolása. Egy-egy fordulat a játékos kedvű Ariostóra vall, a ki a beszélő szabadságával él. Az I. éneknek Arany így szakasztja végét: „... most egy kicsit elhagyom.” Ének közben is így tér más útra: „Hát Miklós ezalatt hol volt?” (III. 7.) „Én pedig elmegyek a messi keletre, — Követem bús Toldit ...” (VI. 16.) „Szegény Toldi Miklós hol lehet azolta?” (VIII. 35.); vagy: „Csak az utjokból még ez egyet említem.” (V. 26.) — „Hanem egy kevésse fogjunk ki, pihenjünk.” (VIII. 83.) A népi mesélő szájába illő ilyen bizalmasság rokon az első *Toldi* közvetlen hangjával. Az ilyenekből szinte kicsordul az anyanyelv méze.

Megfigyelés és jellemző erő dolgában meghaladja minden példáját. Egy sorral, egy szóval festeni tud és hangulatot kelt. Minden leírás plastikus, s elég rá egy-két szó. Piroska a királyi udvarban az ablakban nézelődik, hogy meglássa Toldit, — ezt ez a kép festi: „Nyomhatja fejével ablaka keresztjét.” (V. 59.) Tar Lőrincet csak külsőleg rajzolja: „Nagy legény volt, ... vete nagy árnyékot”; — mennyi becsmérés van ebben. Rendesen a külső vonás bensővel kapcsolatos. Toldi roppant physicuma lelke megindultságán is érzik, mikor a sírboltban a megdöbbenéstől kalpagja „ledagad fejről”; valósággal látni a kifeszült ereket, fejébe tóduló vért.

Piroska úgy csókol kezét a királynénak, hogy „gyűrűi gyémántján ajka lehétt hagyta”; érzik a királyné ridegsége, a szertartásosság, a lány elfogódottsága. A királyné háborog a cseh király sértésén, de mikor az ima órája üt: „egyszerre buzgóvá esik alá képe”; szemléletes és egész jellemrajz. — Ilyen mély művészet van a látszólag könnyed előadás felszíne alatt.

Egy élet megfigyeléseit, emberismeretét, művészi tanulmányait, alkotó vágyát öntötte művébe a költő.

E trilógia a legnagyobb költői mű irodalmunkban; alig találni ilyet a világirodalomban is, a nagy keleti eposzokon kívül, mely így végig kísérné hősét fiatal korától az öregségig. A költő egész életén át írta e hármast, s — Gyulai szép szavai szerint — „egy egész élet igaz, állandó, mély benyomásait fejezte ki benne. Mindenki szívéhez szól, legyen ifjú, férfiú vagy öreg. Ki nem érezte ifjúságában azt a nyughatatlan érzést, azt a szívzajlást, mely a családi körből a nagy világba ragadja,

hogy felküzdje magát valamire? — Az bizonyára a trilogia első részében sok olyat fog találni, a mi felkölti gyermek- és ifjúkori emlékeit. Ki az, ki a férfikor küszöbén, rossz kedvében, szeszélyből nem sodródott kisebb vagy nagyobb tévedésbe, a ki nem okozott másnak nagy fájdalmat, habár akaratlan... S ha előregedtünk, ha reményeink emlékekké váltak, vágyaink lángja hamuvá porlott, ha elhaltak mellőlünk szeretteink, ha mintegy kikopunk az életből, ha elfeled a világ, vagy épen gúnynyal tekint reánk az újabb nemzedék: nem az elvénuilt Toldihoz hasonlítunk-e?¹⁰⁴

Tennyson azzal teszi változatossá a *Király-idyllek*-et, hogy háttérül az egy-mást váltó évszakokat festi; Arany művében az életkorok hangulata, hangja természetesen más; ez ad új szint az egyes részeknek, változatosságot az egésznek.

A nagy mű befejezése nem ment olyan simán, mint 78 elején remélte, mikor hamarosan megírt két éneket. Aztán ágynak esett. Tavasszal „hosszabb fekvő betegségből” kelt föl; mellhurut volt, mint sógorának írja; az orvos-szerek nem használtak, folyton fulladozás kínoztta.¹⁰⁵ „... tizenhét napig nem feketett sem éjjel, sem nappal ... senki sem hitte, hogy meglábolja” — írja felesége.¹⁰⁶ Nyáron a szigeten kezdett felépülni. Itt mindig csupa figyelem vette körül. A sziget ura, József főherceg, a lakást tiszteletből kívánta volna átengedni; erről lebeszéltek, mert akkor Arany nem menne oda többé. Azt azonban meghagyta, hogy kedvét keressék. Ablakain becsillant a Duna tükre, bántotta fájó szemét; mire 78 nyarán megint kiköltözött, zöld függönyök voltak ablakain, zöld szőnyeg a szoba padlóján. Az étterem tornácán szélről védett sarkot tartottak fenn neki. Reggelenként virágokat vittek feleségének és unokájának.¹⁰⁷ Sétáin többször megállította és beszédbe eredt vele a főherceg; egyszer el is mondatta előtte nagyobbik fiával a *Fiamnak* verset; mire a költő térdére vette és megcsókolta érte. A költő a XII. énekben, hol Piroska sírját írja le, szentelt is egy verszakot a hálás emlékezésnek.¹⁰⁸

104 Angyal Dávid is: „A három *Toldi* együtt véve többet jelent egy középkori mondai hősnek történeténél. Emlékeztet Böcklinnek *Vita somnium breve* (Az élet rövid álom) nevű képére, a melyen ragyogó színekkel és sejtelmes költőiséggel együtt van ábrázolva a gyermekkor, az ifjú szerelme s indulása az életbe, majd az öregkor, a mint nyakát hajlítja a halál pallosa alá. A *Toldi*-trilogia is az emberi élet tragédiájának képe”. *Arany János*. — *BpSz*, 1933. 229. köt.

105 Ercsey Sándor könyvében, 194—199. l.

106 Gubody Marihoz, Margit-sziget, 1878. Kiadva: *Nyug*, 1932. 371—70. l.

107 Gyulai Pál: *‘Toldi szerelme’ egy kihagyott versszakáról*. *BpSz*, 1883. 34. köt. 70. sz. 129—133. l. — Újabbban: *Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye* c. kötetben.

108 A négy fűz elárvult sarjai tán élnek
Ma is, oltalmában fejedelmi személynek,
Ki, hogy e szép sziget rászálla idővel,
Beszövé nagy multját virányos jövővel.
S hagyta, hogy a környék agg fülemüléje
Éneke utóját ott elzengicsélje,
Azután hallgatva ott várja halálát...

Nem foglalta bele a szövegbe, nehogy hizelgőnek lássék. Egy papir-szeleten látta meg Gyulai, az íróasztalon. (U. o.) Csak halála után igttatták helyére. (XII. 105.)

A sziget áldott csendje és magánya meggyógyítja. Nyáron munkához lát. A XI. ének 9. versszaka mellé oda van írva: „Sok meddő szünet s betegség után júl. 19-én kezdem itt.” A 34. versszaknál megint megáll: „Eddig júl. 29.” A munka még nem ment. Azzal foglalatoskodott tehát, hogy sajtó alá készítse régebbi tanulmányait s néhány nagyobb bírálatát az Akadémia könyvkiadó vállalata számára, *Prózai dolgozatok* címen; 1879-ben jelent meg. Télen azután derekasan nekifog *Toldi*-nak. Bevégi a XI. éneket, végére odaírja: „Nincs már széna, nincsen abrak, Édes munkám, tűzbe csaplak. — 1879. márc. 26-án.” Irónnal írt gyöngybetűs sorrai sűrűn lepik a lapokat, tíz versszak is elfér egy negyedrért íven. Arany László azt írja ekkortájt Ercsey bátyjának: „...mostanában jó az egészsége, hangulatában sincs fogyatkozás, s úgy veszem észre, naponkint mindig dolgozik az öreg ur egy pár órát, valamelyik nagyobb költői művén. Éveken át folyvást azt beszélte: ha ő megszabadulna az Akadémia vesződéseitől, dolgozni tudna ismét. S valóban — bár én nem reméltem — úgy látszik, most beváltja föltett szándékát s dolgozgat.” (79. máj. 27., kiadatlan.) Ekkor már titokban készen is volt *Toldi szerelme*. Hat hét alatt végére ért a XII. éneknek. „Vége 1879 május 15-én.” Már csak javítgatta és tisztába írta.

A kész munkát egy ideig — szokása szerint — nem mutatta senkinek. Kétségei voltak értéke, hatása felől. „Jól tudom, hogy e példátlan hosszú időn át annyiféle benyomás, hangulat stb. alatt keletkezett munka nem lehet egyöntetű”¹⁰⁹ — írja a gratuláló Tóth Endrének. (79. dec. 9.) Aggályoskodik, hogy az új rész talán nem méltó pár a régiekhez; illet ír egy rögtönzött kis versben (*Toldi II. részéhez*). Az *Őszikék*-ről azt írta Gyulainak: Számot kell vetni azzal, hogy az olvasók izlése az ő fellépte óta megváltozott; most is „attól tartott, hogy a közönség kevesebb részvétellel fogja fogadni, mint a már régen megjelent két részt.”¹¹⁰ A kik az első részt gyönyörűséggel olvasták, Petőfi, Tompa, Eötvös József, Toldy Ferenc, — ezt már nem érték meg. Megszállja a mélabús emlékezés, mint Goethét, *Faust* bevégzésekor:

Sie hören nicht die folgenden Gesänge,
Die Seelen, denen ich die ersten sang...
Mein Lied ertönt der unbekanntnen Menge...

Ily hosszantartó munka befejezése szomorgó érzéssel is jár, olyan, mint az elszakadás egy jó baráttól, otthonos vidéktől.

Mégis megmutatta a kéziratot fiának; Lászlónak „nem volt bátorsága habozás nélkül a közzétételt javasolni”. Emlékezett rá, mily hatással volt atyjára *Buda ha-*

109 [AJÖM XIX, 450. (2554. sz.)]

110 Gyulai: *Arany életrajza az Akadémiai Almanach*-ban, 1887, újabban *Bírálatok* c. kötetében, Arany levele Gyulaihoz, 1877. okt. 22. [Uo., 389–390. (2480. sz.)]

lála kiadása után „a nyilvánosság herce-hurcája”. Tartott tőle, hogy a közönséget az új mű nem ragadja meg úgy, mint a másik kettőnek naiv bája, melancholiája és humora, mert általában elszokott az eposzi előadás hangjától, s e „sietős világnak” nem lesz türelme a jellem-rajzolás, nyelv, részletek megfigyelésére. Kétségeit nem is titkolta; atyja pedig maga is „kerülni akarta az izgalmat, melynek ki van téve minden író egy újabb munkája kiadásakor, s nem kívánt többé részt se dicsőségből, se gáncsból”,¹¹¹ félretette: „hadd pihenjen”.¹¹² Fia kértére mégis megmutatta Gyulainak. Gyulait megkapta a monda és történelem művészi összeolvasztása, a magyar középkor eleven rajza, cselekvény és jellemrajz egymást emelése, a hangulatok festése.¹¹³ Nem titkolt el egy megjegyzést: hogy „midőn Toldi kedvese sirjára borúl, a ‚Piroska’ fölkiáltáson kívül egyebet is mondhatna, jól esnék az olvasónak, ha egy pár sorban kifejezné fájalmát”.¹¹⁴ A költő megfogadta a tanácsot, s egy levélboríték hátán hozzá irt egy strófát (a 103. szak. végét, a 104. első négy sorát).

A költő nem tartotta őt elfogulatlanak maga és műve iránt. Csendes humorral jegyezte meg: „Ha kiadnám, még azt találnák kérdezni, a mit Ariostótól kérdett az ő nagyúri pártfogója, Hyppolit érsek, mikor *Orlandó*-ját nála bemutatta: ‚Ugyan, Lodovico, honnan tudtál ennyi képtelenséget összeszedni?’”¹¹⁵ Ezzel a kiadás terve elhallgatott. De a mű elkészültéről Lévy is hallott, mikor nyáron a szigeten járt látogatóban.¹¹⁶

Ősszel Csengery Antal, betegségből lábadozva, üdülni a szigetre költözött. A két régi barát sokat volt együtt; Arany odaadta olvasni kéziratát. Csengery otthonos volt a világirodalomban, ítéletére a költő sokat adott. Csengery természetesen Gyulai mellé állt, s véleménye nyomosan esett latba.¹¹⁷ A költő sem tudta egészen elnyomni azt az érzését, hogy „ez egy munkámmal igazán tartoztam”. De „mikor végre engedett barátai sürgetéseinek, valami olyan félig-nyilvános kiadást akart vele próbálni — beszél Arany László. Nem adta át kiadónak, mert ‚az majd zajt üt vele s nyakára küldi az embereknek, hogy kénytelenek legyenek megvenni, vagy akarják, vagy sem’. Kinyomatta tehát saját költségére s átadta az egész kiadást az Akadémia könyvkiadó boltjába, hogy onnan az vegyen belőle, a kinek kedve van.”¹¹⁸ Így jelent meg a mű 1879 őszén.

Ez év februárjában a Kisfaludy-Társaság Gyulai Pált választotta volt elnökévé. Ő a trilogia befejezését a Társaság ‚családi ügyének’ nézte, s ott kívánta

111 Gyulai, a mű bemutatásakor a Kisfaludy-Társaságban.

112 Ezt s a következőket maga Arany László írja a levelek bevezetésében. [ARANY JÁNOS, *Hátrahagyott iratai...*, 3:XIV-XV.]

113 *Arany János életrajza*.

114 U. o.

115 Arany László írja a levelek kiadásának bevezetésében. [ARANY JÁNOS, *Hátrahagyott iratai...*, 3:XV.]

116 Levele, 79. dec. 21. [AJÖM XIX, 452. (2556. sz.)]

117 Arany László, atyja levelezésének bevezetésében. [ARANY JÁNOS, *Hátrahagyott iratai...*, 3:XIV.]

118 *A Hátrahagyott Versek* előszavában. [Uo., 1:XXII.]

bemutatni, hol harminchárom évvel azelőtt az első *Toldi* koszorút nyert. Nem hagyta békén Aranyt, míg az első kinyomatott példányt a Társaságnak nem ajánlódta. November 26-án az ülés előtt mindenkinek feltűnt, hogy Gyulai egy papírba takart könyvet szorongat kezében.¹¹⁹ Az ülés elején egész kis tanulmány kíséretében mutatta be a művet; mutatványképpen felolvasta a prágai kalandról szóló részt.¹²⁰ Szász Károly indítványára a többi tárgyat máskorra halasztották, „hogy az ülés Gyulai jelentésének és felolvasásának ünnepi benyomása alatt záruljon”. A Társaság jegyzőkönyvbe igtatta örömet; négyen — Greguss, Lukács Móric, Beöthy, Csiky Gergely — a Társaság nevében tisztelegtek a költőnél. Megköszönte az üdvözlést, de azt kérte, „függessék fel ítéletöket addig, míg az egész művet elolvassák”.¹²¹

Másnap a lapok nagy cikkekben adnak hírt az eseményről; közlik Gyulai beszédét s hosszú részleteket a költeményből. A *Hon* ismertetője szerint „mindenkor a legnagyobb világirodalmi művek mellett fog említettetni”.¹²² A *Vasárnapi Ujság* is azt írja, hogy „*nagyobb* (minden tekintetben *nagyobb*) műve a legujabb költői irodalomnak, nemcsak a magyarnak, bizonyára nincsen. Egy ily mű — írja, — bár kisebbségek — gazdaggá tette az angol Tennyson, elég-e Magyarországon egy ily mű nyugalmat biztosítani a költőnek agg napjaira?”¹²³ A *Fővárosi Lapok* K. jelű írója¹²⁴ már a könyv elolvasása után ír, bírálva: „Olyan könyv ez, mellyel a kritikának nem is szabad sietni”, — mondja, mégis elhamarkodva számol be az első benyomásról. „... méltó az Arany János nagy erejéhez”, de „nem tesz oly mély benyomást, mint tett a trilogia másik két része.” „Itt a változatosság az egység rovására esett.” Elismeri, hogy számos lapja vetekedik a másik két rész szebb rajzaival, sőt itt-ott felül is mulja azokat, de cselekvénye nem oly tömör, kerek, mint ezeké.” „Az V. énekben olyan hyperromantikus történet van, melyhez inkább való Hugó Victor felcsigázott pathosza, mint a naiv eposz hangja.” A bíráló itt megfélemedezik arról, hogy a költő a regényes eposz szeszélyes útján jár. Kivált a nápolyi hadjárat leírását hibáztatja, bár „szebben megírni bizonyára nem lehet”. Rámutat, hogy a költő „meglepte a világot” fiatal lányok „üde és életteli rajzaival, mivel eddig nála nem találkoztunk”. Azzal végzi: „Ha a magyar is úgy tudna s szeretne gyönyörködni a maga anyanyelvének szépségeiben és erejében, mint a francia vagy olasz tud: akkor ma már nem volna művelt ház az országban, a mely ne birná vagy ne várná ezt a „bús éneket”.” — A *Magyar Nyelvőr*-ben Simonyi Zsigmond üdvözlí

119 *Egyetértés*, 1879. nov. 27.

120 III. é. 35.— IV. 83. — *KisfTÉ ÚjF*, XV. 1879—80; a *Jegyzőkönyvi közlemények* közt, 35—37. I. — Kéky Lajos: *A százéves Kisfaludy-Társaság*. 164—166. I. Gyulai sürgetéseiről I. Sebestyén Gyula: *Gyulai Aranyról*. A *Pesti Napló* tárcája, 1893. május 14.

121 *KisfTÉ ÚjF*, XV.

122 Nov. 27., H. Á. aláírással.

123 79. nov. 30.

124 Alkalmasint Vadnay Károly; 1879. nov. 29. és dec. 2.

a művet, „mely nemzetünk költésének a világirodalomban legnagyobb dicsősége lesz.” „Senki sem tudja a magyar élő beszédet, a népies nyelvet annyira, mint ő ... senki sem tudja egyuttal a nép kifejezéseit oly csekély változtatással alkalmazni s hajlítani, hogy mintha rég hallott, rég megszeretett szólások csengenének füllünkbe.” Ha új szót alkot, alkotása „kifogástalan,... a nemzeti nyelvfejlésnek mintegy öntudatlan folytatása”.¹²⁵

Jókai levélben üdvözölte a költőt, Bartók költeménnyel.¹²⁶ Lévay egy csinos epigrammát küldött, mely azzal végződik: „*Toldi szerelme* örök”. Arany tréfával köszönte meg: „... a végét alkalmasint így gondoltad: *Toldi szerelme* öreg.”¹²⁷ Az ifjúság arany babérkoszorúval készült a költőt megtisztelni.¹²⁸ Szalonta küldöttsége emlékalbumot kívánt átadni, de ő „sajnálta volna, hogy e szibériai hidegben ide törődjenek”. A Kölesér-utcát is róla akarták elnevezni; megköszönte, „bár megvallom, sajnálnám, ha a nép ajkán századok óta meghonosult és onnan nehezen is leszorítható történeti nevét ... elveszitené.”¹²⁹

A közönség érdeklődésében sem volt hiány: a könyvet néhány nap alatt elkapkodták. Beöthy Zsolt büszkén hirdethette a Kisfaludy-Társaság 1880. évi közülésén titkári jelentésében, hogy e mű „az egész nemzetet általános és kitörő örömmel ragadta”. „Mintegy az őszülő Virgil támadt fel előttünk, ki dicsősége székében csendes falujáról álmodozik, s mikor váratlanul az arénába lép, egész Róma feláll és meghajlik előtte.”¹³⁰

Mindez elismerést betetőzte az Akadémia nagyjutalma, 1880-ban azzal, hogy „e munka úgy a cselekvény fejlesztése, a jellemrajzok elevensége, mint a nyelvplasztikai ereje és zengzetessége tekintetében a magyar epikai költészet örök díszéül szolgál”.¹³¹

A hatásra nézve sokat tett, hogy egy irodalmilag csöndes korban, mely nagy művektől elszokott, felébresztette a nemzeti büszkeséget.¹³²

125 1879. XII. füz., dec. 16.

126 *FL*, 1879. dec. 2.

127 L. Arany László följegyzését Lévay 79. dec. 21. kelt levelének alján. [ARANY János, *Hátrahagyott iratai...*, 4:464.]

128 *PH*, 79. nov. 27.

129 Ercsey könyvében, 200., 201. l.

130 *KisfTÉ ÚjF*, XV. 1879–80., 14–15. l.

131 *AkÉrt*, 1880. 86. l., május 19-iki ülés.

132 Csak évek múltán szólalt meg egy ellenző hang. Haraszti Gyula 1881-ben tanulmányt irt Aranyról Bodnár Zsigmond *Magyar Szemlé*-jébe; mint fiatal tanárt elkápráztatta a külföldi költészet varázsa, mely nem rég tárult föl előtte; főképp Tennyson-t állítja például Arany rovására, pedig szerkesztő és jellemző erőben, élethűségben és változatosságban Arany felülmulja. Az értekezés végéhez a szerkesztő egy lapnyi megjegyzést csatol (234. l.); elismeri az előadás, a genre-képek szépségét, de kifogásolja a népmesei, mondai és történeti elem vegyítését. Gáncsait az I. éneken mutatja meg, hogy Rozgonyi, „a kinek falui, pusztái, ménese, gulyái vannak, vacsorára hívja ... parasztos vendégét”, aztán „selyem szunyoghálós ágyba helyezi el”, elpanaszolja családi baját s az idegen ad neki tanácsot. Bodnár szerint „a népmese sem így adná elő egy gazdag földesúr

Bármily visszavonultan élt is a költő, a siker ezelőtt rendesen fokozta munkacerejét és kedvét. 1880-ban azonban mindössze hat verssel gyarapszik a ,kapcsos könyv’ tartalma. Egészsége folyvást romlik. Ujból kínozza tüdőhurutja, asthmája; délutánonként láz lepi meg, melytől „szüntelen kábulva aludni kellett”.¹³³ Ez a lankadság tétlenségre kárhoztatja. Ez év folyamán jelennek meg Aristophanes-fordításai, úgyszólván látatlanba, mert a máskor oly gondos költő most nem győz törheti beteg szemét szemrontó betűjavitgatással;¹³⁴ előre megmondta ezt, mikor a kiadás szóba jött. Szeptember 2-án „nyolc havi abszolút nem-írás és nem-olvasás után” — írhat sógorának némi javulásról; hívja, látogassák meg őket néhány napra a szigeten; ők sokáig készülnek ott maradni, hogy felüdülhessen.¹³⁵ Örömmel nézett e látogatás elé; az érkezőket mégis csak felesége és unokája várták a sétatéren; a költő csak később ment le a szobájából. Ercsey jó színben találta s beszédnek; de ha a kis társaság sétára indult, a ,nagyapa’ a hűvös, esős őszi időben többnyire otthonn maradt, csendesesen pipázgatva. Ha jobb időben lement is, a járatlanabb utakat kereste. Került minden találkozást; szokott gyöngédségével félt, hogy megnehezült hallása másoknak talán alkalmatlanságára válik;¹³⁶ ha valakivel beszélt, figyelmeztetnie kellett, hogy baloldalára kerüljön, mert „az ő jobbik füle már régóta megtagadta a szolgálatot”.¹³⁷

Egyre jobban magába vonúl. Látása meggyöngült. Szemei, melyek nemrég, a 70-es évek elején még „fáradhatlanul olvasták a vékony görög betűket s az angol *Athenaeum* és *Academy* sűrű sorait”, megromlottak. Fiatalkora óta rövidlátó volt; nem veleszületett az, hanem szerzett „foglalkozási” baj. Maga is írja, hogy „az élet első tiz-tizenhat éve” ment volt e fogyatkozástól, s az apró betűk mohó olvasását okolja érte a *Bolond Istók*-ban (II. 43.). Közelre jól látott, „elpusztulhatlan jó miops szemeiről” beszél Tompának (63. dec. 13.).¹³⁸ „Nem a látás szűnt meg nála, — írja Arany László, — mert egy-két sort a legpicinyebb betűkből is el birt olvasni és írása mindvégig szép és szabályos maradt, de pár percnél tovább nem lehetett olvasnia, szemidegei megfájdultak s a sorok összefolytak előtte.”¹³⁹ „A szem elnyűtt”

vendéglátását”. Szász Károlyt is megtámadja, mert a *Daliás Idők*-ben az ilyeneket magasztalta. Bodnár megfeledezett a népmesék királyairól, az egyszeri királyfiról szóló néprománctól, a Mátyás királyról fennmaradt adomákról, s hogy a nép fia sokszor le is főzi furfangjával a királyt, mint a cinkotai kántor. — Olvasta-e Arany ezeket, nem tudni; baráti köre Harasztival is sokáig éreztette neheztelését, elfogultsága miatt.

133 Ercseynél, 202. l. [*AJÖM* XIX, 468. (2582. sz.)]

134 Gyulainak, 77. okt. 22. [Uo., 389. (2480. sz.)]

135 Ercsey könyvében, 203. l. [Uo., 468. (2582. sz.)]

136 Arany László a levelek bevezetésében. [ARANY János, *Hátrahagyott iratai...*, 3: XVII.]

137 Ercsey könyvében, 204. l.

138 [*AJÖM* XVIII, 385. (1749. sz.)]

139 Arany László a *Hátrahagyott Verseik* bevezetésében. [ARANY János, *Hátrahagyott iratai...*, 1: XXVI.]

— írta 78-ban sógorának.¹⁴⁰ Sértette szemét minden fény. Orvoshoz nem fordult, nem bízott bennök. Maga megnézett valamilyen orvosi könyvet (*Tanulság*), bajának természetével a tudomány akkori állása szerint tisztában volt.¹⁴¹ Nem egyszer ejt egy-egy sóhajban panasz-szót (*Almanachra, Vakságban*); de megadja magát sorsának: „Türj pihenve; a természet A legjobb útmutató” (*Tanulság*); s „az „örök világosságnak” várja „fénylő sugarát”. (*Ex tenebris*.)

Az utolsó években leveleit is sokszor unokájának mondja tollba, ő csak aláírja. Az ujságokból már 77 óta felesége olvas fel neki;¹⁴² de valami komolyabbat „hogymás olvasson fel, arról alig lehetett szó; ... a mi őt leginkább érdekelte: görögöt, angolt, mástól hallva, meg sem tudta volna érteni. Hiszen ezeket a nyelveket csak a szeme által ismerte.”¹⁴³

Pihenést nem ösmerő szellemét azzal foglalta el, hogy „egy-egy véletlenül eszébe ötlő verssorból — Horatius, Virgil, Ovidius, Tasso, Byron, vagy a régi magyar költők: Gyöngyösi, Rádai Pál, Amadé, Faludi, Csokonai stb. valamely költeményének egy-egy darabkájából — a félig elfelejtett részeket addig görgesse és csiszolja emlékezetében, míg végre az egészet kikerekítheti.” Néha napokig hiába törte fejét egy-egy részen. Fia könnyen kikereshette volna könyvtárából a konok költeményt, de nem engedte; „ne rontsa az ő időtöltését”.¹⁴⁴ Egy-egy horatiusi vagy anakreoni töredéket le is fordított így, emlékezetből.

Legtöbbször még a *Magyar Nyelvőr* ritkás szedésű, nagy betűs füzetait vette kezébe. Helyeselte Szarvas Gábor mozgalmát; mindjárt az első évfolyamba (1872) adott némi hiba-irtogató apróságot, a *Nyelvőr* tévedéseit sem kimélve, *Idegen csemeték, fattyúhajtások* címen, neve aláírásával.¹⁴⁵ A szórendről egy nagyobb értekezése jelent meg.¹⁴⁶ (II. köt.) Szemében a mondattan a fő; a magyar rhythmust is a mondathangsúlyból vezette le.¹⁴⁷ Később megkérte Simonyit, a ki kéziratokért járt nála a szigeten, hogy apróságai alá ne tegyék ki nevét; nagy-élelmesen aztán „Szalontai J.” aláírással sejtették a szerzőt.¹⁴⁸ Lassanként elhidegült a *Nyelvőr*-

140 78 elején, Ercsey-nél 193. l. [AJÖM XIX, 412. (2504. sz.); a levél 1878. május 16-án íródott.]

141 *Bolond Istók*-ban „az orvosi tudományt e bántalom olyan classikus leírásával ajándékozta meg, a melyet a rövidlátás tüneteinek tanításakor hálásan veszünk segítségül” — írja Grósz Emil: *Arany János szembajáról*. BpSz, 102. kötet. 436–442. l.

142 Arany Jánosné levele Gubody Marihoz, 77. jan. 19. „Négy hónapja, hogy én olvasok fel neki a napilapokból.” — *Nyug*, 1932. 20. sz.

143 Arany László a *Hátrahagyott versek* bevezetésében. [ARANY János, *Hátrahagyott iratai...*, 1:XXVI.]

144 Arany L. a *Hátrahagyott versek* bevezetésében. [Uo., XXIX.]

145 [AJÖM XI, 525–526.]

146 [Uo., 527–531.]

147 Nyelvészeti munkásságáról irt Riedl Frigyes is: *Arany mint nyelvész*. MNy, 1917. 5–6. füzet.

148 Simonyi mondja el egy kis cikkben, mely felsorolja Aranynak prózai munkái közé föl nem vett *Nyelvőr*-beli cikkeit. *Arany János és a Nyelvőr*. MNy 1917. márc.–ápr. füzet. — Nyelvészeti cikkeinek szövegátvitelét összeállította Tolnai Vilmos, MNy, 1917. máj.–jún. Ugyanitt van közölve egy kiadatlan bírálat, Gyergyai *Magyarosan* c. könyvéről. (1871)

től s javítgató cikkek helyett inkább magát a *Nyelvőr*-t bírálta, a füzetek szélére odavetett jegyzeteiben.¹⁴⁹ Bosszantották a gyakorlatlan gyűjtők hibás lejegyzései, a kik egy-egy nekik új szót vagy kifejezést szinte a felismerhetetlenségig elnyomorítottak; pl. mikor a ‚fött-részeg‘, ‚fött süket‘ használata felől tudakozódnak (= föld-részeg, föld-süket; VII. 85. l.). Nem győzte helyreigazítani a népi szavak jelentésének helytelen magyarázatát.¹⁵⁰ Bántotta tósgyökeres magyar szavak, szólások félremagyarázása, kiküszöbölése, ezzel a nyelv szegényítése. Jókainál megróják a *szemvillogva* szót, mert ‚szemvillog‘ ige nincs; Arany odairja: „Hát szembehunyva? arcapirulva? lélekszakadva?” Szarvas Gábornak egy cikke után, mely kikél az írók ellen, kik „az izlés pajzsa alól szórják nyilaikat a nyelvjavítás ellen” — azt jegyzi meg: „Van valami benne. Országútat akarnak, a költő néha az ösvényen jár ... Az a baj, hogy az én nyelvérzékemben több van meg, mint a Szarvaséban.” (IV. 354. l.)¹⁵¹ Kárhóztatja magyar szavak idegenből való származtatásának erőszakolt tulságát. Erre több kis epigrammot pattint; így Munkácsi Bernátnak a *Szláv kölesönszók*-ról szóló cikkére: „A hogy indult a nyelvészet árja: Árpád nyelve csak ferdített árja.” (X. 480.) Szarvas Gábornak egy hasonló cikke végén pedig odajegyzi: „Jó, hogy mindezeket csak most tudom. Mert ha fiatal koromban verték volna fejembe, soha sem lett volna belőlem — tót író.” (X. 166.)

Hosszabb olvasásra képtelenül, annál többször fordul időtöltésül gitárjához. A zene fiatalkora óta érdekelte; sokat köszönt ennek verstani vizsgálódásaiban. A hetvenes évek elején fölemlítette barátai előtt, hogy fiatal korában tu-

149 E széljegyzeteket V[oioovich]. G[éza]. adta ki a *Magyar Nyelv* 1917. évi folyamában, az Arany-számban. [AJÓM XI, 894–900.]

150 VIII. 432. l.: „csin; a hordó fenekének befelé való hajlása.” Odairja: „nem igaz. Az a berovás, mely a hordó fenekét tartja s a dongának azon kívül eső része. Letört a csinja.” II. k. 199. l. a *kétágu* a. m. páros. *Jóka ördögé*-ben ezt: „A légynek sem ártott, mióta kétágu” — úgy veszik, hogy házas. Különösen bántotta, hogyha hibás szó-értelmezés az ő munkáiból vettek példát, így mikor Simonyi a *parancsol*, *meghagy*, *hagy* mellett például hozza fel a *Nagyidai cigányok* e sorát: „Most az ágyú hadd dörögjön, hagyom” — tűröm, engedem. (82. vsz.); odairja a lap szélére: „Tehát: Je l'ordonne ...” (*MNyir*, III., 353.). Felbosszantotta, mikor Ponori-Thewrewk Emil azt írta (I. 51. l.): a ‚ki van‘ — es ist aus fordítása s annyit tesz: *vége van*, s erre ő belőle is akartak példát idézni; Arany erre ezt az epigrammot pattintotta:

Már ha *ki van* kártyád, sincsen ki a nyelvtudományod.
Nyelvőr! nem nyelv-őr vagy te, ha' nyelvi malheur.

151 Az ő nyelvérzéke csálthatatlan. Gyulai elviszi hozzá Somogyi Antal *Régi magyar énekek* (1873.) c. kötetét; Arany csak rápillant, s e „magyar Ossian”-ról rögtön látja, hogy „vakmerő mystificatio”; azt is, hogy a dalok „aesthetikai becse még kevesebb”. Fél lapon meggyőzően írja ezt meg a *Bpesti Szemlében*, 1873. III. 224. l.; e névtelen bírálat Szily Kálmán biztos tudomása szerint Aranytól való. Ugyané két vonást bélyegzi meg a könyv borítékán rögtönzött epigrammban. „Bűn, hogy csálni akar; menti, hogy arra silány.” Ki van adva Arany *Kisebb költeményei*-nek jegyzetes kiadásában.

dott a gitárral bálni.¹⁵² Esztendőre Salamon Ferenc egy gitárral kedveskedett nevenapjára. A költő annyit szórakozott vele, hogy fia Bartalus segítségével egy jobbat szerzett.¹⁵³ Rég hallott népdalok, vallásos énekek újultak föl emlékezetében. Lassanként ebbe is komolyan elmélyedt. Bartalus megajándékozta *Magyar Orpheus*-ának egy példányával; a költő érdeklődéssel forgatta a gyűjteményt s itt-ott megjegyzéseket tett a szövegre, néhol a dallamokra is.¹⁵⁴

Mikor Bartalus a Kisfaludy-Társaság megbízásából megindította a *Magyar népdalok egyetemes gyűjteményét* (1873), Arany sok régi dalszöveg és dallam lejegyzését adta át neki, gondosan leírva kotta-papírra. A gyűjtemény hét kötetében 46 dal alatt olvashatni a megjegyzést: „Arany János után”.¹⁵⁵ Összesen 149 dallamot és szöveget adott Bartalus kezébe.¹⁵⁶ El is játszott neki gitárján egy-egy dalt, mert Bartalus tanuságot tesz, hogy „alaposan ismerte e hálátlan eszközt”, „akármelyik népdalunkat eljátszotta mind a tizenkét létra-nemben”. Azt sokáig Bartalus sem tudta, hogy „néha egy új dalt terem önkint húrja”, s le is jegyzi dirib-darab papirosokra, maga húzva meg a kottavonalakat, írónnal. 1874 óta tíz költeményt zenésített meg. Ropogósan zendítette meg Amadé toborzóját, a maga népdalai közül *A hegedű száraz fája...*, *Kondorosi csárda mellett*, meg az *Igyunk biz azt...* kezdetűek élénken fejezik ki a különböző hangulatokat.¹⁵⁷ *Zách Klára* a Bogár Imre népi dallamára zendül, azzal rokon a vers-alak is. Ezek még a hetvenes évek derekáról valók. Míg *Toldi szerelmé*-n dolgozott, munkája egészen lekötötte. Kényszerű pihenésében 1880-ban nyúl megint sűrűbben gitárjához; februárban három Petőfi-költeményt tesz kottára.¹⁵⁸ „A dallamokra megtanította nejét

152 Ercsey, 23. l.; említi *Bolond Istók* egy kitörölt sora is, l. az I. kötetben.

153 Arany Lászlóné a Kisfaludy-Társaság ereklyetárának ajándékozta.

154 *Magyar Orpheus*. Vegyes tartalmú zenegyűjtemény, XVIII–XIX. század. Összeszedte s a Magyar Tud. Akadémia s Kisfaludy-Társaság pártfogásával kiadja Bartalus István. Pest, Rózsavölgyi s társánál, 1869. — Arany az 1. oldalon *Rabul* nevét kijavítja *Radul* vajdára; a 6. lapon a *Gerlicéként nyögdcselek* kezdetű dal szövege mellé odaírja: „Csokonai”; a *Haj! Rákóczi, Bercsényi* mellé: „Lehet a moll is”, a *Fut az oláh ..* mellé: „F-dur”; *Árokszállásnál volt a nagy veszedelem...* mellé: „G-mollból játszom”, stb.

155 Az I. kötetben: Jó ló volt a fakó... „Mít ér a pántlikás kalap...”, a II.-ban: Lám megmondtam, Angyal Bandi, Egy leány a hegyek között, Az egri kávésnak, Haja rütyő, Ha meghalok se bánom, A csengeri temetőn, Ha érzed fogad fájását, Még azt mondják, nem illik a tánc a magyarnak, Elmentem én a szőlőbe, Oh te csodálatos német, Trallalárom ...; az V. kötetben (1895) hat Arany-dallamot jelöl meg Papp Viktor, alább i. h. 207. l. — Tanulmányában egy zenekritikát is közöl Aranytól, melyet az Országos Magyar Dalárgegyesület által 1869-ben kiírt pályázatra beérkezett művekről írt.

156 Papp Viktor: *Arany János és a zene*. — *KisfTÉ ÚjF.* 59. köt. 1933–36. — A tanulmány bevezetése Arany költészetében fejtegeti a zenei elemeket. E zenére termettségéből folyik, hogy költeményeiből sokat zenésítettek meg; jegyzéküket összeállította Papp Viktor, becses tanulmányának függelékében. — Arany ezen kézirati gyűjteménye Bartalus hagyatékával a budai tanítóképzőintézet birtokába jutott.

157 A két előbbi 1874-ből való, a harmadik: 1875. jan. 29.; a *Toborzó* 75. jan. 27. *Zách Klára* 76. jan. 12.

158 *A tintás üveg* még 1874. jan. 17. — *A toronyban delet harangoznak* 1880. febr. 3., *Csokonai* febr. 8., *Csillagnak születéltél.* .. febr. 27.

s aztán az énekszót gitárral kísérte” — írja Bartalus.¹⁵⁹ Felesége árulta el a titkot (1882), a költő azután megmutatta szerzeményeit Bartalusnak; egyet-kettőt el is játszott, s arca földeült egy pillanatra, midőn Petőfi *Csokonai*-versét eldúdolva, kezét levette a gitárról s félhangon ismételte az utolsó sort, Csokonai nevét.

Bartalus szerint e dalok „nemcsak mély érzés, hanem szakértelem szüleményi; némely dal legjobbaink közé sorozandó, némelyik pedig egészen műveletlen tért foglal el.” A költő maga is mondta, hogy Petőfi *Csokonai*-romancát s *A tintás üveg*-et főképp azért írta, mert az elbeszélői tér zeneirodalmunkban egészen műveletlen. Ilyen *A tudós macskája* is, utolsó szerzeménye, 1882 áprilisában.¹⁶⁰

Ilyen komollyá vált nála a pusztá szórakozás. Rá is szorul erre az időtöltésre. Télen alig mozdulhat ki szobájából. Felesége azt írja Berzseknének, Rozvány Bettinek: „Jó férjem egy betűt sem képes írni mostanában. Ez egész évben nem irt és olvasott egy betűt sem; különben sincsen jól, elgyengült és ki van fáradva mindig, mintha valami nagy munkát végzett volna ... Egyedüli élvezet a pipa és a gitár.” (1880. febr. 18.)¹⁶¹ Ez években csak Gyulai az, a ki híreket, elevenséget visz körébe, ha az akadémiai ülések előtt benéz hozzá. Fel akarja rázni fásultságából. Sokszor egyenesen azzal a szándékkal lépett be hozzá: „Megboszantom Jánost”. — Arany tudta ezt, csöndesen mosolygott bajusza alatt. „Úgy vagyunk mi ketten — mondta egyszer —, mint mikor a szundikáló vén komondor körül enyeleg a kölyök-kuvasz; csipkedi, kapkodja, ugrál körülötte, az öreg meg csak néha-néha vakkant egyet.”¹⁶²

Tavaszi félen, jobb időben nem szívesen hagyja el sétáját. Egy jelentkező látogatónak azt írja, délután várja, „vagy ha az idő sétára alkalmatlan lesz, délelőtt is; de szép időben az egész téli mulasztást szeretném pótolni.”¹⁶³ Családja többször

159 Két compositiója még a harmincas évekből való; Bajza: Hős fiad ha él-e? — Bú kel velem. L. Papp Viktornál, 207. l.

160 *Zách Klára*-hoz és bordalához második dallamot is irt, mondja Bartalus; a *Magyar népdalok* V. kötetében közölve van *A toronyban delet harangoznak ... „második eredeti dallama”*. Kéziratban több verséhez is maradt fenn zeneszerzeménye; így *Az egri leány* III. részéhez, a *Duna vizén lefelé úsz a ladik*, az *Enyhülés*, *Rozgonyiné*, *Pázmán lovag* strófiáihoz, sőt a *Chinai dalok*-hoz is.

A költő halála után Bartalus lemásolta e szerzeményeket; a dallamokat változtatás nélkül; kilencet ő harmonizált, a tizediket Bertha Sándor, mert Arany csak dallamokat irt. Meg is jelentek díszes kötetben: *Arany János dalai Petőfi, Amadé és saját költeményeire*, Énekre és önálló zongorára feldolgozta Bartalus István, a képeket rajzolta Gyulai László, 1884. — Bartalus e szerzeményeket be is mutatta a Kisfaludy-Társaságban, 1883. jan. 31. — A dalokat Láng Fülöp és Takács Lajosné énekelték, zongorán Bartalus kísérte. Erről l. Adorján Sándor: *Arany János nótái*, *A Nemzet* tárcája, 1883. jan. 31. — Még előbb bemutatták az egészet az özvegy lakásán neki s meghívott szűk társaságnak; Liszt is ott volt s „meg volt lepetve e dalok eredetisége és szépsége által”. — *VU*, 1883. jan. 21. — Idézi Papp Viktor, tanulmányának függelékében.

161 *PN*, 1917. 210. sz. aug. 23., tárcá: *Arany Jánosné és Széll Piroska levelei Arany utolsó napjairól*; de csak ez az egy levél szól a költőről.

162 Arany László a *Levelek* bevezetésében. [ARANY János, *Hátrahagyott iratai...*, 3:XVII.]

163 1881. máj. 3. Hasonmásban közli Gyöngyösy könyve a 367. lapon; kinek szólt, nem tudni. [AJÖM XIX, 485. (2604. sz.)]

elmegey levegőzni az Erzsébet-térre; ha egy kis szél támad, az aggódó nagypapa rögtön cédulát küld utánok, figyelmezteti és hazahívja őket. Maga rendszeren a Duna-partra megy ki, vagy Széchenyi szobra körül járkal a kis kertben. Itt nézte őt egyszer csodáló szemmel Jakab Ödön. Egy-egy lelkes diák kipuhította olykor a palota portásától, mikor szokott lemenni a költő, s várták, hogy láthassák.¹⁶⁴

1881 nyarán a szigeten felüdül. Megszállja a munka vágya: a Toldi-trilogia szerencsés bevégzésén felbuzdulva a hún-mondát veszi elő; a régebbi tervvázlat ott nincs kezénél,¹⁶⁵ újra papírra veti. Majdnem két évtizede pihent már töredékeiben a harmadik rész, terve azonban úgy meg volt érelve, hogy az újabb följegyzés egészen a régi nyomán jár, a kész négy éneken túl is. A középső tag terve még most is bizonytalanabb, az új alaprajzban is ez alkalmazkodik a harmadik taghoz. Pedig az egész terv elejétől fogva abból a jóslatból indult, hogy a széthulló birodalmat Csaba fogja visszaállítani (I. dolg. I. 46. vsz.), ezért időz annyit az első dolgozat Csaba alakjánál. A mint a terv trilogiává nő, Csaba születése és fiatalsága jut a középső tagra, mely Atilla haláláig menne. A második dolgozat kétszer is említi e jövődőlést: az I. én. (4. vsz.) mint Krimhild bosszújának okát; a nagy király holtteste mellett pedig Torda ujtja föl, biztatásul (III. 21.). Meg is toldja azzal, hogy ez „igét” isten görög földön adta Atillának, egy fiáról, akit még nem ösmer; s tüstént hallják a hírt: Csaba születését.¹⁶⁶ Ezzel kezdődik az új kidolgozás, de elmondás helyett élő jelenettel. A király a bizánci császárt büntetni járt, mert nem küldte adóját. Egy görög jóst hoznak elébe, Apolló vén papját; kezében fehér bot, szalagos babérral; leírása s a jóslás módja görögös rajz. E pap mondja a kettős jóslatot; Etele felháborodva máglyára ítéli, csakhogy a jóslat első ízén — a születés hírével — nyomban betelik. Megajándékozná, az nem fogadja el; — szabadon bocsátja.¹⁶⁷

A második ének tömöttebb. Etele Budavárban tartja új fiának „a nevezés torját”. Grexa hibáztatja, hogy kőpalotát épített; pedig Kézai említi, hogy szeretett ura lenni városok- s váraknak; Anonymus azt is elmondja, mint örültek Árpád vitézei a Duna mellett Atilla kőpalotáinak láttára.¹⁶⁸ A névadás ünnepén a király

164 Szántó Menyhért ny. államtitkár úr szives közlése.

165 Arany László megjegyzése az utolsó terv-vázlat mellett. [ARANY János, *Hátrahagyott iratai...*, 1:213.]

166 A még nem ösmeret fiu mesebeli vonás. Grexa Gyula: *Arany János Csaba királyfi-jának töredékei*. — *ItK*, 1917. 290. l. Grexa arra a mese-typusra gondol, melyben a tehetős ember úgy szabadul valami bajából, hogy a segítőknek — ki néha az ördög — odaigéri azt a kincsét, melyről nem tud, vagy azt a gyermekét, a kit nem ösmer. Hazaérve látja meg aztán újszülött gyermekét, a kit eladott az ördögnek.

167 Ilyen eremitát vittek eléje Catalaunum előtt, a ki jósol neki, a díjat visszautasítja, s a király békén elbocsátja. — Thuróczinál, Caput XV. — A jós beszéde: „a balvégzet hever isten térdén” — homérosi.

168 Grexa Gyula: *Arany János Csaba királyfi-jának töredékei*. — *ItK*, 1917. 294. l. — Anonymus: „Dux Árpád et omnes sui primates intraverunt in civitatem Athilae Regis et viderunt omnia palatia regalia, quaedam destructa ... et admirabantur ... illa aedificia lapidea ...” (Cap. XLVI.)

fia pelyhéből az oltár lángjába röpit, (bibliai vonás)¹⁶⁹ s a láng, mint Kainé (régí motívum), földön csúszik; rossz jel. A táltos megnézi rovását: Buda halálának évnapja van épen. Grexa hibáztatja — s nem ok nélkül, — hogy azt ily hamar feledték; de mily jól kapcsolja a vétséghez e baljós jel a sötét jövőndőt. Etele agyát nyomja ez a füst s a jóslat rejtélye; másnap megkérdezi Detrét, meddig tiszta a kard, hol műve gyilkosság? A kérdés gyötrő önvádjára mutat, melyet az évforduló napja most még fokoz. — Detre merész válaszra nyitja száját: hadban ép a kard becsülete; de ki bajvívásban ontja vérét másnak, mikor az nem vívhat, — gyilkos. Grexa ezt sem érti: mért kérdezi épp Detrét? s hogy’ mer az ily átlátszón felelni? Szerinte az lehet a költő szándéka, hogy megmutassa: Atillának nincs nyugta a lelki furdalástól, megnyugtatást várna akárkitől, s felháborultságában észre sem veszi Detre vakmerőségét, a ki az ő benső érzésének ad hangot. Atilla nyugtalan-sága vétségére mutat s a pusztulás előérzetére.

A költőt régebben inkább a harmadik rész vonzotta, most először fogott a második tag kidolgozásába; sorjában akarja folytatni *Buda halála*-t, s ha lehet, befejezni a trilogiát. A kézirat elején föl van jegyezve: „Kezdtém 1881. augusztus 2.” Irónnal írta, csak itt-ott van tintával némi javítása. Három hétbe se telt, készen volt két ének, tisztába is írva. „Eddig aug. 20. Jöttek Sándorék, aztán beteg lettem.” Ez új énekek hangja nem oly tömör, mint *Buda halála*-é, lengébb, simábban foly, inkább az első dolgozattal rokon. Tartalmok sem olyan zsúfolt; csak emlékezetéből és képzeletből merít. „Szemem annyira rossz, — írta Gyulainak már évekkkel előbb — hogy régibb töredékeimen, melyeket újra meg újra olvasnom, a vezérfonalat, tervet, részleteket újabb-újabb tanulmányok által összekötnöm, kiegészítnem kellene, — nem dolgozhatom.”¹⁷⁰ (77. okt. 22.) Talán erre céloz *Sejtellem* kis verse: „Ifjúkori munkát öregeen ne végezz, — Mert a keverék mű a fejedre támad”. E második részre kevés is az anyag: Csaba serdülése, a királynék viszálya. Az első alaprajz mindössze öt énekre teszi; a későbbi tizenkettőre bővíti, de azzal, hogy a három intés egy-egy ének, Csaba nősülése pedig maga három. Az utolsó terrajzban a költő maga is azt mondja: „E második részt azonban, mint a melyben a *valódi* cselekvény úgy is kevés, be lehetne olvasztani a harmadikba (úgy hogy ennek első néhány fejezetét, vagy I. énekét tenné), ha ... *volna kinek!*”¹⁷¹ E szomorú sohajjal örökre leteszi kezéből.

Mégis fel akarja használni fogyó idejét, befejezni valamelyiket legalább a kisebb töredékekből, a melyeknek hamarabb érheti végét. Ez időtájt írja *Az utolsó magyar*-hoz a XII. szakaszt.¹⁷² Bámulatatos, mennyire épen éltek benne költői tervei, hogy így egyszerre rátalál a régi útra, törés, zökkenő nélkül folytatja a rég ab-

169 Mózes IV. könyve, VI. 18. — Pollák: *Arany János és a biblia*, 140. l.

170 [AJÖM XIX, 389. (2480. sz.)]

171 [AJÖM IV, 194.]

172 Arany László, a *Hátrahagyott Versek* bevezetésében. [ARANY János, *Hátrahagyott iratai...*, 1:XXII.]

bahagyott munkát. Csakhogy ez is nagy terv, még az elején jár. A rövidebb *Éduá*-hoz fordul, most írja a csodaszép sorokat a szerelmes királyról. Most vázolja fel további tervét is, ezt is lemondóan: „*Kifejlés az lett volna ...*”

A kapcsolós könyv is bezárul, „mint egy koporsó”. (*Dal fogytán.*) 1880 óta nincs benne új vers. Már régebbi verseiben is sűrűn merül föl a közeli halál gondolata. Háta mögött, mint Böcklin önarcképén, ott a halál, egyhúrú hegedűjével, melynek síró hangja mindenbe bele rezdül. Szigeti sétáin a földre szegzi szemét: pihenő helyét keresi (*A lepke*); a tölgy-berekben a fák sudarában fejfáját látja (*A tölgyek alatt*); a pesti ligetből egy lesüppedt sírkő tanítását viszi magával az elmulásról (*Ének a pesti ligetről*), azt érzi az őszi levélhullásban (*Nem kell dér ...*). Az akadémiai *Almanach* zöld borítékja arra fordítja gondolatát, hogy az igazi új-év fehér halotti lepelben köszönt rá. (*Almanach* 1878-ra.) Fiatalkori ismerősének, Rozvány Andrásnak halála hírére a maga halálára készül; összeírja kortársainak – régi szalontai ismerősöknek, irodalmi férfiaknak – névsorát, a kik előtte haltak el, s a névsor végére gót betűkkel oda jegyzi a Halotti Beszédből: „Ysa mend ozchuz iarov vogmuc.”¹⁷³ Fényképei közül azt tartja találónak, melyen bot és kalap van kezében: menni készül, útja van. (*Melyik talál?*) Mint szélcsendben is az őszi halk sóhaját, úgy érezni költeményein 77-től fogva a halál lehelletét; a rá-gondolás repkény módjára tapad életére és munkáira. 1880-ban kétszer is közel megy el mellette a kaszás csontváz. Tavasszal még meglátogatta hű barátját, Csengeryt, városligeti nyaralójában. Csengery már csak suttogva tudott beszélni, Arany nem értette meg, fiának kellett a szavakat hangosan ismételni, „Nem is nyujtotta hoszszúra látogatását, – beszél Arany László¹⁷⁴ – kezét nyujtott barátjának e szavakkal: ‘Úgy kell búcsúznom tőled, mint az adomabeli kis termetű káplártól búcsúzott a szálas ujonc, mikor azt követelte tőle, tartsa a fejét katonásan magasra s nézzen mindig előre egyenest: Úgy hát, káplár uram, áldja meg az Isten, vegyünk bucsút, mert én káplár urat egyhamar nem látom. – Te sem beszélhetsz velem mostanában, míg a hangod vissza nem tér’. Csengery halovány arca földerült egy pillanatra, megszorította a feléje nyujtott kezét.” Többé nem látták egymást; nyáron Csengery meghalt. – Az év végén Lévay Tompáné haláláról értesítette. Hány régi emlék, mennyi veszteség érzése újult fel benne! Egyik versében azt írja:

Reményem – elzárt völgy-fenék,
Nincs onnan út, kivezető;
Emlékezet üdítne még –
De az meg egy nagy temető.
(*Kortársam R. A. halálán*)

¹⁷³ Arany László, a *Hátrahagyott Verseik* bevezetésében. [ARANY János, *Hátrahagyott iratai...*, 1:XXX.]

¹⁷⁴ A levelek bevezetésében. [Uo., 3:XVI.]

Melyik talát?

Hogy melyik arakipem vilárossom rajrai közzöl?
 Fenykepivi sr! a botro ei kalapost.
 Mint marabí vendég, ül v áll a többi nyugodtan
 Monci csak egy kelánt: úja onn: ex lereket en!
 ($\frac{30}{\dots} 80$)

A mi anyai szívbe olva
 Els világ kezese olva;
 Mit remélt a hűdés, párt;
 A mért lángolt anyai olva,
 Lengeth Szionon a zoltár:
 Hogy nem addig tarts az élet
 Míg alatt a sejtbe' járt;
 Hátann egyik újra élet;
 S költészet bár fűbe, fűbe,
 Vagy keresztül állaton;
 Légy idő, hogy vinná terhet
 Régi neves alakjába,
 Megtízulva, skabodon;
 Vagy a „boldogok stigején”,
 Múgy híve a boldog helyén,
 Vagy az üdvözültek helyén,
 Mint remélt a keresztjén,
 Légy dicősebb folytatása;
 Én az meg nem tagadom.
 Mit hit a tudós? ő látta.

ARANY JÁNOS KÉZIRATA.

A „HONNAN ÉS HOVÁ” EGY SZAKASZA.

Nyugodtan néz szembe a nagy rejtéllyel. A földi pályát nem sokba veszi; ellentétben Petőfi „fejedelmi önérzetével”,¹⁷⁵ a hír-név halhatatlansága dolgában hitetlen; 58-ban írta Tompának: „... szépen elfelednek egy pár év alatt, ... az újabb nemzedék nevévről is alig ismerend”¹⁷⁶ (júl. 3.); ezt ismételte az *Ének a pesti ligetről*, ezt ismétli most, csaknem szó szerint, a *Honnan és hová?* végső sorában. De nem a sír mélyébe meríti szemét, hanem az örökkévalóságra emeli. Csokonai nézett így fel az égre, mikor megrendelt halotti búcsúztatót tartott *A lélek halhatatlanságáról*. Tanköltemény ez, a vallásokat s ész-okokat vizsgálja, de átizzik rajta a halál küszöbén álló költő hite a lélek életében, magabiztatása:

 hogy mennyből szállt belém a lélek,
 S ha elvész is e test, jobb részemmel élek.

Arany is az emberi szív tanuságtételét érzi a vallásokban, de eszmeibb s mélyebben lyrai. Erősen vív a kor anyagi felfogásával, s e harcon önmagát védi. Eleső hős, a ki bíz a győzelemben.

Egyre közelebb érzi a halál szárnyának suhogását. Az orvos Kovács Sebestyén Endre a 70-es évek elején kiejtette előtte az „irritatio spinalis” nevét; azóta, hogyha hátfájást érez vagy hamar elfárad, gerincagysorvadástól retteg, hogy egy karosszékbe kárhozhatva egy lépést sem tehet majd. Csak nagy-nehezen tudják megnyugtatni. Sem az orvosszerekben, sem az orvosokban nem bízott; magamegfigyeléséből szőtt-font megállapításokat; orvosa előtt „civakodó autodoctor”-nak¹⁷⁷ nevezte magát. Csak pipájáról hitte, hogy old és könnyít köhögésén. Legtöbbet a fulladozástól szenvedett; hajnali két-három órától reggelig köhögési rohamok kínozták. „Sokszor a megfúlás veszélye fenyegette”, – beszéli orvosa, dr. Farkas Kálmán.¹⁷⁸ A Margit-sziget e baj enyhítésére nem volt alkalmas; de klimatikus gyógyhelyre utazásról hallani sem akart. A karosszék hátára mutatott: „Itt van mögöttem a Kárpát, ez megvéd az északi szelektől, a fenyveseket pedig zöld szemellenzóm pótolja.” Ereje szemlátomást fogy; 81-ben már nem tudja körüljárni a szigetet, mint azelőtt; 82-ben a kastélyig is csak egyszer jut el, rendesen a tölgyesig sétálgat.

Figyelte erejének fogyását és várta a halált.

„Mintha összezapott volna élete fölött a hullám s a gondviselés az ó-testamentom ön-megtagadó alakjainak nehéz megpróbáltatásait akarta volna reá mérni” – írja Arany László. „De ő e megpróbáltatásokat zúgolódás nélkül viselte

175 Beöthy Zsolt érdekesen állította szembe ez ellentétet egy előadásban a Kisfaludy-Társaságban.

176 [AJÖM XVII, 210. (1018. sz.)]

177 [AJÖM XIX, 491. (2614. sz.); a kifejezés 1881–1882 telén egy Farkas Kálmánnak küldött – elvesztett – névjegyen található.]

178 *Arany János betegségről*. – *A Nemzet* tárcája, 1882. dec. 19. A fentiek és alábbiak e cikknek alapulnak.

el ... s kedélyének alaphangulata ... a sorsában való megnyugvás ... s az a csendes humor maradt, a mit nem birt megtörni semmi nyomorúság.”¹⁷⁹

Szellemi ereje ép és eleven volt. Régi szokása szerint pontosan följegyezte minden kiadását, utolsó krajcárig; hiába zsörtölt vele Gyulai, hogy elég ellenőrzés, ha nem ad ki többet, mint a mennyit lehet.¹⁸⁰ „Igyekezett maga körül minden dolgát maga végezni. Úgy élt a fővárosi modern életmód szüksége, kényelme, igényei közepett, hogy remete sem élhetne egyszerűbben”¹⁸¹ — mondja fia. — Ha a szenvedés egy-egy nyugodtabb percet engedett, keze ügyébe eső papírdarabkákra, meghívók hátlapjára, könyvek borítékára odavetett egy-egy verskezdetet, melyek halála után „főkjai fenekéről, írómappája ráncai közül, ... zsebeiből, a fidibusznak szánt papírdarabok közül kerültek elő”. Bevégezni már nem igen bírja; „gyötrő mell-baja néha órákon át nem hagyott neki csak néhány percnyi megnyugvást, néhány szabad lélekzetvételt sem”.¹⁸² E töredék versek a halálra, a maga elmulására vonatkoznak. Az *Örökké!* Prometheusz képében a kór bilincsébe vert szellem jajkiáltása; ő *Az agg színész*, a ki körül a lámpák kialusznak, vége a játéknak. Följegyez egy vers-tárgyat az elaggott fülemiléről; gubbaszt, régi dalait elfeledte, a verebek is kicsufolják. Szeme folyvást a halál kapujára van szegezve. Vannak e lyrai sóhajok közt mély gondolati költemények. Egy meghívó háttára van odavetve írónnal: *Melyik a bűnös?* Nagyszerű kezdet: a lélek megjelenik a kiterített test fölött; „Megáll fejénél s néz merőn a Homlokra, hol lakása volt...” Mi lehetett volna ebből! — *Buga Péter* koporsóját leszögezik, eltemetik, — akkor esik gondolkodóba; ez is ennyiben maradt; kiadatlan. Figyeli, a mint a halál lépésről-lépésre közeledik felé. Megadással írja: „Hatvannégy esztendő — Untig elegendő”.

Humora most is meg-meglobban. „Lelkét zúgolódás vagy elfásult önmegadás nem zsibbasztotta el, hanem humoros ötletekben talált szórakozást.”¹⁸³ Utolsó megjelent verse paródia, csakhogy egy kritikára, mely a költőtől pontos természettani leírást kívánt; megmutatja, mi lesz abból, ha versben minden tudományos alapossággal van elmondva (*A reggel*). Csinált rébuszt, betűjátékot. Egymás mellett a hiányjeles görög γ β (gamma, béta): megfejtése: Gambetta. Rajzolt is talányokat: fa ágon ül egy bakancsos, mellé írva ennyi: -tos; = bakafántos.¹⁸⁴ Ercsey Sándor ezt a találós verset látta meg egy *Szemle*-füzet borítékán:

179 [ARANY János, *Hátrahagyott iratai...*, 1:XXVII.]

180 „Toldi szerelmé”-nek egy kihagyott versszakáról. — Gyulai Pál kritikai dolgozatainak újabb gyűjteményé-ben.

181 [ARANY János, *Hátrahagyott iratai...*, 1:XXVII.]

182 A *Hátrahagyott Verse*k bevezetésében. [Uo., XXVI.]

183 U. o.

184 Több ilyet közölt Arany László, a *Hátrahagyott Verse*k bevezetéséhez fűzött jegyzetekben.

Fogj össze kettőt, s már többen leszünk,
 Más hármat: akkor börtönben veszünk;
 Siralmas sóhaj az ott maradó:
 Vedd az egészset s olvasd Mi-rab-ó. (Mirabeau)

A halállal is szinte komázik néha; a magyar faj szokása szerint tréfával teszi túl magát a változhatatlanon. (*Évnapra.*) A neki utolsó *Almanach* egyik lapjára tréfálkozva veti oda: „Minden emberen megtörténik az az iniuria, hogy egyszer aztán neki is meg kell halni, nem egyik vagy másik szomszédjának”.¹⁸⁵

Az *Akadémiai Almanach* halványzöld borítékára följegyezgeti az időjárás és egészsége változásait, parodisztikus nyelvészeti megjegyzéseit, egy tréfás verset az enyhe Vizkereszt (jan. 6.) jó természettel biztató babonájáról. Ez *Almanach* egyik üres lapjára van följegyezve utolsó kis verse, a *Sejtelem* (82. márc. 2.):

Életem hatvanhatodik évébe’
 Köt engemet a jó Isten kévébe,
 Betakarít régi rakott csűrűbe,
 Vet helyemre más gabonát cserébe.

Sik Sándor finoman elemezte, hogy az egész népies mezei képek sora, szinte kántáló hangon, de a tartalom mélységes: a *cserébe* szóban az elmulás örök törvénye, a nemzedékek kicserélődése rejlik, s az egészsnek alanya: Isten; az ő kezébe adja magát, megnyugvással.¹⁸⁶

Mikor 82 őszén a szigetről hazaköltöznek, a számlákat egy csomagba kötve, ráírja Goethe módosított sorait (Goethénél: *Zeit und Muth.*):

Wie ich Zeit und Geld verthan,
 Zeigt dies Büchlein lustig an.¹⁸⁷

Magyarul:

Pénzt, időt hogy vertem el,
 Arról e kis könyv felel.

185 Arany László, a *Hátrahagyott Versek* bevezetésében. [ARANY János, *Hátrahagyott iratai...*, 1:XXX.]

186 Sik Sándor: *Arany stílusművészetéről.* — *Szegedi Füzetek.* Szerk. Mészöly Gedeon, 1934. 1–4. füz.

187 E két sort idézi eredetiben az *Elegyes darabok* előszavának végén, 1867-ben.

Október elején költöztek haza a palotába. Fia, menyé mindennap meglátogatják, Gyulai is sokszor benéz hozzá, kivált akadémiai ülések előtt, elevenséget, híreket hoz, s tréfásan kötődik csöndes barátjával.

A város Petőfi szobrának leleplezésére készült. Gyulai most azzal „rontott be” Aranyhoz: „János! Eljössz-e a leleplezésre? Ha nem jössz, a Petőfisták azt mondják, irigységből maradtál itthonn”. Arany hasonló tréfás hangon felelt: „Hiszen megyek! Már varrja is a szabóm a meggy-szín mentét és a buzavirág-szín nadrágot.”¹⁸⁸ Készült is az ünnepélyre, de beteg lett. „Nagyon óvakodnia kellett a széltől — írja fia, — mert baját minden csekély meghülés tetemesen súlyosbíthatta.”¹⁸⁹

Szobája ablakára, mert a palota oszlopai és díszei közt mélyen esik, kinyuló félrőfnyi drótot erősít, melynek végén egy kis fehér lobogó röpködésén látni a szél járását. Fiának azzal mutatja meg ezt a kis szélmérőt: „Nézd, itt van az én utolsó művem”. — „Igazán ez lett az ő utolsó műve”,¹⁹⁰ — teszi hozzá fia.

Október 10-én hűvös, szeles időben mégis kimegy. A delet akkoriban a budai reáliskolában egy kis ágyú elsütésével szokták jelezni; Arany, hogy zsebóráját megnézzé, pontosan jár-e, kigombolja kabátját; a szél átjárja. Másnap nátháról panaszkodik véletlenül meglátogató orvosának, de gyógyszerből huzódozik; „Iam ego aliosque vidi ventos” mondja. 13-án láza van s maga küld orvosért. Orvosa napról-napra leírja a betegség tüneteit; a láz folyvást 38–39 C° között volt, a légzés nehéz, fulladozó; a beteg ereje szemlátomást hanyatlott. Mégsem engedte, hogy orvosi tanácskozást tartsanak. „Kezelő orvosom háta mögött senkivel nem beszélek, ha meg együtt jönnek, akkor consilium, ez pedig nekem nem kell.” A láz lassan alább hagyott, de az erő is fogy. 19-étől fogva naponként kétszer tanácskozik háziorsosa Kétlivel. 22-ére virradóra az éjszakát nyugtalanul tölti; fia virraszt mellette.

Az utolsó órákat így írja le orvosa: „Reggel még átment a másik szobába. Leült a divánra: előtte az asztalon ott voltak a reggeli ujságok. Felolvastak belőlük, de nem figyelt rá. Megkérdezte: hány óra; „különben mindegy”. Háromnegyed tizenkét órakor fia segélyével, botra támaszkodva még önerejéből tért vissza kiszellőztetett szobájába. A szobába érve, leült az ágy közelében levő székre; sötétségről panaszkodott (mint Goethe: Mehr Licht!); ¾ 12 után 5 perccel egy erős, mély sóhajtással vagyis légvétellel végkép megszűntek nála az élet minden jelenségei”¹⁹¹

Vasárnapi nap volt; egy héttel azelőtt leplezték le Petőfi szobrát, neveik megint egymás nyomában jártak a megilletődött elmékben.

Az élettől félre vonult költőt a halálban körülvette teljes dicsősége.¹⁹²

188 Arany László, a *Levelek* bevezetésében. [ARANY János, *Hátrahagyott iratai...*, 3:XVIII.]

189 [Uo., 1:XXVII.]

190 [Uo., 1:XXVIII.]

191 Dr. Farkas Kálmán: *Arany János betegségéről. A Nemzet* tárcája, 1882. dec. 19. — Némely részletek a *Budapesti Hírlap, Függetlenség* tudósításaiból valók.

192 Az a néhány író, a ki bejutott a halottas szobába, leírta a bútorzatot. A szoba belső sarkában

Az egész ország gyászolta. A király és királyné kifejezték részvétöket. Az özvegnél küldöttség tolmácsolta az Akadémia gyászát, felajánlva élethossziglan a palotabeli lakást. Gondoskodni kívántak a temetésről, de a család „kegyeletes érzése erről lemondani nem akart”. Bizottságot küldtek ki emlékszobor felállítá-sára; az Akadémia ezer forinttal kezdte meg az aláírást.¹⁹³

Az első hónapban tizenhatezer forint gyűlt össze, egy év alatt 69.070 forint.¹⁹⁴

Az ujságok a temetésig gyászkeretben jelentek meg, emlékezéseket, gyászoló költeményeket közöltek.¹⁹⁵ Az egyetemi ifjúság ajánlkozott díszörségnek a koporsó mellé, s az önkéntesekkel együtt a rend fenntartására.¹⁹⁶ Vidéken a szószékek-ről gyászolták el. A nagykőrösi volt tanítványok ösztöndíjat alapítottak emlékére; a debreceni főiskolai ifjúság két hétig gyász viselését határozta el.

A ravatal az Akadémia oszlopcsarnokában állott, honnan Deák Ferencet is temették. A koporsót zöld fűzér övezte a Margit-szigeti tölgyek leveleiből; egy koszorú is a sziget virágaiból; ezeket József főherceg küldte.¹⁹⁷ Kedden délután volt a temetés (okt. 24.). Ott volt az egész kormány, a tudomány és irodalom férfiai, a főrendek és képviselők nagy része. A palota előtt a téren 10–12.000 ember hullámzott. A nemzet ki akarta mutatni tiszteletét, mely elől életében a szerény költő elhúzódtott. Három óraker kezdődött a szertartás. Török Pál superintendens végezte, a ki rectora volt kisújszállási praepceptor korában; az volt első, ez utolsó találkozásuk. Az Akadémia megbízásából Szász Károly tartott nagy beszédet; azután Gyulai Pál búcsúzott tőle a Kisfaludy-Társaság nevében.

állott az ágy, fejjel az ablaknak; e falon a könyvszekrény, előtte íróasztala; szemközt a fal mellett egy kis divány, előtte asztal, fölötte barna rámás tükör, — ennyi az egész butorzat. A *Nemzet*, a *Fővárosi Lapok* tudósítói, okt. 24. Szobájának bútorait több más emlékekkel együtt Szalontára küldte a család; emlékszobájában őrzik a csonka-torony emeletén, melyet Arany László stílszerűen be akart fűzetni; özvegye ezt meg is valósította (1907). (Debreczeni István: *A nagyszalontai Arany-emlék egyesület története*.)

193 *AkÉrt*, 1882., 208–210. l. — A szobrot 1893-ban leplezték le Budapesten, Strobl Alajos alkotását, a Nemzeti Múzeum homlokzata előtt, mert ez az épület „nemzeti hagyományaink kincseinek legdusabb tárháza” — mondotta avató beszédében Szász Károly. A csonka-torony bejárata fölé a költő ülőszobra van a falba illesztve, Szeszák sikerült műve. Nagy-kőrösön Kozma Ferenc tábornok (az irodalomban Bárd Miklós) felesége buzgólkodott szobor állításán; Arany tanári lakásának helyén áll, Strobl Alajos műve; mellészobor, talapzatán a vén juhász ül. Utolsó éveinek pihenő helyén, a Margit-szigeti tölgyek alatt az ifjabb József főherceg kegyelele állította föl szobrát.

194 U. o., 229. l. — Salamon Ferenc a *Nemzet*-ben (okt. 25.) azt javasolta, szobor helyett a festők állítsanak emléket, nagy festményekkel elevenítve meg az epikai műveket, melyek „nemzeti múzeumunkban egy külön kis termet töltenének meg”. Ilyenszerű nagy kép csak egy készült, Gyárfás Jenőé, a *Tetemre hívás* végjelenetéről.

195 A *Pesti Hírlap*-ban (okt. 25.) Reviczky Gyula, a *Fővárosi Lapok*-ban (okt. 24.) Komócsy, a *Függetlenség*-ben (okt. 25.) Inczedy László, a *Budapesti Hírlap*-ban névtelen (okt. 23.). Bécsi lapok is vezércikkekben emlékeztek meg a gyászcíméről, az *Extrablatt*, *Fremdenblatt*.

196 *PH*, okt. 25.

197 *Nemzet*, okt. 24. esti kiadás.

„Óh halhatatlan halott, mielőtt elhagynád e csarnokot, küzdelmeid, szenvedéseid és dicsőséged színhelyét, fogadd bucsúját a Kisfaludy-Társaságnak is, mely először koszorúzta meg lantodat s melynek kebelében zengted el hattyudalod is! Egy nagy költő és egy jó ember hunyt el benned; nagy elmédet csak nagy szived multa felül. A hazafi, férj, atya és barát példányképe voltál. A költő és ember egy volt benned. A képzelet magas röptét s a szív mély érzéseit, a szenvedély erejét s az örök erkölcs igaz cultusát egyesítéd műveidben. A népköltészetből meritéd ihleted, régi hagyományaink lelkesítettek, s az egyszerű népének formájában ki tudtad fejezni az ó- és ujkor remekíróin mívelt szellemed egész gazdagságát. A magyar nyelv művészet felülmulthatatlan mestere, az irodalom méltóságának képviselője s a magyar népjellem valóságos typusa voltál minden erényével, gyöngeségei nélkül. Óh megnyit vesztettünk benned, óh mennyi mindent takar e koporsó. A fájdalom elfojtja a szót, csak könnyeink omlanak. Isten veled! Isten veled! Isten veled!”

Az utolsó szavaknál elfojtotta hangját a zokogás; szem nem maradt szárazon az egész csarnokban. E vonásokat fejtette ki egy év múltán mesteri jellemrajzzá, emlékbeszédében.

A menet útján gyászlobogók lengtek a házakon, az ablakok, gyalogjárók zsúfolva. Hat óra volt, mire a gyászkocsi a temetőbe ért. A sír a főkaputól jobbra, Vörösmarty sírjának közelében, az út belső felén van; környékét a főváros cipruságakkal, füzérekkel díszítette föl. A megtört özvegy kocsiában maradt; ott érintett meg — régi szokás szerint — egy hantot, melyet azután a sírba ejtettek. Török Pál még egy imát mondott, a koporsót leeresztették, felhantolták a sírt. Az őszi est homályában már a hold derengő fénye terített ezüst fátylat az új sírra, melyet a temetőkert „bánatja jelével, behinte lehulló, sárga falevéllel”.¹⁹⁸

A sírra, mely egy kis téren magában áll, a család állított gránit sarkophágot; Halottak napján ismeretlen kezek ma is behintik virággal. Mint a költő írta egy atya kőrösi fejfájára: „Egyedül hogy ne lenne a sírnak mélyiben”, sorra begyültek oda családjának tagjai. Az özvegy az akadémiai lakást, mint férje emlékének megtisztelését fogadta el, abban a hitben, hogy nem sokáig fogja használni; valóban: 1885. febr. 19-én követte férjét. A Szalontán szerzett földeket az özvegy egy kisded-óvó alapjául hagyta. A kis unoka ekkorra szép és érdekes hajadonná fejlett; László és felesége „mintegy leányukká fogadták”;¹⁹⁹ bennök „apát s anyát — S bizalmas

198 Végrendeletében ezer forintot hagyott az Akadémiának, „hálája jeléül”; a Kisfaludy-Társaságnál volt 50 arany alapítványát százra emelte; ezer forintos alapítványt tett a szalontai iskolánál is. (*AkÉrt*, 1882., 236. l. Gyulai Pál: *Arany János életrajza*; *FL*, 82. okt. 25.) Végrendeletén időnként változtatott, Fraknói Vilmost szokta fölkeríteni tanúnak, ki a palotában, a szomszéd lakásban lakott, — az utolsó nyáron azzal: „Reményem, többet nem alkalmatlankodom”. (*BH*, okt. 23.) Hagyatékát Steinbach István közjegyző vette föl, 112.790 frt értékben; a jegyzőkönyv fogalmazványa irodavezetőjéhez került, majd ennek fiához, Jászai Horváth Elemérhez. Közzétette Miklós Jenő a *Magyarság* 1930. évfolyamában, 145. sz.

199 Gyulai, Arany László munkáinak kiadásában, I. 407. l.

testvéreket is talált — Az árvaságra kétszer jutott árva” — mondja Szász Károly, költői búcsúztatójában. Mert Piroška szép fiatalsága nem volt hosszúra mérve, csak — Lévay költői sora szerint — „míg egy liliomnak — Levélkéi a földre omolnak”. 1886 tavaszán meghült; betegágyán verseket szavalt; nagyatyját látta, a mint kézen fogja. Július 5-én eltemették, Szász Károly versbe ömlő búcsúztatójával. Az irodalom gyászversekkel siratta el a „költő unokáját”.²⁰⁰ Később Arany László is oda szállott, 98 nyarán.²⁰¹ Ezzel Arany sírja — mint ő írta a Petőfi családéról és Tompáéról — „végképen be van boltozva”. (Lévaynak, 80. dec. 5.)

A költő él tovább.

1883-ban Ráth Mór megindította a költő összes műveinek gyűjteményét. Költségzete újult fényel ragyogott fel a nemzet előtt.

Folytatta ezt az irodalmi hagyaték kiadása, melyet Arany László a fiu kegyeletével, a műértő gondjával s a tudós pontosságával rendezett. Így láttak napvilágot az *Őszikék*,²⁰² néhány régebbi, elrejtett költemény, *Az utolsó magyar* és *Édua* töredékei, a *Daliás Idők* és *Csaba királyfi* homályba vetett szépségei. Az Akadémia még egyszer megkoszorúzhatta nagy jutalmával „a költőt, a nyelv művészt, a magyar rhythmus mesterét”, „a legnagyobb magyar epikus és balladaköltő hátrahagyott műveit és sírját”, a mivel „nemcsak a kegyelet, hanem a tárgyilagos ítélet kötelességét is teljesítette”.²⁰³ A *Hátrahagyott versek*-et prózai dolgozatok töredékei követték, kisebb bírálatok, azután a költő levelezése író-barátaival. Levelei föltárják életének folyását, a kort, aláfestik verseit, elevenebbé teszik arcképét; jobban ismerjük ma, mint — közeli barátait kivéve — kortársai. Mindezek nem csupán egyéni életét színezik, sok megjegyzés vonatkozik művészetére, sok a költészetre általában. Bírálaibaól művészi felfogását, elveit, törekvéseit látni; levelei sokat elárulnak alkotásainak lelki történetéből, az alkotó kétségei- és töprengéseiből, vívódásából az anyaggal és alakítással. Nem ismerünk költőt, ki nála mélyebb bepillantást engedne az alkotás titkaiba.

Munkássága egészében a legfőbb fejezet a magyar költészet folytában. Költőinknek hosszú sora igyekezett ő előtt az Igéret Földje felé, hol a népies-nemzeti elem egybeolvad a tökéletes művészetel. A kik inkább a művészetre szögezték szemöket, többnyire idegen példák után jártak; a kik a magyarságból indultak, nem jutottak magasra a művészet meredekjén. Petőfi szerencsés kezdeménye

200 Utolsó napjait leírta s a róla szóló költeményeket összegyűjtötte Arany László: *Piroška és édes anyja emlékéül. Összegyűjtött munkái* I. kötetében.

201 Költői és prózai munkáit, műfordításait Gyulai Pál adta ki, öt kötetben.

202 Ezek külön kis kötetben is, ajándékol a jó ismerősöknek, mint a költő gondolta.

203 Az 1894. május hó 2-án felolvasott jelentésből, az 1894. évi *Akadémiai Értesítő* 281. lapján. U. ott az 501. lapon Arany László levele: „Azt hiszem, boldogult atyám gondolkozásának megfelelően cselekszem, ha e dij összegét az ő egykori munkatársai, az akadémiai alsóbb tisztviselők nyugdíjalapjának gyarapítására ajánlom fel. Kérem tehát, méltóztassék ezen összeget, mint atyám nevében tett alapítványt, egyenesen a nevezett alap javára utalványozni.”

után Arany fejlesztette a népies-nemzetit a művészet magas fokára. E kettőnek találkozása Petőfinél hevesebb és örvendezőbb volt, Aranynál bensőbb és tartalmasabb; ő terjesztette ki e nagy vívmányt a költészet minden ágára.

Nem talált kincs ez, nagy adományai mellett is sokban egyéni szerzemény.

A mi származásának, magyarságának kész öröksége volt, azt is tanulmányozta, fejlesztette: a nyelvet, a nemzeti versidomot, a népdalokban ismert asszonán-cot. Adományait, művészi érzékét senki sem fokozta irodalmunkban annyi elmélyedéssel, vizsgálódással, tanulmánnyal, senki sem élt ezekkel oly öntudatosan, a nélkül, hogy egyéniségét feláldozta volna, „eredetiségén” csak csorbát is ejtne. Becsülte a hagyományt, sokban mégis újító, a mint a kor vagy egyéni izlése kívánta. Ismerte a classikai s a regényes eposz minden érdemét s fogását, de hitregei és képzeleti phantastikus vonásaikat nem habozott a földre leszállítani; csak azt tanulta el, a mi örök művészi bennök. Tanulmányai nem nyomták el egyéniségét, csak fejlesztették, mint a balladánál. Ihlet és tudatosság között oly benső, rejtelmes viszony van nála, mint a zene s a számok világa közt.

Tehetségének Janus-arca van: szinte annyira tudós, mint művész. A nagy alkotók közül talán csak az egy Lionardo hatolt ily öntudatosan művészetének rejtelseibe; példájával Arany ezért tanítómester is.

Alkotásai a műfajok mintái, s azok természetét elméletben is megmagyarázza. Ő rá hivatkozik a nyelvész, munkáiból veszi példáit a stilisztika, verstan, poétika; megállapításait hirdeti az irodalomtörténetíró, tanul tőle a műbíráló és aesthetikus, fordításai s erről adott tanításai leckék a műfordítónak. Irodalmunkban a legkiterjedtebb fejezet szól ő róla.

Alkotó erő és tanulmány összhangban vannak szellemében, költői alakján, mint görög szobron az önkénytelennek látszó szépség s a kanon méretei.

Többször hivatkozott arra, hogy a nagy költők tökéletesen kifejezik nemzetök szellemét, természetét. Ő elbeszélő nagy műveiben legbüszkébb hagyományainkat újította föl, melyeket elfeledni annyi volna, mint megtagadni multunkat, nemzeti érzésünket; epikai alakjaiban népünk vérbő, mégis méltóságteljes természetét rajzolta. Lyrájában sem csak a maga érzelmeit szólaltatta meg, hanem korának mély hazafi érzését, fajunk erkölcsi komolyságát.

A mellett mindenütt megvan nála az általános emberi: az emberi természet megfigyelésében, a lelki mélyrelátásban alakjainál, az érzelmek mélységében; egyéni lyrájában minden időben magára ösmer a családi és hazafi gond kifejezésében a férfi szív, méla humorában az öreg kor.

És megvan benne a génius másik nagy adománya: hogy bár a művészet csúcsain jár, teljesen érthető nemzetének, a nép fiainak is; alkotásai, mint a templomok, nyitva állnak mindenki előtt.

E vonások felül emelik munkáit a mulandóságon: szólanak minden korhoz.

Némelyek azt kívánnák, hogy minden újabb kor „átértékelje” az értékeket, a kor izlése szerint új és más oldalról mutassa a költők vonásait. Olyan volna ez,

mintha egy Van Dyck arcképet átfesténének mai ruházatba. Nem a szobrot kell koronként újra önteni, — csak a szemlélők nézik más-más oldalról. Arany különösen ellenállana ennek: írói egyénisége oly világos és határozott, munkássága oly egységes, egy öntésből való, olyan egész és elévületlen. Nála is található ujj minden kor, egyik epikai művészetét, másik balladáit vagy lyráját tarthatja magasabbra, a haladó évek szerint ugyanaz az olvasója is más és más érzésében ismerhet magára, más és más költeménynél nyugszik meg. Nagy költőkben mindenki mindig talál olyat, ami egyenest neki szól. Többet vagy kevesebbet látnak és élveznek műveiben hajlamuk s a műveltség foka szerint. Aranyra magára is áll az a remek hasonlat, mellyel Deák Ferenc nagyságát jellemezte:

Egy oly remek könyv mása volt ő,
Minőt — évezredben alig —
Nagy bölcs teremt, vagy égi költő;
Melyből uj eszme foganik
Fíról-fira az ember-észben;
Élvezi nem, kor, vegyesen:
Az együgyű is érti részben,
De a tudós sem teljesen.

A SAJTÓ ALÁ RENDEZŐ MEGJEGYZÉSEI

Első megjelenése óta először kaphatja kézhez az olvasó az Arany-szakirodalom egyik legterjedelmesebb és legrészletesebben kidolgozott életrajzát. A tudománytörténeti szempontból is klasszikusnak számító biográfia újabb publikálásának tervbe vételéhez közvetlenül a költő születésének bicentenáriuma adott alkalmat, de a kiadással az Arany-kutatás több évtizedes hiányosságát is igyekeztünk pótolni. Voinovich Géza monográfiája megjelenése óta az Arany-szakirodalom egyik legfontosabb alapműve, ám példányai könyvtárainkban egyre nehezebben hozzáférhetők, és az antikváriumok polcain is kuriózumnak számítanak. A könyv újabb kiadására már régóta igényt tartott az irodalomtörténet-írás, kiadásunk ebből a szempontból hiánypótlónak nevezhető.

Voinovich munkájának első kötete 1929-ben, a második 1931-ben, a harmadik pedig 1938-ban jelent meg. A csaknem évtizednyi idő is hozzájárulhatott ahhoz, hogy az életrajz szövegének helyesírása és néhány formai sajátossága (például dátumok, tulajdonnevek írásmódja, rövidítések) módosult a publikálás egyes stádiumaiban. A lábjegyzetek ebből a szempontból a legheterogénebbek. Különösen a címleírások tartalmi és formai sajátosságai mutatnak komoly eltéréseket, nemcsak az egyes kötetek között, de több esetben egyetlen kötet különböző helyein is. Voinovich nem alkalmazott egységes címleírás- és hivatkozástechnikai szabályokat: nem törekedett következetesen pontos forrásmegjelölésre, nem használt egységes rövidítési formákat folyóirat- és könyvhivatkozások készítésekor, s nem volt szabályozva munkájában a visszautalások módja sem. A sajtó alá rendezés során a főszöveg és a lábjegyzetek előbbi sajátosságaira való tekintettel alakítottuk ki a monográfia közlésére vonatkozó alapelveinket.

A munkálatok során igyekeztünk a szöveghez hűek maradni. A betűhű kiadásról azonban le kellett mondanunk. Igyekeztünk megőrizni a szöveg eredeti nyelvi sajátosságait, még akkor is, ha bizonyos szavak, kifejezések esetében a szerző különböző írásmódokat használt (a legjellemzőbbek közül néhány példa: *épen – éppen, ír – ír, otthon – otthonn*). Döntésünket az indokolta, hogy az egyes alakváltozatok közül Voinovich leggyakrabban a mai olvasó számára régiesebbnek vagy helytelennek tűnő változatok iránt érzett nagyobb vonzalmat, így a szöveg nyelvi egységesítése nagymértékű modernizálással járt volna.

A monográfia nyelvi sajátosságai közül két esetben teljes korrekciót végeztünk. Egyrészt a *c* hangértékű *cz* betűt *c*-re, másrészt pedig az *cscs*, *gygy*, *lyly*, *nyny*,

szsz, zszs típusú hosszú kétjegyű mássalhangzókat az azokkal azonos hangértékű *ccs, ggy, lly, nny, ssz* és *zsz* betűkre cseréltük. Ezeket a módosításokat a tulajdonnevek toldalékolt változatában is elvégeztük: pl. az *Aranynyal, Kovácscsal* alakokból *Arannyal, Kováccsal* lett. A *cz*-t és a *cscs/gygy/lyly/nyny/zszs* típusú betűket egyébként a monográfia következetlenül használja. Egy-egy szó kétféle írásmódja gyakran egy fejezeten belül is cserélődik (pl. *Debrecen/Debreczen*).

A tulajdonnevek esetében törekedtünk a betűhűségre. Még akkor is, ha azok írásmódjában a következetlenség gyanúját keltő változatokat találtunk. Voinovich általában egyetlen alakot használ a családnevek írásmódjában, vannak azonban kivételek: bizonyos *-y* végű vezetéknevek gyakran *-i* végződést kapnak a monográfiában (*Garay/Garai* János, *Egressy/Egressi* Gábor, *Gyöngyösy/Gyöngyösi* László, *Bérczy/Bérczi* Károly), ám az előzővel ellentétes irányú korrekciót dokumentáló példa is akad (*Rákóczi/Rákóczzy* György), emellett betűkettőzés (*Négyesy/Négyessy* László) és ennek fordítottja (*Papp/Pap* Viktor) is előfordul. Sőt! Egy név esetében négy alakot is használ a szerző (*Thuróczy/Thuróczi/Turóczi/Turóci*). Az efféle eltéréseket – Gyöngyösy Lászlónak, Négyesy Lászlónak és Papp Viktornak, tehát az Arany-szakirodalom szerzőinek kivételével – nem javítottuk. Az egyazon személyt jelölő alakváltozatok egybetartozását a kiadvány névmutatójában jelöltük, mégpedig úgy, hogy feltüntettük mindegyik szóalakot, ám a hagyomány szerinti – és a kérdéses személyek által is használt – írásmóddal egyező változathoz rendeltük a név eltérő verzióinak előfordulásait is.

Voinovich monográfiája az Arany-művek címeinek írásmódját tekintve is következetlenségeket tartalmaz. Több mű esetében két címváltozattal is találkozhatunk. Gyakori a névelős alak névelő nélküli használata (*A walesi bárdok/Walesi bárdok, A nagyidai cigányok/Nagyidai cigányok*), az itt található szavak egybeírására és különírására is akad példa (*A varró leányok/Varróleányok, Híd-avatás/Hídavatás*), egy esetben pedig a címben szereplő személynév kétféle használatával is találkozhatunk (*Zács Klára/Zách Klára*). A *cz* jellegű írásmódot nem tekintettük címváltozatnak, így azokat a fentebbiekben mondtak szerint *c*-re javítottuk (*A nagyidai czigányok*-at *A nagyidai cigányok*-ra). A műcímeikkel is a személynemekhez hasonlóan jártunk el: az Arany-alkotások mutatójában minden alternatívát feltüntettünk, de szövegbeli előfordulási helyüket csak egy változatnál tüntettük fel, mégpedig annál, amely az Arany-művek kritikai kiadásának köteteiben található címekkel azonos.

Az életrajz szövegének korrekciói során kiemelt szempontnak tekintettük a textus olvashatóságának könnyebbé tételét, de olyan helyeken is javításokat végeztünk, amelyek egyértelmű szöveghibákat tartalmaztak. Ez utóbbi esetben nem vizsgáltuk azt, hogy szerzői vagy idegen hibákról van-e szó. A korrekciók közül kiemelendő a Voinovich által használt idézőjelek bizonyos karaktereinek funkcionális sokféleségéből származó zavarok megszüntetése. A szerző [,] és ['] jelet használt nemcsak idézetben belüli idézésre, hanem olyan esetekben is, ami-

kor egy forrást (többnyire az Arany-levelezésből vannak erre példák) nem mindig pontosan citált (pl. egy levélben található egyes szám 1. személyű igealakot az életrajzi elbeszélés narrátorának szólamába illesztve egyes szám 3. személyűvé változtatott). Ezeknek a jeleknek a használata azért lehetett vagy lehet zavaró az olvasó számára, mert más funkciót is betöltenek: a [,] karakter a tagmondatok közti vesszőt is jelöli, a ['] pedig a betűelhagyást jelölő aposztrófként is előfordul a textusban. A kérdéses jeleket az egyértelmű megkülönböztethetőség érdekében kicseréltük a ma használatos szabályos idézőjelekre. A korrekciók közül ugyan csak kiemelendő a monográfiában található dátumok jelölésének egységesítése. Voinovich az évszámok után (általában az Arany-levelezés bizonyos darabjainak idézésekor és leggyakrabban csak a kérdéses esztendő utolsó két számjegyét megadva) kétféle írásmódot követett. A munka első kötetében az évszámok után mindig pontot tett, a második és a harmadik kötetben viszont nem. Kiadásunkban pótoltuk az utóbbi két kötetből hiányzó írásjeleket.

A monográfia lábjegyzetein az életrajzi szövegre vonatkozó textológiai alapelvek mellett egyéb korrekciókat is elvégeztünk. Itt a sajtó alá rendezőtől származó összes javítást, kiegészítést, megjegyzést [] közé tettük. Mivel Voinovich monográfiáját nem pusztán tudománytörténeti forrásként kívántuk publikálni, hanem olyan kiadványként is, amelyből történeti, filológiai és bibliográfiai szempontból is megbízható információkat nyerhet a jelenkori Arany-kutatás, a munka jegyzetanyagában az esetleges hibák és hiányosságok feltárására és javítására, illetve az Arany Jánoshoz köthető forrásanyag könyvészeti adatainak kiegészítésére törekedtünk. Bár Voinovich nem alkalmazott címléírás- és hivatkozástechnikai szabályokat, kútfőmegjelölései általában követhetők, a hivatkozott és a biográfia megjelenésekor már publikált szövegkorpusz a megadott információk alapján visszakereshető könyvtári és digitális változatban egyaránt. Emiatt nem próbálkoztunk a teljes jegyzetanyag formai és grammatikai egységesítésével. Kizárólag olyan helyeken végeztünk efféle kiegészítéseket, ahol Voinovich lábjegyzeteiben hibákat találtunk, illetve ahol a szerző által megadott könyvészeti adatok alapján az idézettek forrása nem volt visszakereshető. Olyan lábjegyzetekben például, amelyekben egy tanulmány vagy cikk citálásakor csak a folyóirat kötetszáma és/vagy az évfolyam került megadásra, nem pontosítottuk a bibliográfiai adatokat. Mint ahogy olyan hiányos forrásmegjelöléseknél sem végeztünk javításokat, amelyeket a könyv későbbi jegyzeteiben, egy újabb hivatkozás alkalmával maga a szerző egészített ki. A folyóiratok, sorozatok neveinek esetében szükséges volt az egységesítés, ugyanis Voinovich egy-egy periodika megnevezésére többféle, következetesnek aligha nevezhető rövidítési módokat használt. Az efféle hivatkozásokban a könnyebb olvashatóság céljából a folyóiratok, sorozatok neveit *A magyar irodalomtörténet bibliográfiájában* használt rövidítésekkel cseréltük ki. Azokat a címekeket, amelyeknek efféle kodifikált rövidítése nincs (csupán néhány ilyen esetről van szó), meghagytuk eredeti formájában. Mint ahogy nem

javítottuk a periodikák elnevezéseit, illetve azok Voinovich által használt rövidítéseit akkor sem, ha folyószövegben, illetve toldalékolt változatban fordulnak elő. Ebből következőleg kizárólag akkor használtuk a ma közmegegyezészerűnek tekinthető rövidítéseket, ha a nevek címleírásban szerepeltek.

A sajtó alá rendezés során a monográfia hivatkozásait jelentős mértékben bővítettük. Mivel az Arany-életműnek a munka megírásakor felhasznált, ám még kiadatlan dokumentumai az oeuvre kritikai kiadásában publikálásra kerültek, Voinovich e korpuszt érintő citátumait lábjegyzeteltük. E dokumentumok közül kiemelendő az időközben teljes egészében kiadott Arany-levelezés, ugyanis a kiadatlan szövegek közül ez volt a legfontosabb forrása a szerzőnek az életrajzi narratíva elkészítése során. A Voinovich-műben idézett, Arany által vagy Aranynak írott levelek összevetése, lábjegyzetelése számunkra több filológiai természetű tanulsággal szolgált. Bár a monográfia a kritikai kiadás levelezésköteteinek összeállításakor a sajtó alá rendezők egyik meghatározó forrása volt (több levél létezéséről és tartalmáról kizárólag az életrajzbeli hivatkozások alapján vannak ismereteink), a dokumentumok citálása, keltezése szempontjából a biográfia több helyen is pontatlanságokat tartalmaz. Az életrajz forráshivatkozása és a kritikai kiadás forrásközlése alapján két következtetés is levonható. Az egyik az, hogy Voinovich munkájában többször is tévesen datált egy-egy levelet, a másik pedig az, hogy a szerző gyakran eltekintett a dokumentumok pontos idézésétől. Itt természetesen nem a Voinovich által egyes szám 3. személyű megállapításokká transzformált citátumokról van szó, hanem olyan konkrét idézetekről, amelyek a kritikai kiadásban található változattól különböztek (gyakori a forrásszövegtől eltérő szóhasználat). Az idézések során tapasztalt pontatlanságokat nem javítottuk és nem is jelöltük. Kizárólag olyan Arany-művek esetében utaltunk a kritikai kiadásra mint forrásra, amelyek máshol nem vagy ritkán kerültek publikálásra. Ilyen az előbb említett levelezés, illetve Arany hivatali iratainak jelentős része. Emiatt az Arany-életműnek a monográfiában idézett szépirodalmi korpuszához és publicisztikájához nem készítettünk forráshivatkozásokat. Voinovich az életrajzi elbeszélés néhány pontján a cím megadása nélkül idéz Arany-tanulmányokból vagy -kritikákból. Ahol efféle szöveg helyet találtunk, lábjegyzetben feltüntettük a kérdéses Arany-írás címét.

Egy kivétellel megőriztük az életrajz közlésekor az első kiadás lábjegyzeteinek számozási és tagolási rendszerét és a visszautalások szisztémáját: bár Voinovich minden fejezetben újrakezdi a jegyzetek számozását, a visszautalások esetében nem tekinti ezeket az egységeket egymástól elkülönülő szakaszoknak, azok csak az egész monográfia hivatkozási rendszerében értelmezhetők. A formailag eltérő – valószínűleg a monográfia nyomdai munkálatai során utólagosan betoldott – lábjegyzetek sorszámait (pl. 123/a vagy 46/b) a folyamatos számozás helyreállítása érdekében javítottuk.

A KÖTETBEN HASZNÁLT RÖVIDÍTÉSEK

- AJ Arany János
- AJÖM X ARANY János, *Összes művei*, szerkesztette KERESZTURY Dezső, X, *Prózai művek 1*, sajtó alá rendezte KERESZTURY Mária (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962).
- AJÖM XI ARANY János, *Összes művei*, szerkesztette KERESZTURY Dezső, XI, *Prózai művek 2*, sajtó alá rendezte NÉMETH G. Béla (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968).
- AJÖM XII ARANY János, *Összes művei*, szerkesztette KERESZTURY Dezső, XII, *Prózai művek 3*, sajtó alá rendezte NÉMETH G. Béla (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963).
- AJÖM XIII ARANY János, *Összes művei*, szerkesztette KERESZTURY Dezső, XIII, *Hivatali iratok 1*, sajtó alá rendezte DÁNIELISZ Endre, TÖRÖS László, GERGELY Pál (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966).
- AJÖM XIV ARANY János, *Összes művei*, szerkesztette KERESZTURY Dezső, XIV, *Hivatali iratok 2*, sajtó alá rendezte GERGELY Pál (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966).
- AJÖM XV ARANY János, *Összes művei*, szerkesztette KERESZTURY Dezső, XV, *Levelezés 1, Arany János levelezése (1828–1851)*, sajtó alá rendezte SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975).
- AJÖM XVI ARANY János, *Összes művei*, szerkesztette KERESZTURY Dezső, XVI, *Levelezés 2, Arany János levelezése (1852–1856)*, sajtó alá rendezte SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982).
- AJÖM XVII ARANY János, *Összes művei*, szerkesztette KOROMPAY H. János, XVII, *Levelezés 3, Arany János levelezése (1857–1861)*, sajtó alá rendezte KOROMPAY H. János, BÓDY MÁRKUS Rozália, JANKOVITS László (Budapest: Universitas Kiadó, 2004).
- AJÖM XVIII ARANY János, *Összes művei*, szerkesztette KOROMPAY H. János, XVIII, *Levelezés 4, Arany János levelezése (1862–1865)*, sajtó alá rendezte ÚJ Imre Attila, (Budapest: Universitas Kiadó, 2014).
- AJÖM XIX ARANY János, *Összes művei*, szerkesztette KOROMPAY H. János, XIX, *Levelezés 5, Arany János levelezése (1866–1882)*, sajtó alá rendezte KOROMPAY H. János, (Budapest: Universitas Kiadó, 2015).

AkÉrt	Akadémiai Értesítő
BH	Budapesti Hírlap
BpKözl	Budapesti Közlöny
BpSz	Budapesti Szemle
Db	Délibáb
Dcs	Divatcsarnok
EPhK	Egyetemes Philológiai Közlöny
ErdISz	Erdélyi Irodalmi Szemle
ErdMúz	Erdélyi Múzeum
Ethn	Ethnographia
Figy	Figyelő
FL	Fővárosi Lapok
HK	Hadtörténeti Közlemények
Hölgyf	Hölgyfutár
It	Irodalomtörténet
It.Füz.	Irodalomtörténeti Füzetek
ItK	Irodalomtörténeti Közlemények
KatSz	Katolikus Szemle
KisfTé	A Kisfaludy Társaság Évlapjai
KisfTé ÚjF	A Kisfaludy Társaság Évlapjai. Új Folyam
Ko	Koszorú
MF	Magyar Figyelő
MH	Magyar Hírlap
MKSz	Magyar Könyvszemle
MNy	Magyar Nyelv
MNyr	Magyar Nyelvőr
MoNv	Magyarország és a Nagyvilág
MS	Magyar Sajtó
MSz	Magyar Szemle
MSzépirodSz	Magyar Szépirodalmi Szemle
MTA Évk.	A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei
Napk	Napkelet
Nyug	Nyugat
PDI	Pesti Divatlap
PH	Pesti Hírlap
PN	Pesti Napló
ProtSz	Protestáns Szemle
Szab	Szabadság
Száz	Századok
SzépirodF	Szépirodalmi Figyelő
SzépirodL	Szépirodalmi Lapok

ÚjMMúz	Új Magyar Múzeum
Ur	Uránia
VU	Vasárnapi Újság

AZ ARANY-LEVELEZÉS MUTATÓJA

1837

4. augusztus 8. [Szalonta]

AJ – Jámbor Jánosné Arany Sárának 38

1842–43

8. [1842 v. 43 nyara? Szalonta]

AJ – Szilágyi Istvánnak 52

1845

14. március 13. Budapest [!]

Nagy Ignác – AJ-nak 53

15. augusztus 1. Szalonta

AJ – Szilágyi Istvánnak 52

18. december 4. Szalonta

AJ – Szilágyi Istvánnak 35, 53, 91, 174, 180,
413

1846

19. január 10. Máramarossziget

Szilágyi István – AJ-nak 51

21. február 22. Szalonta

AJ – Szilágyi Istvánnak 51, 54, 56, 60–62

22. szeptember 25. Máramarossziget

Szilágyi István – AJ-nak 51, 62, 90, 91

28. december 30. Szalonta

AJ – Erdélyi Jánosnak 62

1847

29. január 3. Szalonta

AJ – Szilágyi Istvánnak 61, 62, 86, 87, 91

30. január 9. Szalonta

AJ – Szilágyi Istvánnak 62, 75, 77, 84, 87,
91, 101, 233, 248

34. január 31. Szalonta

AJ – Szilágyi Istvánnak 56, 62, 64, 86, 88,
90–92, 104, 190

35. február 1. Pest

Vahot Imre – AJ-nak 86, 89

36. február 3. Máramarossziget

Szilágyi István – AJ-nak 86, 90

37. február 4. Pest

Petőfi Sándor – AJ-nak 86, 101–103

38. február 11. Szalonta

AJ – Petőfi Sándornak 87, 90, 95, 101

40. február 23. Pest

Petőfi Sándor – AJ-nak 88, 100, 107, 177

41. február 28. Szalonta
AJ – Petőfi Sándornak 77, 100, 103, 106,
168, 248, 301, 481
43. [március, Szalonta]
AJ – Szőnyi Pálnak [Elveszett.] 110
45. március 5. Pest.
Vahot Imre – AJ-nak 95, 96
47. március 12. Mármárosziget
Szilágyi István – AJ-nak 61, 91, 92, 102,
168, 250
49. március 20. Pest
Vahot Imre – AJ-nak 96
51. március 31. Pest
Petőfi Sándor – AJ-nak 96, 105
52. [április 2.] Szalonta
AJ – Szilágyi Istvánnak 75–77, 79, 87, 88,
91, 96, 99, 104, 111, 451
53. április 9. Mármárosziget
Szilágyi István – AJ-nak 92, 101, 168, 251
57. április 21. Szalonta
AJ – Petőfi Sándornak 98
61. május 27. Szalonta
AJ – Petőfi Sándornak 96, 99, 100, 102, 105
65. június 6. Pest
Vahot Imre – AJ-nak 88, 97, 107
67. június 14. Beje
Tompai Mihály – AJ-nak 107
68. június 18. Pest
Petőfi Sándor – AJ-nak 110, 127
69. [június 18. Pest]
Jókai Mór – AJ-nak 106, 127
73. június 25. Szalonta
AJ – Petőfi Sándornak 190
81. augusztus 1. Beje
Tompai Mihály – AJ-nak 127
82. augusztus 5. Szalonta
AJ – Petőfi Sándornak 104, 111, 112
85. augusztus 6. Szatmár
Petőfi Sándor – AJ-nak 110
86. augusztus 11. Szalonta
AJ – Petőfi Sándornak 110, 127
88. augusztus 17. Szatmár
Petőfi Sándor – AJ-nak 106, 127
90. augusztus 23. Mármárosziget
Szilágyi István – Aranyinak 122
91. augusztus 25. Szalonta
AJ – Petőfi Sándornak 111, 113, 117, 121,
122, 127, 129
92. [augusztus 29.] Szatmár
Petőfi Sándor – AJ-nak 113, 129
93. augusztus 30. Mármárosziget
Szilágyi István – AJ-nak 121, 128, 274
96. szeptember 6. Szalonta
AJ – Szilágyi Istvánnak 89, 105, 113, 121,
122, 251, 274
97. szeptember 7. Szalonta
AJ – Petőfi Sándornak 110, 11, 113, 127, 128,
542

100. október 1. Pest
Toldy Ferenc – AJ-nak 61, 107, 121, 142, 195
101. október 11. Szalonta
AJ – Szász Károlynak 105, 106
103. november 8. Szalonta
AJ – Toldy Ferencnek 103
105. november 11. Szalonta
AJ – Petőfi Sándornak 117
106. december 1. Beje
Tompa Mihály – AJ-nak 127
109. december 13. Szalonta
AJ – Petőfi Sándornak 110, 117, 434
111. december 28. Pest
Szőnyi Pál – AJ-nak 89
- 1848**
113. január 2. Pest
Petőfi Sándor – AJ-nak 117, 118, 127
114. január 7. Szalonta
AJ – Petőfi Sándornak 122
116. január 8. Szalonta
AJ – Petőfi Sándornak 116–118
118. január 17. Máramarossziget
Szilágyi István – AJ-nak 111, 389
120. január 27. Szalonta
AJ – Szilágyi Istvánnak 111, 112, 116, 117, 251
121. január 29. Pest
Petőfi Sándor – AJ-nak 75, 117, 118, 129,
248
124. február 7. Beje
Tompa Mihály – AJ-nak 116, 127, 128, 140
125. február 10. Pest
Petőfi Sándor – AJ-nak 116, 116, 449
128. február 25. Szalonta
AJ – Toldy Ferencnek 97
130. február 28. Máramarossziget
Szilágyi István – AJ-nak 113
131. március 2. Beje
Tompa Mihály – AJ-nak 92, 95, 102, 103,
107
132. március 18. Beje
Tompa Mihály – AJ-nak 128
134. március 26. Szalonta
AJ – Petőfi Sándornak 127, 131
136. április 1. Szalonta
AJ – Petőfi Sándornak 127
137. április 18. Pest
Petőfi Sándor – AJ-nak 118, 127, 132, 195
140. április 22. Szalonta
AJ – Petőfi Sándornak 105, 118, 125, 128,
132, 141, 195, 204, 443, 452
143. május 5. Pest
Petőfi Sándor – AJ-nak 131, 132
144. május 11. Freywaldau
Tompa Mihály – AJ-nak 160
145. [május 18. Pest]
AJ – Arany Jánosnének 133

149. június 27. Szalonta
AJ – Petőfi Sándornak 116, 135, 141
150. június 30. Szalonta
AJ – Vas Gerebennek 134–136
155. augusztus 12. Szalonta
AJ – Petőfi Sándornak 132, 136, 141
156. augusztus 16. Pest
Petőfi Sándor – AJ-nak 118, 135, 136, 141
157. szeptember 27. Szalonta
AJ – Petőfi Sándornak 142
162. november 6. [Arad]
AJ – Arany Jánosnének 140
163. november 7. Arad
AJ – Petőfi Sándornak 140
166. november 19. Szalonta
AJ – Petőfi Sándornak 140, 141
169. november 29. Szalonta
AJ – Petőfi Sándornak 141
171. december 14. Szalonta
AJ – Petőfi Sándornak 143
172. december 15. Debrecen
Petőfi Sándor – AJ-nak 143
173. december 18. Buda
Nagy Ignác – AJ-nak 158
- 1849**
174. január 2. Szalonta
AJ – Petőfi Sándornak 142, 143
175. január 7. Debrecen
Petőfi Sándor – AJ-nak 142, 143
176. január 12. Schweinhausen [Szalonta]
AJ – Petőfi Sándornak (A. levél) 142, 144
177. január 12. Szalonta
AJ – Petőfi Sándornak (B. levél) 143
179. február 14. Debrecen
Petőfi Sándor – AJ-nak 144
180. február 22. Debrecen
Petőfi Sándor – AJ-nak 144
188. május 23. Szalonta
AJ – Petőfi Sándornak 145
190. május 27. Szalonta
Petőfi Sándor – AJ-nak 146, 154
191. május 28. [Debrecen]
AJ – Arany Jánosnének 146–148
192. május 31. [Debrecen]
AJ – Arany Jánosnének 145, 146
193. június 1. [Debrecen]
AJ – Arany Jánosnének 148
195. június 7. [Pest]
AJ – Arany Jánosnének 148, 149
197. június 23. [Pest]
AJ – Arany Jánosnének 149, 152
199. június 26. [Pest]
AJ – Arany Jánosnének 152, 153
200. június 27. [Pest]
AJ – Arany Jánosnének 152

201. július 11. Mezőberény
Petőfi Sándor – AJ-nak 153
203. július 19. Szeged
Gondol Dániel – AJ-nak 153
205. július 27. Szeged
Gondol Dániel – AJ-nak 154
207. december 13. Pest
Nagy Ignác – AJ-nak 158, 162
- 1850**
210. január 19. Szalonta.
AJ – Szilágyi Istvánnak 156
214. március 20. Szalonta
AJ – Szilágyi Sándornak 162
218. április 14. Szalonta
AJ – Szilágyi Sándornak 164, 166, 183
221. május 7. Szalonta
AJ . – Szilágyi Sándornak 163, 202, 204
224. május 27. Pest
Lévay József – AJ-nak 162–164, 187
225. június 10. Máramarossziget
Szilágyi István – AJ-nak 164
228. június 12. Kelemér
Tompá Mihály – AJ-nak 128, 159, 188
231. július 20. Pest
Nagy Ignác – AJ-nak 164
233. augusztus 19. Szalonta
AJ – Szilágyi Sándornak 164
237. szeptember 15. Szalonta
AJ – Szilágyi Sándornak 160, 163, 183–185
239. szeptember 23. Pest
Nagy Ignác – AJ-nak 165
245. október 4. Szalonta
AJ – Szilágyi Sándornak 184
248. október 21. Szalonta
AJ – Szilágyi Sándornak 184, 188
249. október 27. Kelemér
Tompá Mihály – AJ-nak 159, 162, 182, 185,
187, 188
253. [november 20. ? Szalonta]
AJ – Tompa Mihálynak [Elveszett.] 168
254. november 23. Szalonta
AJ – Szilágyi Sándornak 168
256. november 30. Kelemér
Tompá Mihály – AJ-nak 162, 187–189, 208
259. december végén [26. előtt] Máramarossziget
Szilágyi István – AJ-nak 201–203
- 1851**
263. [január 1. Szalonta]
AJ – Tompa Mihálynak [Elveszett.] 159
264. január 1. Leipzig
Kertbeny Károly – AJ-nak 120
266. január 9. Szalonta
AJ – Szilágyi Sándornak 161, 184

273. január 18. Szalonta
AJ – Szilágyi Istvánnak 190, 203, 208
280. február 10. Kelemér
Tompa Mihály – AJ-nak 161, 165, 187, 188
282. február 13. Pest
Kovács János – AJ-nak 193
286. március 27. Kelemér
Tompa Mihály – AJ-nak 206
288. április 3. Szalonta
AJ – Toldy Ferencnek 190, 198, 205
289. április 12. Pest
Nagy Ignác – AJ-nak 208
290. április 16. Pest
Toldy Ferenc – AJ-nak 195, 207, 208
292. április 24. Kelemér
Tompa Mihály – AJ-nak 189, 205, 208
293. április 28. Szalonta
AJ – Toldy Ferencnek 176, 195, 207, 289
294. május 2. Pest
Toldy Ferenc – AJ-nak 207
296. május 9. Geszt
Kovács János – AJ-nak 191
298. június 3. Pest
Toldy Ferenc – AJ-nak 207
301. július 5. Máramarossziget
Szilágyi István – AJ-nak 203
302. július 13. Kelemér
Tompa Mihály – AJ-nak 208
309. augusztus 3. Pest
Lévay József – AJ-nak
311. augusztus 15. Leipzig
Kertbeny Károly – AJ-nak 269
316. október 11. Nagykőrös
Szász Károly – AJ-nak 212
321. október 18. Nagykőrös
Szász Károly – AJ-nak 212, 213
326. október 25. Vatta
Tóth Endre – AJ-nak 208
328. november 2. Geszt
Tisza Domokos – AJ-nak 194, 213
330. november 12. Nagykőrös
AJ – Ercsey Sándornak 214, 217–219
331. november 12. Nagykőrös
AJ – Tisza Domokosnak 194, 211, 217, 219
335. november 16. Geszt
Tisza Domokos – AJ-nak 193
337. november 22. Nagykőrös
AJ – Tisza Domokosnak 239
339. december 9. Hanva
Tompa Mihály – AJ-nak 223, 241
341. december 15. Nagykőrös
AJ – Tisza Domokosnak 218, 239
342. december 17. Geszt
Kovács János – AJ-nak 223, 238
343. december 17. Geszt
Tisza Domokos – AJ-nak 190

344. december 28. Geszt
Tisza Domokos – AJ-nak 194

1852

346. január 1. Nagykőrös
AJ – Ercsey Sándornak 220, 222, 353

347. január 1. Nagykőrös
AJ – Tisza Domokosnak 239

350. január 24. Pest
Kovács János – AJ-nak 239

351. január 24. Pest
Tisza Domokos – AJ-nak 232

352. január 29. Nagykőrös
AJ – Tisza Domokosnak 240

354. február 2. Pest
Tisza Domokos – AJ-nak 241

355. február 2. Hanva
Tompá Mihály – AJ-nak 219, 220, 222

356. február 13. Nagykőrös
AJ – Tisza Domokosnak 239

360. február 28. Nagykőrös
AJ – Ercsey Sándornak 220, 223, 224, 327

362. február 29. Pest
Tisza Domokos – AJ-nak 194, 231, 239

363. március 8. Hanva
Tompá Mihály – AJ-nak 223, 231

364. március 13. Szalonta
Ercsey Sándor – AJ-nak 269

366. március 22. Nagykőrös
AJ – Tisza Domokosnak 239, 245

370. [április 9. Pest]
AJ – Arany Jánosnének [Elveszett.] 232

371. [április 12. Pest]
AJ – Arany Jánosnének [Elveszett.] 232

372. április 13. Hanva
Tompá Mihály – AJ-nak 231, 232, 237, 245

374. április 28. Pest
Kovács János – AJ-nak 232

377. május 11. Nagykőrös
AJ – Ercsey Sándornak 232, 237, 246

378. május 20. Hanva
Tompá Mihály – AJ-nak 237

380. május 31. Nagykőrös
AJ – Ercsey Sándornak 232, 245

382. június 3. Hanva
Tompá Mihály – AJ-nak 234

386. június 23. Hanva
Tompá Mihály – AJ-nak 234

387. június 29. Geszt
Tisza Domokos – AJ-nak 237

391. július 13. Nagykőrös
AJ – Lévay Józsefnek 179, 222

392. július 13. Nagykőrös
AJ – Tisza Domokosnak 237

393. július 19. Geszt
Kovács János – AJ-nak 192, 237, 238, 241

394. július 21. Geszt
Tisza Domokos – AJ-nak 241

396. július 29. Miskolc
Lévay József – AJ-nak 244

397. július 31. Pest
Kertbeny Károly – AJ-nak 269

404. szeptember 6. Nagykőrös
Mentovich Ferenc – AJ-nak 242

406. szeptember 24. Geszt
Tisza Lajosné – AJ-nak 194

407. október 1. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 162, 237, 242, 326

408. október 1. Geszt
Tisza Domokos – AJ-nak 241

410. október 13. Miskolc
Lévay József – AJ-nak 244, 245

412. október 16. Nagykőrös
AJ – Lévay Józsefnek 234, 244, 264, 276

422. december 1. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 223, 241–243, 245,
251, 264, 266, 309, 326, 327, 370

423. december 3. Pest
Jókai Mór – AJ-nak 246, 281

429. december 18. Pest
Pákh Albert – AJ-nak 246, 247

431. december 22. Pest
Kovács János – AJ-nak 243

433. december 24. Pest
Pákh Albert – AJ-nak 247

1853

437. január 5. Pest
Pákh Albert – AJ-nak 361

438. január 6. Pest
Tisza Domokos – AJ-nak 194

442. [január 8. Hanva]
Tompa Mihály – AJ-nak 241, 247, 277

444. január 15. Nagykőrös
AJ – Ercsey Sándornak 243

447. [január 18. Nagykőrös]
AJ – Tompa Mihálynak 274

450. január 20. Nagykőrös
AJ – Tisza Domokosnak 256, 274

453. január 25. Pest
Tisza Domokos – AJ-nak 353

455. január 27. Pest
Kovács János – AJ-nak 256

458. január 31. Putnok
Tompa Mihály – AJ-nak 244

460. február 5. Nagykőrös
AJ – Szilágyi Istvánnak 220, 234

461. február 5. Nagykőrös
AJ – Tisza Domokosnak 240, 256

462. február 6. Nagykőrös
AJ – Pákh Albertnek 274, 275, 277, 339,

467. [február 15. Pest]
Vas Gereben – AJ-nak [Elveszett.] 266
472. március 2. Nagykőrös
AJ – Ercsey Sándornak 220, 247, 263, 305,
327
473. március 2. Nagykőrös
AJ – Tisza Domokosnak 111, 239, 240,
256
476. március 22. Nagykőrös
AJ – Tisza Domokosnak 240
479. március 28. Nagykőrös
AJ – Ercsey Sándornak 243, 354
485. április 21. Nagykőrös
AJ – Tisza Domokosnak 240
489. április 27. Nagykőrös
AJ – Ercsey Sándornak 557
490. [április 27. Nagykőrös]
AJ – Pákh Albertnek [Elveszett.] 323
491. április 27. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 244, 323, 557
492. május 3. Szalonta
Ercsey Sándor – AJ-nak 329
498. május 17. Hanva
Tompa Mihály – AJ-nak 244, 246
499. május 18. Pest
Tisza Domokos – AJ-nak 256, 257
501. május 19. Miskolc
Lévay József – AJ-nak 246, 247, 278
502. május 20. Nagykőrös
AJ – Ercsey Sándornak 214, 243, 352
503. május 20. Nagykőrös
AJ – Tisza Domokosnak 253, 256
505. május 21. Pest
Tisza Domokos – AJ-nak 305
507. május 23. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 166, 246, 305, 309,
326, 332, 494
510. május 28. Nagykőrös
AJ – Lévay Józsefnek 247, 309, 331
515. június 5. Hanva
Tompa Mihály – AJ-nak 246, 353
516. június 10. Nagykőrös
AJ – Lévay Józsefnek 309
517. június 10. Pest
Tisza Domokos – AJ-nak 267, 560
522. június 28. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 177, 275, 276, 278
523. július 5. Hanva
Tompa Mihály – AJ-nak 276, 285, 353
524. július 11. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 277, 283, 290, 353
526. július 18. Geszt
Tisza Domokos – AJ-nak 241
527. július 21. Nagykőrös
AJ – Ercsey Sándornak 220, 243, 309, 354

529. [július 23. Pest]
Szász Károly – AJ-nak 270, 469
532. [augusztus 1. Hanva]
Tompa Mihály – AJ-nak 353
533. augusztus 2. Nagykőrös
AJ – Tisza Domokosnak 270
534. augusztus 2. Pest
Heckenast Gusztáv – AJ-nak 270
535. augusztus 4. Nagykőrös
AJ – Toldy Ferencnek 267, 270, 461
536. augusztus 9. Nagykőrös
AJ – Lévay Józsefnek 327, 330
537. augusztus 9. Pest
Toldy Ferenc – AJ-nak 270, 271
540. augusztus 16. Nagykőrös
AJ – Ercsey Sándornak 270, 275, 305, 306
543. augusztus 26. Nagykőrös
AJ – Ercsey Sándornak 327
548. szeptember 1. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 222, 244, 270,
326–328
550. szeptember 8. Hanva
Tompa Mihály – AJ-nak 244, 353
555. szeptember 27. Nagykőrös
AJ – Ercsey Sándornak 309, 324
556. [szeptember 29.] Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 327, 418, 420, 421,
584
557. szeptember 30. Ofen
Kertbeny Károly – AJ-nak 309
558. október 3. Nagykőrös
AJ – Tisza Domokosnak 339
560. október 11. Geszt
Tisza Domokos – AJ-nak 241
561. október 22. Szalonta
Ercsey Sándor – AJ-nak 243
564. november 1. Geszt
Tisza Domokos – AJ-nak 241
566. november 14. Pest
Heckenast Gusztáv – AJ-nak 271
567. november 15. Pest
Gyulai Pál – AJ-nak 278, 443
568. november 16. Geszt
Tisza Domokos – AJ-nak 241
570. november 21. Nagykőrös
AJ – Ercsey Sándornak 243, 309, 323
571. november 22. Nagykőrös
AJ – Tisza Domokosnak 233, 240
572. november 22. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 264, 279, 284,
304, 326, 327, 329, 330
576. november 28. Hanva
Tompa Mihály – AJ-nak 285
577. december 4. Nagykőrös
AJ – Tisza Domokosnak 240, 421

578. december 4. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 17, 18, 72, 276, 278,
324, 325, 330
580. december 8. Geszt
Tisza Domokos – AJ-nak 241
581. december 10. Pest
Heckenast Gusztáv – AJ-nak 270, 271
583. december 18. Hanva
Tompa Mihály – AJ-nak 267, 278, 352, 353
- 1854**
590. január 16. Pest
Gyulai Pál – AJ-nak 257, 294, 324, 355
592. január 21. Nagykőrös
AJ – Ercsey Sándornak 220, 222, 243, 305,
323, 326–329
593. január 21. Nagykőrös
AJ – Gyulai Pálnak 82, 251, 263, 266, 276,
279, 289, 294, 574
594. január 21. Nagykőrös
AJ – Tisza Domokosnak 288, 293, 298,
570, 578
599. február 13. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 267, 327, 352
602. március 1. Nagykőrös
AJ – Ercsey Sándornak 243, 327
603. március 9. Nagykőrös
AJ – Szilágyi Istvánnak 245, 275, 289,
294, 330, 336
607. március 19. Nagykőrös
AJ – Egressy Gábornak 324, 329, 332, 343,
368, 557
609. március 30. Pest
Csengery Antal – AJ-nak 336, 419, 421
610. március 30. Szalonta
Ercsey Sándor – AJ-nak 368
611. március 30. Pest
Kolbenheyer Móric – AJ-nak 271
612. március 30. Miskolc
Lévay József – AJ-nak 279
618. április 22. Nagykőrös
AJ – Lévay Józsefnek 219, 309
620. április 22. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 281, 324, 494
624. május 8. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 307, 308
633. június 11. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 284
638. június 21. Nagykőrös
AJ – Ercsey Sándornak 221, 247, 310, 323,
325, 331
639. június 23. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 247, 280, 285, 303,
327, 358, 383
640. [június 23. Pest]
Gyulai Pál – AJ-nak 362, 429
659. szeptember 6. Pest
Gyulai Pál – AJ-nak 292, 336, 337, 368, 494

662. szeptember 25. Nagykőrös
AJ – Ercsey Sándornak 308, 323, 328, 384
663. szeptember 25. Nagykőrös
AJ – Gyulai Pálnak 292, 337, 350
664. szeptember 27. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 285, 303, 305–307,
330, 352, 353, 368, 384
668. október 9. Hanva
Tompa Mihály – AJ-nak 292
669. október 16. [Pest]
Eötvös József – AJ-nak 281
670. október 18. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 267, 281, 304, 326,
328–330, 350
675. október 21. Hanva
Tompa Mihály – AJ-nak 280, 281
678. november 10. Pest
Kertbeny Károly – AJ-nak 283
681. [december 1. után. Nagykőrös]
AJ – Tompa Mihálynak 78, 280, 283, 328
685. december végén. Hanva
Tompa Mihály – AJ-nak 282
- 1855**
687. január 16. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 17, 18, 282, 310,
349, 352
689. január 17. Nagykőrös.
AJ – Ercsey Sándornak 305, 308, 312, 321,
385
691. február 3. Nagykőrös
AJ – Ercsey Sándornak 220
702. május 22. Pest
Tisza Domokos – AJ-nak 368
704. június 7. Nagykőrös
AJ – Gyulai Pálnak 16–18, 21–25, 28–39,
46, 48, 51, 56, 60, 62, 63, 108, 118, 120,
141, 145, 161, 225, 304, 341, 387, 451
705. június 8. Nagykőrös
AJ – Tisza Domokosnak 331, 368
706. június 8. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 284, 308, 313, 350,
352, 494
712. június 30. Nagykőrös
AJ – Ercsey Sándornak 243, 325, 350
714. július 1. Nagykőrös
AJ – Szász Károlynak 284, 370, 383, 443
715. július 1. Nagykőrös
AJ – Tisza Domokosnak 240
716. július 1. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 284
717. július 6. Szalonta
Tisza Domokos – AJ-nak 368
718. július 15. Hanva
Tompa Mihály – AJ-nak 350, 405
721. július 20. Nagykőrös
AJ – Tisza Domokosnak 240, 368
727. július 31. Pest
Heckenast Gusztáv – AJ-nak 354

730. augusztus 7. Nagykőrös **1856**
AJ – Szemere Miklósnak 322, 329
736. augusztus 12. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 350
744. szeptember 10. Geszt
Tisza Lajosné Teleki Julianna – AJ-nak
368
750. [szeptember 28.] Hanva
Tompa Mihály – AJ-nak 351
751. [szeptember 29. Nagykőrös]
AJ – Tompa Mihálynak 351
755. október 19–[21.] Nagykőrös
AJ – Ercsey Sándornak 310, 350, 351
757. október 27. Pest
Kertbeny Károly – AJ-nak 269
758. november 4. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 310, 320, 352
759. november 5. Kairó
Tisza Domokos – AJ-nak 368
772. december 16. Pest
Heckenast Gusztáv és Hajnik Károly – AJ-
nak 354
774. december 22. Pest
Heckenast Gusztáv – AJ-nak 354
775. december 23. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 351, 354, 368, 422
777. december 28. Nagykőrös
AJ – Lévay Józsefnek 353
779. január 12. Nagykőrös
AJ – Ercsey Sándornak 307, 323, 354, 368,
425
781. február 6. Pest
Tomori Anasztáz – AJ-nak 385
782. február 8. Pest
Tomori Anasztáz – AJ-nak 385, 444
783. február 10. [Nagykőrös]
AJ – Tomori Anasztáznak 366, 385
784. február 10. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 322, 329, 354, 367,
395
787. március 20. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 376, 441, 553
792. április 26. Nagykőrös
AJ – Ercsey Sándornak 215, 322, 354, 366,
393
793. [május 1. Kézdivásárhely]
Szász Károly – AJ-nak 354
796. május 7. Nagykőrös
AJ – Szász Károlynak 372, 407
799. május 18. Pest
Kovács János – AJ-nak 369
807. június 23. Nagykőrös
AJ – Csengery Antalnak 130, 331, 355, 356,
361, 362, 364

809. június 25. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 325, 329, 356, 366,
369, 383, 384
811. július 4. Hanva
Tompa Mihály – AJ-nak 325
812. július 9. Geszt
Kovács János – AJ-nak 369
819. [augusztus 1. Nagykőrös]
AJ – Tompa Mihálynak 321, 325, 331, 366,
377, 383
821. augusztus 4. Geszt
Kovács János – AJ-nak 369
825. augusztus 8. Pest
Toldy Ferenc – AJ-nak 378
826. augusztus 12. [Hanva]
Tompa Mihály – AJ-nak 378
828. [augusztus 19. Szalonta]
Mezey Ferenc – AJ-nak [Elveszett.] 367
829. augusztus 20. Nagykőrös
AJ – Ercsey Sándornak 242, 244, 330,
366, 367
834. augusztus 23. Pest
Heckenast Gusztáv – AJ-nak 313
837. augusztus 30. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 327, 367, 383
838. augusztus 30. Geszt
Kovács János – AJ-nak 369
839. szeptember 4. Nagykőrös
AJ – Erdélyi Jánosnak 109, 169, 171, 173,
359, 360, 377, 380
840. [szeptember 6. Pest]
Barabás Miklós – AJ-nak [Elveszett.] 367
844. szeptember 13. Pest
Heckenast Gusztáv – AJ-nak 313
848. október 3. Nagykőrös
AJ – Ercsey Sándornak 322, 367, 370
849. [október 4. Nagykőrös]
AJ – Tompa Mihálynak 370
851. [október vége felé, Nagykőrös]
AJ – Tompa Mihálynak 353, 354, 379
852. november 4. Hanva
Tompa Mihály – AJ-nak 353
855. december 7. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 95
856. december 10. Nagykőrös
AJ – Ercsey Sándornak 372
864. december 29. Nagykőrös
AJ – Jókai Mórnak 349, 449
- 1857**
871. január 17. Geszt
Tisza Lajosné Teleki Julianna – AJ-nak
369
876. február 5. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 62, 252, 353, 370

886. március 2. körül. Nagykőrös
AJ – Gyulai Pálnak 109
887. [március 2. Pest]
Vajda János – AJ-nak [Elveszett.] 493
888. március 8. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 323, 353
890. március 12. Nagykőrös
AJ – Ercsey Sándornak 320, 327, 330, 372,
383
899. április 19. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 296, 359, 373, 381
906. [május. Pest]
Pompéry János – AJ-nak [Elveszett.] 384
912. június 14. Nagykőrös
AJ – Pompéry Jánosnak 384
914. június 26. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 330, 348, 373, 376,
381, 384
924. július 30. Nagykőrös
AJ – Pompéry Jánosnak 384
927. augusztus 4. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 369
928. augusztus 7. Pest
Toldy Ferenc – AJ-nak 363, 371
929. augusztus 11. Nagykőrös
AJ – Toldy Ferencnek 31, 35, 36, 175, 371,
400
930. augusztus 12. Pest
Toldy Ferenc – AJ-nak 291, 371, 373
932. szeptember 6. Pest
Tomori Anasztáz – AJ-nak 385, 444
939. október 4. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 373, 374
941. október 17. Nagykőrös
AJ – Ercsey Sándornak 221
943. október 28. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 370
949. november 20. Nagykőrös
AJ – Salamon Ferencnek 381, 385, 415,
428
951. november utolsó hete. Pest
Salamon Ferenc – AJ-nak 385
955. november 29. Nagykőrös
AJ – Szemere Miklósnak 59, 77, 238, 329,
359, 366
957. december 1. Nagykőrös
AJ – Gyulai Pálnak 381
958. december 3. Nagykőrös
AJ – Szilágyi Istvánnak 221, 313, 322, 334,
366, 371, 374
964. december 29. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 359, 384
- 1858**
967. [január 22.]
Dózsa Dániel – AJ-nak (Elveszett.) 152
969. [február. Debrecen]
Oláh Károly – AJ-nak [Elveszett.] 384

974. február 7. Nagykőrös
AJ – Ercsey Sándornak 384, 432
975. február 9. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 327, 374, 383
979. február 24. Nagykőrös
AJ – Lévay Józsefnek 311, 312, 316, 317, 319
980. március 3. Nagykőrös
AJ – Ercsey Sándornak 384
984. március 16. Nagykőrös
AJ – Csengery Antalnak 270
985. március 19. Pest
Csengery Antal – AJ-nak 270
987. március 22. Pest
Deák Ferenc – AJ-nak 393
989. március 28. Nagykőrös
AJ – Csengery Antalnak 270
993. április 6. Nagykőrös
AJ – Csengery Antalnak 382
994. április 9. Pest
Gyulai Pál – AJ-nak 416
999. április 17. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 329
1001. április 19. Pest
Csengery Antal – AJ-nak 381, 389
1004. április 25. Nagykőrös
AJ – Mentovich Ferencnek 334
1007. május 11. (és 12.) Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 21, 176, 384
1015. június 5. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 262, 371, 375, 376
1018. július 3. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 597
1025. augusztus 25. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 378, 383
1033. szeptember 29. (és október 6.) Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 349, 375
1038. október 29. Nagykőrös
AJ – Ercsey Sándornak 375
1041. november 14. Pest
Tomori Anasztáz – AJ-nak 444
1042. november 17. Nagykőrös
AJ – Tomori Anasztáznak 445
1043. november 18. Pest
Tomori Anasztáz – AJ-nak 444, 445
1044. november 19. Nagykőrös
AJ – Tomori Anasztáznak 445
1045. november 23. Pest
Tomori Anasztáz – AJ-nak 445, 447
1046. november 26. Nagykőrös
AJ – Tomori Anasztáznak 445, 449
1047. november 28. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 351, 383, 445
1049. november 28. Pest
Tomori Anasztáz – AJ-nak 445

1055. december 22. Nagykőrös
AJ – Gyulai Pálnak 52, 314, 317, 386, 452
1057. december 25. Máramarossziget
Szilágyi István – AJ-nak 386
1058. december 28. Nagykőrös
AJ – Ercsey Sándornak 386
- 1859**
1064. február 12. Hanva
Tompa Mihály – AJ-nak 386
1065. február 20. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 387, 445, 452
1074. március 17. Kunszentmiklós
Szász Károly – AJ-nak 315, 387
1075. március 19. Nagykőrös
AJ – Szász Károlynak 315, 387, 446, 452
1076. március 21. Kunszentmiklós
Szász Károly – AJ-nak 387, 392
1077. március 21. Pest
Toldy Ferenc – AJ-nak 387, 391, 397
1084. április 17. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 383
1092. július 1. Nagykőrös
AJ – Csengery Antalnak 391
1094. július 16. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 391
1096. augusztus 15. Nagykőrös
AJ – Ercsey Sándornak 323, 374, 391, 403
1108. szeptember 20. Pest
Heckenast Gusztáv – AJ-nak 363
1112. október 5. Hanva
Tompa Mihály – AJ-nak 391
1116. október 25. Nagykőrös
AJ – Szilágyi Istvánnak 399
1118. november 2. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 392
1120. november 2. Hanva
Tompa Mihály – AJ-nak 445
1122. november 10. Nagykőrös
AJ – Tomori Anasztáznak 393, 445
1123. november 10. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 392, 393, 452
1128. december 6. Nagykőrös
AJ – Szilágyi Istvánnak 389
1133. december 23. Nagykőrös
AJ – Ercsey Sándornak 393
- 1860**
1138. január 4. Nagykőrös
AJ – Csengery Antalnak 394, 395
1139. január 12. Pest
Csengery Antal – AJ-nak 395
1140. január 25. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 393, 394
1141. február 1. Hanva
Tompa Mihály – AJ-nak 396

1142. február 2. Pest
Csengery Antal – AJ-nak 396
1143. február 7. Nagykőrös
AJ – Csengery Antalnak 393, 396
1145. február 27. Pest
Csengery Antal – AJ-nak 393, 396
1148. március 18. Nagykőrös
AJ – Csengery Antalnak 393, 396
1149. március 30. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 389, 395, 396, 427
1152. április 14. Nagykőrös
AJ – Szemere Pálnak 133, 161, 362
1153. április 18. Pest
Csengery Antal – AJ-nak 396, 397
1154. április 23. Nagykőrös
AJ – Csengery Antalnak 396, 397, 407
1155. május 17–19. Hanva
Tompa Mihály – AJ-nak 410
1157. május 26. Nagykőrös
AJ – Toldy Ferencnek 398
1159. május 27. Nagykőrös
AJ – Szász Károlynak 394
1163. július 9. Nagykőrös
AJ – Csengery Antalnak 156, 394, 396–399
1164. július 16. Pest
Csengery Antal – AJ-nak 397
1170. augusztus 1. Pest
Csengery Antal – AJ-nak 397, 438
1178. augusztus 10. Nagykőrös
AJ – Csengery Antalnak 398
1181. augusztus 10. Nagykőrös
AJ–Tompa Mihálynak 393, 394, 397, 400, 408
1182. augusztus 15. Kunszentmiklós
Szász Károly – AJ-nak 446
1183. augusztus 20. Kolozsvár
Gyulai Pál – AJ-nak 401, 410
1184. augusztus 27. Nagykőrös
AJ – Szász Károlynak 410, 420, 446
1187. szeptember 1. Nagykőrös
AJ – Csengery Antalnak 397, 438
1188. szeptember 2. Miskolc
Lévay József – AJ-nak 408, 410
1193. szeptember 7. Nagykőrös
AJ – Csengery Antalnak 399
1197. szeptember 26. Gomba
Tomori Anasztáz – AJ-nak 446
1198. szeptember 29. Nagykőrös
AJ – Tompa Mihálynak 399, 401, 402, 408
1208. november 9. Sárospatak
Erdélyi János – AJ-nak 410
1212. november 13. körül. Bánfalva
Kazinczy Gábor – AJ-nak 460

1216. november 15. Pest
AJ – Tompa Mihálynak 408
1223. november 24. és 28. között. Pest
AJ – Szász Károlynak 416, 438
1226. november 28. Miskolc
Lévay József – AJ-nak 408
1227. december 5. Pest
AJ – Arany Lászlónak 404
1235. december 21. Pest
AJ – Gyulai Pálnak 410, 415
1239. december 27. Pest
AJ – Szász Károlynak 438, 446
- 1861**
1247. január 15. Kolozsvár
Gyulai Pál – AJ-nak 412
1252. január 25. Pest
AJ – Kazinczy Gábornak 460
1265. február 13. Pest
AJ – Szász Károlynak 411
1270. február 23. Pest
AJ – Tompa Mihálynak 405, 406, 409
1276. március 3. Pest
AJ – Rozvány Györgynek 407
1288. március 14. Pest
AJ – Gyulai Pálnak 412, 417
1289. március 14. Pest
AJ – Szász Károlynak 412
1290. március 15. Kunszentmiklós
Szász Károly – AJ-nak 412
1294. március 28. Kolozsvár
Gyulai Pál – AJ-nak 417
1300. április 6. Kolozsvár
Gyulai Pál – AJ-nak 412
1301. április 10. Pest
AJ – Gyulai Pálnak 412
1332. augusztus 22. Pest
AJ – Szász Károlynak 415
1336. augusztus 25. Pest
AJ – Tompa Mihálynak 402, 404, 409,
415, 440
1337. augusztus 28. Pest
AJ – Gyulai Pálnak 410, 411, 413, 415,
416
1338. szeptember 12. Pest
AJ – Madách Imrének 441
1355. [október 26. és november 12. kö-
zött. Pest]
AJ – Brassai Sámuelnek [Elveszett.] 330
1358. október 27. Pest
AJ – Lévay Józsefnek 420
1359. október 27. Pest
AJ – Madách Imrének 441
1361. november 2. Alsósztrégova
Madách Imre – AJ-nak 440, 441
1362. november 5. Pest
AJ – Madách Imrének 441

1370. november 16. Pest
AJ – Székács Józsefnek 503
1375. november 29. Pest
AJ – Ercsey Sándornak 438
- 1862**
1393. január 13. Pest
AJ – Szász Károlynak 438
1416. március 7. Kolozsvár
Gyulai Pál – AJ-nak 417
1425. április 12. Kunszentmiklós
Szász Károly – AJ-nak 419, 439
1427. április 25. Pest
AJ – Szász Károlynak 439
1436. május 25. Pest
AJ – Szász Károlynak 439
1442. június 20. Pest
AJ – Tompa Mihálynak 403, 415, 416, 418,
419, 463
1445. június 25. Veresharaszti
Szemere Miklós – AJ-nak 414
1446. június 29. Pest
AJ – Szemere Miklósnak 414, 415
1454. július 22. Alsósztrégova
Madách Imre – AJ-nak 441
1456. július 25. Hanva
Tompa Mihály – AJ-nak 415
1458. július 28. Pest
AJ – Tompa Mihálynak 414, 415, 417
1464. [augusztus 3. Pest]
AJ – Kazinczy Gábornak 460
1467. augusztus 10-e után, Hanva
Tompa Mihály – AJ-nak 415
1469. [augusztus 13. és 18.]
AJ – Arany Jánosnének
[Elveszett.] 418
1479. szeptember 13. Pest
AJ – Tompa Mihálynak 415, 418
1487. szeptember 20. Pilismarót
Heckenast Gusztáv – AJ-nak 420
1491. szeptember 24. Pest
AJ – Tompa Mihálynak 414, 418, 419
1494. október 1. Hanva
Tompa Mihály – AJ-nak 419, 421
1495. október 2. Pest
AJ – Kazinczy Gábornak 461
1504. október 21. Pest
AJ–Tompa Mihálynak 418, 420
1518. október vége
Kazinczy Gábor – AJ-nak 461
1535. november 4. Pest
AJ – Kazinczy Gábornak 461
1544. november 9. Pest
AJ – Mikó Imrének 421
1552. november 10–15.
Mikó Imre – AJ-nak 421

1556. november 16. Pest
AJ – Tompa Mihálynak 418, 420, 421

1575. december 3. Pest
AJ – Halmágyi Sándornak 421

1577. december 3. Hanva
Tompa Mihály – AJ-nak 422

1863

1609. január 9. Miskolc
Lévay József – AJ-nak 419, 421

1627. február 24. Pest
AJ – Tompa Mihálynak 422

1634. március 4. Hanva
Tompa Mihály – AJ-nak 423

1642. március 18. Pest
Radnótfáy Sámuel – AJ-nak 458

1667. május 20. Pest
Fáy András – AJ-nak 420

1699. július 23. Pest
AJ – Tompa Mihálynak 496

1726. október 20. Pless
Theodor Opitz – AJ-nak 235

1749. december 13. Pest
AJ – Tompa Mihálynak 414, 422, 423, 463,
587

1864

1764. január 8. Szabadszállás
Szász Károly – AJ-nak 448

1775. február 19. Pest
AJ – Tóth Endrének 274, 422

1777. február 21. Vatta
Tóth Endre – AJ-nak 274

1786. március 12. Hanva
Tompa Mihály – AJ-nak 495

1787. március 14. Alsósztrégova
Madách Imre – AJ-nak 441

1820. július 8. Pest
AJ – Ercsey Sándornak 423, 497

1836. augusztus 3. Pest
AJ – Abonyi Lajosnak 422

1860. szeptember 27. Pest
AJ – a Kisfaludy Társaságnak 446, 449

1883. november 14. Pest
AJ – Dr. S. K. L. J. uraknak 427

1888. november 21. Pest
AJ – Tompa Mihálynak 423, 497

1894. december 6. Pest
AJ – Ercsey Sándornak 497

1865

1910. január 20. Buda
Tomori Anasztáz – AJ-nak 447

1918. február 1. Hanva
Tompa Mihály – AJ-nak 501

1973. június 1. Pest
AJ – Kain-Borsos Rózának 423

1974. [június 1. Pest]
AJ – Pillitz Benőnek [Elveszett.] 423
1981. június 29. Pest
AJ – Ercsey Sándornak 497, 501, 502, 504
1984. július 13. Pest
AJ – Ercsey Sándornak 497, 502–504
1987. július 27. Pest
AJ – Szél Kálmánné Arany Juliskának 504
- 1866**
2034. január 24. Hanva
Tompá Mihály – AJ-nak 525
2037. február 9. Pest
AJ – Tóth Lőrincnek 506
2039. február 18. Pest
AJ – Tompa Mihálynak 506
2042. május 2. Pest
AJ – Tompa Mihálynak 525
2048. július 1. Feketehegy
Tompá Mihály – AJ-nak 525
2049. július 5. Pest
AJ – Ercsey Sándornak 508, 513
2053. augusztus 20. Pest
AJ – Ercsey Sándornak 511, 516, 517
2054. augusztus 20. Pest
AJ – Tompa Mihálynak 506, 517
2055. augusztus 27. Levárt
Tompá Mihály – AJ-nak 525
2058. október 10. Hanva
Tompá Mihály – AJ-nak 527
2066. november 14. Pest
AJ – Tompa Mihálynak 507, 508, 517, 524, 527
2067. november 17. Pest
AJ – Mentovich Ferencnek 506, 508
2071. december 8. Pest
AJ – Tompa Mihálynak 507, 511, 513, 514
2072. december 10. Pest
Radnótfáy Sámuel – AJ-nak 459
2076. december 14. Pest
Radnótfáy Sámuel – AJ-nak 459
- 1867**
2085. január 11. Pest
AJ – Ercsey Sándornak 508
2094. február 23. Pest
AJ – Ercsey Sándornak 509, 517
2099. március 20. Pest
AJ – Lónyay Menyhértnek 514, 518
2101. március 23. Pest
Lónyay Menyhért – AJ-nak 518
2103. április 9. Pest
AJ – Ercsey Sándornak 503, 508, 517, 518
2105. április 22. Pest
AJ – Tompa Mihálynak 452, 503, 509, 517, 518, 543

2106. május 25. Hanva
Tompa Mihály – AJ-nak 514
2107. május 30. Pest
AJ – Tompa Mihálynak 508, 509, 513, 514
2109. június 12. Pest
AJ – Eötvös Józsefnek 511
2110. június 12. Pest
Eötvös József – AJ-nak 512
2114. június 15. Pest
AJ – Wenckheim Bélának 512
2116. június 23. Buda
Wenckheim Béla – AJ-nak 512
2118. július 29. Pest
AJ – Pulszky Ferencnek 526
2119. augusztus 6. Pest
AJ – Tompa Mihálynak 506–508, 511, 512,
517
2125. augusztus vége – szeptember eleje,
Szalonta
AJ – Arany Lászlónak 524
2126. szeptember 14. Pest
AJ – Tompa Mihálynak 508, 524
2132. október 25. Pest
AJ – Ercsey Sándornak 516, 517
- 1868**
2152. január 24. Pest
AJ – Tompa Mihálynak 363, 526
2156. február 4. Pest
AJ – Ercsey Sándornak 509, 517, 523, 527
2160. február 14. Pest
AJ – Tompa Mihálynak 508
2162. február 23. Hanva
Tompa Mihály – AJ-nak 121
2164. február 25. Pest
AJ – Ercsey Sándornak 517, 524
2165. február 27. Pest
AJ – Tompa Mihálynak 508, 512
2168. március 4. Hanva
Tompa Mihály – AJ-nak 512
2193. május 3. Hanva
Tompa Mihály – AJ-nak 526
2199. június 2. Pest
AJ – Ercsey Sándornak 524
2200. június 5. Pest
AJ – Tompa Mihálynak 511, 524, 525
2206. július 5. Pest
AJ – Tompa Mihálynak 524, 527
2208. július 30. előtt, Hanva
Tompa Mihály – AJ-nak 526
- 1869**
2233. július 3. után, Karlsbad
AJ – az Arany-családnak 529
2234. július 17. Karlsbad
AJ – Csengery Antalnak 528

1870

2261. július 17. Karlsbad

AJ – Ismeretlennek 529

2265. augusztus 2. Karsbad

AJ – Csengery Antalnak 543

2266. augusztus 5. Karlsbad

AJ – Arany Jánosnének 530, 533

2268. augusztus 9. Karsbad

AJ – Arany Lászlónak 529

1871

2295. június 16. Pest

AJ – Pauler Tivadarnak 543

2299. július, Karlsbad

AJ – Arany Jánosnének 528

2300. július 13. Karlsbad

AJ – Arany Jánosnének 531, 533

1872

2328. július, Karlsbad

AJ – Arany Lászlónak 511

2329. július 18. Karlsbad

AJ – Arany Lászlónak

2330. július 22. Karlsbad

AJ – Szél Piroskának 531

1873

2353. július 14. Karlsbad

AJ – Arany Jánosnének 530, 533

2354. július 18. Karlsbad

AJ – az Arany-családnak 532

2355. július 26. Karlsbad

AJ – Arany Lászlónak 534

2356. július 27. Karlsbad

AJ – Arany Jánosnének 530

1874

2378. július 22. Karlsbad

AJ – Arany Jánosnének 531

2379. július 23. Karlsbad

AJ – az Arany-családnak 528, 532

2382. augusztus 7. Karlsbad

AJ – az Arany-családnak 532

2387. szeptember 11. Budapest

AJ – Szél Piroskának 531

2394. november 22.

AJ – Ercsey Sándornak 543

1875

2399. március 26. Budapest

AJ – Ercsey Sándornak 542

2403. július 19. Karlsbad

AJ – Arany Jánosnének 531

2405. július 23. Karlsbad

AJ – Szél Piroskának 531

2406. július 27. Karlsbad

AJ – Szél Piroskának 531

2407. augusztus 5. Karlsbad
AJ – az Arany-családnak 532

1876

2426. január 21. Budapest
Trefort Ágoston – AJ-nak 543

2427. január 24. Budapest
AJ – Trefort Ágostonnak 543

2438. március 29. Budapest
Jókai Mór – AJ-nak 546

2449. június 6. Budapest
AJ – Arany Lászlónak 544

2454. július 18. Karlsbad
AJ – Szél Piroskának 531

2455. július 27. Karlsbad
AJ – Arany Jánosnének 531

2457. augusztus 1. Karlsbad
AJ – Arany Jánosnének 532

2458. augusztus 1. Karlsbad
AJ – Szél Piroskának 531, 544

1877

2479. október 20. Budapest
Gyulai Pál – AJ-nak 559

2480. október 22. Budapest
AJ – Gyulai Pálnak 547, 579, 559, 561, 583,
587, 593

2482. november 12. Kamenica
Jovan Jovanovic [Zmaj] – AJ-nak 550

2483. november 21. Pest
AJ – Jovan Jovanovic [Zmaj]–nak 550

1878

2504. május 16. Budapest
AJ – Ercsey Sándornak 588

2509. június 22. előtt, Budapest
AJ – Vadnai Károlynak 561

2517. október 3. Budapest
Gyulai Pál – AJ-nak 560

2528. november 28. Budapest
AJ – Gyulai Pálnak 513

1879

2547. augusztus 3. Margitsziget
AJ – Concha Károlynak 549

2554. december 9. Budapest
AJ – Tóth Endrének 562, 583

2556. december 21. Miskolc
Lévay József – AJ-nak 584

1880

2578. május 25. Budapest
AJ – Rozvány Györgynek 16, 18

2582. szeptember 2. Margitsziget
AJ – Ercsey Sándornak 587

1881

2604. május 3. Budapest
AJ – Ismeretlennek 591

2614. 1881–1882 tele, Budapest

AJ – Farkas Kálmánnak [Elveszett.] 597

NÉVMUTATÓ

- Abafi Lajos 112, 127, 140, 156, 159, 163, 166,
179, 223, 237, 343, 409, 460, 461, 468,
477, 478
- Ábel Jenő 536–538
- Abonyi Lajos 411, 422, 439, 440
- Ábrányi Kornél, ifj. 150, 447
- Ács Zsigmond 217, 320, 338, 383, 444
- Ádám Gerzson 216, 327
- Ádám Mihály 217
- Ady Endre 476
- Ágai Adolf 308, 315, 318, 322–324, 557
- Aigner Lajos 422
- Alexander Bernát 457, 459
- Almási-Balogh Tihamér 320
- Alszegehy Zsolt 273
- Amadé László 380, 588, 590, 591
- Amthor, Eduard 294
- Angyal Dávid 72, 157, 163, 310, 477, 479,
582
- Angyal János 228
- Angyal Pál 343
- Anonymus 215, 249, 253, 256, 303, 331,
335, 382, 468, 592
- Apor István 196, 287, 565
- Arany György 16, 17
- Arany Jánosné 39, 100, 110, 144, 158, 221,
232, 243, 404, 408, 526, 588, 591
- Arany Juliska 46, 54, 110, 148, 213, 223,
243, 274, 308, 323–325, 350, 385, 391,
393, 396, 402, 403, 405, 409, 417, 418,
421, 496, 497, 504–506, 525
- Arany László 14–17, 20, 22, 40, 45, 50–52,
54, 75, 85, 91, 92, 94, 101, 110, 111, 116,
130, 141, 146–148, 165, 167, 192, 193,
195, 173, 182, 198, 210, 213, 224, 227,
236, 239, 242, 243, 251, 264, 265, 306,
308, 319, 320, 323, 344, 350, 351, 361,
365, 367, 369, 370, 374, 378, 379, 384,
385, 387, 388, 397, 402, 403, 404, 405,
418, 425, 431, 447, 461, 463, 464, 495,
497, 504, 505, 509, 513, 525, 528, 531,
533, 541, 548, 549, 552, 555, 559, 561,
583, 587, 594, 597, 598, 601, 602, 603
- Aranyosrákosi Székely Sándor 248, 251,
255
- Ariosto, Ludovico 200, 228, 286–288, 349,
368–371, 376, 389, 482, 496, 515, 564,
580, 581, 584
- Aristophanes 7, 90, 228, 233, 498, 533–
540, 587
- Aristoteles 49, 434
- Árvay Gergely 460
- Asbóth Lajos 150
- Babits Mihály 548
- Baciu János 82
- Bagosi Mihály 17
- Bajza Jenő 411, 420, 494
- Bajza József 30, 40, 146, 154, 156, 162, 186,
194, 313, 336, 385, 418, 437, 443, 591
- Baksay Dániel 26, 28,
- Baksay Sándor 236, 344
- Balassa Bálint 76, 170
- Balassa János 369, 417, 521, 527

- Balázs Sándor 411, 420
 Bálint Gyula 431
 Balla Gergely 215, 321
 Ballagi Aladár 14
 Ballagi Károly 222
 Balog István 64
 Balogh Alajos 272
 Balogh Ferenc 502
 Balogh Imre 53, 54
 Balogh János 100, 139, 140, 165, 177
 Balogh Mihály 159, 160
 Balogh Péter 17, 25, 41
 Balogh Tihamér 420
 Balogh Zoltán 411, 420
 Bán Aladár 81, 82
 Bangó Péter 65, 140, 182
 Bangó Pető – *lásd:* Bangó Péter
 Bánóczy József 76, 114, 129, 147, 522
 Bánóczy Dénes 126
 Bánóczy József – *lásd:* Bánóczy József
 Bányai Elemér 85
 Barabás Miklós 133, 157, 322, 354, 367, 425
 Bárány Boldizsár 388
 Baráth Ferenc 22, 147, 315, 317, 320, 322
 Barcsa János 33
 Bárd Miklós 236, 399, 540, 601
 Barna Ferdinánd 502
 Barna Ignác 186
 Baros Gyula 192
 Baróti Szabó Dávid 316, 432
 Barrett-Browning, Elisa (Elizabeth) 425
 Bartal György 405
 Bartalus István 131, 361, 424, 425, 590, 591
 Bártfay László 87
 Bartha József 67, 80
 Bartók Béla 586
 Bartsch, Karl 379
 Báthory Gábor 216
 Báthory Zsigmond 13
 Batthyány Kázmér 154
 Batthyány Lajos 137
 Batthyányi Ferencné Trefort Edit 543
 Bayer József 34, 35, 443, 444, 446–450, 452, 455, 458
 Bebek György 197
 Bebek István 197
 Beethoven, Ludwig von 110
 Bél Mátyás 82
 Belényesi Gábor 306
 Bellaagh Aladár 237
 Bem József 144–146
 Benedek Mihály 29
 Benedek Róza 175
 Benfey, Theodor 430
 Benkert – *lásd:* Kertbeny Károly
 Benkó Imre 16, 138, 212, 213, 217, 218, 222, 223, 226, 242, 292, 305, 308–312, 315, 316, 318–324, 331, 380, 399
 Beöthy László 97, 246
 Beöthy Ödön 55
 Beöthy Pál 16
 Beöthy Zsolt 56, 61, 74, 121, 150, 202, 227, 231, 267, 297, 347, 364, 411, 477, 550, 555, 563, 579, 585, 586, 597
 Bérczi Károly – *lásd:* Bérczy Károly
 Berczik Árpád 461
 Bérczy Károly 163, 354, 356, 358, 359, 392, 424, 439, 608
 Berec – *lásd:* Berecz Károly
 Berecz Károly 189, 246, 417
 Beretvás Gusztáv 242, 307, 399
 Berger János 139–141
 Bernát Gáspár 187, 193
 Bertha Sándor 591
 Berze Nagy János 95, 335, 337
 Berzeviczy Albert 157, 163, 236, 404, 443, 522
 Berzsényi Dániel 112, 271, 278, 364, 376, 395, 435
 Bessenyei Ferenc 315
 Bessenyei György 251, 442
 Bessenyei Sándor 24

- Bethlen Gábor 14, 26, 562
 Bethlen István 14
 Bethlen Kata 76
 Bezerédj István 405
 Bezerédj László 405
 Bezerédj Pál 405
 Bianchi, Bruno 370
 Biczó Pál 308, 322
 Binder Jenő 554
 Bion 128
 Birkás Géza 80
 Bíró Sándor 315, 319–321, 323
 Bittenbinder Miklós 68, 335
 Blair Hugó (Blair, Hugh) 168, 239, 316
 Bleyer Jakab 436, 468
 Blumauer, Alois 59
 Boccaccio, Giovanni 563
 Bocskay István 13, 14
 Boda István 327, 328, 341
 Bodenstedt, Friedrich Martin von 375, 509
 Bodnár Zsigmond 233, 483, 586, 587
 Bognár Theophil 81
 Bohus László 236
 Boileau, Nicolas 49, 75
 Bolnai (Bethlen) Miklós 420
 Bolyai Farkas 563
 Bonfin – *lásd*: Bonfini, Antonio
 Bonfini, Antonio 80, 348, 471
 Bónis Samu 155, 528
 Borbély Pál 44, 145
 Bordács Gáborné 221
 Bornemissza István 20
 Bothe, Friedrich Heinrich 534, 537
 Bozzay Pál 326
 Böcklin, Arnold 582, 594
 Bökényi Dániel 48
 Böngérfi János 147
 Börne, Ludwig 116
 Brassai Sámuel 238, 414, 487
 Brunetière, Ferdinand 534
 Buchananus, Georgius 24
 Buczászky Alajos 147
 Budai Ézsaiás – *lásd*: Buday Ézsaiás
 Budai Ferenc 53, 196, 197, 200, 202, 203, 224, 287, 335, 566
 Buday Ézsaiás 25, 338
 Bujdosó Sára 17
 Bulcsú Károly 134, 296, 297, 300, 333, 430, 433, 481
 Bulwer-Lytton, Edward 52
 Burns, Robert 103, 166, 167, 173, 319, 513, 547
 Bürger, Gottfried August 64, 129, 344, 435, 436
 Caesar, Julius 383, 443, 445, 447, 450, 458, 533
 Carlyle, Thomas 128, 319,
 Carrière, Moritz 269
 Cervantes, Miguel de 264, 266, 337
 Chaucer, Geoffrey 338
 Cholnoky Viktor 457
 Claudianus, Claudius 249
 Colleoni, Bartolomeo 480
 Concha Károly 272, 549
 Corbea Tódor 82
 Crebillon (Crébillon), Prosper Jolyot de 39
 Croce, Benedetto 450
 Curtius (Quintus Curtius Rufus) 24
 Czakó Zsigmond 119, 129, 174
 Czeucz János 140
 Czinke Márton 423
 Czóbel Ernő 152, 210
 Czuczor Gergely 49, 54, 64, 112, 129, 134, 162, 239, 248, 336, 357, 363, 364, 459, 494, 501
 Csákány László 428
 Csaplár Benedek 420, 440
 Császáz Elemér 68, 290, 403, 551, 562, 580
 Császáz Ferenc 30, 163, 164, 189, 245, 246, 252, 284, 290, 305

- Csengeri János 76
 Csengery Antal 55, 83, 130, 135, 146, 156,
 163, 189, 217, 246, 270, 281, 289, 292,
 294, 331, 336, 337, 355, 356, 361–364,
 367, 373, 381, 382, 385, 389–399, 401,
 403, 405, 407, 409, 417, 437, 438, 462,
 482, 492, 500, 517, 519, 526, 529, 532,
 542, 544, 584, 594
 Csermelyi Sándor 272
 Csery Péter 387
 Csikay Imre 217, 219
 Csiky Gergely 585
 Csiky Kálmánné Gönczy Etelka 403
 Cs. Molnár Lajos 147
 Csokonai Vitéz Mihály 24, 25, 27, 30, 32,
 58–60, 74, 106, 108, 182, 186, 233, 248,
 315, 331, 338, 357, 360, 376, 424, 460,
 483, 588, 590, 591, 597
 Csonka Márton 331
 Csukássy József 420
 Csungó Náci 177
 Csúry Bálint 577
- Dalmady Győző 411, 420, 494
 Damjanics (Damjanich) János 152
 Danielik József 316, 403
 Dante, Alighieri 163, 228, 264, 266, 370–
 372, 425, 441, 451, 455, 493, 534, 553
 Darnay Kálmán 161
 Darvasi Ambrus 156
 Dayka Gábor 316, 353
 Deák Ferenc 54, 60, 137, 142, 268, 270, 385,
 386, 392, 393, 395, 404–407, 431, 444,
 501, 511, 512, 527, 601, 605
 Debreczeni Ferenc 160, 234, 306
 Debreczeni István 213, 306, 601
 Debreczeni Márton 294
 Decsy Sámuel 22
 Degré Alajos 62, 158, 162, 420
 Dénes Lajos 433
 Dénes Szilárd 29–30, 334
- Déryné Széppataki Róza 33
 Dessewffy Emil 392, 498–502, 517, 518
 Dévai Bálint 22
 Dézsi Lajos 82, 112, 315, 337, 566
 Diefenbach, Lorenz 269
 Diószeghy (Diószegi) Sámuel 25
 Dittrich Vilmos 224, 227, 232, 234
 Divald Kornél 499, 520
 Dlugoss János (Długosz, Jan) 202, 338
 Dobó István 224
 Dobóczki Pál 562
 Dóczy Lajos 112, 459
 Dóczy Jenő 328, 430, 432
 Donner, Johann Jakob Christian 534
 Dorka Illés 29, 31
 Dorka Illyés – *lásd*: Dorka Illés
 Dózsa Dániel 152, 167, 168, 174, 175, 290,
 291, 294, 302, 420, 463, 473
 Dózsa György 102
 Döbrentei Gábor 276, 442, 460, 566
 Dömötör János 319, 320, 494
 Droysen, Johann Gustav 534, 537
 Drugeth Miklós 197
 Dugonics András 22, 67, 82, 83, 114, 175,
 207, 248, 316, 443
 Dumas id., Alexandre 126
 Dux Adolf 420
 Duys Sándor 320
 Dürer, Albrecht 365
- Ebert, Karl Egon 112
 Éble Gábor 35
 Eggenberger Ferdinánd 270
 Egressi Gábor – *lásd*: Egressy Gábor
 Egressy Gábor 33, 133, 144, 148, 152, 153,
 165, 185, 217, 324, 329, 332, 343, 368,
 420, 443, 447, 452, 458, 461, 557, 608
 Egressy Sámuel 372
 Elek Oszkár 209, 324, 338, 345
 Elekes András 306
 Eliot, George 439

- Előd Géza 494
 Elze, Karl 369
 Emich Gusztáv 117, 118, 120, 422
 Emódi Dániel 153
 Endlicher, Stephan Ladislaus 255, 256, 564
 Eötvös József 53, 55, 59, 63, 88, 134, 194,
 225, 246, 249, 250, 256, 257, 267, 281,
 336, 337, 372, 385, 392, 395, 397, 401,
 403, 406, 408, 417, 421, 437–439, 444,
 494, 498–501, 511, 512, 517, 518, 520,
 529, 583
 Ercsey Ernőné 404, 409, 495, 508, 509
 Ercsey János 160, 220, 583
 Ercsey Julianna – *lásd*: Arany Jánosné
 Ercsey Sándor 17, 20, 25–27, 30, 35, 37, 38,
 41, 44–46, 53, 84, 133, 139, 141, 143,
 149, 154–156, 158, 160, 191, 213–215,
 217, 219–224, 232, 237, 238, 241, 243,
 244, 246, 270, 275, 305–310, 312, 313,
 319–327, 329, 330, 350, 353 366–368,
 370, 384–386, 393, 402–404, 409, 415,
 438, 495, 497, 502, 503, 508, 509, 513,
 516, 517, 523, 524, 527, 540, 548, 557,
 583, 587, 588, 598
 Ercsey Zsigmond 39
 Erdélyi János 49, 60, 62, 64–68, 75, 76, 82,
 86–89, 92–95, 104, 106, 108, 111, 130,
 146, 150, 151, 169, 171–173, 184, 186,
 187, 191, 194, 239, 272, 273, 278, 335,
 338, 340, 351, 354, 355, 356, 358–362,
 377, 379, 380, 410, 430, 440, 472, 475,
 476, 484, 494, 521, 542, 555
 Erdélyi József 31, 34, 38
 Erdélyi Lujza 31, 34
 Erdélyi Pál 263, 299
 Érdy János 250
 Erkel Ferenc 372, 401
 Eschenburg, Johann Joachim 446
 Esztegár László 85
 Eszterházy (Esterházy) Pál (1635–1713)
 14–16
 Eszterházy Pál (1786–1866) 44, 50, 134,
 499
 Etédi Sós Márton 23, 313
 Ettinger, Carl Wilhelm 203
 Euripides 249, 535
 Eutropius 24
 Fábrián Gábor 49, 91, 168, 439, 521
 Fábrián István 420, 424
 Faguet, Émile 227
 Falk Miksa 157, 163, 310
 Faludi Ferenc 65, 588
 Fánecsy Ilka 458
 Fánecsy Lajos 33, 34
 Farkas Elek 331
 Farkas Gyula 113
 Farkas Kálmán 528, 597, 600
 Fátyolfi (Tüllmann) Ignác 51
 Fáy András 58, 59, 420
 Fazekas Mihály 25, 61, 106
 Fejérváry Géza 529
 Fejes István 411, 430, 433, 434, 461
 Fekete Mihály 241
 Feldinger Frigyes 394
 Fényes Elek 131
 Ferdinánd (I.) 224
 Ferdinánd (V.) 98, 142, 500
 Ferenc József (I.) 237, 349
 Ferenczi Zoltán 97, 143, 144, 436, 562
 Ferenczy Ida 529
 Ferenczy István 32, 33, 47,
 Ferenczy Jakab 316
 Ferenczy József 127, 134, 159
 Ferenczy Zoltán – *lásd*: Ferenczi Zoltán
 Fergusson, Robert 167
 Ferideddin Attar (Attár) 257
 Ferstel, Heinrich von 500
 Fessler Ignác Aurél 201, 203, 204, 206, 338,
 564, 567, 568
 Fest Sándor 568
 Fielding, Henry 513

- Firdusi 78, 251, 289, 290, 293, 294
 Fitos Pál 216, 217, 222, 308
 Flaubert, Gustave 568
 Flavius, Josephus 23
 Fodor Gerzson 321
 Fogarasi János 103, 376, 377, 491, 502
 Fónagy József 131
 Fontane, Theodor 109, 120
 Fónyad István 50
 Fóti József Lajos 563
 Földi Géza 494
 Földi János 25, 376
 Fraknói Vilmos 494, 545, 602
 Frangepán Ferenc 50
 Frankl Vilmos 494
 Frankl, Ludwig August 290, 365, 375, 428, 435
 Friebeisz István 166, 305

 Gaál György 79, 92–94, 210, 471, 555
 Gaal József – *lásd*: Gaál József
 Gaál József 47, 87, 96, 114, 134
 Galambos Dezső 73
 Galeotti (Galeotto) Marzio 204, 382
 Galgóczy Károly 215, 216, 328, 399
 Gálos Rezső 427, 430, 432, 433, 435
 Garai Ákos 148
 Garai Dezső 148
 Garai Gizella 148
 Garai János – *lásd*: Garay János
 Garai Jánosné 148
 Garai Sámuelné 306
 Garay Alajos 178, 428, 429
 Garay János 40, 62, 86–88, 112, 117, 129, 133, 134, 148, 149, 152, 163, 186, 189, 225, 239, 240, 248, 256, 278, 316, 367–369, 395, 425, 437, 608
 Garibaldi, Giuseppe 421
 Gáspár János 354, 420
 Gáti István 23
 Gautier, Théophile 365

 Geibel Ármin 183
 Gelei József 121
 Géresi Kálmán 33, 76, 192
 Gerlach István 82
 Ghyczy Kálmán 529
 Goethe, Johann Wolfgang von 60, 64, 68, 76, 99, 109, 110, 168, 283, 336, 341–344, 357, 362, 365, 381, 436, 441, 489, 507, 532, 534, 541, 552, 556, 583, 599, 600
 Golub Vilmos 138
 Gondol Dániel 49, 51, 134, 151–154, 223
 Gönczy Pál 27, 33, 401
 Görgei Artúr – *lásd*: Görgey Artúr
 Görgei Berta 236
 Görgey Artúr 152, 154, 235, 236, 394, 539
 Görgey István 139, 154, 155, 236
 Gragger Róbert 109, 470, 474
 Gravinai Domokos 200
 Greguss Ágost 79, 111, 124, 125, 130, 172, 190, 228, 281, 282, 316, 333, 340–343, 346, 347, 355–362, 364, 377, 408, 424, 430, 431, 437, 439, 440, 447, 449, 459, 461, 477, 515, 522, 585
 Grexa Gyula 248, 256, 260, 264, 292, 294, 295, 298, 592, 593
 Griesbach Ágost 170
 Grillparzer, Franz 268
 Grimmshausen, Hans Jakob 124
 Gróf István 35, 180
 Grósz Emil 541, 588
 Gubody Mari 582, 588
 Gulyás József 224
 Gvadányi József 22, 58, 69, 74, 76, 106, 432, 486

 Gyárfás Jenő 601
 Gyergyai Albert 486
 Gyergyai Ferenc 588
 Gyomlay Gyula 74
 Gyöngyösi István 22, 112–114, 431, 432, 486, 491, 588, 608

- Gyöngyössi János 24
 Gyöngyösy László 15, 19, 22, 23, 29, 41, 45,
 46, 48, 50, 51, 87, 91, 100, 111, 156, 159,
 160, 165, 176, 192, 207, 226, 267, 591, 608
 György Lajos 562
 Győri Jakab 562
 Győry Vilmos 402, 411, 420, 447
 Gyulai Ágost 77, 128
 Gyulai László 591
 Gyulai Pál 17, 18, 35, 36, 37, 52, 59, 62, 63,
 78, 82, 100, 109, 110, 112, 119, 126, 130,
 131, 143, 150, 152, 162–164, 178, 181,
 182, 184–187, 189, 191, 205, 206, 210,
 218, 222, 224, 227, 231, 234–236, 246,
 250–252, 256, 257, 262, 263, 266, 272,
 273, 275–279, 281–284, 288, 289, 292,
 294, 314, 317, 319, 324, 328, 331, 336,
 337, 340, 342, 344, 347, 350, 355, 361–
 363, 367–369, 372, 373, 381, 385–388,
 392, 401, 403, 405, 406, 410–413, 415–
 418, 421, 422, 424, 430, 431, 437, 440,
 443, 450, 452, 458, 461, 477, 478, 487,
 492–495, 504, 509, 513, 514, 526, 527,
 530, 531, 539, 546–549, 555, 559–561,
 574, 577–579, 581–585, 587, 589, 591,
 593, 598, 600–603
- H. Fekete Péter 50
 Hahn Adolf – *lásd:* Háhn Adolf
 Háhn Adolf 315, 320
 Hajdú Nagy Sándor 48, 50
 Halász Gábor 543
 Halász Ignác 93, 209
 Haller János 22
 Halmágyi Sándor 416, 420, 421
 Hammer (Hammer–Purgstall, Joseph von)
 348
 Hanka Vencel 381
 Hantz Jenő 179–181, 541
 Haraszti Gyula 72, 233, 303, 449, 483,
 506, 586, 587
- Harmos Sándor 76, 77, 474
 Hatvani István 25, 26, 53, 54, 60, 334
 Havas Adolf 175, 248, 443, 449
 Heckenast Gusztáv 163, 267–270, 281, 312,
 313, 354, 363, 369, 395, 397, 401, 402,
 408, 409, 418, 420, 513, 514
 Hédervári Kont 197
 Hegedűs Endre 319
 Hegedűs István 169, 172, 173, 337, 539
 Hegedűs Lajos 33, 34, 444
 Hegedűs Sámuel 337
 Hegyesi Márton 136, 154
 Heilprin Mihály 208, 231, 232
 Heinrich Gusztáv 67, 73, 79, 112, 259, 378,
 380, 382, 388
 Helle Ferenc Hugó 180
 Heltai Gáspár 128, 299
 Henszlmann Imre 92, 94, 500, 502, 542
 Herbeville, Ludwig 215
 Herder, Johann Gottfried 64, 168, 398
 Hermann Ottó 108, 489
 Herodotos 252, 298, 466
 Herrig, Ludwig 338–340, 342
 Hiador – *lásd:* Jámbor Pál
 Hlawaček, Josef 530, 533
 Hoffmann Frigyes 566, 571
 Holbein, Franz Ignaz von 567
 Hollósy Kornélia 372
 Homér (Homérosz) 22, 31, 39, 57, 65, 75,
 76, 89–92, 94, 101, 104, 109, 168, 172,
 240, 248, 252, 282, 285, 289, 290, 297,
 317, 362, 372, 433, 451, 468, 482, 483,
 493, 494, 533, 568, 580, 581, 592
 Horác – *lásd:* Horatius
 Horányi Elek 253, 255
 Horatius Flaccus, Quintus 24, 25, 31, 35,
 49, 57, 60, 372, 513, 524, 545, 548, 588
 Hormayr, Joseph von 112, 169
 Horvát István 203, 248
 Horváth Ádám – *lásd:* Pálóczi Horváth
 Ádám

- Horváth Boldizsár 529
 Horváth Döme 444
 Horváth Endre – *lásd:* Pázmándi Horváth Endre
 Horváth István 54
 Horváth János 65, 103, 113, 115, 175, 180, 379, 436
 Horváth Lajos 150
 Horváth Mihály 195, 196, 198, 201, 202, 405, 565, 570
 Hubay Gusztáv 34, 35
 Hugo, Victor 394, 424, 550, 551, 585
 Humboldt Sándor (Humboldt, Alexander von) 439
 Humboldt, Wilhelm von 414
 Hunfalvy János 259, 373
 Hunfalvy Pál 48, 49, 54, 250, 373, 379, 502
 Hunyadi János 187, 319, 348, 566
 Hunyadi László 348, 366
 Hunyadi Mátyás 67, 81, 82, 203, 348, 558, 587
 Huszár György 172, 239, 292, 294, 316, 563

 Ideler, Ludwig 338
 Illésy György 420, 440
 Illésy János 16
 Ilosvai Selymes Péter 5, 47, 67–72, 74, 78–84, 89, 121–124, 190, 195, 197, 198, 201, 203–207, 251, 280, 286, 496, 562, 563, 565, 568, 571, 573, 577, 578
 Imre Sándor 27, 228, 233, 316, 420, 424, 487, 534–537, 539
 Inczédy László 601
 Ipolyi Arnold 78, 80, 81, 226, 250, 255, 257, 275, 292, 293, 295, 298, 299, 314, 335, 345, 464–466, 468, 471, 475, 502, 557
 Isokrates 27
 Istvánffy Miklós 338, 573
 Izabella királyné 224
 Izsó Miklós 417

 Jakab István 169
 Jakab Ödön 217, 222, 592
 Jancsó Benedek 343, 468
 Jancsó Lajos 424
 Jankovich Miklós 82
 Jámbor János 17
 Jámbor Jánosné Arany Sára 38, 220, 243
 Jámbor Pál 420
 Jánosi Ferenc 213, 309, 312, 326, 327, 383
 Jánosi Gusztáv 371, 420, 534
 Jászai Horváth Elemér 602
 Jászay Pál 250
 Jellasich (Jelačić), Josip 137, 139
 Jerney János 313
 Jolovicz – *lásd:* Jolowitz, Heimann
 Jolowitz (Jolowicz), Heimann 257, 294, 375
 Joó Imre 216, 395
 Jordanes (Iordanes) 471, 481
 Jókai Mór 26, 30, 32, 55, 62–64, 106, 112, 117, 127, 129, 146, 154, 156, 163, 170, 187, 189, 191, 208, 211, 232, 238, 246, 249, 268, 278, 281, 284, 291, 315, 324, 349, 367, 369, 372, 375, 385, 392, 401, 410, 411, 416, 430, 437, 438, 444, 483, 492, 494, 522, 546, 557, 586, 589
 Jósika Miklós 162, 249, 372, 411, 420, 437, 520
 Julián (Julianus) barát 375
 Justin 24

 K. Nagy Sándor 33
 Kacziány Géza 80
 Kajdacsy István 511, 527
 Kajtor Imre 267
 Kalidásza 93
 Kállay Ferenc 201, 203, 557
 Kállay Miklós 437
 Kálmány Lajos 95, 555
 Kalmár Elek 95
 Kanizsai Lőrinc 197

- Kántorné Engelhardt Anna 33
 Kapi Béla 555
 Kapisztrán János 22, 348
 Kaposi József 228, 370
 Karacs Teréz 544
 Karácsonyi János 83, 84
 Kardos Albert 85
 Kardos Lajos 26, 29, 31, 34, 50, 175–177, 180, 182
 Kari Lajos 80
 Karika János 27
 Károli Gáspár 22, 75, 485
 Károlyi Sámuel 221, 330
 Kárpáti Károly 112
 Katona József 387, 388, 391, 410, 425, 443, 444
 Katona Lajos 22, 298, 403, 554, 557
 Kaulbach, Wilhelm von 257
 Kazár Emil 420
 Kazinczy Ferenc 169, 271, 276, 278, 316, 351, 353, 356, 363, 364, 384, 386, 389, 391–393, 395, 414, 424, 442, 460, 487, 488, 520, 522, 533
 Kazinczy Gábor 93, 184, 276, 351, 408, 415, 439, 440, 460
 Kecskeméthy Aurél 157, 163, 310, 420
 Kéky Lajos 30, 57, 77, 274, 375, 438, 585
 Kelemen László 32, 33
 Kemény János 486
 Kemény Zsigmond 6, 24, 54, 55, 62, 69–72, 78, 82, 146, 162, 163, 246, 266, 279–281, 285–287, 315, 332, 336, 342, 355, 356, 367, 373, 385, 395, 397, 398, 401, 405, 411, 424, 437, 492, 494, 509, 516, 520, 527, 536, 563, 566
 Kenyeres János 98, 141, 159, 160
 Kerekes Ferenc 26, 27, 31
 Kerényi Frigyes 62, 100, 326
 Kerkapoly Károly 420
 Kertbeny Károly 119, 120, 268, 269, 271, 283
 Kétli Károly 600
 Kézai Simon 253–255, 257–262, 292, 293, 296–299, 301, 382, 465, 467–469, 592
 Kis Lajos 145
 Kis Sándor 145
 Kisfaludy Károly 28, 47, 58, 64, 88, 106, 112, 114, 129, 181, 282, 325, 336, 345, 357, 363, 364, 391, 401, 437, 496, 566, 571
 Kisfaludy Sándor 28, 67, 169, 314, 360, 364, 395, 432
 Kiss Áron 31
 Kiss Lajos 217, 218
 Klapka György 236
 Kleist, Heinrich von 562
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 317, 357
 Kolbenheyer Mór 73, 269, 271, 283
 Kolosvári Aladár – *lásd*: Kolozsvári Aladár
 Kolozsvári Aladár 41, 108
 Koltai Virgil 169
 Komáromi Lajos 315
 Komócsy József 420, 601
 Komory Dávid 106
 Kont Ignác 535, 539,
 Kónyi Manó 142, 404, 406, 407
 Korabinszky János 68
 Korotnoki Lengyel Péter 197, 571
 Kosegarten, Ludwig Gotthard 430
 Kossuth Lajos 47, 134, 142, 144, 146, 148, 153, 155, 160, 219, 228, 236, 442
 Kotsi Patkó János 33
 Kotzebue, August von 92, 414
 Kovács János 190–193, 206, 207, 232, 237–239, 241, 243, 255, 256, 286, 320, 369, 384
 Kovács Jánosné – *lásd*: Erdélyi Lujza
 Kovács Lajos 392
 Kovács Pál 24, 135, 420
 Kovács Sebestyén Endre 528, 597
 Kováts József 24
 Kozma Andor 236

- Kozma Ferenc 601
 Kozma Ferencné 236, 399
 Kölcsey Ferenc 53, 104, 129, 160, 181, 335, 436
 Kövi Imre 45
 Kristóf György 77, 420, 421
 Kriza János 64, 92–94, 131, 210, 339, 403, 417, 424
 Kunos Ignác 30, 92, 209
 Kunoss Ignác – *lásd:* Kunos Ignác
 Kupai Kovács Mihály 307
 Kuthy Dezső 489
 Kúthy Lajos – *lásd:* Kuthy Lajos
 Kuthy Lajos 28, 63, 146, 189
 Küküllei János 206
- La Fontaine, Jean de 209
 Lamennais, Frédéric de 51
 Láng Fülöp 591
 László Fülöp 364
 László Irma 566
 Lauka Gusztáv 411
 Lázár Kálmán 420
 Le Bret, Johann Friedrich 203
 Lehr Albert 72–74, 85, 123, 491, 562
 Lehr Vilmos 75
 Lehr Zsigmond 486, 487, 491
 Lemouton Emília 53, 91, 443, 451
 Lenau, Nikolaus 268
 Lendvay Márton, id. 33, 444
 Lendvay Márton, ifj. 458
 Lengyel Dániel 320, 403, 529
 Lenkey János 149
 Leonardo da Vinci 366, 604
 Leopold Samu 405
 Lermontoff (Lermontov) 509
 Lévy József 62, 134, 138, 146, 159, 162–164, 167, 179, 187, 208, 209, 217, 219, 222, 234, 236, 237, 239, 244–247, 264, 267, 273, 275–277, 279, 309–311, 316, 317, 319, 327, 328, 330, 331, 351, 353, 372, 384, 398, 399, 401, 408, 415, 419, 421, 424, 437, 444, 458, 460, 526, 547, 549, 552, 584, 586, 594, 603
- Lindvai Szécsi Miklós 197
 Lionardo da Vinci – *lásd:* Leonardo da Vinci
 Lisznyai Kálmán 81, 234, 245, 268, 271–273, 277, 278, 348
 Liszt Ferenc 394, 591
 Livius, Titus 24, 311, 372, 567
 Lobkovitz, Bohuslav 533
 Loisch János 466, 475, 482
 Longinus 49
 Lonkay Antal 312
 Lónyay Menyhért 406, 502, 504, 508, 518, 544
 Losonczy István 22, 128, 137, 202, 485, 487, 515
 Losonczy László 272, 309, 321, 328, 420
 Lotz Károly 364, 365, 516
 Lovassy István 30, 53
 Lucanus, Marcus Annaeus 533
 Lucretius Carus, Titus 372
 Luczenbacher János 201, 254
 Lugossy József 113, 200, 250, 299
 Lukács György 55
 Lukács Móric 49, 267, 405, 439, 448, 461, 585
 Lukinich Imre 337
- Macaulay, Thomas 181
 Machiavelli, Niccolò 209
 Mac-Mahon, Patrice de 529
 Madách Imre 27, 235, 359, 424, 431, 437, 440–442, 494, 525, 554, 568
 Madarász Viktor 500
 Mágocsy-Dietz Sándor 73, 489, 490
 Magurányi Sándorné Nyirák Ilona 394
 Majláth György 544, 553
 Majláth János 169, 170
 Majthényi Flóra 444
 Mályusz Elemér 83, 84

- Marastoni, Jacopo Antonio 190
 Marczibányi-Motesiczky Vincenzia 111
 Margitfalvi Margitay Gábor 139
 Márki Sándor 13, 15, 16, 131, 139, 155, 177
 Markó Károly 32
 Márkus Ferenc 44
 Márton Manó 50
 Mátyási József 24
 Maupassant, Guy de 109
 Maximilián (I. Miksa) császár 500
 Medgyes Lajos 420
 Mednyánszky Alajos 112, 113, 116, 169, 170, 172
 Medve Imre 147
 Megyeri Károly 33
 Megyeri Sára 17
 Melich János 209
 Melius Juhász Péter 25
 Meller Simon 32
 Meltzl Hugó 379
 Mentovich Ferenc 131, 212, 213, 216–218, 222, 284, 309, 312, 320, 321, 323, 328, 334, 353, 383, 411, 414, 420, 506, 508
 Merényi László 92, 93, 290, 402, 411, 430, 557, 558
 Mészáros Lázár 134, 144
 Mészöly Gedeon 599
 Mészöly Géza 192
 Michel Angelo (Michelangelo) Buonarroti 110, 304, 553
 Mikes Kelemen 564
 Mikes Lajos 87, 159
 Miklós Jenő 602
 Miklósi Sándor 156
 Mikó Imre 416, 421
 Mikulás Dániel 310, 320
 Mikulás János 217
 Millien, Achille 339, 431–433
 Milton, John 24, 57, 317, 372, 483, 493
 Mindszenti Gedeon 378
 Miskolczy Károly 83
 Miskolczy István 200
 Mitrovics Gyula 476
 Mocsy Bálint 28
 Molière 6, 39, 209, 401, 439, 442, 459–461, 509
 Molnár Aladár 529
 Molnár Albert – *lásd*: Szenczi Molnár Albert
 Molnár Béla 530, 533
 Moór Elemér 81, 468
 Moore, Thomas 131, 158, 166, 167, 174, 484, 513
 Mozart, Johann 312
 Mozart, Wolfgang Amadeus 110
 Munkácsy Bernát 469
 Müller Godofréd 49, 64
 Müller Gyula 97, 166, 180, 232
 Nádasdy Ferenc 50
 Nádasdy Tamás 548
 Nagy Barabás 224
 Nagy Ignác 49, 50, 52, 53, 55, 96, 97, 157, 158, 162–165, 186, 208, 245, 246, 273, 451
 Nagy Ignátz – *lásd*: Nagy Ignác
 Nagy Imre 28, 29, 48
 Nagy Iván 16
 Nagy Izsó 139
 Nagy János 49
 Nagy József 100, 420
 Nagy Károly 500
 Nagy Lajos (I. Lajos) 80, 83, 122, 195, 203, 256, 286, 336, 563, 566, 568, 570
 Nagy Miklós 560
 Nagy Péter 420
 Nagy Sándor (II. Alexandrosz) 22
 Nagy Sándor 33, 77
 Nagy Sándor József 154
 Napoleon, Bonaparte 369, 529, 530
 Náray Antal 443
 Négyesy László 62, 68, 69, 81, 84, 95, 121, 181, 259, 342, 360, 361, 376–379, 470, 476–478, 484, 489, 551, 558, 608

- Németh László 536
 Nendtwich Károly 62
 Nestroy, Johann 157
 Névy László 58, 539
 Nógrády László 432
 Nolte, Johann Wilhelm Heinrich 338
 Noszeda Gyula 494
 Nyáry Pál 154, 155, 375,
 Nyitske Alajos 112
- Obernyik Károly 163, 189, 222, 328, 444
 Ohly, Karl 120, 269
 Oláh Károly 182, 384, 427
 Oláh Miklós 204, 253, 256, 471
 Orbán Pető 182
 Orczy Bódog 461
 Orczy Lőrinc 82, 431, 432
 Orlai Soma – *lásd:* Orlay Petrich Soma
 Orlai P. Soma – *lásd:* Orlay Petrich Soma
 Orlay Petrich Soma 32, 143, 391
 Ormós Zsigmond 420
 Ortlepp, Ernst 52, 562
 Ovid – *lásd:* Ovidius
 Ovidius (Publius Ovidius Naso) 24, 93, 311,
 533, 588
 Ónody Péter, 28
- P. Szathmáry Károly 411, 420
 P. Thewrewk Emil – *lásd:* Ponori Thewrewk Emil
 Pákh Albert 64, 162, 187, 189, 246, 247, 256,
 274, 276, 277, 283, 339, 361, 392, 578
 Palacky, František 568
 Pálffy Albert 62, 146, 162, 186, 529
 Pálffy Sámuel 21
 Palma Károly 287
 Pálóczi Horváth Ádám 316, 376
 Pap Gyula 344, 555, 557
 Pap Illés 494
 Pap Károly 26, 32, 33, 50, 314, 316, 317
 Papp Ferenc 191, 279, 405, 527
 Papp Viktor 590, 591, 608
 Parázsóné (Nádudvari Krisztina) 33
 Pasteiner Gyula 365, 366
 Paulay Ede 458
 Pauler Ákos 501
 Pauler Tivadar 501, 543
 Payer Antal 239
 Pázmándi Horváth Endre 57, 248
 Pázmány Péter 520
 Péczely József 27, 28, 31, 32, 48, 143
 Percy, Thomas 64, 344, 346
 Perczel Béla 405
 Perczel Mór 142
 Perényi Ferenc 224
 Perényi Gábor 53, 224, 335
 Perényi József 29
 Perényi Mihály 224
 Pergő Celesztin 67
 Pesti Frigyes 420
 Péterfy Jenő 170, 173, 260, 263, 291, 294,
 295, 334, 388, 405, 464, 535, 538, 547,
 548
 Petőfi István 134
 Petőfi Sándor 5, 31–32, 34, 36, 49, 52, 59,
 62–63, 65–66, 69, 74, 75, 77, 78, 86–90,
 92, 95–111, 113, 115–123, 125, 127–129,
 131–136, 140–154, 158–160, 167–170,
 175–177, 179, 180, 184, 186, 188, 190, 191,
 195, 204, 223, 235, 248, 268, 271–274,
 277, 278, 281, 283, 301, 315, 316, 319,
 320, 324, 329, 332, 333, 340, 343, 351,
 353, 356, 357, 361, 363, 364, 380, 386,
 394, 412, 416, 425, 428, 434, 436, 443,
 445, 449, 450, 452, 453, 458, 459, 481,
 482, 484, 488, 493, 498, 500, 513–516,
 525, 527, 535, 542, 547, 548, 560, 583,
 590, 591, 597, 600, 603, 604
 Petőfi Zoltán 110
 Petrarca, Francesco 360
 Petri Mór 15, 83
 Petz Gedeon 253, 295, 299, 469, 471

- Pindarus (Pindaros) 90
 Plato (Platón) 90, 522
 Plautus, Titus Maccius 533
 Plutarch (Plutarkhosz) 39
 Podhráczky József 256
 Podmaniczky Frigyes 420
 Podmaniczky Pálné, B. 76
 Pollák Miksa 75, 94, 298, 337, 466, 475, 593
 Pompéry János 134, 163, 384
 Ponori Thewrewk Emil 522, 538, 539, 589
 Poór Antal 80, 84
 Poóts András 24
 Pope, Alexander 49, 62, 233
 Popovics Mita 210
 Pozder Károly 337
 Pray György 287
 Prielle Kornélia 458, 547
 Priszkosz Rhétor (rétor) 253, 254, 258, 261–263, 300, 314, 464, 465, 469–472
 Prónay Antal 82
 Prottmann, Josef 184
 Puchaim, Ferdinand 224
 Pulszky Ágost 370
 Pulszky Ferenc 107, 186, 437
 Purgstaller (Palotay) József 316
 Puskin, Alexandr Szergejevics 411, 439, 509
 Quintilián (Marcus Fabius Quintilianus) 239
 Rádai Pál 82, 83, 588
 Radákovits József – *lásd*: Vas Gereben
 Ráday Gedeon 181, 248, 372, 389, 432
 Rádl Ödön 370
 Radnótfáy Nagy Sámuel 458, 459
 Radó Antal 209, 286, 349, 360, 448, 451, 457, 458, 492
 Rafael (Rafaello), Sanzio 110
 Raimund, Ferdinand 157
 Rákóczi Ferenc (II.) 103, 108, 215, 351, 438
 Rákóczi György (I.) 14, 15, 112, 608
 Rákóczi György (II.) 14
 Rákóczy György – *lásd*: Rákóczi György (I.)
 Rákosi Jenő 277, 447, 454, 459, 533
 Rákosi László 428
 Ranzanus, Petrus 256, 260, 292, 296–298, 300
 Ráth Mór 85, 136, 137, 147, 165, 192, 308, 364, 393, 513, 516, 526, 603
 Raupach, Ernst 34
 Reguly Antal 250, 259
 Reichard Piroska 457
 Remellay Gusztáv 420
 Reményi Ede 154, 394, 406, 450, 513, 529
 Remete József 427, 431
 Reseta János 118, 500
 Révész Imre 420, 472, 502, 553
 Reviczky Gyula 601
 Ribbeck, Johann Karl Otto 542
 Rich, Anthony 568
 Riedl Frigyes 27, 41, 46, 59, 61, 64, 73, 74, 76, 79, 94, 114, 119, 177, 181, 205, 224, 227, 250, 259, 286, 300, 332, 336, 339, 343, 345, 347, 349, 364, 378, 388, 389, 431, 451, 456, 458, 459, 464, 465, 473, 476, 478, 480, 483–485, 537, 541, 547, 552, 555, 560, 563, 566, 568, 574, 577, 578, 588
 Riedl Szende 294, 296, 381
 Rogerius 256
 Rónay Jácint 519, 521
 Rosty Zsigmond 169
 Rothwell, J. S. S. 166
 Rotteck, Karl von 203, 287
 Rousseau, Jean-Jacques 30
 Rozgoni (Rozgonyi) László
 Rozvány András 594
 Rozvány Betti 591
 Rozvány Erzsébet 41

- Rozvány György 13–16, 18–23, 27, 39, 40, 41, 45, 46, 67, 68, 76, 98, 100, 131, 139, 141, 143, 145, 160, 177, 227, 407, 438
 Rózsa Kálmán 95, 147
 Rupp Kornél 22
- Salamon Ferenc 58, 69, 111, 170–173, 178, 180, 182, 211, 228, 278, 285, 287, 321, 324, 347, 357, 358, 369, 373, 381–383, 385, 389, 401, 410, 413, 419, 424, 428, 431, 437, 439, 465–467, 469–471, 473, 474, 478, 479, 482, 483, 492–494, 515, 542, 590, 601
 Sárosi Gyula 139, 140, 146, 503
 Sárosy Gyula – *lásd*: Sárosi Gyula
 Sárváry Antal 560
 Sárváry Pál 31, 32, 34
 Schack, Adolph Friedrich von 294
 Schedel Ferenc – *lásd*: Toldy Ferenc
 Schedius Lajos 48
 Schiller, Friedrich 29, 40, 99, 110, 129, 435, 436, 439
 Schlegel, August Wilhelm von 53, 59, 388, 442, 449, 457, 458, 472
 Schmidt, Julian 269
 Schopenhauer, Arthur 523
 Schröder, Friedrich Ludwig 442
 Schwandtner Márton 91, 203, 204, 256, 338
 Scribe, Eugène 425
 Sebess Dénes 394
 Sebestyén Gyula 262, 335, 477, 585
 Seidl, Gabriel 73
 Shakespeare, William 5, 6, 21, 34, 39, 51–53, 79, 90–92, 116, 135, 159, 166, 172, 217, 234, 296, 342–344, 385, 387, 401, 424, 438, 442–459, 461, 477, 482, 483, 488, 504, 505, 509, 513, 535–537, 555–557, 562, 580
 Shakspere – *lásd*: Shakespeare, William
 Simai Kristóf 459
 Simay Ödön 58
 Simonyi Antal 514, 516
 Simonyi Zsigmond 484, 585, 588, 589
 Simrock, Karl 92, 93, 388
 Sina Simon 499
 Sokrates (Szókratész) 534
 Solymossy Sándor 80, 81, 83, 93, 95, 194, 337, 348
 Somogyi Antal 589
 Soós Margit 494
 Sophocles – *lásd*: Sophokles
 Sophokles (Szophoklész) 51, 90, 91, 152, 321, 451
 Spajzer Ferenc 68
 Spetykó Gáspár 272, 273
 Steinbach István 602
 Steindl Ferenc 192
 Stifter, Adalbert 268
 Streckfuss, Karl 370
 Streibig Klára 210
 Stróbl Alajos 399, 601
 Sturm Albert 480
 Stühler, Friedrich 500
 Sue, Eugène 158, 232
 Suetonius (Caius Suetonius Tranquillus) 24
 Sükei Károly 131
- Szabados János 494
 Szabó István 194
 Szabó Jánosné Zempléni Klára 97
 Szabó József 192
 Szabó Károly 215, 249, 250, 254, 257, 258, 262, 292, 296, 298, 303, 321, 331, 335, 336, 348, 375, 383, 386, 393, 440
 Szabó Samu 403
 Szabó Sámuel 420
 Szacs vay Imre 155
 Szákfi József 33, 36
 Szalárdi János 14, 18
 Szalay Grisela 546
 Szalay István 546

- Szalay László 197, 249, 250, 335, 338, 348, 381, 389, 498–500, 503, 521, 546, 561, 564, 565, 567, 569, 570, 571, 573
- Szalay Mihály 210
- Szaller György 175
- Szántó Menyhért 592
- Szapáry Ferenc 324
- Szarvas Gábor 588, 589
- Szász Béla 411, 422, 439, 494
- Szász Gerő 169, 429, 485, 489, 490, 492
- Szász Géza 45
- Szász Károly 20, 79, 81, 83, 96, 102, 103, 105, 106, 116, 131, 162–164, 167, 169, 181, 212, 213, 217–219, 222, 223, 234–237, 244, 253, 254, 270, 277, 284, 287, 291, 309, 312, 315, 321, 322, 327, 328, 331, 333, 339, 342, 346, 349, 353, 354, 361, 370, 372, 378, 383–387, 392, 394, 401, 407, 408, 410, 411–416, 418, 420, 424, 427, 429, 430, 434, 435, 438, 439, 441, 443, 444, 446, 447, 448, 452, 454, 455, 458, 461, 462, 465, 468, 470, 473, 476, 477, 480, 482, 484, 489, 490, 495, 503, 512, 515, 516, 518, 524, 526, 527, 534, 538, 555, 559, 561, 585, 587, 601, 603
- Szász Károly, legifjabb 29
- Szebényi Pál 112
- Széchenyi István 33, 47, 58, 157, 168, 231, 386, 394, 397, 398, 406, 407, 499, 520, 546, 592
- Széchy Károly 403, 418
- Székács József 48, 49, 59, 64, 503
- Székel István 203
- Székely Bertalan 364, 424, 447, 478
- Székely József 273, 361, 415, 444
- Székely Sándor – *lásd:* Aranyosrákosi Székely Sándor
- Szél Farkas 210, 306, 308, 320, 440
- Szél Kálmán 496
- Szél Piroska 504, 505, 507, 517, 524, 531, 544, 546, 547, 550, 579, 591, 603
- Szelestey László 239, 271–273, 275
- Szemere Bertalan 145–147, 149, 151, 153, 154, 521
- Szemere Miklós 59, 62, 77, 96, 127, 128, 159, 162, 163, 166, 181, 184, 187, 195, 223, 237, 238, 313, 322, 329, 351, 359, 366, 396, 411, 413–415, 421, 460, 462
- Szemere Pál 133, 161, 358, 362, 378, 425, 533
- Szenczi Molnár Albert 336
- Szendrei Zsigmond – *lásd:* Szendrey Zsigmond
- Szendrey Júlia 87, 99, 115, 143, 144, 159
- Szendrey Mari 416
- Szendrey Zsigmond 18, 19, 45, 82, 109, 142, 143, 145, 158, 159, 161, 337
- Szénffy Gusztáv 377, 378
- Szentgyörgyi József 25
- Szentirmay Gizella 578
- Szentjóni Szabó László 240
- Szentkirályi Mór 375
- Szentmiklós Sámuel 55
- Szentpéteri Zsigmond 33, 148, 325
- Szenvey József 40
- Szerdahelyi György 442
- Szerdahelyi Kálmán 458
- Szeremlei Barna 29, 30, 549
- Szeremlei Gábor 111
- Szeremley Barna – *lásd:* Szeremlei Barna
- Szigeti József 112, 119, 225
- Szigeti Warga János 216, 217, 222, 309, 312
- Szigetvári Iván 360
- Szigligeti Ede 47, 64, 67, 96, 225, 286, 372, 443, 461, 561, 566
- Szikszói (Szikszai) Fabricius Balázs 111
- Szilády Áron 80–84, 402, 420, 424, 563, 568
- Szilády János 320
- Szilágyi Áron – *lásd:* Szilády Áron
- Szilágyi Ferenc 157

- Szilágyi István 31, 35, 47–56, 59–62, 64, 75–77, 79, 84, 86–92, 95, 96, 99, 101, 104, 105, 107, 111–113, 115, 117, 121, 122, 128, 141, 156, 159, 168, 174, 180, 182, 190, 201–204, 208, 213, 219, 221, 233, 234, 245, 248, 250, 267, 274, 275, 289, 294, 310, 313, 314, 322, 330, 334, 336, 371, 374, 388, 389, 399, 421, 451, 533, 553
- Szilágyi Sámuel (Samuelis) 203
- Szilágyi Sándor 6, 157, 160–166, 182–189, 191, 202, 204, 215, 217, 222, 233, 234, 237, 245, 271, 277, 281, 282, 298, 302, 306, 309, 312–315, 320, 321, 324, 328, 354, 368, 386, 420, 529, 533
- Szilágyi Virgil 189, 246
- Szily Kálmán 544, 589
- Szinnyei Ferenc 158, 164, 180, 181, 286, 378, 382, 432, 548, 563, 566–568, 573
- Szinnyei József 232, 552
- Szokoly Viktor 420
- Szondi György 22, 302, 319, 346, 347
- Szontagh Gusztáv 250
- Szontagh Pál 440, 441
- Szónyi Pál 89, 99
- Szunioh (Szunyogh) Gáspár 169
- Szűcs Dániel 91
- Szűcs György 337
- Szűcs István 26, 33
- Szvorényi József 50
- Tacitus, Publius Cornelius 533
- Takács Lajosné 591
- Tanárki János 24, 370
- Tanárky Gedeon 216, 331
- Táncsics Mihály 131, 132, 151
- Tarczy Lajos 49
- Tárkányi Béla 55, 62, 378
- Tasso, Torquato 24, 25, 57, 65, 75, 76, 174, 182, 248, 370, 371, 372, 376, 389, 390, 431, 433, 463, 473, 474, 475, 493, 526, 568, 571, 573, 580, 588
- Tatár Péter – *lásd:* Medve Imre
- Tauchnitz, Christian Bernhard 52, 53, 116, 167, 168, 452, 458
- Taxonyi János 554
- Tegnér (Tegner), Esaias 298, 308, 369, 578
- Telegdi Csanád 197
- Telegdi Kovács Lajos 52, 147
- Teleki Domokos 185
- Teleki József 348, 498, 499
- Teleki Júlia 192
- Teleki László 425
- Temesvári Pelbárt 298, 557
- Tennyson, Alfred 80, 473, 582, 585, 586
- Terentius (Publius Terentius Afer) 418, 533
- Thallóczy Lajos 539
- Thaly Kálmán 402, 411, 413, 420, 424, 529
- Thán Mór 365, 516
- Theodorovics Anasztáz – *lásd:* Tomori Anasztáz
- Theokritos 128
- Thewrewk Árpád 235
- Thewrewk Emil – *lásd:* Ponori Thewrewk Emil
- Thierry, Amadé 250, 253, 256–259, 261–263, 291–293, 295, 296, 298–300, 314, 321, 465, 500
- Thuróczi János 80, 253–259, 261, 292, 299, 314, 338, 348, 374, 467, 469, 592, 608
- Thuróczy – *lásd:* Thuróczi János
- Tieck, Ludwig 442, 458
- Timur Lenk 375
- Tinódi Lantos Sebestyén 128, 202, 251, 338, 340, 431, 483, 572
- Tisza Domokos 6, 190, 192–194, 213, 215, 217–219, 231–233, 237–241, 245, 253, 255–257, 266, 270, 274, 288, 293, 298, 330, 339, 344, 353, 368, 369, 464, 570, 578
- Tisza Kálmán 192, 384, 407
- Tisza Lajos 23, 55, 192, 219, 369, 370

- Toldy Ferenc 17, 31, 34, 36, 48, 49, 61, 65–68, 70, 73, 78, 82, 83, 86–89, 91, 93, 97, 99, 107, 121, 141, 169, 174, 176, 189, 190, 195, 198, 201, 205–208, 233, 234, 244, 247, 249, 250, 254, 255, 261, 263, 267, 270, 271, 281–283, 289, 291, 295, 300, 312, 314, 316, 351, 363, 364, 371, 373, 374, 376–378, 381, 382, 385–387, 389, 391, 392, 397, 400, 424, 432, 427, 438, 446, 460, 461, 469, 494, 498, 499, 502, 509, 519, 527, 543, 552, 566, 583
- Toldy István 420
- Tolnai Lajos 320, 411, 494
- Tolnai Vilmos 45, 53, 60, 69, 82, 165, 167, 186, 253, 257, 303, 324, 338, 361, 398, 411, 440, 470, 483–486, 489–491, 553, 557, 562, 564, 566, 588
- Tomori Anasztáz 366, 383, 385, 392, 393, 444, 447, 458
- Tompa Mihály 17, 18, 20, 36, 62, 72, 78, 87, 88, 92, 95, 97, 102, 103, 106–109, 112, 115–117, 121, 127, 128, 140, 159, 161, 134, 162, 165, 166, 168, 170, 176, 177, 182, 184–189, 205, 206, 208, 219, 220, 222, 223, 231, 232, 234, 237, 241–247, 251, 252, 262, 264, 265, 267, 270, 273–278, 280–285, 289, 292, 296, 303–310, 313, 315, 316, 318, 320–332, 335, 348–354, 356–359, 362, 363, 366–378, 381, 383, 384, 386, 387, 389, 391–397, 399–402, 404–406, 408–410, 414–423, 426, 427, 429, 430, 434, 437, 440, 441, 445, 452, 460, 463, 464, 494–497, 501, 503, 505–509, 511–515, 517, 518, 522, 524–527, 543, 553, 555, 557, 583, 587, 594, 597, 603
- Tompa Mihályné 525, 594
- Tompos József 335
- Toperczer Ödön 135
- Torkos László 411, 420, 439
- Torkos Sándor 521
- Tormási János 146
- Tóth Béla 82, 338
- Tóth Ede 348
- Tóth Endre 208, 239, 273, 274, 355, 411, 420, 422, 562, 583
- Tóth Ferenc 28
- Tóth Gáspár 131
- Tóth Kálmán 245, 272–275, 282, 316, 355, 420, 437, 439
- Tóth Lőrinc 87, 511, 514, 529
- Tóth Pál 383
- Tótvölgyi Titusz 426
- Töpfer, Karl 34
- Török Bálint 22, 104, 338, 340, 346, 347, 360, 366
- Török János 333, 355, 494
- Török Károly 440
- Török Pál 29, 31, 601, 602
- Travnyik János 103
- Trefort Ágost 432, 543
- Trostler József 337
- Turóci – *lásd:* Thuróczy János
- Túry György 128
- Tyrtaeus 128
- Uhland, Ludwig 54
- Ulászló (I.) 91
- Ulászló (II.) 533
- Vachott Sándor 62, 146, 154, 236, 431, 437
- Váczy János 127, 128, 185–187, 223, 237, 284, 409
- Vadnay Károly 149, 150, 158, 162, 187, 411, 420, 444, 560, 561, 585
- Vadnay Rudolf 351
- Vadonfy Bertalan 55
- Vahot Imre 5, 86, 88–90, 92, 95–97, 106, 107, 127, 130, 131, 157, 162, 165, 184, 189, 225, 245, 271
- Vajda János 134, 162, 273, 274, 441, 493
- Váli Béla 134

- Vályi Nagy Ferenc 23
 Vámbéry Ármin 209, 502
 Van Dyck, Anthony 605
 Váradai Antal 461, 561
 Várdai Béla 411, 426, 430
 Varga Mihály 562
 Vargha Ilonka 202, 579
 Varjas János 24
 Várkonyi Endre 124
 Váry Lajos 50
 Vas Gereben 62, 133–136, 138, 141–143, 151, 153, 189, 266, 267, 430
 Vásárhelyi Dániel 29
 Vay Miklós 98, 236, 544
 Végh Jánosné Bezerédj Angyalka 405
 Veres Ignác 539
 Vermes Imre 315
 Verseghy Ferenc 58, 112, 376
 Versényi György 337
 Vértesi Arnold – *lásd*: Vértesy Arnold
 Vértesy Arnold 411, 420
 Vértesy Jenő 335, 495, 566
 Veselényi Ferenc 112–116, 119
 Vetter Antal 155
 Victor Hugó – *lásd*: Hugo, Victor
 Vida József 226, 277, 411, 420, 429
 Villemain, Abel-François 425
 Virgil – *lásd*: Virgilius
 Virgilius (Publius Vergilius Maro) 24, 25, 30, 57, 169, 174, 189, 208, 234, 290, 317, 371, 372, 389, 433, 462, 473, 474, 483, 533, 566, 572, 586, 588
 Visi Imre 134
 Viski Károly 16
 Viszota Gyula 50
 Vitkovics Mihály 112
 Vogl Nepomuk 210
 Voltaire 23, 526
 Vörösmarty Mihály 28, 40, 47, 49, 50, 58–62, 65–67, 69, 74–76, 87, 103, 115, 116, 122–124, 129, 131, 133, 144, 146, 148, 154, 156, 162, 167, 169, 186, 189, 195, 208, 209, 217, 234, 239, 245, 247, 248, 255, 261, 268, 275, 276, 278, 301, 302, 315, 336, 354, 357, 359, 361–364, 368, 372, 375, 386, 392, 394, 395, 406, 425, 437, 443–445, 449, 450, 459, 474–476, 482–484, 487, 489, 496, 514, 516, 542, 553, 579, 602
 Wagner, Károly 287
 Wagner, Richard 425, 426
 Waldapfel János 69, 76, 124, 168
 Washington, Irving 52, 513
 Weber Artúr 566, 578
 Weiss János 217, 218, 312
 Wenchkeim Béla 512
 Wenzel Gusztáv 250, 259
 Wertner Mór 84
 Wesselényi Miklós 33, 55, 117
 Wieland, Christoph Martin 52, 337, 446
 Windisch G. Károly 287
 Windischgrätz, Alfred 142
 Wittgenstein, Emil von 291, 434, 435
 Wohl Janka 413, 420, 551
 Worafka, Joseph 408, 419
 Xenophon 90
 Ybl Miklós 500
 Zalánfy Kornél 447
 Zákány József 27, 30
 Zápolya (Szapolyai) János 224
 Zempléni Árpád 109
 Zichy Mihály 345, 365
 Zlinszky Aladár 72, 76, 78, 209, 210, 253, 254, 293, 298, 338, 342, 343, 468, 469, 553
 Zmáj-Jovanovics János (Zmaj, Jovan Jovanović) 550
 Zólyomi Dávid 14

- Zrínyi Miklós 74–76, 78, 181, 182, 207, 208,
249, 289–291, 295, 300, 301, 308, 313,
315, 338, 340, 362, 371, 372, 387, 388–
391, 424, 431, 432, 433, 463, 474, 475,
491, 520, 579–581
- Zrínyi Péter 50, 53
- Zsák Adolf 84
- Zschokke, Heinrich 41, 354
- Zsilinszky Mihály 317
- Zsivora György 529
- Zsutai János 420

HELYNÉVMUTATÓ

- Abony 303, 324
Aggtelek 351
Aquileja 257, 260, 465
Arad (Arad megye, ma: Arad, Románia) 41, 139, 140, 143, 154, 162, 177
Árpád (Bihar megye, ma: Arpășel, Románia) 22, 155
Augsburg 55, 120, 248, 269
Aversa 196, 197, 200, 202, 203, 204, 564, 565, 569, 570
- Balatonfüred 395
Bánfalva 351, 460
Bányácska (Vas megye, ma: Steingraben, Ausztria) 351
Bari 197
Bata 254
Bátor 84
Bécs 23, 50, 52, 54, 82, 137, 157, 207, 216, 217, 219, 236, 310, 394, 406, 466, 498, 499, 500, 528, 532, 543, 601
Beje (Gömör és Kishont megye, ma: Behynce, Szlovákia) 115, 128
Berlin 294, 500, 550
Borsi (Zemplén megye, ma: Borša, Szlovákia) 351
Buda 67–71, 82, 122–125, 145, 146, 148, 152, 157, 169, 180, 215, 243, 330, 340, 366, 425, 472, 482, 572, 574, 590, 592, 600
Budapest 14, 15, 173, 334, 398, 468, 601
Budweis (České Budějovice, Csehország) 162
- Canosa 196, 565
Capua 565
Catalaun – *lásd:* Catalaunum
Catalaunum 253, 257, 258, 26, 295, 299, 465, 502
Cegléd 33, 223, 236, 391
- Csáktornya (Zala megye, ma: Čakovec, Horvátország) 287, 565
Csány 402
Cséke (ma: Lácacséke) 135
Csenger 590
Csesztve 441
- Debrecen 13, 16, 24–36, 38, 39, 47, 48, 51, 52, 54, 60, 113, 121, 128, 129, 140, 142–150, 154, 160, 165, 175, 176, 180, 182, 190, 237, 264, 290, 334, 384, 423, 463, 472, 553, 601, 608
Dessau 369
Diósgyőr 350, 374
Doboz 217
Drinápoly (ma: Edirne, Törökország) 581
- Éger (ma: Cheb, Csehország) 528
Érd 254
Erdőd (Szatmár megye, ma: Ardu, Románia) 100, 143
Ermenonville 213
Esztergom 81, 84, 406
Foggia 565

- Galambóc (ma: Golubac, Szerbia) 22
 Garáb 83
 Genua 371
 Gernyeszeg (Maros-Torda megye, ma: Gor-
 nești, Románia) 246
 Geszt 6, 89, 99, 157, 184, 190–192, 194,
 206, 207, 212, 213, 215, 221, 227, 231,
 238, 239, 241, 251, 266, 285, 330, 331,
 333, 334, 367–369,
 Gömör (Gömör-Kishont megye, ma: Gemer,
 Szlovákia) 219, 223, 244, 309, 310, 367,
 393, 426
 Göttinga (Göttingen) 31
- Gyömrő 185
 Gyöngyös 272
 Győr 134, 142, 210
- Hamburg 116
 Hanva (Gömör-Kishont megye, ma: Chana-
 va, Szlovákia) 222, 231, 237, 328, 350,
 351, 367, 391, 526, 529
- Karcag 30, 334
 Karlsbad (Karlovy Vary, Csehország) 7, 498,
 528, 530, 532–534, 542–544, 546, 562
 Kassa (Abauj-Torna megye, ma: Košice,
 Szlovákia) 142, 180, 224, 237, 244,
 Katalaunum – *lásd*: Catalaunum
 Kaza (ma: Sajókaza) 351
 Kecskemét 213, 216, 222, 236, 256, 309,
 328, 384, 425
 Kelemér 163, 189
 Késmárk (Szepes megye, ma: Kežmarok,
 Szlovákia) 54
 Kézdivásárhely (Háromszék megye, ma:
 Târgu Secuiesc, Románia) 379
 Királyudvar (Königinhof, ma: Dvůr Krá-
 lové nad Labem, Csehország) 381
 Kisújszállás 5, 13, 29–31, 47, 92, 334, 378,
 601
- Kocsord 330, 331
 Kolozsvár (Kolozs megye, ma: Cluj-
 Napoca, Románia) 140, 317, 392, 402,
 403, 405, 416, 417
 Komárom 27, 152
 Konstantinápoly 56, 502
 Koritnica (Korytnica, Szlovákia) 532
 Kölesér (Bihar megye) 13
 Kraludvorszk 381
 Kufstein 162
 Kusalkő (Kusaly, Szilágy megye, ma:
 Coșeiu, Románia) 67
- Lech (Lech-mező, Lechfeld, Ausztria)
 Lipcse 27, 268, 269, 534
 Lasztóc (Zemplén megye, ma: Lastovce,
 Szlovákia) 351
 Lucera 80, 565
 Lugos (Temes megye, ma: Lugoj, Románia)
 144
- Marosvásárhely (Maros-Torda megye, ma:
 Târgu Mureș, Románia) 379, 403
 Máramarosziget (Máramaros megye, ma:
 Sighetu Marmăției, Románia) 35, 51,
 90
 Mezőgyarak 13
 Mezőpanasz 13
 Miskolc 208, 231, 237, 312, 350, 426,
 Mohács 23, 28, 314, 363,
 Mór 142
 Murány (Gömör és Kishont megye, Mu-
 ránsky hrad, Szlovákia) 111, 115, 116,
 340, 351
- Nagyabony (Komárom megye, ma: Veľké
 Blahovo, Szlovákia) 75
 Nagyenyed (Alsó-Fehér megye, ma: Aiud,
 Románia) 218, 219, 337
 Nagyfalú (Szilágy megye, ma: Nușfalău,
 Románia) 13, 15, 68, 70, 71, 82, 83, 572

- Nagykároly (Szatmár megye, ma: Carei, Románia) 35, 36, 54
- Nagykőrös 6, 36, 62, 83, 111, 138, 157, 172, 190, 212, 213, 215, 216–220, 222–224, 231, 232, 236–239, 242, 244, 256, 266, 270, 284, 292, 302, 305, 306, 308–310, 315, 316, 318, 321, 322–324, 326–328, 331, 333, 348, 349, 368, 369, 371, 373, 375, 378, 383–385, 389, 391–395, 399, 402–404, 409, 417, 418, 423, 444, 445, 463, 495, 529, 551, 552, 557, 563, 601, 602
- Nagyszalonta (Bihar megye, ma: Salonta, Románia) 5, 6, 13–24, 26–28, 35–41, 44, 46–48, 50–53, 61, 65, 67, 71, 76, 77, 82–84, 86, 87, 90, 97, 98, 100, 101, 107–111, 115, 116, 121, 122, 130–133, 135, 139–141, 143–146, 149, 153–156, 160, 161, 165, 175, 176, 189–192, 202, 206, 213–215, 217–221, 224, 227, 237, 238, 241, 242, 248, 267, 307, 310, 323, 327, 331, 334, 336, 337, 352, 367, 370, 373, 374, 383, 391, 392, 400, 407, 417, 421, 423, 438, 495–497, 501, 502, 505, 508, 509, 516, 517, 523, 524, 528, 530, 531, 543, 547, 548, 552, 556, 562, 572, 578, 586, 588, 594, 601, 602
- Nagyvárad (Bihar megye, ma: Oradea, Románia) 15, 23, 99, 100, 145, 147, 154, 192, 370
- Nápoly 195, 197, 199, 200, 202–204, 287, 288, 495, 502, 564, 569–573, 580, 585
- Német-Újhely (Bécsújhely, Wiener Neustadt, Ausztria) 84, 122
- Nikla 395
- Opolia 224
- Osztrog 565
- Pápa 32, 49, 195,
- Párizs 365
- Pécs 478, 494, 502, 566
- Perlasz 139
- Pilismarót 420
- Plevna 550
- Poson – *lásd*: Pozsony
- Pozsony (Pozsony vármegye, ma: Bratislava, Szlovákia) 50, 68, 83, 175, 235, 236, 256, 487,
- Prága 80, 84, 122, 195, 196, 286, 294, 348, 381, 495, 532, 564, 571–574, 579, 585
- Répáskeszi 15
- Révkomárom (Komárom vármegye, ma: Komárno, Szlovákia) 459
- Rojt (Bihar vármegye, ma: Roit, Románia) 44, 83,
- Róma 51, 197, 204, 253, 257, 260, 298, 368, 465, 565, 566, 586
- Saarbrücken 529
- Sajószentpéter 351
- Salzburg 500
- Sály 149
- Sárospatak 23–25, 38, 206, 351
- Segesd 571, 580
- Strigó 287
- Szabadszállás 135
- Szatmár (Szatmár megye, ma: Satu Mare, Románia) 15, 35,
- Százhalom 254
- Szeged 81, 153, 154, 219, 336
- Székesfehérvár 502
- Szentes 244
- Széphalom 351
- Szerencs 351
- Szliács 417, 418, 441,
- Szoboszla 23
- Szolnok 148, 149, 350
- Sztregova (Nógrád megye, ma: Dolná Strehová, Szlovákia) 441
- Szulmona 565, 568

- Telegd (Bihar megye, ma: Tileagd, Románia) 84
- Temesvár (Temes megye, ma: Timișoara, Románia) 137, 218, 348
- Thold (Told) 83
- Tiszakeszi 350
- Törtel 303
- Vágújhely (Trencsén vármegye, ma: Nové Mesto nad Váhom, Szlovákia) 84, 122
- Várad – lásd: Nagyvárad
- Vásári 13, 16
- Verona 254, 566
- Vezensy 217
- Világos (Arad megye, ma: Șiria, Románia) 5, 121, 154, 236
- Visegrád 300, 349, 569
- Vízakna (Szeben megye, ma: Ocna Sibiului, Románia) 144
- Weissenburg 529
- Zalatna (Fehér megye, ma: Zlatna, Románia) 140
- Zólyom (Zólyom megye, ma: Zvolen, Szlovákia) 417
- Zsadány 22